

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1966 IX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Gerics József</i> : A Tátony-nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez).....	1
<i>Györffy György</i> : Egy krónikahely magyarázatához	25
<i>Jean Bouvier</i> : A XIX. századi franciaországi kapitalista profitra vonatkozó adatgyűjtés problémái és eredményei	36
<i>Sipos Péter</i> : Az Imrédy-kormány válsága és bukása	42
<i>Orbán Sándor</i> : Adalékok a földreform utáni falusi viszonyok tanulmányozásához	85

VITA

<i>Tolnai György</i> : Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban (Válasz Berend T. Ivánnak)	98
<i>Simon Péter</i> : Nyilatkozat Berend T. Iván vitacikkéről	116

SZEMLE

<i>Sugár Péter</i> : Közép- és Kelet-Európa történetének kutatása az Északamerikai Egyesült Államokban	119
---	-----

HIREK	125
-------------	-----

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kézírato-
kat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

**A TÖRTÉNELMI SZEMLE VIII. (1965-ös) ÉVFOLYAMÁNAK
TARTALOMJEGYZÉKE**

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Benda Kálmán:</i> A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-Monarchiában	388
<i>Jemnitz János:</i> A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonala 1945—1948	133
<i>Juhász Gyula:</i> Magyarország hadbalépése Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen	61
<i>L. Nagy Zsuzsa:</i> Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben	256
<i>Pintér István:</i> Az 1943. őszi kisgazda—szociáldemokrata szövetség	424
<i>Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet:</i> Az üzemi bizottságok szervezete (1944—1948).....	200
<i>R. Romano:</i> Művészet és társadalom a renaissance-kori Olaszországban	377
<i>Trócsányi Zsolt:</i> Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez	1
<i>R. Várkonyi Ágnes:</i> A Habsburg-abszolutizmus a XVIII. század második felében és Magyarországon	14
<i>Vida István:</i> A „demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslat megszületése és parlamenti vitája	240
<i>V. Windisch Éva:</i> Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben	23

VITA

<i>Bereud T. Iván:</i> Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar kérdéséhez	275
<i>Márkus László:</i> A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről	449
<i>Nagy László:</i> Néhány gondolat és kritikai megjegyzés R. Várkonyi Ágnes: A nemzet és hazafogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején c. tanulmányához	285
<i>R. Várkonyi Ágnes:</i> Módszertani megjegyzések (Vita helyett)	296
Vita és hozzászólások Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről c. referátumához	466

SZEMLE

<i>Fügedi Erik:</i> A XV. századi magyar püspökök	477
<i>H. Michel:</i> A francia ellenállás	88
<i>E. Ragionieri:</i> Gondolatok Palmiro Togliatti életművéről	299
<i>Stier Miklós:</i> Adalékok az 1920-as évek eleji szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalom kialakulásához	469

HÍREK	320, 499
-------------	----------

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	103; 326
---	----------

GERICS JÓZSEF

A Tátony nemzetségről

Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez

Az Árpádház XI. századi genealógiájának hosszú ideig vitás kérdése volt András, Béla és Levente herceg származása. A vita alapja a források ellentmondásos tudósításában volt keresendő. A nagyobb Gellért-legenda és a Zágrábi Krónika¹ ti. Vazult mondja a három herceg atyjának, Anonymus,² Kézai munkája³ és a bővebb krónikák szerint azonban Szár László fiai voltak.

A vitát Váczy P. tanulmánya⁴ döntötte el, kimondván, hogy a Vazul-genealógia a XI. századi gestából való, ez az eredeti és helyes nemzedékrend, a Szár Lászlótól való származtatás pedig későbbi, XII. századi javító betoldás a forrásokban, a családfát pedig valószínűleg azért változtatták meg, mert a XII. századi királyok lealáznak találhatták eredetüket a Szent István parancsára megvakított Vazulra visszavezetni.

A bővebb szövegű krónikák a következő hírt tartalmazzák a hercegek eredetéről: „Tradunt quidam istos tres fratres filios fuisse Vazul ducis ex quadam puella de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse Falsum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque sunt nobiles, quia isti filii sunt Calvi Ladislai, qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse, ex qua tres isti fratres generantur.”⁵

A forráskritika megállapítása szerint ez a szöveg az V. István-kori krónikában már minden esetre benne volt, polémiája pedig a XI. századi gestában foglalt nemzedékrend ellen irányul. Komoly jelentősége abban áll, hogy megőrizte az ősi genealógia néhány elemét. Fontos tudnunk, hogy a cáfolat nem a Gellért-legendával vitázik, mert a legenda Vazul feleségéről nem tudósít, hanem olyan munkával polemizál, amely elég pontos és részletes beszámolót tartalmazhatott a szerencsétlen sorsú herceg családi viszonyairól.

Az idézett krónikarészletet kutatóink (köztük Györffy Gy. is) általában így szokták magyarra fordítani: „Némelyek azt hagyták ránk, hogy ez a három testvér Vazul herceg fia volt, valami Tatun nemzetségbeli leánytól, és nem törvényes házasságból származtak, s nemességet is e kapcsolat révén Tatuntól szereztek. Bizonyosan hazugság ez és nagyon rosszul beszélnek el. Mert enélkül is nemesek ők, minthogy Szár László fiai, aki, mint mondják, Oroszországból

¹ E. Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (röv. SRH). Bpest. 1937—1938. II. köt. 501. l. és I. köt. 208. l. Ugyanígy az *Altaichi Évkönyvek is* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XX. 794. l.).

² SRH I. köt. 55. l.

³ Uo. 173. l.

⁴ A Vazul-hagyomány középkori kútfoinokban, *Levéltári Közlemények* 18—19 (1940—1941) 304—338. l. Ugyanitt idézve a korábbi irodalom is.

⁵ SRH I. köt. 344. l.

vett feleséget, kitől ez a három testvér született.”⁶ Az interpretálás problémamentesnek látszott, és ennek alapján a Tátony nemzetséget a középkori magyar genusok közé szokták sorolni⁷, bár az okleveles anyagban a Tátonyok említésére nem akadtak.

A hagyományos felfogást Györffy Gy. bírálat tárgyává tette és ezt az elemzést adta a bemutatott krónikarészletről: „... tisztázatlan, hogy mit tartalmazott az őskrónika Vazul feleségéről, Tatunról. A krónika szerint ugyanis a régi szöveg a három testvérről a következő »hazugságokat« állította: 1. »valami Tatun nemzetségbeli leánytól származtak« (ex quadam puella de genere Tatun). 2. »nem származtak törvényes házasságból« (non de vero thoro ortos esse), 3. »e kapcsolat révén szerezték nemességet Tatuntól« (ob hanc coniunctionem... de Tatun nobilitatem accepisse).

A felsorolt »hazugságok« azonban nem állhattak ilyen formán a régi Gestában. Már ellentmondás van a 2. és 3. »hazugság« közt, amennyiben a 2. szerint a hercegek nem származtak »de vero thoro«, a 3. szerint pedig éppen a házassági kapcsolatból háramlott rájuk »nobilitas«. A két ellentmondás közül bizonyára az előbbi, a törvénytelen házasságról szóló vélemény származik a XIII. századi vitatkozó szerzőtől, hiszen ő kicsinyli le a »quaedam puella«-t, s ő helyettesíti krónikánkban éppen ezért olyan Árpád-fival, akinek orosz hercegő volt a felesége. Ugyanakkor az eredeti forrás javára kell írunk azt az állítást, hogy a Tatun-nal való házasság »nemes« kapcsolat volt, hiszen a XIII. századi író a következő mondatban éppen ezzel vitázva mondja, hogy »absque hoc namque sunt nobiles, quia...«

Természetesen a cáfoló szavakból nem tudjuk eldönteni, hogy milyen szavakkal élt az ősforrás. A *nobilitas* kifejezés túlságosan korainak tetszik, bár megjegyzendő, hogy itt nem a későbbi értelemben vett »nemessége«-ről van szó, s a *nobilis* szó »főúr« értelemben már a XII. század eleje óta általános oklevélirodalmunkban. Annál erősebb kétségünk kell kifejeznünk az első állítás egyik korszerűtlen szóhasználatával szemben. Bármilyen korra datáljuk is az ősforrás keletkezését, ez nem tartalmazhatta a »de genere« Tatun kifejezést, tekintettel arra, hogy a *de genere* kifejezés egy kétes hitelű oklevélben is csak 1183-ban tűnik fel először. (Szentpétery: Regesta 138. sz.), az első hiteles forrás pedig, amely használja, Anonymus Gestája 1200 tájáról! A *Tatun* név azonban a szövegben másodszer is előfordul, de itt már nem mint nemzetségnev, hanem mint személynév: »...de *Tatun* nobilitatem accepisse (invenisse)«. Mi a magyarázata hát ennek a névnek?

Nézetem szerint *Tatun* nem lehet más, mint a *Catun* (olvasd: katun) név elírása, amely csaknem minden nomád török és mongol népnél az uralkodó, a kagán feleségének a címe.

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a kodexírásban mind a minuscula, mind a maiuscula T és C írásmódja annyira hasonlít, hogy már a középkorban állandó tévesztés tárgya volt... Nevünk esetében még meggondolandó, hogy a XIII. századra a pogánykori *katun* méltóságnév emléke már annyira el-

⁶ Györffy Gy.: Török női méltóságnév a magyar kútfőkben c. cikkében, Magyar Nyelv. 49 (1953) 109. l. — Értelmileg ugyanilyen fordítást adott Szabó K. (F. Toldy—C. Szabó: Marci Chronica de gestis Hungarorum, Pestini, 1867. XLVII. l.) és Geréb L. is (Kálty Márk krónikája a magyarok tetteiről. 1959. Monumenta Hungarica III. 116. l.).

⁷ Így Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, Bpest. 1901. III. köt. 79—80. l., Jakubovich E.: P. mester (Adalékok az Anonymus-kérdéshez), Emlékkönyv gr. Klebelsberg Kunó... születésének 50. fordulóján Bpest. 1925. 199. l. és mások.

enyészett, hogy a krónikának szinte még hibául sem róható fel az elírása, helyesebben egy több olvasatot megengedő szövegből egy ismert Árpád-kori helynév kiolvasása. Somogy megyében ugyanis volt egy *Tátony* nevű falu (1275-től *Thathun* stb. *Csánki* II, 650), amely alapjául szolgálhatott a *Tatun* olvasatnak.”⁸

Úgy gondoljuk azonban, hogy az idézett krónikarészletnek más fordítása is elfogadható, és a szövegnek mind a hagyományostól, mind Györffyétől eltérő interpretálása is lehetséges.

A magunk részéről a következő fordítást ajánlanánk: „Egyesek azt állítják, hogy ez a három testvér Vazul herceg fia volt, egy *Tatun* nemzetségbeli leánytól, nem igazi házasságból származtak, s e kapcsolat miatt a *Tatun nemzetségbeliek* nemességet kaptak. Bizonyosan hazugság ez és nagyon rosszul beszélnek el. Mert anélkül is nemesek (ti. a *Tatun* nembeliek), minthogy ezek [a hercegek] Szár László fiai, aki, mint mondják, Oroszországból vett feleséget, kitől ez a három testvér született.”

A korábbi fordítást módosító javaslatunkat arra a megfigyelésre alapítjuk, hogy Kézai is és a bővebb szöveg is nemzetségneveket „*illi de X*” formában is fejez ki. Így a *Zsámbok* nemzetségről: „*illi de Sambuk*”,⁹ a *Balog* nemzetségről: „*illi de Bolugi*”.¹⁰ Eszerint a vizsgált krónikarészletben is az „*illos de Tatun*”-t összetartozó szókapcsolatnak tekinthetjük, amely a „*genus Tatun*” egyértékese.

A javasolt fordítás elfogadhatósága mellett szólhat Kézai szövege is. Az ő munkája így nyilatkozik: „*Quidam autem istos tres fratres ex duce Wazul progenitos asseverant ex quadam virgine de genere Tatun, non de vero thoro oriundos et pro tali missitalia illos de Tatun nobilitatem invenisse. Privolum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque nobiles sunt et de Scitia oriundi, quia isti sunt filii Zarladislai.*”¹¹ Azaz: „Egyesek azt állítják, hogy ez a három testvér Vazul herceg fia egy *Tatun* nembeli leánytól, nem igaz házasságból eredtek, s a *Tatun* nembeliek e keveredés révén szereztek nemességet. Ez azonban üres szóbeszéd és igen rosszul mondják, mert enélkül is nemesek és Szkítiából származnak (ti. a *Tátonyok*), mivel azok (ti. a hercegek) Szár László fiai.” Kézai nyomatékosabban fejezi ki ugyanazt, amit a bővebb szöveg, s még megtoldja azzal is, mint a *Tátonyok* nemességének kétségbevonhatatlan bizonyítékával, hogy szkítiai eredetűek.

Az írótól a hercegek szkítiai származásának bizonygatása teljesen fölösleges lett volna, mert „szkítiai” eredetüket akkor sem lehetett volna tagadni, ha Vazul fiainak írja őket. Vazul ti. Kézai műve szerint is Szár László testvére és Mihály fia¹² volt, így pedig a három herceg szkítiai nemessége vitán felül állt, bármelyikük fiai is voltak, ezért a szkítiai nemesség emlegetése csak a *Tátonyokra* vonatkozhat.¹³

A *Tátonyok* nemességének szenvedélyes védelme fontos bizonyíték arra, hogy nemzetségüket az V. István-kori író és Kézai is ismerte. A nemzetség létezése ezért jogosan nem vonható kétségbe.

⁸ Lásd a 6. jegyzetben idézett cikket.

⁹ Kézainál: SRH I. köt. 190. l., a bővebb szövegben: SRH I. köt. 299. l.

¹⁰ Kézainál: SRH I. köt. 189. l.

¹¹ SRH I. köt. 178. l.

¹² Uo. 172. l.

¹³ Ha jól értem, Kézainak ezt a helyét Györffy is hasonlóan interpretálja (id. cikk 109. l. 2. jegyzet).

Ezért lehetségesnek tartjuk azt a javasolt fordítást is, amely szerint a krónikában a Vazullal kötött házasság a Tátonyok számára szerzett nemességet.

Ha helyes az ajánlott fordítás, akkor az idézett krónikarészletben foglalt cáfolat keletkezési idejére is következtethetünk belőle. Váczy említett kutatásaiból ti. világos, hogy a Vazul-genealógia kijavítása még Anonymus kora előtt, valamikor a XII. században történhetett. Nagy a valószínűsége azonban annak, hogy az elemzett krónikahely cáfoló része mai alakjában nem a Vazul-genealógiát elsőnek korrigáló XII. századi szerző műve, hanem a XIII. századi krónikásé.

Az általunk javallott fordítás szerint ti. a régi krónikából idézett hírárnkmaradt cáfolata nem pusztán (s talán nem is elősorban) a három herceg Vazultól való származtatása ellen irányul, hanem inkább a Tátony-nem nemességének tisztázására. A későbbi krónikás úgy értelmezhetette a régi gestának (már a XII. században is korrigált) közlését, hogy a Tátony genus nemességét annak köszönhetette, hogy egyik leányuk Vazul herceg ágyasa lett. Ezt az igen erős nemesi öntudatú író büszkesége elviselhetetlenül lealázónak tekintette egy nemesi nemzetségre, és így éles hangon elutasította. A polémia hangja és tendenciája mindenképpen XIII. századi szerzőre vall. Elgondolásunkat támogathatja ez a körülmény is, hogy a Vazul-genealógia bírálata a ráknmaradt krónikában nem András, Béla és Levente első említésénél, vagy az Árpádok nemzedékrendjének valamiféle ismertetése során olvasható, tehát ott, ahol a régi gesta feltehetően foglalkozhatott a dologgal, hanem erőszakoltan, a történelmi elbeszélés fonalát megszakítva áll a szövegben. Ez szintén amellet tanúskodhat, hogy a ma olvasható polémia szerzőjét inkább a Tátonyok nemességének eredete érdekelte, mint a három herceg származása.

Ezek után azt szeretnénk vizsgálni, mit tartalmazhatott Vazul feleségéről és ennek családjáról a vitatott állítások közül a régi gesta vagy valamelyik korai folytatása. (Bizonyosságról természetesen nem beszélhetünk, csak lehetőségeket vehetünk számba.)

a) Lehetséges, hogy Vazul feleségét a régi gesta a Tátony nemzetségből származtatta. Igaz, hogy — eddigi ismereteink szerint — az oklevelek a magyar nemzetségeket csak a XIII. századtól emlegetik, ezt azonban nem gondoljuk perdöntőnek a probléma megítélésében.¹⁴

Tény ti. az is, hogy a krónika szerint „Endre, Bela et Levente... de genere Sancti Stephani regis progeniti erant”, a magyarok Péterrel szemben vissza akarták hívni a három herceget és nekik az országot átadni, mint „generi Sancti Stephani regis” és „regio semini”.¹⁵

Ez az elbeszélés — ilyen megszövegezésben is — a XI. századi gestából származik és — István király „szent” jelzőjétől eltekintve — jogosan nem tekinthető interpolátnak. E krónikarész korai eredetét bizonyítja az a körülmény, hogy elbeszélését kivonatolta és átvette a nagyobb Gellért-legenda is, az Andrást, Bélát és Leventét „de genere Sancti Stephani regis” származtató passzussal együtt. Az átvett krónikarészlet korának megállapításánál döntő az a körülmény, hogy a legenda a három herceget Vazul-fiaknak mondja.¹⁶ A Vazul-genealógia kijavításának Anonymus ideje előtt, tehát a XII. század második fele előtt kellett történnie, mert Anonymus már Szár Lászlót tartja az atyjuk-

¹⁴ Jakubovich már 1925-ben hasonló megállapításra jutott. (Lásd a 7. jegyzetet.)

¹⁵ SRH I. köt. 336. l.

¹⁶ SRH II. köt. 501. l.

nak,¹⁷ így a „genus Sancti regis Stephani” résznek a krónikában és a legendában való előfordulása a XII. század első felénél későbbi nem lehet. Megállapításunkat egy pápai oklevél szóhasználatára is hitelesíti: 1096-ban II. Orbán pápa Kálmán királyt Istvánra emlékezteti, aki „generis tui primus” lett keresztény.¹⁸

Igen érdekesen alkalmazza a kifejezést a krónika az 1074. év eseményeinek a megörökítésénél, amikor feljegyzi László herceg szavait a mogyoródi csatában elesett Vid ispán holtteste felett: „... miror, quia *de genere ducum* non fuisti, cur ducatum volebas, nec *de propagine*, quare coronam optabas?”¹⁹ Az elbeszélésnek jellegzetesen Kálmán-kori szerzőre valló mozzanata a *hercegi korona* említése: Szent László halála után ti. Kálmán királlyá avatása mellett Álmos herceget is megkoronázták, „diadema induitur”.²⁰

Rá kell mutatni arra is, hogy a XI–XII. századi krónika a „de genere” jelölést nem pusztán az uralkodóházra alkalmazta.

Igy elmondja, hogy a nap szerinti pontossággal feljegyzett (1074. február 26.) kemeji csata hőse, Márton fia Bátor Opos „*de genere Vecellini*” eredt.²¹ Ezt az adatot annál kevésbé illethetjük XIII. századi interpolálás gyanújával, mert a jövevénylajstrom XIII. századi összeállítója ezt a nemzetséget „Ják”-nak írja²² Kézaival együtt²³, a Kálmán-kori krónikás azonban Vecellin utódairól részletes nemzedékrendet ad egészen Mártonig, Opos apjáig.²⁴ Feltehető tehát a „de genere Vecellini”-nek a korai gestában való előfordulása.

1099-nél megörökítette a krónika: „Kuni vero persequentes comitem Euzem de genere *Almasi*, virum fortem et alacrem interfecerunt.”²⁵ E hír XII. századi eredetét bizonyossá teszi a benne szereplő „Kuni” népnév, amely — Györffy megállapítása szerint — korjellemző értékű: a XIII. század elején latinságunkból kivész.²⁶

II. Béla uralmának elbeszélése Borics párthívei között említést tesz „Moynolth de genere *Acus*”-ról és „Tyodor de genere *Symad*”-ról.²⁷ A krónikahely interpoláltságának semmi jele, az V. István-kori szövegnek az előbbivel együtt nem lehetett része, mert csak a Képes Krónikában olvasható, ezért indokolt a XII. századi krónikából való eredeztetése.

¹⁷ Lásd Váczy idézett tanulmányát, továbbá Horváth J.: A Gellért-legendák forrásértéke; Klny. a MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XIII. kötetéből.

¹⁸ Századok 40 (1906) 407. l.

¹⁹ SRH I. köt. 392. l. — A hely megítélésénél a Csepregy-kódex (V. 3.) variánsa a többi kézirat azonos szövegével szemben már csak azért sem jöhet tekintetbe, mert a Csepregy-kódex csak XVIII. századi másolatból ismeretes. (SRH I. köt. 232. l.)

²⁰ SRH I. köt. 126. l. — Tóth Z.: A magyar királylándzsa történetéhez, Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bpest. 1933. 545. l. 21. jegyzet. A krónikahely Kálmán-kori eredetére lásd még: Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest. 1954. 328. l. és Gerics J.: Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bpest. 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) 65., 92. és köv. l.

²¹ SRH I. köt. 385. l.

²² Uo. 296. l. — A Képes Krónika rubruma: „Generatio Vecellini de Alamannia venientis” itt nem jöhet tekintetbe, mert az V. István-kori krónikát fenntartó Budai Krónikából és kéziratából hiányzik, Kézainál sem található, hanem XIV. századi eredetű. Jellemző, hogy a Képes Krónika és családja a nemzetség nevét egy másikkal összetévesztve „Jákó”-nak írja és a Budai Krónika és két variánsa tartotta fenn a hiteles nevet.

²³ SRH I. köt. 189. l.

²⁴ Uo. 314. l. — Vö. Kállay U.: Kopán krónikája, Turul, 33 (1915) 21–25. l. és Horváth: Stílusproblémák 334–335. és 339. l.

²⁵ SRH I. köt. 424. l.

²⁶ A kun és komán népnevek eredetének kérdéséhez. Antiquitas Hungarica II. 174. l.

²⁷ SRH I. köt. 449. l. Vö. Karácsonyi J. észrevételeivel: A megvakított Álmos herceg krónikása. Századok, 61–62 (1927–1928), 588–592. l.

A „genus” mellett más terminusokat is használtak korai kútfőink a le származáson alapuló rokonsági csoportok kifejezésére: a XI. századi gesta a királyi házra a „regalis progenies”-t,²⁸ a Kálmán korában keletkezett kisebb István-legenda és a XII. század első feléből való Szent Imre-legenda (idegen uralkodóházakra) a „prosapia”-t alkalmazzák;²⁹ ez a XIII. századi krónikában is előfordul.³⁰

A régi források kifejezése volt még erre a „propago” is: a Képes Krónikában fenntartott XII. századi gesta II. István uralmáról szólva jegyzi fel, hogy betegsége alatt felségárulók királlyá választottak bizonyos Bors ispánt, amikor azonban István felgyógyult, „Bors... comitem turpiter de curia reiecit in Greciam, et ita statutum est, quod de propagine sua amplius ad curiam regiam nullus dignus esse iudicaretur intrare”.³¹ A „propago” Szent László idézett szavainak tanúsága szerint a „genus” szinonimája.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy XI–XII. századi forrásaink a „nemzetség” fogalmát ismerik és jelölésére elég változatos terminológiájuk van.³² A probléma egyéb vonatkozásait nem érintve, ez a körülmény megengedi a Tátony nemzetség említésének a régi gestából való származtatását.

Egy megfigyelés azonban arra jogosít, hogy ezt nyomatékosabban is mondassuk. Áttekintve ti. a krónikában a jövevény nemzetségek lajstromát és a hét kapitányról szóló részt, amely fejezetek részben a XIII. századi krónikás művei, részben pedig interpolálta őket, a „nemzetség”-re igen változatos latin nomenklaturát találunk: „generatio”, „prosapia et origo”, „principium et origo”,³³ a „genus”-t azonban ilyen értelemben nem látjuk köztük, csak egyszer s akkor sem „nemzetség”, hanem „származás” jelentésben.³⁴ A krónika XIII. századra vonatkozó feljegyzései közül II. András uralmának történetében fordul elő Bánk bán említésénél a „de genere Boor” kitétel.³⁵ Ez azonban — az egész Bánk-elbeszéléssel együtt — Anjou-kori betoldás.³⁶

Eszerint a „nemzetség” értelmű „genus” egyáltalán nem tekinthető az V. István-kori krónikás kedvelt, jellemző szóhasználatának, a „genus Tatun” pedig az ő találmányának. Ezt egy régebbi gestaszerkesztésben láthatta és felvette művébe, de ő aligha koholhatta.

b) A Vazul és gyermekeinek anyja közti viszony minősítése: „non verus thorus”.³⁷

²⁸ SRH I. köt. 325. l.

²⁹ SRH II. köt. 394. l.: „uxor nobilissima ex latissima Romanorum imperatorum prosapia derivata”, SRH II. köt. 454. l.: „virgo nobilis orta ... de regali prosapia”.

³⁰ SRH I. köt. 292. és 301. l.

³¹ Uo. 444. l.

³² A krónikában 1071-nél említett „Ilia generis(?) Vyd” (SRH I. köt. 375. l.) és az 1123. évi orosz háborúban szereplő „Cosma de genere Paznan” (SRH I. köt. 438. l.) külön vizsgálatot igényelnek.

³³ SRH I. köt. 290–304. l.

³⁴ Uo. 292. l.: „Alie vero generationes ... genere sunt istis pares et consimiles”.

³⁵ Uo. 464. l.

³⁶ Horváth: Stílusproblémák 267. l.

³⁷ A verus thorus-szal nyilvánvalóan egyenértékű *matrimonium verum* értelmezése a szakirodalomban nem mondható egységesnek. R. Köstler „Wörterbuch zum Codex Juris Canonici”-je szerint (II. Lieferung, München, 220. l.) a kifejezés a *matrimonium validum* szinonimája, a vélelmezett házasság (*matrimonium putativum*) ellenkezője. Más szerzők (A. Esmein—R. Génestal: Le mariage en droit canonique, Paris, 1929², I. köt. 248. l.) a *matrimonium legitimum* megfelelőjének tartják; vannak, akik az akár keresztények, akár nem-keresztények közt létrejövő igazi, valódi házasság kifejezését látják benne (J. B. Sägmüller: Lehrbuch des kath. Kirchenrechts, Freiburg im Breisgau, 1944³, II. köt. 86. l.); ismét más szerint a *matrimonium verum* „a házasságra

Hóman B. szerint a XIII. századi krónikás a *non de vero thoro* származtatás elleni tiltakozásával „csak azt bizonyítja, hogy forrását alaposan félreértette. A XI. századi Gesta nem *konkubinátus*-ról beszélt. A *non de vero thoro ortus* kifejezés magyarázatát az egykorú egyházi felfogás adja, mely szerint a pogány szertartás szerint kötött házasság nem volt törvényes, hanem — mint a Kálmán-kori zsinati rendelkezés kifejezi — *opus fornicarium*. Ennek az egyházi felfogásnak adott a Szent László-kori író valamiképp kifejezést, mert abban ő maga és kortársai, a pogány házasság e korban még divatos lévén, semmi lealázót sem láttak . . . Azon, hogy a Szent László-kori író Vazul és egy Tatun nembeli leány pogány módra kötött, tehát az egyház által el nem ismert házasságából származónak mondotta királyát, a XI. században senki sem botránkozott meg, legkevesbé a megvakított nagyapa emlékét kegyelettel őrző király.”³⁸

Hóman alapgondolata valószínűleg helyes, ilyen formában azonban nem elég szabatos. A Kálmán-kori zsinat idézett rendelkezése³⁹ ti. nem „pogány módra kötött” házasságokról szól, hanem mint partikuláris egyházjogi forrás, az ún. klandesztin házasságokat tilalmazza a jövőre nézve, anélkül, hogy érvénytelenítené, a „*fornicatio*” jogvédelmét állapítja meg ellenük, az ellenbizonyítás lehetőségének kizárása nélkül.⁴⁰

Hóman okfejtéséből elfogadhatónak tartjuk azt a feltevést, hogy a *non verus thorus*-ból való származtatás a XI. századi krónikás híre lehet és az író kánonjogilag minősíthette a három herceg anyjának és Vazulnak a kapcsolatát. Nem valószínű ti., hogy Vazul házasságának hírét és minősítését a későbbi krónikás agyalta ki, hiszen ő elvetendő hazugságként cáfolja a dolgot és az is valószínűtlen, hogy pontatlanul vette át a régi forrás kivonatolt elbeszélését.

Teljes bizonyossággal nem adhatunk feleletet arra a kérdésre, miért írta a XI. századi krónikás *non verus thorus*-nak Vazul házasságát s mit értett ezen. Néhány vagylagosan lehetséges megoldást azonban érdemes komolyan fontolóra venni.

1) Feltehető, hogy Vazul, amikor egybekelt gyermekei anyjával, — neve ellenére — még nem volt keresztény. Levente fiukról tudjuk, hogy életében és halálában egyaránt pogány volt és pogányként is temették el.⁴¹

A nem-keresztények házasságának érvényessége a középkori egyházjogászokat élenként foglalkoztatta.⁴² Gratianus Decretum-ában egy egész quaestio-t szentel a kérdés vizsgálatának (C. 28. qu. 1.): „Hic primum quaeritur, an coniugium sit inter infideles” és hivatkozik arra: „Quod autem inter infideles

képes személyek közt az egyház által előírt módon” létrejövő házasság (Szeredy J.: Egyházjog, különös tekintettel a magyar szentkorona országaira, a keleti és protestáns egyházakra. Pécs. 1874. II. köt. 1019. l.)

³⁸ A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bpest. 1925. 91. l.

³⁹ Závodszky L.: A Szent István, Szent László és Kálmán-korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bpest. 1904. 208. l.

⁴⁰ J. Freisen: Geschichte des Canonischen Eherechts bis zum Zerfall der Glossenlitteratur. Tübingen, 1888. 149. l. és Hanuy F.: A jegyesség- és házasságkötési forma kifejlődése a Ne temere decretumig. Bpest. 1912. 70—71. l. 6. jegyzet.

⁴¹ SRH I. köt. 344. l.

⁴² A nyugati egyházjogászok álláspontját a XI—XII. században a nem-keresztények házasságáról ld. II. Portmann: Wesen und Unauflöslichkeit der Ehe in der kirchlichen Wissenschaft und Gesetzgebung des 11. und 12. Jahrhunderts. Emsdetten (Westf.). 1938. 168—182. l. — A nem-keresztények közti házasság érvénytelenségét vallotta pl. Laoni Anselmus (uo. 170. l.).

coniugium non sit, multis auctoritatibus conprobatur... Item Augustinus: »non est vera pudicitia hominis infidelis cum uxore sua«, *ubi autem vera pudicitia esse non potest, ibi nec verum coniugium est*” (expositio 1. §); idézi I. Ince pápa egyik rescriptumát (Rufo et Eusebio Episcopis Macedonibus, epist. 22. c. 2.): „Numquid non erunt admittendi in haereditatis consortium, qui ex ea suscepti sunt, quae ante baptismum fuit uxor? Eruntque appellandi vel naturales vel spurii, quia non est matrimonium legitimum, ut vobis videtur, nisi illud, quod post baptismum assumitur?” (c. 1. C. 28. qu. 1.) Végül a c. 17. C. 28. qu. 1.-höz fűzött Dictum így oldja meg a kérdést: „Illud Augustini: »non est ratum coniugium, quod sine Deo est«, non negat coniugium esse inter infideles. Coniugium enim aliud est legitimum et non ratum, aliud ratum et non legitimum, aliud ratum et legitimum. Legitimum coniugium⁴³ est, quod legali institutione vel provinciae moribus contrahitur. Hoc autem inter infideles ratum non est, quia non est firmum et inviolabile coniugium eorum. Dato enim libello repudii licet eis recedere ab invicem.”

Gratianus álláspontjával azonos felfogásról tanúskodik III. Ince pápa egyik rescriptuma (c. 7. Decr. Greg. IX. l. 4. t. 19. de divort.): „Etsi matrimonium verum... inter infideles existat, non tamen est ratum.”

Az idézett egyházjogi források, főként Gratianus polemikus fejtegetése azt mutatja, hogy volt olyan régi vélemény az egyházjogi irodalomban, amely tagadta *matrimonium verum* létezését nem-keresztények között. Mivel feltehető Vazulnak és gyermekei anyjának pogány volta — legalább egybekelésükkor—, ezért lehetséges, hogy a krónikás kapcsolatukat pogány voltuk miatt minősítette *non verus thorus*-nak, és e tekintetben azonos nézetten volt azokkal a szerzőkkel, akiknek felfogását Gratianus elvetette.

Ha egyik lehetséges magyarázatként elfogadható most kifejtett interpretációnk, akkor a vizsgált krónika-adat korai, XI. századi eredete mellett — a XIII. századi krónikás már idézett cáfolatán kívül — más érvet is hozhatunk fel a szövegből.

Kézai jogi műveltsége tagadhatatlan, és elődje, az V. István-kori krónikás is alaposan ismerte a kánonjogot: II. András király keresztes hadjáratát ismertette, idézi IX. Gergely pápa Decretalisait (c. 6. l. 3. t. 34. de voto et voti redemptione).⁴⁴ Így azután Simon mester is és (talán) az V. István-kori író is megbotráncozás nélkül emlegeti Ménrótnak, a hunok és magyarok ősapjának több „uxor”-át, nem pedig ágyasát és kiemelhette, hogy Csaba Attilának „legitimus filius”-a volt, noha Attilának több feleségéről is beszél.⁴⁵ Ez feltételezi azt, hogy az író Csaba anyjának és Attilának a házasságát legitimnek tartotta, Attila pogány volta és többi élő felesége ellenére. Eljárása arra vall, hogy Gratianuséhoz hasonló véleménye volt a nem-keresztény házasságról és legitimnek tekintette mindazokat a kapcsolatokat, amelyeket szerinte „legali institutione vel provinciae moribus” kötöttek.⁴⁶ Ezért, ha javasolt interpretációnk

⁴³ A „legitim házasság” fogalmának fejlődéséről ld. *Freisen* fejtegetéseit, i. m. 71–83. l.

⁴⁴ „sicut habetur extra de voto et voti redemptione: »Licet universis«” (SRH. I. köt. 465. l.). — IX. Gergely pápa *Dekretálisok könyvei* címen ismert gyűjteményét „Extra” rövidítéssel is szokták idézni.

⁴⁵ SRH I. köt. 144. és 163., illetve (a bővebb szövegekben) 250. és 280. l.

⁴⁶ Ne feledjük, hogyan operál Kézai a „lex Scythica”-val! (SRH I. köt. 148. l.) A bővebb krónikák híre Géza fejedelem házasságáról (Saroltát, „traduxit in uxorem legitimum”, SRH I. köt. 291. l.) archaikus szöveggörnyezete ellenére a XIII. századi szerző tollára vall.

lehetséges, akkor eszerint a Gratianustól és III. Incétől is vallott felfogást elfogadó író nem minősíthette *non verus thorus*-nak a pogány Vazul kapcsolatát gyermekei anyjával. Ez nem állt volna összhangban meggyőződésével. A kivonatban olvasható minősítés Vazul házasságáról korábbi jogfelfogást tükröz.

2. Nagy figyelmet érdemel és nem vethető el jó indokok nélkül Joannes de Utino XV. századi feljegyzéseinek az a következő adata, amelyet Váczy a régi gestára vezet vissza: „Andreas et Leventa et Bela fratres fuerunt, quorum Wasul pater eos ex concubina genuit.”⁴⁷

Ennek a hírnek az értékelésénél ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy a XI. századi magyarországi egyházi felfogás a királyi család tagjainál és a legelőkelőbb személyeknél a többnejűséget — vagy talán a feleség mellett ágyasok tartását — legalább a század első felében még tűrte.

Ennek a toleranciára hajló magatartásnak a jelét láthatjuk a Gellért-legenda Ajtonyról szóló elbeszélésében: „Acthum . . . secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus . . . Habebat autem septem uxores, pro eo quod in religione Christiana perfectus non erat,”⁴⁸ Gellért csodajeleinek felsorolásánál pedig a legenda említést tesz Bech ispán feleségének gyógyulásáról, „que fuerat quondam de uxoribus Achtum . . . quam ipse sanctus baptizaverat.”⁴⁹ A legendaíró eszerint Ajtony *hét feleségéről* beszél anélkül, hogy ezt párázaságnak bélyegezné és a nők „uxor” voltát félreértés vagy fenntartás nélkül elismeri. Ajtonyra nézve is csak annyit jegyez meg, hogy ez a keresztény hitben való tökéletlenségéből ered és nem botránkozik meg súlyosan a dolgon. A legendaíró eljárása annál szembeszökőbb, mert itt alkalma lett volna arra, hogy Ajtonyt, Szent István és műve veszedelmes ellenségét, morális tekintetben élesen elmarasztalja. A kárhóztatás hiánya arra vall, hogy szemet húnyt a dolog felett.

Azonban nemcsak Ajtony esetében tapasztalunk ilyesmit, hanem I. Andrásnál is és ez szempontunkból sokat mond. Róla is feljegyezte ti. a krónika, hogy „de concubina autem, quam habuit de villa Moroth, genuit Georgium.”⁵⁰ S ez nem volt akadály a annak, hogy ugyancsak a krónika szerint András „Catholicus est vocatus”⁵¹, a Gellért-legenda szerint pedig „pietate valde Christianus” volt.⁵² Mivel András 1038—1040. körül feleségül vette Anasztázia hercegnőt,⁵³ valószínű, hogy itt nem házasságkötése és királlyá koronázása előtti kapcsolatáról van szó (és György fia sem korábban született), hanem későbbi ágyastársról.

András király jó keresztény voltának elismerésén túl más körülményre is hivatkozhatunk ama felfogásunk valószínűsíthetése végett, hogy a krónikás nem tartotta feltétlenül erkölestelennek viszonyát a Marót-faluból való leány-

⁴⁷ Levéltári Közlemények 18—19 (1940—1941), 334. l.

⁴⁸ SRH II. köt. 489. l.

⁴⁹ Uo. 505. l.

⁵⁰ SRH I. köt. 345. l.

⁵¹ Uo. 344. l.

⁵² SRH II. köt. 503. l. — A kereszténységet újonnan befogadó népeknél ezzel kapcsolatban nem egyszer támadhattak nehézségek. Még III. Ince pápa is foglalkozott a kérdéssel és levéllet felvették IX. Gergely Decretalis-aiba is (c. 8. l. 4. t. 19. de divort.): „quia vero pagani circa plures insimul feminas affectum dividunt coniugalem utrum post conversionem omnes vel quam ex omnibus retinere valeant non immerito dubitatur.” — Ugyanez a kérdés — öröklésjogi vonatkozásban — a lex Baiuvariorumban (15.9.) is felmerül. Ez úgy rendelkezik, ha egy apának több felesége van, akik szabad nők, akkor a szabad asszonyoktól származó fiak egyenlően osztoznak apjuk örökségén, az apának a rabnőktől származó fiait azonban a lex a *bibliára* hivatkozva kizárja az örökségből [idézi G. Büchling: Die Rechtstellung der unehelichen Kinder im Mittelalter und in den heutigen Reformbewegungen. (Gierke's Untersuchungen zur Deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, 129. Heft.) Breslau, 1920. 49. l.]

⁵³ Wertner M.: Az Árpádok családi története, Nagybeeskerek. 1892. 116. l.

nyal: a gesta ti. nem bélyegzi meg András ágyasát sem. Pedig a krónikák ismerik a *concubina* mellett a *concubina meretrix* fogalmát is és II. Istvánnak „bűnlajstroma” egyik pontjaként szemére is vetik: „legittimam nolebat ducere uxorem, sed concubinis meretricibus iunctus erat.”⁵⁴ Különbséget tettek tehát *concubina* és *concubina meretrix* közt, s a *concubina* tartását a feleség mellett — legalább a XI. században — még az egyház is elnézte. Ez egyébként könnyen érthető és magyarázható is lenne, mert olyan népről és királyi családról volt szó, amely — akkor — alig néhány évtizede lett kereszténnyé és körükben a keresztény etika felfogásának uralkodóvá tétele még igen sokáig tartó folyamat volt. Mivel I. András esetében sem keltett súlyos megbotránkozást kortársai közt ágyastartása, méginkább hihető ez atyjáról.

Joannes de Utino feljegyzésének hitelét közvetve támogathatja a krónikának az az adata, hogy István király Vazult „propter juvenilem lasciviam” et stultitiam” bebörtönöztette.⁵⁵ Bár ez aligha lehetett bebörtönzésének igazi oka, „lasciv” magatartásának hírét mindenesetre igazolja a XI. század hatvanas éveiben, az első gestaszerkesztés megírásakor.

Ennek alapján azonban feltehető az is, hogy a királyi család tagjainak esetleges többnejűségükből vagy ágyasaiktól született fiait a XI. század első felében a közfelfogás nem tartotta fattyaknak, hanem az uralkodóházhoz tartozóknak tekintették őket, és — bizonyos körülmények között — trónöröklési jogukat is elismerték. Jogállásuk — ebben az esetben — talán a Meroving- és Karoling-kor (többnejűséget is feltételező) királyi mellékházasságaiból származó sarjakéhoz lenne hasonlítható, akiket — pusztán a királyi törzsokból való származásuk címén — szintén nem zártak ki a trónöröklésből.⁵⁶

3. Alaposan meg kell fontolnunk azt a lehetőséget is, hogy krónikáink *non verus thorus*-a és a Joannes de Utino-nál említett *concubinatus* esetleg nem többnejűséget vagy a feleség mellett ágyas tartását jelenti, hanem talán egy, a hazai kutatás által csak kevés figyelemre méltatott, a XI. századi Magyarországon is divott házassági formát érthetünk rajta.

Fejtegetésünk alapja korabeli jogforrásaink néhány olyan pontja lehet, amelyek közvetve vagy közvetlenül a *concubinatus*ról intézkednek.

Kifejezett említésével a két esztergomi (?) zsinat végzéseiben találkozunk: mindkettő eltiltja a concubinák tartásától az áldozópapokat.⁵⁷ Mindkét végzés

⁵⁴ SRH I. köt. 437. l.

⁵⁵ Uo. 320. l. — Ez az adat olyan szövegbe ágyazottan olvasható, amely — legalább egyes részeiben — valószínűleg közel áll az eredeti XI. századi előadáshoz, de amelyet a Vazul-genealógiát kijavító szerző megváltoztatott. Vazul „juvenilis lascivia”-jának híre bizonyára az elsődleges szövegből származik, azonban nem „ifjú” *lascivia*-t jelent, hanem inkább a herceg meglelt férfikorában tanúsított magatartásának gúnyos jelzője. Az elbeszélés szerint ugyanis István király élete vége felé mindenesetre Imre halála (1031) után is, börtönben tartotta Vazult „ifjúkori” ballépése miatt, „ut corrigeretur”. Ez évtizedes fogság lett volna, hiszen Vazulnak akkor már három fia volt. Kérdés azonban, hogyan lehetett volna Vazul a nyitrai várbörtönben a három gyermek atyjává. Ezért a kifejezésen inkább „ifjúra valló, ifjúhoz illő” kicsapongást kell értenünk.

⁵⁶ R. Schröder: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. Leipzig. 1907. 113–114. l. H. Planitz: Deutsche Rechtsgeschichte, Graz. 1950. 65. l. Vö. H. Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte, Karlsruhe, 1962. I. köt. 155. l. — Külön tanulmányban vizsgálta a kérdést W. Sickel: Das Thronfolgerecht der unehelichen Karolinger [Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 24. (1903) rövid: ZRG].

⁵⁷ A synodus prior szerint „si presbyter concubinam habuerit, deponatur” (Závodszy: i. m. 204. l.), a synodus altera szerint „si presbyter altari deserviens concubinam habuerit, illa auferatur, ipse vero iuxta preceptum episcopi, fructu peracto penitentiae ad ministrandum altari restituatur ecclesie” (Závodszy: i. m. 208. l.).

határozottan megkülönbözteti őket az „*uxor*”-tól. Ezen az alapon arra gondolhatnánk, hogy egyszerűen paráználkodásnak minősített kapcsolatok megszüntetését írták elő. Ez a következtetés azonban elszórt volt. Ehelyett más, messzebb vezető interpretálás is lehetséges.

Az áldozópapok részére a két zsinati végzésben tilalmazott concubinitas mibenlétéhez az 1092. évi szabolcsi zsinaton hozott törvény rendelkezésének vizsgálatával férközhetünk közelebb.⁵⁸ A rendelkezések második pontja így határoz: „Si quis autem presbiter ancillam suam uxoris in locum sibi associaverit, vendat, et si noluerit, venundetur tamen.” A papi concubinák-ról szóló esztergomi pontok értelmezésébe azért van jogunk a szabolcsi zsinat idézett rendelkezését bevonnunk, mert a szabolcsi zsinat és a korábbi (?) esztergomi synodus ugyanolyan sorrendben tárgyalja a papok tilalmazott kapcsolatait:

szabolcsi zsinat	esztergomi (?) zsinat
bigami	qui secundam uxorem duxit
viduarum mariti	qui viduam duxit
repudiatarum mariti	qui repudiatam duxit
qui ancillam suam uxoris	qui concubinam habet
in locum sibi associavit	

A három első eset kongruenciája miatt okkal tehetjük fel, hogy a negyedik esetpár is nagyjában megfelelt egymásnak.⁵⁹ Ez a párhuzam megengedi, hogy az esztergomi pontokban említett concubina-t és a László-törvényben előforduló ancilla-t egybevevessük. Az egybevetés érdekes eredményre vezet.

Mindenekelőtt valószínű, hogy az *ancilla uxoris in locum associata* szintén *concubina*, de értelemszerűen nem lehet minden concubina-t ancilla-nak tekinteni: a *concubina* fogalma bizonyára szélesebb volt ennél, az *ancilla* mellett egyéb speciesei is lehettek.

Ebből azonban a szabolcsi zsinat rendelkezésének interpretálását tekintve arra következtethetünk, hogy ez a törvény a papoknak csak a saját *ancilla*-val való concubinitas-t tiltotta el, de nem a concubinitas egyéb formáit.

Másrészt: az esztergomi zsinatokon tárgyalt concubinitas-t a vele párhuzamba állított 1092. évi határozat monogám viszonyoknak mutatja. Ha az ancilla-sorból való concubinát „uxoris in locum” tekintették, még inkább annak vehették az ancilla-nál magasabb társadalmi kategóriába tartozó concubina-t.

Ilyen módon a concubinitas a XI. századi hazai jogban — legalábbis az iménti értelmében — valószínűleg nem számított tisztességtelen viszonynak, és feltehető aránylag széleskörű elterjedtsége is. Ez utóbbi abból következtethető, hogy a szabolcsi zsinat a papoknak is csak a saját ancilla-val való együtt-

⁵⁸ Závodszky: i. m. 158. l.

⁵⁹ Az 1092. évi dekrétum idevágó pontjait ld. Závodszky: i. m. 158. l., az esztergomi zsinati határozatokéit, uo. 204. l. — A *pro uxore* tartott nőt a római jog is *concubina*-nak tekintette (Dig. 50, 16, 144). A szabolcsi zsinat formulája tehát — többszörös közvetítéssel — talán a római jogra lenne visszavezethető. Analóg forráshelyek: „pro uxore concubina” (400. évi toledói zsinati határozatban, Ivo-nál Decr. 8, 64., Gratianusnál c. 4. D. 34), „loco uxoris, si conjux deest, concubina” (hibásan Sevillai Isidorusnak tulajdonított hely, Ivo-nál Decr. 8, 66. Gratianusnál c. 5. D. 34.), „ancilla . . . quasi uxor” (Edictum Liutprandi, c. 106. idézi Bückling: i. m. 16. l.), „uxorem non habeo, ideo ancillam mihi associavi” (tévesen Szent Ambrusnak tulajdonított hely; Ivo-nál Decr. 8, 30. Gratianusnál c. 9. C. 32. qu. 4.). — A további vizsgálatot a — legalább első tekintetre — mutatkozó összefüggés megérdemelné. Vö. Bückling: i. m. 17. l.

élést tilalmazta, a concubinatus-nak jelölt kapcsolatokat általánosságban és kifejezetten csak az első (?) esztergomi zsinat szünteti meg részükre, de *nem a világiak számára*. A hívek számára ezt csak a második (?) Kálmán-kori zsinat tiltotta meg *implicite* azzal a rendelkezéssel, amely minden, nem az ott előírt formák megtartása mellett létesült kapcsolatra az *opus fornicarium* véelmét állapította meg.

Ha helyes a hivatkozásainkban említett három zsinatnak a kézirati hagyományozásban fennmaradt sorrendje, akkor ez azt is mutathatja, hogy a magyar jogszabály-alkotás nem egyszerre, hanem lépcsőzetesen, fokozatosan korlátozta, majd szüntette meg (vagy igyekezett megszüntetni) a concubinatus-t.

Az idézett forráshelyek elemzése — a fentiek szerint — arra a valószínűsíthető hipotézisre vezetett, hogy Magyarországon a XI. században megvolt a férfi és nő együttélésének az a faja, amelyet a források concubinatus-nak jelölnek, és a *legitim* házasságtól megkülönböztetnek, de nem minősítettek erkölcstelennek. Mint feltehető házassági formával, ezért számolnunk kell vele.

Ez a megfigyelés lehetővé teszi, hogy bővítsük a XI–XII. századi forrásainkban előforduló *concubina* kifejezés fogalomkörét. I. Andrásnál a *concubina* a feleség mellett tartott ágyast jelent, II. Istvánnál *concubina meretrix*-ről olvashatunk, a törvényben és a zsinati határozatokban pedig a *concubina* az *uxoris in locum* vett, nem erkölcstelen, monogám élettársnak látszik.

Eredményünket mind filológiai, mind jogtörténetileg külföldi analógiákkal támaszthatjuk alá. A magyar forrásokból kihámozható megkülönböztetést megtaláljuk a római jogban is; az eredetileg nőül vett, *prior concubina*-val szemben áll a *mulier fornicans* (Nov. 89. c. 12. 5. §). Ugyanígy olvashatjuk a XII. század végéről származó bambergi kódex Summa-jában is: „*concubina alia cognoscitur maritali affectu, alia usu meretricio*”.⁶⁰ Bracton szintén különbséget tesz a *concubina legitima* és az olyan között, „*quae quaestum facit*”.⁶¹ Kristályosítja a fogalmakat Gratianus Decretum-ának XIII. századi Glossa-ja (ad principium D. 33. v^{ls} Sed quaeritur): „*et nota, quod in primis duobus capitulis Mag[ister] accipit concubinam pro uxore, quam quis duxit sine solemnitate, — sed Hug[uccio] intelligit de vera concubina, quam si quis habuit post baptismum promoveri non debet*.”⁶²

Jogforrásértelmezésünk helyességének maradéktalan igazolása megkívánna — megközelítő teljességgel — az egyetemes jogtörténet mindazon eredményeinek ismertetését, amelyek az ókori és középkori latinságban *concubinatus* kifejezéssel jelölt, de tisztességtelennek nem tartott kapcsolatok mibenlétére vonatkoznak. Ennek a követelménynek azonban nem tehetünk eleget, legfőként a rendelkezésünkre állt szakirodalom viszonylagos szűkossége miatt. Ezért arra kellett szorítkoznunk, hogy az általunk elérhető munkák, főként kézikönyvek alapján foglaljuk össze a külföldi szakkutatás részünkre megismerhetővé vált megállapításait.

A római jogban a concubinatus kezdetben pusztán tényleges, jogilag el nem ismert kapcsolat volt, és csak a házassági tilalmak kiterjedése következtében tett némi jogi jelentőségre szert. Ekkor — bizonyos határok között —

⁶⁰ Freisen: i. m. 65. l.

⁶¹ Szerinte a „*concubina legitima*” kapcsolata „*legitimum est, quantum ad haereditatem et haereditatis successionem; et tamen illegitimum quoad dotis exactionem, cum dos constituta fuerit alibi, quam ad ostium ecclesiae propter verba in intentione mulieris contenta*”. (*Du Cange: Glossarium mediae et infimae Latinitatis, digessit G. A. L. Henschel, Niort, 1883, II. köt. 483. l.*)

⁶² Freisen: i. m. 66. l.

tűrni kezdték. A *lex Iulia de adult.* kivette a *stuprum* büntetése alól a felszabadított, valamint a szabad születésű, de megvetett helyzetű nőkkel fenntartott kapcsolatokat, a *lex Iulia de marit. ord.* pedig legfőként a szenátoroknak, de más férfiaknak is tilalmazta az ilyen nőkkel a házasságkötést. Ezért azok számára, akiknek a törvény ilyen módon a házasságkötést tilalmazta, illetve korlátozta, csak a concubinatus választása maradt kiútként. Ugyancsak a házassági tilalmak adtak okot a provinciák tisztségviselőinek és a katonák bizonyos csoportjainak a concubinatus felvételére. A concubina hijával volt a férjes nőt megillető *honor matrimonii*-nek és gyermekei házasságon kívül születetteknek számítottak. Idők folyamán a concubinatus társadalmi befogadására és elismertetésre is talált, elterjedt a szabad születésű, tisztes polgárnők concubinatusa is, sőt az egyes császárok is tartottak concubina-t feleségük halála után. Eredetileg, úgy látszik, a házasság fennállása alatt létrejött concubinatus-t és több concubina egyidőben való tartását is megtűrték.

A késői császárkorban a concubinatus-ról vallott felfogás a korábbiakhoz képest megváltozott. Nagy Konstantin ugyan erőteljesen állást foglalt ellene és üldözte, kivált a tisztségviselők és az alacsonyabb társadalmi vagy jogi helyzetű nők concubinatus-át, a concubinatus megítélése azonban egyre közelebb került a házasságéhoz. Olyan követelményeket támasztottak vele szemben, amelyeket a klasszikus jog nem ismert: házasság mellett nem tűrték és olyan nővel, akivel egyébként házasság is lehetséges volt, megkivánták a viszony tartósságát (*consuetudo*). Az ilyen kapcsolatot a házasságtól a *maritalis affectus*-ból eredő *dignitas* hiánya különböztette meg. Egyébként *inaequale coniugium*-nak tekintették.⁶³ Ha valaki *persona ingenua et honestae vitae*-vel élt tartósan együtt, viszonyukat házasságnak vélelmezték. Ezt a vélelmet a férfi avval a *contestatio*-val kerülhette el, hogy a nőt nem feleségként, hanem concubina-ként veszi magához.⁶⁴

Justinianus újból részletesen szabályozta a viszonyt. Bizáncban a IX. század végén mint jogintézményt megszüntették, nyugaton azonban a civil jog ilyesmiről nem tudott, sőt a civiljogászok többször is kiemelték megengedett voltát: így a *Petri Exceptiones Legum Romanarum*,⁶⁵ a *Summa Codicis Trecentis*⁶⁶ és *Accursius Glossa*-ja.⁶⁷ Bartolus még tovább megy: szerinte a *sequens matrimonium* csak azokat a gyermekeket törvényesíti, akik „ex concubina retenta in domo” születtek.⁶⁸

⁶³ Cod. Just. 5, 27,3 (443)

⁶⁴ A római concubinatus ismertetésében szorosan követtem *M. Kaser* fejtegetéseit (Das römische Privatrecht, [Handbuch der Altertumswissenschaft, zehnte Abt. dritter Bd.] Erster Abschnitt, München, 1955. 280–281. l., zweiter Abschnitt, 1959. 125–127. l.), helyenként kiegészítve *Freisen* megállapításaival (i. m. 47–49. l.). A forráshelyeket és a további irodalmat ld. náluk részletesen.

⁶⁵ *Freisen*; i. m. 52. és 67. l.

⁶⁶ Ha ti. a nő „unica” és „in domo habitans” (idézi: *E. Besta*: La famiglia nella storia del diritto italiano. Padova. 1933. 199. l.)

⁶⁷ *Glossa Dig.* 25,7,3 v^{1a} in concubinatu: „Et si protestor, ut dictum est, non dicor committere stuprum vel adulterium propter licitum concubinatum etiam per leges”; *Glossa Dig.* 23,2,24 v° Intelligenda: „Duo etiam tantum coitus sunt liciti secundum leges . . . scilicet cum concubina et uxore, alii omnes sunt illiciti; secundum decreta unus tantum scilicet cum uxore, cum alia vero fornicatio”; *Glossa Dig.* 25,7,3 v° Legis: „Fori non poli, nam secundum canonicas et divinas scripturas est fornicatio”, idézi *Freisen*: i. m. 67. l. és *A. Esmein—R. Génestal—J. Dauvillier*: Le mariage en droit canonique. Paris. 1935², II. köt. 137. l. 1,2. jegyzet.

⁶⁸ *Panormitanus* bíráló megjegyzéseivel együtt idézi *A. Esmein—R. Génestal—J. Dauvillier*: i. m. 42–43. l. 4. jegyzet.

A keresztény szerzők és az egyházi jogalkotás sokáig helyenként és időnként változó megítélésben részesítették a concubinatus-t.⁶⁹

A Szent Ipolynak (†235) tulajdonított kánonok megengedik, sőt felbonthatóságát illetően nagyjában úgy ítélik meg, mint a házasságot.⁷⁰ A 400-ban tartott toledói zsinat hasonlóképpen döntött⁷¹, Szent Ágoston pedig — bizonyos feltételek megléte esetén — hajlott arra, hogy a római jog értelmében vett concubinatus-t a házassághoz hasonlóknak lehessen felfogni.⁷² A IV. századi eredetű *Constitutiones Apostolicae* ezzel szemben mereven elvetették.⁷³

I. Leó pápa 458/459. évi döntése komoly befolyással volt a következő évszázadok jogalkotására és irodalmára egyaránt. Döntésének értelmezése nagy nehézségekbe ütközik, és már átvezet a germán jogok kérdéséhez. Szigorúan véve, nem is a concubinatus-szal általában, hanem csak a rabszolganővel való concubinatus-szal foglalkozik.

Megnyilatkozásához Rusticus narbonnei püspöknek az a kérdése adott alkalmat, hogy feleségül adhatja-e leányát keresztény pap olyan férfihez, „*qui iam habebat coniunctam mulierem, ex qua etiam filios suscepit*”. A pápa szerint „*non omnis mulier iuncta viro uxor est viri, quia nec omnis filius haeres est patris. Nuptiarum autem foedera inter ingenuos sunt legitima et inter aequales . . . Itaque aliud est uxor, aliud concubina; sicut aliud ancilla, aliud libera. Propter quod etiam Apostolus ad manifestandum harum personarum discretionem posuit ex Genesi, ubi dicitur Abrahae: Ejice ancillam et filium eius: non enim haeres erit filius ancillae. Unde cum societas nuptiarum ita ab initio constituta sit, ut praeter sexum conjunctionem haberet in se Christi et Ecclesiae sacramentum, dubium non est eam mulierem non pertinere ad matrimonium, in qua docetur nuptiale non esse mysterium. Igitur cuiuslibet loci clericus, si filiam suam viro habenti concubinam in matrimonium dederit, non ita accipiendum est, quasi eam conjugato dederit, nisi forte illa mulier, et ingenua facta et dotata legitime et publicis nuptiis honestata videatur . . . Quia aliud est nupta, aliud concubina, ancillam a toro abjicere et uxorem certae ingenuitatis accipere non est duplicatio conjugii, sed profectus honestatis.*”⁷⁴

Bár bizonyossággal nem dönthető el, vajon Leo germán, római, vagy ótestamentumi zsidó jogfelfogást követve nyilatkozott-e, az azonban lehetséges, hogy mivel egy akkor évtizedek óta nyugati gót fennhatóság alatt álló terület

⁶⁹ A korai egyházi felfogást röviden tárgyalja és az interpretációs nehézségeket is kiemeli J. Gaudemet: *L'Église dans l'empire romain (IVe—Ve siècles)* (Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident, publiée sous la direction de G. Le Bras. Tome III.) 538—539. l.

⁷⁰ „*si Christianus, postquam cum concubina speciali vixit, quae ex ipso peperit filium, illa spreta [aliam feminam] ducere vult, est occisor hominis, nisi forte in fornicatione illam deprehenderit.*” (Idézi Freisen: i. m. 59. l.)

⁷¹ „*is, qui non habet uxorem, et pro uxore concubinam habet, a communione non repellatur, tamen ut unus mulieris aut uxoris aut concubinae sit coniunctione contentus.*” (Gratianusnál: c.4 D.34. idézi: Freisen: i. m. 60. l.)

⁷² „*Solet quaeri, cum masculus et faemina, nec ille maritus nec illa uxor alterius, sibimet non filiorum procreandorum, sed pro incontinentia, solius concubitus causa copulantur, ea fide mediante, ut nec ille cum altera, nec illa cum altero id faciat, utrum nuptiae sint vocandae? Et potest quidem fortasse non absurde hoc appellari connubium, si usque ad mortem alicuius eorum id placuerit et prolis generationem, quamvis non ea causa coniuncti sunt, non tamen vitaverint.*” (Gratianusnál: c.6.C.32. qu.2.)

⁷³ „*fidelis, qui habet concubinam, si servam, desinat, et legitime ducat uxorem, si liberam: eam in uxorem accipiat, si nolit, rejiciatur.*” (Idézi Freisen: i. m. 59. l.)

⁷⁴ Idézi Bückling: i. m. 22. l. (Gratianusnál c.12.C.32. qu.2.)

püspökéhez fordult, tekintetbe vehette a helyi germán jogot is.⁷⁵ Komolyan megfontolandó érv a germán felfogás Leotól történt figyelembe vétele mellett és a római jog általa való kizárólagos érvényesítése ellen az a körülmény, hogy Leo a férj által adandó *dos*-ról beszél. (A *dos*-t ti. germán jog szerint adja a férj, a római szerint a nő.) Az sem állítható határozottan, hogy a pápa egyetemes érvényű döntést akart hozni, hanem elgondolható az is, hogy óvatos formulázású rescriptumával csak helyi jogszükséglet kielégítése volt szándékában. Nem nyilatkozik Leo ez alkalommal sem a szabadok között fennállható kapcsolatokról, sem a rabszolgák egymás közti viszonyáról. Véleménynyilvánítása egy szélső esetre, szabad férfi és rabnő együttélésére vonatkozik. Interpretálása Freisen szerint a következő lehetne: „Ha valaki rabszolgánövél él együtt anélkül, hogy felszabadítaná, *dos*-t adna neki és ünnepélyes esküvőt tartana, arról vélelmezhető, hogy nem házasságban, hanem concubinatus-ban akar élni vele.”

Ha a fent kifejtett elgondolás helyessége legalább nem kizárt, akkor azt mondhatnánk, hogy Leo döntése nem ítéli el eleve a szabadok közti, *dos* nélküli házasságot, másrészt hajlékony fogalmazása és bizonyos kérdésekben hallgatása lehetőséget adott egyes germán jogoknak a rescriptum (részleges vagy teljes) félremagyarázására.

A pápa döntése ti. a *concubina*-t teljesen azonosnak veszi az *ancilla*-val, másrészt nem foglalkozik a *több szabad* asszony egyidőben feleségként való tartásának kérdésével. A lex Baiuvariorum (15,9) ezt a lehetőséget ki is használta és úgy intézkedett, hogy egy apának a fiai, „ha sok felesége volt is, de mindannyian szabadok”, az atyai örökséget egyenlően osszák fel, a rabnőtől való fiak azonban a szabad nőktől született féttestvéreik mellett nem kapnak örökséget, „quia in veteri lege scriptum est: Non enim erit heres filius ancillae cum filio liberac”.⁷⁶ A szabad nőkkel való poligámia a Meroving-dinasztiában a kereszténységre való áttérés után is virágzott az egyház nyomatékos kárhoztatása nélkül,⁷⁷ sőt a Karolingok közül például Martell Károly apjának, Pipinnek is egyszerre két, a forrásokban *uxor*-nak jelölt felesége volt.⁷⁸

A régi germán jogok a házasság fő típusai között határozottan megkülönböztették a dotális házasságot, amelynél a férfi (eredetileg a nő vételárául szolgált) *dos* megadásával megszerezte felette a *mundium*-ot, és a *dos* teljesítése és a *mundium* megszerzése nélküli, szabad házasságot. Ez utóbbinak jellegzetes formája volt a felek *consensus*-án alapuló „Friedelehe”. Erre főként H. Meyer kutatásai irányították a figyelmet.⁷⁹

Eredetileg sem a dotális házasság, sem a „Friedel”-kapcsolat⁸⁰ nem volt monogám, de törvényes együttélésnek számított mind a kettő. Bármelyikük

⁷⁵ Az ószövetségi jogfelfogás tekintetbe vételének lehetőségét Freisen vetette fel (i. m. 61. l. 10. jegyzet). Értelmezéséhez ld. még Bückling: i. m. 19–23. l. és Gaudemet: i. m. 534–535. l.

⁷⁶ Bückling: i. m. uo.

⁷⁷ H. Brunner: Die uneheliche Vaterschaft in den älteren germanischen Rechten. [ZRG Germ. Abt. 17. (1896) 1–6. l.] — E. Hoyer: Die Ehen minderen Rechts in der fränkischen Zeit. Brünn. 1926 című, a témával foglalkozó értekezését nem volt módunkban tanulmányozni.

⁷⁸ S. Hellmann: Die Heiraten der Karolinger (Ausgewählte Abhandlungen zur Historiographie und Geistesgeschichte des Mittelalters. Herausgegeben und eingeleitet von H. Beumann, Weimar, 1961) 361. l. — Először megjelent: Festgabe K.Th. Heigel. München. 1903.

⁷⁹ Friedelehe und Mutterrecht, ZRG Germ. Abt. 47. (1927) (röv.-Friedelehe) és Ehe und Eheauffassung der Germanen (röv.: Eheauffassung), Festschrift E. Heymann. Weimar. 1940, I. köt. — H. Meyer megállapításainak tudományos visszhangját és fogadtatását a szakirodalomban röviden ismerteti H. Conrad: i. m. 38. l.

⁸⁰ A „Friedel” jelentésének fejlődését ld. Eheauffassung 26–27. l.

csak szabad⁸¹ és nem-házasság állapotú⁸² nővel volt köthető. (Férjes nő kapcsolata házastársán kívül más személlyel házasságtörés volt.)

A latinnyelvű források a „Friedelehe”-t rendszerint *concubinatus*-nak írják, vagyis ugyanazzal a terminusszal jelölik, mint az úrnak rabszolganőjével való viszonyát, ami azonban nem jelentette a kettő azonos elbírálását. Az ilyen megítélés sokáig a keresztény germán jogtól is idegen volt. Tulajdonképpen *concubinatus* csak a rabnővel való együttélés volt, amint Leo rescriptuma, a lex Baiuvariorum idézett része és a lex Romana Raetica Curiensis egyik pontjához (4. 6) fűzött Interpretatio is mutatja: ez ti. szembeállítja a „de ingenua muliere legitimos filios” az „alii filii de non legitima muliere . . . id est de concubina”-val, akik *naturalis filius*-ok, *ornungus*-ok.⁸³ A germán jog a feleség és a tulajdonképpen *concubina* között eredetileg aszerint tett különbséget, hogy *ingenua* vagy *ancilla* volt-e.⁸⁴ A „Friedelehe”, a mundium-nélküli szabad házasság concubinatus-szá nyilvánítása hosszú folyamat volt, egyes formái továbbéltek helyenként a XV. századig.

A „Friedelehe”-t kötött nő nem került férjének mundium-a alá, ezért sem maga⁸⁵, sem gyermekei⁸⁶ nem lettek a férfi családjának („Sippe”-jének) tagjai, hanem az asszony apjának családjához tartoztak. A „Friedelehe” kötésének voltak formái, megelőzhetette leánykérés, akár az apánál, akár a rokonoknál, akár magánál a nőnél⁸⁷, de létrejöhetett formátlan házasságként is.⁸⁸ Felbontása jogában állott mind a férfinak, mind a nőnek,⁸⁹ olykor szintén meghatározott formák között.⁹⁰

Házasság-voltát sokáig nem vonták kétségbe, sőt egyízben IV. István pápa ismerte el ilyennek Nagy Károly egy „Friedelehe”-jellegű kapcsolatát.⁹¹ Nagy Károly leányai közül több kötött ilyen házasságot,⁹² ami egyébként a többi Karolingoknál is igen gyakori volt. Felfogásukra jellemző I. Lothar és Kopasz Károly eljárása. Lotharnak egyidejűleg több *concubina*-ja volt,⁹³ ezek közül az egyiket, az általa felszabadított, szolgáló eredetű Doda-t „dilectissima et familiarissima femina nostra”-nak nevezte.⁹⁴ Kopasz Károly az előkelő származású Richildist családjától eredetileg *concubina*-nak kérte meg és mint ilyennek is kelt egybe vele, utóbb pedig dotatio és desponsatio⁹⁵ útján is feleségül vette.

⁸¹ Friedelehe, 227—228. l.

⁸² Uo. 228. l.

⁸³ *Bückling*: i. m. 24. l. Ugyanitt nagyon tanulságos egybevetés a lex Romana Visigothorum és ennek Interpretatio-ja megfelelő pontjaival!

⁸⁴ A dos-nélküli házasságban élő szabad asszonyt a férjétől kapott „donum matutinale” (Morgengabe), és ha férjének egyetlen felesége volt, háza úrnőjének tisztsége is megkülönböztette a *Kebse*-től, a férfi szolgáló-sorú ágyasától (Friedelehe, 230. l.).

⁸⁵ *Eheauffassung*, 24—26. l.

⁸⁶ Friedelehe, 242. l.

⁸⁷ *Eheauffassung*, 27—28. l. (Északi példák.) Példák a Karoling családból: Kopasz Károly („Carolus certo nuntio comperto obiisse Ermentrud uxorem suam, sororem Bosonis nomine Richildem mox sibi adduci fecit et in concubinam accepit. Qua de re eidem Bosoni abbatiam S. Mauritii cum aliis honoribus dedit.” Idézi: *Freisen*: i. m. 53. l. és *Hellmann*: i. m. 368. l.) és Arnulf leánykérése. (*Hellmann*: i. m. 363—364. l.)

⁸⁸ *Eheauffassung*, 43. l.

⁸⁹ Uo. 26. l.

⁹⁰ Friedelehe, 241. l.

⁹¹ *Hellmann*: i. m. 370. l.

⁹² *Eheauffassung* 31. l. *Hellmann*: i. m. 369. l.

⁹³ *Hellmann*: i. m. 363. l.

⁹⁴ Uo. 370. l.

⁹⁵ *Freisen*: i. m. 53. l.

Saját nyilatkozata szerint azonban „copula secundum Dei voluntatem nostrae coniunctionis” napjának október 12-ét, *concubinatus*-uk kezdetét tartotta és ezt évenként meg is ünnepeltette, de nem az utólagos egyházi menyegző napját!⁹⁶

A IX. századi zsinatok és egyházi bűnbánati könyvek többször is hangsúlyozták a 400. évi toledói zsinat (71. jegyzetben idézett) határozatának ismétlésével a (*concubinatus*-nak jelölt) monogám „Friedelehe” megengedettségét, de fölbonthatóságát is.

Az egyház a „Friedelehe”-t mindenekelőtt monogám kapcsolattá igyekezett tenni, s csak miután ez nem sikerült, járt el ellene teljes határozottsággal. Voltak területek, ahol egynejű családformává fejlődött és egészen a késői középkorig fennállott a dotális házasság mellett.⁹⁸ (Itt elsősorban a különböző spanyol jogokból ismeretes, nyugati gót eredetű *barragania* egyház által is túrt intézményére⁹⁹ és skandináv jogokra lehet utalni. Ez utóbbiak szerint az egyes helyeken különféle módon szabályozott idő [3, 20, 30 év] eltelte után a kapcsolat teljesjogú házassággá vált.)¹⁰⁰ A dos-nélküli házasság maradványának tekinthető a morganatikus házasság sokfelé elterjedt intézménye is.¹⁰¹

Az egyház (aránylag késői) fellépését a dos-nélküli házasság ellen nagyban megkönnyítette az, hogy a belőle származó gyermekek — anyjukkal együtt — nem az apai, hanem az anyai Sippe-hez tartoztak, és így nem lehettek atyjuk törvényi örökösei sem.¹⁰² (Kivétel volt ez alól az az eset, ha a férj utólag gondoskodott a dos-ról, illetve a *cartula dotis*-ről.)¹⁰³

A nagy változás eredményező lépés ehhez képest a dos-nélküli házasság el nem ismerése volt általában.¹⁰⁴ Ezt a lépést tette meg Benedictus Levita IX. század közepén hamisított műve és a Pseudo-Isidor gyűjtemény bizonyos kánonjai, kimondván a „Nullum sine dote fiat coniugium” elvet.¹⁰⁵

⁹⁶ Hellmann: i. m. 371—372. l.

⁹⁷ Uo. 373. l. 5. jegyzet, Freisen: i. m. 62—64. l.

⁹⁸ Eheauffassung, 36—37. l.

⁹⁹ Rövidre fogott jellemzését ld. Friedelehe, 233—234. l.; részletesebben: J. Ficker: Über nähere Verwandtschaft zwischen gothisch-spanischem und norwegisch-isländischem Recht, Mittheilungen d. Instituts f. österreichische Geschichtsforschung, II. Ergänzungsband, 1888. 464, 481—486. l. továbbá ugyancsak ő: Untersuchungen zur Erbenfolge der ostgermanischen Rechte, Innsbruck, 1896—1898. III. köt. 410, 1898—1899, IV, köt. 317—331. l. Ugyanezenek a helyeken példák a nő (*Barragana*) öröklésére a férfivel közösen szerzett javak felében. — Th. Melichernek (Die germanischen Formen der Eheschliessung im westgotisch-spanischen Recht, 1940) és A. Schultzenak [Über westgotisch-spanisches Eherecht mit einem Exkurs „Zur Geschichte der westgotischen Rechtsquellen” (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-Hist. Klasse] 1944) a témával foglalkozó munkáit nem szerezhettük meg, csakúgy, mint A. Weitnauer tanulmányát sem (Die Legitimation des ausserehelichen Kindes im römischen Recht und in den germanischen Rechten des Mittelalters [Basler Studien zur Rechtswissenschaft 14] 1940.)

¹⁰⁰ Friedelehe, 232. l.

¹⁰¹ Eheauffassung, 37—38. l.

¹⁰² Ld. Jónás orléans-i püspök nyilatkozatát a IX. század első harmadából: „...damnanda consuetudo inolevit, ut perraro sponsus et sponsa in missarum celebratione secundum premissam ordinationem benedicantur. Nam et filii, qui ex tali concubitu generati sunt, licet uterque parens liberae sit conditionis, in haereditate cum fratribus ex legitimo matrimonio natis — quod dolendum est — minime juxta mundanum legis censuram succedere valent.” (Idézi Freisen: i. m. 140. l.) — Vö. Bückling: i. m. 11—12. l.

¹⁰³ Bückling: i. m. 32—34. l.

¹⁰⁴ Eheauffassung 32—33. l. 126. jegyzet.

¹⁰⁵ A helyet Gratianus is felvette munkájába: c.6.C.30.qu.5: „Nullum sine dote fiat coniugium; iuxta possibilitatem fiat dos; nec sine publicis nuptiis quisquam nubere aut uxorem ducere paesumat.” Ugyanígy Benedictus Levitatól való a c.1.C.30.qu.5 is: „Aliter legitimum non

Az egyház minden bizonnyal azt a körülményt is tekintetbe vette, hogy a mundium-nélküli házasság intézménye sokszor olyan kapcsolatok létrejöttét is előmozdította, amelyeket az egyházi jog — az egyik fél tagadása esetén. házasság-voltuk bizonyíthatatlansága miatt — titkos házasságként tilalmazott. Az egyházi felfogás ilyen alakulásának helyenként a világi jog mintegy elébe ment és a férfi által adott *dos*-t minden esetre a házasságkötési szándék bizonyítékának tekintette,¹⁰⁶ ha a *dos*-nélküli házasságot nem is minősítette törvénytelennek.

Az egyház szerepe a *dos*-nélküli házasságformák felszámolásában és a dotális házasság kizárólagossá tételében vitathatatlan, de bizonyos, hogy nem az egyetemes egyházjog — ha jogosult ez a kifejezés a tárgyalt korszakban — „immanens” fejlődésének eredményeiről van szó. Tekintetbe kell venni, hogy eredetileg különféle germán, de legfőként a frank egyház fellépéséről van tudomásunk, és hogy a *dos* követelménye a germán házassági jogból terjedt el *idővel* az egyetemes egyházjogban.¹⁰⁷ Súlyos bizonyítéka ennek, hogy nem-germán lakosságú vidékeken az egyházi jogszolgáltatás a házasságok törvényességének megállapításánál nem a *dos*-adás, hanem egyéb momentumok vizsgálatának tulajdonított nagyobb fontosságot, a helyi szokásoknak megfelelően.¹⁰⁸

Hangsúlyozni kell, hogy többoldalú fejlődés mehetett végbe: a frank egyház a germán házasság egyik formáját tette kizárólagossá saját jogában és *segítette* azzá válni más népeknél is a befolyása alatt álló világi jogban. (Partikulárisan azonban — legalább csökevényeiben — sokáig megmaradt a mundium nélküli, régi házasság is, germán jogvidékeken is.)¹⁰⁹ Ez a germán alapvetésű jog azután *hosszú fejlődés eredményeként* az egyetemes egyházjog tétele lett, Gratianus korára pedig — a szakirodalom szerint — ez az alakulás már befejeződött.¹¹⁰ Gratianusnak a c. 4. D. 34.-hez fűzött Dictum-a a következőképpen foglalt állást: „Concubina autem hic ea intelligitur, quae cessantibus

it coniugium, nisi ab his, qui super ipsam feminam dominationem habere videntur et a quibus custoditur, uxor petatur et a parentibus et propinquioribus sponsetur et legibus dotetur, et suo tempore sacerdotaliter, ut mos est . . . benedicatur . . . Ita peracta legitima scitote esse connubia, aliter vero praesumpta non coniugia, sed adulteria, vel contubernia, vel stupra, aut fornicationes potius, quam legitima coniugia esse non dubitate, nisi voluntas propria suffragaverit. et vota succurrerint legitima.” (Ld. ehhez *Freisen* értelmezését: i. m. 139. l. Eredeti, teljes szöveget idézi *Hanuy*: i. m. 69—70. l.)

¹⁰⁶ Ld. a lex Visigothorum Erwigiana (681) egyik pontját: „Nuptiarum opus in hoc dignoscitur habere dignitatis nobile decus, si dotatium scripturarum hoc evidenter praecesserit munus. Nam ubi *dos* nec data est, nec conscripta, quod testimonium esse poterit in hoc coniugio dignitatem esse futuram?” (Idézi *A. Esmein—R. Génestal*: i. m. I. köt. 210. l. 1. jegyzet. Vö. *Eheauffassung* 36. l. 138. jegyzet. A *dos*-nélküli házasságot elismerő törvényeket ld.: *Freisen*: i. m. 107. l. 10. jegyzet.)

¹⁰⁷ *Ficker*: Untersuchungen III. köt. 351—353. l.

¹⁰⁸ Uo. — *Ficker* igen jellemző mozzanatok látja, hogy Dél-Olaszországban gyakran emlegetik a „dotatio ante fores ecclesiae”-t, de csak mint a „viventes iure Francorum”, az ottani normann-frank lovagság sajátos, külön szokását.

¹⁰⁹ A már említett skandináv jogokon és a spanyol barraganián kívül az angol fejlődésről ld. *F. Roeder*; Die Familie bei den Angelsachsen (Studien zur englischen Philologie, Herausgegeben von L. Morsbach, IV.) Halle a. S. 1899. 70—75. l., s a részben germán alapokon fejlődött olasz jogokban a concubinatusról: *A. Pertile*: Storia del diritto italiano. Padova. 1871. III. köt. 324—326. l. és *G. Salvioli*: Storia del diritto italiano. Torino. 1930°, 409. és köv. l.

¹¹⁰ *Freisen*: i. m. 64. l. és *W. Plöchl*: Das Eherecht des Magisters Gratianus [Wiener Staats- und Rechtswissenschaftliche Studien (Neue Folge der Wiener Staatswissenschaftlichen Studien). Herausgegeben in Verbindung mit H. Mayer und A. Merkl von H. Kelsen. Bd. 24]. Leipzig und Wien. 1935. 51. l.

legalibus instrumentis unita est et coniugali affectu adscitur; hanc coniugem facit affectus, concubinam vero lex nominat.”

A XI. századi magyar forrásokban olvasható concubinatus is az egyház-jog említett fejlődésének láncszemét alkothatja, bár jelenleg — az előtanulmányok hiánya következtében — pontos helyét és összefüggéseit még nem lehet megállapítani.¹¹¹ A részünkre megismerhetővé vált, aránylag csekély terjedelmű anyagból a magyar forrásokból kihámozható concubina-fogalomhoz VI. Lajos francia király egyik oklevelének „uxor concubina”-ját találtuk a legközelebb állónak.¹¹²

A megelőző fejtegetések és párhuzamok lehetővé teszik, hogy a XI. század végéről származó magyar forrásokban említett concubinatus-ra mint az egyház által *legalább tolerált* intézményre következtessünk. Mibenlétét egyelőre aligha lehet még vázolni is.

Ami a forrásokból kihámozható róla, körülbelül ennyiben foglalható össze: — az egyébként szintén tolerált ágyasságon kívül — concubinatus-nak jelöltek egy monogám, de a teljesjogú házasságtól és a paráznaságnak minősített kapcsolattól egyaránt megkülönböztetett viszonyt, s ezt eredetileg a klerikusoknak sem tilalmazták kifejezetten. (A teljesjogú házasságtól való megkülönböztetés jegyei szintén nem határozhatók meg.)

Concubina ebben az értelemben nemcsak ancilla, hanem szabad állapotú nő is lehetett. A kapcsolat concubinatus-jellege *nem* az asszony ancilla voltából következett, mert rabszolgánő is élhetett *connubium*-ban, szabad emberrel is.¹¹³

Ez a concubinatus nem azonosítható egyszerűen „a pogány módra kötött” házassággal, márcsak azért sem, mert a papságnak a concubinatus-t először csak a saját ancillával tiltották meg, de a szabad nőkkel nem; az azonban kizártnak tekinthető, hogy az egyház bármikor is megengedte volna papjainak a *pogány szertartás szerinti* házasságkötést bármilyen társadalmi helyzetű nővel. Ezért a concubinatus minősítés nem a házasság pogány vagy keresztény szertartás szerinti kötésén, hanem más, még nem tisztázott körülményen alapulhatott.

Valószínű, hogy ez az elemzett viszony pogánykori eredetű lehetett, már a nemzetségi társadalomban létezhetett, és régi maradványként találkozhatunk vele a XI. században.

Ilyen módon megengedhető az a szöveginterpretálás is, hogy a krónikák és Utinói János Vazul és gyermekei anyja kapcsolatának minősítésével ennek a XI. századi forrásainkból nyomokban még kivehető, régi házasságformának az emlékét örökítették ránk a *non verus thorus*, illetve a *concubinatus* említésében.

c) Feltehető, hogy a XI. századi szöveg megemlékezett a Tátonyok nemesség-szerzéséről: „ob hanc coniunctionem illos de Taton nobilitatem accipisse.”

A *nobilis* nemcsak XII. századi, hanem XI. századi forrásainkban is előfordul, s nem is ritkán. Használja a XI. századi gesta pl. a Koppány-lázadást

¹¹¹ Egy esetleges ilyen irányú vizsgálatnak természetesen a keleti egyházjog idevonatkozó ágának fejlődését is a legnagyobb figyelemre kellene méltatni.

¹¹² *Du Cange*: i. m. II. köt. 483. l.

¹¹³ Szent István I. törvényének 28. pontja: „si quis liber connubium ancille alterius sciente domino ancille elegerit, perdita libertatis sue industria, perpetuus efficiatur servus.” (*Závodszyk*: i. m. 150. l. Vö. *Degré A.* tanulmányával: Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül. *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*. V. köt. Bpest. 1943. 181—184. l.). István törvényéből az is következik, hogy a szabad ember *saját* ancillájával reá hátrányos következmény nélkül élhetett házasságban.

megörökítő eredeti beszámolóban, Aba Sámuel történetében és másutt.¹¹⁴ Olvasható a Szent László-kori pannonthalmi gyűlés végzéseiben és a László neve alatt fennmaradt III. dekrétumban is.¹¹⁵ Éppen azért a vizsgált összefüggésben álló *nobilitas* kifejezést nem mondhatjuk a XI. századtól idegen anakronizmusnak.

Az azonban a szakirodalomban folyt hosszú és beható vita ellenére sem állapítható meg egyértelműen és határozottan, hogy milyen társadalmi csoportot érthetünk a XI. századi *nobilitas*-on.

Szent László III. dekrétumának 2. pontjában a „nobilis” az „episcopi, abbates, principes” gyűjtőneve, a XI. századi gesta egyik helyén pedig a „nobiles” a „magnates” egyértékese.¹¹⁶

Más forráshelyek azonban ennél szélesebb társadalmi kategóriának mutatják. Így a gesta Aba Sámuelről elmondja: „*principes Ungarorum et milites consilio episcoporum convenerunt . . . elegerunt de semetipsis quemdam comitem nomine Abam . . . et eum super se regem constituerunt*,”¹¹⁷ később azonban panaszt tettek ellene a császárnál: „*nobiles, qui eum super se regem constituerant, contempneret*.”¹¹⁸ Hasonló képet ad a pannonthalmi gyűlés végzésének 11. pontja: „*si quis nobilium vel militum alterius nobilis domum invaserit, . . . si tantam substantiam habuerit, due partes eiusdem substantie pro reatu commissio dentur, tertia vero uxori filiisque remaneat. Si autem substantia defuerit, raso capite ligatus et flagellatus circa forum ducatur . . .*”¹¹⁹

Volt tehát a XI. században olyan *nobilis* is, akinek „*substantia defuerit*”. A *nobilis* ezért — Györffy álláspontjától eltérően — akkor sem volt egyszerűen az „előkelő” szinonimájának tekinthető, hanem ezeknél szélesebb réteg tagját jelölhette.

Ez a körülmény a Tatónyok nemességszerzéséről tudósító adat XI. századi eredetének elfogadhatósága mellett szól, és hihetővé teszi, hogy a Tatónyok leányuknak Vazul herceghez, a király közeli rokonához való nőül adásával nyerhettek a szó XI. századi értelmében nemességet.

Ha a Tatóny nemzetség kapcsolatba lenne hozható a Györffy által említett, hasonló nevű somogyi faluval, azaz ha az egykori falu neve a nemzetség hajdani szállásterületének emlékét őrizné, akkor a nemzetség történetének bizonyos mozzanataira is következtethetünk, a róla a krónikában említett dolgokon túl is.

Ha ti. szállásterületüket Somogyban kereshetnék, joggal tehetnék fel, hogy a somogyiakkal egyetemben ők is részesei voltak Koppány felkelésének Szent István ellen, a király pannonthalmi alapítólevelének szavai szerint: „*volente comitatu quodam nomine Sumigiense paterna me sede repellere*.”¹²⁰ A levert lázadás résztvevőit azután — XI. századi források tanúsága szerint köztük a „*nobilis*”okat is — István a pannonthalmi apátság rabszolgáivá tette.¹²¹

¹¹⁴ SRH I. köt. 297, 323, 330, 336. l. stb.

¹¹⁵ Závodszky: i. m. 169. és 173. l. stb.

¹¹⁶ SRH I. köt. 336. l.

¹¹⁷ Uo. 324—325. l.

¹¹⁸ Uo. 330. l.

¹¹⁹ Závodszky: i. m. 169. l.

¹²⁰ A Pannonthalmi Szent Benedek Rend Története. Szerk. Erdélyi L. I. köt. A pannonthalmi főapátság története. I. Bpest. 1902. 589. l. — Az oklevél kritikája: Szentpétery I.: Szent István oklevelei. Szent István Emlékkönyv. Bpest. 1938. II. köt. 145—185. l. és Csóka J. L.: A pannonthalmi alapítólevél interpolálása. Levéltári Közlemények 32 (1961), 83—99. l.

¹²¹ Ilyen forrásként kell említenünk a krónika 41. fejezetében olvasható elbeszélést (SRH I. köt. 297. l.), amely a XI. századi gesta szövegének töredékeit őrzi és Szent István kisebb

Ila a Tátonyok történetesen a somogyiakkal együtt lázadtak fel, akkor bizonyára sanyarú sorsukban is osztoztak, és talán arra utal a krónika feljegy-

legendájának előadását (SRH II. köt. 395. l.), amely István király elveszett, korai életrajzának aránylag terjedelmes részeit tartotta fenn.

Az előbbi szerint a levert lázadók *turpe servitium* alá vették, az utóbbi pedig arról beszél, hogy a pannonhalmi apátság servusai lettek. A somogyi lázadók, illetve utódaik azonban a XI. század vége felé már nem voltak a monostor rabszolgái, ezért a források, köztük maga a kisebb legenda is, ezt az ősi István-életrajzban és az ősgestában egyaránt megvolt adatot vagy helyesbítik, vagy egyszerűen meg sem említik. E tekintetben a legmesszebb a Kálmán-kori krónikás (SRH I. köt. 312–314. l.) és az alább tárgyalandó Hartvik-legendarészlet ment az átalakításban (ld. erről részletesebben a 20. jegyzetben idézett tanulmányunk 5–19. oldalát).

A legenda minor-nak a nagyobb legenda mellett használt írott forrására a Koppány-lázadás megőrkítésének vizsgálatán kívül a legenda bevezetésének elemzéséből következtem: „Sanctissimi confessoris Stephani, regis incliti videlicet Pannoniorum vitam actusque, sicut fidei et veraci relatione tunc temporis viventium accepimus, dignum et honorificum duximus posteritati transmittere . . . Vos autem intelligentes, quod scriptoris ab ore sonat, pusillanimitati eius cedite, quia quod a fidelibus auditu didicistis, recitat.” (SRH II. köt. 393. l.). E részletet általában a legendairó hallomáson alapuló értesülésre szokták vonatkoztatni s a „quod a fidelibus auditu didicistis, recitat” mondatot így fordítják: „előadja azt, amit a hívektől hallomás útján megtudott”.

Ettől eltérő fordításra is van azonban lehetőség: az *auditu* ti. nemcsak az *auditus*,-us m. főnévnek, hanem az *audire* ige supinumának is az ablativusa és mint ilyen, abl. limitationisnak tekintendő. Ehhez a megoldáshoz nemcsak a supinum ablativusára valló szórend adhat alapot, hanem az a körülmény is, hogy XI. századi latinságunkban nem ez lenne az egyetlen példája a supinum ablativusa alkalmazásának: István király nagyobb legendája is ilyen szerkezetet használ egy anygali látomás rajzánál: „juvenis delectabilis aspectu” (SRH II. köt. 379. l.). Ezt figyelembe véve, a „fidelis auditu” kapcsolat is feltételezhető, amelynek értelme „megbízható értesülés, megbízható hír, tudomás szerint megbízható, megbízható tudomású” lehet. Így a „quod a fidelibus auditu didicistis, recitat” fordításként elfogadható ez is: „előadja azt, amit megbízható értesülésű emberektől megtudott”. Ez az értelmezés már nem mond ellene annak, hogy a legendairó írott forrást használhattott.

A Koppány híveinek rabszolgaságba vetéséről és büntetésük utólagos enyhítéséről szóló tudósítás kihámozható István király nagyobb legendájából is, de itt már a hírt kiforgatva és átértelmezve találjuk. A nagyobb legenda szerint ugyanis az ördög bujtogatására „plebs gentilis christiane fidei iugo colla submittere rennuens, cum principibus suis a dominio ipsius [Stephani] se subtrahere moliebatur. Quos omnes . . . ducibus eorum interfectis in brevi suo servitio subegit.” (SRH II. köt. 381–382. l.)

A legendairó ilyen módon megfosztotta a lázadók *servitium* alá vetését büntetés-jellegétől, és így állítja be a dolgot, hogy István csak helyreállította korábbi *dominium*-át felettük. A levert lázadók és Pannonhalma viszonyáról ezt olvashatjuk: „Et quoniam Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis rex Christo fidelis . . . de hostibus victoriam reportaverat . . . iuxta fundum sancti presulis, in loco, qui Sacer Mons dicitur, sub titulo ipsius monasterium construens, possessionibus et redditibus cunctisque sufficientiis ditavit et suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopatibus”. (SRH II. köt. 383–384. l.)

E mondat utolsó passzusa — megítélésünk szerint — szintén céloz a levert lázadók sorsának enyhítésére, amikor azt állítja: István a pannonhalmi monostort „suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopatibus”. Ez a hely nem könnyen értelmezhető.

A *suffragium* igen tág értelmű önmagában is. A legendairó egy másik helyen „segítés, segítség” jelentésben használja („nihil posse sine suffragio Christi” SRH II. köt. 390. l.), ezért feltehető, hogy itt sem alkalmazza másként. További probléma: önállóan van-e helyén, vagy „suffragio domitorum” kapcsolattal van-e dolgunk. Ez utóbbi esetben gen. obiectivus-os szerkezetet láthatunk benne. Ez nem pusztán gondolati lehetőség, hanem igazolható, hogy hazai latinságunk szokta a *suffragium*-ot ilyen összefüggésben használni. Így egy 1292. évi (diplomatikailag még meg nem vizsgált) adat szerint: „in anime sue et suorum parentum suffragio.” (P. Knauz: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, II. köt. 317. l.), egy 1507. évi adat szerint: „pro suffragio expensarum” (Bartal A.: A magyarországi latinság szótára. Bpest. 1901. 640. l., *suffragium* címszó 1).

Ennek alapján a vizsgált mondatrészt így fordíthatjuk: „a leverték megsegítésére tizedszedés tekintetében hasonlóvá tette (a monostort) a püspökségekhez”. A javasolt fordítást az a

zése, hogy Vazul hercegnek leányuk iránti vonzalma ragadta ki a nemzetség tagjait nyomorult helyzetükből és ilyen módon juthattak elveszített, egykori „nobilitas”-ukhoz.¹²²

megfontolás is támogatja, hogy a szöveg az elemzett rész előtt kijelenti: a király az apátságot „cunctis sufficientiis ditavit” s ez után sem a tizedek adományozása, sem a püspökségekhez való hasonlónak tétel nem minősíthető a monostor *megsegítésének*, hanem legfeljebb a királyi kegy különös megnyilatkozásának. (Ennek kifejezésére azonban a *suffragium* a jelölt összefüggésben nem alkalmas, hanem más szó lenne szükséges.)

Megoldásunk mellett szólhat Hartvik eljárása is. Ő ti. a Koppány-lázadás történetét a nagyobb és a kisebb legenda előadásából gondosan merítve állította össze, de körültekintően kihagyta mindkét szövegnek azokat a részeit, amelyek a levert felkelők rabszolgaságra-vetésére vonatkoznak (SRH II. köt. 408—409. l.). Óvatosságára jellemző, hogy nemcsak a legenda minor nyílt, egyenesbeszédű mondatát gyomláta ki, hanem a nagyobb legendának azt az — eredeti hagyományhoz képest átalakított, de még így is kétértelmű — helyét is, amely szerint István a zendülőket hamarosan *servilium*-a alá kényszerítette, habár az átértelmező passzust („a dominio ipsius se subtrahere moliebantur”) átveve.

A rabságba döntött felkelők sorsának megjavításáról beszámoló részt még „mesteribb” módon fogalmazta át: a legenda minor mondatát mellőzte, a nagyobb legenda szentenciáját pedig így módosította: „iuxta fundum sancti presulis in loco, qui sacer mons dicitur, ubi sanctus Martinus, dum in Pannonia degeret, orationis sibi locum assignaverat, sub titulo ipsius monasterium construere cepit . . . cunctisque sufficientiis ditavit et ipsius suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopis . . .” (SRH II. köt. 409—410. l.).

Az *ipsius* becsempészésével tehát az egész értelmét megváltoztatta: nyelvtanilag a *suffragio*-t dat. finalis-ból abl. causae-vá tette és gen. subiectivus-os szerkezetűvé alakította, kiszakítva a legenda maior-ban a *domitorium*-mal fennállott gen. obiectivus-os kapcsolatból. Így azután fordítása Hartviknál ez lett: a monostort „az ő (Szent Márton) segítsége miatt a levertek tizedeivel hasonlóvá tette a püspökségekhez”.

Hartvik eljárása azt mutatja, hogy a nagyobb legenda idézett mondatában meglátta a Kálmán korára már korszerűtlenné vált régi hagyomány általunk gyanított lecsapódását, és ezért a tőle más helyen is megszokott módszerrel átalakította az egész elbeszélést. Kompilációs tevékenységével azonban — úgy ítéljük — érvet szolgáltatott a nagyobb legenda vizsgált helyének általunk ajánlott értelmezése mellett.

¹²² Vazul és a Tátony nembeli leány egybekelésének időpontját pontosan aligha határozhatjuk meg, az azonban nagyon valószínű, hogy jóval az István uralmának elején lezajlott Koppány-lázadás után történhetett.

Erre a terminus post quem-re az András, Béla és Levente életkorára vonatkoztatható néhány adatból következtethetünk.

a) az Altaichi Évkönyvek 1041-hez beszúrt megjegyzése szerint Imre herceg 1031-ben bekövetkezett halála után István Vazult megvakíttatta, „et parvulus eiusdem exilio relegavit”. (Vö. Váczy P. fejtegetéseivel, a 4. jegyzetben idézett cikkében, 312. l.)

b) András leánya, Adelheid 1055/1056-ban ment feleségül Vratisláv herceghez. Adelheidnak haláláig, 1062-ig négy gyermeke született. Ezért András és felesége, Anasztázia orosz hercegnő házasságkötését, valamint Adelheid világrajövetelét indokolt legkésőbb 1040 körüli időre tenni (Wertner M.: i. m. 123. l.).

c) Mivel András és Levente e szerint már 1040 előtt orosz földön tartózkodott, Béla pedig tőlük függetlenül, máshol (a krónika szerint már ekkor Lengyelországban, SRH I. köt. 334—335. l.) élt, ezért ekkoriban feltehetően Béla is túl lehetett legkorábbi ifjúságán. (A krónika említett adatainak hitelét és Wertnernek — id. műve 137—141. l. — ezen alapuló fejtegetéseit bírálja Pauler Gy: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, Bpest. 1899² I. köt. 449. l. 178. jegyzet.)

d) Krónikáink szerint András 1058-ban fia, Salamon koronázása idején bénulásba esett, télen-nyáron hordszéken vitték (SRH I. köt. 351—352. l.). Ekkoriban a „viszály magvetői” azt mondták Bélának: „tempus oportunitas regnum acquirere, dum Salomon puerulus esset et pater eius senio confectus et valetudinarius.” (SRH I. köt. 353. l.)

Ennek az adatnak — nézetünk szerint — joggal adta Pauler azt az értelmezést, hogy András 1058-ban „nem volt még öreg, de öreg ember benyomását keltette. Ereje időnek előtte megtört.” (i. m. I. köt. 106. l.) A krónikahely fordítása tudniillik ez lehet: „Addig alkalmas az idő a királyság megszerzésére, ameddig Salamon gyermek, apja pedig »senio confectus et valetudinarius». András állapota e szerint olyan volt, hogy idők múltával épp úgy várni lehetett

И. ГЕРИЧ

О РОДЕ ИМЕНИ ТАТОНЬ

Резюме

Все короли, происходящие из рода Арпадов, вступившие на престол с половины XI-ого века, родились в ветви князя Вазуля, ослепленного после 1031 года по приказу короля Святого Степана. Но средневековые венгерские источники включают в себе противоречивые извещения о происходящих по прямой линии от Вазуля: они опровергают известия давнишних исторических источников об ослеплении Вазуля и о его сыновьях, и утверждают, что князья Андрей, Бела и Левенте были сыновьями не Вазуля, а Владислава Лысого (-Calvus). Только после диспутов, продолжавшихся десятки лет, выяснили исследования фактическую генеалогию, возводимую к Вазулю и указали на причину противоречивых извещений источников: к XII-ому веку уже до такой высокой степени увеличились авторитет и слава Святого Степана, как обращающего в христианство венгров, и как их мифического законодателя, что венгерские властители стали считать для себя унизительной и позорящей свою генеалогию, исходящую от Вазуля, нападение на Святого Степана, и ослепленного по его приказу. Поэтому в первой половине XII-ого века придворная историография переименовала оригинальный порядок и историю Вазуля: возводила на Владислава Лысого происхождение владетельной ветви королевской династии.

Анализ извещения, относящегося к жене Вазуля, находящегося также в опровергающей форме в сохранившемся тексте хроник, возбудил гораздо меньше внимания, чем анализ данных, относящихся к Вазулю.

Весть хроник о происхождении сыновей Вазуля читается в аннотированном 5 абзаце присутствующего трактата. Исследование полемизирует со статьей Георгия Дерфи. Значит, он считает genus Tatun (род Татун) ошибкой летописцев и полагает, что имя рода, по его мнению даже и не существовавшего, под пером летописцев искажилось от слова Catun (Катун), имеющего уже туманное для средневековых писателей значение и являющегося званием жены кагана у турецких и монгольских народов.

Этот трактат дает новый перевод и новую интерпретацию исследованной вести хроники. Он историко-юридическим и филологическим методами стремится поддержать

megváltozását, mint Salamon gyermek-voltáét, ez pedig kedvezőtlenne tette volna a körülményeket Bélának a királyság megszerzéséhez. Az öreg kor okozta rokkantság az idő haladtával csak fokozódni szokott, de nem javulni, ezért valószínű, hogy az író itt András király hogylétének időleges, átmeneti állapotát akarta leírni, nem pedig életkorát jellemezni. Az utóbbi esetben tudnillik (ha András életkoráról lett volna szó) nem kellett volna az idő múlásával Béla esélyeire kedvezőtlen fordulattól tartani. Értelmezésünk helyessége mellett szól, hogy bénultsága valóban múlandó volt: András a Béla elleni csatában lováról lebukott (Pauler: i. m. I. köt. 108. l.), tehát javult annyira, hogy képes volt lóra szállni.

Ezért a „valetudinarius” valószínűleg a király testi betegségére (bénaságára) vonatkozik, a „senio confectus” pedig feltehetően inkább pszichikumát kívánja jellemezni Salamon koronázása idején.

A béna királyra szörnyű súllyal nehezédhetett a gyermek királlyá koronáztatásának és az uralom részére való biztosításának emésztő gondja, hiszen Salamont Bélának tett ígérete ellenére koronáztatta meg és így nagy oka lehetett tartani szőszegésének vészes következményeitől.

Tekintve, hogy a szövegösszefüggés szerint a „senio confectus” a király egészségi állapotára (s nem életkorára) vonatkozó megjegyzés, és emellett joggal tehető fel, hogy András lelki összetörtségét jelöli, ezért a „senio confectus et valetudinarius” fordításául ezt javasoljuk: „beteg és a súlyos aggodalomtól megtört”.

Szövegmagyarázatunk támogatására megemlítjük azt a fontos körülményt, hogy a „senio confectus”-nak a vizsgált krónikahelyen megállapított jelentése nem korlátozódott a középkori latinságra, hanem hasonló értelemben jól ismerte a klasszikus nyelvhasználat is, pl. Cicero: „P. Clodii mortem aequo animo nemo ferre potest; luget senatus, maeret equester ordo, tota civitas confecta senio est.” (Pro T. Annio Milone 20.)

Ebben az értelemben az a) és d) alatt idézett adatok — amelyek különben egymásnak ellentmondani látszanak —, jól egyeztethetők. Ezért Vazul és a Tátony nembeli leány egybekelését és legidősebb gyermekük születését megalapozottnak tartjuk legkorábban 1010 és 1015 közé tenni.

весть данных, возводимых к первобытной хронике, сделать вероятным существование рода имени Татонь и разгадывать предполагаемые обстоятельства приобретения им дворянства. Наряду с этим автор из немногословных источников XI-ого века пытается выявить и следы первобытной, возникшей в языческом веке, брачной формы.

J. GERICS

LE CLAN TÁTONY

Résumé

Les rois de Hongrie issus de la famille des Arpad et accédés au trône à partir du milieu du XIe siècle prennent leur origine de la famille du prince Vazul, aveuglé après 1031 sur l'ordre du roi Saint Etienne. Quant aux descendants de Vazul les sources hongroises du Moyen Age nous fournissent des informations contradictoires: elles refutent les nouvelles que les anciennes sources avaient répandues sur l'aveuglement de Vazul et des fils de ce dernier et affirment qu'André, Béla et Levente ne furent pas les fils de Vazul mais ceux de Ladislas le Chauve. Les investigations poursuivies sous ce rapport n'arrivèrent, qu'au prix de débats ayant duré pendant plusieurs dizaines d'années, à clarifier la généalogie effective pouvant être remontée à la personne de Vazul et à motiver la contradiction recelée par les nouvelles: aux alentours du XIIe siècle l'autorité et le prestige du roi Saint Etienne grossirent à tel point que les souverains hongrois considéraient humiliant de remonter leur lignée à Vazul qui s'est soulevé contre Saint Etienne et qui a été aveuglé sur l'ordre de ce dernier. Dès lors, dans la première moitié du XIIe siècle l'historiographie de la Cour avait modifié la généalogie originelle de la lignée et l'histoire de Vazul et remonta l'origine de la famille régnante de la maison royale à Ladislas le Chauve.

L'analyse de l'information (également réfutative dans le texte qui nous est resté des chroniques) relative à la femme de Vazul retint beaucoup moins l'attention que de celle-là concernant Vazul.

La nouvelle portant dans la chronique sur l'origine des fils de Vazul se lit dans le passage muni de la note 5 de la présente étude. L'étude entre en polémique avec l'article de Gy. Györffy. Celui-ci considère l'expression *genus Tatun* comme une erreur et suppose que le nom de la famille n'ayant pas d'ailleurs existé à son avis, provient du nom Catun, défiguré sous la plume des chroniqueurs et dont la signification s'était effacée pour les écrivains du Moyen Age, nom qui chez les peuples turcs et mongols fut celui de la femme du chagan.

Cette composition présente la nouvelle traduction et interprétation des informations analysées de la chronique. Tout en ayant recours à une méthode appliquée par l'histoire du droit et la philosophie elle s'efforce de prouver l'authenticité du document remontant à la chronique primitive et de démontrer l'existence de la famille Tátony, ainsi que de conclure aux circonstances possibles de l'annoblissement. S'appuyant sur les sources du XIe siècle fort peu abondantes en informations l'auteur de l'étude fait la tentative de dégager les vestiges d'une forme de mariage remontant à l'époque primitive païenne.

GYÖRFFY GYÖRGY

Egy krónikahely magyarázatához

Gerics József tanulmányában¹ beható vizsgálat alá vette a magyar krónikának *Tatun* nemzetségéről szóló helyét, melyről 1953-ban 3 oldalas cikkem jelent meg a Magyar Nyelvben.² Minthogy nézetével több ponton nem értek egyet, szükségesnek látszik, hogy újból foglalkozzam a kérdéssel, megnézve, hogy mi az, ami Gerics magyarázatából elfogadható, mi az ami feltehető, bár kétes, és mi az, amivel nem tudok egyetérteni.

A bővebb krónikákban a vitatott hely a következőképpen hangzik: *Tradunt quidam istos tres fratres filios fuisse Vazul ducis ex quadam puella de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse. Falsum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque sunt nobiles, quia isti filii sunt Calvi Ladizlai, qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse, ex qua tres isti fratres generantur.*³

Ezt a forráshelyet a fordítók (Szabó Károly, Madzsar Imre, Váczy Péter, e sorok írója és Geréb László) egyöntetűen úgy értelmezték, hogy az *illos* mutatónévmást az *istos tres fratres*re vonatkoztatták.⁴

Kézai némileg módosított szöveget ad: *Quidam autem istos fratres ex duce Wazul progenitos asseverant ex quadam virgine de genere Tatun, non de vero thoro oriundos, et pro tali missitalia illos de Tatun nobilitatem invenisse. Frivolum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque nobiles sunt et de Scitia oriundi, quia isti sunt filii Zarladislai.*⁵

Kézai ugyanazon fordítói (Szabó Károly és Madzsar Imre) a világosabban fogalmazott szövegben az *illos* mutatónévmást nem a *fratres*-re, hanem a *de genere Tatun*-ra vonatkoztatták, ami a szövegnek más értelmet ad: nem a hercegek, hanem a *Tatun* nembeliek szereztek nemességet Vazul és a *Tatun* nembeli leány házasságából.⁶

¹ Történelmi Szemle 1966 1—23. l.

² 49 (1953) 109—111. l.

³ SRH. I. köt. 344. l. A *Domanovszky* kiadása szerint a *Sambucus* kódexben jelzett változat ténylegesen nincs meg; a kéziratban (Orsz. Széch. Kt. Cod. Lat. 405, fol. 26 r) egy kihagyott mondatrészt a másoló a lap alján toldott be.

⁴ *Toldy F.—Szabó K.*: Marci Chronica de Gestis Hungarorum. Pestini, 1867. II. rész XLVII. l.; *Madzsar I.*: A Bécsi Képes Krónika. (Szemelvények.) Budapest, év. nélkül, 14. l.; *Váczy P.*: A Vazul-hagyomány. Levéltári Közl. 18—19 (1940—41) 334. l.; *Györffy Gy.*: i. h.; *Geréb L.*: Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. 1959. Monumenta Hungarica III. köt. 116. l.; Képes Krónika. Bpest, 1964. 113. l.

⁵ SRH. I. köt. 178. l.

⁶ *Szabó K.*: Kézai Simon mester magyar krónikája. Pest. 1862. 68. l.; *Madzsar I.*: Kézai Simon magyar krónikája. Bpest, 1901. 49. l. Ugyanígy értelmezte *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (röviden: M. nemz.). Bpest. 1901. III/I. 79. l.

Gerics érdeme, hogy a bővebb krónikákban és Kézainál található jövevénynévsorban felfigyelt egy sajátos szóhasználatra: az *illi de Sambuk*, *illi de Bolugi* kifejezésekre, melyekben az *illi* a jövevényekre vonatkozik, és ezzel valószínűsítette, hogy a bővebb krónikák szövegében ugyanaz az értelmezés helyénvaló, ami Kézai szövegéből kiolvasható.

Gerics értelmezésével több látszólagos ellentmondás megoldódik, egy viszont keletkezik; az utolsó mondatban ugyanis a nemeseket Tatun nembelieknek tekintve magyarázatra szorul, hogy itt miért okolja meg a krónikaíró nemesiségüket azzal, hogy a három Árpád-fi Szár László fia, mikor előtte az Árpád-házi Vazullal való rokonság nemességadó szerepét tagadta. E tekintetben talán a Kézai-féle szöveg segít a megoldáshoz. Ez azt fűzi a nemesséükről mondotakhoz, hogy Szkítiából erednek. Feltehető, hogy a Szkítiára utaló mondatrész kiesett a bővebb szövegből és az eredetibb szöveg a nemességet nem Szár László fiaival indokolta, hanem a szittyia eredettel.

Hogy ez a vitatkozó jellegű rész mikor keletkezett, arra nézve biztos fogódzópontunk van. Az V. István-kori folytató — nézetünk szerint Ákos mester⁷ — és Kézai élt a sajátos *illi de* szóhasználattal, Ákos volt az, aki a genealógiai célzatú advenanévsort összeállította és másutt is ő állította az ősgesta szövegével vitázva, hogy az Ákos, Bor és Aba nemzetség Szkítiából ered.⁸

Ugyanakkor, amikor Gerics az *illi de Tatun* és *illi de Sambuk*-féle szerkesztés azonosságára és értelmi egyezésére rámutatott, az *illi de* kifejezésnek a *genus*, 'nemzetség' szóval való értelmi azonosításában nem járt el kellő óvatossággal. Igaz ugyan, hogy a fenti krónikaidézetben, melyben a XIII. századi krónikaíró a XI. századi gestaíró adatával vitatkozik, a két kifejezés egyértelműnek tűnik fel, de a XIII. századi krónikás szóhasználatának vizsgálata meggyőző arról, hogy a nemzetségnév nem azonosítható minden további nélkül az *illi de* kifejezéssel jelölt családnévvel.

A XIII. századi krónikaszerkesztő a hét vezér és Szkítiából bejött magyar nemesség ismertetése után felsorolja a nyugatról bejött jövevény nemeseket és családjaikat. (Kézai ugyanezt a felsorolást némileg átalakítva könyve végére teszi.) E felsorolásban találhatók egyrészt névszerint ismert jövevényektől származó nemzetségek (pl. *Hedrici generatio*, *generationes Ratoldi*, *Hermani generatio*),⁹ másrészt olyan jövevény nemes családok, amelyeket valamely faluról neveztek. Ezek: *Illi vero de Sambuk*,¹⁰ Kézai változatában: *illi de Bobocha*, aminek megfelel a krónikákban: *eorum vero qui dicuntur de Bobocha*.¹¹ Világos, hogy itt nemesi birtokról való kezdetleges családelnevezéssel állunk szemben, aminek a fordítása: 'a Zsámbékiak'¹² és 'a Babócsaiak'. Csak Kézainál fordul elő ez a két család: *illi de Bolugi* és *illorum qui de Lodan vocati sunt*,¹³ ezek ugyan-csak helynévről, a gömöri Balogról és a nyitrai Ludányról kapták nevüket. A XIII. századi oklevelek kezdetben csakugyan Balogiaknak és Ludányiaknak nevezték őket, de az előbbiek 1299-től, az utóbbiak 1280 tájától elkezdték ne-

⁷ Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bpest. 1948. 152—180. l.; Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest. 1954. 341—349. l.; Klaniczay T.: A magyar irodalom története. Bpest. 1964. I. köt. 83—85. l. Ákos mester működését behatóbban tárgyalom a sajtóra kész Budapest története I. kötetében.

⁸ SRH. I. köt. 292—293. l.

⁹ Uo. 296, 299, 300. l.

¹⁰ Uo. 190, 299. l.

¹¹ Uo. 188, 301. l.

¹² E családról ld. Györffy Gy.: Művészettört. Ért., 5 (1956), 280—281. l.

¹³ SRH. I. köt. 189, 190. l.

vüket előkelősíteni és *de genere Bolug, de genere Ludan* néven kezdenek szerepelni,¹⁴ sőt utóbb, 1323-ban a *de genere eiusdem Balogh* megjelöléssel névadó ősrélszának utalni.¹⁵ *Balog* azonnal nem valami nemzetségsős neve volt; *Balog* falu ugyanis a *Balog* folyóról (>szlovák *Blh*) kapta nevét,¹⁶ a Balogiak beköltözött német őst viszont *Altman*-nak nevezték.¹⁷

Mindebből kiderül, hogy az *illi de Tatun* nem fordítható 'Tátony nemzetségnek'; a helyes fordítás: 'a Tátonyiak'.

Nehéz és olykor reménytelen feladat hárul a kutatóra, ha rekonstruálni akarja, hogy mi állhatott az elveszett ősgestában. Gerics — hangsúlyozva, hogy feltevésekről van szó — a következő elemeket tulajdonítja a régi gestának: a) Vazul felesége a Tátony nemzetségből (*de genere Tatun*) származott; b) Vazul gyermekei nem igazi házasságból (*non de vero thoro*) származtak; c) a Tátonyok nemességét a Vazullal való kapcsolatból szereztek.¹⁸

Mindhogy ezekhez a feltevésekhez Gerics további, messzebbmenő történeti következtetéseket fűz, és ezekkel javarészt nem értek egyet, szükségesnek tartom mindhárom ponttal részletesen foglalkozni.

a) Gerics szerint benn foglaltatott az ősgestában a *de genere Tatun* kifejezés, ami a Tátony nemesi nemzetség létének bizonyítéka.

Régóta tudott, hogy a nemesi nemzetség *de genere* megjelölésének korhatarozó értéke van. Az 1000 és 1200 évek között egyetlen hiteles magyarországi oklevélben sem fordul elő a kifejezés; az 1200 körül író Anonymus gestájában merül fel és 1200-tól 1350-ig közel 1000 előfordulását tudnánk kimutatni.

Ennek a szóhasználatnak a „dívatja” nem véletlen, hanem pontos tükröződése egy társadalmi folyamatnak.

A nemesi nemzetségeknek más volt a birtokjoga, mint az adományos birtokosoknak. Ez a birtokjogi kettősség pedig Kálmán király I. törvénykönyvének 20. fejezetén alapul. Eszerint az István király által adott (vagy megerősített) birtok nem háramlik vissza a királyra, hanem a rokonság öröklí, míg későbbi királyok adománybirtokait fiúutód mellett csak testvér örökölheti; testvér nemlétében pedig visszaszáll a királyra.¹⁹ A nemzetségi birtokjog alapja az I. István-kori birtokszerző ős lett, ezért a birtokszerző utódai többnyire István-kori ősük nevét *de genere* szóval tüntették fel saját nevük után (pl. *de genere Hunt Paznan* stb.).²⁰

Következik ebből, hogy a Kálmán I. törvénye (1099 k.) előtti időben *de genere* kifejezéssel jelölt nemesi nemzetségről beszélni anakronizmus. Egyetlen okleveles előfordulására jellemző, hogy az XIII. századi interpoláció révén került az oklevélszövegbe. Otho comes 1061-i oklevele eredetijének kiállítója *Otto Symigiensis civitatis comes* volt, míg az interpolált szövegben *Otho filius Gewr de genere Gewr, Simigiensis comitatus comes* áll.²¹

¹⁴ Wertner M.: A magyar nemzetségek. Temesvár, 1891. I. köt. 75, II. köt. 170. l.

¹⁵ Kárcsönyi: i. m. I. köt. 174. l.; MTT. 9 (1861), 114 l.

¹⁶ Hazai okmánytár. Bpest. 1891. VIII. köt. 43, 44. l.; Kniezsa I.: Magyarország népe a XI. században, Szent István Emlékkönyv. Bpest. 1938. II. köt. 380. l.

¹⁷ SR II. I. köt. 189. l.

¹⁸ I. h.

¹⁹ Závodszky L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bpest. 1904. 186. l.

²⁰ Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest. 1959. 14. l.

²¹ Kumoróvitz L. B.: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. Tanulmányok Budapest múltjából. 16 (1964) 44, 53. l.

A törvény kiadása utáni században már meglett volna a jogi alap használata, de nem volt meg a történeti szükségszerűség rá. A *de genere* használata szükségszerűen akkor jött divatba, amikor 1200 körül az uralkodó osztályban rövid idő alatt jelentős változás következett be; Imre, majd II. Endre király adományából királyi és várbirtokok tömege került új adománybirtokosok kezébe, akikkel szemben a nemzetségi jogú birtokosok *de genere* származásuk hangsúlyozásával védték birtokjogukat. Ez magyarázza, hogy a *de genere* használata 1200 után terjedt el.

Olyan kutatók, akik Anonymust II. Béla jegyzőjének vallják, szükségszerűen szembekerülnek ezzel a problémával, és a *de genere* kifejezés korai magyarországi használatának lehetőségére érveket hoztak fel,²² egykorú bizonyíték azonban nem került elő.

Gerics nagy apparátussal fogott a bizonyításhoz, bizonyítékot azonban ő sem tudott produkálni, anyagösszeállításának mégis megvan az az eredménye, hogy a kérdést árnyaltabban tudjuk megítélni.

Mindenekelőtt le szeretném szögezni, hogy az uralkodóház nemzetségéből való származtatás — akár a latinból ismert *de genere* szóval is — alkalmilag előfordulhatott mind a XI., mind a XII. században, már csak azért is, mert a Vazul-ág jogalapja a koronához a szent István neméből való származás volt. Ennek a szóhasználatnak azonban történetileg semmi köze nincs a nemesi nemzetségek jelölésére használt *de genere* kifejezéshez.

Gerics első példái az uralkodó nemzetséghez való tartozás esetei. II. Orbán pápa Kálmánhoz írt levelében a *generis tui primus* szóval hivatkozik I. Istvánra,²³ ez azonban nem magyar írásbeliség terméke és még formájában sem egyezik a *de genere* alakkal. Krónikáink Péter-kori részében az *Endre, Bele et Leuente, qui de genere sancti Stephani regis progeniti erant* kitétel²⁴ ugyanide sorolható; emellett, hogy ez nem szóról szóra való átvétel az ősgestából, bizonyítja István király „szent” jelzője, s ezen az sem enyhít, hogy ez a mondat a „szent” szóval együtt bekerült a nagyobbik Gellért-legendába, amelynek vége a csodatételeket *ad tempora beati Ladislai regis* vezeti el, akit 1192-ben avattak szentté, majd 1381. évszámmal fejeződik be a kézirat.²⁵ Ugyancsak az Árpád-házhoz való tartozásra utalnak a krónikában László herceg szavai Vid ispán holtteste felett 1074-ben: . . . *quia de genere ducum non fuisti, cur ducatum volebas, nec de propagine, quare coronam optabas*.²⁶ Ez a mondat a Képes Krónika interpolációiban maradt fenn, olyan részben, amelyet Horváth J. és Gerics J. joggal tart Kálmán-korinak.

Nem ez a helyzet az *Opus filius Martini de genere Vecellini* (~*Wecellini*; *Vecelini*) névvel,²⁷ mely a bővebb krónikák XIII. századi szerkesztéséből ismert, ugyancsak 1074-i esemény leírásából. Itt ugyanis a *de genere Vecellini* a XIII. századi krónikáiról betoldása, az előzőekben ismertetett adatok alapján, XIII. századi névalakban.

Vecelinusról a Koppány leverését tárgyaló archaikus krónikarészben ol-

²² Jakubovich E.: P. mester (Adalékok az Anonymus kérdéshez). Klebelsberg Emlékkönyv. Bpest. 1925. 199. l.; Csóka L.: Ki volt Anonymus? Magyar Nyelv, 58 (1962) 93. l., hol a Bibliából idézett *de genere* adatokat olvashatjuk.

²³ Századok, 40 (1906) 407. l.

²⁴ SRH. I. köt. 336. l.

²⁵ SRH. II. köt. 501, 506. l.

²⁶ SRH. I. köt. 392. l.

²⁷ Uo. 385. l.

vashatunk *Vencilinum hospitem Alamanum genere* alakban,²⁸ majd származását a Kálmán korában élt Mártonig levezetve *Vencellinus* alakban.²⁹ A korai *Ven-* kezdetű névalakot őrzi magyar nyelvű formában *Vencsellő* helynevrünk, mely már a százdi alapítólevélben (1067 körül) *Wensellew* alakban szerepel.³⁰

Az *Opus filius Martini* után írt *de genere Vecellini* származtatás nem egyéb, mint a fenti Mártonig vezetett genealógia továbbfűzése, és hogy ki volt a szerzője, elárulja a *Vecellinus* név. Ez ugyanis másutt a Krónikában csak az advenanévsorban — Ákos mester szerzeményében — jön elő nazális nélküli *Weccellinus* alakban.³¹ Oklevélben a név 1257-ben ugyancsak *Wechelinus* alakban jelentkezik.³² Nyelvileg ugyanazzal a kettőséggel állunk itt szemben, mint a Szvatopluk név kettős előfordulása esetében: a régi gestából eredő krónikarészben nazális *Sentepolug* ~ *Sentapolug* alakot találunk,³³ míg a XIII. századi krónikaszerkesztésben nazális nélküli *Zuatapolug* névalakot.³⁴ Ha a *de genere Vecellini* a Kálmán-kori gestából származna, ugyanúgy *Vencilinus*-féle névalakot találunk benne, mint az onnan származó részekben.

A fentiek ismeretében több mint kétes megítéléssel illethetjük a Képes Krónika interpolációiban 1099-i események leírásában említett alábbi megjelöléseket: *comitem Euzem de genere Almasi*, *Moynolth de genere Acus* és *Tyodor de genere Symad*,³⁵ hiszen a szöveg számos másolaton, átdolgozáson ment át, amíg 1358 után elnyerte mai alakját, és a nemzetségek között olyan is van — az *Almasi* —, amely már a helynevekből képzett családnevekkel állítható egy sorba. De ha kétségünk indokolatlan volna, Gerics érvelése szempontjából ez már akkor is tárgyaltan. A krónikának ez a fejezete 1109 után készült, az után, hogy Kálmán király meghozta a nemzetségi birtoklást szabályozó törvényét, amely utóbb a nemesi *de genere* származásmegjelölés divatját szülte.

Hogyan értékelhetjük a fentiek ismeretében a *de genere Tatum* kitétel?

Ha ez benn volt a XI. századi gestában, nem jelenthetett nemesi nemzetséget, mert ez a társadalmi réteg *de genere* megjelölésével együtt utóbb alakult ki. A régi gestában a *de genere* kifejezésnek csakis olyan használata igazolható, mint amilyen a régi gesta XI. századi elbeszéléseiben találkozunk: az uralkodó, vagy uralkodótárs nemzetségéből való származtatás. A *Tatum* név egy *de genere* összetételben csak mint uralkodó méltóságnéve lehet korszerű: „a *tatum* nemzetségből” való származás, ami nem jelenti szükségszerűen, hogy a leszármazott a *tatum* egyenes utóda, mint ahogy Könyves Kálmán sem volt az első király egyenes leszármazottja. Minthogy *tatum* uralkodói méltóságnévet a magyar és török régiségben nem ismerünk,³⁶ komoly megfontolást érdemel a Magyar Nyelvben közzétett magyarázatom, mely szerint e névben a *catun* (ejtsd: *katun*) uralkodói méltóságnév rejlik, amely Mandzsuriától Bulgáriáig minden török és török kultúrájú népnél a *kagán* első feleségének a címe. Hogy a krónikában

²⁸ Uo. 313. l.

²⁹ Uo. 314. l.

³⁰ Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár. Pest. 1860—, I. köt. 25. l.

³¹ SRH. I. köt. 189. 296. l. E krónikahelyet Pauler Gy. (A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bpest. 1899, II. 2 606. l.) a XIII. század végére datálja, míg Horváth J. (i. m. 333—337. l.) az 1109 utáni évekre teszi. Későbbi interpolációk azonban a Kálmán-kori gestát is tárkitják, mint pl. a „szent” László esodáit tárgyaló részek (SRH. I. köt. 368—369. l.).

³² Wenzel, i. m. XI. köt. 438. l.

³³ SRH. I. köt. 391, 418. l.

³⁴ Uo. 165, 288—290. l.

³⁵ Uo. 424, 449. l.

³⁶ Nem gondolhatunk az avar *tulun*-ra történelmi és nyelvi nehézségek miatt, sem a török eredetű magyar *tühütüm* „hercegem” címre.

tatun nevének képe mennyire közeláll a *catun* név írásmódjához, elég egy pillantást vetni a Képes Krónika új facsimile kiadásának 30v. lapján a II. hasáb 7 sorában álló névre.

Ha ez a magyarázat ilyen formában helyt áll, akkor Vazul egy olyan nőtől nemzett három fiát, aki a *katun* „uralkodónő” nemzetségéből származik. annak vérrokona.

Felmerül a gondolat, hogy kit címezhettek a XI. század elején Magyarországon katunnak.

Említett cikkemben ezt a nevet a magyarországi törökségben kerestem. Bizonyára élt a szó a X. században törökül beszélő erdélyi Gyulák³⁷ nyelvében és ők alighanem Saroltot mondták az utolsó katunnak. Magyarul azonban az uralkodó feleségét iráni jövevényszóval *asszony*-nak (<*ahsin*) nevezték, és mivel a krónikaíró magyar nyelvű volt, a méltóságnevet magyar néven, de még inkább latinul jelölte volna. Ha pedig Saroltról lett volna szó, más módon megfogalmazott személynéves megjelölést adott volna.

A magyar gestákban szerepel a katun férje, a kagán is *Kean* néven. Anonymus és a krónikák egyező szóhasználatából megállapítható, hogy ez a bolgár kagán, azaz cár méltóságneve volt. Pl. István király 1015-i hadjárata leírásában *Kean dux Bulgarorum et Sclavorum* szerepel.³⁸ Gestáink nem is ismerik egyetlen bolgár cár nevét sem, csak *Kean* címmel emlegetik őket. Feltehető, hogy a magyar forrás *katun*-ja a bolgár *kean* feleségét jelölte, és Vazul a bolgár cárné vérrokonától nemzette a három fiút. Vazul bolgár kapcsolatait a *Vazul* név eredete teszi különösen valószínűvé. A *Vazul* személynév a görög *Βασίλειος* szláv *Vaszili* alakjából ered³⁹ és átadó nyilván az a nyelv, amelynek földjéről Anonymus a *Wazil* kaput feljegyezte:⁴⁰ a bolgár. Vazul bizonyára szent Vazul nevét nyerte a keresztségben és a bolgár rítusú kereszténységet vette fel. Vazul születésének időpontját Vajay Sz. a 976 körüli évekre teszi,⁴¹ tehát megkeresztelésére felüött korában kerülhetett sor, amikor asszonyt szerzett magának, feltevésünk szerint valamelyik bolgár keán feleségének nemzetségéből, családjából.

Hogy a régi gesta esetünkben tényleg a *genus* szót és a *de genere* kifejezést használta-e, vagy ezt csak a szöveget átalakító XIII. századi író helyettesítette be egy rokon értelmű kifejezés (pl. *de cognatione catun*) helyébe, az méltán megfontolandó. Gericis ugyan kételkedik abban, hogy a genealogizáló V. István-kori folytató leírhatta a *de genere* kifejezést, de ennek az állításnak ugyanannyi a történeti jogosultsága, mint amannak, mely szerint a gestaíró a XI. század derekán *de genere* szóval nemesi *genust* jelölt Magyarországon.

b) A krónika szerint forrásában az állott, hogy a három herceg nem igazi házasságból, *non de vero thoro* származott.

A kutatások során nem került elő ennek a latin kifejezésnek pontos megfelelője, amelyből biztosan el lehetett volna dönteni, hogy mit értett a gestaíró rajta. Gericis három lehetőséget vet fel: 1. keresztény és pogány közti házasság minősítéséről van szó; 2. ágyas (*concupina*) viszonyról van szó; 3. olyan együttélésről van szó, amelyet elismertek, de törvényes házasságnak nem minősítettek.

³⁷ Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest. 1930. 297. l.

³⁸ SRH. I. köt. 315. l.

³⁹ Melich J.: Nyelvtud. Közl., XXXIII. 332. l.; Jakubovich E.: Magyar Nyelv, 23 (1927) 236. l. és itt irodalom.

⁴⁰ SRH. I. köt. 86. l.

⁴¹ Grossfürst Geysa von Ungarn; Familie und Verwandtschaft. Südost-Forschungen, 21 (1962). 69. l.

A kérdést eldöntené, ha igaz volna Váczy Péternek az a feltevése, hogy a XV. századi Johannes de Utino 1458-ig vezetett rövid királylajstroma, melyben az olvasható, hogy Vazul három fiát ágyastól (*ex concubina*) nemzette, a régi gesta-ból származik.⁴² Ezt a feltevést azonban nem tartjuk valószínűnek. Az ismert királylajstromok, így a váradi és zágrábi rövid krónika, Vazultól eredeztetik a három herceget,⁴³ s ha a XV. századi szerző elővette a bővebb krónikák valamelyik változatát, a Vazul neve mellett talált *non de vero thoro* viszony alapján a régi gesta tanulmányozása nélkül is odairhatta, hogy *concubina*-tól származott a három fiú. Gerics a concubinatus XI. századi elterjedtségének igazolására felhossa a Gellért-legendából az Ajtony hét feleségéről (*uxores*) mondottakat, valamint a krónikából az I. Endre ágyasától (*concubina*) született fiáról írottakat és Utino adataihoz a következő megjegyzést teszi: „Ennek a hírnek az értékelésénél ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy a XI. századi magyarországi egyházi felfogás a királyi család tagjainál és a legelőkelőbb személyeknél a többnejűséget — vagy talán a feleség mellett ágyasok tartását — legalább a század első felében még tűrte.” Úgy vélem, hogy az egyház türelme e tekintetben nem szakadt meg a XI. század közepén, és „a királyi család tagjainál és a legelőkelőbb személyeknél” az egyház tovább is elnéző volt. A királyok és legelőkelőbb személyek ágyasainak felsorolását megelőzve legyen elegendő a dubnici krónikából Róbert Károly történetére hivatkoznom, ahol az olvasható, hogy 1318-ban a királynak (Csepel-szigeti ágyasától Kálmán nevű fia született: *Eodem anno rex habuit de concubina sua, quam acceperat de magna insula Danubii, filium quem appellavit Colomanum*; ezt a híradást pedig Mügelin azzal toldja meg, hogy a király az ágyasától született fiúból győri püspököt csinált: *in demselben iar hat der kunig einen sun pey seiner ammen und nande den Coloman und macht in pischhoff tzu Rab*).⁴⁴

Az egyház által nagyon is elnézett királyi concubinatus XIV. századi példája arra mutat, hogy e tekintetben korszakokra való leszűkítést tenni nem lehet.

Gerics beható elemzést nyújt a XI. századvégi és XII. századeleji zsinatok végzései alapján a papi concubinatus fokozatos tilalmazásáról, vizsgálja ennek a viszonyoknak mibenlétét és széleskörű hazai elterjedtségére következtet. Ehhez kapcsolódva áttekintést ad a római jogtól a germán jogig terjedően a concubinatus és egy ezzel rokon nem törvényes együttélés jogi megítéléséről.

Bármennyire is terjedelmes ez az áttekintés, az előtárt adatok sora a kérdés eldöntéséhez nem járul hozzá. Ennek két okát látom. Egyrészt az uralkodók házassági rendje csaknem minden társadalomban eltért a köznép házassági szokásaitól, s a keresztény társadalmakban is a névleg egyetemes érvényű törvények és zsinati határozatok idevonatkozó döntései a trón árnyékában érvényüket veszítették. Másrészt az áttekintés nem világítja meg a házasság és ágyasság intézményét Kelet-Európában, sem a nomádoknál, sem a nomádokat körülvevő orosz, bolgár, bizánci, és kaukázusi világban, ami hozzásegítené a magyar viszonyok megértéséhez mind a pogányságból a kereszténységbe átvezető időszakban, mind a XIII. században, amikor a vizsgált szöveg átalakítása megtörtént.

Hogy csak egy példát hozzak fel, Plano Carpini vázolja a nomád és keleti keresztény ágyasság intézményét 1245-ben írt jelentésében, ami annál értékesebb számunkra, mert egy, az egyházjogban jártas ember, Ákos mester kortársa,

⁴² *Florianus M.: Historiae Hungaricae fontes domestici* III. köt. 267. l.; Váczy: i. h. 334. l.

⁴³ SRH. I. köt. 208. l.

⁴⁴ Uo. 490. l.

nyilatkozik meg e kérdésről. A mongolokról ezt írja: „Az ágyastól (*concubina*) és a feleségtől (*uxor*) született fiú között különbség nincs, az apa bármelyiknek azt ad, amit akar. És ha hercegi nemzetségből (*de genere ducum*) származik, ugyanúgy herceg az ágyastól született fiú is, mint a törvényes feleség (*uxoris legitime*) fia. Ha pedig egy tatár sok feleséget tart, mindegyik asszonynak megvan a maga sátra és háznépe; a férfi egyik nap az egyikkel iszik, eszik és hál, a másik nap meg a másikkal. Egyik asszony azonban előbbrevaló a többinél, vele gyakrabban időzik a férj, mint a másikkal.” Az ortodox keresztény grúz viszonyokat világítja meg alábbi feljegyzése „... Grúzia királyának két fiával történt. Egyik a törvényes (*legitimus*) fiú volt, a másik törvénytelenül született (*adulterio natus*); ez utóbbit Dávidnak hívták, a törvényest meg Maliknak nevezték. Az apa országának egy részét a fattyúra (*filio adultere*) hagyta.” Mindketten elmentek Gűjük kánhoz igazságtételre, „... búsas ajándékokkal kedveskedtek a kánnak, kivált a törvényes fiú, aki magának követelte vissza a földet, amit apja Dávidra hagyott, mondván, hogy fattyú léte nem birtokolhatja. Dávid így felelt rá: »Igaz, apám ágyasának (*concubina*) vagyok a fia, mégis kérlek, szolgáltatassatok nekem igazságot a tatárok szokása szerint, akik nem tesznek különbséget a törvényes hitves s az ágyas fia között (*inter filios legitime ac ancille*)«. Ezen az alapon a törvényes fiú ellen hoztak ítéletet: alárendelték annak a Dávidnak, aki az idősebb volt, s aki az apja által neki hagyományozott földet békén és háborítatlanul birtokolhatta.”⁴⁵

Azt hiszem, ilyen adatok közelebb hozzák, hogy mit kell *concubina* alatt értenünk kelet-európai társadalmakban, és mi volt egy uralkodó ágyasától született fiú megítélése a korszakban.

c) Gerics szerint feltehető, hogy a XI. századi gestában szó volt „a Tatónyok nemességszerzéséről: *ob hanc coniunctionem illos de Tatum nobilitatem accepisse*”. Ezt pedig azzal támasztja alá, hogy a *nobilis* szó előfordul a bővebb krónikák XI. századot tárgyaló fejezeteiben és I. László dekrétumaiban. A *nobilis* pedig szerinte nem csak az előkelők rétegét jelentette, hanem volt „olyan *nobilis* is, akinek *substantia defuerit*”, azaz voltak szegény *nobilis*-ek, akiket az általa csak részben idézett törvény szerint fejük megnyírása és megvesszőzésük után a vásárokon lehetett körülvezetni.

E felfogással nem lehet egyetérteni.

Igaz, hogy a *nobilis* szó, és *nobilior* fokozása XI. századi forrásainkban előfordul, még a *nobilitas* is előfordulhatna, bár erre Gerics nem hoz példát, a *nobilitatem accipere*, azaz 'nemességet kapni' kifejezés XI. századi használatában azonban kételkedünk.

Hogy mit jelentett a *nobilis* a XI. században, az szent László III. dekrétumából elég világosan kiolvasható: *regis nuncius palam faciat omnibus, tam nobilibus, quam ignobilibus, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus*,⁴⁶ ahol is a *nobilis* alatt a püspökök, apátok és ispánok értendők, vagyis a társadalom felső rétege! Gerics fogalomtágitása a források szavainak merev, történetietlen értelmezéséből fakad. A kútfő Aba Sámuelről elmondja, hogy a főemberek (*principes*) és vitézek (*militēs*) a püspökök tanácsából összejöttek és királlyá választották Aba ispánt.⁴⁷ A *miles* a katonai kíséret tagját je-

⁴⁵ Napkelet felfedezése. Juliañus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Közreadja: Györffy Gy. Bpest. 1965. 68, 85. l. Gy. Ruitz Izabella fordítása; vö. Wyngaert A.: Sinica Franciscana. Ad Claras Aquas, 1929. I. köt. 49—50, 87—88. l. Az *ancilla* tkp. 'szolgáló, rabszolganő'.

⁴⁶ Závodszky: i. m. 173—174. l.

⁴⁷ SRH. I. köt. 324—325. l.

lentette; *miles*-ei voltak a királyon kívül az ispánoknak, püspököknek és apátnoknak, sőt István király törvénye (I. 23) szerint a magánföldesuraknak is: *Volumus ut unusquisque senior suum habeat militem*.⁴⁸ Világos, hogy a királyválasztásra minden főember saját *miles*-eivel, kíséző katonáival együtt vonult fel, akik hűbéruruk álláspontját képviselték. Ha tehát az elbeszélő forrás fejezetekkel később, Péter korából visszatekintve azt mondja, hogy az előkelők (*nobiles*) választották Abát királlyá, ebből nem következik szükségszerűen, hogy a *nobilis* fogalom kiterjesztendő az előkelőktől függő *miles*-ekre is.

Nem bizonyítja a *nobilis* és *miles* azonosságát a Gerics által felhozott másik példa, Szent László II. dekrétumának II. cikke sem, mely a következőképpen hangzik: *Si quis nobilium vel militum alterius nobilis domum invaserit et ibi pugnam fecerit et uxorem illius flagellaverit, si tantam substantiam habuerit, due partes eiusdem substantie pro reatu commisso dentur, tertia vero uxori filiisque suis remaneat. Si autem substantia defuerit, raso capite ligatus et flagellatus circa forum ducatur et sic vendatur, alii vero, qui cum illo erant liberi, reatum suum LV bizanciis redimant, servi vero eadem pena dampnentur, ut dominus eorum*.⁴⁹

A hatalmaskodást számtalan Árpád-kori leírás szerint általában egy birtokos vitézeivel (tisztjeivel) és szolgálival vagy jobbágyaival követte el, egy másik birtokos házára vagy falujára rontva; az esetek többségében azonban a birtokos úr nem is vett részt az akcióban, hanem vitézei (tisztjei, familiárisai) vezetésével szolgálai és jobbágysai.

Az első mondatban a hatalmaskodó nemesekről vagy vitézekről lévén szó, a vagyoneklobzás nyilván a birtokos nemeseket sújtotta, a megnyírás, megvesszőzés és vásárokon való körülvétel pedig a vagyontalan vitézeket.

Alig hiszem, hogy volna olyan feudális társadalom, amelyben *nobilis*-ek, akik egyik évben királyt választanak, a másik évben esetleg megkopasztva és megvesszőzve a vásári tömeg megszégyenítésének volnának kitéve.

A *nobilis*, aki hatalmaskodik és akinek birtokán hatalmaskodni lehet, nyilván feudális földesúr, akár világi, akár egyházi birtok jövedelmének élvezője.

En is lehetségesnek tartom, hogy a régi gesta vitatott részében előfordult a *nobilis* szó, de a *nobilitatem accepisse* kifejezés XI. századi használatát nem látom igazoltnak, s hogy e mondat megfogalmazásában a XIII. századi krónikás kezének is része volt, azt bizonyítja a sajátos *illos de Tatum* kifejezés használata mellett krónikaíróink felfogása a nemességszerzés módjáról. Ákos mester a jövevénynévsor végén éppen a házasság révén való nemesség- és birtokszerzést ismerteti. Megemlítve, hogy sokféle nyugati és keleti népből jöttek jövevények, azt írja, hogy ámbár ezeknek nemzetsége nem ismeretes, különféle házassági kapcsolatok révén nemességet és szállásföldet nyertek (*quamvis illorum generatio nesciatur, per matrimoniorum diversorum contractus Vngaris inmixti nobilitatem pariter et descensum sunt adepti*). Kézai eltérő szemléletére jellemző, hogy e szöveget úgy változtatja meg, hogy a különféle népekből beköltözöttek szerinte a királyoknak és az ország egyéb urainak szolgálva hűbérbirtokot, majd nemességet kaptak (*qui servientes regibus vel caeteris regni dominis ex ipsis pheuda acquirendo nobilitatem processu temporis sunt adepti*).⁵⁰

Az ősgesta szövegének genealógus átformálója, Ákos mester, itt a XIII. századi Tatónyi családot azonosította a gestában említett névvel. A Somogy megyei Tátöny, másnéven Tátom (*Tathun ~ Tathum*) falu részben a zseliezsent-

⁴⁸ Závodszky: i. m. 148. l.; Györffy Gy.: Tanulmányok 28. l.

⁴⁹ Závodszky: i. m. 169. l.

⁵⁰ SRH. I. köt. 30–304, 192. l.

jakabi apátság birtoka volt, részben nemeseké, akiknek kiemelkedő tagja, Bogár István, 1305 előtt az óbudai királyi palota várnagya, Héder Henrik párt-híveként Károly király ellen harcolt.⁵¹ Óbudával való kapcsolatuk megelőzőleg onnan származhat, hogy Tátony falu szomszédos volt a margitszigeti apácák birtokaival; az apácák gondnoka pedig egy időben Ákos mester, óbudai prépost volt.⁵²

Az, hogy milyen családdal azonosította a krónikáíró a *Tatun*-nak olvasott nevet, történetileg érdektelen. Annál jelentősebb lenne a régi gesta adatának ismerete.

Ha feltesszük, hogy ebben volt valami utalás arra, hogy Vazul ágyasának rokonsága *nobilis* lett, ez nyilván feudális birtok elnyerését jelenti.

Látszólagos ellentmondás ezek után egy marad fenn.

Hogyan lehetséges az, hogy egy uralkodói sarj ágyasként kerül Vazul oldalára, rokonsága mégis oly szegény, hogy e kapcsolat révén kell *nobilis*-ek közé emelni?

Ha a leányt a bolgár katun rokonának tartjuk, ez a nehézség megoldódik. Vazul életében következett be a bolgár kaganátus összeomlása és megszűnése 338 éves fennállás után. II. Basileios bizánci császár, aki a „Bolgárölő” melléknevet érdemelte ki, két hosszú hadjáratban (996—1004 és 1014—1018) verte le a bolgár államot. Fokozatosan hódította meg az Adriáig terjedő birodalmat, szörnyű kegyetlenséggel torolva meg az ellenállást. Miután Sámuel, a „keán” 1014-ben meghalt, s az utódok egymást tették el láb alól, elérte, hogy 1019-ben mint triumphator vonult be Bizáncba. Kocsija előtt Mária, a fogoly cárnő (katun) és leányai haladtak.⁵³

A két évtizedes harc során igen sok bolgár menekülhetett Magyarországra. Az utat István király nővére mutatta, akit Sámuel cár fia, Gábrriel Radomir vett nőül, majd gyermekével együtt még a X. század végén eltaszított magától.⁵⁴ Magyarország 1015-ig, amikor István király II. Basileios szövetségeseként hadba vonult az utolsó „Keán” ellen,⁵⁵ igen sok bolgár menekültnek nyújthatott otthont. Bizonyára ezek adtak nevet a „bolgár” jelentésű *Nándor* — *Lándor* helyneveink egy részének. Adatok nélkül is valószínű, hogy a földönfutók között bojárok és hercegi sarjak is voltak, s akit ezek közül Vazul kegyeibe fogadott, annak a csillaga felemelkedett.

Vazul a pogány korban született és 1000-ben, kb. 24 éves korában már bizonyára nő vagy éppen többnejű volt. Az időbeli egyezés alapján új keresztény feleségével kapcsolatba hozható megkeresztelkedése és névválasztása. Ez a nomád erkölcs szerinti feleség azonban a keresztény erkölcs szerint ágyas volt. Fiait, mint IV. László György grúz király az ágyasától született Dávidot, hercegeknek tekintette és országából is részesítette volna. Így tartotta ezt az iratlan nomád jog is, a legkeresztényibb István azonban a „nem igazi házasságból” születetteket törvénytelennek tekintette és kizárta az utódlásból.

Azt hiszem, hogy a régi gesta feltételezett tartalma egy ilyen magyarázattal jobban összhangba hozható a forrásokból nyerhető képpel.

⁵¹ Csánki D.: Magyarorsz. tört. földr. II. köt. 650. l. *Par A.*, Századok 24 (1890) 219. l.

⁵² Uo. és Györffy Gy.: Krónikáink. 177. l.

⁵³ Vö. Jireček K.: Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876. 193—200. l.

⁵⁴ Fehér Géza, Századok, 61 (1927) 13—16. l.; Moravcsik Gy.: Szent István Emlékkönyv. Bpest. 1938. I. köt. 412. l.; Györffy Gy., Studia Slavica, 5 (1959), 19. l.

⁵⁵ 1018-ra is datálható. Györffy Gy.: Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II. Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines. Beograd, 1964. II. köt. 152. l.

ДЬ. ДЬЕРФИ

К РАЗЪЯСНЕНИЮ ЧАСТИ ОДНОЙ ХРОНИКИ

РЕЗЮМЕ

Составленная в XIII столетии Венгерская Хроника содержит полемическую часть, по которой мать трех князей — Эндре, Бела, Левенте — из XI века, из династии Арпадов *de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse*.

И. Герич справедливо указывает на то, что выражение *illos* относится не князям, а к семье *Tatun* (вернее) *de Tatun* но в то же время ему не удаётся доказать, что сказанные там дословно взяты из потерянной *Gesta Ungarorum*. 1. Семейное указание *de genere* в Венгрии распространяется после 1200 года, в XI веке она связана лишь с королевскими именами; 2. Отношения *non de vero thoro* лучше всего можно узнать из путешествия Плато Карпини; 3. С методами *nobilitatem accipere* подробно занимается Мастер Акош, летописец из XIII столетия.

По автору *Tatun* является опиской *catun*, означавшего должность; *Katun* у кочевников является первой женой кагана, хана. Поскольку венгерские хроники болгарского царя именуют *Kean* — каганом, *Catun* — болгарская царица и её родственница могла быть матерью трёх упомянутых князей.

GY. GYÖRFFY

CONTRIBUTION A L'EXPLICATION D'UN PASSAGE DE CHRONIQUE

RÉSUMÉ

Dans la Chronique Hongroise rédigée au XIIIe siècle nous trouvons un chapitre de caractère polémique, suivant lequel la mère des trois princes issus au XIe siècle de la maison des Arpad, André, Béla et Levente, *de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse*. J. Gerics souligne à juste titre que *illos* ne se réfère point aux princes, mais bien à la famille *Tatun* (plus correctement *de Tatun*); cependant il ne lui réussit pas de démontrer que ce que nous venons de citer provient littéralement des *Gesta Ungarorum* (XIe s.) perdus. 1. La désignation des familles nobiliaires *de genere* s'était répandue en Hongrie après 1200; au XIe siècle elle ne se présente qu'en connexion avec les noms de souverain. 2. C'est la description de voyage de Plan Carpin qui nous fournit les renseignements les plus certains sur le rapport *non de vero thoro*. 3. Quant aux différents moyens de *nobilitatem accipere* c'est maître Ákos, chroniqueur du XIIIe siècle, qui lui consacre une analyse fouillée. À en croire l'auteur *tatun* provient du nom de dignité *catun* qui est une faute de copie; chez les peuples nomades *catun* désigne la première femme du *qaghan* 'khan'. Étant donné que les chroniques hongroises désignent le tsar bulgare par le nom de *kean* 'khan', *catun* est la tsarine bulgare, dont la parente est selon toute probabilité la mère des trois princes en question.

JEAN BOUVIER

A XIX. századi franciaországi kapitalista profitra vonatkozó adatgyűjtés problémái és eredményei¹

A jövedelemfajták közül legkevésbé a kapitalista jövedelmet, a *profitot* ismerjük. Nagy hiányossága ez a gazdaság- és társadalomkutatásnak. A profit *kvantitatív* ismerete nélkül igen nehéz például a *pauperizáció* problémája által felvetett kérdések helyes tárgyalása, s ugyanilyen nehéz a *gazdasági növekedés* tárgyalása is a profit *mozgásának* ismerete nélkül. Különben is téves dolog gazdaságtörténettel foglalkozni a kapitalista rendszer mozgóereje, a profit figyelembevétele nélkül. 1873 júniusában a *Crédit Lyonnais* igazgatója ezeket a — kapitalista országokban ma is időszerű — sorokat írta egyik kollegájának: „A profitszerzés számunkra parancsoló kötelezettség. Elkerülhetetlen törvény, hogy tőlünk hozadékanak teljes hasznát kisajtoljuk”.

Franciaországban eddig még nem folyt semmilyen történeti adatgyűjtés a profitra, azaz a *hosszú időtartamra* vonatkozóan és semmilyen kutatás nem foglalkozott a profittal az egyes cégek számvitelének szintjén. Az elmúlt években egy ilyen jellegű kutatást vezettem kollegáim, *François Furet* (Sorbonne, École Pratique des Hautes Études 6. szekció) és *Marcel Gillet* (Lille, Bölcsészkar) közreműködésével. Kutatásaink egy 1965 októberében megjelent munka kiadásához vezettek; ennek főbb eredményeiről kívánok most beszámolni Önöknek.²

Ez a kutatómunka tulajdonképpen a profit objektív és statisztikai tanulmányozásának *kezdetét* jelenti, tárgya tehát eleinte elég korlátozott és módszerei is bírálhatók.

A kutatás tárgya kettős. Először is meg kell *ragadni* a profitot a nagy cégek számvitelére vonatkozóan fellelhető dokumentáció segítségével. Franciaországban ugyanis kötelesek a részvénytársaságok évenként közölni *mérlegüket* és *nyereség-veszteségszámlájuk* kivonatát. — A profit megragadása után követnünk kell *fejlődésének* útját. Feladatunk nem rövid (ciklikus) fluktuációinak, hanem *hosszú, több évtizedes mozgásainak* kutatása és annak összevetése az árak, a termelt mennyiségek, a termelékenység, az üzleti forgalom, a kamatláb alakulásával a vizsgált szektorban.

E célból 46 monopolista típusú társaságot választottunk ki a XIX. századi kapitalista fejlődés három fő szektorából: 21 *szénipari* céget (Nord-Pas-de-Calais, Francia Középhegység), 14 *vasipari* céget, 11 nagy *bankot*. A cégek vizsgálata alapításuktól 1914-ig terjedt. A források kétféle típusa állt rendelkezésünkre: 1. A *széniparra* vonatkozóan felhasználtuk az *Állami Levéltár* figyelemre-

¹ Jean Bouvier francia marxista gazdaságtörténésznek, a lille-i egyetem professzorának az MTA Történettudományi Intézetében 1965 decemberben tartott előadása.

² J. Bouvier, F. Furet, M. Gillet: Le mouvement du profit en France au 19e siècle (A profit alakulása a 19. században Franciaországban) Mouton, 1965. 465 l.

méltó F 14. sorozatát, mely az 1810-es bányatörvény által előírt kötelmek keretében 1810-től folyamatos felvilágosítást nyújt a termelés, az árak, a bérek, a profit stb. kérdésében, cégenként. 2. A *vasipari társaságokra* és a *bankokra* vonatkozóan meg kellett elégednünk az egyes cégek részvényeseinek évi gyűlése alkalmából kiadott iratokkal. Egyetlen bankot, a Crédit Lyonnais-t tanulmányozhattuk csak 1863-tól 1914-ig, *belső*, nem publikált — egyébként igen részletes — számvitelének felhasználása segítségével. A vasiparra és a többi bankra vonatkozó adatgyűjtés 1850-től, cégenként változó időponttal kezdődik.

Az alkalmazott *módszerek* két feladat elé állítanak bennünket: az egyik a *profit megragadása*, a másik az *adatok statisztikai feldolgozása*. A második feladat könnyebben megoldható. A profit *évről évre* készült görbéinek megrajzolásával párhuzamosan megrajzoltuk a 9 éves *mozgó átlagok* számítása révén nyert görbéket. Ez az eljárás lehetővé tette, hogy a rövid ciklusokat kiküszöbölve elég világosan kiemeljük a hosszú időtartamra vonatkozó mozgásokat, azaz a profitfejlődés nagy fázisainak tendenciáit.

Sokkal kényesebb probléma a profit megragadása. Az *értéktöbblet* felmérése akkor is kényes munka volna, ha rendelkezésünkre állna a cégek belső számvitele. Többnyire meg kell elégednünk a közölt mérlegekkel és a nyereség-vesztégszámlák kivonatával. Ezek a költségvetési év tiszta hasznát adják meg, a felszerelés *amortizációjának* levonása után. Amennyire lehetett, túlmentünk ezen a tiszta nyereségen, s igyekeztünk rekonstruálni az ún. „eredeti” profitot, hozzáadva a nyereséghez a mérleg passzívái közt szereplő *amortizációt* és az *új munkákat*, azaz a költségvetési év folyamán történt *beruházásokat*. Sajnos, erre a jelentős tételre, a beruházásra vonatkozóan csak igen töredékes adatok álltak rendelkezésünkre. Az általunk kimutatott profit-összegek tehát valószínűleg nem felelnek meg a valóságnak, minket azonban nem annyira a profit tényleges szintje, mint inkább *e szint mozgása* érdekel.

Munkánkban minden számot megadtunk, amellyel dolgozunk volt, így 175 oldalt tesznek ki a közölt *statisztikai táblázatok*. 52 táblán viszont a tanulmányozni kívánt jelenségek *grafikonná* alakított adatai szerepelnek. A grafikonok *logaritmikus skálán* készültek, mivel a profit és változói nagy fluktuációinak irányával egyidőben azok átlagssebességét, azaz a profit *emelkedésének és csökkenésének rátáját* is kutattuk.

Az utolsó módszertani kérdés a *profitráta* kiszámításával kapcsolatos. Ez a vasipari cégek és a bankok esetében — ha volt rá lehetőség — a profit tömegének a *befizetett alaptőke* mérlegben megadott összegéhez való viszonyításával történt.

A következőkben bemutatom az adatgyűjtés főbb eredményeit: egyrészt a profit, másrészt a profitot kísérő változók (ár, termelés stb.) alakulását.

A társaságok nyereségei közvetlenül a háború előtti években (1914) a XIX. századhoz viszonyítva rekord-szintet értek el. Már 1850 óta emelkedőben voltak; *növekedésük egészének aránya* szektorok és cégek szerint igen változó, de mindég nagyon jelentős; a *széniparban* 10—50-szeresére, a *vasiparban* 2—30-szorosára és a *bankoknál* 2.5—60-szorosára nőttek.

De a profitnak ez a *növekedő trendje* nem volt sem rendszeres, sem folyamatos. A XIX. század közepétől 1914-ig a profit több, egyenként két-három évtizedes hullámmozgást, hosszabb periódusú mozgást ért meg. Tulajdonképpen *három*

főbb fázison ment át. Az első, erős fellendülést mutató szakasz vége 1873—1884 közé esik — mert a cégek közt természetesen fennáll néhány évnvi időbeli eltolódás —; a második szakasz rövidebb, és cégenként változó időpontban, az 1886—1898 közötti években ér véget; cz a profit növekedésének lelassulását, stagnálását vagy gyakran abszolút csökkenését mutatja. A harmadik szakaszban végül — a XIX. század végétől az első világháborúig — visszatér az első időszak lendülete, dinamizmusa és eltünteti a második szakasz negatív eredményeit. 1914 előestéjén a szénipari, vasipari, bankügyileti nyereségek valóban rekord-magaságot érnek el.

Példák:

A *Châtillon-Commentry-i* Vasgyár nyeresége 1863-ban 1,4 millió frank, 1873-ban 6,3 millió, 1888-ban 0,261 millió, 1913-ban 15,2 millió.

A *Párizsi Leszámítoló Bank* nyeresége 1849-ben 0,290 millió frank, 1881-ben 9,2 millió, 1892-ben 3 millió, 1913-ban 18,8 millió.

Az *Aniche-i bánya* nyeresége 1855-ben 1,2 millió frank, 1873-ban 5,4 millió, 1913-ban 14,4 millió.

A profit első, emelkedő szakasza teljesen érthető: alacsony szintről indulva, kezdetben minden cég fejlődik egy ideig. Problémát jelent viszont a század utolsó negyedében mutatkozó stagnálás és az 1914 előtti 15—25 év igen erős fellendülése.

A *profitrátával* kapcsolatban a következők figyelhetők meg: 1. A *vasiparban* a profitráta alakulása párhuzamos a profit-tömeg alakulásával, azaz a háború előtti években a profitráta emelkedő irányú. *Châtillon-Commentry*-ben például 20% és 75% között mozog ebben az időszakban. 2. A *bankoknál* érdekes jelenségre kell felhívni a figyelmet: a profitráta a *finanszírozó bankoknál*, az ún. *banques d'affaires-nél* (például a *Banque de Paris et des Pays Bas-nál*) végigmegy a három fázison, a *letéti bankoknál* (például a *Crédit Lyonnais-nál*) a profitráta, bár a *harmadik fázisban*, 1914 előtt, emelkedő irányú, nem éri el az 1870-es évek, az első fázis színvonalát. Így a *Crédit Lyonnais* profitrátája 1874-ben 54% volt, 1913-ban csak 16%.

A *letéti bankok* e sajátosságának két oka van: 1. A XX század elején igen erősen megemelték *befizetett alaptőkéjüket*. 2. Az ügyletek zömét alkotó rövidlejáratú kölcsönök kamatlába (különösen a *leszámítolási kamatláb*) 1898 és 1913 között alacsonyabb volt, mint az 1850—1870-es években: 5—8% helyett 2—4%.

De mivel magyarázható a három nagy szakasz a *profit-tömegnél*? A *bankok* esetében könnyen felismerhető a mechanizmus: a nyereség részben a lebonyolított *ügyletek tömegével, volumenével*, másrészt a kamatlábakkal, a különböző ügyletek hozadékával együtt fejlődik. Már pedig 1875—95-ben a bankügyletek az esetek többségében lelassulnak, a kamatlábak csökkennek. Ezzel szemben 1895-től a háborúig igen gyorsan nő az ügyletek volumene és a rövidlejáratú műveletek kamatlába emelkedik. A *Banque de France* leszámítolási kamatlába például 1896—98-ban 2%, 1913-ban 4%, 1914-ben pedig 4,5%. Azóta alkalmam volt levéltári anyagok alapján egy speciális bank, a *Crédit Lyonnais* profitjának 1863 és 1914 közötti összetételét tanulmányozni. A vizsgálat kiemeli az *értékpapír* — különösen a *külföldi értékpapír* — *eladási ügyletek* volumenének jelentős szerepét a profit alakulásában. Az 1896—1914 közötti tőke kivitelről és profitjáról így nyert kép értékes felvilágosítást nyújt a XX. század eleji francia imperializmusról.

Ipari téren a helyzet sokkal bonyolultabb. A profit-tömegre (a széniparban és a vasiparban) különösen három *változó* van nagy befolyással: a *termelés* színvonal, az *árak* színvonal és a *munka termelékenységének* alakulása.

A *vasipari* cégekre vonatkozólag a dokumentáció, sajnos, nem tette lehetővé a *termelékenység* vizsgálatát. Anyaggyűjtésünknel tehát az árak és a *termelés* játékának analízise részesült előnyben. 1913-ban a vasipari termékek ára határozottan *alacsonyabb*, mint 1850-ben; ez az árcsökkenés csak a technikai fejlődés, a megnőtt termelékenység eredménye lehet. De ezen az alapvető mozgáson belül három másik is kirajzolódik: a *vasipari* árak gyors, de igen rövid *emelkedése* 1850—1855 között; 1856-tól 1887-ig hosszú, de 1873-tól erősen gyorsuló *bessz*; 1887-től egész 1913-ig az árak *újraemelkedése* — az acélárak kivételével, melyek 1885-től 1900-ig emelkedtek, majd a háborúig újra süllyedni kezdtek.

A *vasipari termelésre* vonatkozóan nem rendelkezünk az összes cégek adataival. Csak az országos adatokból tudunk következtetni. De nagyon valószínű, hogy a nyersvas és az acél országos termelési iránya a nagy vasipari társaságokét tükrözi. A vasipari termelés a XIX. század közepétől 1914-ig időszaki válságok által alig megszakított, jelentős emelkedést mutat; globális növekedése 10—12-szeres. Teljes joggal állíthatjuk, hogy a *profit globális emelkedése* 1850 és 1913 között a *termelésnek ezzel az irányzatával magyarázható*. Az árcsökkenésnek a profitra gyakorolt hatását *végeredményben semlegesíti* a termelt — tehát nagyjából az eladott — mennyiségek növekedése. Tekintettel a termelt mennyiségek jelentős növekedésére, az 1914-i háborút megelőző 15—25 év alatt az acélárak csökkenése nem akadályozza meg a profit és a haszonkulcs növekedését a vasiparban. De 1873 és 1887 között elég jelentős volt a vasipari árak csökkenése ahhoz, hogy maga után vonja a nyereségek csökkenését is.

A *kőszénbányák esetében*, hála a *Statistique de l'Industrie minière* (A bányáipar statisztikája) című, évenként megjelenő kiadványnak, rendelkezésünkre állt egy várjár napi termelőképességének becslése. Marcel Gillet behatóan tanulmányozta a profit, a termelt mennyiségek, a szénárak és a termelékenység összetevett alakulását a *Nord-Pas-de-Calais-i* kőszénbányákra vonatkozóan. Megállapítja, hogy a *vasipartól eltérően* a XIX. századi szénárak *nem csökkentek*; sőt 1853-tól 1913-ig inkább emelkedtek, tonnánként 10 frankról 17 frankra. Ez a szénkitermelés technikai fejlődésének gyengeségét bizonyítja. De azért a szénárak 1873 és 1896 között igen jelentős csökkenési szakaszon is átestek (tonnánként 18 frankról 9,70 frankra). Ez a csökkenés *lelassította* a profit növekedését. Maga a *termelés* gyorsan nőtt: Nord-Pas-de-Calais-ban 1850 és 1913 között 12-szeresére. A végeredmény nyilvánvaló: 1850 és 1913 között a termelés és az árak nőttek, tehát észrevehetően nőtt a profit is. Ezen a globális eredményen kívül azt is észlelhetjük, hogy — hála a termelés gyors fejlődésének — a N. P. C. vállalatainak profitja a növekedési ráta némi *mérséklődése* mellett még a *szénárak csökkenésének idején* (1873—1896) is tovább emelkedett. A XIX. században a *termelés tartós növekedési tendenciája fontos szerepet játszott az ipari profit dinamikájában*. Kitűnik azért, hogy az áraknak is látható hatásuk van a profitra, de főleg a *rövid szakaszok alatt*, mikor hirtelen áringadozások észlelhetők. A cégek 1873. évi, igen magas nyereségei is javarészt az azévi rendkívüli áremelkedésnek köszönhetők.

Mi volt a helyzet a *termelékenységgel* a szénbányászatban? Gyöngén és lassan ugyan, de fejlődött 1850 és 1913 között. Ez a mozgás hozzájárult annak a negatív hatásnak a kiegyenlítéséhez, melyet a bányászok béreinek emelkedése a profitra gyakorolt. Másrészt a termelékenység is különböző *fázisokon* ment át.

A szénárak *növekedése* idején (például 1896-tól 1914-ig) a termelékenység eléri emelkedése tetőpontját, sőt csökkenő irányt mutat. Az *árcsökkenés* alatt (1874—1896) a termelékenység nő. Ez a mechanizmus a vájárnak járó *akkordbér* azaz a kitermelt mennyiség egységéért (egy csille szénért) fizetett ár fejlődésének eredménye. A vállalkozó *csökkenti* az akkordbért, ha a szén piaci ára csökken, a bányász tehát kénytelen munkája intenzitását növelni, s a napi termelés emelkedik. Az 1870—75-ös évek 540 kilója 1890—95-ben 815-re nő; 1910—13-ban, a szénárak egy emelkedő periódusa után érezhetően alacsonyabbá válik (735 kg). Ha ugyanis a szén piaci ára emelkedik, a vállalkozó a bányászok követelésére emeli az akkordbért, s a munkás erőfeszítése csökken. Tehát nem a *technikai fejlődéssel*, hanem a munka intenzitás-változásával magyarázható a szénbányák termelékenységének *alakulása*. Megjegyzendő, hogy 1910—11-ig a bányász *tényleges* munkanapja változatlanul kb. 10 órás volt.

A profit alakulásán tehát *egyformán* megérezni a *hosszú szakaszok* szerint változó hatásokat (az árak irányának, a pénz kamatlábának, a termelés volumenének, a munka termelékenységének hatását) és a *közepes vagy rövid szakaszban* szerepet játszó tényezőket, különösen az árak ciklikus alakulásait. A profit érzékeny területe a kapitalista gazdaságnak. Mindent összevetve igen *hajlékony*: ciklikusan ismétlődő tetőpontokon és mélypontokon halad át, de a hosszú szakaszok nagyobb hullámai is magukkal ragadják; ezek hatása *határozottan érezhető mind a profit, mind az árak szintjén*. Ezek a szakaszok az ún. Kondratyev-mozgásra emlékeztetnek. A *termelés* és a lebonyolított ügyletek *volumene* ezzel szemben sokkal *merevebb*, s csak a tartós (szekuláris) növekedés nagyobb tendenciái vannak rá hatással. A kapitalista profitnak, a kutatás tárgyát képező monopolisztikus cégek profitjának szintjét végső soron a termelésnek ez a mozgása viszi előre. A XIX. századi profit végül is győzedelmeskedik minden hátráltató befolyáson, az árak és a kamatláb csökkenésén, a bérek névleges emelkedésén és a sztrájkmozgalmon. 1914 előestéjén a profit már döntő gazdasági kategória. *Megállapíthatjuk, hogy az 1914-es háború a francia kapitalizmust — és a többi országok kapitalizmusát — egy expanziós hosszú fázis kellős közepén érte, 15—20 éves jelentős fejlődés után.*

Tanulmányunkban tehát csak regisztráltuk a *profit fejlődési tendenciáit*. Erre a tanulmányra szükség volt, mivel eddig nem készítette el senki. A statisztikai analízisen keresztül *tényekkel* erősíti meg az ún. Kondratyev-mozgásra emlékeztető mozgások létezését. Nem hiszem, hogy ez a megállapítás ellentmond a marxista analízis másutt használt módszereinek és következtetéseinek. El kell ismernünk, hogy a *strukturális* jelenségek mellett a *konjunkturális* jelenségek is jelentőséggel bírnak a XIX. század kapitalizmusának történetében. *Csakúgy, mint a többi országok kapitalizmusa*, és ugyanakkor, mint azok, a francia kapitalizmus is átesett *időbeli* változások (ciklikus válságok) mellett *klimatikus* változásokon (hosszú periódusú mozgásokon) is.

De felmerül két fontos kérdés: 1. *Hogy történt a profit szétoztása?* Kik illett meg? Hogyan viselkedtek az eredeti profit-tömegben belül a részvényesek *osztalékai*, az igazgatósági tagok tantiémjei, a beruházások és az önfinanszírozás? *Hogy viselkedett a munkabér?*

Az utóbbi kérdésekkel kapcsolatban — melyek felvetik a burzsoázia és a proletariátus társadalmi viszonyának hatalmas problémáit — egy egyszerű példát szeretnék felhozni.

Egy 1855-ben alapított szénipari társaság, a *Compagnie des Mines de la Loire* (Francia Közép-hegység) levéltára alapján tanulmányozhatjuk az eredeti profit (vállalati profit), a *bányász napi bére*, a részvényenkénti osztalék, a *földfelszín tulajdonosának fizetett járadék* tömegének nagy fázisait és kiszámíthatjuk nagy fázisok szerinti növekedésük mértékét is. Újra találkozunk a különböző jövedelmek emelkedő mozgásával (1855—1873), majd a visszaesés és stagnálás fázisával (1873—1890/95), végül az újabb emelkedéssel (1890/95—1913). De az 1855 és 1913. évek összehasonlításakor mutatkozó végeredmény igen érdekes: az említett idő alatt a *vállalkozás* eredeti profitja 302⁰/₀-kal nőtt, tehát negyedszeresedett. A *bányász napi bére* csak 78⁰/₀-kal, azaz kezdőszintje háromnegyedével emelkedett. Ami a *részvényenkénti osztalékot* illeti, az 1855 és 1913 közt 200⁰/₀-kal csökkent. Ebben nincs semmi rendkívüli. Egyszerűen csak azt jelenti, hogy egy cég *osztaléka* a vállalat profitjához képes *szüksős*. Az önfinanszírozás, azaz az újrabefektetés ezzel szemben mindig *jelentős*. Ez a *tőkefelhalmozás* alapja. Érdekes megállapítani végül, hogy a viszonylag leggyorsabban növekvő jövedelem 1855 és 1913 között az a járadék, melyet a szénipari társaság a *földfelszín* tulajdonosának tartozott fizetni.

Példa a jövedelmek fejlődésére a *Compagnie des Mines de la Loire* adatai alapján: 1885/1913

A fázisok cezuráinak időpontja	Eredeti profit v. vállalati profit	Névleges napi átlagbér (1 főre eső napi)	Részvényenkénti osztalék	Altalaj utáni* szolgáltatás
1855	1 millió fr.	3,06 fr.	10 fr.	0,156 (1857) millió fr.
1873	3,179 „	4,17 (1875)	22	0,309
1895	0,508 „	4,64 (1890)	0 (1896)	0,140 (1889)
1913	4,020	5,46	8	0,764

A növekedés (+) vagy csökkenés (–) százaléka az egyes hosszú fázisokon belül:

1855—1873	+218 ⁰ / ₀	+37 ⁰ / ₀	+120 ⁰ / ₀	+98 ⁰ / ₀
1873—1895	–84 ⁰ / ₀	+11,2 ⁰ / ₀	–100 ⁰ / ₀	–54,7 ⁰ / ₀
1895—1913	+691 ⁰ / ₀	+17,6 ⁰ / ₀	0 ⁰ / ₀	+432 ⁰ / ₀
			kiszámíthatatlan	

A növekedés vagy csökkenés mérlege:

1855—1913	+302 ⁰ / ₀	+78 ⁰ / ₀	–20 ⁰ / ₀	+378 ⁰ / ₀
-----------	----------------------------------	---------------------------------	---------------------------------	----------------------------------

*A felszíni tulajdonosnak kifizetve.

SIPOS PÉTER

Az Imrédy-kormány válsága és bukása

I.

Az Imrédy-kormány egyik legfontosabb feladata a nyilaskérdés megoldása volt. „A törvény legteljesebb szigorát fogom alkalmazni . . . bármilyen célzatú titkosan folytatott földalatti szervezkedéssel és propagandával szemben és ugyanígy fogok eljárni azokkal a nyíltan működő pártokkal, egyesületekkel vagy szervezetekkel szemben, amelyek ilyen földalatti szervezeteket vagy propagandát használnak fel céljaik szolgálatára, vagy ilyen mozgalmakkal összeköttetésben állnak”¹ — ígérte Keresztes-Fischer belügyminiszter. Szavainak hitelét az új kabinet első törvényjavaslatai is alátámasztották, amelyek még a kormány hivatalos megalakulása napján, 1938. május 14-én kerültek a parlament elé. A törvényhozás máskor oly tempósan gördülő ormótlan ekhós szekere most könnyű kis homokfutóként függén száguld előre: a képviselőház igazságügyi bizottságának jelentése két nappal később kelt; május 19—24. között mindkét Ház letárgyalta és elfogadta; május 29-én az új törvények már hatályba léptek.²

Az ún. „rendtörvények” szerves kiegészítésének tekinthető a köztisztviselők politikai tevékenységének korlátozása is. A kormányzó személyes kezdeményezésére május 20-án kibocsátott 3400/1938. ME. sz. rendelet megtiltotta a közszolgálati alkalmazottnak, hogy belépjenek vagy megmaradjanak olyan egyesületekben és pártokban, amelyek tagsága ellentétbe állíthatja őket a „törvényes rend követelményeivel, vagy legalábbis ennek látszatát keltheti. Az ilyen csoportosulásból fegyelmi eljárás terhe mellett 8 napon belül ki kell lépniök.”³ A néhány nappal később kelt „értelmezés”, voltaképpen végrehajtási utasítás szerint az állami, vármegyei, községi stb. hivatalnokok számára tiltott a Nemzeti Szocialista Magyar Párt—Hungarista Mozgalom, a Balogh- és Fesztetics féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt, a Nemzeti Front és egyéb kisebb nyilaspártok, valamint a szociáldemokrata párt tagsága.⁴

Szoros összefüggésben állott ezzel az intézkedés-sorozattal egy Európa-szerte feltűnést keltő esemény. Július 6-án a budapesti ítélőtábla Szálasi Ferencet három évi fegyházzal sújtotta, majd augusztus 16-án a Kuria döntése az ítéletet jogerőre emelte. Az „üldözés” politikája lehetővé tette a nyilasok számára az ellenzéki demagógia felerősítését, s ez növelte befolyásukat a dolgozó osztályok elmaradottabb rétegei körében.⁵

¹ OL MTI 1938. máj. 28.

² Magyar Törvénytár (a továbbiakban M. T.) 1938. évi XVI. és XVII. törvénycikkek.

³ Magyarország évkönyve 1938. 16. I. A kormányzó szerepére vonatkozólag ld. Belügyminisztérium Irattára Nb. 3953/1945 Imrédy-per (Továbbiakban BMI Imrédy-per) főtárgyalásának jegyzőkönyve.

⁴ Szegedi Állami Levéltár főisp. res. 146/1938. sz.

⁵ Vö. Lackó Miklós; A magyarországi nyilasmozgalom története. (Kézirat)

A „kemény kéz” módszere azonban bizonyos szempontból nem volt eredménytelen: megszilárdította a kormány tekintélyét, igazolta a hozzá fűzött várakozást.

1938 májusában rendezték meg Budapesten a XXVI. eucharisztikus világkongresszust, amely nemcsak arra nyújtott alkalmat, hogy Imrédy megszilárdítsa kapcsolatait a klérussal, hanem arra is, hogy kísérletet tegyen a szélesebb katolikus tömegek bizalmának megnyerésére. A nemzetközi gyűlésen tartott beszédében „a szeretet misztériumán nyugvó család” felsőbbrendűségét hangoztatta és elutasította a „Blut und Boden” elméletét. „Össze kell fűzni a szeretet misztériumának gyümölcsét, a családot, a vinculum caritatis-szal . . . Vérközösség a család, vérközösség az eucharisztia . . . Vér — itt nem gyilkolásra uszít, hanem életet ad.”⁶ Magyar miniszterelnök eddig még soha nem lépett fel „katolikus hitvallóként,” s Imrédynek sikerült bizonyos mértékig eloszlatnia azt a széles körben elterjedt véleményt, mely szerint ő rideg bankember, merev és érzéketlen „homo oeconomicus”.

Imrédy tisztában volt azzal, hogy hiába az „haute finance” bizalma és a bigottak rajongása, ha nem sikerült lecsillapítania az úri középrétegek elégedetlenségét, hamarosan osztozhat bukott elődeinek sorsában. Számára ez különösen fontos volt, hiszen a kormánypárt jobbszárnya, s elsősorban a tetemes erőt jelentő agrárfrakció éppen azért opponált erőteljesen ellene, mert őt a bank-oligarchia bizalmi emberének vélte. Darányinak sikerült — feltehetően Horthy óhajára — Bárczayék bizalmatlanságát leszerelni a kormányalakítási tárgyalások során, azonban utódjának *bizonyítania* kellett. Az 1938. XXX. t. e.⁷ többek között ennek a feladatnak jegyében fogant, amennyiben bevezette az állami szeszgyedárúságot, és lényegében az agrárius érdekeknek megfelelően döntött el a mezőgazdasági és ipari szeszfőzdek több évtizedes vetélkedését. A szesz-törvényből jelentékeny hasznót húzott az állami bürokrácia is: fontos engedélyt jelentett a földbirtokosok számára, hogy a Magyar Nemzeti Bank alapszabályainak 1938 júniusában törvényerőre emelt módosításai a termelési váltó meghosszabbítása révén kedvezőbb hitelfeltételeket biztosítottak a mezőgazdaság számára.⁸ Az első zsidótörvény végrehajtási utasításának megjelenése után (június 25.) a „keresztény” hivatalnoki és értelmiségi rétegek sem mondhatták, hogy róluk elfeledkezett a kormány. Az „örségváltás”, bár korántsem az igényeknek és várakozásnak megfelelő intenzitással, végre mégis megindult; s a kormány első lépései e tekintetben reménykeltőek voltak, hiszen a végrehajtási utasítás néhány vonatkozásban szigorúbb volt, mint a törvény.⁹

Az Imrédy-kormány működésének első két hónapjában általában igazolta a hozzáfűzött várakozást. A Darányi-időszak végnapjainak izgatott bizonytalansága helyébe egvelőre nyugalom és megbékéltség lépett. Imrédy tartózkodott attól, hogy a programbeszédében kifejtett kleriko-fasiszta elképzelések gyakorlati megvalósításával kísérletezzék. Megelégedett azzal, hogy a helypoli-

⁶ Új Magyarország, 1938. máj. 28.

⁷ MT 1938. 456—513. l.

⁸ Uo. 297—307. l., kül. 303—304. l.

⁹ A végrehajtási utasítás az orvosi és mérnöki kamarák szabályozása tekintetében úgy intézkedett, hogy külön-külön kell összeállítást készíteni a közszolgálatban álló mérnökökről és orvosokról, valamint azokról, akik magánalkalmazásban működnek. A rendelkezés célja az volt, hogy a törvényben előírt 80—20%-os arányt ne a kamarák összlétszáma alapján, hanem mindkét csoportra alkalmazhassák. Hasonló okból választották szét a vállalatok központi igazgatásában, másfelől egyéb részeiben foglalkoztatottakat (Esti Kurír, 1938. jún. 26.).

tikai viszonyokat újra konszolidálja, s egyidejűleg bizonyos társadalmi bázist sorakoztasson fel célkitűzései támogatására, ha majdan időszerűvé válnak.

A legsürgősebb belpolitikai kérdések rendezése után Imrédy szükségesnek látta, hogy kiépítse személyes kapcsolatait a tengelyállamok vezetőivel, elsősorban Mussolinival. Nemcsak a hagyomány parancsoló ereje vezette első külföldi útját Rómába, hanem az is, hogy az év augusztusában esedékes volt a kormányzó látogatása Hitlernél, s a miniszterelnök tisztázni akarta: voltaképpen mennyiben számíthat a továbbiakban a tengely déli szárnyára. A magyar—olasz, s tegyük hozzá, az olasz—német kapcsolatok tisztázását annyira sürgősnek tartotta, hogy a diplomáciai szokásoktól eltérően *meg sem várta*, amíg meghívják, hanem maga tudatta látogatási szándékát. Ciano a vizitet túl korainak tartotta, de a Duce kabinetirodája közölte, hogy örömmel várják a magyar kormányfőt, aki felesége és Kánya külügyminiszter társaságában július 18-án érkezett Rómába.¹⁰

Ciano így foglalta össze a tárgyalások során felmerült nézeteltérések lényegét: „Kánya . . . szeretne bennünket szembeállítani Belgráddal oly módon, hogy Jugoszlávia támadása esetén katonai garanciákat követel. Erre azonban gondolni sem lehet. A legcsekélyebb mértékben sem áll szándékunkban Stojadinović-csal meglevő jó kapcsolatainkat elrontani azért, hogy a *többé-kevésbé demokratikus* Imrédy-kormány számára sikert biztosítsunk.”¹¹ Ezek a sorok egyben arra is rávilágítanak, hogy az olaszok elégedetlenek voltak a magyar belpolitikai viszonyokkal, lassúnak találták a fasiszta jellegű „reformok” ütemét. Erőteljesebb szociális demagógiát, a földkérdés „rendezését” és a Szálasi-ügy enyhe kezelését követelték.¹² Imrédyt fölöttébb kellemetlenül érintette, hogy még Rómában sem talált megértésre politikája, holott éppen ott keresett támogatást.

Mentsésként előadta, „... hogy az ő kormánya kifejezetten jobboldali és nacionalista . . . , melynek igen messzemenő szociális programja van. Vannak az országban túlzó jobboldaliak, kik mindenféle be nem váltható ígéretek tesznek a népnek, s ezáltal teljesen elbolondítják. Ezek között a túlzók között vannak tisztességes emberek is, és nagyon sajnálná, ha ezek az izgatás által olyan nyugtalanságot teremtenének, mely mellett nem volna lehetséges a szociális reformok keresztülvitele és a hadsereg korszerű felfegyverzése, mert ez esetben a legkíméletlenebb rendszabályoktól sem fog visszariadni.”¹³

Imrédy fontos következtetésekre jutott Rómából hazatérve. Felismerte azt, hogy az olaszországi látogatás után és németországi útja előtt feltétlenül szükség van olyan gesztusokra, amelyek a fasiszta nagyhatalmak vezetőinek szemében kedvezőbb színben láttatják belpolitikáját. Nem véletlen, hogy májusi kormányprogramjának számos pontja éppen Mussolinival és Hitlerrel való személyes kapcsolatait felvételének időszakában öltött törvényjavaslatokba formált konkrét alakot.

Augusztus 10-én többnapos minisztertanácsi üléssorozat kezdődött. A megvitatásra beterjesztett törvénytervezetekben már érezhető a római megleckéztetés hatása, annál is inkább, mert nem tűnt lehetetlennek, hogy a közeljövőben

¹⁰ OL Kozma-iratok 9. cs. Adatgyűjtemény (a továbbiakban Agy.) 1938. II. Napló, 1938. júl. 28.

¹¹ Ciano: Tagebücher 1937—38. 1938. júl. 18. Idézi Ádám Magda: Magyarország és a kisantant. (Kézirat) A tárgyalásokról részletesebben ld. uo.

¹² OP Kozma-ir. 9. cs. Agy. 1938. júl. 28.

¹³ OL Küm. res. pol. 1938—23-iktatlan. Feljegyzés Imrédy római látogatásáról.

Berlinben is fel fog merülni a belpolitikai kérdések rendezésének szükségessége.¹⁴

Rátz Jenő előterjesztette a honvédelmi törvény előkészítésével kapcsolatos elgondolásait, amelyek az elkövetkező háború totális jellegének feltételezésén alapultak. A javaslat legfontosabb pontja felhatalmazást adott arra, hogy a kormány a törvény egyes rendelkezéseit „... nemcsak háború vagy háborús veszély esetén, de ha államérdekek ezt megengedhetetlenül szükségessé teszik, bármikor életbeléptethesse és végrehajthassa, az országgyűlésnek történő *utólagos* bejelentés kötelezettsége mellett. A törvény ily felhatalmazás mellett alkalmas lenne arra is, hogy szorosan vett hadiérdekeken felül, az állam függetlenségének és önállóságának, belső rendjének és közbiztonságának, ... valamint az államalkotó magyar faj megerősödésének és terjeszkedésének biztosítására is felhasználtassék.”¹⁵

Rátz Jenő tervezete első volt azon kísérletek sorában, hogy egy konkrét, körülhatárolt tárgyú törvénybe olyan paragrafust csempésszenek be, amely valójában az adott cikkely keretein messze túlmenő intézkedésekre nyújt lehetőséget. A kormány így *kerülő úton*, különösebb feltűnés és vita nélkül, lényegében diktatúrával egyértelmű általános felhatalmazást kapott volna.

Kunder kereskedelmi államtitkár előterjesztést készített az ún. érdekképviseleti reform tárgyában, amelynek megvitatására ugyan a németországi látogatás után került sor, de korábban készült, hiszen Imrédy már az augusztus 10-i minisztertanácsán említést tett róla. A korporációs rendszer megvalósítása és a szakszervezetek elsorvasztása a kormányprogram egyik pillére volt, s a miniszterelnöknek — egyes hírek szerint — már három év óta gondosan kidolgozott tervezete volt e kérdésben.¹⁶

A kormány elérkezettnek látta az időt arra, hogy német és olasz példa nyomán az osztályharcos alapon álló munkástömörüléseket felszámolja és helyükbe államosított jellegű pseudo-munkásmozgalmat szervezzon. A bethleni rendszer egyik lényeges ismérve éppen az volt, hogy a munkásosztály leszerelése érdekében megegyezett annak szociáldemokrata vezetőivel, és bizonyos legalitást biztosított szervezetei számára. Ez a taktika a jobboldali ellenzék szemében mindig botránykő volt, s már Gömbös is kidolgozott torzóban maradt elképzeléseket egy fasiszta jellegű munkáspolitikára megvalósítására. Ahogy a honvédelmi törvényjavaslat egyes passzusai a parlamentáris rendszer maradványainak felszámolását eredményeznék, úgy adnák át a múltnak a munkásmozgalommal kapcsolatos tervek a konzervatív ellenforradalmi politika másik örökségét — a szociáldemokráciával való megegyezést.

A fáma arról is suttozott 1938 augusztus elején, hogy a miniszterelnök kijelentette: „sajnálja, hogy kormányralépése pillanatában nem szakított teljesen a NEP-pel és most igyekszik ezt a hibát helyrehozni. Annyi kétségtelen, hogy választások esetén a párt sok tagja kimaradna.”¹⁷

Az összefüggések aligha igényelnek bővebb magyarázatot, miután Imrédy megszilárdította kormánya helyzetét, elérkezettnek látta az időt arra, hogy kísérletet tegyen a konzervatív-ellenforradalmi tényezők háttérbeszorításával egyidejűleg a totális fasiszta vonások lényeges felerősítésére. Mindebből még kevés szívárgott ki a nyilvánosság elé. Az első csatározások a minisztertanácsi

¹⁴ OL Kozma-ir. 9. cs. Agy. 1938. II. Napló, 1938. júl. 28.

¹⁵ OL Minisztertanácsi jegyzőkönyv (Továbbiakban Mt. jkv.) 1938. aug. 10.

¹⁶ OL Kozma-ir. 9. cs. Agy. 1938. II. Belpolitikai jelentés. 1938. aug. 7.

¹⁷ Uo.

ülések elegánsan hűvös termére korlátozódtak. Imrédy maga sem sürgette túlságosan a jobbratolódási folyamatot, mert nem látta még pontosan azokat a módszereket sem, amelyek az adott belpolitikai feltételek között sikerhez vezethetnének. Bizonyos külpolitikai megfontolások is fékezőleg hatottak rá, elsősorban a német—angol viszony tisztázatlan jellege.

1938 őszén a kormányzó-vezette delegáció németországi látogatása nyomán Imrédy előtt világossá vált, hogy a németek a „cseh kérdést a legközelebb megoldandó aktualitások közé sorolták”.¹⁸ Bár Hitler ajánlatát katonai szövetségre a magyar államférfiak a nyugati hatalmakra való tekintettel visszautasították, végül mégis ígéretet tettek arra, hogy fegyveres német akció esetén néhány nap múltán a magyar hadsereg is támadásra indul Csehszlovákia ellen. Ez a taktika lehetőséget nyújtott a lavírozási politika folytatására, emellett biztosította a német agresszió kiaknázását a revíziós igények realizálására. A magyar politikusok érezték, hogy Hitler és Ribbentrop mélységesen elégedetlenek magatartásukkal. A tárgyalások légkörét még hűvösebbé tette a bledi egyezmény híre, amely ingerült bírálatot váltott ki német részről.¹⁹

Hitler háborús tervei megalapozott voltának bizonyítására, valamint vendégei befolyásolására impozáns parádékat rendeztetett — Kielben a flotta 130 egysége vonult fel, majd Berlinben két órán át tartott a szárazföldi csapatok díszmenete.²⁰ Az erő fitogtatása különösen Imrédyre gyakorolt mély benyomást, akit a „kieli német szemrehányások és az igen nagyméretű katonai készülődések . . . nagymértékben megrendítettek”.²¹ Magatartásában ezek után erősen érvényesült az a törekvés, hogy feledtesse a németekkel kifogásolt viselkedését. Bizonyára neki is fülébe jutott, hogy Mecsér András, akinek köztudomásúan kiváló összeköttetései voltak Berlinben, szélteben-hosszában terjesztette, miszerint Imrédy olyan rossz benyomást keltett Németországban, hogy legalább harminc évig nem teheti be oda a lábát.²²

Imrédy azzal is tisztában volt, hogy a náci párton belül működik egy befolyásos csoportosulás, amely Magyarország érdekeinek rovására inkább Romániát és Jugoszláviát óhajtja előnyben részesíteni.²³ Ezért kínos gondossággal ügyelt arra, nehogy még további okot adjon a németek elégedetlenségére.

A németországi látogatás során belpolitikáról közvetlen formában — a római tapasztalatok után talán váratlanul — nem esett szó. Azok a következtetések, amelyeket Imrédy útja nyomán levont, először mégis belpolitikai téren készítették öt olyan lépésekre, amelyek kormányzása második szakaszának nyitányát jelezték.

II.

A magyar államférfiak hazatérése után ismét monstre minisztertanács kezdődött. A határozatok nyomán kialakult új kormányprogramot Imrédy

¹⁸ BMI Imrédy-per, Imrédy vallomása.

¹⁹ Az 1938 augusztusi németországi tárgyalások történetét az irodalom már sokoldalúan feldolgozta, ezért a részletekre itt nem térünk ki. A kérdésről legújabban ld. *Ádám Magda*: i. m. és *Ránki György*: Emlékiratok és valóság. Horthysta politika a második világháborúban. Bpest. Kossuth-Kiadó. 1964.

²⁰ Magyarország évkönyve. 1939. 39—41. l.

²¹ Ráday levéltár K. Ö. 41. Szentiványi-kézirat.

²² BMI Imrédy-per, Bárczy István vallomása.

²³ OL Küm. pol. 1938—216—2831, Gellért Andor, a Revíziós Liga berlini titkárának jelentése 1938. aug. 23.

hatásos és mozgósító külsőségek közepette akarta meghirdetni. Szeptember 4-én Kaposvárott nagyszabású „gazdaggyűlést” rendeztek egy országos méretű propagandakampány beindítása érdekében. A miniszterelnök bejelentette, hogy a közeljövőben mely törvényjavaslatok kerülnek az országgyűlés elé: a honvédelmi törvény, a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálat bevezetése, a gazdavédelmi reformja, a családi pótlék megvalósítása, a sajtó- és a részvénytársasági jog rendezése, az összeférhetetlenség újólágos szabályozása, az álláshalmozás felszámolása, a kishaszonbérletek alakításának előmozdítása és más földbirtokpolitikai rendelkezések, a szabaidő intézmény és egy országos szociális hálózat megszervezése.

A legnagyobb feltűnést azonban nem is a többé-kevésbé már ismert konkrét program váltotta ki, hanem a beszéd elvi vonalvezetése, amely félreérthetetlenül kifejezésre juttatta, hogy Imrédy a jelzett reformokat *nem a konzervatív ellenforradalmi politika talaján*, hanem az *adott rendszer egész struktúrájának átférmálásával* kívánja megvalósítani. „Teljes tudatában vagyunk annak, hogy ennek az országnak . . . szociális rétegződését sok tekintetben át kell alakítanunk. Megújulás az egységben és egység a megújulásban, ez a mi hitünk, ez a mi törekvésünk, ez a mi akarásunk . . . Nagyszabású átépítés folyik, hogy a nemzetnek a háza új időknek új viharáival dacolni tudjon. Ez a munka távolról sincs lezárva és még sok más intézkedés fogja követni, de a gyökerekhez már sok helyen hozzányúltunk és hozzá fogunk nyúlni mindenütt, ahol erre szükség van.” Az átalakulás elvi alapjaként most is, mint bemutatkozásakor, „a koreszméknek, a népi egységnek és szociális igazságnak magyar módon való megvalósítását” jelölte meg. De amíg 1938 májusában élesen elítélt minden „forradalommal való kacérkodást” és könnyörtelen leszámolást ígért mindazokkal, akik „felforgató” tevékenységet fejtenek ki, most maga hirdette: „. . . Az a munka, amelyet megkezdtünk, . . . forradalmi jelentőségű változásokat hoz létre a magyar életben. De úgy, mint Szent István tette, mi is ezt a munkát nem forradalmi úton akarjuk véghezvinni. Vagy ha úgy tetszik, mondhatjuk akár azt is, hogy forradalmat csinálunk, de csodás forradalmat, amelyet . . . a történelemben példaként fognak emlegetni, mint a huszadik század nagy magyar csodáját . . .”²⁴

Imrédy új hangvételt a kortársak egyértelműen a németországi út hatásával magyarázták. Rassay szerint „. . . visszajövet mi egy egészen megváltozott Imrédy Bélával találtuk szembe magunkat. Ez rejtély volt előttünk . . . csak a németországi impresszióknak tulajdoníthattuk a változást.” Hasonlóképpen vélekedtek Bárczy István, Kelemen Kornél és mások is.²⁵

Imrédy maga Kornis Gyulának egy alkalommal azt mondotta, hogy Németországban „. . . a vagyón- és jövedelemeloszlás újabban olyan kedvezően folyik, hogy azt utóvégre is *mintául lehet venni*, . . . ezeket a koreszméket, amelyeknek *úgy sem lehet ellenállni*, magyar színezetűvé kell tenni.”²⁶ Az út legfontosabb tanulsága számára az volt, hogy a fasizálás *tempóját* kell lényegesen meggyorsítani. „Az el ne késsünk érzése lett egyre hatalmasabb bennem . . . felismertem, hogy sürgősek a tennivalók, különben vészesen lemaradunk és védtelenek leszünk minden szociális mezben jelentkező külső befolyás ellen.”²⁷

Imrédy, aki 1937 márciusában elsőként javasolta a „szélkifogás” taktikáját, mint a nyilas demagógia leküzdésének útját, felismerte, hogy e politika

²⁴ Függetlenség, 1938. szept. 6.

²⁵ BMI Imrédy-per, Rassay, Bárczy és Kelemen vallomásai.

²⁶ Uo., Kornis vallomása.

²⁷ Uo., Imrédy vallomása.

megvalósításának eddig követett módszere helytelen volt. A kormány a nyilasok követeléseinak egy részét átvette ugyan, de programjuk *egészétől* mindeztől elhatárolta magát, s különösen hangsúlyozta szembenállását a nyilas *módszerekkel*. Holott a szélesebb tömegekre elsősorban propagandájuk radikális hangvétele hatott, amely 1938-ban a közeli hatalomátvétel ígázatában különösen harsánnyá erősödött.

A kormány előtt ebben a helyzetben két lehetőség nyílt. Az egyik azonban, a mozgalom teljes megsemmisítése és kiküszöbölése a magyar politikai életből, annyira ábszurdoknak tűnt, hogy megvalósításával komolyan sohasem foglalkoztak. Maradt a másik megoldás, a további versenyfutás a nyilas demagógiával. Többé nem volt elegendő egyes szélsőjobboldali jelszavak beillesztése a kormányprogramba, s nem lehetett unos-untalan azzal érvelni, hogy a kormány is lényegében ugyanazt akarja, mint a nyilasok, csak másképpen... Imrédynek a „szélfogási” politikát *következetessé* kellett „fejlesztenie”, mind tartalmát, mind módszerét illetően. Csak így remélhette, hogy sikerült kiragadnia az elégedetlen tömegek hangulatának irányítását a nyilasok kezéből, s a „népi” szélsőjobboldalt „úri” vezetés alá rendelnie. „Célom az volt, hogy ezeket az erőket egy megfelelő keretben egy józan reformpolitika hajtóerejévé tegyem, ... amiben igazuk van, azt meg kell csinálni, de a túlzásokkal és helytelen módszerekkel változatlanul szembe kell fordulni.”²⁸ Ez a taktika, bár élet vette volna a szélsőjobboldali radikalizmusnak, mégis felcsillantotta a lehetőségét annak, hogy tömegeit felhasználják az úri középosztály felső rétegeinek legsajátabb céljaira a fináncoligarchiával és a nagybirtokos arisztokráciával folytatott hatalmi vetélkedésben.

A miniszterelnök nem is titkolta, hogy bízik jelszavainak vonzóerejében a szélsőjobboldal felé, és szövetséget kínált „minden magyarul érző embernek”, aki „igaz lelkében vállalja a keresztény nemzeti jobboldali szociális gondolat jegyében való megújulásnak ezt a programját, nem nézve azt, hogy milyen pártjelvényt hordott eddig...”²⁹ Még nyiltabban vetette fel ezt a kérdést Milotay István, a kormánypárti szélsőjobb vezető publicistája: „... a megújulás olyan rendszert, olyan kormányt és olyan miniszterelnököt akar, aki az új erőkre támaszkodik, azokban keresi a segítséget. Igenis azokban, akik elégedetlenek ... igenis mindazokban a szélsőségekben, amelyeket a maradáság a pokolra kíván.”³⁰

A nyilasok azonban nem voltak hajlandók feltétel nélkül behódolni. Hubay Kálmán követelte, hogy 1. adjanak amnesztiát a bebörtönzött párthíveinek, 2. töröljék el a 3400-as rendeletet és 3. szüntessék meg a magyar nemzeti szocialista mozgalom rendőri kérdésként való kezelését.³¹ Ez esetben „a nemzeti közösség lelki békéje érdekében hajlandók elfelejteni a múltat” és állítólagos tömegeik Imrédy mögé állnak.³²

A polgári ellenzék általában pozitíven reagált Kaposvárra. „Bajosán állítható — írja Rassay lapja —, hogy a visszhang értetlenségről, vagy éppen érzetlenségről tett volna tanúságot az alkotmányos szellemű, hazafias magyar társadalom bármely rétege részéről. Szócsövei ... egyöntetűen arra igyekeztek hangolni a közönséget, hogy lelkesedéssel és szeretettel vegye ki részét a terhek-

²⁸ Uo.

²⁹ Függetlenség, 1938. szept. 6.

³⁰ Új Magyarország, 1938. szept. 19.

³¹ Magyarország, 1938. szept. 6.

³² Uo., 1938. szept. 27.

ből, amelyek egy ésszerű és igazságos reformtevékenység következtében reá hárulnak.”³³

Bizonyos aggodalom is megfigyelhető egyes orgánumokban, amiatt, hogy Imrédy nem jelölte meg céljaimegvalósításának konkrét módszereit, s különösen szűkszavú volt a kormánypárt helyzetének és más pártokhoz való viszonyának megvilágításában.³⁴ Antal István szeptember 10-én a rádióban valószínűleg éppen ezen aggályok eloszlatása érdekében hangsúlyozta, hogy a kaposvári beszédnek nem volt partikulárisan pártpolitikai tartalma és a „nemzet általános létproblémáit” taglalta.³⁵

Kedvező volt a beszéd külföldi visszhangja is. Mussolini felkérte Villanit, hogy tolmácsolja „szerencsekívánatait a miniszterelnöknek kitűnő programjához”.³⁶

A hozsánázás titka Imrédy szavainak általános jellegében keresendő, amennyiben mindenki azt hallotta ki belőlük, amit előnyösnek vélt. A hazai szélsőjobboldal a gyökeres változások ígéretére figyel fel, míg a polgári ellenzék helyeselte, vagy legalább „megértette” a „szélkifogási” politika újabb fázisát. Kaposvár kétségekívül már jelezte, hogy *Imrédy készül valamire*, s túl fogja tenni magát eddigi áthághatatlannak vélt akadályokon és a hazai politikai életben szokásjogot nyert normatívákön. Egyik bizalmas híve szerint „... tulajdonképpen ekkor indult meg az a folyamat, amely bukásához vezetett. A magányos ember, a hallgatag Imrédy itt nyilatkozott meg először.”³⁷

A miniszterelnök különösen fontosnak tartotta a sajtó erélyes kézbe vételét és „megrendszabályozását”. Ezért 1938 szeptember elején a sajtóosztály élére Kolosváry-Borcsa Mihályt, a Függelenség főszerkesztőjét hívta meg, aki „egyike volt kevés számú bizalmasainak”.³⁸ Az új sajtófőnökre várt az 1938. évi XVIII. tc. végrehajtása, amelyet még a Darányi-kormány fogadtatott el bukása előestéjén. Az új törvény többek között kimondotta, hogy az időszak lapok augusztus 15-ig újból kötelesek megjelenési engedélyt kérni, s ha azt december 31-ig nem kapják meg, kiadásukat meg kell szüntetni.³⁹ Kolosváry-Borcsa indítványára — lényegében törvényellenesen — pötrendelet is jelent meg, amelynek értelmében az engedély megtagadása már az év vége előtt is hatályba léphetett. Nem is tagadta, hogy „ennek az intézkedésnek Imrédyt támogató politikai okai voltak”.⁴⁰ Az irtóhadjárat méreteire jellemző, hogy kb. 1300 lap közül 410-től (31,5%) vonták meg a megjelenés jogát.⁴¹

Kolosváry-Borcsa kinevezésén kívül más fontos személyi változások is történtek. Szeptember 21-én Imrédy megvalósította régebbi tervét, és Kunder

³³ Esti Kurir, 1938. szept. 9.

³⁴ A 8 Órai Újság hiányolta, hogy magáról a politikáról alig szólt valamit. „Merre megy a kormány, milyen parlamentet akar összehozni, milyen párttal akar kormányozni, hogyan akarja biztosítani a csodás forradalomnak zökkenőktől, felfordulásoktól és végzetes károktól való megóvását?” (1938. szept. 6.)

³⁵ Függelenség, 1938. szept. 11.

³⁶ OL Küm. számjeltáviratok. Bejövő. Róma, 81. sz. 1938. szept. 7.

³⁷ Incze Antal: Imrédy. Bpest. 1942. 29. l.

³⁸ Uo. 30. l.: „Imrédy választása éppen azért esett rám — vallotta később —, mert ismerte erélyemet, valamint a kormánypártnak... Gömbös-féle szárnyával való kapcsolataimat, valamint ismert mint jó sajtószakembert.” (BMI B.—19168/949. Kolosváry-Borcsa Mihály peranyaga; továbbiakban BMI Kolosváry-per.)

³⁹ M. T. 1938. évi törvények. Bpest. 1939. 160. l.

⁴⁰ BMI Kolosváry-per.

⁴¹ Uo. Súlyos csapás érte a magyar munkássajtót: lehetetlenné vált a Szocializmus, s a gyakran több évtizedes múltú szakmai lapok további megjelenése.

Antalt kereskedelmi miniszteri minőségben bevonta a kormányba. Október végén báró Vay László foglalta el a miniszterelnökségi politikai államtitkár tisztségét.

A szeptemberi európai válság fejleményei egész Délkelet-Európa politikai státusát megváltoztatták. A müncheni egyezmény hatása Magyarországon minden más délkelet-európai országnál erőteljesebben jelentkezett. Az északi irányú revízió elérhető közelségbe került, azonban előbb jóvá kellett tenni az augusztusi „vonakodást”, ki kellett engesztelni a neheztelő németeket. Imrédy és Kánya szeptember 20-án, Darányi október 14-én jártak Canossát Hitlernél, s a kormány — tettekrekészését bizonyítandó — katonai intézkedéseket is foganatosított.

Imrédy tudta, hogy Berlinben jó szemmel néznének bizonyos belpolitikai gesztusokat is. Az MTI-nek adott nyilatkozatában október 18-án kijelentette, hogy Magyarország a csehekkel folytatott vitában a két baráti nagyhatalomhoz fordult. „Ezek a szálak az utóbbi idők folyamán csak erősödtek, és külön rá kell mutatnom, hogy az utóbbi hetek eseményei, amelyek Magyarország előtt is megnyitották a jelentős erőgyarapodás útját, a két hatalom fellépésének tulajdoníthatók. Az általunk mindig szem előtt tartott erkölcsi tényező is fokozottabban hat tehát abban az irányban, hogy *politikánkkal minél jobban hozzáilleszkedjünk a tengely hatalmainak politikájához és velük minden vonalon a megértés és együttműködés útját keressük.*”⁴²

A kormányfő gyakran szűkszavú és dodonai nyilatkozatainak hiteles értelmezője, Milotay István egyértelműen megfogalmazta, mi is értendő „hozzáilleszkedésen”: „Ez . . . nyilván nemcsak a külpolitikai egymásrautaltságot, hanem a magyar átalakulásnak a két baráti nagyhatalom *belső életrendszerével* való összehangolását jelenti.”⁴³

A nemzetközi helyzet kedvező lehetőséget teremtett a régóta érlelődő tervek megvalósítására. Imrédy Kaposvárott még csupán olyan általánosságokat mondott, amelyek szónoki frázisnak éppúgy felfoghatók voltak, mint komolyan veendő gondolatnak. Politikus egyéniségének lényeges vonása volt az *óvatosság*, a *fokozatosság* betartásának elve, s mindig arra törekedett, hogy *kivárja* a legalkalmasabb pillanatot konkrét tervei publikálására és gyakorlati kivitelezésére. Mindig szem előtt kellett tartania, hogy az adott pillanatban a legfontosabb teendő a fegyverkezés. A totális fasizálás gyorsabb tempója viszont olyan zavarokat eredményezhetett a gazdasági életben, amelyek gátolhatták a hadsereg további fejlesztését. Ezért csak lépésről-lépésre, nagyobb kockázatok nélkül kívánt előrehaladni. „Jelszavunk: radikálisnak lenni a lehetségesben” — olvashatjuk ideológiai folyóiratában.⁴⁴ München után, amikor a külpolitikai szükség-szerűséggel is lehetett érvelni, amikor úgy tűnt, hogy az uralkodó osztályok és az általuk befolyásolt szélesebb közvélemény mindent elfogad, ami előnyösnek tűnik a revízió előmozdítása érdekében — s mi más lehetett volna alkalmasabb Hitler támogatásának biztosítására, mint a totális fasizmus rendszerének kiépítése —, kedvezőnek látszott a pillanat, hogy Imrédy közelebbről is meghatározza „csodálatos forradalmá”-nak tartalmát.

„A programból, amelyet . . . adtam, nem veszek el semmit — írta Imrédy „Magyar út” c. vezércikkében 1938 októberében. — De az idők járása a megvalósítás ütemének meggyorsítását és egyes vonásoknak erősebb kidomborítását teszi szükségessé. A hadsereg fejlesztése érdekében minden áldozatot meg kell

⁴² Új Magyarország, 1938. okt. 18. (Kiemelés tőlem — S. P.)

⁴³ Uo. okt. 23.

⁴⁴ Egyedül vagyunk, 1938. okt. Dr. Pongrácz Kálmán: A reformok útján.

hozni, de ez korántsem elegendő. A »civil« társadalomnak is más szervezettségi fokot kell elérnie — túl sok egyéniség van az országban, fölös számúak az »okos« emberek. A fegyelem és az egység érdekében . . . a magyar szellemiséggel összeegyeztethető külső eszközöktől sem szabad visszariadnunk.”⁴⁵

Néhány nappal később egy nagy feltűnést keltő beszédében pontosan meg is jelölte, voltaképpen mit ért ezen: „ . . . Meggyőződésem, hogy a jövő fejlődés alapjául *egy mozgalmat kell teremtenünk*. Nem pártiktatúráról van szó, hanem egy olyan mozgalom megteremtéséről, amely erős, körülírt ideológiai alapokon állva hordozza a kormányzatot.” Esméiről szólva kiemelte a *faji öntudat* jelentőségét és a *tekintély dózisának domináló szerepét a szabadság elve fölött*. Különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy „ . . . egészen különleges magyar rendszert kell teremteni. Ennek egy nagy magyar értékkel kell harmóniában maradnia, nevezetesen a *jogfolytonosság elvével*.”⁴⁶ Szokatlanul hangzott fejtegetéseinek ellentmondást nem tűrő, sőt fenyegető hangneme is. „Sem rágalom, sem támadás nem térít el attól az úttól, amelyet magam elé rajzoltam. Alkudozásra, kompromisszumra, azért, hogy nagyobb, de kétes megbízhatóságú táborra támaszkodjam, hajlandó nem vagyok. *Aki nem akar, ne kövessen, forduljon szembe, vagy álljon félre és hallgasson*. Hallgasson, de igazán, mert a böcs szemlélők kritikájában és vállvonogatásában rejlő destrukciót tűrni nem lehet, s aki erre akar berendezkedni, számoljon vele, hogy a nyílt ellenfélnél is élesebb szembenállásban lesz része.”⁴⁷

Imrédy gondolatmenetében különösen két olyan mozzanat érdemel figyelmet, amely eddigi megnyilatkozásaiból hiányzott. Az egyik az *új mozgalom* „szükségessége”, a másik a *tekintély elvének* előtérbe állítása. Konkrét megvalósulása a meglévő szűkkörű szabadságjogok, s mindenekelőtt a parlamentarizmus felszámolását jelentette volna. „Az én felfogásom az volt — vallotta később 1938 őszi politikájáról —, hogy a *kormány szerepére* kell a fősúlyt helyezni, hogy az államélet berendezése felett megfelelő *pouvoir*al rendelkezzen, s ily módon helyes elgondolásait könnyebben valósíthassa meg.”⁴⁸ A korlátlan teljhatalom birtokában Imrédynek módjában állott volna, hogy háttérbe szorítsa a konkurens pártokat, és saját mozgalmának egyeduralmat biztosítson a társadalom egyes osztályainak szervezése terén, s az így kialakított tömegbázis birtokában azt tovább szélesítse. A *folyamat végeredménye az egypártrendszeren nyugvó totális fasizista diktatúra*.

1938 október elején Imrédy bejelentette a minisztertanácsnak, hogy szükségesnek tartja a rendeleti úton való kormányzás bevezetését. A jogfolytonosság elvének megfelelően a képviselőházat még egy ülésre összehívná, amelyen megszavaztatná a törvényes felhatalmazást a szükségrendeletek kibocsátására. Tervei megvalósításában a kormánypárt jobb- és szélsőjobboldalára kívánt támaszkodni, így kérte a Bárczay-frakció, Martonék és a Cs-csoport támogatását.⁴⁹

Imrédy elgondolásai nagy konsternációt váltottak ki politikai körökben. Már az október 4-i minisztertanácsan, ahol a javaslat először felmerült, a résztvevők nagyrésze szembeszállt a kormányfővel. Különösen Keresztes-Fischer Ferenc ellenezte határozottan a rendeleti kormányzás bevezetését. Imrédy

⁴⁵ Függetlenség, 1938. okt. 23.

⁴⁶ Uo. okt. 27.

⁴⁷ Uo. okt. 23. (Kiemelés tőlem — S. P.)

⁴⁸ BMI Imrédy-per, Imrédy vallomása.

⁴⁹ PI Archivum, Népszava szerkesztőségi iratai. Jelentések a belpolitikai helyzetről (a továbbiakban Népszava szerk.) 1938/1.

ragaszkodott véleményéhez, mire többen lemondással fenyegetőztek. Az ellentétek áthidalása és a vita eldöntése céljából Teleki, „nem miniszterként, hanem mint a kormányzó bizalmi embere”, Horthyhoz ment külön kihallgatásra, majd Imrédy, Kánya, Rátz és Werth jelentek meg az államfőnél. Horthy állítólag azért nem fogadta el Imrédy javaslatait, mert szerinte „a külpolitikai helyzet tisztázódásáig a régi módon kell kormányozni”.⁵⁰

A kedélyek mégsem csillapodtak le, mert nyilvánvaló volt, hogy Imrédy nem hajlandó véglegesen feladni koncepcióját, és legkésőbb a csehszlovák–magyar vita rendezése után ismét megpróbálja kicőszokolni a diktatórikus hatalmat. Ezért széleskörű ellenakció indult meg a szükségrendeletekkel való kormányzás megakadályozása érdekében.

Bethlen Istvánt Teleki Pál figyelmeztette arra, hogy mi készül és „segítségét kérte, hogy Imrédy terveiből ne legyen valóság”. Bethlen október 26-án felkereste a miniszterelnököt (erről a napisajtó is beszámolt, ld. Ujság, 1938. október 27.), és elmondta neki frissen szerzett értesüléseit. Kertelés nélkül megkérdezte, vajon igaz-e, hogy „generális felhatalmazást akar kérni a törvényhozás hatáskörébe tartozó ügyeknek rendeletek útján való rendezésére”. Imrédy semmit sem tagadott, s indokolásképpen kifejtette, hogy a parlament jelenlegi összetételével az új zsidó- és földbirtokpolitikai törvényt keresztülvinni nem lehet. Bethlent nem győzte meg érvelése, és kijelentette, hogy amennyiben „... a tervbevett felhatalmazás megszerzését megkísérli, szembe fog vele fordulni és politikai ellenfelekké válnak”.⁵¹

Egy nap múltán ismét illusztris látogatók érkeztek a miniszterelnöki rezidenciába. Kornis Gyula, a képviselőház, és gróf Széchenyi Bertalan, a felsőház elnöke, akit kollégája sebtében citált fel telefon útján a fővárosba. Ez a beszélgetés korántsem volt olyan feszült hangulatú, mint a Bethlennel folytatott diskurzus, de éppen olyan eredménytelennek bizonyult. Imrédy a házelnökök előtt terveit fölöttébb jámbornak tüntette fel, és arra is hajlandónak mutatkozott, hogy a teljhatalom eredetileg kívánt terminusából engedjen. „Figyelemreméltó, Imrédy hogy vonul vissza állandóan” — jegyzi meg a Népszava politikai tudósítója. „Az első hírek három, majd egy évről szóltak, később kilenc, majd hat, most három hónapról és még ennél is kész lejjebb menni.”

Kornis biztosította a miniszterelnököt, hogy a parlament hajlandó minden józan javaslatot megszavazni, és szóvá tette, hogy a képviselők nem is bizonyíthatták lojalitásukat, hiszen a Házat már hónapok óta nem hívták össze. Imrédy erre elvesztette türelmét és haragosan kifakadt: „... ha a terv nem sikerül és akadályokat vetnek elébem, akkor én nem maradok ebben az országban, hanem kivándorlok Braziliába.” Végül megegyeztek abban, hogy bizonyos mértékig módosítják majd a házszabályokat, amelyek „meglassítják a törvényhozás munkáját”.⁵²

Imrédy azonban még aznap este bebizonyította, hogy egy jottányit sem hajlandó engedni, s elmondotta már idézett beszédét. Bethlen szócsöve nyomában élesen reagált a kihívó megnyilatkozásra: „... a magyar alkotmányosság alapelveit vagy alapintézményeit felforgatni vagy elnyomni nem szabad, nem is lehet, és ha erre bárki is kísérletet tenne, igen heves ellenállással találná szembe magát”.⁵³

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Fővárosi Levéltár. B. IX. 6537/35. a 1942.

⁵² BMI Imrédy-per, Kornis vallomása és PI Archivum, Népszava szerk. 1938/1.

⁵³ 8 Órai Újság, 1938. okt. 28. (Kiemelés tőlem — S. P.)

Nagy csalódást okozhatott a miniszterelnöknek, hogy október 23-án megjelent nála 32 kormánypárti képviselő, méghozzá a Bárczay-, valamint a Mecsér-Martón-frakcióból, akik szintén elégedetlenségüket fejezték ki terveivel kapcsolatban. Tasnády-Nagy András, a NEP elnöke, a tagok jelentős részének kérésére tudtára adta Imrédynek, miszerint kívánatos volna, hogy tájékoztassa a képviselőket elgondolásairól. Az összehívandó pártértekezlet egyben arra is módot adna, hogy a miniszterelnökkel közöljék: a hangulat morózus és kedvetlen. Hírek szerint azt is követelik majd tőle, hogy hívassa össze a képviselőházat, és amennyiben megtagadná, már készen áll ötven képviselő aláírásával egy ív, s a házszabályok értelmében ez elegendő lehet az ülésezés kikényszerítésére.⁵⁴

Október végén a belső helyzet rendkívül feszültté vált. A nyílt összecsapás mégsem bontakozott ki, a válság a nemzetközi körülmények miatt lappangó stádiumban maradt, de várható volt, hogy a felvidéki kérdés rendezése után annál élesebben robban ki a küzdelem az uralkodó osztályok egyes csoportjai között.

III.

Az 1938 őszi belpolitikai válság érdekes sajátossága annak szaggatott volta. A külső fejlemények egyes pontokon lehűtik a kedélyeket, a szembenálló felek időnként abbahagyják a vitát, majd azután annál hevesebben tör ki a marcangoló vetélkedés.

Az első bécsi döntést követően Imrédy úgy vélte, hogy a diplomáciai siker eléggé megerősítette pozícióit és ismét kísérletet tehet a diktatórikus tejhatalom megszerzésére. Ezuttal — okulva az októberi kudarcból — nem kérte nyíltan a korlátlan felhatalmazást, hanem megpróbálta becsempészni abba a törvényjavaslatba, amely a dél-szlovákiai területeknek Magyarországhoz való visszacsatolásáról intézkedett. A javaslat eredeti szövegét állítólag nem is osztották ki a képviselők között, akik csupán bizalmas úton szereztek róla tudomást. Azonban a tervezet lényegéről több beavatott kortárs teljesen egyértelműen nyilatkozott: „... A kormánynak korlátlan felhatalmazást akart adni nemcsak a Felvidék visszacsatolásának beillesztésére, hanem az anyaország társadalmi-gazdasági viszonyainak megváltoztatására is. Ez a javaslat tehát tulajdonképpen a törvényhozó hatalmat a kormányra akarta átruházni.”⁵⁵

Sztranyavszky, Mikecz és Bornemissza miniszterek azonban szembe fordultak Imrédy elképzeléseivel, aki a várható parlamenti ellenállásra való tekintettel is kénytelen volt a szöveget oly értelemben megváltoztatni, hogy a felhatalmazás *kifejezetten* csak a dél-szlovákiai területek viszonyainak rendezésére vonatkozzék.⁵⁶

A képviselőház egyesített bizottságában még így is erős ellenállás fogadta a tervezetet. Csilléry a kereszténypárt nevében nyugtalanságát és bizalmatlanságát fejezte ki, hogy a kormány olyan felhatalmazáshoz jut, amely lehetőséget nyújt a parlament mellőzésére. Különösen a hat hónapos pausát sokallotta a törvénytörő rendeletek kibocsátása és az országgyűlésnek való bemutatása között. Álláspontja annál is meglepőbb, mert pártja mindezekig támogatta a

⁵⁴ PI Archívum, Népszava szerk. 1938/1.

⁵⁵ BMI Imrédy-per, Bornemissza Géza, Kelemen Kornél, Lányi Márton és Lázár Andor tanúvallomásai az 1944-es Imrédy—Kertész sajtóperben.

⁵⁶ M. T. 1938. 1938. évi XXXIV. t. c. 528—532. I.

kormányt. Eckhardt a javaslattal kapcsolatban egyenesen a bizalmi kérdés felvetését követelte, azonban kívánságát Imrédy határozottan visszautasította.⁵⁷

A képviselőház a módosított javaslatot november 12-én végül is törvényerőre emelte, azonban ez még átmeneti fegyverszünetet sem eredményezett. Kiderült, hogy a *kormányon belül* az ellentét megoldhatatlanná vált.

November 15-én a kabinet benyújtotta lemondását,⁵⁸ amit Imrédy a területváltozással indokolt. Valójában azonban az első bécsi döntésből következő „közjogi megfontolások” csupán alkalmas ürügyet szolgáltatottak arra, hogy megszabaduljon ellenfeleitől.

Az új kormány még aznap megalakult, de összetétele jelentős mértékben módosult. Sztranyavszky Sándor helyett gróf Teleki Mihály lett a földművelésügyi miniszter, Mikecz Ödönt Tasnády-Nagy András váltotta fel, Bornemissza Géza helyébe Kunder Antal került, aki ismét egy kézbe vonta össze a kereskedelmi és iparügyi tárcákat, Rátz Jenőt Bartha Károly követte és Jaross Andor tárcanélküli miniszteri minőségben megbízást kapott a visszacsatolt területek ügyeinek intézésére.⁵⁹

Teleki Mihály és Kunder a NEP szélsőjobboldalát képviselte, s Jarossról is hamarosan kiderült, hogy Imrédy híve. Rátz Jenő távozása érzékeny veszteség volt a miniszterelnök számára, de bizonyos lehetett abban, hogy Bartha minden olyan intézkedést lelkesen helyesel majd, amit Berlinben szívesen látnak. A kormányzó bizalmi emberei — Teleki és Keresztes-Fischer — természetesen tagjai maradtak a kabinetnek.

A második Imrédy-kormány megalakulása első lépése volt a kormányfő november 13-án kelt memoranduma megvalósításának.⁶⁰ Az új kabinet tevékenységének alapvető kérdései: 1. miként lehet „reformmunkát” végezni a parlament támogatásával, 2. elkerülni, hogy ez a támogatás kompromittálja a kormányzatot, 3. a tömegeket visszatartani a szélsőséges irányzatoktól, felsorakoztatni a kormány mögé és egyidejűleg felszámolni a mértéktelen izgatást. A dokumentum kérdésfeltevése világosan és precízen exponálta azokat a súlyos problémákat, amelyek 1938 őszén oly feszültté és szokatlan mozgalmassá tették a magyar belpolitikai életet. Imrédynek számolnia kellett egyfelől az adott parlamenti erőviszonyokkal, tekintetbe kellett vennie a kormánypárt belső tördeltségét. A NEP centruma és bethlenista szárnya nem helyeselte diktatórikus terveit, bizalmatlan volt a miniszterelnökkel szemben. Ezért szükségesnek tűnt az aggódó képviselők megnyugtatója, nehogy a kormányt saját pártja szavazza le a parlamentben. Azonban a fasizálási program előkészítése nem szorítkozhatott csupán a képviselőházi többség épségben tartására, hanem elengedhetetlennek tűnt másfelől szélesebb parlamenten kívüli bázis biztosítása is. A kormánynak ezért olyan jelszavakat kellett kiadnia, amelyek az égető szociális problémák megoldását ígérték.

Ily módon Imrédy furcsa és ellentmondásos helyzetbe került 1938 végén — elég konzervatívnak és „alkotmányosnak” kellett lennie, hogy megőrizze a NEP többsége és a kormányzó bizalmát, ugyanakkor eléggé „radikálisnak” és „forradalminak”, hogy sikerrel versengjen a nyilas demagógiával.

⁵⁷ OL Országgyűlési Bizottságok jegyzőkönyve (a továbbiakban: Ogy. biz. jkv.) XV. köt. 452. és köv. l.

⁵⁸ OL MT jkv. 1938. nov. 15.

⁵⁹ Függetlenség, 1938. nov. 16.

⁶⁰ BMI Imrédy-per anyagában. Részben idézi még *Lackó Miklós*: A magyarországi nyilas-mozgalom története (Kézirat). A memorandum címettség valószínűleg a kormányzó.

Memoranduma három alternatívát vázolt fel a problémák megoldására. Az egyik lehetőség: szigorú rendszabályok a szélsőjobboldal ellen, ártalmatlanná tételük adminisztratív-rendőri úton, egyidejűleg az eddigi módszerrel való további kormányzás. Szerinte ez a megoldás nem volna célravezető, mert legfeljebb csak ideiglenes eredmény, átmeneti megnyugvás várható, amelyet még élénkebb fellángolás követne. Elképzelhetetlen volna bármiféle tömegbázis kialakítása, és a kormány a következő választásokon biztosan vereséget szenvedne.

A második út — az eddigi helyzet fenntartása, vagyis parlamentáris kormányzás, a szélsőséges mozgalmak kordában tartásával. Ez a politika azonban csak a helyzet további romlását eredményezheti.

Marad tehát a harmadik változat, amelynek lényege: „... a kormányzatnak súlypontja jobbra tolatnék át, egészen addig a mértékig, ameddig egy parlamenti többség lehetősége fennáll. Ennek a jobbratolódásnak természetesen a kormány személyi összetételében is kifejezésre kell jutnia, ... amellet egységes programot kell reprezentálnia, tehát fegyelmezett emberekből kell állnia, akik tudnak együtt dolgozni és nem saját karrierjük megalapozásával vannak elfoglalva”.

Egy ilyen színezetű kormány a NEP-ből kb. 120—125 képviselőre számíthatna, amelyhez hozzájönnének az ugyancsak lojális felvidékiek és építeni lehet néhány szélsőjobboldali ellenzéki képviselő támogatására is. Így a kormány sikerrel juthatna túl az elkövetkező hónapok parlamenti nehézségein, s közben sürgősen megalakítandó volna a tömegek beszervezésére hivatott mozgalom. Gyökeres módosításra szorulna a parlamenti munka is. Imrédy elképzelései szerint a tárgyalási rendet oly mértékben kellene felgyorsítani, hogy a tervezetből maximum 48 óra alatt törvény legyen. A törvények csupán az alapelveket írnák körül, kereteket adnának, amelyeket a kormány töltene ki részletekkel. Tehát az új politika módszere: „gyorsított munkarend, egységesebb és jobboldalibb kormány, a mozgalom széles retegeire való támaszkodás”.

A keresztény középrétegek az első zsidótörvényt túlságosan mérsékeltnek, langyosnak tartották, a végrehajtás ütemét pedig tűrhetetlenül lassúnak. Ezért Imrédy tervbe vette a gazdasági élet, a kultúra és a sajtó területének „megtisztítását”, továbbá szabályozni kívánta a zsidók politikai státusát. A memorandum szükségesnek ítélte a hitelszervezet hatékonyabb beállítását „nemzeti célokra”, továbbá a tisztikar érdekeinek fokozottabb figyelembevételét és a tisztviselői családi pótlékok emelését.

A program a nyilas előretörés táptalajául szolgáló szociális feszültség levezetése érdekében legsürgősebb feladatként a „hatékonyabb földbirtokpolitikát” jelölte meg a Kaposvárotti bejelentett kisbérleti elgondolások alapján. Felve-tette továbbá a falusi házhelyosztás, kislakásépítés megindítását, a cselédlakások rendbehozatalát, a családvédelmet, a szociális segítség országos hálózatának kiépítését és a családi munkabér bevezetését az iparban.

Imrédy úgy vélte, hogy ez a platform hatékonyan szolgálná az úri középrétegek hatalmi törekvéseit, mind a „felette” álló konzervatív nagyburzsoáziával és pagybirtokos osztállyal, mind az „alatta” álló nyilas kispolgári-proletár elemekkel szemben.

Az új kormány megalakulása estéjén lényegében a memorandumban kifejtett programmal állott a NEP értekezlete elé, bár Imrédy beszédében egy lényeges új mozzanat is szerepelt: „... Feltétlenül szükséges, hogy az egyéni kezdeményezésnek nagyértékű és megtartandó energiáit beleágyazzuk a nemzeti erő-

kifejtés medrébe. Azoknak, akik a nagy tőkekoncentrációkat fenntartják, azokat vezetik, tudomásul kell venniök és bele kell illeszkedniök ebbe az elgondolásba, — *ha kell kényszerintézkedések révén is.*”⁶¹ Ez nyílt utalás volt az irányított gazdaság bevezetésére, amely fontos lépést jelentett volna a totális fasizmus kiépítésének folyamatában.

A pártértekezleten már az is feltűnt, hogy azokat a minisztereket fogadták nagy tapssal, akikről köztudomású volt már, hogy kiváltak a kormányból. Közel ötven képviselő jelentette be, hogy szolidaritást vállal Sztranyavszkyekkel és készek Imrédyvel szemben a legvégső konzekvenciára is.⁶² Úgy tűnt, hogy a párt szétesése csupán órák kérdése, és a szakadás nyomban bekövetkezik.

Imrédy beszéde után több képviselő — szokatlan jelenség a kormánypárt történetében — nyíltan bírálta a miniszterelnököt, s négyen bejelentették a kilépésüket a pártból.⁶³ Bizonyára ők voltak legjobban meglepve, amikor a lemondott miniszterek híveik élén nem követték őket, hanem bizalmat szavaztak a kormánynak. Kiderült, hogy elsiették a dolgot, mert nem jutott el hozzájuk Sztranyavszky üzenete, amely kifejtette, hogy a külpolitikai helyzetre, s csupán erre való tekintettel, őrizték meg az egységet.

A kormánypártot az adott pillanatban az óvta meg a széthullástól, hogy folyamatban voltak a Kárpát-Ukrajna meghódítását célzó diplomáciai-katonai műveletek, amelyek sikere az uralkodó osztályok *valamennyi* csoportjának közös érdeke volt. Az akció végső kimenetele a tengelyhatalmak állásfoglalása miatt amúgy is kétségesnek tűnt, s egy belpolitikai válság a helyzetet még reménytelenebbé tette volna.

Az egység mégis csupán formális és ideiglenes volt. A pártértekezletet követően a lemondott miniszterek híveik társaságában a Hungária szálló különtermében vacsoráztak, s mit tesz a véletlen? — éppen akkor, ugyanott, egy másik helyiségben a kisgazdapárti képviselőcsoport gyűlt össze és a kereszténypártból néhányan. Nem állapítható meg pontosan, hogy mikor kezdődtek a közös Imrédy-ellenes akcióval kapcsolatos tárgyalások, annyi azonban bizonyos, hogy nyilvános demonstrációra november 16-án került először sor. A sajtó hírt adott Sztranyavszky Sándor, Berg Miksa kisgazdapárti és Makray Lajos kereszténypárti képviselő megbeszéléséről a vacsorát követően. Tildy a tárgyalás eredményeiről szólva kijelentette, hogy amennyiben a miniszterelnök elfogadhatatlan reformterveit törvényerőre kívánná emelni, együttes akciót indítanak ellene a parlamentben.⁶⁴

A második Imrédy-kormány nem a legkedvezőbb légkörben gyűlt össze első minisztertanácsára, amelyen két fontos határozatot fogadtak el. Megállapodtak abban, hogy sürgősen a parlament elé terjesztik a házszabályok revíziójára vonatkozó javaslatot, az új zsidótörvény előkészítésére pedig ismét felállítják a NEP „zsidóbizottságát”.⁶⁵

A két határozat összefüggése kézenfekvő, s az sem véletlen, hogy a november 13-án memorandumban jelzett lépések közül éppen ezek kerültek először a megvalósulás stádiumába. Az új házszabály-javaslat a jogfolytonosság látszatának megőrzésével a kormánynak rendkívül széleskörű felhatalmazást adott.

⁶¹ Függetlenség, 1938. nov. 16.

⁶² 8 Órai Újság, 1938. nov. 17.

⁶³ Uo., és Magyarország Évkönyve, 1938. 22. l.

⁶⁴ Pesti Hírlap és Újság, 1938. nov. 16.

⁶⁵ OL Mt. jkv. 1938. nov. 16.

A tervbevett intézkedések legfontosabbika az ún. rendkívüli sürgősséggel tárgyalandó törvényjavaslatok rendszerének bevezetése volt.⁶⁶

Az új házszabályok elfogadtatása nem ígérkezett könnyű feladatnak. A november 21-i pártközi értekezleten csak a nyilasok támogatták a kormány javaslatát, a kiskgazda-, kereszténypárti és polgári ellenzéki képviselők mind ellene szóltak fel, s a jelenlevő NEP-isták néma csendben figyelték a vitát: nyilvánvaló volt, hogy passzivitásuk szembenállást fejez ki!

Időközben a magyar kormány teljes vereségével véget ért a ruszinszkói akció is. A november 21-i német és olasz jegyzékek egybehangzóan megtiltották Kárpátalja elfoglalását. A külpolitikai tényező ezután a visszájára fordult — többé nem ösztönzött a formális egység fenntartására, hanem éppen ellenkezőleg „... a belső nézeteltérések ideális leplet nyújtottak a külpolitikai csőd eltakarására, elleplezésére”.⁶⁷

Véleményünk szerint a NEP felbomlását nem a kárpátaljai kaland kudarc okozta, ez csupán felszabadította a korábbi ellentétek végső kibontakozásának lehetőségét. A külpolitikai faktor ezért november végén többé nem erősítette, hanem gyengítette a kormány helyzetét. Ilyen szituációban került sor a házszabály-javaslatra. Ezt Imrédy akkor kezdeményezte, amikor még úgy vélte, hogy újabb sikert könyvelhet el a revízió terén, s végleg torkára forraszthatja a szót ellenfeleinek. Nyilván az eredmény biztos tudatában közölte a pártközi értekezleten, hogy egyáltalán nem ragaszkodik ahhoz, hogy az új házszabályt a korábbi parlamentáris szokáshoz híven az ellenzék beleegyezésével alkossák meg, hanem kész azt a NEP számbeli túlsúlyát kihasználva, egyszerű szavazás útján életbe léptetni. A várt győzelem helyett azonban kínos felsülés következett be, és a magabiztos kijelentések egy nappal később már nem egy tekintélye teljében levő, sikert-sikerre halmozó államférfi jogos hatalmi igényének tűntek, hanem egy megtépzott diktátor-önjelölt zsarnoki pöffeszkedésének.

A válság közvetlen kirobbanó oka tehát a kormány házszabálytervezete volt, s kifejlődését a külpolitikai tényezők oly módon segítették elő, hogy nem tették többé szükségessé az ellentétek palástolását, az egység látszatának fenntartását.

A Nemzeti Egység Pártjának november 22-i értekezlete előtt Tasnády-Nagy András elnöknek 54 képviselő, Sztranyavszky Sándorral az élén, írásban bejelentette, hogy kilép a pártból.⁶⁸ Másnap még négyen csatlakoztak a disszidensekhez, s számuk így módon a november 16-án kilépettekkel együtt hatvan-kettőre emelkedett.

A rövid levél utalt arra, hogy tettüket másnap a parlamentben részletesen megindokolják, de addig is hangsúlyozták, hogy Gömbös Gyula célkitűzéseit kívánják továbbra is követni az ország ügyeinek vitélében a fejlődő és haladó korszaknak megfelelően, de nem „forradalmi” úton óhajtanak eljárni.⁶⁹

Imrédy a pártértekezleten cáfolta, hogy letért volna a gömbösi útról, vagy éppen „forradalmi” módon cselekednék. Mentegetőző szavait Tasnády-Nagy felszólalása követte, aki kijelentette, hogy „... a bekövetkezett helyzet bizonyos fokig nem alkalmas arra, hogy éppen most álljunk elő a házszabálymódosí-

⁶⁶ Függetlenség, 1938. nov. 22.

⁶⁷ Macartney: October Fifteenth. A History of Modern Hungary. Edinburgh, 1956. I. köt. 314. l.

⁶⁸ Kilépettek névsorát ld. Magyarország Évkönyve 1938. 23. l.

⁶⁹ Uo.

tással”.⁷⁰ Az igazságügyminiszter és pártelnök ezúttal nem a megszokott jogászi precizitással beszélt. A helyzet nem csupán „bizonyos fokig” volt alkalmatlan a kormány terveinek megvalósítására, hanem egyáltalán a kabinet *léte* forgott veszélyben.

A képviselőházi mandátumok megoszlása a kilépések után a következőképpen alakult:⁷¹

Nemzeti Egység Pártja	103
Disszidens és pártonkívüli	71
Független Kisgazdapárt	23
Egyesült Kereszténypárt	16
Szociáldemokrata Párt	11
Ker. Nemzeti Szoc. Front	8
(Matolcsy—Rakovszky)	
Liberális pártok	7
(Rassay, Ruppert és Vázsonyi János)	
Nyilas pártok	4
(Hubay és Festetich)	
Népakarat Párt	1
(Csoór)	
Betöltetlen	1
Összesen	245

Megoldásra várt a behívandó felvidéki képviselők helyzete. Jaross a november 22-i NEP-értekezleten — Rassay szavaival élve — előre áruba bocsátotta őket, amennyiben a Felvidéki Egyesült Magyar Párt nevében kötelezettséget vállalt arra, hogy a kormányt támogatják. Imrédynek valóban igen nagy szüksége volt a 17 szavazatra, azonban a Jaross-pártiak *még* nem voltak tagjai a törvényhozásnak.

November 23-án a képviselőház napirendi vitájának háttérében valójában a felvidéki képviselők behívásának kérdése rejlett. Az elnök a kormányfő javaslatának megfelelően olyan indítványt terjesztett elő, amely szerint először a felvidékiek behívásáról határoznak, s csak azután kerül sor a kormányprogram vitájára. Marschall Ferenc disszidens képviselő azonban más sorrendet kért: elsőnek a programvitát tűzzék ki azzal, hogy „a Ház a miniszterelnök úr iránt bizalmatlansággal viseltetik”. Javaslatára elfogadása esetén Jarossék sem a bizalmi vitában, sem a szavazásban nem vehettek volna részt. Azonban az érdemi tárgyalásra nem is került sor, mert a napirenddel kapcsolatos szavazás már döntött — harmadszori számlálás útján kiderült, hogy a kormány kisebbségben maradt, mert Marschall javaslatára 115-en, az elnökére csak 94-en szavaztak.⁷²

Nem érdektelen a szavazatok összetételének közelebbi vizsgálata sem. A disszidensek, a kisgazdák, a szociáldemokraták, a demokrata és a liberális ellenzék és a pártonkívüliek egy része, közöttük Bethlen, a kormány ellen foglaltak állást. A NEP megmaradt táborán kívül Imrédyt támogatták a különböző nyilaspártok képviselői is, míg a Matolcsy—Rakovszky-féle csoport szavazatai megoszlottak.

⁷⁰ Függetlenség, 1938. nov. 23.

⁷¹ Újság, 1938. nov. 23. alapján.

⁷² Az 1935. évi április hó 27. napjára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (a továbbiakban KN. 1935). XX. köt. 296. l.

A kereszténypárt magatartása bizonyos mértékig még a bennfenteseket is meglepte. Mindössze hárman, Friedrich, Töbller és Taufer szavaztak a kormány ellen, a többiek Imrédyre adták voksukat. November 22-én este ugyanis egy „szigorúan bizalmas” megegyezés jött létre a párt és a kormányfő között. Ennek értelmében 1. az Egyesült Kereszténypárt támogatja Imrédy miniszterelnököt az alkotmányos kormányzásban, viszont a miniszterelnök úr a NEP-nek azon részével együtt, amely őt támogatja, Budapest községi politikájában az EKP-ra akar támaszkodni. 2. Az EKP személyileg nem vesz részt a kormányzásban, a törvények előkészítésének munkájában azonban bekapcsolódik oly módon, hogy a törvényjavaslatok benyújtása előtt a párt informáltatni fog.⁷³ A későbbiek során ez a paktum a kormány számára hasznosnak bizonyult, de az adott pillanatban nem menthette meg a bukástól.

Imrédyt a szavazás kimenetele szemmel láthatólag meglepte. „A szavazatok összeszámolása után arca elváltozott és felállt helyéről. Ujjai, melyek csodálatosan hasonlítottak a ragadozó madarak karmaihoz, begömbültek. Szeme kidüledt, ajka állandóan gyorsan mozgott” — írja viselkedéséről egy szemtanú. „Azt kérte az elnöktől, hogy számoltassa meg újra a szavazatokat. Az eredmény azonban maradt. Most azt kérte, hogy ő maga számolhassa meg azokat, és az elnök nem tett kifogást. Az eredmény azonban nem változott. Csak most rogyott vissza székébe és vált arca hamuszerűvé. Tőle a második helyen ültem és minden arcrándulását figyeltem. Megrettentem az emberben dúló indulatok láttán.”⁷⁴

A szavazás után a példátlan események nyomán élénk nyüzsgés uralkodott a dunaparti palota folyosóin. Sokan jóízűen mulattak Friedrich István gúnyos megjegyzésein: „Sohasem hittem volna, hogy ezt megérem! Pesthy Pál az ellenzéken! És Bud János, Uraim! Minden kormányok oszlopa! Bud János! Amikor láttam őt bejönni a baloldali folyosóra, hangosan fel kellett kiáltanom: János, te itt!? Úgy láttam, maga is csodálkozott. Nem ő volt az egyetlen...”

Szemfüles riporterek egy bethleni bon-mot-t is följegyeztek: „Az utolsó évtizedek legalkotmányosabb miniszterelnöke Imrédy Béla, mert ime, ő a parlamentben bukott meg.”⁷⁵

Imrédy kénytelen-kelletlen még aznap este benyújtotta kormánya lemondását a kormányzónak, aki nem nyilatkozott elfogadásáról, hanem a „döntés jogát fenntartotta magának”.

November 24-én régen látott viharos jelenetekre került sor a képviselőházban. A hat perces ülésen hat percig tartott a hangzavar. „Zúg, kavarog az egész ülésterem, senki sem figyel arra, mi történik. A jobboldal tüntet az elnök (a disszidens Kornis Gyula—S. P.) ellen, a baloldal egységesen az elnököt éljenzi.”⁷⁶ A NEP képviselők szavalókórusban üvöltöttek különböző jelszavakat: „Elnök mondjon le!”, „Népfront kifelé”, mire a disszidensek ütemes „SERMA, SERMA!” kiáltásokkal válaszoltak, célozván Juresek elnöki tisztségére a Sertés- és Marhakereskedők Egyesületében... Az elnök viharcsengője még arra a rövid időre is alig tudott csendet teremteni, amíg végre felolvashatta a kormányzó kéziratát, amely november 30-ig elnapolta a Ház üléseit.⁷⁷

A politikai élet forrongása azonban nem csillapult, csupán a színhely változott. A képviselőház ülésterme és folyosói helyett a szállodák és kávéházak

⁷³ BMI Imrédy-per anyagában.

⁷⁴ *Sulyok Dezső*: A magyar tragédia. New York. 1954. 365. l.

⁷⁵ Magyar Nemzet, 1938. nov. 24.

⁷⁶ 8 Órai Újság, 1938. nov. 25.

⁷⁷ KN (1935) XX. köt. 302. l.

különteimben nyüzsgtek az izgatott honatyák, kombináltak, tárgyaltak, reménykedtek és elcsüggedtek, ki-ki pillanatnyi pártállása szerint. A pártvezérek és a közjogi előkelőségek pedig Horthynál előszobáztak, kihallgatásra várva.

A tárgyalásokra Imrédy is igyekezett megfelelő hangulatot teremteni. Felhasználva összeköttetéseit egyes katolikus ifjúsági körökkel, szimpátiatüntetésre vezényeltette az Emericana zöld tányérsapkás tagjait, majd megjelentek a Kossuth Lajos téren más bajtársi egyesületek tagjai is. Szavalókórusokat alakítottak és épületes kortesízü jelszavakat kiáltottak. „A Házból ki, Sztranyavszky!” „Kornis, Sztranya, egy zsákba, bedobjuk a Dunába!” stb. A tüntetések a következő napokban is folytatódtak, és kiegészültek a régi ÉME módszerekkel — a liberális lapok kiadóhivatali ablakainak beverésével és „zsidókülsejű egyének” tettleges inzultálásával.⁷⁸ Az ifjúsági tüntetések szervezésében jelentős szerepe volt — saját szavai szerint — Telekinek is: „... amikor bekövetkezett a disszidálás, ... én voltam az, aki az ifjúságot hoztam, azt az ifjúságot, amely azt mondotta, hogy soha nem politizálunk, de ha az úr mondja, akkor megyünk.”⁷⁹

Megindult a felsőbb utasításra megrendelt táviratok áradata a vidéki törvényhatóságoktól és egyéb testületektől, amelyek hűséget esküdtek a miniszterelnöknek. A hangulatkeltő hadjárat elsősorban azt akarta bizonyítani, hogy Imrédy széles tömegbázisra támaszkodik, de nem kevésbé volt fontos legveszélyesebb ellenfeleinek, a pártból kivált neves képviselőknek a lejáratása sem. „Tegnap még tekintélyek voltak, országnagyok és dekoratív személyiségek a magyar parlamenti élet homlokzatán. Ma már zsidóbérencsek és népfrontosok, árulói a reformpolitikának, serviensei és familiárisai a zsidók gazdasági parancsuralmának, akik nem érdemelnek mást, mint azt, hogy kiszolgáltatassák őket az utcai tüntetés zsákmányának, amely majd lekanyarítja fejbőrüket, hogy a diadalmas mozgalom wigvamjára akasszák”⁸⁰ — írta Pethő Sándor.

A disszidensek főhadiszállásán, a Hungária-szálló sárga termében, nem sokat törődtek a kormányajtó acsarkodásaival és a tüntetők gyalázkodó versikéivel, mert biztosak voltak a győzelemben. „A folyosón hemzsegnek az emberek: táncoló fiatalság, újságírók, képviselők, pincérek sűrögnek, forognak, beszélgetnek, egymás fülebe súgnak, nevetnek ... — olvashatjuk egy újságíró feljegyzéseiben. — A hangulat annyira bizakodó, hogy ellenkező véleményt megköcskáztatni szinte lehetetlen. Ledorongolják az embert.”⁸¹

A tárgyalások első periódusában valóban úgy tűnt, hogy az optimizmus indokolt. Horthy a kihallgatáson megjelent ellenzéki vezéreknek — egybehangzó állításuk szerint — megígérte, hogy elfogadja Imrédy lemondását, Kornis Gyulának kijelentette, hogy aki olyan sikereket írhatott számlájára, mint a Felvidék visszacsatolása, az eucharisztikus kongresszus, s mégsem tud kormányozni, nem való miniszterelnöknek. Bárczy szerint az államfő Eckhardt és Rassay előtt hasonlóképpen nyilatkozott.⁸²

Azonban november 26-án délután döntő fordulat következett be. Teleki szokatlanul hosszú, közel kétórás kihallgatáson volt Horthynál és politikai körökben igen sokat vártak ettől az audienciától. A párbeszédről természetesen semmi-

⁷⁸ Függetlenség és 8 Órai Újság, 1938. nov. 25.

⁷⁹ OL Kozma-ir. 11. cs. Agy. 1940. II.

⁸⁰ Magyar Nemzet, 1938. nov. 25.

⁸¹ OL R. 226/482. Egy újságíró feljegyzései. (Személye közelebről nem ismeretes.)

⁸² BMI Imrédy-per, Bárczy és Kornis vallomásai.

féle hiteles visszaemlékezés nem maradt fenn, jól tájékozott személyiségek azonban később határozottan állították, hogy Teleki ekkor győzte meg a kormányzót a lemondás visszautasításának szükségességéről, s Imrédy is hasonlóképpen értesült.⁸³ (Telekin kívül Keresztes-Fischer Ferenc is a kormány hivatalban maradása mellett foglalt állást.)

Horthy november 27-én este közölte végső döntését Imrédyvel. „Meghallgatván az irányadó politikai tényezők által javaslatba hozott politikai személyiségek véleményét, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a ... reformok tekintetében a képviselőház többségének álláspontja és az Ön felfogása között voltaképpen tárgyi ellentét nincs. Kétségtelen, hogy a nemzet az ön további működésétől várja a reformok keresztülvitelét. Azon bizalomnál fogva, amellyel a közelmúltban folytatott eredményes külpolitikai küzdelem folyamán az egész ország által elismert és kipróbált képességei iránt viseltetem, a lemondást nem fogadom el.”⁸⁴ A következő napon Kánya Kálmán leköszönt tárcájáról és helyébe Horthy december 10-én Csáky Istvánt nevezte ki külügyminiszterré.⁸⁵ A kormányválság voltaképpen ezzel végetért. Okait, menetét és megoldásának módját mégis érdemes tüzetesebben elemeznünk.

A reform, a „nemzeti újjászületés” jelszava nem 1938 terméke. Már Gömbös óta minden hivatalbalépő kormány új meg új reformokat ígért, s ami végképp elkerülhetetlennek tűnt, az hosszas tanakodás, minuciózus vitatkozás és alkudozás árán idővel megvalósult. Így jött létre politikai téren az új választójogi törvény, szociális téren pedig néhány munkásvédelmi intézkedés, a 8 órás munkaidő, a fizetett szabadság és a minimális bérek bevezetése. További lépések is szükségessé tettek a belső feszültség csökkentésére.

A „reformpolitika” folytatásában az uralkodó osztályok valamennyi csoportja egyetértett. Más kérdés volt azonban, hogy az egyes rétegek voltaképpen mit is értettek ezen. Lényeges véleménykülönbségek állottak fenn mind a reformok *mértéke*, mind *módja* tekintetében. A fináncitőke és a vele szövetséges nagybirtok legfeljebb arra volt hajlandó, hogy az úri középrétegeknek az eddiginél nagyobb részesedést biztosítson a pozíciók elosztásánál, *de az engedmények határa — az adott erőviszonyok által megengedett minimum!* A néptömegek elégedetlenségének lecsillapítására pedig elegendőnek vélték a durva erőszak kombinálását „szociális olajcseppek”-kel. Jellemző, hogy még az érvényben lévő törvényeket is oly lassan és fogyatékosan hajtották végre, hogy az átlagos munkaidő 1938-ban még mindig meghaladta a nyolc órát és igen sok helyen nem került sor a minimális munkabérek megállapítására sem.⁸⁶

Az úri középrétegek ezzel szemben a reformpolitikán *a teljes őrségváltást* értették. Nem elégedtek meg csupán egyes jólfizetett színekurákkal és zsíros stallumokkal, hiszen ezek amúgy is csupán egyes képviselőik helyzetében jelentettek volna változást. Sokkal többre törekedtek: a „zsidó” burzsoázia vagyoniának megszerzését tűzték ki végső célul. Így hatalmi aspirációikat az antiszemitizmus jelszavaival álcázhatták és meggazdagodásukat a „keresztény nemzeti érdekek” védelmének állíthatták be a „beszívárgott idegen fajjal” szemben.

⁸³ Uo. ld. még Rassay vallomását. (Idézi még Lackó: i. m.)

⁸⁴ Függetlenség, 1938. nov. 29.

⁸⁵ Uo. dec. 11. November 28.—december 10. között ideiglenesen Imrédy vezette a külügyminisztériumot.

⁸⁶ Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara. 1933—1944. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1958. 272. és köv. l.

A tömegeknek valójában az úri középrétegek sem akartak többet nyújtani, mint a nagyburzsoázia és az arisztokrácia, de ellenfelei gazdasági és politikai hatalmát ellensúlyozandó, szükségük volt szélesebb társadalmi bázisra. Agitációjukat megkönnyítette, hogy vetélytársaik rovására tehettek demagóg ígéretek, s bár nem mindig nézték jól szemmel a nyilasmozgalom „puccsista” szárnyának akcióit, nem is óhajtották felszámolását, mert a nyilas mumussal való fenyegetőzés megkönnyíthette céljaik megvalósítását.

A „reformok” mértékével kapcsolatos meg hasonlásból szervesen következett a megvalósítás módját illető vita. A nagyburzsoázia és a vele szövetséges arisztokrácia a szükségesnek ítélt mérsékelt reformokat a fennálló politikai kereteken belül kívánta megvalósítani és ragaszkodott a bethleni örökséghez, a fasiszta jellegű konzervatív-ellenforradalmi rendszer fenntartásához. Szószólóik jelszava az alkotmány védelme volt, s ezen belül különösen lényegesnek vélték a parlamentáris külsőségek fenntartását. „A parlementre . . . nem a népnek van szüksége, hanem a hatalmon lévőknek. Mert a parlament legbiztosabb levezető csatornája a tömegindulatoknak. Ha nagy a feszültség, egy kormányváltozás, ha még nagyobb, új választás mindig enyhíti a helyzetet és egy időre . . . nyugalmi állapotot teremt. Ha ez nincs meg, a feszültség a hatalmon lévők alatt robban és nyomában jár a forradalom”⁸⁷ — írta Payr Hugó Horthyhoz intézett emlékiratában. Pethő Sándor az „alkotmány” minden körülmények között megőrvendő lényegként a hatalom megosztásának elvét jelölte meg a törvényalkotó és végrehajtó szervek között, valamint „az ellenőrzésnek, a szólásszabadságnak és a kritikának” legalább a törvényhozók számára csorbíthatatlan jogát.⁸⁸

Az úri középrétegek az őr ségváltást kivihetetlennek vélték az adott rendszer keretei között, és egyre határozottabban a *totális fasiszta diktatúra* megvalósítását tűzték ki célul. Sőt, éppen azért, mert ezt tekintették a gazdasági pozíciók meghódításának legfontosabb feltételeként, erejüket elsősorban a *politikai formák* megváltoztatására koncentrálták és 1938 őszén Imrédy vezetésével elsősorban e téren erőszakolták a támadást. Ez a politika — mint már korábban utaltunk rá — a kormánypárt kettészakadását eredményezte.

Majdnem teljes egészében elhagyta a pártot a konszolidációs idők politikai gárdája, amely a bethleni konzervatív ellenforradalmiság talaján állott és gazdasági érdekeltségei révén szoros kapcsolatokat tartott fent a finánciókéval és a nagybirtokkal.⁸⁹ Kiléptek többek között: Bud János, aki 1922—31 között fontos gazdasági tárcák élén állott, majd egyetemi tanárként működött s összesen 7 iparvállalatnál töltött be vezető tisztséget; Ángyán Béla, 1922-től 27-ig Bethlen sajtófőnöke, 4 vállalat igazgatóságának tagja; Görgey István, Bethlen egyik bizalmi embere, aki 17 (!) igazgatósági tagsággal rendelkezett; Kenéz Béla, aki Bethlent miniszterelnöksége tizedik évfordulóján az Egységes Párt nevében köszöntötte, egyébként 2 nagyvállalat igazgatósági tagja, és más hasonló habitusú politikusok.

A disszidens csoport jelentős részét a nagybirtokosok, a nagybérlők, valamint a középbirtokosok felső rétegéből kikerült elemek alkották, akik többnyire különböző szintű agrárius érdekképviseleti szervezetekben és intézményekben — OMGE, Gazdaszövetség, helyi gazdasági egyesületek és mezőgazdasági kamarák stb. — fontos tisztségeket töltöttek be. Kiléptek a NEP-ből Bánó

⁸⁷ Horthy Miklós Titkos Iratai (a továbbiakban HMTI). Bpest, Kossuth Kiadó. 1962. 196. l.

⁸⁸ Magyar Nemzet. 1938. nov. 23.

⁸⁹ Az adatokat ld. Országgyűlési Almanach 1935—40, Compassok és az 1935-ös gazdasági társaságok.

Iván (801 kh. birtok és 2013 kh. bérlet), Mándy Sándor (3035 kh. bérlet), Nirnsee Pál (3000 kh.), Hollitscher Károly (1221 kh.), gr. Almásy Imre (3293 kh.), Lányi Márton (767 kh.) stb., stb.

A kiléptettek számát gyarapította több prominens jobboldali személyiség is, s néhányan Gömbös Gyula hajdani személyes hívei közül: Bánsághy György, a Reformnemzedék, a Magyar Jövő Szövetség, a MONE, a MOVE és a TESz egyik vezetője, Lázár Andor és Mikecz Ödön volt miniszterek, Halla Aurél és Tahy László volt államtitkárok, Surgoth Gyula, a fehérterror hírhedt vérbírája és Végváry József, a Turul fővezére.

Különösen fontos volt, hogy a kormánypártból kivonulók élén Sztranyavszky Sándor és Bornemissza Géza állottak, akik eléggé tekintélyesnek és eléggé jobboldalinak tűntek ahhoz, hogy megfelelően fémjelezzék a merész válalkozást. Sztranyavszky Sándorról már augusztusban közli egy bizalmas jelentés, hogy „... elégedetlen helyzetével, mert ő mint a jobboldal vezérférfia lépett be a kormányba, vezetés szerepet remélt, míg a valóságban csak reszort-feladata van”.⁹⁰ Fentebb már ismertettük Imrédy vitáját Bornemisszával még a kormányalakítási tárgyalások során. Bornemissza akkor meghátrált, de nem felejtett... Sértődöttségük azonban legfeljebb csak azt magyarázná, hogy *ők* miért léptek szövetségre a bethlenistákkal, s nem indokolná azt, mi okból követte őket számottevő jobboldali gárda.

A disszidensek megnyilatkozásaiból választ kapunk Imrédyvel való nézeteltéréseik *elvi* háttérének kérdésében. Nyilatkozatuk szerint semmi más nem vezette őket, mint „... az ősi alkotmányhoz való ragaszkodás, valamint a közrendnek minden körülmények között való biztosítása, úgyszintén a hivatali tekintélynek a helyreállítása”.⁹¹ Vezetőik anonim nyilatkozataikban hangsúlyozták, hogy ők sem a párt, sem a kormány ellen nem akartak frondörködni, csupán Imrédyvel fordultak szembe, mert olyan hírek terjedtek el, hogy a „miniszterelnök a párt és a parlament nélkül akar kormányozni”.⁹² Sztranyavszky szenvedélyes hangú képviselőházi filippikájában rámutatott arra, hogy „egy licitáció, egy verseny” folyik a jobboldaliság körül, amelyet ő veszedelemnek tart; ez rohanás lefelé a lejtőn, Imrédynek pedig meg kellene akadályozni a zuhanást. Azonban „semmiesetre sem lehet helyes politikai cselekedetnek elképzelni, ha az, akinek magának kellene megállítania a lejtőn lefelé folyó versenyt, maga is paripákat fog a verseny szekere elé és részt vesz ebben a versenyben.” Hangsúlyozta, hogy nem érdekli őt a miniszterelnök szekere és a bakon ülő, de törődik a rajta lévő értékekkel, amelyeknek „a lejtő végén összetörniök nem szabad”.⁹³

Szavaiból mélységes aggodalom csendült ki, a jövőtől való félelem szólt meg. Társaival együtt felismerte Imrédy politikájának végzetes perspektíváját — a hagyományos uralkodó osztályok fokozatos kiszorulását a hatalom közvetlen gyakorlásából. Sztranyavszky a „bekövetkezendő tények előrevetett árnyékáról” beszélve híven érzékeltette az *úri közép- és felsőrétegek, elsősorban a közép-birtokosok és a magasabb államhivatalnokai csoport jelentős részének rettegését a német fasizmus átplántálásának várható következményeitől*. Ők a dél-európai fasizmusok konzervatívabb metódusait mindig nagyobb szimpátiával szemlélték,

⁹⁰ Ld. a 16. sz. jegyzetet.

⁹¹ Pesti Hírlap, 1938. nov. 23. és Ujság, 1939. febr. 5.

⁹² Uo.

⁹³ KN (1935) XX. köt. 284. l.

mint a náci módszereket. Nem véletlen, hogy Gömbös a magyarországi belpolitikai viszonyok között — a külpolitikai orientációtól függetlenül — inkább Mussolini és Salazar útját látta követhetőnek, mint Hitlerét.

Milotay egyik cikkében nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Imrédy nemcsak „szilárdan áll a demokratikus fajvédő irányzat mellett”, de „... még Gömbösnél és Darányinál is nagyobb nyomatékot ad neki”.⁹⁴ Gömbös hívei úgy látták, hogy Imrédy *túllép* a néhai vezérük által kijelölt határokon, és politikája végzetes perspektívát mutat. Az úri középrétegek vagyonszám, bizonyos hatalmi pozíciókat birtokló csoportjai különösen veszélyesnek tartották Imrédy kísérleteit a „népi” szélsőjobboddallal való szövetekezésre. Nem bíztak abban, hogy éppen neki, a száraz pénzügyi szakembernek sikerülne kordában tartania és szolgálatába kényszerítenie azokat a tömegeket, amelyeket az elégedetlenség a nyilasok féktelen szociális demagógiája nyomán a szélsőjobboddalra sodort. Sokkal valószínűbbnek vélték, hogy ő lesz a nyilasok rabja, s akarva-akaratlanul nekik kövezi az utat.

Különös elégedetlenséget váltott ki Imrédy kacérkodása a földreform gondolatával. Kaposvári programja lényegesen többet ígért e téren mint Gömbös telepítési törvénye, s ez a körülmény már önmagában is elegendő magyarázatot adhat arra, hogy miért fordult szembe Imrédyvel oly sok földbirtokos.

S itt van a másik égető probléma — a zsidókérdés! Vegyes érzelmekkel szemlélték az újabb rendezés körül kibontakozó hecckampányt és aggódva tekintek fel a kérdést — vajon nem csap-e át a zsidóvagyonot követelő uszítás a magántulajdon elleni általános támadásba.

Különösen nagy felháborodást váltottak ki az első hírek arról, hogy Imrédy a kormánypárt helyébe egy általa létrehozandó, teljesen új mozgalmat kíván állítani (részletesebben ld. 70. l.), s az első lépések már meg is történtek a szervezkedés megindítása érdekében. A miniszterelnök e tekintetben is túllícitálta a gömbösi kezdeményezést, amely a már *meglévő* kormánypártot akarta totális párttá fejleszteni. Hozzá kell tennünk, hogy a Marton Béla által irányított erőfeszítéseket annak idején még Gömbös táborán *belül* is meglehetősen bizalmatlanul és ellenszenvvel figyelték, hadd utaljunk itt csupán a közismert Kozma—Marton ellentétre. Érthető, hogy Imrédy elképzelései egy új gárdával kiépítendő új szervezetről határozott ellenállásba ütköztek a NÉP-en belül, annál is inkább, mert hangsúlyozottabb szociális demagógiát ígértek. A nyilasokkal való konkurálás szándéka e tekintetben egyáltalán nem volt megnyugtató. Sztranyavszkyék tudták jól: ahhoz, hogy Imrédy a nyilasoktól elhódítsa táborukat, túl kell őket licitálnia és még többet kell ígérnie, sőt éppen neki, múltjánál fogva, hitele érdekében egyet s mást meg is kell valósítania. A következményektől való félelem azonban korántsem szorítkozott csupán a disszidensekre. Kozma György beszámol naplójában arról, hogy 1938 októberében egy alkalommal együtt vacsorázott a NÉP szélsőjobboddali képviselőivel. Jelen voltak többek között Marton Béla, Juressek Béla, Bárczay János, Csicsery-Rónay István és a Miskolczy fivérek. „Az volt a benyomásom róluk — írja a továbbiakban —, hogy túldübörgött rajtuk az idők szekere. Ők indították el a szélsőjobboddali forradalmi szellemet és *aggodalommal nézik, hogy a jobboddali hangsúly már nem náluk, hanem a nyilasoknál van.*”⁹⁵

⁹⁴ Új Magyarság, 1939. febr. 5.

⁹⁵ OL Kozma, ir. 27. cs. Kozma György naplójegyzetei. 1938. okt. 19. (Kiemelés tőlem — S. P.)

A jobboldalon belüli meghasonlásban jelentős szerepet játszottak a külpolitikai tényezők is. A németek magatartása Kárpátalja kérdésében s erősödő gazdasági penetrációjuk egyfelől haragot és sértődöttséget, másfelől félelmet és féltékenységet váltott ki, amely nyilvánvalóan éppen azon csoportokban jelentkezett különös nyomatékka, amelyek összeegyeztethetetlennek vélték hatalmi érdekeikkel a náci módszerek átültetését a hazai belpolitikába. A magyarországi német kisebbség mindinkább ötödik hadoszlopszerű szervezkedése okozta aggodalmak és a kormány meghunyászkodó magatartását kísérő felháborodás még tovább mélyítette a szakadékot Imrédy és a NEP-en belüli ellenzéke között.

A külpolitikai megfontolások ugyanakkor korlátozták is a pártbomlás mértékét. Úgy véljük, hogy az agrárfrakció zöme, különösen pedig a Cs-csoport, amelynek aggályait, a „szélkifogási” politika következményei terén Kozma György fentidézett sorai világítják meg, elsősorban következetes németbarátsága miatt támogatta továbbra is Imrédyt, s különösen óvakodott attól, hogy bírálataiban egy platformra kerüljön az óvatosabb külpolitikát követelő ellenzékkal.

A kormányzó, mint láttuk, Imrédy hivatalban maradása mellett döntött. Horthy lépését a kortársak elsősorban azzal magyarázták, hogy Teleki az említett november 26-i kihallgatáson a tüntetésekre hivatkozva megfélemlítette őt azzal, hogy Imrédy lemondása esetén „jobboldali forradalom” tör ki. Emlgették azt is, hogy a budapesti német követ személyesen járt közbe a kabinet hivatalban maradása érdekében.⁹⁶

Ezek az indokolások valóban tartalmazzák a valóság egyes elemeit. A nyílt „forradalom” azonban minden hangoskodás ellenére sem tűnt a közeljövő eshetőségének. A közvetlen német beavatkozásról sem tanúskodnak hiteles dokumentumok és az adott időben ilyen formában nem is tartjuk valószínűnek. Elképzelhető, hogy Erdmannsdorf állítólagos akciójának hírért — Imrédyék koholták és terjesztették, azt bizonyítandó, hogy Berlin támogatására minden körülmények között számíthatnak.⁹⁷

Véleményünk szerint az Imrédy-kormány újra kinevezésében igen lényeges szerepet játszott az a körülmény is, hogy egy koalíciós megoldásnak nem jöttek létre feltételei. A disszidens tábor, bár képes volt arra, hogy más tényezők közbejöttével megbuktassa a kormányt, semmiképpen nem látszott olyan politikai erőnek, amely köré tartós többség kristályosodhatnék ki. „... A tömeges kilépés célja, a kormány leszavazása bekövetkezett ugyan, de a siker, az erkölcsi megkönnyebbülés és a következmények levonása gyászosan és reménytelenül elmaradt” — állapította meg a Nemzeti Újság kommentátora. — „A parlamenti helyzetet sikerült felborítaniok, és most itt álltak, nem tudtak vele mit kezdeni.”⁹⁸ Kiderült, hogy az ellenzék híján van minden átütő erőnek, s megosztottsága semmivel sem csekélyebb, mint a kilépések előtt volt, sőt a válaszfalak sokkal magasabbak, mint azok, amelyek korábban a NEP-et osztották frakciókra. „Abban az alkalmi együttműködésben, amellyel a liberális demokrata baloldal segített Imrédy Bélát leszavazni, nem volt semmiféle politikai azonoság — állapította meg Zsolt Béla, — ... még kevésbé az alkotmányos jobboldallal való további együttműködés szándéka. Ezt ... a liberális és demokrata politika még akkor is elutasítaná magától, ha nem utasítaná el ugyanilyen méren a kormánypártból kivált jobb- és szélsőjobboldaliak csoportja is.”⁹⁹ Azon-

⁹⁶ BMI Imrédy-per. Ld. különösen Rassay, Kelemen és Rátz Kálmán vallomásait.

⁹⁷ PI Archivum, Népszava szerk. 1939/4.

⁹⁸ Nemzeti Újság, 1938. nov. 25.

⁹⁹ Újság, 1938. nov. 27.

ban nemcsak az itt említett törésvonal tagolta szét az Imrédyt megbuktató pillanatnyi koalíciót.

A NEP-ből kiváltak csoportja már a győzelem utáni első órákban lényegében kettészakadt. Bornemissza és Mikecz vezetésével több képviselő kifejezetten elhatárolta magát minden olyan szövetkezéstől, amely a legesekélyebb eltérést is jelentené a „következetes jobboldaliságtól”.¹⁰⁰

A disszidens táboron belül a „csáklyások” és a „gömbösiánusok” vetélkedése *mélyebb gyökerű* volt, mint a pártban maradt és a kilépett jobboldaliak nézeteltérése, nem is szólva a Kisgazdapárthoz való viszonyukról. Egy új kormánypárt terve éppen ezért fölöttébb kilátástalannak tűnt és semmi esetre sem napok alatt megvalósítható feladatnak. Ilyen körülmények között egyetlen politikus nem vállalkozhatott arra, hogy kormányt alakítson, hiszen ez esetben szembe kellett volna állania az Imrédyt támogató erőkkel *anélkül*, hogy szilárd és homogén bázisra támaszkodhatott volna. Véleményünk szerint Teleki, aki elsősorban számításba jött Imrédy utódjaként — Kornis is őt ajánlotta homo gubernatorisként a kormányzónak —, elsősorban ezért nem vállalta az adott helyzetben a kormányalakítást, azon túl, hogy nem értett egyet sem a disszidálás tényével, sem módjával. Elhatározását feltehetően külpolitikai megfontolások is motiválták. Nyilvánvaló volt, hogy a németek inkább Imrédyvel, mint ellenfeleivel rokonszenveznek, s ez is szükségessé tette, hogy a miniszterelnök *átmenetileg* hivatalában maradjon, mindaddig, amíg a külpolitikai körülmények alakulása nem teszi lehetővé leváltását Berlin különösebb neheztelese nélkül, vagy esetleg annak ellenére is.

Bár valószínűtlennek tartjuk, hogy a kormányzót Erdmannsdorf közvetlen beavatkozása késztette volna az Imrédy-kormány lemondásának alutasítására, Németország rokonszenvének biztosítása a magyar uralkodó osztályok egésze számára a további revízió alapvető feltételének tűnt. A birodalmi fővárosban mindenesetre örömmel kommentálták a hírt, de még ennél is melegebben üdvözlötték Kánya távozását és helyébe Csáky kinevezését.

IV.

A magyar külpolitika fő célkitűzése 1938—39 fordulóján az volt, hogy szabad kezet nyerjen Kárpát-Ukrajna elfoglalására. A novemberi önálló akciót letiltó döntést a kormány azzal a hátsó gondolattal akceptálta, hogy „a németeknek nyújtott újabb kedvezmények révén majd a náci Németország segítségével fog e terület birtokába jutni”.¹⁰¹ Kánya politikája azonban már régóta botránykő volt mind a birodalmi kancelláriában, mind a Wilhelmstrassen. „Kányával valahogy úgy volt az eset az utóbbi időben — írja egy berlini jelentés —, hogy a magyar—német baráti együttműködésről stb. néha-néha hangoztatott kijelentései egyenesen dühbe hozták az itteni köröket.”¹⁰² Berlin elégedetlensége a magyar külpolitikával a nyilvánosság előtt is kifejezésre jutott. „Az egységesen irányított német sajtó... a müncheni megegyezés óta nem talál barátságos

¹⁰⁰ Mikecz és Bornemissza 14 társukkal külön „fajvédő” parlamenti csoportot alakítottak, amely Gömbös 1924-es programját tekintette irányadónak. Sztranyavszkyék kb. 40 képviselővel ugyancsak önálló csoportosulást képeztek, amely a „keresztény népi nemzeti gondolat” és a „magyar alkotmányosság” jegyében óhajtott működni. (Pesti Hírlap és Ujság, 1938. dec. 1. és 2.)

¹⁰¹ Ránki György; Emlékiratok és valóság. 69. l.

¹⁰² OL. Küm. pol. 1939—21/7—225. sz. Gellért Andor jelentése.

hangot Magyarországgal szemben... A német rádió egyes híradásai (szerint) egy kiéleződő ellentét van kifejlődőben a két ország között.”¹⁰³

Csáky megbízatásának az volt a célja, hogy a magyar uralkodó osztályok számára kedvezőtlenül alakuló helyzetet felszámolja. „Munkámat elsősorban azért vállaltam, hogy a magyar—német hagyományos jóviszonyt helyreállítsam” — közölte Sztójayval.¹⁰⁴ Politikájának elvi alapjait újívi cikkében részletesen is kifejtette. Szerinte a tengely még korántsem érte el hatóerejének tetőpontját, ezért előretörése nem rövidéletű, hanem egyenesvonalú és feltartóztatatlan. A világ fokozatosan két táborra oszlik, és ezért „... ugyanazzal a meggyőződéssel senki sem vallhat két hitet egyszerre”.

„Nyilvános manifesztációkat” is szükségesnek ítélte a bizalom megőrzése érdekében. „Ismerjük és nagyra becsüljük az antikomintern-paktum horderejét... Sajnálattal állapítottuk meg a Népszövetség süllyedését.”¹⁰⁵ A célzások félreérthetetlenek — a százszázalékos tengelybarát irányvonalnak megfelelően Magyarország kész csatlakozni az Antikomintern-paktumhoz és kilépni a Népszövetségből. Az új külügyminiszter megnyilatkozásait a németek kedvezően fogadták. „Itt alkalmasnak tartották ezeket, ... hogy a közeledésre irányuló szándékának őszinte jeleget tulajdonítsanak, amit Kánya pl. sohasem ért volna el” — írta Gellért Andor, a Revíziós Liga berlini titkára.¹⁰⁶

Csáky kezére játszottak az 1938 végi romániai események is. November 29-ről 30-ra virradó éjszakán több társával együtt agyonlőtték Zelea Codreanut, a Vaszgárda vezérét, és szigorú intézkedéseket léptettek életbe a terroristák megfékezésére. A román szélsőjobboldal elleni lépések megingatták azoknak a német párt- és kormányköröknek a befolyását, amelyek Romániát favorizálták Magyarországgal szemben. „Vaszgárda vezér és társai meggyilkoltatása itt egészen Hitlerig súlyos benyomást keltett és román királlyal szemben legmélyebb ellenszenvet váltott ki... Imrédy kormány reformterveivel szemben határozott érdeklődést tapasztaltam”¹⁰⁷ — jelentette a berlini követ. A magyar és román belpolitikai fejlemények kontraszthatása németországi látogatása előestéjén különösen kedvező volt a külügyminiszter számára.

A január 14-i minisztertanács véglegesen döntött az Antikomintern-paktumhoz való csatlakozás kérdésében és elhatározta, hogy Magyarország megfelelő ürüggyel kilép a Népszövetségből.¹⁰⁸ Érthető, hogy ilyen előzmények után Csáky már január 17-én, egy nappal Hitlerrel és Ribbentroppal folytatott tárgyalásait követően, táviratilag közölte, hogy a németek „... (az) Imrédy-kormányt mindenképpen támogatni kívánják, ha szükségesnek látom, ennek sajtóban is kifejezést fognak adni. Külügyminisztérium hivatalos lapjában legközelebb kilátásba van véve”.¹⁰⁹ Visszatérte után Csáky hangsúlyozta, hogy megbeszélései eredményeképpen „Németország és Magyarország kapcsolatában most egy új éra kezdődik”.¹¹⁰

Amilyen bizalommal teli légkörben indult Imrédy kormányelnöki működése 1938 májusában, olyan súlyos belpolitikai feltételek közepette folytatta tevékenységét lemondásának visszautasítása után. Egyelőre Horthy állásfog-

¹⁰³ OL Küm. pol. 1938—21/7—1527. sz. A müncheni főkonzul jelentése.

¹⁰⁴ OL Küm. Számjeltáviratok. 21/1938. Kimenő. Berlin. dec. 31.

¹⁰⁵ Függetlenség, 1939. jan. 1.

¹⁰⁶ Ld. a 102. sz. jegyzetet.

¹⁰⁷ OL Küm. pol. Számjeltáviratok. Bejövő. Berlin. 241. sz. 1938. dec. 4.

¹⁰⁸ OL MT jkv. 1939. jan. 14.

¹⁰⁹ OL Küm. Számjeltáviratok. Bejövő. Berlin. 9. sz. 1939. jan. 17.

¹¹⁰ OL MT jkv. 1939. jan. 20.

lalása biztosította a kormány létét, s a disszidensek ezt kénytelen-kelletlen tudomásul vették, sőt három képviselő vissza is lépett a NEP-be. A kívülmaradtak hangsúlyozták, hogy „ok nélkül” nem csinálnak nehézségeket és módot nyújtanak arra, hogy a kormány reformterveit a parlament elé terjessze.¹¹¹ Ebből értelemszerűen következett, hogy az ellenzék nem ragaszkodott a bizalmi szavazáshoz.

A disszidensek meghunyászkodását látva Imrédy még a november 29-i NEP értekezleten kijelentette, hogy „... megerősödöttek megy előre, kicsinyes kompromisszumok és a parlamenti aritmetikát szem előtt tartó alkudozások nélkül”. Azonban nagyon is jól tudta, mennyire fontos számára az oly hetykén kezelt képviselőházi helyzet, s ezért imperatív hangnemben a legsürgősebben megoldandó kérdésként vetette fel a felvidéki képviselők behívását. „... Joguk van helyet foglalni a magyar parlamentben és mindaddig, amíg a parlament velük ki nem egészül, további tárgyalásra nem kerülhet sor.”¹¹² December 5-én az ünnepélyes bevonulási aktus meg is történt, s ezzel Imrédy komoly győzelmet aratott.

A képviselőházi pártok és csoportok ereje 1938 december elején így alakult:¹¹³

Nemzeti Egység Pártja	99
Disszidensek	62
Kisgazdapárt	23
Felvidéki képviselő csop.	17
Egyesült Kereszténypárt	15
Pártonkívüli	12
Szociáldemokrata Párt	11
Keresztény Nemzeti Szoc. Front	8
Liberális Pártok	7
Nyilas Pártok	4
Reformnemzedék	2
Népakarat Párt	1
Betöltetlen	1
Összesen	262

Az ellenforradalmi korszak parlamentjének történetében először fordult elő, hogy a kormány nem támaszkodhatott túlnyomó abszolút többségre. A NEP, a felvidékiek és a nyilasok támogatása mindössze 130 biztos szavazatot jelentett a 261-ből, s bár számítani lehetett a Kereszténypártra és egyes pártonkívüliekre is, Imrédynak esetről-esetre kellett „összekéregietnie a szavazatokat”.¹¹⁴

A nemzetközi fejlemények szükségessé tették a magyar uralkodó osztályok számára az ország hadi potenciáljának mind erőteljesebb fokozását. Lényegesen meggyorsult a fegyverkezés üteme. 1938 őszén a kormányzat felemelte a győri program első két évére esedékes közvetlen katonai beruházások összegét.¹¹⁵ A háborús készülődés szerves részeként Bartha Károly december 7-én benyúj-

¹¹¹ Ujság, 1938. nov. 29.

¹¹² Függetlenség, 1938. nov. 30.

¹¹³ Pesti Hírlap, 1938. dec. 1. alapján.

¹¹⁴ Magyarság, 1939. jan. 14.

¹¹⁵ Berend—Ránki: i. m. 290. l.

totta a honvédelmi törvényjavaslatot, amelynek célja „... az ország minden erőforrását egységes irányítás mellett a honvédelem szolgálatába állítani”.¹¹⁶ Nemcsak a külpolitikai helyzet alakulása tette indokolttá ezt a lépést az adott időpontban, hanem a belpolitikai körülmények is. Imrédy *lélekzetvételi szünetet* igényelt, mielőtt további lépéseket kockáztatott volna meg a totális fasiszta diktatúra kiépítése érdekében. Mi más lehetett erre alkalmasabb, mint a nacionalista-militarista uszítás új hullámának felkorbácsolása, amelyet a bécsi döntés utáni diadalmámor megfakulása és a kárpátaljai kudarc nyomán járó csalódottság még inkább indokolttá tett? Számításai helyesnek bizonyultak, mert a parlamenti tárgyalások során kormánypárti, disszidens és polgári ellenzéki képviselők egyaránt hangoztatták, hogy a honvédelmi törvény *közös érdekeiket szolgálja*.

Imrédy a novemberi válság tanulságain okulva, elsősorban a jobboldal széttöredezett egységét igyekezett helyreállítani, s arra törekedett, hogy közös platformot teremtsen a kormánypárt, a disszidensek gömbösiánus elemei, a kereszténypárt és esetleg a kiszagdapárt összefogására a konzervatív-liberális csoportok ellen. Az együttműködés alapjaként különösen alkalmasnak tűnt az új zsidótörvényjavaslat, amelyet Sztranyavszkyék, Bornemisszáék és Eckhardték lényegében nem kifogásoltak, s a kereszténypárt zöme is akceptált.

A tervezetet december 22-én Antal István szövegezésében Tasnády-Nagy András igazságügyminiszter terjesztette a NEP pártértekezlete elé, amely egyhangúlag jóváhagyta s a következő napon, mielőtt a karácsonyi szünet megkezdődött volna, az igazságügyminiszter benyújtotta a képviselőházban.¹¹⁷

Az új zsidótörvény-javaslat lényegesen eltért elődjétől. Az 1938. XV. tc. nem azt határozta meg, hogy ki tekintendő zsidónak, hanem azt, hogy parafrasai kire *nem* vonatkoznak. A már idézett végrehajtási utasítás a „hiányt” pótlandó, lényegében felekezeti alapon szabályozta a törvény hatókörét. Az új javaslat *akérdést faji alapon* döntötte el. „... Az, aki az izraelita hitfelekezet tagja, *együttal a zsidó faji közösséghez is tartozik*, és természetes az is, hogy az izraelita hitfelekezethez tartozás megszűnése *nem eredményez változást* a faji közösséghez való tartozás tekintetében”¹¹⁸ — mondja a miniszteri indokolás.

Feltűnő a zsidók alkalmazási, ill. felvételi arányszámának nagymérvű csökkenése. Az első zsidótörvényben megszabott 20% helyébe 6—12% lépett. Az első zsidótörvény kifejezetten csak a zsidó értelmiségi és alkalmazotti rétegek életlehetőségeit korlátozta. Az új javaslat azonban már a zsidónak nyilvánított közép- és nagyburzsoáziát is érintette. A második zsidótörvény lényege — *a gazdasági őrségváltás* megindítása a hiteléletben és a gyáripárban az újburzsoá és államhivatalnoki csoport érdekében. Imrédy hangoztatta, hogy „... a javaslat azt célozza, hogy az a tőke, amely Magyarországon van, *keresztény irányítás* alatt működjék”.¹¹⁹

Imrédy már a kaposvári beszédében új földbirtokpolitikai intézkedéseket ígért, s végül hosszas huzavona és tárgyalások után a zsidótörvénnyel egyidejűleg ismertetette a kormánypárttal a tervezett rendezés alapelveit, amelyek alapján a január 10-i minisztertanács jóváhagyta a parlament elé terjesztendő javaslatot.

¹¹⁶ KN (1935) XXI. köt. 262. l. 1939. jan. 17.

¹¹⁷ A javaslat ismertetését ld. Magyarország Évkönyve. 1938. 28—29. l. Az 1939. IV. tc. a parlament által eszközölt változtatások következtében több ponton eltér az eredeti javaslatától, de a módosítások nem érintik a törvény lényegét.

¹¹⁸ M. T. 1939. 131. l.

¹¹⁹ OL Ogy. biz. jkv. XVII. köt. 524. l.

Az elképzelések szerint kb. egymillió hold kerülne felosztásra kishaszonbérleti akció formájában.¹²⁰

A javaslat persze korántsem hozott volna gyökeres változást a magyarországi földtulajdonviszonyokban. Imrédy maga sem óhajtotta a nagybirtokrendszer gyökeres felszámolását, s főként az ütem tekintetében hirdetett különös óvatosságot. „Minden földbirtokpolitikai változás... maga után von bizonyos változásokat, amelyeket a lehetőség szerint ki kell küszöbölnünk — fejtegette egy interpellációra válaszolva —, ... a termelési szempontra elsődleges figyelemmel kell lennünk. Ez... teszi... kötelességünk, hogy a földbirtok megosztásában szükségszerűen keresztülviendő igen nagymérvű változás egy evolúciós folyamat során álljon elő... Nem lehet arról szó, hogy egyik napról a másikra hirtelen átállítsuk a nagybirtokrendszer kisbirtokrendszerre.”¹²¹

Imrédynek tekintettel kellett lennie a klérus álláspontjára is. Serédi hercegprímás kérte a miniszterelnököt, hogy az egyházi nagybirtokot vonja ki a kötött birtok fogalma alól, és egyéni tulajdonként kezelje.¹²² A kormány nem nélkülözhetette az esztergomi szóra hallgató kereszténypárt szavazatait a parlamentben, ezért honorálta Serédi kívánságát.

Várható volt, hogy a nagybirtokosok még így is késhegyig menő ellenállást tanúsítanak majd, és súlyos politikai harcokat ígért a második zsidótörvény keresztülvitele is. A megoldásra vezető lehetőségeket részletesen elemezte Imrédy 1939. január 25-én készült feljegyzése e két javaslattal kapcsolatos alternatívákról.¹²³ „A kormánynak a képviselőházban való többsége aránylag kicsi... a többi alkotmányos tényezők felfogása nem mindenben fedi... felfogását, s ennek következtében megvan a lehetőség a... benyújtott javaslatok törvényre emelkedésének megakadályozására, vagy legalább is lényeges módosítására”.

Az egyik megoldási lehetőség a szokásos úton való tárgyalatás, amelynek során a zsidótörvénnyel kapcsolatban nem várható lényeges módosítás, a földbirtokpolitika vitás kérdéseiben pedig kompromisszum jöhet létre. Nagy kérdőjel azonban a *felsőház* magatartása, amely esetleg mindkét javaslatot elveti — ez esetben pedig elkerülhetetlen, hogy a szükségszerűen kiírandó új választások a felsőház konzervatívizmusát támadó jelszavak jegyében menjenek végbe, s így az ellentétek kiéleződnének.

Lehetséges volna az is, hogy a javaslatokat olyan enyhített formában terjesszék a parlament elé, hogy megszavazásuk mindkét házban biztosra vehető. Ez esetben viszont a kormánynak vállalnia kellene az öndejavulás ódiumát és a szélsőjobboldali izgatás elvételével is vádolhatná. A kormány tömegbázisa leszűkülne és a rövidesen esedékes új választásokon a szélsőségek oly mértékben törnének előre, hogy „gyenge kilátások volnának egy megfelelő parlamentre”. Esetleg a közvéleményben az a nézet is elterjedne, hogy a kormány „felsőbb nyomásra” — vagyis Horthy befolyására — vonult vissza, aminek még a látzata is kerülendő.

A kiutat a memorandum szerzője, minden valószínűség szerint maga Imrédy, egy harmadik megoldásban látta: „Még a törvényjavaslatok megvitatása előtt szükséges volna az új választások kiírása. A kormány az eredeti törvényjavaslatokkal indulhatna harcra, amelyek elég határozottak és újító jellegűek, minden túllícitálás megakadályozására. Ily módon biztosítani lehetne a meg-

¹²⁰ OL MT jkv. 1939. jan. 10.

¹²¹ KN (1935) XXI. köt. 68. l. 1938. dec. 14.

¹²² *Macartney*: i. m. I. köt. 325. l. (Kovrig Béla személyes közlése.)

¹²³ BMI Imrédy-per anyagában.

felelő többséget, amely módot nyújtana felelősségteljes és határozott reformpolitikára.”¹²⁴

Más értesülések is megerősítik, hogy Imrédy új választások révén szeretne volna pozícióit megszilárdítani, mielőtt még további lépéseket tenne a totális fasiszta diktatúra megvalósítása érdekében. A parlament folyosóin a kormány titkos hírvívői már szerte terjesztették, hogy általános választások lesznek, Imrédynek zsebében van a kormányzó felhatalmazása a képviselőház feloszlatására. „Imrédy érzi, milyen lehetetlen a helyzete, ebből akar új választásokkal kimenekülni.”¹²⁵

A kormánypárttal adott állapotában semmiképpen sem vághatott neki győzelem reményében egy választási hadjáratnak. Korábban utaltunk arra, hogy már augusztus elején szűk baráti körben kifejezte bizalmatlanságát a NÉP iránt. Időközben elégedetlensége mind szembetűnőbbé vált. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy Kaposvárott sem NÉP-, hanem gazdaggyűlést hirdetett. A szokásos pártvacsorákon néhanapján megjelent ugyan, de némán, hideg megvetéssel figyelte a honatyák jovialis társalgását. Nem is titkolta, mennyire lenézi a parlament többségi pártjának képviselőit, akiket Kornis Gyula szerint „agyproletároknak” nevezett...¹²⁶ A T. Ház valóban nem volt félelem és gáncsnélküli lovagok gyülekezete, Imrédyt azonban nem a szellemi és erkölcsi níó aggasztotta, hanem az a felismerés, hogy a Nemzeti Egység Pártjának nincs az országban semmiféle tekintélye. Lányi Mártonnak, a képviselőház alelnökének kifejtette, hogy „nincs az országban 30—35 éves ember, aki ebbe a pártba belépne”.¹²⁷

1938. november 13-án kelt memorandumában még nyiltabban fogalmazta meg elégedetlensége alapvető okát: „A pártnak személyi összetétele, az a körülmény, hogy nem egyívású rezsimeket egyformán kiszolgált, a mai időben nem alkalmas arra, hogy tömegeket magához vonzzon.”¹²⁸

Ez a helyzet Imrédy véleménye szerint azzal a veszéllyel járhat, hogy az elégedetlen elemeket, főleg a „keresztény” értelmiséget és az ifjúságot a nyilas szervezetek hódítják el. Az üldözés, a rendőri-adminisztratív módszerek taktikáját nem tartotta szerencsésnek. Bizonyosra vette, hogy a németek sem látnák szívesen a nyilasokkal való erélyes leszámolást, másrészt úgy vélte, hogy az erőszakos fellépés mártírokat teremtené, s csak fokozná a nyilasok népszerűségét. Ezért egy olyan mozgalom megszervezését ajánlotta, amely képes arra, hogy sikeresen konkurráljon velük, elvonja tőlük a tömegeket.

Már 1938. októberében megtörténtek az első lépések az új keretek létrehozására. A szervező tevékenység két, egymással szoros kapcsolatban álló vonalon indult meg. Megalakult az ún. „1938-as kör”, amelynek Imrédy kettős szerepet szánt: a jobboldali fiatal értelmiség elitjét kívánta tömöríteni, s egyúttal olyan jegecesedési pontnak szánta, mely köré fel lehet építeni a szélesebb rétegeket, a „plebszt” átfogó szervezetet.¹²⁹

November hatodikán a Népszava, a 8 Órai Újság és a Magyarság, tehát eléggé különböző olvasóközönséghez szóló lapok szinte szó szerint egybehangzó részleteket közöltek az életrehívandó „Magyar Front”-ról. Az új alakulás élén

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ PI Archívum, Népszava szerk. 1939/4.

¹²⁶ BMI Imrédy-per, Kornis vallomása.

¹²⁷ Uo. Lányi vallomása.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ 8 Órai Újság, 1943. febr. 22.

vezérként Imrédy állana, főszervezője Marton Béla lenne, akit részben saját frakciójából, részben a Bárczay-féle agrárcsoportból még kb. 40 képviselő követne. Csatlakoznék még a Rajniss-féle Nemzeti Front, a MOVE, az 1938-as kör, a Matolcsy-Meizler párt, a frontharcosok egy része, a Nemzeti Munkaközpont, az EMSzO és a KALOT.

Az országot négy területre osztanák — Dunántúl, Duna-Tisza köze, Tiszántúl és a Felvidék —, amelyek élére a Gauleiterek mintájára „kerületi biztosok” kerülnének. Az SA szerepét R. O. néven működő rendosztatok töltenék be, tagjai kék ingből, bricseszből, csizmából és karszalagból álló egyenruhát viselnének. „Felvonulások, esetleg uniformisok hordása is tervbe vettnek... A szervezet rendfenntartás szempontjából is készen állna az aktív fellépésre.” Azok a jelenségek, amelyek 1939 elején a MÉM megalakulásával kapcsolatban megfigyelhetők, alátámasztják a sajtó értesüléseinek hiteles voltát. A novemberi bel- és külpolitikai helyzet azonban nem volt kedvező a kísérletezéshez, és az új szervezet zászlóbontását elhalasztották. A kormányválság után, részben éppen annak tanulságain okulva, annál nagyobb ütemben indultak meg az előkészületek. A NEP képviselőkkel Kolosváry-Borcsa beszélte meg a teendőket, Incze Antalnak, Imrédy bizalmas munkatársának jutott az a feladat, hogy „azokat az értékes magyar elemeket” toborozza, akik megértik Imrédy szándékát és hajlandók beállni a sorba.¹³⁰ A december 13-i NEP elnöki tanácsülésén terjesztette be a miniszterelnök konkrét tervét az új mozgalomról, amelyet egyhangúlag elfogadtak.¹³¹

1939. január 6-án nagy izgalom uralkodott a pesti Vigadó környékén. Sorra gördültek a Vörösmarty-térre az előkelőségek autói. A háromszoros rendőrkordonon csak az juthatott át, aki egy kis sárga kartonjegyet tudott felmutatni. A nagyteremben szokatlan dekoráció lepte meg az érkezőket. A pódium háttérét óriási nemzetiszínű drapéria borította, és a fehér mezőben eddig még soha nem látott jelkép díszelgett — arany kör, az apostoli kettőskeresztrel és hármashalommal, s rajta egy jobbra ugró, fejét hátrafordító aranyszarvas.¹³² Az emelvény két oldalán 20—20 zászlótartó állott különös öltözékben: fekete csizma vitézkötéses nadrággal, sujtásos kabát, fehér ing, hosszú fekete nyakkendővel, lehajlító szélű zsinóros Boeckay-főveg. Az elnöki asztalnál megjelenő Imrédy, Rátz és Hóman hasonló ruhát viseltek, de a girhesen sovány Imrédy és az abnormisan elhízott Hóman fölöttébb groteszk látványt nyújtottak az egybegyűlteknek. A közönség természetesen szigorúan exkluzív volt, még a NEP képviselők és a főispánok sem kaptak valamennyien meghívót,¹³³ Imrédy kifejtette a beszédében, „hogyan olyan politikai keretet akar teremteni, amelyben jelenlegi politikai barátain és támogatóin kívül új erők is helyet és tért kapnak a közös munka elvégzésére”. Ezért ünnepélyesen kibontotta a Magyar Élet Mozgalom lobogóját s bejelentette, hogy az irányításban még Jaross, Rátz és Hóman vesznek részt.

Különös gonddal fogalmazta meg az új alakulás elvi alapjait, hogy olyan platformot alakítson ki, amely a különböző irányból érkező jobb- és szélső-jobboldali erők számára egyaránt elfogadható. Módszere a jól bevált és már ko-

¹³⁰ Incze: i. m. 31. l.

¹³¹ Függetlenség, 1939. jan. 6.

¹³² Nagyszentmiklóson a múlt század végén értékes arany régiségeket találtak, közöttük egy sebesült szarvast ábrázoló figurát. A néphit szerint ez a csodaszarvas volt. (Macartney: i. m. I. köt. 326. l.)

¹³³ 8 Órai Újság, 1939. jan. 8.

rábban is alkalmazott kódos általánosítás. Szándékosan került a nézeteltéréseket eredményező részletes programadást, helyett inkább arra törekedett, hogy „keresse és felmutassa a gyökeres jobboldali reformpolitika jegyében egyesítő nagy eszmei célkitűzéseket”.

A vigadói beszéd újabb fontos állomása Imrédy politikai „fejlődésének”. Bár még itt sem vallotta magát kifejezetten „nemzetiszocialistának”, frazeológiája már nagyon közel állott a náci stílushoz. Az antiszemita fajvédelem tekintetében határozottan biológiai alapra helyezkedett, kiemelve a faj „biológiai életfeltételeinek és fejlődési lehetőségeinek” biztosítását, amely magában foglalná a „közegészségügy ápolását, ... a beteg egyedeknek és a betegségek átöröklésének veszélyével szembe való védekezést, ... a fajtának a gondozását és mindennek a tudatosítását is”.

Minden eddiginél nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta továbbá a Führerprinzip elvét, s követelte, hogy mindenki „álljon be a glédába” és „vesse alá magát az egyet-en lenyűgöző akaratnak”.

Másfelől pedig arra törekedett, hogy kidomborítsa mozgalmának „magyar” jellegét. „Ősi magyar földön új magyar életet” hirdetett, amelynek letéteményese az új szervezet lenne. A „nacionalista társadalom” gondolata az jelenti, hogy „a nemzet fiait tisztában legyenek ... azzal a kulcselhelyzettel, amelyet a Duna völgyében elfoglalunk ... azzal, hogy a Kárpátok medencéjének mi vagyunk a gravitációs központja ...” Jelszóáradatából nem maradt ki a „lelki reform” gondolata sem, amelynek lényege „a társadalomnak az átítatása a keresztény szolidaritás szellemével, keresztény ... erkölcsök parancsolatainak jelszavával”.¹³⁴ A MÉM ideológiája tehát fölöttébb eklektikus jellegű: a „szegedi keresztény nemzeti gondolat” elemei ötvöződnek benne a német fasizmus fegyvertárából kölcsönzött eszmékkel.

Imrédy egyébként külsőségekben is igyekezett a „Made in Hungary” jellegét minél erőteljesebben kiemelni. Ezért tartózkodott attól, hogy magát a mozgalom vezérévé deklarálja: „... magyar vezér csak egy van — Főméltóságú Kormányzó Urunk ...”¹³⁵ Jaross debreceni beszédében hangsúlyozta, hogy azért választottak éppen mitológikus jelentőségű magyar szimbólumot, „mert ennek semmi köze nincs más formájú jelvényekhez ...”¹³⁶ Hasonló értelmű taktikai húzás volt a „mozgalom” kifejezés használata is. A szervezők nyilván abban bíztak, hogy a szó érzelmi-hangulati hatása, a „párt”-nál átfogóbb kereteket sejtető kicsengése esetleg azokra is vonzerőt gyakorol, akik különben visszariadtak volna attól, hogy bármilyen „párt”-ban exponálják magukat. *Valójában azonban a MÉM rendeltetése a fasiszta tömegpárt megteremtése volt.*

A mozgalom szervezésének fő eszköze — a közigazgatási apparátus mozgósítása a tagok toborozására. A rendelkezésünkre álló gyér iratanyagból is kiderül, hogy erőfeszítések történtek a köztisztviselők, pedagógusok és egyéb állami alkalmazottak „ex offo” beszervezésére. „Méltóságodtól ... telefonon vett értesítésre felhívtam a közép- és középfokú iskolai igazgatókat és tanárokat, hogy a MÉM zászlóbontó naggyűlésén vegyenek részt” — jelentette a szegedi tankerületi főigazgató a főispánnak.¹³⁷ Az abonyi járás főszolgabírája

¹³⁴ Függgetlenség, 1939. jan. 8.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Pesti Hírlap, 1939. jan. 17. Az ötlet különben nem volt túlságosan szerencsés. „... a pesti vécé, ... a tisztetlenség, semmit sem kímélő ... gúny vette szájára a ... a csodaszarvast is ... Ezt a destruáló, romboló szellemiséget igenis ki kell irtani”, haragszik a Függgetlenség jan. 22-én.

¹³⁷ Szegedi Állami Levéltár, Főispáni res. 10/1939. sz.

hivatalos körözhvényben szólította fel alárendeltjeit a mozgalomba való belépésre.¹³⁸ Az állam anyagi támogatást is nyújtott a szervezkedéshez.¹³⁹

A magyar politikai pártok általában rendkívül laza szervezeti keretekkel rendelkeztek. A párttagság rendszerint csupán formális köteléket jelentett, amely a választások közötti időszakban jóformán alig volt észlelhető. A MÉM nem érte be az eddig követett módszerekkel. A tagoknak írásban kellett fogadalmat tenniök Imrédy politikájának támogatására, meghatározott összegű tagdíj vállalásával egyetemben.¹⁴⁰

Imrédy szándéka kifejezetten az volt, hogy mozgalmát a kibontakozás első lépései után olyan párttá szervezi át, amellyel a győzelem reményében indulhat a választásokon.¹⁴¹ Jaross szerint a MÉM-nek olyan „széleskörű közvéleményt” kellett volna megalkotnia, amelyből az új választások során kiépülhet egy „a nemzetnek minden rétegét átfogó nagy párt, hogy erre a parlamenti munka nyugodtan ráépíthető legyen”.¹⁴²

A Popolo D'Italia, az olasz fasiszta párt hivatalos lapja, január 3-i cikkében pontos menetrendet vázolt fel az egypártrendszer kialakításának folyamatáról. Az első lépés a szociáldemokrata párt és a Népszava betiltása lenne. A továbbiak során „bizonyos jobboldali csoportok, amelyek a nemzet vitális problémáit illetően végeredményben azonos programot vallanak a kormánnyal, de ennek ellenére nem egészen világos okokból az ellenzéken maradtak, vagy fúzióra, vagy feloszlásra kényszerítettek. Miután a szocialistákat kiküszöbölték, a centrumot és a jobboldalt beolvastották a keresztény nemzeti ellenzékkel együtt, fennmaradna a demokratikus-liberális szárny, amely azonban részben már nyilvánított a jobboldali reformok felé való tendenciákat. Így meghatározván az elvi álláspontokat, új választásokra kerülne sor.”¹⁴³

Az ellenzék meg volt győződve arról, hogy a cikket Budapestről sugalmazták és nagyjából fedi Imrédy tényleges terveit. Különben a miniszterelnök nem volt hajlandó válaszolni azokra az interpellációkra, amelyek magyarázatot és cáfolatot követeltek.¹⁴⁴

A soronkövetkező választásokon először érvényesült volna maradéktalanul a titkosság elve. Ezért más jellegű előkészületeket kívántak. Nem volt elegendő többé a közigazgatási apparátus mozgósítása, a nyílt terror megszervezése. Most a szavazatokért már jóelőre meg kellett mérkőzni, s Imrédy ezt világosan látta — elsősorban a nyilaspártokkal. A csodaszarvas-mozgalom egyik alapvető célkitűzése a nyilasok tömegbefolyásának eliminálása volt. „Reméltem, hogy bizonyos idő múltán a nemzetiszocialista, vagy az azzal rokon mozgalmakban elhelyezkedő tömegek is belátják azt” — vallotta 1944-es sajtóperében —, „hogy reformkövetelésünk becsületos realitásokkal számoló és hogy azokat a

¹³⁸ OL P. 1350. Magyar Megújulás Pártja (a továbbiakban MMP) (Rendezetlen).

¹³⁹ A MÉM hivatalos levélben igazolta Mészár miniszteri titkárnak, hogy százezer röplap (!) nyomdaköltségeire 408 pengőt átvettek. Egy Szegedről frott levél beszámolt arról, hogy Tukáts szegedi főispán hajlandó a szervezésre és propagandára kért havi 1000 pengőt folyósítani, ha Ince Antal, a MÉM főtitkára, ily irányban átiratot küld nekik. Uo.

¹⁴⁰ Magyar Nemzet, 1939. jan. 7.

¹⁴¹ BMI Imrédy-per, Imrédy vallomása.

¹⁴² Uo. Jaross vallomása.

¹⁴³ Magyar Nemzet, 1939. jan. 7.

¹⁴⁴ KN (1935) XXI. köt. 321. és 284. l. 1939. jan. 18. Sulyok Dezső és Mojzes János interpellációi.

szociális igényeket és politikai vágyakat, amelyek őket a különböző mozgalmak keretébe tömörítették, itt is becsületesen és százszázalékig kielégíthetik”.¹⁴⁵

A szélsőjobboldali erők egyrésze Imrédy mellé állott. „A legutóbbi események . . . a kijött zsidótörvény, Jaross és Rácz személye a garancia, hogy az ÖSSZEFOGÁS politikája nem ellenkezik eddig vallott nézeteimmel. A kerület nyilasai is azt mondták, támogatnak, ha hivatalos jelölt leszek. Ha garanciát ad Imrédy, hogy komolyan megteszi, amit mond, beállok. *Mert programja most nyilasprogram!*” — írta Bálint György, a hírhedt nyilas plébános patrónusának, Endre Lászlónak, 1939 elején.¹⁴⁶

Festetics Sándor felszólította pártja debreceni szervezetének vezetőit, hogy a MÉM szervezését „teljes erejükből” támogassák. A biharnagybajomi időközi választásokon a párt kortesei a kormány mellett agitáltak, Hubay jelöltje ellen.¹⁴⁷ Hasonló álláspontra helyezkedett a Pálffy Fidél vezette nyilaspárt is, amelynek vezetői „ . . . helyeselték a kormány reformtörvényeit és kilátásba helyezték, hogy támogatják”.¹⁴⁸ Imrédy mellé tehát a *kisebb nyilaspártok* állottak, amelyek csupán egy-egy megyében vagy városban rendelkeztek komolyan számításba veendő szervezettel. Irányításuk arisztokraták és az úri közeprétegek vagyonosabb csoportjaihoz tartozó politikusok kezében volt, akik elégedetlenül szemlélték a Hubay-párt „radikális” szárnyának tevékenységét és nem helyeselték gátlástalan demagógiáját, ígéretését. Számukra Imrédy sokkal elfogadhatóbb vezér volt, mint Szálasi. Állásfoglalásukban bizonyára szerepet játszott az a felismerés is, hogy vezetőségük összetétele és „mérsékeltebb” módszereik miatt saját erejükből sohasem lesznek képesek a hungarista párttal megmérkőzni. Viszont a kormány teljes hatalmával támogatott szervezkedés kereteibe illeszkedve esetleg sikerrel versenyezhetnek gyűlölt vetélytársaikkal, s emellett csatlakozásuk még inkább jobbra tolhatja magát a MÉM-et is.

A Hubay-féle nyilaspárt 1938–39 fordulóján válaszütt előtt állott. „Az 1938 a miénk” jelszó csödjé új taktika kidolgozását kívánta. A felső vezetés nem vallott e téren egységes nézeteket. Hubay azt az utat tartotta követendőnek, amelyen Hitler járt 1923 után, míg Kovarcz nem adta fel a „forradalom” gondolatát: a harcos munkásságra támaszkodva elsöpörni az egész rendszert, Horthyval egyetemben. A vezetőség többsége úgy vélte, hogy Hubay népszerűsége és programja átsegítheti a pártot az eljövendő nehézségeken. Kovarcz lényegében deferált, azonban úgy vélte, hogy a tömegbefolyás megőrzése érdekében a legális módszereket látványos „forradalmi” akciókkal kell kombinálni.¹⁴⁹

A nyilas vezetés belső ellentétei a MÉM-hez való viszonyban is tükröződtek. Szálasi Béla 1939 január végén felkereste Imrédyt, és kérte tőle, hogy a bebörtönzött öccse perújrafelvételi kérelmét mielőbb tárgyalassa le. Rámutatott arra, hogy több Imrédy-hívő „ . . . hasonlóképpen kívánna egy kibontakozást”. A beszélgetés végén megkérdezte a miniszterelnököt, hogy megkapta-e Álgypapp vezérkari alezredestől a párt felajánlkozását a közös munkára, s igenlő választ kapott anélkül, hogy Imrédy érdemben is nyilatkozott volna az együttműködés lehetőségeiről. Valószínű, hogy az akció a hungarista mozgalom mér-

¹⁴⁵ BMI Imrédy-per. Imrédy vallomása az 1944-es Imrédy—Kertész sajtóperben.

¹⁴⁶ OL P. 1434. Endre László iratai. 4. cs.

¹⁴⁷ PI Archivum Csendőrségi jobboldali összesítő (a továbbiakban csjő) 1939. febr. 10.

¹⁴⁸ Uo. 1938. dec. 16.

¹⁴⁹ BMI Nb. 1494/1946. Kovarcz-per. Kovarcz vallomása. (Idézi még Lackó; i. m. Kézirat.)

sékeltebb elemeitől indult ki, míg a másik oldalról Incze Antal, a MÉM főtitkára pártfogolta azt a gondolatot, hogy a „MÉM és a Nemzeti Szocialista Magyar Párt Hungarista Mozgalom közös platformot alakítson ki”. Incze Szálasi Ferencsel is tárgyalni akart, aki mereven elvetette a gondolatot. „... Incze miért keresi a lehetőséget a velem való tárgyalásra? — írta fivérének — „És mi tárgyalni valója van neki velem? Vagy nekem övele? Bizalmas tárgyalásról a börtönben úgysem lehet szó.”¹⁵⁰

Az Imrédyvel való paktálást a „radikális” nyilasok is határozottan elutasították. Illegálisan terjesztett röpiratuk 1939 elején azzal vádolta a miniszterelnököt, hogy kisajátította Szálasi „koreszméjét” és ily módon akarja „a félrevezetett tömegek erkölcsi erejével bűnös kormányzását fenntartani”. Más rölapok Szent Bertalan-éjjel fenyegetőztek, ha Szálasi Codreanu sorsára jut és fennen hangoztatták, hogy nélküle „nincs kibontakozás”.¹⁵¹ A nyilas „mozgalmisták” és a MÉM hívők között az év elején több kisebb összetűzésre is sor került.¹⁵²

1939. február 3-án egy nyilas terrorista csoport merényletet követett el a Dohány utcai zsinagógából távozó közönség ellen. Az akció nemcsak a zsidóság megfélemlítését célozta, hanem egyúttal a nyilasok radikalizmusának bizonyítását is az imrédysták „álnemzetiszocializmusával” szemben. Egyúttal nyilvánvalóvá tette, hogy a nyilasokkal való versengés, a szélkifogás politikája nem eredményezte behódolásukat és megfélemlítésüket, hanem inkább felbátorította őket, s csak növelte agresszivitásukat. „Egy kormányhatalomnak nemcsak az a feladata, hogy a szelek kifogásának izzadt formájában versenyezzen a forradalmi irányok egzaltációival, hanem különösen válságos időkben az is, hogy szilárdan megvesse a lábát a... tömegdemagógia eszelős terrorjával szemben is” — írta Pethő Sándor a merénylet előestéjén, amikor a belső feszültség már valóban forrpontig hevült. „Amikor azt hiszi (ti, a kormány — S. P.), hogy a forradalomnak tett engedményekkel irányíthatja a szenvedélyeket, valójában napról-napra azt a bestiát erősíti, amelyet elpusztítani akar. Nem ő irányít, hanem irányíttatja magát. Mefisztó szavai szerint: Du glaubst zu schieben und Du wirst geschoben.”¹⁵³

A főváros kellős közepén robbanó kézigránátok a fehérterror zűrzavarát és bizonytalanságát idézték fel, azt pedig az uralkodó osztályok nem kívánták vissza. Az Imrédy-kormány tekintélye végleg összeomlott és meggyorsult a végleges bukáshoz vezető folyamat.

V.

A „csodaszarvas mozgalom” zászlóbontása újra fölélesztette az ellenzék harci kedvét, és sürgős cselekvésre készítette. A disszidensek és szövetségeseik átmeneti passzivitása a novemberi események után lehetőséget nyújtott a miniszterelnöknek arra, hogy átvegye a kezdeményezést, s ő tegye meg az első lépést. Imrédy ütembeli előnyét az ellenzék gyors és látványos ellentámadással akarta kiegyenlíteni, ezért válaszként a vigadói ceremóniára január 10-én nagy

¹⁵⁰ OL Filmtár. Szálasi-per. 7885. tekercs.

¹⁵¹ OL BM VII. res. 1939—10—8306. sz.; PI Archivum csjő. 1939. jan. 13.

¹⁵² A legnagyobb feltűnést a „csodaszamaras” tüntetés keltette: január elején a nyilasok egy agancsokkal szarvasnak „maszkírozott” szamarat kötöttek ki az éj leple alatt a Ferenciek terén... (Népbíróági Közlöny, 1946. febr. 2.).

¹⁵³ Magyar Nemzet, 1939. jan. 29.

feltűnést keltő akciót szervezett. A Gellért márványtermében közös politikai vacsorán jelentek meg a disszidensek, a kispapok, a kereszténypártból kilépettek és a pártönkíüliek, élükön Bethlen Istvánnal. Kelemen Kornél élesen bírálta Imrédyt, szemére vetette kísérleteit az egypártrendszer megteremtésére és felelőssé tette a kormányajtó gyűlölködő hangú hadjáratáért. Bethlen is felszólalt, elsősorban azért, hogy „szellemi együttérzését” dokumentálja. „Senki sem tudja, hogy hová vezetik ezt az országot — mondotta többek között —, ... nyeregbe és polcra akarnak ültetni eszméket, amelyekhez semmi köze a magyar életnek és a jövőben se legyen semmi köze . . .” Eckhardt és Bornemissza is a függetlenség gondolatát hangsúlyozták az „importált” ideológiákkal szemben.

A Gellért-beli vacsorát követő napokban nyilvánvalóvá vált, hogy „a közös pártban nem egyesült, de együttműködő ellenzék és az Imrédy-kormány között a béke és megértés helyre nem állítható”. Január 12-én este a Sztranyavszky-csoport klubhelyiségében az ellenzék vezetői, a házigazdán kívül Bethlen, Bornemissza, Eckhardt és Friedrich, mint a jobboldali ellenzék permanens irányító bizottsága, amelynek megalakulását 10-én határozták el, bizalmas megbeszélést tartottak.¹⁵⁴ Elhatározták, hogy haladéktalanul felveszik a harcot Imrédyvel szemben, s valószínűleg ekkor döntöttek a közös parlamenti akció és a kormányzónak átnyújtandó memorandum ügyében.¹⁵⁵

Kormánykörökben már 12-ére várták a nagy összecsapást, s a NEP vezetősége e napon különösen nagy számban kérte be a képviselőket a Ház ülésére, mert hírek terjedtek el arról, hogy az ellenzék a vita során, vagy a napirendi javaslat kapcsán olyan kérdéseket vet fel, „amelyekkel szemben a kormánypártnak zárt sorokban kell felsorakoznia”.¹⁵⁶ A felkészülés indokolt, csupán az időzítés nem volt pontos — a parlamenti vihar egy nappal később, 13-án robbant ki.

Sztranyavszky az előzetes megbeszélés értelmében napirend előtti felszólalásában tiltakozott Ricsóy-Uhlarik Béla Békés és Csongrád megyei főispán kijelentései ellen, aki installációja alkalmából azzal vádolta a disszidenseket, hogy kormánybuktató kijelentések mögött „... egyéni ambíciókon túl a nemzetközi szabadkőművesség és a zsidóság által mozgatott erők lapulnak és céljuk a reformok elodázása”. Sztranyavszky követelte eltávolítását és általában az ellenzék nyilvános ócsárlásának beszüntetését. Szavai nyomán kitört az egyik lehangosabb botrány, amelyet a magyar képviselőház ülésterme valaha is látott. A napirenden levő törvényjavaslatához feliratkozott szónok el sem tudta kezdeni mondókáját. Az ellenzék harsányan tüntetett és követelte, hogy a kormány valamelyik minisztere azonnal válaszoljon és adjon elégtételt. Az elnök két ízben is kénytelen volt az ülést felfüggeszteni, de a honatyák felzaklatott kedélye csak akkor csillapodott le némiképpen, amikor a sebtében előkerített Keresztes-Fischer belügyminiszter bejelentette, hogy a főispánt „ad audiendum verbum” táviratilag már magához kérte.¹⁵⁷

Vajon miért vették annyira zokon Sztranyavszkyék Ricsóy szavait, amikor ő voltaképpen csak azt ismételte, amit száz- és százvezrek jóformán naponként olvashattak a Függetlenség, az Esti Újság és az Új Magyarország kormánysubvención kinyomtatott hasábjain? Még a sértettek érvelése sem adhat erre kellő

¹⁵⁴ Pesti Hírlap és Újság, 1939. jan. 14.

¹⁵⁵ A memorandum teljes szövegét ld. HMTI 209—214. l.

¹⁵⁶ Újság, 1939. jan. 13.

¹⁵⁷ KN (1935) XXI. 241. és köv. l.

magyarázatot, hogy ti. a támadás éppen egy fontos közjogi aktus alkalmával történt, s azt „hivatalos közeg”, a kormány kétszeresen főispánsággal megbecsült bizalmi embere követte el. Semmi kétség, az érintettek valóban rossznéven vették a „zsidó cimboraság” és a „szabadkőművesekkel való kollaborálás” vádját. Politikailag azonban Ricsóy tapintatlansága éppen kapóra jött ahhoz, hogy a megbántott férfiúi becsület haragjának köntösében — *ismét felvonuljanak a kormány megbuktatására*. Az éles parlamenti összecsapás ki-provokálása valójában azt a célt szolgálta, hogy megfelelő légkört és körülményeket teremtsen Imrédy újólagos leszavazására. Nem véletlen, hogy az akciót éppen 13-ára időzítették, s nem egy nappal előbbre, mint azt általánosan várták. Az ellenzék vezetői január 14-én kormányzói audienciára voltak hivatalosak, amelyet minden bizonnyal a memorandum átnyújtása céljából eszközöltek ki.¹⁵⁸ Nyilván rendkívül előnyös lett volna számukra, ha ennek előtte megismétlődnek a november 23-i események . . .

Azonban időközben a kormány hívei is tanultak egyet s mást. Hiába emelkedett fel Friedrich, hogy az előzetes „szereposztás” szerint az ellenzék nevében a következő ülés másnapra, szombatra való kitűzését kérje az elnöki indítvánnyal szemben, amely a keddi napot javasolta. Bobory úgy tett, mintha nem hallaná Friedrich szavait és sürgősen enunciiálta, hogy a Ház az ő javaslatát fogadta el; majd a házszabályokra hivatkozva, amelyek a határozat kimondása után tiltják a további vitát, nem adta meg a szót a hangosan kiabáló Friedrichnek.¹⁵⁹ A láрма és tiltakozás nem használt, a „puccs” sikerült, s a kormány ismét átúszott a szavazás hegyes sziklával fenyegető zátonya felett. Az a körülmény azonban, hogy a kormány csak az utolsó pillanatban tudta *kapkodó és kétségbeesett módszerekkel* a helyzetet megmenteni, ismét bebizonyította pozíciójának végzetes gyöngeségét.

Az Imrédy-kormány megbuktatására 1939 januárjában kibontakozó akció legfontosabb jellemvonása, hogy a finánctóke és a nagybirtok prominens képviselői *nyíltan* csatasorba állottak és cselekvő részeseivé váltak a politikai viaskodásnak. Előző év novemberében Imrédy ellen az úri középrétegek azon elemei vezették a támadást, akik az „igazi” gömbösi hagyományok védelmében fordultak szembe vele. Akciójuk azonban megtorpant, nem volt képes guvernementális erőt felmutatni, túl sok volt a közös szál, túlon túl erős az alapvető érdekazonosság, amely voltaképpen összekötötte őket ellenfeleikkel, még akkor is, ha taktikai téren éles nézeteltérések voltak. A nagyburzsoázia és az arisztokrácia a háttérben maradt, mert rokonszenvezett ugyan a kormány megbuktatását célzó akcióval, de kevesellte átütő erejét, nem látta oly kitartónak és következetesnek, hogy bizton építsen rá, Imrédy főleg azért élte túl a novemberi válságot.

Másként alakult a helyzet 1939 elején. Imrédy, mint láttuk, nem okult az eseményekből, és politikája mind fürgébben haladt korábbi útján. A német mintájú totális fasiszta diktatúra megvalósítása felé jelentős lépést tett a fasiszta tömegpárt zászlóbontása és gyorsütemű szervezése révén. A nyilas demagógia ellensúlyozására és a táptalajul szolgáló szociális feszültség enyhítésére az uralkodó osztályok is szükségesnek tartották az újabb zsidó- és földbirtokpolitikai törvényeket. Azonban Imrédy elképzelései túlmentek az általuk lehetségesnek és szükségesnek vélt engedmények határán.

¹⁵⁸ Ujság, 1939. jan. 15-i száma közölte, hogy Bethlen és Eckhardt 14-én kihallgatáson jelentek meg Horthynál.

¹⁵⁹ Ld. a 157. jegyzetet.

A második zsidótörvény tervezete több okból váltott ki éles tiltakozást a fináncetke és a vele szövetséges nagybirtok képviselőiből, akik a német tőke térhódításának eszközét látták benne. Nyílt titok volt, hogy a németek az ország gazdasági alárendeltsége ellenére mind a magyar gazdasági struktúrával, mind közvetlen vagyoni részesedésükkel elégedetlenek és a zsidókérdés megoldását sürgető berlini célzások mögött az adott időben elsősorban gazdasági indokok rejlettek. „... sokan számolnak azzal az eshetőséggel is, hogy a zsidókérdésnek itteni köröktől inspirált módszerekkel való megoldása esetén elkerülhetetlen lesz számos olyan ipari vállalat összeomlása, amelyek a németek számára egy egészségtelen konkurrenciát teremtettek”¹⁶⁰ — jelentette Gellért Andor a birodalmi fővárosból. 1939 elején nyílt akciókban is megmutatkozott, hogy „... a német fináncetke ... saját szája íze szerint akarja a magyar gazdasági életet irányítani, sőt alakítani, mint a német gazdaság függvényét”.¹⁶¹

Bethlen fellépését a zsidókérdés tervezett megoldása ellen elsősorban az a megfontolás inspirálta, hogy a zsidó nagyburzsoázia gyengítése utat nyit a német behatolás számára, mérsékli az ország gazdasági erejét, s így veszélybe sodorja a magyar uralkodó osztályok még meglevő eszelekvési szabadságát. „Kinek az érdeke, hogy Magyarországon ne legyen ipar? Németországnak!” — mondotta a javaslat bizottsági vitájában, majd hangoztatta, hogy a németekkel folytatott tárgyalásokon visszatérő jelenség az a figyelmeztetés, hogy: „Ne ferszírozzák maguk a magyar ipart, ez csak arra jó, hogy a zsidóságot tartsa fenn Magyarországon. Maguk egy agrárország, legyenek paraszt ország és adják el nekünk a maguk mezőgazdasági termelvényeit, ipari cikkekkel mi fogjuk magukat ellátni.” Ez teljes gazdasági függést jelent (Zsitvay Tibor közbeszól: Gyarmati helyzetet), teljes gazdasági penetrációt, aminek nyomában a politikai függés járhat. Ezeket a szempontokat én, mint magyar képviselő soha feladni nem fogom.”¹⁶²

Knob Sándor, a GyOSz egyik vezetője hasonló alapon támadta a javaslatot. Emlékiratot juttatott el a kormányfőhöz és egyes miniszterekhez, amelyben rámutatott arra, hogy a törvény az iparban 16—18 ezer embert érint — ennyit pedig nem lehet pótolni. Számolni kell a 6—700 ezernyi zsidó fogyasztó lassú kikapcsolódásával is, tehát szerinte „... az ipari apparátust gyengíteni fogjuk egyrészt az említett leváltással, de ... a fogyasztás csökkentésével is”. Utalt arra is, hogy a javaslat törvényerőre emelkedésének nyomán „... könnyen alakulhat olyan helyzet, amelyekben a külső érdekeltségeknek módjukban lesz ezeket a vagyonekat megvásárolni, magukhoz váltani, oly érdekeltségeknek, amelyeknek nem is fontos, hogy ezeknek a vállalatoknak a rentabilitása biztosíttassék, és amelyeknek talán nagyobb érdekük az, hogy ezek a vállalatok leállíttassanak.”¹⁶³

A zsidótörvény-javaslatot Bethlen nem csak a gazdasági életben várható következményei miatt tartotta politikai szempontból károsnak, hanem azért is, mert a tervezet külön „népcsoportnak” nyilvánította a zsidóságot, amely az általános választásokat követő 30 napon belül külön „zsidó listák”-ra szavazna; képviselőik aránya mind a parlamentben, mind a helyi törvényhatóságokban 60% lett volna. Bethlen szerint „... ezt a közjogi gettót, ... mások, akik nem akarnak magyarok lenni ebben az országban, s akik ma nyomató-

¹⁶⁰ OL Küm. pol. 1939—21/7—225.

¹⁶¹ Berend—Ránki: i. m. 293. l.

¹⁶² OL Ogy. biz. jkv. XVII. köt. 84. l. (Idézi még Berend—Ránki: i. m. 294. l.)

¹⁶³ Uo. 105. l.

kosan hangsúlyozzák a maguk idegen voltát és kifelé sandítanak, ... ezek ezt egy privilégium ódiumának fogják tekinteni, ... hogy maguknak itt ... közjogi helyzetükben különállást, a politikai életben pedig a mérlegben esetleg egy döntő szerepet juttassanak”. Hasonló meggondolásokból tiltakozott gróf Zichy János is, aki aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a kormány megbontja „az osztatlan egységes magyar nemzetet”.¹⁶⁴

A célzások aligha igényelnek hosszabb magyarázatot — mindketten és még számosan mások, akik ezt a problémát felvetették, a magyarországi német kisebbségre gondoltak, amely éppen a közelmúltban kapott az Imrédy-kormánytól széleskörű privilégiumokat, s attól tartottak, hogy a törvényjavaslatra apellálva, Baschék követelni fogják „önálló népcsoport” voltuknak az elismerését. Persze ez számukra nem a közjogi gettót jelentené, hanem valóságos államot az államban.

A „keresztény ellenzék” vezetőinek memorandumában az egyik fő vádpont Imrédy ellen éppen német kisebbségi politikája volt. „A kormányzat engedékenységgel utat nyitott arra, hogy a magyarországi svábság ... most olyan vezetés alá kerüljön, amelynek államellenes magatartása már büntető ítéletekben bírói megállapítást is nyert. A hazai svábság kiszemelt új vezetősége bevallottan külföldi anyagi eszközökkel, külföldi irányítás szerint dolgozik ... A magyar életet a német birodalomra való hivatkozással döntő módon akarja befolyásolni. Nem a németbarátságot fogja ápolni, hanem a Henlein-párt szerepét játszva végleg szembe fogja állítani országunkat a Német Birodalommal.”¹⁶⁵

Nemcsak a fináncotke és a vele szövetkezett nagybirtok fordult szembe 1939 elején Imrédyvel, hanem az agrárius nagybirtok is. Az OMGE memorandumot juttatott el a kormányzónak és miniszterelnököknek. Ebben határozottan elutasította Imrédy kishaszonbérleti elképzeléseit, melyet „egész konstrukciójában elhibázottnak” ítélt, várható eredményét pedig „károsnak és veszedelmesnek”.¹⁶⁶

A nagyburzsoázia és az arisztokrácia tehát most már saját osztályérdekeit látta közvetlen veszélyben. Elégedetlenségük a felsőház Károlyi Gyula vezette csoportjának megelégnélő aktivitásában is kifejezésre jutott. Károlyi január végén ismételten megbeszélésre hívott össze több felsőházi tagot.¹⁶⁷ Február 7-én, miután fennállása óta első ízben került sor névszerinti szavazásra, a felsőház csak a kormány vereségét jelentő módosítással fogadta el a keresethalmozási törvényjavaslatot.¹⁶⁸ Állásfoglalása, a vitás kérdés önmagában véve eléggé jelentéktelen lévén, határozott demonstráció volt Imrédy ellen, amelyet aznap este a szokásos tüntető jellegű vacsora követett a Hungária sárga termében a nagyszámú megjelentek között olyan jelentékeny személyiségek részvételével, mint Glattfelder Gyula, Széchenyi Bertalan, Hegedüs Lőránt, Chorin Ferenc és Vida Jenő!¹⁶⁹ Megmozdulásuk láttán a politikai időjósok Imrédynek már nem adtak sok időt: „általában azt hiszik, hogy megismétlődik a Darányi-kormány esete és a második zsidótörvénynek a parlamentben történő elintézése után a felsőház megbuktatja majd az Imrédy-kormányt”.¹⁷⁰

¹⁶⁴ Uo. 185. l.

¹⁶⁵ HMTI 242. l.

¹⁶⁶ Uo. 247—249. l.

¹⁶⁷ Pesti Hírlap, 1939. jan. 26.

¹⁶⁸ Magyarország Évkönyve, 1939. 40. l.

¹⁶⁹ Pesti Hírlap és Magyar Nemzet, 1939. febr. 8.

¹⁷⁰ PI Archívum, Népszava szerk. 1939/4.

1939 első hónapjaiban a magyar politikai életben teljessé vált a felfordulás. Az említett memorandumok, a nyilasok nyílt erőszakos fellépése, az ismétlődő parlamenti botrányok — súlyos politikai válság kibontakozását jelezték. Imrédy a kiutat, mint már említettük, a parlament felosztatásában látta, s az új választásokon az új zsidó- és földbirtokpolitikai törvény jelszavaival indult volna. A Bethlen vezette ellenzék memorandumja ezzel szemben követelte, hogy a kormány még a választások *előtt* oldja meg e problémákat, amelyek az adott időben leginkább táplálták a nyilas demagógiát. „... A titkos szavazati jog első kipróbálására kerül sor és a politikai felelősségérzet tekintetében még ki nem nevelt választóközönségünk mindenképpen nehéz feladat elé állítatik. Nem habozunk kijelenteni, hogy ha társadalmunk nyilaskeresztes jelvényt felvonuló súlytalan elemei alulról, s a hatóságok felülről egyidejűleg nekimennek az országnak, itt az elkövetkező választás során a mérsékletet és a békés fejlődést hirdető jobboldali pártok tehetetlennek fognak bizonyulni.” Az új képviselőház ily módon teljesen szélsőjobboldali színezetű lesz, amely sem a felsőházzal, sem pedig az államfővel nem tud majd együttműködni, Az eredmény — súlyos alkotmányválság, amely Horthy tekintélyét is komolyan csorbíthatja. A memorandum szerzői a megoldás módját abban látták, hogy „... szólíttassék fel a kormány arra, hogy a honvédelmi törvényjavaslat letárgyalása után nyomban fogjon hozzá a zsidótörvény és a földkérdés parlamenti letárgyalására. E két kérdést juttassa megnyugtató módon tényleges elintézéshez. Utána nyomban alakuljon meg a jobboldali parlamenti pártokból, beleértve, a mai kormánypártot is, az a forradalomellenes, konstruktív új kormánytöbbség és koncentráció, mely a veszélyes kérdések kiküszöbölése után egy megnyugodott közvélemény elé komoly nemzetépítő programmal ... léphet és le fog tudni törni ... minden forradalmiságot és demagógiát”. Javasolták továbbá, hogy amennyiben az Imrédy-kormány a földkérdés és a zsidókérdést néhány héten belül nem tudná „megfelelő megoldáshoz” juttatni, Horthy vonja meg a bizalmát a kabinettől és hallgassa meg javaslataikat a megalakítandó új kormány tekintetében.¹⁷¹

Fellépésük kedvező fogadtatásra talált a kormányzónál. Horthy nem helyeselte a totális fasiszta diktatúra megteremtésére irányuló törekvéseket, és *ragaszkodott a rendszer konstrukciójának változatlan fenntartásához*. Bethlen hangsúlyozta, hogy „elsősorban kormányzónknak köszönjük, hogy az ország ... megmaradt az alkotmányosság útján és nem szédült bele ... külföldi talajon nagyranőtt irányzatokba”.¹⁷² Imrédy diktátori allűrjei felkeltették Horthy személyes féltékenységét is, mert sem Hindenburg, sem Viktor Emanuel szerepét nem óhajtotta eljátszani. Államfői jogokat gyakorolt, és ezeket nagyon kiterjedt mértékben értelmezte. „Egyízben emlékszem pl. vitám volt vele arról, hogy ki felelős az intézkedésekért. Azt állítottam, hogy a felelős miniszterek. Horthy azonban a felelősséget magának vindikálta”¹⁷³ — vallotta később Imrédy. A miniszterelnök érezte a kormányzó növekvő bizalmatlanságát, ezért hangoztatta valamennyi éveleji megnyilatkozásában hűségét iránta s háritotta el a vezéri ambíciók vádját.

Szavai azonban nem estek egybe cselekedeteivel. A kormányzó különösen zokon vette azt, hogy több fontos törvényjavaslat kérdésében a parlamenthez

¹⁷¹ HMTI 210—211. l.

¹⁷² Gróf Bethlen István ünnepi beszéde 1940. március 18-án (Országos Széchényi Könyvtár. Zárolt Kiadványok Tára.)

¹⁷³ BMI Imrédy-per.

való benyújtás előtt Imrédy elmulasztotta kikérni előzetes hozzájárulását. Nemcsak államfői jogainak csorbitását látta ebben, de tartalmilag sem értett egyet velük — különösen vonatkozik ez Imrédy földreformelképzeléseire, s bizonyos mértékig a második zsidótörvény tervezetére. Aggodalommal szemlélte Imrédy tudatos tétlenségét a nyilas előretöréssel szemben is.¹⁷⁴

A miniszterelnök helyzete az új év első hónapjának végére minden tekintetben tarthatatlanná vált. Kozma már február 3-án feljegyezte kézíratos naplójában, hogy Imrédy bukott ember.¹⁷⁵ Eltávolításának legcélszerűbb módját, amely eleve kizárhatja a novemberi végkifejlet megismétlődését, Rassay Károly találta meg — be kell bizonyítani, hogy a kormányfő zsidó származású! Mi, vagy ki adta neki ezt az ötletet, hitelesen nem állapítható meg. Valószínű, hogy a mindentudó pesti pletyka már korábban is suttogott a „nem teljesen árja” ősről és Rassay előtt már többen kísérleteztek ezirányú puhatolózással, azonban eredménytelenül. Neki, pontosabban a csehországi Saazba küldött megbízottjának végre sikerült hitelesnek tűnő adatokat produkálnia Imrédy dédanyjának zsidó eredetéről.¹⁷⁶

Imrédy tudott arról, hogy ellenfelei származását firtatják. Kolosváry-Borcsa már december 20-a táján figyelmeztette őt erre, sőt, röpcédulák is jelentek meg, melyek családfáját, „nem éppen előnyös színben” rajzolták meg.¹⁷⁷ Kálmán fivére az év végén elégedetten tért haza Csehországból egy hivatalos német okmánnyal felszerelve, amely szerint a „vád” hamis.¹⁷⁸ Imrédy bajai beszédében, január 15-én, mindenesetre szükségesnek vélte, hogy a közkézen forgó röpcédulák adatait széles publikum előtt cáfolja meg.¹⁷⁹ Ezzel egyet biztosan elért — akinek eddig eszébe sem jutott, hogy az ő származásán töprengjen, az is gyanúsna találta a kéréstlen önigazolást.

Az anyakönyvi kivonatok másolatai időközben Bethlen közvetítésével eljutottak Rassaytól rendeltetési helyükre — Horthy kezébe, aki a belügyminiszterrel egy megbízottat küldetett ki az adatok ellenőrzésére. Miután a rendőrtiszt igénylő válasszal tért vissza, a kormányzó nem várt tovább. Február 11-én szombaton, követelte Imrédytől, hogy 48 órán belül mondjon le.¹⁸⁰ A Függelenség vasárnapi számában sokat sejtető közlemény jelent meg arról, hogy a MÉM e napra hirdetett nyugat-dunántúli zászlóbontó nagygyűléseit elhalasztják, mert „... a miniszterelnök meghűlt és orvosi tanácsra néhány napig az ágyat kell őriznie”.¹⁸¹ Imrédy hétfőn nem jelentkezett az államfőnél, sőt, a következő napon, mintha mi sem történt volna, elfoglalta hivatalát. A közvélemény megnyugtatóására, amely gyanította, hogy „politikai” náthája volt, MTI közlemény cáfolta lemondásának hírét.¹⁸²

Február 14-e sorozatos tanácskozások közepette telt el. Délután Teleki és Keresztes-Fischer együtt jelentek meg Imrédynél, majd hosszabb tárgyalás után

¹⁷⁴ Uo. Imrédy vallomása. *Macartney* beszámol még az ellentétekről és féltékeny vetélkedésről is Imrédyné és Horthyné között, amely minden bizonnyal befolyásolta férjeik viszonyát is. (I. m. I. köt. 372. l.)

¹⁷⁵ OL Kozma-ir. 41. cs.

¹⁷⁶ BMI Imrédy-per. Rassay vallomása.

¹⁷⁷ Uo. Kolosváry-Borcsa Mihály vallomása.

¹⁷⁸ *Macartney*: i. m. I. köt. 372. l.

¹⁷⁹ Függelenség, 1939. jan. 17.

¹⁸⁰ PI Archívum, Népszava szerk. 1939/4.

¹⁸¹ Függelenség, 1939. febr. 12.

¹⁸² Uo. febr. 14.

Teleki Horthyhoz ment, előbb egyedül, majd késő este Imrédyvel együtt.¹⁸³ Valószínűleg ez a két megbeszélés volt a kormányváltás döntő mozzanata, s Imrédy csak ekkor látta be, hogy játszmája elveszett, és a következő napon a kormány lemondott.

П. ШИПОШ

КРИЗИС И ПАДЕНИЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА ИМРЕДИ

Резюме

За первый период своей деятельности правительство Имреди сделало шаги в целях оттеснения нилашей, «скрещеннострельцев». Политика «преследования» предоставила нилашам возможность укрепить оппозиционную демагогию и это усиливало их воздействие в кругах наиболее отсталых слоев трудящихся классов. Но метод жестокой руки с некоторой точки зрения не был безуспешным, потому что он упрочил авторитет правительства, оправдал ожидания. Всемирный эвхаристический конгресс мая 1938 года дал Имреди возможность укрепить свои связи с крилом и предпринимать попытки завоевания доверия широчайших католических масс. Правительство принимало несколько мер, для того чтобы успокоить господские средние слои и пустить в ход «смену караула». За два первых месяца своей функционирования кабинет оправдал в общем и целом надежды. Имреди пока еще воздержался от экспериментирования для проведения на практике клерикально-фашистских воображений, изложенных в своей программной речи, и довольствовался консолидацией внутриполитических обстоятельств и в то же время выстроением некоторой общественной базы для поддержки поставленных им целей.

По урегулировании срочнейших внутриполитических вопросов Имреди считал необходимым налаживать свои личные отношения к правителям осевых держав. За время его римского путешествия итальянские фашисты — руководители критиковали его внутриполитическую линию и министр — президент осознал, что ему нужно возможно скорее установить такие сношения, которые могут представить его внутреннюю политику в выгодном свете, и в этом его еще больше убедило его посещение Германии в августе 1938 года.

Его речь, произнесенная в сентябре 1938 года в городе Капошваре, уже извещала о том, что он готов порвать с линией консервативной контрреволюционной политики и намерен сделать шаги в целях построения тотального фашизма. Еще больше укрепились новые тенденции его политики вследствие мюнхенского пакта и первого венского решения. Его план состоял в том, что он задумал обеспечить правительству посредством исключения парламента диктаторские полномочия для исполнения «политики реформ» фашистского направления. Но его планы наталкивались на решительное сопротивление со стороны консервативной фракции и фракции центра правительственной партии, даже некоторые из последователей Гембеша присоединились внутри Партии Национального Единства к оппозиции, вышедшей из правительственной партии 22 ноября 1938 года, и заставившей Имреди отказаться. Суть внутриполитического кризиса заключается в обострении властной борьбы между финансовым капиталом и земельной аристократией равно как и между господскими средними слоями, в довершение всего и в разногласии, возникающем внутри господских средних слоев касательно вопроса о разных путях фашизации. Хорти не принял отказ правительства, потому что в то время ни внешнеполитические, ни внутриполитические условия не допустили смену министра-президента. Но позиция Имреди в значительной мере пошатнулась. Чтобы снова упрочить свое положение, он с одной стороны сделал попытку создания фашистской массовой партии при помощи поднятия флага Движения Венгерской Жизни, с другой стороны в интересах расширения ее общественной базы он внес второй закон против евреев и аграрно-политический законопроект. Его акция вызвала острейшее сопротивление со стороны политических представителей финансового капитала и латифундии, потребовавших в направленном регенту меморандуме безвозвратного устранения Имреди. Министр-президент пришел в столкновение и с регентом Хорти, который не одобрил стремлений в интересах установления тотального фашизма, с другой стороны дикаторские аллюры Имреди воз-

¹⁸³ Uo. febr. 15.

будили в нем и личную ревность. Подходящий повод к развязыванию правительственного кризиса был дан тем, что его политическим противникам удалось представить документы, свидетельствующие об еврейском происхождении семьи министра-президента, и 14 февраля 1939 года Имреди был вынужден отказаться.

P. SIPOS

LA CRISE ET LA CHUTE DU CABINET IMRÉDY

Résumé

Dans la première période de son fonctionnement le gouvernement Imrédy prit des mesures, afin de réprimer l'activité des croix fléchées. La politique «de persécution» permit aux croix fléchées d'accentuer leur démagogie oppositionnelle, ce qui renforça leur influence sur les couches plus arriérées des classes travailleuses. Cependant la méthode de la main forte n'était pas sans enregistrer un certain succès étant donné qu'elle finit par consolider l'autorité du gouvernement et justifier les espérances en attendues. Le congrès eucharistique mondial organisé à Budapest en mai 1938 fut une bonne occasion pour Imrédy, afin de resserrer ses relations avec le clergé et de faire des essais en vue de se gagner la confiance des larges masses catholiques. Le gouvernement se mit à prendre plus d'une mesure pour calmer les couches moyennes et préparer «la levée de la garde». Dans les deux premiers mois de son fonctionnement le cabinet sut en effet répondre aux espérances lui attachées. Au début Imrédy se garda d'essayer de réaliser dans la pratique ses conceptions clérico-fascistes contenues dans son discours-programme. Il se contenta de consolider la situation sur le plan de la politique intérieure et de forger une base sociale pour appuyer ses objectifs.

Après avoir porté solution aux problèmes cruciaux de la politique intérieure Imrédy considéra nécessaire de développer ses relations personnelles avec les chefs des puissances de l'Axe. Au cours de son voyage fait à Rome, sa ligne de politique intérieure ayant été critiquée par les dirigeants fascistes italiens, le premier hongrois se rendit compte de ce qu'il se devait d'établir des contacts qui seraient susceptibles de présenter sous un jour favorable sa politique intérieure, but dont la réalisation s'avéra être encore plus urgente après la visite qu'il rendit en Allemagne en mai 1938.

Dans son discours prononcé à Kaposvár en septembre 1938 il ne manqua pas d'indiquer qu'il entendait rompre avec la ligne politique conservatrice, contrerévolutionnaire et faire des pas en faveur de l'instauration d'un régime fasciste totalitaire. Les nouvelles tendances de sa politique s'accentuèrent de mieux en mieux à la suite des accords de Munich et du premier arbitraire de Vienne. Il se proposa en effet d'assurer — par l'élimination du parlement — les pleins pouvoirs dictatoriaux au gouvernement pour réaliser une «politique de réforme» de teinture fasciste. Cependant ses projets se heurtèrent à l'opposition résolue des fractions conservatrices et centristes du parti gouvernemental, voire certains adeptes de Gömbös s'alignèrent sur la position de l'opposition formée au sein du Parti de l'Unité Nationale, opposition qui le 22 novembre 1938 quitta le parti gouvernemental et obligea Imrédy de démissionner de ses fonctions.

L'essence de la crise de politique intérieure de 1938 consistait dans l'aiguïssement des luttes menées pour le pouvoir par le capital financier, la classe des grands propriétaires et les couches moyennes de la gentry, à quoi vint s'ajouter un antagonisme qui s'accrut au sein de la gentry quant au choix du chemin à suivre par le processus de fascisation. Horthy se refusa à admettre le démissionnement du gouvernement, la situation de politique intérieure et étrangère n'étant pas dans cette période de nature à permettre le changement de la personne du président du conseil. Cependant la position d'Imrédy se trouva fortement affaiblie. Afin de la reconsolider il fit d'une part des essais pour créer, par l'organisation du Mouvement de la Vie Hongroise, un parti massif fasciste et, pour en développer la base sociale, il soumit au parlement le projet de loi frappant les juifs et celui relatif à la réforme agraire. Son action provoqua une vive résistance de la part des larges milieux du capital financier et des grands propriétaires; dans un memorandum soumis au régent ceux-ci réclamèrent le démissionnement d'Imrédy. Le premier hongrois finit par se trouver opposé à Horthy lui-même qui ne fut point d'accord avec les objectifs d'Imrédy visant à l'instauration du régime fasciste totalitaire et d'autre part les manières dictatoriales de ce dernier ne firent qu'exciter sa jalousie personnelle. Le prétexte ayant provoqué directement la crise gouvernementale fut trouvé dans les documents qui, produits par ses ennemis, attestèrent la descendance juive de la famille du premier ministre. Le 14 février 1939 Imrédy se vit obligé de se démettre de ses fonctions.

ORBÁN SÁNDOR

Adalékok a földreform utáni falusi viszonyok tanulmányozásához

Alig zajlik vita a fölszabadulás utáni időszak történeti problémáiról, kutatásáról anélkül, hogy újra meg újra szóba ne kerülnének a források tanulmányozásának nehézségei, korlátai. Nem is beszélve arról, hogy az ilyen gyorsléptű, zsúfolt átalakulások, mint amilyenek a fölszabadulást követték, nem föltétlenül hagytak mindenről írott nyomot az utókor számára, a nagy kavargásban az is megesett, hogy az írott nyom eltűnt, elveszett. De még ha megmaradt is, akkor is adódhat úgy, hogy a rendezetlenség vagy a kutató véges szemhatára folytán nem vált még ismertté. A nehézségek fölsorolásánál hivatkoznak olykor még további korlátokra is, melyek a kutatót elválasztják a kutatást tápláló forrásoktól. Nyomban hozzá kell tenni azonban, hogy a forrásnehézségekre történő hivatkozások létjogosultsága — sőt, mondhatni: hitele — rendkívül széles skálán mozog, kezdve attól, hogy azok esetleg menlevélül szolgálhatnak a tárgyilag nem mindig megalapozott eszmefuttatásokra, egészen az ugyanazon bizonyítóanyag unos-untalan való monoton ismétlésével szembeni kereső elégedetlenségig.

Az új bizonyító anyag keresése, fölszínrehozása persze ismét további nehézségekbe ütközik. Természetesen nem azért, mert a korszakról vagy egyes állomásairól már kialakított kép színesebbé válhatnék, vagy éppen módosulhatna általa, hanem mert az új források, dokumentumok használhatóvá tételének, közreadásának módozatai is éppúgy tisztázatlanok, mint akár a korszakbeli források kutatási vagy kritikai módszerei. Ezért fordulhat aztán elő az a sajtós helyzet, hogy a már ismert vagy kutatott forráskörökből, forrástípusból, vagy éppen olyan dokumentumokból összeálló válogatás, amelyeket esetleg már részben közöltek is, könnyen, szinte anélkül kaphat zöld utat, hogy akár a „születési bizonyítvány” vagy az „újat hozás” kritikus követelményeit fölvetnék vele szemben. De még tanulmányainkban is, pl. konkrétan az agrárkérdés körében, szinte újra meg újra fölsorakoznak a földreformmal érintett birtokok, juttatások és juttatottak — sokszor még nem is végleges számbavételből származó — adatai, és olyannyiszor összevetésre kerülnek a földreform előtti és utáni gazdasági és agrárnépességi statisztikák, mégis ismétlésük nem vált ki valamiféle sokallást. Ugyanakkor azok a kísérletek, amelyek bár a korszakról egységes, kompakt forrást és újszerű — addig hiányolt — anyagot tárnak föl, de mert csupán eligazítanak és magyarázzák azokat, nem pedig kidolgozott következtetéseket adnak közre, gyakorta erősen vitatottak és bátorító megértés nélkül valók.

E kettősség — sem előbbi, sem utóbbi ágon — nem rokonítható ama konzervatív, de a maga módján következetes elképzeléssel, mely időszakunkban csak levont konzekvenciákkal ellátott, tanulmányszerűen közölt forrásfeldolgozásokra adná rá legszívesebben a placetumot. Nem rokonítható, mert

míg eme igény csak a kompakt, a kutató által alig csorbítható forráskomplexumok föltárásánál jelentkezik, éppen ott nem vetődik föl, ahol a tematikai tágság engedte beláthatatlan forrástenger mesterséges egységbe vonásának látszólag praktikus terjedelmi szempontja mögött állandóan ott leselkedik és hat a kutató szemléletéből, színvonalából, érdeklődéséből és nem utolsó sorban rokon- vagy ellenszenvéből óhatatlanul összefonódó prekonceptió is.

Nem kétséges, tematikai alapon is összeállítható jó válogatás, ámde akkor is csak határozottan körvonalazható téma szigorúan organikus anyaggal való dokumentálásából. Különböző — nem is beszélve az eligazítás nélkül ismételt és kézenfekvő anyagok árasztásának veszélyéről — a tudományos megbízhatóságot illetően állandó kétség támad mind a kutatóban, de még az igényes olvasóban is, hogy vajon a gyűjtemény láttán a történeti valóság másával vagy a kutató válogató készségével kerül-e szembe. A megnyugtató bizonyosságot, kutatónak, egyszerű olvasónak egyaránt — nem mondva le az említett, az egyes kompakt témák dokumentálásáról — inkább az egyes homogén források, forráskörök fölkutatása, közzététele kölcsönzi. S ilyen bizonyosságra — ha valahol, hát itt — rendkívül szükséges törekedni, mert hiszen tudott dolog, hogy korszakunk kutatása igen kétséges tudományos ranggal foglalt helyet a történetírásban.

Korántsem a címben említett adalékok jelentősége, mint inkább „születési bizonyítványuk” szükséges magyarázata indokolta az előljáróban tett látszólagos kitérést. Alapul vett adataink ugyanis egy egyszerű országos, a földhöz jutattott és az agrárnépesség egészének viszonyait vizsgáló, 1946. év elejéről való összeírás eredményeire épülnek. S mint ilyenek általában megfelelnek az egységes, kompakt forrásdokumentáció követelményeinek. Ennek az sem mond ellene, hogy az adatok nem teljesek — lévén, hogy az alapul szolgáló összeírást nem országos szakintézmény, hanem párt (SzDP) s nem is minden, hanem a községek mintegy jó harmadában végezte el. Nem mond ellene azért, mert a teljesség hiánya a forrás immanens korlátaiból, létrejöttének körülményeiből, nem pedig utólagos kutatói érintés nyomán fakadt. Ilyenformán nem csupán a teljesség elvi, de még a reprezentációs alap praktikus elégségsége sem jelenthet problémát. Ugyanakkor az egyes és összesített adatok valószínűsége, minden, az összeírás alapvetően pártjellegéből folyó egyoldalúságai ellenére sem marad le semmivel az adott időszak szakintézményei összeírásaitól. S az adott időszakot ez esetben annál inkább hangsúlyozni kell, mivel 1946-ról, a fölszabadulást és a földreformot követő esztendőről van szó, amikor — és még hosszú éveken át — nem igen végeztek hasonló összeírásokat, nem készítettek egyidejű részletes fölméréseken alapuló társadalmi tablókat.

Minthogy adataink forráskritikai leírása helységi soros és összesítő földolgozása másutt került közzétételre,¹ jelen írás — az iménti bevezetőn túl — általában nem foglalkozik külön sem az adatok földolgozásának mikéntjével, sem azok közül olyanok ismertetésével, amelyek más összefüggésben esetleg ismertté váltak vagy válhatnak. Mindössze egyes adatok alapján a fölszabadulást és a földreformot követő falusi viszonyokat illető néhány tárgyi probléma módosult vagy éppen új aspektusból való vizsgálatára hívná föl a figyelmet. Természetesen újólag hangsúlyozva azt is, hogy ezek az adatok még az említett időpontban (1946 eleje) sem tekintendők abszolút értékűeknek, hanem csupán arányokról,

¹ Egy kérdőíves összeírás feldolgozása a mezőgazdasági népesség 1946. évi helyzetéről (Forrásközlés). Közli: Agrártörténeti Szemle 1966. 1—2 sz. Az eredeti anyag tárolási helye. PI. A SzDP 202., 203 és 204. cs.

nagyságrendekről vagy méginkább bizonyos dolgok előfordulásáról, elterjedtségéről nyújtanak használható tájékoztatást.

1. A földreformmal és a juttatottakkal kapcsolatban az eddigi vizsgálatok során rendszerint arra irányult a figyelmünk, hogy adott időpontban mindez vagy mindezek miféle megoldást eredményeztek. Az utánuk fennmaradt problémákat jobbára csak a szövetségi átalakulás objektív szükségét bizonyítandó — 1948 tájáról írván — mutattuk be, akkor is többnyire olyformán mint a földreform eredményeinek belső korlátjait.² Bármennyire is elvi megfontolások rejtettek emögött, közvetlenebbül valójában bizonyos forráspraktikai szempontok is ezt segítették szuggerálni; előtérbe helyezendő a földreformot követő időszakra annak eredményeit (adatok tömege az igénybevett, fölosztott birtok nagyságáról és a juttatottak, a juttatások mennyiségéről); későbbre pedig a gazdaságok fejlődésének korlátjait és a falun mutatkozó differenciálódási tendenciákat (különösen az 1949. január 1-i népszámlálás adatai alapján).

Nem hat különös kutatói fölfedezésként annak a megállapítása, hogy a fejlődési kép távolról sem ilyen egyszerű. Jelen adataink is arra mutatnak, hogy eredendően mennyire viszonylagos és korlátozott megoldás volt mindaz, amit a földreform, a juttatás jelentett. Egyszerűen azért, mert az agrárfejlődés megoldatlan problémáinak egész serege maradt fenn korábbról, vagy jelentkezett új köntösben az adott időszakban, olyanok, amelyeknek megoldhatósága nem elsősorban a földreform lehetőség szerinti kiterjesztésének avagy korlátjainak függvénye volt, hanem eredendően kívül esett azon. Könnyű lenne erre nézve adatainkból a legkézenfekvőbbnek látszó bizonyítékot fölmutatni, azt ti., hogy az összeírás tanúsága szerint a helységeknek mindössze 47%-ában voltak megelégedve a földreformmal és 40%-ában nem, vagy csak részben (13%) keltett az megelégedést.³ Ha ez a különben szubjektív elemektől nem mentes ítélet az akkori helyzetről fogva a centrális helyet elfoglaló földreformra csapott is vissza, mégis valójában mind a juttatottak, mind a nem juttatottak jelentős részének — a földreformtól független — megoldatlanul maradt viszonyaira is vall.

E körülmény azonban jobban megvilágítható, ha külön vizsgáljuk az imént említett két kategóriát. Ami a földreform után változatlanul *föld nélkül vagy jelentéktelen földdel maradtakat* illeti, bizonynyal erős csorbulást szenvedne tömegük és ennél fogva leszűkülne a velük kapcsolatos probléma is, ha csak az egyidejűleg összeírt 730 ezer igénylő, vagy az ebből igényjogosultnak nyilvánított 663 ezer és a valóban juttatott 642 ezer különbözetét vennénk tekintetbe. Hasonlóképpen nem fogadhatók el e tekintetben teljes értékűnek a földreform előzetes eredményeiként közzétett számok sem, amelyek szerint a különbözet mintegy 110—190 ezerre rúgna, — attól függően, hogy a jogosultnak nyilvánított vagy valamennyi igénylőhöz mérnénk a juttatottak (akkor még nem teljes) 466 ezres számát. Jobban közelít már a valósághoz a pártnak az az 1949 januári központi nyilvántartása, amely mintegy 142 ezerre teszi a juttatásból kimaradt igényjogosultak számát. Nos, összeírásunk reprezentatív adatai alapján jóval 200 ezer fölétehető azok száma, akik igényelték, de kimaradtak a földosz-

² Megjegyzendő azonban, hogy némely frásban — különösen M. Somlyai Magdánál — már találkozhattunk annak a problémának a fölvetésével, amelyet a juttatás nélkül maradt tömegek jelentettek.

³ Egy kérdőíves összeírás... Összesítések 14. rovat.

tásból.⁴ E szám valószínűségére az 1949. évi népszámlálás is utal, amely csupán a kereső agrárnincstelenekből írt össze 283 ezret.

E számok között az egyébként mindeddig nem vizsgált különbségek csak részben adódhatnak a fölvételek eltérő időpontjából. Ha azt tekintjük is — mint összeírásunk adatai mutatják —, hogy az 1946. éveleji, a helységek 75%-ban⁵ kiosztható (vagy annak vélt) területből nem volt éppen túlnagy mennyiség a tartalékterület, (kb. 300 ezer kh. alatt) akkor is alig hihető, hogy 1949-ben több juttatás nélkül lehetne számon tartani mint korábban, s ugyanakkor mégis kevesebbet, mint amennyit a fentebb hivatkozott összeírásunk mutat. E különbségek nem az időpontok eltérő voltával, hanem az összeírással érintett kör szűkítésével kapcsolatosak, azzal, hogy a juttatási igényjogosultságnak nem egyszerűen maga a földnélküliség vagy a kevésföldűség volt a kritériuma, hanem olyan további megkötések is, mint az életkori és családi állapot, valamint a várható örökség hiánya, saját terület alacsony maximuma stb. Viszont ugyanakkor az agrár-nincsteleni helyzet, mint mindenképpen főnnálló körülmény, nem függött attól, hogy e megkötések szerint juttatásra jogosult vagy nem jogosult valaki, de még csak attól sem, hogy az illető igénylő volt-e, vagy esetleg. valamely okból (más kenyérkereset, vagy óvatosság, vagy az igénylés eredendő céltalansága stb.) meg sem kísérelte azt. Márpedig a probléma ezek által, illetve ezekkel együtt jelentkezik és vizsgálható teljességgel.

Aminthogy a földreform után változatlanul föld nélkül vagy jelentéktelen földdel maradtak száma, éppúgy viszonyaik súlyossága sem a földreform belső korlátjainak volt a folyománya. Sőt még csak nem is az adott agrárpolitikának, amely a demokrácia népi és szociális tartalmának megfelelően, az adott lehetőségekhez képest, több intézkedéssel is e réteg védelmére sietett. Föltehetően alig lehet elválasztani ezek hatásától pl. összeírásunk reprezentatív adatai alapján számított éves-cselédenkénti 18,7q-ás kenyérgabona-kommenciót (és ehhez többnyire hozzáadható még az étkezés-, szállás-, fa-, állat- stb. járandóság).⁶ A probléma nem is e tekintetben mutatkozott (ezt egyébként jól vizsgálja Nádujfalvy József a Statisztikai Szemle 1947, 9—10. számában közölt szociálpolitikáról szóló írása is), hanem a munkaviszony-lehetőségeknél, nevezetesen a munkanélküliségnél. Mert igaz ugyan, hogy a mezőgazdaságban a kizsákmányolás köre és intenzitása erősen lecsökkent, azonban mindez nem társult a korábbi örökölt agrártúlnépesedés fölszámolásával, sőt a háborús viszonyok — a rombolások, a közellátás — folytán történő visszavándorlással átmenetileg ennek éppen az ellenkezője érvényesült.

A fölszabadulás, a földreform utáni agrármunkanélküliségről szóló — többnyire eltérő, vagy éppen ellentmondásos — adatok sajátos módon, méghozzá a munkaalkalmakat nyújtó, illetve azok híján levő helységek arányának számbavételével egészíthetők ki összeírásunk alapján. Reprezentatív adataiból kiderül, hogy a helységeknek mintegy 47—48%-ában nem akadt munkaalkalom az arrászorulóknak számára.⁷ Sőt, ha adataink alapján azt is tekintjük, hogy a meglevő munkaalkalmaknak is, a helységek számát illetően, mintegy jó négyötödét tesz ki az eléggé idényjellegű (a földreform kapcsán rendeletileg külön engedélyezett) erdő- és famunkák, továbbá, hogy a munkaalkalmak körébe itt-ott a nem agrárjellegűek is bevonattak — valójában ennél az átlagnál is rosszabb

⁴ Összesítések 7—8. rovat.

⁵ Összesítések 4. rovat.

⁶ Összesítések 25. rovat.

⁷ Összesítések 26. rovat.

volt a helyzet. S különösen ilyen volt ez az Alföldön, ahol jóval 50% fölött jelezték a munkaalkalommal nem rendelkező helységek arányát. Nyomban hozzá kell azonban tenni, hogy a rendszeres és tartós éves cselédtartást e munkaalkalmaktól láthatóan elkülönítve kezelte az összeírás. Részint ezért, részint pedig azért, mert az az egyetlen nagyobb kísérlet, mely helységenként kimutatta volna a tartós munkaviszonyban levő mezőgazdasági munkások számát, alig járt eredménnyel (az 1949. január 1-én tartott népszámlálás 27. kérdő pontjáról van szó!), adataink alapján közölhetjük, hogy e helységeknek mintegy 65%-ában volt éves cselédtartás.⁸

Ám a munkaalkalom, különösen pedig a tartós és természetbenivel járó munkaalkalom, mint amilyen az éves cselédéké is volt, az akkori inflációs viszonyok között igen fontos tényezője volt a nem juttatott agrárszegénység ellátottságának. Éppen ezért azok a további adatok, amelyek ezek általános ellátottságára vonatkoznak, jórészt előbbire is utalnak és azzal együtt jellemzik e réteg általános helyzetét. Adataink tanúsága szerint a helységeknek mintegy 55–56%-ából jelezték, hogy a nincstelen lakosság ellátatlan vagy rossz ellátottságú, s még 0,5%-ot sem tett ki azon helységek aránya, amelyekből e réteg ellátottságáról adnak hírt.⁹ A 40%-ot meghaladó többi helységből hiányos vagy gyenge ellátást jelentenek. Nem kétséges, a nincstelenek ellátásáról kialakított sommázó ítéleteket ugyancsak sok szubjektív tényező befolyásolta (pl. a segítesre szorulás indoklása) —, mégis ezek is, együtt az előbbiekkal, jól árulkodnak a föld nélkül vagy kevés földdel maradottak tömege és viszonyai által kezdettől fölvetett és súlyukkal immár egyre jobban a népi demokráciára nehezedő problémákról.

S milyen mértékben oldódtak meg vajon a problémák a juttatással a másik, a szerencsésebb kategóriánál, a *juttatottaknál*? Alig hihető, hogy ezek helyzetének vizsgálata leegyszerűsíthető lenne birtok- vagy gazdaságterületük alapján gondolható státusuk számbavételére. A földterület önmagában éppen úgy csak részben mutatja a földreform valóságos eredményeit, mint ahogy az egyes rétegek termelőeszközhöz való viszonyának vizsgálata is eltorzul, leszűkül akkor, ha csak ézt vesszük alapul. S különösen eltorzul egy olyan időszakban, amikor a föld új megoszlását, a különböző körülmények folytán, nem követhette közvetlenül nyomon az — akkor különösen kiemelkedő szerephez jutó — egyéb termelőeszközök megosztása.

Földolgozott összeírásunk némely adatai ugyan arra vallanak, hogy ezek általános helyzete távolról sem volt oly rossz, mint a nincstelen lakosságé. Ezek esetében a helységeknek mintegy 30%-ából jeleztek rossz vagy teljes ellátatlanságot, és majdnem 4%-ában jó ellátottságot.¹⁰ Nem különben a reprezentációs adatok alapján számítható mintegy 1 millió kh. őszi (1945) bevetett területük sem marad le — arányosan számítva — föltűnően a régi gazdák 2 millió kh-at meghaladó bevetett területétől.¹¹ Közelebbről megvizsgálva e helyzet tényezőit azonban kitűnik, hogy az általános ellátottság hiányosságainak helységenkénti konkrét megjelölésénél — eltérően a nincstelenektől — gyakorta ott szerepel az iga hiánya (négy és félszer annyi esetben mint a kenyér, és majdnem annyiszor mint a ruha hiánya!). Még inkább fényt vetnek a körülményekre azok

⁸ Összesítés 25. rovat.

⁹ Összesítés 28. rovat.

¹⁰ Összesítések 23. rovat.

¹¹ Összesítések 15–16. rovat.

az adatok, amelyek az igára, valamint a vetőmagra szorulóknak segítségének forrásait taglalják.

Bár hangsúlyozni kell, hogy e rászorulókat az összeírás eredetileg nem csupán a juttatottak köréből tudakolta, mégis értelemszerűen ezek zömmel az utóbbiak közül adódtak. Reprezentációs adataink szerint ilyeneket a helységeknek mintegy 69—74%-ából jeleztek.¹² És ezen belül mindössze 1—1,5% sem volt azon helységek aránya, amelyekből azt válaszolták, hogy a rászorulóknak sehonnán sem kaptak segítséget. Az igazságtétel formája a helységeknek mintegy négyötöd részében a bérszántás vagy igakölcsön kategóriájába sorolható, amelyet általában magánosok nyújtottak. Egyéb, a helységeknek mintegy 7—8%-ában akár a hatóságok, akár a különböző helyi szervek (termelési bizottság, földigénylő bizottság) által kirendelt vagy más úton biztosított igaerő tulajdonképpen ugyancsak ezeknek az arányát növeli. Szövetkezeti segítséget a helységeknek csupán töredékéből jeleztek, lévén hogy az újonnan alakult földművelőszövetkezetek kezelésébe jutott volt uradalmi traktorok jelentős része nem volt üzemképes. Tanulságos azonban, hogy a rászorulóknak kölcsönös összefogásával a helységeknek ugyancsak mintegy 80%-ában oldották meg az igaigényt, valamint, hogy az önerőből történő megoldások között a helységeknek több mint 10%-ában ott szerepel a kézi kapa. Ugyanakkor olyan igaforrás, mely a saját föld részeshasználatba (pl. felesbe) adásával járt együtt, mindössze egyetlen helységben (Heves megyében) volt.

Arra, hogy főleg munkával történt az igakölcsön és bérszántás viszonzása, már e rovat adataiban is találunk utalást. Még inkább kiderül ez az összeírás ama adatai alapján, amelyek arról tájékoztatnak, hogy a helységeknek 57—58%-ában általában, további 10%-ában pedig részben járnak az úgazdák napszámba.¹³ Csupán mintegy 31—32% volt az olyan helységek aránya, ahol nem jártak, vagy nem volt hová napszámba járniok. Nemcsak az iga-, de a vetőmagsegítés viszonzásában is jelentős szerepe volt a napszámnak. Nyomban hozzá kell tenni azonban, hogy ez utóbbi elterjedtsége korántsem volt oly széles körű, mivel a vetőmaghiány megoldásánál a helységek 10%-ában a saját forrásnak volt nagyobb szerepe. Nem is szólva arról, hogy itt a helységeknek majdnem felében a hatóságok és a különböző helyi szervek egész sora működött közre a vetőmag biztosításában, még oly módon is, hogy esetleg a közellátási vagy adógabonát utalta ki, vagy elkobzást rendelt el erre a célra.

Íme tehát a juttatottak kezdeti viszonyainak néhány vonása, amelynek alapján jól látható, hogy eleinte sokszor csak egyik betöltetlen keret volt a holdak számával jelölt gazdaságnagyság és a legkülönbözőbb — kevés kivételtől eltekintve — saját gazdaságon kívüli források hatottak közre azok rekonstrukciójában, viszonylagos kifejlődésében. S e források sorában — mint különösen az iga esetében kiderült — akkor még alig juthatott jelentősebb szerephez a népi demokrácia központi segítsége, azért valamiféle protokolláris túlzás sem lenne helyes ezzel kapcsolatban. Azaz pontosabban: ha volt — mint ahogy valóban volt — ilyen támogatás, az nem közvetlenül anyagi juttatások formájában, hanem elsődlegesen bizonyos — nem egyszer másokat segítségre serkentő — adminisztratív rendszabályok foganatosításában vagy támogatásában mutatkozott meg. Ha ugyan viszontszolgáltatásért is, méghozzá némelykor rendkívül egyenlőtlen viszonzásért, de az igakölcsönben, vagy kisebbrészt vetőmagkölcsönben

¹² Összesítések 18—19. rovat.

¹³ Összesítések 27. rovat.

realizálódó konkrét segítség magánosoktól, parasztoktól származott. Így volt ez sokszor még olyan formában is, hogy abban a központi demokratikus rendszabályok adminisztratív kényszere érvényesült. Ezt támasztják egyébként alá nemcsak az előbbieket, hanem összeírásunk ama adatai is, amelyek arról szólnak, hogy a régi gazdák a helységeknek mintegy 64⁰/₀-ában általában és további 18⁰/₀-ában részben segítették a juttatottakat, s mindössze 18⁰/₀-ban számolnak be olyan helységekről, amelyek nem-mel feleltek az ezt tudakoló kérdésre.¹⁴ Meg kell nyomban jegyezni — s nemcsak az ezt tudakoló kérdés alapján —, hogy e segítségnyújtás nemcsak a gazdag vagy módosabb parasztság sajátja volt, hanem az összmennyiséget illetően, ezeknél jóval nagyobb szabad iga kapacitással rendelkező közép- és kisparasztságé is.

E körülmények konzekvenciáit vizsgálva azonban szinte óhatatlanul túljutunk a juttatottak és a juttatás nélkül maradtak akkori gazdasági-társadalmi helyzetének problematikáján és szembetalálkozunk ezek egyidejű politikai vetületével.

2. A *párt- és politikai viszonyokat* vizsgáló kutatások igen lényeges összefüggéseket tártak föl már éppen az 1945 ősztől 1946 tavaszáig terjedő időszakról. Megállapításaik azonban a juttatások és az egyes politikai pártok tartósabb befolyásának összefüggéséről gyakorta általánosságban mozognak, méghozzá elég széles skálán, melyen egyaránt elfér — hogy csak mást ne mondjunk — mind az útgazdák abszolút és közvetlen szövetségesként való megnyerésének mechanikus fölfogása, mind pedig azok kiscgazdai illúzióinak, politikai orientációjának eltűlése. Aligha tévedünk, ha ennek okát a számszerű vizsgálatra lehetőséget nyújtó bizonyítói anyag hiányával is kapcsolatba hozzuk.

Földolgozott összeírásunk adatai hasznos segítséget nyújtanak e hiány kiküszöböléséhez. S mindezt megbízható módon, mivel reprezentatív számai megközelítő pontossággal tükrözik mind a juttatottak, mind a földigénylő bizottsági tagok számát. Sőt annak folytán sem érvényesül valamiféle torzítás, hogy az összeírást a koalíciós pártok egyike, a SzDP, illetve többnyire annak helyi vezetői végezték el. Az összeírók ugyanis láthatóan nem „kerekítettek fölfelé” saját pártjuk javára. Más kérdés persze — és ez minden pártnál fölvetődik —, hogy miféle ismervek alapján tekintették az egyes pártokhoz való tartozást. Bár meg kell jegyezni, hogy az összeírás arra utal, hogy nem annyira az alak, hanem inkább a tartalmi, a köztudott tapasztalati tényeket vették e tekintetben is alapul.

A juttatottak és a földigénylő bizottságok tagjai az alábbi arányok szerint oszlottak meg az egyes pártokban (⁰/₀-ban):

Megnevezés	MKP	SzDP	NPP	KgP	Egyéb párt és p. k.	Összesen
A juttatottak aránya ¹⁵	25,0	14,5	19,5	27,0	14,0	100,0
A földigénylő bizottságok tagjainak aránya ¹⁶	34,5	16,5	21,0	21,0	7,0	100,0

Már első rápillantásra föltűnik, hogy a juttatottak, a földigénylő bizottságok tagjai pedig méginkább, a koalíciós pártokban tömörültek, s csak ele-

¹⁴ Összesítések 20. rovat.

¹⁵ Összesítések 31—35. rovat.

¹⁶ Összesítések 36—40. rovat.

nyésző volt azok aránya, akik egyéb pártban, pontosabban — szinte kizárólag — a Polgári Demokrata Pártban vagy egyetlen pártban sem foglaltak helyet. Persze, mint az imént utaltunk rá, az egyes pártokhoz való tartozás az alaki, szervezeti viszonylatokon túl és azok helyett, sokkal inkább a helyi koalíciós harcokban ezidőtájt nap-nap után tapasztalható állásfoglalásokban és orientációkban mutatkozott. Ezek között különösen jelentős helyet foglalt el az összeírás januári-februári időpontjától nem távolira eső, éppen azért az adott politikai polarizálódást is befolyásoló 1945 novemberi választásokon kialakult helyzet. A baloldal eredményes tavaszi ellentámadása föltehetően csak valamivel ezután érezthette hatását a pártok e területeken mutatkozó tömegbefolyásának alakulásában.

Mindazonáltal már itt megmutatkozott, hogy a koalíciós pártokon belüli, a választásokon tapasztalt országos elrendeződést messze nem követte, sőt keresztezte az egyes pártoknak a juttatottak, illetve a földigénylő bizottságok körében kialakult befolyása. S ez az eltérés, mint látható, a koalíció baloldali pártjainak javára állott fenn, amelyek a juttatottak sorában mintegy háromötödös, a bizottságokban pedig több mint kétharmados túlnyomó többséggel rendelkeztek. Különösen figyelemre méltó, hogy amíg a Kisgazdapárt őszi szavazóinak 57%-os országos aránya helyett itt mindössze 27% mutatkozik, addig a Kommunista Párt a választási 17%-os átlaggal szemben ezek körében 25%-os, a bizottságokban pedig több mint egyharmados aránnyal rendelkezik. S hozzátehetnénk még, hogy itt a felényi arányban föllelhető kisgazdapárti tagság — rendelkezék bár kisgazdai illúziókkal — sem ugyanaz, mint amelyet a párt jobboldala jelent. Nem utolsó sorban föltűnik még a rövid múlttal rendelkező, de a földreform előkészítésében és bonyolításában kiemelkedő szerepet játszó Parasztpárt 7%-os őszi átlaghoz képest majdnem, vagy éppen háromszoros aránya, míg ugyanakkor a Szociáldemokrata Párt, mintegy az elhanyagolt falusi orientációja eredményeképpen, még az országos 17%-os arányt sem tudta elérni ezek körében.

Ezek a tények persze nemcsak egyszerűen arra utalnak, hogy az 1945 novemberi választásokon és egyáltalán a juttatások nyomán, a baloldali pártok a juttatottak körében átlagon fölüli bázissal rendelkeztek, hanem ugyanakkor egy tartósabb, de korántsem statikus szövetség megalapozását is mutatják. Ez a szövetség joggal jöhetett számításba falun a népi demokrácia Baloldali Blokkba tömörült előrehajtó erőinek 1946 tavaszi, az elért vívmányok megvédéséért és továbbfejlesztéséért indított ellentámadásában. Mindezt csak alátámasztják azok a körülmények, amelyek a baloldali pártoknak a juttatottakat illető számszerű befolyásán túl, azoknak az ország helységeiben való elterjedtségéről is vallanak. Ezzel kapcsolatban elég csupán arra, az összeírás reprezentatív adataiból kiderülő tényre hivatkozni, hogy a juttatottak körében majdnem annyi, a földigénylő bizottságokban pedig 19%-kal több helységben voltak jelen a KP tagjai, mint a kisgazdapártiak. De e helységeknél jóval kétharmad fölötti részében a NPP és a SZDP is ott volt a juttatottak sorában. Egyedül az egyéb pártbeliek (PDP) és a pártonkívüliek mutatkoznak csupán kétharmad, illetve egyharmadában a helységeknél.

Az eddigiekből — mind a pártok tagságának, mind az érintett helységek arányainak szemrevételezéséből — az is kitűnt, hogy ezek az arányok messze nem azonosak a juttatottak, illetve a földigénylő bizottságok esetében. A köztük levő eltérésekben még bizonyos következetesség is mutatkozik oly módon, hogy a három baloldali párt tagságának számszerinti aránya lényegesen nagyobb

a földigénylő bizottságokban, mint a juttatottak körében. Különösen jól látható ez a KP esetében, melynek tagságából a bizottságok tagjainak 34,5%-a, a juttatottaknak pedig egynegyede került ki. Ugyanakkor a Kiszgazdapártnál, valamint az egyéb pártnál és pártonkívülieknél ennek éppen fordítottját tapasztalhatjuk, mivel ezek aránya a földigénylő bizottságokban van lényegesen alatta a juttatottakénak. Általában ez a helyzet áll fenn az érintett helységek arányát illetően is, azzal az eltéréssel, hogy a baloldali pártok körül a SZDP — a már említett körülmény folytán — a juttatottakhoz képest éppúgy kevesebb helységben van jelen a földigénylő bizottságokban, mint a Kiszgazdapárt (itt is ott is minusz 16—17%).

Szinte kézenfekvő ezek után és alapjában igaz is a következtetés a három demokratikus párt, s különösen a KP áldozatvállalásáról, melynek tagjai a földigénylő bizottságokban anélkül végezték a nagyobb munkát a földreform végrehajtásában, hogy a juttatásokból is arányosan a nagyobb részt kapták volna. Mind e körülmény, akár még a továbbfejlesztés lehetősége szempontjából is, kedvezően minősíti a népi demokráciának ezt a helyi végrehajtó, egyszerűsmind fontos társadalmi szervezetét. Mégis — emellett is — fölvetődik a probléma: az ti., hogy bár a demokratikus pártok juttatottak közti befolyása az országhoz képest kedvezően alakult, mégis miért nem alakult úgy, ahogy e pártok részvételük, tevékenységük alapján megillették volna? Föltehetően egyoldalúan torzító lenne magyarázatul adni, hogy a bizottságokban jelentkező nagyobb arány a pusztá pozícióharc, és nem a tényleges részvállalás eredménye lett volna. Valójában nagy mértékben közrejátszottak azok a tényezők is, amelyek részint a korábbi keltezhető elmaradottságból, részint pedig a juttatotti, a „gazdai” helyzetből következően fékezőleg jelentkeztek a sorok objektív érdekek szerint történő elrendeződésében. S mindezekén túl — visszakanyarodva most a juttatottak gazdasági-társadalmi helyzetéből eredő politikai konzekvenciákról tett korábbi utaláshoz — kedvezőtlenül hatottak erre az elrendeződésre azok az ellentmondások, amelyek egyrészt a juttatottak központilag egysapásra alig fölszámolható nehézségeiből, másrészt a közvetlen segítség forrásaival kapcsolatban adódtak.

A párt- és politikai viszonyokról eddig nyújtott adataink természetesen e — bár falun a legfontosabb — viszonyoknak csupán egy részéhez szolgálnak adalékkul. Mint a földolgozott összeírás más adataiból kiderül, a juttatottak vagy a földigénylő bizottságok körében befolyással rendelkező pártok nemesak hogy nem tükrözték az egyes helységekben tevékenykedő pártok helyzetét, de az esetek jó részében még csak azonosak sem voltak azokkal. Az előbbieik körében befolyással rendelkező pártokon túl, s azok mellett, a helységekben föllelhető egyéb pártoknak — sajnos — az összeírás nem tudakolta a létszámadatait.¹⁷ Csúpan ezek előfordulási sorrendjében segít eligazítani az egyes pártok szerint. E sorrendben a Kiszgazdapárt vezet, melyet kevésbé utána az SZDP követ, majd jelentősen lemaradva ezektől a KP és az NP következnek sorra.¹⁸ Ugyanakkor ez az összeírás sajátos módon tudakolta a pártok — valamennyi: egyaránt a juttatottak körében és a helységekben meglevő pártok — közötti viszonyt. S

¹⁷ Egyébként erre nézve jól használható községsoros adatokat nyújt az 1945 őszi nemzetgyűlési választások szavazatainak földolgozása alapján: Az 1945 évi nemzetgyűlési választás adatai a statisztika tükrében. Szerk: Faragó Gyula. 1946. Tárolási helye: PI A.

¹⁸ Összesítések 41. rovat.

hogy erről mennyire fontosnak tartották jelzést adni az egyes helységekből. jól mutatja a válaszok feltűnően magas száma.¹⁹

Am hangsúlyozni kell, hogy amennyire megbízhatók számszerűleg az e pontra vonatkozó reprezentációs adatok, legalább oly mértékben torzít rajtuk tartalmilag az a tény, hogy a tudakolt viszonyokban részes egyik párt — többnyire — helyi vezetői szolgáltatták az adatokat. Éme — jórészt a SzDP helyi vezetői szemével látott — pártviszonyok a helységeknél mintegy 64%-ában jónak vagy kielégítőnek minősülnek. A helységeknél további 9–10%-ában már kedvezőtlenebbeknek (tűrhető, váltakozó, surlódásos stb.) jelzik e viszonyokat, azonban mindezt anélkül, hogy a konkrét okokra utalnának. A további 7%-ban annyiban utalnak a konkrét okokra, amennyiben megnevezik azokat a pártokat, amelyeket kivéve jó a többi pártok közötti viszony. Nos e jó viszony alól kivételt képező pártok között egyszer sem szerepel az SzDP, sőt a NPP is csak néhányszor, viszont a KP az eseteknek közel egyharmadában, a Kisgazdapárt pedig kétharmadában. Az összeírás a helységek megmaradt mintegy 20%-ában viszont már rossznak, sőt igen rossznak minősíti a pártok közti viszonyokat. Ebből csak 6%-ban jelöli meg a megromlott viszony konkrét okát, olyképpen, hogy abból egyaránt 2,5–2,5%-os esik a Kisgazdapártra és a Kommunista Pártra is, s mindössze egyetlen 0%-on osztozkodik a reakciós közigazgatás, majd a többi pártok — köztük a SzDP is — és végül a földigénylő bizottság.

Alig kell hangsúlyozni, hogy a pártviszonyokra vonatkozó adatok — minden egyoldalúságuk mellett is — jól egészítik ki a különböző pártok tagságának a juttatottak és a földigénylő bizottságok körében jelentkező arányáról bemutatottakat és együtt az előbbiekkal jól vallanak arról a helyzetről, amely a falut az 1945 őszi választások után, a Baloldali Blokk tavaszi ellentámadása előkészülete idején jellemezte. Mindez nevezetesen atekintetben jelentkezik, hogy míg előbbiekk a demokratikus pártok juttatottak körében mutatkozó elhatározó befolyásáról, utóbbiak valamennyi koalíciós pártnak a helységek majdnem háromnegyed részében tapasztalható jó vagy tűrhető viszonyára, együttműködésére utalnak.

3. *A háborús károk és kommunális viszonyok*, bár az egyes helységek földreform előtti fejlettségi fokával, illetve a háborús rombolásokkal kapcsolatosak. s mint ilyenek látszólag nincsenek okozati összefüggésben a földreform nyomán kialakult falusi helyzettel, mégis fontos tényezői voltak annak. Hatásuk mindekelőtt atekintetben mutatkozott, hogy a tömeges üzemi átalakulással amúgy is előálló inventár- és termelési problémák mellett további jelentős nehézségeket okoztak és fékezőleg léptek föl a gazdaságok rekonstrukciójában. E nehézségek természetesen valamennyi gazdaságtípusban jelentkeztek, azonban akár közvetve, akár közvetlenül kiváltképpen a juttatottak körében éreztették hatásukat.

A főbb háborús károk nagyságát, pénzértékét jelző számokat ugyan gyakran viszontláthattuk mind az egyidejű források, mind az egyes történeti munkákból, mégis azoknak a mezőgazdaság területén tapasztalható, s különösen a falusi kommunális adottságokkal kapcsolatos árnyaltabb hatásáról mindeztideig hiányos képünk van. Összeírásunk itt bemutatásra kerülő reprezentatív adatai sem e hiány felszámolását, csupán annak kisebbsítését segítik elő oly módon, hogy tájékoztatnak a háború által okozott egyes károk elterjedtségéről, sorrendjéről és arról, hogy ezek következtében miként alakultak a helységek kommunális adottságai.

¹⁹ Összesítések 42. rovat.

A háború által okozott legnagyobb kár az emberi életet érte. Jelen — a nagyobb városokra nem vonatkoztatható, éppen ezért kisebbítő — reprezentáció szerint a helységek lakosságának mintegy 40%-át szedte áldozatul, vagy szakította távolra a háború.²⁰ Nem is szólva e veszteség morális és pszichológiai hatásáról, mindez, ha nem is a munkaerő mennyiségében, de — hisz zömmel ilyen évjáratok voltak — minőségében éreztette hatását.

Ami a személyi veszteségek mellett a tárgyi károkat illeti, jellemző, hogy a helységeknek többségéből átlagméretű károkat jeleznek, majd sorrendben ezt követik az átlagosnál súlyosabb károk, s végül az olyan helységek (mintegy több mint 10%), amelyek fölött közvetlen kártevés nélkül vonult el a háború.²¹ S a károk leggyakoribban az épületekben, majd az állatokban estek, aztán valamivel ritkábban az egyéb ingóságokban (gazdasági felszerelésekben) és még ritkábban a ruházatban és terményben fordultak elő. Bár az összeírás nem a háborús károk körében tért ki a földreformmal kisajátított nagybirtokok nagyobb, s többnyire a földművesszövetkezeteken keresztül az újgazdák használatába került mezőgazdasági-ipari inventárjaira, mégis (az elhallgatottakon kívül) föltehetően a háborús rombolásokkal kapcsolatos, hogy a helységeknek mindössze 15—16%-ból jelez ilyen létesítményeket (szeszűző, malom stb.).²² Hasonlóképpen a házi iparnak — mindenekelőtt a fonásnak és szövésnek — a helységek 90%-ában való jelentkezése sem vonatkoztatható el a háborút követő állapotoktól, nevezetesen az új (és nem a használt!) ipari textiliák és konfekciók úgyszólván nullára csökkent bolti árusításától.²³ Adatainkból az is kiderül, hogy a károk okozói többnyire — sorrendben — a frontállások, a tüzesetek és a bombázások voltak.

Az egyeseket közvetlenül érintő károk mellett a kommunális létesítményekben vagy szolgáltatásokban okozott rombolások hatását már minden lakos egyaránt érezte. Az egyébként is elmaradott kommunális adottságok közül talán leginkább a közlekedés sínylette meg a háborút.²⁴ Igaz, a helységeknek több mint feléből (55%) még mindig jó közlekedési lehetőségeket jeleznek, ámde ez fölöttébb viszonylagos értékű minősítés volt, mert a lehetőségeket nem a korszerű gépjárműközlekedés igényeihez, hanem a hagyományos állati erő-vonáson alapuló járműközlekedéshez viszonyították. E viszonylagosságra igen jellemző, hogy a helységeknek mindössze 12—13%-ából tették szóvá konkrétan a távoli vasutat, holott ismeretes, hogy nem a vasutat ért súlyos háborús rongálások után, de még azt megelőzően is jóval előlött volt azon helységek aránya, amelyekről a vasút messze esett. Minderre tekintettel tehát valójában súlyosnak kell venni a helységek ama 25%-ának közlekedési ellátottságát, amelyekben többnyire a lerombolt híd, vagy a bekötő út járhatatlansága miatt gyengének vagy rossznak jelezték azt.

A villany- és vízellátottságnál már nem ily viszonylagosak a minősítések. Bár előbbiben a háborús kár nagyobb volt, mint az utóbbiban, mégis a helységek majdnem 60%-ának teljes villanyellátatlansága nem elsősorban a háborús károkra, hanem — az európai viszonylatban is sűrű település ellenére — a villanyosítás súlyos elmaradottságára utal.²⁵ Ami pedig a vízellátást illeti, annak ese-

²⁰ Összesítések 30. rovat.

²¹ Összesítések 48. rovat.

²² Összesítések 9. rovat.

²³ Összesítések 22. rovat.

²⁴ Összesítések 43. rovat.

²⁵ Összesítések 47. rovat.

tenkénti jó minősítésével majdnem kétszerannyi helységről beérkezett rossz minősítés áll szemben.²⁶ Hasonlóképpen a vízellátás színvonalára vall a közutak aránya is, amely felényi részét teszi a saját használatú kutak mennyiségének. Ugyancsak erre utal, hogy a helységeknek mindössze 1—2%-ából jeleznek vezetékes (csapos) vízellátást. Egyébként a víznyerési formák közül a főhelyet a fúrt és az ásott kutak foglalják el, s ezeket csak távolról követi a természetes víznyerési mód (forrás, patak stb.). Jól minősíti talán még az is a vízellátás színvonalát, hogy a legelterjedtebb a gémeskút, amelyhez képest a szivattyús-kút csak ritkábban fordult elő a helységekben.

Reprezentatív adataink az egészségügyi és iskola-ellátottság helyzetébe is betekintést engednek. Ezek szerint a helységeknek mintegy 60%-ából jeleztek jó vagy kielégítő, s mindössze 15%-ában rossz egészségügyi ellátottságot. Am a rossz egészségügyi ellátottság konkrét okának helyenkénti megjelölése ismét jól jellemzi e minősítések viszonylagosságát — s talán mondhatni: a mögöttük rejlő igények elmaradottságát is —, mivel eme okok között csak igen-igen ritkán szerepel az egyébként közismerten kisszámban meglevő egészségügyi intézmények (orvosi rendelő, gyógyszerár stb.) hiánya, viszont annál többször a szükséges gyógyszer nélkülözése. Nyilvánvaló, hogy sem ez, sem a másik konkrét ok, a járványos vagy egyéb betegség (pl. bőrbetegség) elterjedése egyaránt nem vonatkoztatható el a hazai egészségügyi viszonyok színvonalától és a háború kártevő hatásától.

Ami az iskolaviszonyokat illeti, ha azt tekintjük, hogy adataink szerint a helységeknek mindössze töredékszázaléka (0,2%) állott elemi iskola nélkül, a helyzet nem is látszik oly rossznak. Eme, a letűnt rendszer által hagyományozott a tömegek körében elterjesztett alsófokú iskolázás természetesen mint az ellenforradalom eszmei eszköze, Jánus-arcú eredmény volt, nem is szólva arról, hogy ezzel még távolról sem oldódott meg az egyes helységekhez tartozó szórványtelepülések igen-igen elmaradott iskolaellátottsága.

A háborús károkkal és a kommunális viszonyok elmaradottságával kapcsolatban még általában meg kell jegyezni, hogy az összeírással fölmért helyzet, akár közvetve, akár közvetlenül: munka és anyagiak igénybevételével, nem csupán a gazdaságok rekonstrukcióját nehezítette. Azt követően és tágabb értelemben is fékezőleg hatott a mezőgazdaság továbbfejlesztésére, amennyiben e helységek lakosságának társadalmi magatartását nem csupán e továbbfejlesztést elősegítő közvetlen termelői beruházások, hanem az elmaradott kommunális viszonyokat érintő, fokozottan szükséges nem közvetlen termelői beruházások alakulása is jelentősen befolyásolta.

Ш. ОРБАН

ДАННЫЕ К ИЗУЧЕНИЮ УСЛОВИЙ НА ДЕРЕВНЕ ПОСЛЕ ЗЕМЕЛЬНОЙ РЕФОРМЫ

Резюме

Данные получены в результате разработки переписи, проведенной в начале 1946 года, в одной трети населенных пунктов Венгрии. Тематически они касаются трех проблем:

1. В связи с земельной реформой и крестьянами, получившими землю, данные обращают внимание на то, что несмотря на достижения остался неразрешенным ряд аграрных

²⁶ Összesítések 45. rovat.

проблем (аграрное перенаселение, безработица, элементарная необеспеченность). Величина поземельной собственности, измеряемая хольдами наделенной земли, даже у крестьян, вновь получивших землю, могла рассматриваться только как основа, так как восстановление хозяйств как правило было возможно только с использованием ресурсов вне собственного хозяйства.

2. Складывание партийной и политической обстановки среди крестьян, получивших землю, наглядно показывает факт, что после того, как на парламентских выборах осенью 1945 года Партия мелких сельских хозяев получила абсолютное большинство голосов, к началу 1946 года здесь же три левых партии имели большинство (60%). В то же время сравнительное большинство членов местных комиссий по проведению земельной реформы, игравших важную роль в формировании политической обстановки, состояло в Коммунистической партии. Все это обеспечило в деревнях благоприятные предпосылки к наступлению Левого блока против реакции весной 1946 года.

3. Ущерб, причиненный войной и существовавшие коммунальные условия в большинстве населенных пунктов в значительной степени задерживали реконструкцию хозяйств. Цифровые данные показывают степень и распространенность причиненного войной ущерба и указывают одновременно на тормозящий эффект капитальных затрат по восстановлению, который сказывается на сельском хозяйстве до сих пор, после окончания реконструкции.

S. ORBÁN

CONTRIBUTIONS A L'ÉTUDE DES CONDITIONS RURALES APRÈS L'EXÉCUTION DE LA RÉFORME AGRAIRE

Résumé

Les données sont puisées d'un recensement dressé au début de 1946 et s'étendant sur les 2/3 des localités du pays. Quant à la thématique elles se rapportent à trois problèmes:

1. *En connexion avec la réforme agraire et les bénéficiaires* ces données font ressortir qu'à côté des résultats toute une série de problèmes relatifs à la question agraire (surpeuplement agricole, chômage, manque de ressources élémentaires etc.) restèrent irrésolus. L'étendue des propriétés pouvant être précisée à la base des arpents leur attribués ne servit, même au cas des nouveaux ruraux, que de cadre vide n'étant pas à reconstruire que moyennant des ressources extérieures aux propres exploitations.

2. Comparées aux élections parlementaires de l'automne 1945 ayant assuré la majorité absolue au parti des petits propriétaires les élections déroulées début 1946 et garantissant la majorité des voix (60%) aux trois partis de gauche y représentèrent fort bien la formation *des conditions de parti et politiques*. La majorité relative des membres des comités pour la réforme agraire ayant eu un rôle important quant à la formation des conditions rurales fut en effet adepte du Parti communiste. Toutes ces circonstances n'étaient pas sans créer dans les villages des conditions favorables pour l'attaque lancée par le Bloc de gauche au printemps 1946.

3. *Les dégâts de guerre et les conditions communales* ne firent qu'entraver dans la plupart des localités la reconstitution des exploitations. Les données précisent numériquement la mesure de ces dégâts tout en indiquant d'avance cet effet freinateur qui, même après l'achèvement de la reconstruction, se fait prévaloir jusqu'à présent dans l'agriculture.

Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban

Válasz Berend T. Iván vitacikkére

A Történelmi Szemle 1965. évi 2—3. számában hozzászólás jelent meg „A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon. 1840—1849” c. könyvemhez, illetve az erről a Valóságban Simon Péter tollából megjelent méltatáshoz. Berend T. Iván cikkére válaszolva természetesen annak csak a saját munkámmal kapcsolatos észrevételeire térek ki. A vitacikket — bár felfogásunk a felvetett kérdésekben igen sok tekintetben eltér — azzal a megbecsüléssel olvastam, amelyet az objektivitásra és a tudományos következtetések levonására való minden törekvés megérdemel, s melyet e cikk hangjából kiéreztem. Tárgyilagos és tudományos vizsgálatra törekszem én is, s remélem, hogy a gazdaságtörténetírás szempontjából fontos vitás kérdéseinket, vagy azok nagyrésztét tisztázhatjuk.

Jelenleg az a vita áll a magyar történetírás homlokterében, amelyet Molnár Erik cikkei vetettek fel a nacionalizmus kérdésében, s bár az én munkám körüli immár évtizedes vita más csatornán indult el, elvi jellege következtében sok vonatkozásban belesodródik ebbe a főmederbe. Ezért egyetértek Berend T. Iván vitacikké végén tett ilyen értelmű megállapításával, sőt *ebben a kérdésben* egyetértek Ránki György szerzőtársával együtt írt korábbi cikkével is, amelyre — mivel arra önhibámon kívül nem válaszolhattam — később még visszatérek.

A továbbiakban a vita főkérdései köré csoportosítom válaszomat.

1. Szükséges-e az önálló tőkés fejlődéshez a belső piac kialakulása s ehhez a paraszti mezőgazdasági-ipari munkamegosztása? Volt-e ilyen tendencia Magyarországon is 1848/49 előtt?

Berend T. Iván szerint koncepciómban „első mozzanat, elméleti kiindulás... a parasztiparnak általános európai iparfejlődési főútként történő felfogása. Ez az elméleti kiindulás azonban téves” — írta cikkében (278. l.). Európa nyugati felén — folytatta — a feudalizmus korai bomlása és a tőkés fejlődés „a városi ipar kiépülésével jártak együtt. Nyilván ez játszott közre abban, hogy a falusi paraszti háziipar, illetve ipari kisárutermelés a jóval előnyösebb helyzetben levő városok szabad fejlődésével szemben nem állták a versenyt, s ezért a paraszti iparúzés ritkán emelkedett lépcsőről-lépcsőre a tőkés manufaktúra és a gyár szintjére.” (Uo.) Ezzel szemben — folytatta — ez Oroszország „sajátos megnyilatkozási formájaként jelenik meg” (279. l.).

Amikor az alábbiakban a marxista klasszikusok e megállapításokkal gyökeresen szembenálló nézeteit idézem, aláhúzom, hogy nem ez idézetekkel kívánom bizonyítani Berend T. Iván felfogásának téves voltát — azt később idézett tör-

ténelmi adatokra hivatkozva teszem majd —, hanem csupán azt szeretném tisztázni, hogy mi volt Marxnak és Leninnek e kérdésekben az álláspontja.

A nyugat-európai fejlődésre vonatkozólag Marx ezt írja: „A manufaktúra először nem az úgynevezett városi ipart ragadja meg, hanem a falusi mellék-ipart, a fonást és szövést, azt a munkát, amely legkevésbé kíván céhes ügyességet, művészi képzettséget. Azokon a nagy központokon kívül, ahol a manufaktúra készen találja egy külföldi piac bázisát” (itt a nagy kikötővárosokat kell érteni — T. Gy.), „a manufaktúra nem a városokban, hanem a vidéken, a nem-céhes falvakban stb. üti fel első lakhelyeit”.¹ Marx ezt a felfogását az angol, a holland stb. manufaktúrákra vonatkozóan nagyszámú munkájában, s így többek között a Tőkében is többször leszögezte. Lehet-e akkor a parasztipari manufaktúra kizárólag oroszországi sajátosság? Berend T. Iván e kérdésben Leninre hivatkozik, de Lenin e kérdésben sem áll szemben Marx-szal. Lenin azt írta erre vonatkozólag, hogy „a felvásárlók számára dolgozó kuszatórok megjelenése szükségyszerű kísérőjelensége a kisárutermelésnek az iparban. A »mezőgazdaság és az iparüzés egyesülésének« ez a formája minden tőkés ország sajátossága . . .”²

Úgy gondolom, hogy ezután Berend T. Ivánnak a munkámra vonatkozó azon megállapítását, hogy „a Lenin által Oroszországra kimutatott sajátos fejlődési út sémájára akarja a szerző a magyarországi fejlődést is ráhúzni” (278. l.) — legalább is a marxizmusra hivatkozva — nem lehet hangoztatni.

Mi az oka annak, hogy a parasztipar kibontakozása szükségyszerű folyamat minden országban, amely a természetes gazdálkodásból kilépve tömegméretekben rátér a kisárutermelés útjára? Ennek vizsgálatánál ugyancsak a marxista politikai gazdaságtan alaptételeihez fordulunk.

„Az ország lakossága gyengén fejlett (vagy egyáltalán ki nem alakult) árugazdaság esetén csaknem kizárólag földművesekből tevődik össze” — írta Lenin³ —, „ezt azonban nem úgy kell érteni, hogy a lakosság csak földműveléssel foglalkozik: ez csak azt jelenti, hogy a földműveléssel foglalkozó lakosság maga dolgozza fel a földművelés termékeit, hogy a csere és a munkamegosztás csaknem hiányzik. Következésképpen az árugazdaság fejlődése egyben a lakosság egyre nagyobb részének elszakadását jelenti a földműveléstől, vagyis az ipari lakosság növekedését a földműves lakosság rovására”. Azzal az állapottal szemben tehát, amikor a parasztesalád termelte minden (vagy csaknem minden) szükségleti cikkét, a munkamegosztás következtében most új helyzet bontakozik ki: a különböző (mezőgazdasági vagy parasztipari) cikketek termelő paraszti gazdaságok között kialakul a csere, aminek következtében a termék áruvá, a közöttük levő kapcsolat pedig piaccá válik. „Piac ott és annyi van, ahol és amennyiben létrejön a társadalmi munkamegosztás és az árutermelés.”⁴ „Belső piac”-ről kell itt beszélni, mert a paraszti tömegek közötti belső áruforgalom kifejlődéséről és nem külkereskedelemről van szó. Csak miután a parasztság — amely a feudális országokban a lakosság 80—100%-át képviseli — árutermelővé vált, csak amikor ezek árucseréje az egyes országok mind nagyobb, majd teljes területét bevonja a piacba, — csak azóta beszélhetünk belső piacról. A marxizmus önálló tőkés fejlődésnek azt a tőkés fejlődést tekinti, amely elsősorban a

¹ Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest, Szikra. 1953. 48. l.

² Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest, Szikra. 1949. 376. l.

³ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 21—22. l.

⁴ Lenin: Az úgynevezett piackérdésről. (V. I. Lenin művei. 1. köt. Bpest, Szikra. 1951.

belső piacra támaszkodik, amely saját országban, önállóan, belső gazdasági erőkre építve fejlődik ki. Erről a későbbiekben lesz még szó.

Mindez együttesen az oka, hogy a *paraszti* *ipar* minden országban *szükségszerű tömegalapja a kapitalista iparfejlődésnek*, s éppen tömegméreteinél fogva, főútja ennek. S itt jegyzem meg — bár az előbbiekben már következik is —, hogy a paraszti *ipar* főterülete ugyanaz, ami az ennek előzményeként tevékenykedő falusi (még csupán családi szükségletre termelő) háziiparé volt: a szövő-fonó ipar. Ez igényelte mindkettőben a legtöbb munkaidőt. És — ennek az indulásnak a következtében — ugyancsak a textilipar válik minden önálló fejlődésű országban a manufaktúra, majd a gyáripar első vezető iparágává. E fejlődés egyik legfőbb kényszerítő ereje a korai feudális terményjáradékról a mindinkább a pénzjáradékra történő áttérés a parasztok földesúri, egyházi és állami jobbágyszolgáltatásai terén; s befejezője a feudális pénzjáradékról a tőkés földjáradékra való rátérés. A természetes parasztgazdaság ezzel árugazdasággá válik, hogy pénzben fizethesse ki szolgáltatásait.

A paraszteszaládok közötti munkamegosztásnak azt a határvonalát, amelynek egyik oldalán a mezőgazdasági s másik oldalán az ipari (paraszti) árutermelés folyt, a paraszti árutermelés anyagi adottságai szabták meg. *Ahol elégséges termőföld állott a parasztok rendelkezésére, ott mezőgazdasági árutermelésre, ahol az kevés volt, ott paraszti árutermelésre rendezkedtek be.* A jó termőfölddel rendelkező alföldeken tehát elsősorban mezőgazdasági árutermelés bontakozott ki, a sovány és elégtelen termőföldet nyújtó hegyvidékeken pedig elsősorban paraszti árutermelés. Ez az elkülönülés természetesen nem kizárólagos. Ahol az alföldek falvainak határát nagybirtokok préselték össze — mint például az orosz síkságon —, ott ugyancsak rákényszerültek a parasztok a tömeges iparüzésre. S arról már a piacon kialakuló verseny gondoskodott, hogy az egész paraszteszalád részt vegyen az árutermelésben — s hogy ennek következtében a mezőgazdasági parasztüzemben a nők is abbahagyják a szövést-fonást, s hogy a paraszti üzemben a férfiak is a szövőszék mellé üljenek, — vagyis, hogy az önellátás helyett az egymástól való cserére építsék új (árutermelő, s piactól függő) életüket.

A. Toynbee a XVIII. század közepének *angliai* szövő-fonó parasztiiparát így írta le: „Az iparágak még nagyon kevésé összpontosultak a városokban és csak részben váltak el a mezőgazdaságtól . . . (A parasztok) teljesen függetlenek voltak, mert volt saját tőkéjük és földjük, amellet, hogy kis, szabad legelőbirtokaikon gazdálkodtak, egyúttal a kézműipart is űzték.”⁵ A XVIII. század vég Angliájáról Engels ezt írta: „Angliában a parcellákat a nagybirtok magához vonzotta és elnyelte. A yeomanek mellett ott voltak a kisbérlők, akik a földművelés mellett rendszerint még szövással foglalkoztak.”⁶ „A földművelő takácsok osztálya lassanként teljesen eltűnt és felolvadt az olyan takácsok újonnan keletkezett osztályában, akik kizárólag szövással foglalkoztak.”⁷ A főbb parasztiipari — szövő-fonó — területek a középagliai és a skót hegyvidékeken alakultak ki, kezdve Lancashire-rel, a textilvidék középpontjával.

Franciaország a nagy forradalom előtt mezőgazdasági ország volt. Az országban a falusi lakosság aránya 1789 körül 88% volt, és még 1846-ban sem csökkent

⁵ A. Toynbee: Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században. Bpest, 1909. 38. l.

⁶ Engels: Anglia helyzete (Marx és Engels művei. 1. köt. Bpest, Kossuth. 1957. 558. l.)

⁷ Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. (Uo. 2. köt. Bpest, Kossuth. 1958. 226. l.)

a 75⁰/₀ alá.⁸ Itt — amiben ugyancsak a rosszföldű hegyvidékek parasztsága járt élen — a len- és selyemipar vált a parasztiipar főterületévé. Mint Blanqui írta, a lyoni és nimesi selyemkereskedők felvásárolták még a XIX. század első felében is a Drôme, Var, Isère és Vaucluse völgyeinek parasztsága által termelt és legombolyított nyersselymet. Egy korabeli tudósítás szerint „a vidéken elszórt iparművesek száma... sokkal nagyobb, mint a városokban élőké... , részint kis vidéki városokban, részint és főleg százezrenként elszórva mezei lakásokban”.⁹ Moreau de Jonnès egykorú statisztikai adatai szerint 1850 körül a franciaországi összes lenvászontermelés óriási többsége, 82⁰/₀-a parasztiipari produkció volt.¹⁰ Belgiumban még 1856-ban is az ország lakosságának csaknem háromnegyede, 74⁰/₀-a vidéken élt.¹¹ Mint J. Levinsky a belga ipar fejlődésének leírásában közli: „A vidék volt a gazdasági tevékenység középpontja. A falvakban, különösen Flandriában, készítették azokat a szép vásznakat, amelyek az ország hírnevét biztosították. A szövők földművesek voltak, akik különösen a téli munkanélküliség idején foglalkoztak mesterségükkel. Saját számlájukra dolgoztak, s munkájuk termékeit a gand-i, a courtrai-i és ypres-i vásárookra vitték.”¹² Büchele szerint az 1850-es évek végén még mindig 900 ezer gyapottársó működött Gent (Gand), Brügge (Bruges), Kortrik (Courtrai), Mecheln (Malines) és Löwen (Leuven) környékén a parasztházak között elosztva,¹³ stb., stb.

Válaszom keretei nem engedik meg, hogy az érintett országok parasztiiparáról több adattal, vagy újabb országok parasztiiparáról számoljak be. A fentiek szerint is vitathatatlan azonban, hogy *amíg egy országban (s ez alól a nyugat-európaiak éppen nem kivételek) a lakosság nagy többségét a parasztság képviseli, — a gazdaság előrehaladásában, az ipari ártermelés fejlődésében és a belső piac kibontakozásában a parasztiipar szerepe nélkülözhetetlen.*

Kell-e ezek után bizonyítanom, hogy a magyarországi parasztiipar tömegméreteinek kimutatásával — az 1840-es évek Magyarországon 1,2—1,5 millió szövő-fonó parasztiiparossal számolok könyvemben¹⁴ — hasonló gazdasági problémákat kellett felvetnem, mint amiket általában minden (nyugat- és kelet-európai, de akár minden Európán kívüli) országban a parasztiipar felvetett. Berend T. Iván nem vonja kétségbe a magyarországi parasztiipar tömegeit, s a magyarországi ipari kisártermelés e formájának általam történt felismerését és felkutatását „komoly érték”-nek mondja, leszzegezve, hogy ez a forma hazánkban is „szerepet játszott az iparfejlődésben”, sőt „a parasztiiparosok bér munkásokká válása a tökés iparfejlődés komoly tényezői” között szerepel (283—284. l.), — de magát a koncepciót vitatja.

Azt azonban úgy vélem, nem tagadhatja Berend T. Iván, hogy a magyarországi parasztiipar tömeges megjelenése legalábbis fő vonásokban hasonló képet nyújt a XIX. század-közepi Magyarország gazdaságfejlődéséről, mint amit Oroszországban a XIX. század második felében, vagy Nyugat-Európa országai-ban a XVIII. században és a XIX. század elején kibontakozni láttunk.

⁸ A. Soboul: A francia forradalom története. Bpest, Kossuth. 1963. 46. l.

⁹ Hetilap, Pest. 1845. évf. 28. szám. 443. l.

¹⁰ M. A. Moreau de Jonnès: Statistique de l'industrie de la France. Paris 1856. 185. l.

¹¹ G. Schmoller: Zur Geschichte der deutschen Kleingewebe. Halle. 1870. 189. l.

¹² J. Lewinsky: L'évolution industrielle de la Belgique. Bruxelles—Leipzig. 1911. 26. l.

¹³ C. Büchele: Geschichte des Welthandels. Stuttgart (1867). 320. l.

¹⁴ Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849). Bpest, Akadémiai Kiadó. 1964. 18. l.

2. Fennáll-e még a tétel, hogy „a kisárutermelés szüli a kapitalizmust”, s érvényes-e Magyarország manufaktúra-fejlődésére is?

Berend T. Iván tagadja, hogy „a tőkés iparfejlődés fő útja a parasztipar, s Magyarországon is ez képezte . . . a tőkés manufaktúrák nagy részét, vagy egyenesen többségét” (281. l.). Ez a központi kérdés vitapartnerem gondolatmenetében. Mi a valóság?

Ne elégedjünk meg Marx már idézett megállapításával, hogy „a manufaktúra nem a városokban, hanem a nemicéhes falvakban üti fel első lakhelyeit”; néhány adatot közlünk erre vonatkozólag a külföldi gazdaságtörténeti irodalomból is. A XVII. századi Angliára vonatkozólag azt írta Hill: „Hogy kibújjon a (céhes — T. Gy.) béklyókból, az ipar a szabad városokból az elővárosokba, a céhek alá nem tartozó helyiségekbe és a vidékre húzódott, ahol a termelés mentes volt minden beavatkozástól és szabályozástól.”¹⁵ A Toynbee a XVIII. századi Angliáról írta: „A tőkés vállalkozók osztálya ez időben még csak gyermekkorát éli. Javaik jórészt még a családi ipari rendszer mellett állították elő. Az iparágak még nagyon kevésbé összpontosultak a városokban és csak részben váltak el a mezőgazdaságtól.”¹⁶ Franciaországban Seignobos szerint az ún. kereskedő-gazdák „a város határán kívül telepedtek le, tehát nem tartoztak a céhszabályok alá. Műhelyeikben az előmunkások felügyelete alatt korlátlan számú képesítés nélküli munkást, napszámost, asszonyt, gyereket gyűjtöttek össze . . .”¹⁷ A *belgiumi*, s különösen a flamand posztót is a kereskedők által megszervezett és kizsákmányolt parasztiparosok manufaktúrái vitték a tőkés fejlődés útjára. Lewinsky így ír erről: „. . . A (paraszti — T. Gy.) posztósok már kereskedőknek dolgoztak háziiparszerűen, tőlük kapták a nyersanyagot, lényegében bér munkát végeztek.”¹⁸ Újra csak a már korábban érintett három nyugat-európai ipari ország példáira, s ezekből is csak kevésre szorítkozhatom itt; úgy vélem azonban, hogy ezek világos képet mutattak a *parasztipari manufaktúrák* fejlődésének lényegére vonatkozóan. S mindenekelőtt azt bizonyítják, hogy ez a fejlődés ugyancsak nem „oroszországi sajátos iparfejlődés”, ahogy Berend T. Iván gondolta.

Hogyan lehet mégis az, hogy a magyarországi (hasonlóképpen a paraszti kisárutermelésre épülő) textilköoperációk és manufaktúrák olyan tömeges adatainak feltárása mellett, amelyet munkámban nyújtottam — összesen 259 tőkés textilvállalat az 1840—1848-as Magyarországon! — megállapításaim mégis elutasításra találtak vitapartnerem részéről? Fel sem tételezem, hogy „a kisárutermelés napról-napra szüli a kapitalizmust” tétel volna vitás köztünk, amelyet az általam idézett nyugat-európai történelmi adatok is igazolnak. Mégis a parasztipar helyébe Berend T. Iván, mint a fejlődés főútját, a céhipart kívánja állítani, „a tőkésipar céhes kiindulási útját tagadni egyszerű szemethunyás a tények felett” — írta (280. l.). *Holott a textilipar területén nincs is tömeges céhi termelés*: a munkámban közölt számítás szerint 1848 körül ezek száma csak 31 000, s a céhes eredetű tőkés textilipari vállalatok száma 14 volt, az összes textiltulajdonosok nem egészen 80%-a.¹⁹ S Berend állásfoglalása a céhipar mellett annál is

¹⁵ Ch. Hill: Az angol forradalom. 1640. Bpest, Szikra. 1948. 34. l.

¹⁶ A. Toynbee: I. m. 38. l.

¹⁷ Seignobos: A francia nemzet őszinte története. Bpest, Athenaeum, é. n. 242. l.

¹⁸ J. Lewinsky: I. m. 27. l.

¹⁹ Lásd Tolnai: I. m. 48., 112. l.

meglepőbb, mert ugyanő írt arról, hogy „Magyarországon a textiliparban — mint azt többen vizsgálták és kimutatták — egyáltalán nem voltak céhek...” (276. l.).

Mi súlyos ellentmondást látunk Berend T. Iván álláspontjában, amely az önálló tökés fejlődés kezdetben vezető iparága, a textilipar terén nem a tömeges szövő-fonó paraszti kisárutermelésben látja meg a tökés fejlődés alapját képező főutat, hanem a jelentéktelen kiterjedésű céhiparban (amely egyébként saját megállapítása szerint „nincs is”).

Ennek az ellentmondásnak az okát vizsgálva egy látszólagosan alárendelt jelentőségű „szakmai” módszerre bukkantunk, amelyet Berend T. Iván szem előtt tartott cikke megírása során. „A tökés iparfejlődés útjait a vállalkozó típusa alapján különböztetjük meg — írta —, hiszen a bér munkások tömegei... minden esetben azonos, többségében eredetében paraszti sorból származtak” (280. l.). De hát itt végzetes tévedés van! Mi sohasem *parasztról*, hanem *parasztiiparosról* beszéltünk! Itt nem arról van szó, hogy valamely tökés a maga vállalkozásába von bér munkásként olyan parasztokat, akiket a nagybirtok vagy a tökés bérlet versenye elűz a földjétől, s akiket bármilyen szak- vagy segéd munkára betanítanak. Például — a Berend T. Iván által sajátosan említett — vasútépítésbe. A vasútépítés azonban *nem kisárutermelésből* keletkezett, ide a már másutt felhalmozott tökékkal érkezik a tökés, s olyan iparágat, közlekedési ágat stb. fejleszt ki, amilyent hasznosnak ítél. Itt lehet esetleg a tökés „származása”, „típusa” stb. szerint kategorizálni a tökés vállalatokat, bár itt sem indokolt. De olyan iparágban, amelyben a tőke *eredetileg* alakul ki — vagyis ahol kisárutermelés nagyipari fejlesztése útján felhalmozódik, egyáltalán nem lehet a tökés „típusa” döntő szempont! Teljesen mindegy, hogy a szövő-fonó parasztiipari felvásárló kereskedő eredetileg maga is paraszt volt-e, vagy kereskedő, mert *itt a tökést alkotja, „szülői” a kisárutermelés, nem pedig fordítva, mint a vasútnál, ahol a tökés kezdeményezi az iparágat, és toborozza — bárhonnan — a munkásokat.*

A *parasztiipar a belső piac elsőszülött tömegméretű ipari gyermeke*; itt van a legtöbb szakmát ismerő ipari munkás, itt a legnagyobb az árukereslet. A tőke — bárhonnan is származik ide — kénytelen hozzáidomulni ez iparágához. A tökést nem származása, típusa alapján kell megkülönböztetni, hanem aszerint, hogy mi a kizsákmányolási területe. Igaz — mondhatja erre vitapartnerem —, de hát a kereskedelmi tőke, amely kívülről kapcsolódik a parasztiiparba, nem ennek kizsákmányolásából keletkezett. Valóban igaz, de *csak egy pillanatig az. A tőke első körforgása, a bővített újratermelés első folyamata alatt már szőröstől-bőröstől a parasztiiparosok izzadságának termékévé válik.* Nézzük csak a Berend T. Iván által említett — s ellenem érvként felhozott Goldberger „gyárost” (1848-ban valójában csak manufaktúratulajdonost) —, vajon tényleg nincs-e köze a parasztiiparhoz, ahogy vitapartnerem állítja. Tudni kell, hogy a XVIII. század végén egy Perez nevű felvásárló kereskedő — aki azután az eredeti spanyol helyett a német Goldberger nevet vette fel — az általa vásárolt felvidéki (szlovákiai) parasztvásznakat kékre festve vitte tovább a piacra; ebből halmozódott fel az a tőke, amelyből 1848 előtt már a „modern” festőgépeket vette egyébként kézi munkán alapuló műhelye számára. *Vajon mennyi tőke maradt meg a Perez-féle eredetileg máshonnan hozott kereskedelmi tőkéből addig?* Nem hiszem, hogy bárki is arra gondolna, hogy a „gyáros” magasabb életszínvonalát és üzembővítését az eredeti tőke biztosította. Hasonlóképpen Valero is eredetileg felvásárló volt, aki olaszországi szakmájának megfelelően a paraszti nyersselyem felvásárlásával foglalkozott és annak megszövéssel üzemeltette manufaktúráját. Berend T. Iván

hibájául rója fel munkámnak, hogy nem domborította ki eléggé, mint kelet-európai sajátosságot, hogy pl. az iparba csak a kisebb kereskedő-tőkék kapcsolódtak; ha így is volna, még inkább nyilvánvaló, hogy az eredetileg jelentéktelen felvásárló tőkék megnövekedése a parasztipar kizsákmányolása révén történt. Egyébként a nyugati és keleti kapitalista *sajátosságok* kérdésére később még visszatérek.

Magyarországon vannak egyébként paraszti származású felvásárló kereskedők is, akiket Berend reklamál rajtam; könyvemben a námesztói szlovák Kompanek paraszttakácsból lett felvásárlókereskedőt vagy a szlovákiai paraszti ipari házalókat, különösen a parasztipari vásznat Bulgáriába és Moldvába exportáló *bobrói*, az Erdélybe exportáló *zubrohlavai* stb. parasztiparos eredetű felvásárló nagykereskedőket ismertetem.²⁰

De hát Oroszországban sem minden felvásárló és manufaktúratulajdonos parasztipari múltú. „Az új paraszti »ipar« — írta erről Lenin — a szóbanforgó vidéken az a körülmény hívta életre, hogy az ország általános gazdasági fejlődése kiszorította a tőkét a kereskedelemből és az ipar felé irányította.”²¹ Nyilvánvaló tehát, hogy Lenin felfogásában nem a tőkés típusa, hanem kizsákmányolási területe a döntő. Egyébként ami a vitacikk azon megjegyzését illeti, hogy Lenin a „kustár” kifejezést nem tartotta tudományosnak (mert a kisárutermeléstől a manufaktúrában végzett munkáig mindent belésoportoltak, 278. l.), arra csak azt lehet válaszolni, hogy ahogyan Lenin használta (pedig igen sokszor használta!), *egyszerre tudományossá vált. Ő tudniillik nemcsak megkülönböztette a parasztipar egyes fejlődési fokait, hanem egyidejűleg rámutatott az egyikből a másikba való átmenet folyamatára, a parasztipari kisárutermelésre épülő tőkés fejlődés jelentőségére, az iparfejlődés ez útjának kiemelkedő jellegére. S tette ezt éppen azokkal a narodnyikokkal szemben akik tagadták, hogy a paraszti kisárutermelésnek köze volna a tőkés nagyipari fejlődéshez. „Világos — írta —, hogy a »gyári és üzemi« és a »kustár« — ipar különválasztása teljesen mesterséges, hogy egységes és kerek egészet alkotó ipari szervezettel állunk szemben, amely teljesen megfelel a tőkés manufaktúra fogalmának.”*²²

Ha a parasztipari kisárutermelésre épülő tőkés vállalatokat a tőkés típusa szerint kategorizálnánk — mint ezt Berend T. Iván kívánja —, az más hibát is eredményezne. Felcserezné a dolgozó tömegek és a tőkések tényleges szerepét a gazdaságtörténet kialakításában. Vajon valóban a kisárutermelés szüli a tőkét, és egyben a tőkést is, vagy megfordítva történik? A magyar gazdaságtörténet már régen tisztázta a *dolgozó tömegek alkotó erejének a mezőgazdaság előrevitelében, a termőföldek — irtással, lecsapolással, rendszeres megművelésével való — javításának történelemalkotó jelentőségét.* Ez a szemlélet a történelmi materializmus szemlélete, amely a néptömegek aktív, történelemformáló jelentőségét domborítja ki, habár nem tagadja a kiemelkedő egyéniségek történelmet gyorsító vagy lassító szerepét. Olyan hatalmas gazdasági fejlődés azonban, amely a mezőgazdaságban a tömegek állandó munkája és erőfeszítései alapján ment végbe, nem fűződik egyes emberek nevéhez. Hasonlóképpen mutatkozik ez az iparfejlődésnél is. *Egész iparágak, s különösen az egész népgazdaságot érintő vezető iparág kialakítása és fejlesztése sem folyhat másból, mint a munkástömegek tevékenységéből.* Ez a szemlélet nyilvánul meg a parasztipar történelem- és gazdaságtörténelemformáló tevékeny-

²⁰ Tolnai: I. m. 62., 66. l.

²¹ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 339. l.

²² Uo. 387. l.

ségének munkámban történt kiemelése során is. Itt nem a Goldbergerek és Vale-
rók tevékenységéről van elsődlegesen szó — bár ez az adott időpontban hasznos
volt —, hanem több mint egymillió szövő-fonó kisárutermelőnek, s ezek mind-
inkább bér munkássá váló tömegeinek állandó erőfeszítéséről a guzsaly, a rokka,
a szövőszék körül; több mint egymillió férfi, nő és gyermek harcáról az anyag
feldolgozásáért, a mindennapi megélhetés biztosításáért, a kizsákmányolás szorí-
tása és az ausztriai fejlettebb textilipar versenye ellen, — miközben (a mező-
gazdasági kisárutermelő paraszttal együtt) felépítik az ország belső piacát, s
ezzel (ugyancsak velük együtt) azt a gazdasági alapot is, amely az ország önálló
fejlődésével, annak függetlenségét is alátámaszthatja.

A parasztipar tehát országos méretekben „szüli a kapitalizmust” s válik a
manufaktúrafejlődés tömegalapjaként a belső piac kezdeti szakasza vezető ipar-
ágának, a textiliparnak fő fejlődési útjává. De — s most ezt kell aláhúznunk —,
mindez csak akkor következik be, ha *állami* előfeltételeit biztosítják.

3. Igaz-e, hogy a protekcionizmus „gyártja a gyárosokat”, s ennek főeszköze a
védővám? E védővámot hivatott-e pótolni Magyarországon az Iparvédegylet?

Mint már írtunk róla, a belső piac kialakulása feltételezi az azon kicseré-
lődő mezőgazdasági és ipari termékeket; s miután a piac általában egyenértékek
cseréjét jelenti, és a „belső” piac belföldi termékek cseréjére utal, — *a belső piac
egyidejűen jelenti az azon egymással cserekapcsolatra lépő hazai mezőgazdasági és
ipari termékek egyenlő értékű mennyiségének megjelenését is.* A piac „belső” jellege
utal még kiterjedésének országhatártól-országhatárig tartó *nemzeti* voltaára, ami
az egyenértékű mezőgazdasági-ipari áruk *tömegmértékét* is bizonyítja. Ezért volt
ennek előfeltétele a parasztságon — az ország lakosságának nagy többségén —
belül létrejövő munkamegosztás; s azért volt e tekintetben perdöntő jelentőségű a
parasztiparosok tömeges megjelenése, mint az ugyancsak tömegesen megjelenő
mezőgazdasági áru- és kisárutermelők cserepartnere. A főként családi szükségletre
termelő *naturális* gazdálkodást folytató paraszttok gazdaságilag még érdektelenek
egymás iránt; *a belső piac azonban létrehozza az ország gazdasági egységét*, amennyi-
ben a mezőgazdasági áru- és kisárutermelőket *érdekeltté teszi* az ipari áru- és kis-
árutermelők fogyasztásában (mert hiszen ez a fogyasztás jelenti az ő piacukat)
és *viszont*. „... A csere erősödése az egyes területek közt, a fokozatosan fejlődő
áruforgalom, a kis helyi piacok országos ... piachban való összpontosulása” —
sorolja fel Lenin e folyamat jelenségeit, majd rámutat a végeredményre — „a
nemzeti kötelékek megteremtése nem ... egyéb, mint a polgári kötelékek meg-
teremtése”.²³ *Ez az önálló töké fejlődés kialakulásának folyamata.*

Berend T. Iván vitacikkében azonban a *polgári* forradalma előtt álló
Magyarországon semmiféle törekvést nem fedez fel arra vonatkozóan, hogy a
haladó erők a *mezőgazdasági termelés és az ipari termelés között valamiféle összhangot*
kívántak volna létrehozni. Ellenkezőleg, a mezőgazdasági és az ipari érdekeket
állandóan *szembeállítja egymással*, lényegében *csak a mezőgazdaság tőkés fejlődését*
tartja szem előtt, s az *iparit lebecsüli*, mint „a történeti fejlődésben a mezőgazda-
ság tőkésedése és annak ellenmondásai talaján lejátszódó gigászi társadalmi
vajúdáshoz viszonyított apró történeti jelenség (munkámban mutatkozó — T. Gy.)

²³ Lenin: Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?
(V. I. Lenin művei. 1. köt. Bpest, Szikra. 1951. 153. l.)

mértéktelen eltúlzását". Ne értsük félre! Itt nem a mezőgazdaság árutermelése a „gigászi”, s nem a hazai ipari termelés volumene „apró”, hanem tőkés fejlődésük létrehozásának problémája. Ebből *arra kell következtetnünk, hogy szerzőjük a tőkés mezőgazdaság kialakulásának jelentőségét tartja gigászinak, a nemzeti ipar kérdését pedig „apró történeti jelenség”-nek tekinti.* De hiszen Berend T. Iván ipartörténész! S egy olyan országról szól, amely éppen ezekben az években lép a polgárosodás, a kapitalizmus útjára! Hiszen tudnia kell, hogy a tőkés fejlődés mindinkább vezető területévé az ipar válik, s így *éppen ennek a fejlődésnek a kezdetét kell a legfontosabb kérdésnek tekinteni!* A dialektikus gondolkodás sohasem tekint úgy a pillanatnyi állapotra, mint az erők állandó helyzetére, s *meglátja a haladás csíraformájában is a későbbi rohamos fejlődés ígérétét.* Ilyen ígérlet az ipar is az 1848/49 előtti Magyarországon. S minden haladó erő ezt támogatta.

Miért volt érdeke pl. a magyar liberális nemességnek a honi tőkés iparfejlődés s mindenekelőtt a textilfejlődés a XIX. század közepén? Ebben az időszakban a magyar mezőgazdaság — s különösen a liberális nemesség birtokainak — *főterméke a gyapjú.* Az ország kivitelének az 1845—48-as években például 30%-át képviselte a gyapjú, míg az összes gabonaféle együttesen is csak 23%-ot.²⁴ Ugyanakkor a behozatal legnagyobb tétele az ausztriai—csehországi textilgyártmányok voltak, amelyek 1848-ban az összimport 68,6%-át képviselték.²⁵ Az ausztriai piaci monopólium súlyos károkat okozott a mezőgazdasági s különösen a gyapjútermelőknek az árak leszorítása következtében. S a XIX. század 30—40-es éveiben, amikor az *egész liberális nemesség árutermelővé fejlődött, országos méretekben alakult ki az a vélemény, hogy a magyar mezőgazdaság csak akkor fejlődhetik — természetesen tőkés úton —, ha áruít az országban, a belső piacon értékesítheti.* Ezért kellett a honi textilipar, s mindenekelőtt a tőkeerős textilmanufaktúra, hogy piacává váljék a gyapjúnak s az egyéb mezőgazdasági termékeknek; természetesen egyszersmind a mezőgazdaság is piaca lenne a honi iparnak. S e polgárosodó — s a gyenge polgárság funkcióját teljesítő — liberális nemesség vezére, Kossuth Lajos ezért írta 1845-ben erről: „Esengve szeretném kérni nemzetemet: siessen! siessen! *siessen meghódítani a magyar iparnak a magyar piacot, hogy az élénk belfogyasztás által virágzásra jutott magyar ipar piacot biztosíthasson a verseny fenyegette magyar földművelésnek . . .*”²⁶

De hogyan biztosíthatta a belső piacot a honi ipar számára a liberális nemességgel élén az ország lakossága? Természetesen a nemzeti protekcionizmus eszközeivel. Ezek között a legfontosabb a védővám volt, mert ez egy csapással az ipar részére biztosította a nemzeti jövedelem egy jelentékeny részét, ugyanakkor a nemzeti piacot is, kiszorítva az idegen versenytársakat. Mint Marx a kapitalizmus kibontakozása korszakáról megállapította „a védővám-rendszer . . . eszköz valamely ország nagyiparának fölnevelésére, azért látjuk, hogy olyan országokban, ahol a burzsoázia mint osztály érvényesülni kezd, ott . . . nagy erőlködéssel dolgozik védővámok kivívásán”.²⁷ Nyilvánvaló, hogy a Magyarországon a burzsoázia szerepét betöltő liberális nemesség ezt a saját *korának legkorszerűbb álláspontját* fejezi ki, amikor mind élesebben állást foglal a magyar ipari védővám mellett. Az 1843-ban megnyitott diéta alsóházában többségben levő liberális nemeselek *meg is szavazzák a védővámot; ezt azonban a félféudális-agrárius érde-*

²⁴ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1845—46. u. 1847—48. Wien. 1850. 55—57., 24—27., 58—63. l.

²⁵ Uo. 1847—48. 58—63. l.

²⁶ Pesti Hírlap, 1845. febr. 21., 97. sz. (Kiemelés tölem. — T. Gy.)

²⁷ Marr: Szabadkereskedelelem és védővám. Bpest. 1919. 32. l.

keltségű felsőház és Bécs elvetette. Alkotmányos úton tehát nem érhető el a magyarországi haladó erők követelése, a vámmal védett magyarországi belső piac. Mi tehát a teendő?

A védvám törvény reakció által való elvetése után Szentkirályi Móric és Bezerédj István az országgyűlésen kimondta a jelszót: *Hogyha határainkon már nem lehetett, házunk küszöbjei előtt állítsuk fel az idegen gyárterményű iparcikkeket kizáró sorompókat.* 1842-től, de különösen 1844-től kezdve egymás után alakulnak az országban helyi védegyletek, amelyeket 1844. október 6-án Kossuth *egyetlen hatalmas országos szervezetté egyesít.* Csaknem 100 000 aktív tagja van, akik vállalják, hogy csak magyar ipartermékeket — s itt elsősorban textiltermékeket jöttek számba — vásárolnak.

A védegyelet iparpártoló tevékenységének központi kérdése — mint a gyapjúértékesítés problémájából is következtethettük — a honi textilipar támogatása volt. „Védegyeletünk — írta Kossuth²⁸ — mindaddig félkezű óriás lesz, valamint éppen azt a kelmét, amelyből legtöbbet (évenként 25—30 millió pft árát) fogyasztjuk, magunk nem készítjük.” Kossuth tisztában van a szövő-fonó parasztipar jelentőségével is e területen: „A szövést a népnek (nem a gyárakban dolgozó munkásoknak ... hanem a mezői lakos nép tömegeit értem) ... nem egyedüli, hanem hasznos mellékkeresetévé tegyük ...”²⁹ Erre hívja fel a védegyelet által támogatott manufaktúratulajdonosokat is. *A védegyelet ez — anyagi és főleg erkölcsi — támogatása jelentősen előmozdította a parasztipari alapú tőkés textilvállalatok fejlődését.* Az eddig — könyvemben — felkutatott ilyen ipari cégek közül 68-at találtam, amely 1842 előtt működött már, míg az 1843 és 1848 között alakulók száma 109 volt;³⁰ az összes tőkés textilipari vállalat 62%-a tehát ebben a társadalmi ipartámogatási korszakban indult be. Egyidejűleg a vidék feudális földtulajdonviszonyai (ösiség) miatt a manufaktúra-tőke és a rossz termékek következtében³¹ a szlovák szövő-fonó parasztok városokba vándorlásának folyamata is megindult; a parasztipari textiltermelés egy része tehát valóban „beszorult a városba” (amit Berend T. Iván ugyancsak nem ért meg, hiszen — szerinte — „parasztokról” van szó, akik a „falvakban laknak”). Egyébként akár manufaktúrák, akár kooperációk alakultak ily nagyszámban a textiliparban (vitapartnerem ez utóbbit állítja, bár többségében manufaktúráról van szó), tőkés vállalattal állunk szemben, s így ebben a vonatkozásban a vita érdektelen.

Mind e bizonyítékok ellenére a védegyelet kérdésében sem tudunk vitapartneremmel közös nevezőre jutni. Berend T. Iván kandidátusi disszertációm oppo-nensi véleményében leszögezte, hogy szerinte a védegyelet jelentőségét „semmiképpen sem az iparfejlődésre gyakorolt konkrét hatásában, hanem 1848 politikai táborra kikovácsolásában kell keresnünk”. Persze a védegyeletnek nagy politikai jelentősége is volt, de az önálló tőkés fejlődés gazdasági célkitűzésére gyakorolt hatása volt az elsődleges, s csak ennek „felépitménye” volt a politikai következmény. A történelmi materializmus ezt a sorrendet félreérthetetlenül tisztázza, s ezt a történelem most is alátámasztja.

Ha van tömegméretekben folyó paraszti kisárutermelés (melyet Berend T. Iván nem tagad), s vannak tőkés textilüzemek (amiket ugyancsak nem tagad, habár azok paraszti alapját nem ismeri el), miért nem hasonló a magyarországi

²⁸ Kossuth Lajos: Pro memoria a Magyar Gazdának c. cikk. Hetilap, 1845. 12. sz. 184. l.

²⁹ Hetilap. 1845. 16. sz. 245. l.

³⁰ Lásd Tolnai: I. m. 118. l.

³¹ Lásd a tőke és a munkaerő városbaözlésének leírását, az utóbbit a szlovák parasztiparosokra vonatkozólag az 1846-os éhínség idején — uo. 126—143. l.

iparfejlődés az ugyanezen előzményekkel induló angliaihoz, vagyis az önálló tőkés fejlődés klasszikus példájához? Ezt vitapartneremnek indokolnia kell. Kettős választ is ad. Az első: az 1848 előtti „a Habsburg-birodalom kereteibe kényszerített” Magyarországon „nyomasztó feudális viszonyok uralkodtak” (277. l.). De hát e nyomasztó feudális (és ráadásul feudális-gyarmati) viszonyok valóban nem engedik meg az önálló fejlődésre való átállást? Erről szó sincs. Az *ilyen szemlélet örök feudalizmusra ítéli a „nyomasztó feudális viszonyok” között élő országokat*, különösen ha azok még más államok „kereteibe” vannak „kényszerítve”. Ha azonban az Ausztriához ugyancsak feudális gyarmati vonatkozásban kapcsolódó XVIII. századvégi Belgium történetét nézzük, menten kiderül, hogy az *önálló tőkés fejlődésnek a „nyomasztó feudális” és gyarmati állapotban kialakult kezdetei menten rohamos tőkés fejlődésbe mennek át, ha az állam kivívja függetlenségét és önálló gazdaságpolitikára térhet át, beleértve a protekcionizmus politikáját is*. Az 1848/49-es magyar polgári forradalom ugyancsak a független Magyarország zászlaját tűzte ki, mint Belgium 1830-ban; győzelme esetén itt is szükségszerűen az önálló tőkés fejlődés útja bontakozik ki. Erről még a későbbiekben lesz szó.

Berend T. Iván másik érve a magyarországi önálló tőkés fejlődés lehetősége mellett az, hogy Magyarország porosztutas fejlődése mellett erről szó *sem lehet*. „A porosztutas agrárfejlődés történeti irodalomban meggyőzően ábrázolt történeti előzményei közepette — írta (282. l.) — ... az önálló tőkés fejlődés alapfeltételei hiányoztak.” Megint egy predestináció. Milyen történeti irodalmat tanulmányozott erre vonatkozóan Berend T. Iván? E nemzetközi történelmi kérdésekre kiterjedő vita közepette cikkében egyetlen külföldi forrást sem idézett, amelyeket szembeállított volna az én külföldi szakirodalomból vett hivatkozásaimmal. De vegyük akár a hazai irodalmat is: valóban sehol sem talált olyan utalást, hogy például Poroszország (pedig ez a névadója a porosztutas agrárfejlődésnek) sohasem lépett az önálló tőkés fejlődés útjára? A valóságban az ugyancsak porosztutas cári Oroszországgal együtt, de azt megelőzve Poroszország az egységes német állam keretében az önálló tőkés fejlődés útján járt.

Amikor a gazdasági fejlődés egy bizonyos — jelenleg tőkés — típusát vizsgáljuk, akkor az *első szempont a legáltalánosabb és legjellemzőbb tulajdonságok vizsgálata kell legyen, s a speciális adottságok csak másodsorban figyelemreméltók*. Magyarország tőkés fejlődése előzményeinek kutatásában is a főszempont az, hogy e fejlődés *tőkés* irányú; a nyugat-európai *ugyancsak tőkés* irányú (például manufaktúra-) fejlődéssel való összehasonlításnál tehát elsősorban a közös (kapitalista jellegű) tulajdonságokból kell kiindulni és nem a másodrendű speciális jellegzetességek (például a különböző agrárfejlődés) következtében kétségtelenül meglevő különbségekből. Ha ez a vizsgálatunk főszempontja, nem fogunk eltévedni az olyan jelenségek között, mint amilyen a paraszti piac, a belső piac, az önálló tőkés fejlődés, a függő tőkés fejlődés (amiről lesz még szó) stb. Itt utalok Berend T. Ivánnak azon korábban említett megállapításaira, amelyek a kereskedelmi felvásárlásnak a tőkés fejlődés szempontjából való kutatásaimat elmarasztalták, mert szerinte úgy kezelem a „kérdést, mintha a kereskedelmi tőke Magyarországon ugyanolyan szerepet játszott volna a tőkés iparfejlődésben, mint a nyugat-európai országokban”. Itt le kell szögezmem, hogy ezek *lényegében* valóban ugyanolyan szerepet játszottak (tőkés termelésre szervezték a kis-árutermelést), még ha van is mennyiségükben, nagyságukban stb. különbség. Ez azonban főleg a fejlettebb állapotnak a fejletlenebbel szemben való mennyiségi különbsége. Hadd hivatkozzak itt Leninre, aki a „speciális orosz utat” hirdető századfordulói orosz irodalommal szemben leszögezte, hogy „Oroszország

ugyanarra az útra lépett, mint Nyugat-Európa”.³² „Érdekes, hogy mennyire azonosak ennek az általános folyamatnak alapvető vonásai Nyugat-Európában és Oroszországban.”³³ Stb. Magyarországon is a nyugatival lényegében azonos módon vált lehetővé az önálló tőkés fejlődés kialakulása is; az, hogy ez valóban bekövetkezett-e, összefügg a nemzeti függetlenség problémájával.

4. Hogyan foglaljuk állást a haladó- és hogyan a reakciós nacionalizmussal kapcsolatban? Miért kell 1848/49-et pozitívan és 1867-et negatívan értékelnünk?

Ha nincs önálló tőkés fejlődési tendencia az 1848-as Magyarországon — Berend T. Iván koncepciója szerint —, természetesen a szabadságharc veresége ezt meg sem semmisíthette. A vitacikk tehát kétségbe vonja, hogy „1848 veresége pecsételi meg az önálló fejlődés sorsát” Magyarországon (282. l.). Úgy véli, hogy magát 1848-at a „megelőző több évszázados fejlődési út”, „a feudális viszonyok hosszas fennmaradása”, „az örökös jobbágyság visszaállítása” (282—3. l.) is meghatározza a nemzeti szuverénítás hiánya mellett. *Újra visszatértünk a bűvös körbe: a feudalizmus fennmaradásának oka a feudalizmus.* A tömeges kisárutermelés a mezőgazdaságban és az iparban — amit, újra alá kell húznuunk, senki sem tagad — tehát nem szülte volna meg a tőkés formákat sem a mezőgazdaságban sem az iparban? S ha mégis megszülte — mert ezt sem tagadja senki — az nem hat a feudalizmus „hosszas fennmaradása”, „az örökös jobbágyság visszaállítása” stb. ellen? Hiába van az árutermelés, megmarad a feudalizmus, mint meghatározó tényező? Akkor hogyan született mégis meg a polgári forradalom, mint a tőkés fejlődési tendenciák győzelme a feudalizmus felett? S hogyan robbant ki a szabadságharc, mint az önálló tőkés fejlődésnek, a belső piac nemzeti piaccá alakításának s onnan minden idegen iparcikk kiszorításának gazdasági célját szolgáló küzdelem? Minderre nem ad magyarázatot Berend T. Iván koncepciója.

Mit mond ezzel szemben a történelem? A közbülső vámvonalat az ellenforradalmi Habsburg-kormányzat mindjárt a győzelem után eltörölte. Ekkor megindult a mostinár minden védegyleti társadalmi mozgalmótól „megtisztított” országba a lajtántúli ipar, — többségében, mint ismeretes, a textilipar — áruözöne. Lehet-e ez közömbös, vagy csak „apró történeti jelenség” a magyar tőkés iparfejlődés és a magyarországi belső ipar szempontjából? Pedig annak kellene lennie, ha, mint Berend T. Iván írta cikkében, nem 1848 veresége pecsételi meg az önálló magyar fejlődés sorsát. A múlt — a feudalizmus elhúzódása stb. — korábban is fennállt, s determinálta a fejlődést. Mi az oka akkor, hogy a magyar textilmanufaktúra (és kooperáció) pusztulásának s a magyarországi parasztipar ugyanekkor meginduló szörnyűséges tömegnyomorral járó felbomlásának időszaka éppen ekkor kezdődött el? *Talán mégis a vereség?*

Munkámnak az 1850-es évektől az 1867-es kiegyezésig tartó ipari fejlődést — illetve visszafejlődést — tartalmazó része kimutatja, hogy az 1857-es tőkés gazdasági válságig csaknem minden hazai textilmanufaktúra (és kooperáció) csődbe jutott, illetve megszűnt. A felvásárlókereskedelem ügynökévé és közvetítőjévé vált a cislajtániai textiltermékek helyi eladásának. Végül — két évtizedes

³² Lenin: A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében (V. I. Lenin művei, 1. köt. 428. l.).

³³ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 9. l.

hősies munka, erőfeszítés és nyomorgás után — az 1867-es gazdasági válságig lényegében megszűnt a kisárutermelő szövő-fonó parasztiipar is, legalább ami tömegméreteit jelenti. A paraszti szövők és fonók — mivel árugazdaságuk megszűnt, kiszorította az immár vasúton is mindenütt megjelenő külföldi gyári textiláru — kénytelenek visszatérni parasztparcelláikhoz, s mezőgazdasági bérmunkásként, kubikusként tengődni az ipari munkás magasabb életszínvonalának 1848-ig reálisnak látszó lehetősége helyett. S mert a részes munkás, a cseléd, a bedolgozó „bérllő” — nagyrészt visszatérést jelentett a naturális gazdálkodásra, a természetbeli bérre stb., újjászerveződött a falusi háziipar is családjában, vagy legalább is a csekély termelési feleslegét piacravivő patriarchális parasztgazdaság. Ezt mutatta az 1884-es háziipari összeírás még mindig hatalmas, 800 ezrenyi parasztiipari tömegével, de az ezek már csak évi átlagosan 3 Ft 87 krajcárt kitevő áru-termelésével.³⁴ A honi parasztiipar, amely 1848 előtt az önálló magyar iparfejlődés hatalmas ígérete volt, ime elpusztult.

Ezzel kiesett Magyarország nemzetgazdaságából a tömegtermelő ipari elem, s esett a mezőgazdasági áruk belföldi vásárlása; erősen lecsökkent a magyarországi nemzeti piac is. A mezőgazdaság terményeit újra Ciszajtániába szállította a nagybirtok, a belső piac elsorvadása visszaszorította a mezőgazdasági paraszti kisárutermelőket is. Mezőgazdasági nyersanyagszállításával fizette meg az ország — amely most már tőkés keretek között, s így kapitalista történetében immár véglegesen a Monarchia mezőgazdasági körletévé vált — a Lajtántúlról importált ipari termékeket. Megszűnt tehát a hazai ipari tőke felhalmozása — kivételként a néhányezer munkást alkalmazó s így jelentéktelen felhalmozást nyújtó malomipar maradt meg —, s az ország nehézipari nyersanyaglelőhelyeit importált, főleg bécsi tőkék kerítették ellenőrzésük alá. Íme: Magyarország amely 1848/49-ig az önálló tőkés fejlődés irányába haladt, így vált függő országgá, s maradt az, egész tőkés fejlődése során. Így — állapítottam meg munkámban — a parasztiipar ugyanúgy hozzájárult (mostmár hiányával) a Magyarország függetlenségét feladó 1867-es kiegyezéshez, ahogy 1848/49-ben hozzájárult (akkor azonban jelenlétével) a forradalom és szabadságharc erőihez.

Berend T. Iván ezt úgy értékeli vitacikkében, hogy munkám „az 1867. évi kiegyezést »a hazai parasztiipar pusztulása« következményének tekinti” (282. l.). Valóban leegyszerűsített magyarázat! A gazdasági összefüggéseiből kiragadott ezen „parasztiipar-konceptióm” kétségtelenül sajátos tudományos profilít kölcsönöz számomra. Munkám második része az 1850-től 1867-ig tartó korszak keretében mindazoknak a viszonylatoknak és kapcsolatoknak a visszaesését vizsgálja, amelyet az innmár felbomló parasztiipar mutat; s e visszaesés mind a belső piac, mind a textilipari tőkés fejlődés, mind az önálló tőkés fejlődés kérdéseire vonatkozott. Ezt tisztázni kellett, mivel e munkám csupán ilyen ismertetéseken keresztül megközelíthető: eddig nem jelenhetett meg, éppen „vitás volta” miatt, nyomtatásban. Ez szolgáljon adalékul vitapartnerem azon megállapításához, hogy álláspontommal „nagyon is sokat vitatkoznak”. Azt viszont el kell ismernem — és ennek örömmel eleget is teszek —, hogy Berend T. Iván mint lektor nemcsak hogy nem akadályozta meg, hanem támogatva az 1840—1849 közti időszakokkal foglalkozó könyvem megjelenését, azután is, hogy felfogását nem tettem magamévá. Mostani cikkét is úgy tekintem, hogy a vitás kérdések felvetésével elő akarja segíteni azok helyes irányú tisztázását.

³⁴ Jekelfalussy József: Magyarország háziipara az 1884. év elején. Bpest. 1885. 25—31. l. alapján kiszámított átlag.

Berend T. Iván rámutat, hogy párbeszédünk „végső soron szerves része a történelemszemlélet nacionalista maradványairól Molnár Erik által kezdeményezett . . . vitának” (284. l.). Bizonyos, hogy aki belső piacról, önálló tökés fejlődésről, forradalomról és szabadságharcról ír, az mindenképpen állást kell foglaljon abban, hogy ezek az események, amelyek egyidejűen a *gazdaság* és a *polgári nemzeti fejlődés* kategóriájába tartoznak, *előnyösek vagy hátrányosak a társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából*. S itt aláhúzottan ki kell jelentenem, hogy *én a magyarországi polgári forradalom eseményeit* — egyes nemzetiségekkel és a földosztással kapcsolatos fejleményektől eltekintve — de e két fejleményt is figyelembevéve *egészében haladónak tartom*; s ebben, gondolom, nem állok egyedül. Továbbá aláhúzottan kijelentem, hogy *én a kiegyezést* — egyes, a nemzeti önállósodás-irányába tett lépésekkel kapcsolatos fejleményektől eltekintve — de ezek figyelembevételével is *egészében reakciónak tartom*; s talán ebben sem állok egyedül. Mindezt előrebozsátom, de ez az állásfoglalás — a forradalom pozitívan, a forradalmat lezáró antidemokratikus ellenforradalmi tett negatívan való értékelése — sem általában, sem a konkrét magyar viszonylatban nem áll szemben a marxista állásponttal, ellenkezőleg, azt képviseli. Hadd idézem itt Berend T. Iván részéről a vitába bevont Molnár Eriket, „aki szerint „a polgári nemzeti ideológia, a hazafias érzésre való polgári hivatkozás, amely 1848-ig, illetve 1867-ig — ha a nemzetiségi kérdést nem tekintjük — a haladást mozdította elő, 1867 után a félfudális kapitalista osztályuralom leplezésének, a nyers osztályérdek nemzeti köntösbe rejtésének . . . eszközévé változott . . .”³⁵ Nos (ha eltekintünk attól, hogy az 1848 utáni Magyarország valójában *kapitalista volt*, bár feudális maradványokkal, tehát nem „félfudális”) — ez az én véleményem is. S ebben a problémakörben éppen ez a *főkérdés*. Ha ennek ellenére mégis előzékenyem bemegyek a nemzeti kérdésben vitapartnerem által kitárt kapun — amelyen az ő véleményét csak abból következtethetem, hogy Molnár Erikre hivatkozik —, nem is a mostani vitacikk ösztönöz, hanem a korábban Ránki György társaságában megírt — s a mostanitól annyira elűtő hangú — cikkben felvetett kérdések megválaszolása. Úgy gondolom, hogy legalább is mindaddig, míg nem tisztázódik a vita, inkább érvekkel, mint olyan címkék osztogatásával kell az igazságot „kideríteni”, mint az érintett cikk szótárából való „dogmatikus ferdtítés”, „a »sajátos magyar út« jobboldali, romantikus nacionalista szemlélete” stb. Az ilyen hangvétel nem elősegíti, hanem megzavarja az objektív vita-kapcsolatok kialakulását. A tudomány érdeke pedig éppen az ellenkező.

A tökés fejlődés szükségszerűen kapcsolódik a nacionalizmus problémájához. A polgári nemzeti ideológia anyagi alapja a belső piac, amelyet az árutermelés és különösen a tökés árutermelés érdekében nemzeti állammá forrasztanak össze az abban érdekelt osztályok. S mivel az árutermelés a társadalom előrehaladásának, a feudalizmus nyomorúságából és elmaradottságából való kilábalásnak és a tökés fejlődésen keresztül a szocializmus felépítésének az eszköze, — az árutermelés e nacionalista ideológiája a polgári forradalmak korszakában szükségszerűen haladó ideológia. S ugyanezen okból az ellenforradalom minden tette, amellyel az árutermelést, a nemzeti belső piac kialakulását gátolja, reakciós, visszafelé húzó történelmi irányzat. Ez a polgári nacionalizmusnak a gazdasági alap figyelembevételével

³⁵ Molnár Erik: A nemzeti kérdés (Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Elő- és utószót írta: Pach Zsigmond Pál. Bpest, Kossuth. 1965. 25. l.).

A polgári nacionalizmus ez alapvető — haladó vagy reakciós — tendenciái a kapitalizmus nagyszámú ellentmondásai miatt természetesen *nem* teljesen következetesek. A haladó polgári nacionalizmus is felmutat reakciós irányzatokat; az angol forradalom másnapján már bemocskolta kezét az írek vérével, a francia forradalom idején türelmetlenség mutatkozott Elzász népének német nyelvével szemben stb. Nagyon helytelen nacionalista politikát folytatott a magyar liberális nemesség az ország nemzetiségeivel szemben, s ez egyik főoka volt a forradalmi szabadságharc vereségének.

Hasonló módon ellentmondásos a nemzeti burzsoáziának a „saját” nemzeti munkássághoz és parasztsághoz fűződő kapcsolata. Egyidejűen azok érdekeit is képviselik (miközben a forradalom és nemzeti függetlenség győzelme, vagyis a belső piac megvédése érdekében élükre állnak), s ugyanakkor szemben is állnak velük (mint kizsákmányolók). De hát *ez folyik az árutermelés ellentmondó jellegéből, amely egyidejűen előreviszi a fejlődést, s ugyanakkor a verseny és a kizsákmányolás következtében antagónisztikus osztályokra bontja a társadalmat.* Ez ellentmondások azonban nem befolyásolják a forradalom és a nemzeti függetlenségért folytatott háború alapvetően haladó jellegét.

Amíg azonban a belső ellentmondások a forradalomban az összes haladó osztályok részéről háttérbe szorulnak, addig *az ellenforradalomban teljes súlyukkal jelentkeznek.* 1867 valódi jellegét mi sem mutatja jobban, mint hogy teljes egészében fellángoltak Magyarországon a nemzetiségi ellentétek, s hamarosan a munkásság és szegényparasztság osztályharcos megmozdulásai is. A milleneumra, a „kiegyezési paradicsomra” nem kellett negyed évszázad sem ahhoz, hogy Magyarország elveszítse nemzetiségei területeit; s hasonlóan csekély időszak, hogy tanácsköztársasággá alakuljon.

Az 1867-es kiegyezés reakciós jellegét — Molnár Erikre való hivatkozással is — *eldöntöttnek tekintem.* Mégis, ennek mai történelmi értékelésében néhol bizonyos *ellentmondást* látok. Újra Molnár Erikre hivatkozom, aki azt írta, hogy az 1867-es kiegyezés után „Magyarországon a polgári nemzet klasszikus, francia formájával szemben ennek csak torz alakja jött létre. Nem azért, mert a magyar nemzet állami függetlensége nem volt teljes.”³⁶ Hanem, mint ugyanott megállapította, mert a feudális erőket nem semmisítette meg a polgári forradalom. Amíg az első mondattal egyetértek, sajnos, az utóbbi kettővel nem tehetem ezt. Kapitalista ország volt Magyarország 1867-ben? Kétségtelenül az. Mi az, ami tőkés gazdaságát s ennek felépítményeként polgári nemzeti jellegét eltorzította? Az előbbiekből következtetve az, hogy árutermelése nem a belső piacra épült, vagyis hogy burzsoáziája nem rendelkezett a belső piac feletti teljes ellenőrzéssel. Vagyis „mert függetlensége nem volt teljes”, ahogy Molnár Erik írta, de ellenkező előjellel; ti. ő szerint nem, az én felfogásom szerint pedig *éppen a gazdasági alap a döntő e kérdésben.* Az, hogy a feudalizmus erőit a polgárosodás erői nem tudták kiszorítani, *másodlagos* jelentőségű egy önálló fejlődésű tőkés államban, amelynek gazdasági fejlődése során a burzsoá osztály szükségszerűen állandóan erősödik a feudalizmus maradványaival szemben, amelyet végül is kiszorít. Nézzük Angliát, ahol a polgári forradalmat követő restauráció újra visszaültette az arisztokráciát vezető helyére, de a XIX. század polgárosodása már csak állami copfá merevítette. Vagy Poroszország junkerei, akik gazdasági vezetőségüket elvesztve a bürokráciába és a katonatiszti rendbe szorultak vissza.

³⁶ Uo. 23—24. l.

De mindez a polgárosodás, a tökés fejlődés viszonylag magas fokán következett csupán be. *Ugyanez megtörtént volna Magyarországon is, ha függetlensége biztosíthatta volna önálló tökés fejlődését.*

Az a felfogás, hogy az állami — és gazdasági — függetlenség nem játszik szerepet, vagy kevés szerepet játszik a nemzet és a nemzetgazdaság fejlődésében, úgy tűnik, hogy ideológiai alátámasztást is nyert Molnár Erik idézett munkájában. Engelsnek 1882-es Kautskyhoz írt levelére hivatkozik, amely szerint — mint írja — „az 1867-es kiegyezés Magyarország nemzeti függetlenségét elegendő mértékben biztosította ahhoz, hogy a belső osztályharc útja szabadabbá váljék”. Leninre is hivatkozik a továbbiakban, akinek egy megállapítása szerint a magyar uralkodó osztály a Monarchiához „éppen a nemzeti függetlenség érdekében” ragaszkodott, „amelyet rablóbb és erősebb szomszédok teljesen eltiporhatnának”.³⁷ Persze ami az Engels-idézetet illeti, beszélhetnénk arról, hogy az osztályharc szabadsága azonosan alakul-e a tökés fejlődés lendületével, ami az ország gazdasági-politikai függetlenségéből folyik; éppen Oroszország proletariátusa bizonyította be, hogy elmaradottabb gazdaságú államban is igen élessé válhat az osztályharc. De induljunk ki abból, hogy Engels nem az osztályharcra vonatkoztatta a magyar nemzeti függetlenség elegendő voltát, hanem általában állította volna, — azt jelenti-e ez, hogy a magyar történészeknek e megállapítást kell a nemzeti történelemírás tengelyébe tenniük? A marxizmus mindig a tényeket teszi az elmélet kritériumává. S ez engelsi mondat különben is kevésbé igényel elvi jelentőséget, hiszen nem szerves része a marxizmus tudományos épületének; inkább napi politikai jellegű megállapítás. Ilyenek között pedig lehettek — és voltak is — tévedések anélkül, hogy kihatottak volna magára az elméletre. A csehek például nem nevezik magukat németeknek, pedig Engels 1853-ban azt írta róluk, hogy beolvadnak a németységbe („Forradalom és ellenforradalom Németországban”). Az ilyen megállapítások érvényét a történelem ellenőrzi. A történelem szerint pedig a Monarchia közös vámterületébe zárva a magyar függetlenség valóban elégtelen volt; ahogy az ország torz gazdasági fejlődése is igazolja. Ami az idézett Lenin-mondatot illeti, azt ugyancsak nem igazolta a történelem: a cári Oroszország a XIX. század közepe óta egyetlen európai országot sem nyelt el, még a kis román fejedelemségeket is kiűrtette nyugat-európai nyomásra.

Nem, a kiegyezés értékelését e *mellékmondatok* helyett a marxi—lenini tanítások *alaptételeinek* figyelembevételével kell megtennünk. Ezek pedig — ahogy korábban is láttuk — félreérthetetlenül tisztázzák a belső piac, az önálló tökés fejlődés és a nemzeti függetlenség összefüggéseit. A nemzeti mozgalmak „gazdasági alapja az — foglalta össze Lenin —, hogy a burzsoáziának az árutermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy állammá kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyek lakossága egyazon nyelven beszél . . .” S a kiegyezéssel, a közös vámterület törvényesítésével a magyar földbirtokos uralkodó osztály lemondott Magyarország belső piacáról, s gazdasági-politikai függetlenségéről. Ez kimondja az ítélet a kiegyezés jellegeről.

Talán a korábbi idézetek — amelyekre mostánban gyakran hivatkoznak — vagy talán egyéb szempontok figyelembevétel alapján néhol sajátos kép bontakozik ki a kiegyezésről, s Magyarországnak a Monarchia keretében való fejlődéséről. Mintha 1867 az ország történeti és gazdasági-politikai felemelkedésének kiindulópontja, valami haladó jelenség volna. Így a már idézett cikkükben Berend T. Iván és Ránki György is igen kedvező képet rajzol az Osztrák—Magyar

³⁷ Lásd uo. a 24. lapon.

Monarchia Magyarországról; „... A szabadságharc vérbefojtása ellenére — irták — a tőkés fejlődés Magyarországon az első világháborúig gyorsabban haladt előre, nagyobb eredményekre, magasabb színvonalra vezethetett, mint több más, nemzeti szuverénitással rendelkező közép- és kelet-európai országban.”³⁸ Hogyan kell ezt a megállapítást értelmezni a 1867-es kiegyezés utáni Magyarországra s magára a kiegyezésre vonatkozóan? Történelem-szemléleti szempontból mindenekelőtt úgy, hogy a nemzeti szuverénitás hiánya, illetve a szabadságharc vérbefojtása *kevésbé* befolyásolja a nemzetgazdaság fejlődését; s itt továbbmennek a szerzők, mint tette Berend T. Iván vitacikkében, ahol képtelenségnek mondta 1848 vereségéből levezetni a tőkés Magyarország gazdasági elmaradottságát. *Itt úgy tűnik, mintha a fejlődés szempontjából egyenesen előnyös volna a kiegyezés.* A valóságban azonban *sem az nem áll,* hogy a „nagyobb eredmények”, a „gyorsabb haladás”, a „magasabb színvonal” bárkiben is elégedettséget kelthetne, *sem pedig az,* hogy a példaként említett Szerbia és a román fejedelemségek szuverén államok lennének. Ha nem is a „román fejedelemségeket”, hanem a világháború előtti kapitalista Romániát, és ha a világháború előtti Szerbiát is tekintjük — *sem mondhatjuk azokat valóban független államoknak; nem a saját kormányok formális önállósága, hanem az önálló gazdaság tesz egy országot valóban önállóvá,* és ez országok ezzel éppen úgy nem rendelkeztek, ahogy a mai Latin-Amerikai tőkés országoknál sincs szó erről. Ennek oka ugyanaz, mint a magyarországi függő fejlődése: ez országok belső piacát nem engedték kialakulni a náluk sokkal erősebb tőkés hatalmak és — a látszólagos függetlenség ellenére is — mezőgazdasági országokká váltak, amelyek agrárterményeket exportáltak, kész iparcikkeket importáltak. *Itt tehát függő országokról van szó mindkét oldalon, s ha ezek között Magyarország fejlettebb, az onnan van, hogy nyugatabbra fekszik, előbb indult el a kapitalista fejlődés útján, mint a török feudális gyarmati sorban élő Balkán-országok.* Ami pedig a cári Oroszországot jelenti, az valóban szuverén ország volt, de *gyorsabb is volt kapitalista fejlődése Magyarországnál az első világháborúig.* Magyarország függő jellege egész tőkés korszakában megmaradt. Magas nyersanyag-kiviteli aránya állandósult (1868-ban 62,00%, 1936-ban 61,20% volt).³⁹ Ezért vált a XIX. század második felétől Ausztria, a XX. század első felében pedig Németország politikai csatlósává.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a *reakciós nacionalizmus ideológiája ellen küzdeni csak úgy lehet, ha egyidejűleg méltatjuk a haladó nacionalizmust és elítéljük a reakciós, sovíniszta nacionalista politikát.* A tudomány valósághű, sokoldalú vizsgálati eredményei szolgálhatják csupán a haladást. A szocialista hazafiság és az ezzel együttjáró proletár internacionalizmus ideológiáját tömegeink tudatában éppen úgy megerősítik történelmi előzményként a polgári forradalmak és nemzeti függetlenségi háborúk, amelyeket helyeselnek, mint az ellenforradalmi és nemzeti elnyomó törekvések, amelyeket elvetnek, s amelyekkel szembe fordulnak.

A magyarországi szabadságharc története példa az elsőre, s az itt harcoló lengyel és bécsi légiók és tucatszeli más nemzet harcosai egyben a haladás erőinek internacionalizmusát is példázzák. Az 1867-es kiegyezés viszont az utóbbira

³⁸ Népszabadság, 1955. ápr. 10. sz. 5. l.

³⁹ Az 1868-ra vonatkozó adatokat lásd *Keleti—Beöthy: Magyarország statisztikája.* Zsebkönyv. Pest. 1870. 52—67. l. alapján kiszámítva, az átvitel nélküli külkereskedelmi forgalom alapján. Az 1936-os adatok forrása: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. Bpest, Athenaeum. 1938. 162. l.

példa, amikor a magyar uralkodó osztályok, a Monarchiára támaszkodva s az ország gazdaságát és politikáját annak kiszolgáltatta, egyszerre nyomták el az országban élő nemzetiségeket és „saját” dolgozó tömegeiket.

A nacionalizmus ilyen jellegű értékelésével történetírói tevékenységünk egyben *összhangban* lesz a világpolitikának azzal a helyes szemléletével is, amely *a gyarmati sorból felszabadult államok jelenlegi nacionalizmusát haladónak ítéli meg és támogatja, de az imperializmus elnyomó, sovinszta politikájával szembefordul.*

SIMON PÉTER

Nyilatkozat Berend T. Iván vitacikkéről

Tolnai Györgynek *Berend T. Iván*: „Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztiipar kérdéséhez. — Vita Tolnai Györggyel és Simon Péterrel” című cikkére adott válaszával egyetértek. Így nincs szükség rá, hogy részletesen kifejtssem véleményemet. Arra azonban szeretném felhívni Berend T. Iván figyelmét, hogy félreértett, amikor a következőket írja:

„... Simon Péter... az önálló fejlődéshez szükséges nemzeti tőkefelhalmozódást egyedül a textilipar lététől véli függőnek, a textilipar létét viszont a már iparosodottabb országok versenyének érvényesülésétől, vagy korlátozásától, a külföldi verseny korlátozását viszont a nemzeti szuverenitás megőrzésétől, illetve kivívásától. S ebben csúcsosodik ki Simon Péter mondanivalójának lényege, Tolnai fogalmazásánál is élesebb, túlhajtottabb koncepciója: az önálló tőkés fejlődés a nemzeti szuverenitás függvénye. 1848 előtt a magyar gazdasági fejlődés útja — szögezi le Tolnai alapján — már jó irányban haladt, a parasztiipar és az abból — a kereskedelmi tőke segítségével — kibontakozó textil-manufaktúra megteremti az önálló magyar kapitalizmus tömegbázisát, s ez, egyedül ez teszi döntően polgári küzdelemmé 1848-at! A reformmozgalom fő mozgató rugói tehát e felfedezések tükrében nem a mezőgazdasági, hanem az ipari kapitalizmus érdekeiből eredtek. S ami a kérdés másik oldalát jelenti: Magyarországon 1848 bukása, a szuverenitás kivívásáért folytatott küzdelem veresége döntötte el, eredményezte a gazdaságfejlődés sorstragédiáját, eltorzulását, elmaradását.”

Valódi, s Tolnai György könyvéről írott recenziómban is kifejezésre jutott álláspontom a következő:

a) Tőkefelhalmozódás természetesen a gazdasági élet valamennyi területén végbemehet; de a nemzeti tőke *olyan méretű* felhalmozódására, amely önálló iparfejlődést, s ezáltal önálló tőkés fejlődést tesz lehetővé, a kapitalizmus *kialakulásának* időszakában egyedül a *tőkés* textiliparban kerülhet sor.

b) A *tőkés* textilipar (s nem egyszerűen „a textilipar”) léte, pontosabban szólva *létrejötté* nem a nemzeti szuverenitás, hanem a természetes gazdálkodás általános felbomlásának, a *tömegméretekben jelentkező kisárutermelés fejlődésének a függvénye* (a kisárutermelés szüli a kapitalizmust — idéztem a recenziómban Lenint). A nemzeti szuverenitás kivívása vagy megtartása abban játszik — döntő — szerepet, hogy ez a kapitalizmus, amely a hazai kisárutermelésből nő ki, *fennmaradhat-e, megerősödhet-e*, avagy sem!

c) A magyar gazdasági fejlődés 1848 előtt éppen hogy *nem* „jó úton” haladt! De a feudális viszonyok és az ország gyarmati helyzete *ellenére*, s annak ellenére, hogy a létrejött tőkés vállalatok egy részét a „külföldi” tőke alapította és az ország textilt piacát részben a „külföldi” termékek uralták, létrejött az ön-

álló magyar kapitalizmus tömegbázisa, s a belőle kinövő tőkés textilipar is, amely *megfelelő védvám esetén* meginoszódhatott, kiterelhelyesedhetett volna.

d) Az önálló magyar kapitalizmus tömegbázisát nem a parasztiipar, s a belőle kinövő manufaktúrák „teremtették” meg. A parasztiiparosok és — mint recenzióban is hozzátettem — a mezőgazdasági kisárutermelővé váló paraszttok *együttesen* alkották az önálló magyar kapitalizmus tömegbázisát. S a tőkés rendszerre való áttérés az 1840-es években azért vált szükségzerűvé, mert *milliók* fogtak olyan gazdasági tevékenységbe, amely *elkerülhetetlenül* és spontán módon *napról-napra* szülte a kapitalizmust. Majd így folytattam: „Csak az említett kisárutermelői alap figyelembevétele teszi *teljesen bizonyossá*, hogy 1848-ig Magyarországon is kialakult a polgári társadalmi viszonyoknak az a minimuma, mely nélkül 1848 forradalma nem válhatott volna döntően polgári jellegű küzdelemmé.”

e) Recenziómból nem tűnik ki elég világosan, hogy miként tekintem a reformmozgalom fő mozgató rugójának az ipari kapitalizmus érdekeit, mivel a szerkesztőség helyhiány miatt szövegét megrövidítte, amely e kérdés (de egyedül csak e kérdés) tekintetében tényleg félreérthetővé teszi álláspontomat. Persze azt még a megjelent részben sem írtam, hogy „*nem* a mezőgazdasági, *hanem* az ipari kapitalizmus érdekei” alkották a fő mozgató rugókat. Ott csupán az áll, hogy a korábbi gazdaságtörténetírók „... a tőkés viszonyok minimumának kialakulásában a mezőgazdaság kapitalizmusának, illetve a nagybirtokon kialakult vasiparnak tulajdonítottak döntő jelentőséget. Ebből következőleg úgy látszott, mintha a reformmozgalom és az 1848-as forradalom fő mozgató rugóit a mezőgazdasági kapitalizmus érdekei alkották volna, s *mellettük* az ipari kapitalizmus érdekeinek csupán másodlagos szerep jutott volna.” — Aki figyelmesen olvassa a második mondatot, láthatja, hogy én az agrártőke érdekeit sem zárom ki a reformmozgalom fő mozgatórugói közül, s csupán az ellen az álláspont ellen tiltakozom, amelyik az ipari kapitalizmus érdekeinek másodlagos szerepet tulajdonít az agrártőke érdekei *mellett*. Vagyis az a véleményem, hogy a reformmozgalom (a recenzióban *csak* az 1840-es évek reformmozgalmáról írok, mivel Tolnai György könyve is ezt tárgyalja!) valamint az 1848/49-es polgári forradalom és nemzeti függetlenségi harc fő mozgató rugóit a mezőgazdasági és az ipari kapitalizmus érdekei alkották *együttesen*. Voltak más, e időben már másodlagos mozgatórugók is? Igen, voltak: a köznemesség bizonyos feudális rendi érdekei, amelyek szintén szerepet játszottak e rétegnek a Habsburg-abszolutizmus elleni, a magyar aulikus főnemesség elleni, valamint az országon belüli vezetészerepe biztosításáért folyó harcában, de csak másodsorban. Azt, hogy a mezőgazdasági és ipari kapitalizmusnak *mellérendelt* szerepet tulajdonítottam a „fő mozgató rugók” között, publikációm következő mondata is bizonyítja:

„A függetlenségi mozgalomnak, amely 1848 őszén a szabadságharcba torkollott, fő értelmét abban kell látnunk, hogy az önálló vámpolitika, a meglévő magyar textilipar védelme, továbbfejlesztése, valamint a mezőgazdaság akkori fő termékének, a gyapjúnak az elhelyezése csak állami függetlenséggel volt biztosítható.”

A mezőgazdasági és ipari, jobban mondva az *egész* magyar kapitalizmus fejlődése szempontjából a gazdaságpolitika akkori *központi* kérdése az önálló ipar, s első lépésként az önálló magyar (vagy inkább magyarországi) textilipar fejlesztése volt. Kossuth gazdaságpolitikáját Tolnai Györggyel együtt azért helyeseljük, mert „... az ország iparosításának — és ezáltal a magyar mezőgazdaság belső piaca kibővítésének — központi kérdését ragadta meg. Kossuth

gazdaságpolitikai koncepciója a termelőerők mindenoldalú fejlesztését, az ország önálló tőkés fejlődését, gyarmati helyzetének felszámolását célozta, s mint ilyen a független Magyarországot igyekezett megteremteni.” (Recenzióm, amelyre itt és fentebb is hivatkoztam, a „Valóság” c. folyóirat 1965. évi 1. számában jelent meg.)

Amint látható, álláspontom lényegesen eltér attól az „elméleti tévedésekből fogant” és „túlhajtottabb koncepció”-tól, amelyet Berend T. Iván bírál. A vitacikk szerzője csupán ott nem értett félre, ahol azt írja, hogy szerintem végső soron 1848/49 bukása, a szuverenitás kivívásáért folytatott küzdelem veresége döntötte el, eredményezte a magyarországi tőkés gazdaságfejlődés sorstragédiáját, eltorzulását, elmaradását.

DR. SUGÁR PÉTER

Közép- és Kelet-Európa történetének kutatása az Északamerikai Egyesült Államokban¹

A második világháború előtt az Egyesült Államokban alig foglalkozott valaki Közép- és Kelet-Európa történetével. Országunk külpolitikája izolacionista volt. Történészeink, ha nem országunkkal vagy világrészünkkel foglalkoztak, akkor vagy az ismert szakágak — ókori, középkori, reformáció, renaissance, francia forradalom stb. — szakemberei voltak, vagy azon államok történelmét kutatták, amelyeknek múltja valamiképpen összefüggött az Egyesült Államokéval, és amelyekkel nagyobb nehézségeket okozó nyelvek megtanulása nélkül is foglalkozni lehetett. Angliának, Franciaországnak, Németországnak és néha Olaszországnak mindig voltak történészei Amerikában. Az orosz-szakosok már ritkábbak, majdnem kivétel nélkül a harvardi Karpovits tanár volt növendékei voltak. Tekintve a lakosság érdeklődését és hangulattá ezekben az években, sem a diákokat, sem a nagyközönséget nem zavarta ez a szakmai ténykedés.

A második világháború megváltoztatta ezt a helyzetet. Nem lehetett visszatérni az izolacionista politikához. Ehhez a világ túl kicsinné vált. Államunk, mint a két nagy világhatalom egyike tette le a fegyvert a háború végén. Új szerepét nem tölthette be sikeresen, ha nem ismerte legalább a másik világhatalmat, a Szovjetuniót. Mindenkit érdekelt a Szovjetunió, s az egyetemekre, ahol állítólag mindig mindenre tudnak választ adni, áramlottak a Szovjetunióval kapcsolatos kérdések. Most már nincs az Egyesült Államokban olyan college vagy egyetem, amely ezt az elnevezést megérdemli, ahol ne tanítanak orosz nyelvet, irodalmat és történelmet Nagy Pétertől napjainkig. Tudjuk, hogy semminek sincsen értelme, amit a közepén kezdünk el. Oroszországgal nem Nagy Péter idején kell elkezdeni foglalkozni, hanem legkésőbb a kilencedik században. Pillanatnyilag komolyan folyik az orosz középkorszakosok kiképzése. A többi társadalomtudományosok is foglalkoznak Oroszországgal, és a politikai tudományi, közgazdasági és szociológiai karokon is bőven van Oroszországgal és főképpen a Szovjetunióval foglalkozó kurzus.

Valamikor, 1950 körül, szakmánk, dékánjaink és rektoraink, valamint a központi kormány, amely egyetemet végzetekből verbuválja alkalmazottait, ráébredtek arra, hogy mi Európa két szélével foglalkozunk, de azzal az állam- és népcsoporttal, amely a németül és oroszul beszélő világok között fekszik, alig törődik valaki. Erről a világról az angol nyelvű irodalomban igen nehéz volt felvilágosítást találni. Az államosításokkal, a többéves tervekkel, a sztalinista pörökkel stb. kapcsolatban egyre gyakrabban jelentek meg hírek Közép- és Kelet-Európáról újságjainkban, és az érdekelt olvasók jóformán sehova sem fordulhattak, ha azokról az országokról, melyekről olvastak, felvilágosítást akartak kapni. A szakma és a nagyközönség felfedezték Közép- és Kelet-Európát. De problémáink igazán csak ezzel a felfedezéssel kezdődtek meg. Ahhoz, hogy a diákok és a nagyközönség által felfedezett országokba komolyan kezdjünk foglalkozni, pénz és szakember kellett.

Beszéljünk először a pénzről. Az Egyesült Államokban a nevelés és kutatás nincs központosítva. A központi kormány, eltekintve az atomkutatástól, alkotmányunk értelmében nem foglalkozik csekkkel a kérdésekkel. Nincs nálunk Tudományos Akadémia sem, amely, amikor ezt szükségesnek véli, megalapíthatna egy Történelemtudományi vagy Kelet-Európai Intézetet, felszólíthatná a szakembereket az intézetbe való belépésre, és így, az intézeten keresztül, biztosíthatná a szükséges kutatómunkák elvégzését és az eredmények közlését. Van ugyan egy pár kutató intézet nálunk is. Ezek közül a legismertebbek: *The Institute of Advanced Studies* Princetonban; *The Institute for the Behavioral Sciences* Palo Altóban és a *Rand Corporation*. De ezek sem alkalmasak arra, hogy ilyen, hirtelen mutatkozó szükségletet kielégítsenek. Ezekben az intézetekben

¹ E felolvasás megírásánál Stephen Fischer-Galati tanár (Wayne State University) jegyzetei segítettek. Kollégámnak ezúttal mondom köszönetet.

minden elképzelhető szakmának leghíresebb tudósai számára akarnak életük végéig lehetőséget biztosítani arra, hogy teljes figyelmüket és erejüket munkájuknak szentelhessék. Ezek között az intézetekben dolgozók között vannak történészek is. Az intézetek továbbá minden évben meghívnak egy pár más tudóst is, és egy évre ezeknek is biztosítják a gondtalan, minden más felelősségtől mentes kutatási lehetőségét. Tudtommal eddig csak egy Közép- vagy Kelet-Európai-val foglalkozó történész kapott ilyen meghívást.

De térjünk vissza az alapvető tényre, a nevelés és kutatás decentralizálására. Az Egyesült Államokban a kutatás majdnem kizárólag a szűkebb meg nem haladó elsőrendű egyetemeken folyik. Itt ugyanazok a szakemberek foglalkoznak mind a tanítással, mind a kutatással. Ez természetesen azt jelenti, hogy kevesebb idő jut kutatásra. Ezt az sem egyenlíti ki egészen, hogy a tanár-kutató minden hat-hét évben kap egy év fizetéses szabadságot, hogy ezt az időt teljesen kutatásra szánja. Nekem ez ellen a rendszer ellen nincsen semmi kifogásom. Meg vagyok győződve arról, hogy a nevelés éppen olyan fontos, mint a kutatás és arról is, hogy a kutatás maga is nyer azzal, hogy a jövő kutatóit a legjobb szakemberek képezik ki. A hátrány az, és itt volt a probléma, mikor felfedeztük Közép-Kelet-Európát, és itt vannak nehézségeink ma is, hogy az egyetemek nem tudnak korlátozás nélkül új tanárokat vagy akár tanár-kutatókat alkalmazni.

Egyetemeinket vagy az ötven tagállamok egyike, vagy egy város, vagy egy egyház tartja fenn, vagy pedig saját tőkéjük kamatjából tartják fenn magukat. Ezt a tőkét volt diákjaik fadományaiból vagy gazdag emberek adakozásaiból gyűjtötték össze. Minden egyetem, teljesen függetlenül attól, honnan kapja pénzét, önálló, felelős jogi személy és mint ilyen felelősséggel tartozik vagy az egyes államok törvényhozó testületeinek, vagy az egyházaknak, vagy a tőkéjüket kezelő felügyelő bizottságnak. Új tanszékek és az ezekkel szükségessé váló könyvtárak sok pénzbe kerülnek. Ennek az új összegnek szükségességét az egyetemeknek igazolniuk kell, amikor megadását kéri azoktól, akiktől jogilag és anyagilag függnek. A felügyelő hatóságok viszont, igen helyesen, nem hagyják magukat könnyen meggyőzni, és csak akkor adják meg a kívánt összegeket, ha meg vannak győződve arról, hogy ezt az országot, a nagyközönséget vagy a diákságot érdekelik megkövetelik. Az utolsó tizenöt esztendőben könnyű volt nálunk pénzt felhajtani a természet- és biológiai tudományok és a matematika részére, mint társadalomtudományi vagy humán célokra. A hasznosat szem előtt tartva, könnyebb például pénzt kapni egy új orosz nyelv-tanár alkalmazására, mint egy orosz történelemtanár felvételére. Nyelvész kollégáinknak megvan továbbá az az előnyük is, hogy sokkal kevesebbet költenek könyvekre és folyóiratokra, mint mi.

Amit elmondtam az egyetemeket ellenőrző és fenntartó szervekről, az alkalmazható a központi kormányra és a nagy alapítványokra is. Kormány- és alapítványadományok, melyeket mindig egy megadott program megvalósítására kapnak az egyetemek, ma már igen fontos részt teszik ki az egyetemek jövedelmének. Ebből elsősorban közvetve van hasznunk. Ha például a vegyszeti fakultás által feltétlenül szükségesnek nyilvánított új kollégánk költségeit be lehet iktatni egy adományokkal ellátott programba, akkor nekünk is javulnak esélyeink, hogy az alapvető költségvetésen belül talál rektorunk pénzt az általunk éppen olyan szükségesnek nyilvánított új történész alkalmazására. A ránk közvetlenül jutó adományok összege aránylag még igen alacsony, bár egyre növekszik. Nekem biztosan nincsen jogom panaszkodni, mert már másodszor vagyok Európában alapítványok által rendelkezésemre bocsátott pénzzel. Ha azonban egyes emberek, mint én is, egyre könnyebben jutnak ilyen, számunkra komoly, de reálisan nem lényeges összegekhez, a nagyobb adományok, melyekből új tanszékeket lehetne felállítani, még mindig ritkák.

Az elmondottakból következik, hogy rektorainknak nem volt és ma sincs könnyű feladatuk, ha fakultásukat egy, vagy pláne több közép-kelet-európai szakemberrel akarják bővíteni. De már fel tudunk mutatni eredményeket is. Pillanatnyilag hét egyetemen találunk közép-kelet-európai programot. Ezek az egyetemek a következők: California Egyetemének Berkeley-ben fekvő intézete, Columbia, Harvard, Indiana, Rutgers, Yale és az enyém, a *University of Washington*. Jóval több azoknak az egyetemeknek a száma, ahol ha még programot nem, de már szakember által előadott történelemkurzust találunk. Ezek közé tartozik Colorado, Illinois, Texas és Wisconsin államok egyeteme, valamint Stanford, Wayne State (Detroit-ban), Denver, Georgetown (a fővárosban) és California Egyetemének Los Angelesben levő intézete.

De nemcsak anyagi nehézségek, hanem szakemberhiány is korlátozta eddigi fejlődésünket. Kik voltak, és honnan jöttek azok a tanárok, akik az említett és még több más egyetemen is, elfoglalták az újonnan felállított tanszékeket? E kérdésre válaszolva, a neveket magyar szokás szerint fogom felsorolni, a családi nevet említve először.

Amint azt felolvasásom elején említettem, voltak már a második világháború előtt is egyesek, akik az Egyesült Államokban Közép- és Kelet-Európa történelmével foglalkoztak. Elsősorban két tanár, Coolidge Archibald és Thomson Harrison S. érdemel említést. Mindkettő született amerikai és kiváló történész. Coolidge professzort elsősorban a diplomácia érdekelte és az úgynevezett keleti kérdés tanulmányozásán keresztül született meg benne az érdeklődés a Balkán félsziget iránt. Ő Harvard egyetemén tanított. Ez, mint ismeretes, országunk legöregebb

és anyagilag legjobban ellátott egyeteme. Megalapításától kezdve nagy súlyt fektetett könyvek vásárlására és ma Harvardon van az ország legnagyobb könyvtára, eltekintve a híres *Library of Congress*-től. Coolidge szép gyűjteményt talált új érdeklődésének kielégítésére. Thomson már mint diák elhatározta, hogy életét a reformáció és elsősorban a huszita mozgalom tanulmányozásának fogja szentelni. Megtanult csehül, lengyelül és magyarul, és az egyetem elvégzése után Prágába utazott, ahol ledoktorált. Az *University of Colorado* tanára lett és itt nehezebb körülmények között végzett Coolidgehoz hasonlóan úttörő munkát. Coolidge tanítványa és híresebb utóda Harvardon, Langer Vilmos professzor, a harmadik tanár, akinek nevét érdemes megjegyezni. Ő folytatta mestere munkáját és mint a diplomácia és a Balkán története működtet majdnem napjainkig.

Mikor az ország közép-kelet-európai szakembereket kezdett keresni, az említett három tanár volt diákjai kerültek előtérbe. Ennek az volt az eredménye, hogy elsősorban Harvardon végzett és a Balkán-félsziget történelmével dolgozó emberek kaptak katedrákat. Kerner Robert, Lord Robert, Helmreich Ernst, Black Cyril, Clarke Jakab, Mosley Fülöp a legismertebb tagjai ennek a második generációnak. Hozzájuk csatlakozott egy másik csoport, melynek érdeklődését Közép- és Kelet-Európában az ezekben a kontinensrészekben különböző okoknál fogva eltöltött évek ébresztették fel. Campbell János, Wolff Robert és Roberts Henrik tartoznak többek között ehhez a csoporthoz. Végül egy harmadik amerikai születésű csoport fejezi be ezt a felsorolást. Vuchinich Wayne, Jelavich Károly, Stavrianos Leften S. a legjobban ismertek azok közül, akikben az érdeklődést és nyelvtudást óhazájukra szívesen emlékező emigráns szülők tartották ébren.

Európa is hozzájárult szakcsoportunk kialakításához. Mint jól ismert, vagy legalább mint végzett szakemberek jöttek Amerikába Arnakis György, Halecki Oscar, Kann Robert A., Kohn Hans, Lukács János, Odilzikil Otokar és Wandycz Peter. Európában születtek, de már Amerikában jártak egyetemre többek között Bárány György, Fischer-Galați István, Skendi Stavro és jómagam. Eltekintve azoktól, akik mint végzett történészek jöttek Amerikába, mindnyájan vagy az először említett három tanárnak, Coolidgenak, Thomsonnak, Langernek, vagy az ő tanítványaiknak voltunk diákjai. Ebből az következik, hogy érdeklődésünket legalább részben ennek az első három tanárnak érdeklődése határozta meg. Ezért a Balkánnal, Csehszlovákiával és Lengyelországgal mindig többen foglalkoztak, mint a balti államokkal, Magyarországgal vagy Romániával. Ugyanakkor valamennyiünket, ezúttal az először említett három tanár kivételével, két dolog jellemzi. Mindnyájunkat, valami oknál fogva, érdekelt a Közép- és Kelet-Európa már mielőtt elkezdtünk volna tanulni. Mindegyikünknek megvolt az az előnye, hogy legalább egy oly nyelvet beszéltünk, amelyre szakmunkánk elvégzésében szükségünk volt.

Az utóljára említett tény, a nyelvtudás a harmadik komoly probléma, amely ma nehézségeket okoz. Diákjaink amerikaiak, akiket az utolsó tizenöt évben felébredt érdeklődés hoz tantermeinkbe. Tőlük, mint minden más diáktól, megköveteljük egy klasszikus nyelvnek és két modern nyugati nyelvnek megtanulását. Ezen felül azonban meg kell tanulniok nemcsak egy, de legalább két kelet-európai nyelvet is, ami alaposan megnehezíti munkájukat. A két nyelvhez való ragaszkodásunk okaira később fogok rátérni. Minden esetre, ez a komoly munkatöbblet elriaszt tőlünk mindenkit, akinek érdeklődése nem elég alapos. Pillanatnyilag nem tudunk annyira szakembert képezni, mint amennyire az ország egyetemén szükség van.

IHa a szakmánkhöz közel álló török szakot nézzük meg, lényegesen kedvezőbb helyzetet találunk. A hazatérő misszionáriusok és az Ottomán Birodalomban megalapított amerikai iskolák és egyetemek volt tanárai már az első világháború előtt is alapítottak Princetonben, Harvardon, Notre Dame és Chicago egyetemén a török nyelvnek és történelemnek szentelt tanszékeket és intézeteket. A két háború között ezekhez csatlakoztak az *University of Wisconsin*, Georgetown és a California Egyetemek Los Angelesben található intézete. Ezekben az intézetekben már kialakult egy tradíció, büszkék arra, amit ezen a téren elértek, és az évek során elég szakembert képeztek ki az ország szükségleteinek ellátására. Chicagonak, Princetonnak és Harvardnak nemcsak elsőrendű szakkönyvtára, de komoly okmánygyűjteménye is van. Ma Amerikában dolgoznak az európai származású Gibb Harold és Pritsak Omelian (Harvardon) és von Gruenebaum Gustave (Los Angelesben). De az amerikai eredetűek között is akad velük egyenrangú. Ezek közül Thomas Lajos Princetonban, Shaw Stanford Harvardon, Davidson Rederick a fővárosban levő *American University*-n és Fischer Sydney Ohio Állam Egyetemén érdemelnek említést. Továbbá a legtöbb kelet-európai szakos, köztük én is, kapott kiképzést török nyelvben és történelemben.

Eljutottunk odáig, hogy elegendő vagyunk ahhoz, hogy más szakmabeli kollégáinkkal együtt megalapíthattunk egy szervezetet, az *American Association for the Advancement of Slav Studies*-t, amely a nemslávokkal is foglalkozik és kiadja a *Slavic Review*-t. Második folyóiratunkat, a *Journal of Central European Affairs*-t, az eredeti triumvirátus egyetlen még ma is aktív tagja, Thomson tanár szerkeszti. Cikkeink megjelennek az ország két legfontosabb szaklapjában, az *American Historical Review*-ben és a *Journal of Modern History*-ban, valamint európai szaklapokban is. Minden páros évben szervezetünk nemzeti és minden páratlan évben regionális

üléseket rendez, melyekre egyre többen jönnek el a történelem más ágaival foglalkozók közül is. Odáig tehát eljutottunk, hogy a közép-kelet-európai szakmunkának megvetettük tizenöt év alatt komoly alapját. De erre az alapra most építenünk kell. Ez sem lesz könnyebb feladat. Különböző, gyakran egymásnak ellentmondó kérdések várnak megoldásra. A még hátralevő időben ezekkel, a jelen problémáival szeretnék foglalkozni.

Szaktársaimban, mint minden történészben, aki nem saját hazájáról ír, van egy bizonyos igény: köteleességünknek érezzük bemutatni Közép-Kelet-Európát az Egyesült Államok lakosságának, de ugyanakkor olyan műveket akarunk írni, amelyek az illető országokban is emelik az amerikai történetírás hírnevét. Ha az első célt szolgáljuk, akkor Közép- és Kelet-Európában túl egyszerűnek látszó, népszerűsítő könyveket írunk. Ha a második elgondolás vezet bennünket, akkor a hazai közönség részére pillanatnyilag még érdektelen monográfiákat írunk.

Mint tanárok, meg akarjuk írni azokat a könyveket, amelyeknek hiányát erősen érezzük, amikor azon törjük a fejünket, hogy mit olvassunk diákjainkkal. Ugyanakkor mint kutatók legszívesebben csak érdeklődésünk kielégítését elősegítő problémákkal törődünk. Az egyik esetben diákjaink és mi, mint tanárok, a másik esetben mint kutatók szenvedünk.

Mindegyikünknek megvan a saját kedvenc témája. Wandycz Péter barátomat például mindig a diplomácia, engem pedig a gazdaság- és társadalomtörténet fog legjobban érdekelni. Ezért írta ő *Franciaország és kelet-európai szövetségei 1919—1925* című könyvét és én *Bosznia és Hercegovina iparosítása, 1878—1918* című tanulmányomat. Mindkettőnknek, és hasonlóan specializált témákról író kollégáinknak állandóan egy kérdés jár a fejében. Nem kellene-e először jó lengyel, cseh, osztrák—magyar és jugoszláv történelmeket írunk, mielőtt részletkérdésekkel foglalkoznánk? Nem volna-e helyes először megteremteni a tankönyveknek is szolgáló alpműveket, azután a részlettanulmányokat, amelyekre hosszú évek után újra összefoglaló műveket lehetne építeni? Elméletileg ez volna a helyes. De mint történészeket, hajtanak a bennünket izgató, válaszra váró részletkérdések. Mik legyünk, úttörők, vagy történészek?

De nem vagyunk teljesen megelégedve akkor sem, ha eddigi munkásságunk eredményeire gondolunk. Mint már említettem, ez kissé egyoldalú. Közép- és Kelet-Európa egyes részei, egyes problémák és bizonyos időszakok uralták eddig munkásságunkat. Van-e értelme annak, hogy az eddig megjelent művekkel, legalább ideiglenesen meg legyünk elégedve és most arra fordítsuk erőnket, hogy az eddig elhanyagolt országok és kérdések problémáival foglalkozzunk? Ha átnézzük az anyagot, találunk számos monográfiát, amelyekre büszkéek lehetünk. Példaképpen csak párat fogok megemlíteni, igyekezve ugyanakkor a témák változatosságáról is képet adni.

Black Cyril, *Az alkotmányos kormányforma bevezetése Bulgáriában.*

Burks Robert, *A kommunizmus dynamizmusa Kelet-Európában.*

Fischer-Galați István, *Ottoman imperializmus és német protestantizmus 1521—1555.*

Fisher Sydney, *Törökország külpolitikája, 1481—1512.*

Herak István, *Lengyelország és nemzeti kisebbségei, 1919—1939.*

Lederer Ivo, *Jugoszlávia és a párizsi békekonferencia.*

Lord Robert, *Lengyelország második felosztása.*

Rothenberg Gunther, *Az osztrák katonai határvidék Horvátországban, 1522—1747.*

Rotschild József, *A Bolgár Kommunista Párt eredete és fejlődése, 1883—1936.*

Skendi Stavro, *Albán politikai elgondolások és forradalmi akciói, 1881—1912.*

Spector Sherman, *Románia és a párizsi békekonferencia.*

Tomasevich Jozo, *Parasztok, politikai és gazdasági változások Jugoszláviában.*

Vettes Vilmos, *A német szociáldemokrácia és a keleti kérdés, 1848—1900.*

Vuchinic Wayne, *Szerbia Kelet és Nyugat között.*

Ezek, és még számos más könyv, évekig használhatók lesznek. Nem kell szégyelnünk magunkat akkor sem, ha bibliográfiánkra vagy folyóiratokban megjelent rövidebb tanulmányainkra gondolunk.

Teljesen más azonban a helyzet, ha a nemzeti történelmekhez vagy nagyszabású áttekintő munkákhoz fordulunk. Ha nemzeti történelmekre gondolunk, akkor csak Thomas professzor *Csehszlovákia a modern történelemben* és Roberts Henrik *Románia* című műveivel lehetünk teljesen megelégedve. Sinor Denis vagy Lengyel Emil magyar, Macdermott Marcia bolgár, Glaser Kurt csehszlovák, Preveden vagy Juldavic horvát és Kirschbaum János szlovák történelmeire nem lehetünk büszkéek. Az áttekintő munkák között viszont már akad több igen értékes mű. Ezek közül meg szeretnék példaképpen egy párat említeni.

Arnakis György, *A konstantinápolyi görög egyház és az ottomán birodalom.*

Blum Jeromos, *A jobbágyság terjedése Kelet-Európában.*

Fisher-Galați István, *Forradalmi jelenségek a Balkánon Lepantótól Kükük Kanarçiig.*

Fisher Sydney, *Az ottomán feudalizmus és befolyása a Balkánon.*

Jelavich Károly és Barbara, *A Balkán átmeneti időszaka.*

Stavrianos Leften, *A Balkán 1453 óta, A XIX. századbeli Balkán forradalmak háttere.*

Stoianovich Traian, *A balkán közgazdaság a XVII. és XVIII. századokban.*

Wolff Robert, *A Balkán napjainkban.*

És még számos más mű megérdemli a figyelmes átolvasást.

De eltekintve Stavrianos, *A Balkán 1453 óta* című könyvétől, az éppen említettek, bár időben és térben nagyobb egységekkel foglalkoznak, joggal tekinthetők monográfiáknak is. A Stavrianos-könyvhöz hasonlóak közül kettő igen jól ismert mind a diákság, mind a nagyközönség köreiben. Ezek Kann Robertnek az Osztrák-Magyar Monarchiával foglalkozó, *A sok nemzetiségű birodalom* és Halecki Oscarnak *Nyugat-Európa határvidéke* című művei. Angliában megjelent kiadványokkal együtt, ezen a két könyvön nőtt fel számos Közép- és Kelet-Európa iránt érdeklődő diákgeneráció. Amióta megjelent Jászi Oszkár, *A Habsburg birodalom felbomlása* című könyvének utánnyomása, ez is állandóan használatban van.

Mindhárom szerző komoly tudós. Mindhárom mű alapos kutatás eredménye és figyelemre méltó szaktudásról tesz tanúságot. Mindhárom történész alapgondolata, hogy Közép- és Kelet-Európa egység, amelynek jövőjét nem nemzeti, hanem regionális alapra kell felépíteni, alig vitatható, ha az 1914 óta lejártszódott eseményekre gondolunk. Ami ezeket a műveket gyengíti, az szerzőik nosztalgája. A Duna sohasem volt kék, a Visztula zöld és a Földközi-tenger azúr. Nem lehet a régi államegységek visszaállításával, a régi hibák kiküszöbölése után sem visszaadni ezeknek a vizeknek azokat a színeket, amelyek sohasem jellemezték őket. Közép- és Kelet-Európa mai napig is megoldatlan problémái mélyebbek és megoldásuk lényegesen nehezebb, mint ahogy azt Kann, Jászi vagy Halecki hitte, vagy hiszi. Itt van a legnehezebb feladatunk. E három embernél tudásban, alaposágban, de még alapvetően helyes elgondolásban is nehéz jobbat elképzelni. Ha azonban műveiket olvassuk, állandóan az az érzésünk, hogy valamiképpen át kellene dolgozni azt, amit ők írtak.

Ettől a feladattól azonban nehézsége ellenére sem fordulhatunk el, megelégedve monográfiák írásával. Nem lehet például a bolgár paraszt helyzetével foglalkozni a XVII. században anélkül, hogy ne foglalkoznánk az ottomán birodalom agrárpolitikájával, ami pedig ahhoz vezet, hogy az egész török hódoltsági terület parasztságának helyzetével kell foglalkoznunk. Csak bolgár történész foglalkozhat kizárólag a bolgár parasztsággal, nemzeti történelmi tanulmányok keretén belül. Bolgár történészre viszont nálunk nincs szükség. Ha volna is, nem tudna dolgozni, mert az anyag, amire szüksége lenne, nem az Egyesült Államokban, hanem Bulgáriában van. Mi csak regionális történelmmel foglalkozhatunk, ha túl akarjuk lépni a monográfia-irodalom keretét. Ezért kívánjuk meg, mint ahogy azt előbb említettem, diákjainktól legalább két kelet-európai nyelv megtanulását.

Szerencsénkre, Közép- és Kelet-Európa természetes történelmi egység, amelyet a Duna szépen választ két fő alosztályra. Minket ma ez az egység érdekel. Meg szeretnénk találni az egység és a két főcsoport közös történelmi vonásait, és ezeken belül a különbségeket és ezeken okait. Legtöbbször azt hisszük, hogy gazdasági, kulturális és társadalmi tényezők tanulmányozása fogja megadni az alapvető választ. Széles alapokon nyugvó kérdésekre keresünk regionális feleletet. Ennek a munkának szükségét szaktársaim többsége elfogadta. Ebből az elgondolásból kiindulva láttam hozzá munkatársaimmal az egy kötetes, *A nacionalizmus története Kelet-Európában* és a tizenegy kötetes, *Közel-Kelet-Európa Története* szerkesztéséhez és megírásához. Ezért vállalták magukra Jelavich Károly és Ráth János tanárok egy nemzetközi kongresszus megszervezését, amelynek eredménye, úgy reméljük, egy új *Osztrák-Magyar Történelmi* lesz. Ezért fogott hozzá Fisher-Galați István barátom *A paraszt mint forradalmi erő Kelet-Európában* című munkájához, hogy utoljára megint egyszer példákkal szolgáljak.

Természetesen munkánk nem lesz ilyen összefoglaló művek szerkesztésére korlátozva. Továbbra is fogunk monográfiákat és cikkeket írni. De ezeknek értéke egyre jobban függ attól, hogy milyen mértékben lesz alkalmunk a közép- és kelet-európai levéltárak anyagához hozzájutni. A nálunk és Nyugat-Európában található forrásanyagot nyugat-európai kollégáinkkal együtt lassan kezdjük kimeríteni. Meg vagyunk győződve arról, hogy összefoglaló munkáink, cikkeink és monográfiáink közép- és kelet-európai kollégáink részére is jelentenek értéket, mert általuk jól ismert kérdésekre teljesen más megfontolások alapján adnak választ.

De vannak olyan feladatok is, amelyeket nem tudunk megoldani. Tisztában vagyunk azzal, hogy az európai levéltárakban — legtöbbször rövid idejű — kutatás még akkor sem fogja megteremteni a korlátlan munkálkodás lehetőségeit, ha ehhez a kutatáshoz gyakrabban és könnyebben jutunk hozzá, mint a múltban. Előadásom utolsó részében összefoglaló munkákról beszéltem, cikkekről és monográfiákról. Ebből a felsorolásból hiányoznak azok az alapvető művek, amelyeknek hiányát előadásom alatt ismételtlen felemlítettem. Lehetőségeink korlátai között ezeket mi nem tudjuk megírni. Egy jó magyar történelmi megírásához például sokkal több időt kell a számos magyar levéltárban eltölteni, mint amit erre, a legkedvezőbb körülmények között is,

szánni tudnánk. Ugyanez igaz sok más témával kapcsolatban is. Ezeket jól feldolgozni nem tudjuk, rosszul nem akarjuk. Szükségünk azonban ilyen művekre is van. Itt közép- és kelet-európai kollégáink közreműködése nélkül nem fogunk előbbre jutni. Ha mi, mint említettem, fontosnak tartjuk, hogy honfitársainknak bemutassuk Európának minket érdeklő részeit, akkor talán jogunk van felkérni közép- és kelet-európai kollégáinkat arra, hogy segítsenek nekünk. Írjanak, ha szükséges a mi közreműködésünkkel, a mi, nemcsak a saját országaik olvasói részére is. Ezen a téren eddig a bolgárok dolgoztak legjobban.

Kollégáink közreműködése és a levéltárakhoz való könnyebb hozzájutás mellett még az is sokat segítene rajtunk, ha rendszeresebben jutnánk hozzá a Közép- és Kelet-Európában megjelenő szakirodalomhoz. Ez a harmadik kívánságunk látszik ebben a pillanatban a legkönnyebben megoldhatónak.

Mi, remélem joggal, büszkék vagyunk arra, amit tizenöt év alatt elértünk. Ennél is többet és jobbat akarunk és fogunk produkálni a következő tizenöt év alatt. De, ha megkapjuk a levéltáraktól, tudományos intézetektől, könyvkiadóktól és kollégáinktól azt a segítséget és közreműködést, amire éppen hivatkoztam, akkor a közép-kelet-európai történetészet helyzete az Egyesült Államokban még jobb lesz 1980-ban, mint ami lenne, ha fejlődése teljesen a mi lehetőségeink kereteire korlátozódna.

VITÁK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

A középkori magyar osztály 1966. február 18-án „A parasztgazdaságok termelési struktúrájának vizsgálata a XVI—XVII. századi urbáriumok és dézsmajegyzékek összehasonlító elemzése alapján” címmel vitát rendezett. *N. Kiss István* és *Kirilly Zsigmondné* ismertette a forrásfeltárás rendszerét és eredményeit. Május 6-án az Országos Levéltárral közös rendezésben vitatták meg *Kállay István* „Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780” c. munkáját.

Az egyetemes osztály és az MTA Szociológiai Kutatócsoportja 1966. június 20-án közösen vitatta meg *Gonda Imre* „Osztály és nemzet” c. kéziratát. Érdekes elvi és elméleti kérdéseket vetett fel a szerző, melyekhez többen hozzászóltak.

Az intézeti ideológiai továbbképzés keretében 1966. április 15-én, majd folytatva május 9-én vitát rendeztek „Szellemtörténet és nacionalizmus” címmel. A bevezető előadást *Varga János* tartotta. A vita részletes anyagát a folyóirat következő száma közli.

AZ INTÉZET TAGJAINAK LEGUTÓBB MEGJELENT MONOGRÁFIÁI

M. Adam, Gy. Juhász, L. Kerekes: *Allianz Hitler—Horthy—Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933—1944)*. Szerk. Kerekes Lajos. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1966. 408 l.

Barta István: *A fiatal Kossuth*. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1966. 282 l.

Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935—1944*. Bpest, Kossuth Kiadó. 1966. 347 l.

Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1966. 638 l. Gyűjteményes kötet, szerkesztette és a bevezetőt írta *Makkai László*.

A *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 1966 áprilisi számát (No 62) Magyarország második világháború előtti és alatti történetének megvilágítására szentelte. A folyóirat négy magyar szerző tanulmányát közli: *Zsigmond László*: *La politique extérieure de la Hongrie de 1933 à 1939*; *Juhász Gyula*: *La politique extérieure de la Hongrie de 1939 à 1943*; *Ránki György*: *L'occupation de la Hongrie par les Allemands*; *Lackó Miklós*: *Les Croix—Fléchées (1935—1944)*. A folyóirat bevezető áttekintése komoly elismeréssel szól a legújabbkori magyar kutatás eredményeiről.

KANDIDÁTUSI VITA

Zimányi Veronika 1966. április 5-én védte meg „A Rohonc—Szalonaki uradalom és jobbágy-sága a XVI—XVII. században” c. disszertációját. Opponensek: *Sinkovics István* kandidátus és *Szendrey István* kandidátus.

INTÉZETI MUNKATÁRSÁK KÜLFÖLDI KUTATÓÚTJAI, ELŐADÁSAI

A torinói Institut Universitaire des Études Européennes meghívására ez év februárjában *Makkai László*, az Intézet főmunkatársa előadásokat tartott a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kelet-európai történetirásáról. A Torino városa és egyeteme által fenntartott Intézet egyetemet végzett tudományos kutatók számára jogi, közgazdasági és történeti tanfolyamokat szervez, amelyeken meghívott külföldi előadók világítják meg az európai problematikát. Az elő-

adók és hallgatók jelentős része a népi demokratikus országokból kerül ki. A sikeresen vizsgázott hallgatók egyéves kutató-ösztöndíjat kapnak.

Györfly György 1966. március 10-től április 14-ig Jugoszláviában és Olaszországban tartózkodott a zágrábi Jugoszláv Tudományos Akadémia meghívására. Zágrábban előadást tartott „Zur Kritik der dalmatinischen Stadtprivilegien aus dem XII. Jahrhundert” címen, és levéltári kutatásokat folytatott a zágrábi, spalatói, trauai, zárai és arbei levéltárakban. A trieszti egyetemen „Relazioni bizantino-ungheresi e la Dalmazia” címen tartott előadást, majd a velencei állami levéltárban, a Museo Correrben, a Bibliotheca Marciana-ban és római könyvtárakban kutatott.

Hanák Péter, az Intézet osztályvezetője, 1966 március végén egy hónapi időtartamra az Egyesült Államokba utazott, hogy részt vegyen és előadást tartson az Indiana University által szervezett konferencián, melynek tárgya a nemzeti kérdés a XIX. században a Habsburg-Monarchiában. Ezenkívül még több USA egyetemet látogatott meg és előadásokat tartott az újkori magyar történet tárgyköréből.

Ádám Magda részt vett az 1966. április 4–7. között rendezett lipcei Bohemisten Tagung ülészakán, mely a német–csehszlovák kapcsolatoknak volt szentelve. Magyarország és a kis-antant címen előadást is tartott, melyet vita követett.

Katus László 1966. április 4–7. között St. Pöltenben részt vett az Institut für Österreich-kunde által rendezett ülészakon, amelynek témája „Österreich 1867–1914” volt. Az elhangzott előadások Ausztria dualizmuskori bel- és külpolitikájával, gazdaság-társadalom és kultúrtörténetével foglalkoztak.

H. Haraszi Éva és *Gonda Imre* Prágában a külügyminisztérium levéltárában kutattak áprilisban. *P. Majer Mária* a könyvtárak anyagában, *Mucsi Ferenc* pedig szlovák levéltárakban dolgozott.

Kővágó László 1966. április 19.—május 6. között résztvett Moszkvában a SzU Tudományos Akadémia Szláv Intézetének „Drang nach Osten és a közép-kelet és délkelet európai népek történeti fejlődése” c. szimpóziumán, ahol fel is szólalt.

L. Nagy Zsuzsa 1966 áprilisában 4 hetes tanulmányutat tett. Az 1918–19-es olasz–magyar diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó parlamenti és sajtóanyagot tekintette át Rómában. A publikálatlan anyag jelentős részét filmezésre jelölte ki.

Ilegyi Klára és *Vida István*, az Intézet gyakornokai, 1966 májusától kezdődően fél éves tanulmányútra Moszkvába utaztak; *Ilegyi Klára* a szovjet turkológia, *Vida István* a népi demokratikus korszak kutatásának megismerésére.

Kovács Endre, az Intézet osztályvezetője, 1966. június 8-án résztvett a „Lengyelország története” 1921. próbakötet varsói vitáján, melyet a Lengyel Akadémia Történettudományi Intézete rendezett.

KÜLFÖLDI VENDÉGEINK

V. Truhanovszkij, a SzU Akadémiájának levelező tagja, a Voproszi Isztorii szerkesztője 1966. április 2-án meglátogatta az Intézetet.

J. Le Goff, az École Pratique des Hautes Études professzora 1966 áprilisában 2 hetet tölt hazánkban. Több kiránduláson ismerkedett Magyarország tájaival és műemlékeivel. Az Intézetben előadást tartott „L’histoire et les sciences humaines dans la France contemporaine. Y a-t-il une école des Annales” címmel.

F. Vercauteren, a liègei egyetem professzora, a belga kir. akadémia tagja, 1966. május 13-án „H. Pirenne történetírása és a mediterrán gazdasági fejlődés” címmel nagyhatású előadást tartott, melyet az MTA, a Történettudományi Intézet és a Magyar Történelmi Társulat rendezett.

Marian Low, a Michigan egyetem tanársegéde, 1966 június–júliusban Magyarországon tartózkodott, hogy Németh László politikai és történelmi szerepéről szóló disszertációjának témáját kiegészítse. Az Intézetet többször felkereste.

A Történettudományi Intézet megrendezte az Akadémián a készülő tízkötetes magyar történet feudális kori részének periodizációs vitáját, 1966. március 4-én. (Bővebben a folyóirat más helyén.)

A Comité International de Liaison pour l’organisation de conférences sur l’histoire de la résistance en Europe, 1964 augusztusi bécsi ülésén határozatot hoztak, hogy 1966. október 13–15-

én Budapesten rendezik a következő tudományos kollokviumot „A dunavölgyi államok a müncheni paktumtól a második világháború végéig” címmel. A bizottság elnöke Ferruccio Parri (Olaszország); J. Bartier (Belgium); E. Boltin (Szovjetunió); N. Goldberger (Románia); N. Gornenski (Bulgária); L. de Jong (Hollandia); J. Kladiwa (Csehszlovákia); H. Krausnick (NSzK); J. de Launey (Belgium); J. Marjanović (Jugoszlávia); H. Michel (Franciaország, a kongresszus főtitkára); S. Okecki (Lengyelország); A. Šnejdarek (Csehszlovákia) a bizottság tagjai.

A tervezett kollokviumot az Akadémián fogják tartani, az MTA Történettudományi Intézete, az MSzMP Párttörténeti Intézete, a Hadtörténeti Intézet és a Partizánszövetség közös szervezésében. A háromnapos kollokvium első napján kerül majd sor az angol, francia, német, olasz és szovjet referátumok vitájára, amelyek ezen hatalmak dunavölgyi politikáját foglalják össze az említett időszakra vonatkozóan. A második és harmadik napon Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia referátumai kerülnek megvitatásra. A magyar szervezőbizottság elnökei: *Vass Henrik* és *Ránki György*.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>Й. Герич</i> : О роде имени Татонь (Материалы к исследованию упоминания в хронике).....	I
<i>Дь. Дьерфи</i> : Истолкование упоминания в хронике	25
<i>Ж. Буве</i> : Проблемы и результаты собирания сведений о капиталистической при- были в Франции XIX в.	35
<i>П. Шпош</i> : Кризис и падение правительства Имреди	41
<i>Ш. Орбан</i> : Материалы к исследованию сельских условий после земельной реформы	84

ДИСКУССИЯ

<i>Дь. Тольнай</i> : Самостоятельное капиталистическое развитие и оценка национализма (Ответ Ивану Т. Беренду)	97
<i>П. Шимон</i> : Заявление о дискуссионной статье Ивана Т. Беренда	111

ОБЗОР

<i>П. Шугар</i> : Исследование истории Центральной и Восточной Европы в Соеди- неных Штатах Америки	111
--	-----

ИЗВЕСТИЯ	125
----------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>R. Gerics:</i> Über die Sippe Tátony (Beiträge zur Deutung einer Stelle in den ungarischen Chroniken)	1
<i>Gy. Györffy:</i> Zur Deutung einer Stelle in den ungarischen Chroniken	25
<i>J. Bouvier:</i> Probleme und Ergebnisse der Datensammlung über den kapitalistischen Profit im Frankreich des 19. Jahrhunderts	35
<i>P. Sipos:</i> Krise und Sturz des Kabinetts Imrédy	41
<i>S. Orbán:</i> Beiträge zum Studium der Verhältnisse auf dem Lande nach der Bodenreform	84

DISKUSSION

<i>Gy. Tolnai:</i> Beurteilung der selbständigen kapitalistischen Entwicklung und des Nationalismus (Entgegnung auf den Artikel I. T. Berends)	97
<i>P. Simon:</i> Erklärung in Sachen des Diskussionsartikels I. T. Berends	

JUNDSCHAU

<i>P. Sugar:</i> Die Erforschung der Geschichte Mittel- und Osteuropas in den Vereinigten Staaten von Amerika	777
---	-----

NACHRICHTEN	125
-------------------	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>J. Gerics</i> : Le clan Tátony (Contributions à un passage de la Chronique Hongroise)	1
<i>Gy. Györffy</i> : L'explication d'un passage de chronique	25
<i>J. Bouvier</i> : Les problèmes et les résultats de l'enquête concernant le profit capitaliste en France au XIX ^e siècle	35
<i>P. Sipos</i> : La crise et la chute du cabinet Imrédy	41
<i>S. Orbán</i> : Contributions à l'étude des conditions rurales après l'exécution de la réforme agraire	84

DISCUSSIONS

<i>Gy. Tolnai</i> : Considérations relatives au développement autonome capitaliste et au nationalisme (Réplique à T. I. Berend)	97
<i>P. Simon</i> : Remarques sur l'article polémique de T. I. Berend.	666

REVUE

<i>P. Sugar</i> : Recherches concernant l'histoire de l'Europe centrale et orientale aux États Unis de l'Amérique	77
---	----

NOUVELLES	125
-----------------	-----

CONTENTS

STUDIES, COMMUNICATIONS

<i>J. Gerics</i> : The Tátony Clan (Contributions to a passage in the Hungarian Chronicles) ...	1
<i>Gy. Györffy</i> : Explanation of a passage in the Chronicles	25
<i>J. Bouvier</i> : Problems and results of the collection of research material on the capitalistic profit in 19th century France	35
<i>P. Sipos</i> : Crisis and fall of the Imrédy regime	41
<i>S. Orbán</i> : Agrarian problems after the land-reform in the light of a register drawn up in 1946	84

DISCUSSION

<i>Gy. Tolnai</i> : Individual capitalistic development and the estimation of nationalism (Answer to I. T. Berend)	97
<i>P. Simon</i> : Statement referring to I. T. Berend's debate-treatise	666

REVIEW

<i>P. Sugar</i> : Investigation of the history of Middle and East Europe in the United States of America	77
--	----

NEWS	125
------------	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. IV. 8. — Terjedelem: 11,55 (A/5) ív.

66.62229 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest
V., József nádor tér 1, és *bármely postahivatalban.*

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V., Alkotmány u. 21

telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05, 915, 111-46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest, V., Váci u 22.,

telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1966 IX. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetést díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

Molnár Erik 1894—1966	133
TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK	
<i>Ileckenast Gusztáv</i> : A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete	135
<i>Vörös Antal</i> : A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1914	162
<i>Berend T. Iván—Ránki György</i> : Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914	187
<i>Ságvári Ágnes</i> : Népfront és proletárdiktatúra	204
SZEMLE	
<i>Nagy László</i> : A nemzetfogalom alakulásáról folyó vitához	227
<i>Vitadr. Paulinyi Oszkár</i> : Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán c. monográfiájáról (<i>Tömöry Márta</i>)	228
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	232

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot
küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

Molnár Erik
1894–1966

Felmérhetetlen veszteség érte Molnár Erik elhunytával az Akadémia Történettudományi Intézetét, a Magyar Történelmi Társulatot, az egész magyar történettudományt. Az évszázad legkiválóbb magyar történészét búcsúztatjuk, aki úttörője volt a tudományos történetírásnak hazánkban, aki hallatlan gondolatgazdagságával megalapozta marxista történetfelfogásunkat s oroszlánrésze volt annak eredményeiben.

Molnár Erikben a forradalmi szenvedély, a munkásosztály, a Kommunista Párt ügye iránti lelkesedés elválaszthatatlanul összefonódott a tudományos igazság megismerésére törő lankadatlan vággyal, kivételes intelligenciával és törhetetlen kitartással. Tudta s hirdette, bátrabban mint mások, hogy a kutatás lényege a merész problémafelvetés, hogy az erudíció, a szenvedély a haladás ügyéért a tudományos igazság mély megbecsülésével kell párosuljon. Harcos tudós volt, egész élete, tudományos életműve harc volt; a felszabadulás előtt a marxizmus nyílt ellenségei, a felszabadulás után a marxizmus ellenségei és ha kellett, a marxizmus „klerikálisai” ellen.

Melegszívű ember volt, telve a költészet, a líra iránti szeretettel, de gondolkodását a legtisztább racionalizmus vezette, ezért volt idegen tőle egész életében minden frázis, sallang.

Mélyen szerette hazáját, népét, ezért volt egész életében meggyőződéses internacionalista.

Tudatos történész volt, aki felismerte, hogy a történész saját korában él, s maga is aktív formálójává kell váljék korának, e nélkül nem születhet igazán nagy tudományos életmű. Alkotásainak nagysága nem utolsósorban abban állt, hogy bár mindig a tudományos mélységet kereste s nem kívánta az olcsó sikereket, felszínes megoldásokat, tisztában volt azzal, hogy a társadalomtudomány nem állhat meg a jelen előtt, annak megismerésévé és megértésévé, annak szerves részévé kell válnia. Ehhez a felfogáshoz híven, egész életével és tudományos oeuvre-jével a jelenkorban élt, s mindig e korszak megváltoztatását szolgálta tudományos munkássága.

Marxista volt tehát a szó legigazibb és legnemesebb értelmében, úgy és azért magyarázta a világot, hogy megváltoztatását segítse.

Munkái nemcsak hazánkban váltak ismertté, de mint ezt számos nemzetközi elismerés is tanúsítja, határainkon túl is széles visszhangra találtak.

Gondolatainak hatalmas tárháza pedig nemzedékeken át útmutatója a magyar történet kutatásán fáradozóknak.

Barátainak, munkatársainak, tanítványainak, kiknek most örökre búcsút kell venniök tőle, nem lehet más kötelességük, mint képviselni és harcolni azért a marxista gondolatért, amelyet ő hirdetett és amelyért ő harcolt, amelynek szellemében irányította a Történettudományi Intézet és a Történelmi Társulat munkásságát. Ezzel tudjuk legjobban szolgálni emlékét, kifejezni elismerésünket életműve iránt. A Történettudományi Intézet dolgozói és a magyar történészek e fájdalmas pillanatban csak egyet tehetnek: megvédeni és követni marxista gondolatainak tisztaságát, továbbmenni bátran azon az úton, mely számára oly drága volt, amelyre egész életét tette: a társadalmi haladást szolgáló tudomány útján, a szabad, bátor gondolkodás és a tudományos igazság feltárásának útján.

RÁNKI GYÖRGY

HECKENAST GUSZTÁV

A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete

Magyarország X—XII. századi vaskohászatáról a történettudománynak eddig nem volt mondanivalója. 1200 előtti írott forrásaink a vaskohászatot nem említik, így — bár senki nem kételkedett abban, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt értettek a vas feldolgozásához — a téma a történeti kutatás hagyományos módszereivel nem volt megközelíthető. Az 1956 tavaszán megalakult Kohászati Történeti Bizottság azonban 1959—1964 között Észak-Borsodban és Nyugat-Magyarországon különböző helyeken végeztetett ásatásokat, s ezek a Borsod megyei Felsőkelecsény, Imola és Trizs, valamint a Vas megyei Kőszegfalva és Vasvár területén számos X—XII. századi vasolvasztót hoztak napvilágra. Az ásatások eredményei alapján immár kísérletet lehet tenni a régészeti leletek történeti értelmezésére, s föl lehet vázolni nagy vonalaiban a tatárjárás előtti magyarországi vaskohászat történetét.¹

A honfoglalás előtti kor öröksége

Magyarország földjén az i. e. VII—VI. században kezdődött meg a vaskor. A ránk maradt Hallstatt- és La Tène-kori vastárgyak nagy tömege nem hagy kétséget afelől, hogy az itt élt különböző népek ismerték és gyakorolták a vaskohászat mesterségét. Minthogy azonban erre vonatkozólag hitelesen datálható régészeti leletekkel nem rendelkezünk, Hallstatt- és La Tène-kori vaskohászatunkról — ennek pusztá létezésén túl — semmi konkrétumot nem mondhatunk.

¹ A X—XIV. századi magyarországi vaskohászat régészeti emlékeit, a leletek metallográfiai vizsgálatának eredményeit, a X—XII. századi, földbe vájt vasolvasztók pontos rekonstrukcióiban végzett kísérleti olvasztásokat és a vaskohászat történetére fellelhető okleveles és helynévi forrásanyagot feldolgozta *Heckenast Gusztáv—Nováki Gyula—Vastagh Gábor—Zoltay Endre*: A vaskohászat története Magyarországon 1400-ig. (Kézirat a Kohászati Történeti Bizottság könyvtárában.) Nyomtatásban eddig a következő előzetes beszámolók ill. kézirat-részletek jelentek meg: *Gy. Nováki*: Überreste des Eisenhüttenwesens in Westungarn. *Alphons Barb*- Festschrift. Eisenstadt. 1966. — *Nováki Gyula—Vastagh Gábor*: Középkori vasolvasztóhely feltárása Felsőkelecsényben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. III. köt. Miskolc 1963. 55—61. l., X—XIII. tábla. — *Vastagh Gábor*: Középkori vasolvasztó kemence Imolán. *Kohászati Lapok* 94, 1961. évf. 476—477. l. — *Hegedűs Zoltán—Nováki Gyula*: Újabb adatok a vasvári vaskohóról és Vasvár vaskohászati múltjáról. *Vasi Szemle* 15, 1961. évf. 2. sz. 44—60. l. — *Hegedűs Zoltán—Nováki Gyula*: Adatok a Sopron-magashidi vaskohótelepekről. *Kohászati Lapok* 94, 1961. évf. 373—378. l. — *Heckenast Gusztáv*: Vasas és Sarlós. (Középkori vashányászat Pécs környékén.) *Jelenkor* 7, 1964. évf. 889—890. l. — *G. Heckenast*: Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn. *Nouvelles études historiques*. Bpest 1965. I. köt. 159—179. l. — Az itt következő tanulmány a Kohászati Történeti Bizottság könyvtárában elhelyezett id. kézirat egy fejezete.

Lényegében ugyanez a helyzet a római kor vaskohászatának régészeti emlékeivel is. Néhány egykorú irodalmi adat és felirat mégis lehetővé teszi, hogy római kori vaskohászatunkról egy-két szót szóljunk.

Tacitus az i. sz. I. század végén írott Germania-jában megemlékezik a kelta cotinusokról, akik a szarmaták és a kvádok adófizetői, és „szégyenszemre még vasat is bányásznak”, az i. sz. II. században élt Ptolemaios pedig említi Geographia-jában a kvádok szomszédságában található vashányákat. Sem a cotinusok, sem a kvádok lokalizálása nem teljesen egyértelmű, mert lakóhelyeik fekvését a tacitusi, illetve a ptolemaios szöveg rendkívül tömör földrajzi felsorolásából kell kikövetkeztetni. Mind a magyar, mind a csehszlovák történeti irodalom általában a mai Szlovákia területére, a Vág és a Garam felső folyása, valamint a Szlovák Érchegység vidékére helyezi őket,² de a modern régészeti kutatás mindeddig nem támasztotta még alá kétségtelen hitelességű leletekkel Tacitus és Ptolemaios adatait.

Dáciában egy Apulumban talált Antoninus Pius (138–161) korabeli felirat-töredék, s egy Vajdahunyad közelében előkerült, Caracalla (211–217) idejéből származó emlékkő szövege őrzi a római kori vasművelés emlékét. Megtudjuk belőlük, hogy a dáciai vashányák — éppúgy, mint a római birodalom bányái általában — császári tulajdonban voltak, s a második felirat tanúsága szerint a III. század elején két, valószínűleg dalmáciai származású nagybérelő (conductor ferrariarum) kezelte őket. A vajdahunyadi vaskohászat a római uralom idején jelentékeny méretű lehetett; valószínűleg erre az időre datálható régészeti emlékeit számontartja a szakirodalom,³ a múlt század második felében feltárt leletek közül azonban egy sem maradt korunkra.

A népvándorlás korának vaskohászatáról azon a pusztán tényen kívül, hogy a későbbi Magyarország földjén rövidebb-hosszabb ideig megszállt népek egytől-egyig benne voltak már saját történeti fejlődésük „vaskorában”, tehát nemcsak ismerték és használták, hanem elő is tudták állítani a vasat, ismét semmit nem tudunk. Ennélfogva rá is térhetnénk a korai Árpád-kor vaskohászati emlékeinek ismertetésére, ha régebbi szakirodalmunk nem hagyta volna ránk a felvidéki és a vajdahunyadi vaskohászati kontinuitás elméletét.

A felvidéki vaskohászati kontinuitás elméletének kiindulópontja Tacitusnak a cotinusok és Ptolemaiosnak a kvádok vashányászatáról szóló tudósítása, tudománytörténeti gyökere pedig a felvidéki németek humanista leszármaztatása a népvándorlás korában hosszabb-rövidebb ideig ott élt germán törzsek maradványaitól. Ennek a minden történeti alapot nélkülöző humanista konstrukciónak az ősforrása Aeneas Sylvius Piccolomini egy megjegyzése volt, amely a Szepesség nevét a gepidákéból magyarázta.⁴ Ebből a korabeli tudományosságban logikusan

² Tacitus: Germania. 43, 2. (Az idézet Szabó Árpád fordítása.) — Ptolemaios: Geographia. II. 11, 11. — A magyar irodalomban a kvádok vashányáit Samuel Timon: Imago antiquae Hungariae. . . Cassoviae 1733. 109–110. l. lokalizálta Breznóbánya és Rózsahegy vidékére; őt követi a legtöbb e kérdéssel foglalkozó hazai szerző, legújabban I. Bóna: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. Acta Archaeologica 15, 1963. évf. 303. l. A megfelelő csehszlovák irodalmat idézi Radomír Pleiner: Zákklady slovanského železářského hutnictví v českých zemích. Praha. 1958. 135–136. l.

³ Corpus Inscriptionum Latinarum. III. 1128. — Gabriel Téglás: Zur Verwaltungsgeschichte der römischen Eisenbergwerke in Dakien. Klio 9, 1909. évf. 375–376. l.

⁴ „In hac parte Ungariae, quae Gepidarum fuit, adhuc territorium Sepusium appellant pro Gepudio.” Aeneas Sylvius Piccolomini: Opera quae extant omnia. Basiliae. 1571. 712. l., idézi Julius Lux: Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum, Dobschau. München. 1959. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B. Nr. 13.) 4, 16. l.

következett a szepesi szászok gepida eredete, és általában a felvidéki germán-német kontinuitás.⁵ A humanista konstrukciót éppen vaskohászati vonatkozásban látszottak alátámasztani azok a primitív vasbányászatra utaló nyomok és kezdetleges vasolvasztásról tanúskodó salakmaradványok, amelyeket a XVIII. századtól kezdve konstatáltak különböző szerzők a Vág és a Garam felső folyása mentén, valamint Csetnek környékén és a gömöri Železnik hegyen.⁶ Így történt, hogy a vaskohászati kontinuitás tételét még a felvidéki németiség honfoglalás előtti eredetének elejtése után sem vonta kétségbe a szaktudomány. Wenzel Gusztáv szerint a Felső-Vág és a Garam völgyének „ősrégi bányáira nézve alaposan következtethetjük, hogy azok a római birodalom elenyészte után is munkában maradtak, s a régi quádok utódjai által műveltettek”. Mikulík József, a dobsinai vasipar érdemes monográfusa szintén vallotta a kvád és vend (azaz szláv) lakosság bányaművelését a népvándorlás korában, de hozzátette, hogy erről „édes keveset tudunk”. A magyar vaskohászattörténet klasszikusai, Kerpely Antal és Edvi Illés Aladár tisztában voltak azzal, hogy „a quádok és szlávok bányászati tevékenységének emlékeiből nem sok maradt reánk”, de minthogy a szóbanforgó területen mégis csak ott voltak a primitív vaskohászat nyomai, végső konklúziójuk szerint „annyi körülbelül bizonyos, hogy a magyarok bejövetele előtt a quádok és vendek űzték a vasgyártást”.⁷ Vaskohászattörténeti irodalmunk tehát még a XIX. század végén sem tudott szakítani a kontinuitás humanista fogantatású tételével, sőt megtámogatta azt a XVIII. század óta irodalmi közhellyé lett bányászati- és kohászattörténeti emléktanyag emlegetésével. Ez azonban nem bizonyítja a vaskohászati kontinuitását a Felvidéken.

Melich János a honfoglaláskori földrajzi névanyag nyelvészeti vizsgálata során a Garam és Vág folyónevekről kimutatta, hogy nyugati germán, valószínűleg svéb-kvád eredetűek, és szláv közvetítéssel kerültek a magyar nyelvbe; a Garam egyik mellékfolyójának, a Kompának neve pedig egyenesen kelta eredetű, s az elnevezést a keltáktól előbb a germánok, majd ezektől a szlávok, végül tőlük a magyarok vették át.⁸ Ebből nyilvánvaló, hogy a Felvidékre valószínűleg a VI. század folyamán beköltöző szlávok még találtak itt germánokat, feltehetően valóban kvádokat, de egyúttal az is kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarok már csak szlávokat találtak. A kvádok maradványai az évszázadok folyamán elenyésztek.

A vaskohászati kontinuitás tétele csak akkor volna fenntartható, ha bizonyítani, vagy legalább valószínűsíteni lehetne, hogy a felvidéki szlávok vaskohászati ismereteiket a kvádoktól vették át, vagy legalább tovább művelték a kvádok vasbányáit. A „primitív vasbányászatra utaló nyomok” és „tekintélyes

⁵ David Frölich: Der uralte Deutsch—Ungerische, Zipserische und Siebenbürgische LandBmann. . . Leutschau 1641. (RMK. II, 576.) — Gepida eredetűeknek nyilvánítja a dobsinaiakat Bél Mátyás is (Esztergomi Primási Könyvtár, Bél Mátyás-Kéziratgyűjtemény. III. Comitatus Gömöriensis. 33. l. — OL Filmtár 5081), s a hivatkozásokat tetszés szerint lehet szaporítani.

⁶ Timon: i. m. 109—110. l.; *Levlaslaus Bartholomaeides*: Inelyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia Historico-Geographico-Statistica. Leutschoviae 1806—1808. 41. l., és mindkettőnek számos követője.

⁷ Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bpest. 1880. 15. l. — Mikulík József: A bánya- és vasipar története Dobsinán. Bpest. 1881. 5. l. — Kerpely Antal: Adatok a vas történetéhez Magyarországon a XIX. század elejéig. Bpest. 1899. 20. l. — Edvi Illés Aladár: A vas az ó- és középkorban. Természettudományi Közöny 21, 1889. évf. 250. l., s ugyanilyen értelemben későbbi munkáiban is.

⁸ Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. Bpest. 1925—1929. (A Magyar Nyelv-tudomány Kézikönyve. I. 6. köt.) 335—344. l.

salakhalmok” irodalmi közhelyei erre nem alkalmasak, mert a vaskohászat technológiája a vaskor kezdetétől a vízierőnek a kohászatban való felhasználásáig lényegében nem változott, és így kormeghatározó kísérőleletek nélkül nem lehet megállapítani, hogy bizonyos vassalakok vagy akár redukációs kemencék melyik évszázadból maradtak ránk. További problémát jelent, hogy e „nyomok” és „maradványok” XVIII. századi észlelői, ha saját koruk vaskohászatát ismerték is, aligha voltak jártasak a kohászat történetében; a modern tudomány eszközeivel pedig mindeddig nem folytak vizsgálatok a kritikus területeken. Így az is lehetséges, hogy két-háromszáz éves maradványokat vélték a XVIII. században évezredeknek. Mindenesetre a kvád és szláv vaskohászat állítólagos népvándorláskori színhelyén, a Vág és a Garam völgyében, valamint a Gömör megyei Iirádek és Železník hegyen egyelőre sem a honfoglalás előtt, sem a honfoglalástól a XIII. századig terjedő időben nem tudunk semmiféle vaskohászatot kimutatni. Kétségtelen, hogy középkori vaskohászatunk az ország több jelentős vastermelő vidékén, így Gömörben is, szláv alapokon nyugodott. Ennek azonban a vaskohászati kontinuitás elméletéhez semmi köze nincs.

A Hunyad megyei vaskohászati kontinuitás tétele minden valószínűség szerint a felvidéki kontinuitás analógiájára keletkezett. Bizonyítására a tudománytörténet sem szolgáltatott érveket, így a szakirodalom, ha foglalkozott a kérdéssel, általában negatívan foglalt állást; csak Kerpely Antal és Edvi Illés Aladár feltételezte a vastermelés folyamatosságát Vajdahunyadon a római kortól napjainkig. Helyesen mutatott rá Veress Endre arra, hogy a római uralom bukása utáni időből a Hunyad megyei vasbányászatnak nem maradt nyoma, sőt nem maradt a magyar uralom első századaiból sem. Ugyanerre az eredményre jutott a legújabb román történeti irodalom is.⁹ XV. századi okleveleinkből azután oly plasztikusan bontakozik ki a vajdahunyadi vasbányászat újramegindulásának története,¹⁰ hogy ezek ismeretében a kontinuitás problémáját itt végleg törölni lehet a kutatási feladatok sorából.

A honfoglalás előtti idők vaskohászati örökségéről ezek szerint azon a logikai megfontoláson fölül, hogy kellett valamiféle vaskohászatnak lennie a későbbi Magyarország földjén, a történelem időrendjében előre haladva csak ennyit mondhattunk. Némi világosságot vetnek a honfoglalást és a magyar nép

⁹ Wenzel: i. m. 15. l. — Kerpely: i. m. 62—63. l. — Edvi Illés Aladár: A vasgyártás. Bpest. 1901. (A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. II. köt. 1. füzet. 23. l. — Veress Endre: Hunyadmegye bányászatának múltja. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 20, 1910. évf. 121. l. — D. Prodan: Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul XVII. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. Tom. I—II, 1958—1959. 29. l. — Legújabbán Ágnes Sós: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bpest. 1963. (Archaeologia Hungarica. XLI.) 67—68. l. ugyan állítólag Hunyad—Krassó-Szörény területéről származó zalavári vastárgyakról olvashatunk, de Szegedy Emil ezt alátámasztani törekvő, egyedül a Mntartalomra hivatkozó rövid kohászati szakvéleménye éppen nem meggyőző.

¹⁰ Zsigmond király 1409-ben Hunyadi János apjának, Vajknak adományozta Hunyad várát „cum omnibus appertinentiis”, de e tartozékok között bányáról nincsen szó. (Zsigmond-kori Oklevéltár. Szerk.: Mályusz Elemér. I—II/2. köt. Bpest. 1951—1958; rövidítve: ZsO. II. köt. 7136, 7158. sz. — OL DL 37591.) Mátyás király 1482-ben fiának, Corvin Jánosnak adományozta Hunyad várát és városát, a várhoz tartozó só-, arany-, ezüst- és egyéb bányákkal („... fudinis salium atque minerarum auri et argenti et aliorum metallorum”. Csánki Dezso: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—III, V. köt. Bpest. 1890—1913; rövidítve: Csánki. V. köt. 47. l. — OL DL 37652.); vasbányát az oklevél külön nem említ. 1493-ban viszont már a hunyadi vasbányák („montane ferri de Hunyad”) zálogba adásáról értesülünk. (Csánki V. köt. 60. l.) Ezek szerint a hunyadi vasbányákat legkésőbb 1482—1493 között, de valószínűleg 1482 előtt, és mindenesetre 1409 után vették újból művelés alá.

megtelepedését közvetlenül megelőző időre a korai Árpád-kori régészeti leletek, helynevek és okleveles adatok. Ezekből úgy látszik, hogy a feudáliskori magyarországi vaskohászat alapvetését nem a római kor óta feltételezett, de nem bizonyítható kontinuitásban, hanem egyrészt az ország területén a IX. században már kikövetkeztethető szláv vaskohászatban, másrészt a honfoglaló magyarok keletről magukkal hozott vasművességében kell keresnünk.

A honfoglaló magyarok vaskohászata

A honfoglaló magyarok vaskohászati ismereteiről a régebbi szakirodalom nem sokat tudott mondani. H. I. Bidermann a szlávokat tartotta a magyarországi vasipar megalapítóinak, még valamikor a VII–IX. században, s bár szerinte a magyarok is foglalkoztak vastermeléssel, arra a kérdésre, hogy ennek a mesterségnek az ismeretét keletről hozták-e magukkal, vagy csak új hazájukban sajátították el, nem tudott feleletet adni. Edvi Illés Aladár úgy gondolta, hogy a honfoglalók a vasbányák és kohók művelését meghagyták a bennszülötteknek, „mert ez a békés és helyhezkött foglalkozás a harchoz szokott magyarságnak nem kellett”. László Gyula ezzel szemben nemcsak ismertnek tekiuti a honfoglalók körében a kovácsmesterséget, hanem a Felvidék és Erdély megszállását is — a szerszámfa és a só mellett — a vas iránti keresletnek tulajdonítja.¹¹ Történeti adatokkal egyik álláspontot sem lehetett megnyugtatóan alátámasztani; a probléma megközelítő megoldásához is komplex kutatásokra van szükség. Csak az őstörténet, a nyelvtudomány, a néprajz, a művészettörténet, a régészet és a metallográfia részeredményeinek egybevetése teszi lehetővé egy többé-kevésbé megalapozott és egyben a további történeti fejlődést is megalapozó kép kialakítását.

‘Vas’ szavunk eredete az uráli korig követhető vissza. A vas feldolgozásával őseink az ugor korszak utolsó századaiban ismerkedhettek meg. Adatok híján is feltételezhetjük, hogy baskíriai, majd különösen dél-oroszországi tartózkodásuk évszázadaiban maguk készítették vasfegyvereiket és szerszámaikat. Lovasnomád török népekből és földművelő keleti szlávokból álló szomszédságukról ez bizonyítható is. A honfoglalás korára vonatkozólag pedig a közel egykorú Liudprand följegyezte, hogy a magyarok, mielőtt 899. évi itáliai kalandozásukra indultak, egész télen át fegyvereket és nyilakat készítettek.¹²

A honfoglaló magyarok régészeti hagyatékában a vasból készült munkaeszközök és fegyverek az uralkodók. E vastárgyak eredetéről, előállításuk módjáról az írott források semmit nem mondanak. Az első kísérletet a honfoglaló magyarok vaskohászati technológiájának megismerésére Fuchs Erik és Nándori Gyula, illetve Hegedűs Zoltán metallográfiai vizsgálatai jelentik. Ezirányú ismereteink az északkelet- és nyugat-magyarországi ásatások eredményeinek műszaki feldolgozása és különösen az imolai és a kőszegfalvi rekonstruált kemencében

¹¹ Herm. Ign. Bidermann: Das Eisenhütten-Gewerbe in Ungarn, und dessen früheren Annexen einschließlich der Militärgrenze. Pesth—Graz 1857. 139, 141. l. — Edvi Illés: A vasyártás 22. l. (Ez a felfogás Horváth Mihályra megy vissza: Kisebb Történeti Munkái. Pest. 1868. II. köt. 6. l.) — László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bpest. 1944. 348. l.

¹² Hajdú Péter: Finn-ugor népek és nyelvek. Bpest. 1962. 63. l. — Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Bpest. 1954.² 127–128. l., itt a Liudprand-idézet is: Antapodosis. II. 8. — Bartha Antal: A honfoglaláskori magyar kovácsmesterség társadalmi hátterének kérdéséhez. Történelmi Szemle 4, 1961. évf. 139–140 és 143–144. l. — Uő: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok 97, 1963. évf. 264, 279–280. l.

végzett vasolvasztási kísérletek alapján jelentősen megnövekedtek.¹³ Mégsem állíthatjuk, hogy a honfoglalók vaskohászata tisztán áll már előttünk. Egyrészt az irodalomban ismertetett technológia legalább annyi joggal tulajdonítható a szlávoknak, mint a magyaroknak, másrészt már az eddigi vizsgálatokból is kitűnik, hogy a részletekben eltérő technikai eljárások éltek egy időben egymás mellett.

A technológiára vonatkozó műszaki vizsgálatok alapján egyelőre nem tudunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy volt-e ekkor már valamiféle munkamegosztás az ércelőkészítés, a vasolvasztás és a vaskohászati munkafázisai között. Néprajzi analógiák alapján úgy látszik, hogy „nyáron főképpen a gypvasérc kibányászásával, tisztításával és a dústásra való előkészítésével foglalkoztak a kovácsok. Csak késő ősszel és télen dolgozták fel a gypvasércet és foglalkoztak a tulajdonképpeni kovácsmunkával.” A vastermelés különböző munkafázisai tehát csak időben váltak még szét, a vasérc gyűjtését és kohósítását is magában foglaló kovácsmesterség azonban elkülönült a társadalom egyéb termelési ágaitól.¹⁴

A honfoglaló magyarok régészeti hagyatékából származó vastárgyak és az eurázsiai nomád népek kohászatából levont néprajzi analógiák arra mutatnak, hogy a magyarok vasművessége nagyjából elérte a kelet-európai népek vaskohászatiának akkori színvonalát. Ennek a megállapításnak azonban ellentmondani látszik, hogy ősi finnugor 'vas' szavunk mellett 'acél' szavunk már szláv eredetű, s vasműveseinket is az ugyancsak szláv eredetű 'kovács' szóval jelöljük. Nyelvtudományunk e szavak átvételének idejét és körülményeit nem tudta még tisztázni, csak annyi kétségtelen, hogy az 'acél' nyugati, a 'kovács' déli szláv eredetű.¹⁵ Kohászati szakkifejezéseink általában jövevényszavak. Ezért jutott Munkácsi Bernát már 1894-ben arra a megállapításra, hogy a régi magyarok a bányászban és fémművességben nem lehettek jártasak, s következtetését még azzal az egyébként finom megfigyeléssel is alátámasztotta, hogy a kovácsmesterség szerszámai közül az 'üllő', 'fuvó', 'harapófogó' jelzős kifejezések.¹⁶

Régóta ismeretes a néprajzi szakirodalomból, hogy a kovácsmesterség „egybe volt olvadva a bűbajos, varázsló foglalkozással. . . Mesterfogásai titokban tartottak. . . ; egy családban öröklődtek. Tekintély övezte, féltő tartózkodást váltott ki a környező emberekből.”¹⁷ Az ősközösségi társadalmi rend bomlásának időszakában azoknál a népeknél, amelyek ekkor ismerkedtek meg a vas fegyverek és szerszámok erejével, a kovácsmesterség gyakran szakrális, titkos mesterség volt. Ha így volt ez a magyaroknál is, és kovácsmesterségük a honfoglalás idején még nem veszítette el szakrális jellegét, megoldódik a szókinés szegényessége és a régészeti hagyaték, valamint a technológia állapota közötti

¹³ Fuchs Erik—Nándori Gyula: Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata. Történelmi Szemle 1, 1958. évf. 328—330. l. — Hegedűs Zoltán: Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiai vizsgálatának tanulságai. Történelmi Szemle 3, 1960. évf. 119—129. l. — Zoltay Endre tanulmánya az 1. jegyzetben id. kézirat monográfiájában.

¹⁴ Bartha Antal: Honfoglaláskori kovácsmesterségünkről. Történelmi Szemle 1, 1958. évf. 320, 322. l. — Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bpest. 1962. (Régészeti Tanulmányok. I. köt.) 33—34. l.

¹⁵ Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1—2. köt. Bpest. 1955. 59—60, 285. l.

¹⁶ Munkácsi Bernát: A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. Akadémiai Értesítő 5, 1894. évf. 130. l.

¹⁷ A Magyarság Néprajza. Bpest. 1943.³ IV. köt. 299. l.

látszólagos ellentmondás. A kölcsönzavak és jelzős kifejezések ebben az esetben nem a mesterség nem-ismerését, hanem titkos voltát bizonyítják. Ezeket a dolgokat nem volt szabad nevükön nevezni — éppúgy, mint pl. a totemállatokat —, bár volt nevük. 'Szarvas', 'farkas' ugyancsak jelzős körülírás, a 'medve' pedig szláv jövevényszó, holott elképzelhetetlen, hogy őseink ne ismerték volna a medvét már a finnugor korszakban, az Ural-vidék erdőségeiben.¹⁸ Míg azonban a medve ősi elnevezése végleg feledésbe merült, a kovács egyik régi magyar megjelölése, ha talán nem is az „igazi” neve, szerencsés módon ránk maradt: jelzős kifejezéssel 'vasverő'-nek mondták egykor ezt a mesterembert, munkahelyét pedig 'vasverőház'-nak.¹⁹

A honfoglaló magyarok szakrális kovácsmestersége minden jel szerint türk eredetű. Történeti irodalmunkban Alföldi András mutatott rá arra, hogy a türköket a kínai források kovácsnépnek nevezik. Ez az állítás nem fedi ugyan a valóságot, de a tévedést nem a kínaiak követték el; a türkök maguk kapcsolták össze a kovácsmesterséggel dinasztiajuk és népük eredetét. Más példák is mutatják, hogy a királyság intézménye számos iráni és török népnél szorosan összefüggött a kovácsmesterséggel. A török népeknél a VII. század, tehát a türk állam-szervezet elterjedése óta a kovácskirály neve a tarchan volt.²⁰ Ez a méltóságnév jelenik meg a honfoglalók Tarján törzsének nevében,²¹ s ezáltal valószínűsíthető türk kovácsok és velük a kovácsmítosz beilleszkedése a kialakulóban levő magyar népbe. Alátámasztani látszanak ezt a feltevést a levediiai magyarság régészeti emlékei, amelyek szerint a belsőázsiai minuszinszki kultúra fémművességének gyakorlata települt át Levediába, valószínűleg egy belsőázsiai törzs vándorlása és a magyarokhoz való csatlakozása révén, feltehetően a IX. század közepe táján.²²

Új és az eddigieknél sokkal konkrétabb megvilágításba helyezik a kérdést Györffy György kutatásai. Györffy megállapította, hogy a honfoglaló magyaroknál megvolt a kettős királyság intézménye; a törzsszövetség élén Kurszán kende, a szakrális uralkodó, és Árpád gyula, a hadvezér állt. Kurszán az „égben született” Istemi türk kagán leszármazottja volt, Árpád nemzetsége ugyancsak türk eredetű, s „a magyar nomádállam az orchoni türk államszervezet utolsó hajtása”.²³ Ebben az összefüggésben a türk eredetű szakrális uralkodóhoz, a türk eredetű monda és kovácsmítosz letéteményezéséhez szervesen kapcsolódik a honfoglaló magyarok még ugyancsak szakrális jellegű kovácsmestersége. Ezért a magyarországi vaskohászat történetének tanulmányozásához a legalkalmasabb kiindulópont Kurszán személye²⁴ és a hozzá kapcsolódó kend néptörzsedék sorsa.

¹⁸ Bárczi Géza: A magyar szókinés eredete. Bpest 1958.² (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek.) 14. l. — Bartha Antal: Honfoglaláskori kovácsmesterségünkről 321, 325. l.

¹⁹ Szamota István—Zolnai Gyula: Magyar Oklevélszótár. Bpest. 1902—1906; rövidítve: OklSz. 1068. hasáb. — ZsO. I. köt. 2461. sz. (XIV. századi adatok.)

²⁰ Alföldi András: A tarchan méltóságnév eredete. Magyar Nyelv 28, 1932. évf. 205—206, 211. l.

²¹ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest. 1930. 255. skk. II.

²² Fettich Nándor: A levediiai magyarság a régészet megvilágításában. Századok 67, 1933. évf. 257—258. l.

²³ Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest. 1959; rövidítve: Györffy: Tanulmányok. 77—84, 107. l.

²⁴ A szakrális jellegű kovácsmesterségnek az uralkodó személyéhez kapcsolódása a társadalmi fejlődés adott fokán bizonyos körülmények között törvényszerű jelenség. Így volt ez, hogy egymástól igen távol eső példákat említsünk, a mongoloknál, ahol a hagyomány a birodalomalapító Dzsingisz kánt „égi kovács”-nak tette meg, s ahol az uralkodó dinasztia a XIV. században rituális kovácsolással egybekötött emlékünnepeket tartott (Alföldi: i. m. 207—209. l.), és az ókori hetitáknál is, akiknél a királyt illette meg, mint a zivatar istenének főpapját, a vas-termelés monopóliuma (Otto Johannsen: Geschichte des Eisens. Düsseldorf. 1953.³ 44. l.).

A nyugatmagyarországi vasvidék

Kurszán vezér, aki 904-ben pusztult el a bajorokkal vívott harcban, a honfoglaláskor a hajdani Aquincum katonavárosának amfiteátrumában telepedett meg, a mai Óbudán, amit a középkorban az ő nevééről Kurszánváranak neveztek. Kurszán halálával a kende „főkirály” intézménye megszűnt; a főhatalmat a rang szerint második helyen álló, de a katonai vezetést addig is kezében tartó Árpád ragadta magához. E politikai átalakulás részletei valószínűleg örökre homályban maradnak, mint ahogy homály fedi Kurszán esetleges közvetlen leszármazottainak sorsát is. Nagyjából világosan állnak viszont előttünk azok a következmények, amelyek az „égi eredetű” kende népét, az ég színéről „kék”-nek nevezett kendeiket sújtották.

A kend népről konkrét ismereteink nincsenek. Szórványos adatok és a nomád népek történetéből vett analógiák alapján valószínűnek látszik, hogy vezetőrétegük a kende tisztí kíséretét alkotta, s hogy fegyveres szabadok és kézművesek tekintélyes csoportja tartozhatott hozzájuk. Feltételezhetjük azt is, hogy Kurszán vezérhez hasonlóan türk eredetűek, talán még a honfoglalás idején is türk etnikumúak voltak.

Kend helyneveink megoszlásából arra következtethetünk, hogy az Árpádok hatalomra jutásuk után Kurszán kendeit szétszórták, nagyrészüket a határokra telepítették. Bennünket a kend népnek az a töredéke érdekel, amelynek új szálláshelyét a Vas megyei gyepűkön jelölték ki. Ennek a töredéknek egy része ugyanis bizonyíthatóan vasverő, azaz kovács volt.²⁵

A történettudomány eddig meglehetősen szkeptikus magatartást tanúsított nyugati határmegyéink középkori vaskohászatának lehetőségével szemben. A vasművelésről megemlékező okleveles adatok nemlétében ez a tartózkodás nagyon is indokoltnak látszott, s logikusan oda vezetett, hogy a Nyugat-Magyarország földjéből előkerült, kezdetleges vaskohászatot bizonyító leleteket mind őskoriaknak vagy római korbelieknek tekintették. Így azok a kíséreltek, amelyek bizonyos nyugat-magyarországi földrajzi neveket a vastermeléssel hoztak összefüggésbe, óhatatlanul a dilettantizmus bélyegét hordozták magukon. A legutóbbi évek kőszegfalvi és vasvári ásatásainak eredményei nyomán azonban újra kell értékelnünk az oklevelek adatait, új értelmezést kell adnunk számos helynévnek, s a források új szempontból történő feldolgozásához a kend néptöredék Vas megyébe telepítéséből kell kiindulnunk.

Kurszán kendeinek emlékét Vas megyében két falu neve őrzi: a Rába déli partján Szarvaskend, és a Rábától északra, a Pinka völgyében, a Szék patak mellett Kendszék, más néven Vasverőszék. A távolság a két település között légvonalban kb. 45 km. A nevek összecsengése és a két falu fekvése, valamint egymástól való távolsága egyaránt arra mutat, hogy eredetileg szorosan összetartoztak: a nyugati határra kitelepített kend töredék téli és nyári szállásáról van itt szó, éppen úgy, mint az észak-erdélyi Szarvaskend és Kentelke esetében.²⁶ A nomadizálásnak a két összetartozó helynévben fennmaradt emléke a megszállás korai időpontját tanúsítja, teljes összhangban azzal a megállapítással, hogy a kendei széttelepítésére közvetlenül Kurszán halála és az Árpádok hatalomra jutása után került sor.

²⁵ Györffy: Tanulmányok. 143—144, 147—155. l.

²⁶ Makkai László: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Századok 78, 1944. évf. 171. l.

Vasverőszék neve önmagáért beszél: eredetileg kovács település volt a Szék patak mellett.²⁷ Kézfenekvő a gondolat, hogy a hajdani Vasverőszék területén, Németsiklénny határában talált vassalak, a Kisciklénnyben előkerült agyagfúvóka és a szomszédos Őriszigeti nagy salakmező a Szék patak mentén²⁸ a kende vaskohászatának emléke. A helység eredete a X. század elejére nyúlik vissza, ha állandó településsé csak később, a nomád életmód megszűnése után lett is. Kezdetről fogva az Árpádok ellenőrzése alatt kellett állania; arra vonatkozólag, hogy királyi birtok volt-e, vagy a várbirtokok sorába tartozott, nincs adatunk. Az alább következő analógiák alapján valószínű, hogy Vasvár tartozéka volt. Amikor azonban a XIV. század közepén feltűnik okleveleinkben, már Vörösvárhoz tartozott.²⁹

Szarvaskend eredete és korai története nyilván Vasverőszékével azonos. Először 1236-ban említik; egy 1283-ban kelt királyi oklevél szerint IV. Béla adományából került magánkézre, s III. András 1291-ben kelt adománylevelének tanúsága szerint eredetileg Vasvár tartozéka volt. Határában szintén tudunk salakelőfordulásról.³⁰

Szarvaskend és Vasverőszék, a téli és a nyári szállás között majdnem fele úton, a mai országhatáron emelkedik a történeti források szerint csak szőlőiről nevezetes Vashegy, amely azonban nyilván nem véletlenül, s aligha átvitt értelemben³¹ kapta nevét. Tőle délre terül el ugyanis a gyepűfüzesi erdő, ahol Lipp Vilmos említ tíz egymás mellett talált vaskohót,³² Alphons Barb pedig magán a Vashegyen is salakokról, szétrombolt olvasztóról és két nagyobb vasbucáról számol be. Ezekhez a leletekhez csatlakozik a Vashegytől északra a csémi salakelőfordulás, a németújvári járás területén számos salakmaradvány, a Németújvár melletti Ujtelepen egy 2 m átmérőjű salakhalom agyagfúvókatöredékekkel és egy olvasztóhellyel a patakparton, végül Ganócson — a középkori Kemenfalván — salakon és fuvókákön kívül egy kb. 40—50 liter űrtartalmú szétrombolt olvasztókemence. Barb mindezeket a leleteket őskoriaknak, vagy legalább is római koriaknak tekinti, egyes esetekben önkényes helynévetimológiák segítségével a középkori német lakosságnak tulajdonítja, kormeghatározó értékű kísérőleleteket

²⁷ Elemér Moór: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged. 1936. 154. l.

²⁸ Alphons Barb: Spuren alter Eisengewinnung im heutigen Burgenland. Wiener Prähistorische Zeitschrift 24, 1937. évf. 130—131, 134. l.

²⁹ 1352—55: Wosnereuzek; 1358: Wosvereuzek alio nomine Kendzek (Csánki II. köt. 808. l.); további névalakjait ld. uo. és Schwartz Elemér: A vizek és a helységnevek Nyugat-magyarországon. Magyar Nyelv 23, 1927. évf. 225. l. — Nem Vasverőszékkal, hanem a közeli Sárosszékkal lehet azonos a Szecsődi család birtokában levő Szék falu (1236: Zek. Urkundenbuch des Burgenlandes. . . Hrsg. Hans Wagner. I. köt. Köln—Graz. 1955; rövidítve: UBgl. 228. sz. 167. l., 1283: Zyk; 1339: Seek. Csánki II. köt. 796. l.).

³⁰ 1236: Zorvoskend; 1283: Zoruoskend; 1291: villa Castri Ferrei Zoruuskend (Csánki II. köt. 795. l.; Hazai Okmánytár. I—VIII. köt. Szerk. Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Véghelyi Dezső. Győr. 1865. — Bpest. 1891, rövidítve: HO. VIII. köt. 229. l., Árpádkori Új Okmánytár. I—XII. köt. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest. 1860 — Bpest. 1874, rövidítve: ÁUO. XII. köt. 501—502. l.) — A salakelőfordulásról Nováki Gyula az id. jegyzetben id. kézirat monográfiában. — Sarvaskend elnevezésében Györffy: Tanulmányok. 113—114. l. a kende szarvaskultuszának reminiscenciáját látja.

³¹ Wilhelm Steinhauser: Die Ortsnamen des Burgenlandes als siedlungsgeschichtliche Quellen. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 45, 1931. köt. 298—299. l. szerint, mivel vaskohászatra utaló koraközépkori adatok akkor még nem voltak ismeretesek, „der Name 'Eisenberg' wird . . . in eine Reihe mit den Namen 'Eisenburg, Eisernes Tor' u. dgl. gehören. Er steht dann wohl in Beziehung zur Talsperre von Burg-Övár. . .”

³² Lipp Vilmos: Titkári jelentés. A Vas megyei Régészeti Egylet Évi Jelentése 3, 1875. évf. 134. l.

azonban nem említ.³³ Ilyen körülmények között talán nem járunk el felelőtlenül, ha Barb adatainak legalább egy részét a vasverőszéki kendei kovácstevékenységével hozzuk összefüggésbe.

A felsorolt burgenlandi vaskohászati leletek nem rendszeres régészeti kutatás, hanem véletlen feltárások eredményei. Jelentős részüket egyáltalában nem látta szakember, csak a helyi lakosság elbeszéléseiből tudunk róluk. Egészen más a legutóbbi években a mai Magyarország területén felkutatott régészeti emlékek hitele és állapota.

A kőszegfalvi vaskohókat nem tudjuk olyan magátólértendően valamely középkori településhez kapcsolni, mint ez a németciklénai, kisciklénai és őriszigeti leletek és Kendszék—Vasverőszék esetében lehetséges volt. Ha azonban meggondoljuk, hogy a vaskohászat munkahelyei soha nem a falutelepülés belső részén, hanem messze kint a falu határában, sőt esetleg egyébként lakatlan erdősegekben voltak, nem tarthatjuk eleve kizártnak, hogy valamely közelfekvő helységgel mégis összefüggésbe hozhatók. Elképzelésünk szerint ugyanis a korai középkor vastermelői, ha kezdetleges kohók akár a folyamatos használat, akár más okok miatt használhatatlannak váltak, más közeli alkalmas helyen készítették maguknak új olvasztókemencéket, s így egy-két emberöltő alatt nagyobb, esetleg több száz km²-nyi területen is hátrahagyhatták nyomaikat. Mint ahogy meg vagyunk győződve arról, hogy a vasverőszéki kendei vaskohászatának nem a helybeli leletek az egyedüli ránk maradt emlékei, hanem a Barbnál felsorolt távolabbi lelőhelyek egy részét is az ő tevékenységüknek tulajdoníthatjuk, ugyanilyen megfontolások alapján lehetségesnek tartjuk azt is, hogy megtaláljuk a kőszegfalvi kohótelephez tartozó korai Árpád-kori falutelepülést. Így tűnik szemünkbe a térképen a kőszegfalvi lelőhelytől néhány km-re keletre fekvő Tömörd.

A kendei példája nyomán biztosra vehetjük, hogy a honfoglaló magyarok vaskohászáinak egy része türk eredetű, talán még mindig türk etnikumu is volt. Tömörd (XIII. századi okleveleinkben Temerd) helynevünk jelentése pedig a török temir 'vas' szóból fejthető meg;³⁴ a -d kicsinyítő képzőből fejlődött helynévképző, amelynek kormeghatározó értéke van: -d képzős földrajzi neveink általában a XIV. századnál régebbiek, többnyire XII. századiak, s lehetett régebben képző nélküli, pusztá alanyesetben álló alakjuk is.³⁵

A Tömörd falunév ilyen magyarázatának helyessége nem áll teljesen vitán fülül. Elképzelhető e helynév személynévi eredete is, hiszen a Komárom megyei Tömördről az I. László-kori pannonthalmi birtokösszeírás azt mondja, hogy egy colonusról kapta a nevét.³⁶ Helynévmagyarázatunk lényegét azonban ez az ellenvetés nem érinti. A kend néptörzék jelenléte Vas megyében, az ugyancsak türk etnikumra utaló Kazár helynév³⁷ Tömördtől délre, a környéken feltárt vagy

³³ Barb: i. m. 133, 135—139, 141—144. l. — Etimológiára jellemző, hogy Kemenfalva nevét a német 'Kamin' ~ magyar 'kémény'-ből származtatja, s ebben is a helyi vaskohászat emlékét látja.

³⁴ Tömörd helynevünk etimológiájának erre a lehetőségére Makkai László hívta fel a figyelmemet.

³⁵ Bárcei: i. m. 155—156. l.

³⁶ „... praedium ... quod a colono nomen sibi accepit Tumurdi”. (A Pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. I—XII/B. köt. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bpest. 1902—1916; rövidítve: PRT. I. köt. 591. l.)

³⁷ 1224: predium ... quod vocatur Chuzar (UBgl. I. köt. 136. sz. 99. l.); 1283: possessio Kazaar; 1284: villa Kazar stb., ma Kozárpusztá, Salköveskút és Söpte között. Csánki II. köt. 762. l.).

nyilvántartott korai Árpád-kori vaskohászati lelőhelyek, többek között éppen Tömörd területén is,³⁸ együttvéve szinte bizonyossá teszik ennek a helynevrünknek akár közvetlenül, akár egy személynéven keresztül közvetve a temir 'vas' szó eredeti, konkrét jelentéséből történt levezetését.

Tömörd koraközépkori történetét a következőképpen rekonstruálhatjuk: talán a vasverőszéki kendeikkel egyidőben, esetleg valamivel később, de mindenestre még a X—XI. században szállt meg itt egy közelebbről meg nem határozható türk etnikumú vaskohász közösség. Okleveles adataink a faluról 1233 óta vannak. Lakói ekkor Vasvár alá tartoztak, 1237-ben a királyné népeinek mondják őket, 1238-ban, majd 1270-ben ismét Vasvár népeinek.³⁹ Vaskohászatukról az oklevelek nem emlékeznek meg.

Az eddigiek alapján szinte már hajlandók lennénk azt állítani, hogy Vas megye területén a X. században idetelepített kendei és más, velük rokon népelemek honosították meg a vaskohászatot, és szívesen tekintenők a kőszegfalvi kohókat a honfoglaló magyarok keletről magukkal hozott, ősi kohótípusának. Ez az egyidőben valóban fölmerült munkahipotézisünk azonban csakhamar tarthatatlannak bizonyult. A nyugat-magyarországi kohótípus ugyanis szoros rokonságot mutat az alsóausztriai Rax oldalában néhány évvel korábban feltárt X—XII. századi kohókkal, amelyek csak német vagy szláv etnikumhoz köthetők.⁴⁰ Német lakosság a mai Kőszegfalva vidékén a XI—XII. században teljesen valószínűtlen, a szláv etnikumra utaló megoldást viszont helynévi adat is támogatja.

A borsmonostori apátság 1225. évi ún. privilegium magnumában bizonyos rétek határleírása során lép elő a Répce „rivulus Wigne Wise” nevű jobboldali mellékfolyója, a mai ólmodi patak, majd 1233-ban „Wygna potoka” néven, Zsidány határjárásában, Zsidálynak Tömördtől való elhatárolása után, a kőszegfalvi kohóktól nem messze északnyugatra.⁴¹

A szláv 'vigne, vihne' szó, amely a magyarban 'vinnye' formában honosodott meg, kovácsműhelyt jelent. Hogy helynévként, földrajzi névként való előfordulása vaskohászatról tanúskodik, már Bél Mátyás fölismeri a Bars megyei Vihnyéről szólván. Az ólmodi Vignapatak nevének átvételét igen korai időpontra, valószínűleg a X—XI. századra kell tennünk; Moór Elemér helynévizsgálatai ugyanis azt bizonyítják, hogy a Répce mentén a honfoglaló magyarok szláv lakosságot találtak.⁴²

Kérdés, megelőzte-e ez a szláv vaskohászat a honfoglaló magyarok, illetve a kendei megjelenését.

Lipp Vilmos közléséből tudjuk, hogy 1874 őszén a gypűfüzesi erdőben vízlevezető csatorna ásása közben, 2/3 m mélységben tíz, sorjában egymás mel-

³⁸ A salakelőfordulásról *Nováki Gyula* az 1. jegyzetben id. kézirat monográfiában.

³⁹ 1233: Temerd de Ferreo Castro (HO. V. köt. 13—14. l.); 1237: populos regine, quorum villa T(en)erd dicitur (UBgl. I. köt. 235. sz. 172. l.); 1238: Temerd, que fuisset castri (*Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I—II. köt. Sopron. 1889—1891; rövidítve: Sopron O. II. köt. 151. l.); 1270: populi Castri Ferrei de villa Temerd (ÁUO. VIII. köt. 301. l.).

⁴⁰ R. J. Mayrhofer—Fr. Hampl: Frühgeschichtliche Bauernrennfeuer im südöstlichen Niederösterreich. Wien. 1958. (Archaeologia Austriaca. Beiheft 2) 113—114. l. — *Nováki Gyula* tanulmánya az 1. jegyzetben id. kézirat monográfiában.

⁴¹ 1225: ad rivulum Wigne Wise, quem descendens pergit in Rebce (Sopron O. I. köt. 13. l.); 1233: ad Wygna potoka (HO. V. köt. 13. l.); 1233: ad Wigna pothoca (HO. V. köt. 15. l.); 1412: ad locum qui diceretur vignapataka (HO. V. köt. 205. l.).

⁴² *Moór*: i. m. 58, 276. l. — *Knieszsa*: i. m. 1/2. köt. 781. l. — *Mathias Bel*: Notitia Hungariae novae historico-geographica. . . Viennae. 1735—1742. IV. köt. 242. l.

lett álló, 1 m magas és 1 m alapátmérőjű, kerek kúpidomú vaskohót találtak.⁴³ Sajnos erről a rendkívül érdekes leletről csak Lipp leírása áll rendelkezésünkre, maguk a kohók a szakszerűtlen feltárás során megsemmisültek. Datálásukat lehetővé tevő kísérőleletek nem kerültek elő, Lipp történelem előtti időkre utaló kormeghatározása így nem lehet mérvadó. Egy külföldi analógia nyomán ennél sokkal közelebbi időpontra kell gondolnunk. A gyepűfüzesi lelet elrendezésében is, méreteiben is a VIII–IX. századi morvaországi battéria-szerű kohótelepekre emlékeztet.⁴⁴ Ha ezt a ma még csak ötletszerű feltevésünket a további kutatások igazolnák, határozottan állíthatnók a nyugat-magyarországi vaskohászat VIII–IX. századi szláv alapvetését. Egyelőre azonban az úgy látszik szlávnak minősülő nyugat-magyarországi kohótípus és a más szláv eredetű helynevekkel együtt előforduló Vignapatak alapján csak annyit mondhatunk, hogy a X. század elején ide telepített kendeikkel és más türk elemekkel egyidőben vaskohászattal foglalkozó szlávok is éltek a későbbi Vas megye területén; lehetséges, hogy Árpád fejedelem a nyugati határvidék szláv vaskohászatára telepítette rá a honfoglaló magyarok vaskohászait.

A Vasverőszékről, Szarvaskendről és Tömördről eddig elmondottak azt mutatják, hogy a magyar államszervezet később is ellenőrzése alatt tartotta különböző eredetű kovácsnépeit. Szarvaskend és Tömörd még a XIII. század második felében is Vasvár tartozéka volt. Ezért most Vasvárra kell fordítanunk figyelmünket.

Vasvár helynevünk etimológiájával a nyelvészeti szakirodalom sokat foglalkozott, s a szerzők legnagyobb része arra az álláspontra helyezkedett, hogy Vasvár nevének — mivel koraközépkori vastermelésnek ezen a vidéken az írott forrásokban nyoma sincsen — nem lehet semmi köze a 'vas' eredeti, konkrét jelentéséhez; a szó itt átvitt értelemben szerepel, s a gyakran előforduló és ma is élő Vaskapu nevek analógiájára 'erős vár'-at, 'megerősített, bevehetetlen vár'-at jelent. Ezt az eddig általában elfogadott értelmezést⁴⁵ a fentiekben csoportosított régészeti és történeti forrásanyag alapján kétségbe kell vonnunk. Különösen megfontolandó érvet szolgáltatnak az 'erős vár' értelmezéssel szemben a Vasvár mellett feltárt, a kőszegfalviakhoz hasonló típusú kohóleletek. Ennek ellenére nem tartjuk kielégítőnek a Vasvár helynévnek a helyi vaskohászatból eredeztetését. Egyrészt a helynév -vár utótagja nem illik bele a Vasverőszék, Tömörd, vagy az ország más területeiről ismert, s alább sorra kerülő Vasas helynevek csoportjába, hanem a másutt is folyó vastermelésnél többre mutat; másrészt a vasvári kohók „nyugat-magyarországi” jellege alapján szláv eredetű helynevet várnánk, későbbi megyeszékhelyről levén szó, nem is valami Vignapatakot, hanem Visegrád, Nógrád, Csongrád-típusút. Vasvár helynevünk eredetének vizsgálatát ezért össze kell kapcsolnunk Vas megye elnevezésének magyarázatával.

Itt azonnal el kell vetnünk azt az önmagától kínálkozó, ám éppen ezért gyanút keltő magyarázatot, amely már több ízben is felbukkant az irodalomban,⁴⁶

⁴³ Lipp; i. m. 134. l.

⁴⁴ Pleiner: i. m. 208–224. l. Mindenesetre nehézséget okoz, hogy ilyen kohó-battéria a Dunától délre még nem került elő.

⁴⁵ Pais Dezső: Magyar Anonymus. Bpest. 1926. 147. l. — Steinhäuser: i. m. 299. l. Stb. — Vasvár nevét a tudományos közfelfogással ellentétben 'vaslerakódóhely'-ként értelmezte Holub József: A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára. Bpest. 1938; rövidítve SzIE. II. köt. 106. l.

⁴⁶ Lipp Vilmos; A történelem előtti kor Vas megyében. A Vas megyei Régészeti Egylet Évi Jelentése 4, 1876. évf. 81–83. l. — Járdányi-Paulovics István: A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben. Debrecen. 1949. 10. l.

hogy Vas megye a területén folyt vasművelésről kapta volna a nevét. A megye nevének eredeti, teljes alakja Vasvár megye, Vasvár megyéje volt, s elnevezését kétségtől ugyanolyan névadási elvek alapján nyerte, mint az ország többi megyéi. Egyetlen megyét sem neveztek el a területén folyó gazdasági tevékenységről, termelő munkáról.

Legrégibb, általában I. István-korinak tekintett megyéink névadás szempontjából két csoportra oszlanak. Vagy első ispánjuk nevét tartották meg, mint pl. Csanád, Doboka, Hont, Szolnok stb., vagy azét a várét, amely a megyeszervezés központja volt: Fejérvár, Zemplén, Ujvár stb. Ez utóbbi csoportba tartozik Vasvár megye is.

I. István-kori vármegyéink egy-egy honfoglaló nemzetség szállásterületének felelnek meg.⁴⁷ Sajnos egyáltalában nincsen semmi támpontunk arra, hogy milyen nemzetséget keressünk Vas megyében. A későbbi Vasvár megye, vagy legalább is a megye területének egy része a kendei idetelepítésének tanúsága szerint igen korán, már a X. század elején az Árpádok ellenőrzése alatt állt, s ha feltételezzük, amire nyomós okaink vannak, hogy a megyeszervezet teljes egészében nem I. István személyes alkotása, hanem egy hosszabb történelmi folyamat eredménye, amely folyamat már a X. században, legkésőbb Géza fejedelemsége idején megkezdődött,⁴⁸ Vas megyét feltétlenül az I. István uralkodása előtt megszervezett megyéink közé kell sorolnunk. A megye székhelye, Vasvár, az eddigi régészeti kutatások szerint az őskortól fogva többnyire lakott, időnként jelentékeny hely volt.⁴⁹ A honfoglalók azonban aligha találtak itt nagyobb szláv települést; a magyar helynévadás arra mutat, hogy Vasvár a magyar államszervezés során nyerte nevét meghatározó funkcióját. Ez a funkció nem lehetett a vastermelés, sokkal inkább a vár ellenőrzése alatt álló terület vastermelésének felügyelete, irányítása, a vaskohászattal foglalkozó várnépek által beszolgáltatott vas raktározása, s talán forgalombahozatala is.⁵⁰ Arra kell tehát gondolnunk, hogy Vasvár a X. századi és későbbi nyugat-magyarországi vasművelés adminisztratív központja volt.

Ezt a magyarázatot támasztja alá Miklós nádor 1226. évi oklevele. A nádor ebben az oklevélben állást foglal a pannonhalmi apátság és az apátság szolgáló-

⁴⁷ Györffy: Tanulmányok. 16—36. l.

⁴⁸ A magyar megyeszervezet keletkezésének bonyolult problematikáját itt még vázlatosan fölvetni sínes terünk. Most csak néhány történészünk és régészünk e tárgykörre vonatkozó elgondolásaira kívánunk utalni, annak bizonyítékeként, hogy megyéink I. István előtti eredetének hipotézise különböző koraközépkori kutatások során a legutóbbi időkben is ismételten fölmerült. (A régebbi hasonló nézetek összefoglalását ld. Holub: i. m. 74. l.) Tóth Zoltán: Szent István legrégibb életirata nyomán. Századok 81, 1947. évf. 61. l. Ranzanus szövegének elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy az általa föltételezett elveszett István-legenda megemlékezett Géza vármegyeszervezéséről. Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 92, 1958. évf. 333—335. l. meggyőző érveléssel fejtette ki, hogy a várispánsági szervezet az Árpád-törzs hatalmi körzetén kívül is kiépült, nyilván az Árpádok megyeszervezésével párhuzamosan, még a királyság megalapítása előtt. B. Szőke: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. Studia Slavica 2, 1956. évf. 152. l. szerint a régészeti forrásanyag arról tanúskodik, hogy a magyar államszervezet a X. század közepe táján, Taksony fejedelem idejében kezdett kialakulni. Bartha Antal: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok 97, 1963. évf. 508. l. pedig abból a tényből, hogy Biborbanszületett Konstantin a magyarok nemzetségeiről nem szól, noha a besenyő nemzetségekről megemlékezik, olyan következtetésre jut, hogy a X. század közepén „az egykor vérségi alapon szerveződött magyar nemzetségek helyét . . . területi szervezeti formák foglalták el”.

⁴⁹ Járdányi-Paulovics: i. m.

⁵⁰ Holub: i. m. 82. l. mutat rá — nem Vasvárra konkretizálva —, hogy a megye központjaul szolgáló várban „helyezték el s őrizték az illető uradalom termését s egyéb jövedelmeit”.

népeinek rendkívül kiéleződött osztályharcában, és megállapítja, hogy a szolgálónépek milyen terhek viselésére kötelesek. A nádor döntése állítólag a régi szokást vette alapul. Mellőzve azt a jogosan fölmerülő kérdést, hogy mennyiben állította vissza a nádor valóban a régi jogszokást, és mennyiben rögzített inkább egy kompromisszumot a szolgálónépek szokásos terhei és az apátság új követeléseinek között, itt a nádori ítéletnek a pannonhalmi apátság kovácsaival foglalkozó, 18. pontját kell megvizsgálnunk. Eszerint a kovácsok kötelesek a monostor mellett egy üllőn dolgozni, de nem kötelesek maguk szállítani a vasat; csupán egyikük tartozik elmenni „ad ferreum castrum”, hogy a vasat kiválassza.⁵¹ Ezt a „ferreum castrum”-ot irodalmunk meglepő módon többféleképpen értelmezi. Pauler Gyula „vasas láda”-nak fordította, a Pannonhalmi Rendtörténet szerint „bizonyára nem volt a műhelyben vagy a közeli kamrában levő »vasas láda«, hanem valamilyen távoli vasraktár”, Lederer Emma pedig vasbányának fordítja, holott nyilvánvaló, hogy Ferreum Castrum, azaz Vasvár volt, mint erre egy későbbi munkájában már Erdélyi László, majd Holub József is rámutatott.⁵² Ha a pannonhalmi apátság kovácsait Vasvárról, egy királyi megye székhelyéről látták el rendszeresen vassal, akkor ehhez az államhatalomnak valami köze volt; a Miklós nádor oklevelében említett kiválogatásból pedig arra kell következtetnünk, hogy állandó jellegű vasraktár volt itt.

Felmerülhet ezzel kapcsolatban az a gondolat, hogy bár az oklevél Vasvárt mint vasraktárt említi, ebből még nem következik, hogy a Vas megyében kitermelt vas gyűjtőhelye volt; hátha külföldi eredetű vasat tároltak Vasváron? Ez az ellenvetés véleményünk szerint nem meggyőző. Import vas jelentősebb mennyiségben csak Stájerországból jöhetett. A stájer vastermelés azonban csupán a XII—XIII. században öltött nagyobb méreteket,⁵³ s ez Vasvár, mint lerakódóhely kialakulása szempontjából túl késői időpont; ezenkívül, ha Vasvárnak a nemzetközi vaskereskedelemben valami szerepe lett volna, ennek a későbbi idők okleveles anyagában nyoma kellene, hogy legyen. A tatárjárás után az itteni vasraktárt többé nem említik, s a vasvári hospesek 1279. évi privilégiuma,⁵⁴ amely kereskedői tevékenységüket részletesen tárgyalja, csak a posztó-behozattalal foglalkozik, vasbehozattalal nem.

A koraközépkori nyugat-magyarországi vaskohászat nem korlátozódott Vas megye területére. A Sopron megyei vaskohászati leletek történeti értékelése azonban egyelőre megoldhatatlan feladat. Bármily kézenfekvő lenne is a Vas megyei példa nyomán a Sopronban feltárt régészeti emlékeket és a megye déli szegélyéről, Kőszegfalva—Tömörd közeléből ismert salakelőfordulásokat éppen úgy, mint a felsőpulyai járás területéről Barbnál felsorolt különböző salakmaradványokat és a csávai elpusztult vaskohót⁵⁵ a honfoglaláskor itt talált szlávoknak

⁵¹ „18. Fabri vero ex eisdem populis tenentur operari apud monasterium in una incude, non tamen ipsi debent portare ferrum, sed unus faber ex ipsis vadat ad ferreum castrum pro eligendo tantum ferro. Similiter tenentur facere ferramenta et alia necessaria preter dictam unam incudem.” (PRT. I. köt. 679. l.)

⁵² Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. Bpest. 1899. 2. I. köt. 349. l. — PRT. I. köt. 200. l. — Lederer Emma: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. Századok 61—62, 1927—1928. évf. 504—505. l. — Erdélyi László: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. Bpest. 1907. 31. l. — Holub: i. m. 106. l.

⁵³ Ludwig Bittner: Das Eisenwesen in Innerberg-Eisenerz bis zur Gründung der Innerberger Hauptgewerkschaft im Jahre 1625. Archiv für österreichische Geschichte 89, 1901. köt. 460—461. l.

⁵⁴ HO. V. köt. 60—62. l.

⁵⁵ Nováki Gyula tanulmánya az 1. jegyzetben id. kéziratoss monográfiában. — Barb: i. m. 117—129. l.

vagy a közéjük települt magyaroknak tulajdonítani, ehhez ma még semmiféle kormeghatározó kísérőlelet nem áll rendelkezésünkre. Hogy legalább részben a X—XIII. századból származhatnak, egyelőre csupán egy 1222. évi határjárásban Lakompak közelében előforduló „Scenegueteu Zormu” helymegjelölés⁵⁶ valószínűsíti. Ebben az összefüggésben kell megvizsgálnunk Kismarton német Eisenstadt elnevezésének problémáját is.

A nyelvészeti szakirodalom Vasvárhoz hasonlóan Kismarton—Eisenstadtról is megállapította, hogy nevének a 'vas' eredeti jelentéséhez semmi köze sincs, hanem 'vasból való, azaz erős, megerősített város'-ként értelmezendő. Bizonyítani látszott ezt a magyarázatot, hogy Marton az okleveles anyagban 1264, Eisenstadt viszont csak 1373 óta ismeretes,⁵⁷ amikor ezen a területen már valóban nem lehet szó vastermelésről. Fel kell azonban elevenítenünk Pauler Gyulának egy megállapítását arról, hogy a Freisingi Ottó Krónikájában az 1118. év eseményeinek előadása során megemlített nyugat-magyarországi Castrum Ferreum, amelyet az „ad claustra terrae”, azaz a gyepükig előnyomuló Lipót osztrák herceg feldúlt, nem lehetett a gyepűvonalon jóval belül fekvő Vasvár, „hanem Sopron megyében kellett feküdnie, s ekkor talán Kis-Márton—Eisenstadtra gondolhatni, melynek létéről akkor még más nyom nincs . . ., de lehet Oedenburg is, melyet talán Eisenburgnak ejtettek vagy értettek”.⁵⁸ Kétségtől az előbbi megoldás túlnál valószínűbbnek, de gondolatmenetünk nem kívánja meg, hogy a kérdést feltétlenül eldöntsük; elegendő számunkra annyi, hogy volt Sopron megyében a XII. század elején egy megerősített hely, amely — s ez lényeges — egy osztrák forrás szerint nevét a vasról nyerte. Nem a vaskohászatról, mert ez leleteink tanúsága szerint az erdőkben, kiesiny patakok partján, és nem megerősített helyeken folyt, hanem inkább a vaskereskedelemről. Wenzel Gusztáv a XII. század végéről származó steini vámszabályzatnak a bányatermékekről szóló tételét a koraközépkori magyarországi bányaművelés bizonyítékának tekintette. Ha Wenzel feltevése helytálló,⁵⁹ akkor a vas esetében elsősorban Nyugat-Magyarország vastermelésére kell gondolnunk. Ha volt Ausztriába irányuló vas-kivitelnk, ennek utolsó magyarországi állomása Kismarton lehetett.⁶⁰ egy, talán alárendelt jelentőségű castrum ferreum — Ausztria számára.

Arra, hogy a Pauler által Sopron megyében föltételezett Castrum Ferreum a Vas megyei Vasvárhoz hasonlóan a megyei vastermelés adminisztratív központja lett volna, még közvetett adataink sincsenek, s a Sopron megyei vaskohá-

⁵⁶ UBgl. I. köt. 124. sz. 89. l.

⁵⁷ Schwartz Elemér: Kismarton — Eisenstadt. Magyar Nyelv 24, 1928. évf. 108—111. l. — Csánki III. köt. 587, 592. l. — XVIII. századi útleírások említene Kismarton vidékén vaselőfordulásokat, sőt hallomásból vaskohászatot is (Barb. i. m. 146. l. — E. Kranzmayer—K. Bürger: Burgenländisches Siedlungsnamenbuch. Eisenstadt 1957. Burgenländische Forschungen. 36. köt. 54—55. l.), ezek azonban a helynévmagyarázatnál nem jönnek komolyan szóba.

⁵⁸ Pauler: i. m. I. köt. 231. l.

⁵⁹ Wenzel: i. m. 23. l. nézetét azért nem tehetjük minden aggály nélkül magunkévá, mert a steini vámszabályzatnak az a részlete, amely szerint „de 1111 wagensvn I denarium, de massa ferri II denarios” kellett fizetni, bárholnan érkező kereskedőkre („omnes generaliter advenientes cuiuscunque conditionis fuerint homines”) érvényes; Magyarországot ez a szöveg nem, az uo. idézett hainburgi vámszabályzat pedig csak a rézzel kapcsolatosan említi. (Adrianus Rauch: Rerum Austriacarum Scriptores. Vindobonae. 1793. I. köt. 209. l., II. köt. 106, 108. l.)

⁶⁰ Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63, 1929. évf. 148. l. szerint a Sopronból Ausztriába vezető utak nem érintették Kismartont. A XII. századi kereskedelmi utak részletekbe menő rögzítéséhez azonban ismereteink túlságosan töredékesek, így a kérdést eldönteni egyelőre nem lehet.

szatillelőhelyek földrajzi megoszlása teljesen valószínűtlenné tesz minden ilyen elképzelést. A nyugat-magyarországi vasvidék összefüggő területe nyilván egy adminisztratív központ alá tartozott. Így fölvetődik az a kérdés, hogy nem *előzte-e meg a megyeszervezést ezen a területen valamiféle kezdetlegesebb vasipari irányi ó tisztség létesítése*.⁶¹ Ezt a kérdést egyelőre megválaszolatlanul hagyva előbb azt a problémát igyekszünk megoldani, hogy mikor és miért szűnt meg a vaskohászat Nyugat-Magyarországon.

A Kőszegfalván és Vasváron feltárt vasolvasztó kemencék egyöntetűen a XI–XII. századra datálhatók. A kőszegfalvi kohókról a Béla ifjabb király 1233. évi oklevelében foglalt részletes határjárás alapján⁶² szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy ekkor már használaton kívül voltak. Az 1222-ben említett Szénégető helymegjelölés Lakompak határában viszont még a vaskohászat meglétére utal, mint ahogy Miklós nádor 1226. évi okleveléből is arra következtethetünk, hogy Vasvár ekkor még széles területek számára szolgálhatott vasraktárral. Mivel a pannonhalmi apátság és szolgálonépei között az 1230-as években továbbfolyt a küzdelem a földesúrnak járó szolgáltatások körül, IV. Béla király 1240-ben új ítélezés formájában — néhány kisebb módosítással — átírta és megerősítette Miklós nádor 14 évvel azelőtti ítéletlevelét; az apátság kovácsainak kötelezettségeiről szóló pont változatlan szövegezésben került bele a királyi oklevélbe.⁶³ Vasvár vasraktár jellege tehát 1240-ben még megvolt, a tatárjárás után ilyenfajta funkciójáról többé nem hallunk. Szarvaskend a XIII. század második feléig, Tömörd pedig még a század végén is Vasvár alá tartozik, de az őket az 1230-as évektől kezdve szórványosan emlegető oklevelek vasiparukról nem szólnak. Mindebből arra következtethetünk, hogy a vaskohászat Nyugat-Magyarországon, ha nem is egy csapásra, de meglepően rövid idő alatt, a XIII. század közepe táján szűnt meg.

A Rax oldalában feltárt X–XII. századi vasolvasztók a kőszegfalviakkal és a vasváriakkal lényegében azonos technikai színvonalon álltak. A XII. század folyamán megkezdődött és a XIII. században egyre nagyobb méreteket öltött az alsó-ausztriai és különösen a stájerországi vasérctelepek kiaknázása. Valamikor 1227 és 1262 között megkezdődött a vízierőnek a vaskohászatban való felhasználása a stájerországi Erzbergen, s a technika forradalmasítása azonnal $2\frac{1}{2}$ -szeresére növelte a vasbucák méreteit, egyben megnyitotta az utat a vastermelés mennyiségének szakadatlan fokozása, minőségének állandó javítása előtt.⁶⁴ Eisenerz bányái a nyugat-magyarországi vaslelőhelyeknél sokkal jobb minőségű nyersanyagot bocsátottak a kohászat rendelkezésére, s a technikailag magasabb rendű stájer vasolvasztók és hámorok termékei akár vizen, akár tengelyen könnyen és gyorsan eljuthattak Magyarországra. Az osztrák vas elterjedéséről ebben a korai időszakban nincsenek még adataink, csak a fazekasárúk

⁶¹ Holub: i. m. 74. l. feltételezi, hogy „a fejedelmi birtokok ellenőrzésének kialakult valamiféle egyszerű formája a X. század folyamán”, ez azonban még nem tekinthető szerinte vármegyének.

⁶² A határ Zsidány és Tömörd között az ablanci völgyben húzódik, ahol a kőszegfalvi vasolvasztó telep fekszik. Az oklevél szerint „vallis autem illa dividitur ita, quod Woswarienses occasione terre sue ad terram Sodian transire non possent, nec terra Sodian ad Woswarienses” (HO. V. köt. 14. l.). Egy ilyen részletező határleírás megemlékezett volna a helyszínen folyó vasolvasztásról, már csak azért is, hogy meghatározza hovatartozását.

⁶³ PRT. I. köt. 791. l. (Miklós nádor ítéletlevelét előzőleg átírta már II. András is 1233-ban: PRT. I. köt. 714. l.)

⁶⁴ Hans Pirchegger: Das steirische Eisenwesen bis 1564. Graz. 1937. 14—17. l.

importjának megindulására hivatkozhatunk, mint analógiára,⁶⁵ de a folyamatot másképpen nem tudjuk elképzelni.⁶⁶ Akik Magyarországon eddig vasszükségleteket belföldi vaskohászok munkájának termékeiből fedezték, igényeiket a külföldi, nemcsak ausztriai, hanem általában nyugat-európai eredetű vasáruk megvásárlásával jobban ki tudták elégíteni.⁶⁷ Az immár fölöslegessé vált nyugat-magyarországi vaskohász közösségeket így a XIII. század második felében elnyelte a kialakulóban levő egységes jobbágyosztály tengere.⁶⁸

Az észak-borsodi vasvidék

A nyugati határvidék mellett az ország másik, a mi szempontunkból régészetileg felkutatott területe az észak-borsodi vasvidék. A régészeti leletek történeti értékelése során itt is ugyanazzal a nehézséggel kell megküzdünk, mint Nyugat-Magyarországon: az okleveles forrásanyag szinte teljes hiányával.

Az észak-borsodi vasvidék a Sajó középső, a Rima és a Bódva torkolata közé eső szakaszának két oldalán terült el. Déli határa a Bükk-hegység északi lejtője volt; északi irányban áttért a borsodi megyehatáron, Gömör délkeleti szegélyére és Tornába is. A Bükk északi lejtőin, valamint a Sajó és a Bódva közti heggyvidéken a helynevek úgyszólván teljesen a szlávoktól származnak; a magyarok nyomai a Sajó völgyének ezen a szakaszán igen gyérek, s csupán a Sajó közvetlen közelében találhatók. Az észak-borsodi vasvidék lakossága ezek szerint a honfoglalás idején, s valószínűleg még hosszú ideig ezután is szláv volt. A magyarok a jelek szerint viszonylag későn telepedtek rá az itt élő szlávokra, a Bódva völgyében például csak a XII. század folyamán.⁶⁹ Az észak-borsodi vasvidéken föltárt és a X–XII. századra datált vaskohókat és a nagyszámú salak-

⁶⁵ *Holl Imre*: Külföldi kerámia Magyarországon (XIII–XVI. század). Budapest Régiségei XVI, 1955. köt. 171–175. l.

⁶⁶ *Pirchegger*: i. m. 59. l. feltételezi, hogy Leoben város kereskedői már az első Habsburgok alatt, tehát a XIII. század végén kezükbe vették a Magyarországra irányuló stájer vasexportot.

⁶⁷ Valószínűleg ilyenfajta minőségi áruk is rejtőznek az 1255. évi — egyébként tatárjárás előtti viszonyokat tükröző — győri vámszabályzatnak a latin hospesek szekereire kirótt feltűnően magas vámítételében. (AUO. VII. köt. 523. l. — *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bpest. 1916. 527. l. — *Domanowsky Sándor*: A harmincadvám eredete. Bpest. 1916. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. köt. 4. sz. 24. skk. l.) A XIV. században már hajórakományszámra szállítják a nyugati vasút Magyarországra (*Büdermann*: i. m. 151. l.).

⁶⁸ 1388-ban említene bizonyos „domorum fabricatoriarum ferri”-t, 1392-ben pedig „duarum domorum, ubi ferrum per folles demolliri consuevit vulgo Vosuereuhaz appellatarum”-ot a Vas megyei Borostyánkő várának tartozékai közt, közelebbről meg nem jelölt helyen, feltehetően az uradalom azóta már eltűnt Hámor nevű falujában (ZsO. I. köt. 530, 2461. sz. — *Csánki* II. köt. 753. l.). A Hámor helynév vízierővel működő vasolvasztókra mutat, e „vasverőházak” tehát nem lehettek hasonlóak a Kőszegfalván és Vasváron föltárt XI–XII. századi kemencékhez. A „vulgo Vosuereuhaz” kitételből alighanem joggal következtethetünk arra, hogy a borostyánkői uradalomban élő vaskohászok magyarok voltak, s így talán feltehető az is, hogy az egykori Vasvárhoz tartozó vasművelők leszármazottai. Mégsem volna helyes a borostyánkői uradalom vaskohászataiban a nyugat-magyarországi vasvidék vastermelésének folytatását látni. A XIV. század végi hámori vaskohászat egy uradalom tartozékaként helyi igények kielégítésére szolgált, s ha az itt dolgozó vaskohászok társadalmi helyzetéről nem is tudunk semmit, az bizonyos, hogy X–XII. századi feltételezett elődeikkel szemben nem egy országos jellegű szervezethez tartoztak, hanem valamilyen formában magánföldesúri keretek közé illeszkedtek be. Az is bizonyos, hogy a vízierő alkalmazásához nem autochton technológiai fejlődés, hanem stájerországi átvétel útján jutottak el. Végül, ha a borostyánkői uradalom vaskohászai Vasvár szolgáltató népeinek leszármazottai voltak is, két vasverőházukkal ezeknek csak elenyésző töredékét alkothatták.

⁶⁹ *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században. SzIE. II. köt. 380, 408–409. l.

előfordulást ennél fogva minden valószínűség szerint a szláv lakosságnak kell tulajdonítanunk; mégis bizonyos fokú óvatosságra int az etnikum kérdésében néhány, éppen a vastermelésre utaló magyar helynév felbukkanása a szláv környezetben.

Az észak-borsodi vasvidékről rendelkezésünkre álló régészeti, helynévi és okleveles adatok mintegy 5000 km²-nyi területen rögzíthetők. Ilyen nagy kiterjedésű, intenzív vastermelés nem lehetett a helyi lakosság magánügye. Föl kell tételeznünk, éppen a nyugat-magyarországi analógia alapján, hogy a kialakuló magyar államszervezet valamilyen formában itt is biztosította magának a vastermelés ellenőrzését és irányítását. E szervezeti keret nyomait kutatva az észak-borsodi vasvidék nyugati szélén egy Vasvár nevű pusztá vonja magára figyelmünket, Ózd mellett, a Hangony völgyében.

A Borsod megyei Vasvárról régebben azt lehetett volna gondolni, hogy valamilyen, előttünk ismeretlen okból a távoli, nyugat-magyarországi Vasvár várföldje volt, amint erre Csanád megyéből ismerünk is példát.⁷⁰ Az észak-borsodi vasvidéknek az elmúlt években történt „felfedezése” után egy ilyen magyarázat már nem állja meg a helyét. A borsodi Vasvárnak jelentős súlya és szerepe kellett, hogy legyen a X. században, amint ezt a körülötte található öt törzsi helynév is bizonyítja.⁷¹ *Így látszik, hogy itt egy a megyeszervezet kialakulása előtti adminisztratív központ lehetett, az észak-borsodi vasvidék ellenőrzésére öt törzsből idetelepített várjobbággyal megerősített X. századi várral, amelyből azonban a nyugat-magyarországi Vasvárral ellentétben, talán félreeső fekvése miatt, nem lett megyeszékhely.*

Hogy a nyugat-magyarországi és az észak-borsodi Vasvár eredetének és jellegének problémáját megoldhassuk, röviden át kell tekintenünk azt, amit a sóbányászat korai szervezetéről tudunk.⁷² Az erdélyi sóbányák „a királyi földbirtok szervezetén belül nyertek elhelyezést”; a négy észak-erdélyi megye központjával szolgáló négy vár egy-egy sóbányával szemben épült. E megyék keletkezése István király korára tehető: Szolnok ispán nevét az 1046. évi pogánylázadás kapcsán említi a krónika; Doboka ispán az Ajtonyt legyőző Csanád ispán apja; Torda ispánt személy szerint nem ismerjük, de tudjuk, hogy a tordai sóbányából a Maroson szállított s a királyt illető söt Ajtony megvásárolta, a királyi megyeszervezés tehát itt is 1000 körül mehetett végbe. Kolozs vármegye nem első ispánjának nevét őrzi, de a megye nem jöhetett korábban létre, mint északi

⁷⁰ 1238: in comitatu Chenadiensi duo predia, que ambo vocantur Voswar, que quondam ad Castrum Ferreum pertinebant. (*Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A—Cs. Bpest. 1963; rövidítve: Győrffy I. köt. 876. l.*) Valószínűleg azonos velük a *Csánki II. köt. 128. l. 1332—1337-ben* említett Torontál megyei Vasvár. Ezt a két Vasvárt az irodalom eddig *Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae. 1829—1844. IV/1. köt. 108. l.* hibás szöveggözlése alapján Zala megyében tudta. (*Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bpest. 1882. 534—535. l. — Moor: i. m. 77. l.*) — Vasvár nevű helységeket az ország különböző vidékein ismerünk, így Szatmár megyében a mai Batizvasvárit és Nyírvasvárit (*Csánki I. köt. 489. l.*), Szerém megyében (*Csánki II. köt. 255. l.*) és Baranya megye Dráván túli részén (*Csánki II. köt. 460. l.*) közelebből ismeretlen helyen. A Szatmár megyeiek XIII. századi Vasvári névalakja arra mutat, hogy valamilyen másik Vasvár tartozékai voltak eredetileg (vö. *Knieszsa István: Keletmagyarország helynevei. Magyarok és Románok. I. köt. Bpest. 1943. 278. l.*): a délvidékiekről csak XIV—XV. századi adataink vannak, ezért mindaddig, amíg környékükről X—XII. századi vaskohászatot bizonyító leletek nem kerülnek elő, elnevezésükből semmiféle következtetést nem kockáztathatunk meg.

⁷¹ Jenő, Iletény, Várkony, Ladány és Kér. (*Győrffy I. köt. 739. l., térkép.*)

⁷² A sóbányászat szervezetének, mint a megoldáshoz hozzásegítő analógiának a jelentőségére *Győrffy György* hívta fel a figyelmemet.

és déli szomszédja.⁷³ Az erdélyi sóbányászat fölötti ellenőrzést biztosító várak neve erre a funkciójukra nem utal. Ezzel szemben a későbbi Sáros megye területén található sóbánya mellett állott Sóvár vára. Anonymus szerint a honfoglaló magyarok a Hernád és a Tárca völgyét Sóvárig szállották meg; a régészeti, helynévi és okleveles adatok Anonymusnak ezt a megállapítását igazolják. Sóvár mellett egy Kende helynevet is találunk,⁷⁴ ez a szervezés X. század eleji időpontjára mutat. A betöltött funkcióból eredő várnév tehát nem sokkal a honfoglalás után keletkezett; a bizonyíthatóan XI. századi megyeszékhelyek neve a funkcióra már nem utal. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy a két Vasvár és Sóvár a X. század folyamán, még a megyeszervezés megindulása előtt, tehát valószínűleg a század első felében életre hívott, eddig nem ismert vastermelési és sóbányászati szervezet emlékeit őrizte meg számunkra.^{74a} A nyugat-magyarországi Vasvár kedvező földrajzi helyzeténél fogva megyeszékhellyé lett, a borsodi Vasvár és Sóvár pedig minden valószínűség szerint egyszerű királyi birtokközponttá süllyedt.⁷⁵

A Borsod megyei Vasvárról egyébként nagyon kevés adatunk van. Valószínűleg helyes Marjalaki Kiss Lajosnak az a nézete, hogy a Várad Regestrum-ban olvasható castrum Sasvar az adott esetben sajtóhiba Vasvár helyett, s ekkor 1220-ban említik először, és tudomásunk szerint hosszú ideig utoljára. Csánki a XV. századból már csak nemesi névben ismeri.⁷⁶

Míg Vasvárt csak elnevezése és földrajzi helyzete alapján kapcsolhattuk az észak-borsodi vasvidékhez, a Bükk-hegység északi lejtőjén Dédes vasműveléséről okleveles adatunk van. A XIII. században borsodi várjobbágyok lakta Dédes 1247. évi határjárásában olvashatjuk, hogy a határvonal „vadit inferius ad locum per silvam, ubi cultura ferri inciperet”.⁷⁷ Ez a vasművelő hely Dédes községtől délre feküdt. Hogy nem elszigetelt esetről van itt szó, hanem kiterjedt vastermelés emlékeit tartotta fenn egy oklevél, azt a Dédestől nem messze északnyugatra eső Uppony területén feltárt, valószínűleg X–XII. századi vasolvasztó-

⁷³ Paulinyi Oszkár: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok 57–58, 1923–1924. évf. 634. l. — Maklai László: Erdély népei a középkorban. Magyarok és Románok. I. köt. Bpest. 1943. 330. l. — Az ispánokra ill. a megyeszékhelyek névre vonatkozólag *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Red. Emericus Szentpétery. Budapestini. 1937–1938; rövidítve: SRA. I. köt. 339. l.; Györffy: Tanulmányok 23. l.; Kniezsa: Keletmagyarország helynevei 228, 284. l.

⁷⁴ Györffy I. köt. 41, 43. l., térkép. — O. R. Halaga: Sol'né hrady v Potisi... és Otázka „Sol'ných hradov” a metód ich lokalizácie c. cikkeiben (Nové obzory IV, 1962. évf. 77–107. l., ill. VI, 1964. évf. 288–301. l.) kifejtett nézete, hogy Sóváron a Kassától délre fekvő Szalánc értendő, a hagyományos, legutóbb B. Varsik: Kde ležal Castrum Salis? Nové obzory V, 1963. évf. 275–290. l. által képviselt állásponttal szemben nem meggyőző.

^{74a} IX. századi, vastermelésre specializált Karoling királyi birtokszervezetet említ az Alpokban R. Sprandel: Die oberitalienische Eisenproduktion im Mittelalter. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 52, 1965. évf. 300. l. Nincs okunk feltételezni, hogy a magyar vastermelési szervezetnek ez lett volna a mintája. Nyilván egymástól teljesen független szervezeti formákról van szó.

⁷⁵ Ebben az összefüggésben emlékeztetnünk kell Anonymus előadására, aki szerint Bors vezér fia Bors (Diós)-Győr várát Borsod várával egyesítve „unum fecit comitatum” (SRA. I. köt. 72. l.). Élt volna Borsodban valamiféle szervezeti egyesítés hagyománya, amelynek konkrét tartalma Anonymus korára már elenyészett? A Vasvárhoz tartozó vastermelési szervezet egyesítését Borsodvár megjéjél Anonymus szövege alapján nem állíthatjuk, de egy ilyen feltevésnek nézetünk szerint van bizonyos valószínűsége.

⁷⁶ Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum. Edd. Joannes Karácsonyi, Samuel Borovszky. Budapestini. 1903. 124. §. 243. l. — Marjalaki Kiss Lajos: A Várad Registrum néhány kétes helynevének megfejtése. Magyar Nyelv 21, 1925. évf. 47. l. — Csánki I. köt. 182. l.

⁷⁷ Györffy I. köt. 770. l.

maradványok és a valamennyivel távolabb északkeletre, a Sajó menti Vadnán nyilvántartott vassalakok tanúsítják. Különösen ez utóbbi lelet körülményei sokat sejtetők. Vadna 1237—1242 közt tűnik fel az oklevelekben, mint Miskolcnembeli Bors ispán birtoka; a területéről ismert vassalak egy Vasvár nevű dűlőben található. Ha ez a dűlőnév az Árpád-kor óta él, amire a környéken van példa, eredetileg királyi birtok, s a borsodi Vasvár tartozéka lehetett.⁷⁸ A vaskohászat a Sajótól délre 1247 után hamarosan abbamaradhatott, s csak a XVIII. század második felében kezdődött újra.⁷⁹

A koraközépkori vaskohászok a Sajótól délre a Bükk északi nyúlványain föllelhető vasércelőfordulásokat aknázták ki; a Sajótól északra rudabányai vasércet kohósítottak.⁸⁰

Rudabánya (eredeti nevén Ruda) középkori történetét sűrű homály borítja. 1439-ben a hét felső-magyarországi bányaváros közt a harmadik helyen említik. Már 1378-ban mezővárosi privilégiumokat élvezett. Felvirágzása a XIV. század közepe táján indulhatott csak meg, mert az 1335. évi pápai tizedjegyzékben még feltűnően alacsony összeggel szerepel, ezt megelőzőleg csak falunak, birtoknak mondják, s 1299 előtti adatunk egyáltalában nincsen róla. Vashányait a régészeti leletek tanúsága szerint már a X—XII. században is művelték, írott forrás azonban csak a XVIII. század végén említi; a feudalizmus századaiban rézbányászata volt nevezetes.⁸¹ Az észak-borsodi vaskohászati leletek azt mutatják, hogy a Rudának nevet adó (vas) ércet nem, vagy nem csak a helyszínen dolgozták fel, hanem általában 10—20 km távolságban, különböző helyeken.

Az észak-borsodi régészeti lelőhelyek közül Felsőkelecsény esik Rudához a legközelebb. Okleveles adataink a faluról csak a XV. századtól kezdve vannak, így az itteni leletek pusztá leírásához semmit sem tudunk hozzátenni.⁸² Hasonló a helyzet a többi lelőhelyen is. A Szuha patak vidékén majd minden falu határából tudunk salakelőfordulásról, de az egyes falvak mind igen későn jelentkeznek okleveleinkben: Dövény 1325-ben, Kurityán 1230-ban, Ragály 1283-ban, Alsószuha 1278-ban, Szuhafő 1292-ben, s feltűnésük körülményei olyanok, hogy sokkal régebbiek nem is lehetnek. Maga a Szuha-völgy Ila Bálintnak a teljes okleveles anyag ismeretében kialakított véleménye szerint a XII. század közepe táján került az Ajtony-nemzetség kezére, addig királyi birtok volt.⁸³ Az eladományozás tényéből talán következtetni lehet a vaskohászat megszűnésére ezen a területen.

⁷⁸ *Nováki Gyula* tanulmánya az 1. jegyzetben id. kézirat monográfiában. — *Győrffy* I. köt. 813. l. — Ma is élő Árpád-kori földrajzi nevek pl. *Győrffy* I. köt. 767, 815. l. — A kora Árpád-kori vasművelés emlékének tekinti a Trizs közelében emelkedő két Kovácsos hegyet, a dövényi Kovácsos dombot és a dubicsányi Kovácsos bárcet *Vastagh Gábor*: Magyarország kohászati emlékei. I. rész. Kohászati Lapok 95, 1962. évf. 233. l., alighanem tévesen, mert ezek az 1293-ban ezen a környéken, Hanva határjárásában említett Kowachosrew ~ Kovochoš Revvel együtt eredetileg kovácsos, azaz kavicsos-nak ejtettek. (HO. VII. köt. 233—234. l.; OklSz. 526. hasáb.)

⁷⁹ *Soós Imre*: Vasércbányák és vashámorok a Bükkhegységben a 18. században. Bányászati lapok 88, 1955. évf. 428. l.

⁸⁰ *Vastagh Gábor* tanulmánya az 1. jegyzetben id. kézirat monográfiában.

⁸¹ *Csánki* I. köt. 167. l. — *Győrffy* I. köt. 892. l. — *Soós Imre*: Rudabánya története 1880-ig. Rudabánya ércbányászata. Bpest. 1957. 7—30. l.

⁸² *Csánki* I. köt. 173. l. — *Nováki Gyula*—*Vastagh Gábor*: Középkori vasolvasztóhely feltárása Felsőkelecsényben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. III. Miskolc. 1963. 55—61. l., X—XIII. tábla.

⁸³ *Győrffy* I. köt. 771, 783. l. — *Ila Bálint*: Gömör megye. Bpest. 1944—1946. II. köt. 50. l., III. köt. 89. l. — *Ila Bálint*: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul 54, 1940. évf. 22. l.

A Szuha völgyét északi irányban Trizs falu zárja le az erdő felé. Legkorábbi okleveles adatunk 1275-ből való, ekkor birtokosai osztoznak rajta, a falunak tehát egy idő óta már léteznie kellett.⁸⁴ Legkésőbb a XII. századra datálható vaskohászata azonban esetleg még a falu keletkezése előtt abbamaradt.

Azt a sejtésünket, hogy az észak-borsodi vasvidék lelőhelyei olyan korai idők kohászati emlékeit őrizték meg számunkra, amikor itt még falvak nem voltak, Imola esetében bizonyítani is lehet. A régészeti leletek kronológiai anyaga itt sem engedi meg, hogy a XII. század végénél későbbre tegyük a vaskohászat megszűnését. Az oklevelek viszont 1272-ben említik először az „új ember” jelentésű Noákot, s csak 1344-ben Novák, más néven Imolát. Itt tehát aligha volt falutelepülés a tatárjárás előtt.⁸⁵

Váratlan világosságot vet erre a falvak keletkezése előtti vaskohászatra két további helynév: a Vasvártól mintegy 15–20 km-re északra, a Sajó és a Szuha völgye közötti hegyekben fekvő Vasas az észak-borsodi vasvidék nyugati, és az Imolától közvetlenül északra, Vasvártól légvonalban kb. 30–35 km-re levő Égerszög, régi nevén Kovácsi, a vasvidék keleti szélén.

Vasas az okleveles anyagban nagyon későn, az 1360-as években tűnik fel egy határjárásban, igaz viszont, hogy rögtön egy Vasvölgye és egy Vasasvölgye társaságában.⁸⁶ Ila Bálint ezt a helynevet személynévi eredetűnek tekinti, s ezért úgy véli, hogy legkésőbb a XII. században keletkezett. Györffy György a Baranya megyei Vasas helység nevét a pécsváradi apátság vasbányászaitól — szó szerinti fordításban: vassal adózói- (tributarii ferri)-tól — származtatja. Véleményünk szerint ugyanilyen eredetű a Gömör megye Borsod felé eső szélén található Vasas helynevünk is. Vasas lakói vassal adóztak.⁸⁷ Mivel Vasas alig egy

⁸⁴ Uo. 13. l.

⁸⁵ Nováki Gyula tanulmánya az 1. jegyzetben id. kéziratoss monográfiában. — Ila: Gömör megye. II. köt. 420. l., III. köt. 130–131. l. — Csánki I. köt. 142. l.

⁸⁶ OL DL 41985. Szécsi Miklós országbíró 1372. évi oklevele Szepesi Jakab országbíró 1375. évi átírásában, sok olvasási hibával kiadva ÁUO. XI. köt. 611–620. l. Az oklevél IV. Béla 1245. évi adománylevele (*Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. köt. Bpest. 1923–1930; rövidítve: Reg. Arp. 813. sz.) nyomán az érdekelte birtokosok útmutatása szerint az 1360-as években készült három különböző határjárást ír le a Tornallya melletti Köviről, Gömör megyében. IV. Béla adománylevelének határleírása (ÁUO. VII. köt. 193–194. l.) és az ÁUO. XI. köt. 611–620. l. közölt második határjárás nem említi Vasast. Az ÁUO. XI. köt. 611–620. l. közölt első, az egri káptalan által készített határleírásban „pervenissent ad tres metas terreas angulares in dicta valle (Kamenyawolge) iuxta quendam alveum positas et erectas dictisque possessionibus Kwý, Ztarnafalua et Lapsa vocatis distinguentes et abinde in eadem valle adhuc ad dictam plagam orientalem pergentes attigissent duas metas terreas in coniunctione duarum vallium Vasvelge et Vasasuelge vocatarum adjacentes eidemque Kwý et terre Ztarnateleke vocate separantes, de quibus in dicta valle Vasuelge modicum declinando” stb.; az uo. közölt harmadik, a váci káptalan által készített határleírásban pedig „... ad tres metas angulares, que separent possessiones Vassas, Wasvolge et terram litigiosam (ti. Kövi 2/3 ill. 1/3 részét), abhinc protenderet ad unam metam terream, deinde ad eandem vallem iret ad duas metas terreas” stb. (Az ÁUO szövegközlésének hibáit az eredeti oklevél alapján javítottam.) Minthogy a határjárások tanúsága szerint vitatott volt, hogy Kövi határa érintkezik-e Vasas határával, nem lehet azt állítani, hogy Vasas — mivel az 1245. évi határjárásban nem említik — csak a XIV. században keletkezett.

Az ÁUO. XI. köt. 611–620. l. közölt oklevél hivatkozik IV. Bélának a Gömör megyei Kwn föld határait leíró Szentpétery Imre szerint elveszett oklevelére (Reg. Arp. 1746. sz.). Kwn azonban olvasási hiba Kwý helyett, így a Reg. Arp. 1746. sz. feltételezett, ismeretlen szövegű oklevél — mint erre *Vladimír Šmilauer*: *Vodopis starého Slovenska*. Praha — Bratislava. 1932. 168. l. már röviden rámutatott — a Reg. Arp. 813. sz., az ÁUO. VII. köt. 193–194. l. kiadott oklevéllel azonos.

⁸⁷ Ila: i. m. Turul 54, 1940. évf. 16. l. — Györffy I. köt. 403. l.

napi járásra esik Vasvártól, nem gondolhatunk másra, mint hogy Vasvárnak adóztak. Miután bizonyítanunk lehetett, hogy az északborsodi vaskohászat megelőzte az állandó falutelepülések kialakulását, azt sem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy Vasas kezdetben vándorló vaskohász közösség volt, s így talán nekik tulajdoníthatjuk a régészeti leletek egy részét.⁸⁸

Imola északi szomszédját, az akkor már Torna megyéhez tartozó Kovácsi földet 1270-ben adományozta V. István király Buhte vizóvónak. Kovácsit a XIV. század közepén már Égerszegnek nevezik. A vassfeldolgozás ezen a területen a közeli Jenő helynév tanúsága szerint a X. században valószínűleg folyamatban volt, az eladományozás időpontjában viszont nyilván már megszűnt, sőt a régi Kovácsi név elhalásából arra kell gondolnunk, hogy megszűnt jóval az eladományozás előtt. Az égerszegi salaklelőhelyet még nem tárták föl, de aligha gondolhatunk mást, mint hogy ugyanazok folytattak itt vaskohászatot, akiknek a kohóit az imolai Tóberkében hozta napvilágra a régészeti kutatás. Nekik tulajdoníthatjuk talán a Rudabánya környékén kimutatható vaskohászat egy részét is. Az eddig feltárt régészeti leletek legkésőbb XII. század végi datálása alapján arra kell gondolnunk, hogy a kovácsiak vaskohászatának megszűnése időben körülbelül egybeeshetett a tornai erdőispánság megalakulásával a XII. század vége felé.⁸⁹

Az észak-borsodi vastermelés a jelek szerint a Sajótól északra a XII. században, a Sajótól délre a XIII. század közepe táján szűnt meg, egyelőre nem tudjuk megmondani, miért. Az időpont egybeesik ugyan a nyugat-magyarországi vaskohászat megszűnésével, de az ok nem lehet azonos. A stájerországi és ausztriai vasbehozatal még a XVIII. században sem jelentett az akkori szállítási viszonyok között semmi akadályt a Szlovák Érchegeység vastermelése számára. Viszont éppen akkor, amikor abbamarad a vaskohászat az észak-borsodi vasvidéken, megkezdődik a gömöri és szepességi vasérctelepek kiaknázása. Lehetséges, hogy az észak-borsodi vaskohászok húzódtak föl észak felé, Gömörbe és Tornába, s ezek után fölöslegessé vált a vasvári adminisztratív központ fenntartása.

A mecseki vaskohászat

A nyugat-magyarországi és az észak-borsodi vaskohászattal ellentétben a mecseki vaskohászatnak régészeti bizonyítéka eddig nem került elő, okleveles forrása és a vele kapcsolatba hozható helynévanyag viszont régóta ismert. Így korai Árpád-kori vastermelésünknek ez az egyetlen, a szakirodalomban adatszerűen feldolgozott területe.

A Vashegy tövében épült pécsváradi monostort, alapítólevelének tanúsága szerint, István király többek között 20 vassal adózóval és 10 kovácssal is megadományozta.⁹⁰ Helyesen ismerte föl már Bidermann ebben az adatban a vas-

⁸⁸ Figyelmet érdemel *Vastagh Gábor* megállapítása (az 1. jegyzetben idézett kéziratos monográfiában), hogy az észak-borsodi területen feltárt vaskohászati leletek nyugat—keleti irányban fejlődést mutatnak, s a legkeletebbre fekvő imolai leletek a legfejlettebbek. Ez a megállapítás is a legnyugatibb fekvésű Vasasra utalna mint kiindulópont-ra.

⁸⁹ A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősh ágának okmánytára. I—XII. köt. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál. Pest. 1871 — Bpest. 1931. II. köt. 330—331. l. — *Györffy* I. köt. 45, 741. l.

⁹⁰ „... monasterium ... ad radicem Montis ferrei ... tributariis ferri XX ... fabris X ...” *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Vatikáni Magyar Okirat-tár. I. sor. IV. köt. Bpest. 1889. 575. l.

kohászat és a kovácsmesterség közötti munkamegosztás tükröződését.⁹¹ Nem tudunk meg viszont a pécsváradi alapítólevélből semmit sem arról, hogy mikor kezdődött és meddig tartott a mecseki vastermelés, sőt az idők folyamán az is kérdésessé vált, hogy az alapítólevélben foglaltak milyen időpontra vonatkoznak.

Szentpétery Imre kimutatta, hogy az 1015-re keltezett pécsváradi alapítólevél István király pannonhalmi és pécsi alapítólevelének felhasználásával a XIII. század elején (1228 előtt) készült hamisítvány. A benne foglaltak tehát a XIII. század eleji állapotoknak vagy igényeknek felelnek meg. Kérdés, nem őrzött-e meg az oklevél a korábbi viszonyokra vonatkozó adatokat is. Szentpétery véleménye e tekintetben teljesen elutasító; Györffy György nem zárja ki, hogy lehetnek az adománylevélnek korábbi feljegyzésre visszavezethető részei, de egészében ő is II. Endre korára tartja jellemzőnek.⁹² Az azonban kétségtelen, hogy a pécsváradi monostor I. István alapítása; így érdemes megvizsgálni, nem lehet-e a mecseki vastermelést, az alapítólevélben említett vasasok és kovácsok számától függetlenül, István király korára visszavezetni.

A pécsváradi alapítólevél, bizonyára a hitelesség látszata érdekében, a monostort a XIII. század elején már régiesen ható „a Vashegy tövében” helymeghatározással jelöli. Pécsvárad „ad radicem Montis Ferrei” nevét megtaláljuk a XI. század utolsó negyedében keletkezett Szent István Nagyobb Legendájában,⁹³ s ezen az alapon határozottan állíthatjuk a Mons Ferreus elnevezés meglétét I. István idejére is. De vajon bizonyítja-e ez az elnevezés a mecseki vaskohászat létezését? A szakirodalom állásfoglalása ebben a kérdésben rendkívül változatos. Edvi Illés Aladár szerint „Pécsvárad környékén vasérctelepek nincsenek s általában semmiféle adat sem támogatja azt, hogy itt valaha vasolvasztó kemencék dolgoztak”. Wenzel Gusztáv a pécsváradi Mons Ferreus nevében nem a XI. századi vashányászat bizonyítékát, hanem a római kori — közelebről nem ismert — pannóniai bányászat reminiscenciáját látja. Gállos Ferenc vetette föl a gondolatot, hogy a Mons Ferreus egy honfoglalás előtti szláv vagy avar népnévi elnevezés fordítása lehet,⁹⁴ s Györffy György meg is találta ezt a Zselic névben, amely „hajdan nem korlátozódott Somogy megye erdős hátságára, hanem ez volt a neve a Baranya és Tolna határán elterülő erdős hegyvidéknek Pécsváradon túl kelet felé is”. Ha pedig a Mons Ferreus a szláv Zselic (vö. železo 'vas') fordítása,⁹⁵ akkor a mecseki vaskohászat IX. századi szláv alapvétele nyilvánvaló, s nyilvánvaló az is, hogy a szláv elnevezést nem fordították volna latinra a XI. században, ha értelmét a helyszínen folyó vaskohászat meg nem világította volna.

Baranya megye már a X. században az Árpádok uralmi területéhez tartozott,⁹⁶ vaskohászati szervezetnek azonban nem találjuk nyomát a Mecsek vidékén. Így arra kell gondolnunk, hogy az itteni vastermelés — legalább is Nyugat-

⁹¹ *Bidermann*: i. m. 145. l. Az az állítása viszont, hogy a vastermelés Pécs környékén salzburgi bányászok idetelepítésével a IX. század közepén kezdődött, minden alapot nélkülöz.

⁹² *Szentpétery Imre*: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Bpest. 1918. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. köt. 10. sz.) — *Györffy* I. köt. 364. l.

⁹³ *SRA*. II. köt. 382—383. l.

⁹⁴ *Edvi Illés*: A vasgyártás. 10. l. — *Wenzel*: i. m. 10—11. l. — *Gállos Ferenc*: Vázlatok Pécsvárad kialakulásának és középkori mezővárosi fejlődésének történetéből. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs. 1960. 168. l. A szláv és a magyar vaskohászat közötti évszázadokra nyúló megszakításról kifejtett nézetét viszont annak az egyetlen érvek az alapján, hogy a Vasas helynév eredeti magyar név, nem tartjuk megalapozottnak.

⁹⁵ *Györffy* I. köt. 247. l.

⁹⁶ *Uo.* 252. l.

Magyarországhoz és Észak-Borsodhoz képest — nem volt jelentős. Emellett szól az is, hogy István király a mecseki vastermelést lényegében a pécsváradi monostornak adományozta.

A pécsváradi alapítólevélben említett vasasok és kovácsok a legnagyobb valószínűséggel a Kovásséde helynévhez kapcsolhatók. Ez a település az alapítólevél átírataiban Konas sede és Kowased alakban szerepel, másutt nem említik. Határjárása alapján úgy látszik, hogy a későbbi Vasas területén fekhetett. Véleményünk szerint a Kovásséde névalak a Kovácsséde romlott változata, s mai magyar nyelven Kovácspatakot jelent, ami a Nyugat-Magyarországról ismert Vignapatakának pontos megfelelője. Így Kovássédének a „tributarii ferri”-ről elnevezett Vasas területére lokalizálása különösen sokatmondó. Magáról Vasasról okleveles adat csak a XIII. század végéről, 1292—1297 közötti időből maradt, az itt feltárt temetőben előkerült pénzek tanúsága szerint azonban már a XI. században lakott terület volt.⁹⁷

A mecseki vastermelésből feltevésünk szerint a pécsváradi monostoron kívül a veszprémvölgyi apácázárda is részesedett. A Pécestől délkeletre, Vasastól délre található Magyararlóst a veszprémvölgyi görög oklevél *Zaléσι*, az 1109. évi renovációs oklevél már Serlous néven nevezi. Nem érintve itt sem *Zaléσι* vitatott etimológiáját,⁹⁸ sem a veszprémvölgyi görög oklevél datálásának kérdését,⁹⁹ annyi bizonyos, hogy a falu az államalapítás idején már megvolt, és mint eredetileg királyi birtokot legkésőbb 1018—1031 között eladományozták a veszprémvölgyi apácának, akik később a pécsi püspökkel közösen bírták. 1224-ben — tehát a mecseki vaskohászatra utaló pécsváradi alapítólevél hamisítása körüli időpontban — az apácák itteni birtokukat bérbeadták a pécsváradi apátságnak „cum molendinis, montanis, terragiis, censu, dationibus, muneribus”.¹⁰⁰ Hogy milyen bányák voltak Sarlóson, nem derül ki, de a falunak a vaskohászokkal és kovácsokkal rendelkező pécsváradi apátság számára történt bérbeadása, Vasas közelsége, és mindenekelőtt magának Sarlósnak a neve azt sejtetik, hogy olyan bányákat kell itt keresnünk, amelyekben sarlók nyersanyaga található. Úgy hisszük tehát, hogy *Zaléσι*—Sarlós eredetileg vastermelő, sarlókészítő és ezzel adózó falu volt.

A Mecsekben a vastermelés ezek szerint még a honfoglalás előtt kezdődött, létezése a XI. században nagyon valószínű, a XIII. században bizonyos. További sorsáról nincsenek adataink, de miután Babics Andrásnak sikerült 1464-re a

⁹⁷ Uo. 330, 403. l. — *Szurvas Gábor—Simonyi Zsigmond*: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Bpest, 1890—1893. II. köt. 1533. hasáb. — *G. Fehér*: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slaven des mittleren Donaubeckens. *Studia Slavica* 3, 1957. évf. 26. l. A temető itt megadott etnikai jellemzése (szláv lakosság, magyar hatás a gazdag sírokban) ma már túlhaladott. Vö. *Kralovánsky Alán*: Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 84, 1957. évf. 175—186. l.

⁹⁸ A tőle eltérő álláspontokat is ismerteti *Pais Dezső*: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. *SzIE.* II. köt. 640—642. l.; ezek között különösen figyelemreméltó *Mikos József*: A veszprémvölgyi görög oklevél két helynévéhez. *Magyar Nyelv* 31, 1935. évf. 118. l., aki *Zaléσι*-t Zseleszi-nek olvassa és Zselicből magyarázza, a Zselicet azonban nem hozza összefüggésbe a 'zelezo'-val. (Sarlós nevének alább kifejtett 'sarlóval adózó' értelmezése Mikos etimológiájának formai helyessége mellett szól.)

⁹⁹ *Balogh Albin*: A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégibb magyarországi oklevél. *Regnum VI*, 1944—1946. köt. 21—30. l. szerint Géza oklevele, tehát 997 előtt kelt; *Szentpétery Imre*: *Reg. Arp.* 1. sz. István király legrégibb oklevelének tekinti s 1002 előttre datálja, *Moravcsik Gyula*: Görög nyelvű monostorok Szent István korában. *SzIE.* I. köt. 415—418. l. pedig 1018—1031 közötti időre.

¹⁰⁰ *Györffy* I. köt. 376. l.

пécsvарadi apátság vasércbányászatát valószínűsíteni,¹⁰¹ nem lehetetlen, hogy egészen a török hódításig fennmaradt. Országos jelentősége nem volt, az apátság vasércszükségletét fedezhette nagyjából.

*

A legutóbbi évek vaskohászati ásatásai tehát megszólaltatták a helyneveket, s e két forráscsoport párbeszéde az okleveles anyag új szempontú értelmezésére ösztönözte a történeti kutatást. A különböző természetű forrásadatok komplex elemzéséből némi fény vetődött a X. századi magyarországi társadalomra, s bizonytalan körvonalakkal bár, de kezdenek kirajzolódni szemeink előtt a kialakuló magyar államszervezet egyes korai intézményei. A vastermelés országos szintű megszervezését sejteti a Vas megyei és a Borsod megyei Vasvár, a sóbányászatét Sóvár feltűnése, ha helyesen értelmezzük adatainkat, már a X. század első felében. Az Árpád szállásterületének tekinthető Pécs-környéken a vastermelés alacsonyabb szintű, kisebb jelentőségű szervezeti formáit gyaníthatjuk a fejedelmi családi birtokok keretében.

A két Vasvár körüli vastermelési szervezet a XII. század második ill. a XIII. század első felében szűnt meg. Az időpont egybeesik a királyi birtokok eladományozásának meggyorsulásával s a királyi szolgálonépek szervezeteinek bomlásával.¹⁰² A vaskohászat történetének kutatása során felködlő új mozzanatok alaposabb megvilágítását a kora Árpád-kori szolgálonépek elmélyült tanulmányozásától reméljük, s bízunk benne, hogy soron következő munkánkban feleletet fogunk kapni a korai magyar államszervezés, a szláv—magyar együttélés és a korai feudális uralmi és függési viszonyok nem egy kérdésére.

Г. ХЕКЕНАСТ

ОРГАНИЗАЦИЯ ВЕНГЕРСКОЙ ЧЕРНОЙ МЕТАЛЛУРГИИ В РАННЕМ ПЕРИОДЕ ДИНАСТИИ АРПАДОВ

Резюме

Археолог Дьюла Новаки и историк черной металлургии Габор Ваштаг между 1959—1964 гг. открыли на западе Венгрии — в медье Ваш, а также на севере страны — в медье Боршод ряд плавильных, которые, как предполагается, возникли в X—XII столетиях: в медье Ваш в деревне Кёсегфальва близ Тёмерда и недалеко от Вашвара, а в медье Боршод — на рубеже деревень Триж, Имола и Фельшкелечень, а также около Рудабани. Результаты раскопок публикуются в сборнике статей, посвященном памяти Альфонса Барба, который вышел в свет в г. Эйзенштадте (Австрия) в 1966 году, а также в Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. в томе за 1967 год.

Автор настоящей статьи на материалах раскопок исследует названия этих местностей и пытается истолковать имеющиеся документы на основании археологических находок и старинных географических названий, которые могут быть связаны с черной металлургией. Рассмотрев дошедшие до нас данные по черной металлургии периода до обретения родины венграми, автор устанавливает, что непрерывность черной металлургии на территории страны со времени римской империи, как раньше предполагала специальная литература, не может быть доказана. Автор затем знакомит читателей с черной метал-

¹⁰¹ Babics András: A vasérckutató története a Mecsek hegységben. Pécs. 1955 (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 3. sz.) 7. l.

¹⁰² A magyarországi vaskohászat történetének további alakulását ld. Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn c. tanulmányunkban (Nouvelles études historiques. Bpest. 1965. I. köt. 159—179. l.).

лургий венгров эпохи обретения родины; предполагает, что среди венгерского населения этой эпохи кузнечное ремесло имело еще сакральный характер и могло быть, хотя бы частично, связано с лицом сакрального вождя Курсана (умер в 904 году).

В дальнейшем устанавливается, что в Венгрии в первой половине X века на двух наиболее значительных местах по добыче железа — на территории медье Ваш и Боршод — княжеской властью была создана определенная примитивная администрация черной металлургии; ее центры в обоих местах назывались Вашваром, подобно тому, как центр добычи соли в X веке назывался Шоваром (по-венгерски железо = ваш, вар = град, шо=соль). Центру в Вашваре на западе Венгрии в числе других подчинялись плавильни Вашхедь, Сарвашкенд, Вашверёсек (Кендсек), а также Тёмерд и возможно, что с этой черной металлургией, следы которой обнаруживаются в памятниках до XIII в., связано и немецкое название г. Кишмартона (Эйзенштадт). Металлурги, подчинявшиеся Вашвару в медье Боршод, работали на северных склонах гор Бюкк (Дедеш, по которому имеется документ 1247 г. и Уппонь), а также около Рудабани (Вашаш, Фельшёкекелечень, Триж, Имола, Ковачи). Сами металлурги были отчасти славяне (речка Вигне близ деревни Тёмерд; вигне кузница; Руда), отчасти венгры (Вашаш, Ковачи), а также оторванные части пришедших на территорию страны вместе с венграми народа тюркского этнического характера (Кенд — свита Курсана тюркского происхождения, Тёмерд < темир = железо). Все они служили княжеской власти. Подобная примитивная организация черной металлургии сохранялась до второй половины XII — первой половины XIII веков, и ликвидировалась одновременно с распадом раннефеодальной организации княжеских и королевских служилых людей. (Вопросом последних автор будет заниматься в отдельной монографии). Кроме указанных обеих организаций черной металлургии, значение которых распространялось на всю страну, черной металлургией занимались в некоторых семейных имениях династии Арпадов. Из числа этих групп плавильен местного значения до нас сохранились документы XI—XIII вв., касающиеся производства железа в горах Мечек (по старинному названию — Желиц < железо).

G. HECKENAST

L'ORGANISATION DE LA SIDÉRURGIE HONGROISE A L'EPOQUE DE LA DYNASTIE DES ARPAD

Résumé

Entre 1959 et 1964 l'archéologue Gyula Nováki et Gábor Vastagh, spécialiste de l'histoire de la sidérurgie, découvrirent de nombreux forges provenant des Xe—XIIe siècles et situés dans les territoires du comitat Vas (Hongrie de l'Ouest) et dans ceux du comitat Borsod (Haute Hongrie): notamment dans la proximité de Kőszegfalva (limitrophe de Tömörd et de Vasvár, (comitat Vas) et dans le voisinage des villages Trizs, Imola et Felsőkelecsény, localités situées aux environs de Rudabánya (comitat Borsod). Quant aux résultats des fouilles les auteurs les exposeront dans les *Mélanges Alfons Barb* à publier à Eisenstadt en 1966 et dans le volume des *Acta Archaeologica* à éditer en 1967.

Fondée sur le matériel des fouilles la présente étude soumet à l'examen les toponymes des territoires en question et cherche — à la base des anciens noms géographiques relatifs à la production de fer — à interpréter les chartes. Pour commencer l'auteur de l'étude passe en revue les données qui nous sont restées par rapport à la production de fer de l'époque précédant la Conquête arpadienne et arrive à constater que la continuité de la sidérurgie supposée depuis l'antiquité romaine par la littérature ancienne spécialisée ne saurait être point vérifiée. Pour continuer l'auteur décrit la sidérurgie pratiquée par les Hongrois conquérants; il estime pour probable que la forgerie fut considérée par les conquérants comme étant de caractère sacré pouvant être attachée du moins en partie à la personne sacrée du duc Koursan († 904). Dans la suite l'auteur affirme qu'en Hongrie dans la première moitié du Xe siècle le pouvoir princier introduisit dans les deux importantes régions de la production de fer — aujourd'hui comitats Vas et Borsod — des administrations primitives servant la production de fer; celles-ci, sur l'exemple de Sávár, centre de l'exploitation du sel, s'appelèrent dans tous les deux territoires Vasvár. Les producteurs de fer de Vashegy, de Szarvaskend, de Vasverőszék (Kendőszék) et de Tömörd se trouvèrent, entre autres, sous le contrôle de Vasvár situé dans la Hongrie de l'Ouest et on est amené à supposer que le nom allemand de Kismarton — Eisenstadt — soit en rapport avec cette production

de fer dont les vestiges peuvent être démontrés jusqu'au milieu du XIIIe siècle. Les producteurs de fer soumis au contrôle de Vasvár (comitat Borsod) déployèrent leur activité sur les pentes du Nord de la montagne Bükk (Dédes, donnée de charte provenant de 1247 et Uppony) et dans le district de Rudabánya (Vasas, Felsőkelecsény, Trizs, Imola, Kovácsi). Les producteurs de fer, eux, furent d'une part des Slaves (Wigne vize près de Tömörd; vigne «forge»; Ruda), et d'autre part des Hongrois (Vasas, Kovácsi), respectivement des restes de peuples d'ethnie turque (Kend, escorte de Koursan d'origine turque, Tömörd—temir «fer»), éléments dont la production se trouva au service du pouvoir princier. Cette organisation primitive de la production de fer subsista approximativement jusqu'à la seconde et la première moitié du XIIe et du XIIIe siècle; sa cessation fut contemporaine de la désagrégation de l'organisation de la population serve du roi à l'époque du haut féodalisme. (L'auteur de l'étude désire consacrer une monographie spéciale au problème de la population serve.) A côté de ces deux organismes produisant du fer et ayant une importance à l'échelon du pays la production de fer se poursuivit encore en Hongrie au cours des Xe—XIIe siècles dans certains domaines de la dynastie des Arpad. Parmi ces groupes n'étant d'ailleurs que d'une importance locale nous disposons des données de charte datées des XIe—XIIIe siècles sur la production effectuée dans la montagne Mecsek (ancien nom: Zselic—železo).

VÖRÖS ANTAL

A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914

Az 1848-as jobbágyszabadítás és az első világháború kitörése közötti időszak mezőgazdasági termelésének fejlődését számszerű adatokkal — az utolsó négy évtizedtől eltekintve — megfelelő felvételek hiányában nem lehet bemutatni. Országos méretekben éppúgy nem, mint szűkebb vizsgálódási területeinket, a Dunántúlt illetően. A tőkés mezőgazdasági termelés fejlődésének első időszakáról tehát csak általános leírások nyújtanak képet, de ezek alapján is megállapítható, hogy mérföldes lépekkel haladt előre.

Nem csupán a szántó területének óriási növekedése jelzi a változás méreteit — becslésünk szerint kb. megkétszereződött a jelzett időszakban —, hanem az ugarolás megszűntetése is. Sőt mondhatjuk, hogy ez utóbbi még határozottabban fejezi ki a nagyobb tőke- és munkabefektetést igénylő belterjes irányú fejlődést. A korszak elején a Dunántúlon is a háromnyomású gazdálkodás volt az általános. A falvak határát három, nagyjából egyenlő részre osztották, s az egyik fordulóban őszt termeltek, a másikba tavaszt vetettek, a harmadik pedig ugaron maradt és a legelő marha járta. A korszak végére az ugar területe dunántúli átlagban az összes szántó területének 40%-ára zsugorodott.

Hasonló méretű átalakulás figyelhető meg az állattenyésztés területén is. A külterjes viszonyok között rentábilis birkatartást háttérbe szorította a szarvasmarhatenyésztés, és a korszak utolsó két évtizedében már ez volt az állattenyésztés „nehézipara”. Az 1850-es években még zömmel az edzett és jó igavonó magyar marhát tartották mindenfelé. A korszak végére viszont e fajta helyébe a gyorsan szaporodó, fejlődő és tejlő, igényes nyugati fajták tenyésztése lépett, s a tejgazdaság a tenyésztésben vezető és irányító szerepet kapott. A számban és termelőképességben megnövekedett állatállomány takarmányozását a megcsappant legelők és rétek mellett a szántóföldi takarmánytermesztés biztosította. A lóhere, lucerna stb. a korszak elején még csak a házak körüli kertekben vagy a harmadik nyomás közel eső szélein kapott itt-ott csekélyke helyet. A kapások között a tengeri, burgonya és cukorrépa mellett a kizárólag állati takarmányozást szolgáló répafélék vetésterülete is állandóan szaporodott. A váltógazdaság uralkodóvá válása után a talajerőt már nem pihentetéssel, hanem az istállótrágyázás fokozásával, majd — a korszak utolsó évtizedeiben — a mind nagyobb méretű műtrágyázással pótolták.

A vázolt folyamat legfőbb mozgatója az ipar, kereskedelem és közlekedés fejlődése, és ezzel párhuzamosan mind Magyarország, mind a Monarchia mezőgazdasági felvevő piacának gyors növekedése volt. Csak néhány mozzanatot ragadtunk ki a fejlődés határköveinek jelzésére, de ezek is világosan mutatják, hogy a mezőgazdasági termelés munkaigénye a paraszti gazdaságokban is nagyobb mértékben növekedett a birtokos paraszti népesség számának emelkedésé-

nél.* Önkéntelenül is adódik a kérdés: a termelés átalakulása milyen változáshoz vezetett a parasztság munkájában, annak ütemében, minőségében és intenzitásában.

A feladat e téren jóval nehezebb, mint az egyes termelési ágak fejlődésének bemutatásánál. Nemcsak a probléma eddigi vizsgálatának hiánya teszi azzá, hanem az is, hogy e téren számszerű bizonyításra sokkal kisebb mértékben van lehetőségünk, mint egyes termelési ágak fejlődésének a bemutatásánál. A kérdést mégsem lehet elhanyagolni, mert olyan jelenséggel állunk szemben, amely a parasztság életmódjában is óriási változást jelentett. A századforduló időszakának falusi életéről szóló leírásokban minden esetben a látástól vakulásig, megállás nélkül tartó kemény munkát hangsúlyozták az egykorú megfigyelők. Ezzel szemben az 1850-es, de még az 1870-es évek mezőgazdasági újságjait lapozva azt látjuk, hogy állandóan ismétlődnek a panaszok a parasztnép szorgalmának hiánya miatt. A két korszak egykorú leírásai oly szöges ellentétben álló képet festenek e tekintetben, hogy azt gondolhatnók, hogy más ország, más népek munkaerkölcsét rajzolták meg. Pedig valójában csupán a kapitalizmus kialakuló és kifejlődött korszakáról van szó. Pár évtized csak, és mégis óriási változások történtek e téren.

Elégge ismeretes — bár történetírásunk által kellőképpen nem hangsúlyozott —, hogy Magyarországon a feudalizmus, mint Kelet-Európában általában, a jobbágyság munkaerkölcsét egyáltalán nem emelte magas fokra, sőt bátran mondhatjuk, hogy egyenesen akadályozta annak a kifejlődését. A problémával a reformkorszak liberális nemzedéke is szembe került, s a jobbágyfelszabadításért vívott évtizedes küzdelemben feudális rendszerünknek e paraszti szorgalmat gátló, munkaerkölcsöt demoralizáló hatását is kimutatták a régi rend elleni harc során. A Magyar Gazdasági Egyesület 1845-ben hirdetett pályázatának eredményeként 1845-ben megjelent „Robot és dézsma erkölcsi és anyagi mező és statusgazdasági tekintetben” c. könyv szerzői talán mindenkinél világosabb és összefüggőbb magyarázatát adták azon erkölcsi és szellemi állapotnak, mely a magyarországi jobbágyságot feudális rendszerünk következtében jellemezte.

„Az úrbérnek . . . a jobbágyra áradott kárai — írta Hetényi János, az ekeli kálvinista prédikátor — részint szellemiek, részint anyagiak. Elsők a férfias észt kifejleni nem elegendők, s erkölcsrontók; az utóbbiak pedig ipart-ölők, és ötlet anyagi jólétre eljutni nem engedők. Az úrbér alatt tehát a jobbágy értelmé úgy mint kellene öncselekvőségre ki nem fejlődhetik, és így ő ezen kényszerítő rendszer alatt mindenkor kiskorú marad . . . és olyan, mely irtózik minden újítás- és haladástól, jobbra s helyesebbre töréstől . . .” „Miért van ez így?” — kérdezte. Válasza a következő: „A jobbágy örökre el van foglalva hol úrdolgalával, hol megyei és más tartozásai teljítésével: és így ő nem ura saját idejének; önállólag nem kezdhethén semmibe, és azt nem folytathatván sok ideig, hozzá szokik ahhoz, hogy parancsoljanak neki, mint a gyermeknek, mert különben

* Külön, monografikus jellegű munka keretében foglalkoztunk a Dunántúl mezőgazdasági termelésének a fejlődésével. Részletesen elemeztük az állattenyésztés és főként a szarvasmarhatenyésztés szerepét, mivel az egész mezőgazdasági termelés szerkezete jelentős mértékben ennek az igényeihez igazodott. E vizsgálódásainkból önkéntelenül is adódott annak bemutatása, hogy a termelő munka változásai milyen átalakulást idéztek elő a parasztság mindennapi életében, szokásaiban, szemléletében stb. A továbbiak során felvetett társadalomtörténeti kérdések megvilágítása tehát jórészt az említett gazdaságtörténeti kutatás eredményein alapszik. A felmerült problémákra adott magyarázatok rendkívül vázlatosak, de úgy véljük, tanulmányunk ebben a formában is egyidőre hiánypótló lesz a még mindig kutatásokra váró társadalomtörténet egyik területén.

magától mihez sem kezd . . . Ebből kimagyarázható az ő komolysága, újíttástól idegenkedése, mely alatt mindig valami neki ártót, vagy ártani akarót feküdni gyauít. De főleg erkölcesi szenvednek, és erkölcsi hibái között — úgymond — kitűnő a henyeség . . . Munkásság akkor ébred fel az emberben, midőn hasznót remél; és mivel a paraszt munkái igen rosszul jutalmaztatnak meg, és ő véres verítékével is csak kevésre mehet honunkban, megkedveli a dologtalanságot . . .” Mindehhez hozzájárul még — mondja Hetényi — a sok visszaélés a robot körül, melyet akkor követelnek a jobbágytól, „midőn ennek mindene vesztiben van”. Lehet e hát csodálni — kérdezi — „hogya a robot előli a szellemi erőket is, és a szabadnak született embert . . . lealacsonyítja, önérzettől, öncselekvéstől és ipartól megfosztja, lelkét leveri . . . erkölcsét megvesztegeti, őt alávaló felügyelőnek martalékul adja, legjobb idejét ellopja, valóban azt kell mondanunk, hogy a robot több kárt tesz a jobbágynak erkölcsileg és szellemileg, mint ugyan öneki a dézsma anyagilag.”¹

A három pályadíjat nyert munka szerzői azt tapasztalták, hogy a robotrendszer káros következményei talán erkölcsi téren a legfontosabbak. „Legkártekonnyabb következése azonban mégis a robotnak az, hogy a köznépbe renyhiséget olt — írta Ploetz Adolf — a robot ugyanis azon munka, melyet a jobbágy rendszerint igen egykedvűen, lomhán és hanyagul végez; fel lehet-e pedig tenni, hogy azon jobbágy, ki úrdolgan renyhe, hon igyekező? Ezt csak úgy lehet várni, ha kellőben képezve lenne, ha telkét külön bírná, s a dézsma szorgalmát nem hűtené . . .”²

Ezzel elérkeztünk a jobbágyterhek másik formájához, a dézsmához, mely éppúgy mint a robot, bénítólag hatott a jobbágygazdaság termelési kultúrájának fejlődésére. „A dézsmarendszernek kegyetlen fonáksága, és undorító ok- és joggatlansága abból tetszik ki leginkább, hogy ez az adóterhet nem annyira a földre, mint az iparra nehezíti; mit mint jótekonny erőforrást, mindig kímélni és sértetlen hagyni kötelesség. Nem vétetik . . . a kilenced beszédekör illő tekintetbe az, mit adott kitűnő ipar nélkül maga a föld, mit nyújtott a földműves munkája és ipara, mit a netalán e végre feláldozott javítási tőke . . . Mi valóságos jog és oktalanság: és a mezei gazdaságot illetően azon gonoszt is szüli, hogy a számítási tudó paraszt nem is gondolkodik a befordításról . . . Úgy hogy bátran lehet állítani, mikép még a dézsmarendszer fennáll honunkban, addig a jobbágynek nincs érdekében földjei javítására kitűnő munkát és költséget fordítani, azért, mert a dézsma a föld tiszta jövedelmének legnagyobb részét megemészti és így nem hogy ösztönül szolgálna arra, hogy a földműves pénzzel és fáradsággal javítsa földjeit, sőt mintegy megbüntettetik azért, hogy ezt cselekedte.”³

Mint a jobbágy úrdolganál láttuk, éppúgy a dézsma esetében is, Hetényi súlyosabbnak tekintette a jobbágyra nehezedeő anyagi károknál a szellemieket, a szorgalmat megfojtó erkölcsi hatást. „Valóban, ha jól megfontoljuk a dolgot, így is kell ennek lenni szükségképp. Mert midőn a jobbágy tizedet, vagy kilencedet ad földesurának, ha szorgalmas — magát, ha tunya, földesurát csalja meg kétségtelenül: mivel első esetben szorgalma gyümölesét adja, mellyel nem tartozik, mert az az övé; második esetben nem adja meg azt, mit a földbirtokos igényelhet. . . . Ily viszonyok s körülmények között, lehetetlen lustává nem lenni neki. Innen megfejtethő aztán az, hogy tizedrendszer követő honokban, a

¹ Hetényi János—Királyi Pál—Ploetz Adolf; Robot és dézsma. . . Pest. 1845. 49—59. és 69. l.

² Uo. 333. l.

³ Uo. 94—95. l.

nemzeti gazdaság nagy kárával oly silány állapotban hagyják tengeni földjeiket a jobbágyok, minőben azokat szemlélhetjük: kerülve a szokottnál nagyobb szorgalmat és mindent a jó természetre bízva. De a dézsma örök tespedésben tartja elméjét is a jobbágyinak; mert a földművelés okszerűsebb kezelésének ösvényétől elzárva, szinte kényszeríti őt, hogy maradjon a kopott vágásban . . .”⁴

A reformkor nemzedéke így látta azt a szellemi erkölcsi állapotot, melybe a jobbágyság évszázados elnyomatása során került. A nemes úgy érdekében, néhol talán a valónál egy-két árnyalattal sötétebb színekkel festették a magyarországi jobbágyság szellemi és erkölcsi világát, törekvéseit és gazdasági állapotát, de mégis nehéz lenne elvitatni, hogy a fenti komor kép sokban különbözött a valóságtól. Ezek az évszázados viszonyok alakították ki a jobbágy életformáját, munkatempóját, termelési kultúráját, szellemi és erkölcsi világképét, szokásait stb., és váltak generációkon és emberöltőkön át jellemző tulajdonságaivá.

Mi sem lenne nagyobb tévedés, mint azt hinni, hogy a jobbágyfelszabadítással egy csapásra mindez megváltozott, és a tegnapi robotolóból lett szabad paraszt jellege, életszemlélete, szokásai és erkölce máról holnapra átalakultak. A reformkor nemzedéke még nagyrészt abban reménykedett, hogy a polgári szabadságjogok és a szabad földtulajdon megteremtése e tekintetben gyors változást hoz. A nyugati országok szabad parasztságával történt összehasonlítások is e hitet erősítették, mivel rendszerint nem vizsgálták azt a történelmi fejlődést, melyen a példaként felhozott országok parasztsága és egész gazdasági élete átessett. Úgy látszik, hogy a szorgalomnak csak két rugója van, a „szabadság és tulajdon”. „A szabad tulajdon gondolatában varázserő rejlik, mely az indolentiát elrezzenti, minden szunnyadó erőt a munkásságra költ, s ezáltal az erkölcsi nemesebbülés első csíráját meggyökerezteti.”⁵

Valójában azonban ez az átalakulás sokkal lassabban történt, a szorgalom sokkal nehezebben ébredezett, mint azt a liberális reformnemzedék képviselői gondolták. Ha a jobbágyfelszabadítást követő első hónapokban számtalan helyről nagy nekibuzdulásról tudósítanak is a források, a későbbiek viszont már azt bizonyítják, hogy a nekigyürkőzés csak a forradalom és szabadságharc napjainak múltó jelensége volt. Az 1850-es évek hamarosan megmutatták, hogy a „szabadság és tulajdon” még önmagukban távolról sem elégségesek a volt jobbágy szorgalmának kellő élesztéséhez. „Midőn egyfelől örvendve tekintetbe vesszük azon áldozatteljes kedvezményeket — írta a Gazdasági Lapok Moson megyei tudósítója —, jelesen a régi terhek alóli felszabadulást, melyben paraszt gazdáink a dolgok új fordulata következtében részesültek; másfelől azonban sajnosan tapasztaljuk, miként e kedvezményeket gazdaságunk javára kellőleg felhasználni, s így jólétök emelésére fordítani nem képesek.” A felszabadulás számukra — írja — „oly kincs, mely tulajdonuk ugyan, de melyhez — szellemi zár alatt lévén — nem férhetnek, oly világosság . . ., amelynél paraszt gazdáink tompa szemei — fájdalom! — még nem látnak.”⁶ Íme, tapasztalatokon alapuló, szabatos megfogalmazása annak, hogy az évszázados örökségtől, a körülmények által kialakított szemléletétől és szokásaitól a parasztság sem tudott máról-holnapra szabadulni.

⁴ Uo. 112. l.

⁵ Uo. 357. l.

⁶ *Thirring Károly*: Eszmék kis (paraszt) gazdáink nevelése tárgyában. Gazdasági Lapok (továbbiakban: GL), 1855. márc. 29.

Somogyból egy gazdatiszt többek között azért panaszkodott a volt úrbéresekre, mert „nem akarnak mit sem tenni, okulni és haladni” és a „jó földet most is úgy szántják vetik, mívelik, mint a robot és dézsma világában, minden változtatás nélkül; háromnyomásos gazdaságot vezetnek, s üresen hagyják az ugarföldet heverni, . . . jóllehet a takarmány szükség szerfelett nagy fokon áll náluk, annak termesztésére még sem fordítanak semmi gondot, még olyan község határában sem, hol a birtokelkülönözés már meg is történt.”⁷ Egy másik gazdatiszt, ugyancsak Somogyból, a munkáshiány okát abban látta, hogy „népünk dologkerülő”.⁸ Baranyából szintén arról írtak, hogy napszámosokban nagy a hiány, „most itt a polgár napszámba menni restel . . .”⁹ Az ilyen kifakadásokból oldalakon át lehetne idézni, de ezek értékét nagyban csökkenti, hogy földbirtokosok vagy gazdatisztok írták. Hogy a volt jobbágy nemigen vállalt tegnapi földesuránál napszámot, könnyen érthető, hisz a jobbágysors emlékei még eleve-nen éltek. A napirenden levő elkülönítések során is legtöbbször a volt jobbágyok rövidültek meg, s ez csak fokozta a régi sérelmekből fakadó ellenszenvet. Mindehhez járult még, hogy a volt úrbéresek nagyon jól látták a földesurak szorult helyzetét, kiket a tőkehiány mellett gyakran a munkáshiány kényszerített részes föld vagy bérlet átadására. E munkát pedig már egészen másnak tekintették, mint a napszámot.

Az ilyen földesúri panaszokat tehát nem tekinthetjük teljes értékű bizonyítéknak a paraszti szorgalom hiányára, bár az sem vitatható, hogy sok igazságot tartalmaznak. De más indoklással hasonló értelmű leírásokat adtak a falusi értelmiség, tanítók, lelkészek tudósításai, kiknek soraiból a pór nép sorsa iránti meleg együttérzés is kivehető. Ugyancsak Somogyból Zseliz-Kisfalud lelkésze írta némi keserűséggel, hogy bár „a szorgalom az új kor filozófiája”, ennek még csak a nyomai sem tapasztalhatók a nép között. Tanítani kellene hát a parasztságot „a szorgalmas okszerű gazdászatra . . . gyógyítani azon ábrándból, hogy még ezentúl is lehessen a hanyag jószágkezelés után gyarapodni . . . Fölébreszteni mámorából, — tudtára adva: ha víz ellen úszik hátra marad . . . eltipratik és a könnyelműség homokján épült ház a mai iparos napok haladó órája által elsöprek”.¹⁰

Talán még lehangolóbb az a beszámoló, melyet a Falusi Gazda egyik baranyai levelezője írt az ottani nép gazdálkodásáról. A földeket alig, vagy egyáltalán nem trágyázzák, minek következtében „az igen sekély szántás, tiszta vetőmagra nem ügyelés oly keresztvonásokat tesznek úgyis szűkkörű számításain, hogy az így beköszöntött vékony eredmény . . . teljes lehangoltságot, úgy szólva eltompulást idéz elő a szegény gazdánál . . .” A Duna mentén eleterülő rónákon — írta — „jól fizető rétek birtokában lévén a nép”, takarmányfélék termesztésére „szűkkörű belátása és igényei által kényszerítve nem érzi magát”.¹¹ Hasonló helyzetet tapasztalt a sertés- és szarvasmarhatenyésztő Dráva-vidéken is, aminek következtében a szarvasmarha „minőségét mindenkor az időnek a gazdasági viszonyokra kiható változósága” szabja meg, mert „a baromtenyésztés nyáron a megszokott régi legeltetésen alapszik, míg ezt télen mindig a takarmány mennyi-

⁷ GL 1857. dec. 7. Gazdasági tudósítások Kapos és Koppány . . . vidékéről.

⁸ GL 1860. ápr. 19. Évszaki tudósítások. Somogy megye.

⁹ GL 1850. febr. 14. Gazdasági tudósítás Baranyából.

¹⁰ Falusi János: Széttelkintés a falusi lelkész és iskolaházak körül gazdasági szempontból. Falusi Gazda, 1856. V. 193—199. l.

¹¹ Kovalik Lajos: Baranyamegyei levelek. Falusi Gazda, 1858. aug. 24.

sege és minősége határozza . . .” Ha jó szénatermő és jó legelőjű évek követték egymást, a marha is kifejlődhetett, ha nem, akkor szalmán koplalt, a növendékekből pedig csenevész állat nőtt csak fel. Egyszóval — állapította meg a tudósító — „az annyira szükséges beosztásnak, előrelátható gondoskodásnak e gazdasági ág is éppen úgy, mint a többi, hiányát mutatja”.¹² Az ekkor már híres és viszonylag sokat jövedelmező sertésitenyésztésről sem tudott több jót írni. Mennyivel nagyobb hasznót hajtana ez is, ha a fajta minőségére, a rendszeres malacoztatásra, a „szükséges ólak felállítására, a malacok jobb és bővebb táplálására a jelenben létezőnél több szorgalom, utánjárás és gond fordíthatnák; míg így ez is, úgyszólván magára a természetre hagyatva, mindenkor sok körülménytől feltételezett jövedelmi ággá törpül”. „Az egész nép gazdasági viszonyain valami tompa bágyadtság, valami egyhangú értelmetlen nehézkesség . . . látszik, melynek okait ha fürkésszük, rájövünk, akaratlanul is, hogy egy oly nép, mely hosszabb idő óta vezető, példával előmenő jóakarónak annyira híjjával van, önmagából és régi zsibbadt helyzetéből kibontakozni, idő és viszonyok igénylete színvonalra emelkedni, még az annyira anyagias gazdaság terén sem bír.” Kitől is tanulna a nép, kérdezi, mikor az uradalmak gazdálkodásában sem különb a helyzet, a kezdeményezés első jelei a nagybirtokosoknál is csak most mutatkoznak.¹³

A baranyaihoz hasonló az a kép, melyet Göcsejről festett néprajzosa, az 1850-es, 60-as éveket jellemezve. „Ami kis területet a nép művelés alatt tartott, azt sem munkálta meg rendesen . . . Barmai kora tavasztól a hó leestéig a legelőn voltak; tehát trágyája a gazdának alig volt, s ha volt is — értéke ismeretlen lévén előtte — nem használta föl. Ha szántani kellett, nyakába vette a gazda, vagy a házbeli férfiak valamelyike a marhaigát, a legelőn kikereste szilaj ökreit, ott azokat nagy nehezen összefogdosta, igába fogta s így állott csak munkába, melynek végeztével ismét a csorda közé eresztette őket. A göcseji nép egy része ez időben renyhe, dologtalan volt. A munkát röstellte. Dolgában kevés köszönet volt.” Oly hosszadalmasan készülődött dolga végzéséhez, „hogy egy napra csak 5 óra jutott munkára”. A „szegekbeli”, nagyrészt kisnemes falvak lakói kerültek legjobban a munkát. „Ezek között is kitűnt Paizsszeg, melynek lakói teljesen dologtalanok, mulatni szeretők voltak. Tönkre is mentek s kipusztultak e községből.”

„Ezen ősi s legkevésbé sem dicséretre való állapot két nagyobb okra volt visszavezethető — írja Gönczi. — Az egyik ok az volt, hogy a nép munkára nem volt ráutalva, miután a természet bőven szolgáltatta ingyen mindazt, ami nagyon szerény igényeinek kielégítésére szolgált. Úgyszólván munka nélkül juthatott a különben hiányos táplálkozáshoz.” „A másik oka ezen állapotnak abban keresendő, hogy Göcsejnek e része a világtól nagyon el volt zárva.” Terményeit a nép csak üggyel-bajjal szállíthatta el, helyben pedig „senki sem vette meg . . .” „Ezen körülmények szárnyát szegték iparkodási s munkás hajlamának, ami — a múltból eredőleg — különben is kis mértékben volt meg nala.”¹⁴

A különböző vidékekről szóló leírások alapján, melyekből lényegében azonos képek tárulnak elénk, már némi következtetést vonhatunk le a volt jobbágyok termelő munkájának az 1848-at követő alakulásáról. A szabad tulajdon — bár kétségtelenül ez volt a legfontosabb — még távolról sem volt elégséges ahhoz,

¹³ Uo.

¹⁴ Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár. 1914.

hogy e téren gyors változást idézzon elő. Ehhez még egyéb tényezők is kellettek, mindenekelőtt kedvező piaci lehetőség, magasabb termelési kultúra vagy egyéb kényszerítő körülmény, melyeknek rendszerint az együttes hatása bontotta meg a régi patriarchális viszonyokat. Leginkább piaci lehetőségek vonták maguk után a termelési módszerek javulását. Ahol e téren a lakosság már a jobbágyfelszabadulást megelőzően is szerencsésebb helyzetnek lehetett részese, ott az 1850-es években az átalakulás is gyorsabban zajlott.

Példaként elsősorban a két nyugati megyére, Sopronra és Vasra lehet hivatkozni. Az 1857-ben a Rábaközben járó Galgóczy Károly, ahová „nem nagyon korán, vagy nem nagyon estve későn” ment, ott a gazdát otthon nem találta — lett légyen az volt nemesi közbirtokos vagy telkes jobbágy —, „hanem kint tagján gazdasági foglalatosságai közt” kellett, hogy felkeresse. Különösen a „tagosztály” óta lendült előre a nép szorgalma és gazdálkodása. Az aratás után a tarlót azonnal felszántották, megkezdődött a takarmányfélék, lóhere, lucerna és répa nagyobb arányú termelése. Mivel a közlegelőket is felosztották, feltörték, a trágya becse különösen megnövekedett. A takarmányfélék részére „rakodó pajtákát” építettek, mert ezek nélkül igen keservesnek tartották volna a gazdálkodást. Főként a gabonatermelésben mutatkozott Galgóczy szerint nagy előrehaladás, bár a jobb földművelő eszközök, vasekék stb. használata csak lassan terjedt. Szabad idejükben a „parasztgazdák” még téglavetéssel és -égetéssel is foglalkoztak, nemcsak azért, hogy cserépfedeles téglaházakat építsenek, hanem eladás végett is.¹⁵

Hasonló elismeréssel írt a Gazdasági Lapok tudósítója Vas megye délnyugati részéről, hol a földet háromszori szántással készítették elő vetésre, amennyire csak tudtak, trágyáztak és az utolsó szekér trágyával a paraszt már az ekéjét is vitte, hogy a földet mindjárt megszánthassa, nehogy a száradás miatt is veszítsen sokra becsült trágyája az értékéből. Itt is a paraszt szorgalmát emelte ki a tudósító, hogy korán kelt és mindig talált munkát gazdaságában. A kedvezőbb piaci lehetőség és a sovány termőtalaj egyaránt több munkára, alaposabb talajművelésre kényszerítette e vidék népét.¹⁶ Galgóczy még Alsó- és Felsőőr vidékét említi meg, hol a falvak „egy kis szorgalom telepet” alkotnak, továbbá Szombathely környékét, hol „alig lehet különbséget tenni”, hogy melyik falu igyekezőbb. Itt és másutt is a megyében „a tagosztályozott helységek szinte váltó rendszerhez hasonló gazdaságot űznek... rendesen trágyáznak, takarmánypalántákat, gyökernövényeket művelnek, az istállózást is behozták, szerszámaik jók...” stb.¹⁷ A mostoha talaj- és természeti viszonyok kényszerítették a Bakony vidékének parasztságát is arra, hogy több és gondosabb munkával biztosítsák megélhetésüket. Rétjeik csak a völgyekben voltak, de ezek termését is könnyen elvitte a gyakori záporosók során a hegyekből lezúduló víz. Ezért ugarolás helyett takarmányt kellett szántóföldjeiken is termelni. A kötött sárga agyagtalaj rendszeres trágyázás és „okszerű művelés mellett” is csak a vetőmag ötszörösét vagy hatszorosát adta meg átlagban. Őszinek háromszor, tavaszinak kétszer szántottak, és minden szántás után azonnal vas fogast használtak, de

¹⁵ Galgóczy Károly: Rábaközi utazásom október havában. Falusi Gazda, 1857. nov. 10., 17. és 24. sz.

¹⁶ GL, 1851. márc. 7.

¹⁷ Galgóczy Károly: Magyarország-, a Szerb-vajdaság s Temesi bánság gazdasági statisztikája. Pest. 1855. 171—172. l.

ha még ez sem volt elég, akkor vették a fáradságot és kézi erővel porhanyították a talajt.¹⁸

Galgóczy a már idézett statisztikai munkájában felsorolja azokat a vidékeket, amelyek okszerűbb gazdálkodásukkal, s ezzel együtt a nép nagyobb szorgalmával kiemelkedtek a patriarchális viszonyokból. Ha csupán ezeket a vidékeket vetítjük térképre, azt látjuk, hogy úgyszólván mind a kedvezőbb útvonalak, illetve fogyasztó piacok mentén feküdtek, s a „tagosztály” is általában itt hajtották végre hamarabb. Ezenkívül még a minőségi borokat termelő vidékekről hangoztatják az egykorú leírások a nép nagyobb szorgalmát és magasabb műveltségét.¹⁹

Életforma és a gazdaság körüli munkálkodás terén az évszázados mozdulatlanságot az 1850-es években meginduló gabonakonjunktúra bolygatta meg először valamelyest. Az úrbéri bíróságok 1856-ban történt felállítását után megindult elkülönítésekkel és tagosításokkal pedig a birtokviszonyok rendezetlenségéből fakadó akadályokat távolították el az okszerűbb gazdálkodás és az egyéni szorgalom útjából. Ha a gabonakonjunktúra nem is a legszerencsésebb irányba terelte a mezőgazdasági termelés fejlődését, a haladás mégsem vitatható el. A törekvés az volt, hogy minél nagyobb területről, minél csekélyebb munkával a lehető legnagyobb hasznot húzzák, vagyis hogy kevés tőkével és munkával, a termőterület bővítésével biztosítsák azt a bevételt, mit több tőkével és „sokkal több munkával és fáradsággal . . . kisebb téren képes felmutatni a haladottabb külföldnek számos jól berendezett gazdasága”.²⁰ Ennek ellenére mégis megállapítható, hogy a gabonatermelés terén emelkedtek a termelési szakismeretek, elterjedtek a jobb talajművelő eszközök, a faékéket rohamosan szorították ki a vaséké, a trágyázás jelentőségének felismerése általános lett, nagyobb gondot fordítottak a vetőmagok tisztítására, meghonosodtak a magtisztítók, sőt a módosabb parasztgazdáknál már a vetőgépek is. Hol előbb, hol utóbb, — az egyéb körülményektől függően —, de e változás az 1870-es évek végéig a Dunántúl legtöbb részében lezajlott.

Két forrást kell még megszólaltatnunk a kiegyezés korából, amelyek az egykorú magyar mezőgazdaságnak, illetve Magyarország társadalmi viszonyainak mondhatjuk, hogy legjobb leírásai. Az egyik az elméletileg és gyakorlatilag is kitűnően képzett Ditz Henrik munkája, akit a bajor kormány küldött hazánk mezőgazdasági viszonyainak tanulmányozására, mivel az 1860-as években a dél-német termelőknek a magyar gabona komoly konkurrenciát jelentett. A másik, kiváló statisztikusunknak, Keleti Károlynak a könyve, aki nem kendőzte társadalmi életünk betegségeit és a kiegyezéskorabeli fényes úri fogatok mellett és a vidéki bálók csillogó toilettjei mögött is jól látta egészségtelen gazdasági és társadalmi viszonyainkat.

Ditz nem rejtette véka alá véleményét, s a fejlettebb viszonyokhoz szokott nyugati ember szemével nézte az országot és sok olyan mozzanatra felfigyelt, amit a hazai szemlélő nehezen vett észre. Azt tapasztalta, hogy a szabadság első élvezése a volt jobbágyoknak gyakran a fejükbe szállt, mint a boré, és a kedvező helyzetet, melynek végre részesei lehettek, nem tudták kellően felhasználni. Sokan ahelyett, hogy a jóval több szabad munkaidejüket tulajdon földjük célszerűbb művelésére fordították volna, „hivalkodásban” tékoztak el. „De ez

¹⁸ B. M.: A Bakony. GL, 1858. ápr. 15.

¹⁹ Galgóczy K.: i. m. 171—173. l.

²⁰ Keleti Károly: Hazánk és népe. Pest. 1871. 146. l.

állapotok átmenetnél nem voltak egyebek.” Ez az átmenet, írja, Magyarországon, „nyomasztóbb volt, mint más országokban”, de a „maradandó következmények” lassan itt is megmutatták, „mikép a föld és a munkás kezek szabadsága elodázhatatlan föltétele a mezőgazdaság korunk színvonalára emelésének”. „S ha a mai Magyarország egész más jelentőséggel bír Európa élelmézésében, mint a 48 előtti, e jelentőségbeli gyarapodást jó részben a föld és a munkás kezek felszabadulásának tulajdoníthatni.”^{20a} Az elismerés mellett azonban bírálatait az új korszak új problémáiról sem titkolta. A fő bajt abban látta, hogy a gabona-termelés fokozása „leplezetlen előszeretettel” az ősök külterjes gazdálkodási módszere szerint történik. Ezzel magyarázta, hogy a volt jobbágyok mindenkélt jászágai gyarapítására törekedtek, nem az intenzívebb, több befektetést igénylő művelésre.²¹ Az egyoldalú gabonatermelés következménye, hogy a paraszt munkaereje az év legnagyobb időszakában kihasználatlan maradt, mivel a vetésen és aratáson kívül a gazdálkodás nagyobb erőfeszítést nem igényelt.²²

Lényegében hasonló megállapításokat tett Keleti Károly is, elismerve, hogy a volt jobbágy, ahol a „jó példa okszerűbb gazdálkodásra bírta, ha el sem vetette még az őszi háromforgású gazdasági rendszert”, jobban művelte földjét, tartott egy kis lóherést, kertfélélt stb.²³ De ugyanakkor ő is szomorúan állapította meg, hogy a korszerű gazdálkodás nélkülözhetetlen kellékével, a rendszeres és arányos munkálkodással még a parasztság egyáltalán nem dicsekedhetett. Az alföldi parasztság munkálkodását így jellemezte: „ha olyan amilyen termését maga és családjával, vagy, ha bő esztendő volt, zsírosan élmezett, jó sok boron és pálinkán... tartott részaratójával betakarította, s elnyomatta, ha — ami ritkán történik — kukoricáját még egyszer bekapálta, őszi vetését felületesen felkapart földjébe elvetette, neki adhatja magát, fájdalom, a téli henyélésnek, melyet legfeljebb az zavar meg, hogy családja egyik-másik tagja enni hány a marhának vagy birkának, ha ugyan valami nagyobb hóesés beteretelte a legelőről. Nagyobb hóesést mondok, mert különben ott jár az még karácson hetében is a dohánykórón, s akárhány gazda aggodalmasan csóválja fejét aránytalanul csekély takarmánykészletére gondolván, ha újesztendő előtt istállóra szorul a jószág.” „Őt ismét a pacsirta zengése csalja ki szántás-vetésre földjére s egy-két heti munkával ez is elkészülvén, ismét csak egy kis kapálás, kukoricavetés foglalkoztatja aratásig. Túl a Dunán se sokkal másképp megy a sora a kisbirtokosoknak, legfeljebb, hogy még télen néha fejsze után is lát, ... de csakis annyira, hogy téli fűtése meglegyen, azontúl nem kell neki a napszám, ha pedig bő esztendő volt, akkor ott rohadjon az erdőn a fa, ő ugyan nem fárasztja a jószágát bármi jó fuvart fizessen is a nagyobb birtokos.”²⁴ Keleti maga is elismeri, hogy leírásánál az árnyoldalakat hangsúlyozta elsősorban, mert e szomorú képből csak itt-ott emelkednek ki „rendes gazdálkodást űző megyék, vidékek és községek”. A termelés fokozása ellenére nem tudta tehát szorgalmasnak jellemezni a parasztságot, minek okát egyrészt a műveltség hiányából fakadó igénytelenségben látta, ezért hiányzott is „a kellő stimulus a megfeszítettebb munkásságra”. A megélhetés pedig — írta — „vidéken általában még elég olcsó, s mert ha bor

^{20a} Ditz Henrik: A magyar mezőgazdaság. Ford. Halász Gábor. Bpest. 1874. 99. l.

²¹ Uo. 84—85. l.

²² Uo. 110—111. l.

²³ Keleti Károly: Hazánk népe. 153. l.

²⁴ Uo. 148—149. l.

nem kerül is, sok helyt ezt elég könnyen pótolja a pálinka, sőt pótolja már gyakran ott is és azoknál, hol a szőlő díszlik és azt maguk is művelik.”²⁵

Az elmaradottság — mondja — „nem csupán népünk hibája”, mivel ilyenek nevelték, illetve nem nevelték. Kevés kivétellel „jobb példát se lát a szomszéd kisebb úri birtokosoktól, gyakran a különben általában jobban kezelt nagybirtokostól sem”.^{25a} Az egykorú szaklapokban általában inkább csak a parasztság gazdálkodásáról olvashatunk elmarasztaló leírásokat, előítéletei, régihez való ragaszkodása stb. miatt. Keleti utalt arra is, hogy mit lehetett várni olyan országban a parasztság haladásától, ahol az úri birtokosok agrokultúrája sem állt sokkal magasabb fokon. Hogy e téren a nagybirtokosoknál milyen helyzet volt még az 1870-es években is, arról Kosutány Tamás, az óvári akadémia nagynevű professzora festett tanulságos képet. 1873-ban, midőn a kolerajárvány Budapestet is fenyegette, a baj megelőzésére a fővárosi hatóságok nagyobb tisztogatást rendeltek el a városban. Az Üllői-úton működő Gschwindt-féle szeszgyárat is utasították, hogy az üdvaráról, az ott hízlalt marháktól származó „pár emeletnyi magas” trágyadombot hordassák el. A gyár meg akart menekedni a szállítási költségektől, ezért felajánlotta a környékbeli földbirtokosoknak, hogy a kitűnő, főleg gabonafélék moslékjából eredő trágyát teljesen ingyen hordják el. Ennek ellenére csupán Lónyai gróf szentlőrinci pusztájára vittek pár vagonnal, a többit a gyárnak kellett a Dunába hordatni. Ugyanezen évben a gabonaroszda okozott súlyos károkat a termésnek. Hogy a védekezést elősegítsék, 1874 tavaszán a Köztelken népes gyülekezet számára Kosutány egyik tanártársa előadást tartott a rozsdáról. Az előadó teljes tudományos apparátussal fejtegette és mutatta be a gabonaroszda lényegét, fejlődését, de az előkelő hallgatóság szeméből nagyon is kirítt, hogy nem értenek egyet az előadóval. Majd a vita során „felállott egy negyedszázados praxisra hivatkozó gyakorlati gazda és kijelentette, hogy amit most hallott, az mind csak lári-fári, az ő megfigyelései szerint a rozsdá csak azóta mutatkozik, mióta vasekével szántanak, ezért ő visszatért a faekéhez és a rozsdá miatt nincs oka a panaszra. Egy másik azt fejtegette, hogy a rozsdá akkor következik be, ha a búzát olyankor vetjük, amikor a nap és hold együttésen vannak az égbolton.” Az előkelő „gazdák” túlnyomó részének a véleménye az volt, hogy az „Úristen a legjobb gazda, ha az akarja, hogy legyen termés, akkor megterem a búza, ha nem akarja, tehetünk akármit, csak szaporítjuk kiadásainkat, nem lesz annak semmi eredménye.”²⁶ Ha az OMGE-ben tömörült földbirtokosok és azok gazdatisztjei így vélekedtek a mezőgazdasági termelés fejlesztésének a kérdéseiről, nem lehet csodálkozni a parasztság ún. konzervativizmusán és az ősektől tanult földművelési módszerekhez való ragaszkodásán. Maga a liberális kormányzat sem törődött ebben az időben a parasztság gazdasági kultúrájának emelésével és teljesen saját belátására bízta boldogulásukat.

²⁵ Uo. 150. l.

*Itt jegyezzük meg, hogy Keleti 1886-ban kiadott „Magyarország népességének élelmezési statisztikája” c. könyvében számításokat végzett a lakosság bor- és pálinkafogyasztására vonatkozóan is. A pálinkafogyasztásnál csupán a hatóságilag ellenőrzött és adóztatott főzést vette alapul. A 12 éven felüli lakossággal számolva az egy főre eső bor- illetve pálinkafogyasztás a Dunántúlon 33,58, illetve pálinkából 18,61 liter volt. Ehhez még nekünk hozzá kellene számítani az igen általános fekete főzés révén készült pálinkát is. Keleti K.: Magyarország népességének élelmezési statisztikája. Bpest. 1886. 126. és 356. l.

^{25a} Uo. 149. l.

²⁶ Kosutány Tamás: A műtrágyák használatának elterjedése... Köztelek, 1911. márc. 25.

Mindezek után összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a gabonakonjunktúra időszaka a hagyományos termelési mód, munkamorál, életforma és szemlélet terén nem tudott lényeges változást hozni a parasztság életébe. Bár a parasztság bekapcsolódása az árutermelésbe óriási mértékben növekedett, de egyoldalúan, csak a gabonaértékesítés terén. Valójában azonban még távolról sem alakultak át életmódjukban és munkálkodásukban tőkés kisárutermelővé. A gabonatermelés gyors növekedését éppen annak köszönhette, hogy teljesen beillett a hagyományos termelési rendszerbe, határhasználati formákba és nem okozott a megszokott életmódban nagyobb változást. E termelési mód még nem használta ki a paraszteszaládok teljes munkaerejét. Az őszi és tavaszi szántás és vetés, valamint az aratás és nyomtatás vagy cséplés idején szorgalmasan dolgoztak, de a három évszak többi részében is inkább csak tétlenkedtek. A kapitalizmus elvét, hogy az idő pénz, még egyáltalán nem ismerték. Munkatempójuk még általában kimért és lassú. A nők mezei munkában alig vettek részt, de a legények is inkább csak a huszadik esztendő körül, férfikorban fogtak munkához. A jobbágyszabadítás előtt a 16 éves fiukat már a földesúr tilalmazása nélkül küldhették robotba. Nyilván ezzel függött össze, hogy adó alá is e kortól kezdve kerültek. Országszerte általános gyakorlat volt, hogy az úrdolgát a serdülőkorúak végezték. A jobbágyszabadítás után e fiatalok és a nők munkaerejét alig-alig vették igénybe a mezei munkánál. Nem egy vidékről olvashatjuk, hogy a húsz esztendőös legények legtöbbször még kaszálni sem tudtak. A nőknek bőven maradt idejük a ház körüli munkára, az ekkor felvirágzott népviselet gazdagon díszített ruhadarabjainak a készítésére, a legényeknek meg gyakran a mulatozásra.^{27*}

A napszámoss munkát általában lealacsonyítónak tartották. E szemlélet részben nyilván a jobbágysor robotmunkájának az emlékeként alakult ki. Aratáskor — különösen, ha jobb termés volt — kisebb parasztgazdák is, „kik családjokkal is elvégezhetnék saját aratásukat és egyéb munkájukat, ... külön aratókat és munkásokat” fogadtak.²⁸ Napszám helyett inkább bérleteket vagy részt vállaltak.

E röviden jellemzett életmód, szemlélet és munkamorál szinte iratlan törvénye volt a falu életének, melybe mindenkinek bele kellett illeszkednie. Arra is volt példa, hogy azokat, akik ebből az életmódból szorgalmukkal ki akartak törni, valósággal megakadályozták. Göcsejben az iparkodó, dolgos, munkakereső parasztok pincéit feltörték, lovukat kifogták, háziállataikat ellopták stb.²⁹ Mivel a gabonakonjunktúra időszakában a kevés munka és — a ruházkodás kivételével — általában igénytelen életmód mellett* is viszonylagos jólétbe kerültek, megerősödött az a szemlélet, hogy a vagyonosodás, a jólét alapja nem elsősorban a munka, hanem a sok föld és kevés munka.³⁰ Ezért növekedett a földszerzésre irányuló törekvés igen nagy mértékben. „Földnépünk előszeretettel ragaszkodván a földhöz, ha csak tehetsége engedi, sőt olykor ezen felül is, iparkodik az áruba bocsátott földet sajátjává tenni — írták Győr megyéből az

²⁷ Gönczy F.: i. m. 557. l. és Baranya múltja és jelene. Váradi F. szerk. Pécs. 1896. 510. l.

* A vázolt életmódot és szemléletet jól fejezte ki az egykor ismert nóta: Ökre az igában. Fia a csárdában, Illik a legénynek, Húszéves korában.

²⁸ Győr megye és város egyetemes leírása. Fehér Ipoly szerk. Bpest. 1874. 266. l.

²⁹ Gönczy F.: i. m. 557. l.

* A színekben pompázó, gazdagon díszített, sok anyagot és munkát igénylő népviselet és a vályogból vert házak ökölnyi, gyakran ki sem nyitható ablakokkal, elég jól kifejezik, hogy a ruházkodásban gyakori hivalkodó pompa másrészt milyen igénytelenséggel párosult.

³⁰ Ditz H.: i. m. 84. l.

1870-es évek elején — és ezt sokszor valóságos értéken túl is megfizetni. Így történik, hogy a nagy és kisebb birtokok ára között nevezetes különbség forog fenn.”³¹ Ezt tapasztalta Fehér megyében is a Gazdasági Lapok tudósítója.³² Hasonló tudósításokat bőven lehetne más megyék parasztságára vonatkozóan is idézni.

A külterjes gazdálkodás mellett a földszerzési törekvéseknek jelentős mozgatója volt még az a „csodálatos” kaszt-szellem, mely nemcsak a volt kiváltságosok, hanem a parasztság körében is országszerte divatozott. Az 1848 előtt jogi és vagyoni helyzetet kifejező „telkes, féltelkes, zsellér” stb. továbbra is kizárólagos megjelölés maradt a falu belső hierarchiájában.³³ „Már a zsellért is lenézi a féltelkes birtokosa, a hat ökrös gazda meg nagy úr a faluban — írta Keleti —, kihez még a kisbíró se mer kalappal a fején szólni.”³⁴ Az egyén súlyát tehát még a tulajdonában levő föld nagysága szabta meg a falu életében, s tudása, szorgalma nem jöhetett számba. Erre nem is igen volt szükség ott, ahol nyomásos rendszerben művelték a határt.

Az 1870-es évek közepén beköszöntő agrárválság, a búzaárak esése ezt a hagyományos életformát bolygatta meg, és forgatta fel pár év alatt. A külföldi verseny hatását növelte, hogy az előző évtizedekben feltört, rosszul trágyázott földek termőereje erre az időre kezdett kimerülni. Ugyanakkor az egyoldalú termelés miatt a gabona természetes ellenségei is rendkívül elszaporodtak. A rozsdá, üszög stb. elemi csapásként jelentkeztek és gyakran húzták keresztül a gabonatermelők legszebb reményeit és számításait. Az egyoldalú gabonatermelés elveszítette jövedelmezőségét. Helyébe tehát új termelési ágakat kellett keresni, melyek pótolták a gabonatermelésnél erősen megcsappant bevételeket. Az átállás azonban távolról sem ment olyan gyorsan, mint a gabonatermelés fokozása, mert az új termelési ágak felkarolása nemcsak új ismereteket követelt, hanem az egész korábbi életforma megváltozását is. A korábban jól jövedelmező egyoldalú gabonatermelés „morális” hatásának káros következményei is ekkor ütköztek ki. Ezeket Ditz már az 1860-as években úgy fogalmazta meg, hogy „a magyar természeti mezőgazdaság fejletlenül hagyja” a munka erőnyekét; „ez az embert az időjárás és a piaci viszonylatok jó szerencséséből hagyja élni s a paraszt ezt Isten áldásának hiszi s kényelmesebbnek tartja könyörögni érte, mint Isten valódi áldását kiérdemelni. Pedig nem Isten áldása, hanem talán a legnagyobb átok, mely Magyarországra nehezedik, hogy itt fáradság és verejték nélkül kaphatja az ember kenyerét, mert »keresésnek« ezt csak nem mondhatjuk.”³⁵ Az élesszemű Ditz a káros hatásra figyelt fel, de másfél évtizeddel később a Moson megyei gazdasági egyesület titkára azok következményeit sem titkolta. „A jó évek — írta — elpuhították a népet, melynek igényei azon mérvben nagyobbodtak, mentől könnyebb lett a megélhetés; sokan a munkát is kezdték kerülni, és . . . a könnyelműség iránti hajlam sokaknál túlsúlyra kapott; a fényűzés mind nagyobb méreteket öltött. Midőn aztán a »nem szeretem« idők következtek be, mindezen megszokott dolgokról már nehéz volt lemondani és biztat-

³¹ Győr megye és város. . . 271. l.

³² Adalékok gazdasági állapotaink ismeretéhez. Fehér megye. GL, 1860. szept. 20., 27., okt. 4., 11., 18., 25., nov. 1. és 8. sz.

³³ Széchenyi Imre: Somogy megye, Bpest. 1892. 35—36. l., továbbá: Vörös A.: A belterjes gazdálkodás és szarvasmarhatenyésztés Moson megyében. Agrártörténeti Szemle, 1964. 94. l.

³⁴ Keleti K.: Hazánk és népe. 152. l.

³⁵ Ditz H.: i. m. 392. l.

ták magukat a »jobb esztendő«-nek múlhatatlan beköszöntével. És miután pénz nélkül addig is gazdálkodni nem lehetett, s a háztartásnak fokozódottabb igényei kielégítésére is ezen csereeszköze volt szükség, azt onnan fogadták, ahol az kínáltatott, — kezdődött az adósságesinálás és az uzsora, ami ezen időkhöz legszébb virágzásnak indult. Íme, ilyen összefüggés létezik a mai, nagyban megváltozott viszonyok közepett is makacsul követett háromnyomásos gazdálkodás egyes szakaszai közt...³⁶

A gabonatermelés megszorítására a hagyományos termelési keretek között, háromnyomásos gazdálkodási rendszerben csak igen korlátozott mértékben volt lehetőség. A harmadik nyomás ugarolása mellett kapásokat és takarmányféléket sem lehetett nagyobb mértékben természetni, következésképp az állattenyésztés is csak külterjes jellegű lehetett. Bár e téren történtek kísérletek, de a félmegoldások mindenütt átmeneti állapotot tükröztek, mit pár esztendő elteltével a „szabad” vagy váltógazdaságra történő áttérés követett.

Az agrárválság viszonylag rövid ideig éreztette hatását a Dunántúlon azokon a területeken, ahol más termelési ág a gabonatermesztéssel egyenrangú, esetleg annál nagyobb jelentőségű szerepet kapott a paraszti gazdálkodásban, vagy ahol különböző körülmények miatt a hagyományos hármas fordulóval már korábban felhagytak. Az előbbi típusnál elsősorban a minőségi bortermelő vidékeket kell megemlíteni, továbbá néhány dohánytermelő falut, melyek sajátos problémáinak vizsgálatára e munkában nem térünk ki. Az utóbbi típusnál elsősorban a két nyugati megye, Sopron és Vas, továbbá Tolna völgyeségi járása és az ezzel szomszédos, részben Baranyához tartozó vidékek emelkedtek ki. A két nyugati megyében a nyomásos gazdálkodásról nagyrészt már az 1850-es években áttértek a szabad gazdálkodásra. Ennek kereteiben történt a gabonatermelés fokozása is. De a válság itt csak rövid időre zavarta meg a paraszti gazdaságok jövedelmi mérlegét. A Sopron megye közigazdasági viszonyairól 1895-ben kiadott leírás ezt a gyors átváltást igen jól tárja elénk. Az agrárválság okozta bajok itt csak az 1870-es, 80-as évek fordulójáig teremtetek nehéz helyzetet a gabonatermelő parasztságnak. „Körülbelül a hetvenes évek végéig tartott az az időszak — írja Berényi —, amelyen belül kétségbeesztő módon indult veszendőnek meggyénk lakosságának épp az a része, amely a legdúsabban termő földrészeket lakja. A nyolcvanas évekkel mintha nagyot fordult volna a sors kerek. A földnek újból kezdett jó ára lenni, a paraszt rohamosan tisztázgatta magát adósságaiból; az uzsorások száma kiveszendőben volt és az árverések, végrehajtások, amelyek eddiglen napirenden voltak, kezdtek hovatovább gyérülni.”³⁷ Nemcsak a nagybérlők gazdálkodnak ésszerűen, hanem „így van ez a parasztbirtokokkal is, amelyek a hetvenes évek gazdasági bajait java részben kiheverték már...” „Közös legelők alig vannak — folytatódik a leírás —; az ugar-rendszernek nálunk már nyoma sincsen; a paraszt is szabadon váltogatja a talajt a szerint, amint intenzív megmunkálással ebben vagy abban vár többet. A sopronmegyei parasztbirtokon csak ritkaság számba megy a tarló. A máshol ugarnak hagyott területek javarészen megyénkben bükkönyt, lóherét, vagy más takarmányféléket termelnek. Nem ritkaság látni, hogy a ma learatott területen siet a gazda kereszthez rakni a gabonáját, hogy azt holnap eke alá kerítse és felszántsa.” Adóssága sem igen volt már a rábaközi parasztnak, vagy ha volt is, csak azért, „mert ingatlant vásárolt”. Azok a birtokok, melyek a „hetvenes években a Rábaköz-

³⁶ Szalay János: A háromnyomásos gazdálkodás és a vetőváltó. Lajta, 1883. nov. 30.

³⁷ Berényi Pál: Sopron megye. Bpest. 1895. 20. l.

ben a paraszt kézből a kereskedőébe kerültek, most lassan ismét visszajutnak a régi gazda birtokába”.

E változás előidézője, Berényi szerint, két tényező volt, a nagymértékben fellendülő cukorrépatermelés, valamint „a közmondásos élelmesség, amely a sopronmegyei magyar parasztot jellemzi és amely már régebben rászoktatta a marhahizlálásra”.³⁸ Tanulságos az a jellemzés is, amelyet Berényi a megye lakosságáról adott. A hegyes, dombos, rosszul termő nyugati terület német lakossága nemcsak földjét művelte nagy intenzitással és hozzáértéssel, hanem a kereskedelem és üzletelés iránt is nagy „hajlama” volt. Főként ez utóbbival tűntek ki a megyében lakó horvátok is. A megye síkvidékén lakó magyaroknak nem volt ugyan a „kereskedéshez kellő érzékük”, de azért „okosság, gyakorlati érzék és ... furfang” dolgában ezek se szűkölködtek, „valahányszor saját természetményeik értékesítéséről” volt szó.³⁹ Egyedül a marhakereskedéssel foglalkozott nagy előszeretettel a Rábaköz magyar parasztsága.⁴⁰ Viszont a föld „ápolásában páratlan kitartást és sok tanulékonytságot” mutatott. Minden „változás, amely közvetve, vagy közvetlenül a föld termőképességével és a megszokott extenzív gazdálkodás” javításával kapcsolatban történt, azonnal élénk érdeklődést keltett közöttük.⁴¹

A parasztság által űzött cukorrépatermelés szintén a modern gazdálkodásnak volt a példája és egyben az ösztönzője. A répa és a „gyártmányok hulladékaik bőséges takarmányt adtak”. Ugyanakkor a répatermelő kora tavasszal kapott pénzt előleg fejében és késő ősszel, mikor a „búza árát már csak nevérről ismerték, újból került pénz a répából...” De akadt napszám is, „épp olyankor, amikor másfelé még a tél kényszerítő nyugalma tette szaporává a nyomort és nélkülözést, és akadt fuvar is épp olyan időtájt, amikor se jószágnak, se embernek nem akadt munka a gazdaságban”.⁴²

Hasonló jellemzést kapnánk ugyanabból az időből Vas megye parasztságáról is, ha a szétszórt és már idézett adatokat itt összegyűjtenénk. Az „élelmesség”, más szóval a tőkés piac igényeihez történő alkalmazkodás magyarázza meg itt is a szarvasmarhatenyésztés korai előtérbe jutását. Paraszti cukorrépatermeléssel a megyében ugyan nem találkoztunk, de azért nem hiányzott a korszerű talajművelés és a terméshozam fokozása iránti törekvés. Igazolja ezt a műtrágyázás korai, az 1880-as években történő elterjedése, és a már szórványosan jelentkező kísérletezési hajlam, ami az előbbivel szorosan összefüggött.⁴³

E kép már szöges ellentétben áll azzal, amit a korábbi időszak paraszti termeléséről adtunk. De e termelési módszerek mögött már más létezési mód, más életforma, másfajta munkaigény és munkamorál húzódik. Sopron megye idézett közgazdasági leírásában még csak halvány utalást sem találunk arra vonatkozóan, hogy a paraszt a mezőgazdasági termelő munka évszakaiban tetlenkednék, hogy nem megy el napszámba, ha saját gazdaságában nem akadt munkája, amikről korábbiakban annyit olvashattunk.

A belterjes gazdálkodásra történő áttérés mindenekelőtt két dolgot kívánt a parasztságtól is: jóval több munkát és jóval nagyobb szakértelmet. Mindez pedig szükségképpen megváltoztatta a korábbi életformát is. Mielőtt ezt az át-

³⁸ Uo. 29—30. l.

³⁹ Uo. 19. l.

⁴⁰ Uo. 30. l.

⁴¹ Uo. 20. l.

⁴² Uo.

⁴³ *Rovara Frigyes*: Az okszerű gazdálkodás terjedése... GL, 1890. máj. 18.

állást részletesen vizsgálónók, röviden át kell tekinteni a belterjesen kezelt, nagyrészt istállózó állattenyésztést folytató, kapásokat és takarmányféléket is jócskán termelő paraszti gazdaság évi munkaigényeit. Alig olvadt el a hó, a szorgalmas gazda már — mintegy bemelegítőjeként a kezdődő nehéz munkáknak — ment ki a réteket tisztogatni. Mire ezzel végzett, már a szántóföldek is megszikkadtak annyira, hogy kezdődhetett a tavasziak vetése. Sietni kellett, hogy a télen összegyűlt istállótrágyát még időben kihordhassa a kapásoknak hagyott földekre. Ez is jó pár napot vett igénybe és iparkodhatott, hogy időben a földbe kerüljön a burgonya, kukorica, s rendszerint legutoljára a takarmányrépa magja. Ha az időjárás kedvezőbb volt, s e munkák nem húzódtak el nagyon későre, április végén, május elején maradt néhány napi lélegzetvételnyi idő. Hamarosan ugyanis kezdődtek az újabb munkák, s már nem is volt megállás késő őszig. Jött az első kapálás sorban, a burgonya, kukorica, répa stb., és mire mindegyiket befejezték, már május végén, június elején jártak, kezdődhetett a széna kaszálása és a lóheréé vagy egyéb szántóföldi takarmányé. Ezzel együtt természetesen a szárítás, gyűjtés és betakarítás. Közben azonban már kezdeni kellett az újabb, a második kapálást és töltögetést, mi már gyakran behúzódtott a június végén induló aratási időszakba, nem is említve a kukorica harmadik kapálását, ami bizony rendszerint meglátszott a hozamon. Az aratásnál is sietni kellett, hogy az ugart lehetőleg még a következő napokon felszánthassák, mielőtt a föld a nyári napon nagyon kiszáradna. Ahogy a zab is kereszttekbe került, lehetett kezdeni a hordást és az asztagba rakást. A gabona betakarítása után sietve felszántották még a kereszttekben levő, tegnap betakarított gabona helyét. De ki kellett hordani már a tavasztól a nyár közepéig összegyűlt istállótrágyát is, az ősziak alá. Közben megindult a cséplés és sok vidéken, egymást kisegítve a szomszédok és ismerősök, maguk adták a cséplőgép mellé is a szükséges munkásokat. Ennek befejezése után sem volt pihenő idő, mert már váratott magára az ősziak alá végzendő második előkészítő szántás, rendszerint keverőszántásnak nevezték, és a boronálás. Az idő ismét előrehaladt, augusztus közepén túl járt már és újból kaszát kellett fogni, mivel a sok marhának, lónak télire kellett a sarjűzéna és lóhere. Mire ezek kaszálása és gyűjtése véget ért, kezdődött a nagy őszi roham. A kapások, burgonya és répa szedése, a kukorica törése és közben, vagy már azt megelőzően, megindult a vetés. Októberben ismét kihordták az újból megszaporodott istállótrágyát, a még trágyázatlan, búza alá hagyott földre. Ha mindezzel végeztek és a novemberi idő megengedte, akkor újból ekébe fogtak, hogy őszi szántással készítsék elő a földet a tavasziak alá, s végül is a tartós őszi esők vagy a beálló fagyok kényszerítették haza véglegesen a mezőről a szorgalmas parasztot.

Leírásunk csak vázlatos volt és lehetőleg azokra a munkafélékre terjedt ki, melyek a belterjes gazdálkodással együttjáró vetésforgók esetén a Dunántúl minden részén egyaránt adódtak. Eltérés a vázlattól legfeljebb annyiban volt, hogy vidékenként egyik vagy másik gabonaféléből, kapásból és takarmányféléből termeltek többet, vagy kevesebbet a másik rovására, illetve javára. Nem említettük a szőlőket, ahol kora tavasztól késő őszig szintén gyakran akadt tennivaló. Itt csak utalni szeretnénk arra, hogy a filoxera pusztítását követő telepítések művelése is a korábbinál jóval igényesebb lett. A kényesebb oltványfélék több és gondosabb ápolást követeltek. A 90-es években először pusztító peronoszpóra elleni védekezés során indult meg és terjedt el a permetezés. De említhetnénk azt is, hogy a Dunántúl több vidékén a korábban betakarított gabonaföldekbe júliusban még utónövény is került. Rendszerint tarlórépa vagy csala-

mádé az állatok takarmányozására. Még lehetne sorolni a mezőn adódó kisebb-nagyobb munkákat.^{43a}

Ila az itt elmondott munkafolyamatokból csak egy is elmaradt, ha egy kapálásra vagy talajelőkészítő szántásra nem jutott idő, a betakarításnál azonban megmutatkozott a kellemetlen következmény — a kisebb hozam.

A ház-körüli munkáknál szintén megnövekedtek a tennivalók, az istállózó állattartásra történt áttéréssel. Korábban kora tavasztól késő őszig egész nap legelőn járt a lábas jószág, a község vagy társulat pásztorának őrzése mellett. Ila igába akartak fogni, a gulyából szedte össze kiki a magát, s dolga végeztével ismét oda terelte. Istállózó tenyésztés esetén a megnövelt marhaállomány reggeli és esti etetése, itatása, az istállónak a kitakarítása, almozása, az állatok tisztítása szintén alaposan szaporította a teendőket. Tavasztól őszig a kertek alatti, vagy közeli lucernából, esetleg rétről naponta friss zöldet kellett behordani a teheneknek, hogy a tejhozamot növeljék. Mindezt kora reggel, mezőre menetel előtt, vagy késő este — nyáron még délben is — fáradtan hazaérkezve végezték.

A fenti munkafolyamatokat áttekintve nem nehéz felismerni, hogy ez a korábbinál sokkal magasabb fokú áttekintést és irányítást követelt, hisz gyakran több munkafélét is kellett párhuzamosan végezni. A tavasztól a nyár közepéig örökösen tartó kapálás mellett ott voltak az egyéb munkák. Itt már úgyszólván a család minden tagjának akadt erejéhez való teendője. Korábban azt láttuk, hogy a 18—20 éves legények még a kaszát sem igen fogták a kezükbe, hogy a nők csak néha-néha vettek részt a mezei munkában és csupán a ház körül foglalatoskodtak. Erről belterjes gazdálkodás esetén már szó sem lehetett. Lényegesen átalakult tehát az egész családi munkaszervezet, melyben már a nőknek is bőven ki kellett venni részüket a mezei munkából. A kapások gondos talajelőkészítést igényeltek, s már a tavaszi ültetésnél, vetésnél akadt teendőjük, a kapálás is gyakran inkább rájuk nehezedett, mivel a férfiakat más munkák kötötték le. A szénaszárítás, illetve gyűjtés sem igen nélkülözhetette az asszonyok segítségét. Aratáskor a marokszedés mellett még a kötélverés volt a feladatuk, de az utóbbit gyakran gyerekek is végezték. Majd a hordásnál segédkeztek, azután a eséplőgépek mellett akadt könnyebb, nők által is végezhető munka. A második kaszálásnál ismét a gyűjtés, ősszel pedig a burgonya- és répaszedés, kukoricatörés vette igénybe az ő munkaerejüket is. De segédkeztek egyéb mezei munkáknál a család összetételétől, felnőtt tagjainak számától függően.

A szorosabb értelemben vett házi munka, főzés, mosás, ügyelés a kicsi gyerekekre, már rendszerint az idősebb asszonyok, nagyanyák teendője maradt. Ők gondoskodtak a baromfiakról, a legelőkről és községi kondákból szintén nagyrészt az ólakban történő tartásra került sertések etetéséről. A mezőről hazajövő fiatalabb asszonyok, lányok már csak segítettek a munkánál. Az ő feladatuk volt viszont reggel és este a fejés, vízhordás a konyhára, tehát a házi munkának inkább a nehezebb része. A fiatalabb asszonyokra, lányokra várt a veteményes kert gondozása, gyomlálása, meg a kisebb-nagyobb káposztás földek művelése. Ők ültették a köztes növényeket, a borsót, babot, ők is szedték össze a termést. A nők bajlódtak a len- és kendertermeléssel, feltéve ha munkaerejükből és idejükből még arra is futotta, hogy télire fonni- és szőnivalót készítsenek. Ez utóbbi feladat már inkább csak a korábbi gazdálkodási mód és életforma maradványként élt tovább, s hasznot sem sokat hajtott, de azért, aki csak tehetett, elvégezte

^{43a} E munkamód leírására lásd: *Nagy József*: A hegyhátvidék néprajzához. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, 1900. 132—140. l., továbbá *Szente Arnold*: A lendvavidék néprajza. Ethnographia, 1898. 67—72. l.

a megváltozott körülmények között is, mert a nők szorgalmasságának megítélésénél még mindig fontos kritérium volt. A régi népviselet anyag- és munkadíj- darabjainak elkészítésére már idő sem maradt.⁴⁴

A századforduló néprajzi adatgyűjtői, ha a népviselet elhagyásának okairól faggatták a parasztságot, mindenféle azt a választ kapták, s elsősorban azt hangoztatták, hogy az elkészítésére nincs alkalmuk, mert a mezei-munka lekötí minden idejüket. A hetési falvakat járó néprajzos az egykori fehér színű népviselet eltűnésével kapcsolatos tapasztalatait például így összegezte: „Ennek a sok fehér ruhának a készítése, tisztítása . . . annyi idejüket kívánta, amennyivel azóta megterhesült életkörülmények miatt továbbra sem rendelkeznek.” Meghódolt tehát teljesen a gyárilpar olcsó termékének, „formája a változott ízlésnek s a megalkotásra szükséges idő pontosabb értékelésének”. „A pusztulás — írta — különösen a legutolsó tíz esztendő alatt végzett elszomorító munkát, kiirtván majdnem gyökeresen az e területen divatozó viselet legjellemzőbb darabjait.”⁴⁵ A Lendva vidékén is azzal indokolták a régi színes viselet elhagyását, „hogy annak előállítását s tisztán-rendben tartását nagyon sok idejüket vette el”, a mostani munkás időben pedig a mezei teendők kezdetétől még „meghalni sincs idejük, érkezésük”.⁴⁶ Még hosszasan lehetne idézni a korabeli megfigyelők leírásait, amelyek mind azt igazolják, hogy nem egyszerűen a gyárilpar termékei szorították háttérbe a festői népviseletet, mint ezt az utóbbi évtizedek néprajzi feldolgozásai állítják. E megállapítások azért sem nyújtanak kellő magyarázatot a paraszti ruházatkodás átalakulására, mert a népviselet alapanyaga legtöbb esetben a gyárilpar terméke volt. Tehát az egész gazdálkodás megváltozásával és az azt előidéző körülményekkel összefüggésben lehet megérteni a régi népviselet elhagyását. Az új intenzív gazdálkodási mód új munkaintenzitást követelt, új életformát és új racionális polgári szemléletet, gazdasági számvetést kívánt. Az idő is pénz lett és mindenkit arra kényszerített, hogy elhagyja a réginek színes és festői, de költséges sallangjait.* A népviselet elhagyását azután lassan követte a napokig vagy egy-egy hétig tartó dáridós nagy lakodalmak megszüntetése is.⁴⁷

A belterjesen kezelt paraszti gazdaság kihasználta az idősebb férfiak és gyerekek munkaerejét is. E két generáció főként háztáji munkákkal foglalkozkodott. A nehezebb mezei munkára már képtelen öregek is nagy segítséget jelentettek a családban, mivel a nagyobb erőfeszítést nem igénylő állattengozást ők is el tudták végezni. A mezőről este fáradtan hazatérő férfiak legfeljebb már csak

⁴⁴ Mády Zoltán: Tanulmányok egy Sárközi falu társadalmáról, Bpest. 1942. 23—24. l. továbbá Gönczy F.: i. m. 643. és 650. l.

⁴⁵ Bellosics Bálint: A hetési magyarság viselete. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője. 1903.

⁴⁶ Szenté Arnold: i. m.

* Csupán utalni szeretnék arra, hogy a népviselet fennmaradása országsszerte összefüggött az egész gazdálkodási mód elmaradottságával, mit a néprajz „megrekedésének” nevez. A gazdálkodás átalakulása és a ruházatkodás változása közötti összefüggés a Dunántúlon is jól kimutatható. A Sárköz Tolnában, a Duna- és Dráva-menti vidék Baranyában, továbbá néhány somogyi falu őrizte meg a Dunántúlon a régi festői népviseletet a századforduló után. Tanulmányunkból az derül ki, hogy e területeken maradt meg a hagyományos nyomásos gazdálkodás és a külterjes állattengozás. Baranya középső, északi, intenzíven gazdálkodó részén a népviselet is megszűnt. A belterjes gazdálkodás mellett csak néhány kivételesen szerencsés, jómódú faluban maradt meg a régi viselet.

⁴⁷ Erre vonatkozóan lásd többek között Szegedy Rezső: Nyugatmagyarországi horvát lakodalmi szokások. Ethnographia, 1921.

a munkák befejezésénél segítettek valamit. Legalább napi három órát mentettek meg az öregek a mezei munka számára. Hasonló helyzet volt a gyerekekkel, kiknek teendői már úgy tíz éves koruktól szinte velük együtt növekedtek.⁴⁸ A tíz esztendőes fiúk tavasszal és nyáron egy vagy két tehenet legeltettek kötélén a szántóföldek közötti dűlőutakon, mesgyéken, hogy minden talpalatnyi terület termését felhasználják és a gabonában vagy kapásokban mégse tegyenek kárt.

Ebben a családi munkaszervezetben tehát már mindenkinek volt erejéhez képest feladata. Tétlenkedés vagy henyélés nem lehetett senkinek sem osztályrésze. A másnak pénzért dolgozást sem tekintették már a századfordulón szégyennek, s ha a kisebb birtokkal rendelkezőknél az otthoni munka megengedte, a család egyik vagy másik tagja napszámba is elment.⁴⁹ Mivel a belterjesség fokozásával a munkaerőszükséglet arányosan növekedett, az egyes munkafolyamatokat is igyekeztek rövidíteni. E törekvések nemcsak a kisgépek, kapáló- és töltőgető ekék elterjedését magyarázzák, hanem részben a cséplőgépeket is. Az „idő kímélése” jelentős tényező volt abban, hogy a kisebb birtokkal rendelkező parasztok is a nyomtatásról a gépi csépelésre tértek át.⁵⁰ Ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy 1896 és 1915 között a Dunántúlon a gőz- és motorikus meghajtással működő cséplőgépek száma 2247-ről 7130-ra emelkedett, ami 290%-os gyarapodásnak felel meg.* Ugyanakkor a kézi vagy állati erővel hajtott cséplőszekrények száma 23 627-ről 22 051-re csökkent, de ezekből is csupán 76,1% működött, azaz 16 747 darab. Az összes termésnek 87,9%-át csépelelték gépi meghajtású cséplőkkel, 6%-át járgánnyal és 6,1%-át kézi erővel.⁵¹ Az idővel is kellett tehát gazdálkodni tudni és nagyon jól beosztani. Ellenkező esetben egy-egy munkafolyamat elvégzésére nem maradt alkalom, ami viszont hamarosan felboríthatta a gazdaság mérlegének egyensúlyát.

A paraszti gazdaságokban persze csak korlátozott lehetőség volt arra, hogy gépesítés révén rövidítsék és könnyítsék az egyes munkafolyamatokat. Ezért az egyéni szorgalom és iparkodás jelentősége különösen megnövekedett. A századforduló után ezt a szorgalmat hangsúlyozzák a leírások még olyan dunántúli vidékekről is, hol pár évtizeddel előbb a szorgalom nem éppen volt erénye a parasztságnak. Göcsejről írta Göncezi, hogy ma „alig van falu, amelynek lakóit általában henyességgel lehetne vádolni. Ellenben a községek egész sorára mutathatnánk rá, melynek lakói kiváló szorgalmuk és takarékoságuk révén tűntek ki.” E téren teljesen megváltozott a falvak szemlélete, mondhatnánk iratlan belső törvénye. „Míg régebben a szorgalmas, iparkodó munkást, ki szorgalma után valamire ment, nem túrték, meglopták, megkárosították, most megfordítva: a henyé, lusta egyént szólják meg, elítélik. Aki hanyagul és felületesen végezte munkáját,

⁴⁸ Baranya múltja. . . 235. l.

⁴⁹ *Berényi P.*: i. m. 16—20. l. és Egyesületi Értesítő (Szombathely) 1882. okt. Gazdasági tudósítások.

⁵⁰ Baranya múltja. . . 236. l.

* A tényleges növekedés ennél valamivel kisebb volt, mivel az 1895. évi statisztikában nem tüntették fel a földnélküli vállalkozók — falusi kovácsok, lakatosok stb. —, az úgynevezett bér-cséplők és a szövetkezetek tulajdonában levő cséplőgépeket. Ez utóbbiak főként Moson és Sopron megyében voltak nagyobb számban. Erre általában nem figyelnek fel a kérdéssel foglalkozó munkák, s éppen a paraszti gazdaságok gépi cséplésére vonatkozóan jutnak teljesen téves következtetésekre, lásd az 51. sz. jegyzetben i. m. IV. köt. 57. l.

⁵¹ A magy. kor. országainak mezőgazd.-i stat. Bpest. 1900. IV. köt. 202. l. és Magyar Stat. Közl. Új Sorozat, 66. köt. 422. és 430. l.

az „urbáriumosan”, „robotmódon” dolgozott, és „annyit ért a munkája, mint az esküdt ember sipkája”. Aki állandóan elmaradt munkájával, arra azt mondták, hogy „mindig hátul van, mint a tehén farka”. A nép „át van hatva” attól a vágytól — írta Gönczy —, hogy „minden munkáját a maga idejében ... és ... a lehető legjobban” elvégezze. Ezért azoknak volt a legnagyobb becsületük, akik a legszorgalmasabbak voltak, akikről azt tartották, hogy oly gyorsan járnak állandóan, „mint Dömötör napján a felhő”, és akik oly élelmesek voltak, hogy még „az ördögöt is kihajtották volna a likjából”.⁵²

A baranyai „Hegyhát” vidékén, hol pár évtizeddel előbb a húsz éves legények még kaszálni sem tudtak, szintén hasonló változásról adtak számot az 1890-es évekből. A nők már nem bibelődtek a házi munkákkal, mivel nyáron a mezőn dolgoztak. A gyerekeknek is részt kellett venni a munkában „módjával”, és azt tartották, hogy aki már meg tudja inni a szőlő levét, annak meg kell tudni kapálni a tövét. Földjeiket jobban művelték és „az istállós marhatenyésztést is okszerűleg” üzték. Utánozták a németeket. A magyar lakosság már szorgalom-ban sem maradt mögötte a németeknek, takarékoságban meg ki is fogott rajtuk. „Vegyes községekben még ezelőtt 20—25 évvel, ha kora hajnalban kocsi zörgött végig az utcán, biztosra vehettük, hogy német ember siet a munkára; a magyar megvárta a világos reggelt. Ma már nagyon tévednek az ilyenén következtetéssel.”⁵³

A szorgalom és a munkásság kifejlődésével lépést tartva alakult ki a parasztságnál a beosztás és a takarékoság is. Mindkét tulajdonságot elég gyakran hiányolták a korábbi évtizedek leírásai. A napokon át tartó lakodalmak, keresztelők ideje mindenfelé megrövidült, és egyre ritkábbakká váltak a sok időt és költséget igénylő ünnepségek. A nehéz és fáradságos munkával biztosított megélhetés természetes következménye lett a beosztás és takarékoság.⁵⁴

A belterjes gazdálkodás térhódítása nemcsak több munkát, hanem jóval nagyobb szakértelmet is kívánt. Nyomásos gazdálkodás idején a határhasználat rendjét intéző előljárásság vagy birtokossági tanács döntötte el, hogy melyik dűlőbe mi kerüljön. Az egyesek e döntésnek megfelelően végezték munkájukat. Váltó gazdaság esetén már mindenki maga alakította ki a megfelelő vetésforgót, a gabona, kapás és takarmánytermelés arányait alkalmazva a piac, a családi szükséglet és az állattartás követelményeihez. Legtöbb esetben egy-egy falu határában is igen változatosak a talajviszonyok. A paraszti parcellák szétszórt-sága esetén az is sok tapasztalatot követelt, hogy az egyes talajféléknek legjobban megfelelő vetésforgót kialakítsák. Egyik darabban a kukorica nem díszlett, viszont a burgonya ugyanott szépen fejlődött, másik parcellában lucernát nem lehetett hagyni, ellenben a lóhere vagy nyúlzapuka stb. termesztése jól sikerült. Ilyen apró és mégsem jelentéktelen sajátosságok figyelembe vételével kellett kialakítani a helyes vetésforgó arányait. Nem kisebb gondot jelentett és beosztást követelt az állattenyésztés és takarmánytermelés arányának biztosítása, figyelembe véve az időjárás szeszélyességét: Ha a szénafélék gyenge termést hoztak, aratás után gyorsan zöld takarmány vetésével (csalamádé, mohar stb.) kellett még pótolni a hiányt. Ha így is kevés készlet maradt teletetésre, esetleg selejtezni kellett a meglevő állományt. A nyugati fajta marhákat már nem lehetett szalmán tartani, mert ez esetben ugyancsak alapos ráfizetés lett volna az ered-

⁵² Gönczy F.: i. m. 127—128. l.

⁵³ Baranya múltja... 235—236. l.

⁵⁴ Gönczy F.: i. m. 128. l.

mény. Nem is tucatnyi, hanem mondhatni, hogy százféle körülménnyel kellett számolni belterjes gazdálkodás mellett. A tapasztalat és a szakértelem párosulása tehát jelentős előnyt biztosított annak, aki mindkettővel rendelkezett.

Az agrotechnikai ismeretek terjedését a különféle mezőgazdasági szaklapok és a kormány által létrehozott népnevelési intézmények is elősegítették némileg. Az 1880-as években a földművelési kormányzat is kezdte felismerni, hogy mezőgazdaságunk bajain lehetne segíteni a legjelentősebb termelő réteg, a parasztság szakismereteinek a növelésével. A külföldi példák is megerősítették e nézetet. Az 1880-as években egyes megyei gazdasági egyesületek és földműves iskolák mellett vándortanítói állásokat szerveztek. Az 1890-es évektől a téli népies gazdasági előadások rendezésével bízták meg a megyei gazdasági egyesületeket és vidéki gazdaköröket, miután úgy látták, hogy a vándortanítók révén — kik többnyire csupán egy-egy termelési ág (méhészet, selyemhernyótenyésztés stb.) kérdéseivel foglalkoznak — nem lehet megfelelő eredményeket elérni.⁵⁵ A népies téli tanfolyamok előzetes terveit a minisztériumnak kellett bemutatni, figyelembe véve a helyi viszonyokat. A terv elfogadása után kapták meg az egyesületek az előadások anyagi fedezetét, az uti és napidíjakat. Ahol az előadásra vállalkozók — lelkészek, tanítók, közigazgatási tisztviselők, állatorvosok, gazdaszettek, gazdasági és iskolai tanárok — ismerték a helyi viszonyokat, ott jelentős eredményeket lehetett felmutatni.⁵⁶ Erre legjobb példa Moson megye. Sajnos legtöbb helyen azonban csak sablonos ismereteket adtak elő. A Fejér megyei gazdasági egyesületben például, midőn 1901-ben felmerült a téli előadások ki-nyomatásának a kérdése, kénytelen-kelletlen elismerték, hogy azok legnagyobb része „nem érdemel nyomdafestéket”.⁵⁷

A sokféle gazdasági szaklap nem igen tudta a parasztság körében a szakismereteket nagyobb mértékben terjeszteni. A parasztság ugyanis szaklapot nagyon ritkán vásárolt, vagy rendelt meg. Olvasására inkább csak télen volt idő. Ha néha valaki járatott is egy-egy újságot, nehezen igazodott el annak, gyakran homlokegyenest ellenkező eljárásokat javasoló cikkei között. Egyik közlemény például az őszi vetések hengerelését javasolta, másik a boronálást és az előbbi kárhóztatta, hogy arra csak ráfizetni lehet. Még képzett olvasó is nehezen szűrte le ezekből, hogy az ő környékén mi a megvalósítható az olvasottakból. Gyakran javasolták a ki nem fizetődő növényfélék termelését, mik csupán más körülmények között váltak be. Okulás helyett aztán rendszerint a nem hagyom magam „bolondnak tartani” jelszóval az egyszerű olvasó földhöz vágta az újságot és nem járatta tovább.⁵⁸ Az újságok és szaklapok közül a szakismeretek terjesztése terén talán azoknak a megyei gazdasági egyesületeknek a kiadványai tudtak a legtöbb eredményt elérni, ahol ezeket jól szerkesztették. A Dunántúlon Baranya, Komárom, Sopron, Vas és később Somogy megyék egyesületeinek voltak elég jó színvonalú közlönyei. Ezeknek a lapoknak a cikkírói ugyanis — szemben az országos lapokkal — jól ismerték a megyéken belül is változó helyi sajátosságokat. Ahol az egyesületeknek nagyobb számban voltak paraszti tagjai, ott ezeknek a lapoknak elég sok példánya jutott el a falvakba is, mivel az egyesületi tagok rendszerint ingyen kapták.

⁵⁵ Balás Árpád: Mezőgazdasági szakoktatás. Magyarország földművelése. 477—478. l.

⁵⁶ Magyar földművelési igazgatás. Ilampel Antal szerk. Bpest. 1913. 832. l.

⁵⁷ Székesfehérvár és Vidéke, 1901, jún. 15. Népies gazdasági előadások.

⁵⁸ Rovara Frigyes: Az okszerű gazdálkodás terjedése. . .

A különféle sajtótermékek és a téli előadások azonban nem nélkülözheték a parasztság körében az egyéni kezdeményezést. Szükség volt olyanokra, kik az olvasottakat vagy hallottakat jól megértve, vállalkoztak saját termelési eljárásaik megváltoztatására is. Ilyen vállalkozó szellemű paraszt egy-egy faluban mindig csak egy-kettő akadt. Ha ezek próbálkozása sikerrel járt, a falu népe követte ezek példáját. A nagyobb szakértelmet követelő belterjes gazdálkodás kialakulásának logikus következménye volt tehát, hogy azzal párhuzamosan a falu belső társadalmi hierarchiájában egy új értékrend kezdett kialakulni. Korábban a tekintély legfőbb alapja a birtok nagysága volt. A telkes és „hatökrös” gazdák álltak a legelső fokon. Ez az értékrend ugyan a századforduló táján a Dunántúl legtöbb részén még ugyancsak megtalálható volt, de ugyanakkor már egy másik, realitás, a tőkés árutermelés viszonyait jobban kifejező társadalmi osztályozás is kifejlődött: az „értelmes”, „szorgalmas” gazda fogalma. A falu gazdasági életének és a parasztság termelő tevékenységének tényleges irányítói már ezek lettek. A falu társadalma azokat ismerte el igazi vezetőjének, kik legnagyobb szakértelemmel, ügyességgel és szorgalommal gazdálkodva a legjobb eredményeket érték el, kiknek példáját követni, kiktől tanulni lehetett. Szerepük elhatározó jelentőségét láttuk például a szövetkezeti mozgalom vizsgálatánál is, a források „értelmes”, „vállalkozó szellemű”, „ügyes”, „szorgalmas” stb. megjelölései mögött. E réteg legtöbb esetben nem azonosítható a legvagyonosabbal. Sőt azt lehetett megfigyelni, hogy legtöbb esetben éppen a parasztság felső rétege ragaszkodott legjobban a kevés munkaerőt igénylő hagyományos gazdálkodáshoz. Az állatállomány számának a gazdaságok nagysága szerinti vizsgálata szintén ezt igazolta.

A korábbi értékrend ritkán párosult őszinte tiszteletet keltő emberi tulajdonságokkal. A legtöbbször csak öröklött vagyonon alapuló gőg és büszkeség ellenszenvet váltott ki azokból, kikre az ősök kevesebbet hagytak. Az új értékrend alapja viszont a szakértelem, a szorgalom és munka volt elsősorban. Elmult tehát az az idő is, midőn a kevés munkával művelt sok földet lehetett a jólét egyedüli alapjának tekinteni, mint ezt Ditz és Keleti fejtegetéseiben olvashattuk. A családjával szorgalmasan munkálkodó és kellő szakértelemmel gazdálkodó kisebb birtokos viszonylag magasabb jövedelemre tehetett szert, mint a cselédekkel dolgoztató módos paraszt. Erről a változásról írtak Moson megyében, hol dunántúli viszonylatban legnagyobb arányú volt a vagyonos, 50—100 holddal, vagy még ennél is többel rendelkező parasztság. „A parasztbirtok 50—100 holdas terjedelme, amely ahhoz, hogy a gazda családja egyedül művelje meg, nagy, ahhoz pedig, hogy rajta modern gépüzemét rendezzenek be, kicsiny, amiért az ilyen gazda drága cselédekkel és munkásokkal dolgozó külterjes gazdálkodásra van kárhoztatva. Ezt bizonyítja az — írták —, hogy a kisebb birtokú gazdák az utóbbi évtizedeket sokkal jobban úszták meg, mint a tehetősebbek, akik ezen tapasztalat hatása alatt ma már nem hagyják — mint az évszázadokon át divat volt — a birtokot egy gyermekre, aki a többi »kifizette«, hanem azt a gyermekek között elosztják.”⁵⁹ Az új körülmények által követelt gazdálkodási mód kialakulása szintén hasonló szemléleti változást eredményezett Tolnában. Ezt tükrözi a ma is emlegetett mondás, amely a nagyarányú marhatenyésztést űző és belterjesen gazdálkodó „Völgység” és környéke, valamint a Duna mentén levő, külterjes művelést folytató, de vagyonosabb parasztság helyzete közötti különbséget fejezi ki. Az előbbi vidéken „mód van vagyon nélkül”, az utóbbin

⁵⁹ Moson vármegye emlékkönyve. Ruff Andor szerk. Magyaróvár. 1929. 206. l.

viszont „vagyon mód nélkül”. Ha e jelenségek még csak szórványosan tűnnek is fel, mégis lényeges vonásai voltak annak a változásnak, mely a paraszti tőkés árutermelés fejlődésének a sodrában a régi paraszti életformát és szemléletet is átalakította és az elhaló régi mellett lassan újat formált ki.

A külterjes gabonatermelésről a belterjes gazdálkodásra történő áttérés, melynek legfőbb feltétele az állattenyésztés fejlesztése volt, lassabban ment végbe, mint ahogy évtizedekkel előbb — kezdetlegesebb közlekedési viszonyok mellett — a gabonatermelés növekedett. Ennek okaira az előbbieknél során elmondottak adnak némi választ. Az új gazdálkodási mód a korábbi határhasználati rendszer teljes felszámolását, több munkát, nagyobb szorgalmat, magasabb szakértelmet, jobb beosztást stb. követelt. Ezzel együtt gyökeresen felforgatta a jobbágyrendszer idejéből örökölt paraszti életformát és szemléletet, mely a felszabadulást követő negyedszázadon át élte igazi virágkorát szokásaival és gazdag színekben pompázó, festői népviseletével. A régi életformától éppoly nehezen szabadultak, mint ahogy a régi kényelmes munkaritmus helyett is nehezen törtek bele az állandó iparkodásba.

A viszonyok változása könyörtelenül megkövetelte a korábbinál jóval több és keményebb munkát. Nemcsak a tőkés piac versenyének kérlelhetetlen-sége szorította erre a parasztságot, hanem „az osztozkodások által fölprózódó birtok teljes mértékben való kihasználásának kényszere” is.⁶⁰ Aki a küzdelmet nem vállalta, az könnyen elbukott és a keményen dolgozó birtokos parasztnál is nehezebb sors várt rá: a mezőgazdasági napszámosé vagy a gyári munkásé. Mások az Újvilágban próbáltak szerencsét abban a reményben, hogy az ott megtakarított pénzüikkel majd falujukba hazatérve, ismét a birtokos parasztság sorába léphetnek, hova emlékeik és illúzióik ezernyi szállal fűzték őket.

Napjainkban még egy generáció él és emlékszik az általunk vizsgált korszak utolsó évtizedeire. Ha faggatjuk a még élő öregeket, legtöbbször mint az azóta soha vissza nem tért boldog korszakot emlegetik e ferencjózsefi időket. Nemcsak azoknál tapasztalható ez, akik megőrizték vagy valamiképp gyarapították is az apáktól örökölt holdakat, hanem még azok szájából is hallható, akik csak bukácsolva maradtak felszínen. De ha az első válaszok után alaposabban kérdezősködünk, hamarosan kiderül, hogy emlékeiket „a küzdelemben megálltam a helyem” jóleső emberi érzése színezi derűssé és a mindnyájunk felett múlt idő, amely sokszor a fiatalság legnehezebb napjait is képes megszépíteni.

A. ВЕРЁШ

ИЗМЕНЕНИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО ПРОИЗВОДСТВА И КРЕСТЬЯНСКОГО БЫТА В ЗАДУНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ 1850—1914 гг.

Резюме

В период между ликвидацией крепостничества в 1848 году и первой мировой войной развитие сельскохозяйственного производства двинулось вперед огромными шагами. Развивалось оно особенно в Задунайской Области, где — вследствие близкого австрийского рынка оно и прежде стояло на более высоком уровне. Это означает не только расширением пашни (она по нашему удвоилась), но и тем, что целина была сокращена до минимума. Скотоводство было также целиком преобразовано. Прекратилось экстен-

⁶⁰ Gönczy F.: i. m. 597. l.

сивное или полужестенсивное скотоводство и сократилось до минимума овцеводство. Центр тяжести животноводства был перенесён на скотоводство с хлебом и молочным хозяйством. Полеводство также приспособлялось к потребностям животноводства. Наряду с развитием пропашных растений получило большое значение также и разведение пахотных кормовых растений (клевер, люцерна и т. д.). Трёхпольная система хозяйства сохранилась лишь в порядке исключения.

Преобразованию — интенсификации капиталистического сельскохозяйственного производства дала толчок конкуренция зерновых и шерсти из-за океана. Потребность работы сельскохозяйственного производства росла значительно быстрее, нежели численность сельскохозяйственного населения. Интенсивное ведение хозяйства, увеличившаяся потребность в рабочих руках изменили быт крестьянства и его воззрения. Члены либерального, борющегося за освобождение крепостных, поколения ясно видели, насколько отсутствует у крестьянства усердие и стремление к лучшему, рациональному ведению хозяйства. Но они осознали и то, что с барщиной и оброком иначе и быть не может, ведь крестьянин не пользуется плодами своей работы. Они надеялись, что с созданием свободной земли всё изменится изо дня в день. На деле не так оно произошло. С вековыми традициями, темпом труда и бытом только к концу XIX столетия порвало крестьянство даже и Задунайской Области.

После ликвидации крепостничества производство шло по прежнему в рамках трехпольной системы, употребляемой и до тех пор. Производство зерновых, правда, развивалось в огромных размерах, но при сохранении трехпольной системы. Сеялись весенние и осенние посевы, а третье поле осталось паром, в качестве пастбища. Такое хозяйство не занимало всю рабочую силу крестьянской семьи. Семья удвоенно работала во время осенних и весенних посевов и во время уборки урожая, но в остальное время года они больше бездельничали. Скот зимой жил больше на соломе, летом же — на пастбище. Парни были привлечены к полевой работе лишь в зрелом возрасте, а женщины занимались главным образом домашней работой (варение, стирка, тканье, прядение, шитье, вышивание).

Так как во время зерновой конъюнктуры производство зерновых в системе трехпольной системы обеспечивало немногой работой сравнительное благосостояние, одежда крестьянства преобразовывается в национальный костюм, красовавшийся в живописных красках, богато украшенный, требовавший много работы. Для шитья его женщины располагались довольным временем. Наступление аграрного кризиса в течение нескольких десятилетий положил конец этому патриархальному крестьянскому быту. Производство зерновых, вследствие падения цен и истощения земель, лишь недавно поднятых и только изредка получивших навоз, потеряло рентабельность. Необходимо было перейти к новому, требовавшему много рабочей силы интенсивному ведению хозяйства, где не только женщинам, но и старикам и детям нашлась соответственная их силе работа. Женщины были вытеснены на полевые работы — обработка пропашных растений стала их задачей — и не оставалось у них времени, чтобы возиться с приготовлением очень сложных народных костюмов. Расчленение крестьянских земель, распространение пропашных и кормовых культур привело к ликвидации трехпольной системы. Интенсивная плодосменная система требовала больше специального знания, умения считать, лучшего ведения работы от каждого крестьянина-собственника, ведь теперь не сельская голова, предписавший раньше трехполье, решал о том, что куда сеять, а каждый решал об этом сам. Вследствие этого во внутренней иерархии деревни сложилась новая система ценностей, где прежде основой авторитета служила единственно величина земельной собственности. В период нового хозяйствования — наряду со старым — распространяется понятие толкового, усердного крестьянина и часто они и стали руководителями деревенского хозяйства, неоднократно кооперативной организации. Интенсивное хозяйство преобразовало также и воззрения крестьянства. Время стало деньгами и в хозяйстве необходимо было приспособляться к потребностям рынка. Было брошено не только дорогостоящее народное одеяние, костюмы, но перестали также и большие веселья, свадьбы, длившиеся днями а иногда неделями, и жизнь была заполнена трудовыми, трудными днями и неделями. Если кто-либо не решился на такую жизнь, то такой в беспощадной конкурентной борьбе легко мог упасть и взять в руки дорожную клюку, чтобы в растущих в стране фабриках или же в Америке заработать свой кусок хлеба.

A. VÖRÖS

**LES CHANGEMENTS ACCOMPLIS DANS LE TRAVAIL PRODUCTEUR ET
DANS LA FORME DE VIE DE LA PAYSANNERIE EN TRANSDANUBIE, 1850—1914**

Résumé

Dans la période allant de 1848, date de la libération des serfs, au déclenchement de la première guerre mondiale le développement de la production agricole accusa un immense essor. C'est en Transdanubie que le progrès s'observa en premier lieu, région où en raison du voisinage des marchés autrichiens, la production se trouvait à un niveau plus élevé. Ce n'est seulement pas l'accroissement de l'étendue des labours — selon les estimations ils montèrent à leur double — qui témoignait de ces changements, mais bien la diminution à leur minimum des terres en friche. L'élevage subit à son tour une transformation complète. On venait de cesser complètement ou à moitié la pratique d'élever les bêtes à cornes hors d'étable et l'élevage des moutons devint lui aussi insignifiant. Le centre de gravité s'était transmis à l'élevage des bêtes à cornes attaché aux étables et à la laiterie. La culture des plantes s'adapta elle aussi aux besoins de l'élevage. A côté de l'accroissement de la production des plantes sarclées un important rôle revint à la production des fourrages arviens (trèfle, luzerne, etc.). Quant à l'assolement triennal il n'en restait plus que les vestiges. C'était la concurrence éclatée entre les commerces de céréales et de laine outre-mer qui prêta un élan à cette transformation, à savoir au développement de la production intensive agricole capitaliste. Les besoins en mains-d'oeuvre de la production agricole s'accroissaient dans une mesure beaucoup plus considérable que le nombre de la population productrice primitive. L'exploitation intensive, les besoins accrus en mains-d'oeuvre finissaient par transformer la forme de vie de la paysannerie, ainsi que la mentalité de celle-ci. La génération libérale luttant pour l'émancipation des serfs se rendit nettement compte de ce que l'application et les efforts nécessaires pour une exploitation plus rationaliste manquaient à la paysannerie. Cependant elle était consciente également que cet état de choses fut dû à l'existence du système de la corvée et à l'obligation à la dîme, fait qui ne permit pas aux paysans de bénéficier des produits de leur travail. Cette génération se fiait pourtant à ce que par la création des terres libres la situation changerait d'un jour à l'autre. Cependant ce ne fut point le cas. La paysannerie de la Transdanubie ne cessait, elle non plus, de pratiquer les coutumes, le rythme de travail et le mode de vie ayant été en vigueur depuis des siècles que dans la période du tournant du siècle.

La libération réalisée, l'exploitation ne cessait de s'effectuer selon l'assolement triennal. Malgré le maintien du système la production des céréales s'accrut énormément. On semait en automne et au printemps et le troisième assolement resté en jachère servait de pacage. Cette exploitation était loin de mettre à contribution la force de travail de la famille paysanne. Lors des semailles d'automne et de printemps et dans la période des moissons on travaillait d'arrachepied et pour le reste de l'année on demeurait plutôt inactif. Le bétail se nourrissait en hiver de la paille, alors qu'en été il se trouvait sur les pacages. Les gars n'étaient obligés aux travaux champêtres qu'à l'âge viril, les femmes, elles, s'occupaient pour la plupart de leurs ménages (cuisine, lavage, tissage, filage, couture, broderie).

Étant donné qu'à l'époque de la conjoncture des céréales la récolte faite dans le cadre du système d'assolement assurait avec peu de travail une aisance relative les habits de la paysannerie se transformèrent en des costumes populaires, brillant de mille couleurs, richement décorés et exigeant beaucoup de travail. Les femmes avaient tout le loisir pour les confectionner. Cependant la venue de la crise agricole mit fin au cours de quelques dizaines d'années à cette forme de vie patriarcale de la paysannerie. En raison de la baisse des prix et de l'épuisement des terres n'ayant été défrichées que quelques décennies auparavant et fumées par occasion la culture des céréales finit par perdre sa rentabilité. La paysannerie se vit contrainte de pratiquer une nouvelle exploitation intensive exigeant une main-d'oeuvre accrue, exploitation où non seulement les femmes, mais les vieilles gens et même les enfants trouvaient de travail conforme à leur force. Occupées par les travaux champêtres — la culture des plantes sarclées incombant pour la plupart à elles — les femmes n'avaient plus de temps de s'occuper à préparer à la maison les pièces fort exigeantes des costumes populaires. La division des terres paysannes, l'extension de la culture des plantes sarclées et des fourrages finissaient par liquider le système d'assolement. La culture alternative intensive réclamait à tous les propriétaires paysans plus de compétence, une plus grande faculté de calculer et une meilleure gestion des affaires. Ce n'étaient plus en effet les autorités définissant les moyens de la contrainte d'assolement qui décidaient du problème de savoir par quoi soit semé tel ou tel territoire, mais c'était désormais le paysan à qui en incombait la décision. En conséquence un nouvel ordre de valeur se mit à se développer dans l'hérarchie intérieure des villages où l'étendue de la propriété terrienne était auparavant seule à assurer

l'autorité. Dans la période de la pratique de cette nouvelle exploitation la figure du paysan intelligent et appliqué avança au premier plan. Ce sont ces types de paysans qui devinrent pour la plupart les dirigeants effectifs de l'organisation des coopératives. L'exploitation intensive finit par transformer la mentalité de la paysannerie. Non seulement qu'elle renonça aux costumes populaires fort coûteux, mais elle cessait d'organiser de grandes noces joyeuses durant des jours et parfois des semaines. La vie équivalait désormais au travail rude et celui qui ne sut pas entreprendre cette lutte acharnée succomba dans la concurrence impitoyable et se vit obligé de courir les grands chemins pour s'assurer dans les fabriques de plus en plus nombreuses du pays ou bien en Amérique une bouchée de pain pour se mettre sous la dent.

BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY

Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914

A magyarországi marxista történetírás fellépésének és kifejlődésének első időszakában különösen nagy figyelmet fordított a kapitalizmus magyarországi fejlődésének történetére, s ezen belül a dualizmus időszakának gazdaságtörténetére. Több kutató, s elsősorban a korán elhunyt Sándor Vilmos fáradhatatlan tevékenysége nyomán valóban időtálló, értékes eredmények születtek. Rendelkezésre áll a korszak iparfejlődésének részletesen dokumentált, gazdag anyagon nyugvó feldolgozása, az agrárfejlődés számos fontos, az agrárválságtól a termelékenység kérdésein át a birtokstruktúra bemutatásáig terjedő vizsgálata. Természeteszerű, hogy a tudomány fejlődése, s nem utolsósorban a szemlélet tökéletesedése, a kutatási módszerek előrehaladása és a vizsgálódási szempontok korszerűsödése a gazdaságtörténetírás számos korábbi megállapításának felülvizsgálatát teszi szükségessé. Ez a hosszás kutatási-kritikai — és ettől elválaszthatatlanul önbírálati — folyamat a következő években nyilvánvalóan fontos helyet kap majd a gazdaságtörténetírásban. Jelen írásunkban tulajdonképpen már ehhez a feladathoz akarunk hozzájárulni, amikor a címben jelzett téma középpontba állításával olyan kérdés vizsgálatához látunk, ami a korszerű közgazdasági szemlélet alapján egy-egy korszak gazdasági fejlődésének vizsgálata során elengedhetetlen, de ami a dualizmusra vonatkozó kutatások említett időszakában, az ötvenes évek során úgyszólván teljesen hiányzott, elmaradt. A nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás alakulása, színvonala és megoszlása ma már egy ország gazdasági fejlődésének és fejlettségének megítélésénél központi mutatónak tekinthető, amely az egyes gazdasági ágazatokba merülő rész-szemléletet felszámolva a növekedés különböző folyamatait és tényezőit egységbe foglalja és eredményeit egységben fejezi ki.

*

A modern statisztikai adatszolgáltatás már hosszabb ideje támpontot nyújt a nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás vizsgálatához. A legutóbbi évtizedektől, Magyarországon Varga István és Matolcsy Mátyás 1930-as évek második felében készített nemzeti jövedelem számításaitól, a felszabadulás után pedig a Statisztikai Hivatal hivatalos számításai révén a nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás adatai rendelkezésre állnak. A korábbi évtizedekre rendszeres adatsorokat ugyan nem közöltek, de a XX. századra vonatkozóan mégis többé-kevésbé pontos megközelítést tesznek lehetővé Fellner Frigyesnek az első világháború előtti és utáni évekre készített számításai. A XIX. századra azonban semmi hasonló nemzeti jövedelem számítással nem rendelkezünk, sőt, hiányoznak az ipar és mezőgazdasági termelés értékalakulására vonatkozó rendszeres adatszolgáltatások is, melyek alapot nyújthatának a megközelítő számítások elvégzéséhez. Egy-egy évre azon-

ban mégis rendelkezünk olyan termelési értékadatokkal, melyek alapján kísérletet tehetünk a nemzeti jövedelem becslésszerű megközelítésére. A szórványos adatok értékét és felhasználhatóságát növeli, hogy történetileg fontos, fordulópontot jelentő időszakokra vonatkoznak, pl. az 1860-as évek elejére és a kiegyezés utáni időszakra, ami lehetővé teszi, hogy Fellner adataival egybevetve a kiegyezéstől a századfordulóig, majd az első világháború kirobbanásáig tekinthessük át a nemzeti jövedelem alakulását a dualizmus korszakában.

Részben a nemzeti jövedelemre vonatkozó számítások,¹ részben az idevágó már jóval részletesebb források lehetővé teszik a tőkefelhalmozás^{1a} menetének, belső és tőkeimportból eredő tényezőinek vizsgálatát.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy mind a nemzeti jövedelemre, mind pedig a belső tőkefelhalmozásra vonatkozó számítások nem küszöbölhetik ki a rendelkezésre álló források esetlegességeit, távolról sem tekinthetők pontosnak, s ezért inkább csak a tények becslésszerű megközelítésére vállalkozhatunk. Az mindenképpen lehetséges azonban, hogy átfogó képet nyerjünk a gazdasági növekedés mértékéről, üteméről, a felhalmozás fő arányairól.

Az 1860-as évek mezőgazdasági és ipari termelésére vonatkozóan rendelkezünk bizonyos értékadatokkal, melyek vizsgálódásunk kiindulópontját képezhetik. Ezekből az évekből származik az első statisztikai felmérés, mely a Monarchia mezőgazdasági termelésének értékét 2076 millió Forintra², azaz 4152 millió koronára teszi.^{2a} 1870-től származó termelési értékadatok szerint a mezőgazdaság évi termelése 4578 millió koronára rugott.³ Hunfalvy János ugyanerre az időszakra vonatkozóan pedig az agrártermelés értékét 5600 millió koronára becsüli.⁴

Mivel a dualizmus időszakában lejátszódó gazdasági fejlődést akarjuk nyomon követni, az 1870-es évek elejére vonatkozó adatot tekinthetjük kiindulásnak. A továbbiakban a hetvenes évek elejére vonatkozó két eltérő adatból a 4,6 milliárdos Pisztory-féle számítást vesszük át, mivel ez pontosabb megközelítés alapján készült — Hunfalvy maga is hangsúlyozza, hogy eredményét globális megközelítéssel nyerte —, s mivel a kisebb adat mindenképpen közelebb áll a kiegyezés körüli, vagyis a hatvanas évek végén fennálló helyzethez.

Az említett munkákban általánosan alkalmazott kulcsot figyelembe véve a magyarországi termelés a Monarchia össztermelésének 42%-át tette ki, vagyis a magyarországi mezőgazdasági termelésének értéke 1950 millió koronára becsülhető.

Talán még hozzávetőlegesebbek az ipari termelés értékére vonatkozó adatok. Coernig idézett munkája a Monarchia ipari termelésének értékét a hatvanas évek elejére 2400 millió koronára becsülte.⁵

¹ Nemzeti jövedelemnél a ma uralkodó marxista meghatározás szerint csupán az anyagi javak termelése során előállított új értéket vettük figyelembe.

^{1a} A felhalmozás tételeit nem tudtuk — a statisztikai adatok hiánya folytán — ilyen szabatosan figyelembe venni, azonban a hozzáférhető adatok révén igyekeztünk mind az álló mind a forgótőke becslését jelentő tételek bevonására.

² A továbbiakban az értékeket mindig koronában fogjuk megadni.

^{2a} *Karl Freiherr von Coernig*: Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie. Wien. 1861. 4. Auflage. 64. l.

³ *Pisztory Mór*: Az Osztrák-Magyar Monarchia statisztikája a legújabb adatok alapján. Bpest. 1874. 223. l.

⁴ *Hunfalvy János*: A Magyar-Osztrák Monarchia rövid statisztikája. Bpest. 1874. 88. l.

⁵ *Coernig*: i. m. 72. l. Ezen becslés rendkívüli labilitását mutatja, hogy a szerzőnek 1848 előtti időszakra készített, a Monarchia tartományaira és iparágakra bontott számításaira épült, melyet néhány főbb iparágban végbement fejlődés tényeit figyelembe véve növelt 40%-kal.

Coernig részletes számításai a forradalom előtti Magyarországra is rendelkezésre állnak. Ezek szerint Magyarország, Erdély és az ún. Határőrvidék együttes gyáripari termelése 174 millió korona értéket tett ki. Ha ebben a vonatkozásban az össz-Monarchia esetében használt növekedési kulcsot (40%) veszünk alapul — ami Ausztriával ellentétben inkább felső, mint alsó határnak tekinthető —, akkor az ipari termelés értékét a kiegyezés előtti években mintegy 240 millió koronára becsülhetjük. Figyelembe kell ugyanakkor vennünk, hogy a kisipar felmérhető területének termelését az előbbihez hasonló alapon mintegy 170—200 millió koronára tehetjük, vagyis az ipar együttes kb. 400—440 millió termelési értéke a mezőgazdaság közel 2 milliárdos termelésének valamivel több mint 20%-át tette ki.

Ezen becslések alapján — a bizonytalansági tényezőket ismételten hangsúlyozva — megközelíthetjük a nemzeti jövedelem alakulását is. Kiindulásként Fellner Frigyesnek a századfordulóra vonatkozó nemzeti jövedelem számítása során alkalmazott kulcsát alkalmazzuk. E szerint ugyanis a mezőgazdaság összes termelése értékének 54%-a tekinthető a nemzeti jövedelmet gyarapító új értéknek.⁶ Ennek alapján a kiegyezés körül a mezőgazdaság mintegy 1050 millió koronával járult hozzá a nemzeti jövedelemhez. Az iparnál a megfelelő kulcs — ismét Fellnernek a századfordulóra vonatkozó számításai alapján — 42%-ot tett ki, tehát a gyáripar mintegy 100 millió koronával, a kisipar pedig mintegy 80 millióval növelte a nemzeti jövedelmet.

Az ipar és mezőgazdaság termeléséből figyelembe veendő rész mellett kiegészül természetesen a nemzeti jövedelem a bányászatban termelt új értékkel is. A bányászati és kohászati termelésre vonatkozó pontos adatok szerint 1865—67 átlagát tekintve a termelés összes értéke 26—28 millió korona volt, amelyből — ismét Fellner módszere szerint — 20%-ot kell levonnunk, vagyis 22—23 millió koronát vehetünk figyelembe.

A kereskedelem és közlekedés által termelt nemzeti jövedelem kiszámításánál Kautz Gyula 1850-es évek közepére vonatkozó számítása⁷ képezheti a kiindulást. E szerint az egész Monarchia kereskedelmi és közlekedési jövedelemforrását 400 millió koronára becsülhetjük. Miután a kiegyezés idején az egész vasúti áruforgalom 25%-a, a személyforgalomnak 20%-a, a kereskedelemnek pedig — a behozatal és kivitel adatait figyelembe véve — a hatvanas évek folyamán átlagosan egyötöde esett Magyarországra, — egyébként a Lajtán túli területen a kereskedelemben 400 ezer, Magyarországon viszont 100 ezer ember dolgozott⁸ — a kereskedelem és forgalom össz-monarchiai értékének mintegy 20%-át, vagyis 80 millió koronát vehetjük figyelembe Magyarországra vonatkozóan.

A nemzeti jövedelem termelésének áttekintett tényezői alapján tehát a magyarországi nemzeti jövedelmet a kiegyezés körüli években mintegy 1330 millió

A becslést minimálisnak tekinthetjük, hiszen hat iparág fejlődési adatai (építőanyagipar, vasipar, gépipar, vegyészeti ipar, cukoripar, üvegipar) már az 1850-es évek végére több mint 100%-os növekedést mutattak, továbbá a szerző szerint is bizonyítható, hogy a pamutipar legalább megkétszerezte, a sör- és szeszipar pedig másfélszeresére növelte termelését.

⁶ E ponton ismét utalnunk kell egy számításba vehető újabb pontatlansági tényezőre, nevezetesen arra, hogy a század utolsó három évtizedében végbement agrárfejlődés alapján a századfordulón már fejlettebb agrárviszonyok álltak fenn, vagyis a kiegyezés körül az összes termelésből figyelembe vehető új érték nyilvánvalóan valamelyest alacsonyabb hányadot tett csupán ki. Bár ezt a termés hozamok növekedése bőven ellensúlyozhatta.

⁷ Kautz Gyula: Az ausztriai birodalom statisztikája. Pest. 1855. 255. l.

⁸ Vö. Pisztor: i. m. 338—348. l.

koronára tehetjük. A nemzeti jövedelem megoszlása a mezőgazdaság egyoldalú túlsúlyára vet fényt.

	Az egyes nemzetgazdasági ágak részesedése a nemzeti jövedelem termeléséből ⁹ %
Mezőgazdaság	79
Gyáripar	7
Kisipar	6
Közlekedés—kereskedelem	6
Bányászat—kohászat	2

Mivel Magyarország lélekszáma a vizsgált időszakban 15,4 milliót tett ki, egy lakosra átlagosan 86 korona nemzeti jövedelem esett. A gazdaság elmaradottságára utal az alacsony fejátlag mellett az a körülmény is, hogy a nemzeti jövedelem közel 80%-át a mezőgazdaság termelte, a bányászat és ipar együttes részesedése ugyanakkor nem haladta meg a 15%-ot.

A nemzeti jövedelem elmaradott színvonala és struktúrája nem képezhetett alapot a tőkés viszonyok gyors kiépülése során keletkező nagyarányú tőkeszükséglet biztosításához. A kiegyezést követő évektől ugyanis, mint ismeretes, a mezőgazdaságban tért hódítanak a tőkés viszonyok, kiépül a modern közlekedés és hitelrendszer, előrehalad az ipar fejlődése. Az egyidejűleg jelentkező hatalmas finanszírozási feladatok megoldásához az alacsony nemzeti jövedelemen alapuló belső felhalmozás nem volt elegendő. Vegyük sorra a belső felhalmozás tényezőit.

A nemzetgazdaság legfontosabb ágában, a mezőgazdaságban felhalmozódó tőkék pontos összegére természetesen nem állnak rendelkezésre adatok. A megközelítés elsősorban a mezőgazdasági üzemek fejlesztésére fordított, vagyis a felhalmozásból fejlesztésre befektetett összegek útján lehetséges. A kiegyezést követő jelentős mezőgazdasági fellendülés és korlátlan kiviteli, értékesítési lehetőségek idején a mezőgazdaság által termelt, már bemutatott nemzeti jövedelemnek egyik részét a birtokok fejlesztésére fordították.¹⁰ A hetvenes évek elejének mezőgazdasági termelési szintje alapján évente átlagosan mintegy 45 millió korona halmozódott fel, ez 1867 és 1873 között a mezőgazdaságból származó felhalmozás forrását mintegy 300 millió koronára teszi.¹¹

A felhalmozás, illetve tőkeberuházás sorában a továbbiakban mindenekelőtt a *vasútépítést* kell kiemelnünk. A vasútépítés első nagy szakaszának végén, 1873-

⁹ A számítás becslés jellege következtében a megoszlásnál is kerek számokat vettünk alapul.

¹⁰ Ez esetben ismét Fellnernek a századforduló utáni évekre vonatkozó számítási módszerét vettük alapul — aki a mezőgazdaságban termelt nemzeti jövedelem ún. tőkévé merevedő részét, vagyis felhalmozását évi 6%-ra teszi. Fellner tételei közül a megtakarítások között szereplő vetőmag tételt, mint ami nem a nemzeti jövedelem része, nem vettük figyelembe. Fellner tételeit figyelembe véve a konjunkturális viszonyokat, a mezőgazdaság fejlettségét, a hozamok alakulását stb. csökkentettük, az 1867—73-as periódusban 4, az 1873—1900-as periódusban 5%-ra.

¹¹ Természetesen a mezőgazdaságba befektetett tőke ennél több, hiszen a részben külföldi forrásokból, részben bankbetétekből, vagyis nem vagy nem közvetlenül mezőgazdasági forrásból származó mintegy 200 millió jelzáloghitelt itt nem vettünk figyelembe.

ban az összes vasutakba fektetett tőke összege kereken 1,5 milliárd koronát tett ki. Ebből mintegy 1 milliárdot már a kiegyezés után investáltak. Ez utóbbi összeg részletes elemzése során kitűnik, hogy az állam részesedése 170 millió koronát tett ki, s 130 millióra rugott a nagybirtokosok és egyéb magyar vállalkozók részesedése. A túlnyomó többség, 700 millió külföldi pénzesportok befektetéséből származott.¹² Az 1873-ig terjedő időszak egészét tekintve azonban nem is 70%-os a külföldi részesedés, hiszen a kiegyezés előtti vasútépítkezésekből a magyar állam még nem részesedett és a magánosok aránya is kisebb. A befektetett 0,5 milliárdos összeg 80—90%-ban külföldi eredetű tőke volt. Az összes 1,5 milliárdos vasúti beruházásnak tehát 1873-ig mintegy 75%-a, kereken 1,1 milliárd korona tekinthető külföldi tőkének.

A felhalmozás vizsgálata során nagy figyelmet kell fordítanunk a *részvényügy* fejlődésére is.

A pénzintézetek részvénytőkéje 1867 és 1873 között 140 millió koronával növekedett.¹³ Miután pontos kimutatás nem áll rendelkezésre, a belföldön és külföldön elhelyezett részvények arányáról hozzávetőleges képet nyerhetünk a külföldi kézen levő nagybankok tőkeállományának figyelembe vétele alapján is.¹⁴ Minimális becsléssel a 140 milliós növekedésből mintegy 80 millióra tehetjük a külföldi tőke részesedését. A pénzintézetekben felhalmozódó betétállomány ugyanezen években kereken 200 millió koronával növekedett, ami teljes egészében a belső felhalmozás eredménye.

Az ipari részvénykihozsátások formájában történő befektetés 1867 és 1873 közötti összege 140 millió koronát tett ki.¹⁵ Pontos adatok híján ugyancsak becslésszerűen határozhatjuk meg a külföldi részesedést,¹⁶ s azt mintegy 35 millió koronában jelöljük meg, a belső forrásból eredő hányad tehát mintegy 105 milliót tett ki.

A belső felhalmozás forrásai között figyelembe kellene venni természetesen a vállalatok tartaléktőke állományát, de ez a jelzett évek között úgyszólván semmit sem változott.

A felhalmozás tényezői köréből azonban az eddigiekben még nem vizsgáltuk az ipar nem részvény- (vagy tartalék-) tőke formájában jelentkező felhalmozását, mely elsősorban a nem részvényes vállalatok tőkenövekedésében öltött testet. Erről a tételről azonban sajnos semmiféle számszerű adat nem áll rendelkezésre. Kiindulásként figyelembe vehető, hogy bár az ipari fejlődés elsősorban a részvényügy útján haladt előre, mégis nagy szerepet játszott az ipari termelés több mint felét szolgáltató kisipar. Hozzávetőlegesen tehát — a hibalehetőségekre nyomatékosan utalva — a részvényes ipar magyar kézen levő részvényeivel azonos fel-

¹² *Földi Tamás*: Magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. Bpest. 1956. c. tanulmánykötetben. 47—48. l. Természetesen a 170 milliós állami részesedés elsősorban a külföldi államköölcsönökből származik.

¹³ Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei. 1894—1909. 81. l.

¹⁴ A Magyar Általános Hitelbank, Angol-Magyar Bank és Francia-Magyar Bank egész részvénytőkéjét, az előbbiekkal kapcsolatban álló Municipális Hitelintézet és Földhitelintézet tőkeállományának felét tekintjük külföldi tőkének, a többi pénzintézet tőkeállományát viszont magyar tőkeként kezeljük.

¹⁵ *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődésünk. 1867 — 1900. Bpest. 1955. 51. l.

¹⁶ 1880-ra Sándor Vilmos számításai szerint az ipari részvénytőke állománya 200 millió koronát tett ki, s ebből 116 millió korona értékű részvény volt külföldi kézen. Ha figyelembe vesszük az 1867 előtt keletkezett külföldi ipari érdekeltségeket, akkor az új vállalkozások esetében mintegy 25%-os külföldi részvényérdekeltséget találunk. Ezt a kulcsot alkalmazzuk az 1867—1873 közötti évekre (*Sándor Vilmos*: i. m. 241. l.).

halmozási összeget, vagyis mintegy 100 millió koronát veszünk figyelembe a magánipar felhalmozásaként. Ebben a külföldi tőke természetesen nem részesedett.

A felhalmozás különböző területeit áttekintve végezetül szólni kell a külföldi tőkebehozatal eddig nem említett két további formájáról is. Ebben a vonatkozásban ugyanis kiemelkedő befektetési területnek bizonyult az *államkölsön*. A magyar államadósság összege 1867 és 1873 között 545 millió koronáról 986 millióra, 441 millióval emelkedett. A növekedést teljes egészében külföldi államkölsönök tették ki, hiszen a Magyarországon elhelyezett címletek értékösszege ugyanezen években csökkent. 1868-ban még az összes államkölsön-állomány Magyarországon található, mivel az említett 545 millió összeg nem valószínű magyarországi államkölsön volt, hanem a kiegyezés során az osztrák államkölsönállományból átvállalt rész. 1873-ra viszont a magyar részesedés 352 millióra esett, vagyis nemcsak az új kibocsátásokból nem vettek át, de még a kiegyezéskor átvállalt adósság-címletek jelentős részét is eladták külföldre. A vizsgált időszakban tehát végül is összesen több mint 550 millió korona áramlott az országba államkölsönök formájában.¹⁷

Az államkölsön-üzlet mellett a külföldi tőkebefektetések fontos formája volt végezetül a *záloglevelek* átvétele. A jelzett években a záloglevelek állománya 110 millió koronával növekedett, s ez lényegében teljes összegében külföldi elhelyezésre került. Említést érdemel, hogy a külföldi jelzáloghitelezés állománya ugyanezen időszakban nem emelkedett.

A kiegyezés utáni években 1867 és 1873 között tehát a belső felhalmozás összegét több mint 1 milliárd koronára tehetjük, a külföldi tőkebehozatalt pedig kerekén 1,5 milliárd koronára. Évente átlagosan tehát az 1,3 milliárd korona körül mozgó nemzeti jövedelem mellett — s ez az adat a kiegyezés előtti időszakra szól, az 1873-ig terjedő években tehát nyilván növekedett — mintegy valamivel több mint 140 milliót tett ki a belső felhalmozás, vagyis a nemzeti jövedelemnek nagyjából 10%-a körül mozgó összeget és mintegy 200 milliót a tőkeimport. A gazdaság különböző ágaiban eszközölt tényleges befektetéseket nagyjából a következőkben lehet meghatározni:

Közlekedés	1 milliárd
Mezőgazdaság	500 millió
Ipar	240 „
Egyéb építésre	140 „

Világos tehát, hogy a kapitalizmus kezdeti időszakában a beruházások jelentős része az infra struktúra kiegészítésére fordított. Ennek a kérdésnek a magyarországi kapitalizmus fejlődését vizsgálva az eddiginél sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. A belső felhalmozást és külső tőkeforrásokat egybevetve tehát nyilvánvalóvá válik, hogy az alacsony nemzeti jövedelmi színvonal következtében a magyar gazdaság finanszírozásában a gazdaság első nagy tőkés fellendülési korszakában — amikor évente kerekén 240 milliót fektettek a gazdaságba — a belső és külföldi tőke aránya 40 : 60 volt.

¹⁷ *Fellner Frigyes*: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Bpest. 1908. III. számú kimutatás. Tekintettel arra, hogy az államkölsön tényleges és névleges állománygyarapodása között igen nagy a különbség, a névleges állománygyarapodást mint tényleges befektetést 10%-kal csökkentve vettük figyelembe.

1873 után a gazdasági fejlődés új szakasza vette kezdetét. A kirobbant gazdasági világválság, melyhez évtizedekre elhúzódó agrárválság kapcsolódott, szembetűnővé tette a század utolsó harmadának új fejlődési vonásait. Ezek az évtizedek ugyanakkor az ipari forradalom tulajdonképpeni kibontakozásának és — a század végén — az agrárfejlődés meggyorsulásának színterét is képezték. Mindez természetesen ismét szoros összefüggésben állt a külföldi tőke nagyarányú importjával, amire, néhány évi átmeneti szünet után, az 1880-as évek elejétől került sor. Vegyük tehát szemügyre a belső felhalmozás és finanszírozás problémáit az 1873-tól a századfordulóig terjedő időszakra.

A gazdaság modernizálódása ellenére a felhalmozás legfőbb belső forrását ebben a periódusban is a mezőgazdaság alkotta. A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez a századforduló körül 2227 millió koronát tett ki.¹⁸

Az előzőekben alkalmazott módszerrel, vagyis a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásából 5%-nak tekintve az ún. tőkévé merevedő részt, — 1873 és 1900 között mintegy 2,1 milliárd koronát tett ki a felhalmozás összege, ami évente átlagosan 80 milliónak felelt meg. Ami a mezőgazdaság beruházásait illeti, itt még 1,2 milliárd korona hazai és 400 millió korona közvetlen külföldi jelzáloghitelt kell figyelembe vennünk, jóllehet aligha tévedünk, — sajnos erre megbízható kutatással nem rendelkezünk —, hogy a felvett jelzáloghitelek legfeljebb 50%-át fordították tényleges beruházásra.¹⁹

A XIX. század utolsó évtizedeiben változatlanul fontos szerepet játszottak a *vasútépítkezések*. A befektetett összeg méreteire utal, hogy az 1873. évi 1,5 milliárddal szemben 1900-ban már kerekén 3,1 milliárd vasúti befektetést találunk, vagyis a vizsgált periódusban 1,6 milliárd befektetésre került sor.²⁰ Ez utóbbi összegből az állam 800 milliót invesztált, de mivel ez túlnyomó részt az államkölesönökből eredt, s az államkölesönök 60%-a külföldi tőkebefektetést jelentett, belső felhalmozásból eredő részesedésnek csak 320 milliót tekinthetünk, míg az állami befektetésekből eredő további 480 millió és az ugyancsak 800 millió újabb közvetlen külföldi investíció együttesen képezi a külföldi tőke befektetéseit.²¹

Ami a részvényügy további fejlődését illeti, 1873 és 1900 között a bankok és pénzüzetek részvénytőkéje 183 millióról 567 millióra emelkedett. A 384 millió befektetésből a belső felhalmozás eredményének tekinthető mintegy 200 millió és külföldi befektetésnek 185 millió.²² A pénzüzetek tartaléktőkéjét, takarék-

¹⁸ *Fellner*: A nemzeti jövedelem becslése. Bpest. 1903. 18. l. Természetesen tekintette arra, hogy 27 év átlagáról van szó, nem a századforduló; hanem a kiegyezés körüli és a századforduló körüli nemzeti jövedelem átlagot vettük figyelembe.

¹⁹ A jelzáloghitelek összes növekedése 1,6 milliárdot tett ki, de ennek több mint egynegyedét — az 1894. évi adatok nyújtanak erre első ízben tájékoztatást — házingatlanra folyósították. (A Magyar Szent Korona Országának hitelintézetei az 1894—1909. években 273. l.) Ezt figyelembe véve számoltunk a hazai jelzáloghiteleknek 1,2 milliárdos összeggel és a 600 millióra rúgó közvetlen külföldi jelzálog összegből 400 millió állománnyal.

²⁰ *Fellner*: A magyar nemzeti vagyon becslése. 17. l.

²¹ *Fellner*: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. VII. számú ki-mutatás alapján.

²² A budapesti bankok részvényitinek *Fellner* szerint (A magyar nemzeti vagyon becslése. 22. l.) 1890-ben 65%-a volt külföldi kézen. Ezt az adatot tekintettük az egész korszakra jellemzőnek és ezért a budapesti pénzüzeti részvénytőkeállomány 1873 és 1900 közötti 286 millió növekedéséből (erre vonatkozóan lásd: *Pólya Jakab*: A budapesti bankok története az 1867—1894. években. Bpest. 1895. 185. l. és A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei az 1894—1909. években. 8. l.) 185 milliót tekintettünk a külföldi tőke investícióinak, a vidéki pénzüzeti részvényállománynövekedést egészében a magyar tőkefelhalmozás eredményének tekintjük.

betét állományát és folyószámlabetéteinek felét²³ figyelembe véve a pénzügyi intézetekben felgyülemelő eddig említett tőkékhez további 1650 milliós tételt kell hozzáadni.

Az ipari részvénytársaságok alaptőkéje az említett években 500 millió koronával emelkedett. Ennek felét hazai, másik felét külföldi befektetésekből finanszírozták.²⁴ A nem részvényes iparvállalatok termelése a század végén az egész gyáripar termelésének mintegy egyharmadát tette ki, s ezen az alapon — egyéb adatok nem állnak rendelkezésre — a tőkefelhalmozás mértékét is azonosnak véve, a nem részvényes ipar belső tőkefelhalmozását is mintegy 250 millió koronára becsülhetjük.

Az 1873 előtti évekkel ellentétben a század utolsó évtizedeiben a gazdasági fejlődés rendkívül fontos tényezőjévé és a befektetések lényeges területévé vált a házépítkezés. A vizsgált periódusban Budapesten 950 millió koronát investáltak házépítkezésbe, s figyelembe véve a vidéki építkezéseket is²⁵, együttesen mintegy 1850 millió korona került befektetésre a most vizsgált területen.

Az államkölcsonök és záloglevelek formájában történő tőkefelhalmozódás korábban úgyszólván teljes egészében a külföldi tőkebefektetések kifejezője volt. 1873 után a bankok közreműködésével már a magyar piacon is jelentős mennyiségű állampapírt és záloglevelet helyeztek el. Az államkölcson-állomány 2,7 milliárdos névleges gyarapodásából 1,1 milliárd magyar befektetést találunk, amit természetesen még ekkor is meghalad az 1,6 milliárdos külföldi részesedés. Az államkölcsonök összegét, melyből 100%-ot, a névérték s tényleges befolyt érték közti különbséget egyébként is le kell vonni, természetesen nem lehet teljes egészében a gazdasági befektetéseknél figyelembe venni, hiszen jelentős részét az államapparátus fejlesztésére és fenntartására fordították. Az 1870-es évektől azonban rendelkezésre áll az állami kiadások statisztikája, amiből kitűnik, hogy az állam gazdasági befektetései mintegy 1,5 milliárdot tettek ki.²⁶ Ebből természetesen ismét le kell vonnunk a vasútépítésbe fektetett már tárgyalt 800 milliós befektetést, s az így nyert összeget, tehát mintegy 700 milliót vehetünk figyelembe, mint ami az államkölcson útján került a gazdaságba. Ennek belföldi hányada 280, külföldi tétele 420 milliót tett ki.²⁷ További külföldi befektetés jött az országba 650 millió korona értékű záloglevél és 250 millió értékű községi kötvény átvételéből.²⁸

Összességében 1873 és 1900 között számításaink szerint kerekén 11 milliárd korona *belső* felhalmozás és külföldi befektetés gyarapította a magyar gazdaságot, amiből 7 milliárd belföldi és 4 milliárd korona külföldi forrásból származott. Évente átlagosan tehát 400 millió korona tőke halmozódott fel, amiből 260 milliót tett ki a belső felhalmozás és 140 milliót a befektetett új külföldi tőke. A magyar

²³ A folyószámlabetétek egészét azért nem lehet figyelembe venni, mert a bankok kölcsönösen elhelyeztek egymásnál is folyószámlabetéteket. A pénzügyi szakemberek általános véleménye szerint ezen összegeknek kb. a felét tekinthetjük a belső tőkefelhalmozás eredményének.

²⁴ *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon. Bpest. 1955. 394. l.

²⁵ A XIX. század végi vidéki építkezésekre nem áll rendelkezésre adat ezért abból indulunk ki, hogy 1900 és 1912 között a vidéki építkezések a fővárosi építkezések értékének kerekén háromnegyedét tették ki. Ezt az arányt alkalmaztuk az 1873—1900 közötti évekre. (*Fellner*: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Bpest. 1913. 25—27. l.; *Fellner*: A magyar nemzeti vagyon becslése, 16—17. l.)

²⁶ *Mattekovits*: Das Königreich Ungarn. Leipzig. 1900. 922, 923. l.

²⁷ A 700 milliós összegnél ugyanazt a 40 : 60 arányt vettük figyelembe, mint az államkölcsonállomány egész 2,7 milliárdos összegénél fennáll.

²⁸ *Fellner*: A nemzetközi fizetési mérleg... 83. l.

és külföldi tőke aránya tehát számottevően megváltozott, s a század utolsó évtizedeiben a gazdaság finanszírozásában már a belső felhalmozásból eredő összegek játszottak nagyobb szerepet. A finanszírozás aránya az eddigi adatok alapján a hazai tőke javára 65 : 35 volt. A valóságos arány azonban ebben a periódusban mégsem határozható meg egyszerűen az előzőekben figyelembe vett belső felhalmozási és külföldi befektetési arány alapján, mivel az ily módon összehasonlításra kerülő adatok nem egyforma minőségűek. A külföldi tőkénél lényegében csak a valóságosan befektetett összegeket vesszük alapul, míg pl. a kereskedelmi hitelek stb. formájában beáramló külföldi tőkéről nem rendelkezünk adatokkal, s azt figyelembe sem vesszük. A belső felhalmozás tételei között viszont — ami az előző periódusban még nem jelentkezett problémaként — vannak olyan bank-tételek, melyek nem kerülnek valóságos befektetésre, pontosabban, melyeknek nagy része ugyancsak kereskedelmi hitelezés stb. formáját ölti. Ezeket a tételeket pontosan ugyan nem számíthatjuk ki, azonban a gazdaságba ténylegesen befektetett összegek — a mezőgazdaságba, iparba, építkezésbe és közlekedésbe fektetett összes tőke — alapján mintegy 8,1 milliárd felhalmozott tőke marad fenn. Ebből 2,9 milliárd ment a mezőgazdaságra, 1,6 a vasút, 0,7 egyéb út- és híd-építésre, 1,8 milliárd házépítésre s 750 millió korona az ipari beruházásokra. Ha a valóságos belső és külföldi befektetések összegét vetjük tehát össze, akkor a magyar gazdaság finanszírozásában a belső források és külföldi befektetések aránya 1873 és 1900 között 55 : 45 volt.

A kiegyezéstől a századfordulóig eltelt évtizedekben tehát összesen 10 milliárd koronára rúgott a tőkebefektetések összege, melynek 57%-a a belső, 43%-a pedig külföldi forrásokból eredt. Mindez jelentősen hozzájárult a magyar gazdaság fejlődéséhez, a termelőerők növekedéséhez és ennek révén a nemzeti vagyoni és nemzeti jövedelem jelentős emelkedéséhez is.

A századforduló idejére az előzőekben áttekintett periódus jelentős bel- és külföldi befektetései nyomán gyors fellendülésnek induló gazdaság a nemzeti jövedelem szintjét is nagy mértékben emelte. Az 1900. évre vonatkozóan rendelkezésre áll Fellner Frigyes már többször hivatkozott munkája²⁹, mely a nemzeti jövedelem főbb tételeit a következőképpen számítja. A mezőgazdaság (a földművelés, állattenyésztés, szőlő- és gyümölcstermelés, valamint erdészet figyelembe vételével) hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez kereken 2,2 milliárd korona. A bányászat és kohászat hozzájárulása 95 millió koronát tett ki,³⁰ míg a gyáripar részesedése 567,4 millióra rúgott. A kisipar, kézműipar által termelt nemzeti jövedelem értékét Fellner mintegy 200 millióra becsüli. A kereskedelem és szállítás évi hozadéka 409 milliót tett ki. Az ország nemzeti jövedelme tehát kereken 3,5 milliárd korona volt.

A nemzeti jövedelem főbb csoportjait figyelembe véve a századfordulón is szembetűnő a mezőgazdaság túlsúlya, habár a kiegyezés körüli évekhez képest jelentős csökkenés figyelhető meg. A mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemnek kereken kétharmadát (62,90%) tette ki: A bányászat és ipar részaránya, a bekövetkezett számottevő növekedés ellenére is, alacsony. A nemzeti jövedelemnek kereken egynegyedét (25,30%) szolgáltatja. A forgalom területi — kereskedelem és szállítás — adták végül a nemzeti jövedelem alig több mint egytizedét

²⁹ Fellner: A nemzeti jövedelem becslése. 10—29. l.

³⁰ Fellner adata itt téves, mivel a bányászat egész termelését azonosítja a nemzeti jövedelemmel. Későbbi munkájában ezt a módszert korrigálja, s 1913-ra vonatkozóan a termelési értéknek mintegy 20%-át levonja. Ezt a kútsot alkalmazzuk mi is 1900-ra, így kaptuk a Fellner által közölt 118 millió korona helyett a 95 millió értékét.

(11,8%). Az ország 19,2 milliós lélekszámát figyelembe véve az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem a kiegyezés körüli 86 koronával szemben a századfordulón 182 koronát tett ki.

A századfordulóra tetemesen megnövekedett nemzeti jövedelem a világháborúig eltelt másfél évtized tőkefelhalmozását természetesen magasabb szintre emelte. 1900 és 1913 között a tőkefelhalmozás mértékére Fellner Frigyes számításából³¹ indulhatunk ki. Fellner a mezőgazdaság átlagos évi felhalmozását számítva a következő tételeket veszi figyelembe. Az állatállomány gyarapodását, a mezőgazdasági gépállomány gyarapodását, a talajjavítást, folyószabályozást, a vetőmag értékét, továbbá a fennmaradó gabonakészletet. Ezen tételek összessége alapján a mezőgazdaság felhalmozását kereken évi 625 millió koronára becsüli. Ez a végkövetkeztetés azonban két fő tételében vitatható. Egyrészt — megítélésünk szerint — a vetőmag értékét nem tekinthetjük a nemzeti jövedelemből tőkévé merevedő résznek, annál is kevésbé, mivel a szerző ugyanezen munkája másik helyén³² a vetőmagot nem tekinti a nemzeti jövedelem tételének és annak értékét a mezőgazdaság által termelt nemzeti jövedelemnél nem veszi számításba. Nyilvánvaló ellentmondás tehát a felhalmozás esetében a vetőmag tételét mint a nemzeti jövedelemből felhalmozásra kerülő tényezőt kezelni. Ez eleve 294 millió korona levonását indokolja. Ha nem is elméletileg, de számítási szempontból Fellnernek egy másik tétele is vitatható! Az állatállomány növekedésének összegét ugyanis 244 millió koronára becsüli. Számításánál az 1895 és 1911. évi állatstatisztikát veszi alapul, amely szerint az előbbi évben 27,807 ezer darabot tett ki az állatállomány, 1735 millió korona értékben, az utóbbi évben pedig 26 226 ezer darabot 5643 millió korona értékben. Fellner azt állítja, hogy ezt a hatalmas értéknövekedést, amit számszerű emelkedés egyáltalán nem kísért, a súly- és minőséggyarapodás idézte elő.³³ Véleményünk szerint azonban az érték több mint megháromszorozódása a minőségjavulás és súlygyarapodás következtében ily rövid idő alatt nem következhetett be. Ezzel szemben azonban meghatározó szerepet játszott az áralakulás. Az 1892—96-os állatárakat egybevetve az 1907—11-es árakkal, kereken 39%-os áremelkedés figyelhető meg. (1911—13-ra az emelkedés egyenesen 66%-ot tenne ki.)³⁴ Ebből következően — bár egyébként az ártényezőt nem vesszük figyelembe — az árváltozások kiküszöbölésével az állatállomány évi értéknövekedését maximálisan 88 millió koronára becsüljük.

Egészében tehát a mezőgazdaság felhalmozását a két korrekció alapján évente átlag 203 millió koronára tehetjük. Vagyis a vizsgált periódusban kerek 2,6 milliárd koronát. A befektetések itt is kiegészülnek viszont a jelzáloghitelek, ből eredő tőkével.³⁵

A vasútépítésbe fektetett tőke a vizsgált időszakban 3,1 milliárd koronáról 4,5 milliárd koronával emelkedett, ami évente átlag 108 millió koronát tett ki.³⁶ Miután a vasutakba fektetett tőke túlnyomó része állami beruházás volt, ennek forrását — államadósságok formájában — ugyancsak a magyarországi tőke-

³¹ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916.

³² Uo. 15. l.

³³ Fellner: i. m. 190. l.

³⁴ A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban. 1867—1963. Statisztikai Időszaki Közlemények. K. S. H. Bpest. 1965/6. 10. l.

³⁵ A jelzáloghitel állománya 1900 és 1913 között 1924 ezer koronáról 3729 ezerre ugrott. Az 1805 milliós növekedésből azonban 719 milliót a házingatlanra folyósított jelzálogként nem vehetünk figyelembe. A maradék 50%-ot vettük befektetésként figyelembe.

³⁶ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 37. l.

felhalmozás képezte. Az államkölesönök állományában, mint még visszatérünk rá, a külföldi részesedés 1900 és 1913 között mennyiségileg alig változott, közvetlen külföldi vasúti befektetésnövekedés pedig mindössze 70 millió koronát tett ki, vagyis évente kb. 5 milliót. A vasútépítésbe fektetett összeg túlnyomó részét tehát a belső tőkefelhalmozás eredményének tekinthetjük. A vasutakba fektett tőkék belső forrásai sorából a valóságos felhalmozás tényezőjének tekinthető az államkölesönökből a pénzüintézeteken kívül a belső piacon elhelyezett tétele, valamint az államháztartásnak az államadósságon kívül eső bevételi többletéből finanszírozott beruházás. A kettős számítások elkerülése érdekében azonban le kell vonnunk a vasúti befektetésnek a bankok által átvett államkölesönökből finanszírozott hányadát, mivel ez a tétel a felhalmozás pénzüintézeti forrásainál ismét jelentkeznék. A vasutakba fektett belső tőkékből tehát levonva a pénzüintézetek által átvett államadóssági címletek gyarapodását, kereken 300 millió koronát,³⁷ a vasútba fektett tőke végül is 1,03 milliárddal nőtt.

A bankhálózat fejlődésében elsőként a részvénytőke növekedésére kell utalnunk. A pénzüintézetek részvénytőke-állománya az 1900. évi 567 millió koronáról 1913-ra 1662 millióra emelkedett. A bankok részvénytőke-állományának növekedéséből azonban le kell vonnunk a bankok tárcájában tartott bankrészvény-állomány növekedésének tételét, hiszen ez esetben a bankrészvények gyarapodása más helyen figyelembe vett bankforrásokból (alap-, tartaléktőkéből vagy betétekből) eredt. A levonásra kerülő összeg ez esetben kereken 130 milliót tesz ki,³⁸ vagyis a részvényállomány 1095 milliós növekedéséből 965 millió koronát vehetünk figyelembe. A századelőre vonatkozóan természetesen nem követhetjük a korábbi évtizedekre vonatkozó számítási módszert, és a külföldi részesedés megállapításánál nem szorítkozhatunk a fővárosi bankokban megállapítható külföldi részvény-részesedésre, hiszen kiépült a nagybankok pénzüintézeti érdekeltségi hálózata, ami a külföldi bankbefolyást és tőkerészesedést a vidéki pénzüintézetek egy részére is kiterjesztette. Ennek alapján az egész pénzüintézeti részvénytőkeállomány-növekedés 965 milliós összegéből a külföldi tőke részesedése kereken 367 millió koronára tehető.³⁹

A bankok területén megfigyelhető tőkefelhalmozás fontos további tételét képezi a tartaléktőke állománya. Ennek növekedése a vizsgált időszakban kereken 500 millió koronát tett ki.⁴⁰ Miután ezeket az összegeket a bankok magyarországi tevékenységükből gyűjtötték össze, teljes egészében a belső felhalmozás tényezőjének tekinthetjük. Hasonlóképpen a belső felhalmozás eredménye volt a betétállomány ugrásszerű emelkedése is. A takarékbetétek összege 1687 millió koronáról 4123 millióra, vagyis kereken 2440 millióval emelkedett. A folyószámla-betétek állománya az 1900. évi nem egészen 100 millióról 945 millióra, kereken 850 millióval nőtt, aminek — mint a korábbiakban már említettük — felét tekinthetjük új felhalmozási összegnek.

³⁷ A Magyar Szentkorona Országainak hitelintézetei 1894—1909. 276. l.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 217. l.

³⁸ Uo.

³⁹ Számításunknál figyelembe vettük, hogy az 1095 milliós részvénytőkeállomány növekedésből 57% esett a vezető fővárosi nagybankokra és érdekeltségi hálózataikhoz tartozó vidéki pénzüintézetekre. (Vö. *Berend—Ránki*: Magyarország gyáripara. Bpest. 1955. 69. l.) A vezető bankcsoportokban viszont 55%-ot tett ki a külföldi tőke részvényérdekeltsége (*Fellner*: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. 125. l.).

⁴⁰ A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei: 1894—1909. években. 16. l. és Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 212. l.

Az ipari részvénytőke-állomány a világháború előtti időszakban ugyancsak gyorsan emelkedett. A gyarapodás 812 millió koronát tett ki.⁴¹ Az ipari részvénygyarapodás esetében is el kell azonban kerülnünk a kettős számításokat, és ezért a részvénygyarapodásnak azt a tételét, melyet a bankok finanszíroztak, vagyis a bankok tárcájában maradt mintegy 50 millió⁴² részvénymennyiséget leszámítjuk. A tőkefelhalmozásnál figyelembe vehető tétel tehát 762 millió korona. Ebből külföldi befektetésnek csupán 125 millió tekinthető.⁴³ A gyáripar századelején végbement további előretörését szem előtt tartva a nem részvényes ipar tőkefelhalmozásaként — miután annak termelése a részvényes gyáripar termelésének egyharmada körül mozgott — a részvénytőke-gyarapodásnak mintegy a felét, 400 milliót vehetünk számításba, ami az egész ipari tőkének tehát egyharmadát teszi ki.⁴⁴

A tőkefelhalmozás tételei között, mint a XIX. század végén, ebben a periódusban is fontos szerepet játszottak a házépítések. Budapesten 1900 és 1910 között kereken 562 millió koronát fektettek házépítésekbe. Ehhez Fellner a tizes évek elejének konjunktúráját figyelembe véve 1911—12-re 200 milliót számít,⁴⁵ amihez az 1913. évre, figyelembe véve a konjunktúra gyengülését, további 50 milliót adhatunk.⁴⁶

A vidéki házépítési tevékenységre rendelkezésre áll a népszámlálás idején készített házösszeírás, amiből kitűnik, hogy 1900 és 1910 között kereken 332 ezerrel gyarapodott a lakóházak száma, s ennek alapján Fellner az értékgyarapodást 797 millió koronára teszi.⁴⁷ Ezzel kapcsolatban azonban további pontosításra van szükség. Egyrészt a házösszeírási adatok a fővárosi lakóházakat is tartalmazzák, igaz, hogy azoknak gyarapodása, kereken 6 ezer lakóház, az országos házállományhoz képest jelentéktelen. Fellner viszont az egy házra eső értéket úgy számolja ki, hogy az összes lakóház értékét — beleértve a budapestieket is — osztja a lakóházak számával. Ez azonban a fővárosi házak jóval tetemesebb értéke miatt már számottevően torzít. A budapesti házak értéke az ország összes lakóháza értékének kb. 23%-át tette ki. Pontosabb eredményre jutunk tehát, ha az országos összegből a fővárosi házak értékét és számát is levonva állapítjuk meg egy-egy ház értékét. Ennek eredményeként a vidéki épületekbe fektetett tőkét 600 millió koronára becsülhetjük.⁴⁸ Az 1900—13 évekre vidéki vonatkozásban is legalább további 200 millió korona befektetést kell figyelembe vennünk.

A házépítésbe fektett tőke tehát 1900 és 1913 között kereken 1,6 milliárd koronára rúgott. A belső felhalmozás tételeinél természetesen ez esetben sem vehető figyelembe az egész befektetett összeg, hiszen ismét le kell vonnunk a

⁴¹ Vö. Berend—Ránki: i. m. 156. l.

⁴² A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei. 1894—1909. 278—279. l.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1914. 217. l.

⁴³ Uo. 125, 126. l.

⁴⁴ A 400 millió összeg feltehetően túlzott, hiszen a kis- és nagyipar között fennálló termelési különbség folytán a tőkebefektetések és a termelés közötti arány nem egyforma. Ennek ellenére nem tartjuk szükségesnek a felhalmozási összeg csökkentését, mivel az előállott túlnövekedés ellensúlyozhatja a kisipar kevésbé áttekinthető területein figyelembe nem vehető felhalmozási összegek kiesését.

⁴⁵ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 27. l.

⁴⁶ A kibontakozó válság következtében az új építkezések száma az előző évi 10%-ára esett, az eladott téglák mennyisége egyharmadára csökkent. Az előző évről folyamatban volt építkezéseket is figyelembe véve tehát az 50 millió befektetés maximálisnak tekinthető.

⁴⁷ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. 142. l.

⁴⁸ 1910-re Fellner 8,5 milliárdra becsüli az összes, 3599 ezer lakóház értékét, ebből a budapesti lakóházak értéke kereken 2 milliárd.

házakra bankforrásokból nyújtott jelzáloghitelek összegét. 1900 és 1913 között ennek növekedése 700 millió koronát tett ki.⁴⁹ A belső felhalmozás során figyelembe vehető tétel tehát végül is 900 millió korona, vagyis évente átlag mintegy 70 millió.

A záloglevelek és községi kötvények állagának növekedésénél ez esetben sem vehetjük figyelembe a belföldön elhelyezett tételeket, hiszen azokat főként bankok vették át, vagyis a bankok esetében már egyszer számításba vett tőkeösszegeket ismételten számítanánk. Csakis a külföldön elhelyezett tételek jöhetnek tehát számításba, s azok értéke 1900 és 1913 között 1010 millió koronát tett ki. Évente átlagosan tehát 78 milliót.⁵⁰

Végezetül az államkölesönök állományát kell megvizsgálunk. A századfordulótól a világháborúig eltelt évek során az államkölesönök állománya 1229 millió koronával nőtt.⁵¹ Figyelembe véve, hogy a külföldi kézben levő államadósság-állomány az adott időszakban csupán 160 millóval gyarapodott, a kölesön-állomány gyarapodása túlnyomóan belső forrásokra vezethető vissza. Tekintettel arra, hogy az állami beruházások értékét 1458 millió koronára teszik,⁵² a beruházások fedezetét az újonnan felvett kölesönök mellett részben az államháztartás rendes bevételi forrásaiból biztosították. Ez utóbbiakat viszont a vasúti befektetések révén legnagyobb részben már figyelembe vettük. Az államkölesönök tételét tehát, mint új felhalmozási tényezőt, a század elején csupán a 160 milliós, vagyis évi 13 milliós külföldi tételként kell figyelembe vennünk.

Összegezve tehát az eddigi tételeket a következő képet nyerjük. 1900 és 1913 között összesen több mint 11 milliárd korona tőke halmozódott fel Magyarországon. Ebből 1,8 milliárdot tett ki a közvetlen külföldi investíció. A világháború előtti évek magyar gazdaságának tőkefelhalmozásában tehát a belföldi források és külföldi tőkebeáramlás aránya 82 : 18. Ez az arány eddigi ismereteink alapján rendkívül meglepő. Egyrészt a kérdés megközelítésének alapját eddig úgyszólván kizárólag a Fellner Frigyes által közölt külföldi tőkebehozatali adatok képezték, melyek szerint 4,7 milliárdról 8,4 milliárdra, vagyis 3,7 milliárd koronával nőtt a külföldi befektetések állománya.⁵³ A részletes számítások alapján azonban világossá vált, hogy az adósság-állomány növekedése ebben az időszakban nem volt azonos a tőkebefektetések növekedésével. A különbség abból adódik, hogy Fellner 1900-ra vonatkozó számításai bizonyos pontatlanságokat tartalmaznak, amennyiben egyes 1913-ban már figyelembe vett tételeket 1900-ban nem vesz számításba (elsősorban a vasúti és jelzálogállományra utalhatunk),⁵⁴ másrészt a tartozás-állományt 1,35 milliárd koronával növelte az osztrák államadóssághoz az 1908. évi XVI. t.c. alapján vállalt magyar hozzájárulás, ami a valóságban nem ténylegesen felvett kölesönt jelentett, hanem csupán részvállalást a korábban felhalmozott osztrák államadóssághoz. Ez a tétel a nemzeti jövedelmet kamat és törlesztések formájában jelentősen terhelte, de a nemzet-

⁴⁹ A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei az 1894—1909. években. 51. l. Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 251. l.

⁵⁰ Fellner: A nemzeti jövedelem becslése. 26. l.; Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. 144. l.

⁵¹ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. VI. számú táblázat.

⁵² Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 366. l.

⁵³ Fellner: A magyar nemzeti vagyon becslése 23. l.; Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 63. l. Erre az adatra hagyatkoztunk magunk is 1955-ben megjelent könyvünkben (Magyarország gyáripára 1900—1914. 118. l.).

⁵⁴ Vö. A magyar nemzeti vagyon becslése. 22. l.; Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 63. l.

jövedelem termeléséhez nem járult hozzá. Ha ezeket a mozzanatokat figyelembe vesszük és a szükséges korrekciókat elvégezzük, akkor a Fellner és a mi számításaink közötti különbség már rendkívül kicsiny. Ez természetesen nem a gazdaság tényleges finanszírozásában fennálló arányokat jelenti!

A felhalmozásra vonatkozó számítások során áttekintést nyertünk a felhalmozott tőkék befektetési megoszlásáról. Ezek szerint a mezőgazdaságnak 3,2 milliárd korona, vasútépítésre 1,4, házépítésre 1,6 és az iparfejlesztésre 1,2 milliárd korona út, híd- stb. építésre 400 millió korona jutott. A bankoknál felhalmozott és az előző tételekben nem jelentkező több mint 2 milliárdos összeg⁵⁵ egy része még befektetésre kerülhetett az iparban — hosszú lejáratú folyószámlahitelek — részben a városfejlesztés és útépítés stb. területein. További nagy része nyilvánvalóan kereskedelmi hitelek és egyéb rövidlejáratú hitelezések céljaira szolgált, vagyis nem került ténylegesen beruházásra.

A magyar nemzetgazdaságba tehát mintegy 7,8 milliárd koronát fektettek be 1900 és 1913 között, vagyis évente átlagosan 600 millió koronát.

Ha figyelembe vesszük, hogy 1900 és 1913 között az országba áramló 1,75 milliárd koronára rúgó számításba vett külföldi tőke mind beruházásra került, akkor nyilvánvaló, hogy a felhalmozásnál számított arányok korrigálhatók, és végül is a magyar gazdaságba fektetett tőkék 24%-a származott külföldi, 76%-a pedig belső forrásokból.

A beruházások bemutatott színvonala alapján a nemzeti jövedelem termelése a vizsgált periódusban jelentősen meggyorsult, s az első világháború előtt — Fellner adatai alapján — a következő képet mutatja:

A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 4550 millió koronát tett ki. A bányászat és kohászat hozzájárulása 145 millió, a gyáriparé 1258 millió, míg a kézműiparé 437 millió. A kereskedelem és szállítás által termelt nemzeti jövedelem értéke 722 millióra rúgott.

Az ország nemzeti jövedelme tehát 1913-ban kerekén 7112 millió koronát tett ki.

A századforduló után végbement gazdasági növekedés ezek alapján úgy szólván ugrásszerű volt, hiszen a nemzeti jövedelem több mint megkétszereződött. A valóságban azonban a növekedés üteme nem volt ilyen gyors, hiszen a másfél évtized folyamán nem elhanyagolható áremelkedések következtek be.

Változatlan — 1898—1900. évi — áron számítva a nemzeti jövedelem 5064 millió koronára, vagyis 46%-kal növekedett. A növekedés arányait és a nemzeti jövedelem megoszlását a következő táblázat szemlélteti:

Nemzeti jövedelem változatlan áron				
	1900		1913	
	ezer koronában	%	ezer koronában	%
Mezőgazdaság	2227	63,6	3094	61,9
Bányászat-kohászat	94		112	
Gyáripar	567	24,6	968	27,9
Kisipar	200		335	
Szállítás—kereskedelem	409	11,8	555	10,2
Összesen	3497	100,0	5064	100,0

⁵⁵ A jelzáloghitelezés, a bankok tárcájában felhalmozott részvények és kölcsönkötvények levonása után kb. ekkora összeget tett ki a bankok összes tőkeállománya.

Mindezek után áttekinthetjük a nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás néhány főbb mutatóját a dualizmus egész időszakára.

1867 és 1913 között a magyar gazdaságban, az előzőekben áttekintett tények alapján megállapíthatjuk, kerekén 22 milliárd korona tőke halmozódott fel, amiből hozzávetőlegesen 17 milliárd kerülhetett tényleges befektetésre.^{55a} Ez utóbbi összegből 6,8 milliárd külföldi forrásokból származott. A dualizmus egész időszakára vonatkozóan a magyar gazdaság fejlesztésére történt befektetések 60%-a tehát belső felhalmozás, 40%-a pedig külföldi befektetések eredménye.

A jelentős, évente több mint 360 millió befektetések nyomán a termelőerők viszonylag gyors fejlődésnek indultak és a főbb termelési ágak számottevő termélemelkedést értek el.

A mezőgazdaság termelése a kiegyezéstől az első világháborúig a következő fejlődést mutatta:

Év	Folyó áron	Változatlan áron ^{55a}	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867—1870	1950	1814	100	—
1900	3758	3758	207	107
1913	7740	5265	290	40

A XIX. század végén a termelés értéke több mint megkétszereződik, s a XX. század elején újabb 40%-kal emelkedik.

A gyáripar termelésének emelkedését a következő adatok szemléltetik:

Év	Folyó áron	Változatlan áron ^{55a}	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867 ⁵⁷	240	175	100	—
1900	1400	1400	800	700
1913	3314	2539	1450	81

Az ipar tehát, a dualizmuskori Magyarországon rendkívül gyenge alapokról indulva, ugrásszerűen fejlődött, s a fejlődés még a XX. század elején is igen gyors.

A mezőgazdaság és ipar átlagos évi fejlődésének üteme tehát a kiegyezéstől a világháborúig eltelt évtizedekben egészében 2,6, illetve 11,2%-ot tett ki. (A mezőgazdaság 1867-től 1900-ig évente átlagosan 2,5, 1900-tól 1913-ig 2,9%-kal növelte termelését. Az ipar 14,2, illetve 5,8%-kal.)

^{55a} Változatlan áron 21 milliárdra tehetjük a felhalmozódást, s mintegy 16 milliárd a befektetés összege. Ennek meg előlően 1867—1873 között átlag évi 320 millió, 1873—1900 között évi 300, 1900—1913 között 420 millió korona volt a befektetés.

⁵⁶ 1897—1901-es árak alapján számítva. A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban. 1867—1963. 32. l. alapján.

⁵⁷ Az 1860-as évek elejére vonatkozó adat.

⁵⁸ A változatlan árakat a Preisstatistik. Bpest. 1913 (Magyar Statisztikai Közlemények) c. kiadványban közöli Sauerbeck-index alapján számítottuk (1897—1900-as árakon).

A nemzeti jövedelem, elsősorban az előbbi ágazatok fejlődése alapján, a vizsgált periódusban a következő növekedési eredményt érte el:

Év	Folyó áron	Változatlan áron	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867	1330	1180	100	—
1900	3497	3497	296	196
1913	7112	5064	4529	46

A nemzeti jövedelem tehát a dualizmus időszakában több mint négyszerezése emelkedett. Ez a növekedés évente átlagosan 3,7%-os — 1867-től 1900-ig 3,9, 1900-tól 1913-ig 2,9% — növekedési ütemnek felel meg.⁵⁹

*

A nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás alakulására, a dualizmus időszakra vonatkozó első számítások, melyeknek főbb eredményeit adtuk jelen írásunk keretében közre, a gazdasági fejlődés értékelésének fontos új mozzanataira vetnek fényt, s alapot szolgáltathatnak további vizsgálódások számára.

И. БЕРЕНД—Д. РАНКИ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДОХОД И НАКОПЛЕНИЕ КАПИТАЛА В ВЕНГРИИ, 1867—1914

Резюме

Исследователи истории народного хозяйства Венгрии до сих пор не обращали внимания на важные хозяйственные проблемы национального дохода, источники накопления капитала и соотношение внутреннего и внешнего финансирования. На основе критического исследования — часто отрывочных — источников, авторы поочередно рассматривают периоды 1867—1873, 1873—1900 и 1900—1914 и пытаются дать приблизительные данные относительно названных факторов. Авторы приходят к заключению, что за время существования Австро—Венгерской Монархии сельскохозяйственная продукция увеличилась приблизительно в 3 раза, промышленная продукция в 14 раза, то есть размер среднегодового развития равнялся в первом случае 2,6%, а во втором случае 11,2%.

В первую очередь под влиянием этих факторов национальный доход исследуемого периода увеличился в среднем на 3,7% в год, то есть увеличился в 4 раза.

Конечно данный размер роста не является одинаковым во всех периодах. До конца 19 столетия размер роста равнялся в среднем 3,9% в год, а в начале 20 ст. достигал лишь 2,9%.

60% необходимых за данный период инвестиций в интересах увеличения национального дохода было взято из внутренних, а 40% из заграничных источников, однако в первые десятилетия современного капиталистического развития больше половины инвестиций являлось заграничным а с начала 20 в. лишь приблизительно четвертая часть.

Цель авторов: исследуя данные относительно образования национального дохода и источников финансирования, создать базу для дальнейшей научной работы.

⁵⁹ 1873 és 1913 közt a nemzeti jövedelem emelkedésének üteme az Egyesült Államokban 4,5%, Angliában 2,6%, Németországban 2,6%, Oroszországban 2,5% volt.

I. BEREND—GY. RÁNKI

**REVENU NATIONAL ET ACCUMULATION DES CAPITAUX EN HONGRIE
ENTRE 1867—1914**

Résumé

Les investigations relatives à l'histoire économique de la Hongrie ont jusqu'à présent négligé de porter attention aux importants problèmes surgis dans la seconde moitié du XIXe siècle, tels la formation du revenu national, les ressources de l'accumulation des capitaux à l'intérieur du pays, la proportion que le financement intérieur et étranger connurent l'un vis-à-vis de l'autre. Fondés sur la mise au point critique des sources à leur disposition, sources incomplètes pour la plupart des cas, les auteurs se mettent à examiner successivement les périodes allant de 1867 à 1873, de 1873 à 1900 et de 1900 à 1914 et font des efforts pour établir un calcul approximatif quant aux facteurs en question. Ce faisant ils arrivent à conclure que la production agricole à l'époque de l'existence de la Monarchie Austro-Hongroise monta à son triple, alors que la production industrielle accusa une quantité quatorze fois plus élevée, c'est à dire le rythme d'augmentation de la première se traduisit par 2,6, celle de la seconde par 11,2%. C'est en premier lieu sous l'effet de ces facteurs que le revenu national montra dans les périodes en question une augmentation moyenne annuelle se chiffrant par 3,7%, augmentation s'élevant à plus de son quadruple.

Cependant ce rythme d'augmentation n'était pas sans accuser dans les différentes périodes de divergences considérables, faisant avant le tournant du siècle 3,9%, chiffre qui au début du XXe siècle se réduisit à 2,9%.

Les 60% des investissements nécessaires à l'augmentation du revenu national furent couverts pendant toute la période étudiée des ressources intérieures et ce n'était que 40% qui y entrèrent en ligne de compte comme ressources étrangères; cependant au cours des premières dizaines d'années de l'évolution capitaliste moderne c'étaient les investissements étrangers qui constituèrent plus de la moitié des ressources, quantité qui après le tournant du siècle retomba à son quart.

Par ces calculs concernant le revenu national et les ressources du financement la présente étude s'inscrit comme objectif de jeter les fondements à des investigations ultérieures.

SÁGVÁRI ÁGNES

Népfront és proletárdiktatúra

Jelen tanulmány része egy nagyobb munkának, mely a magyarországi népfrontpolitika, népfrontmozgalom és az azt szervező pártszövetség fejlődésének problematikáját vizsgálja. 1944—1947 között — bár jelentős módosulásokkal és sok ellentmondással — de mégis hatottak a nemzetközi hitlerellenes és antifasiszta szövetséget összetartó erők. Az ország belpolitikáját — jóllehet az értelmezésben és a végrehajtás módját tekintve éles összeütközésekkel terhelten — a közös, vagy legalábbis a burzsoázia részéről nem vétőzható demokratikus feladatok uralták. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjaiban meglevő különböző áramlatok még nem öltötték önálló programot alkotó, szervezetileg is körülhatárolható csoportosulások formáját.

Az 1947-es év fordulatot hozott mind a nemzetközi erőviszonyok, mind a magyarországi politikai átalakulás további céljai terén. A népi demokratikus forradalom szocialista feladatainak előtérbe kerülése az egyes társadalmi és politikai csoportok soraiban éles polarizációhoz vezetett. A burzsoázia a hatalomból kiszorult. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot alkotó pártszövetségben jelentős eltolódások mentek végbe.

Történeiszvitáink egyik központi kérdése most ez: törvényszerűnek tekinthető, vagy mesterséges politikai akciók következménye-e a végbement polarizáció? Milyen kölcsönhatás érvényesült a nemzetközi politikai frontok alakulása és a belső társadalmi-politikai harcok között? Milyen előzményekre tekinthet vissza az 1948 utáni években felülkerekedő dogmatikus elmélet és szektás gyakorlat? Szükségszerű velejárója volt-e ez a polarizációnak? Ha pedig nem: milyen társadalmi talajról és elméleti forrásból fakadt? Az itt közzétett vázlat e kérdések megvilágításához kíván néhány adalékkal hozzájárulni.

Az imperialisták kelet-európai támadó politikájának kibontakozása. A kommunista mozgalom új stratégiái elvei. A nemzetközi erőviszonyok és belső társadalmi változások hatása a pártharcokra.

1947 őszét a polgári és szocialista erők elkeseredett küzdelme uralta. Az ellenzék fordulatot akart kikényszeríteni. A forradalmi balszárny a fejlődés ütemét akarta gyorsítani. Az események menetét — és ez a fő — a nemzetközi helyzet a döntés felé terelte. A két momentum — a nemzetközi és belpolitikai — összefonódott, egymást befolyásolta. Miután azonban az ország adott nemzetközi elhelyezkedése a baloldali erőknek kedvezett, a status-quo megváltoztatására mind az ellenzék, mind az imperialisták részéről egyetlen megoldás, az ország belügyeibe való közvetlen beavatkozás kísérlete kínálkozott.

A burzsoázia ui., amint már nem volt a hatalom részese, céljait nem a *hatalomban* elérendő eltolódásokkal, hanem annak gyökeres megváltoztatásával szándékozott kivívni. Tisztában volt vele, hogy képtelen pusztán belső erőkkal rendszerváltozást előidézni. Ismert képviselői révén tehát beavatkozásért az Egyesült Államok kormányköreihez folyamodott. A magyarországi restaurációs törekvések egybeestek az Egyesült Államok szándékaival is. De úgy tűnik, hogy az Egyesült Államok nem fűzött túlzott reményeket a belső ellenzék vezetésével végbemenő restaurációhoz, ezért a hazai ellenforradalmi csoportosulások támogatása mellett, Nagy Ferenc és hozzá hasonló kelet-európai politikusok vezetésével emigráns kormányok felállításán fáradozott. Ezekből a vezérekből szervezet alakult, amelynek programját mi sem mutatta jobban, mint júliusi kiáltványuk, amelyben felszólították az Egyesült Államokat, avatkozzék be fegyveresen Európa belügyeibe.

Kelet-Európa sorsa, országunk fejlődése több vonatkozásában már 1945-től a nemzetközi érdeklődés homlokterében állott. Egyfelől: ami a Szovjetuniót illeti, a szovjet kormányt foglalkoztatta a kérdés állami biztonsági szempontból is. A második világháború tanulságain okulva nem engedhette meg, hogy az évtizedeken át szovjetellenes felvonulási területként felhasznált kelet-európai térség ismét azt a szerepet töltsse be a nemzetközi politikában, mint korábban. Másfelől: ezen országok nemcsak katonapolitikai ütközőpont szerepét töltötték be a nemzetközi politikában, hanem, a kielezett társadalmi-politikai-gazdasági feszültségek kövekeztében, a náciellenes felszabadító mozgalmak eredményeként a népi demokratikus forradalmak színterei lettek és ezzel kivívták világszerte a társadalmi haladás híveinek, köztük a szocialista Szovjetuniónak a rokonszenvét és támogatását. Ezzel párhuzamosan fokozottabban magukra vonták az imperiaalista körök éles támadását.

Három esztendeje majd minden nemzetközi tárgyaláson valamilyen formában szóba került a kelet-európai kormányok helyzete. Európában még be sem fejeződött a háború, amikor 1945. április 23-án Truman ultimátumszerűen közölte Molotovval, hogy kétségbevonja a jaltai egyezmények értelmében született lengyel kormány jogát arra, hogy országát a megalakítandó Egyesült Nemzetek Szervezetében képviselhesse.¹ Ez a gesztus már utalt arra, hogy az Egyesült Államok bele akar szólni a kelet-európai kormányok státuszába, hogy eleve garanciát kíván az Egyesült Nemzetekben résztvevő tagállamok politikai hovatartozására. Fleming a hidegháborúról szóló munkájában, a kérdés eredetét tárgyalva, nem alap nélkül tulajdonít ennek az eseménynek különös jelentőséget. „Egyesek szerint a hidegháború csak 1947 körül kezdődött — írja —, de ebből az epizódból is nyilvánvaló, hogy Truman elnök még alig volt két hete hivatalban, amikor kész volt megkezdeni a hidegháborút.” Roosevelt és Hull arra irányuló sokévi munkája, hogy kiépítse a szovjet vezetőkkel a megértésnek azt az alapját, amely a békekötés során is fennmarad, — 1945. április 23-án veszendőbe ment.²

Május 12-én Truman előzetes bejelentés nélkül leállította a háborús kölcsönbérleti szerződések keretében a Szovjetuniónak és Angliának juttatott élelem-, ruha-, fegyver- és lőszerszállítmányokat. Rövidesen visszavonta a Szovjetunió háború utáni újjáépítésére előirányzott, már részben letárgyalt többmilliós nehézipari berendezésből álló kölcsön folyósítását.³ Mindez akkor történt, amikor

¹ William D. Leahy: I was There. 351—352. l.

² D. F. Fleming: A hidegháború. London. 1960, magyar nyelvű kézirat 8. l.

³ Harry Truman: Memoirs. I. köt. 221—222. l.

az Egyesült Államok ismételt kérésére a Szovjetunió kötelezte magát a Japán elleni hadüzenetre. A gazdasági jellegű korlátozások mögött a Szovjetunió gazdasági potenciáljának nem ismerése és lebecsülése húzódott meg, az a tévedés, hogy a Szovjetunió olyan mértékben ráutalt az Egyesült Államok kölcsönre, hogy gazdasági nyomással diktátumot lehet vele szemben alkalmazni.

1945-ben alig csendesedett el a fegyveres összecsapás zaja, azonnal megkezdődött tehát a hatalmas gazdasági, technikai, diplomáciai mérkőzés, amelynek fordulatai az egész világ sorsára és az egyes országok életére is rányomták bélyegüket.

Munkánknak nem feladata a kérdés részletes vizsgálata, csupán néhány főbb eseményt emelünk ki ezúttal, amelyek az 1947-es kelet-európai helyzet és fejlemények megértéséhez elengedhetetlenül szükségesek.

A potsdami értekezleten és 1945 augusztus hó folyamán ismételt angol—amerikai követelések hangzottak el a Balkánon megtartandó választásokról. Azok a kormánykörök, amelyek nem láttak indokot arra, hogy a fasiszta Spanyolország belpolitikájába beavatkozzanak, Kelet-Európában többször szabták elismerésük feltételül e kormányok átalakítását. 1945 szeptemberében megnyílt a külügyminiszterek első, londoni konferenciája, ahol azonban egyetlen kérdésben — így a Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal kötendő békeszerződés ügyében — sem történt megállapodás.⁴

Mindezek a döntések már az atomzsarolás légkörében fogantak. Ne felejtjük el, hogy többoldalú megfontolás után határoztak úgy a Fehér Házban, hogy a szövetségesek tájékoztatása nélkül ledobják Hirosimára az atombombát. A veszély tudatában levő tudósok aggódó figyelmeztetése ellenére, a bevetéssel egyidejűleg szigorú korlátozások léptek életbe az atombomba titkának megőrzésére, nehogy a gyártási eljárás a korábbi szövetséges, a Szovjetunió előtt ismertté válhasson.⁵ Világos tehát, hogy az atomfegyver bevetésének valódi célja nem egyértelműen a múlt háború bevégezése, hanem sokkal inkább egy elkövetkező háborús eshetőségre való utalás volt. Az atombombázás a katonai túlsúllyal kivívandó nyugati fölény kierőszakolását, ezen belül pedig az Egyesült Államok nemzetközi hegemoniájának biztosítását szolgálta.

Éppen az atommonopólium birtokában Truman egyik első lépése az volt, hogy az 1945 októberi „igazságosság elvét” meghirdető 12 pontos beszédében rendszerváltozást követelt a kelet-európai országokban. Az elnök ugyan hangsúlyozta, hogy „a pusztításnak ezt az új eszközt szent felelősségnek tekintjük”, de még ugyanezen a héten újságíróknak adott nyilatkozatában a megkezdett fegyverkezési hajszában elfoglalt amerikai vezetőszeret jelentőségét méltatta.⁶

November 15-én amerikai—angol—kanadai közös nyilatkozat látott napvilágot, amelyben az aláírók az atomkutatás és bombagyártás terén elért eredményeikről kölcsönös tájékoztatásra kötelezték magukat. Az így megszerzett monopólium urai egyúttal javaslatot tettek a világ bármely részén — tehát a Szovjetunióban is — folyó kutatás és kísérletek azonnali ellenőrzésére. Ezzel a dokumentummal kezdődött az egyoldalú közlemények hosszú sora, elindult az atomtitok megőrzésének elvén épülő nemzetközi egyezmények tervezetének

⁴ Konferenzen und Verträge. Ploetz Verlag. Würzburg. 1959. II. rész. 283. l.

⁵ „A jelenlegi körülmények között nem áll szándékunkban a katonai alkalmazás összes lehetőségeinek feltárása, amíg alaposabban meg nem vizsgáljuk azokat a módszereket, amelyeknek a segítségével megvédehetjük magunkat.” UP tudósítás 1945. aug. 7.

⁶ Fleming: i. m. 92—93. l.

azóta is tartó áradata. Olyan megoldási javaslatok születtek, amelyek a Szovjetunió kutatómunkáját és nyersanyaglelőhelyeit feltárva, azokat nemzetközi keretek közt, de nyugati ellenőrzésnek kívánták alávetni. Fleming megállapítása ismét reálisnak hangzik: „1945. november 15-én már adva volt az atomfegyver-hajsa megkezdésének minden előfeltétele.”⁷

Ugyancsak a haditechnikai túlsúlyra alapította Churchill hírhedt, preventív háborút sürgető, az Egyesült Államokbeli Fultonban elhangzott beszédét. Churchill — aki korábban a második világháborút, méginkább Hitler hatalomra-jutását megelőzően évtizedeken keresztül sikertelenül kísérletezett a Szovjetunió bekerítésével, de a háború folyamán Anglia védelmében végül a Szovjetunió szövetségére szorult — az atombombában vélte felfedezni azt a fegyvert, amelynek pusztító felmutatása elegendő lesz ahhoz, hogy új diplomáciai-katonai helyzetet teremtsen a világban. „Felelelem figyelmeztető szavam — lehet, hogy csak már kevés idő van hátra” — mondta félreérthetetlen célzással a „hatalmas árnyéka, a szovjetekre” utalva. Egyrészt tagadta a háború elkerülhetőségét, másrészt a háború megállításának eszközét elsőprő katonai túlerő felállításában látta.⁸ Nyilvánvaló, hogy Churchill beszédét — annak ellenére, hogy az a társ-szerződés nem vállalta — Truman elnökkel egyeztetette, hiszen egy nagyhatalom vezető személyiségének ilyen nagyjelentőségű megnyilatkozása az Egyesült Államok területén, az elnök tudomása nélkül nem hangozhatott el. A Churchill-féle előterjesztés tartalmazta az Egyesült Nemzetek Szövetsége kiegészítését nemzetközi fegyveres erőkkel, egy angolszász egyesített vezérkar felállítását és a világ különböző részein elhelyezett tengeri és légi támaszpontok fenntartásának javaslatát.

Kétség nem fér hozzá, hogy ilyen légkörre sokkal inkább az 1946 júliusában a Bikini szigeten robbant atombomba, mintsem az atomellenőrzésről szóló tárgyalások voltak jellemzőek. De az atomrobbantás bizonyos józanságra is ösztökölt. Az általános lefegyverzésre vonatkozó szovjet tervet az Egyesült Nemzetek Szövetségében rokonszenven fogadták. A háborús konfliktust előidéző zónák csökkentésének szándéka állt a volt csatlós országokkal kötendő békeszerződések tervezetének előkészülete mögött. Mindennek eredményeképpen érezhető volt, jelentkezett az a felfogás is, amely szerint „átmenetileg stabilizálódtak a világhatalmak befolyási övezetei... Végbement a háború győztesei közötti kapcsolatok stabilizálódása.”⁹ Ebből kifolyóan hosszú évtizedes béke-időszak bekövetkeztét várták a Nyugat egyes liberális irányzatai, de nem zárkózott el ennek lehetőségétől a nemzetközi kommunista mozgalom sem.¹⁰

Ennek a nézetnek, perspektívának viszont ellentmondtak az Egyesült Államok politikájának újabb lépései. Truman doktrínájának meghirdetése, mely szerint az „egész világnak el kellene fogadnia az amerikai rendszert, sőt az amerikai rendszer csak akkor maradhat fenn Amerikában, ha világrendszerre

⁷ Fleming: i. m. 107. l.

⁸ A kérdéssel maga Churchill nyilatkozott a The New York Times 1946. ápr. 11-i számában.

⁹ Howard K. Smith: The State of Europe. 16—18. l.

¹⁰ Vö. Rákosi Mátyásnak nemzetközi kérdésekben adott nyilatkozataival. Mint ismeretes, több kelet-európai kommunista párt — így a MKP is — ebben az időszakban dolgozta ki a szocialista forradalom békés útjának tervét. Elképzeléseik egyik sarkalatos pontja a nemzetközi viszonyok stabilitása volt. „Valószínű, hogy a mi nemzedékünk a legközelebbi húsz—harminc esztendőben világháborút nem lát” — fejezte Rákosi Mátyás. — „A világháború gondolatával a kapitalizmus ugyan játszik, de nem valószínű, hogy megpróbálja ezt valóra váltani.” — A MKP KV 1946. máj. 17-i és aug. 2-i ülésének jegyzőkönyveiből. PI Arch. 1/1—30 és 31.

válík”,¹¹ az Egyesült Államok elnökének szájából annyit jelenthetett, számolni kell avval, hogy az elv sikere érdekében a teljes gazdasági, politikai és katonai potenciál mozgósítására is sor kerülhet.

A Truman-elv meghirdetése fenyegetés, egyúttal eszköz volt a kezdődő gazdasági pangás ellensúlyozására. A görögországi katonai beavatkozás, Törökországban a gazdasági egyeduralom megteremtése, általában az Egyesült Nemzetek Szövetsége megkerülésével történő közvetlen amerikai akciók arról győzték meg a nemzetközi politika megfigyelőit, hogy az Egyesült Államok bármikor kész rá, hogy az általa is hirdetett demokratikus formákat elvesse, ha agresszív tervei ezt úgy kívánják meg. Ez már aláásta a nemzetközi szervezetek tekintélyét és erősítette Magyarországon és a többi kelet-európai országban azt a véleményyt, hogy ügyüket ne bízzák az Egyesült Nemzetek Szövetségére, keressék azokat a politikai formákat, amelyeknek keretében társadalmi fejlődésük, forradalmuk zavartalan folytatása biztosítva lehet.

Ila a Truman-elvben, a Marshall-tervben rejlő azon felszólításra, hogy „csaknem az összes nemzetnek választania kell az alternatív életformák között”, Nyugat válasza májusban az olasz és francia kommunisták kiszorítása volt a kormányból, úgy Keleten az új típusú koalíciós összefogás és az ellenzék elszigetelése, a forradalmi folyamat meggyorsítása merült fel reális feladatként.

Kétségtelen, hogy az *Egyesült Államok kihívása régen előkészített, nem ötlet-szerű és nem is múltó jelenség volt*. De hasonlóan régen érlelődött, a belső társadalmi fejlődésben és nemzetközi körülményekben gyökerezett a kelet-európai népi demokráciák válasza is. *Időszerű lett a belső osztályharcok menetének meggyorsítása*, a megindult társadalmi folyamatnak mielőbb szocialista forradalommal fejleszítése, az *eredeti, majd 1945–46-ban konkrétan is kidolgozott elképzelések módosítása*, ezzel összefüggésben közös stratégia kidolgozása.

Ezek a problémák, a fejlődésnek ezek az ellentétes tendenciái jelentkeztek és csaptak össze Magyarországon — ha még világosan egyértelmű megfogalmazást nem is nyertek — abban a közel egy hónapig elhúzódó kormányválságban, amely az 1947-es válsztás után kibontakozott.

A Magyar Kommunista Párt a választások után — joggal — úgy látta, hogy az új típusú koalícióban kellő tömegtámogatással s alkotmányos hatalommal rendelkezik ahhoz, hogy a hároméves tervben és a Dinnyés-kormány programjában körvonalazott célokat megvalósítsa.¹² A fejlődést az viheti leginkább előre, ha a függetlenségi front júniusi nyilatkozatának szellemében megfogalmazott kormányprogramjavaslatok hamarosan megvalósulnak. A tőkekorlátozást, az államháztartási kiadások csökkentését, szociális és közigazgatási reformot előirányzó intézkedések foganatosítását követelte tehát mind a szeptember 6-ra összehívott országgyűlésen, mind a politikai élet egyéb csatahelyein.

Az ellenzék, amely a szavazatok 39%-át tudta maga mögött, a koalíciós győzelem ellenére sem látta a magyarországi polgári restauráció ügyét elvesztettnek. Nem teljesen irreálisan úgy látták, hogy a nemzetközi helyzet éleződése, a belső fejlődés perspektívái éket verhetnek a koalícióba, a Magyar Kommunista Párt javaslatait megfoszthatják az elengedhetetlen alkotmányos többségtől.¹³ A koalíciós kormányzat választási többségét nem lehetett számításon kívül

¹¹ Put Yourself in Marshall's Place. New York. 1948. 46. 1.

¹³ A népi demokratikus fejlődés leghatározottabb ellenfeleitől megtisztított MNFF az aug. 31-i választásokon 60.1%-t kapott. A koalíció legnagyobb pártja 21.7%-kal a MKP lett; a munkáspártok részesedése meghaladta a szavazók 50%-át.

hagyni. Hogy a többséget megtörjék, iparkodtak a *koalíciót elemeire bontani*, vagy legalábbis két részre szakítani, s a Magyar Kommunista Párttal szembenálló blokkot kialakítani, elsősorban a kisgazdapárt befolyásolása révén.

A pártviszonyok terén tehát a nyárral sok tekintetben ellentétes folyamat indult meg. A választások előtt, július—augusztus hó folyamán az egységes kisgazda gyűjtőpárt elemeire bomlott, egyes rétegei jórészt különböző ellenzéki pártokhoz csatlakoztak, — aszerint, hogy tőkés-liberális, dzsentri-horthysta, gazdálkodó vagy értelmiségi-hivatalnoki, konzervatív vagy demokratikus politikai nézeteket vallottak. Szeptemberben viszont ismét az utódpartok visszaáramlása, vagy legalábbis szövetségként való felajánlkozása volt megfigyelhető, — jórészt abból a célból, hogy a kisgazdapárt politikáját megváltoztassák, s ezen keresztül a koalíciót felrobbantva, a szocialista irányú program teljesítését megakadályozzák.

A volt „alkotmányvédők” szervezett csoportként jelentkeztek felvételre és különböző kompromisszumok útján helyhez jutottak a kisgazdapárt politikai bizottságában.¹⁴ Vidékről együttes pfeifferista-kisgazda küldöttségek érkeztek a kisgazda központba, és tudomására hozták a vezetőségnek, hogy szándékukban áll a kivált szervezők visszafogadása. A Balogh-párt hivatalos megfigyelőkkel képviseltette magát a nagyválasztmány ülésén, részben az egyesülés lehetőségeit vizsgálva, részben az ottani viták s döntések befolyásolása végett.¹⁵

A kisgazdapárt szeptember 11—13-i nagyválasztmányi ülése tehát — melynek feladata a választási eredmények értékelése és a további politikai vonal meghatározása volt — a bal- és jobboldal elkeseredett küzdelme jegyében zajlott le. A választmányban a front egyik oldalán állt a párt elnöke és főtítkára, Dobi István és Gyöngyösi János, továbbá a párt baloldali értelmiségi szárnyának a Fórum-klubban szervezett köre, másik oldalán viszont Kővágó Józseffel, Budapest volt főpolgármesterével az élen, a polgári tagozat vezetői.¹⁶ Ezt az oldalt erősítette a Magyar Függetlenségi (Pfeiffer-párt) taktikája. A Pfeiffer-párt mint párt egyelőre a háttérben maradt, lojálisnak mutatkozott. Képviselői viszont — kiknek túlnyomó többsége korábbi kisgazdákból állott, és súlyuk, befolyásuk a megtisztított kisgazdapártban is érvényesült — mindent elkövettek, hogy a koalíción belüli jobboldali szervezkedést elősegítsék. Távolabbi jövőben a polgári pártok közt megvalósuló fúzió, szövetség vagy lojális együttműködés lebegett szemük előtt, s erre az eshetőségre a párt hivatalosan is kilátásba helyezte, hogy „a Magyar Függetlenségi Párt hajlandó lesz együttműködni a többi ellenzéki párttal és a kisgazdapárttal, ha a polgári gondolat védelméről lesz szó.”¹⁷

A nagyválasztmány politikai vitájának döntő kérdése tehát az volt, sikerül-e olyan jobboldali elkötelezettségű vezetőséget létrehozni, amely fenntartja a koalíciót és bentmarad a függetlenségi frontban, adott esetben azonban az ellenzék támogatásával hajlandó a koalíció átalakítására, vagy ha ez nem sikerül, — vállalja-e a párt kormányképes polgári blokk életrehívását.

A nagyválasztmány e tekintetben némi reményekre jogosította fel a jobboldalt. Még az újonnan választott képviselők is, akik ellen sem politikai, sem erkölcsi kifogás nem merült fel, bizonytalankodtak, szembeállíthatók voltak a vezetőséggel. Többségük az ügyesen összeállított, a szakadást elkerülő, de jobbra-

¹⁴ „Alkotmányvédőnek” nevezte magát a baloldali megújulást ellenző csoport, amely az 1945-ös politika folytatását követelte.

¹⁵ Hirlap. 1947, szept. 7—10. sz.

¹⁶ Z. Nagy Ferenc: Ahogy én láttam. 210. l.

¹⁷ Moór Gyula: Szétforgásolódunk? Ld. Ellenzék, 1947. aug. 30-i sz.

fordulást jelentő ellenlistára szavazott.¹⁸ Ez arra is utalt, hogy számos vidéki szervezetben nem történt a felső szintűvel párhuzamos fordulat, sokan nem azonosították magukat a pártvezetőség baloldali politikájával, vagy legalábbis ingadoztak.

A kisgazda-szervezetek helyi politikája és az országos vezetőség irányvonala közti távolság nemcsak a kormányalakítást érintette, hanem mélyebb összefüggésekre, a népfrontpolitika tömegtámogatására is rávilágított. Nyilván szerepet játszhatott itt a népfrontot kezdeményező Magyar Kommunista Párt politikai és tömegmunkájának az a gyengesége, hogy a nagyfontosságú döntéseket fokozódó mértékben egyoldalúan, csak felső szinten, vagy a centrumokban igyekezett keresztülvinni, és elhanyagolta ezek sokoldalú megalapozását a tömegekben. De a kisgazdapárt vezetőségének is rá kellett döbbsennie, hogy „a párt tömegeinek egy része nem értette meg azt a felelősségteljes demokratikus magatartást és politikai irányt, amit a kisgazdapárt e kormányzatban követni próbált”.¹⁹ Az új vezetőség viszont még nem volt olyan erős, hogy vonalának személyi és szervezeti konzekvenciáit következetesen érvényesítse. Az említett jelenségek újra csak arra figyelmeztettek, hogy a kisgazdapárt tagsága, illetve tisztségviselői a baloldali fordulathoz még csak az első lépést tették meg, melyet a párt egészének demokratikus áthangolására teendő számos lépés kell, hogy kövessen. Érződött, hogy a nagyválasztmány tanácskozása mindenképpen fordulópont lesz.

A jobboldal ideiglenes térnyerése után a nagy személyes tekintéllyel rendelkező Dobi István szólalt fel. Vácolta a döntés súlyos politikai veszélyét. Felépése végül is megfordította a harc kimenetelét. Gyöngyösi János pedig az új vezetőség tevékenységének alapelveként leszögezte, hogy „a koalíció az országra nézve elengedhetetlen kormányzati forma”. Együttal figyelmeztetett, hogy miután a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front a „koalíciós kormányzati formához idomult kisgazdapárttal szemben kapott egy 142 főnyi ellenzékot”, az új helyzet valóban teljesen összeforrott, programban megállapodott koalíciót tesz szükségessé, mindenekelőtt pedig a koalícióban működő pártok közötti bizalmatlanság kiküszöbölését.²⁰

A nagyválasztmányi ülés tehát végül is avval az eredménnyel végződött, hogy a kisgazdapárt nem tette magáévá a polgári egység gondolatát. Viszont felmerült a koalíción belül a paraszti egység lehetősége. A függetlenségi front ismert célkitűzésére alapozó paraszti szövetkezés támaszul szolgálhatott mind magának a pártvezetőségnek, mind a koalíciós pártszövetség munkaképességének, kedvező feltételeket teremthetett volna a dolgozó parasztság körében folytatandó szervezkedés kibontakozásához. Ilyen paraszti egységfrontot ajánlott fel a Nemzeti Parasztpárt augusztusban. Ezt a javaslatát elevenítette fel a választás után, annak tudatában, hogy a párt radikális irányvétele a választásokon teljes egészében igazolódott. „Bebizonyosodott, hogy a Nemzeti Parasztpárt a legszilárdabb bázisa az egyedül helyes paraszti politikának.”²¹

A Nemzeti Parasztpárt helyzete kétségtelenül egyértelműbb volt a kisgazdapárténál. Tömegei „dolgozó szegényparasztok, akik különböző okokból, vagy vallásosságuk miatt, vagy azért, mert feltételezték, hogy a kommunista

¹⁸ PI Arch. Tildy gyűjtemény 8.

¹⁹ Dobi István felszólalásából. Kis Ujság, 1947. szept. 13-i sz.

²⁰ Tudósítás a nagyválasztmány üléséről. Kis Ujság, 1947. szept. 13-i sz.

²¹ „Üri kalandorpolitika helyett paraszti együttműködést.” Szabad Szó, 1947. szept. 10-i sz.

párt nemzetközi és emiatt nem való hazafias parasztembernek, nem jöttek a kommunista párthoz. Egyébként azonban radikális dolgozó szegényparaszti a többségük". A Magyar Kommunista Párt úgy értékelte, hogy „a Nemzeti Parasztpárt tömegei körülbelül ott kezdődnek falun, ahol a kisgazdapárt tömegei végződnek, és hogy ha ott egy éles vonal keletkezik, ez sok tekintetben már izolál bennünket a falu többi rétegétől és megfordítva: ha a Nemzeti Parasztpárt tömegeivel egészséges, szoros a viszony, ez bizonyos fokig hidat képez a Nemzeti Parasztpártnak jobbra levő tömegeihez”.²² Noha a városi szervezeteknek és a párt vezető ideológusainak profilja sokban tarkította a képet, a főkérdésekben mindvégig helyesen, kezdeményezően a függetlenségi front politikája és az erre épülő radikális parasztpolitika mellett szállt síkra. „Égyetlen lehetséges út a koalíciós összefogás és azon belül a szoros paraszti együttműködés” — jelentette ki a vezetőség.²³

Gyökeresen mást fejezett ki a javaslat, mint az előző évi. Amíg 1946 novemberében óvnia kellett a választmánynak a pártot egy kulákvezetésű, a kisbirtokos és földmunkás érdekeket háttérbeszorító, Nagy Ferenc vezette paraszti párt összetákolásától, 1947-ben a szegényparaszti pártként kikristályosodott, országos hálózattal működő Nemzeti Parasztpárt biztonsággal lehetett a középparaszttokra is kiterjedő falusi szervezkedés kezdeményezője és bázisa. Nyilatkozata, melyben hangoztatta, hogy „kész együttműködésre a kisgazdapárttal” és kéri, „vállaljon a kisgazdapárt ebben a parasztságért való felelősségben közösséget”²⁴, a parasztpártok előtt álló közvetlen feladatokat a kormányprogram megvalósításában, a mezőgazdasági érdekvédelem, a kultúrmunka és a szövetkezeti élet fellendítésében jelölte meg.²⁵

A burzsoá restauráció útja a paraszti pártok oldaláról tehát eltorlaszlódott. A polgári blokk szervezői viszont váratlan szövetségeshez jutottak a Szociáldemokrata Pártban, ahol az 1947. szeptember 8–9-i pártválasztmányi ülésen szinte drámai feszültséggel csapott össze a bal- és jobboldal.

Miért a Szociáldemokrata Párt lett objektíve a népi demokratikus fejlődést meggyorsító népfrempolitika ellenzőinek főreménysége? Alkalmassá tette erre a választáson tanúsított ingadozó magatartása, a pártban szerepet játszó két szárny éles elkülönülése, a fejlődés perspektíváiról vallott nézeteik kibékíthetetlen ellentéte. Mindez reményt keltett arra, hogy kispolgári tömegein, részben választóin, de nemkevésbé a polgári ellenzék iránt lojális vezetőkön keresztül a párt esetleg megnyerhető legyen valamilyen polgári pártokkal kötendő, sőt kommunistaellenes szövetség gondolatának. A restaurációs tervek szempontjából a pártnak legnagyobb politikai értéke éppen munkásjellegében rejtett. Az ellenzék tisztában volt azzal, hogy Magyarországon bármilyen fordulat csak akkor lehet valamelyest is tartós, ha a munkásosztály nem fordítható vele egyértelműen szembe, sőt bizonyos fokig lojális iránta. Ilyen közvetítő szerep betöltésére a Szociáldemokrata Pártot kiváltképp alkalmasnak ítélte, hiszen kétségtől munkáspárt volt, nem vette le napirendről a szocialista célok hirdetését, mélyen be volt ágyazva a szakszervezeti mozgalomba. A szociáldemokrácia nemzetközileg is kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett. Polgári fordulat esetén számíthatott

²² Rákosi Mátyás beszámolójából a MKP KV 1947. jan. 14-i ülésén. PI Arch. 1/1—41. — Ez az értékelés ugyanaz év őszén még fokozottabban állt a NPP-ra.

²³ „A kibontakozás útja.” Szabad Szó, 1947. szept. 6-i sz.

²⁵ Uo.

²⁶ Szabad Szó, 1947. szept. 21-i sz.

azon szociáldemokrata pártok támogatására, amelyek Európa főbb kapitalista országaiban vezető kormánypártok voltak.

Sok biztatás érkezett a Szociáldemokrata Párt címére.²⁶ A párt vezetősége is látta, hogy az ellenzék jelenléte következtében a *szociáldemokrata párt lett a mérleg nyelve*. Ezt használta ki akciójában a jobbszárny, midőn oppozíciós politikát javasolt, vagy a választási eredményeket messze meghaladó hatalmi pozíciókat követelt a párt részére. A választási vereség okozta csalódottság ehhez alkalmas hangulati aláfestést adott. A tárgyalásokat a kommunista párttal szembeni sérelmi politika uralta, amelyhez a kommunista párt számos hibája bizonyos reális alapot is szolgáltatott. A szenvedélyes, nemegyszer méltatlan pártvitákból a Szociáldemokrata Párt meggyengülve került ki. A folyamat azzal a pozitív eredménnyel járt, hogy a baloldalon erőteljes eltolódás következett be a legforradalmibb szárny, a kommunisták javára, olyan polgári-kispolgári csoportok befolyását szüntetve meg, amelyek jelenlétükkel és befolyásukkal a Szociáldemokrata Párt politikáját polgári irányba terelték. A munkásmozgalomban érvényre jutó kommunista hegemonia egyúttal negatív következménnyel is járt. Egyes kispolgári, bizonytalankodó rétegeket, amelyek baloldali politikát legfeljebb, ha a Szociáldemokrata Párt szintjén tudtak elképzelni, eltávolított a szociáldemokrata mozgalomtól. Ezek a rétegek — ha nem is lettek volna azonnal közelíthetők a forradalmi átalakuláshoz —, legalább semlegesíthetők lettek volna. Így viszont nem balra mentek, hanem vagy tanácstalanná váltak, vagy még inkább kiszolgáltatottá magukat az ellenzéki pártok demagógiájának.

A Szociáldemokrata Párt vezető tényezőinek legtöbbször a párt politikájának belső ellentmondásai helyett külső, szervezeti, elsősorban a két munkáspárt viszonyát érintő kérdésekben kereste a vereség okát.²⁷ Mindezek az érvek hatottak a Szociáldemokrata Párt egész vezetőségére, közte a baloldalra is. A pártválasztmány vitáiban azonban a reálpolitikai megfontolásokkal érvelő baloldal álláspontja kerekedett felül.

Szerepet játszott a döntésben az ország külpolitikai érdekeinek, tekintélyének védelme. „... A politikai válság megoldása külpolitikai szempontból olyan sürgős, hogy nem tűr, majdnem azt mondhatnánk egy 24 órás halasztást” — mondotta a Stockholmból hazatért Böhm Vilmos.²⁸

A belpolitikai helyzet is a munkáspártok akcióegységén és a baloldali erők összefogásán alapuló koalíciós kormányzást követelt meg. A Szociáldemokrata Pártra mély hatást tett és a választás egyik „nagy tanulsága” volt a „magyarországi ellenforradalmi szellem jelentkezése és elburjánzása”.²⁹ A pártvezetőség a reakciós veszély elhárítását és a köztudat átalakítását tekintette a főfeladatnak, melyet csakis a két munkáspárt együttes erőfeszítése oldhat meg. A szociáldemokrata jobboldal a „párt önállóságát” (értsd ellenzékbe vonulását) kérte számon. Felmerült a választások megpeticionálásának gondolata is.³⁰ A pártveze-

²⁶ Az emigrációban megjelenő legitimista lap, a Krónika, 1947. szept. 15-i száma pl. sajnálkozva állapította meg, hogy „Szakasits elmulasztotta az életében talán csak egyszer adódó nagy történelmi pillanatot, amikor ő és pártja missziót tölthetett volna be az ország életében.”

²⁷ „... hibáink jelentős része éppen a másik munkáspárt iránt tanúsított... lojalitásunkból eredt” — írta a Népszava 1947. szept. 4-i vezércikke.

²⁸ PI Arch. 253/1—138.

²⁹ „Vasfalként áll a párt.” Népszava, 1947. szept. 4-i sz.

³⁰ A petíciós követelésre két körülmény adott alkalmat. A SzDP a kommunista vezetés alatt álló Belügyminisztérium rovására írta, hogy a választási névjegyzékből a szociáldemokrata párttagok egyrésze — köztük olyanok, akik a védelemre határozott ígéretet kaptak — kimaradt. Sérelmezte továbbá, hogy a lakóhelyüktől távollévők számára biztosított szavazócédulákkal, az ún. kékcédulákkal választási manipulációk történtek.

tőség nevében éppen a sérelmi politika egyik fő képviselője, Bán Antal válaszolt. Maga is úgy vélekedett, hogy bármilyen, a Szociáldemokrata Párttól származó ilyen irányú dokumentum a „Szociáldemokrata Pártot akarva-nemakarva a jobboldal élére lendítené és az egész külföldi reakció reménységévé avatná... az újabb lázállapot, amelybe az ország egy újabb választásokkal hónapokon belül kerülne, egyáltalán nem a demokrácia erejének jelentene eredményt”.³¹

A hároméves terv megoldásra váró feladatai is belpolitikai egyensúlyt és szilárd kormányzatot követeltek. Tudva, hogy a nemzeti jövedelem tervezett elosztása, a beruházások összege és iránya, a tervgazdálkodás hatáskörének kiterjesztése még éles osztályösszeütközésekhez vezethet, a Szociáldemokrata Párt választmánya e téren a baloldallal való együttműködés mellett döntött.

A válság megoldása a párt egységének is érdeke volt: az ellenzékbe vonulást a baloldal nem tűrte volna, így a lappangó pártválságból a nyílt szakadás következett volna be. Az adott pozitív állásfoglalás viszont, amely újabb igények bejelentésével párosult és a párt kormányzati pozícióinak bővítését eredményezhette, a választmány együttes jóváhagyását szerezte meg. A kormány tehát a két munkáspárt szeptember 28-i közös programjának alapján kezdte meg működését.

A Szociáldemokrata Párt politikájának kérdése azonban evvel még csak átmenetileg oldódott meg. A szeptemberi tanácskozásokon Bán hármas válságról: az együttműködés, a koalíciós kormányzás és helyel-közzel a párt válságáról is beszélt. Miután az első kettő megoldódott, kiderült, hogy az összes kérdés mögött tulajdonképpen a harmadik, a párt válsága húzódik meg. A szociáldemokrata jobboldalt kétségbeesett sietségre ösztönözték a társadalmi átalakítás üteme és módszere közötti összeütközések, a Szovjetuniótól elforduló „harmadik út” és a tulajdonviszonyok forradalmi átalakítását tagadó „demokratikus szocializmus” tételeinek terjedése. Bíztaást merített a nemzetközi munkásmozgalomban a szociáldemokrata és kommunista politika között az év folyamán kiéleződött vitából, a sok vonatkozásban példaképül állított nyugati szociáldemokrata pártok kommunistaellenes fordulatából.

Október 15-én a pestkörnyéki szervezetek vezetői ultimátumjellegű memorandumot készítettek, amelyben formailag a pártapparátust, lényegileg pedig az apparátus által megvalósított gyakorlati vonalat támadták. A nyilatkozat demonstratív önfeloszlatásra szólította fel a pártot.³²

Az idő és a mozgalom azonban már túlhaladt a kérdés ilyen feltevésén. Szeptemberben még ilyen ellenzéki fellépés visszhangra talált volna a koalíciós pártok egyes köreiből, vitát válthatott volna ki egyes régi szociáldemokrata

A névjegyzékek összeállítása teljesen szabályszerű volt. A kimaradt személyek felkarolását a választási kampányoknál elkerülhetetlen szavazatfogás ugyan magyarázta, viszont a döntés megváltoztatása a választási törvénybe ütközött volna.

A „kékcédulák” választási felhasználása a belügyi és igazságügyi hatóságoknál működő munkáspárti funkcionáriusok előtt ismeretes volt. A „kékcédulával” leadott szavazatok mennyisége az országos arányokon mit sem változtatott, viszont súlyos erkölcsi kárt okozott a kommunista közigazgatási tisztviselőknek.

Lényegesen egyik mozzanat sem befolyásolta a választások kimenetelét. A SzDP visszahívása politikai ingadozásának, méginkább helyzetének következménye volt. Viszont a petíciós javaslat jó alkalomnak tűnt a jobbszárny részére, hogy választási vereségéről s annak igazi okairól elterelje a figyelmet, politikai zsarolásra használhassa fel.

³¹ PI Arch. 253/1—138. 25—26. l.

³² PI Arch. 253/2—28.

csoportokban, közvetlen támogatást élvezett volna a magát lojálisnak feltüntető ellenzék részéről. Októberben a provokációt a kormánypártok visszautasították, a munkásközvélemény figyelmen kívül hagyta, s a már nyílt kártyákkal játszó ellenzék helyeslése — mely pedig időről-időre megnyilvánult³³ — csak kompromittálhatta.

Októberben a memorandum felhívása elszigetelt maradt. Rövidesen az aláírók is ráébredtek, hogy demagógiájuk sem szociális, sem politikai vívmányokhoz nem segíti őket.³⁴ Míg szeptemberben bizonyos pozíciók követelése indokolt lehetett és a választást követő általános paritásos tárgyalások részének volt tekinthető, ilyen értelemben a párt javát is szolgálhatta —, addig októberben ilyen igényeket csakis a rendszeres munka akadályaként lehetett felfogni, annál is inkább, mert az önfeloszlatás gondolata a párt tekintélyét is rombolta.

A memorandum feletti vitában nemcsak a gyakorlati tevékenységet irányító baloldali rétegek befolyása erősödött meg, hanem a letagadhatatlanul élesen szembenálló két szárny nyílt harca kezdődött meg. Eldőlt, hogy az egész Szociáldemokrata Párt jobbrafordulására számítani — merő illúzió. Ennek a felismerésnek — ha ekkor még nem is döntő mértékben — de bizonyos kezdeti konzekvenciái máris jelentkeztek. Például Peyer Károly, akivel akkorra már a haladó Radikális Párt is megtagadta a közösséget, elérkezettnek vélte az időt valamiféle új szociáldemokrata tömörülés létrehozására. A szervezkedés magját saját, jobboldaliként már leleplezett csoportja és a még kevésbé kompromittált új jobboldal alkotta volna.³⁵

Bár Peyerék már 1945-től, méginkább 1946 végétől izolálva voltak, követők kilépése, mint jelenség, tendencia, kétségkívül figyelmet érdemelt, — ha pártszakadást nem is idézett elő. A két szárny szervezeti elkülönüléséről, a párt kettéválásáról csak a befolyásos, a választott testületekben sok szavazattal bíró, egyes munkáscsoportok között is népszerű, azelőtt jobbcentrumnak nevezett, de pontosabban új jobboldalnak minősíthető Kéthly—Szélig szárny kiválásakor beszélhetünk. Mégis a reményvesztett jobboldal távozásának *ténye* annak jele volt — és ebben rejlik az októberi válság igazi jelentősége —, hogy a *jobboldali szociáldemokrata koncepció politikai vereséget szenvedett*.

Október—december folyamán a parlamenti ülésszak munkáját az egyöntetű koalíciós döntések jellemezték. A Pfeiffer-párt feloszlatása a népi demokratikus diktatúra alkalmazásáról tanúskodott, mely a kormánynak adott felhatalmazással együtt a szocialista fejlődést vett állam szerepét fokozta. A spekulációs tevékenység megtorlására életrehívott uzsorabíróságok felállítása nem annyira gyakorlati szempontból volt jelentős, hanem inkább mint irányzat, amely a laikus-társadalmi elem térhódítását jelezte az állami életben. Az adó- és pénzügypolitikával kapcsolatos törvények fokozták az állam tőkekorlátozó funkcióit.

³³ Az ellenzék természetesen továbbra sem mondott le a szociáldemokrata párt megnyeréséről, de azt is látta, hogy a koalíció szétrobbantása egyre nagyobb akadályokba ütköznék. „Ma a koalíció bukását csak az idézheti elő, ha a szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt egyszerre válik ki belőle. „Ezért hangsúlyozta a Pfeiffer-párti Moór Gyula, hogy „a szociáldemokrata pártnak, mely számbeli arányát tekintve jelentékenyen meggyengülve került ki a választásokból, politikai jelentősége óriási módon megerősödött.”

³⁴ A jobboldal taktikájáról ld. *Sánta Ilona: A munkásegység fejlődése a felszabadulás után*. 20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bpest. 1965. 426—428. l.

³⁵ A Peyer-szervezkedés ezen új taktikájának a párt fejlődésében betöltött szerepére Sánta Ilona idézett tanulmánya hívta fel a figyelmet: „Az SzDP ekkor tehát már (1947 novemberében — S. Á.) lényegében két részre szakadt” — írja. Ezt az értékelést korainak, bizonyos fokig túlzottnak tartjuk. I. m. 427. l.

A bankállamosítás fordulatot hozott a népgazdaság jellegében. Az új feladatok már az újtípusú állam gazdasági szervező tevékenységére irányították a figyelmet.

A választásokon eldőlt, hogy a munkásosztály legmozgékonyabb, politikailag legtájékozottabb része egyetért a társadalmi átalakulás meggyorsításával. A szeptemberi pártharcokban kialakult e forradalmi folyamat politikai szövetségének rendszere. A parlamenti ülészekon hozott törvények, valamint a végbement személyi és szervezeti változások a népi demokratikus államot alkalmassá tették a forradalmi folyamat meggyorsítását célzó gazdasági-szervező és politikai-irányító feladatok megoldására.

Nagymértékben próbára tette az osztály- és pártszövetség, a munkásegység, de az új, még sok szempontból átmeneti állam teherbíró képességét is a nemzetközi szinten széles fronton kibontakozó kapitalista-imperialista támadás. A *Truman-elv* és a *Marshall-terv* stratégiai és taktikai kidolgozásáról és realizálásáról van szó. E kérdéseket sokoldalúan boncolták már. Egy elemét azonban — úgy gondoljuk — különösen erőteljesen kell hangsúlyozni. Azt, hogy konkrét céljain túlmenően, az *imperialista politika amerikai vezetés alatt történő szervezett együttműködését, koordinálását kezdeményezte*. Ha ugyan még kezdetleges formában, de kétségtelenül a későbbi politikai-katonai szövetség alapjait rakta le.

A kapitalista országokban az imperialista körök támadásának első lépése az volt, hogy felmondták a második világháborúban kialakult és a forradalmi demokratikus fejlődést elősegítő, nemzetközileg a Szovjetunióval, belpolitikailag pedig a kommunistákkal kötött politikai szövetségeket. Az antifasiszta frontot alapjaiban rendítette meg a munkásosztály akcióegységének felszámolása. A kommunisták kiszorítása a központi és helyi kormányzati szervekből a hatalom egyértelmű burzsoá állammá válását jelentette. Ezt a szociáldemokraták kormánybeli részvétele nem változtatta meg, csupán palástolta. Azáltal, hogy a jobboldali szociáldemokrácia megbontotta az egységes szakszervezeti mozgalmat, az antifasiszta frontot szervezett tömegbázisától fosztotta meg. Nagy szolgálatot tett a burzsoáziának azzal is, hogy a munkásellenőrzést gyakorló üzemi szervek feladatát régi, érdekvédelmi funkcióira szorította vissza.

Az imperializmus kelet-európai stratégiájának célja az egész világ számára vonzó példát nyújtó és Kelet-Európa világpolitikai elhelyezkedését gyökeresen megváltoztató népi demokratikus fejlődés megakadályozása volt. Erőpolitikájának háttérét az atombomba monopóliuma és a kiépült támaszpontok rendszere alkotta. A fordulat kikényszerítésére a gazdasági és politikai befolyásolás eszközét kívánta igénybevenni céljai érdekében, de ha megfelelő alkalom adódik, kész volt a közvetlen katonai beavatkozásra is.

A kommunista és munkáspártok *Tájékoztató Irodájának megalakulása* — válasz volt. De több is annál; kísérlet az új helyzet marxista felmérésére, az erőviszonyokat és a feladatokat kifejező politikai jelszavak és módszerek kidolgozására. *A kommunista válasz csakis egy lehetett: közös stratégia kidolgozása*, az imperializmussal szembenálló erők hatékonyságát fokozó egységes fellépés feltételeinek kimunkálása; *állásfoglalás az ellenállási mozgalmakban kötött szövetségek fenntarthatóságával, illetve továbbfejlesztésével kapcsolatban*; a demokratikus erők mozgósítása az antifasiszta harcban kivívott szabadságjogok megvédésére; a *háborúellenes erők tömörítése* a háborús konfliktussal terhes katonai készülődések és támaszpontstratégia további kiszélesítésének meggátolására.

Kelet-Európában napirendre került a megindult újtípusú szocialista átalakulás perspektívájának tisztázása.

A kommunista pártokat már 1946-ban is foglalkoztatta új Internacionálé megalkotásának problémája. Miután számításba vették, hogy egységes nemzetközi szerv létrehozását az egyes országok belpolitikai helyzete, az országok nemzeti aspirációi nehezíthetik, az az elképzelés vált uralkodóvá, hogy „nem lesz intézkedő szerv . . . , hogy módot adjon arra, hogy az egyes pártok a helyi viszonyokhoz alkalmazva hajtsák végre azt a munkát, ami a proletariátus felszabadításához vezet. . . Az lesz a feladata, hogy a tapasztalatokat közvetítse és nemzetközi kérdésekben megfelelő tervvel lehessen fellépni”.³⁶

1947-ben ennél többről volt szó. Közvetlen feladatként az egyes országok állami-politikai, ideológiai életének — azok belső fejlődésére nézve is kedvező — összehangolása merült fel. A cél a szocialista közösség előnyeire alapozva a világ e részén a társadalmi-gazdasági fejlődés elősegítése volt. Pusztán gyakorlati szempontból nézve is, az új demokráciák független fejlődésének megvédése a közösen támadó imperializmus ellen közös akciót követelt meg. Újabb fellendülést hozott az a felismerés, hogy a szocialista forradalom többé nem a távoli jövő kérdése, hanem nagyonis közeli, mindennapi feladatok megoldásának függvénye.

Míndez tanúsítja, hogy a Tájékoztató Iroda megalakulása szükségszerű és időszerű volt. Az 1947. szeptember 30-án hozott határozat A. A. Zsdanovnak, a „nemzetközi helyzetről” elhangzott ismert referátumán alapult. Zsdanov megállapította, hogy a fasiszta támadó fölött aratott győzelem „élesen megváltoztatta az erőviszonyt a szocialista és kapitalista rendszer között és pedig a szocializmus javára”. Azáltal, hogy a nemzetközi reakció főerői vereséget szenvedtek, „a kapitalista világrendszert a maga egészében újabb veszteség érte”. A háború döntő eredménye az lett, hogy a Szovjetunió nemzetközi jelentősége és tekintélye rendkívül megnőtt. Emellett a szocialista rendszer kilépett egy ország keretéből. Az antifasiszta harcban Kelet-Európában „új típusú államot alkottak, népi köztársaságot, ahol a hatalom a népe, a nagyipar, a közlekedés és a bankok az állam tulajdonában vannak és a vezető erő a lakosság dolgozó osztályainak blokkja, élükön a munkásosztállyal. . . ezeknek az országoknak a népei . . . a szocialista fejlődés útjára való átmenet alapjait is lerakják.”^{36a}

A referátum felhívta a figyelmet a kapitalista rendszeren belül a második világháború következtében erjedő bomlás sokasodó tüneteire. A háború előtti gyarmati rendszer megingott, régi stabilitását többé képtelen volt helyreállítani; a békegazdálkodásra való átállás a 25 év előttinél nagyobb megrázkódtatásokkal járt, s ez fokozta a kapitalista államoknak egymással szemben meglevő ellentéteit. A kapitalizmus válságának ezeket a jelenségeit az egyeduralomra törő Északamerikai Egyesült Államok katonai bázisok kiépítésével, gazdasági segély folyósításával, diplomáciai-politikai nyomással és különböző blokkalakítási kísérletekkel akarta részben ellensúlyozni, részben saját javára fordítani.

A szocializmus és demokrácia sikerei, valamint a kapitalista rendszer válságának újabb jelei joggal juttatták arra a következtetésre a kommunista mozgalmat, hogy „a munkásosztály számára most az a legfőbb veszély, ha lebecsüli saját erőit és túlbecsüli az imperialista tábor erőit”.³⁷

Ez a gondolat azonban nem volt mentes némi egyoldalúságtól, ui. nemcsak az imperialista tábor erőinek lebecsülése, hanem a saját erők forradalmi lehetőségeinek túlbecsülése is hordott magában bizonyos hibalehetőségeket. Előre-

³⁶ PI Arch. 1/1—30.

^{36a} A tartós békéért, a népi demokráciáért. Bpest. 1947. 11., 12., 13. l.

³⁷ Uo. 35. l.

látható volt, hogy a kapitalizmus elleni forradalmi roham, de még az amerikai imperializmus és a vezető tőkés országok kormánykörei elleni közvetlen támadás sem kecségtet sikerrel.³⁸

A kommunista pártok Tájékoztató Irodája a következőkből indult ki: azok az ellentétek, amelyek a háború utáni berendezkedést illetően a szövetségesek között már a háború alatt is megvoltak, a második világháborút követően elmélyültek. *A demokrácia és a reakció harca* a világhelyzet következtében két tábor harcának formáját öltötte. Ebben a küzdelemben a kapitalizmus főereje az Egyesült Államok lett, melynek monopolista törekvése veszélyeztette a többi állam függetlenségét és a társadalmi haladás ügyét. Az Egyesült Államok az imperializmus megszilárdítására első lépésként a még kapitalista rendszerben élő országok társadalmi-politikai rendjének a burzsoázia javára történő konszolidálását jelölte meg. Ezt követte volna az új demokráciák társadalmi rendjének megváltoztatása. Ebből a megfontolásból szorgalmazta a volt fasiszta vezető hatalmak újjáélesztését is. Céljai elérésére válogatás nélkül minden reakciós erőt igénybe vett.

A kapitalista tábor taktikai eszközei felölelték az erőszakkal való nyílt fenyegetést és zsarolást, a politika-gazdasági nyomást, alkalomadtán nem riadva vissza liberális-pacifista jelszavak hangoztatásától sem. Különleges segítséget nyújtott ehhez a szociáldemokrata jobboldal, mely annakidején demokratikus, baloldali erőként szerzett tekintélyét vetette latba az imperialista külpolitika és kommunistaellenes belpolitika elfogadtatására.

A Tájékoztató Iroda a legközelebb megoldandó feladatok között legfontosabbként az imperialistaellenes erők táborrá tömörítését, azaz államokról lévén szó, szoros szövetségi rendszer kiépítését és a gazdasági erőfeszítések egybehangolását jelölte meg. Napirendre tűzte az egybehangolás kiindulópontjául szolgáló „közös imperialista-ellenes és demokratikus program” kimunkálását, a gyakorlati együttműködésre pedig „egybehangolt akcióprogram” megalkotását szorgalmazta.

A harc fő erejét állami vonalon a Szovjetunió és mellette a népi demokráciák adták. Ezért nemzetközi érdek is volt ezen országok perspektívájának, bel- és külpolitikai vonalvezetésének világos, egyértelmű megfogalmazása. Az országok belső küzdelmei is sürgették a döntést. Az amerikai támogatáson felbuzdulva, a burzsoázia támadásba indult a forradalmi folyamat erőszakos eltorlaszolására; ez a baloldalon olyan visszahatást váltott ki, mely a forradalmi folyamat addigi ütemét szükségszerűen meggyorsította. A társadalmi fejlődés gyorsítása, szocialista államok megteremtése és működési elveik összehangolása egyébként az egyes országok belső erőforrásainak jobb kihasználását, a szocializmus következe-

³⁸ A kapitalizmus új fejlődési szakaszáról voltak a fent leírttól eltérő vélemények is. Varga Jenő pl. „A tőkés gazdaság a II. világháború után” c. könyvében utalt rá, hogy a tőkés rendszer bizonyos strukturális változásokkal újabb hosszabb átmeneti periódusra helyre tudja stabilitását állítani. Ezért éppen az átmeneti változások határozzák majd meg döntő módon a tőkés világgazdaság képét a közvetlen jövőben — a legközelebbi évtized folyamán.” (I. m. 13. l.)

Hasonlóképpen felhívta a figyelmet arra, hogy az Egyesült Államok abszolút egyeduralma is csupán átmeneti jellegű lehet. „Angliát — nagy háborús veszteségei ellenére — sem lehet a ranglista második helyéről kiiktatni” — írta.

Mind a két mozzanat arra hívta fel a figyelmet, hogy nem szabad elvetni a demokráciáért való harcban további kompromisszumok lehetőségét, számítani lehet a kapitalista rendszeren belül fellépő ellentmondásokra, amelyek helyes taktika mellett a szocialista erők előnyomulásának segítői lehetnek. Ugyanakkor bizonyos óvatosságra intett esetleges túlzott illúziókkal szemben.

tes híveinek szorosabb összeforrását, Kelet-Európában pedig az összefogás közös, egységes társadalmi alapjait teremthette meg, illetve fejleszthette tovább.

Miután az imperialistaellenes harc központjában az Egyesült Államok világalpolítmiai terveinek megghiúsítása, az országok nemzeti szuverenitásának és függetlenségének védelme állt, ismételten *növekedett a nemzeti elem szerepe a kommunista pártok politikai stratégiájában.*

Élénken foglalkoztatták a kommunista pártokat a *Tájékoztató Iroda határozatainak végrehajtására alkalmazott módszerek.* Milyen legyen az egybehangolás mértéke és mikéntje, a társadalmi fejlődés gyorsításának üteme? S ezzel összefüggésben: hogyan alakul a megváltozott viszonyok között a régi szövetségesekkel a kapcsolat? Mindenekelőtt: milyen változásokon megy keresztül a munkásmozgalom szocialista szárnyához fűződő viszony, a proletár-vezetés szempontjából elengedhetetlen munkásegység realizálásának módja? — Ezek voltak azok a nagy horderejű módszerbeli, de a stratégiára hatást gyakorló kérdések, amelyeket a Tájékoztató Iroda felvetett, de amelyeknek eldöntése az egyes pártokon múltott.

A „fordulat évének”, amely nemcsak Magyarországon, hanem a többi népi demokráciákban és a világpolitikában is a fordulat évének tekinthető, belpolitikai tartalma egységesen a forradalmi folyamat meggyorsítása volt. A közös feladat megkövetelte az alapelvek egységét, előtérbe helyezte a társadalmi-gazdasági-állami fejlődés azonos vonásait, a szervezetenül összehangolt cselekvés szükségességét. A közös vonások felismerése, az *azonos célok* kihangsúlyozása azonban megindított egy folyamatot, amely háttérbe szorította a népi demokratikus fejlődésből eredő, a szocialista építésre is szükségszerűen ható sajátosságokat. Felszámolta az egyes országok és pártok történelmi fejlődéséből adódó, a szocialista fejlődés fő tendenciáit nem érintő ütembeli eltéréseket, — a munkásmozgalom ideológiai, szervezeti egysége kialakulásának és az osztályszövetségek formájának meghatározásánál sematikus megoldáshoz vezetett.

A belpolitikailag egyébként érlelődő gyorsulás hajszolása, törekvés a taktikai lépések külsődleges egységére, formailag ugyan gyors sikerekhez vezetett, de ugyanakkor a tömegek és az előreszaladó kommunista pártok között — éppen az addig fennálló formák és a szövetségi rendszer bomlása folytán — bizonyos distancia keletkezett.

A konferencián Zsdanov azt a reális következtetést vonta le, hogy azok az antifasiszta rétegek, amelyek a német fasizmus elleni harc idején a munkáosztály és a kommunista párt szövetségesei voltak, nem lesznek egyszersmind szövetségesek az amerikai imperializmus elleni harcban is. Viszont lemondott ezen rétegek lehetséges szövetségesként való megszerzéséről is, mondván: „... a munkáosztály, élén a Kommunista Párttal, múlhatatlanul szembekerül olyan erővel, amelyek tegnap... szövetségesei voltak, de amelyek az amerikai imperializmus elleni harcban nemcsak nem vesznek részt, hanem egyenesen annak támogatóivá válnak.”³⁹

Igaz, hogy ez a tagadás nem vonatkozott az összes volt szövetségesre, de arra sem történt utalás, hogy melyek lennének azok a rétegek, politikai csoportok — többek között a volt antifasiszták közül —, amelyek szövetségesek lehetnek az Egyesült Államok imperializmusa elleni harcban. Nyilvánvaló, hogy az amerikai imperializmus elleni harc közvetve gyengíti az imperializmus egész rendszerét, mégis a beszámoló helyesen ismerte fel és hangsúlyozta, hogy az

³⁹ A határozatot ld. Szabad Nép, 1947. okt. 5-i sz.

amerikai imperializmussal szemben érdekszövetség jöhet létre egyrésről az Egyesült Államoktól fenyegetett kapitalista országok, másrésről a Szovjetunió és a népi demokráciák között. De nem volt következetes. Megválaszolatlanul hagyta a nemzeti burzsoázia lehetséges megnyerésének kérdését. Miután a határozat — nem alaptalanul — úgy volt értelmezhető, hogy az Egyesült Államok ellen irányítva, de az egész imperializmus, tehát a kapitalizmus ellen indul közvetlen roham, értelemszerűen következett belőle, hogy a kommunista pártok nagyrésze a gyakorlatban az Egyesült Államok uralkodó köreivel egyenlő elbírálás alá vonta az összes kapitalista országok uralkodó osztályainak egészét, differenciálás nélkül, inkább szembenálló, mint semlegesíthető félnek tekintette a burzsoázia különböző rétegeit.

Az idézett megfogalmazás teret adott arra, hogy a kommunisták elzárkózzanak a bizonytalankodóktól, mindazoktól, akik nem helyezkednek a forradalmi marxista politika talajára. Kizárta azok megnyerésének lehetőségét, megnehezítette semlegesítésüket is. Sőt a régi szövetségesek bizonyos csoportjait egyenesen az „amerikai imperialisták ügynökségének” kategóriájába sorolta,⁴⁰ akik ellen tehát az amerikai imperializmussal szembeni harci módszerek alkalmazandók.

Ebből adódott, hogy az egyes pártokban, így a Magyar Kommunista Pártban is, a Tájékoztató Iroda ülését nemcsak úgy értékelték, hogy „a konferencia megvetette az alapját az amerikai imperializmus elleni harc koordinált taktikájának”, de messzebbmenő következtetéseket is levontak, melyek szerint „komoly változásokat dolgozott ki a Komintern VII. kongresszusa által lefektetett politikai és taktikai vonalon”.⁴¹

A Tájékoztató Iroda általánosságban fenntartotta a munkásegység gondolatát. Az egységfront azonban feltételezte volna a munkásmozgalomban fellépő áramlatok differenciált politikai értékelését, szoros együttműködést a szociáldemokrata baloldallal, mégpedig olyan akcióegység-program alapján, amely nem feltételezi egyszersmind a kommunista helyzetértékelés és ideológia elfogadását.

Erre azonban aligha kerülhetett sor. Zsdanov, mikor az új szövetségesek megszerzéséről szól, azokat inkább a szocialisták sorain kívül kereste. Feltételezte, hogy adott esetben a lehetséges szövetségesek közül nem okvetlenül a szociáldemokraták lesznek a legbaloldalibbak. Kijelentette, hogy „a szocialista pártok vezetőségeinek nagyrésze... úgy lép fel, mint az Egyesült Államok imperialistáinak ügynöksége”. Jóllehet Zsdanov nem zárta ki a szövetség lehetőségét a szociáldemokratákkal, kérdésfeltevése hozzájárult annak a régi, még nem teljesen leküzdött felfogásnak a felelevenítéséhez, amely a társadalmi fejlődés főellenségét a szociáldemokráciában vélte felfedezni.

Sőt, ismételten megjelent a szociáldemokrácia mint ideológia, s ezzel mint politikai gyakorlat elleni harc. Ez az elmúlt évtized egyik legpozitívabb eredménye, a baloldali szociáldemokrácia kikristályosodása és a vele való együtt-haladás perspektívája alatt rendítette meg a talajt.⁴²

Kétségtelen, a Tájékoztató Iroda ülésén a munkásegység felfogásának más elemei is megtalálhatók voltak — ami arra utalt, hogy a kérdés sem elméleti, sem gyakorlati politikai vonatkozásban még nem tisztázódott. A baloldali

⁴⁰ A tartós békéért, a népi demokráciáért. Bpest. 1947, 34. l.

⁴¹ Beszámoló jelentés a MKP KV részére. PI Arch. 1/11—293.

⁴² A Tájékoztató Iroda tárgyalásai után egy évvel Rákosi már a szociálfasiszta kifejezést használta a nyugati szociáldemokratákról szólva. PI Arch. 1/1. f-3.

szociáldemokrácia eredményeinek és jelentőségének elsősorban olyan országok képviselői adtak hangot, amelyekben a szociáldemokrata pártoknak nagy hagyományai voltak, és ahol a meglevő antidemokratikus erők ellensúlyozására a munkásmozgalom együttműködése kíváltképpen szükséges volt. Gomulka pl. hangsúlyozta, hogy a „lengyel út” fő eszköze a PPS-sel (Lengyel Szocialista Párt) való együttműködése volt. Helyzetelemzésének általános elméleti jelentőségét a beszámolóban megerősítette: „A két párt együttműködése alapvető mozgatóerő Lengyelország fejlődésében a szocializmus felé vezető úton”.⁴³ Az együttműködés fogalmát fejtegetve arra utalt, hogy együttműködés alatt nem mindenben azonnali egyöntetű cselekvés és azonos álláspont értendő. Az együttműködés fogalmába vonta azt is, hogy a PPS nem áll ellent bizonyos rendszabályoknak, ha nem is ért velük egyet. Hangsúlyozta, hogy a munkáshegemónia megvalósításához egyrészt a PPS-sel való együttműködésre van szükség, másrészt a szociáldemokrata hagyományok kiküszöbölésére, amit éppen a politikai együttműködés hosszú időszaka készíthet elő.

A szövetségesek kérdése más összefüggésben is felmerült a Tájékoztató Iroda ülésén. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán elfogadott elveknek az alkalmazása és továbbfejlesztése révén kialakult az a felfogás, hogy a forradalmi hatalom gyakorlása lehetséges pártszövetség útján, a pártoknak az antifasiszta harcban létrejött szövetsége a szocialista forradalom népi demokratikus típusának megvalósítása során is megmaradhat és a népfront formája lehet. Ez jutott kifejezésre Gomulkának abban a megfogalmazásában, hogy „a hatalmat továbbra is a demokratikus pártok blokkjára, a munkás-paraszt szövetségre és a haladó kispolgársággal való együttműködésre akarjuk építeni. A mai kormány — melyet Gomulka a szocialista fejlődés politikai rendszerének tekintett — öt párt koalíciójára támaszkodik.” Ismét más helyen arra hivatkozott, hogy a „lengyel út” legfontosabb jellegzetessége, hogy a marxista párt és a többi őszintén demokratikus, imperialista-ellenes párt tartja kezében felülről lefelé az államgépezet kulcspozícióit.⁴⁴

Ugyanez a gondolat jelentkezett a csehszlovák referátumban, amely a munkáspártokból, a szakszervezetekből és a burzsoá elemektől megtisztított többi pártból alakult nemzeti frontban látta a forradalom továbbfejlesztésének politikai formáját.^{44a}

Elhangzott a Tájékoztató Iroda ülésén viszont olyan nézet is, amely szerint a pártszövetség nem lehet a népfront formája. Ez a felfogás a népfront fogalmát egyenesen szembeállította a koalícióval, a népfrontot kizárólag olyan alulról szervezett tömegszervezetnek fogta fel, amelynek működése a demokratikus centralizmus elvén alapul.⁴⁵ Ennek a felfogásnak a képviselője a jugoszláv párt küldötte, Kardelj volt. A népfront ilyen fejlődése mélyen gyökeredzett a jugoszláv fegyveres felszabadító harcokban, amelyeknek folyamán a partizán mozgalom szervezete, a népfelszabadító bizottságok hálózata felszívta a jelentős politikai hagyományokkal amúgysem rendelkező különböző politikai pártokat és csoportokat; a népfront egyszerre lett az új forradalmi rendszer hatalmának alapja és tömegszervezete. A jugoszláv pártnak a politikai szövetségről vallott

⁴³ A tartós békéért, a népi demokráciáért. Bpest. 1947, 72. l.

⁴⁴ Uo. 74. l.

^{44a} Uo. 129—130. l.

⁴⁵ Uo. 45. l.

felfogása összefüggött az ország forradalmi fejlődésével, azzal, hogy ami ott 1944-ben, sőt korábban, már 1943-ban létrejött, az nem a szocialista forradalomhoz vezető átmeneti hatalom volt, hanem a szocialista forradalom kormánya, a Népfelszabadító Bizottságok pedig lényegében a szocialista hatalom helyi szervei. Jugoszlávia a felszabadulással a szocialista építés szakaszába lépett. Ottani viszonylatban helytálló volt tehát az a tétel, hogy az „osztályharc politikai formája ezután nem a pártközi harcok, hanem a gazdasági és államépítés lesz”.⁴⁶

Több jel mutat arra, hogy — bár a feltételek nem voltak érettek — a Tájékoztató Iroda határozatainak végrehajtásában követendő példaként Magyarországon is a társadalom szervezésének jugoszláv típusa került előtérbe.⁴⁷ *A népfront jugoszláv típusú fejlesztésének a koncepciója ellentétben állt a magyarországi 1944–45-ös, nemritkán a realitásokat is elmellőző koalíciós politikával.* Bíráltuk a népi bizottságok háttérbeszorításának irányvonalát 1945-ben. Két év multán azonban a népi bizottságoknak nemcsak mint hatalmi szerveknek, hanem mint tömegszervezeteknek is elhalványult a jelentősége. *1947-ben a politikai szövetségnek, a kormányzásnak, sőt a munkásegységfront biztosításának is — a kommunista párt közvetlen tömegkapcsolatai és a munkáosztálynak a szakszervezeteken keresztül érvényrejutó befolyása mellett — főformája a párt-szövetség volt.* A népfront továbbfejlesztésének tehát ebből az adott helyzetből kellett kiindulnia.

A jugoszláv tapasztalatok teljes átvétele talán Bulgária kivételével a többi népi demokráciák számára nem volt járható út, mivel azokban nem szocialista, hanem átmeneti hatalom keletkezett, amelynek funkcionálásához a munkáosztályon és a szegényparasztságon kívül a többi rétegek bevonása is szükséges volt. Ezért *azokat a formákat kellett megkeresni, amelyek az adott országok hagyományain alapultak, bizonyos kontinuitást biztosítottak és amelyek a szövetségek bevonásának legjobban megfeleltek.*

Az a törekvés, hogy a jugoszláv példa általános érvényűvé váljék, inkább a nemzetközi osztályharcban végbement átcsoportosulásokkal függhetett össze. Ezek közül két mozzanatra hívjuk fel a figyelmet. Az első: a nemzetközi antifasiszta koalíció és a népi demokratikus politikai berendezkedés alapját képező ellenállási mozgalom szervezetiének összefüggése. 1943-ban, mikor a jugoszláv fegyveres ellenállási mozgalom menete már nyilvánvalóvá tette, hogy a népi felszabadító mozgalom nem elégszik meg a háború előtti rendszernek még javított formában történő visszaállításával sem, hogy e nemzeti szabadságharc a burzsoá rend elleni harccá fejlődik át, melyben az ellenállási mozgalom politikai-fegyveres szervei egy új államhatalom alapját képezik,⁴⁸ Sztálin, aki a mozgalom ilyen alakulását helytelenítette, levelet intézett Titóhoz. Figyelmeztette: „Ne tekintse a harcot csupán nemzeti szempontból, hanem vegye tekintetbe a nemzetközi szempontokat, az angol—szovjet—amerikai koalíciót is.”⁴⁹

⁴⁶ Uo. 60. l.

⁴⁷ Körülbelül egy hónappal a JuKP-val kiéleződött ellentét előtt a vezető testületekben szó volt róla, hogy a két munkáspárt egyesülése, az egységes ifjúsági, női tömegszervezetek létrehozását követően „ha sikerül a középparasztok tekintélyes részét magunknak megnyerni, — a Függetlenségi Frontot más név alatt a jugoszláv Népfelszabadító Front és a Bulgár Hazafias Front mintájára át kell szervezni”.

⁴⁸ A jugoszláv népfelszabadító harc fejlődése és a nemzetközi események. *Tito: Beszéd* és cikkek. Novi Sad. 1961. köt. 202. l.

⁴⁹ *Francis Fejtő: Histoire démocratique populaire*, Paris, 1958. 75. l.

E levélben Sztálinnak az a koncepciója foglaltatott, hogy az ellenállási mozgalom politikai formáját és tartalmát is némileg a nemzetközi antifasiszta koalíció mintájára, annak alárendeltségében kell meghatározni.

Feltételezhető, hogy az antifasiszta koalíció felbomlásával aztán szabad teret akart nyitni a jugoszláv típusú fejlődésnek. Ekkor viszont ellentétes hiba-lehetőség adódott. Ha ugyanis a különböző polgári—paraszi—kispolgári pártokkal kötött hazai szövetséget a nemzetközi antifasiszta blokk függvényének tekintik, annak bomlása automatikusan maga után kell vonja a belföldi szövetség szétesését is.

A másik mozzanat a forradalom kilátásainak értékelésével és a népi demokrácia értelmezéséről indított vitával függ össze. Annak a valóban történelmi jelentőségű tételnek a jegyében, hogy „a munkásosztály számára a legfőbb veszély most saját erőinek lebecsülése”,⁵⁰ helyesen utasították el a polgári kormányokban való részvételhez fűzött illúziókat.⁵¹ Ugyanakkor a jugoszláv típusú népfrontnak, mint harci formának a felelevenítése a *burzsoá állam elleni közvetlen forradalmi tömegakciók* lehetőségét sugallta, melyekre pedig a helyzet a Nyugaton, még Olasz- és Franciaországban sem érett meg.

Teljesen egyet lehetett érteni azzal, hogy „a demokratikus erők felülről történő összefogása továbbra is szükséges ugyan, de ezek a felső kombinációk semmiképpen nem helyettesíthetik a kommunista pártok önálló tömegmozgósítását”. Ez az állásfoglalás alkalmasnak mutatkozott a Magyar Kommunista Párt és más pártok munkájában jelentkező bizonyos hibák kiküszöbölésére. A „felülről” és „alulról” vívott harc arányának kritikája azonban Kardelj értékelésében messzebb vezetett, a koalíciót a forradalmi fejlődés ellenpólusának tekintette. Sőt bizonyos értelemben kétségbevonta a népi demokratikus út történeti és társadalmi jogosultságát. Kardelj felfogása szerint „a békés útra való orientálódás bizonyos koalíciós fetisizmushoz vezetett” — mondta.⁵²

Ilyen összefüggésben tulajdonképpen a *kommunista párt közvetlen tömegbefolyásáról szóló tételhez való visszakanyarodásnak* kell tekintenünk azt a nézetet, amely magának a kommunista pártnak a munkásosztály többségét felölelő párttá

⁵⁰ Nyilatkozat a nemzetközi helyzetről. A tartós békéért, a népi demokráciáért, 10. l.

⁵¹ „Maga a tény, hogy a kommunista párt résztvesz a kormányban, még nem jelenti, hogy az illető kormány népi demokratikus — mondotta Kardelj. A népi demokrácia nem a polgári demokratikus kormányban való részvétellel kezdődik, hanem azzal, hogy a munkásosztály meghódítja az államhatalom parancsnoki állásait.”

⁵² A politikai módszerek ilyen értelmű felülvizsgálata ment végbe az Olasz Kommunista Pártban is. Vö. Giorgio Amendolának „Osztályharc és gazdasági fejlődés a felszabadulás után” címmel, a Gramsci Intézet 1963. évi közgazdasági értekezletén tartott beszámolóját.

Amendola, miután elméleti és gyakorlati szempontból nagyra értékelte, hogy az Olasz Kommunista Párt az új demokrácia keretében kidolgozta az „új gazdasági irányvonalat”, amely egyszerre szolgálhatta az újjáépítésnek, az „állam demokratikus ellenőrzésének”, valamint az Olasz Szocialista és a Kereszténydemokrata Párttal való együttműködésének az alapját, a Tájékoztató Iroda 1947-i ülésén elhangzott bírálatnál egyetértően megállapította: bizonyos naivitásból kifolyólag a nemzeti egység szakításának és a retrográd külpolitikai fordulatnak a „súlyosságát világosan és teljességében nem mindenki értette meg”. „A késlekedés és az óvatosság nem tette lehetővé, hogy széles néprétegek számot vessenek a bekövetkezett események súlyosságával, azzal a ténnyel, hogy nem egyszerű kormányválságról, hanem egy politikai rendszer ... az antifasiszta szövetség válságáról volt szó...”

A Tájékoztató Iroda ülése hozzásegítette a pártot annak felismeréséhez, hogy „a strukturális reformok kivívásához legcélszerűbbnek látszó út bezárult. ... A követelések teljesítéséért vívott harcnak hosszabb kifutást kellett biztosítani.” A kormányból kirekesztve az Olasz Kommunista Párt V. kongresszusa az alapvető harci eszközt ismét — nem azonosan, de hasonlóan a felszabadulás utánhoz — a népfront jellegű tömegmozgalom kibontakozásában jelölte meg. Az olasz kapitalizmus tendenciái. Bpest. 1964. 153—157. l.

fejlesztését szorgalmazta, és a népfrontnak egyetlen helyes felfogását abban látta, hogy „a népfront népi tömegszervezet, amely felszívta és eltüntette a kommunista párton kívül az összes többi pártok önálló szerepét és jelentőségét”.⁵³

Ez a kérdésfeltevés veszélyt rejtett magában. Ha ugyanis a népfront funkcióját a többi pártok elsorvasztásában és nem a legszélesebb néptömegek fel-sorakoztatásában látjuk, az a népfrontnak csupán *szervezeti* felfogásához, működési területének leszűkítéséhez vezethet. Ez esetben a többi párt önálló működése — mégha a szocialista célokat elfogadják és arra mozgósítanak is — szinte lehetetlenné válik.

A magyar párt számára készült feljegyzés, mikor a tömegek közti politikai munka kiterjesztésének szükségességét hangsúlyozta, önkritikusan állapította meg: „Nálunk is érezhető a pártközi tárgyalásoknak, a felső parlamentáris kombinációknak bizonyos túlbecsülése.”⁵⁴ De nem tisztázta, hogyan függhet össze adott esetben a pártközi együttműködés és a tömegek mozgósítása.

A Tájékoztató Iroda ülésén tehát több elképzelés érvényesült. A határozatok — mint jeleztük — nem jelölték meg mindenben szigorúan a követendő utat, de egyes elemei arra mutattak, mintha újjáéledtek volna a Komintern VII. kongresszusa előtti szektás, szűkkeblű kategóriák. Tagadhatatlan azonban — s korábban már megpróbáltuk bemutatni ennek objektív okait —, hogy döntően új jelenségek mutatkoztak. A rendkívül éleződő nemzetközi helyzet, az imperialista agresszió növekedése, a háborús szövetség felbomlása és a munkásmozgalomban bekövetkezett áruulás következményeiről volt szó, amely veszélyek leküzdésének útját kereste a kommunista világmozgalom. A kialakult helyzet hatása többoldalú volt: a kapitalizmus és szocializmus közti élesedő harc egyrészt meggyorsította a szocialista fejlődést, elősegítette a szocialista erők tömörülését, másrészt megakasztotta a szocialista forradalomhoz vezető út történelmileg új jelenségeinek, az államhatalom és a tulajdonviszonyok fokozatos forradalmi átalakításának, a parlamentarizmusban rejlő lehetőségek kiaknázásának, az osztályszövetség és a munkáshegemonia érvényesítése új formáinak funkcionálását, ezek elméleti általánosítását.

Mindezek a tendenciák azonban egymás mellett, sőt nemegyszer egymást váltogatva jelentkeztek, mutatva egyrészt az elméleti bizonytalanságot; másrészt a még továbbbővítő kísérleteket sajátos formák keresésére; harcot, ha nem is tudatos harcot a szocialista hatalom sematikus elképzelése és megvalósítása ellen. A Tájékoztató Iroda 1947-es ülésétől a Magyar Dolgozók Pártja júniusi egyesülési kongresszusáig egyik irányzat sem lett egyeduralmukodóvá, mindkét fejlődés elemei megtalálhatók voltak. Élesebb törés a nemzetközi helyzet rendkívüli kiélesedésével, valamint a Jugoszláv Kommunista Pártot elítélő határozattal összefüggésben, 1948 tavaszán következett be, mikortól a belső fejlődés szocialista voltának az időbeli, ütembeli egyezés, sőt a formai azonosság lett szinte kötelező mércéje.⁵⁵

⁵³ A tömegpárt koncepciójáról ld. *Ságvári Ágnes*: A MKP szövetségi politikájának kérdései. 1944—48.

⁵⁴ PI Arch. 1/11—293.

⁵⁵ A határozat elítélte a Jugoszláv Kommunista Párt külpolitikáját a Szovjetunióval és a SzKP-val szembeni barátságtalan magatartása miatt. A párt belpolitikáját az osztályharc élesedésének sztálini tétele alapján vizsgálta. Az egyéni gazdaságok fenntartásával kapcsolatos illúziókat a határozat helyesen bírálta, de a tőkés elemek növekedése ellen egyetlen hatékony rendszabálynak a sürgős kollektivizálást tüntette fel. A párt marxista—leninista elvétől való eltérésként értékelte a különböző osztályelemeket tömörítő népfrontnak az ország életében betöltött szerepét.

А. ШАГВАРИ

НАРОДНЫЙ ФРОНТ И ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТА

Резюме

Статья описывает политическую борьбу, теоретические дискуссии от весны 1947 до лета 1948 года. Она исследует, как с изменением международной обстановки, с развёртыванием наступательной политики империалистов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, активизировались силы буржуазной демократии, вызывая тем самым поляризацию в социалдемократической партии и в мелкобуржуазных-крестьянских партиях правящей коалиции — в партии мелких сельских хозяев и национальной крестьянской партии. В статье анализируются конференции, состоявшиеся осенью 1947 года, названных партий, означавшие переворот в их политике, их позиции, занятой в вопросах народного фронта и относительно гегемонии в нем коммунистов. Из острых дискуссий этих конференций вышло победителем левое крыло, но в то же время стало ясным, что среди членов вышеназванных партий, а главным образом среди их руководителей, несмотря на то, что они одобряли правительственные мероприятия, было немало людей, которые не стояли на принципиальной позиции народно-демократического пути, что среди них имелось немало сторонников различных путей буржуазного демократизма. Самый сильный кризис из партий коалиции переживала социалдемократическая партия, которую с одной стороны, стоявшие вне правительственной коалиции партии и группы, а с другой — западные социалдемократические партии хотели поставить во главу антикоммунистической коалиции. В самой партии также имелись сторонники правого переворота, на правом крыле с английской ориентацией и среди консервативных кругов рабочего движения, которые оказывали влияние и на рабочие массы с лозунгом сохранения самостоятельности, традиций партии, а также третьего пути между капитализмом и социализмом — во внешнеполитическом отношении.

Стало ясным во многих аспектах, что политически активные массы рабочего класса поддерживают путь народной демократии, значит налицо возможность ускорить общественное развитие.

Вторая часть статьи анализирует, параллельно с новым политическим курсом империалистов в Восточной Европе — доктриной Трумана, планом Маршала, а также с насильственным уничтожением элементов новой демократии в странах Западной Европы — что какие ответы возникли на всё это в странах Восточной Европы как во внутренних, так и во внешнеполитических отношениях, и что какие теоретические-политические соображения лежали в основе союзнической политики коммунистических партий после 1947 года. Автор статьи приходит к выводу, что на первой сессии Коминформбюро можно было еще находить разные направления, и в теоретическом отношении, соответственно различному историческому опыту отдельных коммунистических партий. Схематичные решения в международной и внутренней политике отдельных стран стали доминирующими лишь после резолюции против ЮКП.

Настоящая статья является частью готовящейся монографии о союзнической политике коммунистических партий начиная с 1920 годов. Все эти проблемы сводились к тому главному вопросу — каким должен быть в период завершения социалистической революции государственный строй, какой должна быть форма организации политической и общественной жизни, соответствуют ли традиционные формы новому содержанию, может ли быть принята многопартийная система в процессе социалистической революции и социалистических преобразований. С помощью сопоставления консервативной, догматической а также современной союзнической политики, точнее их принципов, автор приходит к заключению, что народный фронт может являться формой политического союза целой исторической полосы социалистического преобразования.

A két párt között mutatkozó nézetkülönbségek és a JuKP-ban meglevő nacionalizmus adta az indítékot ahhoz, hogy a Tájékoztató Iroda a JuKP vonalát szovjetellenesnek ítélje meg. Vö. A kommunista és munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai. Bpest. 1950. 12—24. l.

A. SÁGVÁRI

LE FRONT POPULAIRE ET LA DICTATURE DU PROLÉTARIAT

Résumé

La présente étude décrit les luttes déclenchées du printemps 1947 à l'été 1948 sur le terrain de la politique intérieure et relate les débats idéologiques qui dans la même période se sont déroulés dans le pays. L'auteur de l'étude soumet à l'examen la question de savoir comment les changements accomplis dans la situation internationale et comment le développement d'une politique agressive des impérialistes en Europe orientale finirent par activer les forces de la démocratie bourgeoise tout en provoquant une polarisation au sein du Parti Social-Démocrate et à l'intérieur des partis petits-bourgeois-paysans de la coalition gouvernementale. L'auteur consacre une analyse détaillée aux conférences marquant à l'automne un tournant de gauche dans la politique de ces partis et décrit les positions prises par ces derniers en connexion avec la politique de front populaire et l'hégémonie des communistes. Quant à ces âpres débats c'était l'aile gauche qui en sortit victorieuse, mais du même coup il devint évident que ni les adhérents des partis, moins encore les fonctionnaires de ceux-ci n'adoptèrent — bien qu'ils approuvassent les mesures prises par le gouvernement — la plate-forme de principe de la voie démocratique populaire; nombreux étaient ceux que se prononcèrent pour les différentes variantes du démocratisme bourgeois. Parmi les partis de la coalition c'était le Parti Social-Démocrate qui éprouvait la crise la plus profonde. Ce Parti fut destiné par les partis et groupements oppositionnels, exclus du gouvernement, et par les partis social-démocrates de l'Ouest à être mis à la tête d'une coalition anticommuniste. Quant à un tournant de droite ce Parti avait des adeptes même en son sein: à son aile droite pro-anglaise et parmi les couches conservatrices du mouvement ouvrier, éléments qui tout en clamant sur le plan de la politique intérieure les slogans de l'indépendance du Parti et de la sauvegarde des traditions de celui-ci et ne cessant de réclamer le triforcisme dans le domaine de la politique étrangère avaient une influence même sur les masses ouvrières.

Cependant il devint de plusieurs côtés manifeste que les masses ouvrières politiquement actives se prononcent pour le chemin démocratique populaire ce qui offrit une possibilité à l'accélération de l'évolution sociale.

Tout en soumettant à l'examen la nouvelle politique des impérialistes en Europe de l'Est, le plan Truman et Marshall, ainsi que la repression des nouveaux éléments de la démocratie dans les pays occidentaux la seconde partie de l'article se penche sur l'étude de la question de savoir quelle fut la réplique en donnée par les pays démocratiques populaires de l'Europe orientale sur le plan de la politique intérieure et étrangère et quelles furent les considérations d'ordre idéologique et politique qui après 1947 se trouvaient à la base de la politique d'alliance des partis communistes. Se fondant sur une analyse multilatérale de la question l'auteur arrive à affirmer qu'à la première réunion du Bureau d'Information — a en croire les expériences historiques des différents partis — nombreux étaient les tendances et courants idéologiques qui s'y firent prévaloir. Les solutions schématiques ne se présentèrent en effet dans la suite sur la plan de la politique internationale et intérieure des différents pays qu'après la décision prise contre le Parti Communiste Yougoslave.

Le troisième chapitre intitulé «Le front populaire dans la période de la transformation socialiste» décrit les répercussions que la décision du Bureau d'Information eut en Hongrie, esquisse les mesures stratégiques et de principe du Parti Communiste Hongrois et consacre une analyse à l'activité de politique pratique déployée par ce dernier. Pour continuer l'auteur étudie le problème historiquement neuf comment se fit prévaloir — en présence de l'existence des deux partis ouvriers — le rôle dirigeant de la classe ouvrière, quelle était la fonction remplie par le syndicat — organisme uni de cette dernière — dans l'exercice du pouvoir et dans la gestion de l'économie.

Tout en procédant à une comparaison entre les conceptions professées en 1946—1948 par le Parti Communiste Hongrois relativement aux coopératives de production et les plans élaborés sous ce rapport par le Parti des Petits Propriétaires l'auteur de l'étude parvient à mettre en relief l'intérêt qui en Hongrie se présentait de plusieurs côtés à l'égard des moyens conduisant au passage à la grande production agricole socialiste. Le tournant politique accompli en général parmi les leaders et les adhérents des partis paysans représentait sous un nouveau jour le rôle que les formes politiques de l'alliance ouvrier-paysanne et les conditions de parti des villages avaient à jouer dans la période de la transformation socialiste.

C'était une progressivité et les conditions du pays qui marquèrent de leur empreinte la conception economico-politique née fin 1947 et au début de 1948. Tout cela finit par déboucher dans le problème attaché à la question de savoir quelle soit la forme à prêter à l'organisation de la vie politique et sociale et quelle soit l'installation du pouvoir d'État. Le problème se posait de

savoir si les cadres traditionnels correspondaient au nouveau contenu, si le système de plusieurs partis s'adaptait au processus de la transformation socialiste.

La présente étude constitue une partie d'une monographie en préparation, monographie qui traite à partir des années 20 des problèmes attachés à la politique d'alliance des partis communistes. En procédant à une confrontation entre les principes conservateurs et dogmatiques de la théorie révolutionnaire et ceux modernes de la politique d'alliance l'étude arrive à la conclusion finale d'après laquelle la période du front populaire peut en effet représenter la forme de l'alliance politique conduisant à la transformation sociale.

A nemzetfogalom alakulásáról folyó vitához

Tudományos vitában résztvevőnek mindig számolnia kell azzal, hogy álláspontjának vagy kritikai észrevételeinek helyességét tények, ellenérvek felsorakoztatásával kétségbe vonják, sőt meg is cáfolják. A vitának ilyen menete mindenképpen előbbre viszi a problémák tisztázását, a tudományág fejlődését. Előfordul azonban olyan eset is, hogy a kritikai megjegyzéseket a megbírált valamilyen okból adódóan félreérti, sőt sérelmesnek érzi magára nézve, s ilyenkor általában személyeskedésektől nem mentes reagálás következik a részéről. Ez utóbbi eset fennforgását kell feltételeznem R. Várkonyi Ágnesnek a Történelmi Szemle 1965. évi 2—3. számában megjelent „Módszertani megjegyzések. (Vita helyett)” című írásával kapcsolatban is. Éppen ezért, amennyiben kritikai megjegyzéseim valamelyikének — akaratom ellenére — sértő kicsengése lett volna, úgy utólagosan is szíves elnézését kérem és fölöttébb sajnálom, ha ilyenmel váltottam ki személyeskedéstől nem mentes reflexiót részéről. „Vita helyett” írt válaszával a vita olyan területre siklott, amelyen nem remélhető tudományos problémák tisztázása. Ennek szem előtt tartásával el kívánom kerülni a vita ilyen irányban történő folytatását, s gondolom R. Várkonyi Ágnes — egyetértve ezzel a véleményemmel —, nem tekinti a személyemet és történeti munkásságomat érintő, meglehetősen súlyos minősítései beigazolódásának azt, hogy nem bocsátkozom a vádak részletes cáfolatába. Merem remélni, hogy talán ma már túlzottnak találja személyemről és munkásságomról mondott szavait; s ha például teljes joggal róta is fel a kritikai cikkemben található nyomdahiabákat, gondolom, a mondanivalók lényegét nem érintő formai pontatlanságokat ma már nem tekinti részemről tendenciózus félrevezető manővernek, sem forrásismereti hiányosságoknak, figyelembe véve, hogy e források egy részét én publikáltam először a történeti irodalomban. (Csak széljegyzetként e problémakör lezárásához: Mihály Viteazul levelét ismételtelen megnéztem, s ott van a Történelmi Tár 1882. évfolyamához kapcsolt függelékben az általam hivatkozott 175. oldalon. A késmárki polgárok 1604. november 9-i levele pedig az Országos Levéltár, Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. B-ben található.)

A kritikai megjegyzéseimben — persze Korántsem a csalhatatlanság igényével — felvetetteket továbbra is fenntartom. Már csak azért is, hiszen konkrét ellenérveket nem kaptam, illetve az erre vonatkozó rövid utalást nem tarthatom kielégítőnek. Reflektálni kívánok azonban röviden a 3. pontban foglaltakra:

Mindenek előtt azt kívánom leszögezni, hogy az itt olvasható válasz nem a probléma lényegére vonatkozik: hiszen nem az képezte vita tárgyát, hogy vajon Lippai Balázs főkapitány egyedül fogalmazta-e az 1604. október 28-i, Kassa városának küldött felszólítást, vagy pedig valamelyik prédikátorral vagy íródeákkal együtt! Kritikai megjegyzéseimben azt szögeztem le, hogy „A nemzet, a haza fogalma...” című tanulmány azon megállapítása, miszerint *a nemzet fogalma a Bocskai vezette küzdelem idején csak 1605 tavaszán, a nemesség csatlakozásával tűnt fel* — Lippai idézett levelének, valamint az 1604. december 1-én kelt kiáltványnak a tanúsága szerint mindenképpen téves!

Ezt a vitathatatlan ténykörményt nem dönti meg mindaz, amit R. Várkonyi Ágnes a 3. pontban elmond, hiszen maga sem vonta kétségbe az általam idézett források hitelességét.

Forráskritikai szempontból, R. Várkonyi Ágnessel ellentétben, én nem abban látom valamely prédikátor vagy deák közreműködését a levél megírásában, hogy valamiféle *szelidítés* történt volna „a hajdúkapitány nemesi fülnek goromba gondolatain”. Ez a levél ugyanis meglehetősen goromba hangú a nemesi fül számára a cigány származású, közkatona sorból előlépő hajdúkapitány részéről. Ilyeneket olvashatunk pl. e levélben: „... *parancsolom*, hogy az mi keresztény országunknak megmaradása mellett felfegyverkezzetek, hozzánk jöjjetek...” „Valaki ezt nem cselekszi, vagyon isten, vagyon ember, vagyon tör, az ki az embereket megrontja; az emberi dolgot, az tört mireánk magyarázzátok, hogy ha mindjárást mi hozzánk nem jöttök, az kiknek irtunk, bizony *fejenként meg kell halnotok*” stb. (Hadtört. Közl. 1914. 473—474. l. Kiemelés tőlem — N. L.) E parancsoló és fenyegető hangú levél megfogalmazását lehetne egyedül Lippainak is

tulajdonítani, s különben is, a korabeli források szerint meglehetősen nagyravágyó és erőszakos természetű Lippairól nehéz lenne elhinni, hogy egy írődeáknak vagy prédikátornak a sajátjától eltérő gondolatait elfogadta volna.

Mindez persze még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a kérdéses levél fogalmazásánál közreműködött valaki, sőt az a körülmény, hogy a levélben mindenütt következetesen, keresztyén szerepel, valamelyik protestáns, mindenekelőtt kálvinista prédikátor közreműködésére utal. Ezt valószínűsíti különben a levél némely erősen kálvinista frazeológiájú kitétele is. Mindez azonban nyilván teljes mértékben megegyezett Lippai akaratával és meggyőződésével, s ezért került a hajdúfőkapitány csatlakozásra szólító levelében.

Ezek a forráskritikai problémák azonban nem befolyásolják azt a vitathatatlan ténnyt, hogy a nemzet fogalom szerepel a Bocskai-szabadságharc kezdeti időszakában, a nemesség csatlakozása előtt is. Számos egyéb korabeli forrás is arra utal, hogy nem valami új, s kizárólagosan nemesi használatú fogalom volt ebben az időben a nemzetfogalom, természetesen más-más értelmezéssel és tartalmi elemekkel a különböző osztályok és rétegek tagjainak részéről. E problémakör pontos tisztázása azonban még a történeti kutatás jövőbeni feladatai közé tartozik, mely munkában — korábbi véleményemmel megegyezően — ma is jelentős állomásnak tekintem R. Várkonyi Ágnes: „A nemzet, a haza fogalma . . .” című tanulmányát.

Nagy László

Vita

dr. Paulinyi Oszkár „Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán” c. monográfiájáról

Dr. Paulinyi Oszkár „Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán” c. monográfiájának vitáját a Történettudományi Intézet feudális kori magyar osztályán 1965. február 5-én tartották.

A személyes megjelenésben betegsége által akadályozott dr. Sinkovics István írásban megküldött véleményének felolvasása után a megjelentek közül hozzászólás formájában alábbiak fejtették ki a vitára kitűzött művel kapcsolatos észrevételeiket: dr. Perjés Géza, dr. Varga János, dr. Heckenast Gusztáv, dr. Szabad György, dr. Gyulay Zoltán, dr. Danyi Dezső, dr. Makkai László, dr. Benda Kálmán, dr. Várkonyi Ágnes és dr. Bartha Antal.

A vita megkezdése előtt a szerző röviden ismertette tanulmányát, taglalta kutatási nehézségeit, beszélt az anyag természetéhez alkalmazott módszerről. A monográfia a hazai bányagazdaság termelési viszonyaira kíván fényt deríteni. A tér- és időbeli, meg a tematikai elhatárolást egyfelől a mennyiségi megismerés különleges módszere, a jelenségek és viszonylatok számszerűen konkrét felméréseire irányuló törekvés, másfelől pedig a módszer alkalmazását biztosító kútfő-adottságok határozták meg.

Viszonylagos egyidejűséget biztosító szűkebb időszak (1537—1549) tömeges adatszolgáltatású forrásaiból, egyénenkénti számbavétellel, a bányavállalkozó-érdekeltséggel bíró személyeknek (tőkés és kézimunkás vállalkozóknak egyenesen) igen tekintélyes, a teljességet erősen megközelítő köre (331 fő) volt megállapítható. Egy teljes termelési év vállalkozók szerinti részletezett természetülményei lehetővé tették a vállalkozók nagyságrendi osztályozását, e csoportok létszámának és termésvolumenének a rögzítésével. A szélsőséges termékmegosztás már itt is elárulta, hogy a nemesérekincs hasznosító birtoklását ekkor már kisszámú nagy tőkésvállalkozó sajátította ki. Az 1542. évi hatvanadadó-lajstrom sokrétű mutatóira támaszkodva sikerrel volt megkísérlelhető a különböző nagyságrendi kategóriáknak, a nagy- és kistőkészeknek, meg a kézimunkás törpevállalkozóknak a beillesztése a város gazdaság-társadalmi képletének egészébe. Nem érve be a fő statisztikai kategóriák kiemzésével, hanem széleskörű és változatos adatapparátus minuciózus kezelésével, a szerző annak is módját találta, hogy reprezentatív személyi ábrázolással hétköznapi tevékenységükben elevenítse meg a típusokat és a személyes életkörülmények, kapcsolatok alakulásaiban a vállalkozás társadalmi dinamikáját, belső feszültségeit. A tőkés vállalkozóknál nem kevesebb figyelmet szentel itt a dolgozó bányász népi sorából kikerült törpevállalkozóknak, akiknek szakmai tudása, természetismerete az empirikus technika korszakában alapvető előfeltétele volt az általános prosperitásnak, a tőkésének is.

A korjellemző helyzetkép a gyűrűstéri polgárság, itt is egy 5–6 főnyi kisebb csoport uralkodó helyzetét mutatja. Genetikus szárait nyomozva, a szerző a sajátos történeti szituációt a gyűrűstéri polgárságnak a városgenesis mozzanatából származó tulajdonmonopóliumára vezeti vissza.

A vita során a hozzászólók egyöntetűen megállapították, hogy a szerző a maga elé tűzött feladatot sikeresen végrehajtotta.

Nemzetközi mércével mérve is kiállja a versenyt (Szabad, Heckenast, Danyi, Makkai). Mondanivalója is, módszere is indokoltá tenné idegennyelvű kiadását (Heckenast, Szabad). A hozzászólók kiemelték, hogy nagy adatapparátusát példaszerű önmegtartóztatással kezeli nem vész el a részletekben, mindvégig megmarad a bogyozott összefüggések vonalán. Ez az ökonómia és egyéni kifejező stílusa az önmagában véve száraz számanyagból olvasmányos művet formált (Sinkovics, Perjés, Heckenast, Szabad, Danyi, Makkai, Várkonyi). Külön érdeme, hogy nemcsak az uralkodó réteget, a tőkés vállalkozót látja, hanem plasztikus ábrázolással életközelsébe hozza a kisembereket is, a dolgozó bányász népesség képviselőit (Sinkovics, Várkonyi). Fő erőssége a komplex módszer: az alapanyagot kibontó statisztikai kategóriák, a forráskritikát szolgáló technológiai tájékozottság és a fő mondanivaló, a gazdasági-társadalmi problematika, s az általános európai fejlődéstávlatok széles skálája (Heckenast, Szabad, Makkai, Várkonyi, Benda). — Makkai és Várkonyi külön kiemeli a mű marxista igényű voltát; marxista nemcsak szemléletében, hanem módszerében is.

Elhangzottak persze számonkérő észrevételek is. Sinkovics helyénvalónak látná, ha a bevezetés bővebben szólna a Fuggerek magyarországi vállalkozásáról s több alapfogalomnak (pl. tápróba, turzás) bővebb magyarázatát adná; kifogásolja a második jobbágyság teljesen negatív értékelését. Az egyes fejezetek élen adott részletező tematikai áttekintés helyett jobbnak találná a tartalmat fedő pregnáns címeket. Páran hiányolták a magasabb szintű statisztikai módszerek alkalmazását, s azt a szerző tudatos tartózkodása ellenére is megszívlelendőnek tartanak (Perjés, Danyi). Perjés a standard-deriváció-számítás példájával adatszerűen is demonstrálta, hogy a szerző adatsorainak mennyiségi összefüggései mögött egészen meglepő mozzanatok deríthetők fel, amelyek a vizsgálódót újabb kérdések megválaszolására késztetik. — Bartha Antal arra mutatott rá, hogy az alapított város problematikája a szerző meggyőző okfejtése ellenére is még sok ellentmondást fog kiváltani; célszerűnek tartaná a kérdésnek nemzetközi szintű vitára tűzésé-

Kevésbé egyöntetű volt a hozzászólók állásfoglalása a mű *módszertani* tanulságai tekintetében. Élénk vita alkult ki a körül, vajon az ilyen komplex, a legkülönbözőbb szakágazatok körébe vágó tematikánál követendő példának vehető-e a szerző által választott „egy személyes” megoldás, avagy eredményesebb, célszerűbb lenne az egyes szakágazatok művelőiből alakuló szerzői együttesekkel próbálkozni. Heckenast a monográfia minden eredménye ellenére az „egy személyes” megoldást a jövőre nézve nem találta követendőnek. Nem elősorban a velejáró túlságos időbefektetés miatt. (Heckenast 15 évet emlegetett, ami azután vörös fonálként húzódott végig a többi hozzászólásban is; a valóságos időkeretet a szerző válaszában 7 évben jelölte meg.) De az is számbaveendő, hogy egy statisztikus, illetőleg a kérdéses műszaki tudományokban iskolázott szakember akár a statisztikai elemzést, akár a technológiai vonatkozások kifejtését magasabb szinten, mélyrehatóbban tudná elvégezni, mint a végeredményben idegen talajra került történetíró a maga filológiai kritikai módszerével. Utalt rá, hogy statisztikai oldalról konkrétebb formában is elhangzottak ily irányú észrevételek.

A többi hozzászóló (Szabad, Danyi, Benda, s lényegében Makkai is) inkább az egy személyes megoldás mellett foglalt állást. A feladat igazából történetírói, kielégítő végrehajtása csak történetírótól várható. A társszerzős megoldás a kivitelezésben könnyen csorbíthatná a koncepció egységét. Az természetesen hasznos lett volna, ha a szerző műve megírásánál történetstatisztikai vagy technikátörténeti előmunkálatok kész eredményeire támaszkodhatott volna. Tanulágként leszűrtek: sürgős szervezési feladat, hogy az egyes tudományágazatok ily természetű együttműködése mielőbb megvalósíttassék. De — mint mondták — az egy személyes megoldás mellett is lehetett volna szó valamelyes segítségről, pl. a mechanikus számítási műveletek elvégzésében, bár objektív oka is lehetett annak, hogy a szerző nem lépett fel ilyen igénnyel (Danyi, Benda). Szabad a leghatározottabban követendőnek tartja Paulinyi módszerét, amelynek egyaránt jellegzetessége a széleskörű adatfeltárás és a problémák, az összefüggések sokszálú bogyozása. Ott, ahol — mint éppen bányagazdaságunk és városaink történeténél — egy-két nemzedékre szóló lemaradást kell helyrehoznunk, komoly áthidalást hozó eredményeket csak ilyen módszerrel lehet elérni. Ő is hasznosnak tartaná azonban, ha Paulinyinak mód adatnék utánpótlás nevelésére.

Az elhangzott hozzászólásokra Paulinyi a következőkben válaszolt:

Művének két módszerbeli sajátossága a mennyiségi megismerésre való törekvés, meg a település alaprajzi képletének, a helyrajzi adottságoknak az értelmező vallatása. A kvantitatív elemzés és ami ennek előfeltétele, a tömeges adatszolgáltatású kútforrágnak az előtérbe helyezése szorosan érintkezik a statisztikával. Az utóbbi tudományág képviselői hiányolták a mennyiségi változások grafikonos szemléltetését, de még inkább a magasabb szintű statisztikai módszerek alkalmazását a változások okfejtő elemzésében. Elismeri: az elhangzott észrevételek helytállóak. A grafikonos ábrázolást igyekezni is fog pótolni. Elvben magáévá teszi a statisztikusoknak a magasabb szintű statisztikai módszerek elsajátítására vonatkozó kívánságát is. Viszont a terméseredmények adatsorának viszonylagosan szűk időhatárai (1528—1549) mellett továbbra is problematikusnak tartja, hogy az így felvetődő kérdésekre megnyugtató választ tudna adni. A sovány statisztikai véna mellett a monográfia elemző módszerében a történeti elem maradt az uralkodó. Az ún. kritikai módszer: a ténybeli adottságoknak, a részletmozzanatoknak széleskörű ismerete egyfelől, másfelől pedig a filológiai akribia, a minden vonatkozást latba vető gondosság a tények mögött meghúzódó összefüggések kiszűrésében. Elismeri azonban, hogy mindezt a legteljesebb mértékben és nagy haszonnal lehetett volna összeegyeztetni a statisztika sajátos módszereivel.

Egyes alapfogalmaknak Sinkovics által igényelt bővebb magyarázatát pótolni fogja. Magáévá teszi a szabatos fejezetcímek beiktatását is. A második jobbágyságot, értve alatta a feudáliszmusnak hosszára nyúlt hanyatló, de nem minden ellenforradalmi felerősödéstől ment szakaszát valóban negatív értékeli. Negatív, mert az árny, a feudális függések végzetes megkövülése benne az uralkodó; s ezzel szemben pangás, sőt visszaesés a változást érlelő erőgócok, a városok fejlődésében. Selmechánán sem a Thurzóknak, sem a Fuggereknek nem volt vállalati érdekeltsege, nem igen látja hát indítékát, hogy többet mondjon magyarországi vállalkozásokról annál, mint hogy hazai bányagazdaságunkban ez a monopolisztikus kalnártörke megtestesítője.

A módszerbeli vitában azok véleményét osztja, akik az egyszemélyes megoldás mellett foglaltak állást. Megkerülése a koncepció egységét, az absztrakció biztonságát, a szintézist veszélyeztetné. Az idő-tényező nem fetisizálható. Nem mérlegelhető elszigetelten önmagában. A teljesítményhez, az eredményekhez kell azt viszonyítani. A monográfia nemesfémhányaszatunk feudáliskori termelési viszonyait kívánta bemutatni. A XVI. század derekáról vett keresztmetszettel ezt sikerült is a feudális formáció egész középkori delelőjére kiterjedő érvénnyel felderíteni. Eredményeiben azonban még ennél is többnek tartja, mert az egyben a középkori magyar állam strukturális egységében formálódó egyik várostípus, a német kolonizációs eredetű bányaváros gazdaság-társadalmi képletének a kifejtése is. Így mérlegelve, a műre fordított hét esztendő — és nem 15 — bármennyire tekintélyes is, aligha sokallható. A konkrét munkaidőbe nem kalkulálható be a halmozott tudás, a speciális tárgykörre fordított idő: ha így mérnök, akkor kinekinek az életkora szerint évtizedekben kellene azt számítanunk. Tévedés Heckenast részéről az idő-tényező leglényegesebb összetevőjét a vizsgálódás komplex műveltében keresni. A legtöbb időt a forrástani alapozás igényelte. A célnak megfelelő statisztikai értékű alapanyag felderítése, és még inkább ennek az alapanyagnak, a néma számoszlopoknak a megszólaltatása, az „olvasókulcs” felfedése. Ez a munka egyszerű, de olykor tételnél-tételen ismétlődő számításokkal párosul. Ez volt a leginkább időrabló. Csak egy példát hoz fel: amíg a választó-mű 1548—1549 évi (egy üzemű esztendő) anyagkezelési naplóiból a termelési és termékmegosztási kimutatás 32 lapja megszületett, hét teljes hónap ment rá az ilyen aprólékos számvetésre. Persze a türelemnél több is kellett hozzá. A történetírónak tájékozódnia kellett a technológiában is. A filológiai akribiával dolgozó forráskritika biztonságának volt az előfeltétele. Ezért nem lehetett a számvető műveletet sem technikai segédreleire átruházni. A kettő szétválasztásával több idő vesztett volna el a vámon, mint amennyit nyert volna a réven.

Nincs itt másról szó, mint a kútforráskritika adatszűrő hálójának sűrítéséről. Ez a szűrőkészség lényegében tapasztalaton szerzett halmozott tudás. Éppen ezért nem meglepetés számára, hogy a vita során felvetődött e személyes tudás átadásának kérdése is. Örülne ennek, de sajnos nem sok lehetőségét látja. A magántanárság megszűntetésével nincs lehetőség rá, hogy a különleges munkaterületen dolgozó kutató a habilitációval maga részéről tegyen kezdeményező lépéseket a megfelelő speciális kollégiumnak a tanmenetbe leendő beiktatására.

Másik útja az irodalmi úton történő átadás lehetne: ily jellegű tanulmányok megjelentetése. Ezek sajnos, többnyire „kilógnak” létező folyóiratainknak vagy sorozatos kiadványainknak hól a profiljából, hol a terjedelem-keretéből. Még kevésbé lehet szó önálló megjelentetésükről, mivel elemző (tehát az újabb szintézist alapozó) és tetejébe statisztikai módszerre épült tanulmány valósággal vörös posztó a szambahajvó kiadványainak szemében.

Maradna a baráti együttműködés, ha mutatkoznék a látóhatáronakárcsak egy árva „golya” is, aki hajlandó volna a bányagazdaság történetének kutatására. Wenzel és Péch úttörő munkásságának közel két emberöltőn át nem akadt folytatása. Úgy tetszik, így lesz ez most is, „tervszerű” munkálkodásunk nagyobb dicsőségére.

Osztja Bartha Antal nézetét, hogy a bányavárosaink gazdasági és társadalmi képletéről, főként pedig ennek német kolonizációs eredetéről adott ábrázolás még sok ellentmondást fog ki-váltani. Csak azt felelheti rá: vitában tisztázódnak a kérdések. Véleménye szerint a német kolonizációs város valóság. Nem törölhető le a múlt térképéről. Kérdés viszont, alapvető kérdés, hogy mi volt a gazdaság-társadalmi képlete és mi legyen a történeti értékelése. Azt hiszi, hogy amit e vonatkozásban monográfiája nyújt, az több vitaíndító gondolatfelvetésnél.

A vitát Várkonyi Ágnes azzal zárta le, hogy az nemcsak Paulinyi műve szempontjából volt konstruktív, hanem tudománytörténeti szempontból is rendkívül gyümölcsöző.

Tömöry Márta

Külföldi történeti folyóiratok repertóriuma

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1965. I. RÉSZ*

A repertórium beosztása

Marx — Engels — Lenin	Skandináv országok
Elvi tanulmányok	Spanyolország, Portugália
Egyetemes történet	Svájc
	Szovjetunió
Albánia	Törökország
Anglia	Közel-Kelet
Ausztria	Irán
Belgium	India
Bulgária	Közép-Kelet
Csehszlovákia	Birma
Finnország	Vietnam
Franciaország	Indonézia
Görögország	Kína
Hollandia	Korea
Irország	Mongólia
Jugoszlávia	Japán
Lengyelország	Amerikai Egyesült Államok
Magyarország	Amerika egyéb országai
Németország	Afrika
Olaszország	Ausztrália
Románia	

Marx — Engels — Lenin

Marx „A politikai gazdaságtan kritikája” kéziratából (1857—1858. évi piszkozat). VF 1965. 8. sz. 126—143.
Marx K.: J. Phear „Az árja falu Indiában és Ceylonban” c. könyvének kivonata. NAA 1965. 1. sz. 50—66.
Egy Marx dokumentum. VIK 1965. 3. sz. 3—4. [Marx a párizsi kommunáról.]
Marx és Engels dokumentumok. VIK 1965. 1. sz. 3—9. [1871, 1882]
Blumenberg W.: Marx és Engels levelezése Franz Dunkerrel. IRSH 1965. 1. sz. 105—119. [1859—1860].
A Nemzetközi Munkásszövetség vezetőinek levelei Marxhoz (Befejezés). NNI 1965. 1. sz. 110—114.
Scheibert P.: Marx, Bakunyin és az I. Internacionálé. ÖO 1965. 6. sz. 441—456.
Bünger S.: Marx Károly, az I. Internacionálé és a brit szakszervezetek. WZHU XIII/7. (1964) 892—895.
Rothstein A.: Marx és a brit munkásmozgalom, 1863—1872. LM 1965. 6. sz. 230—234.
Vigouroux C.: Marx és a rajnai erdőörvények 1842-ben. RHES 1965. 2. sz. 222—233.

Rancière J.: A kritika fogalmazványa és a politikai gazdaságtan kritikája az 1844-es kéziratokban. Pensée 123. (1965. okt.) 24—42.
Panaerione A.: Marxizmus és dialektika. Észrevételek Marx néhány értékeléséhez. RSS 25—26. (1965. május—dec.) 1—28.
Rossi M.: A dialektika Marxnál. IGSS 1965. 4. sz. 709—738.
Markov W.: Jacques Roux és K. Marx. Hogyan kerültek bele a „veszettek” a Szent család-ba. IGSS 1965. 1. sz. 41—54.
Jerofejev N. A.: A londoni Marx könyvtárról. VI 1965. 4. sz. 209—210.
Mărculescu I., Șerbănescu I.: Engels Frigyes, a forradalmi gondolat és tett óriása. LC 1965. 12. sz. 15—26.
Engels levelek. VIK 1965. 6. sz. 3—10. [1888—1889].
Engels Frigyes új levelei. VF 1965. 3. sz. 141—148. [1889, 1890]
Engels Frigyes két levele. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 114—117. [1893—1894.]
Engels levelezése Paul és Laura Lafargue-gal. VF 1965. 5. sz. [1894—1895]

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- E. Marx-Avelling két levele Fr. Engelshez a német szociáldemokrácia 1890-ben Halleban tartott párt-napjáról. Közli: H. Gemkov. ZG 1965. 7. sz. 1186—1193.
- Cadogan P.: Julian Harney és Engels. IRSH 1965. 1. sz. 66—104.
- Leontyev L.: Engels a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenetről. VE 1965. 11. sz. 90—98.
- Bartl H.: Engels Frigyes és a német munkásmozgalom. Ein 1965. 12. sz. 45—54.
- Ter-Akopian N. B.: Marx és Engels nézeteinek fejlődése az ázsiai termelési módról és földművelő közösségről. NAA 1965. 2. sz. 74—88; 3. sz. 70—85.
- Malis A. I.: Marx—Engels műveinek kiadása a 20-as években és a 30-as évek elején a Szovjetunióban. VIK 1965. 8. sz. 114—118.
- Minajeva I. N.: Proudhon jegyzetei. VI 1965. 1. sz. 214—216.
- Stoica Gh.: Lenin születésének 95. évfordulójára. LC 1965. 4. sz. 3—10.
- Csaplin V. P.: A proletár gondolkodás és a forradalmi tett génusza. VF 1965. 4. sz. 9—18. [Leninről.]
- Jakovlev B. M.: A Lenin Összes művei 50. kötetében publikált új dokumentumokról. VIK 1965. 4. sz. 105—108.
- Obirskij G. D., Pankratova M. Ja.: Iljics eszméi örökké élnek. (Lenin leveleinek kötetéről.) VIK 1965. 4. sz. 3—16.
- Lenin levelei K. Kautskyhoz (1903—1911) és H. Roland Holsthoz (1916). Egy polemikus irata Rosa Luxemburg ellen. (1912). RSS 24. (1965. jan.—ápr.) 93—104.
- Szuravera N. V.: Lenin „A falusi szegénységről” c. munkájáról. VIK 1965. 10. sz. 80—82.
- Kornyilov A. V.: Lenin „A szovjet hatalom soron következő feladatairól” c. művéről. VIK 1965. 10. sz. 64—72.
- Lengnyik F. V.: Iljics május 1-i proklamációja. VIK 1965. 4. sz. 93—94. [1896].
- Az amerikai munkások levele Leninhez. Kiadja: V. I. Muhacsev. NNI 1965. 2. sz. 122—128.
- Szarikaja R. M.: Hogyan állapították meg Lenin Wells-szel való beszélgetésének dátumát. VIK 1965. 4. sz. 91—92. [1920]
- Nyikolszkaja L. F.: Lenin mint a Proletarij lap szerkesztője. VIK 1965. 6. sz. 75—80.
- Protkin N. M.: Lenin és a történettudomány. NNI 1965. 5. sz. 188. [Tudományos ülésszak Kiebben, 1965. jún. 15—18.]
- Szarjev V. G.: Össz-szövetségi tudományos ülésszak „V. I. Lenin és a történettudomány” problémájáról. ISzSzsZr 1965. 6. sz. 210—214.
- Nyeckakina M. V.: V. I. Lenin — az oroszországi forradalmi mozgalom története. VI 1965. 10. sz. 3—13.
- Nyeckakina M. V.: Lenin mint az oroszországi forradalmi mozgalom története. UIZs 1965. 8. sz. 10—20.
- Csernih G. G.: Lenin — Október története. (A historiográfiai problematikához.) UIZs 1965. 4. sz. 117—122.
- Gorbuinov V. V.: A legújabb kor történetének kérdéseiről Lenin műveiben. UIZs 13. sz. 3—14.
- Scholze K.: Lenin művei a forradalmi elméletéről és a német jelenkor-történet tanulmányozása. WZHU 1965. 1. sz. 165—168.
- Zsukov Je. M.: Lenin és a „korszak” fogalma a világtörténelemben. NNI 1965. 5. sz. 3—9.
- Zsukov Je. M.: V. I. Lenin és a „korszak” fogalma a világtörténelemben. UIZs 1965. 8. sz. 3—9.
- Zsilin P. A.: Lenin és a hadtudomány. UIZs 1965. 10. sz. 3—14.
- Gufjanskij Sz. K.: Lenin elméleti hagyatékának jelentősége az ukrán szovjet kultúra történetének tanulmányozása számára. UIZs 1965. 4. sz. 41—50.
- Bahaszjukovics V. D.: Lenin és a tudományos munkaszervezés. ISzSzsZr 1965. 2. sz. 108—112.
- Tjomsin Ja. G.: V. I. Lenin és a Zimmerwaldi baloldali megalakulása. VIK 1965. 8. sz. 15—26.
- Gabunja V. K.: Lenin taktikája, hogyan kell a baloldali blokkokat és a kompromisszumokat az egységes forradalmi frontért való harcban felhasználni. VIK 1965. 7. sz. 23—38.
- Kirilov Iv.: Lenin harca a baloldali oportunizmus ellen. NV 1965. 5. sz. 14—26.
- Loginov V. T.: Hogyan fejlesztette tovább Lenin a párt programját a nemzeti kérdéssel. 1913—1914-ben. VIK 1965. 9. sz. 98—106.
- Birmán M. A.: Lenin és a balkáni országok forradalmi szociáldemokratáinak harca az imperialista háború ellen 1914—1915-ben. SzSzs 1965. 2. sz. 6—20.
- Tytarenko Sz. L.: Hogyan leplezte le Lenin a trockizmus kispolgári lényegét az Október előtti időszakban. VIK 1965. 6. sz. 23—38.
- Muhamedzanov M. M.: Lenin és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé. VIK 1965. 4. sz. 17—28.
- Rubacs M. A.: Lenin a történeti folyamat ellentmondásosságának megismeréséről. UIZs 1965. 12. sz. 39—46.
- Aluf I. A.: Lenin a munkához való kommunista viszonyról. VIK 1965. 12. sz. 78—87.
- Hanyinszon Ja. G.: Lenin műveinek elterjedése a forradalom-előtti Szibériában, a 19. század kilencvenes éveiben. VIK 1965. 4. sz. 87—91.
- G. K. Ordzonikidze Leninrel való első találkozásáról. A levelet publikálja V. Ju. Szamedov. ISzSzsZr 1965. 5. sz. 117—119. [1911]
- Szuminszkaja V. Sz.: B. D. Vigilev—Lenin barátja — emigrációban. UIZs 1965. 2. sz. 97—100; ZPW 1965. 2. sz. 113—123. [1913]
- Avramov R. P.: Három találkozásom Leninnel. (Emlékezések) VIK 1965. 10. sz. 99—101. [1917]
- Kazanszkij A. L.: Láttam és hallottam Iljicsét. VIK 1965. 4. sz. 103—104. [1919]
- Unslit I. Sz.: Emlékezés Vlagyimir Iljicsről. VIK 1965. 4. sz. 94—102. [1921—1922]
- Nyelidov N. V.: Lenini pártiskola Longjumeau-ban. VI 1966. 1. sz. 206—209.
- A lenini párt és a szovjet állam kimagasló férfiakának emlékezete. (Ja. M. Szverdlov születésének 80. évfordulójára.) VIK 1965. 8. sz. 145—149.

Elvi tanulmányok

- Abramov L. Sz.: A természet és a társadalom egymásra-hatásának problémája és a földrajztudomány ennek kidolgozásában. VF 1965. 2. sz. 143—147.
- Agajev A. G.: A népcsoport mint társadalmi egység. VF 1965. 11. sz. 26—36.
- Althukser L.: A történeti koncepció vázlata. Pensée 121. (1965. máj.—jún.) 3—21.
- Arnoldov A. I.: A szocialista világrendszer kulturális haladásának néhány sajátossága. VF 1965. 9. sz. 25—36.
- Artanovszkij Sz. N.: A kultúrák történeti egységének és kölcsönhatásának problémája a modern burzsoá etnográfiaiban. VI 1965. 4. sz. 111—119.
- Bertin J.: A grafikai dokumentációs hálózat. Ann 1965. 5. sz. 967—975.
- Bosl K.: A „szociológiai aspektus” a történelemben. Az értékelés nélküli történettudomány és az ideáltípus. HZ 201/3. (1965. dec.) 613—630.
- Brand Fr.: Hegel szemlélete a történelem földrajzi alapjairól világtörténelem-filozófiájában. GWU 1965. 10. sz. 611—623.
- Braunreuther K.: A szociológiai kutatás tapasztalatai és problémái. WZHU XIII/7. (1964) 833—835.
- Brutyenc K. N.: A nemzeti felszabadító mozgalom néhány sajátossága. VF 1965. 6. sz. 26—37.
- Charnay J.-P.: Egy jogi szociológiai módszerről: a jogtudomány felhasználása. Ann 20/3. (1965) 513—527; 20/4. 734—754.
- Chesneau J.: A nemzetek kialakulásának folyamata Afrikában és Ázsiában. (Marxista elemzési kísérlet.) Pensée 119. (1965. jan.—febr.) 71—86.
- Cornu A.: A történelmi materializmus kialakulása. Pensée 115. (1964. máj.—jún.) 3—11.
- Courthouze J.-P.: Az értékmérő problémája és az ártörténet paradox. RHES 1965. 2. sz. 145—161.
- Csezenkov D. I.: A társadalomtudományok kölcsönös viszonya és a tudományos kommunizmus helye közöttük. VF 1963. 3. sz. 20—31.
- Dobrov G. M., Szmirnov L. P.: A történettudományi információ előkészítése és koordinálása a számológépekben való feldolgozásra. UIZs 1965. 3. sz. 105—108.
- Dovring F.: Kötöttség, birtoklás és haladás. Reflexiók a kényszermunka gazdaságosságáról. Szemle. CSSH VII/3. (1965. ápr.) 309—323.

- Edmond M. P.: A strukturalista antropológia és a történelem. *Pensée* 123. (1965. okt.) 43—50.
- Fedoroszejev P. N.: A mai társadalmi fejlődés dialektikája. *VAN* 1965. 9. sz. 3—21.
- Fedoroszejev P.: A szocializmus fejlődésének dialektikája. *Kom* 1965. 14. sz. 17—29.
- Flandrin J. L.: Érzelmek és civilizáció. Könyvcímek színvonalának vizsgálata. *Ann* 1965. 5. sz. 939—968.
- Florea I.: A szociológiai „pluralizmus” és a társadalmi determinizmus. *IC* 1965. 6. sz. 80—90.
- Fürnberg Fr.: A proletárdiktatúra. *WZ* 1965. 7—8. sz. 450—458.
- Glagolev V. F.: Az utópikus szocializmus — a tudományos kommunizmus elméleti forrása. *VF* 1965. 8. sz. 144—155.
- Glezerman G. Je.: Az objektív feltételek és a szubjektív tényező dialektikája a kommunizmus építésében. *VF* 1965. 6. sz. 3—14.
- Goblot J.-J.: A történelem és pszichológia. *Pensée* 124. (1965. dec.) 86—90.
- Guliga A. V.: A fogalom és példa a történettudományban. *VI* 1965. 9. sz. 3—14.
- Gurevics A. Ja.: Az általános törvény és a konkrét törvényszerűség a történelemben. *VI* 1965. 8. sz. 14—30.
- Grisani D. M.: A történelmi materializmus és az egyéni szociológiai kutatások. *VF* 1965. 5. sz. 47—56.
- Iggers G. G.: A haladás fogalma. Kritikai újraértékelés. *AHR* LXXI/1. (1965. okt.) 1—17.
- Kalweit W.: Tézisek a szocializmus gazdasági törvényeinek rendszeréről. *Ww* 1965. 7. sz. 1057—1072.
- Kasdan L.: Családi struktúra, migráció és a vállalkozó. *CSSH* VII/4. (1965. júl.) 345—357.
- Kemiston K.: Hogyan következik be a változás. *CSSH* VII/2. (1965. jan.) 117—120.
- Klofáč J.: Marxista szociológia. *NM* 1965. 3. sz. 351—360.
- Kollontaj V. M.: Az állami és magánszektor (Az állam gazdasági szerepe a felszabadított országokban. A burzsoá elméletek kritikája). *NAA* 1965. 2. sz. 26—36.
- Konstantyinov F., Kelle B.: Történelmi materializmus — marxista szociológia. *Kom* 1965. 1. sz. 9—23.
- Kovalevskij N.: A mai katolicizmus politikai doktrínájának ideológiai alapjai. *MEMO* 1965. 1. sz. 28—37.
- Kraszin Ju. A.: A szocialista forradalom lenini elmélete és a burzsoá kritikák. *VIK* 1965. 8. sz. 63—82.
- Kronrod J.: A szocializmus politikai gazdaságtana logikájának kérdéséhez. *VE* 1965. 7. sz. 44—57.
- Kulikov A. F.: A történelmi tény természetéről. *UIZS* 1965. 8. sz. 52—58.
- Leonjev L.: A kapitalizmus lenini elemzése és a mai kapitalizmus. *MEMO* 1965. 9. sz. 3—21.
- Lebedorski B.: A történelem és a társadalom. A tájékoztatás és a megértés problémái. *KH* 1965. 3. sz. 539—566.
- Levin L., Jeremin A.: A szocializmus gazdasági előnyei és megvalósításuk útjai. *Kom* 1966. 5. sz. 42—51.
- Léry-Valsens E.-A.: Történelem és pszichológia. *Ann* 1965. 5. sz. 923—938.
- Lifton R. J.: Pszichológia és történelem. További magyarázat. *CSSH* VII/2. (1965. jan.) 127—132.
- Lutfallu M.: A virtuális mozgalmak megítélése a gazdaságpolitikában. *RHES* 1965. 4. sz. 517—533.
- Mankorszkij B. Sz.: Az össznépi szocialista állam fejlődésének törvényszerűségei. *VF* 1965. 2. sz. 135—142.
- Menashe L.: A történészek meghatározzák a barokkot. Jegyzetek a művészet és a társadalomtörténet problémáiról. *CSSH* VII/3. (1965. ápr.) 333—342.
- Mikesin N. P.: A trockizmus az imperialista propaganda fegyverzetében. *VIK* 1965. 12. sz. 42—52.
- Mirnić K.: A kulturális szükségletek és a kultúra demokratizálása. (A szocialista kultúrszükségletek elméleti és módszertani kérdései.) *ZDN* 41. (1965) 37—84.
- Mirnić K.: A modern urbanizáció társadalmi oldalai. *ZDN* 40. (1965) 73—104.
- Müller Kl.: A Keynes-izmus fejlődésének néhány problémájához. *Ww* 1965. 5. sz. 789—801.
- A népi felszabadító háború és a társadalmi haladás. *Kom* 1965. 13. sz. 12—26.
- Nyecsikina M.: A monográfia helye a tudományban és a kiadási tervekben. *Kom* 1965. 9. sz. 77—83.
- Ojetea A.: A marxizmus és a történelmi kutatás. *IC* 1965. 1. sz. 45—57.
- Parain Ch.: A termelés és a termelőerők fejlődése közötti viszony: a vízimalom példája. *Pensée* 119. (1965. jan.—febr.) 53—70.
- Pollard S.: Gazdaságtörténet, a társadalom tudománya. *PI* 30. (1965. ápr.) 3—22.
- Prévost R.: A gazdasági fejlődés ahogy Hegel látta. *RHES* 1964. 1. sz. 74—88.
- A proletár internacionalizmus és a burzsoá nacionalizmus. *Kom* 1965. 9. sz. 26—40.
- Rabb Th. K.: Vallás és a modern tudomány kialakulása. *PP* 31. (1965. júl.) 111—126.
- Razin V. I.: A proletárdiktatúra államától az össznépi államig. *VF* 1965. 6. sz. 15—25.
- Redlich Fr.: A gazdaságtörténet „új” és hagyományos megközelítése és a két módszer kölcsönös függése. *JEH* XXV/4. (1965. dec.) 450—495.
- Rogers J. A.: Marxista és orosz darwinizmus. *JGO* 1965. 2. sz. 199—211.
- Rutkieris M. N.: A fejlődés, a haladás és a dialektika törvényei. *VF* 1965. 8. sz. 25—34.
- Sähleau V.: A történettudomány tanulmányozása. *IC* 1965. 9. sz. 45—55.
- Serejski M. H., Dulkievics J.: A történelem — a tudomány — és az ideológia. *KH* 1965. 3. sz. 611—618.
- Sinkaruk V. I., Paskova A. A., Asszonova N. T.: A forradalmi demokratikus ideológia történetének marxista megvilágításához. *VF* 1965. 4. sz. 126—134.
- Stajerman Je. M.: A megismételhetőség a történelemben. *VI* 1965. 7. sz. 3—20.
- Streisand J.: Ténykutatás és a valóság elméleti elcsajátítása. *WZHU* XIII/7. (1964) 839—840.
- Szankmajer M.: A számológépek a történettudomány terén. *CCH* 1965. 1. sz. 50—64.
- Symmons-Symonovics K.: Nacionalista mozgalmak. Összehasonlító tipológiai kísérlet. *CSSH* VII/2. (1965. jan.) 221—230.
- Schler H.: A törvényszerűség problémája a társadalmi fejlődésben. *WZHU* XIII/7. (1964) 827—832.
- Schieder Th.: Az összehasonlító módszer lehetőségei és határai a történettudományban. *HZ* 200/3. (1965. jún.) 529—551.
- Schulze H.: A spekulatív polgári történetfilozófia a történelem értelméről. *Ein* 1965. 10. sz. 63—74.
- Schweitzer A.: Gazdasági rendszerek és gazdaságtörténet. *JEH* XXV/4. (1965. dec.) 660—679.
- Szalkovszkij O.: Az imperialista integráció és a proletariátus kiszákmányolása. *MEMO* 1965. 3. sz. 15—25.
- Szeleznyev L. I.: A jelenkor nemzeti felszabadító mozgalmában jelentkező néhány szocialista elmélet jellegeről. *VF* 1965. 4. sz. 50—60.
- Tadovoszjan E. V.: A tudományos kommunizmus tárgya és helye a társadalomtudományok rendszerében. *VI* 1965. 6. sz. 3—17.
- Ter-Akopyan N. B.: Marx és Engels nézeteinek fejlődése az ázsiai termelői módokról és a földközösségről. *NAA* 1965. 3. sz. 70—85.
- Tran Duc Thao: A hegeli dialektika „racionális magva”. *Pensée* 119. (1965. febr.) 3—23.
- Tytarenko Sz. L.: A marxista-leninista tanítás a pártról és továbbfejlesztése a jelenlegi körülmények között. *VIK* 1965. 9. sz. 87—97.
- Vilar P.: A közgazdászok és történészek jobb megértéséért. „Kvantitatív történelem” vagy retrospektív econometria? *RH* 89/CXXXIII. (1965) 293—312.
- Wetter G. A.: A békés coexistencia elméletéhez. A szovjet coexistencia-fogalom elemzése. *ÖO* 1965. 1. sz. 1—11.
- Zarkovics Dr.: A marxista teoretikusok nézetei a túltermelési válságról. *ZDN* 37. (1964) 5—30.

Egyetemes történet

- Hrisztor Hr.: Nemzetközi tudományos konferencia Moszkvában. *IP* 1965. 1. sz. 118—120. [Az I. Internacionálé 100. évf., 1964. okt. 1—6.]
- Toporovics IV.: A nemzetközi Munkásszövetség megalapításának 100. évfordulójára. *KH* 1965. 2. sz. 489—490. [Varsó, 1964. okt. 23—24.]
- Toporovics IV.: Tudományos konferencia az I. Internacionálé 100. évfordulóján. *ZPW* 1965. 2. sz. 268—290. [Varsó, okt. 23—24.]
- Herrmann U.: Tudományos konferencia az I. Internacionálé 100. évfordulóján. *ZG* 1965. 1. sz. 105—109. [Berlin, 1964. szept. 10—11.]

- Korminow Z.:** Az I. Internacionálé 100. jubileuma alkalmából Berlinben rendezett konferencia. ZPW 1985. 1. sz. 223—234.
- Danisewski T.:** Nemzetközi tudományos ülésszak Berlinben az I. Internacionálé 100. jubileuma alkalmából. ZPW 1985. 1. sz. 234—238.
- Schifert G.:** Kollokvium az I. Internacionálé százéves évfordulóján. WZHU XII/7. (1984) 841.
- Najda W.:** Tudományos symposium Bécsben az I. Internacionálé 100. évfordulója alkalmából, 1984. szept. 7—9. ZPW 1985. 1. sz. 233—240.
- Jwb.:** Nemzetközi konferencia Párizsban az I. Internacionálé 100. évfordulóján. ZPW 1985. 2. sz. 230—232. [1984. nov. 16—18.]
- Becker, G., Engelberg E.:** A XII. nemzetközi történeti-kongresszus Bécsben. ZG 1985. 8. sz. 1309—1322.
- A XII. nemzetközi történeti-kongresszus Bécsben. A szekciók munkája. ZG 1985. 8. sz. 1332—1431.**
- Heitzer H., Lozek G., Vogler G.:** A XII. nemzetközi történeti-kongresszus. Eln 1985. 12. sz. 102—107.
- Fuchs W. P.:** Bécs 1985. A XII. történeti-kongresszus. Bemutatók, kritika, javaslatok. G.W.U. 1985. 12. sz. 729—739.
- A XII. nemzetközi történeti-kongresszus. KH 1985. 2. sz. 508—509. [1985. aug. 23. — szept. 5.]**
- Romunovszkij I. V.:** A XII. nemzetközi történeti-kongresszus. UIZs 1985. 11. sz. 152—153.
- Kozsev D.:** A XII. nemzetközi történeti-kongresszus Bécsben és a bolgár történészek részvétele a kongresszus munkájában. IP 1985. 6. sz. 9—22.
- Vranesic V.:** A XII. nemzetközi történeti-kongresszus Bécsben. ZDN 4. sz. (1985) 133.
- Zöllner E.:** Beszámoló a 12. nemzetközi történeti-kongresszusról. MIÜG LXXIII/3—4. (1985) 437—444.
- D. G.:** A XII. nemzetközi történeti-kongresszus. RHD 1985. 3. sz. 273—275.
- Francois M.:** A XII. nemzetközi történettudományi kongresszus Bécsben, 1985. aug. 23— szept. 5. RH 83/CXXXIII. (1985) 234—283.
- A XII. nemzetközi történeti-kongresszus. Pensée 124. (1985. dec.) 121—122.**
- Manacorda G.:** A XII. nemzetközi történettudományi kongresszus. IGSS 1985. 3. sz. 573—579.
- Tyubinszkij Sz. L.:** Az ázsiai és afrikai országok történetének kérdései a XII. nemzetközi történeti-kongresszuson. AA 1986. 1. sz. 224—228.
- Grigorijun A. T., Juskevics A. P., Pogrebinszkij J. B.:** A XI. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus Varsóban. VAN 1985. 12. sz. 67—71.
- Kaszinyenko V. G., Dobrov G. M.:** A XI. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus. UIZs 1985. 12. sz. 141—142. [1985. aug. 24—31.]
- Belchjanskij F. B.:** Az antropológiai és etnográfiai tudományok VII. nemzetközi kongresszusa. (Moszkva, 1984. aug. 3—10.) NAA 1985. 1. sz. 249—253.
- Szokolova V. K.:** A szlavisztika az etnográfusok nemzetközi kongresszusán. SzSz 1985. 2. sz. 113—117.
- Alekszejev V. P.:** A faktuális elmélete az antropológusok és etnográfusok VII. nemzetközi kongresszusán. SzE 1985. 2. sz. 3—16.
- A VII. nemzetközi antropológiai és etnográfiai kongresszus munkájának eredményeihez. SzE 1985. 3. sz. 3—11. [Moszkva, 1984. aug. 3—10.]**
- Belov G. A.:** A levéltárosok V. nemzetközi kongresszusa. NNI 1985. 2. sz. 187.
- Milosevic M.:** A levéltárosok V. nemzetközi kongresszusa. Brüsszel, 1984. szept. 1—5. LZCG XXI/4. (1984) 784—786.
- Kušik M.:** A IV. nemzetközi levéltáros-kongresszus Brüsszelben, 1984. szept. HC 1985. 2. sz. 301—302.
- Karpusin A. V., Kon I. Sz.:** Szovjet szociológusok a V. nemzetközi szociológiai kongresszuson. VF 1985. 1. sz. 173—175. [1982. szept.]
- Koszin A. P.:** A szocialista országok jogászainak konferenciája. VAN 1985. 4. sz. 91—92. [Szeged, 1984. dec. 9—11.]
- B. F.:** Az állam és jog történetésznél symposiuma a népi demokráciák keletkezéséről. IIC 1985. 2. sz. 308. [1985. márc. 11—12.]
- Stejnberg V. A.:** A jog-szociológia nemzetközi kutatási bizottságának ülése. Egy résztvevő megjegyzései. VF 1985. 7. sz. 185—188.
- Osztróvitjov K.:** Az európai szocialista országok gazdasági fejlődésének kérdései. (A közgazdászok nemzetközi konferenciája Bulgáriában.) VE 1985. 5. sz. 151—155. [Plovdiv, 1981. nov. 30. — dec. 5.]
- Osztróvitjov K. V.:** A közgazdászok konferenciáján Bulgáriában. VAN 1985. 5. sz. 89—93.
- Sztrogoz V. Sz.:** A VI. szociológiai világkongresszus elébe. VF 1985. 8. sz. 163—161. [Evan, 1983.]
- Martinescu I. I.:** Tudományos ülésszak az első világháború történetéről. (Az SZTA Történettudományi Intézetben.) NNI 1985. 1. sz. 170—171. [1984. nov. 17—20.]
- Rosenberg W.:** Kollokvium a potsdami konferencia 21. évfordulóján. VI 1985. 11. sz. 180—185. [1985. jún. 14—16.]
- A hitlerista Németország felett aratott győzelem XX. évfordulóján rendezett ülésszak. RHH 1985. 3. sz. 637—640. [1985. máj. 6.]**
- Okecki St.:** A második világháború történetészeinek moszkvai ülésszaka. ZPW 1984. 4. sz. 233—247. [1985. ápr. 14—16.]
- A. V.:** Tudományos konferencia a második világháború történetének problémáiról. NNI 1985. 4. sz. 158—161. [Moszkva, 1985. ápr. 14—16.]
- Guyot R.:** A béke világkongresszus a nemzeti függetlenségért és a fegyverzésért, Helsinki, 1985. júl. 10—15. CC 1985. 9. sz. 43—64.
- Matei Gh.:** II. nemzetközi konferencia az ellenállás történetének oktatásáról. S 1985. 3. sz. 690—693. [Prága, ápr. 13—15.]
- Zasztvenko G. F.:** Az ellenállás mozgalom szellemi hagyatéka. VIK 1985. 7. sz. 150—154. [II. nemzetközi konferencia, Prága, 1985. ápr. 13—15.]
- Castellen G.:** Kongresszus és kollokvium. RHDGM XV/59. (1985. júl.) 107—108. [A III. nemzetközi ellenállási kongresszus (Karlov Varyban, 1983. szept. 1—14.) és történeti kollokvium a müncheni szerződésről (Prága, szept. 6—7.).]
- Jeske R.:** Kollokvium az európai ellenállás történetéről Bécsben. ZG 1985. 8. sz. 1432—1434. [1985. aug. 30.]
- Parone Cl.:** Kollokvium: Az ellenállás Európában: módszertan, dokumentáció. Bécs, 1985. aug. 30. IG-SS 1985. 3. sz. 583—590.
- Nemzetközi tudományos konferencia „A nemzetközi munkásoksztyál — a modern világ fejlődésének vezető ereje” témáról. (befejező közi.) M.E.M. 1985. 1. sz. 90—119. [Moszkva, 1984. okt.]**
- Gribunov, Sz. Sz., Gyuljenszkij G. G.:** Nemzetközi tudományos konferencia a világ forradalmi mozgalmainak aktuális kérdéseiről. NNI 1985. 1. sz. 165—166. [Moszkva, 1984. okt. 1—8.]
- Az európai kapitalista országok kommunista pártjainak konferenciája, 1985. jún. 1—3. CC 1985. 7—8. sz. 137—142. [Bruxelles.]**
- Danyilova N. P.:** Konferencia: „A kapitalizmus keletkezése, a nemzeti mozgalom és a nemzeti kultúra kialakulása a szláv államokban.” SzSz 1985. 1. sz. 111—112. [1984. szept. 14—15.]
- Brendler G.:** Nemzetközi kollokvium a korai polzári forradalmakról. ZG 1985. 4. sz. 690—693. [Lipsee, 1984. dec. 15—16.]
- Dziewulski J.:** A mai kapitalizmus kérdéseiből. (Tudományos konferencia a Társadalomtudományi Főiskolán.) ND 1985. 6. sz. 107—118. [Varsó, ápr. 27—28.]
- Troickij Sz. M.:** A kelet-európai országok agrártörténetének VII. Köztársasági Symposiuma. VI 1985. 5. sz. 125—128. [Kisinyov, 1984. okt. 16—21.]
- Ledonszkij I. V.:** A VII. köztársasági symposium Kelet-Európa agrártörténetéről. ISzSzSzk 1985. 2. sz. 223—230.
- Markov L. V.:** Etnográfiai szempontok a történészek referátumaiban a kelet-európai agrártörténet VII. (kisinyovi) köztársasági symposiumán. SzE 1985. 2. sz. 177—181.
- Mohov M. A.:** Kelet-Európa agrártörténeti kérdéseinek VII. symposiuma. UIZs 1985. 1. sz. 152—153.
- Mezőgazdaság és falusi társadalom nyugaton a középkor derekán. NRS 1985. III—IV. 493—496. [Konferencia Spoleto, 1985. ápr. 22—23.]**
- Dienst H.:** 13. Settimuna Spoleto. (1985. ápr. 22—23.) MIÜG LXXIII/3—4. (1985) 445—447. [Témája: „A földművelés a középkorban nyugaton.”]
- Vinogradov V. A.:** Gazdaságtörténeti kongresszus Münchenben. VAN 1985. 12. sz. 62—68.

- Mori G.:** A III. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus, München, 1965. aug. 23—27. IGSS 1965. 3. sz. 580—586.
- Nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus, München 1965. aug. 23—27. CSSH VII/2. (1965. jan.) 231—232.**
- A Délkelet-európai Stúdiumok Nemzetközi Szövetségének 1. konferenciája. EB I. (1964) 179—180. [Szófia, 1964. ápr.]**
- Căndeș V.:** A nemzetközi délkelet-európai stúdiumok első kongresszusának előkészítése. Az AIESEE irodájának ülése, București, 1964. nov. 30.—dec. 3. S 1965. 1. sz. 191—192.
- Körner Fr.:** Az 1964. évi gráci Balkán-konferencia. ÖO 1965. 2. sz. 165—166.
- A VIII. Európa-beszélgetés Bécsben. ÖO 1965. 5. sz. 430—438. [1965. jún. 15—19.]**
- Hofmann G., Kreyzanowski W.:** Nemzetközi tudományos konferencia Lipcsében. Ww 1965. 6. sz. 979—1014. [1965. márc. 4—6. Az új gazdasági rendszerről.]
- Wessely K.:** A szociológia és gazdaság az 1964 őszén tartott konferenciák középpontjában. ÖO 1965. 2. sz. 157—165.
- Dostal A.:** Az V. nemzetközi szlavisztikai kongresszus. 1963. IX. 17—23. BS 1965. 1. sz. 175—177.
- Volkov A. R.:** A VI. ukrán szlavisztikai konferencia. SzSz 1965. 2. sz. 108—113. [Czernovics 1964. okt. 13—18.]
- Schilfert G.:** A rendiség és a parlamentek történetével foglalkozó bizottság tudományos konferenciája. ZG 1965. 1. sz. 109—113. [München, 1964. aug. 31.—szept. 3.]
- Reese D.:** Ostforschung-konferencia Londonban 1965-ben. JGO 1965. 3. sz. 477—478. [ápr. 23—25.]
- Drabek A. M.:** A Centre d'études supérieures de civilisation médiévale 12. nyári konferenciája Poitiersben. (1965. júl. 12.—aug. 11.) MIOG LXXIII/3—4. (1965) 447—448.
- Condurachi P.:** A VIII. nemzetközi klasszika-archeológiai kongresszus és Délkelet-Európa problémái. RESE 1964. 3—4. sz. 615—628. [Párizs, 1963. szept. 3—13.]
- Herakleitos-kollokvium, Berlin 1963. márc. 11. WZHU XIII/4. mell. 1—34.**
- Heintel P.:** A Paulus-Gesellschaft ülészaka Salzburgban 1965. ápr. 29.—máj. 2. ÖO 1965. 4. sz. 347—351. [„A kereszténység és a marxizmus.”]
- AK.:** Nemzetközi numizmatikai konferencia. HČ 1965. 1. sz. 173. [Opava, 1964. jún. 4—7.]
- Nouschi A.:** Az észak-afrikai stúdiumok I. kongresszusa. IGSS 1965. 2. sz. 393—397. [Cagliari, 1965. jan. 22—25.]
- Djordjević D.:** A belgrádi Történeti Intézet. SzSz 1965. 1. sz. 118—129.
- Todorov N., Dimitrov St.:** A Balkán-Intézet egy éve. IP 1965. 3. sz. 131—136.
- Uljanyics V. I.:** A Balkán Intézet. UIZs 1965. 2. sz. 157.
- Todorov N.:** Délkelet-Európa kutatóintézete Bukarestben. IP 1965. 1. sz. 129—131.
- Hrozenčík J.:** A pozsonyi Szlovák Akadémia „Európai szocialista országok Történeti Intézete.” (Problémák és perspektívák.) SzSz 1965. 1. sz. 116—118.
- Rungtaldier R.:** A bécsi egyetem részvétele a földrajzi kutatásban és a földrajz oktatásban Kelet- és Délkelet-Európai vonatkozásban, beleértve a régi Magyarországot. ÖO 1965. 3. sz. 252—257.
- Schlenger H.:** A sziléziai történelmi társulat 1954—1964-ben. ZFO 1965. 3. sz. 485—493.
- Irmacher J.:** A Bizantológiai Intézet a Luther egyetemen, Halle. RESE II. (1964. 1—2). 259—261.
- Hodos I. A.:** A tudományos bibliográfia a történettudomány szolgálatában. VI 1965. 9. sz. 203—207.
- Pollavszkij M. A.:** Még egy „Egyetemes történet”. VI 1965. 9. sz. 162—171. [Propyläen Weltgeschichte, 1960—64.]
- Graus Fr.:** Az egyetemes történet és a csehszlovák történetírás feladatai. ČCH 1965. 4. sz. 521—528.
- Batovskij H.:** Az 1945. év az egyetemes történelemben. (Tények és kiadványok.) KH 1965. 3. sz. 587—588.
- Piganiol A.:** A római történelem irodalma, I. 1956—1964. RH 89/CCXXXIV. (1965) 129—158.; 389—410. [Szemle]
- Will E.:** Görög történelem. RH 89/CCXXXIII. (1965) 393—432. [Szemle]
- Berve H.:** Az ókor. Az irodalom szemléje. GWU 1965. 8. sz. 517—532.
- Dittrich Z. R.:** Új tanulmányok a szláv ókortudományhoz. JGO 1964. 4. sz. 561—571.
- Schramm P. E.:** A középkor. Az irodalom szemléje. GWU 1965. 5. sz. 308—328.
- Munkák a középkor történetéből (1963—1964). MA 1965. 3—4. sz. 561—576.**
- Zeeßen E. W.:** A vallásháború kora. Az irodalom szemléje. GWU 1965. 11. sz. 717—727.
- Ladurie E. Le Roy:** Az agrártörténet új útjai (16—18. század). Ann 1965. 6. sz. 1268—1280.
- Andreas W.:** Abszolutizmus és felvilágosodás. Az irodalom szemléje. GWU 1965. 1. sz. 51—68.
- Hertzfeld H.:** Az irodalom szemléje: 1871—1918. GWU 1965. 7. sz. 445—460.
- Braubach M.:** Új jelenkor-történeti kiadványok. Tallózás. IJ 85/1. (1965) 119—157.
- Muth H.:** Jelenkortörténet. Belpolitika 1918—1933. Az irodalom szemléje. GWU 1965. 9. sz. 582—596; 10. sz. 610—650.
- Desapariđe E. A.:** Az új- és legújabbkori történet problémái a román „Studia, Revista de Istorie” c. folyóiratban. NNI 1965. 4. sz. 123—128.
- Schlenger H.:** Német publikációk a keleti Közép-Európáról. GWU 1965. 3. sz. 173—196.
- Fischer-Galqi St.:** Az újabb amerikai irodalom Délkelet-Európa történetéről. RESE II. (1964. 1—2.) 263—271.
- Balti bibliográfia, 1964. (Pótlék 1963-tól.) Történeti irodalom Észtországról és Lettországról. Összeállította H. Weiss. ZFO 1965. 4. sz. 785—800.**
- Kelet- és Nyugat-Poroszország történetének irodalma 1963-ban. Összeállította E. Wernke. ZFO 1965. 2. sz. 385—400.**
- Volkman H. E.:** Legújabb kiadványok a balti kérdéssel. 1918—1919. ZFO 1965. 2. sz. 329—332.
- Avaneszov R. N.:** Az ősszláv nyelvészeti atlasz munkálatainak eredményei, 1958—1964. SzSz 1965. 1. sz. 46—54.
- Schwalm E.:** Történeti és politikai földrajzi térképek. II. GWU 1965. 6. sz. 330—338. [Szemle.]
- Anderson E. N.:** Történeti tankönyvek: problémák és lehetőségek. GWU 1965. 6. sz. 353—359.
- Porsnyev B. F.:** Összefoglalási kísérletek a vallástörténet területén. VI 1965. 7. sz. 135—149.
- Robert D.:** Történelmi szemle. A protestantizmus története. RH CCXXXIV/89. 475. sz. (1965. júl.—szept.) 159—172.
- Bayerle E., Petraček K.:** A csehszlovák orientalizmika 1960—1964-ben. NAA 1965. 6. sz. 229—235.
- Bauer W.:** Kelet- és Dél-Ázsia. Az irodalom szemléje. GWU 1965. 12. sz. 773—792.
- Weymar E.:** Marxizmus—kommunizmus. Az irodalom szemléje. GWU 1965. 4. sz. 244—260.
- A társadalomtudományok nagy hivatása. Kom 1965. 17. sz. 41—52.**
- Szefanov N.:** A történettudomány módszertanának aktuális problémái. NV 1965. 6. sz. 23—39.
- Schilfert G.:** A történettudomány a társadalomtudomány rendszerében. ZG 1965. 4. sz. 581—596.
- Dairovicu C., Stănescu E.:** A modern történetírás irányzatai. LC 1965. 11. sz. 65—77.
- Galkin, I. Sz., Kolmakov A. D.:** Az újkor történetírásának fő problémái. VI 1965. 10. sz. 67—88.
- Gutnova Je. V.:** A humanizmus és a polgári történettudomány első lépései. VI 1965. 2. sz. 86—102.
- Jablonski H.:** A történettudományok jelenlegi helyzetének igazságos értékeléséről. KH 1965. 1. sz. 3—7.
- Krivoguz I. M., Priker D. P., Rabinovics M. B., Szeckevics Sz. M.:** Az újkor szóját történetírásának fő irányai. VI 1965. 6. sz. 87—104.
- Schubert F. H.:** Politikai eszmétörténet és történetírás. GWU 1965. 10. sz. 650—680.
- Seibt F.:** Szellemtörténet a marxista medievistikában? ZFO 1964. 4. sz. 709—720.
- Lemberg E.:** Marxizmuson belüli marxizmus-kritika Kelet-Középeurópában. ZFO 1964. 4. sz. 687—708.
- Nyecsikina M. V., Pasuto V. T., Csernyák Je. B.:** A történeti gondolkodás fejlődése a 20. század derekán. VI 1965. 12. sz. 3—10.
- Zöllner W.:** A film mint a történeti kutatás forrása. ZG 1965. 4. sz. 638—647.

- Dobrov G. M.:** A mennyiségi elemező módszer a kutatásban. UIZs 1965. 12. sz. 47—54.
- Palli H.:** A lyukkártya alkalmazása a történetírásban. VI 1965. 11. sz. 90—98.
- Dobrov G. M.:** Az információk gépi feldolgozásának módszerei a történettudományban. UIZs 1965. 1. sz. 90—100.
- Zubor A.:** Az antropológiai odontológia és a történettudományok. SzE 1965. 1. sz. 3—12.
- Volkov G.:** A szociológia és technika. Kom 1965. 17. sz. 53—60.
- Rohlfes J.:** A történelem kihívása a „Gemeinschaftskunde” részéről. GWU 1965. 1. sz. 4—19.
- Gajjnyko P. P.:** A burzsoá filozófia hogyan kutatja a történeti folyamat reális tartalmát. VI 1966. 1. sz. 88—104.
- Rogicsen P. M., Szeredlin M. A.:** A „nemzet” fogalmáról. VI 1966. 1. sz. 33—48.
- Burridge K. O. L.:** „Kultúra és egyéniség” és történelem. Kritikai cikk. CHM IX/1. (1956) 15—29.
- Wiesner K.:** A német Lovagrend központi levéltárának jelentősége Szilézia története szempontjából. ZfO 1965. 3. sz. 455—464.
- Robert D.:** A protestáns levéltárak használata. Jelenkori korszak. RHMC XI. (1964. okt.—dec.) 299—308.
- Liesic Sz.:** Az ázsiai és afrikai országok új- és legújabbkori történetének oktatásáról. NAA 1965. 3. sz. 88—92.
- Brodzskij R. M.:** Néhány elképzelés az ázsiai és afrikai országok történetének egyetemi előadásairól. NAA 1965. 6. sz. 92—95.
- Történettudomány és történeti oktatás. Hozzászólások:** K. D. Hermann, N. Podewin. ZG 1965. 4. sz. 673—675.
- Szemjonov Ju. I.:** Az ősközösség történetének periodizációjáról. SzE 1965. 5. sz. 74—93.
- Matt J.:** A mezőgazdasági szociális viszonyok történeti alapjai a Balkánon. SW 1965. 2. sz. 145—167.
- Zujeva N. V.:** „A külföldi szláv népek a feudalizmus és kapitalizmus időszakában” Ösztálya. SzSz 1965. 1. sz. 112—113.
- Korosec P.:** Pontusi-sztyepei elemek a szláv kultúrában. ZDN 32—33. (1962) 5—18.
- Pejguss M. D.:** Az arománok a Macedóniai Népköztársaságban. Néhány adat jelenlegi helyzetükről. ÖO 1965. 2. sz. 114—117.
- Vulcanescu R.:** A tulajdonjogot jelző jelek a kárpátbalkáni vidéken. RESE II. (1964. 1—2) 17—69.
- Demougout É.:** Eghajlati változások és népcsoportok inváziója. RH 89/CCXXXIII. (1965) 1—22. [A legrégibb időkől.]
- Prohorov A. V.:** A toponimika érdekességei. VI 1965. 12. sz. 202—208.
- Schramm G.:** A földrajzi ismeretek Kelet-Európáról a névhasználat tükrében. JGO 1965. 1. sz. 1—18.
- Debus A. G.:** A régi vegyészkedés történetének jelentősége. CHM IX/1. (1965) 39—58.
- McCrineau M.:** A régi demográfia: egyhangúság vagy változandóság? Ann 1965. 6. sz. 1185—1197.
- Brunschvicg H.:** Birodalmak és imperializmusok. RH 89/CCXXXIV. (1965. júl.—szept.) 111—122.
- Brunt P. A.:** Reflexiók a brit és római imperializmusról. CSSH VII/3. (1965. ápr.) 267—288.
- Hantsch H.:** Pánzlavizmus, neozslavizmus, ausztrószlavizmus. DDr 1965. 1—2. sz. 94—105.
- Töpfer B.:** A feudalizmus néhány alapkérdéséhez. ZG 1965. 5. sz. 785—809.
- Udalova Z. V.:** A feudalizmus létrejöttének problémái a szovjet tudósok legújabb műveiben. VI 1965. 12. sz. 143—150.
- Barg M. A.:** A feudalizmus koncepciója a mai burzsoá történetírásban. VI 1965. 1. sz. 70—97.
- Russel J. C.:** Demográfiai szempontok a feudalizmus kezdetén. Ann 1965. 6. sz. 1118—1127.
- Garazzi M.:** Zadruza. A délkelet-európai nagycsaládok kutatása. (Kutatási jelentés) ÖO 1965. 2. sz. 111—113.
- Gracsev V. P.:** A szláv középkori intézmények tanulmányozásának történetéből. (A zsúpák és zsúpának kérdése a történetírásban.) UZISz XXXIX. (1965) 178—209.
- Graus Fr.:** A középkori államok létrejötte Közép-Európában. Hist X. (1965) 5—66.
- Kiernan V. G.:** Állam és nemzet Nyugat-Európában. PP 31. (1965. júl.) 20—38.
- Graus Fr.:** A fejedelmi kísérek a korai középkorban és jelentőségük az állam létrejöttében Közép-Európában. CCH 1965. 1. sz. 1—18.
- Szlam Sz. M.:** A középkori város fejlődésének mozgató ellentmondásai. VI 1965. 7. sz. 93—105.
- Halzga O. R.:** A városalakulás folyamata Közép-Európában. SFFUKH XV. (1964) 95—115.
- Petry L.:** A lengyel vártörténeti kutatás a mai Sziléziában. ZfO 1965. 3. sz. 523—544.
- Genicot L.:** A nemesség a középkori társadalomban. MA 1965. 3—4. sz. 539—560.
- Bautier R. H.:** A középkori Mediterránum nagy politikai és gazdasági problémái. RH 89/CCXXXIV. 475. sz. 1—28.
- Jones P. J.:** Gazdasági szervezet és politika a középkorban. EcHR XVII/3. (1965. ápr.) 570—578. [Ad Cambridge Economic History.]
- Apanovics O. M.:** Nemzeti felszabadító háborúk a feudalizmus korszakában. UIZs 1965. 12. sz. 29—38.
- Sereenko A. Ja.:** A feudális viszonyok létrejöttének útja szembeállítva: a frank államban és Indonéziában. VI 1965. 12. sz. 79—96.
- Werner K. F.:** A késő középkori birodalom Franciaország politikai tudatában. HZ 200. 1 (1965) 1—80.
- Pitz E.:** A késő középkor gazdasági válsága. SW 1965. 3. sz. 347—367.
- Jefimov Sz.:** A nemzeti-felszabadító mozgalom kérdései a Rinasceita folyóirat hasábjain. NAA 1965. 2. sz. 140—147.
- Davidovics Je. A.:** Az áru-pénz viszonyok maximális fejlődésének ideje a középkori Belső-Ázsiában. (A probléma felvetéséhez.) NAA 1965. 6. sz. 83—91.
- Vasziljev L. Sz.:** A közös és különös a keleti országok történeti fejlődésében. NAA 1965. 6. sz. 96—100.
- A nem-kapitalista fejlődési út kérdéseinek vitájából lezárult néhány következtetés. VIK 1965. 6. sz. 55—64.
- Pokora T.:** Az ázsiai termelési mód elmélete. CCH 1965. 6. sz. 854—856.
- Pigulevszkaja N. V.:** Az ázsiai termelési módhoz. VDI 1965. 3. sz. 83—89.
- Santís S. de:** A faluközösség az inkáknál, aztékeknél és a majáknál. (Adalék az ázsiai termelési mód tanulmányozásához.) Pensée 122. (1965. aug.) 79—95.
- Shiozawa K.:** A japán történészek és az ázsiai termelési mód. Pensée 122. (1965. aug.) 63—78.
- Chesneauz J.:** Hogy állunk az ázsiai termelési mód-ról folytatott vitával? Pensée 122. (1965. aug.) 40—62.
- Parlovskaja A. I.:** A „La Pensée” és az „Eiréné” hasábjain az ázsiai termelési módról folytatott vitáról. VDI 1965. 3. sz. 75—82.
- Braginszkij I. Sz.:** A keleti irodalmak történetének periodizálásáról tartott viták eredményeihez. (Tézlsek.) NAA 1965. 3. sz. 93—99.
- Grosz Ju. Sz., Mohov N. A., Szoretov P. V.:** A feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérése sajátosságai Délkelet-Európában. VI 1965. 11. sz. 54—76.
- Hmelnyickaja Je.:** A nyugat-európai kapitalizmus egy-kor és most. MEMO 1965. 2. sz. 28—40.
- Bleiber H.:** A kapitalizmus fejlődésének porosz útja a mezőgazdaságban. ZG 1965. 1. sz. 57—73.
- Anfimov A. M.:** A kapitalizmus fejlődésének porosz útja a mezőgazdaságban és sajátosságai Oroszországban. (Összehasonlító történeti tanulmány.) VI 1965. 7. sz. 62—76.
- Milejkovszkij A., Sungujev V., Entov R.:** Az állittolagos és valódi változásokról a mai kapitalizmusban. Kom 1965. 11. sz. 25—38.
- Szanakovszkij S. P.:** A szocialista világrendszer fejlődésének fő szakaszai. NNI 1965. 4. sz. 90—96.
- Haraszjan G.:** A szocializmus világrendszerének problémái a politikai gazdaság egyetemi előadásában. VE 1965. 1. sz. 114—122.
- Velcsen P.:** A szocialista társadalomban levő ellentmondások kutatása. NV 1965. 12. sz. 104—110.
- Tropkin N. V.:** A szocialista forradalom lenini elmélete és a jelenkor. VIK 1965. 11. sz. 93—103.
- Kraszin Ju. A.:** A szocialista forradalom problémái és a jelenkor. VF 1965. 11. sz. 14—25.
- Sovkontjusz I. G.:** A lakosság kapcsolatainak jellege a késői paleolitban. UIZs 1965. 10. sz. 24—34.
- Sztruve V. V.:** Az ókori Kelet társadalmi fejlődésének néhány aspektusa. VI 1965. 5. sz. 100—108.

- Szemjonov Ju. I.*: Az ókori Kelet társadalmi-gazdasági rendszerének problémája. NAA 1965. 4. sz. 63–89.
- Szemjonov Ju. I.*: Az osztályok és az állam létrejötte az ókori Kelet országában. (A szovjet assziriológusok és egiptológusok munkáiban.) NAA 1965. 3. sz. 160–171.
- Kunderewicz C.*: Urukagina, Lagas uralkodója, reformjai. CzPH 1964. 1. sz. 89–102.
- Bleeker C. J.*: Az ősi egyiptomi kultúra összképe. CHM IX/1. (1965) 107–113.
- La Buvne W.*: A bronzkor és korai vaskor Pomerániában. ZfO 1964. 4. sz. 733–764.
- Sifman I. S.*: A földviszonyok Palesztinában az i. e. I. évezred első felében. VDI 1965. 4. sz. 23–41.
- Nyemirovszkij A. I.*: Az ó-görög kultúra. PIS 1965. 4. sz. 24–36.
- Heuss A.*: Max Weber jelentősége a görög-római történet szempontjából. HZ 201/3. (1965. dec.) 523–556.
- Kienast D.*: A helypolitikai fejlődés Athénben a 6. században és az 508. évi reformok. HZ 200/2. (1965. apr.) 265–283.
- Gluszkina L. M.*: Az athéni felszabadított rabszolgák jogi helyzete az i. e. IV. században. VDI 1965. 1. sz. 51–61.
- Szturcserszkij I. A.*: Kleopátra. VI 1965. 10. sz. 210–218. [Történeti áttekintés.]
- Fol A.*: A városi élet fejlődése a Duna és az Égei tenger közötti országokban a római hódításig. EB 1965. 2–3. sz. 309–317.
- Finley M. I.*: Technikai újítás és gazdasági haladás az antik világban. EclIR XVIII/1. (1965. aug.) 29–45.
- Lévi M. A.*: A szociológiai történeti irodalom és a társadalmi osztályok az antik Rómában. NRS 1965. V–VI. 675–695.
- Stajermann Je. M.*: A „rabszolga-kérdés” és a római birodalom. VDI 1965. 1. sz. 62–81.
- Velkov V.*: A rabszolgaság a Balkán-félszigeten az ókorban. EB I. (1964) 125–138.
- Hopkins K.*: Az elit mobilitása a római birodalomban. PP 32. (1965. dec.) 12–26.
- Włodkiewicz W.*: Materfamilias. CzPH 1964. 1. sz. 103–142.
- Momigliano A.*: A rómaiak új története. G. B. Vico Új tudomány c. könyve. RSt 1965. IV. 773–790. [Itália népeinek kultúrtörténetéről 1700-ig.]
- Bosch-Gimpera P.*: Róma és az ibérek. CHM IX/1. (1965) 114–125.
- Hártel G.*: Az általános válság kezdete a római birodalom nyugati részén. Gazdasági és társadalmi változások Marcus Aurelius és Septimius Severus korában (161–211. i. u.) ZG 1965. 2. sz. 262–276.
- Trynkowski J.*: A Varenusok Sarmiszetusából. (A római Dácia kolonizációjának történetéből.) PH 1965. 3. sz. 369–387.
- Kazdan A. P.*: A kereszténység sorsa Constantinus korában. VI 1965. 5. sz. 214–217.
- Bekerliev V.*: A thrákok romanizálásának néhány régibb elmélete. EB I. (1964) 147–158.
- Korszunszkij A. R.*: A nyugati gótok társadalmi rendje a 4. században. VDI 1965. 3. sz. 54–74.
- Bourriot F.*: A vix-i sírleletek és a Lassois hegy. RH CCXXXIV. (1965. okt.–dec.) 285–310.
- Udalova Z. V.*: Justinianus törvényreformjai. VV 27. (1965) 3–45.
- Frolow A.*: A bizánci művészet atmoszférája és fő irányvonalai. BS 1965. 1. sz. 40–61.
- Guilland R.*: Tanulmány a bizánci Hippodromról, III–IV. BS 1965. 1. sz. 1–39.
- Hösch E.*: A bizánci oklevelek müncheni Corpora. JGO 1965. 2. sz. 309–313.
- Gumilev L. N.*: A török kán életrajza Theofilaktos Simomkattos krónikájában és a valóságban. VV 27. (1965) 67–76. [6. sz.]
- Schwarz E.*: A lombard törzsi történet a germán keleten. ZfO 1964. 4. sz. 601–613.
- Brühl C.*: A Pfalzok gazdasági jelentősége a frank korszaktól a Hohenstaufokig. GWU 1965. 8. sz. 505–515.
- Bleiber W.*: A nyugati frank egyházi intézmények része a keleti frank birodalom feudalizálásában. ZG 1965. 7. sz. 1206–1219.
- Lipsic Je. E.*: Bizánc történetének néhány kérdése, 8. század és 9. század első fele. (Válasz egy bírálatra.) VV 27. (1965) 248–266.
- Angelov B. St.*: A bolgár–bizánci irodalmi kapcsolatokról. EB I. (1964) 97–110. [9–15. sz.]
- Eppnerlein S.*: Nagy Károly a német polgári történeti irodalomban. ZG 1965. 2. sz. 235–281.
- Havlik L.*: A Nagymorva Birodalom és a pápai udvar közti kapcsolat 800–885. években. BS 1965. 1. sz. 100–122.
- Musset L.*: Néhány megjegyzés a norman bálnavadászokról a 10–12. században. RHES 1964. 2. sz. 147–161.
- Donnert E.*: A kora-középkori német források adatai a szlávokról és a keleti expanzió programja merseburgi Thietmárnál. SzV 27. (1965) 28–39.
- Diaconu P.*: A 10. századi aldnai besenyőkről. S 1965. 5. sz. 1117–1129.
- Polemis D. I.*: Néhány téves identifikáció Skylitzes krónikájában. BS 1965. 1. sz. 74–81.
- Le Roy Ladurie E.*: A 11–16. század klímája. Összehasonlító sorozatok. Ann 1965. 5. sz. 899–922.
- Ben-Ami A.*: Intézményes lemaradás és új funkciók. (A jeruzsálemi latin királyság esete). CSSH VII/4. (1965. júl.) 409–423.
- Zaborov M. A.*: H. Svbel és az első kereszties hadjárat forrásai kritikai feldolgozásának kezdetei. (A kereszties-hadjáratok forrásainak történetéből.) SzV 28. (1965) 276–283.
- Zaborov M. A.*: A kortárs krónikások és a kereszties-hadjáratok történetei. VV 27. (1965) 137–161.
- Kazdan A. P.*: Antiochiai Gergely. Egy állami hivatalnok élete és tevékenysége. VV 27. (1965) 77–99. [12. sz.]
- Pfaff V.*: A zsidóság társadalmi helyzete a császár és az egyház közötti vitában a 3. és 4. lateráni zsinat közötti időben, 1179–1215. SW 1965. 2. sz. 163–203.
- de Collenberg W. H. R.*: Az első Ibelinek. MA 1965. 3–4. sz. 433–474.
- Orbeli I. A.*: A Kelet és Nyugat a 12–13. században. VI 1965. 6. sz. 105–114.
- Voronjin N. N.*: A 12. századi orosz–bizánci egyházi harc történetéből. VV 27. (1965) 190–218.
- Wieser Kl.*: A Német Lovagrend Kelet-Európában a 13. évszázad első három évtizedében. ÖO 1965. 1. sz. 12–21.
- Kicsanov Je. I.*: Néhány megállapítás a tangutok történeti sorsáról Csingisz kan hadjárata után. KszINA 76. (1965) 154–165.
- Queller D. E.*: Bianco diplomáciai megbízólevelek a 13. században. EHR LXXX/316. (1965. júl.) 476–491.
- Werner E.*: Joh. Kantakuzenos, Umur pasa és Orhan. BS 1965. 2. sz. 253–276.
- Rutynberg V. I.*: Pegolottól Uzzanoig. SzV 28. (1965) 233–241. [A két „pratica della mercatura” szerzői.]
- Boguszlavszkij V. M.*: A reneszánsz szkepticizmusa és a dialektika. VF 1965. 3. sz. 103–118.
- Proszlova K. V.*: Az adókievetés sajátosságainak kérdéséhez Bizáncban a 14. században. VV 27. (1965) 46–57.
- Matovist M.*: A kereskedelmi tőke szerepe Kelet-Európa gazdasági életében a késő középkorban. PH 1965. 2. sz. 220–231.
- Giurescu D. C.*: A gazdasági kapcsolatok Havasföld és a Balkán félsziget országai között a 14. századtól a 16. század közepéig. RS XV. (1965) 167–201.
- Mutiesieva V. P.*: A földbirtoklás Szíriában a 14–16. században. VV 27. (1965) 58–66.
- Labica G.*: Egy vallás-szociológia vázlata Ibn Khaldun-nál. Pensée 123. (1965. okt.) 3–23.
- Macek J.*: Az olasz reneszánsz. Hist IX. (1964) 5–52.
- Macek J.*: A reneszánsz, humanizmus és Dante. ČCH 1965. 5. sz. 633–654.
- Biskup M.*: A lovagrend államának összeomlása Poroszországban a legújabb lengyel kutatások fényénél. APH IX. (1963) 59–76.
- Tönfer B.*: N. v. Kues birodalmi reformjavaslatai. ZG 1965. 4. sz. 617–637. [A bizánci zsinat, 1433.]
- Genov C.*: A vármai csata 520. évfordulója. EB 1965. 2–3. sz. 349–354.
- Greco V.*: Georgios Sphrantzes. BS 1965. 1. sz. 62–73. [1401–1477.]
- Poljšenski J., Ralkoš P.*: Új forrás Vasco da Gama második India-utazásához. Hist IX. (1964) 53–68.
- Rousseau G. S.*: Machiavelli Discorsi-jai. Történelem és elmélet. CHM IX/1. (1965) 143–161.
- Werner Th. G.*: Az augsburgi Fugger és a nürnbergi Imhoff, mint a Paumgartner-Archivum legfontosabb kéziratának szerzői (a világkereskedelmi szokásokról

- a késő középkorban és az újkor kezdetén). SW 1965. 1. sz. 1—41.
- Zanciti D.: Megjegyzések az „úrrorradalomhoz”. RSI 1965. IV. 864—896.
- Oakly F.: Almain és Major: Conciliarium elmélet a reformáció előestéjén. AHR LXX/3. (1965. ápr.) 673—690. [Almain J.: Tractatus de auctoritate ecclesiae, 1512. — Major J.: Disputatio de auctoritate.]
- Steitz H.: Luther Márton bűnbocsánati tézisei, 1517. Szemle a vitáról (1957—1965). GWU 1965. 11. sz. 661—674.
- Holban M.: Az urach-tübingeni protestáns keresztes-hadjárat az evangélium elterjesztésére a délkelet-európai nemzeti nyelveken — a Wolff Schreiber-féle eset. RESE II. (1964. 1—2.) 127—152. [1562—1564. János Zsigmond házassági ügye.]
- Lebejeva I. N.: Pseudo-Dorotheos krónikájának másolata a Szovjetunió gyűjteményeiben. VV 27. (1965) 100—109. [1570].
- Chanin P.: Válságok a 17. századi megreformált Európában. RH 89/CCXXXIII. (1965) 23—60.
- Prickler H.: A Csehország, Morvaország, Szilézia és Lengyelország felé irányuló burgenlandi-nyugati-magyarországi borkereskedelem történetéhez. III. ZfO 1965. 4. sz. 731—754. [17. sz. l.f. Kutatási jelentés.]
- Urbaniz B. C.: Az embervesztések a háborúkban. VI 1965. 5. sz. 40—49. [17—20. sz.]
- Sindclaf B.: Az 1643—1648 vesztfáliai kongresszus és a cseh kérdés. I. Szv 28. (1965) 210—226.
- Columbeni S.: Harc a hegemóniáért Európában 1648 és 1715 között. (A mai történetírás problémái.) S 1965. 5. sz. 1131—1144. [Szemle]
- Bérenger J.: Egy közlekedési kísérlet Franciaország és a német-római császár között: a spanyol örökösödés titkos megosztási szerződése, 1668. jan. 19. RfID LXXIX/4. (1965. okt.—dec.) 291—314.
- Francis A. D.: Portugália és a nagy szövetség. BIHR XXXVIII/97. (1965. máj.) 71—93.
- Hroch M.: A harmincéves háború hatása a balti kereskedelem fejlődésére a 17. században. SH 13. (1965) 133—164.
- Ljubinszky A. D.: A manufaktúra-korszak néhány sajátossága a kapitalizmus fejlődésében. (Franciaország példája alapján, 17. sz. kezdete.) Szv 27. (1965) 3—25.
- Bocura P.: Az ipari forradalom a 18. században és folytatódása egész az automatizálásig. Pensée 115. (1964. máj.—jún.) 12—27.
- Fairlie S.: Festőanyagok a 18. században. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 488—510.
- Forster R., Litchfield R. B.: Négy nemesség a régi rendszer idején. CSSH VII/3. (1965. ápr.) 324—332. [18. sz.]
- Morineau M.: A fejedelmek a tengerészetnél (Anglia, Hollandia, Svédország és Oroszország). Ann 1965. 6. sz. 1150—1157. [18. sz.]
- Kospach H.: Angol hangok Ausztriáról és Jenő hercegről a spanyol örökösödési háború idején. MIÖG LXXIII/1—2. (1965) 39—62.
- Haußelt J.: Lomongszov? ČCH 1965. 6. sz. 846—853. [Nagy Péter névtelen életrajzírója.]
- Kuhn A.: A társadalom uralmi igénye és az egyház. HZ 201/2. (1965. okt.) 334—358. [A secularizálás]
- Reyhman J.: A felvilágosodás korszakában: Keleti hatások Lengyelországban és a szomszédos országokban. Ann 20/3. (1965) 537—546.
- Sio A. A.: A rabszolgaság interpretációi. A rabszolga jogi helyzete az amerikai kontinensen. CSSH VII/3. (1965. ápr.) 289—308.
- Crouzet M.: A romantizmus elemzésének új aspektusai. Ann 20/3. (1965) 476—489.
- Gollwitzer H.: Az ideológiai blokk-alkotás mint a nemzetközi politika alkotóereje a 19. században. HZ 201/2. (1965. okt.) 308—333.
- Broszot A.: A kultúrnemzettel a népcsoportig. (A zsidó nemzet helyzete Bukovinában a 19. és 20. században.) HZ 200/3. (1965. jún.) 572—605.
- Bairoch P.: A gazdasági fejlődési színvonal, 1810—1910. Ann 1965. 6. sz. 1091—1117.
- Narocnyikij A. L.: A kontinentális blokádtörténelmi jelentőségéről. NNI 1965. 6. sz. 51—63.
- Csernyák J. B.: Pitt és Napóleon napjaiban. („A titkos háború öt évszázada” c. könyvből.) NNI 1965. 3. sz. 125—138.; 4. sz. 97—110.
- Obermann K.: Az 1814—1815. évi bécsi kongresszus. ZG 1965. 3. sz. 474—495.
- Wagner H.: A bécsi kongresszus európai jelentőségében. ÜGL 1965. 5. sz. 252—262.
- Hantsch H.: Metternich és Európa. DDr 1965. 4. sz. 193—203.
- Néhány nézet a nyugati történetírásban a bécsi kongresszusról és a Szent-zövetségről. S 1965. 4. sz. 917—922.
- Schoens H. J.: A három fekete sas szövetsége. GWU 1965. 3. sz. 152—157.
- Obermann K.: A nemzetközi szolidaritás az 1848—1849-es forradalomban. ZG 1965. 5. sz. 826—842.
- Bottigelli E.: Néhány precizizálás a Kommunista Kiáltványról. Pensée 115. (1964. máj.—jún.) 96—101.
- Ekmečić M.: Külső tényezők a balkáni forradalmak éresi folyamatában, 1849—1878. PH 1965. 4. sz. 570—594.
- Damianov S.: Prosper Bourrée francia diplomata titkos megbízatása a Balkánon, 1853—1854. IP 1965. 3. sz. 76—88.
- Ofetea A.: Az osborne-i egyezmény, 1857. aug. 9. RRH III/4. (1964) 677—696.
- Szeleznyev K. L.: Az I. Internacionálé történetének tanulmányozása. VI 1965. 8. sz. 137—158.
- Bravo G. M.: Az első Internacionálé megalakításának egy százada: a tanulmányozás és kutatás állapota, 1960—1964. RSS 24. (1965. jan.—ápr.) 3—51.
- Kormanov Z.: Az I. Internacionálé és történelmi szerepe. ZPW 1965. 2. sz. 21—34.
- Jablonski H.: A Nemzetközi Munkásszövetség 100. évfordulója. ZPW 1965. 2. sz. 3—5.
- Kieniewicz St.: Európa a 19. század hatvanas éveiben. ZPW 1965. 2. sz. 7—19.
- Kofalku J.: Az I. Internacionálé idején kibontakozott munkásmozgalom nemzetközi kutatásának néhány új problémájáról. HÖ 1965. 2. sz. 177—193.
- Kuszko E.: A munkásmozgalom hagyományai és a nemzeti kérdés. ZPW 1965. 4. sz. 87—93.
- Šolte Z.: Az I. Internacionálé és Ausztria. Hst X. (1965) 255—300.
- Scheibert P.: Marx, Bakunyin és az I. Internacionálé. ÜO 1965. 6. sz. 441—456.
- Hurezeanu D., Frelu I.: Az I. Internacionálé a romániai munkásszövetség hasábjain. RRH III/4. (1964) 637—654.
- Bruhat J.: Egy század mérlege: az 1864-es év. Pensée 120. (1965. márc.—ápr.) 3—24.
- Sejnnan M. M.: A „Syllabus”-tól a II. vatikáni zsinat decretumáig. NNI 1965. 4. sz. 73—80. [1864—1964]
- Mesaroš J.: A szláv sorsközösség eszméje a szlovák nemzeti mozgalomban a 19. század második felében. Hst X. (1965) 159—212.
- Bartel H.: A gothai egyesülési pártgyűlés évfordulójára, 1875. Ein 1965. 6. sz. 106—112.
- Parsons F. V.: A javasolt madridi konferencia Marokkó ügyében, 1887—1888. THJ 1965. 1. sz. 72—94.
- Wehler H. U.: 1889: Fordulópont az amerikai külpolitikában. A modern pan-amerikanizmus kezdetei. A Szamoa szigeti válság. HZ 201/1. (1965. aug.) 57—109.
- Markov D. F.: A realizmus néhány vonása a szláv népek irodalmában a 19. század végén a 20. század 20-as éveig. SzSz 1965. 3. sz. 41—51.
- Knobelsdorf Wl.: A vazallus-települések keletkezése mint az urbanizáció kifejezési formái. SS 1965. 4. sz. 505—515.
- Pinzani C.: A Millerand-ügy és a szocialista Internacionálé 1899—1901. I. IGSS 1965. 4. sz. 665—708.
- Mirnić K.: A kapitalizmus fejlődése a 20. században. (Szociológiai áttekintés.) ZDN 32—33. (1962) 89—114.
- Guber A. A., Miller A. F.: Politikai és gazdasági változások Ázsia és Afrika városaiban a 20. században. NAA 1965. 6. sz. 3—27.
- Rebériou M.: Jaurès és a munkásegység, 1904—1914. Pensée 120. (1965. márc.—ápr.) 57—76.
- Sztejnberg M.: Az Internacionálé miniszterializmusról szóló határozatának értelmezése, 1909—1911. IRSH 1965. 2. sz. 246—267.
- Redžić E.: Kállay boszniai politikája, Kállay elmélete a „boszniai” nemzetéről. ÜO 1965. 4. sz. 367—379.
- Szlepov L. A., Tyomkin Ja. G.: A szocialisták nemzetközi konferenciája Zimmerwaldban. (Új anyag alapján.) NNI 1965. 5. sz. 22—87. [1915. szept. 5—8.]

- Koroljev N. Je.:** A bolsevikok a zimmerwaldi konferencián. VIK 1965. 9. sz. 14—28.
- Birmm M. A.:** Lenin és a balkáni országok forradalmi szociáldemokratáinak harca az imperialista háború ellen 1914—1915-ben. SzSz 1965. 2. sz. 6—20.
- Gutsche W.:** Bethmann Hollweg és az „új orientáció politikája”. A birodalmi kormány belpolitikai stratégiája és taktikája az első világháború idején. ZG 1965. 2. sz. 209—234.
- Vinogradov K. B.:** Az új burzsoá történetírás az első világháború nemzetközi kapcsolatainak történetéről. NNI 1965. 6. sz. 126—135.
- Bariety J.:** Németország és a béke problémái az első világháború idején. RH 89/CCXXXIII. (1965) 389—392. [A. Scherer és J. Grunewald könyve kapcsán.]
- Bonvin G.:** A bolsevikok és a német pénz az első világháború idején. RH 89/CCXXXIII. (1965) 101—126. [Katkov és Zeman cáfolása.]
- Zerhlin E.:** A háborús számítások és a háború befejezése az első világháborúban. GWU 1965. 2. sz. 69—83.
- Rüger A.:** A német imperializmus gyarmati törekvései a compiegne-i fegyverszünetől a versailles-i béke megkötéséig. WZHU XIII/7. (1964) 882—889.
- Volkmann H. E.:** A német—lett kapcsolatok problémái Compiegne és Versailles között. ZfO 1965. 4. sz. 713—726.
- Craig G. A.:** A központi hatalmak szövetsége az első világháborúban. Visszapillantás: a szövetség katonai összetartása. JMII XXXVII/3. (1965. szept.) 336—344.
- Ioffe G. Z.:** Az angol—amerikai burzsoá történetírás az oroszországi februári forradalomról. IZ 78. (1965) 3—30.
- Golikon G.:** A Nagy Október új korszakot nyitott. Kom 1965. 15. sz. 11—17.
- Vaszjukov V. Sz.:** Kísérlet az Antant és a Négyes-szövetség imperialista lepakoltására 1917. őszén. (Béke Oroszország rovására.) IZ 77. (1965) 23—56.
- v. Albertini R.:** Az USA és a gyarmati kérdés, 1917—1945. VtZg 1965. 1. sz. 1—31.
- Berov L.:** A nyugati fináncok és a balkáni országok az 1920-as években. EB 1965. 2—3. sz. 133—163.
- Gruda H.:** A nemzetközi kommunista mozgalom néhány kérdése a Kommunista Internacionálé IV. és V. kongresszusa között, 1922—1924. ZPW 1965. 4. sz. 29—56.
- Uzunov Iv.:** Bizonyos ellentétek a szövetséges katonai ellenőrzőbizottság kezében és az 1923. jún. 9-i puccs. IP 1965. 2. sz. 57—67.
- Ioffe A. Je.:** A kölcsönös kapcsolat kezdeti szakasza a Szovjetunió, valamint az arab és afrikai országok között, 1923—1932. NAA 1965. 6. sz. 57—66.
- Kukulka J.:** Biztonság vagy revizionizmus. (A locarnói szerződés 40. évfordulójára.) SM 1965. 12. sz. 30—47.
- Kent G. O.:** XII. Pius pápa és a német—vatikáni kapcsolatok, 1933—1943. AHR LXX/1. (1964. okt.) 59—78.
- Gruber H.:** Willi Münzenberg, propagandista a Komintern mellett és ellen. IRSH 1965. 2. sz. 188—210. [1933—40].
- Ulbricht W.:** A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának történelmi jelentősége. Kom 1965. 17. sz. 79—89. [Moszkva, 1935. júl. 25.—aug. 20.]
- Ponomarev B.:** A Komintern VII. kongresszusának történelmi tanulságai és a jelenkor. Kom 1965. 16. sz. 14—31.
- Rumjancev A.:** A Komintern VII. kongresszusának történelmi jelentősége és a mai kommunista mozgalom. Kom 1965. 15. sz. 18—33.
- A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának 30. évfordulójára.** (Tud. konferencia Moszkvában.) VAN 1965. 12. sz. 34—41.
- Ulbricht W.:** A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának történelmi jelentősége. NNI 1965. 6. sz. 3—13.
- A Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusa.** VIK 1965. 8. sz. 48—62. [„Az SzKP története” IV. fejezetéből.]
- A Komintern VII. kongresszusának 30. évfordulójára.** G. M. Dimitrov levele a kongresszusra való felkészülésről. NNI 1965. 4. sz. 120—122.
- G. M. Dimitrov dokumentumai a Komintern VII. kongresszusához.** VIK 1965. 7. sz. 83—88.
- Bradáč Zd.:** A Komintern VII. kongresszusának évfordulójára. NM 1965. 7. sz. 879—886.
- Räzicka K.:** A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa. NM 1965. 12. sz. 1442—1445.
- Hrbata P., Niklíček L.:** A Komintern VII. kongresszusának útján. ČCH 1965. 5. sz. 655—682.
- A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának 30. évfordulójára.** (Konferencia Prágában, 1965. október 21—23-án.) ND 1965./12. sz. 193—201.
- Bajcsinszki K.:** A világ kommunista mozgalma stratégiájának és taktikájának fejlődése és a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa. IP 1965. 4. sz. 3—29.
- Duclos J.:** A Komintern 7. kongresszusa. CC 1965. 10. sz. 42—55.
- Cogniot G.:** A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa és a francia kommunista és demokratikus mozgalom. CC 1965. 12. sz. 18—37.
- Togliatti:** A Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusa. WZ 1965. 7—8. sz. 467—470.
- Bednarek H.:** A békeért, demokráciáért és szocializmusért. (A Komintern VII. világkongresszusának és a NKP brüsszeli konferenciájának 30. évfordulóján.) Ein 1965. 9. sz. 92—101.
- Lightfoot-nak az Ifjúsági Kommunista Internacionálé VI. kongresszusán 1935. okt. 2-án tartott beszédéből.** VIK 1965. 10. sz. 59—63.
- Mal'kov V. L.:** Új dokumentum a második világháború előkészítésének történetéből. VI 1965. 5. sz. 118—124.
- Angel P.:** Hitler felelőssége a második világháború kirobantásában. RHDGM XV/60. (1965. okt.) 1—20.
- Ryska P.:** A második világháború kezdete. Historiográfiai szemle. RHDGM XV/60. (1965. okt.) 45—53.
- Mancev K. G.:** A Cvetkovi—Maček kormány és a népi tömegek harca Jugoszláviának és háromhatalmi paktumhoz való csatlakozása ellen. EB 1965. 2—3. sz. 319—328.
- Le Goyet:** A szedáni áttörés, 1940. máj. 10—15. RHDGM 59. (1965. júl.) 25—52.
- Mereckov K. A. marshall:** A csaták útján. Karélia — az Északi Sark—Norvégia. VI 1965. 12. sz. 97—111.
- Erdmann K. D.:** „A második világháború története” kongresszus Moszkvában. GWU 1965. 6. sz. 370—373. [ápr. 13—16.]
- Michel H.:** A Második világháború történelmi bizottsága. RH 89/CCXXXIII. (1965) 127—138.
- Booms H.:** A második világháború eredete — Revízió vagy expanzió? GWU 1965. 6. sz. 329—353.
- Hass G.:** H. A. Jacobsen koncepciója a második világháború történetéről. ZG 1965. 7. sz. 1148—1171.
- Mercalov A. N.:** A második világháborúról szóló nyugat-német burzsoá történetírás tendenciái. NNI 1965. 3. sz. 139—148.
- Groeblor O.:** A háború utáni angol—amerikai tervek Németországgal szemben a második világháború alatt. ZG 1965. 3. sz. 430—445.
- Gelber H. G.:** A Morgenthau terv. VtZg 1965. 4. sz. 372—402.
- Budkevics Sz. L.:** Még egyszer Japán „felszabadító küldetéséről” Délkelet-Ázsiában a második világháború éveiben. NAA 1965. 3. sz. 48—60.
- Klovok V. I.:** Az ukrán nép segítségével az ellenállási mozgalomnak külföldön. UIZs 1965. 5. sz. 32—42.
- Zaboceny M. Sz.:** Auschwitz antifasiszta illegálisága. NNI 1965. 3. sz. 108—123.
- Stulz P.:** A bomba és a „nagypolitika”. ZG 1965. 6. sz. 933—956. [1945. az amerikai atombombá.]
- Willard G.:** A második világháború vége Európában. CC 1965. 4—5. sz. 207—219.
- Kuznyecov N. G.:** A múlt lapjai. Jalta—Potsdam. (A krími és posztami konferencia résztvevőjének emlékezése.) VI 1965. 4. sz. 120—131.; 5. sz. 109—117.
- Kröger H.:** A potsdami szerződés aláírásának 20. évfordulójához. (Bonn a potsdami szerződés ellen.) Ein 1965. 8. sz. 12—23.
- Poltorak A. I.:** A nürnbergi per és tanulságai. NNI 1965. 3. sz. 3—19.
- Az európai népek fasizmus alóli felszabadulásának 20. évfordulójára.** VAN 1965. 6. sz. 85—89. [Magyarországról: uo. 85—87.]
- Smeral Ja. B., Valev L. B.:** A történelmi 20. évforduló. (Közép- és Délkelet-Európa szocialista országainak fejlődéstörténetéhez.) SzSz 1965. 1. sz. 9—19.
- A fasizta Németország elleni antihitlerista koalíció győzelmének 20. évfordulójára.** RHH 1965. 2. sz. 171—182.

- Zaharia Gh.: A fasiszta Németország felett aratott győzelem húsz éve. LC 1965. 4. sz. 11—23.
- Zagladzin V. V., Csernyavov A. Sz.: A második világháború és a jelenkor. VI 1965. 10. sz. 14—28.
- Gomzens H.: A varsói paktum — a béke záloga. DAP 1965. 4. sz. 436—447.
- Romaniecki L.: A nemzetközi leszerelési szervek, 1946—1964. SM 1965. 9. sz. 57—68.
- Miljkovszkij A.: A második világháború gazdasági eredményei és következményei a kapitalizmus számára. MEMO 1965. 5. sz. 17—30.
- A kapitalista és fejlődésben levő országok gazdasági helyzete, 1946 és 1965 eleje. MEMO 1965. 9. sz. mell. 1—160.
- Gyeborin A. G.: A szovjetunióbeli kommunista építés nemzetközi jelentősége. VF 1965. 10. sz. 119—129.
- Artomov N.: A szocialista országok gazdasági hatalmának növekedése. VE 1965. 9. sz. 136—146.
- Szemjonova L.: Az európai szocialista országok anyagi bázisának fejlődése. VE 1965. 2. sz. 138—145.
- Dobb M.: Gazdasági változások a szocialista országokban. WZ 1965. 10. sz. 590—602.
- Kotyk V.: A szocialista vilárendszer tanulmányozásának kérdéséhez. ČCH 1965. 3. sz. 378—385.
- Bodrova V.: Lélekszámváltozások az európai szocialista országok lakosságában. VE 1965. 12. sz. 137—142.
- Strobel G. W.: Lakosság, gazdaság és társadalom a keleti blokk nyugati részében. ZFO 1965. 2. sz. 201—227.
- Hramovszkij V.: Új jelenségek a mai kapitalizmusban. MEMO 1965. 6. sz. 134—139.
- Olaszics Ju.: A hosszútávú gazdasági prognózisok a kapitalista országokban. VE 1965. 2. sz. 81—93.
- Makszimova M.: A gazdasági integráció — a mai kapitalizmus új jelensége. MEMO 1965. 10. sz. 40—54.
- Az EFTA és a nyugat-európai integráció. BDW 1965. 17. sz. 1—24.
- Jankovics L.: Az Európai Gazdasági Közösség problémái. SM 1965. 4. sz. 54—72.
- A Montan-Unió mérlége. BDW 1965. 7. sz. 1—24.
- Dubozon B., Pckorovszkij A.: Gazdasági programozás Nyugat-Európában. MEMO 1965. 3. sz. 82—92.
- Hu. dymkaja Je.: Az amerikai tőke Nyugat-Európában. MEMO 1965. 8. sz. 16—27.
- Sebanov A.: A külkereskedelem Nyugat-Európában. MEMO 1965. 3. sz. 134—138.
- Prager Th.: Nyugat-Európa fejlődésének kutatásához. WZ 1965. 9. sz. 543—552.
- Panov F.: A nemzetközi állami monopolista egyesülések és a neokolonializmus. VE 1965. 10. sz. 109—120.
- Urban L.: A háború utáni kapitalizmus strukturális változásai. NM 1965. 10. sz. 1167—1176.
- Ingatag valuták és fokozódó ellentétek az imperializmusban 1964-ben. BDW 1965. 1. sz. 1—24.
- Jarry J.: A brüsszeli megegyeződés és az imperialisták közötti rivalizálás. EP 126. (1965. jan.) 5—14.
- Rubinszkij Ju.: Az imperialista szövetségek meggyengülése. MEMO 1965. 6. sz. 3—13.
- Aust H. W.: A küzdelem az uralomért Nyugat-Európában. DAP 1965. 10. sz. 1437—1449.
- Ardayev G.: A kis országok fejlődése Nyugat-Európa gazdaságában. MEMO 1965. 9. sz. 32—43.
- A munkásosztály harcának mai helyzete a tőkés országokban. Kom 1965. 2. sz. 70—80.
- Dragilev M.: A kapitalista országok munkásosztályának helyzete. Kom 1965. 17. sz. 107—117.
- Szelenyev L. I.: A munkásmozgalom sajátosságai ma a fejlett kapitalista országokban. VF 1965. 11. sz. 138—149.
- Tymofejev T.: A tőkés országok munkásosztálya a világ forradalmi folyamataiban. Kom 1965. 5. sz. 92—103.
- Pronyin Sz.: A fejlett kapitalista országok munkásosztálya. MEMO 1965. 10. sz. 55—70.
- Sarapov G. V.: A kapitalista országok kommunista pártjainak harca a parasztság érdekeiért. VIK 1965. 10. sz. 17—29.
- Gauzner N.: Változások a proletariátus struktúrájában és a munkásmozgalom. MEMO 1965. 2. sz. 48—60.
- Marck Fr.: A kommunista pártok problémái Nyugat-Európában. WZ 1965. 11. sz. 660—672.
- Butjenko A. P.: A két vilárendszer és fejlődési tendenciái. VF 1965. 9. sz. 3—13.
- Alekazejev A., Sirtyjev Ju.: A két gazdasági vilárendszer versenye és az antikommunizmus. MEMO 1965. 8. sz. 3—15.
- Kotzina V.: Ausztria gazdasági kapcsolatai a többi dunai állammal. DDr 1965. 1—2. sz. 1—15. [Hozzászólások: uo. 62—68.]
- Thalheim K. C.: A gazdaság fejlődése a dunai államokban a központi tervezésnek és a keleti blokk integrációjának behatása alatt. DDr 1965. 1—2. sz. 16—29. [Hozzászólások: uo. 66—70.]
- Gross H.: Kereskedelempolitikai problémák a dunai államoknak és a közös piac országai kapcsolataiban. DDr 1965. 1—2. sz. 30—44. [Hozzászólások: uo. 70.]
- Berger P.: A nemzetközi Duna és a semleges Ausztria. DDr 1965. 1—2. sz. 74—93.
- Wessely K.: Fizetési és hitelkérdések a dunai államok külkereskedelmében. DDr 1965. 1—2. sz. 45—60. [Hozzászólások: uo. 70—73.]
- Seeger R.: A menekültprobléma és a menekültügyi probléma különösképpen Ausztriában. DDr 1965. 4. sz. 204—217.
- Berger P.: A „békés koexistencia” alapelve és a Dunamedence. DDr 1965. 4. sz. 218—224.
- Sonnenfeld R.: Az ENSZ tagság. Fejlődésének és növekedésének kérdése. SM 1965. 11. sz. 46—64.
- Poljakov V. G.: Új angol és amerikai munkák az ENSZ-ről. Szemle. NNI 1965. 5. sz. 140—150.
- Tyugunenko V.: A felszabadult országok társadalmi fejlődésének szocialista tanai. MEMO 1965. 8. sz. 79—85.
- Guzvatij Ja.: A lakosság és a fejlődő országok társadalmi-gazdasági problémái. MEMO 1965. 8. sz. 42—53.
- Friedländer P., Schilling H.: A gyarmati uralom alól felszabadult országok nem-kapitalista fejlődési útjának problémái. En 1965. 2. sz. 16—83; 3. sz. 71—81.
- Brendl G.: A fejlődésben levő államok harca helyükért a világkereskedelemben. DAP 1965. 10. sz. 1209—1218.
- Koslev L.: A kolonializmus és a gyarmati politika problémái a francia burzsoa történetírás és publicisztika megvilágításában, 1953—1963. VI 1965. 4. sz. 180—188.
- Prohorov G. M.: A Szovjetunió és a felszabadult országok gazdasági együttműködésének történetéből. NNI 1965. 6. sz. 97—103.
- Ohlin G.: A gazdasági fejlődésről felgyűlt nyugati tapasztalat vonatkozásai a régebbi gyarmati területekre. CHM 1X/1. (1965) 30—38.
- A. Zs. I.: Az agrárkérdés Délkelet-Ázsiában. NAA 1965. 6. sz. 216—219.
- Ázsia és Afrika népeinek antikoloniális harca. Szemle, 1964. NAA 1965. 3. sz. 33—44.
- Truhanovszkij V. G.: A gyarmati probléma az antifasiszta koalíció fő résztvevői közötti viszony tekintetében. VI 1965. 5. sz. 77—99.
- Krasa A. Ja.: Ázsia és Afrika fejlődésben levő országai lakosságának néhány problémája. NAA 1965. 6. sz. 48—56.
- Mecseraszaja Je. A.: Hogyan fogták el Eichmannt. VI 1965. 8. sz. 211—217.
- Sejvin M. M.: XXIII. János pápasága. VI 1965. 2. sz. 65—75. [1958—1963]
- Poljakov V. G.: Burzsoa szerzők legújabb művei a „hidegháborúról”. VI 1965. 5. sz. 177—182. [Szemle]
- Birecki H.: Az Egyesült Nemzetek eszméjének fejlődése. SM 1965. 1. sz. 25—31.; 2. sz. 22—37.
- Ponomarev N. Sz.: A mai korszak és fő ellentmondásai. VF 1965. 8. sz. 3—12.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE

AHR	= The American Historical Review (Richmond—New York—London)	NAA	= chische Geschichtsforschung (Innsbruck)
AHRF	= Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)	ND	= Narodi Azii i Afriki (M)
AHC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	NM	= Nowe Drogi (Warszawa)
Ann	= Annales (Economies, sociétés, civilisation) (Paris)	NNI	= Nová Mysl (Prahá)
APH	= Acta Poloniae Historica (Warszawa—Wrocław—Kraków)	NRS	= Novaja i Novejsaja Isztorija (M)
BDW	= Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	NV	= Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	ÖGL	= Novo Vreme (Szófia)
BS	= Byzantinoslavica (Prahá)	ÖO	= Österreich in Geschichte und Literatur (Wien)
CC	= Cahiers du Communisme (Paris)	Pensée	= Österreichische Osthefte (Wien)
ČCH	= Československý Časopis Historický (Prahá)	PH	= La Pensée (Paris)
CHM	= Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	PIS	= Przeglad Historyczny (Warszawa)
CzPH	= Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)	PP	= Prepodavanije Isztorii v Skole (M)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (Hague)	RESE	= Past and Present (London)
DAP	= Deutsche Außenpolitik (Berlin, DDR)	RH	= Revue des Études Sudest Européennes (Bucureşti)
DDr	= Der Donauraum (Wien)	RHD	= Revue Historique (Paris)
EB	= Études Balaniques (Szófia)	RHDM	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
EcHR	= The Economic History Review (London—New York)	RHES	= Revue d'histoire economique et sociale (Paris)
EHR	= The English Historical Review (London)	RHMC	= Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
Ein	= Einheit (Berlin, DDR)	RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)
EP	= Economie et politique (Paris)	RS	= Roma slavica (Bucureşti)
FVL	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Cluj)	RSI	= Revista Storica Italiana (Napoli)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	RSS	= Revista Storica del Socialismo (Milano)
H	= History (London)	S	= Studii, Revista de istorie (Bucureşti)
Hist	= Historica (Prahá)	SH	= Shornik Historický (Prahá)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)	SHS	= Studia Historica Slovaca (Bratislava)
HJ	= Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)	SFUKKH	= Sbornik Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (Bratislava)
HS	= Historische Studie (Bratislava)	SM	= Sprawozdanie (Warszawa)
HZ	= Historische Zeitschrift (München)	SMM	= Sbornik Matice Moravské (Brno)
HZb	= Historijski Zbornik (Zagreb)	SoF	= Südostforschungen (München)
IG	= Istorijki Glasnik (Bograd)	SS	= Slezsky Sbornik (Opava)
IGSS	= Studi Storici, Istituto Gramsci (Roma)	SW	= Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
IP	= Istoriceszki Pregled (Szófia)	SzE	= Szovjetszkaja Etnografia (M)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)	SzSz	= Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije (M)
ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (M)	SzV	= Szrednviye Veka (M)
IZCG	= Istoriski Zapisi Istoriskog Instituta NR Crne Gore (Titograd)	THJ	= The Historical Journal (Cambridge)
JEH	= The Journal of Economic History (New York)	UIZs	= The Ukrainian Historical Journal (Kijev)
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)	UZISz	= Usonie Zapiszki Insztituta Szlavjanovegyenyija (M)
JMH	= The Journal of Modern History (Chicago)	VAN	= Vesztnyk Akademijskij Nauk SzSzSzR (M)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	VDI	= Vesztnyk Drevnyej Isztorii (M)
Koin	= Kommunizist (M)	VE	= Voproszi Ekonomiki (M)
KSzINA	= Kratkije Szobscsenyija Insztituta Narodov Azii (M)	VF	= Voproszi Filosofii (M)
KSzISz	= Kratkije Szobscsenyija Inszt. Szlavjanovegyenyija (M)	VfZg	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
LC	= Lupta de Clasi (Bucureşti)	VI	= Voproszi Isztorii (M)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)	VIK	= Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
MEMO	= Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)	VV	= Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österrei-	Ww	= Wirtschaftswissenschaft (Berlin DDR)
		WZ	= Weg und Ziel (Wien)
		WZHU	= Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin, DDR)
		ZDN	= Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
		ZFO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
		ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
		ZPW	= Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

Эрик Мольнар 1894—1966	133
------------------------	-----

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>Г. Хекенаст</i> : Организация венгерской черной металлургии в раннем периода династии Арпадовичей	135
<i>А. Вереш</i> : Изменения в способе производства и в бытии крестьян задунайской области. 1850—1914	162
<i>И. Т. Беренд—Д. Ранки</i> : Национальный доход и накопление капитала в Венгрии, 1867—1914	187
<i>А. Шагвари</i> : Народный фронт и диктатура пролетариата	204

ОБЗОР

<i>Л. Надь</i> : Данные к дискуссии о формировании понятия о нации	227
Дискуссия о монографии Оскара Паунили: Производство и предпринимательство в горной работе в середине 16. в. (<i>М. Темери</i>)	228

РЕПЕРТОРИЙ ЗАГРАНИЧНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	232
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

Erik Molnár 1894—1966	133
-----------------------	-----

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>G. Heckenast</i> : Organisation der ungarischen Eisenproduktion im frühen Arpaden-Zeitalter	135
<i>A. Vörös</i> : Veränderungen in der produktiven Arbeit und in der Lebensform der Bauern in Transdanubien in den Jahren 1850—1914	162
<i>I. T. Berend—Gy. Ránki</i> : Nationaleinkommen und Kapitalakkumulation in Ungarn von 1867 bis 1914	187
<i>Á. Ságvári</i> : Volksfront und Diktatur des Proletariats	204

RUNDSCHAU

<i>L. Nagy</i> : Zur Debatte über die Gestaltung des Begriffs: Nation	227
Debatte über die Monographie O. Paulinyis: Produktion und Unternehmen in der Schemnitzer Bergwerkswirtschaft um die Mitte des 16. Jahrhunderts (<i>M. Tömöry</i>)	228

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	232
--	-----

TABLE DES MATIÈRES

<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;">Erik Molnár 1894—1966</div>	133
 ETUDES, COMMUNICATIONS	
<i>G. Heckenast</i> : L'organisation de la sidérurgie hongroise à l'époque de la maison des Arpad	135
<i>A. Vörös</i> : Les changements accomplis dans le travail producteur et dans la forme de vie de la paysannerie en Transdanubie, 1850—1914	162
<i>I. T. Berend—Gy. Ránki</i> : Revenu national et accumulation des capitaux en Hongrie entre 1867 et 1914	187
<i>A. Ságvári</i> : Le front populaire et la dictature du prolétariat	204
 REVUE	
<i>L. Nagy</i> : Contributions relatives à la discussion ouverte sur la formation de la notion de la nation	227
Discussion ouverte sur la monographie d'Oszkár Paulinyi intitulée: Production et entreprise dans l'exploitation minière de Selmec au milieu du XVI ^e siècle (<i>M. Tömöry</i>)	228
 REPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ETRANGERES	232

CONTENTS

<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;">Erik Molnár 1894—1966</div>	133
 ARTICLES	
<i>G. Heckenast</i> : The Structure of the Early Arpadian Hungarian Metallurgy	135
<i>A. Vörös</i> : The changes of peasant productive work and way of life in the Trans-Danube between 1850—1914.	162
<i>I. T. Berend—G. Ránki</i> : National income and capital accumulation in Hungary between 1867—1914.	187
<i>A. Ságvári</i> : People's Front and the dictatorship of the proletariat	204
 REVIEW	
<i>L. Nagy</i> : Some remarks on the discussion of the formation of the nation's idea	227
Debate on O. Paulinyi's monography: Production and contract in Selmec mine-districts in the middle of 16th Century (<i>M. Tömöry</i>)	228
 REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS	232

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest

V., József nádor tér 1, és *bármely postahivatalban.*

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V., Alkotmány u. 21

telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05, 915, 111-46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest, V., Váci u 22.,

telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

H: 1-2

Történelmi Szemle

1966 IX. ÉVFOLYAM 3-4. SZÁM

ajándék

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Szűcs Jenő</i> : A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához	245
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez	270
<i>Kővágó László</i> : Államszövetségi tervek a Tanácsköztársaság idején	298
<i>Gábor Sándorné</i> : A német-osztrák köztársaság és a magyar tanács hatalom államközi gazdasági kapcsolatairól	325
<i>Szabó Ágnes</i> : Politikai, elméleti kérdések a magyar kommunista emigrációban, 1919—1920	368
<i>Tóth Gábor</i> : Az MSzDP falusi szervező munkája és tevékenysége Hajdú megyében a gazdasági válság éveiben	397

SZEMLE

<i>Bartha Antal</i> : A feudalizmus kutatásának elméleti kérdései (B. F. Porsnyev új művéről)	423
HÍREK	427
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	433

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
túl csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot
küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

SZÜCS JENŐ

A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához*

1.

Szellemtörténet és nacionalizmus viszonyát számos aspektusból lehet szemlélni és vizsgálni. A sok közül csak az egyik — ha talán nem is a legérdekesebb — az, amelynek látószögéből a vitaülés tárgyát megközelíteni igyekszem: milyen ideológiai szálakkal fűzte a magyar szellemtörténet a magyar múlt korai századait a maga nemzet-konceptiójához? Miféle történeti és logikai materiából képződött az az eszmei gyökérzet, mely e koncepció fenntartásához szükséges legitimizáló érveket volt hivatva közvetíteni a régmúlt századok talajából? Más szavakkal így is formulázható a kérdés: hogyan historizálta a magyar szellemtörténet a maga felfogását a „nemzet” mibenlétéről?

A modern európai nacionalizmus viszonylag fiatal képződmény, kezdetei a XVIII. század utolsó évtizedeig nyúlnak vissza. (Egyfajta ideologikus színezetű „nacionalizmus” persze már századokkal korábban feltűnik az európai történelemben bizonyos rétegek, mindenekelőtt a nemesség politikai gondolkodásában. Ez az alapvetően rendi öntudat azonban, mint eszmetörténeti jelenség, fogalmilag éppúgy különválasztandó a polgári nemzeteszmeiből sarjadó modern nacionalizmustól, akárcsak a középkorban szintén jelen lévő, rendileg nem korlátozott, viszont általában minden ideológiai-politikai tartalmat nélkülöző etnikai csoporttudat.) Valójában a XVIII. század vége óta is helyénvalóbb „a” nacionalizmus helyett *nacionalizmusokról* beszélni, melyek — típusonként és egyedenként — mind karakterükben, mind funkciójukban az elmúlt több mint másfél évszázad során lényeges átalakulásokon mentek keresztül. E nacionalizmusok minősége, azaz tartalmuk és funkcióik, valamint átalakulásuk dinamikája jórészt közvetlenül az azokat létrehozó társadalmi-politikai struktúrákból fejthető meg; formájuk, argumentum-tárházuk és — hogy úgy mondjam — „stílusuk” azonban az ideológiai szférából vezethető le. Ezen belül is jelentős mértékben a történetírásból, mely az egész korszakon át (újabbán szokás e periódust a „nacionalizmus korszakának” nevezni) a nemzeti múlt kontinuitásának interpretációjával, valódi vagy vélt összefüggések kimutatásával, objektíve igazolható vonulatok feltárással vagy szubjektív fogantatású mítoszokkal és anticipációkkal nemcsak az adott nacionalizmus ornamentikáját formálta ki, hanem annál jóval többel járult hozzá az épülethez: múlt és jelen, s az elképzelt jövő meghatározott „stílusú” összefűzése révén mintegy a nemzeti ideológia számos elemének kötőanyagát szolgáltatva. Azaz, közvetlenül a tárgyra vonatkoztatva: egyfelől igaz, hogy nem a szellemtörténetből magyarázható meg az 1920–40-es évek nacionalizmusa, sőt fordítva, a magyar szel-

* Az MTA Történettudományi Intézete 1966. április 15-i vitaülésén („Szellemtörténet és nacionalizmus”) elhangzott előadás némileg bővített szövege.

lemtörténet egy meghatározott alkatú, esszenciájú, adott fejlődési tendenciákat hordozó magyar nacionalizmus igényeire adta meg a saját módszeréből következő feleleteit. Másfelől azonban a szellemtörténeti módszer és szemlélet predominanciája nélkül a magyar nacionalizmus elemei, nyersanyaga aligha olvadhattak volna azzá a sajátos képletté, ami kétségkívül külön helyet biztosít számára a még oly rokonjellegű közép- és kelet-európai nacionalizmusok társaságában is.

Mindebből az következik, hogy szellemtörténet és nacionalizmus kapcsolatát keresve elsődlegesen nem a szellemtörténetből, hanem a nacionalizmus természetrajzából kell kiindulni, nem tévesztve szem elől (már amennyire egy ilyen korreferátum lehetőségei megengedik) a tágabb — ideológiatörténeti és historiográfiai — kereteket sem. Tökéletesen meddő dolog lenne azt vizsgálni, hogy a szellemtörténetből „mint olyanból” következik-e a nacionalizmus, vagy sem. A szellemtörténet „an und für sich” sem nem nacionalista, sem nem közmopolita (vagy internacionalista, avagy „anacionális” — ahogy az adott összefüggésben jobban tetszik), hanem történetfilozófiailag és a konkrét részproblémák megválaszolásában éppúgy gravitálhat az egyik, mint a másik oldal irányában. A gravitáció irányát — egyebek közt — a „nemzet” mibenlétéről az adott társadalomban domináló koncepció határozta meg. Ennek kialakulása pedig messze a szellemtörténet megszületése előttre esik.

A modern nacionalizmus genetikusan és tipológiailag két ágra oszlik. Egyrészt aszerint, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század első felében a nemzet koncepciója már korábban kialakult — többé vagy kevésbé etnikai-nyelvi, de mindenestre már a kései feudalizmus idején állami-politikai egységgé formálódó — territoriális keretből nő-e ki, vagy pedig ilyen egység hiányában a nyelvi, kulturális-tradicionális faktorokban fedezi fel az egység, a nemzeti csoport-összetartozás posztulátumait. Másrészt aszerint (s ez nem kevésbé lényeges), hogy a „nemzet” fogalma és koncepciója a polgári korban mennyiben tartalmazza az e fogalomhoz fűződő régi, azaz a rendi korszakban fogant képzetek tagadását, s tekinti a nemzetet az azt alkotó egyedek merőben újszerű korrelációjának, a politikai társulás új képletének, avagy éppen ellenkezően, az időtlent, a messiás múltba visszautaló momentumot hangsúlyozza. Az első típust a legtisztábban a felvilágosodás nyomdokain a francia forradalomban megfogalmazott koncepció képviseli, ahogy az 1789-ben, a harmadik rendnek a forradalom győzelme utáni legelső, önmagát — jellemző módon hosszú terminológiai vita után — „nemzetgyűléssé” deklaráló gyűlésén mindjárt leszögeztetik, s ez évek publicisztikájában és az alkotmány harmadik szakaszában (1791) kifejezésre jut: a cselekvéshez, politikai hatalomhoz jutott és a szuverenitás hordozójává vált *peuple* a francia *nation*, melyet a *volonté générale* hozott létre. Ezt a nemzet-fogalmat horizontálisan az államkeretek, vertikálisan — jóllehet hiányosan és formálisan — a polgári egyenlőség, az idő dimenziójában pedig a forradalom aktusa határolja körül. A másik koncepció Közép-Európában születik, nem kis mértékben éppen a francia forradalom ellenhatásaként, ahol egyrészt a „nemzeti” államkeretek hiányoztak, másrészt a polgári átalakulás nélkülözötte a radikális fordulatot, s ahol a politikai keretekkel szemben a nyelv, a kultúra, a közös eredet, a tradíciók közösségére, a politikai akarattal szemben a romantika jellegzetes *Volksgeist* fogalmára, az újjal szemben az ősi-re helyeződik a hangsúly. Az előbbi kialakulásának fő közege a francia felvilágosodás és racionalizmus, „ősatyja” *Rousseau*, az utóbbié legjellegzetesebben talán a német romantika, *Herder*. Mutatis mutandis azonban tipo-

logiailag az elsőhöz tartozik — végső fokon az angol, a németalföldi forradalomig, az amerikai függetlenségi háborúig visszanyúló előzményekkel — az angol, a holland, az amerikai nacionalizmus, bizonyos értelemben a skandináv népeké s a belga, a svájci nemzet-koncepció; az utóbbi koncepció dominál a legtöbb közép- és kelet-európai nacionalizmusban. Hogy aztán e két típust minek nevezzük, azon lehet vitatkozni. A *Staatsnation*—*Kulturnation* címkéjével jelöljük-e, ahogy a múlt század német teoretikusai nyomán [vö. *Fr. J. Neumann: Volk und Nation. Leipzig. 1888, 54—74, 111. l. stb.*], de főleg *Friedrich Meinecke* után [*Weltbürgertum und Nationalstaat. München. 1908*] a német szellemtörténetben meggyökeresedett; avagy racionális és romantikus „strukturmodellt” mondunk-e [újabbán pl. *Eugen Lemberg: Nationalismus. I. Psychologie und Geschichte. Reinbek bei Hamburg. 1964. 165—194. l.*], vagy a kérdés mai legtekintélyesebb kutatója szavaival *territorial-state nationalism* és *ethnic-linguistic nationalism* közt disztíngválunk? [*Hans Kohn: Nationalism and Internationalism in the 19. and 20. Centuries. Comité International des Sciences Historiques. XIIe Congrès International... Rapports I. Grandes thèmes. Wien. 1965. 191—240. l.*] A terminológiai kérdéseknél már csak azért sem érdemes sokáig elidőzni, mert e típusok a maguk mintegy desztilláltan tiszta formájukban, képletszerűen szinte sehol sem jelentkeznak, hanem lényegében „ideáltípusok”, melyek általában vegyületek alakjában fordulnak elő az egyes konkrét nacionalizmusokban, s azokon belül is koronként más-más arányban. Az angol „államnacionalizmus” egyik irányzata pl. a velejéig konzervatív *spirit of nation* teóriája körül kristályosodott ki, melyet éppen a francia nacionalizmus reakciójaképpen *Edmund Burke* fogalmazott meg, míg másfelől a romantikus nyelvi-kulturális koncepció az azt hordozó politikai törekvések minősége szerint racionális és forradalmi elemeket szívott magába, hogy csak az olasz *risorgimento* balszárnyára gondoljunk. De hogy messzebb ne menjünk, elég csak a XIX. század magyar nacionalizmusára gondolni, ahol a sok nemzetiséget negligáló, sok tekintetben még rendi örökségekkel terhelt „államnacionalizmus” bonyolultan elegyedett a nyelvi-kulturális argumentációval. Végeredményben azonban az átmeneti változatokban is rendszerint az elemek egyik vagy másik csoportja dominál.

Közép- és Kelet-Európában általában a romantika modellje képezte azt a vázat, amely tartós keretül szolgált azután — a romantika leáldozása után is — az egyes nacionalizmusok számára. Ennek lényege, amit itt a továbbiak szempontjából újra hangsúlyozni kell, hogy nem valamely politikai aktusból, egyedek politikai akaraton nyugvó, meghatározott elvek szerinti társulásából, nem valamely viszonylag újkéletű terminustól vezeti le a nemzetet, hanem abban a természet és történelem *a priori*, s saját belső törvényeit követő jelenlétét látja, azt rendszerint egy többé-kevésbé mitizált nemzeti múlt tradícióból eredeztetni, mint igen ősi organikus közösséget, melynek tagjait egyedeiben determinálja — *s kell*, hogy determinálja —, az organikus ősi múlt, a nyelv, a kultúra, a tradíciók (sőt gyakran a „faj”, a „vér”) közössége: e közösség, mely csak önmagára érvényes immanens törvények alapján volt, van és lesz, s melyet végeredményben a *Volksgeist* tart össze, legyen annak nemzeti „alkat”, „jelleg”, „karakter” vagy bármi más a neve. Bizonyos számú, alapjában *változatlan*, időtlen, korhoz nem kötött tényező együttesének kontinuitásában rejlik e szemlélet szerint a nemzet lényege. S minthogy a felvilágosodás és a francia forradalom európai kisugárzása ellenhatásaként a figyelem a politikai szférán túli, „öntudatlan”, „organikus” mozzanatok feltárására irányult, a kontinuitást

történetileg legitimizáló régmúlt vonzotta az érdeklődést, a romantika figyelme szükségképpen nagy súllyal a középkorra irányult, ahol a nemzeti fejlődés alfáját, „a nemzetet” a maga „természetes”, tiszta állapotában és hermetikus különállásában vélték megtalálni. A történetírás a XIX. század első felében, sőt még azután is — ebben az értelemben — a romantika búvőköréből teljesen kilépni nem volt képes, még akkor sem, ha egyébként a nemzeti romantika doktrínájától eltávolodott, ahogy azt akár *Thierry* és *Michelet*, akár *Carlyle* vagy *Ranke* történetírása mutatja. Amikor a fiatal *Burckhardt* beült a berlini egyetemre *Ranke* kollégiumát meghallgatni a német történelemről, az első mondat, amit füzetébe jegyezhetett: „Meine Herren, Völker sind Gedanken Gottes!” S nem foglal-e jelentős szerepet a „népszellem” kategóriája pl. *Hegel* történetfilozófiájában?

Mindazonáltal a múlt század dereka táján és második felében a tudományban, s közelebbről a történetírásban a romantika *Volksgeist*-konceptiója, a „nép” vagy „nemzet” kategóriájának (a szóhasználat bizonytalan és ingadozó) elidőtlenítése és mitizálása erős bírálatban részesült és a maga egészében elavultnak minősült. A „nemzet” mibenlétét a történészek, filozófusok, közgazdászok nagy része mint korhoz kötött, a történeti fejlődés során kialakuló, objektív kritériumokkal megragadható képződményt tekintették, s ha az általában túlzottan merev és spekulatív, egymásnak is ellentmondó rendszerezések a lényegét kevésbé is tudták megragadni (az eredmény rendszerint egy-egy, általános érvényűnek szánt definíció lett, ezek azonban az egyes konkrét nemzetek kifejlődésének sokszínűségét nem voltak alkalmasak közös nevezőre hozni, s rövidesen kételyt is támasztottak: vajon a „definíció”, mely mindig statikus, alkalmas-e a valóság dinamikájának megragadására), abban elég általános volt az egyetértés, hogy a „nemzet” történetileg és fogalmilag az újkori fejlődéshez köthető kategória.

Egyetlen kérdéskör historiográfiáját sem lehet egy sietős mozdulattal marokra fogni a szimplifikálás biztos veszélye nélkül. Vállalva azonban a kockázatot, amire egyébként is ennek a korreferátumnak a megszabott terjedelme kényszerít, számos ide tartozó részletet átugorva és mellőzve — s most már kifejezetten csak a történetírás keretein belül maradva —, egy tendenciának a kezdeteire szeretném a figyelmet ráirányítani, mely a múlt század vége táján, s elsősorban a német történetírásban jelentkezik. A „nemzet” kategóriája, fogalma kezd ismét eloldódni azoktól a kötelekektől, amelyek az objektív történeti folyamatban is, a teóriában is a XVIII—XIX. századi fejlődéshez kötötték és kitágulva, a történelem korai századai irányában meghosszabbítva, mintegy híddá alakul, melyen kritikai fenntartások, disztinkciók nélkül lehet fel s alá közlekedni, elűtő korok, struktúrák szakadéka felett. Ha nem is lehet egyszerűen a romantika „struktúrmodelljéhez” való visszatérésről beszélni, s a tendencia kevésbé teoretikus színben jelentkezik is, az attitűdben sok minden „emlékezett” arra. A „nemzet” létének *terminus post quem*-e visszacsúszik a középkorba, s vele együtt a „nemzeti érzés”, „nemzeti tudat” gyakran minden jelző, megszorítás, tartalmi kritikai analízis nélküli fogalma tűnik fel a régi századokra (a X., XI., XII. századra) vonatkoztatva. Vele együtt pedig többé vagy kevésbé határozottan valahol mindig ott kísért újra a „népszellem”, „nemzeti jellem” kategóriája. [IV. von Giesebrecht: Die Entwicklung des deutschen Volksbewußtseins. Leipzig. 1871. — D. Schäfer: Deutsches Nationalbewußtsein im Lichte der Geschichte. Jena. 1884. — Fr. G. Schultheiß: Geschichte des deutschen Nationalgefühls. I. Von der Urzeit bis zum Interregnum.

München/Leipzig. 1893.] Sőt, a „nemzeti elv” a Róma örökébe lépő germán népekkel, a frankokkal, a keleti és nyugati gótokkal, a langobárdokkal „lép be újra” a világtörténetbe! [A. Dove: Der Wiedereintritt des nationalen Prinzips in die Weltgeschichte. Leipzig. 1898.] Később ez a fogalom, a germán *gentes* primitív összetartozástudata ugyan korrekcióképpen a „gentiles Prinzip” elnevezést kapja, viszont a század végétől kezdve napjainkig nem jelentéktelen mennyiségű irodalom keletkezik, mely a német „nemzet” kialakulását és ezzel a „Nationalbewußtsein” létrejöttét (s mellékesen a francia, szláv stb. „nemzeti megnyilvánulásokat”) a IX—XII. századra datálja. Vajon véletlen jelenség-e, hogy ez a historizált nacionalizmus legpregnansabban és legsűrűbben éppen a német történetírásból bukkan elő, a német történelem interpretációjából, ahol egyfelől az egység politikai kereteinek legkiáltóbb hiánya, a vákuum tárulkozik elő a középkorból, s ahol másfelől majd a XX. század legagresszívebb nacionalizmusa lép fel, nemcsak tettekben, hanem ideológiájában is a legtorzabb intenzitással, történeti vetületében éppen a vákuum betöltésének szándékával, a nacionalizmus „minél régibb” vonulatai felfedezésének legitimizáló irányzatával? S továbbá: ahol a romantika etnikai-nyelvi nemzet-koncepciójának a legmélyebb gyökerei vannak a társadalomtudományokban, s ahol ez majd könnyen fordul át a „*völkisch*” eszmekörbe (amihez képest az egykori *Volksgeist* gyermekien naív és üde teóriának tűnik), s ahol — végezetül — a szellemtörténet hegemoniája a legkétségtelenebb! Míg ezzel szemben pl. a francia és az angol történetírás e téren sokkal józanabb, kritikusabb, s inkább tiszteletben tartja történeti fogalmak korhozköötöttségét. Míg az első világháború után a középkori „nemzet” és „nemzeti tudat” tárgykörében számos figyelemreméltó analízis születik, ahol e jelenségnek éppen a modern kategóriákkal szembeni történeti specifikuma domborodik ki [a kérdést az 1928. évi oslói nemzetközi történészkongresszus egyik témakörének tűzte ki: „La nationalité et l'histoire. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences. Vol II. Paris. 1929], addig a 30-as éveknek a szellemtörténet és náciizmus befolyása alatt álló német történetírása sorra-rendre veszi elő a témakör különböző vonatkozásait azzal a félig burkolt, vagy nem is tagadott tendenciával, hogy a történeti kontinuitást támassza alá [E. Maschke: Das Erwachen des Nationalbewußtseins im deutsch-slawischen Grenzraum. Leipzig. 1933. — C. Redlich: Nationale Frage und Ostkolonisation im Mittelalter. Berlin. 1934. — H. Zatschek: Das Volksbewußtsein. Sein Werden im Spiegel der Geschichtsschreibung. Brünn/Wien/Leipzig. 1936 stb.], s bizonyítani igyekeznek — egyébként szorgalmas anyaggyűjtés alapján, a forráshelyek megtévesztő és hamis interpretációjával —, hogy „a középkori ember szellemi másfélesége az újkorhoz képest a néphez és hazához való viszonylatában nem bizonyítható”, s a „népi erők” (*völkische Kräfte!*) a XII—XIII. századi Európában „a történelem egyik mozgató tényezőjét” képezik. [P. Kirm: Aus der Frühzeit des Nationalgefühls. Leipzig. 1943. 78, 110. l.]

Mindez persze már csak logikus végkifejlete, „aktualizáló” túlhajszolása a náciizmus jegyében és frazeológiája köntösében egy koncepciónak, mely jóval a náciizmus előtt született meg és nem enyészett el a fasizmussal sem. A „nemzet” fogalmának és attribútumainak történelmi koroktól; struktúráktól való függetlenítése, elidőtlenítése a lényege annak az attitűdnek, mely a múlt század végétől, majd erősödő tendenciaképpen az első világháború után, az 1920-as évektől ismét jelen van a polgári történetírásban — mindenekelőtt a németben —, s amely ugyan finnyásan visszautasítja a romantika száz év előtti ügyet-

lenkedését, bizonyos értelemben mégis annak modelljéhez tér vissza. A „nemzet” itt újra a történelmi folyamat lényegében változatlan kerete a középkor óta, amely részben a nemzeti karaktersvonások, részben egy „volkhaft-kulturelles Nationalbewußtsein” kontinuitásában manifesztálódik. Csak mellékesen: hogy ez az attitűd mennyire nem szűnt meg a második világháborúval, arra jellemző dokumentum *Karl Gottfried Hugelmann* alig egy évtizede megjelent vaskos könyve, mely lenyűgöző jegyzetapparátussal és az adatoknak már-már a karikatúra határát súroló történetietlen interpretációjával igyekszik bizonyítani, hogy a IX. század közepén „a német nép mint tagolt egység kialakult és elhatárolódott, s egy német nemzeti öntudat kialakult”, s a „német néptalaj”(!) alapján a X. század óta nyomon követhető a német „nemzeti állam”(!) kialakulása, melynek kereteiben a német nép önmagát „mint nagy történelmi egységet érzékelt és a személyiségre, az önrendelkezésre való jogot igényelte”... („Stämme, Nation und Nationalstaat im deutschen Mittelalter”. Würzburg. 1955. Az idézett helyek: 294., 430. l.) — Az igazság kedvéért mindjárt meg kell jegyezni, hogy e tekintetben a „polgári történetírás” nem vonható egy kalap alá. A specifikusan középkori nemzetfogalom feltárása és éppen a modern koncepcióval szembeni analízise terén sok figyelemreméltó történt már a két világháború közt, amiben németek (jórészt emigrált németek) is szerepet játszottak, s *Hugelmann* képtelenségeit is újabban német tudós szedte ízekre. [*H. Sproemberg*: La naissance d'un Etat allemand au Moyen-Age. Le Moyen Age 64 (1958), 213—248. l.]

Az elmondottakhoz kiegészítésképpen csak annyit, hogy túlzott leegyszerűsítés lenne pusztán a modern nacionalizmus elődkereső, legitimitást keresgélő indítékát magyarázatul felhozni, s két *sui generis* tudománytörténeti mozzanatról megelégedezni. Az egyik a szellemtörténettel együtt jelentkező, minden közvetlen politikai célzatot nélkülöző idealista történetfilozófiai szemlélet, mely a „nacionalizmus” és „internacionalizmus” kategóriáit mintegy platonai ideákként fogta fel; ezek a történelem sodrában váltakozva hol ebben, hol abban a korszakban öltenek testet. A „nemzeti eszme” testesül meg pl. az ókori zsidóság kiválasztottság tudatában vagy a pánhellén gondolatban; „nemzeti” volt a köztársasági Róma, „nemzetközi” a császárkori Róma; „nemzeti” Chlodwig frank királysága, „nemzetközi” a Karolingok birodalma, és így tovább. [Ld. erre összefoglalóan *W. Mitscherlich*: Volk und Nation. Hwb. der Soziologie. Stuttgart. 1959². 647. l.] — A másik — de ezzel rokon — mozzanat a XX. századi eszmetörténet reakciója a XIX. század objektív kritériumokat kereső, ám valóban merev és statikus képleteket alkotó nemzet-elméleteire. Ez a polgári tudományban ma is uralkodó, de gyökereiben még a múlt század végéig nyomon követhető álláspont [*E. Renan*: Qu'est-ce qu'une nation? Paris. 1882] a „nemzet” lényegét — megengedve vagy meg nem engedve bizonyos objektív történeti faktorok létét — egyedül a szubjektív, tudati faktorban véli felismerni. „Une nation est une âme, un principe spirituel... Une grande aggrégation d'hommes, saine d'esprit et chaude de coeur, une conscience morale qui s'appelle une nation” (*Renan*, 27. l.). A legszélsőségesebb megfogalmazásban: „die Nation nichts Objektives im Sinne des äußerlich Existierenden ist... Die Nation ist vielmehr etwas wesentlich Subjektives, d. h. das Merkmal eines bestimmten Bewußtseinsinhaltes”. [*G. Jellinek*: Allgemeine Staatslehre. Berlin. 1929³, 119. l.] E szubjektivizmus vagy „pszichologizmus” egyébként a gyakorlatban alkalmas a legellentétesebb eredmények és konklúziók levonására, a történetész anyagismeretétől, vénájától, kritikai érzékétől függően. E teóriából ki-

indulva olyan neves kutatók, mint *Hans Kohn* [The Idea of Nationalism. New York. 1944. *Carlton Hayes*: Essays on Nationalism. New York. 1926 és *uő.*, Nationalism: a Religion. New York. 1960] éppen a modern nacionalizmus és a középkori társadalmi-ideológiai struktúra döntő cezuráját hangsúlyozzák, míg ezzel szemben — hogy egy másik ismert antifasisztára utaljak, aki e kérdéssel végső fokon a náciizmus ellenében foglalkozott — *Jan Huizinga* a fogalmak elidőtlenítésében odáig megy, hogy a nemzeti érzés első tudatos megfogalmazását, „egy tökéletesen új nemzeti tudat harsonahangját” a *Lex Salica* kései Meroving-kori hosszabb prologusából véli kicsengeni. [Wachstum und Formen des nationalen Bewußtseins... Im Bann der Geschichte. Basel. 1943. 138. l.] Ezen persze annál kevésbé ildomos háborogni vagy megütközni, mert nem 1940 körül, hanem éppen a minap, a bécsi történetéskongresszuson *František Craus* a marxizmus jegyében fedezte fel a XI. század végén a cseh „nemzeti öntudatot” [*conscience nationale*—*Nationalbewußtsein*! ld. Rapports IV. 108—109. és *Historica* X (1965), 60—63. l.], hogy egyéb rokonjelenségekről ne is szóljunk...

*

E kissé talán hosszúra nyúlt historiográfiai háttér felvillantása után távolról sem azt akarom bizonyítani, hogy a magyar szellemtörténet valamilyen mechanikusan lemásolta volna azt, amit a németektől tanulhatott. Ez nem is lenne így igaz. Mégsem érthető meg a magyar szellemtörténet koncepciója az 1920—30-as évek uralkodó tendenciája nélkül, mely a modern nemzetfogalmat, az ahhoz társított képzeteket széles ívben összekötötte a középkor századaival, a nemzeti principium meglétét — mindenekelőtt a tudat és az „alkat” fonalán — anticipálta. E korszak a magyar szellemtörténet kibontakozásának ideje. Továbbá tény, hogy a magyar nacionalizmus, eredetében és jellegében, „típusában” a romantikához, s nem a racionalizmuséhoz áll közel, ahol a XVIII—XIX. század fordulója óta, akárcsak számos más közép-kelet-európai országban, mind az „államnacionalizmus”, mind a „kultúrnacionalizmus” önmaga historizált előképét a régmúlt, azaz a középkor egykori független államiságához (egészen pontosan: egy bizonyos, utólag „nemzetivé” deklarált koronaszimbolikához) fűzött reminiscenciákban találta meg.

Ha ezek után annak a közegnek a körvonalait igyekszünk kitapintani, melyben a magyar szellemtörténet historizált nemzet-koncepciója fogant, a magyar nacionalizmus fejlődésgörbéjének a XX. század eleji rajzolatát is figyelembe kell venni.

Minden nacionalizmus sajátos alkata bizonyos jellegzetes feleletek összességében áll a „nemzet” lényegére vonatkozóan. E válaszokat részben már magának a kérdésfeltevéseknek a *hogyanja* determinálja. Sokkal közismertebb jelenség, hogysem ne lenne elég utalni itt a múlt századvég táján kulmináló, rendi geneziséstől teljesen meg nem szabadult úri-dzsentri nacionalizmus képletére, mint a feudális ballasztokkal terhes társadalmi-politikai fejlődés adekvát ideológiai kísérőjelenségére. Nemcsak a politikai ideológiában uralkodó „közjogi” nacionalizmusról, annak ismert, jellegzetes kérdésfeltevéseiről és válaszairól van szó, hanem az egész kultúrát, az irodalmat, a művészeteket körülfonó önelégült és hamis nemzeti konzervativizmusról. Ebbe, mint sűrű hálóbba, minden törekvés beleütközött, mely a XIX. század derekán megrekedt, illetve felemásan torz irányban továbbhaladt polgári fejlődést a századforduló után

társadalmilag és politikailag szerette volna kiteljesíteni. Szükségszerűen előtérbe nyomult tehát a kérdés a legjobbaknál: mi az „igazi” magyar kultúra e hamis kosztümös-parádés milleneumi díszlet mögött, mi az „igazabban magyar”, „nemzetibb” irodalomban, zenében, jellegben? Bartók, Kodály, Ady és követőik szükségszerűen állították tehát központba a magyarság-problematikát, s égetően, sürgetően, minden korábbinál hangosabb szóval tették fel a kérdést: „mi a magyar?” Mindezt egy olyan korban, amikor például a „franciaság” vagy „angolság” problémája már értelmetlen és érthetetlen kérdésnek tűnhetett (mert egy évszázada megoldódott, pontosabban: ebben a formában a kérdés a romantikával együtt lekerült a napirendről); egy olyan korban, amikor a „magyarság-problematika”, ha kicsúszik az avatottak kezéből, szükségszerűen hajlamos elválni attól az elemétől, *amellyel együtt*, s csak azzal szoros szimbiózisban őrizhette meg késeiségében is korszerű voltát: tudniillik az ország társadalmi-politikai szerkezete átalakításának radikális követelésétől. Ez a szituáció a XX. század első évtizedeiben nagyon bonyolult, több arcú, több lehetőségű kifejeleteket tartogatott. Ahogy ezt az egész problémakört mesterien elemző tanulmányában *Klanczay Tibor* nemrég tömören megfogalmazta: „az egész magyarság-problematika a magyar elmaradottság talaján, a magyar ugaron fejlődött ki, kényszerű szükségszerűség volt”. [A népies konzervativizmus nemzetfelfogásáról. A „Marxizmus és irodalomtudomány” c. kötetben, Bpest. 1964, 140–159. l. Az i. h. 150. l.]

A kérdésfeltevés prolongálódását s ugyanakkor az abban rejlő ambivalenciát elmélyítették az első világháború következményei. Egyrészt az új forrásokból táplálkozó és új érvekkel fellépő „hivatalos” konzervatív-úri nacionalizmus ellenében mindenképpen indokoltnak tűnt egy „igazibb” magyarság keresése (jóllehet valami éles és határozott határvonalat nehéz lenne itt húzni). Másrészt az idővel fellépő német fasizmus óhatatlanul, mint „a magyarság” létét elemeiben fenyegető veszedelem tűnt fel. S mi akadályozhatta volna meg az adott politikai viszonyok közt, hogy a „bolsevizmus” is ne annak tűnjék? A kérdésfeltevés indokoltsága egyre akutabbnak, a kérdés egyre szorongatóbbnak tűnt. A valóságban persze a „magyarság-problematika” itt került igazán borotvaélre. Hiszen annak kettős aranyfedezetét annakidején, a század elején a kérdésnek a hazai társadalmi-politikai átalakulás sürgetésével való egybehangzása, másrészt a nemzeti törekvést harmonikusan kiegészítő európai távlatok, s különösen a környező népekkel való internacionális történeti és érdekközösség hangsúlyozása képezte. Ez az aranyfedezet pedig egyre inkább elsikkadt, a „mi a magyar?” kérdés ijesztően devalválódott. A szó szoros értelmében inflációs jelenséget vont maga után. Mert minek, ha nem inflációnak lehet minősíteni a „magyarságtudomány”, „hungarológia”, „nemzetkarakterológia” jóformán kisebb könyvtárnyi irodalmának jó részét; e fogalmilag nehezen körvonalazható diszciplinát, melyre sokan úgy tekintettek, mint — egyik művelőjének szavaival — „a magyarság egzisztenciális tudományára”? Nem ennek a rövid tanulmánynak a feladata, hogy sorra vegye és elemezze e diszciplína kialakulását *Prohászka Lajos* „Vándor és Bújdósó”-jától — e jellegzetesen németes-metafizikus kezdőakkordtól — kezdve *Kornis Gyulán*, *Ravasz Lászlón*, *Makkai Sándoron*, *Karácsony Sándoron* át *Szekfü Gyuláig*, a belőlük kiinduló szakágazatokig, nem is szólva az olyan típusú termékeny népszerűsítőkről, valóságos tízparancsolatokat és kiskatékat összeállító karakterológus szakemberekről, mint pl. *Trócsányi Györgyről*. Inflációs jelenség ez az irodalom nemcsak mai szemünkkel tekintve, amikor fogalmainak és kate-

góriáinak tömegét mint megannyi megsárgult, értékét veszített bankjegycsomagot vesszük kissé csodálkozva kezünkbe; de inflációt idéz, ha a két világháború közt a magyar nép szociális-gazdasági-politikai sorsproblémáit taglaló irodalomhoz mérjük annak volumenét. Ha a „magyarság-problematika” itt-ott bizonyos elemeiben kötődött is a századelő aranyfedezetéhez (a népi íróknál legalább a parasztság és agrárproletariátus egyidejűleg felvetett problémájához és néhol a dunavölgyi egymásrautaltság koncepciójához), ott az ideológiai bizonytalanság miatt sok esetben nehéz volt pontos és éles határvonalat húzni a nem ritkán „faji” argumentáció irányába kibicsakló eszmekör és aközt, amivel szemben állt: azaz a zavaros képletté vált „mi a magyar?” kérdés és a fasizmus közt. Ez a helyzet pedig csak arra volt alkalmas, hogy az egész kérdésfeltevést diszkriminálja polgári radikális és szocialista erők előtt és ellentétek forrásává váljék. A nagy tömeg pedig jóformán védtelenül állt a hivatalos, állami propaganda nacionalizmusának kispolgári fejek számára tetszetős érveivel szemben.

Bennünket azonban ezen a helyen szűkebben a kérdésfeltevéshez való *par excellence* történész hozzájárulás, még közelebről a szellemtörténet voksa foglalkoztat, s annak is — az egyszerűség kedvéért — a legpregnansabb megfogalmazása. „Mi a magyar”? Mi a magyarság „lényege”? Fel lehet-e egyáltalán tenni ezt a kérdést, történetileg megalapozottan? Ha igen, milyen egyéb kérdésekkel együtt és milyen korlátok között? Ha nem, a megismerés korlátai vagy a történelmi fogalomalkotás miféle disztinkciói parancsolnak óvatosságot? — a történésznek efféle kérdésekkel kellett szembenéznie. A történettudományra (könnyű persze utólag látni!) ebben a helyzetben lényeges szerep várt. Tisztázó, elemző, analitikus, a zűrzavarból kifelé vezető szerep, hogy a magyarság-problematika e „kényszerűen szükségszerű” előtérbe nyomulása kapcsán ne a zsákutcát rögzítse, hanem a tisztázást segítse elő. A történettudomány uralkodó irányzata a szellemtörténeti módszer lett. A szellemtörténetnek pedig — kapcsolódva az európai szellemtörténet korok, fogalmak határait egybemosó módszeréhez, az „örök” kategóriákhoz, a struktúrákat figyelembe nem vevő magyvonali gondolati konstrukciókhoz — sikerült az egész magyarság-problematikát olyannyira zsákutcaba juttatnia, sikerült az utcanyitás lehetőségének elrekeszeléséhez a maga eszközeivel, történeti argumentumaival olyan eredményesen hozzájárulnia, hogy hatása alól alig szabadult a két világháború közti magyar szellemi élet.

Mert vitathatatlan, hogy a szellemtörténetnek oroszlánrésze van a „mi a magyar?” kérdésfeltevés prolongálásában, újra és újra felvetésében (következésképpen a válaszadás egyre nyilvánvalóbb megnehezítésében), úgyhogy amikor az ezt a címet viselő gyűjteményes kötet a magyar szellemi élet kiemelkedő munkásai közreműködésével 1939-ben megjelent, a tanulmányírók közül talán a legjózanabb és legszkeptikusabb *Babits Mihály* joggal így töprenghetett a kötet címében foglalt feladványon: „Őszintén szólva még megérteni is nehéz, nemhogy felelni rá... Úgy tör föl belőlünk, mint egy lét-probléma, korszerűnek látszik és sürgősnek. Soha izgatottabban nem kérdeztük, mint ma. De ha egy kicsit sarokba szorítanak, kiderül, hogy voltaképp magunk se nagyon tudjuk, mit kérdeztünk.” Megdöbbentő szavak 1939-ből! Mert miből is állt a kérdés? Megkeresni valahol a történelem mélyében a koroktól, strukturális metamorfózisoktól független esszenciális magyarságot, melyben a nemzeti lét gerincét, folytonosságát, sőt — feltételét igyekeztek megragadni. „Hol kapjuk hát magát a magyarságot — kérdezi tovább *Babits*, aki egyébként, szinte egyedül a kötetben, nemcsak óv a történelem távoli századaiban való

bizonytalan tévelygéstől, hanem azt kritikailag vissza is utasítja — tiszta és sajátos állapotban, vagy hogyan tudjuk azt elkülöníteni, mint egy elemet, amely csak vegyületekben fordul elő?” [A magyar jellemről. *Szekfű Gy.* szerk. „Mi a magyar?” Bpest. 1939, 39, 47. l.]

Hogyan, de hát valóban hogyan? Valójában annyiféleképpen keresték és annyiféle eredményre jutottak, ahányan nekifogtak. Volt, aki egyszerűen csak a kordivat sajkáján evezett, volt, akit őszintén átértzett szorongás hevített; volt, aki egyszerűen imitálta egy Zrínyi, Széchenyi vagy Kölcsey látnoki pózát, volt, aki szerényen a maga szakszerű véleményét és a részleteket illető figyelemreméltó észrevételeit közölte. Egészében azonban, magából a kérdésfeltevésből következően a kérdéskomplexum mögött mindig ott kísértett az újabb német szellem-történet *völkisch-volkhaft* kategóriája és az ősi *Volksgeist* kísértete, s az egész attitűd, melyről e tanulmány első részében némi vázlatot próbáltam adni. Mégis azzal a különbséggel, hogy a nemzeti lét esszenciáját itt kevésbé egy évezredes, immanens nemzeti „öntudat” fonala köré igyekeztek kikristályosítani, mint inkább egy „organikus” tényező, „alkat”, „karakter” köré. S itt megint csak *Babits* okos és skeptikus szavait érdemes emlékezetbe idézni. Ami az ősi nemzeti „lényeg”, magyar jellem vizsgálatát illeti, a kutatónak rendszerint „az események hatása alatt, politikai reményei vagy féltelmei szerint már meg is van a maga elmélete. A magyar karakter fogalmi megragadására azért van szüksége, hogy ezt a sors-elméletet tudományosan alátámaszthassa. Sors és jellem közt titkos összefüggést lát, s önkénytelenül is oly módszert keres, melynek segítségével a jellemet sors-elméletének megfelelően rajzolhatja meg.” Röviden: a forrásokból „azt lehet kiválogatni, ami az előre megtervezett gondolat-építménybe készen illeszkedik” (i. h. 43. l.).

A módszert tekintve legtanulságosabb, ha *Szekfűt* követjük nyomon, aki az egész vállalkozáshoz nemcsak nevét, tekintélyét és programadó szerkesztői előszavát adta, hanem a történetíró hozzájárulását az irodalom, művészetek, nyelv stb. szemszögéből vizsgált problémához. [A magyar jellem történetünkben. Az id. kötetben 489—556. l.] *Szekfű*nek ez a tanulmánya egész *oeuvrejéből* sok mindent sűrít — majdnem azt lehet mondani, karikíroz is —, de sűrítmenyét adja a magyar szellem-történet tipikus és lehetséges válaszainak is. *Szekfű* történetírói jelentőségét, paradox módon, leginkább az bizonyítja, hogy a magyar történelem nagy kérdéseiben felállított hamis tételei és premisszái ellenére is nagy történetíró maradt, még tévedései is szuggesztívek. Csakhogy történetesen e tanulmánya mintha túlfeszítené a húrt. Kiindulása és eleganciája megejtő, mint mindig. Főlényes kritikával utasítja vissza az Európa-szerte divatos nemzet-karakterológia „primitív általánosságait”, az *a priori* szemléletet, a nemzeti jelleget egyetlen tulajdonságra redukáló módszert (az angol a cselekvés, a francia a gondolat, a spanyol a szenvedély népe, és így tovább). Nem! A nemzeti jellem nem *a priori*, hanem természeti és történeti tényezők műve; nem konstans, hanem változó, a történelmi körülményektől függően. *Beőthy Zsolt* volgai lovasa, mint a magyar irodalom évezredének magyarázata, éppoly főlényes elutasításban részesül itt, mint *Salvador de Madariaga* karakterológiája.

S mégis! *Szekfű* kiindulópontja ugyan nem *egy*, hanem *három* jellemvonás — e triászban azonban, mintegy geometriailag levezethető az egész magyar történelem, mert (ahogy alap-premisszája szól) bizonyos felvett vonások más feltételek közt is megmaradhatnak, a magyarság lovas nomád tulajdonságai tovább élnek, felfelbukkannak, cselekedetei rugói közt számbavehetők, s még ha látszólag el is tűnnek, „elveszettnek hitt nemzeti erők újra feltörhetnek”. E három alapvonást

Bölcs Leó jellemzéséből veszi: a magyarok *szabadságszeretők, vitézek és körmönfont politizálók*. E kiindulópontnak — enyhén szólva — gyengéje ugyan, hogy közismert módon Leó e szavai a „türkökről” szószerinti átvételek Maurikios császárnak a VI—VII. század fordulóján írt Taktikájából, s egyáltalán nem specifikusan a magyarokra vonatkoznak, hanem — végső fokon az ókorig visszanyúló irodalmi toposzok formájában — egy sztereotíp „pusztai lovas-nomád barbár” fogalom állandósult jelzői. Ezt persze Szekfű is jól tudja. Megdöbbenőbb már a logikai lánc második szeme, mely a „türk-magyarok” jellemzését nagy ívben összekapcsolja Freisingi Ottó ismert leírásával a XII. század közepén székeiket a királyi tanácsba magukkal vivő előkelőkről, akik ott rendszeresen megbeszélnek az ország ügyeit. Íme „Bölcs Leó politizáló magyarjai!” — olvassuk Szekfűnél. Ami már bizony durva dolog: az Ottó élményeként számbajövő maroknyi előkelőt, a „nagyokat”, akik nála *primores*, más forrásainkban *principes, primates, nobiles* stb. néven fordulnak elő, a király „jobbágyait”, a *negotium regni* fogalmához (Ottónál klasszicizálóan: *rei publicae status*) ekkor egyedül hozzászólók csoportját „a magyarsággal” összekeverni, másrészt a királyi tanács Európa valamennyi királyságában hasonlóan — legfeljebb székeiket nem cipelő — tanácskozó testületét etnikai specifikumként feltüntetni! A harmadik láncszem persze az aranybullák ideje, ahol egy „új, szélesebb politizáló osztály” lép színre — írja —, ami újabb tanúság amellet, hogy „népünk (!) kezdettől fogva politizált, azaz maga intézte dolgai”.

A másik két jellemvonás, a „vitézség” és „szabadságszeretet” hasonló bizonyítása után (e lovas nomád tulajdonságok ugyanis iretlenül továbbélnék „a magyarságban”, persze harmonikusan hozzáilleszkedve a kereszténységhez) az ősi karakterből minden levezethető. Az „ősi szabadságszeretet” átalakul a magyar állam függetlenségének féltésévé; az „ősi bölcs politizáló hajlamból” következik a „természetes határokig” való terjeszkedés éppúgy, mint az idegenek bölcs befogadása, a nemzetiségi surlódások, véres atrocitások hiánya a magyar államban, s ez nem más, mint Szekfű több tanulmányában kifejtett kedvenc gondolata az „emberséges magyar kisebbségi politikáról”, ami már állítólag István Intelmeiben manifesztálódik, a nevezetes mondatban az „egynyelvű és egyszokású *regnum*” törekénységéről. (E szentenciáról melleleg többen kimutatták, hogy semminémű köze nincs bármiféle historizált „nemzetiségpolitikai elvhez”, hanem a kor szükségleteinek megfelelően az idegen lovagok és papok fontosságát emeli ki a királyi kíséreten belül.) S az ősi vitézség? Hát persze ennek helyébe sem lépett gyávaság. A középkor századai e triászban nyugszanak, „a változások nem érintették a *történetalkotó erőket*, melyek a felszín alatt munkálva, a nomád és keresztény világ szüntéziseként *állandósították a magyar nemzet életét*”.

Konstans karaktervonások — ha éppenséggel nem is *Volksgeist* — mint történetalkotó erők, mint a nemzeti lét kontinuitásának biztosítékai: mindezek világosan utalnak a nemzet-koncepció adott „strukturmodelljére”, amiről e korreferátum első felében szóltam. „Természetes határok”, „emberséges magyar kisebbségi politika” és hasonlók: a magyar „államnacionalizmus” ismert frazeológiájára.

A középkor, mint a „nemzet” létének még romlatlan, megosztatlan, „organikusan” egészséges periódusa: ez a szemlélet is félreérthetetlenül vissza-utal egy korábban már érintett historiográfiai jelenségre; persze modernebb formában, mert a nemzetkarakter itt társadalomtörténeti argumentációval bővül. Szekfű koncepciójában lényeges további elem ugyanis, egybehang-

zőan a 30-as évek történetírása ismert axiomájával, hogy e századokban „az uralkodó osztálynak még megvolt a szellemi egysége a nemzet tömegével” A parasztság még hordozója az ősi lovas-nomád jellemvonásoknak, a Bölcsek Leó-féle képletnek. Nem vesztette el ősi vitézségét. (Érdekes, mellesleg, hogy ha már erről van szó, Szekfünek nem az erdélyi parasztfelkelés harcos parasztjai, Nándorfehérvár védői vagy Dózsa keresztesei jutnak eszébe, hanem a földesurak magáncsetepatéiban kivezényelt paraszti elemek.) Szabadságszerető. Csakhogy ezen túl a triász mégsem kerek, mert hogy a parasztság akár „körmönfontan”, akár nem, de „politizált” volna a magyar középkorban, az már vajmi nehezen lenne kimutatható, ezért ezen a ponton az „ősi nemes emberiség” iktatódik be harmadikul, mert hiszen — úgy mond — a jobbágy még a XVII. században is ingyen megvendégelte földesurát... Ezt az idillt hirtelen, katasztrófaszerűen szakítja szét 1514, Werbőczy. Ez távolítja el egymástól urat és parasztot, a nemesség ekkor — csak ekkor! — „zárja ki a nemzet tevékeny közösségéből annak túlnyomó részét”. (A két évvel később megjelent „Úr és paraszt a magyar élet egységében” c. kötet vezérgondolata!) A XVI—XVIII. század az egységes magyar jellem megoszlásának, dekadenciájának ideje. Széchenyi generációja megkísérelte ugyan, hogy a „vezető réteg lelki szakadása” alatt a magyar parasztságha lesüllyedj s ott konzervált „ősi magyar jellemet” kiemelje és hasznos energiává tegye, ám ez a „heroikus szer” nem vált be, mert a következőkben minden eddiggi felülmúló „felhígulás” következett be. S ezután már csak a *Három nemzedék* koncepciójának sommázata következik. Idegen politikai eszmék gyökértelen átvétele, liberalizmus, tömeges asszimiláció, beteg középosztály stb. stb. a második világháború előszelég; Vörösmarty nemzethalál-víziója, komor váteszi kép, melyből „Élmezer küzdj és bízza bízzál!”-ként emelkedik ki az egyetlen megoldás: a népből kell kiemelni a latensen ott szunnyadó ősi magyar karaktervonásokat.

Nem kell talán kötelelességszerűen kiemelni az ebből a koncepcióból kétségtelenül kicsengő, annakidején közvetlen politikai értelemben talán már a kéthárom évvel ezután Szekfüre utaló „pozitívumokat”. Az sem kétséges, hogy az a „szorongó érzés”, melyről ő maga ír az előszóban, éppúgy őszinte volt, mint a hit, hogy „a kíméletlenül ránk rohanó szellemi áramlatok, propagandák káoszában” meg kell védeni az országot „a tévelygésektől, az illúzióktól, az ingoványba süllyedéstől”. Értsd: fasizmustól és szocializmustól egyaránt. De megóvott-e — legalább az egyiktől? Nemcsak arról van szó, hogy a történész, akinek még sokáig sok minden tanulnivalója van Szekfűtől, meg kell hogy hökkenjen a történetíró effajta módszerbeli, logikai salto mortale-in. A történetíró felelőssége és legfőbb — minimális — köteleossége abban áll, hogy a történeti kritika segítségével bármit, ami a múlt bármely szegletében homályos, megvilágítson; ami mitikus, zavaros, azt eltávolítsa. A szellemtörténet s annak legjelentősebb egyénisége, Szekfü Gyula nem hogy nem járult hozzá a magyar társadalom valóságos lét-problémáit 1930—40 körül misztikus ködfátyolként elborító „magyarság-problematika” öncélú képződményének eloszlatásához a történeti kritika eszközeivel, hanem azt a tudomány *placet*-jével látta el. Mennyivel volt tudományosabb, a történeti kritikát inkább kiálló eljárás Bölcsek Leó türkjéi három jellemvonásának végigvezetése a magyar történelem évezredén, mint a XVI—XVII. századi „magyar alluvium” képzete, a „mélymagyarság” teóriája már korábban, a 30-as évek első felében? S ami még lényegesebb: meghúzható-e valamilyen szilárd kerítés, eszmei tilalomfal e koncepció és egy másik felfogás közt, mint amikor például a Gömbös-féle „Új szellemi front” meghirdetése kapcsán valaki lelkesen

felkiáltott (1934): „Föltámad a faji eszme, s mélybenézést, a gyökérig való visszakeresztet...”

Bizonyos „nemzeti jellemvonások” létét teljességgel tagadni természetesen indokolatlan és értelmetlen lenne. Csak hogy ezekkel, mint történelmi „tényezőkkel” igen csínján kell bánni! *Molnár Erik* magában a terminológiában is óvatosságra int, az „etnikai sajátosságok” fogalmát ajánlja. [Ideológiai kérdések a feudalizmusban. Történelmi Szemle 4 (1961), 213. l.] Óvatosan kell kezelni mindenekelőtt magukat a forrásokat, melyek — mint pl. a középkorban sűrűn feltűnő „népkarakterológiák” — tele vannak végső fokon ókori eredetű, esetleg Herodotosig visszanyúló, majd egészen különféle etnikumokra tudákosan átvitt, irodalmi sablonként átörökített „jellemvonásokkal”, amelyek aztán — ha hízelgők —, egy-egy nép uralkodó rétege dédelgetett önjellemzésének részévé válnak, míg a kevésbé hízelgők a szomszédok közvéleményében rögződnek. Ha a jellemzés közvetlen megfigyelésen alapul, akkor egy-egy *gens*, *natio* jellemének, szokásainak (*mores*) tulajdonított vonások nem egyebek, mint a megfigyelő benyomásai arról a rétegről — rendszerint persze a nemességről —, amellyel érintkezett, s ezt is a politikai rokonszenv vagy ellenszenv, kulturális fennsőbb-ségtudat vagy primitív „etnocentrizmus” motiválja. Másrészt viszont minden nép uralkodó rétege igen korán kialakítja a maga „jelleméről” azt a kedvenc ideálképet, mely aztán generációról generációra öröklődik. A „vitézség” és „szabadságszeretet” például, mint specifikusan a magyar lelki alkat pillérei...! Melyik nép nem tartotta magát vitéznek, harciasnak, bátornak, melyik uralkodó réteg, akár primitív törzsi, fejedelmi fegyveres kíséretéről, akár középkori lovagságról vagy városi polgárságról van szó, nem volt „szabadságszerető”? Számos nép esetében éppenséggel népvénének eredeti vagy népetimológiájában fejeződnek ki ezek az öntudati elemek, hogy csak a legismertebbre, a korai középkor legaktívabb elemére, a száli frankokra utaljunk. A *Francus* népnév jelentése az V—VI. század közismert értelmezései szerint „vad, merész, harcias, vitéz” volt, hogy aztán, amikor eredeti etnikai tartalmát levette a germán és gallo-román elemekből összeolvadt szabad harcos elem megjelölésére ment át, felvegye a másodlagos „szabad” jelentést. Ez aztán a román nyelvekben közszóként élt tovább, hogy hosszú fejlődés után a XII—XIII. században az ókori Galliával való kontinuitást hangsúlyozó francia lovagi „nacionalizmus” egyik öntudati pillérévé váljék („France qui de franchise est dite” pl. a neves XIII. századi lovagköltőnél, Ruteboeufnél). — A népjellem egymáshoz kapcsolódó tudákos-„tudományos” elméletei az ókori Hippokratestől az újkorig követhetők nyomon. [Ld. *F. Hertz*: Die allgemeinen Theorien von Nationalcharakter. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 54 (1925), 1—35., 657—715. l., továbbá *E. Barker*: National Character and the Factors in Its Formation. London. 1948⁴, s az ott id. bő irodalom.] Minél homogénebb, differenciálatlanabb egy-egy etnikai csoportként felfogható társadalom, annál homogénebb magatartásformák, attitűdök jellemzik annak egyedeit; minél differenciáltabb, azaz minél elütőbb rétegek, osztályok, rendek alakulnak ki a termelésben és az elosztásban való helyük, a politikai közhatalomhoz való viszonyuk szerint, annál inkább a társadalmi helyzet alakít ki sztereotíp karaktervonásokat, s szorulnak háttérbe, motiváló tényezőkként az etnikai sajátosságok. Magasabb fokon, a polgári fejlődés idején azután ismét erőteljesebben kidomborodnak bizonyos „nemzeti” karaktervonások, melyek azonban jórészt éppenséggel nem „organikus” és „népi” eredetűek, hanem hosszú történelmi folyamat, a nemzetképzés szekunder kísérőjelenségei. Abban az értelemben is, hogy a nemzeti egység gondolatát hordozó vezető réteg pszichikus tulajdonságai

lesüllyednek az alsóbb rétegekbe, ahogy az utóbbiak az életformában, életeszményekben, ízlésben utánozzák az előbbieket; abban a nagyon is mesterséges értelemben is, hogy a nemzeti öntudat lényeges elemét képező önkarakterológia (azaz ezt az öntudatot kialakító vezető osztály ideálképe önmagáról) a növekvő kommunikáció, propaganda, irodalom stb. révén mintegy társadalmilag kötelező magatartásnormákat szuggerál az egész nemzet számára. Innen érthető, hogy pl. a nemesi hegemonia alatt nemzetté alakuló népek „nemzeti karaktere” — az objektíve észlelhető viselkedésformák és a társadalmi közízlésben és illúziókban domináló eszmények — miért mutat fel oly sok rokonvonást és különbözik azoktól, ahol erős polgárság állt a folyamat élén! Hogy csak a legprimitívebb és leggyakoribb lapidáris jellemzésekre gondoljunk, az előbbiek rendszerint — attól függően, hogy honnan nézzük — „lovagiasak”, „nyíltak”, „szabadságszeretők” (a fordítottjáról: könnyelműek, szószátyárok, rendetlenek). Az utóbbiak rendszerint „szorgalmasak”, „racionálisok”, „fegyelmezették” (a fordítottjáról: kapzsiak, agyafúrtak, tűrhetetlenül pedánsok). A *couleur local*-ok pedig rendszerint az illető társadalom elmúlt száz-kétszáz évének történelmi sorsából fejthetők meg. Legkevesbé azonban a feudalizmus-kori „nép”, azaz a parasztság karakteréből. Mert igaz, hogy a folklóre őrzője mindenütt a parasztság, ám az etnológiából egyre világosabban tudjuk, hogy a középkori parasztkultúra mennyire „nemzetközi”. Másrészt, ami a gondolkodásmódot, a jellemet illeti, például a dél-francia, a magyar és az orosz paraszt közt aligha találunk lényegbevágó különbséget a történelem századaiban. Az igazi különbség e nagyon is „kozmpolita” paraszti jellem és a provençal lovag, a magyar nemes és az orosz bojár — egymás közt is különböző — karaktere közt van! Már *Babits* rámutatott említett tanulmányában, hogy Maupassant parasztjai nem is esnek oly messze Móricz Zsigmond parasztjaitól, a magyar jellemsajátosságokat éppúgy nem kereshetjük a felfedezni vélt ősmagyar karakterben („amit ősmagyar jellemről fecsegünk, nagyrészt spekulációkon épül” — írja), mint az „ősi parasztiban”, s főként óvott attól a veszélytől, hogy „összetévesztjük a parasztot a magyarral” (i. h. 49. l.).

S végül, ha van nemzeti jelleg (s ha ezen bizonyos tipikus attitűdök képzetét értjük, akkor kétségtelenül van), az nemhogy nem *a priori*, nem ősi, hanem a korok, történelmi fordulatok retortájában nagyon is változékonyak bizonyul. Voltaire a XVIII. század első felében az *angolok* karakterét így jellemzi: változékonyak, forradalmiak, királyokat lefejeznek, elűznek, a fennálló viszonyokkal soha nem békülnek meg, míg a *franciák* konzervatívok, túlzottan tapadnak a múlthoz, mindenben a tradíciók kötik őket. Nos, nem kellett hozzá száz év sem, s a közkézen forgó jellemzésekben csak a két népnevet kellett felcserélni... Avagy: volt-e lázadóbb, forrongóbb, harciasabb náció a XV. századi Európában a XVIII. század óta dolgoz, szorgalmas, csendes népként nyilvántartott csehek-nél? Az efféle metamorfózisokra hosszan lehetne a példákat sorolni, melyek azonban együttevve sem mondanának többet, mint hogy a „nemzeti karaktert” illetően mindenekelőtt le kell hántani a népszerű karakterológiákról mindazt a kritikátlan általánosítást, látszatot, berögzött előítéletet és — más oldalról — illúziót, ami ezekben mindig túlbujánszik. Ami mag ezután marad, az valóságos történeti képződmény, pszichológiai függvénye egy-egy társadalom sajátos fejlődésvonalának, s konkrét elemzést igényel. Nem „örök”, nem változatlan, nem a nemzeti lét feltétele, hanem az adott nemzeti fejlődés produktuma. Nem történelemformáló faktor, hanem a valóságos történelemformáló faktorok folyton alakuló függvénye. Nem a nemzeti lét kontinuitásának hordozója, hanem a történelmi mozgás derivátuma. Alapjában véve nem „magyaráz meg” semmit egy

nép történelméből, hanem maga szorul magyarázatra. Nem valamely nép nemzeti öntudatának titokzatos forrása, hanem ellenkezőleg: mint a nemzeti tudat, maga a nacionalizmus által mesterségesen táplált, propagált, interpretált (s épp ezért sokféleképpen interpretálható) jelenség részben maga is a nacionalizmus forrásából ered.

A magyar szellemtörténet azáltal, hogy felcserélte az okot az okozattal, alapjában véve nem csinált mást, mint a magyar nacionalizmus egy bizonyos, meghatározott magatartásához, tendenciájához, aktuális törekvéséhez történelmi érveket keresett. Azon pedig nincs mit csodálkozni, hogy természetesen olyanokat talált, amelyek mind a szellemtörténeti módszernek, mind a tradicionális magyar nacionalizmus romantikus „struktúrmodelljének”, legitimizáló érveit a középkorban kereső, nemzet-koncepcióját az „ősi” kontinuitásra alapító típusának megfelelt. A magyar történelem, a nemzeti lét magyarázata, kulcskérdése eszerint a nemzeti szellem, a magyar jellem önmozgása; következésképpen az aktuális sorskérdések megoldása a XVI. század óta degenerálódott, a vezető rétegekben felhígult, de virtuálisan a nemzet alá süllyedt „népben” feltételezett „ősi magyar jellem” kiemelése, mely ma is (azaz az 1930-as években) ott rejlik, mint kibányászásra váró rejtett kincs, Szekfű szavaival a „vitézségtől szolgálta szabadságseretet és az egyedülálló, senkire sem számítható magányos ember körültekintő, hideg józan érzéke” (i. h. 555. l.). Nem kell különösebben éles logika ahhoz, hogy e történelmi bevezetés mögött az aktuális mondanivalót megértsük, s tudjuk, hogy a két világháború közti magyar nacionalizmus melyik árnyalatához tartozik. A „keresztény-germán kultúrközösség” korábban oly kedves koncepciójáról szó sem esik itt már, Szekfű jól tudja már, hogy ez a keret 1939-ben hogyan fordítható le a politika nyelvére. A magyar lélek — autochton. Im már féltetni kell a szabadságot! S „bölesen” kell politizálni! Vállalni kell a magányt, „körültekintő, hideg józanságra” van szükség. Persze — mint már idéztük — mindezt, azaz Böles Leó türkjeinek erényeire a „kíméletlenül ránk rohanó szellemi áramlatok, propagandák káoszában” van szükség. Fasizmus és szocializmus ellen.

A „keresztény-germán kultúrközösségtől” az „ősi magyar jellemig”: Szekfű, a szellemtörténet vezető egyénisége itt *politikai* értelemben a hajó kormányát a német szellemi orientáció irányából egy „harmadikutas” nacionalizmus irányába fordította. S végtére is, tekintetbe véve, hogy a következő években még tovább mozdított a kormányálláson, a nacionalizmusnak ennél az árnyalatánál voltak százszor rosszabbak is. (De jobbak is.) *Tudományos* értelemben azonban a hajó ugyanazokon a vizeken vesztegelt, vagy — kissé túlerőltetve a képet — a kormány elfordítása egy leeresztett horgonyú hajón történt. A hajó egyhelyben fordult; súlyos horgonya és láncra fogva tartotta az öncélúvá vált, sehová nem vezető, semmit meg nem oldó, sőt a reális és szükséges társadalmi-politikai cselekvést megbénító „magyarság-problematikánál”. Fogva tartotta egy ávitt nemzet-koncepciónál. Nem hogy nem intett a történeti kategóriák szigorú tiszteletbentartására, a források kritikai interpretációjára, hanem impresszionista ötletszerűséggel maga kapcsolt egymásba és fűzött önkényes logikai láncra, a forrásokban fenntartott, együvé nem tartozó, egymásra „hasonlító”, de merőben különmemű jelenségeket. A magyar szellemtörténet legnagyobb tudású és legszuggesztívebb alakja nemhogy „megállj”-t parancsolt volna, hanem módszertanilag veszélyes precedenst teremtett, — egy olyan korban, amikor a magyar történelem újabb és régibb századaiból, mint valami gazdátlan, szabad prédaterületről, a legkülönbözőbb kalandor politikai irányzatok hureolták össze

a maguk célját alátámasztandó a hamis analógiákat, kiragadott idézeteket, látszatra odaillő adatokat...

Szellemtörténet és nacionalizmus összekapcsolódásáról szólva egy historizált nemzet-koncepció révén lényegében Szekfűről szóltunk, sőt Szekfű egy tanulmányáról, igyekezve kibogozni annak háttéréből és összefüggéseiből egyet-mást. Ez természetesen a kérdés leegyszerűsítése. A valóság bonyolultabb, sokszínűbb, s minthogy a „magyar szellemtörténet” nem valamilyen kompakt, kerekén lezárt egység, egy terjedelmesebb tanulmány keretében sok minden egyébről is szólni kellene. Számos vonatkozásban — tárgyi kérdésekben — egyébként is marxista történeti irodalmunk gyakran bírálatban részesítette a szellemtörténet egyes képviselőinek jellegzetes nacionalista teóriáit a közép-korral kapcsolatban; ezek közismertek. S koncepcióról szólva: vajon sok értelme lenne-e *Szekfű* mellett — mondjuk — *Hóman Bálint* döcögős történetpolitikai fejtegetéseit végigkövetni? A magyar szellemtörténet nem valami homogén képzet. Hogy csak szűkebb tárgyunknál maradjunk, éppen egy vérbeli szellemtörténész, *Deér József* kísérelte meg történetírásunkban először a specifikusan középkorit leválasztani a „nemzet” fogalmáról, rámutatva, hogy a romantikus, liberális, pozitivisták iskolák, irányok nálunk „minden különösebb aggály nélkül alkalmazták a *nemzet* és *haza* terminusait a magyar történet legtávolabb és legközelebb eső epocháira egyaránt, nem érezve szükségét sem annak, hogy e kifejezések jelentését fogalmilag tisztázzák, sem pedig annak, hogy a *nemzet* és *haza* koronként változó értelmébe behatoljanak”. Az ő érdeme annak kimutatása, hogy a középkori „nacionalizmus” meghatározott társadalomtörténeti gyökerű jelenség, s jellegében és funkciójában üt el a modern nemzeti tudattól, „rendiség és nacionalizmus korrelatív történeti életformáknak bizonyúlnak”. [Közösség-érzés és nemzettudat a XI—XIII. századi Magyarországon. Klebelsberg K. MTA Évk. 4 (1934), 93., 110. l. — s uő: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Bpest. 1936; valamint ezek összefoglalása: Nouvelle Revue de Hongrie 29 (1936), 411—419. l.] Hogy aztán ezt a tételt egy ízig-vérig német szellemtörténeti gyökerű, de általa a törökös nomád lélekre alkalmazott „Führertum”-teória társaságában fejtí ki, ami az egész XI—XIII. századot „mágikusán” varázslatában tartotta volna (s varázslatosan irányítja szövegfilológiáját és forráskritikáját is), annak taglalása és megvitatása más helyre kívánczok, a kérdés kritikai boncolása terén kétségtelenül övé az elsőség érdeme. — Általában véve, ami a részeredményeket illeti, a szellemtörténet nem egyszer történetibb módszerrel élt, mint más irányzatok képviselői. Legyen elég csak pl. az István király-féle *Intelme*k körül lezajlott nevezetes vitára utalni (1942—43), ahol a „neopozitivisták” *Guoth Kálmán* forráskritikai kételyeinek mélyén alapvetően az húzódott meg, hogy „nemzeti” és „nemzetközi” elvek ellentmondását vélte felfedezni az 1010 körül keletkezett műben, s mindenáron valamilyen „nemzeti” szemléletet keresett a korai magyar királyság „államkoncepciójában”, míg vele szemben a szellemtörténész *Balogh József* és *Deér* is hangsúlyozta, hogy e kategóriákkal ebben a korban nincs mit kezdeni, a korszaktól és eszméitől idegenek.

S mégis, változatlanul úgy véljük, hogy a szellemtörténet jellegzetes, tipikus és logikus gravitációja az az irány, melyet *Szekfűnél* láthattunk. Sőt! Egy történetírói irányzat végső tendenciái gyakran nem is a legjobb művein mérhetők le. Az ő tehetségük mindig átüt valahol a sémákon, a valóságos összefüggések, a történeti igazság kutatásának őszinte szenvedélye és tudásanyaguk mindig át- meg áttöri az esetleges hamis, erőszakolt teóriákat. Így van ez Szekfű életművében is. Sokkal egyszerűbb képzet azoké, akik a sablonokat és frázisokat

hordják össze, összekotyvasztják és szorgalmasan tanulmányok és könyvek fejezeteibe, mint téglécekbe öntöztetik. Ilyen könyv *Joó Tibornak*, „A magyar nemzeteszme” c. műve (Bpest. 1939), aki *Szekfü*, *Deér*, *Eckhart*, *Mályusz* és mások kutatásaiból és teóriáiból, hogy úgy mondjam, tökéletesen kilúgozta az esszenciális szellemtörténetit (maradandó tudományos eredményeiket helyükön hagyva), hozzáadagolta a maga zavaros politikai tendenciáit és még zavarosabb terminológiáját, s az egészet beleöntöztette a maga tégléceibe. Egy „ősi, keleti nemzetfogalom”, időtlen eszme dicsőül meg nála, mely közelebb áll a „tisztá nemzeteszmehez” (!), mint a nyugati racionalizmus által a XVIII. században átplántált eszmék. Ez utóbbiak minden baj forrásai! Ez az időtlen nemzetfogalom nincs kötve földhöz, vérhez, nyelvhez, csak a szellemhez, életformához, belső magatartáshoz és a „nemzeti hivatás vállalásához”. Ősi, keleti-nomád eredetű ez, de mégiscsak rendi (itt *Deér* eredményei szólnak közbe). Hogy egyeztethető ez össze? Úgy, hogy a XIII. század második felében a rendi öntudat ezt az ősi, sztyepei bölcsességet zárta új formába. Rendi? De hiszen nem is rendi, mert ősi. Visszazötyög tehát a premisszáihoz: e nemzetfogalom tulajdonképpen „szellemi közösség”, a nemzethez tartozás „kiválasztottság és kegyelem” dolga... E szellemi nemzet nem asszimilálni akart, mert hű utóda az euráziai birodalmak bölcs kisebbség-kormányzó örökségének. E nem asszimiláló (máshol: „bölcse asszimiláló”) szellemi nemzet egyedülálló jelenség Európában! — szögezi le, majd fájdalommal kiált föl: „Felmérhetetlen veszteség az egész civilizált világra, hogy a kormányt kiűtötték ennek a bölcs szellemnek a kezéből, nem is egyszer a századok folyamán...!” S még egy mondat: „A nyugati formák alatt egy nomád birodalom élt itt és erősödött... Ez volt az egyetlen forma — s ez ma is! —, melyben itt szilárd, tetterős... államalakulás létrejöhetett.” Kár tovább követni ezeket a kocsányás gondolatokat. 1939-et írtak akkor — *sapienti sat.*

*

Végül legyen szabad egy látszólag — első pillanatra — egyáltalán nem ide tartozó észrevételt ide illesztenem, függelék gyanánt.

A felszabadulás után megszülető marxista történetírás természetesen elvetette ezt a középkori előképét kereső, historizált nacionalizmust, annak mítoszaival együtt. A történelmi materializmus nem ismer *a priori* kategóriákat a történelemben. Hogy a „nemzet” a feudalizmus századaiban mennyire más fogalmi tartalmakat rejt, mint a modern korban, az (ha távolról sem minden árnyalatát illetően) ma már közismert. Éppen ezért a „nemzeti öntudat” modern asszociációkat keltő terminus technicusát a marxista történetírás a távoli korokra nézve lehetőleg kerüli. A „nemzetre” appelláló egykorú politikai frazeológiát és a mögötte rejtőző tudattartalmat mint specifikus középkori jelenséget „feudális nacionalizmus”-nak nevezi. Az már ugyan erősen vitatható, hogy a *libertatem gentis suae* kereső előkelők csoportjának tudati elemeit (már ahogy az a XI. századi Gestában tükröződik) jogosult-e azonos fogalmi keretbe foglalni a XIII. század második felében, majd „ideologikusabban” a XV. század derekától fogva, s végül popularizáltabb formában a XVII. században megfogalmazott „nacionalista” színezetű eszmekörével? Abban a tekintetben azonban marxisták között, sőt marxisták és a kérdést kritikailag vizsgáló polgári kutatók között sincs vita, hogy ha a középkor a szó territoriális, korporatív stb. jelentései mellett ismerte is az azonos nyelvűek egységét kifejező *natio* fogalmát (a régi magyar nyelvben *nemzet*), a politikai ideológiában a XIII. század második felétől a XVIII. századig a *natio Francorum*, a *nation*

française éppúgy egyfelől a harmadik (és „negyedik”) rendtől elhatárolt, másrészt a királyi hatalommal szembeállított nemesi, rendi „államnemzet” kategóriáját fedte, mint a *natio* vagy *gens Hungarorum* (*Hungarica*). A marxista történetírás tehát radikálisan elvetette a történetfölötti „nemzeteszme” feltételezését, ahogy a materialista történetfelfogással *eo ipso* kihullott a *Volksgeist*, vagy annak bárminemű újabb, módosult változata a történelemformáló tényezők tárházából.

De kihullott-e valóban, maradéktalanul? Ha most azt állítanám, hogy az 1950-es években nálunk és más országok marxista történeti koncepciójában meghonosodott „népi patriotizmus” gondolata egy olyan attitűdben fogant, mely végeredményben tökéletesen nem volt képes áttörni az előzőekben vázolt gondolati „strukturmodell” bűvös körének határait, akkor ez bizonyára megdöbbentő és megütközést keltő állításnak tűnnék. Hiszen az a gondolat, hogy a feudalizmus századaiban az igazi hazafiság letéteményese a parasztság volt, melyet kritikus pillanatokban spontán patriotizmusa készítetett a haza védelmére a küllellenség (török, Habsburg) elleni küzdelem ügyét cserbenhagyó nemességgel szemben, élével éppen a szellemtörténet ellen fordult! Éspedig a magyar szellemtörténetben kontúrjaiban egymástól elkülönülő mindkét felfogás ellen: az ellen is, amely az országvédelemben, a „kereszténység védőbástyája” szerep ellátásában a XV—XVII. század folyamán a nagybirtokos arisztokrácia nemzetmegmentő szerepét hangsúlyozta, az ellen is, amely a köznemesség társadalmi-politikai funkcióját emelte ki e téren. A parasztság helyi és országos megmozdulásai a Belgrád felmentésére összegyűlt parasztkereszteshadtól Rákóczi jobbágy kurucáig a polgári történetírásban — nyilvánvaló szemléleti okok miatt — az érdeklődés perifériájára csúsztak, sőt gyakran hamis, torz megvilágításba kerültek. Mi sem volt érthetőbb és indokoltabb, mint hogy a marxista kutatás, mindjárt indulásakor, az igazságot, a helyes arányokat kereste ebben a vonatkozásban. A maradandó eredményeket senki sem fogja elvitatni.

Nem tagadta meg azokat senki abban a jól ismert vitában sem, amely néhány éve *Mólnár Erik* kritikai kérdésfeltevéséhez kapcsolódva a parasztság e küzdelmeinek interpretálását kérdőjelezte meg, a társadalom- és ideológiatörténet szemszögéből. Senki nem a feltárt (s a jövőben még tovább kutatatandó) tényeket kérdőjelezte meg, senki nem azt vitatta, hogy a parasztság önvédelme és osztályküzdelme bizonyos rendkívüli szituációkban az államkeretek megóvásával valóban egybeesett. A kérdőjel e tények kommentálása mögé került. Immár tehát az örök és történetfölötti „nemzeteszme” a múlté, de a helyén keletkezett vákuumot ez töltse be: a kizsákmányolt, elnyomott „népben” — a parasztságban — minden időben ott rejlő történetfölötti patriotizmus? A feudalizmus parasztsága tehát eszerint többé nem a Bölcsek Leótól levezetett „ősi magyar erények” rezervátuma — mint Szekfűnél —, hanem egy I. István német háborújától fogva századokon át végigkövethető patriotizmus letéteményese?

Nem ez a rövid eszmefuttatás az alkalmas keret arra, hogy a középkori patriotizmus társadalmi-ideológiai gyökérzetét fel kíséreljem fejteni, s még kevésbé, hogy itt kíséreljek meg pozitív feleletet adni az ellenséges idegen inváziókkal szemben szerveződött parasztmozgalmak eszmei hátterére vonatkozóan. Mindkét kérdéskör általános európai probléma, s csak ebben a keretben, a kölcsönhatások és analógiák fényében érthető meg. Ami a lényegét illeti, azt már a XVIII. században, a rendiség mibenlétét még pontosan érzékelő francia fel-

világosodás látta és ki is fejezte. „Kinek van valójában hazája?” — kérdezi *Voltaire* a *Dictionnaire Philosophique*-ba írt cikkében. Van-e hazája pl. „a fiatal munkásnak, aki semmit sem mondhat magáénak szülőföldjéből, s nincs is esélye, hogy bármit szerezzen?” Csak annak van hazája — feleli —, aki valóban részesül szülőföldje javaiból, élvezi a törvények védelmét és részesül a politikai jogokból. — Majd később (1790) *Volfius* abbé megfogalmazása szerint: a haza „nem egyszerűen a föld, melyen élünk, melyet születésünk óta látunk. Az igazi haza az a politikai közösség, ahol valamennyi polgár, kiket azonos törvények védenek, kiket azonos érdekek egyesítenek, az ember természetes jogainak örvend és a közügy részese”. Azt, hogy „a szegényeknek nincs hazájuk”, már a Kommunista Kiáltvány sokszor magyarázott — és félremagyarázott — tétele előtt fél évszázaddal *Marat* mondta. [Ld. erre a kérdésre: *F. Hertz* *Nationality in History and Politics. A Study of the Psychology and Sociology of National Sentiment and Character*. London. 1944. 314—325. l.] De a mi reformkorunkban sem látták kevésbé világosan a kérdést. *Horváth Mihály* történetesen éppen a középkorvégi parasztság és a honvédelem viszonyáról szólva természetesnek tartotta, hogy „azon elnyomott s épen e kor végén (ti. 1514 után) újra majdnem a rab-szolgaságig alázott néposztálynak”, mely a „polgári jogokból” és „a statustól kiáradó jótéteményekből” nem részesült, „szívét birtok, jog és szabadság a hozzájuk mostoha hon iránt szerelemre nem gyűjthatta... kiknek a magokéhoz hasonló nyomorra növő gyermekeiken kívül alig volt mit védeniök”. [A magyar honvédelem vázlata. Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 6 (1840—42), Értekezések, 336. l.]

Ekkor még életközeli, tapasztalati tény, hogy a patriotizmus „birtok, jog és szabadság” kérdése, s nem ősi és organikus tartozéka az emberi pszichének. Ami ősi és „természetes” tartozéka: az a ragaszkodás a jól ismert és megszokott életkeretekhez, a szülőföldhöz, a faluhoz, a városhoz, a vidékhez, melyhez az otthon konkrét képzetei társulnak. Ennek irodalmi megfogalmazásai az *Illász*-tól a középkoron át napjainkig vég nélkül sorolhatók. Primér értelemben ez a „haza”. A magyar nyelv *haza* szava a *ház* származéka, s eredetileg éppúgy „háztáj, otthon, lakóhely” jelentésű, mint az egyéb finnugor nyelvek „ház” jelentésű szavai (*koto, koti, kodu* stb.), s éppúgy, mint a német *Heimat*, mely a „lakóhely, ház, falu” jelentésű középelnémet *heim* származéka stb. A *haza* szó az archaikus népnyelvben (nyelvtörténeti és valamennyi tájszótárunk szerint) a „falut, vidéket” jelöli. Történeti forrásban a mezővárosi paraszt-polgárság *patria*-ja először Újlak tanácsa kiadványában (1460) értelmezhető: *universa civitas nostra cum adiacentibus partibus* [*Kaprinai*: Hung. dipl. II. 416]. Magyar nyelven pedig jobbágylevéliben (1588), ahol a törököktől és a tisztartók zaklatásaitól tönkrenyomorított negyvenkét jobbágy az adó elengedéséhez köti, hogy „megh maradunk ez nyomorodott helien es az eo felsege varassatt puztan nem hadjuk”, vagyis pusztán hagyják a „várost” és „edes hazánktól most utolsó leuelwnkbe bwezott vezwnk”. „Édes hazánktól”, „ez nyomorodott helytől” — azaz Nagymarostól [MNy 46 (1950), 273. l.].

A megszokotthoz, az ismerthez való ilyen ősi ragaszkodást azonban senki sem fogja patriotizmusnak nevezni. A patriotizmus mindenekelőtt rendszerint egy olyan területi fogalomhoz való viszony, melyet érzékletesen nem ismerünk, melynek lakóihoz — százazrekhez, milliókhoz — nem fűz „fizikai kontaktus” és konkrétan megélt érzelmek. [*R. Michels*: *Der Patriotismus. Prolegomena zu seiner soziologischen Analyse*. München. 1929. 88. l.] Nem konkrét, hanem absztrakt érzelmekről van szó. Az absztrakcióhoz viszont nem az ember és a

táj viszonya révén, hanem áttételesen, valamely politikai közösséghez való tartozás tudatán keresztül lehet eljutni. Nem a „haza” földje, hanem az azonos jogok és szabadság birtoklásán nyugvó politikai közösségtudat a forrása azoknak a kollektív emócióknak és etikai magatartásnormáknak, melyet a történelemben patriotizmusnak nevezhetünk, s mely lojalitása tárgyául — alapjában véve: szimbólumaként — egy területet nevez meg „hazának”. Ha a Roland-ének szerzője a XII. század elején a *douce France*-ról szól is, melynek jelzője még: *belle*, akkor is óvakodnunk kell ezt az érzést patriotizmusnak nevezni. A *France* fogalma (mint általában a XI—XII. századi francia lovagi epikában) az énekben ingadozik: hol Nagy Károly hajdani, régen eltűnt frank birodalmát jelöli, hol azt a szűk tartományt, a dinasztia magánbirtokát, melyet a XIV. századtól *Ile-de-France*-nak fognak nevezni. Ez utóbbi az „édes” és „szép” *tere nostre*. Másrészt a *chansons de geste* hőseit soha nem valamely „haza” eszméje lelkesíti, hanem a keresztény univerzalizmus és a vazallitás etikus fennköltisége. [Vö. F. Lot: *Formation de la nation française*. *Revue des deux mondes*, 1950, 270—273. l.] A patriotizmus nem „természetes” és nem is kontinuuusan kimutatható jelenség a történelemben, hanem számos feltétel koincidenciája esetén létrejövő, mindig egyszersmind valamilyen propaganda által táplált mesterséges képződmény. Majd amikor e francia lovagok utódai több generációval később, a XIII. század második felében kezdik úgy érezni, s a feleledő római jog korporációs elmélete segítségével ki is tudják fejezni, hogy ők egy testület, *universitas* tagjai, mely a *ius* és *libertas* teljessége révén a *res publica* részese; s miután a Bolognában tanult legisták a Corpus Iuris Civilis-ben és a glosszátorok tanításai nyomán felfedezett *communis patria* fogalmát alkalmazzák a *regnum Francorum*-ra, az ott talált összes egyéb gondolattal együtt (e „közös” haza a *patria localis* felett álló érték, meghalni érte örök dicsőséget jelent stb.), s Szép Fülöp idején valóságos patriota propaganda kezdődik: akkor tapintható ki először egyfajta „állampatriotizmus” a középkori Európában. [E folyamatot újabban tisztázták: E. Kantorowicz: „Pro patria mori” in *Medieval Political Thought*. *The American Historical Review* 56 (1951), 472—492. l. és G. Post: *Two Notes on Nationalism in the Middle Ages*. I. *Pugna pro patria*. *Traditio* 9 (1953), 281—295. l.] Ennek az áramlatnak a magyarországi vetülete pontosan az 1270—90-es években mutatható ki, ahol a közös forrásból, Bolognából a „haza” antik reminiscenciájú koncepciója és a római jogi eredetű *communitas* együttesen jelenik meg egy „államjogi” teóriákat fejtegető udvari klerikus csoport tollán, hogy azonos célt szolgáljon: a királyi hatalom erősítését támassza alá érvekkel és frazeológiát adjon egy egyelőre formáját és argumentumait kereső országos nemesi közösségtudatnak.

A köztársaság korában Rómában kifermálódó erőteljes patriotizmus (később másfélezer év modellje) hordozója a „társadalom” szűk rétege, a polgárral bíró *populus Romanus* volt. E réteg közösségtudatának egyik alkotóeleme volt a római patriotizmus, itt alakult ki a *patria communis* (más szóval *patria iuris* ill. *civitatis*) fogalma, mely élesen elválik — mint Cicero tételesen kifejti (*De legibus*, II, 3) — a szülőföld (*patria naturae* ill. *loci*) fogalmától. Mindkettő „édes”, a teljes odaadást azonban az előző követeli meg, mely maga a *res publica Romana*, „melyért meghalni, teljes önmagunkat odaadni, mindenünket feláldozni tartozunk”. A Birodalom bukása után csaknem ezer évig a társadalmi-politikai struktúrában nem volt helye a patriota érzelmeknek, ezért maga a *patria* szó és egynémely irodalmi toposzok a legkülönbözőbb jelentések közt hanyódnak. A középkorban az első pregnáns patriotizmus az észak-itáliai

városokban alakul ki, Barbarossa Frigyes támadásaival szemben a XII. század közepén, ahol a városi *communak* *libertas*-fogalma a kollektív érzület foglalatosa. [Ld. II. Grundmann: Freiheit als religiöses, politisches und persönliches Postulat im Mittelalter. HZ 183 (1957), 38—42. l.] Maga a fentebb említett nemesi patriotizmus is éretlen, korai jelenség a XIII. század végén, Angliában és Franciaországban éppúgy, mint Magyarországon. Hosszú csend után a XV. század második fele és a XVI. század eleje érleli meg a jelenséget, melynek feltételei — durván — három tényezőben összegezhetők. Társadalomtörténetileg szükséges volt hozzá egy nemesség, mely rendi jogai és szabadságai érvényesítését az egész *regnum* kereteit átfogó (sőt önmagát azzal azonosító) politikai közösségtudatban és rendszeresen gyakorolt képviseleti rendszerben találja meg. Politikailag szükséges volt hozzá a királyság egysége. Intellektuálisan szükséges volt hozzá a humanizmus, mely a politikai lojalitás tárgyául az univerzális egyház, a lokális hűbéri kötelék és a dinasztikus koronahűség helyett (pontosabban: mellett) a *patria*-t nemcsak megnevezni tudta, hanem annak emocionális és etikai színezetet adott. Hogy ez a „haza” mellesleg azonosult a nemesi jogok és szabadságok összességével, az csak annak számára meglepő, akit meglepnek a középkori politikai gondolkodás kategóriái, s így pl. „társadalom”-fogalma: a *societas civilis seu res publica*, mely egyszerre jelenti a közrendet (halványan „állam”-ot) és annak hordozóját, a kormányzatban képviselt rendeket, „a társadalmat”. A magyar köznyelvben a XV. században egyszerűen ez az „ország”, a nemesség. A *ius, mos, libertas patriae* tehát (lásd már 1450-ben) nem más, mint az „ország”, a nemesség joga, szokása és szabadsága, s így érthető, hogy aki 1514 parasztjai ellen küzdött, az *pro defensione patriae* harcolt, nemcsak az ismert oklevelek formulája szerint, hanem a Jagellok humanistái (Hagymássy, Taurinus, Nagyszombati stb.) szerint is. Hogy azután ez a kétszáz éven át bonyolult, meg-megszakadva, nagyon is „mesterséges” módon kiformálódó gondolati anyag, a „hazához” fűződő képzetek a XVII. században, amikor a szükség a *bellator-nobilis* XIII. századtól gyakorolt azonosítását felborítja és tartósan nem nemesi elemeket von be a „vitélő rendbe”, hogyan popularizálódnak és „demokratizálódnak”, az már más kérdés, másodlagos fejlemény.

Visszatérve a kiindulópontokhoz. A népi patriotizmus feltételezése esetén — források híján — rá kellene mutatni azokra a momentumokra, amelyek a lokalizmusba, a partikuláris izoláltságba süllyedt parasztság anyagi, társadalmi létében rejtőztek, s egy széles közösségtudatot szuggeráltak: az egész *regnum*-ot átfogóan, melynek kiváltságaiból egyébként ki voltak zárva. Rá kellene mutatni azokra a tényezőkre, amelyek a falu határát legfeljebb a szomszédos vásárig, városig átlépő, s a rendi szervezkedésből kimaradt, a „patriota propaganda” szövegeit nem ismerő jobbagyság tudatszféráját kibővíti a széles „haza” határaiig (miközben magának a nemességnek szélesebb rétegei is csak a XV—XVI. század fordulóján ismerkednek meg a „hazára” apelláló frazeológiával). Ilyenekre rámutatni nem lehet. Akkor hát honnan ez az érzés, honnan ez az öntudat?

Ha a társadalomban elfoglalt helyből, az érdekekből, a műveltségéből nem — akkor ez nem valami *a priori*? A kizsákmányoltság, az elnyomottság állapota teremtene-e meg egyfajta lelki diszpozíciót, mely a patriotizmust szüli? Ezt persze senki sem állította. (Igaz, a patriotizmus geneziséét sem próbálta senki komolyan analizálni.) Sajnos azonban ez az egyetlen logikailag ép premissza, mivel — ha valamivel — a feltételezést alá lehet támasztani.

S pusztán figyelmeztetésül: ez a következtetés ki is mondatott, tanulságul annak, hogy aki a népi patriotizmus feltételezését *teória* szintjéig erőlteti, oly módon, hogy a marxizmus fogalmi rendszerének tiltásait nem veszi figyelembe, az csak egyetlen magyarázathoz juthat. Egy nem különösebben igényes, rövidke cikk a kérdésről [*Dömötör S.*: Nemzeti jelleg, etnikai csoport. Magyar Tudomány 68 (1961), 241—244. l.] dióhéjban a következőket mondja. A hazaszeretet régebbi, mint a nemzeti öntudat, az „a dolgozó nép környezetével kapcsolatban kialakult érzelmi állásfoglalása”. (Itt láthatóan a szülőföld szeretetéről van szó.) A továbbiakban elismeri *Molnár Erik* megállapítását, hogy az érzelmi ragaszkodás a megszokott életkeretekhez „önmagában nem lehet politikai tényező”, azaz kollektív cselekedetek forrása, hanem — teszi hozzá — „csak más tényezőkkel együtt”. Nos, mik ezek a „más tényezők”? A múltban, a hagyományban gyökerező nemzeti sajátosságok, a pszichikumból, a lelki alkattól fakadó „nemzeti jelleg” — („esetleg *jellem*” — teszi hozzá a terminológián töprengve még a cikk elején). S a nemzeti jelleg (jellem) miből adódik? Erre magyarázatul a költő *Jankovich Ferenc*től hoz megfejtésül egy idézetet: az bizony a „nép lélkéből” fakad...! Summa summarum, itt megvan a kerek matematikai képlet: a népi patriotizmus = szülőföldszeretet + néplelek. Kibukkant tehát a titokzatos *ultima ratio*, a *Volksseele*, a *Volksgeist*, s ezzel sikerült is a „nemzeti jellem” szellemtörténetből kölcsönzött fokozatán át a XIX. század elejéig visszalépni magyarázatért.

A félreértések elkerülése végett, nem állítom, hogy a népi patriotizmus gondolata a szellemtörténetből vagy a romantikából eredt. E téma valamenynyire mégis ide tartozik. Lehet úgy vitatkozni valamivel, hogy a kesztyűt kifordítva dobom vissza; a kesztyű azért kesztyű marad. A történelemben az osztályharcot is lehet mítizálni, ha osztályharcról egy, a nacionalizmus jellegzetes attitűdjeitől meg nem szabadult országban — s persze továbbmenve: régióban, Közép-Kelet-Európában — van szó. Ami nálunk a „nemzeti öntudattól” még fogalmilag elválasztott (történelem-feletti, történelem-alatti) „patriotizmus”, az a szomszédban — a marxizmus jegyében — középkori, feudalizmuskori parasztmozgalmakban tudatosan előkészített nemzeti egység...

A történetírás akkor tölti be hivatását, akkor marxista (sőt, hogy ezzel az elmúlt másfélszáz év alatt oly sokféle értelemben kimondott, sokféle meg-hempergetett fordulattal éljek: nemzeti érdekeket is akkor szolgál), ha a fogalmak, régi ideológiai mechanizmusok kritikai analízise révén mindenfajta mítosztól megszabadítja a történelmet. Nacionalizmus és szellemtörténet lappangó árnyaitól is akkor szabadul meg.

ЕНЕ СЮЧ

К ТИПОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КОНЦЕПЦИИ ВЕНГЕРСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ДУХА

РЕЗЮМЕ

Автор статьи пытается ответить на вопрос о том, с помощью каких идеологических нитей связывали венгерские представители истории развития духа ранние периоды истории страны — средние века — со своей национальной концепцией. То есть, иными словами, как определяли деятели направления по истории развития духа свой подход к сути «нации».

Ввиду того, что при изучении связи между историей развития духа и национализмом следует исходить не из явления истории развития духа, а из природы самого нацио-

нализма, в первой части статьи дается краткий обзор о двух, генетически и типологически отличающихся друг от друга, основных типах европейского национализма (на самом деле, «идеальных типах»), которые в мировой литературе по истории этого вопроса обозначаются разными терминами *Staatsnation-Kulturnation*, *territorial-state-nationalism*, — *ethnic-linguistic nationalism*, рационально-романтическая «структурная модель» и т. д.). Начиная с конца 18 столетия в Средней и Восточной Европе стала господствовать вторая часть парных понятий, хотя не может быть речи о «чистых типах», в частности и в облике венгерского национализма. Суть этой концепции заключается в том, что категория «нации» выводится не из какого-либо недавнего политического акта, принципа политического объединения, возникшего на основе определенных принципов, а в ней рассматривается некоторое априорное явление природы и истории, следующее своим внутренним законам, явление такого общества, члены которого предопределяются «органической» общностью прошлого, языка, культуры, традиций и, которое — согласно подходу романтизма, — объединяется *Volksgeist*-ом. Согласно этому подходу суть нации состоит в непрерывности в основном неизменных, вечных, не обусловленных временем факторов. Если подход к этому вопросу романтизма во второй половине 19 столетия по существенным его деталям и подвергался резкой критике, начиная с конца 19 — начала 20 столетия в историографии, прежде всего в немецкой, обнаруживалась постепенно усиливавшаяся тенденция, которая в некоторых отношениях напоминала «структурную модель» романтизма. Исследователи открывали наличие явлений «национальных чувств», «национального самосознания» в 9, 10, 11 столетиях, без того, чтобы подвергать глубокому анализу явления в области эмоций и сознания, обнаруживающиеся в источниках. Начиная с 30-х годов 20 столетия в нацистской историографии появляется характерная категория *völkisch-völkhaftes Nationalbewußtsein* — духовные рамки национальной непрерывности *völkisch*. Однако лишение исторической обусловленности категории «нации» является не только свойством нацизма, искавшего себе законные основы с помощью исторических аргументов; европейская история развития духа со своими взглядами, по которым стираются грани между эпохами и структурами, из критериев понятия «нации» исключаются все объективные факторы и ударение делается на субъективный фактор, в конечном счете представляет из себя аналогичный подход к изучению истории.

Во второй части статьи автор останавливается на изучении вопроса о том, в какой степени венгерская история развития духа присоединилась к этому течению, какие характерные местные колориты она придавала ему. Само поднятие вопроса в Венгрии заранее детерминировано все сильнее проявлявшейся с первых десятилетий 20 столетия «проблематикой венгерства» и характерным вопросом: «Кем является венгр?» То есть, попыткой уловить суть оставшегося через все эпохи, структуры, исторические перемены постоянным, имманентным «эссенциального» венгерства. В вопросе заранее скрывалось предположение имманентности одной из разновидностей „*Volksgeist*“-а — «национального характера», из которого к 20-м — 30-м годам выросла самостоятельная отрасль науки, дисциплина «хунгарология», «национальная характерология». К подобному поднятию вопроса частично присоединилось и направление историографии по истории развития духа. В настоящей статье прежде всего рассматривается, подвергается анализу и критике деятельность Дьюлы Секфю. Автор пытается показать, что эта, вообще не лишенная крупных концепций, выдающаяся руководящая личность венгерского направления истории развития духа, при помощи каких методов, ошибочных с точки зрения методологии, логики и критики источников, через какие препятствия стремился выявить в тысячелетней истории венгров три так называемых характерных черты (венгры свободолюбивы, храбры и тонкие политики). Методы Секфю, даже с учетом местного колорита соответствовали вышеуказанному европейскому подходу к данному вопросу. Постоянные характерные черты — хотя и не „*Volksgeist*“, у него представляли рамки национальной непрерывности; средние века — это у него неспорченный, неразрывный, «органически» здоровый период существования нации, после которых последовал период упадка и т. д. По его взглядам, наряду с этой иррационально-романтической «структурной моделью», как вообще, у представителей венгерского национализма, варьируются историзированные мотивы венгерского «государственного национализма». После краткого теоретического изложения и критики проблемы «национального характера» автор статьи останавливается на том, какие дальнейшие искажения этой концепции проявлялись в области «популяризации» направления истории развития духа.

Наконец, в третьей части, в качестве приложения, даются некоторые замечания относительно того, что несмотря на то, что марксистская историография отвергала этот историзированный национализм, искавший свой средневековый праобраз, вместе со всеми его мифами и априорными категориями, ему полностью не удалось освободиться от этого аттитюда. Предположение наличия в эксплуатируемом народе (крепостном кре-

стьянстве при феодализме) данного с самого начала некоего «народного патриотизма», якобы игравшего определенную роль среди движущих сил его выступлений против «предательского» господствующего класса, хотя видимо означает коренной разрыв с подходом и мотивами национализма истории развития духа, в конечном итоге все же является не чем иным, как мифизацией, когда в активные сознательные исторические факторы искусственно включаются определенные априорные элементы. Патриотизм, — как автор показывает при помощи некоторых примеров, — является результатом длительного исторического и общественного развития, искусственной формулой коллективного общественного сознания, возникшей в истории только при наличии данных общественных, политических и идеологических условий и получившей в средние века место в механизме мышления лишь узкого слоя общества. С другой стороны, «естественная» любовь к родному краю — *patria localis* — является чувством, в основном не определяющим политико моральную лояльность. В случае, если предположенное существование «народного патриотизма» искусственно доводить до уровня теории, то это может привести, — как показывает автор статьи, — ни к чему иному, как к устаревшим понятиям романтизма — *Volksseele*, *Volksgeist*.

J. SZÜCS

CONTRIBUTIONS À LA TYPOLOGIE DE LA CONCEPTION DE LA NATION PROFESSÉE PAR LA TENDANCE DITE L'HISTOIRE DES IDÉES

Résumé

L'auteur de l'étude cherche à répondre à la question par quels liens idéologiques l'histoire des idées visait à rattacher les siècles du passé hongrois — le féodalisme — à sa conception formée sur la nation. C'est à dire comment décrivait-elle sa propre conception formée sur l'essence de la «nation»?

Étant donné que tout en cherchant les rapports entre l'histoire des idées et le nationalisme on ne doit pas partir du phénomène de l'histoire des idées, mais bien de la nature du nationalisme, la première partie de l'étude offre un bref aperçu sur les deux types fondamentaux («types idéaux») du nationalisme européen, types différant l'un de l'autre du point de vue génétique et typologique et désignés dans la littérature universelle par différents termes techniques, différentes paires de concepts (*Staatsnation* — *Kulturnation*; *territorial-state nationalism* — *ethnic-linguistic nationalism*; «Strukturmodell» rationnelle-romantique etc.). En Europe centrale et orientale c'était le second terme de ces notions qui dominaient depuis la fin du XVIIIe siècle, bien qu'il n'y s'agisse de «types nets» moins encore dans la nature du nationalisme hongrois. L'essence de cette conception consiste en ce qu'elle ne déduit pas la catégorie de la «nation» d'un acte politique nouveau, ni du principe d'une association politique définie, mais elle y voit le phénomène de la nature et de l'histoire suivant *a priori* leurs propres lois internes, elle y voit une communauté dont les membres sont déterminés par la communauté «organique» du passé primitif, de la langue, de la culture, des traditions etc., maintenue selon la conception romantique par le *Volksgeist*. Suivant cette conception l'essence de la nation réside dans la continuité des facteurs inchangés, intemporels et indépendants des âges. Si dans la seconde moitié du XIXe siècle la conception romantique fut sous maints rapports sujette à une âpre critique, depuis le tournant du XIXe et du XXe siècles une tendance se fait observée dans l'historiographie en général et surtout dans celle allemande, tendance qui va toujours en s'accroissant et qui nous rappelle en un certain point la «Strukturmodell» du romantisme.

Les recherches arrivent à découvrir les phénomènes du *Nationalgefühl* et du *Nationalbewußtsein* aux IXe, X^e et XIe siècles n'ayant pas cependant achevé l'analyse approfondie des phénomènes sentimentaux et de conscience qui se présentent dans les sources. A partir des années 1930 on voit paraître dans l'historiographie nazie la catégorie caractéristique du *völkisch* — *volkstümliches Nationalbewußtsein*, cadre spirituel de la continuité nationale du *völkisch*. Cependant une attitude prêtant un aspect intemporel à la catégorie de la «nation» n'est pas uniquement la particularité du nazisme à la recherche des arguments historiquement légitimes; par sa conception qui fusionne les âges et les structures et par sa méthode qui écarte dans le nombre des critères de la notion de la „nation” les facteurs objectifs pour mettre l'accent sur ceux d'ordre subjectif l'histoire des idées répandue en Europe représente en dernière analyse la même attitude pour approcher les événements de l'histoire.

La seconde partie de l'étude soumet à l'examen le problème de savoir dans quelle mesure et par quelle *couleur locale* l'histoire des idées se rattache en Hongrie à cette même tendance. La position du problème se trouva d'avance déterminée par «la problématique du hungarisme» ayant devenue de plus en plus accentuée depuis les premières décennies du XXe siècle le problème qui en est caractéristique se pose par la question: «qu'est ce que le Hongrois?» C'est à dire quels sont les critères qui nous aident à préciser la nation hongroise qui reste immanente et essentielle à travers les âges, les structures et les métamorphoses de l'histoire. Le problème constitue d'avance une variante du *Volksgeist* et comme telle recèle la supposition de l'immanence du «caractère national» d'où on vit naître dans les années 1920—1930 une discipline considérée comme une branche de science spéciale: «la hungarologie» «la caractérologie nationale». C'est à ce même problème que se rattache en partie dans l'historiographie la tendance de l'histoire des idées. La présente étude consacre d'abord une analyse à l'apport de *Gyula Szekfű*, apport qu'elle soumet à l'examen et passe au crible de la critique à cet égard, tout en cherchant à démontrer quelles étaient les erreurs commises sur la plan méthodologique, logique et sur celui de la critique des sources par cette éminente personnalité, chef de la tendance, pour faire ressortir trois caractéristiques fondamentales des Hongrois (amateurs de la liberté, preux et politiciens subtils) étant en vigueur au cours de l'histoire millénaire hongroise. Son procédé, la couleur locale comprise, correspond à l'attitude européenne esquissée ci-avant. Les caractéristiques constantes, même si elles ne sont pas celles du *Volksgeist*, constituent chez lui les cadres de la continuité nationale; les siècles de la féodalité sont pour lui la période innocente, indivisible et «organiquement» saine de l'existence de la nation etc. A côté de la «Strukturmodell» de teinture romantique sa conception reflète — ainsi que le nationalisme hongrois, lui-même — les motifs d'un «nationalisme d'État hongrois» historisé. Après avoir donné un esquisse idéologique et une analyse critique sur le problème «du caractère national» l'auteur de l'étude n'omet pas d'examiner la question de savoir quelles sont les nouvelles défigurations présentées par cette conception dans la branche de «vulgarisation» de la tendance de l'histoire des idées.

Pour terminer la troisième partie de l'étude contient à titre d'annexe quelques remarques que disent bien que l'historiographie marxiste rejetât avec ses mythes et ses catégories *a priori* ce nationalisme historisé qui cherchait ses préfigurations médiévales elle ne réussit pas à se débarrasser complètement de l'attitude elle-même.

Bien que la supposition suivant laquelle le peuple exploité (la paysannerie du féodalisme) fomentait dès le début un certain «patriotisme populaire» qui entre en ligne de compte pour juger les mobiles de ses actions face à l'attitude «traïtresse» de la classe dirigeante, arrive d'apparence à rompre radicalement avec la conception que l'histoire des idées se forma sur le nationalisme et ses motifs, elle ne fait en effet que du mythe et insère artificiellement des éléments *a priori* aux facteurs de conscience qui sont actifs dans l'histoire. Le patriotisme tel quel le représente l'étude à l'aide de quelques exemples, est l'émanation d'une longue évolution sociale et intellectuelle, la formulation artificielle de la conscience sociale collective qui n'apparaît dans l'histoire que dans certaines conditions sociales, politiques et idéologiques données qui ne reçoit de place que dans le mécanisme idéologique d'une couche restreinte. Par contraste l'amour «naturel» de la patrie proprement dite (*patria localis*) ne s'avère être point un sentiment appelé à déterminer la loyauté politico-morale. Si quelqu'un s'efforçait d'élever la supposition du «patriotisme populaire» au niveau de la théorie, celui-ci finirait — comme le démontre la présente étude — par déboucher sur les notions vieilles du *Volksseele* et du *Volksgeist* prêchées par le romantisme.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez

(Az 1790/1-i országgyűlésről kiküldött úrbéri rendszeres bizottság működése és munkálatának sorsa)

E tanulmányunk (egy korábbihoz hasonlóan) az erdélyi úrbérrendezési kísérletek keserűemlékű, de az 1760 utáni majd 9 évtized történetének pontos ismeretéhez talán első helyen tisztázandó történetéből kíván egy újabb részletet feltárni: az 1790/1-i erdélyi országgyűlésről kiküldött úrbéri rendszeres bizottság működésének történetét. A majd 9 évtizedből 2 kapcsolódik e tekintetben össze a Deputatio nevével; a bizottságot 1790/1-ben küldik ki, s munkálata az 1810/1-i országgyűlésen nem kerül érdemben napirendre — hogy aztán később se kerüljön. Ezt a két évtizedet az úrbér hosszú vajúdasának történetében a Deputatio működése, ill. sokkal inkább a munkálatával kapcsolatos huzavonák töltik ki. Ez a munkálat Erdélyben az *első érdemi birtokosnemesi kezdeményezés* az úrbéri viszonyok általános szabályozására; a birtokosnemesi intenciókat közben többszörösen befolyásolják (vagy csak próbálják befolyásolni) kormányzati tényezők is, a kormánysszervek maguk is állást foglalnak az ügyben, az összes illetékesek hallatják szavukat — az 1791 és 1811 közti évtizedek egy központi kérdéséről van szó, az 1790/1-ben rendszeres bizottságok elé utalt kérdések legfontosabbikáról.

Magának a kérdésnek (ahogy az 1790/1-ben kiküldött rendszeres bizottságok munkásságának *általában*) nincs érdemi irodalma; feldolgozását ezért is fontosnak véltük.*

Az 1790/1-i országgyűlés nem foglalkozik érdemben az úrbéri viszonyok ügyével. Törvénybeiktatta II. József rendelkezését az örökös jobbágyság eltörléséről, bizonyos feltételek mellett engedélyezte a szabad költözést, szabá-

* A korábbi úrbérrendezési kísérletek, ill. úrbér-helyettesítő rendelkezések közül a jobbágy-szolgáltatásokat érdemben 1848-ig szabályozó Bizonyos Punctumok a szakirodalomban Kőváry összefoglaló erdélyi története óta ismereteseek; a magyar történeti irodalomban legteljesebb elemző, értékelő ismertetésüket Berlász Jenő adja (Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században. Bpest 1958). A Bizonyos Punctumok leglényegesebb vonása a robotkötelezettség mennyiségi előírása: a jobbágy kézzel legfeljebb heti 4 napot szolgál, igával saját erővel heti 3, cimborába fogva heti 4 napot; a külső állománnyal rendelkező szellér szolgálata heti 2 nap kézi vagy igásrobot (ha a szelléreknek ennél előnyösebb szerződésük van, az érvényben marad). Ugyancsak Berlász érdeme a második Mária Terézia-kori erdélyi úrbérrendezési kísérlet történetének feltárása (Az erdélyi úrbérrendezés problémái 1770—1780; Századok 1941 és kiny. 1942.) Ugyanő érintette Horia-tanulmányaiban (Az 1784-i erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágy-politikája — a „Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790” c. kötetben, szerk. Spira György, Bpest. 1952. 385—467. l.) II. József erdélyi úrbérrendezési kísérletét is, részletes elemzését azonban nem tartotta feladatának. Így (ez a láncszem még hiányozván a láncból) le kell mondanunk arról, hogy az 1790/1 utáni kísérletnek elődeivel való érdemi összehasonlításába bocsátkozzunk.

lyozta az irtványok jogi helyzetét, kizárólagos földesúri tulajdonnak deklarálta az erdőket, visszaállította az úriszéket, eltiltotta pénzbüntetés kivetését a parasztokra — az úrbériség általános szabályozásának feladatát azonban rendszeres bizottságra hárította. A bizottság elnökéül Kemény Farkast jelölték ki. Hosszú kormányfőráti tevékenysége e szakaszában guberniumi tanácsos, a rendek elnöke. Ez a tisztség az országgyűlésen való elnöklés mellett azzal is járt, hogy viselője a Gubernium bíraskodási feladatokkal foglalkozó ülésein elnökölt, sőt mint a Guberniumnak a kincstartó után rangban következő világi tanácsosa, még a főkormányzók közgazgatási feladatokat ellátó ülésein is helyettesíthette a távollevő gubernatort, 1796-ban a kincstartó Szebenbe költözvén hatóságával Kolozsvárról, a Gubernium székhelyéről. A bizottság tagjai Kemény Simon Alsó-Fehér megyei főispán, Jósika Antal Kolozs megyei főispán s még két főrangú személy: Wass Dániel és Szentkereszti György; a továbbiak már középbirtokos nemesek, természetesen a szó erdélyi értelmében: allodiális szántójuk-rétjük jó ha pár száz holdra terjedt: Sándor János aranyosszéki alkirálybíró, Mara Lőrinc, Túri Sándor háromszéki alkirálybíró, Jóska György Torda megyei főbíró, Pelei Imre kővárvidéki alkapitány, Gyárfás Ferenc; a városokat Josef Drauth, Brassóvidék 1790/1-i országgyűlési követe és Csoka Ábrahám képviseli. A bizottság feladata az úrbérrendezés tervének kidolgozása.¹ Székhelyéül Kolozsvárt határozzák meg. Az 1790/1-ben kiküldött többi rendszeres bizottságokhoz hasonlóan Bánffy György gubernator főfelügyelete alá tartozik.² Az összetétel eleve két tényezőnek biztosít súlyt a kérdésben: a központi kormányzatnak és a pár száz holdas megyei nemességnek. A városok követei elhanyagolható tényezők. Az erdélyi városok közül csak Brassónak van jelentősebb birtoka, az azonban különleges helyzetű. A bizottság nagybirtokos-tagjai közül pedig azoknak, akik *látható* szerepet fognak játszani (Kemény Farkas, Jósika Antal), állásfoglalását csakúgy, mint a munkán szemét végig gonddal rajta tartó Bánffy gubernátorét legalábbis inkább határozzák meg *kormányzati* érdekek, mint a *főnemességnek* a birtokosnemességen belüli *külön* érdekei.

A Deputatio működése, akárcsak a többi rendszeres bizottságoké, nem indult meg közvetlenül az 1790/1-i országgyűlés befejeztével. Csak 1793 elején kezdte meg munkáját.³ Tevékenységének első, 1793 februárjától májusáig tartó szakaszát az urbárium alapelveinek tisztázása tette. Feladata ellátásában bizonyonnyal felhasználta az előző (II. József-kori) erdélyi úrbérrendezési kísérlet

¹ Az 1792-i országgyűlés utal a Deputatio hatáskörébe egy olyan kérdést, amelyet már az 1790/1-i országgyűlés törvényben kívánt szabályozni, I. Ferenc azonban az ezt illető szakaszt kihagyta a szentesített törvényből: a jobbágyfiak földesúri udvari szolgálatra kötelezhetésének ügyét. Ugyancsak későbbi országgyűlési határozat tette feladatává javaslat tételét arra nézve: az örökös jobbágyság eltörlése után miképpen szerezhetik vissza pénzüket azok, akik szolgálat fejében kölcsönöztek pénzt a jobbágyoknak, s azok, akik készpénzen vásároltak jobbágyot más földesuraktól.

Az 1792-i országgyűlés (október 12-i határozatával) a cselérendtartás kidolgozását is a bizottság feladatává tette. Nincs nyoma annak, hogy ezzel a kérdéssel (a jobbágyfiak curialista-szolgálatának ügyén túlmenően) foglalkozott volna.

² 1791:LXX. tc. (A tc.-t megerősítő 1792. máj. 26-i rescriptum: Diet. 1792 : 12.)

³ A bizottság iratanyaga töredékesen, különböző kormányhatósági levéltárak különböző állagában maradt meg. Így többek között arról sem alkothatunk pontos képet, hogy mikor kezdődtek meg ülései. Bánffy György 1793. júl. 6-i rendeletében Jósika Antalhoz mint a Deputatio ideiglenes elnökéhez a bizottság legkorábbi említett ülésének időpontja 1793. febr. 25. (C.Urb.: Vegyes iratok 31. csomó.)

írományait,⁴ s talán már ekkor is a magyarországi urbáriumot is; munkájáról azonban csak annyiban alkothatunk képet, amennyit Bánffy Györgynek 1793. július 6-án a bizottság jegyzőkönyvére tett megjegyzései láttatnak.⁵

A Deputatio előbb a szolgálat általános meghatározásával foglalkozott. Kemény Farkas az 1793. február 25-i ülésen azt javasolta: bizonyos számításokat kellene elvégezni arra nézve, hogy a jobbágnak mennyi idő szükséges saját gazdasága s a törvényhatósági közmunkák el látására, s ezek alapján kellene meghatározni a robotnapok számát. Nincs nyoma annak, hogy ilyen számításokat végeztek volna; a március 11-i ülés mindenesetre már úgy határozott, hogy az úrbéri szolgálatok, tekintet nélkül a korábbi urbáriumokra, szerződésekre, egységesek legyenek, a jobbágy heti 2 napot szolgáljon igával vagy 3-at kézzel. *A bizottsági munkálat egyik alaptézise ezzel, feltehetőleg rövid — és a kérdés súlyához képest csak felületesnek tekinthető — vita után kialakult.* A március 16-i ülés még annyit tett hozzá ehhez, hogy a havasi területek jobbágnépe számára fenn kell hagyni a szerződés lehetőségét.⁶ A szolgálat meghatározása után került sor a jobbágy telki állományának meghatározására. Itt már végzett a bizottság számításokat. Úgy látta, hogy egy jobbágycsalád évi megélhetéséhez 22 köből gabona szükséges,⁷ ehhez mérte hát a telki állományt. A magyarországi úrbérrendezés s a II. József-kori erdélyi rendezési kísérlet módszerét követve osztályokba kívánta sorolni a jobbágyhelységeket; az egyes osztályokban az egész jobbágytelekhez a következő külsőségek⁸ tartoztak volna:

1. osztály: 8 köblös⁹ szántó és 1½ hold kaszáló;
2. osztály: 10 köblös szántó, 1½ hold kaszáló;
3. osztály: 18 köblös szántó, 2 hold kaszáló;
4. osztály: 20 köblös szántó, 3 hold kaszáló.

Itt van tehát az úrbérrendezés második főpillére: a telki állomány meghatározása. A magyarországi úrbéri viszonyok ismerőjének már magában rendkívül meghökkentő a kép: 4—10 hold szántó és 1½—3 hold rét egy *egész* jobbágytelekhez? Ez azonban magábanvéve még érthető volna: Erdélyben rendkívül szűk a szántóterület, a népsűrűség viszonylag magas — bár nem kell külön rámutatni: milyen nyomorúságos létet biztosít ekkora telek a jobbágnak. Ez után az egész telek után azonban heti 2 nap ígás-, vagy 3 nap kézirobottal tartoznék a jobbágy — s itt már nem a földszűkéről van szó.

Bánffy György 1793. július 6-i megjegyzései a robotnapok számának ily magasan meghatározását nem érintették. A robot meghatározását illetően csak azt kifogásolta, hogy a Kemény Farkas által javasolt kalkulációnak nincs nyoma,¹⁰ s kérdésesnek tartotta azt, hogy lehetséges-e az egységes szolgálat bevezetése, különösen ott, ahová szerződés mellett telepedtek be a jobbágyok. Az iránt érdeklődött, hogy a bizottság a szolgálatok egyenlőségének elvét a kiváltságos helyeken is érvényesíteni akarja-e, s hogy, s felhívta a bizottság figyelmét rá: az ilyen egyenlősítés a belső béke megzavarására, a Magyarországra s Havasalföldre való kíváncsiorlásra szolgáthat okot, ez ellen védekezési módot kell találni. A gubernator nemcsak a havasi területeken engedélyezte volna a szerződéskötést, hanem mindenütt, különben szerinte a mezei szorgalom ütközött volna akadályokba; az ilyen szerződések feltételei ne legyenek súlyosabbak az úrbénnél, s maguk se legyenek örökösök. A telki állomány megszabásánál pontatlannak tartotta magát a jobbágy létalapját illető kalkulációt is: a bizottság csak azt állapítja meg, hogy a jobbágy-család megélhetéséhez 22 köből gabona kell, a kaszálókkal kapcsolatban azonban nem határoz meg ilyen adatot. Magát az egyes osztályokban kiszabandó állományt is keveseltette:

⁴ Bánffy György az ezt illetően az Erdélyi Udvari Kancellária levéltárában őrzött iratokat a bizottság munkájához már 1792. szept. 28-án lekérte Teleki Sámuel erdélyi udvari kancellártól (G. Pr. 1792 : 416).

⁵ Ld. a 3. sz. jegyzetet.

⁶ Itt feltehetően elsősorban a zalatnai és a gyulafehérvári uradalom jobbágnépéről volt szó. Ezek helyzetét szerződések szabályozták. A két érchegységi uradalom jobbágnépének helyzetét, 1784 emléke még friss lévén, akkor láthatólag nem tartotta politikusként bolygatni a bizottság; 1794-ben már volt egy tagja, aki etekintetben kevésbé volt aggályos.

⁷ Az 1793. márc. 14-i ülés. Ez a mennyiség az, ami a jobbágycsaládnak a vetőmag és a tized s az adó előteremtésére eladott gabona levonása után marad.

⁸ A belső telek mértéke meghatározásának nincs nyoma forrásunkban.

⁹ 1 köblös = kb. ½ kataszteri hold. — Megjegyzendő: Bánffy megjegyzéseiben utalás van arra, hogy a bizottság, 1793. máj. 13-i ülésén, csak 3 hold szántót vesz fel egésztelki állományul az 1. osztályban. Ez azonban a szövegösszefüggésből kivehetően csak a *bortermelő* helységekre állt volna.

¹⁰ Feltehetően szükségesnek tartotta, hogy az ilyen természetű érvek rögzítve legyenek.

nem túlságosan kicsiny-e az 1. osztályban tervbevett 8 köblös szántó s 1 $\frac{1}{3}$ hold kaszáló? Számításokat tartott szükségesnek arra nézve, hogy elégséges-e ez egy öttagú család megélhetésére, 6 ökör és 1—2 tehén tartására s az adó fizetésére? (Ugyanez áll — írta — a többi osztályokra is.) Kifogásolta azt is, hogy a bizottság a havasi területeken (ezeket láthatólag a 4. osztályba sorolta) tervezte a legnagyobb telkeket, pedig ott a legterméketlenebb s a legkevesebb a föld, művelése is nehezebb, így a nagyobb telek kiszabása csak több gondot jelent a jobbágnak saját gazdaságában, s mégis az egész telek utáni szolgálatra köteles érte.¹¹ Nem tartotta helyesnek azt sem, hogy a bortermelés meglétét olyan tényezőnek tartsák, amelynek alapján a helységet magasabb osztályba sorolják, s így a telkeket kisebbre szabják; szerinte ti. az a tapasztalat, hogy ahol a bortermelés a lakosság főfoglalkozása, ott a nép mindig szegény, 1—2 jó termő-évre 4—5 terméktenl következnek. Végül, minthogy a bizottság jegyzőkönyvében sem a partiumi tized ügyéről, sem a kisebb szolgáltatások szabályozásáról nem volt szó, utasította a bizottságot: ezekre a szabályozásokra is térjen ki.¹²

Az 1793 február—májusi bizottsági tárgyalások és Bánffy György megjegyzései szolgáltatták az alapot a bizottság munkálata első fogalmazványának, Pelei Imre referátumának kidolgozásához.¹³ A munka 1793 júliusa és 1794 májusa közt készült el.¹⁴ 1794 júniusában került a bizottság elé felülvizsgálatra.¹⁵ E munka során (s Bánffy György újabb észrevételeinek figyelembevételével) alakult ki az operatum végleges, nyomtatásban is megjelent formája.¹⁶

A munkát kettős, a régi erdélyi úrbéri jogot, ill. az azon 1761 óta bekövetkezett változásokat ismertető történeti bevezetéssel kezdődik (I—II. rész); az I. rész elején található a bizottságnak a földesúr—jobbágy-viszonyt általánosságban érintő koncepciójának kifejtése. A Deputatio etekintetben a legszorosabban vett konzervatív feudális alapon áll: az erdélyi magyar jobbágyságok őseit szerinte törvényellenes cselekedeteikért vetették jobbágyságra, a *románokat* a másnemzetiségűek jobbágysági kötelezettségét illető törvények alapján. A jobbágysági állapot e koncepció szerint nem valami kétoldalú szerződés folyamánya, hanem bűnök büntetése; a jobbágy nem azért szolgált másnak, hogy az kötelességszerűen juttasson neki érte valamit, hanem azért, mert örökösén urának van kötelezve. A nemes szabadon rendelkezik birtokában. A székeltek ráadásul még nem is donatio révén, hanem örökjogon bírják birtokaikat, ott a fiscusnak nincs örökösödése (kivéve azokat az eseteket, amelyekben maguk a birtokosok vezették be

¹¹ Bánffy logikája itt láthatólag kihagy; valójában, ha a szűkföldű havasi területeken nagyra szabják az állományt, a jobbágyság zömének telke fél- vagy negyedteleknek minősül, s így szolgálata is arányosan kevesbedik.

¹² Bánffy 1793. júl. 6-i rendeletét ld.: C. Urb. 31. cs.

¹³ Peleit az alapreferátumhoz érkezett három hozzászólás is annak szerzőjeként nevezi meg: Drauthé, Turi Sándoré (Diaet. 1795 : 183) és a névtelen hozzászólás (E. Urb. 31. cs.).

¹⁴ Bánffy György 1794. máj. 14-én Teleki Sámuelhez intézett előző felterjesztésében, az egybehívandó országgyűlés tárgyaival foglalkozva, azt írja, hogy az úrbéri munkát már kész. (EK: AG 1794 : 2194.) Megjegyzendő a gubernator néhány nappal előbb, 1794. máj. 5-én hívja egybe az év jún. 15-ére a tervezet átvizsgálására s véglegesítésére a bizottság tagjait (G. Pr. 1794 : 205), nyilván arra számítva, hogy a felülvizsgálat rövid idő alatt megtörténik.

¹⁵ Ld. a 14. sz. jegyzetet.

¹⁶ A bizottság iratanyaga, említettük, töredékes. Maga a Pelei Imre-féle tervezet sem található a rendelkezésünkre állt anyagban. A bizottság egyes tagjainak hozzászólásai a tervezethez azonban megmaradtak: Jósika Antalé (ez névtelen, de írása s a benne levő utalások — birtokainak helye stb. — alapján azonosítható), Turi Sándoré, Drauthé, s egy névtelen hozzászólás *fogalmazványa* (évszámok, kalkulációs adatok hiányzanak belőle, nyilván nem ebben a formában került benyújtásra: szerzője talán Sándor János volt, az írás némileg az övére emlékeztet, s ő lévén a bizottság tollvivője, feltehető, hogy neki maradt *fogalmazványa* a bizottság iratai között, mint-hogy azonban ez nem állapítható meg bizonyosan, a továbbiakban mint „a névtelen vélemény” szerepel). Fennmaradtak Bánffy György megjegyzései is a tervezettel kapcsolatban s a bizottság válaszai ezekre. Minthogy azonban a bizottságnak 13 tagja volt, s feltehetően nemcsak négyen szóltak hozzá a munkálathoz, Pelei tervezetének a hozzászólások felhasználásával való teljes rekonstrukciójáról le kell mondanunk, annál is inkább, mert a tervezet féligrekonstruálható formája, a hozzászólások s az operatum külön-külön ismertetése elnyújtaná s nehezebben áttekinthetővé tenné a tárgyalást. Így azt a formát választottuk, hogy az operatum tárgyalásánál jegyzetben jelezzük: mely pontoknál mutatható ki vita az alaptervezet körül. Jegyezzük meg: a hozzászólások bizonyos részletei (az alapreferátum nem lévén ismeretes) nem fejthetők meg.

a jus regium-ot). A birtokos így csak annyi földet enged át jobbágyának, hogy az „tamquam proprietatis Nobilis” megélhessen.¹⁷ A munkát hosszasan elemzi a fejedelmi kori és 1711 és 1742 közti úrbéri törvényalkotást, ismerteti az erdélyi országgyűlés 1746. július 6-i feliratát s Mária Terézia 1747. február 25-i resolútióját erre — s ezzel le is zárja a kérdést illető, általa törvényesnek tekintett változtatások sorát; az 1761-et követő kormányintézkedéseket ti. *egységesen* törvényteleneknek tekinti, azzal az indokolással, hogy a törvényhozó hatalomnak csak egyik fele hozta létre őket —, s ezzel a felvilágosult abszolutizmus jobbágypolitikájának *egészét* tagadja meg, érdemi kritikai indokolás nélkül.¹⁸

Erről az elvi alapról kiindulva határozza meg a munkát (III. részében) a bevezetendő új úrbér alapelveit. Az urbárium — szögezi le — *törvényes* legyen, tehát ne sértse a *nemesség* jogait, ne terhelje őket; a földesúr hasznának megrövidítése nélkül határozza meg, hogy mit enged át az jobbágyának létfenntartására (az a *földesúr tetszéség* maradjon a jobbágy kezén). A jobbágy szolgálatát úgy kell megállapítani, hogy az elláthassa a földesúri szolgálatot s családját. A gyakorlatban az 1714-i megyesi törvényre kívánja alapozni a jobbágy szolgálatát. Az, mint ismeretes, a jobbágy szolgálatának *felső* határát 4 napban, a zselléreknél — itt szabad költözésű, általában külsőségekkel rendelkező szolgáló embert kell érteni — *alsó* határát 3 napban szabja meg. Azzal az indokolással teszi ezt, hogy ez az utolsó törvényes rendelkezés e tárgyban, az 1791: IV. tc. által megerősített 1769-i Bizonyos Punctumok csak ideiglenes rendelkezések.¹⁹ A második alapelv: az urbárium *feleljen meg Erdély körülményeinek s a paraszt „lelkületének.”* (genius). A munkát itt sem kevésbé ókonzervatív, mint az előbbieken. Elsősorban a földesúr érdekeit hangsúlyozza: ha a földesúrat nagyon korlátozzák, s megfosztják földje művelésének eszközeitől, ezt a paraszt is megérzi: földesura nem tudja inség idején segíteni.²⁰ Csak annyit tanácsos hát kedvezni a jobbágyoknak, hogy mikor segílyre lesz szüksége, ezt megtalálhassa földesuránál. Eddig Erdély azért volt boldog — hangoztatja a munkát —, mert élelme elég volt, ha készpénze kevés is; ha az élelem is megszűnik, ez is oda lesz. Ami az urbáriumnak a paraszt lelkületéhez vélt alkalmazását illeti, az operátum felfogásán ismét nem érződik a felvilágosodás hatása: az urbáriumnak szerinte a „tunya” népet munkához kell szoktatnia, nem szabad teret engednie neki a „henyélésre”. A tervezet itt arra hivatkozik, hogy vannak kisebb földű falvak, amelyekben a gazdák a terhesebb földesúri szolgálat s az adó kifizetése mellett is magukbíróak, nagyobb határú helységeken viszont számtalan a henyélő,²¹ s ezek talaj a tilos és rossz

¹⁷ A munkát ez alapelvét, amelynek hangoztatásával a továbbiakban is lépten-nyomon találkozunk, több hozzászólás alapján fogalmazhatták meg így. Turi Sándor leszögezve azt, hogy a föld tulajdonjoga a földesúré, még az úrbér létrehozása előtt az alábbi alapelvek királyi megerősítését látta szükségesnek: 1. a nemességet megtartják a „ne onus inhaereat fundo” szabadságában (jegyezzük meg: Erdélyben 1754-ben olyan adórendszert léptetnek életbe, amelyben az adó többek között közvetlenül a jobbágyföldre van kivetve, így ez az elv már négy évtizede nem érvényesül), 2. a nemes a telkiállomány kiszakasztatásával nem veszti el a föld tulajdonjogát, 3. a földesúrnak, osztály esetén vagy a birtoka kiváltás vagy perbeli elnyerés révén megcsökkent. joga legyen allokizálni a jobbágyföldet, a parasztot becsű szerint kifizetvén (ez a helybeli tisztek hírével legyen, felsőbb tisztek ne elegyedjenek a dologba), 4. a székelység tulajdonjoga megmarad a jobbágyoknak kiadott földekre; eszerint a székely nemes változtathatja, allokizálhatja a jobbágyföldeket. A névtelen vélemény is úgy tartja: a jobbágyok nem a földesurak által nekik átengedett földért, javakért szolgáltak, hanem személyes kötelezettségből; a földesúr nem kötelezettségből engedte át nekik ezeket, hanem hogy a szolgálatátételre alkalmasak legyenek. Bánffy György egy 1794. okt. 25-én a munkát főrészcire tett megjegyzéseiben viszont feleslegesnek tartotta a munkát egy, a földesúr nemesi birtokjogát illető fejtegetését, feltehetőleg a bevezető elvi deklaráció valamelyik részletét azzal, hogy e jogot senki sem vonja kétségbe, így jobb hallgatólagnak elnenni a dolog mellett, mintsem kritikának kitenni a tételt, e tárgy amúgy is az adóügyi rendszeres bizottságra tartozván. Kihagyásra javasolt egy további, a nemesi birtok adómentességét illető fejtegetést is. A bizottság, 1795. jan. 8-i felterjesztésének tanúsága szerint, akceptálta Bánffy javaslatát.

¹⁸ Az operátum e történeti részével nem tartottuk szükségesnek bővebben foglalkozni. Annál is kevésbé, mert ez esetben még a historica deductio adatai teljességének s pontosságának ellenőrzését is el kellett volna végeznünk.

¹⁹ Az alappreferátum fogalmazása itt még élesebb lehetett, még a Bizonyos Punctumok 1791-i ideiglenes akceptálását sem említette. Bánffy jónak is látta felhívni a bizottság figyelmét arra, hogy 1791-ben ez az akceptálás megtörtént. Így kerülhetett ez a betoldás a szövegbe.

²⁰ Ez az érv a névtelen véleményben is szerepel; onnan kerülhetett a munkálatba.

²¹ Minthogy a tervezet nem említ konkrét példákat, e tézise *részletes* kritikájába sem bocsátkozhatunk. A kérdés ismerője számára amúgy is világos, hogy az ilyen „henyélés”-nek számos

gondolatok számára. A következtetés: úgy kell megalkotni az urbáriumot, hogy a jobbágy szorgos munkával meg tudjon élni telkén, s a földesurat se korlátozzák mód nélkül gazdasága vitelében. A harmadik alapelv látszólag engedmény a kormányzat politikájának: az urbáriumnak országosan egységesnek kell lennie. A kérdés tárgyalása kapcsán a tervezet még azt az elvet is magáévá teszi (a kiindulópontjául szolgáló elvi deklarációnak ellentmondva), hogy a jövőben kétoldali szerződés szabályozza a jobbágy helyzetét — de ez egyben azt is jelenti, hogy a korábbi szerződésekben stb. az egységes urbáriumnál *előnyösebben* megszabott szolgáltatásokat is az urbáriumban meghatározott szintre emelik, s elzárkóznak a Bánffy 1793. július 6-i megjegyzéseiben foglalt azon javaslat elől, hogy a jobbágy továbbra is köthessen az úrbérnél nem terheőbb szerződéseket.²² Már itt szerepelteti az 1793-ban kimondott alapelvet: a robot mértéke heti 2 nap igával vagy 3 nap kézzel. A negyedik alapelv a jobbágy telki állományának meghatározásához szolgál kiindulópontul: az urbáriumnak — szögezi le a munkát — olyanak kell lennie, hogy a jobbágy kénytelen legyen kerülni a „henyélést” mint minden baj okát, s szorgos munkájával helyzete (conditio-ja) szerint élhessen, az adót fizethesse, s előre nem látott esetekre, természetlen évekre rendelkezzezzék valami tartalékkal. Nem kell hát terjedelmes állományt juttatni a jobbágyoknak — javasolta —, ez az ország nagyrésztében úgys is lehetetlen lenne. Alaptétele: az I. osztályba sorolt helységekben (ezek több beneficiummal rendelkeznek) $3\frac{1}{2}$ hold legyen a szántó mértéke, tehát még az 1793-ban meghatározottnál is kisebb, pedig Bánffy akkor azt is kevesellette; ha ti. az szántóterület 3 fordulóra van osztva,²³ ez 18 mérőnyi vetést jelent (9 mérő őszi gabonát, 4 tavaszt, $\frac{1}{2}$ mérő kukoricát 4 mérő földbe, 1 mérő földbe kender- és lenvetést); az őszi és tavaszi vetést ötszörös hozammal véve, a kukoricát hetvenszeressel,²⁴ a tized és a vetőmag levonása után az egésztelkes jobbágyoknak $31\frac{1}{2}$ mérő őszi, 14 mérő tavaszi gabonája és 31 mérő kukoricája marad, s ez elég egy jobbágycsalád megélhetéséhez.²⁵ A kaszálót $1\frac{1}{2}$ holdra szabta volna; ez $4\frac{1}{2}$ szekér

oka lehet: földhiány (a határ nagy volta még nem jelenti annak egyenletes elosztását a szolgáló családők közt), a bér munka, házipar lehetőségének hiánya — s az az ismert körülmény is, hogy a parasztember, a tavasztól ősziig tartó nagy mezőgazdasági munkák után, egyébként is gyenge táplálkozása mellett, fizikailag is rászorul erre a „henyélés”-re. S ebben a szemléletben annak a birtokosnak az álláspontja tükröződik, aki még a robotszolgáltatón túl is kényszerítő eszközök igénybevételével akar magának munkaerőt biztosítani.

²² Az urbárium egységes voltának kérdésével a névtelen vélemény foglalkozott hosszasan. Szerzője szerint már az örökös jobbágyság eltörlésének, de az úrbér kidolgoztatásának is az szolgálta célját, hogy így a helyükről elvagyódó jobbágyok „megcsendesedjenek”, s szülőhelyükön folytassák gazdaságukat. A tömeges jobbágyszökökés meg is szüntek — írja —, de ha a szolgálatok nem egységesek, a jobbágy továbbra is másuvá vágyódik, a tehetősebb birtokosok (kevesebb szolgálatot s több földet ígérve) magukhoz csábítják a többiek jobbágyait, a jobbágy szakadatlanul változtatná helyét, a földesurak állandó viszályban állnának egymással, a jobbágyok is egyes területek túlnépesednének, mások elpusztulnának, a földesúr és jobbágy közti egyezségéből számtalan panasz származnék. Arra is hivatkozik, hogy már a Bizonyos Punctumok egységessé tették a jobbágyok szolgálatait. Csak két ellenvetéssel számol: 1. a szolgálatokat csak úgy lehet egyenlősíteni, ha a volt jobbágyok később szállna ugyan, de a zsellérek emelkedné (az utóbbi azonban ellentétes lenne az uralkodó szándékával, s nyugtalanságot is keltene), 2. egyes uradalmaiban (a zalatnaiban, gyulafehérváriiban) lehetetlen s nem is bátorságos a jelenlegi kevés szolgálatnál többet követelni. A névtelen érvek hosszú sorát vonultatja fel ez ellen: ha az ország békéje s a jó rend a szolgálatok egyenlővé tételét kívánja, erre kell elsősorban tekintettel lenni, a többséghez kell alkalmazkodni (márpedig a jobbágy-kategóriába kerülők közt több az 1785 előtt jobbágy-nak számító, mint az 1785 előtti zsellér), a volt zsellérek többsége amúgyis szökött jobbágy, II. József 1785-i rendelete nem változtathat az 1714-i törvénynek a zsellérek szolgálatára vonatkozó részén — s ami a két uradalomra illeti, az ország akkor sem maradhat a jelenlegi rendetlenségben, ha ott az 1794-i szolgálat maradna is meg (attól nem kellene tartani, hogy másuttan oda szökönek, az Érceghetség éghajlata, lakóinak életmódja eltér Erdély többi részeitől), s elvégre ott is fel lehetne vetetni az országosan kötelező szolgálatot: jelenlegi szerződésük csak ideiglenes, s heti 2 nap szolgálatukat váltják meg taxával, s a királyi hatalom és az ország ereje csak kényszeríteni tudná őket erre! Egyébként is szükségesnek tartaná a fiscalitas-ok rendbehozatalát, azokat sem lehetvén az ország törvényeitől eltérő módon igazgatni.

²³ Erdélyben ekkor irreális mindenütt 3 fordulóra osztással számolni; Bánffy figyelmeztette is erre a Deputatiót.

²⁴ A hozam-számítás irreálisnak magas.

²⁵ A kalkuláció itt figyelmen kívül hagyja az adófizetés kötelezettségét. Azzal számolva, hogy egy egésztelkes jobbágy-nak $3\frac{1}{2}$ hold szántója után az I. osztályban 70 krajcár, $1\frac{1}{2}$ hold kaszálója után 30 krajcár adót kellett ekkor fizetnie, s az urbárium-terv tőle megkövetelte volna a teljes igaerő, 6 ökor tartását, a jobbágy-nak pedig 2 tehenet kellett tartania saját családja szükség-

szénát hoz, s ezzel meg szalmával szerinte az állatai kiteleltethetők. A fél mérő kender- és lenföld terméke a munkálat szerint elég a jobbágy ruházatához. Mindezekben túl a jobbágy még bortermelekből, állattenyésztésből, faeladásból, napszámból, sófuvarozásból stb. is szerezhet magának jövedelmet. A földterület megmunkálására a jobbágynek évi 179 napja marad; ez 3 munkabíró családdal (a másik kettő az állatok pásztrolását, a ház őrzését és egyéb munkákat látná el)²⁶ évi 537 napot jelent. Az ötödik alapelv: az *urbárium Erdély mezőgazdaságának fellendülését szolgálja*. A tervezet itt újra szükségesnek tartja hangoztatni: minthogy Erdélyben ínség idején a földesúri magtárak segítyezik a népet, közérdek, hogy a rendezéssel a földesúr ne gyengüljön meg mód nélkül, sőt hatékonyabban gazdálkodhasson; így a jobbágy ne 2—4 ökrrel álljon ki szolgálatra, hanem teljes erejével.

A munkálat IV. része tartalmazta az urbárium konkrét tervét. A belső telek mértékét a tervezet 800 négyszögölben szabta meg: ez tizedmentes maradt volna. Ha a jobbágyrendezés előtti belsősége kisebb lett volna ennél, külsőségéből kellett volna pótolni ezt; ha nagyobb, a többletet a külsőséghez csapták volna, az után azonban már tizeddel tartozott. A külsőségeket illetően a munkálat, az 1793-i alapelvektől eltérően, 3 osztályt vett fel. Az egyes osztályokba sorolás kritériumait a magyarországi úrbérrendezés, ill. az erdélyi úrbérrendezési kísérletek szokásos módján szabta meg: a helységek beneficiumai és maleficiumai veendőek tekintetbe (a szántók minősége, a fordulók száma, a kaszálók minősége, sarjú használható-e rajtuk, milyen távolságban vannak a vásárhelyek, van-e a jobbágyoknak itatóhelyük, erdejük, makkoltatásuk, tizedet fizetnek-e szőlőjük, gyümölcsös, veteményes kertjük van-e, sőt fuvarozhatnak-e, van-e a közelben „fabrica”, ahol napszámot vállalhatnak, hajózható folyók mentén, bányáknál van-e pénzkereseti lehetőségük, meszet, szenet égethetnek-e, van-e kender-áztatójuk, malmuk, sóforrásuk). Az egyes osztályokban a következő mértékű telki állományt javasolta:

1. osztály: $3\frac{1}{2}$ kataszteri hold szántó és $1\frac{1}{2}$ hold kaszáló;
2. osztály: $4\frac{1}{2}$ kataszteri hold szántó és 2 hold kaszáló;
3. osztály: 6 kataszteri hold szántó és $3\frac{1}{2}$ hold kaszáló.

Az eltérés szembeötlő az 1793-ban javasoltakkal szemben: akkor a jobbágynek 4—10 hold szántót juttattak volna; igaz, kaszálót csak $1\frac{1}{3}$ —3 holdat, de az $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{2}$ hold többlet aligha ellensúlyozza a $\frac{1}{2}$ — 4 hold csökkentést. Maga a munkálat is érveket keresett annak a szembe-tűnő különbségnek a „megmagyarázására”, ami a magyarországi s az erdélyi (tervezett) telki állomány között volt: Erdélyben 1600 négyszögöl a hold — hangoztatta —, Magyarországon 1100—1300, így azt, amennyivel Magyarországon több a holdak száma, azt az erdélyi nagyobb terjedelmével „tolerabile reddit” [!], s Erdélyben a Partiumot kivéve nem vesznek nona-t.²⁷

gét is, így az állatok után további 3 R frt 4 krajcár, összesen tehát 4 RFrt 44 krajcár adóval tartozott, fejadója pedig 2 RFrt volt, az adó 6 Frt 44 krajcár ment fel. A búza ára ekkor köblönként átlagban 3 Frt 30 krajcárra vehető, a kétszeresé 2 Frt 45 kr-ra, a kukoricáé 2 Frt-ra; így a jobbágy még kb. 2— $2\frac{1}{2}$ köbl (8—10 mérő) kenyérgabonával vagy kb. $3\frac{1}{2}$ köbl (14 mérő) kukoricával rövidül meg az adózás révén. Így az *egésztelkes* jobbágy 5 tagú családjának egy-egy tagjára, a húzát véve az adó fizetésére eladott gabonának, $4\frac{1}{2}$ — $4\frac{3}{4}$ mérő őszi, $2\frac{1}{5}$ mérő tavaszi gabona és $6\frac{1}{5}$ mérő kukorica jutott; ebből még az állatok tartására is kellett telnie valaminek. A fél-, negyedtelkes jobbágnál ennek megfelelő hányada jutott. Mindezekben túl emlékeztessünk az imént mondottakra: a hozamkalkuláció amúgyis túlmasas.

²⁶ A kalkuláció itt ismét irreális. A jobbágy 5 tagú családjából 3 munkabíróat aligha állíthat ki úgy, hogy 2 az állatok körüli munkákra stb. is maradjon; az 5 személybe ti. a csecsemők is beleszámítanak.

²⁷ Az állomány ily kiszabásánál láthatólag a „megyei nemesek” véleménye érvényesült. Pelei alappreferátuma — Drauth hozzászólásából kiderülően — még a 2. osztályban is $1\frac{1}{3}$ hold kaszálót vett volna fel. (Drauth azt javasolta: emeljék fel ezt $1\frac{1}{2}$ holdra.) Turi Sándor is szűkkeblű: az ő javaslata:

1. osztály: 6 köblös szántó, 4 szekér kaszáló,
2. osztály: 8 köblös szántó, 4 szekér kaszáló,
3. osztály: 10 köblös szántó, 6 szekér kaszáló,
4. osztály: 12 köblös szántó, 6 szekér kaszáló.

Csak árnyalattal jobb ennél a névtelen véleményben foglalt álláspont:

1. osztály: 3 hold szántó, 3 szekér kaszáló,
2. osztály: 5 hold szántó, 6 szekér kaszáló,
3. osztály: 9 hold szántó, 6—7 szekér kaszáló,
4. osztály: 10 hold szántó, 6 hold kaszáló.

Feltehetően a névtelen véleményből került az operatumba az az érv is a magyarországi és erdélyi úrbéri állomány eltérését illetően, hogy Erdélyben nem vesznek nona-t. A bizottságtól

A jobbágy megtarthat az egész teleknél nagyobb állományt is, de arányosan nagyobb szolgálattal tartozik utána. Másrészt viszont köteles elfogadni a neki felkínált állományt. (A tervezet készítői attól tartottak, hogy a jobbágy, terhei alól menekülendő, kisebb szántót-kaszálót vállal s inkább állattenyésztésből vagy más nem-földművelő munkából próbál megélni.) Nincs joga válogatni, hogy egész-, fél- vagy negyedtelkes jobbágy kíván-e lenni.²⁸ A jobbágy nem cserélhet, válogathat vagy adhat el telkéből: ily esetben a földesúr visszaveheti az elidegenített részt. A birtokosnak elővásárlási jogot kell biztosítani jobbágya termékeire.²⁹ A szolgáló embert megillette a saját borából Szent Mihálytól újévig tartó szabad kocsmárlás joga (az év többi részében csak palack- vagy hordószámra adhatta el borát); az itatásé és, a földesúr által megszabott mértékben, az erdőlése.³⁰ A jobbágy szolgálatainak *elvi* alapjául az 1714-i törvényt vette a munkát; a robot *mértékét* az 1793-i határozatok alapján szabta meg, az egész telek után heti 3 nap kézi vagy 2 nap ígásrobotban (a fél- vagy negyedtelkes jobbágy arányosan kevesebbet robotol), napközben 2 óra pihenővel. Ahol távolabbra kellett tenni a szolgálatot, ott a jövőst-menést beszámítandónak tartotta a jobbágy robotjába. A birtokos sürgős munka esetén kettőztethette a szolgálatot — javasolta —, az azonban beszámítandó a következő heti robotba. A zsellérek szolgálatát évi 25 nap kézirobotban szabta meg; olyan helységekből, ahol szőlő- vagy gyümölcs-termelés, más pénzkereseti lehetőség volt, 35 napban.³¹ Az olyan jobbágyokat, akik juhok s más állatokat tartanak, ígásokról azonban nem, vagy telek elvállalására akarta kötelezni, vagy szerződés szerinti szolgálatra. A házatlan zsellérként (lipitorként) való élest meg kívánta szün-

tagjai véleményének nincs nyoma ebben a kérdésben; a terjedelmes véleményt benyújtó Jósika Antal sem foglalkozik vele *érdelem*ben. Az alappreferátum megvitatása után a szántók mértéke már véglegesre alakul: a réteknél a javaslat: $1\frac{1}{2}$ —2— $2\frac{1}{2}$ hold. Bánffy a szántókat illetően csak azt a már említett kifogást teszi, hogy a Mezőséget kivéve a földek általában csak két fordulóra vannak osztva, s egyes helységeké, a 3 fordulóra osztás előnyei ellenére, nem is osztható háromra; erre tehát tekintettel kell lenni. Keveselli a telekhez juttatandó rét mértékét is. Azon az állományon ti. szerinte a jobbágy még a legjobb termés idején sem tudja eltartani állatait. Konkrét ellenjavaslatot azonban nem tesz. A bizottság csak annyit fogad el a gubernator véleményéből, hogy a 3. osztályban $3\frac{1}{2}$ holdra emeli a kaszáló mértékét.

²⁸ A tervezet ezzel a kérdéssel a végrehajtást tárgyzó V. részben foglalkozott.

A telki állományon felüli részt illető tételek feltehetően Bánffy javaslatára kerültek a munkálathoz. A hozzászólások közül csak az övében szerepel. Abban a kérdésben, hogy a jobbágyot földesura kötelezhetti-e a jelenleginél nagyobb állomány elfogadására, csak Bánffynak voltak ellenvetései. Az ilyen kényszerítés — érvelt — kevés haszonnal járna bármelyik félre. Nagyobb telket egyébként is csak a Mezőségen lehetne kiszabni, ott azonban jelenleg is elég a földje a jobbágy-nak (a Mezőségen valóban általában több föld tartozott egy jobbágygazdasághoz, mint Erdély más részein), s még nagyobb telek kiszabása már inkább büntetés volna, a jobbágy jelenlegi telkét sem tudja rendesen megművelni. A földesúr nem kap majd tizedet a műveletlenül maradt földekből, s a több szolgálatban s nagyobb adófizetésben kimerült jobbágygal ura nem gazdagodik. Így azt javasolta: a jobbágy ne választhasson *kisebb* telket a jelenleginél. A Deputatio ebben a kérdésben nem engedett.

²⁹ Ezt a később oly erősen támadott elvet illetően ekkor nincs nyoma vitának.

³⁰ Az erdőlés kérdése ismét erősebb érdeklődést váltott ki az alappreferátum vitájában. Pelei ti. láthatólag azt javasolta, hogy a jobbágy dölt, száraz fát hordhasson az erdőről tűzrévalónak. Jósika Antal (nagy erdőbirtokos) azzal érvelt ez ellen, hogy így a jobbágy elég „dölt fát” talál majd magának; azt javasolta: ahol van erdő, a jobbágy onnan hordhasson tűzfát magának, ahol az uraság kimutatta neki. A Mezőségen nem engedélyezte volna a jobbágy-nak a földesúri erdő élését. Épületfának cserfát nem adott volna, tekintettel annak kezdődő szükségére. Azt sem engedte volna meg, hogy a jobbágy urának harmadik-negyedik határon levő erdejét élje (ha ti. saját falujában nincs erdő), legfeljebb azt, hogy *egy uradalmon belül* a földesúr más falujának határára levő erdőből hozhasson fát. A névtelen vélemény szerzője egyenesen törvénytellenesnek tartotta azt, hogy a jobbágy száraz fát hozzon az erdőről s földesura hírével, az erdőpásztor jelenlétében, épületfát is; a jobbágyok kezén hagyta volna viszont az általuk régóta birt erdőket. A vita eredményezhette a munkát ismertetett, általános fogalmazását e kérdésben.

³¹ E kérdésnek (minthogy itt már 1793-ban megállapodás jött létre) csak egyes részletei adtak okot vitára. Pelei alappreferátuma láthatólag felvette a robotszolgálat mellé a Magyarországon divó I Rfrtos telekadó fizetését is. Jósika Antal és a névtelen vélemény szerzője azzal érvelt ez ellen, hogy a telekadó nemlété az egyik érv amellett: Erdélyben magasabb szolgálatot lehet követelni. A bizottság ezt el is fogadta. Bánffy György a zsellérek szolgálatát akarta a negyedtelkes jobbágyéval azonos szintre emelni; a bizottság fenntartotta álláspontját (a zsellérszolgálatnak a munkálathoz javasolt felső határa csak 4 nappal volt kevesebb, mint a Bánffy által ajánlott).

tenni, ez alól csak a rokkantak, gyógyíthatatlan betegek lettek volna kivételek.³² Az allodiaturák-tól távol, főleg a havasalji helységekben lakó jobbágyok (ezek eddig kaszálásra, aratásra mentek dolgozni urukhoz, taxa ellenében vagy anélkül) a továbbiakban is dotálhatók maradtak volna, szolgálatuk egy-egy negyedét kellett volna az egyes évszakokban ellátniok, aratással, kaszálással, szántással stb., menetelük-jövetelük a szolgálatba számított. Oly esetben, amelyben a földesúrnak nincs allodiaturája, a jobbágy azonban nem akarja megváltani szolgálatát (a munkát kész elvégezni), a törvényhatóságra bízta a taxa meghatározását; az ily szerződés a földesúr tetszéséig kellett hogy tartson.³³ A jobbágy egy hosszú fuvarra lett volna köteles: legfellegb 8 mérőöldnyi oda-útra, ha az út hosszabb volt, az a rendes robotba volt számítandó. A tizedterméket is ő tartozott a földesúri udvarba behordani.³⁴ Őt terhelte a földesúr bora és pálinkája kimérésének kötelezettsége; a kocsmárlás alatt mentes volt a szolgálattól, a bor vedre után 3, a pálinka mérője után $1\frac{1}{2}$ krajcárt kapott földesurától. A jobbágyasszonyok 3—3 font durvább, ill. finomabb fonalat tartoztak fonni földesuruknak a tervezet szerint, az általa adott anyagból; a munkálat annál is indokoltabbnak látta ezt, mert Erdélyből textiliáért nagy pénzüsszeg folyt ki.³⁵ Ez volna hát a robot — s a Deputatio ezt még megtoldaná valamivel: *fizetett kényszernapszámra* kötelezné a jobbágyot azzal, hogy a földesúrnak elővásárlási jogot biztosított volna olyan napokon a jobbágy munkaerejére, amikor az nem dolgozott roboton vagy saját gazdaságában, még az esetben is, ha másnál akart volna vállalni munkát; az ilyen napszám bérét a törvényhatóság szabta volna meg.³⁶ Kisebb volt a jelentősége a további szolgálatok kérdésének: dáciaként a jobbágy karácsonykor 2 tyúkot vagy 2 kappant, 12 tojást, 2 mérő zabot, pünkösdkor 2 kappannak való csirkét adjon — javasolta a munkálat —, ³⁷ tizedet a föld minden termékéből adjon — s ha nem veti be földjét, vagy kaszálósági használat, köblönként 30 kr-t fizessen a tizedkiesés pótlására urának. Állattizedet bárányból, malacból, gidából és méhkasból szolgáltatasson, a 10-en aluliakért 1-en felül darabonként 6 kr-t.³⁸

³² Erre az állásfoglalásra Jósika Antal javaslata lehetett hatással; ő sürgette a lipitorok száma növekedésének megakadályozását.

³³ Ez a határozmány jórészt a névtelen vélemény szerzőjének javaslata alapján kerülhetett a munkálatba; a vélemény szerint ott, ahol a földesúrnak kevés allodiaturája volt vagy semmi, a jobbágy taxát fizessen. Ennek mértékét a törvényhatósági tiszttek állapítsák meg akképpen, hogy egy robotnapszám értékét az ott fizetett napszám felében határozzák meg, ebből vonják le még a jobbágyának a szolgálatban adandó étel árát s a jövő-menő út idejét.

³⁴ A Pelei-féle alappreferátumban szerepelt az a Magyarországon a jobbágyot terhelő kötelezettség is, amely egy öl fa vágását és behordását rója arra. Jósika Antal ennek elhagyását javasolta, arra hivatkozva, hogy az urbárium azzal az indokolással szab ki a magyarországinál kisebb állományt és nagyobb szolgálatot, mert az erdélyi jobbágynak erdőlése van; e szolgálat elhagyása „nagy argumentum” volna e kérdésben. A munkálat végleges szövegében nincs is szó e szolgálatról.

³⁵ A kérdés szintén adott okot vitára. Pelei alappreferátuma 4 fontnyi fonást írt elő, az anyag jelzése nélkül. Jósika Antal viszont azt javasolta; kenderből 4 fontot fonjanak; ha azonban a földesúr gyapjút vagy szőszet ad ki fonásra, abból 8 fontot; ahol a jobbágyasszonyok értenek hozzá vagy megtaníthatók rá, gyapotot is fonhatnak ezek helyett (2 fontot). Jósikánál s a névtelen véleményben fordul elő az az érv a fonás mellett, hogy Erdély vászonért sokat fizet ki külföldre (Jósika hangsúlyozza: még durva vászonért is).

³⁶ Az általános elvi indokolást ehhez a munkálatnak az az ismertetett elvi alaptétele adta meg, hogy a jobbágy tunya s dologtalan. Pelei alappreferátuma, újból hangsúlyozva ezt, egyenesen azt javasolta, hogy a földesúr kéthetenként egyszer igás (48 kr napszámért), egyszer kézi napszámra hajthassa jobbágyát a roboton túl. A névtelen vélemény szerzője a kényszernapszám elvét egyenesen hasznosnak tartotta a jobbágyra nézve: inkább helyben vállaljon napszámot, mint távolabbi Jósika Antal ehhez még azt is hozzátoldotta volna, hogy a jobbágyasszonyok is legyenek kötelesek, a tartozó munkán túl, pénzért fonni (a gyapotnak fontját 6 garasért, a kenderét $1\frac{1}{2}$ -ért, 4 font kenderet vagy szőszet $1\frac{1}{2}$ -ért). A bizottság mindenesetre nem fogadta el Jósika kiegészítését, s a Pelei által javasoltakat is csak általános fogalmazásban vette be a végleges szövegbe.

³⁷ Jósika Antal itt azt javasolta: minthogy a román jobbágyok nem igen tudják „a kappant tsinálni”, a „két kappan helyett” 2 tyúkot adjanak, s ha a földesúri udvartól távol laknak, pénzben váltás meg azt. Ezt a bizottság nem fogadta el; Jósika idevágó másik javaslatát azonban igen. Pelei ti. a magyarországi urbáriumot mintául véve azt ajánlotta: 30 gazda együtt adjon egy borjút. Jósika (itt is a magyarországi s erdélyi úrbér különbségeire figyelmeztetve) ennek elhagyását vélte helyesnek; a szolgálat nem is szerepel a tervezetben.

³⁸ Jósika Antal itt két kiegészítést ajánlott: a) ahol a jobbágyok eddig tartoztak hordót adni a borral, ezután is legyenek kötelesek erre; b) felvetette: nem kellene-e a báránytized mellett a juhtizedet is újra bevezetni (ezt egy rendelet tiltotta el)? Egyik javaslata sem került elfogadásra.

Az urbárium-terv tartalmazott egy rendelkezést arról is, hogy a földesúr örökösödése jobbágysai után szűnjék meg; csak akkor örököl a birtokos, ha a jobbágy váratlanul s utódok nélkül hal el.

A munkálat V. része foglalkozott az egységes urbárium bevezetésének problémáival: a tervezetett előbb fogadja el az országgyűlés, s mikor szentesítésre felterjesztik, a Gubernium adjon ki körlevelet: az új urbárium bevezetéséig a Bizonyos Punctumok szabják meg a szolgálat mértékét. A király döntését leérkezte s a rendek általi elfogadása után publikálni kell, s egyben az uralkodó pátenstben tegye közhírré: míg az urbárium bevezetése folyik, a korábbi szolgálatok teljesítendőek. A helységek osztályokba sorolására (a beneficiumok és maleficiumok alapján) a törvényhatóságok küldjenek ki biztosokat, processusonként 3—3 személyt, ezeknek a Gubernium adjon egységes utasítást, s annak alapján 3 hónap alatt végezzék el a munka e részét. Ezek után kezdődhetett meg az új urbárium bevezetése.³⁹

Hátra volt még az urbárium áthágása büntetésének szabályozása. A munkálat elvetette azt az elvet, hogy a jobbágy úrbéri panaszát közigazgatási úton intézzék; a panaszos — javasolta — előbb földesúrához járuljon panaszával, s csak ha ott nem kapott orvoslást, vagy az késik, forduljon az illető törvényhatóság tisztiségéhez; az hallgassa meg a földesurat is, s aztán a spoliium-perек mintájára, ún. legrövidebb perben, kifogások s perorvosítások kizárásával intézze el az ügyet.⁴⁰ A szolgálatát elhanyagoló jobbágy büntetésének első fokozatául megintetését javasolta; ha ez nem hozott eredményt, a jobbágy büntetése, elmaradt szolgálatának kikényszerítése mellett, 12 botütés volt. A bizottság más úrbéri vétségeknél is testi büntetést ajánlott; a pénzbírságot vagy szolgálatának büntetésképp kimérését helytelenítette. A büntetést — hangsúlyozta — a vétek súlyához, a vétkes testalkatához, korához stb. kell szabni.⁴¹

A bizottság ezzel fő feladatát teljesítette is; most még a kiküldetése után pótlólag hatáskörébe utalt kérdésekkel kellett foglalkoznia; ezt a munkálat függelékében tette. A legfontosabb ezek közül a jobbágysai udvari szolgálatra kötelezhetése volt. A Deputatio, az 1790/1-ben kószult s a király által jóvá nem hagyott törvényjavaslat-szakasszal egyetértve, helyesnek tartotta a jobbágysai kötelezettségének fenntartását azzal az indoklással, hogy az országok jóléte a commercium-on kívül a földművelésből s állattenyésztésből fakad, s a földesuraknak segédkezek kellene ennek előmozdítására, ehhez pedig eddig is szükség volt — a robot mellett — béresekre, pásztorokra, s ezeket a közelmúlt években a „jogosnál” magasabb bérrel kellett foglalkozni, s béresek híján a földek műveletlenül állnak, az állattenyésztés visszaesett, az örökös jobbágyság eltörlésekor a földesurak számos begyakorlott lovászt, kocsiszt, pásztort vesztek el, újakat kellett betanítaniok, s aztán azok is elhagyták urukat. A függék szerint az ily szolgálat a jobbágyoknak is hasznos: fia egyébként tétlenül henyélne otthon, így viszont apjának nincs gondja élelmezésére, ruházatára, s az a földesuri udvarban hozzácsoklik a tisztasághoz, a helyes életrendhez, egyesek ipart tanulnak. A javaslat két kategóriába sorolja az udvari szolgálatra fogandó jobbágysaiakat: 1. a már szolgálatképes jobbágysaiakat csak egy évi fizetett szolgálatra volnának kötelesek, kivéve azt az esetet, ha önként akarnának továbbszolgálni, vagy hasonló szolgálatot akarnának vállalni más földesúrnál (ez esetben saját uruknak elsőbbsége volna), 2. akik még nem szolgálatképesek s a földesúr költségén tanulják ki szolgálatukat vagy szakmájukat, 7 évi szolgálat során térítsék vissza a kitanítatásukra fordított összeget. Vita esetén a törvényhatóságok döntsék el, hogy egy jobbágyfiú szükséges-e apja gazdaságában.⁴² A függék további

³⁹ Etekintetben az a kérdés volt vitás: mi tartozzék a Gubernium hatáskörébe, mi az országgyűlés által a munka irányítására kirendelendő bizottságéba, s mi a törvényhatóságokéba. E kérdés ismertetésétől — ugyanúgy, ahogy a végrehajtás egész tervezett menetének részletes leírásától — el kell tekintenünk.

⁴⁰ Ez a megoldás jórészt Bánffy kompromisszum-ajánlatának eredménye volt. A gubernator javasolta: ha a bizottság nem akarja fenntartani az ily ügyek eddigi, közigazgatási úton való intézését, az említett módon, legrövidebb perrel tétesse ezt. A bizottság csak annyit tett ehhez hozzá, hogy a jobbágy azért először földesúrához forduljon.

⁴¹ Pelei alappreferátuma szerint a földesúr 2—3 nap robottal (ne veréssel vagy bírsággal) büntesse jobbágysait, de ez ne kaszálás s más nagy dolog idején történjék. Jósika erre nekiszegezte a kérdést: mi más dolgot adhat a földesúr jobbágysáinak, ha csak feleségét nem fogja be kendernyövére? A névtelen vélemény szerzője a szolgálatát elfogadható ok nélkül nem teljesítő jobbágyra azonnal ráverette volna a 12 botot s teljesítette volna vele a kiesést, s ha az továbbra is „makacsodott” volna, megkettőztette volna büntetését s a pótlandó robotos napok számát. (Amellett jegyzőkönyvet vezetett volna a földesuri tisztekkel az ily büntetésekről — magok igazolására.) E három állásfoglalás egyeztetéséből született a végleges fogalmazás.

⁴² Az állásfoglalás láthatólag az alappreferátum, a névtelen vélemény és Bánffy hozzászólása alapján született. A névtelen vélemény szerzője a jobbágysai udvari szolgálatának törvényességét hangsúlyozta, s ennek alátámasztására furcsa módon azt az érvt is felhozta, hogy Porosz-

részei eléggé röviden válaszoltak a bizottság hatáskörébe utalt többi kérdésre: a szolgálat fejében kölcsönt felvett jobbágyok közül ennek törlesztése csak azoktól követelhető, akik ma is földesuraknál laknak; a pénzen örökös jobbágyot szerzett birtokosok nem léphetnek fel követeléssel más birtokos ellen, ha jobbágyuk ahhoz költözött (az örökös jobbágyosság eltörlése már törvénybe van iktatva, s az elköltöző köteles mást állítani maga helyett⁴³); ha a jobbágyfiú-szolga a 7 év letelte előtt megszökik urától, az adóssági perben hajtsa be követelését.⁴⁴

Ez hát a bizottság munkálata⁴⁵ — nagy- és középbirtokos nemesség állásfoglalásának, elsősorban azonban birtokos nemesség és kormányzat szempontjainak egyeztetése. Egészében véve a kérdés és a történelmi helyzet megdöbbentő meg nem értéséről tanúskodik. Magyarországon már évtizedek óta egységes úrbér szabályozza a jobbágy helyzetét, s a példa óhatatlanul feszítő erővel hat. Nem véletlen, hogy 1784-ben Zaránd az egyik tűzfészek, s a kis partiumi megye 1790 után is az marad, egészen 1848-ig — s, nem utolsósorban a hosszú történeti előzmények folytán, akkor is. A francia forradalom akkortájt van a csúcsán, amikor Pelei kidolgozza javaslatát — s az erdélyi birtokos-nemesség ebben a helyzetben kívánja körömszakadtáig védelmezni a földesúri jogokat! Mert mi másnak nevezhetjük azt az elvi koncepciót, amely szerint a földesúr s jobbágy közt nem kétoldalú kötés áll fenn, hanem a jobbágy bűnéért szolgálatra vetett személy, a földesúr tulajdona, Werbőczy felfogása szerint, akinek e tézisére a munkálat nem egyszer hivatkozik, munkájának bérén kívül semmi sem illeti meg, s a földesúr csak annyit köteles átengedni neki, amennyi szoros megélhetéséhez elég (tegyük hozzá: ha ugyan elég) — azt a koncepciót, amely a birtokosi jogok és érdekek rögzítését tekinti főfeladatának, s a jobbágyot valami henye, tunya, rosszindulatú lényként kezeli, akit úgy kell ráhajtani a munkára? S mi másnak azokat a gyakorlati javaslatokat, amelyek 3 1/2 — 6 hold szántójú egész telkeket szabnának ki egy jobbágycsaládnak, ezzel ráadásul még jókorát hátrálva a bizottság 1793-i álláspontjától — s ez után a telek után, ami a magyarországi egész teleknek átlagban véve 1/4-ét — 1/5-ét teszi, heti 2 nap ígás vagy 3 nap kézirobotot szabnának ki, tehát ígásrobotban a magyarországi kétszeresét, kézirobotban is másfélszeresét? A korszerűtlenségnek, a hátrálásnak még szembetűnőbb jelei olyan javaslatok (amelyeknek pedig gyakorlati súlya a jobbágyra tán nem is akkora, mint az állomány megszabása), mint

országban is udvari szolgálatra kötelezik a jobbágyfiakat. Bánffy sietett is figyelmeztetni a Deputatiót: nemesi jogokat ne idegen törvényre hivatkozva védjenek. Az ő javaslatára korlátozták a munkára már alkalmas jobbágyfiak udvari szolgálatát 1 évre (a már jelzett fenntartással), határozták meg 7 évben a földesúr költségén kitanuló udvari szolgák vagy kézművesek szolgálatát uruknak, utalták az illetékes törvényhatóság hatáskörébe az oly viták eldöntését, hogy a jobbágyfiú udvari szolgálatra vihető-e apja gazdaságából.

⁴³ Itt jegyezzük meg: Bánffy a munkálat fő részére tett reflexióiban megfontolandónak tartotta: nem kellene-e a jobbágy ez utóbbi kötelezettségét eltörlőlni?

⁴⁴ Ezeken a javaslatokon ismét érezhető Bánffy kezényoma. Ő szolgáltatja azt az érvet: a pénzen szerzett örökös jobbágy is csak úgy költözködhet, ha mást állít maga helyett. A Deputatio visszavetnének urukhoz azokat a szolgákat, akik az örökös jobbágyosság eltörlése után a képzésükre fordítottak megtérítése nélkül hagyták el azokat: Bánffy felhívja rá a bizottság figyelmét: ebből felesleges viták származnának, s az ily szolgában nem is volna köszönet — adóssági pert kell indítani ellenük.

⁴⁵ A munkálat alapjául szolgáló Pelei-referátum nem állt rendelkezésünkre: hozzászólásokból s az operatum végleges formájából kellett visszanyomoznunk. A hozzászólások közül Jósika Antalé (névtelenül), Turi és Drauthé Diaet. 1795: 183. sz. a. található, a névtelen véleménye a C. Urb. 31. csomójában. Bánffy György 1794. okt. 25-én külön-külön küldte meg véleményét a bizottságnak a munkálatról magáról, ill. függelékéről (G. Pr. 1794: 468, ill. 469); a Deputatio 1795. jan. 8-án szintén 2 külön felterjesztésben felelt ezekre (G. Pr. 1795: 8, ill. 9.). Maga a munkálat nyomtatásban is megjelent; mi egy, EK:AG 1810: 1410. sz. a. található nyomtatott példányát használtuk.

a földesurak elővételi joga a jobbágy termékeire és munkaerejére, a jobbágyfiak udvari szolgálatra kötelezése — a jobbágy lehető legteljesebb megkötése, ha már az örökös jobbágyság eltörlését törvénybe is kellett iktatni? Hátrálás az úrbéri panaszok tárgyalásának elvétele is a közigazgatási hatóságoktól.

A munkálat kidolgozója, említettük, Pelei Imre; a megmaradt hozzászólások közül egy szintén megyei „nemes”-é (Turi Sándoré), egy (a névtelen vélemény) feltehetően az; Drauthé, Erdély legnagyobb s legelőrehaladottabb városának követéé, teljesen jelentéktelen s egyben Brassó város mint *feudális birtokos* kiváltságainak, szokásainak védelme; főrangú személyek közül csak Jósika Antal s Bánffy állásfoglalása ismeretes. A „megyei nemesek” frontja, láttuk, eléggé egységes; az (egyébként is elsődlegesen középkori) polgárság kívülmarad a játékon, s a két főnemes mindegyike kormánytisztviselő is; rangjukkal arányosan érvényesülnek náluk a kormányzati szempontok. Így, *önmagukban véve* a dolgokat, még a valóságnál is elkészerítőbb kép bontakoznék ki: a szűken vett érdekeiken túl látni nem tudó, még a *saját* nagyobb perspektívájú érdekeiig sem látó „megyei nemességgel” szemben a jozefinista iskolában felnőtt kormányférfiak képviselik a korszerűséget, a jobbágy helyzetének felvilágosultabb megítélését. Bánffynak valóban vannak észrevételei a telek mértékét illetően, meghagyná a jobbágy kezén a telki állományon felüli földet is, több vonatkozásban helyteleníti a kényszerítő eszközök alkalmazását, meggondolandónak tartja a jobbágy azon kötelezettségének eltörlését is, hogy az elköltözésekor állítson maga helyett mást; ha már nem is tudja megvédeni a jobbágypanaszok közigazgatási úton való intézésének elvét, legalább gyorsítaná az ily perek tárgyalását. Ezt a különbséget az ő álláspontja s a Peleické közt azonban reális értékére kell leszállítani. Bánffyt, jeleztük, *elsősorban kormányzati* szempontok vezették; így, mint a későbbiekben is, lehetőleg kerülni kívánt minden olyan megkötést stb., ami felesleges vitákra s ezzel igazgatási szervek megtakarítható tevékenységére vezethetett volna. Állásfoglalásának hatása ettől még objektíve pozitív lett volna e kérdésekben; még az sem változtatna ezen, hogy a kormányzati szempontok közt az előbbieknél fontosabb volt a vivum aerarium védelmének közismert elve. Itt azonban már felméri az a meggondolás: mit javasolt az *adót* illetően az adóügyi rendszeres bizottság? Munkálata egyelőre nincs feldolgozva. A birtokosnemesség állásfoglalásából csak az ismeretes, hogy Turi László, az ellenzék legjelentősebb vezére nationalis militia-terve, a Diploma Leopoldinum-ban megjelölt mennyiségre szállítaná le az adót, s ez így háború idején is 1,1—1,2 millió forinttal lenne kevesebb az ekkortáji átlagnál,⁴⁶ s ha ehhez persze egyéb állami terhek is járulnának, azok együttevége is jóval kevesebbek lennének az 1794-ben valóban fennállóknál. Bánffy, mint az ügyek e szakaszában állást foglaló legmagasabb rangú *kormányférfi* véleményének értékét a két bizottság javaslatának s Bánffy *mindkettővel* kapcsolatos megjegyzéseinek mérlegelésével lehetne véglegesen értékelni. Ami azonban a legfontosabb: a *központi kérdésekben* az eltérés alig valamit Bánffy és Peleické álláspontja közt — vagy éppen semmi. Bánffy kifogásolja ugyan a telki állomány mértékének megállapítását, *konkrét ellenjavaslata* azonban nincs, a jobbágy szolgálatának mértékével kapcsolatban pedig nincs érdemi megjegyzése. Megyei nemesek és kormányiszervek álláspontja eltéréseinek mérlegelésénél *ezt* kell elsősorban tekintetbe venni.

*

⁴⁶ Ld. erre a szerző „Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez” c. tanulmányát (Történelmi Szemle 1965. 1. sz. és klny., Bpest 1965, 5. l.).

A Pelei-referátum felülvizsgálata még meg sem kezdődött, mikor Bánffy György 1794. május 14-i elnöki felterjesztésében azt javasolja: az egybehívandó országgyűlés tárgyai közé fel kell venni az 1790/1-ben kiküldött rendszeres bizottságok munkálatainak tárgyalását, s jelzi: két más munkálattal együtt már az úrbéri is kész. Teleki Sámuel erdélyi udvari kancellár 1794. május 28-án felség-előterjesztést is tesz az ügyben.⁴⁷ A válasz késik, így a Kancellária az év szeptember 4-én újra javasolja: az országgyűlésen az összes már befejezett munkálatokat tárgyalják. Az állásfoglalás azonban nem egységes: Andreas Rosenfeld kancelláriai tanácsos különvéleményében, a kritikus időkre való tekintettel, számos munkálat tárgyalásának elnapolását javasolja, köztük az úrbériét is. Arra hivatkozik, hogy az új urbárium bevezetése eddig mindenütt s mindig számos vitára adott alkalmat földesúr és jobbágy közt, s ebben az ügyben úgyszólván az ország egész lakossága érdekelt — s egyik fél sem lesz teljesen megelégedve. Akkor kell majd elővenni az ügyet, amikor az uralkodónak egészen szabad lesz a keze a magánérdekből vagy önféjűségből az általános érdekű helyes intézkedések ellen forduló engedelmisségre kényszerítésére. Az adott időpontot Rosenfeld nem tartotta erre alkalmasnak, s a Deputatio-tervet sem arra, hogy a jobbágynépet kielégítse, ez pedig az elégtelenség kitörésére vezethetne. A legjobbnak azt látta: rá kell venni a rendeket, hogy önként vállaljanak kötelezettséget jobbágyaik mérséklettel kezelésére, bajaikban támogatásukra; ezzel nyerjék meg amazok „odaadását és szeretetét” — az úrbér tárgyalását pedig halasszák jobb időkre. Teleki Sámuel külön felségelőterjesztésben próbálta ellensúlyozni Rosenfeld javaslatát: a tanácsosnak célzott személyes szűrés után (utalt rá, hogy az ő távollétében Rosenfeld elnökölt a Kancellária 1794. június 25-i ülésén, s ott nemcsak az országgyűlés összehívása mellett foglaltak állást — megnyitásának napjára is javaslatot téve —, hanem a rendszeres bizottságok munkálatainak tárgyalása mellett is) arra hivatkozott, hogy az országgyűlés már egybe van hívva, tárgyait a törvényhatóságok igen hevesen vitatják; az uralkodó törvényeikre, ill. az 1792-i országgyűléshez intézett leirat útján biztosították a rendeket a munkálatok tárgyalásáról — így kérdés, hogy el lehet-e halasztani vitájukat, csak azért, hogy nem kerülnek az országgyűlés napirendjét tárgyaló királyi előterjesztésekbe. A rendek felvehetnek a királyi előterjesztésekben nem szereplő tárgyakat is, így a munkálatokat is, s a napirendre kerülés e módja a kormányzat iránt keltene bizalmatlanságot, a király tekintélyét kockáztatná — annál is inkább, mert I. Ferenc 1793-ban arra való hivatkozással nem hívta egybe az országgyűlést, hogy a munkálatok még nem teljesen készek. Rosenfeld azonban feltehetően jobban ismerte a birodalom legfőbb irányítóinak álláspontját, mint közvetlen hivatali felettese: I. Ferenc valóban úgy döntött, hogy a munkálatok közül csak a törvényhatóságok szabályozását tárgyzó s a bíraskodási munkálat tárgyalandó, a többieket „nyugodtabb időkre” kell hagyni.⁴⁸ S a tanácsos, szeptember 18-i újabb feljegyzésével, még azt is elérte, hogy a király még a törvényhatóságok szabályozásával foglalkozó munkálatot is törölte az országgyűlési előterjesztésekből.⁴⁹ A Kancellária többsége és a Gubernium álláspontja azonban közvetlenül az országgyűlés előtt mégis érvényre jutott: Bánffy Györgynek sikerült meggyőznie róla Barco tábornokot, a közelgő erdélyi országgyűlés királyi biztosát,

⁴⁷ EK: AG 1794: 2194.

⁴⁸ Uo. 1794: 3667.

⁴⁹ Uo. 1794: 3789.

hogy amennyiben csak a bíraskodási munkát kerülne tárgyalásra, ez bizalmatlanságot keltene az uralkodók korábbi döntéseivel (a törvénycikkekkel, az 1793-i halasztó rendelettel) szemben. A gubernator hangsúlyozta a határőrség, az úrbérrendezés, az armalisták és egyházi nemesek adómentességének ügye különleges fontosságát. Barco október 20-án ez értelemben tett felségelőterjesztést I. Ferenchez. Az október 28-án ugyan Teleki Sámuelnek küldött kéziratában fenntartotta azt a döntését, hogy csak a bíraskodási munkát tárgyalandó⁵⁰ — a következő roham azonban már áttörte a védelmi vonalat. Még Barco felségelőterjesztését megelőzve, október 18-án a Gubernium is felségelőterjesztésben sürgette a határőrkatonaság, az úrbér, az armalisták, egyházi nemesség adómentessége ügyének felvételét az országgyűlés napirendjére. Az úrbért illetően azzal is érvelt, hogy bevezetésének híre kiszívargott a korábbi országgyűlésekről, s a jobbágy nép várja ezt. A Kancellária erre október 27-én újból a kész munkálatok tárgyalását sürgette a királynál. Új érvként még arra is hivatkozott, hogy a törvényhatóságok a munkálatok felvételére utasították követeiket. Rosenfeld most is fenntartotta a szeptember 4-i különvéleményében foglaltakat,⁵¹ most azonban ennek már nem volt súlya: I. Ferenc jóváhagyta a Kancellária javaslatát, s az országgyűlési előterjesztésekbe be is került a már bevezetett munkálatok tárgyalása.⁵²

Az 1794/5-i erdélyi országgyűlés azonban mégsem tárgyalta a tervezetet. Nincs módunk most részletesen foglalkozni vele: mi kötötte le az egyébként jelentős diéta figyelmét; csak a tényt regisztráljuk, hogy a munkát nem került napirendre. A Gubernium ugyan 1795. január 9-én megküldte a már kinyomtatott munkálatot az országgyűlésnek, az ki is osztotta tanulmányozásra, több azonban nem történt.⁵³

A napirendre nem vétel állásfoglalás-értékű volt: a rendek nem találták sürgősnek a kérdés megoldását. Most már, minthogy 1795-től 1810-ig Erdélyben egyetlen országgyűlést hívtak össze: az 1809-ét, s az csak a nemesi felkelés szervezésével foglalkozott, a kormányhatóságok véleménye vált döntővé az ügyben. Sürgősnek azonban láthatólag nekik sem volt sürgős. Teleki Sámuel csak 1797. február 3-án rendelte el Bánffy Györgynek az úrbéri munkálat felterjesztését a Kancelláriához,⁵⁴ a rendeletet azonban egyelőre csak a felterjesztés sorozatos újabb sürgetései követték.⁵⁵ Bánffy végre 1798. április 27-én felküldte az operatúmot, s a Kancellária az év május 16-án felségelőterjesztést tett az ügyben.⁵⁶ Jó fél év telt el, mire I. Ferenc 1798. december 14-én Telekihez intézett kéziratával magát a munkálatot kérte fel a Kancelláriától azzal, hogy rendelkezni fog annak megvizsgálását illetően, s az december 21-én fel is terjesztette.⁵⁷ Eredmény egyelőre csak annyi mutatkozott, hogy I. Ferenc 1799. február 1-én azzal küldte vissza a Kancelláriának a tervezetet: továbbítsa a Guberniumnak, s az pontról-pontra adjon véleményt róla, a Kancellária

⁵⁰ Uo. 1794: 4141.

⁵¹ Uo. 1794: 4124.

⁵² Uo. 1794: 4140.

⁵³ OL — EOKL Diet.: az 1794/5-i országgyűlés jegyzőkönyve.

⁵⁴ EK:AG 1797: 163.

⁵⁵ Uo. 1797: 4523. (1797. jún. 23.), G. Pr. 1798: 25 (1917. dec. 29.), EK: AG 1798: 1027 (1798. ápr. 13.).

⁵⁶ EK: AG 1798: 1431. (Az iratban csak Bánffy felterjesztése s az előadói található; az utóbbi nem mond semmit a felségelőterjesztésben foglaltakról.)

⁵⁷ Uo. 1798: 3760.

pedig ezt saját javaslataival együtt 6 hónapon belül terjessze a király elé. A Kancellária ezt február 8-án közölte a Guberniummal, visszaküldve a munkálatot, s 3 havi határidőt szabva véleményének felterjesztésére.⁵⁸ A vélemény helyett azonban egyelőre más érkezett. Bánffy láthatólag attól tartott, hogy I. Ferenc rendeleti úton kívánja behozatni az urbáriumot, s azzal számolt, hogy ez kettős elégtelenséget vált ki: a rendek sérelmeznék a kérdés rendeleti úton való rendezését, annál is inkább, mert az bizonyos eddigi haszonvételeket elvenne a birtokostól. Ugyanakkor a jobbágyok is elégtellenek lennének egyes eddig ismeretlen terhek rájuk hárulása miatt, s így parasztmozgalmak kirobbanásától kellene tartani. Azok pedig annál is nehezebb kérdést jelentenének, mert a Birodalom háborúban áll, s a Monarchia más országainak tapasztalata szerint a szabályozáskor kitörő parasztmozgalmak ellen katonaságot kell kivезényelni, az pedig most hadbavonult, s Erdélyben különben is német ezredekre lenne szükség: az erdélyi ezredek legnagyobbbrészt jobbágyfiakból állnak, azok pedig kapcsolatban vannak Erdély lakosságával, s csak nehezítenék az úrbér bevezetését. Aggályait 1799. március 12-én jónak látta közölni a Kancelláriával is, azzal, hogy a Gubernium akkor kívánja véleményét nyilvánítani az ügyben, mikor a munkálat a törvényben előírt módon, azaz az országgyűlésen kerül tárgyalásra; a munkához egyébként is Erdély helységeinek, rész körülményeinek teljes ismerete volna szükséges, így a diéta végezhetné el a legjobban. Meg kívánta nyugtatni a legfelsőbb kormánysszerveket: a Guberniumhoz kevés jobbágypanasz érkezik, a parasztok nyugton vannak, kevés okot adnak nekik a panasza, így az úrbér ügyével várni lehet a jövő országgyűlésig. Teleki Sámuel Karlsbadban tartózkodott, mikor 1799. június 15-én a felterjesztés a Kancellária elé került; így a Kancellária Eszterházy János mint ideiglenes elnök jelentésében kikérte az ő véleményét, mielőtt felségelőterjesztéssel őlt volna. Teleki június 25-én (rámutatva arra: a Gubernium az úrbér rendeleti úton való behozatalától fél) a Bánffy felterjesztésében foglaltakat oly súlyúnak tartja, amelyek I. Ferenc elé terjesztendők.⁵⁹ A Kancellária július 11-i felségelőterjesztésében azt javasolta: a Guberniumot aziránt meg kell nyugtatni, hogy nincs szó rendeleti úton való úrbérrendezésről, s a Főkormánysszék annak idején az országgyűlésen is nyilváníthatja véleményét az ügyben, véleményét azonban terjessze fel. I. Ferenc távollétében az államtanács hagyta jóvá a Kancellária javaslatát, s az augusztus 16-án értesítette erről a Guberniumot.⁶⁰ Az azonban továbbra sem terjesztette fel véleményét, sorozatos sürgetések ellenére.⁶¹ Csak mikor I. Ferenc 1802. február 14-i kéziratával arra szólította fel Telekit, hogy a Kancellária teljes komolysággal közölje a Guberniummal: 1 hónapon belül terjessze fel a munkálatot, a további késedelemért felelős személyek illetménye felfüggesztésének terhe alatt,⁶² akkor mozdult ki végre az ügy a holtpontról: a Gubernium 1802. április 12-i kelettel közölte a munkálatot illető megjegyzéseit a Kancelláriával.

A Guberniumnál Koszta István tanácsos kapta referálásra a bizottsági munkálatot — a József-kor s az azt követő évtizedek egyik jelentős főhiva-

⁵⁸ Uo. 1799: 340.

⁵⁹ TS Pr. D. 31.

⁶⁰ EK: AG 1799: 2459.

⁶¹ Uo. 1800: 342 (1800. jan. 23.), 1533 (1800. ápr. 9., 3 havi haladék engedélyezése), G. P. 1801: 5477 (1801. jún. 11.), EK: AG 1801: 3734 (1801. nov. 12.).

⁶² EK: AG 1802: 443. (Teleki a Kancellária 1802. febr. 18-án e tárgyban a Guberniumnak küldött rendeletével egyidejűleg másolatban megküldte a Handillet-et Bánffynak.)

talnoka: román kisnemes, aki II. József alatt eléri a guberniumi tanácsosi rangot, s II. József halála után is tartani tudja magát a Főkormányshéknél, elsősorban azért, mert mintegy szükség van valakire, akire kellemetlen, fáradtságos, mások által nem szívesen vállalt ügyeket lehet hárítani: vizsgálatokat istenhátamögötti vidéken, ahol ráadásul még nyugtalankodik is a lakosság — vagy könyvméretű, nagyfontosságú kérdéseket átfogó operatumok feldolgozását. Koszta feltehetően nemcsak saját ítéletét követve dolgozta ki véleményét; az ti. komolyabb vita látható nyoma nélkül ment át a Gubernium 1802. április 12-i ülésén. Bizonytalán tájékozódott tanácsostársai, elsősorban Bánffy álláspontjáról is, ismerhette Bánffy korábbi megjegyzéseit. Referátuma így a Gubernium egészének alapos állásfoglalásaként vehető. Kiegészítést, változtatást mindenesetre kevesebbet javasolt, mint ami az 1799 februárja óta eltelt három év után várható lett volna.

A jobbágy felső telkével kapcsolatban egyetlen kérdést vetett fel: ha a belsőség 800 négyzetözlön felüli részén, amelyet a tervezet szerint a külsőséghez csatolnának, gyümölcsfák vannak, s ezek termékeiből tizedet szednének, a jobbágyok inkább kívágnák a fákat. Így oly rendelkezést javasolt, hogy az ily gyümölcsösök legyenek tizedmentesek, de amennyiben az ily gyümölcsfákat kívágnák, s kukoricát vagy gabonát vetnének helyükön, *azok után* tizedet kell adni. Lényegesebb megjegyzései voltak a külsőség megszabásával kapcsolatban. Nem fogadta el a munkálát kalkulációjának azt az alapelvét, amely a falvak határainak 3 fordulóra osztásával számol,⁶³ pedig azt az új adórendszer bevezetése óta tett kormányintézkedések sem tudták elérni, hogy a határ mindenütt 3 fordulóra oszoljék. Magasnak tartotta azt a hozamot is, amely a munkálathoz szerepelt; az ti. a *termékeny* éveket vette alapul s nem az átlagot. Utalt arra is: a kalkuláció nincs tekintettel a zabvetésre. Így a munkálathoz szereplő 18 mérő vetésterület helyett 20-at javasol, aszerint szabná ki az állományt, hogy a határ 3 forduló-e (ill. bevezethető-e a 3 fordulóra osztás) vagy sem. Az előbbi kategóriában csak az 1. osztályban emelné fel a zabönterület mértékét, 3½ holdról 4-re, az utóbbiban a következőket javasolja:

1. osztály: 5 hold szántó,
2. osztály: 6 hold szántó,
3. osztály: 7 ½ hold szántó.

A mezősgéi területeken, ahol bőven van föld, a földművelésen és állattartáson kívül azonban nincs beneficiuma a jobbágyoknak, egy 4. osztályt is felvenne (2 forduló esetén 10 hold szántó. 3 fordulóval 7 hold). A kaszálók mértéke esetén nem holdakban, hanem szénatermésük szerint állapítaná meg (arra hivatkozva, hogy egy hold föld, minősége szerint, 4—3—2 szekér szénát hoz), a következőképpen:

1. osztály: 8 szekeret termő kaszáló,
2. osztály: 10 szekeret termő,
3. osztály: 12 szekeret termő,
4. osztály: 20 szekeret termő.

(Ha egy hold kaszáló hozamának a vélemény által közöltek középértékét vesszük — holdanként 3 szekeret —, Koszta jóval több rétet javasol juttatni a jobbágyoknak, mint a munkálát. Ugyanerre az eredményre jutnánk akkor is, ha pl. az 1. osztályban holdanként 4, a 2—3.-ban 3, a 4.-ben 2 szekér szénát termő rétekekkel számolnánk.) A telki állományba sorolná az irtásokat is az esetben, ha a földesúr eleget tett az irtások ügyét szabályozó 1791: XXVI. tc.-ben foglaltaknak. Helytelenítette a Deputatio azon javaslatát, hogy a földesúrnak legyen elővásárlási joga jobbágya termékeire, azzal az indoklással, hogy ez csak felesleges viszánykodásra vezetne. Nem értett egyet azzal a korlátozással sem, hogy a jobbágy csak saját borából kocsmárolhat Szent Mihálytól újévig; arra hivatkozott, hogy régi gyakorlatként vagy földesúri engedély alapján a kocsmajog megvan a bort nem termelő helységeken is. Azt javasolta: ahol a parasztnak nincs saját boruk, ott a község vegye bérbe a kocsmát, s a bérösszeget fordítsák a község szükségleteire. A jobbágy földesúri szolgálatait illetően csak annyi volt a megjegyzése, hogy a jobbágyasszonyok 4 font durvább és 2 font finomabb fonalat fonjanak, ennek kapcsán leszögezendők tartotta az urbáriumban: a jobbágyasszonyok más szolgálatra nem kötelezhetők. Nem értett egyet a kényszernap számnak a munkálát által javasolt bevezetésével, azzal az indoklással, hogy a jobbágyot nem lehet elzárni a bér munkavállalás lehetőségétől, s hogy ez csak fe-

⁶³ Ezt Bánffy is kifogásolta 1794. okt. 25-i megjegyzéseiben.

lesleges vitákra vezetne. Helyette azt javasolta: a „henye”, iszákos jobbágysokat fel kell jelenteni a járási tiszteknek, azok szabjanak testi büntetést rájuk, majd rendeljék őket a falusi utak javítására s más közmunkákra más vármegyékben s a többi lakosok helyett is.⁶⁴ Végül bővebben foglalkozott a jobbágy igazsággal, ill. juh- és kecsketartásának kérdésével. Maga is elismerte azt, hogy a tehén- és juhtartást nem tanácsos megszorítani. Hivatkozott rá: Erdély legfőbb, majdnem egyetlen kiviteli cikke a szarvasmarha, gyalpár pedig oly kevés van, hogy még a jobbágysok ruházatára s a kézművesek nyersanyagául sem elég. Mégis rendszabályokat kívánt hozni az igazságot „megfelelő” elvégzésének biztosítására, s megkötéseket javasolt a juhtartásban. A jobbágy azon igazsággal dolgozzék földesurának, mint magának, ha azonban nem tudja velük elvégezni azt a munkát, amit a heti 2 igazságnapszámban el kell látni, heti 3 napot robotoljon igazsággal. A juhtartást illetően korábbi guberniumi rendeletekre hivatkozott, elsősorban arra az 1798. évi, amely szerint földesúri helységekben a birtokosok, szabad helyeken az előljárók szabják meg: mennyi juh tartását bírja el a határ, a juhoknak külön legelőt kell kiszakítani, s a jobbágysok a juhtenyésztés miatt ne hanyagolják el a földművelést. Minthogy azonban a rendelkezést nem hajtották végre, erről gondoskodni kellene, azzal bővítve ki azt, hogy csak oly jobbágysoknak engedélyezzék a juhtartást, akiknek vannak igazsággaluk, vagy sem igazsággaluk, sem tehénük nincs. A 2 igazsággal rendelkező jobbágy 10 juhot tarthat, 4-gyel 20-at, 6-tal vagy többel 40-et; a földesúri praediumokon a jobbágysok szerződés szerint korlátlanul tarthatnak juhot; a falu szerén lakó, de államánnyal nem rendelkező, tehenet tartani nem tudó jobbágysok 5-öt. A kecsketartást a legszegényebb szolgáló emberekre kívánta korlátozni. Ezek 1–2 kecskét tarthassanak, az 1790/1-ben kiküldött közigazgatási rendszeres bizottság által javasolt erdőrendtartás szerint — nyáron csak szántókon és bokrosokban, télen istállóiban. A birtokosok részesedését a közlegelőekben a helységben bírt antiqua sessio-k szerint határozta volna meg.⁶⁵

Ennyi hát a Gubernium mondanivalója: érdeminek csak a telki állomány szerény felemelésére tett javaslatot, a két elővásárlási jogra tett szerencsétlen proposíciók helytelenítését, másrészt a juh- és kecsketartás korlátozását tekinthetjük benne. Az első kettő *objektíve* kedvezőbb eredményt hozna, ha ugyan indokolása a vivum aerarium védelme, ill. az igazgatás felesleges megterhelésének elhárítása is; a juh- és kecsketartás korlátozása viszont érzékenyen érintené a jobbágynépet. Mindenesetre a Deputatio és a Gubernium álláspontja közt a távolság megint csak eléggé szerény, hasonlóan a bizottság és Bánffy álláspontjának korábbi különbségeihez. A szolgálat mértékét illetően a Koszta-javaslat hallgat, sőt az igazsággal kapcsolatban még némi megszorítást is alkalmaz. A telki állományra tett javaslat is $1\frac{1}{2}$ – $1\frac{1}{2}$ (a 4. osztályban 4) holdnyi emelést javasol a szántókban; viszonylag többet a kaszálóokban.

Az Erdélyi Udvari Kancellária együtt vette vizsgálatra a Deputatio munkálatát s a Gubernium véleményét. Az ügy referense Eszterházy János volt, Bánffy György sógora s Telekinek, akadályoztatása esetén, helyettese a Kancellária elnökségében. A tanácsos terjedelmes votum-ában igyekezett mindenütt tekintettel lenni a korábbi kormányrendeletekre és tervezetekre, ill. figyelembe venni a magyarországi úrbér előírásait is. Utal mindazokra az addigi vitákban már amúgyis az erdélyi paraszt javára túlhangsúlyozott különbségekre, amelyek a magyarországi és erdélyi jobbágy szolgálatai közt fennállnak.

A belső telket illetően egyetértett a Gubernium módosító javaslatával a belsőségekből a külsőségekhez csatolandó gyümölcsösök tizedmentességére nézve. Még azt is hozzátette: a birtokosok ne kényszerítsék arra jobbágysaikat, hogy az ily földeket kukoricával vagy gabonával vessék be. A külső állomány meghatározásában a Gubernium javaslatát tette magáévá. A telki állományba akarta azonban számítani a jobbágy szőlőjét is. A jobbágy állományon felüli földjét illetően azt javasolta: ne vegyék el a jobbágytól, csak ha az „önként” akar lemondani róla;

⁶⁴ Ez természetesen visszaélésekre nyitott volna tág lehetőséget.

Itt jegyezzük meg: a Gubernium világosan kimondotta azt az elvet is, hogy az egységesen szabályozott tized *egész Erdélyben* bevezetendő. Ez tehát a tizednek az addig ettől mentes Székelyföldön való szedését is jelentette volna.

⁶⁵ A Gubernium megjegyzéseit a munkálatra ld.: EK: AG 1802: 1492.

a földesúr azonban az ily földet — az adó alatt lévén — nem alodizálhatja, más jobbágnak tartozik kiadni. A birtokosnak jobbágya termékeire való elővásárlási joga kérdésében utalt arra, hogy ezt a magyarországi urbárium bizonyos feltételekkel megengedi, az így Erdélyben is bevezetendő volna; minthogy azonban maga is tartott tőle, hogy ebből felesleges viták erednek, a Gubernium véleményéhez csatlakozott. A kocsmárlás ügyében is egyetértett a Gubernium módosító javaslatával. Az erdőlés kérdésében a Kancellária 1784-i javaslatát ismételte meg: a jobbágyoknak „méréséket” (moderatus) erdőlést kell biztosítani saját szükségükre; ahol eddig eladásra hordhattak fát az erdőről, e haszonvételük maradjon meg. A robot *mértékét* illetően csak annyit jegyzett meg, hogy a subinquinus-ok⁶⁶ évi 12 napon szolgáljanak (a rokkantak, betegek kivételével), s fenntartandónak tartotta a korábbi, a behozandó úrbérnél előnyösebb szerződéseket. A robot teljesítésének *médjával* kapcsolatban már számos javaslata volt: az igásrobotot 4 ökörral kell teljesíteni, a földesúri gazdaságtól távollakó jobbágy az esetben, ha 4 napnál tovább szolgál egyvégtében, földesurától kapjon ellátást magának s állatának, s az ily robotot számításuk be a későbbi hetekben teljesítendő szolgálatába. A robot legalább $\frac{1}{4}$ -ét (a magyarországi urbárium rendelkezéséhez hasonlóan) fenn kell tartani a téli hónapokra, a földesúri majortól távollévő jobbágnak meg kell engedni azt, hogy szerződjké urával; ez a törvényhatóság tiszttsége előtt történjké, s a szerződést a Gubernium hagyja jóvá. Az alodiaturával nem rendelkező földesúr jobbágyai taxát fizessenek; ennek megállapításánál vegyék tekintetbe azt, hogy a jobbágyoknak milyen kereseti lehetőségeik vannak, s az ilyen taxa kisebb terhet jelentsem a robotnál; az ilyen szerződéseket is a Gubernium hagyja jóvá, s időlegesen legyenek. A rendkívüli munkák (vadászat, halászat, levélhordás stb.) a robotba számítanak; a robotoltatásnál tekintettel kell lenni a jobbágygazdaság érdekeire is. A fuvart illetően a magyarországi úrbér alkalmazását javasolta: 2 egésztelkes jobbágy fogjon egybe a fuvarban — ha 6—8 ökör szükséges, 3—4; az rendes úton történjké, s ne legyen két napnál hosszabb; nagy mezőgazdasági munkák idején ne hajtsák fuvarba a szolgáló embert; ez a munka nem vihető át a következő évre, s meg sem váltható; a 2 napon felüli fuvar a robotba számítson; a szállítás-, vám-, rév- stb. költségeket a földesúr fizesse. A tized-, kilencedtermékeknek a jobbágy saját faluján túli fuvarozása robotjába számítson — javasolta. A roboton kívüli, fizetett kényszernapszám követelését éppúgy helytelenítette, mint a Gubernium; a „henye”, iszákos stb. jobbágyokkal szembeni kényszerítő intézkedésekre nézve is egyetértett azzal. A jobbágyasszonyok szolgálatát illetően azt javasolta: vagy kender- és lentizedet adjon a jobbágy, vagy felesége fonjon, a Gubernium által javasolt mértékben. A falusi bírák robotmentességét helytelenítette; szolgálatukért ahelyett, a magyarországi gyakorlat mintájára, fizetést javasolt nekik. A dáciák közt zab helyett 1 kupa vaj adását ajánlotta, s világosan ki akarta fejeztetni az urbáriumban: a tervezetben meghatározott dáciák egész telek után járnak, résztelkek után csak arányos részük. A tized kérdésében a 10-en aluli számú állatok megváltási összegén kívánt módosítani: bárányonként 4, gidánként 3, malacokonként 4, méhkasonként 6 krajcar váltásösszeget javasolt; emellett nem értett egyet a földjét műveletlenül hagyó jobbágy büntetésére tett javaslattal: ilyen esetben a törvényhatósági tisztekkel végeztetett volna vizsgálatot, s a vétkesnek talált jobbágyra rendkívüli robotot szabott volna ki, olyan ismétlődő esetekben pedig, ahol „javulásra” nem volt remény, a földet úriszéki eljárással vettette volna el a jobbágytól; azt azután más jobbágnak kellett volna adni. Le kívánta szögeztetni: ha az úrbérrendezéskor a jobbágnak kaszáló helyett szántót juttatnak, az ily területről ne legyen köteles tizedet fizetni; ha azonban az szántót rétté változtat, annak tizedét, kilencedét fizesse meg természetben. Nem értett egyet a Guberniumnak azzal a javaslatával, amely szerint oly helységekből, amelyeknek tizedkiváltásuk van, a telekállomány $\frac{1}{10}$ -del kisebb legyen az általánosnál. Az urbáriumba is bevettette volna a Bizonyos Punctumoknak a tizedelésre vonatkozó rendelkezéseit: a tizedet ne válogatva szedjké; a tizedbérletet fizető helységek a régi szokás szerint adják ezt, ahol nincs tizedbérlet, ott a földesúrra kell hagyni: vesz-e tizedet vagy sem; a tizedelés idejében történjké; a helyi tisztek évenként határozzák meg a tizedelés idejét, azzal, hogy amennyiben a földesúr nem tartja meg ezeket s ezzel kárt okoz a jobbágnak, az megtérítendő. Eszterházy egyetértett Kosztának a jobbágy igás szolgálatának szabályozását tárgyazó javaslataival; a juhok számának korlátozására, juhlegelő kiszakítására tett proposíciójával is. Annyit tett hozzá: a bevett felekezetek papjai s a főbb földesúri tisztek nem tarthatnak több állatot a legelőn, mint az egésztelkes jobbágy; a tanítók, alsóbb földesúri tisztek, szolgák csak annyit, mint a féltelkes, a konvenciók földesúri tisztek csak uruk engedélyével tarthatnak állatot. A kecskák tartásának, a legelők antiqua sessio-k szerint kiosztásának kérdésében is csatlakozott hozzá. Az úrbérrendezés végrehajtását a Gubernium által javasolt s az uralkodó által megerősített *királyi* biztosok feladatává tette volna;

⁶⁶ Ebbe a kategóriába nemcsak a szó szoros értelmében „háztalan”, más háznál lakó zselért szokás sorolni, hanem azokat is, akiknek volt valami lakóépületük, de helységeik tekintetű földjük még nem.

ezek a Gubernium alá lettek volna rendelve. Módosító, kiegészítő javaslatai voltak a szolgálatát megtagadó jobbágy büntetésének kérdésében: a 12 botütés megfelelőjéül az sszonyoknál 12 korbácsütést írt elő,⁶⁷ a botozás maximumául nagyobb vétség esetén 24 ütést javasolt, az idősebb jobbágyot veretés helyett elzáratta volna, erre azonban nem nagy dologidőben kellett hogy sor kerüljön. Az úrbéri panaszok intézésében nem tartotta megfelelőnek a spoliumperhez hasonló legrövidebb peres eljárást; azt javasolta, hogy a jobbágy panaszát az úriszék előtt kell felvenni, onnan az ügy a vármegye, majd a Gubernium elé legyen fellebbezhető. Az úrbérrendezés utáni első években a törvényhatóságok 3 havonként terjesszék fel a Guberniumhoz Urbaria-jegyzőkönyveiket felülvizsgálatra. A nem az úriszék elé tartozó jobbágypanasz ügyében a törvényhatóság főtisztje vagy főbírája maga tartson helyszíni vizsgálatot s szolgáltatson igazságot a jobbágynek — ajánlotta; a jobbágyon az urbáriumban megszábotton túlt követelő földesúr ellen fiscalis per indítandó. A munkálat függelékében foglaltak közül a jobbágyfiak udvari szolgálata ügyében az uralkodónak ahhoz a döntéséhez igyekezett (legalább részben) igazodni, amely a kérdés vitatására okot adott. A király azért nem erősítette meg az 1790/1-i törvényjavaslat ezt tárgyaló szakaszát — írta —, mert az a szabad költözés elvével ellenkezni látszott, s panaszokra adott volna okot. Csak kiskorú jobbágyfiak mesterség megtanulására való felvételét tartotta megengedhetőnek, ezek tanulásuk befejeztével a törvényhatóság tisztje előtt kössenek önkéntes szerződést földesurukkal, s kitanítatásuk költségeinek megtérítésére néhány évig uruknál szolgáljanak.⁶⁸ A függelékben foglalt másik két kérdésben még elutasítóbb volt: a köcsönnel szolgálatra kötelezettek, ill. pénzen vásárolt örökös jobbágyok ügye nem tartozik az úrbérrendezés kérdéséhez, a törvény értelme egyébként világos. Számos politikai megfontolásból nem tartotta helyesnek az örökös jobbágyiség eltörlése előtt földesúri udvarban felnevelt mesteremberek visszakövetelésére vagy taníttatási költségeik megtérítésére per engedélyezését.⁶⁹

Ez a Kancellária állásfoglalása; általában véve szélesebbkörű áttekintés terméke, mint a Koszta-javaslat. Eszterházy, említettük, gondosan feldolgozta a korábbi úrbéri vonatkozású kormányintézkedéseket és tervezeteket, tekintettel volt a magyarországi urbáriumra, s figyelme kiterjedt olyan problematikusságok részletkérdésekre is, amelyeket illetően a munkálat nem adott világos útmutatást. *Lényegében* azonban a Gubernium és a Kancellária álláspontja közt alig volt különbség. A telki állomány tekintetében javaslatuk *érdemben* azonos volt; a Kancellária még megszorításokat is ajánlott — a szőlőknek az állományba számítását, annak engedélyezését, hogy a paraszt „önként” mondjon le többletföldjéről. A jobbágy haszonvételei ügyében Eszterházy csak annyi engedményt javasolt, hogy a jobbágyok továbbra is hordhassanak eladásra fát az erdőről ott, ahol ez addig szokásban volt. A robot mértékét illetően csak a subinquilinus-kérdésben volt különbség köztük, s abban, hogy a Kancellária megengedte volna a korábbi előnyösebb szerződések megtartását. A robotoltatás módjára vonatkozó előírások csak pontosabbá tették a szolgálatok képét, de nem jeleltettek *súlyukban* lényeges változást. Ugyanez mondható el a többi jobbágyszolgálatok kérdéséről is. A Gubernium és a Kancellária egyetértett a földesúrnak jobbágya termékeire javasolt elővételi joga helytelenítésében, a kényszernapszám-javaslat elutasításában — s egyet a jobbágy ígásállat-, juh-, kecsketartásának kérdésében is. A jobbágy büntetésének ügyét illetően a Kancellária javaslata csak pontosabban fogalmazott, mint a Guberniumé; az úrbéri perek intézésével kapcsolatosakat is csak gondosabban írta elő. A jobbágyfiak udvari szolgálat-kötelezettségét is csak részben nem fogadta el Eszterházy. Ismételjük: a két alapvető kérdésben, a telki állomány és a robot mértéke kérdésében Koszta és Eszterházy egyetértett; egyet a bizottsági munkálat két legszemetszerűbb

⁶⁷ Az erdélyi feudális jog általában korbácsbüntetést mért ki asszonyokra oly esetekben, amelyekben a férfiak botozást szenvedtek.

⁶⁸ A javaslat (sokatmondóan) hallgatott róla: mi történjék akkor, ha a jobbágyból lett kézműves nem akar „önkéntes” szerződést kötni.

⁶⁹ Az Erdélyi Udvari Kancellária felségelőterjesztését (1803. jan. 20.) ld.: EK: AG 1810: 1410.

korlátozó javaslatát (a 2 elővásárlási jogot) illetően is. Amit tehát a Deputatio és a Gubernium álláspontjának különbségeiről elmondottunk, az egészében véve áll a Deputatio és a Kancellária véleményének eltérésére is.

Ezzel azonban az úrbérrendezés ügye újabb jó 7 évre le is került a napirendről. Az erdélyi birtokosnemességnek *akkor* még annyira sem volt sürgős az úrbérrendezés ügye, mint az 1790-es évek első felében. 1784 emléke halványodott, Erdélyben a „belső béke” megszilárdult. Igaz, hogy egy-egy paraszti készülődés kósza hírére még hatóságok egész sora esett pánikba, fel egészen az Erdélyi Udvari Kancelláriáig — de *ténylegesen* nem történt semmi. A birtokosnemesség nem látta szorító szükségét a változásnak, annál is kevésbé, mert azzal, akármilyen lett volna is az urbárium, *valamit* mégis veszített volna, a paraszt helyzete szabályozottá, tehát jogállása is valamivel erősebbé vált volna vele szemben. De nem siettek a dologgal a Birodalom legfelsőbb irányítói sem. A vivum aerarium az elégtelenség erősebb *látható* jele nélkül viselte a napóleoni háborúk súlyos terheit, az urbáriumot csak országgyűlésen lehetett volna bevezetni, a Gubernium maga tiltakozott a rendeleti út ellen, az pedig újabb ellenzéki megnyilatkozásokra adott volna alkalmat — s magához az úrbérrendezéshez nem-erdélyi katonaságra lett volna szükség, az állandó háborúskodás közepette, a Birodalom egy távoli határvidékén. Mindez elégséges ok volt a dolog halogatására. Az Erdélyi Udvari Kancellária 1803. január 20-i felségelőterjesztésére csak 1810. június 26-án, közvetlenül az 1810/1-i országgyűlés megnyitása előtt került rá I. Ferenc resolutio-ja: a munkálat a diéta elé terjesztendő, s miután a rendek kifejtették róla véleményüket, hozza meg majd a király döntését. Csak arra kívánta Bánffy felszólíttatni, kancelláriai elnöki rendelettel: mint-hogy a munkálat alapelvei lényegesen eltérnek a magyarországitól (a resolutio a robotnapok számának eltérése mellé furesa módon az 1 hold föld egységesen 1600 négyszögölnek vételét s a fuvar minőségét sorolta), hasson az irányban a rendekre, hogy azok közeledjenek a magyarországi úrbér alapelveihez.⁷⁰

Most már az országgyűlésnek kellene döntenie a jó másfél évtizede kész munkálat javaslatairól, s az omenek nem a legjobbak.

Az országgyűlés legelső, 1810. július 9-i ülésén Bánffy György a királyi előterjesztéseket ismertetve, azt javasolja, hogy az 1790/1-ben kiküldött rendszeres bizottságok munkálatai közül előbb a Publico-Politicum és Judiciale-munkálatok veendők napirendre, „mivelhogy az országnak szükségei ezekben állíttatván — meg, a Contributionale és Urbariale objectumokról ezekhez alkalmaztatva kelletik határozást tenni.”⁷¹ Ez már magábanvéve jókora halasztás: mindkét előresorolt tárgy akkora kérdéskomplexum, hogy tárgyalásuk hónapokat vehet igénybe. a rendek pedig, ahogyan ez az ülésen kívüli hangokból kivehető, még a rendszeres bizottság munkálatában foglaltakat is sokallják: nem értenek egyet annak az állománnyra, a szolgálatokra vonatkozó alapelveivel, a magyarországi úrbér elveinek még oly szerény alkalmazását is lehetetlennek tartják, amilyenre a munkálatban sor került, tartanak tőle: az egységes urbárium bevezetése költséges, időtrabló előkészületeket kívánna, felizgatná a kedélyeket, s az úrbér csak évek múlva jöhetne létre, közben a parasztnép közt megmozdulásokra kerülhetne sor, kivándorlási hullám indulhatna. Így a rendek nagyrésze arra az álláspontra helyezkedett, hogy egységes urbárium helyett

⁷⁰ Az 1810. jún. 26-i resolutio-t ld. uo. (Teleki Sámuel jul. 7-én e tárgyban Bánffyhoz intézett elnöki rendelete: uo.).

⁷¹ 1810/1: Jkv. 14. l.

csak maximálni kell a szolgálatokat, s a többbit földesúr és jobbágy szabad egyezkedésre kell bízni. Bánffy György 1810. augusztus 31-én szükségesnek tartotta tájékoztatni Telekit az országgyűlési résztvevők hangulatáról e kérdésben, maga is csak általánosságban téve ígéretet rá: ha a tárgy napirendre kerül, oda fog hatni, hogy helyes határozatok szülessenek.⁷² A Kancellária 1810. október 5-én Bánffy jelentése kapcsán tett felségelőterjesztésében az egységes urbárium bevezetéséhez ragaszkodott (tegyük hozzá: annál is inkább, mert kevésbé érezte a rendek nyomását, mint Bánffy); a rendezés költségeinek csökkentésére azt javasolta: az úrbér előzetes összeírás nélkül is bevezethető [!], földesurak és jobbágyok egyaránt ismerik a telki állományt, s vita esetén az adótabella döntsön [!]⁷³, ha pedig a telek mennyisége körül továbbra sem szűnik meg a vita, az valamely törvényhatósági tiszt közreműködésével, az illető jobbágy jelenlétében kimérhető.⁷⁴ Nem tartott a jobbágyok megmozdulásaitól vagy kivándorlásuktól, hisz a rendezés előnyükre szolgált volna. Azt mindenesetre közhírré tette volna — bár ez egyelőre csak saját álláspontja volt, nem uralkodói döntés —, hogy a korábbi előnyösebb szerződések érvényben maradnak. Az esetben viszont, ha a rendezés elmaradásával csak a földesurak és jobbágyok szabad egyezkedése szabályozta volna az úrbéri viszonyt, a két érdekelt fél viszályaitól tartott, s ez esetben ő is a parasztmozgalmak, a kivándorlás rémét látta feltűnni a láthatáron. A Kancellária így oly értelmű rescriptumot javasolt intéztetni Bánffyhoz, hogy a király az úrbér mielőbbi létrehozását akarja, s ez szabad egyezkedés útján nem lehetséges, így Bánffy hasson oda a rendeknél, hogy vagy vegyék tárgyalásra a Deputatio munkálatát, s ha a telki állományt nem is, de legalább a szolgálatokat határozzák meg a magyarországi úrbér elvei szerint,⁷⁵ vagy a rendek dolgozzanak ki s terjesszenek fel más úrbért. I. Ferenc 1811. január 4-ig várt a döntéssel; akkor közölte a Kancelláriával, hogy fenntartja az 1810. június 26-i resolutio-jában foglaltakat, s újra arra kívánta utasíttatni Bánffyt: hasson oda, hogy a rendek a magyarországi úrbér elveivel lényegében megegyező, Erdély helyi körülményeinek megfelelő úrbért alkossanak.⁷⁶

Közben pedig az udvar más úton is meg kívánta sürgetni a rendszeres bizottsági munkálatok, köztük az úrbér ügyének előrehaladását. Kolowrat erdélyi főhadiparancsnok, az országgyűlés királyi biztosa biztonnyal felsőbb intencióra vetette 1810. december 17-én az országgyűléshez intézett levelében a rendek szemére: a diéta ötödik⁷⁷ hónapja ül együtt, s még nem írt fel a királyhoz az előterjesztéseket vagy a rendszeres bizottsági munkálatokat illetően, s sürgette az előrehaladást azzal, hogy különben a rendekre hárul a felelősség, ha a gyűlést az egyes tárgyak befejezése előtt be kell zárni.⁷⁸ Az országgyűlés azonban egyelőre

⁷² EK: AG 1810: 2101.

⁷³ Ennek az elvnek az alkalmazása katasztrofális következményekre vezetett volna. A jobbágyok ti. az adó elől lehetőleg minél több földet eltitkoltak, — ha tehát vita esetén az adótabella döntött volna, ez óhatatlanul a jobbágy megrövidülését hozta volna magával.

⁷⁴ Ez a javaslat sem volt a legszerencsésebb; biztonnyal rengeteg igazgatási teendőt okozott volna.

⁷⁵ Ez (a resolutio-ból is feltehetően) még nem jelentette a robotnapok számának a magyarországi mértékre szállítását.

⁷⁶ A Kancellária 1810. okt. 5-i felségelőterjesztését és I. Ferenc 1811. jan. 4-i resolutio-ját ld.: EK: AG 1811: 25. (Teleki Sámuel 1811. jan. 11-i elnöki rendeletében szó szerint közölte a döntést Bánffyval.)

⁷⁷ Valójában hatodik.

⁷⁸ 1810/1: Jkv. 229—230. l.

csak a Guberniumnak küldte meg a levelet december 18-án, azzal a megjegyzéssel, hogy felelni fognak rá, s azt is közlik majd a főkormánysszékkal.⁷⁹ A Gubernium jó kéthetes késéssel, 1811. január 1-én felelt. Maga is helytelenítette az országgyűlési tárgyalások előrehaladásának lassúságát [!]. Azt javasolta, hogy a diéta a hátralevő munkálatok megvizsgálására küldjön ki (minden natio tagjaiból választva) szakértői bizottságokat, ezeknek bizonyos alapelveket adva utasításul. Az úrbért felülvizsgáló bizottságnak eléggé semmitmondó utasítást javasolt: a jobbágy szolgáltatást s telki állományát úgy kell meghatározni, hogy kiki megfizethesse adóját s földesúri tartozásait, s magának is maradjon elég élelme s ideje munkájára; a jobbágyot biztosítani kell arról, hogy a munkájával megszerzettek őt illetik, attól senki sem foszthatja meg önkényesen.⁸⁰ Az országgyűlés csak jó másfél hónap múlva, 1811. február 22-én hozott elvi határozatot a bizottságok kiküldésére,⁸¹ s február 28-án jelölte ki a maga részéről az úrbéri munkálatot felülvizsgáló referensbizottság tagjaiul Bánffy Pált, Henter Antalt, Mikes Zsigmondot, Mara Lőrincet, Sándor Jánost, Teleki Józsefet, Wass Sámuel, Thoroczkai Pált, Kemény Simont, Somai Sándort, Nagy Mihályt, Kovács Ferencet, Gál Mózes, Krausz Jánost és Peille Vencelt; a Gubernium közölte, hogy a maga részéről is tagokat kíván küldeni a bizottságba,⁸² s március 1-én delegálta is Bethlen Gergely tanácsost, Turi István és Lészai Lőrinc titkárt.⁸³ Bánffy György a referensbizottságok működésének meggyorsítására március 2-án az országgyűlésben tett bejelentése szerint úgy rendelkezett, hogy a Gubernium hétfőn, szerdán és pénteken tartsa üléseit, hogy a referens bizottságok a többi napokon ülésezhessenek (azokban ti. a Gubernium tanácsosainak s titkárainak többsége le volt kötve), s azt javasolta a diétának: maga is a Guberniummal azonos napokon tartsa üléseit. A rendek ezt el is fogadták.⁸⁴

Majd három hónappal Kolowrat levele után, 1811. március 8-án a referens bizottság végre megkezdte munkáját, Bethlen Gergely elnöklete alatt. Tagjai közül hárman már 1793—4-ből ismerőseink: Kemény Simon, Mara Lőrinc és Sándor János már a munkálatot kidolgozó rendszeres bizottságnak is tagja volt;⁸⁵ mást azonban nem is nagyon mondhatunk el a munka résztvevőiről, egyikük jelentős politikai tevékenységéről sincs tudomásunk. S a bizottság egyes tagjainak véleménye egyes esetektől eltekintve amúgysem tisztázható: a jegyzőkönyv nem közli névszerint a hozzászólásokat.

A szerv, március 8-i formai megalakulása, majd a munkálat felolvasása és az úrbéri viszonyokat illető korábbi királyi rendeletek, a Bizonyos Punctumok és más előírások ismertetése után március 14-én kezdte meg a munkálat részletes vitáját. Az I—II. részhez nem fűzött érdemi megjegyzéseket; a III. résznél azonban már az a kérdés merült fel: egyáltalán elfogadják-e tárgyalási alapul a rendszeres bizottsági munkálatot? A referens bizottság tagjainak egy része azzal érvelt, hogy Erdély helységei között nagyok az eltérések. Vannak havasalji és mezősegi, bortermelő és bányászhelységek; még a pusztán földművelő és állattenyésztő helységek közt is

⁷⁹ Uo. 230. l.

⁸⁰ Uo. 243—246. l.

⁸¹ Uo. 405. l.

⁸² Uo. 421—423. l.

⁸³ Uo. 425. l. A Gubernium 1811. márc. 11-én úgy módosította határozatát, hogy Turi István helyébe Bánffy László tanácsost jelölte. Turi neve március 11. után még kétszer szerepel a bizottság jegyzőkönyvében; Bánffy bizottsági tevékenységének nincs nyoma.

⁸⁴ Uo. 428. l.

⁸⁵ Megjegyzendő: az országgyűlésen két Sándor János szerepel: egy királyi táblai ülnök és egy regalista; az utóbbi azonos a rendszeres bizottság tagjával. A bizottság névsoránál sem az országgyűlés jegyzőkönyvében, sem a bizottságban nincs feltüntetve, hogy melyikükről van szó; feltehető, hogy az úrbér kérdése régi szakértőjének tekintett regalistáról.

eltérések vannak a föld termékenysége és mennyisége tekintetében. Így aligha lehetne biztonságos osztályozást végezni köztük — másrészt pedig a jobbágy nép mintegy hallgatólágos szerződésben áll földesuraival a szolgáltatásokat illetően. E párt egyik része azt javasolta, hogy classificatio helyett a telki állomány és a szolgáltatok felső és alsó határát kellene megszabni. A másik rész az úrbérrendezéssel szemben a földesuraknak és jobbágyoknak a szolgáltatokra vonatkozó szabad egyezkedése mellett állt ki. A bizottság többsége viszont úgy vélte, hogy az állomány és szolgáltat felső és alsó határának megszabása nem kevesebb munkát kíván, mint maga a classificatio, a jobbágypanaszok többségére eddig is a szolgáltatok egyenlőtlensége s az állomány ki nem szabása adott okot, s a jobbágyok hallgatólágos beleegyezése nem tekinthető konstans tényezőnek. A földesurak s jobbágyok szerződésének elve annál kevésbé szentesíthető törvénnyel, mert az esetben a jobbágy nép, a szabad költözködéssel nyert joga alapján, állandóan vándorolna. A birtokosoknak visszaélésekre lenne módjuk a szerződéskötéseknél, az egyes földesurak elcsátáritának egymás jobbágyait, a nagyobb állományt juttatni s kevesebbet szolgáltatni képes nagybirtokosok a kisebbekét,⁸⁶ így a jobbágy szolgálata csökkenne, a jobbágy nép ellustulna, a földesurak magtárai (innen segítik inség idején jobbágyaikat) kiürülnének,⁸⁷ a földesurak is kárt szenvednének, a szerződésekből perek végtelen sora származnék,⁸⁸ s jobbágy és kincstár egyaránt károsodnék miattuk. Az előbbi állandó bizonytalanságban élne aziránt, hogy mikor tesszik ki telkéről, így nem építkeznek, nem javítanák a földeket, a költözések is ártalmára volnának. A kincstár viszont amiatt szenvedne kárt, mert a módosabb gazdák „ellustulnának” ily körülmények között, s az állandó vándorlásban is elszegényedve képtelenek lennének adójukat fizetni. Így végül is elfogadták tárgyalási alapnak a rendszeres bizottság munkálátát — s aztán majd két hónapig, 1811. május 4-ig nem tartottak újabb ülést. A hosszú megszakítás okára nem utal a jegyzőkönyv; kézenfekvő azonban, hogy a devalvációs pátenis kihirdetése (1811. március 15-én, a referens bizottság utolsó márciusi ülésének másnapján) teremtett olyan hangulatot a diétán, amelyben az úrbér ügyének tárgyalása lehetetlen volt. Május 4-én a bizottság elfogadta a szolgáltat mértékének a munkát III. részében foglalt általános meghatározását. Május 7-én került napirendre a telki állomány ügye: a referens bizottság is 800 négyszögölben állapította meg a belsőség mértékét. Ha az ennél legfellebb 100 négyszögöllel volt több, azt a jobbágy kezén hagyta volna; ha többel, a földesúr ezt nem volt köteles a jobbágy külsőségéhez csatolni.⁸⁹ A külsőségeket attól függetlenül határozta meg, hogy a helységben 2 vagy 3 forduló van-e; a következőket javasolta az állomány méretéről:

1. osztály: 4 hold szántó, 2 hold kaszáló,
2. osztály: 5 hold szántó, 2 $\frac{2}{3}$ hold kaszáló,
3. osztály: 6 hold szántó, 3 $\frac{1}{2}$ hold kaszáló,
4. osztály: 8 hold szántó, 4 hold kaszáló.

A javasolt állomány tehát a szántók tekintetében valamivel magasabb a munkálathoz tervezettnél, különösen a 4. osztály beiktatásával, de kevesebb a Koszta-javaslatban foglaltnál. A rétek vonatkozásában csak annyiban van ettől eltérés, hogy a referens bizottság és Koszta javaslatok között nagyobb a távolság. A felülvizsgáló szerv emellett kimondatta volna, hogy a telek kiszabásánál nem kell tekintetbe venni: kaszálnak-e sarjut; a külsőségekbe számolta volna a szőlőket is, egy hold szőlőt 2 hold szántóval vagy réttel véve egyenértékűnek, s kimondva, hogy a földesúr az urasági földön telepített szőlőt továbbra is visszaválthatja. Engedélyezte volna a földesúrnak, hogy az ökrök helyett tehenekkel szolgáló jómódú jobbágyoktól elvehesse kaszálojuk $\frac{1}{3}$ -át, s fenntartotta volna azt az elvet, hogy a birtokos osztály esetén, „alia etiam utilitatis ratione” elveheti a jobbágy belső és külső telkét. A május 9-i ülésen megvitaták a jobbágyok haszonvételeit. A bizottság is elvetette a földesúrnak jobbágya termékeire való elővásárlási jogát célzó javaslatot. Úgy határozott, hogy a parasztnak térítés járjon melioratio-ért s építményeiért, vagy jogában álljon eladni ezeket. Azt javasolta, hogy ahol nagyobb a legelő, a jobbágy ne csak házi szükségleteire tartott állatainak kapjon ezt. A lehetőség szerint kereskedésre is engedélyezte volna a jobbágy erdőlését. Ingyen vagy mértékelt taxa fejében juttatott volna neki makkoltatást. Meghagyta volna neki nádlását ott, ahol eddig élt vele. Nem korlátozta volna a jobbágy Szent Mihály és Újév közti kocsmáltatását saját bora eladására s a bortermő helységekre, ha-

⁸⁶ Ezek az érvek az egységes urbárium mellett (emlékezzünk rá) már az 1794-i névtelen véleményben is szerepelnek. A névtelen vélemény szerzőjéül Sándor Jánost feltételezzük; valószínű, hogy 1811-ben is ő argumentált így.

⁸⁷ A munkálathoz sokszor hivatkozott elvével állunk szemben.

⁸⁸ Ez ismét az 1794-i névtelen vélemény érve.

⁸⁹ A bizottság itt több részletkérdést is szabályozott: ha a belső telkekből kihasítottak, a maradék akkora legyen, hogy a jobbágy megfordulhasson rajta szekerekkel, s lehetőleg a kaszálóból vegyenek el: ha gyümölcsöst vesznek el belőle s adnak más jobbágyoknak, s az kivágja a fákat; a helyükön vetett kukoricát, gabona után tizedet adjon.

nem mindenütt megengedte volna ezt. Jogot kívánt biztosítani a parasztnak különböző háziipari tevékenységek (mész-, szénégetés, fazekasság, fafeldolgozás stb.) gyakorlására s termékeik eladására, pálinkafőzésre, tutajozásra, bányászatra, a sóskutak használatára. Május 14-én, 16-án és 18-án tárgyalta részletesen a jobbágyszolgálatok kérdését. A robotot illetően nem volt érdemi megjegyzése. A hosszú fuvarat beszámította volna a jobbágy heti szolgálatába. Eltörölte volna a földesúri bor kocsmálásának kötelezettségét, azzal az indokolással, hogy ez jölelkű jobbágyokat is megrontott, s a jobbágy-kocsmárosok nem is tudnak rendesen elszámolni. Azt javasolva helyett: a földesúr szerződéssel adja ki bérbe a kocsmát. Állást foglalt a roboton felüli kényszerszámszám annyit ostromolt elve ellen. A fonást illetően is kimondta volna azt az elvet, hogy a 6 font fonal adásával csak az egésztelkes jobbágyok asszonyai tartoznak, a többiek arányosan kevesebbet adnak, s a kenderrel kapcsolatos egyéb szolgálatokat eltörölte volna, ill. a robotba számítását javasolta. A tized kérdésében a 10-en aluli számú állatokat 6 kr-jával váltatta volna meg (ércpénzben számítva). Végül ő is kimondotta volna azt az elvet: e szolgálatokat (beleértve tehát a tizedet is) az összes erdélyi jobbágyok egyképpen tegyék, tekintet nélkül régi szokásokra, urbáriumokra stb. A május 18-i ülésen tárgyalták meg a végrehajtás kérdéseit is: a bizottság is: a munkálattal értett egyet. Május 21-én a felülvizsgálók végeztek a munkálat fűgélékével is: úgy vélték, hogy az örökös jobbágyság eltörlése után a jobbágyfiak csak szabad szerződés alapján állíthatók udvari szolgálatba. Nem láttak módot a szabad költözködés elől magukat szolgálatra lekötött jobbágyok vagy az értük kifizetett pénz nehézség nélküli visszakövetelésére; a pénzen vásárolt örökös jobbágyok ügyében sem tartották lehetségesnek a birtokosi igények támogatását.⁹⁰

A munkálat átment hát a harmadik (s egyben az utolsó) felülvizsgálaton is. A referens bizottság 1811. május 4. és 21. közt, 2 és fél hét alatt végezte el azt, ami miatt a Guberniumnál jó 3 évig, az Erdélyi Udvari Kancelláriánál fél évig állt az ügy — s megjegyzéseinek mértékét véve tekintetbe, nem végzett kevésbé alapos munkát azoknál. A bizottság munkájának mérlege: a telki állomány tekintetében minimális engedmény a jobbágyoknak a Deputatio által javasoltakhoz képest — s visszalépés a Gubernium és a Kancellária által ajánlottakhoz mérve; a robot kérdésében az övé már a harmadik „igen” szavazat volt a munkálat javaslatára; a 2 elővásárlási jog kérdésében a Gubernium és a Kancellária álláspontjához csatlakozott, bizonyos engedékenységet mutatott a jobbágy haszonvételei s egyes mellékes szolgálatai kérdésében, s minden korábbinál messzebb ment a jobbágyfiak udvari szolgálata ügyében. Mindennek elérése, a bizottság 1811. március 14-i ülésének vitáit figyelembevéve, alighanem Bánffy Györgynek került nem kevés munkájába; a referens bizottság és a kormányhatóságok véleményének bizonyos egyezései erre engednek következtetni.

A bizottság jegyzőkönyvét elnöke, Bethlen Gergely a Guberniumnak terjesztette fel; az jókora késéssel, 1811. június 26-án adta át azt a rendeknek. Azok akkor úgy határoztak, hogy előbb a függőben lévő tárgyakat (a Publico-Politicumot és a Judiciale-t) fejezik be és terjesztik fel, s aztán veszik fel, a maga rendjén, az úrbéri tárgyat.⁹¹ Ez egyben azt is jelentette, hogy a munkálat egyszersmindkorra le is került a napirendről. Az országgyűlés egy éve ült együtt, a rendek már terhesnek érezték a diétai munkát, országgyűlési költségeiket hányták fel, azok a követek pedig, akik kaptak napidíjat, s az országgyűlés fenntartása egészében véve több mint havi 25 000 Ft-ba kerültek az országnak, egyes törvényhatóságok működése, a főispánok az országgyűlésen lévén távol, megállt, tartani kellett tőle, hogy a gyűlés résztvevői az aratás kezdetével (ez Erdélyben július végére esett) jórészt hazautaznak birtokukra, s inkább fizetik a bírságot, mintsem hogy elhanyagolják gazdaságukat. A rendek azt is nyíltan hangoztatták: az adó ügyében nem tudnak határozott döntést hozni, míg az új bankjegyek értéke nem alakul ki. Bánffy György most is tájékozva volt az országgyűlés

⁹⁰ A bizottság ülésjegyzőkönyvét ld. *Diaet.* 1811: 144.

⁹¹ 1810/1: Jkv. 605—6. l.

hangulatáról, s nem kerülhetett nagy fáradtságába az elmondottak alapján meggyőzni Stipsich altábornagyot, Erdély új főhadiparancsnokát s egyben az országgyűlés királyi biztosságában is Kolowrat utódát, hogy ily körülmények közt a legjobb a közigazgatási és bíraskodási munkát felterjesztése után (ez rövidesen várható volt) feloszlatni az országgyűlést, s talán 1812 tavaszán hívni újra egybe.⁹² Arról Bánffy nem beszélt, amit pedig nyilván tudott: az adóügyi munkálatok vitájában elkerülhetetlenek lennének az éles támadások a kormány ellen a devalváció miatt. Arról még kevésbé, amit csak 1812 elején írt meg Teleki Sámuelnek: a rendek a devalváció miatt úgy vélték, hogy az adott időpontban nem bocsátkozhatnak a földesúr—jobbágy-viszony megváltoztatásába.⁹³ A Kancellária pedig 1811. július 19-i felségelőterjesztésében maga is jónak látta támogatni Bánffy és Stipsich javaslatát, annál is inkább, mert az adóügyben szerinte is csak akkor lehetett megalapozott munkálatot készíteni, ha az új bankjegyek értéke már megállapodott, s a munkálat tárgyalása egyébként is nehézségekbe ütközött volna: a kormány adóemelésre készült, csak I. Ferenc döntése hiányzott még.⁹⁴ Az országgyűlést így feloszlatták anélkül, hogy az úrbéri rendszeres bizottság munkálata tárgyalásra került volna — s az ezzel egyszer s mindenkorra le is került a napirendről. Erdélyben 1811 után 23 évig nincs országgyűlés, s közben (1819/22 közt) a kormányzat már másképp próbálkozik a kérdés megoldásával.

Az 1793—1811-i úrbérrendezési kísérlet általános értékelésénél nem kívánunk mindazok ismétlésébe bocsátkozni, amiket a korábbiakban elmondottunk; csak utalunk a munkálatról s a különböző felülvizsgáló szervek álláspontjáról többhelyütt előadottakra. Az úrbérrendezési kísérletek menetébe nincs mód még véglegesen beállítani ezt a rendi kiindulású próbálkozást; közvetlen elődjének, II. József erdélyi úrbérrendezési kísérletének története még ismeretlen — 1819-22-ben azonban már megtörténik az a lényeges előrelépés, hogy a kormány a magyarországi mértékre akarja leszállítani a robotot (heti 1 nap ígás- vagy 2 nap kézirobot az egésztelek után). Ami a kísérletnek a korszak politikai élete egészében való helyét illeti: azt kell mondanunk, hogy az erdélyi birtokos nemesség etekintetben, a politikai élet legfontosabb kérdésében, ókonzervatívnak bizonyult. S a birtokos nemességnek még a legjava sem mutatta látható jelét annak, hogy az osztály zömének álláspontján felülemelkedik. Az a mozgás, amely Erdélyben 1790 előtt megindul, s 1790-ben már a felszínen mutatkozik, a nemzeti kultúra fejlesztése terén olyan emlékezetes eredményeket produkál, mint a Nyelvvelő Társaság, a Nemzeti Színház létrehozásának kezdetei; a nemesi modernizálódás 1794-ben a Diana Vadász-társaság programjáig, a nemzeti függetlenségi tervek 1794/5-ben Türi planum militare-jáig jutnak el — mindennek hiába keressük paralleljét az úrbéri kérdésben. A Türi, az idősb Wesselényi, Tholdalagi László köré csoportosuló ellenzéki élgárda képviselői nem ülnek ott az úrbéri bizottságban,⁹⁵ nincs látható nyoma annak sem, hogy konkrétan

⁹² Stipsich e tárgyban tett 1811. júl. 1-i felségelőterjesztését ld.: EK: AG 1811: 1529.

⁹³ Ld. erre nézve Teleki Sámuel egy keltezetlen feljegyzését (TSPr. DDD. 1.)

⁹⁴ EK: AG 1811: 1529.

⁹⁵ A Diana-Vadásztársaság tagjai közt szerepel egy Sándor János nevű; az azonban tisztázatlan, hogy ez a guberniumi titkár és későbbi táblai ülnök Sándor János-e, vagy az úrbéri rendszeres bizottság tagja.

foglalkoztak volna az úrbér kérdésével. Az 1790-es évek erdélyi ellenzéki mozgalma épp a legfontosabb politikai kérdésben nem tudott olyan magaslatra emelkedni, amelyet más vonatkozásokban elért — még addig sem, hogy Magyarországot úgy-ahogy utóljérje. S ahogy az 1790—5-ös hullám elcsendesedett, úgy vált egyre kevésbé fontossá rendeknek s kormánynak egyaránt az erdélyi úrbérrendezés ügye. Quia non movere, Erdélyben viszonylagos „belső béke” uralkodott, de 1784 után ez már nagyfokú konszolidációnak tűnt — és sem a jozefinista iskolán nevelkedett s annak bizonyos etikai hagyományait később is őrző, de a ferenci abszolutizmus elveihez s módszereihez is igazodó s nem utolsósorban öregedő kormányférfiak (Bánffy 1793-ban 46 éves, 1811-ben 64), sem az 1795-i szétugrasztás után visszahúzódó, majd pár év múlva részben igazgatási tisztségekbe kerülő vagy visszakerülő — s természetesen Bánffyékkel együtt öregedő egykori ellenzéki vezetők nem figyeltek fel rá, hogy a helyzet a viszonylagos nyugalom időszakában hogy romlik tovább. Abból a magatartásból, amellyel kormány és birtokos nemesség 1793 és 1811 közt az úrbér kérdését kezelte, érthetőbb az erdélyi birtokosnemesség 1819/22-i állásfoglalása az úrbér kérdésében — de Bánffy és a Guberniumé is. 1793—1811 végeredményben szomorú szakasza annak a szomorú „fejlődésnek”, amely végül is 1848-ig nem vezet el az úrbérrendezés gyakorlati megoldásáig — s az 1848 őszi katasztrófához vezet.

Forrásainkat általában rövidítve közöljük. A rövidítések feloldása:

OL = Országos Levéltár

EK = Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára

EOKI = Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak

C. Urb. = OL — EOKL — Commissio Urbarialis

Diaet. = OL — EOKL — Diaetalia: iratok

EK: AG = OL — EK — Acta Generalia

1810/1: Jkv — Az erdélyi nagy fejedelemség MDCCCIX dik Esztendőről MDCCCX-dikre által-nyújtatott, és Sz. Jakab havának 9 dik napjától fogva, Kolosvár városszában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve (Koloszvár 1811).

G.P. = OL — EOKL — Gubernium Transylvanicum (in Politicis): ügyiratok.

G.Pr. = OL — EOKL — Gubernium Transylvanicum: Praesidialia.

TSPr. = OL — EK — Acta Praesidialia cancellarii Samuelis Teleki.

Ж. ТРОЧАНИ

К ИСТОРИИ ПОПЫТОК ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ РАЗМЕРОВ ПОВИННОСТЕЙ КРЕПОСТНЫХ В ТРАНСИЛЬВАНИИ

(Деятельность комиссии по определению размеров повинностей, созданной государственным собранием 1790—1791 годов и судьба результатов ее работы)

Резюме

В статье разработан один из моментов попыток к определению размеров повинностей крепостных в Трансильвании, *первый существенный шаг поместного дворянства Трансильвании* в этом направлении. Государственное собрание 1790—1791 годов делегировало комиссии в целях разработки отдельных вопросов, обсуждение которых государственным собранием не было возможным без соответствующей подготовки; к ним относился и вопрос об определении размеров повинностей крепостных. Основные принципы своей деятельности комиссия разработала весной 1793 года: полный надел крепостного крестьянина (в зависимости от классификации отдельных местностей) определялся в 4—10 хольдах пахотной земли и 1 1/2—3 хольдах сенокоса, барщина же, выполняемая крепостным крестьянином — в 2 днях тягловой или 3 днях работы вручную в неделю. На основе этих основных принципов, а также замечаний трансильванского губернатора

Дьёрдя Банфи, относившихся прежде всего к мелким размерам наделов, в 1793—1794 годах был разработан основной реферат среднепоместным дворянином с севера Трансильвании Имре Пелеи, посвященный вопросу об определении размеров крепостных повинностей. Прения по проекту в комиссии произошли в 1794—1795 годах. Согласно окончательному проекту полный надел крепостного крестьянина был определен в $3\frac{1}{2}$ —6 хольдах пахотной земли и $1\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ хольдах сенокоса, относительно размеров повинностей крепостных комиссия придерживалась решения 1793 года, определив повинности батраков в 25—35 днях работы в год; помимо этого, подробные указания были даны относительно размеров других повинностей крепостных крестьян. В общем и целом в проекте проявляется значительно меньше великодушия, чем в определении размеров крепостных повинностей в Венгрии: с крепостных наделов, составлявших $\frac{1}{4}$ или $\frac{1}{5}$ часть размеров наделов в Венгрии помещики Трансильвании потребовали значительно больше, чем по принятой в Венгрии барщине, которая составляла 1 день тяглогового или 2 дня ручного труда в неделю. Новое предложение, внесенное губернатором Банфи, существенно уже не изменило основных принципов сословного проекта.

Проект должен был бы обсуждаться государственным собранием 1794—1795 годов, однако против этого со стороны императорского двора было оказано сопротивление (в результате аргументов советника придворной канцелярии по делам Трансильвании Розенфельда). И хотя это препятствие было преодолено, государственное собрание все-таки не поставило обсуждение этого вопроса на повестку дня. Проектом занимались правительственные органы (поскольку в период между 1795 и 1810 годами в Трансильвании не было государственное собрание, которое могло бы заняться работами комиссий). Вначале (после многолетней волокиты) весной 1802 года Губерния заявила о своей позиции: что касалось размеров повинностей крепостных крестьян, не было замечаний по существу, но с другой стороны, предлагалось умеренное повышение размеров наделов (пахотной земли на $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ хольда, а в некоторых местах, более богатых землей — на 4 хольда). Весной 1803 года Придворная Канцелярия по делам Трансильвании высказала свою позицию по этой работе. По наиболее существенным вопросам она соответствовала позициям Губернии.

Проект был поставлен на повестку дня государственного собрания 1810—1811 годов; он был пересмотрен специальной комиссией государственного собрания, которая определила большие, чем в проекте и меньшие, чем по предложению Губернии размеры наделов крепостных крестьян. Однако обсуждение проекта по существу не было возможным в напряженной атмосфере, следовавшей после девальвации 1811 года.

Автор статьи устанавливает, что поместье дворянства Трансильвании в период между 1791—1811 годами оказалось крайне консервативным по этому наиболее важному вопросу политической жизни; в этой области мы напрасно ищем параллель возникших в этот же период в Трансильвании важных программ и документов по модернизации дворянства, завоеванию национальной независимости и развитию национальной культуры.

ZS. TRÓCSÁNYI

CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DU RÈGLEMENT DES REDEVANCES SERVILES EN TRANSYLVANIE

(Les travaux de la commission régulière déléguée par la diète de 1790/91
pour l'exécution du règlement)

Resumé

La présente étude décrit l'une des étapes de ces tentatives qui visaient à régler les redevances serviles en Transylvanie, c'est à dire *le premier essai entrepris sous ce rapport par la noblesse terrienne de Transylvanie*. La diète de 1790/91 confia à des commissions régulières la mission de tirer au clair les problèmes ne pouvant être traités à la diète qu'à condition d'être discutés d'avance. Tel fut entre autres la question du règlement des redevances serviles. Ce fut en 1793 que la commission venait de jeter les fondements de ses travaux; elle présenta (en rapport avec la catégorisation des localités) l'étendue de la tenure servile en 4—10 arpents cadastraux de labours et en $1\frac{1}{2}$ à 3 arpents cadastraux d'herbage; quant aux corvées dues par les serfs elle les définit en deux jours de charriage et en trois jours de corvées à bras, prestation à acquitter par semaine.

Fondé sur ces principes et sur les remarques du gouverneur de Transylvanie, György Bánffy, trouvant trop modeste l'étendue de la tenure serve, Imre Pelei, noble moyen de la Transylvanie du Nord élaborà en 1793—94 le rapport servant de base audit règlement discuté par la commission en 1794—95. L'élaboration définitive précisa l'étendue de la tenure entière en 1 1/2 à 6 arpents cadastraux pour les labours et en 1 1/2 à 3 1/2 arpents cadastraux pour les herbages; quant aux prestations en corvée des serfs elle se tenait à la décision née en 1793 tout en fixant les redevances des colons en 25 à 35 jours corvéables par an; l'élaboration ne manqua pas de régler par le détail les autres redevances serviles. Envisagé dans son ensemble le projet de règlement s'affirma beaucoup plus parcimonieux que celui exécuté en Hongrie: pour les 1/4e et 1/5e de la tenure entière la corvée à acquitter en Transylvanie fut beaucoup plus élevée qu'en Hongrie où cette prestation se limita à un jour de charriage ou à deux jours de corvée à bras dus par semaine. Comparée aux principes fondamentaux du projet présenté par les Ordres la nouvelle prise de position du gouverneur Bánffy n'en marque aucune divergence essentielle.

Le projet devait être inscrit à l'ordre du jour de la diète convoqué pour 1794—95; cependant, sous l'effet des arguments de Rosenfeld, conseiller de la chancellerie de la Cour de Transylvanie, une résistance s'y fit prévaloir de la part de la Cour; cette résistance vaincue la diète se refusa quand même à insérer l'affaire dans son programme. Dans la suite c'étaient les autorités gouvernementales qui se mirent à étudier le projet, vu qu'entre 1795 et 1810 les diètes de Transylvanie ne s'étaient pas occupées de l'examen des travaux effectués par les commissions. Sollicité pendant plusieurs années le Gubernium fut le premier à préciser au printemps de 1802 sa prise de position: quant à la mesure de la corvée il ne fit aucune remarque de fond, mais n'omit pas de suggérer une augmentation modeste de la tenure (1/2, 1 1/2 arpents cadastraux, au cas des régions plus riche en terre l'augmentation proposée fut de 4 arpents cadastraux). Ce fut au début de 1803 que la chancellerie de la Cour de Transylvanie se déclara, elle aussi, sur les travaux tout en manifestant quant à l'essence du problème un plein accord avec le Gubernium.

La diète de 1810/11 mit enfin à l'ordre du jour la discussion du projet. La révision en fut exécutée par une commission diétale qui fixa l'étendue de la tenure servile suggérant un accroissement par rapport au projet original et une diminution en comparaison de celui prévu par le Gubernium. Cependant en raison d'une atmosphère tendue développée à la suite de la dévaluation de 1811 on n'en vint pas à une discussion à fond.

Pour terminer l'auteur de l'étude constate que la noblesse terrienne de Transylvanie s'affirma être entre 1791 et 1811 fort conservatrice à juger ce problème crucial de la vie politique; nous avons beau chercher les parallélismes des phénomènes se présentant à cette époque, tels que la progression de la noblesse, l'indépendance nationale, le développement de la culture nationale, etc.

KÖVÁGÓ LÁSZLÓ

Államszövetségi tervek a Tanácsköztársaság idején

Az első világháború végén a Délkelet-Európára — a Duna-medencére és a Balkánra is — kiterjedő forradalmi erjedésben sajátosságosan keveredtek az e területen még le nem zárult polgári forradalom feladatai a már napirendre került szocialista forradalom célkitűzéseivel. E feladatok között, s az eseményekre gyakorolt hatásában egyik legfontosabb szerepe kétségkívül a nemzeti-ségi kérdésnek volt, amelynek lényegét az orosz és a német birodalom közötti területen élő, részben e két birodalom, részben az Osztrák-Magyar Monarchia, részben pedig török elnyomás alatt élő kis nemzetek nemzeti szuverenitására, önrendelkezésre irányuló törekvése képezte. Ennek a törekvésnek le nem becsülhető hatása volt a forradalom kimenetelének eldöntésében; hogy polgári-kispolgári vezetés alá kerülve megreked-e a polgári demokratikus forradalom több-kevesebb vívmányának megvalósításánál, vagy pedig a munkásosztály hegemoniája alatt továbbfejlődik szocialista irányba, megvalósítja a radikális tömegmozgalmak célkitűzéseit: államosítja a gyárakat, bankokat, kisajátítja és felosztja a földeket, megdönti a kizsákmányolók hatalmát.

Ismeretes, hogy a forradalom megrekedt polgári demokratikus fokon. Az igazságos nemzeti felszabadító, függetlenségi és egyesítő törekvések — miután 1918-ban a Monarchia összeomlásával megnyílt céljaik megvalósításának lehetősége — a polgárság-kispolgárság vezetésével hódító nacionalista keretek között valósultak meg, s a régi nemzetiségi problémák helyébe újakat hoztak létre.

Kis, nemzetinek nevezett államok jöttek létre, amelyek közül azonban csak egyesek voltak valóban nemzetiék — azok, amelyeknek polgársága nem rendelkezett elegendő erővel ahhoz, hogy más nemzetiségeket is uralma alá hajtson, illetve megtartsa őket uralma alatt (Bulgária, Magyarország, Ausztria, Albánia). Mindazon államok, amelyeknek polgársága elegendő erővel rendelkezett (bár ez az elegendő erő néha tulajdonképpen csak abból állt, hogy a háta mögött érezte az antant gazdasági és katonai erejét), hogy saját nemzeti területének egyesítésén túl idegen, vagy vegyes lakosságú területekre is kiterjessze uralmát, meg is tette azt.

A csehszlovák polgárság a saját nemzeti területek feletti uralom megvalósításán túl Kárpátukrajnát, magyarok és németek által lakott területeket, valamint az országát a magyar—osztrák határvidéken át Jugoszláviával összekötő korridort szándékozott bekebelezni. A román polgárok és bojárok a polgárháborútól és intervenciótól legyengült Oroszország, valamint a háborúban vesztes Bulgária és Magyarország rovására akarták nemzeti területeiken túl megnövelni a Román Királyságot, a szerb polgársággal a Bánáton kaptak hajba. Szerbia, illetve az 1918 december 1-én megalakult Szerb, Horvát, Szlovén Király-

ság jugoszláv nemzeti területeken túl osztrák, magyar, bolgár, albán területek megszerzésére törekedett. Ugyanakkor a nála is erősebb Olaszország a jugoszláv tengerpartból akart minél nagyobb darabot bekebelezni. (Persze nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy hasonló indítékoktól vezérelve a magyar polgári-földbirtokosi vezető réteg is igyekezett — csak siker nélkül — az antant támogatását megszerezni az integer Magyarország megőrzéséhez, több milliónyi nem magyar lakosság feletti uralom meghosszabbításához.)

Jól ismert történelmi tények ezek, bár értékelésük az elmúlt közel fél évszázad alatt, s az utolsó két évtizedben is igen nagy eltéréseket mutatott.

Bennünket azonban most nem az a polgári-kispolgári nemzetiségi politika érdekel, amely az első világháború után Délkelet-Európában győzelmeskedett, hanem az, amelyet a kibontakozó szocialista forradalom erői szegeztek szembe a polgári nemzetiségi politikával és akartak megvalósítani. A kérdés jórészt elvi jelentőségű, mert olyan tervekről, elgondolásokról van szó, amelyek nem valósultak meg, bár a Magyarországi Tanácsköztársaság gyakorlati politikájában a délkelet-európai nemzetek szocialista együttélésének problémája napirenden levő feladatként is szerepelt.

*

1919 márciusában a nemzeti igények túlburjánzása, a szinte minden határterületre, gazdasági és hatalmi kérdésre kiterjedő nemzeti surlódások közepette Délkelet-Európában megjelent egy állam, amely szembefordult a nacionalizmussal. A nacionalista önzés uralmának láncsa először szakadt meg a Duna-medencében, hogy olyan rezsimnek adja át — egyelőre csak kis területen és rövid időre — a helyét, amely nemzetének boldogulását nem más nemzetek rovására akarta elérni, hanem arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szomszédos országok, a különböző nemzetiségű munkások, szegényparasztok és értelmiségiek csak békés egyetértésben, egymást támogatva oldhatják meg szociális, gazdasági és nemzeti problémáikat. Olyan rendszer jött létre, amely kinyilvánította, hogy a szomszédos népekkel a tanácsok föderatív köztársaságának, államszövetségének kiépítésére törekszik.¹

A Duna-medencében és a Balkánon élő kis népek államszövetségben való egyesülésének eszméje nem volt új gondolat. Amikor ezt megállapítjuk, nem az olyan államszövetségi tervekre gondolunk, mint pl. a Monarchia átszervezésének trialista koncepciója, vagy a Naumann-féle Mitteleurópa terv, amelyek az osztrák, illetve német nagyhatalmi törekvéseket voltak hivatva kiszolgálni, s nem a délkelet-európai kis népek nemzeti egyesülését, nemzeti létük kiteljesedését, hanem elnyomásukat valószínűsítették volna meg. Nem egy elgondolás született ezzel szemben az érdekelt kis népek körében, amely Délkelet-Európa — fejlődésükben gátolt, elnyomott — kis nemzetekének problémáját, nemzeti egyesülését, függetlenségét államszövetség keretében vélte megoldhatónak. Azokra a tervekre gondolunk, amelyek, elvetve a hegemonista törekvéseket, őszintén meg akarták valósítani a nemzetek egyenjogúságát, s ezért abból indultak ki, hogy a) Délkelet-Európa lakossága nemzetiségileg nagymértékben kevert a történelmi fejlődés folyamán (migráció, török előli menekülés, felszabadított területek betelepítése stb. útján) az egyes nemzetek annyira beékelődtek egymásba, a határterületek lakossága gyakran olymértékben kevert, hogy homogén lakosságú

¹ A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai (MMTVD) 6/B kötet. Budapest. 1960. 155. l. — A Tanácsok Országos Gyűlésének határozata.

nemzeti államok kialakítása, minden nemzetet egyaránt kielégítő etnográfiai határok meghúzása lehetetlen; b) az itt élő és külön-külön kislétszámú, gyenge, gazdasági és kulturális fejlődésükben elmaradott népek nemzeti fejlődése csak oly módon képzelhető el, ha egyesítik erőiket és így szerzik meg politikai és gazdasági függetlenségüket az őket elnyomó, megosztó és kizsákmányoló nagyhatalmakkal szemben.

Az érdekelt nemzetek köréből kiinduló, azok általános érdekeit szolgáló államszövetségi tervek közé tartozik a Kossuth nevéhez fűződő Duna-konföderációs terv, amely a haladó szerb, román és horvát politikusok (Bălcescu, Ghica, Garašanin, Mihajlo fejedelem, Orešković) egyetértésével is találkozott. Ausztria válságának, valamint az osztrák—francia és osztrák—porosz ellentéteknek kihasználásával a hatvanas években egyes cseh radikálisok (Frič, A. Kolík) Ausztria szétzúzása után egy közép-európai föderációban látták nemzetük szabad fejlődését megvalósíthatónak. Ugyanebben az időben egy Ausztria-ellenes horvát áramlat (I. Tkalac terve) a délszlávok egyesülését a dunavölgyi-balkáni államok szövetségének keretében képzelte el.

A Monarchia létét igenlő szláv és román nemzeti mozgalmak is Magyarország és a Monarchia föderatív átszervezésének útján keresték nemzeti fejlődésük megoldását, így pl. az 1861-es szlovák és román program, az Egyesült Szerb Ifjúság és a Svetozar Miletić vezette szerb liberális mozgalom, vagy már a XX. század elején Aurel C. Popovici terve stb.

A marxista ideológiai alapon álló munkásmozgalomnak is voltak tervei a nemzetiségi kérdés rendezésére. Az osztrák szociáldemokrácia 1899. évi brnoi (brünni) programjában a történelmi tartományok helyébe etnikai elv alapján kialakított autonóm közigazgatási egységek felállítását, valamint a nemzeti kisebbségek védelmét követeli. Ebből a programból dolgozott ki azután részletes tervet Karl Renner, valamint Otto Bauer. Ők a Monarchia lakosságának nagyfokú nemzeti kevertségét figyelembe véve a vegyes lakosságú tartományokban nemzeti autonóm kerületek felállítását tartották szükségesnek, ezenkívül a nemzeti kisebbségek jogait igyekeztek biztosítani azzal az elgondolásukkal, hogy az azonos nemzethez tartozó egyének, lakóhelyüktől függetlenül, kataszteri jegyzékbe foglalva személyi autonómiát is élveztek volna. Ez az elgondolás alig foglalkozott a nemzetek gazdasági és szociális problémáival. A nemzeti kérdést leszűkítve lényegében nyelvi és kulturális kérdésnek tekintette. Lenin élesen bírálta a nemzeti autonómia eszméjét, mert a nemzeti kúriákban való elhatárolás a nacionalizmus felé hajtja az embereket.

Az imperialista hatalmak balkáni érdekütközése miatt e terület népei igen erős külső nyomásnak voltak kitéve, Az államhatárokat a nagyhatalmak saját érdekeik szerint húzták és változtatták meg. A görögök, románok és délszlávok milliói éltek nemzetüktől, nemzeti államuktól elszakítva, Törökország és a Monarchia elnyomása alatt. Nemzeti létük emiatt nem bontakozhatott ki szabadon. A balkáni népek szociáldemokrata pártjai népeik nemzeti egységének, nemzeti fejlődésének útját keresve, az 1910 januárjában Belgrádban megtartott első balkáni szociáldemokrata konferencián, majd az 1911. október 5-én szintén Belgrádban megtartott újabb kongresszust előkészítő értekezleten kidolgozták a balkáni államok föderatív köztársaságának megalkotására irányuló tervet. Bulgária, Szerbia, Románia, Görögország szociáldemokrata pártja és néhány kisebb (macedon, montenegroi, török) szociáldemokrata csoport arra az álláspontra helyezkedett, hogy államszövetség létesítése nyújtja a balkáni kis népeknek a legjobb garanciát „a béke megtartására, az imperialista

nyomásnak való ellenállásra és a Balkán általános fejlődésére és haladására.”²

A szociáldemokrata elgondolások szerint mind a balkáni föderatív köztársaságot, mind Ausztria föderatív átalakítását a polgári társadalom keretein belül kellett volna megvalósítani. Azok a várankozások azonban, hogy a szociáldemokraták által vezetett dolgozó tömegek rábírhadják a polgári kormányokat a nemzetiségi problémák békés rendezésére, államszövetség alakítására, vagy pedig, hogy a proletariátus állhat a nemzetiségi problémák megoldásának élére, nem teljesültek.³

A nacionalista polgári vezetés a XX. század elején mind jobban hatása alá tudta vonni a délkelet-európai országok dolgozó tömegeit. A nemzeti problémák rendezése dinasztikus, hódító háborúk keretében valósult meg. A balkáni háborúk és az első világháború idején a délkelet-európai nemzetiségi kérdés megoldására irányuló tervek között mindinkább az elkülönülő kis, polgári államok alakításának gondolata került előtérbe, a kis nemzetek államszövetségének eszméjével szemben.

A polgári nacionalizmus alapját, kiindulópontját jelentő jogos nemzeti törekvések mindinkább hódító nacionalizmussá, más nemzetekkel szemben türelmetlen sovinizmussá fajultak. S az ellenségeskedéseknek az emberekre gyakorolt mindennapos hatása annál erősebben érvényesülhetett, mert ellenkező előjelű hatás hosszú ideig úgyszólván el sem juthatott hozzájuk, hiszen a szociáldemokrata pártok vezetői az első világháború kitörése után részben szociálszovinistákká lettek, amennyiben pedig megmaradtak internacionalista platformon, gyakran nem voltak elég határozottak, s az államapparátus is megakadályozta, hogy hangjuk eljuthasson a tömegekhez.

Az első világháború azonban nemcsak a nacionalista szenvedélyeket szította, hanem egyúttal az internacionalizmus iskolája is volt. A Monarchia és Németország milliós katoná és hadifogoly tömegei, később más intervenciós hatalmak katonái is, a forradalmi Oroszországban internacionalista tűzkeresztségen estek át. Az elhúzódo háborúval való szembefordulás, a békeharc s a mindinkább erősödő szociális követelések is szövetségessé, harcostársakká tették a Monarchia különböző nemzetiségű dolgozóit.

Az Ausztria-Magyarország egész területére kiterjedő, s minden nemzetiségének milliós dolgozó tömegeit megmozgató 1918 januári és júniusi általános sztrájkok, az 1918. február 1. és 3-án lezajlott cattaroi nagy tengerészfelkelés, a harci célokban való egyetértés, a nemzetközi egység jegyében zajlott le. E mozgalmak nemzeti jellegű célkitűzései is a dolgozók nemzetközi egyetértését tükrözik. A szovjet békekezdeményezések nyomán az annexiók és hadisarc nélküli haladéktalan békekötést s a nemzetiségi problémáknak, a vitás területi és határkérdéseknek a nemzeti önrendelkezési jog alapján való megoldását követelték.

Ezek a megnyilvánulások arra mutattak, hogy a különböző nemzetiségű dolgozó tömegek: délszlávok, csehszlávok, románok, lengyelek, olaszok, magyarok, sőt a németek is, nemzeti törekvéseik megvalósítását nem olyan módon —

² Istorijiski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, VI. tom. Beograd 1951. 281. l.; *Dimitir Blagoev*: Izbrani proizvedenija, II. tom. Szófia é. n. 596. l.

³ Az 1918 előtti államszövetségi tervek vonatkozólag lásd: *F. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov*: Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg. Beograd, 1960. 93—98, 140—141. stb. l.; *Mérei Gyula*: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840—1918. Budapest, 1965.

hódítások és újabb nemzetiségi súrlódási felületek kialakításának útján — képzelték el, ahogyan az az első világháború után a nacionalista burzsoáziák vezetésével végbement. Az önrendelkezés számukra azt jelentette, hogy minden nép szuverén módon, maga intézze saját ügyét, anélkül, hogy más nép, idegen állam akadályozná ebben, de anélkül is, hogy maga más népeket elnyomna.

Ennek az irányzatnak a hangja mind jobban elveszett a fokozatosan erősödő nacionalista követelések kórusában, híveinek nagy részét is hatásuk alá tudták vonni a nacionalista irányzatok. Ezeknek az embereknek a nacionalizmusból való kiábrándulása azonban hamarosan megkezdődött. Rövid idő alatt rádöbbenetek arra, hogy a burzsoázia a nemzeti önrendelkezési elvet csak addig hangoztatja, amíg az osztályérdekei szempontjából hasznosnak látszik, de azonnal elveti azt, amint hegemonista törekvései számára akadályt jelent. E kiábrándulók hangulatát, az igazságra rádöbbenését érzékeltető cikket közölt 1919 áprilisában a csehszlovák szociáldemokrata baloldal lapja. Kifejti, hogy a szovjet béke delegáció által Breszt-Litovszkban követelt nemzeti önrendelkezés Csehországban is örömteli visszhangot váltott ki. „Akkor mi — folytatja a cikk — önrendelkezésre, önálló államiságra vágytunk. A nép meg volt győződve, hogy egyesülni fog a szlovák ággal. Senki sem beszélt azonban arról, hogy ebben az új államalakulatban lengyelek, ukránok, magyarok lesznek. Maga az »önrendelkezés« szó egyszerűen azt jelenti, hogy minden nemzet maga határozza meg sorsát, létének további útját ... Amikor Habrmann, Klofáč, Staněk megjöttek Párizsból, ahol meggyőződtek arról, hogy többet érhetünk el, mint amit kívántunk, megszűnt a nemzetek önrendelkezésére való hivatkozás, ellenben a gazdasági szükségességet szajkózták, mégpedig annál jobban, minél erősebb lett az imperialista törekvések vonala a burzsoá politikában. A jelenlegi hazai és nemzetközi helyzet arra mutat, hogy ez a gazdasági szükségesség a viszály almájává válik.”⁴

A néptömegek ösztönös nemzeti törekvésének általános fogyatékossága volt 1918-ban, hogy nem rendelkezett az egyes népekre vonatkozó saját programmal, politikai vezetéssel, csak azzal a jelszóval, amelyet a bolsevik párt adott ki. E jelszó népszerűsége azonban olyan hatalmas volt, hogy annak még a nacionalista mozgalmak, polgári pártok sem tudtak ellenállni, s 1918-ban már szinte minden politikai mozgalom jelszavainak élén a nemzeti önrendelkezési jog követelése állott. Ez viszont többek között azzal a következménnyel járt, hogy minden nacionalista mozgalom úgy értelmezte a nemzeti önrendelkezést, ahogy az számára a leghasznosabbnak bizonyulhatott. A magyar polgári liberális nacionalizmus Magyarország integritásának megőrzésére, a szerb és horvát nacionalista irányzatok minden olyan területnek a szerb, illetve délszláv államhoz csatolására kívánták felhasználni, amelyen, akár elenyésző kisebbségben is, szerbek, horvátok éltek. A román nacionalisták az önrendelkezési jog alapján a Tisza vonaláig akarták a Román Királyság határát kiterjeszteni, stb.

A tömegmozgalomban is megfigyelhető, hogy azoknak tartalma 1918 folyamán mind erőteljesebb nemzeti töltést kap. A munkás és paraszt tömegek kezdeti spontán háborúellenes megmozdulásai, amelyek mind szervezettebbé és erőteljesebbé válva egyre több szociális követelést vetettek föl, különösen 1918 május—júniusától mind határozottabb nemzeti színeződést, nemzeti differenciálódást mutatnak. S a nemzeti jelszavakban a nemzeti önrendelkezés elvi követelését mindjobban a polgári nacionalista célkitűzések konkretizálják. A szociál-

⁴ Sociální Demokrat, 1919 ápr. 11. — Jaká bude republika socialistická?

demokrata pártok általában nem tudtak a nacionalista áramlatokkal szembe szállni és internacionalista tartalommal megtölteni a nemzeti követeléseket.

Magyarországon az MSzDP, saját nemzeti koncepció híján 1918 október végén a polgári radikálisok Jászi Oszkár által kidolgozott nemzetiségi programját fogadták el, amelynek központi gondolata Magyarország integritásának megőrzése volt, s az önrendelkezési elvet úgy szerette volna alkalmazni, hogy megakadályozza a szomszédos nemzetek jogos, történelmileg szükségszerű egyesülését. A cseh és szlovák szociáldemokraták többsége a Masaryk vezette csehszlovák polgári nacionalista nemzeti mozgalom támogatójává vált. A cseh szociáldemokrata vezetők „az össznemzeti szolidaritás” és „a nemzet valamennyi osztályának és rétegének egyetértő együttműködése” jelszavát hangoztatva vettek részt az 1918 júliusában megalakult és a nacionalista polgárság által irányított prágai Csehszlovák Nemzeti Bizottság munkájában. A szlovák szociáldemokrata vezetők az 1918. október 30-án Martinban (Turócszentmártonban) megalakított Szlovák Nemzeti Tanácsban vállalták a csehszlovák polgári nacionalizmus támogatójának szerepét. — A horvát és szlovén szociáldemokrata párt a zágrábi Nemzeti Tanácsban — feledve a délszláv szociáldemokraták a délszláv, illetve balkáni köztársaságok szövetségének megvalósítására irányuló célkitűzéseit — a polgári tervek feltétel nélküli kiszolgálója lett, s a délszláv egyesülésnek a nép várározásával ellentétes módon való megvalósulását segítette. Az osztrák szociáldemokrata párt — miután tehetetlenül végignézte, hogyan omlanak össze a Monarchia megmentésére irányuló föderációs tervei — hátat fordított a Duna-medencének és a Balkánnak, s az Anschluss gondolatával kezdett foglalkozni.

A jugoszláv szociáldemokraták egy része nem adta ugyan fel internacionalista elképzeléseit, azonban nem is tudott azoknak érvényt szerezni. A háború előtt kidolgozott balkáni föderáció eszméjéhez való ragaszkodást tükrözi az a nyilatkozat, amelyet 1918. november 6-án az Olasz Szocialista Párt 3, és a jugoszláv szociáldemokrata párt 9 képviselője írt alá Párizsban. A nyilatkozat Délkelet-Európa szociáldemokratái előtt álló közvetlen feladatnak tekinti, hogy „megalakítsák a balkáni köztársaságok konföderációját, amelyet a dunai államok föderációjává kell kibővíteni.”⁵

A Szerb Szociáldemokrata Párt központi vezetősége közvetlenül a jugoszláv egységnek a Szerb, Horvát, Szlovén Királyság proklamálásával való megvalósítása utáni napon határozatban nyilvánította ki, hogy a jugoszláv népek egyesülése „csak minden balkáni nép balkáni köztársaságok föderációjában való egyesülésével és a többi szomszéd néppel való békés egyezmények és föderáció megkötésével tekinthető teljes értékűnek.”⁶

Mindkét állásfoglalás az első világháború előtt kialakított balkáni polgári demokratikus köztársaságok föderációjának eszméjét eleveníti fel. Nem ismeri fel azonban, hogy a polgárság már a jugoszláv egység más jellegű megoldását választotta, s azt sem, hogy az adott körülmények között a szomszéd népekkel való békés egyezmények hangoztatása nem lehetett elegendő a céljaik elérésére fegyveres erővel törő polgári nacionalista irányzatok ellen.

A Román Szocialista Párt vezetősége arra törekedett, hogy a nemzeti kérdést a szocialista forradalom érdekeinek rendje alá. 1918. november 16-án

⁵ Gradja o stvaranju jugoslovenske države (1. I. —20. XII. 1918). Összeállították: Dr. D. Janković, Dr. B. Krizman. Beograd. 1964. 492. 1

⁶ Uo. 678. 1.

kiadott Traiască Socialismul nevű lapjának első számában a vezércikk a romániai dolgozók elé példaként állítja az oroszországi forradalom mellett a bukovinai és erdélyi románok forradalmi mozgalmát, mint amely a népek közötti ellenségeskedések felszámolását és a munkások kizsákmányolásának megszüntetését tűzte ki célul. Jelszavaiban a romániai forradalmat, a román szocialista köztársaságot, a nemzetközi szocializmust és az európai föderatív köztársaságot élteti.⁷

A háborúból viszonylag erős hadsereggel kikerült reakciós román királyi kormányzatnak elegendő ereje volt ahhoz, hogy a fellendülőben levő romániai forradalmi mozgalommal s a Szocialista Párt forradalmi vezetőségével szemben terrorisztikus módszereket alkalmazva lépjen fel. 1918. december 26-án (a görögkeleti naptár szerint 13-án) fegyveres erővel, sortűzzel verte szét a munkások sztrájkmozgalmát és bukaresti tüntetését. A Szocialista Párt vezetőit letartóztatta, s közülük 1919 március közepén 52-t állított bíróság elé. A terror alkalmazásával és a párt lefejezésével sikerült elérnie, hogy a Román Szocialista Párt élére 1919 májusában opportunistá vezetőség kerüljön.

A Tanácsköztársaság kikiáltásának idején a szomszédos országok közül egyedül Ausztriában működött — viszonylag kis tömegbefolyású — kommunista párt. Csehszlovákiában a szociáldemokrata baloldal dr. Šmeral vezetésével 1919 elején még csak megkezdte harcát az opportunistá, polgári politika szolgálatába szegődött szociáldemokrata vezetőség ellen. A kommunisták kis csoportokat alkottak. Ezek közül a kladnoi mozgalom volt a legerősebb, ahol Alois Muna, az OK(b)P cseh szekciójának egykori elnöke törekedett az erősen baloldali szociáldemokrata szervezetet a kommunista szervezkedés bázisává tenni. Romániában a rendőri-katonai terror csírájában igyekezett elfojtani a kibontakozó kommunista mozgalmat. Már 1919 január végén bebörtönözte a mozgalom szervezésére hazaérkezett Arion Pescariut, az OK(b)P román szekciójának vezetőjét más hazatért kommunistákkal együtt, és sikerült késleltetnie az internacionalista forradalmi munkásmozgalom szervezeti kialakulását. Jugoszláviában a szociáldemokrata pártok erős baloldala, valamint a Szovjetországból hazatért jugoszláv kommunisták által 1919 március elején megalakított illegális kommunista Pelagić Szövetség az erők összegyűjtésénél tartott, hogy 1919 április végén, a jugoszláv szociáldemokrata pártok egyesítő kongresszusán megalakítsák a JKP elődjét, Jugoszlávia Szocialista (kommunista) Munkáspártját.

Ilyen körülmények között kezdte meg 1918 november végén a Kommunisták Magyarországi Pártja internacionalista, osztályharcos szervező és propagandamunkáját, hogy 1919 márciusában — a polgári demokratikus kormányzat teljes csődbejutása után — a MSzDP-vel egyesülve, annak baloldali és centrista vezetőivel együtt megkísérelje, hogy — Kun Béla szavaival — „megteremtsen egy területet, ahol a tagadás megvetheti a lábát a kapitalizmusmal szemben és nemcsak megdöntheti a kapitalista világot itt Magyarországon, hanem majd kiindulópontja lehet nyugat felé a nemzetközi proletárforradalomnak”.⁸

A magyar kommunisták a baloldali és centrista szociáldemokratákkal

⁷ PI Archivum. A bukaresti Párttörténeti Intézettől kapott filmtekercsen található felvétel; V. Liveanu: 1918. Din istoria luptelor revoluționare din România. București. 1960. 372. l. — Liveanu csak a romániai forradalomra vonatkozó felhívásokat, jelszavakat közli, a nemzetköziség és a föderatív államszövetség jelszavainak közlését mellőzi.

⁸ Kun Béla: A Magyar Tanácsköztársaságról. Bpest. 1958. 187. l.

abban a szilárd meggyőződésben kiáltották ki a proletárdiktatúrát, hogy Közép- és Délkelet-Európa országainak dolgozó tömegei, egymással internacionalista szövetségben készek megdönteni burzsoáziájuk uralmát, saját kezükbe venni sorsuk további irányítását. Meggyőződésüket arra alapozták, hogy az új államok 1918 végén megalakult kormányai sehol sem tudtak még végetvetni a forradalmi mozgalmaknak. A tömegek harca tovább folyt: a munkásság a gyárak szocializálását, 8 órás munkanapot, tűrhető bért, a szegényparasztság földosztást, a dolgozók összessége igazságosabb társadalmi gazdasági rendszer megvalósítását követelte, míg a Monarchia megdöntésével hatalomra került nacionalista polgárság-kispolgárság a gazdasági-társadalmi rendszerben minden érdekeit sértő változás megakadályozására törekedett. A forradalom tehát 1919 márciusában még nem zárult le, kimenetelét a következő hónapok harcainak kellett eldöntenie.

A magyar kommunisták bizakodását nagymértékben erősítette a tudat, hogy a szomszédos országokban személyes ismerőseik, az oroszországi forradalomban megedződött harcostársaik álltak a kommunista szervezkedés élvonalában, akikkel már Moszkvában tervezgettek itthoni forradalmi feladataikról, azok összehangolásáról, a szocialista államok internacionalista szövetségének megalakításáról, s hazatérésük után szoros kapcsolatban állottak egymással. Olyan várákozás élt bennük, hogy a szocialista forradalomnak láncreakcióként kell végighaladnia az európai országokon keletről — Szovjetországból — nyugati irányba, és úgy gondolták, hogy e láncreakcióban Magyarország az első láncszem. Abban reménykedtek, hogy a magyarországi példa meg fogja gyorsítani a forradalmi mozgalmak szocialista irányba való kibontakozását.

Ezt a várákózást a baloldali és centrista szociáldemokraták is magukévá tették. A proletárdiktatúra kikiáltásáról határozatot hozó Munkástanács-ülésen mondotta Garbai Sándor: „Az a meggyőződésünk, hogy úgy a szerb, mint a román, német és cseh elvtársakra, de nem kételkedünk abban, hogy az olasz és francia elvtársakra is a mi döntő elhatározásunk nem tévesztheti el hatását. Kell, hogy érlelő hatása legyen ennek a mi elhatározásunknak, kell, hogy a nagy nemzetközi kapcsolat megteremtésével ledönthessük az imperializmus uralmát.”⁹

A forradalom továbbterjedése a Tanácsköztársaság politikájának központi gondolata volt. A tanácskormány tagjai a Magyarországi Tanácsköztársaság létfeltételének biztosítását a szocialista forradalomnak a szomszédos országokban való közeli győzelmétől várták.

A magyar tanácsállamot „a szocializmus előretolt bástyájának” tekintették, amelyről majd átesap a proletárforradalom tüze a szomszédos országokon keresztül nyugat felé, amelynek feladata biztosítani a szocializmus győzelmét Közép-Európában.¹⁰ Ilyen körülmények között elsőrendű jelentőséget kapott a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája. Milyen volt ez a politika?

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a nemzetiségi kérdés, a nemzeti-ségi politika 1919. március 21-én teljesen új, szélesebb tartalmat nyert Magyarországon. Amíg a polgári demokratikus forradalom magyarországi belügynek, az ország területi integritásáért vívott harc részének tekintette, addig a Tanácsköztársaság politikájában a nemzetközi proletárforradalomért folytatott harc

⁹ Az egység okmányai. Bpest 1919. 3. 1.

¹⁰ *Kun B.*: i. m. 494. és 508. l.

részévé, a Duna-völgyi nemzetek szocialista együttélésének kérdésévé vált. Ennek a politikának elvi irányvonalát röviden a következőkben lehetne összefoglalni:

A nemzetiségi kérdés lényegében osztálykérdés, amely az osztályellentétek felszámolásával oldódik meg. Végső megoldását az államhatárok eltüntetésével a proletár világforradalom hozza meg. A nemzetek önrendelkezési joga a kapitalizmus viszonyai között a burzsoázia önrendelkezési jogát jelenti, s ez szükségszerűen kapitalista célok, imperialista rablóöszönök fölkeltéséhez vezet. A nemzeti önrendelkezés eszméjével a proletárok, dolgozók önrendelkezési jogának eszméjét állította szembe, ami tulajdonképpen a hatalomnak a proletariátus részéről való elfoglalását, a szocialista forradalom megvalósítását jelentette. A hatalomra jutott proletariátus azután nemzetté szerveződik és hatalmával az önrendelkezés jelszavát arra használja fel, hogy a világ — vagy egy nagyobb terület — dolgozóit a nemzetközi forradalom tüzeiben egységbe kovácsolja, illetve átmeneti megoldásként a nemzeti tanácsköztársaságokat föderatív államszövetségben egyesíti.¹¹

Ennek az elvi irányvonalnak legfontosabb megnyilvánulásait a következőkben lehetne összefoglalni:

1. A nemzetiségi politika, a nemzetközi kapcsolatok alapjává a gyakorlatban is az internacionalizmus, a nemzetközi proletariátussal való kapcsolatok kiépítése vált. A Tanácsok Országos Gyűlése határozatban nyilvánította ki, hogy a Tanácsköztársaság természetes szövetségésének tekinti a „proletár-államokat”, hogy valamennyi állam dolgozóival békében kíván élni, nemzetközi szolidaritásukra támaszkodik és védelmük alá helyezi magát.¹²

Alkotmányban rögzítette, hogy a Tanácsköztársaság a külföldi forradalmároknak menedékjogot biztosít, s hogy minden külföldi proletárnak megadja a magyar proletárokat megillető jogokat.¹³

A Tanácsköztársaság internacionalista nemzetiségi politikájának egyik legkifejezőbb megnyilvánulása a nem magyar forradalmárok szervezeteinek és szövetségüknek, a Magyarországi Nemzetközi Szocialista Föderációnak megalakítása és a nemzeti szekciók tevékenységének messzemenő támogatása volt.

2. A különböző nemzetek együttélését föderatív államszövetség keretében kívánták megoldani. A Tanácsok Országos Gyűlése határozatban mondta ki, hogy a tanácsok föderatív köztársaságának, államszövetségének kiépítésére törekszik — mint átmeneti megoldásra —, „amíg a nemzetközi proletárforradalom az egységes nemzetközi proletár tanácsköztársaságot lehetővé teszi”.¹⁴

Az alkotmány 3. §-a szerint „a Tanácsköztársaság szabad népek szabad szövetsége”, „célja a dolgozók nemzetközi tanácsköztársaságának megvalósítása”. Az alkotmány 88. pontja szerint „a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság nem állja útját annak, hogy a főlzabaduló területek népeiségük és gazdasági erejük folytán erre képes nemzetei a Tanácsköztársasággal szövetséges külön tanácsköztársaságokat alkossanak”.¹⁵

¹¹ Lásd: Vörös Újság 1918. dec. 25. — Burzsoá vagy proletár önrendelkezés; uo. 1919. máj. 22. — Sovinizmus és proletárdiktatúra; Kun Béla beszéde a pártprogramról 1919. máj. 14-én MMTVD VI/A köt. 493. l.; A Tanácsok Országos Gyűlésének határozata. A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója. Bpest. 1919. 114—116. l.; Tanácsköztársaság 1919 június 29. — A Magyarországi Szocialista Tanácsköztársaság Alkotmánya.

¹² MMTVD 6/B köt. 155. l.

¹³ Uo. 214—215. l.

¹⁴ Uo. 155. l.

¹⁵ Uo. 214, 222. l.

3. A szomszédos népekkel, országokkal való vitás nemzetiségi problémák rendezése érdekében, a „dolgozók önrendelkezésének elve” alapján (ami ebben az esetben gyakorlatilag a nemzeti önrendelkezés elismerését jelentette) lemondott a területi integritás politikájáról és arra törekedett, hogy „a Monarchia területén képződött nemzeti államok” egymáshoz való viszonyukat közös konferencián rendezzék.¹⁶

A tanácskormány külpolitikájában a szomszédos országokkal békés kapcsolatok, kormányaikkal normális diplomáciai viszony megteremtésére törekedett.

4. A Tanácsköztársaság a területén élő nem magyar népcsoportok helyzetének rendezésére a nemzetiségi egyenjogúság és az önrendelkezés elveinek megfelelően egész sor intézkedést hozott.

Az alkotmány szerint a Tanácsköztársaság nem ismer faji vagy nemzeti különbséget. Megszüntette az ország nem magyar lakosaira utaló nemzetiségi megjelölést (amivel azok régi sérelmét orvosolták). Az alkotmány kimondotta, hogy a Tanácsköztársaság „nem tűri a nemzeti kisebbségek bármilyen elnyomását és nyelvük használatának bármilyen korlátozását”. Ezzel szemben mindenki szabadon használhatta anyanyelvét, s minden hatóságot köteleztek „a Magyarországon használatos nyelvek bármelyikén kiállított hozzátartozó beadványt elfogadni s mindenkit saját anyanyelvén meghallgatni és vele tárgyalni”.¹⁷

Az ország területén élő kisebbségek helyzetét a föderációs államszervezési elvnek megfelelő autonómiák alakításával igyekeztek rendezni. Az autonómiák kettős rendszerének kiépítését kezdték meg. „Műveltségének fejlesztésére” minden népcsoport országos tanácsot szervezhetett. Ennek hatásköre kiterjedt a népcsoportokhoz tartozó minden egyénre, bárhol lakott is. E hatáskör azonban kizárólag nyelvi, művelődési kérdésben érvényesülhetett. Az autonómia másik formája a népcsoportok területi önkormányzata volt. Az alkotmány szerint a nagyobb, összefüggő területen többségben lévő nem magyar népcsoport „nemzeti kerületet” alakíthatott, s „a nemzeti kerületek tanácsai önállóan intézik a kérdéses területek beligazgatását, igazgatszolgáltatását és közművelődését”.¹⁸

A Magyar Népköztársaság 1918: X. és 1919: VI. néptörvényét (a ruszin és német autonómiáról) továbbfejlesztve, a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 28-án német és ruszin tanács megválasztását rendelte el, s felhatalmazta a német és ruszin népbiztosságot a német- és ruszinklakta területek választási beosztásának megállapítására.¹⁹

Szóba került három (sőt több) német autonóm kerület felállítása is, végül azonban a Forradalmi Kormányzótanács egy, nyugat-magyarországi német nemzeti kerület felállítását rendelte el.²⁰

Meg kell még említeni, hogy a német és a rövid ideig — az április végén bekövetkezett cseh-szlovák és román megszállásig — fennállott ruszin autonóm kerület mellett gyakorlatilag területi önkormányzat alakult ki Magyarországon

¹⁶ Uo. 155. l. A Tanácsok Országos Gyűlésének határozata.

¹⁷ Uo. 215. l.

¹⁸ Uo. 222. l.

¹⁹ Tanácsköztársaság 1919 április 7. — A Forradalmi Kormányzótanács LXXVII. számú rendelete.

²⁰ Tanácsköztársaság 1919 július 17. — A Forradalmi Kormányzótanács CXXXIX. számú rendelete.

délnyugati csücskében, a muraszombati járásban, ahol a lakosság többsége szlovén (vend) volt. A Muraszombat székhellyel működő Szlovén Munkástanács és a Szlovén Vidék Direktóriuma jogi helyzetét és hatáskörét azonban hivatalosan nem tisztázták.

5. A Tanácsköztársaság internacionalista nemzetiségi politikájából következett, hogy megalkuvás nélkül, az önrendelkezés elveinek megfelelően képviselte a magyar nemzeti érdekeket. A jószomszédság kialakítását tartva szem előtt, békés megoldásokra törekedve igyekezett megvédeni a magyar nép szuverenitását, igazságos területi rendezést elérni, de amikor arra szükség volt, fegyverrel is szembeszállt az imperialista hódító és intervenciók politikával.

Nem kétséges, hogy a Tanácsköztársaság a magyar nép érdekeit, kívánóságát fejezte ki, amikor a békés szomszédi viszony kialakítására nem akármilyen áron törekedett, hanem a minden nép érdekét egyaránt figyelembe vevő önrendelkezés alapján. Amikor a tanácskormány a kialakult helyzet realitását figyelembe véve jószomszédi viszony kialakítását szorgalmazta a szomszédos polgári államokkal, nem hagyott kétséget afelől, hogy a szomszédos nemzetek érdekeinek kölcsönösen megfelelő békés együttélést, a nemzetiségi problémák megoldását, csak a szocialista államok szövetségének megalakítása útján véli elérhetőnek.

A föderatív államszövetség kialakításának nem voltak konkrét tervei, arról csak általános elképzelések éltek, amelyekről azonban a Tanácsköztársaság és a Nemzetközi Szocialista Föderáció egyes vezetőinek megnyilatkozásából, az alkotmányból, a Forradalmi Kormányzótanács egyes rendeleteiből viszonylag határozott képet kaphatunk.

Annak ellenére, hogy a föderáció gondolata nem volt ismeretlen Magyarországon és a szomszédos országokban, bizonyos, hogy a Tanácsköztársaság államszövetségi terve Szovjetország föderatív berendezésének programja alapján született meg.

A Szovjetek III. Összoroszági Kongresszusa 1918. január 25-én jóváhagyta „a dolgozó és kizsákmányolt nép jogának kinyilatkoztatását”, amelynek I./2. pontja kimondja, hogy: „Az Oroszági Szovjet Köztársaság szabad nemzetek szabad szövetségének alapján, mint a nemzeti Szovjet Köztársaságok föderációja alakul meg.”²¹ (Hasonló megfogalmazást láthatunk a Magyarországi Tanácsköztársaság alkotmánya fentebb idézett 3. §-ában.)

A szovjet államban a nemzetek szabad szövetsége nagyobb nemzetek államainak föderatív szövetsége, valamint a kisebb nemzetek, nemzeti kisebbségek autonómiája formájában valósult meg. A föderációk és autonómiák kettős rendszerének későbbi egysége azonban 1919–1920-ban még a Szovjetunióban sem alakult ki világosan. Gyakran az autonómiát is föderációnak tekintették, s ismeretes, hogy Sztálin a föderáció neve alatt autonóm köztársaságok rendszerének kialakítását tervezte.

A még Szovjetországban is tisztázatlan kérdésben 1922-ben Lenin fellépése teremtett rendet, aki határozottan szembeszállt azzal az állásponttal, hogy a szovjet nemzetek szocialista együttélését a nagyobb nem orosz nemzetek autonóm köztársaságainak az Oroszági Szocialista Föderatív Szovjetköztársaságba való belépésével oldják meg.²²

Anélkül, hogy e kérdés részletesebb boncolgatásába kezdenénk, rá kell

²¹ Lenin Művei 26. köt. Bpest. 1952. 438. l.

²² Lenin a nemzetköziségről és hazafiságról. Bpest. 1957. 166–172. l.

mutatnunk, hogy 1917 előtt a nemzetközi munkásmozgalom nem munkálta ki kielégítően a majdan létrejövő szocialista nemzetek együttélésének problémáját. A föderatív államszövetség alakításának gondolata határozott formában Leninél is csak a szocialista forradalom után, 1918 januárjában, A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak kinyilatkoztatása c. tervezetében jelenik meg.²³

A nemzetek együttélésének formáira vonatkozó kérdésekben, az autonómia és föderáció megkülönböztetésében a Tanácsköztársaság tervei, jogalkotásai is bizonytalanságot, tisztázatlanságot árulnak el. Nézzük például Kun Bélának a pártkongresszuson tartott előadását. „Ez az állam — mondotta Kun Béla —, amely klasszikus országa volt a nemzetiségi elnyomásnak, ma föderatív proletárköztársasággá alakult.” És tovább: „Mint a föderatív köztársaság hívei, az egymással szövetséges tanácsköztársaságok rendszerére törekszünk a legteljesebb nemzeti és kulturális autonómiának, önkormányzatnak és függetlenségnek biztosításával.”²⁴

Ami a föderációnak az első idézetben szereplő értelmezését illeti — anélkül, hogy a kijelentésben található egyéb nem szabatos megfogalmazásra kitérnénk — az még valójában nem föderáció, nem államok vagy nemzetek szövetsége. Tanácsmagyarország valójában nem volt szövetségi, föderatív állam, hanem központosított állam volt, amely két nemzeti kisebbségnek területi autonómiát, és minden nemzeti kisebbségnek kulturális autonómiát adott. Ez a kulturális autonómia azonban nem bonthatta meg a területi alapon nyugvó tanácsszervezetet.²⁵

A föderáció kétoldali szerződés. Két vagy több nemzet, illetve állam szerződése államszövetség megkötéséről. A Tanácsköztársaság nevében — és célkitűzéseiben — a föderációnak ez a helyes értelmezése is benne volt. Ez a fenti második idézetből is kiderül. A „Szövetséges” megjelölés a Tanácsköztársaság hivatalos nevében, s a Tanácsköztársaság föderatív állammá való alakulásának deklarálása azonban valójában a magyarországi proletárállam céljait, törekvéseit, nem pedig tényleges helyzetét, államformáját fejezte ki.

Mármost fölmerül a kérdés, hogy milyen területek, mely nemzetek, illetve országok föderalizálásának, Tanácsmagyarországgal való államszövetségre lépésének távlata szerepelt a Tanácsköztársaság vezetőinek elképzeléseiben, terveiben. A kérdést annál inkább fel kell tennünk, mert a Tanácsköztársaság Alkotmánya ad rá ugyan választ, ez azonban nem eléggé világos, inkább félrevezető. Az alkotmány 88. §-a, amint már idéztük, arról szól, hogy a Tanácsköztársaság nem állja útját annak, hogy „a főlsszabaduló területek” nemzeti külön szövetséges tanácsköztársaságokat alkossanak. Ez a megfogalmazás olyan következtetésre vezethet, hogy a történelmi Magyarország „főlsszabaduló területeiről” beszél. Az ilyen értelmezést Rónai Zoltánnak, az alkotmánytervezet előadójának, a Tanácsok Országos Gyűlésén elhangzott egyik főlsszólása is megerősítheti.²⁶

²³ Lenin Művei 26. köt. 438. l.

²⁴ MMTVD 6/B köt. 18. l.

²⁵ U.o. 221—222. l. — A Tanácsköztársaság Alkotmányának 84. és 86. §-a.

²⁶ A Tanácsok Országos Gyűlésén az alkotmánytervezet vitájában Miklós Móric kifogásolta, hogy a közművelődés irányítását nem utalták a központi tanácsszervek hatáskörébe, hanem az egyes nemzetek, illetőleg nemzeti kisebbségek országos tanácsára bízták. A problémát az okozta, hogy ilyen jellegű (kulturális) magyar nemzeti tanács felállítását nem írták elő. Rónai Zoltán azt válaszolta Miklósnak, hogy a magyar tanácsot is „meg kell alkotni abban az esetben, ha felszabadul az ország egész területe. . .” — A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója. Bpest. 1919. 248. l.

Jelenleg is van olyan nézet, amely az alkotmány nem egészen világosan megfogalmazott 88. §-ának jelentését úgy értelmezi, hogy: „a Tanácsköztársaság arra törekedett, hogy a volt magyarországi nemzetiségek alkossanak önálló tanácsköztársaságokat, vagy pedig, ha ez nem látszik célszerűnek, csatlakozzanak a Tanácsköztársasághoz”.²⁷

A fenti értelmezés a továbbiakban azt mondja, hogy a Tanácsköztársaság neve is ilyen megfontolásból volt Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság. Ez a magyarázat értelmiszerűen annyit jelentene, hogy a Tanácsköztársaság alkotmánya egy szocialista Nagy Magyarország kialakulására számítva adta volna a Szövetséges Tanácsköztársaság nevet a magyarországi proletárállamnak. Ilyen leszűkített értelmezés viszont nehezen lenne összeegyeztethető a Kormányzótanácsnak a régi Magyarország határain messze túltekintő internacionalista politikájával, azzal, hogy az általa is elismert új szomszédos államok szocialista útra térését, s e szuverén szocialista államok önkéntesen létrejövő föderatív szövetségének kialakulását tartotta szem előtt.

Ez utóbbi gondolatmenet az eddig kifejezett formában nyilván nem eléggé meggyőző. Am egészen konkrét adatok is arra mutatnak, hogy a Tanácsköztársaság terveiben, alkotmányában szereplő föderatív államszövetség nemcsak a kisebbségek önkormányzatának megvalósítását, valamint a főlzabaduló volt „nemzetiségeknek” a Tanácsköztársasággal való szövetkezését jelenti, hanem ennél jóval többet.

Május 20-án Sopronban, a nyugat-magyarországi Munkástanács (a Gaurat) első ülésén Kun Béla is fölszólalt és itt hangzott el az Ausztria felé fölhívásnak szánt következő kijelentése: „Mi minden percben készek vagyunk arra, hogy Német-Ausztria proletariátusával egységes föderatív országot alkossunk.”²⁸

Az idézetek tömegével lehetne bizonyítani, hogy a Tanácsköztársaság vezetői a szocialista forradalom továbbterjedésétől magátólértetődő természetességgként várták a „nemzetközi tanácsköztársaság”, a „tanácsok nemzetközi köztársaságának” legalábbis Európa nagy részén — Kun Béla március 27-i kormányzótanácsai felszólalása szerint a francia határig — való megalakulását. Am e „maximális” várakozásokon túl az adott helyzetnek megfelelő „minimális” tervekkel is találkozunk.

Kun Béla a Forradalmi Kormányzótanács — előbb említett március 27-i — ülésén bejelentette, hogy rádió útján tárgyalások indulnak a Tanácsköztársaság, Ukrajna és az Orosz Szovjetköztársaság között, „hogy a három köztársaság egységes területet alkosson”.²⁹

Am a szocialista államszövetség megalakítására való törekvés ebben az időben nemcsak a Tanácsköztársaság magyar vezetőinél látható.

A Nemzetközi Szocialista Föderáció szlovák és cseh szekciójának szervezeti szabályzatába foglalt program VII. pontja megvalósítandó célként tűzte ki „az egyes nemzeti államalakulatok föderatív szövetségének” megvalósítását, „ahol nem lesz nemzeti és határmesgye, amely viszályt és háborút okozna”.³⁰

²⁷ Hajdu Tibor: A nemzeti kérdés és az 1918–1919-es forradalmak. A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bpest. 1964. 263. l.

²⁸ Népszava, 1919. máj. 21. — A nyugatmagyarországi Munkástanács tiltakozik a Német-Ausztriához való csatlolás ellen. — A Soproni Vörös Újság május 21-i számában Kun Béla beszédének ugyanezt a részét közli: „... minden pillanatban készek vagyunk arra, hogy a proletár szovjet Ausztriával föderatív egységet kössünk.”

²⁹ PI Archivum. A Forradalmi Kormányzótanács 1919. márc. 27-i jegyzőkönyve.

³⁰ Červené Noviny 1919. máj. 31., jún. 1. — Organisačné stanovky slovenskej socialistickej (komunistickej) sekcie v Uhorsku.

Antonin Janoušeknek, a Föderáció csehszlovák szekciója elnökének több megnyilatkozásából az is kiderül, hogy a program általános célkitűzésének realizálásaként a Tanácsmagyarország és Csehszlovákia (nem csak Szlovákia!) közötti államszövetség megkötése közvetlen feladatként szerepelt a szekció — és a Tanácsköztársaság — terveiben. A Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltása előtti napon megjelent cikkében a „Magyarországgal és Ukrajna-Oroszországgal” föderatív szövetségben egyesült csehszlovák tanácsköztársaság megalakításáról ír.³¹

Janoušek, már mint a Szlovák Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsának elnöke rádiógramot intézett a csehszlovák külügyminiszterhez. Ebben hitet tesz a csehszlovák állami egység mellett, kifejezve, hogy a Szlovák Tanácsköztársaság megalakítása nem szeparatív törekvést, vagy Magyarországhoz való csatlakozást jelent. „A cseh proletariátushoz elvtársi és testvéri szolidaritás érzése köt bennünket és elszakíthatatlan állami kötelékben akarunk vele élni.”³²

Ugyancsak Antonin Janoušeknek a Tanácsok Országos Gyűlésén elhangzott felszólalásában találhatunk egy konkrét elgondolást (vagy várakozást) a föderatív államszövetség kialakulására vonatkozólag. A felszólalás június 14-én hangzott el, amikor a csehszlovák állam a fronton elszenvedett vereségek és a belső elégedetlenség miatt súlyos válságot élt át. Janoušek ebben, a helyzetben arról beszélt, hogy a cseh proletariátus most került válaszfútra, hogy a fegyvert „a Masarykok ellen fordítja-e. Ha ezt megteszi — mondotta Janoušek — megindul az a mozgalom is, amely nem áll meg a demarkációs vonalnál, hanem továbbmegy és eljut Európa közepébe és ott egy konföderatív szövetséges államot hoz létre.”³³

Az idézett megnyilatkozásokból kibontakoznak a Tanácsköztársaság és a Föderáció vezetőinek a föderatív államszövetség megalkotására irányuló elgondolásainak körvonalai. Ezek szerint: A szocialista forradalom szükségszerűen halad Nyugat felé, s a szocialista útra lépő állam csatlakozni fog a már meglevő szocialista államhoz. Az elképzelések, várakozások szerint a már meglevő szocialista államhoz, a Magyarországi Tanácsköztársasághoz elsőként Ausztriának — mint a szocialista forradalomra legérettebb szomszéd államnak —, majd utána Csehszlovákiának kellett volna csatlakoznia.

Figyelemre méltó, hogy a csehszlovák szekció — de a Tanácsköztársaság is — elismerte az egységes csehszlovák államot. Semmi közösséget sem vállalt a csehszlovák egység ellen fellépő szlovák szeparatistákkal, ellenben mindenütt — a Szlovák Tanácsköztársaság megalakítása után is — hangsúlyozta, hogy egységes csehszlovák szocialista állam megalakítására törekszik. Ez az egységes állam azután a kialakuló középeurópai-délkeleteurópai föderatív államszövetség tagja lett volna. Ez az elképzelés alapján megegyezett a cseh szociáldemokrata baloldal koncepciójával, amely szerint csak egy szocialista államokkal körülvett és azokkal szoros szövetségi, barátsági viszonyban, gazdasági egységben élő szocialista Csehszlovákia életképes.³⁴

Az államszövetség alakításának eddig felvázolt útját, mint gyakorlati megvalósításra váró elképzelést, más forrásanyagokban is megtalálhatjuk. Bettelheim

³¹ Armáda Proletáři, 1919. jún. 15. — Dvanáctá hodina bje. . .

³² Közli Václav Král: A Csehszlovák burzsoázia intervenciós háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben. Pozsony. 1956. 229. l.

³³ A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója. 8. l.

³⁴ Sociální Demokrat, 1919. ápr. 11. — Jaká bude republika socialistická?

Ernő, akit 1919 májusában küldöttek Bécsbe az osztrák KP megsegítésére, az osztrák kommunista vezetőkkel együtt június 15-re fegyveres tüntetést szervezett. Ennek a kellően meg nem alapozott vállalkozásnak célja a proletárdiktatúra kikiáltása volt. Bettelheim azt várta tőle, hogy következményeként nemcsak a szocialista Ausztria fog államszövetségre lépni Tanácsmagyarországgal, hanem Csehország is erre az útra lép.³⁵

A forradalom várható továbbterjedésének ugyanezt a lehetséges útját vázolta fel K. Radek is 1920-ban, a Bettelheim akciót elítélő cikkében.³⁶

A föderációs tervek gyakorlatba átültetésének első megnyilvánulását a Szlovák Tanácsköztársaság megalakításában s Tanácsmagyarországnak hozzá fűződő viszonyában láthatjuk. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk (hiszen ezt kitűnően elvégezték már csehszlovák történészek), egy dolgot szeretnénk kiemelni. A magyarországi Forradalmi Kormányzótanács külön diplomáciai aktus, szerződéskötés nélkül is azonnal elismerte a szlovák Forradalmi Kormányzótanácsot a szlovák szuverenitás megtestesítőjének. A szövetségi viszony szabályozására nem volt idő, ebben a vonatkozásban tehát csak azt a közismert tényt húzhatjuk alá, hogy Tanácsmagyarország messzemenően teljesítette internacionalista köteletségét a szlovák proletariátus, a Szlovák Tanácsköztársaság iránt. Fontos azonban kiemelni, hogy Tanácsmagyarország nem sietett határvonalat húzni a szlovák és a magyar tanácsállam közé. A területek elhatárolását csak a harcok befejeződése után, a népek önrendelkezési jogának alkalmazásával szándékoztak elvégezni. „Népszavazás fogja eldönteni az országrészek hovatarozandóságát — mondotta Hírossik János, mint szlovák belügyi népbiztos. — Ahol szlovákok vannak többségben szlovák impérium, ahol magyarok, azok magyar impérium alá fognak tartozni, beilleszkedve a nemzetközi proletariátus hatalmas föderációjába.”³⁷

Kissé bővebben foglalkoztunk a föderációs tervek csehszlovák vonatkozásaival, mert hiszen azok a történelmi események alakulása következtében itt öltöttek viszonylag legkonkrétabb formát. A Nemzetközi Szocialista Föderáció többi szekciójának propagandájában, tevékenységében, amellet, hogy a népek testvériségének, államszövetség megalakításának gondolata mindenütt központi kérdésként szerepel, az államszövetség nem ölt meghatározott alakot. Az idegennyelvű újságokban, röpiratokban állandóan visszatérő jelszó a nemzetközi szocialista föderatív tanácsköztársaság, európai vagy világföderáció, általában azonban közelebbről megfogható tartalom nélkül.³⁸

A föderáció formájáról a legkülönbözőbb nézetek éltek. Egyes nemzeti szekciók elképzelése szerint a nemzetközi államszövetség független, szocialista, nemzeti tanácsköztársaságok föderációjaként fog megalakulni. „Mi azt mondjuk — írta például az ukrán szekció lapja —, hogy Ukrajnának független, szovjet, szocialista föderatív köztársaságnak kell lennie. Csak oly módon valósíthatjuk meg a nemzetközi győzelmet, ha megszüntetjük az államhatárokat és megalkítjuk az összes népek föderációját, amelyben minden nemzet egyesül.”³⁹

³⁵ Bettelheim Ernő: A Kommunisták Magyarországi Pártjának válságához. Kun Béla szerepe. Wien, 1922. 12. 1.

³⁶ K. Radek: Isztorija odnoj nyeudavsejszja buntarszkaj popütki. — Kommuniszticeszkij Internacional, 1920/9. sz. 1257—1266. l.

³⁷ Kassai Vörös Újság, 1919. jún. 24. — Kassa dolgozó népe tiltakozott Clemenceau imperialista békéje ellen.

³⁸ Lásd a Párttörténeti Intézet Archivumának, az Országos Széchényi Könyvtárnak és az Országgyűlési Könyvtárnak tanácsköztársasági röpiratgyűjteményét.

³⁹ Cservona Ukraina, 1919. júl. 12. — Pszevdokomunisti.

Más szekcióknál nem található meg a független, szocialista nemzeti állam megalakítására való törekvés. Ezek a szocialista államok (vagy inkább nemzetek) föderációját minden belső határ nélküli központi irányítás alatt álló egységes államtömbnek képelték el, amelyben az államszövetség nem független államok önkéntes egyesülése útján jön létre, hanem az egyes nemzetek kapnak a központi vezetéstől meghatározott jogokat és lehetőségeket. Ilyen — lényegében önkormányzati — nézet nyilvánul meg például a román szekció konferenciájának határozatában, amely szerint „kommunista államban a nemzetiségi kérdés föderatív alapon oldható meg azáltal, hogy a föderatív köztársaság minden nemzet gazdasági és kulturális fejlődésének lehetőségét biztosítja.”⁴⁰

Megtalálható az a nézet is, amely a szocialista államot autonóm községek szövetségének tekinti. A német szekció lapja egyik cikkében az ausztro-marxista nézetekkel vitázva hangsúlyozza, hogy a szocialista állam a nemzetiségi kérdésben a nemzeti autonómiáknál sokkal tovább megy. „A tanácsrendszer azon az állásponton van — írja a lap —, hogy úgyszólván minden község önálló, amelyeknek proletariátusa maga intézi ügyeit.”⁴¹

A községi autonómiának ilyen messzemenő elismerését nemcsak cikkeken találhatjuk meg, hanem közvetlen gyakorlati kérdés rendezésében is megnyilvánult. 1919 áprilisában, amikor a kárpát-ukrán (ruszkakrajnai) autonómia megszervezése volt napirenden, a ruszkakrajnai népbiztosság hivatalos lapja az önkormányzat kialakításának módjáról a következőket írta: „A nép egyenjogú testvérekből áll, a különbség csak az, hogy minden falu szabadon használhatja azt a nyelvet, amely neki a legkedvesebb... A népek között nincsen már semmilyen határ, mert minden falu és minden város maga határozza meg, hogy hova akar tartozni.”⁴²

A különböző nézetek megnyilvánulása is bizonyítja, hogy nem volt egységes, kialakult terv vagy elképzelés a szocialista útra lépő nemzetek együttélésének módjáról. Ezek az elképzelések azonban egy dologban mindig megegyeztek, s ez: hogy a szocializmusban a nemzetek békés szövetségben fognak együtt élni, hogy az őket elválasztó határokat (legalábbis a politikai határokat) el fogják törölni.

Mindazoknak a nézeteknek, elgondolásoknak, amelyekről az előzőkben szó volt, megvan a maguk fontosabb, vagy kevésbé fontos helyük, szerepük a marxista nemzetiségi politika kialakulásában. Vagy talán helyesebb lenne azt mondani, hogy alakulásában, hiszen napjaink eseményei azt mutatják, hogy távolról sem lezárt kérdésről van szó, hogy azok mind újabb és újabb nemzetiségi probléma megoldásának feladatát állítják a forradalmi szocialista mozgalom elé. Ezért igen becses lehet minden történelmi tapasztalat számbavétele, tanulmányozása, tanulságainak levonása. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a felvetett kérdések tanulmányozása terén van még egynémely tennivaló, hogy — habár jórészt ismert dolgokról van szó — érdemes azokat újból elővenni, elgondolkodni rajtuk, hogy minél többet felismerjünk a bennük rejlő tanulságokból. Vegyük azért kissé közelebről szemügyre az ismertetett elgondolások, állásfoglalások némely vonatkozását.

A) „Mint ahogy az osztályok megszületéséhez csak az elnyomott osztály diktatúrájának átmeneti időszakán juthat el az emberiség — írta Lenin 1916-

⁴⁰ *Revoluția Socială*, 1919. jún. 12. — Cuvântul comunistilor români.

⁴¹ *Volksstimme*, 1919. máj. 1. — Zur Nationalitätenfrage.

⁴² *Ruszka Pravda*, 1919. ápr. 12. — Ruszka Kraina — szamosztojna gubernija. Szojuz bratszkoj Ugorcsini sz Russzkim narodom.

ban —, ugyanúgy a nemzetek elkerülhetetlen egybeolvadásához is csak valamennyi elnyomott nemzet teljes felszabadításának, vagyis különválási szabadságának átmeneti időszakán juthat el.⁴³

Lenin előrelátása Délkelet-Európában egyenformán következett be, hogy az itteni kis nemzetek felszabadulásukat polgári vezetésű nacionalista államokban valósították meg. Nem következett be az internacionalista megoldás híveinek az a várákozása, hogy a polgári demokratikus forradalom, amelynek keretében „az elnyomott nemzetek teljes felszabadulása” megvalósult, rövidesen szocialista forradalomba nő át, és a kettős — nemzeti és szociális értelemben — felszabadult nemzetek önrendelkezési jogukkal élve államszövetségbe tömörülnek. Pontosabban: a polgári demokratikus forradalom csak Magyarországon nőtt át a körülmények sajátos alakulása folytán — (a háborúban vereséget szenvedett országban a régi földesúri-polgári vezetést felváltó liberális polgári kormány képtelen volt megbirkózni a nehézségekkel, antant-barátságába vetett várákozásai meghiúsultak, viszonylag korán megalakult és megerősödött a kommunista párt, amely a forradalmi tömegek élén, a szociáldemokrata párttal egyesülve átvette a hatalmat abban a pillanatban, amikor a polgári kormányzat teljesen csődöt mondott) — rövid idő alatt győzelmes szocialista forradalomba.

A többi délkelet-európai országban az az idő, amely alatt Magyarországon eljutott a szocialista forradalomig, kevés volt arra, hogy az új államok munkásai és szegényparasztjai nemzeti keretekben végigvigyék az osztályharcot. Kevés volt az idő ahhoz, hogy a Monarchia elnyomott nemzeteinek dolgozóiban élő hamis tudatot — amely az osztályelnyomást is nemzeti elnyomásként tüntette fel — megsemmisítse.

Az 1918 előtti Magyarországon mind a nagybirtokosok, mind az ipari burzsoázia legnagyobb részét magyar és német volt, mint ahogy az elnyomó államhatalom képviselői is többségükben azok voltak. Így a nem magyar ipari és agrárproletár is az osztrák-magyar dualista állam elnyomó apparátusával és rendszerint nem saját nemzetbeli, hanem magyar vagy német kizsákmányolóval (tőkessel, földesúrral) állott szemben. Az alapvető osztályellentétek így igen nagy mértékben a nemzeti ellentétek elmélyülését segítették elő. Amíg a szlovák, román, horvát, szerb munkások és szegényparasztok tömegei előtt ez a hamis tudat azt a látszatot kelthette, hogy alapvető — mind nemzeti, mind osztály- — érdekeik nemzeti alapon azonosak „saját” polgárságuk érdekeivel, amíg ezek a dolgozók meg nem győződtek arról, hogy „saját” polgárságuk, földesuraik is lényegében ugyanúgy kizsákmányolják őket, mint a németek és magyarok, hogy a nemzeti felszabadulás nem jelent szükségszerűen osztályfelszabadulást is, addig nem lehetett szó a proletárforradalom nemzetközi összefogás útján történő megvalósításáról.

Ez a megállapítás nyilván kisebb mértékben vonatkozik csak a szerbiai szerb, a romániai román munkásokra, mint azokra, akik a Monarchia területén éltek, s ez a román és szerb szociáldemokrata párt fentebb már vázolt álláspontjában is megnyilvánult. Nem lehet kétséges azonban, hogy ezeknek a volt független, de a Monarchia politikai és gazdasági nyomásának erősen kitett kis országoknak munkásaira, vagy legalábbis a munkások jelentős részére nagy hatást gyakorolt a Monarchia fölbomlása és saját államuk gyarapodása. Saját gyarapodásukat, helyzetük jobbrafordulását is várták ettől a fordulattól, és ezt a várákozásukat a nacionalista propaganda hatása csak erősítette.

⁴³ Lenin: A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga. — Művei 22. köt. Bpest. 1951. 149. l.

Vajon azt jelenti ez, hogy így a Tanácsköztársaság internacionalista összefogásra, szocialista forradalomra alapított politikája eleve kudarcra volt ítélve? Semmiképpen! Hiszen egyrészt még ilyen körülmények között is bizvást számíthatott a szocialista forradalom németországi, ausztriai, bulgáriai kitörésére. másrészt Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában sem volt kizárt a szocialista forradalom kirobbanása, ha figyelembe vesszük, hogy a tömegek forradalmi időkben néhány nap, vagy hét alatt évek, évtizedek tapasztalataival gazdagodhatnak. S a kommunista párt, valamint a szociáldemokrata baloldal akkor cselekedett volna helytelenül, ha a történelem által felkínált lehetőséget kihasználatlanul hagyva visszavonul és a várakozás álláspontjára helyezkedik.

B) A nemzetiségi kérdés délkelet-európai fejlődésének tendenciája és objektív körülményei azt a feladatot állították a szocialista forradalom vezető pártja elé, hogy arra fokozott figyelmet fordítson, érzékeny, rugalmas politikával reagáljon a vele kapcsolatos minden problémára.

Anélkül, hogy itt kitérnénk a Tanácsköztársaság gyakorlati politikájának részletezésére, meg kell állapítanunk, hogy ez a rugalmasság megvolt benne, hogy a felmerült problémákra általában a célszerűséget szem előtt tartva reagált.⁴⁴ Szembetűnő ugyanakkor, hogy a kérdések elvi felvetésében, a politikai jelszavak kidolgozásában kevésbé tapasztalható rugalmasság. Maga Kun Béla 1920-ban azt mondja, hogy a kommunisták a „legtisztább internacionalizmust” állították szembe a nacionalizmussal. „Szinte doktrináriusnak mondható módon” úgy fogtuk fel forradalmunkat — írja Kun Béla —, „mint a nemzetközi proletárforradalomnak egy részét, s szempontjaink sohasem voltak valami magyar szempontok, hanem mindenkor a nemzetközi proletárforradalom szempontjai.”⁴⁵

A „szinte doktrináriusnak mondható” felfogás különösen a nemzetiségi kérdés jelentőségének általános értékelésében mutatkozott meg. Ez az értékelés a legtömörebben és legszabadosabban Kun Bélának a pártprogramról 1919. május 15-én tartott harmadik előadásában nyert megfogalmazást. Ebben a beszédében, miután aláhúzta, hogy a nemzetiségi kérdésben „szigorúan marxista álláspontnak” ő nem a nemzetek önrendelkezési elvét, hanem a proletariátus önrendelkezési elvét tartja, kifejtette, hogy nézete szerint „az egész önrendelkezési jog a mi szempontunkból ma pusztán fikció, mert mi nem önrendelkezési jogot, nem elkülönülést, hanem a proletariátus egyesülését akarjuk, nemzetiségre való tekintet nélkül, nemzeti határok mellőzésével. A mi célunk — folytatta Kun Béla — egy nemzetközi szovjetköztársaság mint átmeneti forma a nemzetközileg megvalósított szocializmus egységes birodalmához. Reánk nézve tehát ez a probléma nem is jelent valami fontos dolgot, mert ha világosan megmaradunk azon az állásponton, hogy nemzetközi szovjetköztársaságot akarunk, akkor ez nem is probléma.”⁴⁶

Nem lenne helyes módszer egy olyan beszédnek minden szavát elemzés alá venni, amelyet Kun Béla rengeteg elfoglaltsága közepette tartott. A beszéd gondolatmenetének fővonala azonban jellemzően fejezi ki a Tanácsköztársaság vezetőinek álláspontját és jól tükrözi a nemzetiségi kérdés doktrínér kezelését, jelentőségének lebecsülését.

⁴⁴ A Kormányzótanács külpolitikájáról, jószomszédi kapcsolatokra való törekvéséről ld. L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bpest. 1965. 79. sk. l.

⁴⁵ Kun B.: A Magyar Tanácsköztársaságról, 406. l.

⁴⁶ Kun Béla: Válogatott írások és beszédek I. Bpest. 1966. 290. l.

Ezt a problémát annakidején már az ukrán szekció lapja is észrevette és polemizáló cikksorozat közlését kezdte el, a következő kérdésfeltevéssel: „Vannak szocialisták, akik nem akarnak belemenni nemzeti vitákba, mások szerint a hatalom átvételével ez a kérdés egyszerűen és könnyen megoldódik, mert a munkásnak nem érdeke a más nemzetiségű munkás elnyomása. Az ilyen nézetek nem mutatják meg, milyen módon lehet gyakorlatilag megakadályozni a különböző nemzetiségű proletárok közötti harcot, amely ténylegesen megvolt az életben régebben és megvan az adott pillanatban is.”⁴⁷

A beígért cikksorozat folytatása sajnos elmaradt, s ezzel szegényebbek maradtunk a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájában megmutatkozott problémáknak, a jelek szerint élesszemű kritikus által való megtárgyalásával.

Nézzük azonban közelebbről a Kun Béla beszédében is megfogalmazott elvi álláspontot. Elég sok vita folyt már arról, hogyan kell értékelnünk azt a tényt, hogy a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájában elvetette a nemzeti önrendelkezés elvét és a proletariátus, a dolgozók önrendelkezésének elvét hirdetete. Jelenleg általában az az álláspont érvényesül, hogy ez nem volt hiba, hogy csak a Tanácsköztársaság vezetőinek terminológiája nem volt egészen szabatos, a valóságban azonban a nemzeti önrendelkezés elve érvényesült.

Vitathatatlan az az állítás, hogy „senki sem tudna akár egy példát is felhozni arra, amikor a gyakorlatban nem érvényesítették a nemzetek önrendelkezési jogát”.⁴⁸

A problémát azonban a negatív oldalról való megközelítéssel nem oldhatjuk meg. Nem akarjuk saját vélemény kifejtése helyett Lenint idézni, csak hivatkozunk arra, hogy a probléma értékelésénél nem tekinthetünk el annak figyelembevételétől, hogy Lenin az OK/b/P VIII. kongresszusán 1919 márciusában milyen logikus, meggyőző érvekkel bizonyította be a „proletár önrendelkezés” jelszavának az adott körülmények közötti helytelenségét. S a magyarországi, illetve délkelet-európai viszonyok egyetlen lényeges kérdésben sem különböztek a Lenin által vázolt körülményektől.

Helyezkedjünk a gyakorlat álláspontjára — amint azt azok teszik, akik a gyakorlat alapján tekintik a nemzeti önrendelkezési elvvel azonosnak a Tanácsköztársaság által hirdetett „proletár vagy dolgozók önrendelkezésének elvét”.

A Tanácsköztársaság aktív forradalmi politikát folytatott. Ennek célja a szocialista forradalom bázisának megerősítése Közép- és Délkelet-Európában, gyakorlatilag a szocialista forradalom elősegítése a szomszédos országokban, s a szocialista államok szövetségének létrehozása. Tette ezt olyan időben, amikor a történelem napirendre tűzte addig elnyomott nemzeti igények megoldását, amikor egy sor, addig nemzeti szuverenitását nélkülöző nemzet jogos nemzeti egységtörekvései kielégítésének útjára léphetett. Jórészt olyan országokról volt szó, amelyekben a munkásosztály a lakosság elenyésző részét alkotta (Szlovákia, Románia, Jugoszlávia). Ez a tény azt követelte volna, hogy a forradalmi politika továbbvitele érdekében a munkásosztály számára szövetségeseket keressen (Magyarországon is!). A lehetséges szövetségesek: mindenekelőtt a szegényparaszt-ság, a kispolgárság egy része, a szegényebb értelmiségiek kétségkívül hajlottak arra, hogy szociális célkitűzésekért harcoljanak (aminthogy harcoltak is). Ezt a harcot azonban összekötötték a nemzeti önrendelkezésért, szuverenitásért folytatott harccal. Erősen élt bennük (de a cseh, szlovák, román, jugoszláv

⁴⁷ Cservona Ukraina, 1919. jún. 14. — Doroga do porozuminnja.

⁴⁸ A Magyar nacionalizmus kialakulása és története. 272. l.

munkásokban is) az a meggyőződés, hogy a nemzeti szuverenitás megvalósításával szociális problémáik is megoldódnak.

Ilyen körülmények között éppen a nemzetiségi elnyomásról addig hirhedi Magyarországon olyan politikai jelszó hangzik el, amely meg akarja fordítani a probléma megoldását, s nem is akármilyen módon. Nyilvános polémiákban elveti a tömegek előtt népszerű nemzeti önrendelkezés elvét, amelyet minden nép burzsoáziaja Wilson neve alatt népszerűsített, de amely jelszó, mielőtt Wilson többé kevésbé határozottan kiállt volna mellette, már 1917 végén a szovjet kormány első nyilatkozatai és békekezdeményezései alapján behatolt a tömegekbe. S a tömegekben Lenin neve, a bolsevizmus a nemzeti önrendelkezés eszméjével is azonosult. Elveti tehát a népszerű nemzeti önrendelkezés elvét és ajánl helyette proletár önrendelkezési elvet. (Az a tény, hogy helyenként dolgozók önrendelkezéséről beszélt, nem lényeges és vizsgálódásunk szempontjából elhanyagolható tényező, mert a Tanácsköztársaság propagandájában a radikális proletár-jelszavak domináltak.) A proletárok vagy dolgozók önrendelkezési elve pedig azt jelentette volna — amint azt Kun Béla és a Tanácsköztársaság néhány más vezetője nem egyszer kifejtette —, hogy kiáltásuk ki a proletárdiktatúrát, tehát hajtsanak végre szocialista forradalmat, s ezen az úton majd a nemzetiségi kérdés is megoldódik, mert a munkás munkásnak nem ellensége.

A dolgozók önrendelkezésének hirdetői tehát visszajára akartak fordítani egy történelmi folyamatot, amelynek keretében minden nemzetben belül külön-külön kell megvívni az osztályokat differenciáló harcot. Ebben a harcban a munkásosztálynak a nemzet legerősebb, legszervezettebb osztályává kell válnia, vezetését a többi dolgozó osztálynak el kell fogadnia, önként kell őt követnie a szocialista forradalomért vívott harcban. Ezt a folyamatot nem helyettesítheti a szocialista forradalom erőinek kívülről jövő hatása. A dolgozók önrendelkezésének hirdetői tehát nem számoltak azzal, „hogy milyen nehézségek árán, milyen tekervényes úton halad előre a differenciálódás az egyes nemzeteken belül.”⁴⁹

Nem lehet kétséges, hogy a munkásosztályok lehetséges szövetségeseinek számát a proletár önrendelkezés jelszavával nehéz lett volna növelni. Nem ismerte fel a nemzetiségi kérdésben rejlő forradalmi, mozgósító erőt, e jelszó hangoztatói semlegesítettek, esetleg az ellenforradalom oldalára taszítottak olyan dolgozó rétegeket, amelyek a nemzeti önrendelkezésért együtt harcoltak a munkásosztállyal és helyes politikával szociális célokért vívott küzdelmekben is a munkásosztály szövetségesei maradhattak volna, a proletárdiktatúráért azonban nem voltak hajlandók harcolni.

Az 1919 óta eltelt idő történelmi eseményei meggyőzően bebizonyították, mennyire igaza volt Leninnek, amikor olyan vaskövetkezetességgel harcolt azért, hogy a forradalmi marxista párt a legesekélyebb ingadozás vagy mellébeszélés nélkül következetesen ragaszkodjék a nemzeti önrendelkezés jelszavához. Ahhoz a követeléshez, hogy valamennyi elnyomott nemzet különválási szabadsága megvalósuljon. Ami nem jelenti a különválás kötelezettségét, de azt jelenti, hogy a kérdéses nemzetnek tudnia, éreznie kell, hogy szuverén módon, önállóan dönthet nemzeti létének minden kérdésében, s ha a más néppel, vagy népekkel való szövetségben való élest választja, akkor azt önként, külső nyomás nélkül tette.

A dolgozók osztályharca és a elnyomott nemzetek szabadságharca azóta jelentékenyen meggyengítette az imperializmus frontját, gyakorlatilag

⁴⁹ Leninnek az OK/b/P VIII. kongresszusán elmondott beszédéből. Lenin a nemzetközi-ségről és a hazafiságról. Bpest. 1957. 129. l.

felszámolta a gyarmati rendszert. Ahol pedig szocialista rendszer valósult meg, az szinte mindenütt az imperialista hódítók ellen vívott harcból kiindulva jött létre oly módon, hogy a munkáosztály az igazságos nemzeti harc élére küzdött fel magát és a nemzeti függetlenségért vívott harcban kialakult osztályszövetségre támaszkodva vívta ki a szocialista forradalom győzelmét.

Mindezek alapján nem helyezkedhetünk — azért, mert a Tanácsköztársaság tényleg nem vétett a nemzeti önrendelkezési elv ellen — arra az álláspontra, hogy a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájában a nemzeti önrendelkezés elvével szembeállított proletár önrendelkezés elhanyagolható terminológiai különbség.

C) A Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját, államszövetségi tervét vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az *elméleti* forrongást, a kibontakozás útjának keresését, amely az 1918—1919. évi forradalmakat jellemezte. A nemzetközi munkásmozgalom Marx óta állandóan foglalkozott a nemzetiségi problémákkal. Születtek is elgondolások, tervek, amelyek a nemzetiségi kérdést általában, vagy egy-egy adott területen akarták megoldani, tény azonban, hogy a munkásmozgalom 1917-ben, majd nálunk 1919-ben először került szembe azzal a helyzettel, hogy neki kell gondoskodnia a nemzetiségi kérdés megoldásáról. A mozgalom vezetői mind a Szovjetunióban, mind pedig nálunk ekkor kezdték tapasztalni, hogy a nemzetiségi problémák bonyolultabb szövevényt jelentenek, mint ahogyan azt a II. Internacionálé idején elképzelték, amikor még bizonyos általános elvek és a tőkés uralom időszakára érvényes átmeneti elgondolások kifejtése mellett el lehetett intézni azzal az uralkodó jelszóval, hogy a nemzetiségi kérdés lényegében osztálykérdés, amely véglegesen csak az osztály nélküli társadalomban, a szocializmusban oldható meg.

A nemzetiségi kérdés helyének, szerepének kutatása 1917-ben a közvetlen gyakorlati megoldás feladatával bővült. E munka hosszú — napjainkban még beláthatatlan ideig tartó — erőfeszítéseket kíván. Volt idő, amikor azt hittük, hogy már ismerjük a nemzetiségi kérdés megoldásának biztos módját, de újabb és újabb nemzeteknek a forradalom útjára lépése, a már szocializmust építő nemzetek közötti viszony alakulása mindig új problémákat vet fel. A Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájára tehát úgy kell tekintenünk, mint egy folyamat kezdeti szakaszára, mint egy gyakorlati feladat megoldásának — az adott területen első — kísérletére.

A szocialista forradalom feladatainak Magyarországon, a Duna-medencében való megoldására, a proletárdiktatúra vezetésére egyesült két párt egyike sem rendelkezett kiértelt elmélettel. Kidolgozatlan volt a nemzetiségi kérdés egész problematikája is. Nemcsak e bonyolult kérdés megoldásának lehető útjai nem voltak felvázolva, de még Magyarország, a Duna-medence és a Balkán akut nemzetiségi problematikájának tartalmát, gyökereit sem tárták fel, céljaival, követeléseivel, osztálytartalmával — és ennél fogva — forradalmi lehetőségeivel sem voltak tisztában. A probléma konkrét vizsgálatának, az elméleti alapvetés hiányának tulajdonítható, hogy a Tanácsköztársaság vezetői doktrinér módon a radikális osztályharcos, internacionalista felfogásnak szerintük leginkább megfelelő nemzeti koncepciót hangoztattak, s hogy a felmerült elméleti és gyakorlati problémák megoldásához különösebb válogatás nélkül segítségül hívták a kéznél levő, vagy általuk ismert szocialista elméleteket. Innen van az, hogy a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájában világosan felfedezhetők különböző hatások nyomai.

A Tanácsköztársaság vezetői, mindenekelőtt a kommunisták, igyekeztek

a lenini politikát elsajátítani, a nemzetiségi kérdés kezelésében a lenini tanításokat alkalmazni. A tanácsköztársaságok szövetségének (föderációjának) célkitűzése, az alkotmányba bekerült megfogalmazása világosan lenini hatást tükröz. A föderatív tanácsállamban azonban nemcsak a kisebbségek területi autonómiáját kívánták kialakítani, hanem az alkotmányban az adott népcsoport minden egyes tagjára kiterjedő kulturális autonómia megvalósítását is kilátásba helyezték. A kettős — területi és kulturális — autonómiának ez a rendszere ausztromarxista hatásra mutat.

A Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájának kialakítását igénylő törekvéseket vizsgálva az ausztromarxista hatás más nyomaival is találkozhatunk, s ez — Ausztria és Magyarország, valamint a két ország munkásmozgalmának addigi kapcsolatait figyelembe véve — egyáltalán nem meglepő. Nyilvánvaló ausztromarxista hatást tükröz a német szociáldemokraták kongresszusának az a határozata, amelyben a párt országos kongresszusától követelték a párt nemzeti alapon való széttagolását, autonóm nemzeti pártszervezetek föderációjává való átalakítását.⁵⁰

Otto Bauer és Karl Renner „nemzeti kataszterének” gyakorlati megvalósítását célozta Gutmann Henriknek a Tanácsok Országos Gyűlésén az alkotmánytervezet vitájában elhangzott javaslata, amelyet azonban Rónai Zoltán, az alkotmánytervezet előadója javaslatára a TOGY elvetett.⁵¹

Azok a nézetek, amelyek szerint a proletárdiktatúra kikiáltásával a nemzetiségi probléma lényegében lekerül a napirendről, mert az osztályellentétek megszűnésével a nemzeti ellentétek is megszűntek, a baloldali szociáldemokraták felfogásában dogmává kövesült marxi nézetre vezethetők vissza. „Ha az osztályok ellentéte a nemzeteken belül eltűnt, vele tűnik a nemzetek ellenségeskedése is egymás ellen” — olvashatjuk a Kommunista Kiáltványban⁵² a tételt, amelynek helytelen értelmezése sok szociáldemokrata pártot vezetett a nemzetiségi kérdés elhanyagolásának útjára.

Hasonló hatásra vezethető vissza az önrendelkezés kérdésében elfoglalt elvi álláspont, amely elvetette a nemzeti önrendelkezést és a dolgozók, proletárok önrendelkezését állította vele szembe. Kézenfekvő a feltételezés, hogy az OK(b)P-ben is széles körben elterjedt nézet érvényesüléséről van szó, amelyet általában legismertebb képviselőjének, Buharinnak nevével kapcsolatban szoktak emlegetni.

Helytelen, történetietlen eljárás lenne elhallgatni, hogy a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájának kialakításában fölmerültek, érvényesültek különböző hatások és nem felelne meg a valóságnak, ha a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját minden további nélkül azonosnak tekintenénk a lenini nemzetiségi politikával. Ugyanígy helytelen lenne ezt a nemzetiségi politikát eleve elítélni különböző nézetek átvétele miatt, anélkül, hogy megvizsgáltuk volna ennek a politikának gyakorlati alkalmazását, hatékonyságát, sikereit és kudarcait. Hasznosnak ígérkező nézetek, tervek átvétele, felhasználása akkor, amikor egy mozgalom nem rendelkezik egy adott kérdésben megfelelő állásponttal, programmal, semmiféleképpen sem helyteleníthető. Ellenkezőleg. Talán éppen Lenin adott legszebb példát politikai rugalmasságból, amikor megmutatta, hogyan kell sürgősen és kíméletlenül elvetni a saját helytelennek bizonyult

⁵⁰ Volksstimme, 1919. jún. 11. és 12. — Die Deutsche Sozialistische Tagung.

⁵¹ A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója. 259. l.

⁵² Marx—Engels Válogatott Művei I. Bpest. 1949. 28. l.

nézetet és vállalni azoknak a terveknek megvalósítását, amelyek az adott pillanatban a helyes kibontakozás felé mutatnak utat — még azokat is, amelyekkel addig esetleg elvileg nem értett egyet. Elég itt a parasztság földosztás követelésének, valamint az államok föderatív szövetsége eszméjének átvetelére és megvalósítására utalnunk.

A tények arra mutatnak, hogy a Tanácsköztársaság vezetői keresték-kutatták a nemzetiségi kérdés megoldásának helyes útját. Rövid idő alatt rádöbbentek arra, hogy a szocialista forradalom gyors terjedését illetően illuzórikus elképzeléseik voltak, s a proletárdiktatúra kikiáltása utáni első hetek lázas világforradalom várás és csinálás hangoztatása helyett, rövidesen már az adott viszonyoknak megfelelőbben azt a feladatot tűzték ki, hogy a Tanácsköztársaságot átmentsék a kedvezőtlen körülmények között és a szomszéd országokkal békés tárgyalások útján modus vivendit igyekeztek találni. Tény azonban, hogy a proletár önrendelkezés jelszávához végig ragaszkodtak és nem ismerték fel a nemzeti kérdésben, a nemzeti önrendelkezésért vívott harcban rejlő forradalmi tartalmat.

Éz az útkeresés s a vezetőknek az úttalan úton való botladozása persze nemcsak Budapesten figyelhető meg ebben az időben. Moszkvában a Tanácsköztársaság magyarországi kikiáltásának hónapjában két nagyjelentőségű kongresszus zajlott le: a Komintern I., alapító kongresszusa, majd nem sokkal utána az OK(b)P nyolcadik kongresszusa. Ismeretes, hogy a nyolcadik kongresszuson heves vita bontakozott ki a nemzeti önrendelkezés kérdésében Lenin, valamint Buharin és Pjatakov között. E vitában hangzottak el Lenin klasszikus értékű felszólalásai a dolgozók önrendelkezése jelszó helytelen, káros voltáról, a nemzeti önrendelkezés jelszava felhasználásának szükségességéről.

A Komintern nem sokkal előbb megtartott alapító kongresszusának okmányaiban hiába keresünk hasonló útmutatást a nemzetiségi kérdés vonatkozásában. A Kommunista Internacionálé irányelvei, valamint a világ proletariátusához intézett kiáltványa az osztályharc és a nemzetközi proletárforradalom feladataira összpontosítják a figyelmet és nem foglalkoznak a napirenden levő nemzeti küzdelmekből, az önrendelkezésért vívott harcból a kommunista pártokra, forradalmi mozgalmakra háruló feladatokkal. Pontosabban, a kiáltványban szó van az Antanttól függő és egymás ellen gyűlölködő kis államokról, a „népek önrendelkezéséről”, amelyet az Antant imperialistái „véleg eltiportak”, valamint arról, hogy a kis népeknek szabad életlehetőséget csak a proletárforradalom biztosíthat, amely „kiszabadítja a világ termelő erőit a nemzeti államok szűk bilincseiből” és a leggyengébb népnek is „megadja a lehetőséget arra, hogy szabadon intézze saját nemzeti kultúrája ügyeit, anélkül, hogy ezzel kárt szenvedne Európa és az egész világ egyesített és központosított gazdasága.”⁵³

A nemzeti kérdésnek a nemzeti kultúra szabad kibontakoztatására való leszűkítése, valamint Európa és az egész világ egyesített és központosított gazdaságának a „nemzeti államok szűk bilincseivel” való szembeállítására arra mutat, hogy a Komintern első kongresszusa sem volt mentes a nemzeti és gazdasági kérdések doktrinér megítélésétől, s a világforradalom kibontakozását illetően illuziórikusnak bizonyult várakozásoktól. Tény mindenesetre, hogy a Kommunista Internacionálé első kongresszusának dokumentumai nem segítették a Tanácsköztársaság és a szomszédos országok forradalmi vezetőit abban, hogy

⁵³ MMTVD 5. köt. 618. l.

a nemzetiségi kérdést súlyának, forradalmi tartalmának megfelelően vegyék figyelembe, abban, hogy jobban megismerhessék Lenin nézeteit és módszerét és alkalmazhassák azt a Duna-medence bonyolult nemzetiségi viszonyainak internacionalista megoldására.

★

Kun Béla 1929-ben, a Tanácsköztársaság kikiáltásának tizedik évfordulóján, a magyarországi proletárforradalom nehézségeit elemezve, többek között megemlíti, hogy „az új győztes államok, különösen Csehszlovákia és Nagy-Románia munkásai a nemzeti felszabadulás mámorát élték át, és a végsőig mentek el burzsoáziáik támogatásában”. Végső következtetésként pedig megállapítja, hogy a Tanácsköztársaság „a proletárforradalom nyugatra előretolt bástyája megszilárdításának” feladatát nem teljesíthette „már azért sem, mert az adott helyzetben úgy a külpolitikája, mint hadműveletének irányítása, úgy a Tanácsköztársaság belső, mint nemzetközi helyzete folytán csak ingadozó lehetett”.⁵⁴

Ha általánosságban helyeseknek is fogadhatjuk el a megállapításokat, nekünk az elemzésben, a következtetések levonásában sokkal messzebbre kell eljutnunk, mint ameddig Kun Béla — akinek állásfoglalását aktuális politikai szempontok is erősen befolyásolták — eljutott, vagy egyáltalán eljuthatott. Erre kötelez bennünket a történelmi események objektív feltárásának igénye, ezt teszi kötelességünk az a tény is, hogy népeink a szocialista együttélés módjának, kereteinek kialakításában csak akkor használhatják fel helyesen a múlt tapasztalatait, ha a valóság minél teljesebb ismeretén alapulnak. Ehhez pedig komolyan figyelembe kell vennünk az első világháború végén lezajlott forradalmi mozgalmak internacionalista törekvéseit, de különösen azt, hogy a magyar kommunisták, baloldali és centrista szociáldemokraták nem egy önmagában álló, tőkés országok körében elszigetelt szocialista állam megalakítására szövetkeztek, hanem szocialista országokkal körülvett, azokkal államszövetségben egyesült Tanácsmagyarország megteremtésére. Ez volt minden várakozásuk, minden tervük, minden fontosabb gyakorlati intézkedésük alfája és omegája.

Л. КЕВАГО

ПРОЕКТЫ СОЗДАНИЯ СОЮЗА ГОСУДАРСТВ ВО ВРЕМЯ ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Автор исследует вопрос о том, что после первой мировой войны какие проекты, замысли существовали в кругах социалистических революционеров в связи с разрешением сложной национальной проблемы юго-восточной Европы. Автор приходит к выводу, что они с разрушением Габсбургской Монархии и образованием новых, т. н. национальных государств национальный вопрос не считали разрешенным, не считали прочным положение своих стран. Левые социалдемократы, а так же позже возникающие коммунистические движения и партии одновременно с перерастанием революционных движений в социалистическую революцию, разрешение национальных проблем связывали с образованием социалистического союза государств.

⁵⁴ Kun B.: A Magyar Tanácsköztársaságról. 494. l.

Попытка практического осуществления такого плана наблюдается в Венгрии, которая дальше всех стран пошла на революционном пути. Левые и центристские социалдемократы Венгрии осуществляя объединение партии с коммунистами и провозглашая диктатуру пролетариата, надеялись на то, что Венгрия является лишь первой остановкой распространяющейся в западном направлении социалистической революции и что в соседних странах, прежде всего в Австрии и Чехословакии победит социалистическая революция, и эти страны создадут государственный союз с Венгрией. По протоколу Революционного Правительственного Комитета от 27-го марта Бела Кун желал начать переговоры с Советской Россией и Украиной, в целях заключения государственного союза. По всей вероятности переговоры не состоялись, так как войска интервентов воспрепятствовали установлению непосредственной связи.

Революционный Правительственный Комитет предложил Австрии создание федеративного союза государств, а освобожденную и вступившую на путь социалистической революции Словацкую Советскую Республику — без заключения особого соглашения — считал членом союза государств. Интересно в то же время, что руководители Венгерской и Словацкой Социалистических Республик не ставили себе целью расчленение только что созданного чехословацкого государственного союза и что в противоположность завоевательным стремлениям чехословацкой буржуазии, определение общей границы между двумя государствами думали осуществить путем всенародного голосования затронутых районов.

Законодательный орган Советской Венгрии, Всеобщее Собрание Советов приняло резолюцию, в которой выразил желание вместе с соседними народами создать федеративную советскую республику, союз государств. В конституции то же говорилось, что ее целью является «создание международной советской республики трудящихся». Конституция Венгерской Советской Республики ясно говорит о том, что венгерское социалистическое государство осуществлялось бы в союзе с другими народами и внутри этого союза национальные меньшинства получали бы широкую территориальную и культурную автономию. На основе этих представлений официальное название первого венгерского социалистического государства в конституции было следующим: «Венгерская социалистическая союзная республика».

На основе имеющихся данных можно установить, что замысли в связи с созданием союза государств не были оформлены в виде единого и разработанного проекта, и не подлежит сомнению и тот факт, что в этих замыслах встречались различные представления. Наблюдается сознательное применение ленинских принципов, а в то же время и позиция австро-марксистов в связи с «культурной автономией», и позиция не признающих важности национального вопроса социалдемократов, а так же наблюдается позиция, которая вместо принципа национального самоопределения предлагала принятие самоопределение трудящихся.

Направленная на осуществление этих замыслов практическая деятельность — в силу обстоятельств — часто расходилась с провозглашенными принципами. Особенно касается это права национального самоопределения, на место которого руководители Венгерской Советской Республики ставили право самоопределения трудящихся, хотя на практике все же наблюдается осуществление принципов национального самоопределения.

Политика руководителей Венгерской Советской Республики по национальному вопросу так же, как в то время в международном революционном движении характеризуется разыскиванием путей разрешения проблем. Характерным признаком этого является тот факт, что когда Ленин на VIII. съезде ВК(б)П в марте 1919 г. в резкой дискуссии защищал принцип национального самоопределения и развивал свою, оправданную историческими событиями позицию, тогда в документах состоявшегося несколько раньше так же в Москве учредительного съезда Коминтерна не наблюдается такая чистота принципов, а наоборот преобладают чрезмерно революционные взгляды по национальному вопросу. Факт этот еще раз подчеркивает, что политику по национальному вопросу и замысли в связи с созданием союза государств во время Венгерской Советской Республики следует считать частью оформления марксистско-ленинской политики по национальному вопросу в тот период, когда революционное движение юго-восточной Европы первый раз встретилось с задачей практического разрешения проблем национального вопроса.

L. KÓVÁGO

PROJETS DE FÉDÉRATION D'ÉTATS A L'ÉPOQUE DE LA RÉPUBLIQUE HONGROISE DES CONSEILS

Resumé

L'auteur de l'étude soumet à l'examen le problème de savoir quels étaient les projets et conceptions professés après la première guerre mondiale par les socialistes révolutionnaires quant à la solution de la question compliquée des nationalités en Europe sud-orientale. Il arrive à constater que la désagrégation de la Monarchie des Habsbourg et la formation des États dits nationaux n'amenèrent point les socialistes révolutionnaires à envisager la question des nationalités comme résolue ni à y voir une garantie de l'existence de leurs pays. Tout en s'efforçant de développer les mouvements révolutionnaires en cours en une révolution socialiste, les sociaux-démocrates de gauche, puis les mouvements communistes engagés dans la voie de développement entendaient régler les problèmes nationaux par la création d'une fédération d'États socialistes.

Pour réaliser ces projets et conceptions des tentatives se firent en Hongrie, pays qui réussit à arriver le plus loin sur le chemin de la révolution. Les sociaux-démocrates de gauche et ceux centristes créèrent en Hongrie l'union des partis avec les communistes et proclamèrent la dictature du prolétariat tout en clamant que la Hongrie ne serait que la première station de la révolution socialiste s'élargissant vers l'Ouest et que les pays voisins — en premier lieu l'Autriche et la Tchécoslovaquie — ne tarderont pas à s'engager dans le chemin de la révolution socialiste comme membres de la fédération d'États créés avec la Hongrie des Soviétiques. Aux termes du procès-verbal du 27 mars du Conseil Gouvernemental Révolutionnaire Béla Kun essaya d'entamer des négociations avec la Russie Soviétique et l'Ukraine, afin de créer avec elles une fédération d'États. Autant que l'on sache ces pourparlers n'eurent pas lieu, étant donné que les troupes interventionnistes y intercalées venaient d'empêcher un contact territorial direct.

Le Conseil Gouvernemental Révolutionnaire proposa à l'Autriche la création d'une fédération d'États, quant à la République Slovaque des Conseils la République Hongroise des Conseils se considéra, sans avoir conclu un contrat spécial avec cette dernière, comme étant avec elle en fédération d'État. Notons en même temps que ni les dirigeants de la République Hongroise des Conseils ni ceux de la République Slovaque ne visèrent point à décomposer la fédération des États tchécoslovaques créés peu avant et à l'encontre des visées de conquête de la bourgeoisie tchécoslovaque ils entendaient fixer les frontières entre les deux États à la base du plébiscite des populations y intéressées.

L'Assemblée nationale des Conseils, corps législatif de la République Hongroise des Conseils, édicta qu'elle s'efforcerait de créer la république fédérative, une fédération d'États avec les peuples voisins et dans sa Constitution elle précisa comme but «la réalisation de la république des conseils internationale des ouvriers». La Constitution de la République Hongroise des Conseils témoigne nettement de ce qu'on tenta de développer l'État socialiste hongrois en alliance avec les autres nations, État où les minorités nationales auraient bénéficié d'une large autonomie territoriale et culturelle. En conformité de ces conceptions le nom officiel précisé dans la Constitution du premier État socialiste hongrois fut le suivant: République socialiste fédérative des Conseils de Hongrie.

À la base des documents dont nous disposons on est en mesure de constater que les conceptions relatives à la fédération d'États ne connurent pas un projet uni, ces conceptions reflétèrent en effet maintes divergences d'idées. Des efforts conscients furent portés pour appliquer les principes léninistes, alors que «l'autonomie culturelle» professée par les austro-marxistes s'y observa également, tout aussi bien que la conception des sociaux-démocrates doctrinaires sous-estimant la question des nationalités, ainsi qu'une prise de position opposant l'autonomie nationale à celle des ouvriers.

Sous l'effet des circonstances données l'activité pratique visant à la réalisation des ces conceptions n'harmonisait pas toujours avec les prises de positions de principe. Cela prévaut en particulier au droit à l'autodétermination nationale, à quoi les chefs de la République Hongroise des Conseils opposèrent le droit à l'autodétermination des travailleurs, alors que leur politique pratique refléta la prédominance des principes du droit à l'autodétermination nationale. Quant à la politique pratique suivie à l'égard de la question des nationalités les leaders de la République Hongroise des Conseils firent preuve d'une hésitation, tout aussi bien que le mouvement ouvrier révolutionnaire international. Une des particularités de cette incertitude s'exprima dans le fait que jusqu'à ce qu'au VIIIe Congrès du Parti Communiste (bolchévique) de Russie Lénine

ne manquit pas de défendre au cours d'après débats sa position de principe prise en connexion avec le droit à l'autodétermination nationale et d'exposer ses conceptions y relatives justifiées par le cours de événements historiques, les documents du Congrès de fondation tenu peu avant de l'Internationale Communiste ne reflète point cette clairvoyance à ce sujet et témoignent dans la question des nationalités des idées révolutionnaires outrancières. Cet état de choses démontre fort bien qu'en connexion avec l'époque de la République Hongroise des Conseils on se doit d'examiner la politique suivie par rapport à la question nationale et les conceptions visant à la création d'une fédération d'États comme une partie du processus conduisant à la formation de la politique nationalitaire marxiste—léniniste dans une période quand le mouvement ouvrier révolutionnaire se trouva en Europe sud-orientale pour la première fois en face de la tâche pratique qui lui incombait en connexion avec la solution de la question des nationalités.

GÁBOR SÁNDORNÉ

A német-osztrák köztársaság és a magyar tanács hatalom államközi gazdasági kapcsolatairól

1) A bécsi magyar követség

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után, 1918 november közepén, Ausztria és Magyarország diplomáciai kapcsolatba lépett, fogadták egymás követeit. A Tanácsköztársaság kikiáltásával ez a kapcsolat nem szakadt meg. Ausztria követe, báró Hans Cnobloch továbbra is Budapesten maradt, és március 21. után néhány nappal a magyar proletárhatalom követsége is megkezdte munkáját Bécsben. A proletárhatalom érdekeit Ausztriában a politikai követ mellett egy gazdasági követ is képviselte. A két ország között felmerült ellentétek következtében a 133 nap alatt a politikai követ személye többször változott. Márciustól májusig Bolgár Elek, májustól júliusig Czóbel Ernő, utána ideiglenes megbízással Ágoston Péter, majd július 21-től augusztus 1-ig — illetve augusztus 6-ig, a Peidl-kormány megdöntéséig — Böhm Vilmos látta el a politikai követ tisztjét. Fenyő Andor gazdasági követ viszont végig a helyén maradt. A gazdasági kapcsolatokra mindkét országnak nagy szüksége volt, kölcsönösen óhajtották az árucserét, az osztrák kormány már csak ezért sem támadta Fenyő Andort.

A követség, amelyen tizenegy osztály működött,¹ sokirányú tevékenységet fejtett ki. Közreműködött a két országnak még a Monarchia idejéből fennmaradt közös ügyeinek lebonyolításában is. Így voltak még közös konzulátusok, amelyeket a Tanácsköztársaság igyekezett fenntartani, hogy ezek révén üzleteket köthessen. Az Ausztriával közös külképviseletek áprilisban megszűntek,² de a közös konzulátusok magyar hivatalnokai még tovább is dolgoztak Németország több városában.³

A közös vagyon (főként hadijavak) felszámolására alakult ún. likvidációs bizottságot kezdetben a követség irányította. Később e szerv önálló lett, de a likvidálás munkájában a követségnek végig fontos szerepe volt.

Természetesen a bécsi magyar követség feladatai közé tartozott az Ausztriában élő magyar polgárok érdekvédelme is. Ebben az időszakban, a későbbi évekhez viszonyítva, ez különösen sok munkával járt. A Monarchia idején sok magyar

¹ Az egyes osztályok: 1. Elnöki; 2. Kormányzati; 3. Közigazgatási; 4. Ütleivel; 5. Sajtó; 6. Pénztár; 7. Segédhivatal; 8. Felszámoló hivatal; 9. Hadügyi Népbiztosság meghatalmazottja; 10. Autóreferens; 11. Beszerzési csoport, (OL Küm. Bécsi követség iratai. 12. cs. 2915/1919).

² Bázalban márc. 31-én, Davosban és Németország több városában áprilisban (Uo. 5. cs. 703/1919.), Drezdában és Hamburgban máj. 1-én szűnt meg a közös konzulátus. (OL Küm. Gazd. pol. oszt. 12. cs. K/2. tét. 22345/1919.; OL Küm. Res. pol. I. 1079/1919. korm.)

³ OL Küm. Bécsi követség iratai. Táviratok, számjelügyek. 27. cs. 6/1919. jún. 5. — Budapesten is működött számos külképviselet és konzulátus. (OL PM Eln. 5077/1919. Összeállítva: 1919. máj. 10-én.)

munkás került át Ausztriába,⁴ ezenkívül a volt hadifoglyok és polgári internáltak nagy tömegei Ausztrián át tértek haza.

A két ország közötti személyi forgalom ügyeinek intézése is a szokásosnál több nehézséggel járt. Az osztrák kormány félt a kommunista agitációtól, s ezért még a Tanácsköztársaság hivatalos kiküldötteinek is csak többszöri sürgetésre adta meg a beutazási engedélyt. A követségnek is körültekintően kellett eljárnia, együttműködve a Külügyi Népbiztossággal, nehogy olyanoknak adjanak lehetőséget az utazásra, akik azt ellenforradalmi célra vagy a volt uralkodó osztályok tagjai vagyonának kimentésére használják fel.

A Forradalmi Kormányzótanács március 25-i ülése foglalkozott a személyi forgalom, az útlevélügyek kérdésével. Fontosnak tartotta, hogy elsősorban a németek és az osztrákok — akik a legnagyobb számban tartózkodtak az országban —, de általában valamennyi külföldi eltávozhassék. Szükség volt erre azért, hogy kevesebb személy élelmezéséről kelljen gondoskodni és lakások is felszabaduljanak.

A külföldi államok budapesti képviselői, elsősorban Német-Ausztria, a március 27-én kiadott XIX. sz. rendeletre⁵ hivatkozva már április 2-án kérte, hogy az oktatásügy és az egészségügy területén állásnékülivé vált egyházi személyeket (főként apácákról volt szó) szállítsák hazájukba. Lakásukról és ellátásukról addig a Tanácsköztársaság gondoskodjék. A Külügyi Népbiztosság részéről Ágoston ismertette a Belügyi Népbiztossággal a kérés elintézésének módját: „Politikai okokból rendkívül nagy súlyt helyezek arra, hogy a Tanácsköztársaság az idegen államok képviselőinek minden olyan kívánságát, amely nem áll éles ellentétben az általunk képviselt elvi alappal, a lehetőséghez képest teljesítse, ezért . . . a XIX. törvény értelmében gondoskodni kell ezekről az egyházi személyekről.”⁶ Május folyamán ezek az apácák visszatérhettek ausztriai rendházukba.⁷

Május 10-én a tanáreshatalom különvonatot bocsátott a Magyarországon élő és távozni kívánó osztrák állampolgárok rendelkezésére. Ekkor 1850 személy tért vissza Ausztriába. Magukkal vihatték ingóságait és fejenként 5000 K-t.⁸ Július 14-én 14 kocsiból álló szerelvénnel még nagyobb osztrák csoport utazott haza.⁹ Ezenkívül sok osztrák állampolgár kapott egyéni engedélyt a hazaköltözésre, különösen Sopronból, de máshonnan is.¹⁰ Volt olyan osztrák állampolgár, aki visszatérni ugyan nem akart, de személyi és vagyoni védelmet kért.¹¹

Amíg a két ország nem rendezte az útlevél megadásának feltételeit, sok zavart okozott a személyforgalom tilalma, különösen a határ mentén. A munkásokat ebben az időben is átengedték ausztriai munkahelyükre, de a munkaadók

⁴ A szakszervezetek 1918 májusi kongresszusán Böhm Vilmos beszédében 26 000-re becsülte azoknak a magyar szakmunkásoknak a számát, akik ausztriai gyárakban dolgoztak. (Népszava, 1918. máj. 26. A szakszervezetek kongresszusa.)

⁵ Tanácsköztársaság, 1919. márc. 30. A Forradalmi Kormányzótanács (továbbiakban: FKT) XIX. sz. rendelete. Az idegen állampolgárok védelméről.

⁶ PI Archívum. BM Eln. 1920—36—453 (4519).

⁷ OL Küm. Bécsi követség iratai. 23. cs. 1582/1919. közig. máj. 21.

⁸ Népszava, 1919. máj. 10. Különvonat viszi Bécsbe a német-osztrák állampolgárokat. Hírek rovat; Az Újság, 1919. máj. 11. 1850 osztrák-német utazott haza Budapestről.

⁹ PI Archívum. VÖ Orsz. Főpárság. Eseményjelentés. 4. ö. e. 1919. júl. 25.

¹⁰ SÁL Soproni direktorium. 3. cs. 6005/1919. máj. 14.; no. 6. cs. 11908/1919. aug. 1. E két szám és időpont között közel 50 ilyen engedély található. — GyÁL Mosonmagyaróvári direktorium. 1395/1919.

¹¹ GyÁL Városi ideiglenes direktorium. 164/1919. ápr. 6. A győri ügyügyár vezérigazgatójának kérelme.

és a gazdák, akiknek közvetlenül a határnál volt üzemük, földjük, nem tudtak közlekedni. A szigorú határzár okozta gazdasági nehézségeket a nyugati megyékben a Tanácsköztársaság elleni propagandára használták fel.¹² Sopron megye azonban ausztriai kapcsolatai révén mindig tudott megoldást találni. Wiener-Neustadt rendőrségével megállapodást kötött, hogy a határmenti helységekből kölcsönösen engedélyezik az utazást, s ehhez, ha nincs útlevél, igazolvány is elegendő.¹³

A Kormányzótanács március 25-i ülése megbízta a Belügyi Népbiztosságot, hogy adjon ki rendeletet az útlevélügyek intézéséről.¹⁴ Landler Jenő, a határmenti lakosság megnyugtatóására, erről azonnal távirati értesítést küldött a nyugati megyékbe,¹⁵ s közölte, rövidesen megindulhat a személyforgalom Ausztriába. Az április 14-i belügyi rendelet csak hivatalos ügyben vagy betegség esetén (hatósági orvosi bizonyítvánnyal igazolva) engedélyezte az útlevél kiadását. A rendelet meghatározta azt is, hogy hivatalos kiküldetésnél kik igazolhatják az út szükségességét¹⁶

Áprilisban Ausztria korlátozó rendelkezéseket hozott, amelyek szerint még az osztrák kormánnyal tárgyalni kívánó hivatalos magyar kiküldötteknek is csak abban az esetben ad beutazási vízumot, ha a tárgyalásról már előzetesen megállapodtak és a tárgyalók nevét előre bejelentették az osztrák külügyi államhivatalnál. A felszámoló bizottságokhoz kinevezett tisztviselők nevét is előre be kellett jelenteni, csak ezután foglalhatták el helyüket Bécsben.¹⁷ Csak a bécsi magyar követség állandó futárai közlekedhettek zavartalanul, kivéve április végén, május elején, amikor teljes határzárt rendeltek el, és még a futárok útját is akadályozták. A Külügyi Népbiztosság ekkor azt javasolta, hogy egy autó vigye és hozza a két ország futárait meghatározott napon és útvonalon.¹⁸

Májusban az intervenció elleni kemény harc a Tanácsköztársaságot újabb korlátozások életbeléptetésére készítette. Budapesten a Vörös Őrség budapesti parancsnokságának útlevélosztálya adta ki az utazási engedélyeket, vidéken a direktóriumok, de májustól kezdve az utazási engedély csak úgy volt érvényes, ha az illetékes katonai parancsnokság is láttamozta, nehogy a katonakötelessék elhagyják az országot.¹⁹ Mégis többeknek sikerült kiszökniük az olasz misszió segítségével. Romanelli azoknak, akik nem akartak harcolni a Vörös Hadseregben, s az ő segítségét kérték, ún. személyazonossági lapot adott, amelyen az állt: a misszió az illetőt ismeri és javasolja a szomszédos államnak, bocsássa át területére. Az olasz misszió az első időkben csak férfiaknak adott ilyen írást, de később már nőknek is.²⁰ Így támogatta a proletárhatalommal szembenállókat.

¹² PI Archívum. 24/16. (79. l.) 1919. ápr. 3. A szombathelyi sajtóelőadó jelentése.

¹³ SÁL Soproni direktórium. 1. cs. 1252/1919. ápr. 10.

¹⁴ PI Archívum. FKT üléseinek jkve. 4. d. 1919. márc. 25. 10 pont.

¹⁵ SzÁL Vas m. direktórium. 355/1919; GyÁL Győr város direktóriuma. 94/1919; GyÁL Mosonmagyaróvári direktórium. 719/1919.

¹⁶ PI Archívum. BNb Eln. 204/1919. — A Wiener Zeitung ápr. 17-i száma ismertette a rendeletet s azt is, hogy a belügyi népbiztos magán- vagy családi ügyekben nem engedélyezi az útlevél kiadását.

¹⁷ OL Küm. Bécsi követség iratai. 7. cs. 1251/1919. ápr. 25.

¹⁸ Uo. Táviratok, szájmeltáviratok. 27. cs. 6/1919. máj. 12.

¹⁹ PI Archívum. 604. fond. 1. cs. (VH III. hdt.) (6. l.) 1919 május.

²⁰ Guido Romanelli: Nell'Ungheria di Bela Kun e durante l'occupazione militare romana. La mia missione maggio—novembre 1919. Udine, Doretti. 1964. 188—189. l. A misszió számos más vonatkozásban is segítette az ellenforradalmárokat, ugyanakkor kémkedésre használta fel őket.

Júniusban a határozat meggátolta, hogy a nyugati megyék mezőgazdasági proletárai aratás idején az osztrák területen évek óta vállalt, jó keresettel járó munkát elvégezhessék. A Vas megyei községek ekkor azt kérték, legalább az asszonyoknak engedélyezzék, hogy mehessejenek mezőgazdasági munkára.²¹

A direktóriumok elvben csak állami érdekből utazóknak adhattak engedélyt, ezért ilyen esetekben a felsőbb hatóságokhoz kellett fordulniuk. De ha megnézzük a direktóriumok anyagát, kiderül, hogy nem tartották be mindig ezt az utasítást. Ha állami érdeknek tekintjük a helyi áruszükséglet beszerzésére engedélyezett kiutazást — ami ugyan ellenkezett a központi árubeszerzés elvével —, még akkor is lényegesen nagyobb volt a magánutakra adott engedélyek száma, mint a közérdekű utakra adottaké. Legtöbbször látogatásra és gyógykezelésre kértek és kaptak engedélyt. Különösen a gyógykezelés szerepelt gyakran az utazás indokaként, mert azt központilag is jóváhagyták és a feltételül szabott orvosi bizonyítványt könnyen meg lehetett szerezni. Mintha Magyarországon nem is léteztek volna orvosok, a városi polgárság tömegesen Ausztriában keresett „gyógyulást”. Ez könnyen járható, legális útja volt a burzsoázia menekülésének, amelyhez egyes direktóriumok segítséget nyújtottak. Ilyen esetben nagyobb összegű készpénzt is vihettek magukkal, és betegkísérőként családtagjaik is velük mehettek.²²

Az utazási kérelmeket különböző indokkal támasztották alá. Volt, aki Ausztriában maradt ingóságait akarta hazahozni, más vagyoni ügyeit kívánta rendezni, beteg hozzátartozóját látogatni, vagy éppen házasságot akart kötni.

Egyes személyek a hivatalos út megkerülésével is hozzájutottak útlevélhez. Korvin Ottó ezért figyelmeztette az útlevél-osztályt, hogy az előírásokat tartsák be,²³ és ezért vezették be azt a rendszert, hogy csak azokat az útleveleket fogadták el érvényesnek, amelyeket Landler Jenő és Polczer Péter (az útlevél-osztály vezetője) is aláírt.²⁴ A visszaélések miatt elrendelt szigorításokat személyi kapcsolatok révén próbálták kijátszani nemcsak Budapesten, hanem Bécsben, a magyar követségen is. Czóbel Ernő követ ezért július 4-én szigorú rendelkezést adott ki: a követség dolgozói az útlevél-osztály helyiségébe be sem léphetnek, elbocsátás terhe mellett tilos útlevél ügyekben közbenjárniuk.²⁵

A Külügyi Népbiztosság elküldte a követséghez azoknak a névsorát, akik az egyes népbiztosságokról hivatalos ügyben osztrák beutazási engedélyt igényeltek. Nem egyszer egyéni kérelmek elintézésakor közbenjárt a Külügyi Népbiztosság.²⁶

Sokan kaptak beutazási engedélyt Magyarországra. Elsősorban az osztrák kormány megbízottai, üzletemberek és számos újságíró. Az utóbbiak között nemcsak osztrák lapok munkatársai voltak, hanem német, angol, francia, olasz, svájci, bolgár és dán újságok tudósítói is. Májusban érkezett Budapestre Oddino Morgari olasz szocialista képviselő, újságíró, pártjának küldötte, a proletárhatalom barátja. De eljött az olasz Arnaldo Fraccaroli is, aki az ellenforradalmárokkal érzett együtt és a Tanácsköztársaságról rágalmakkal teli könyvet

²¹ SzÁL IV. sz. Vörösr ker. parság. 30. cs. 825/1919.

²² A soproni direktórium anyagában különösen sok utazási engedély található, amelyeknél betegség az indokolás. (SÁL Soproni direktórium. 3. cs. — 6. cs. és 75. cs. Vegyes iratok. Uo. 4. cs. 8010., 9612.; 5. cs. 10961/1919. Uo. Vegyes iratok. 75. cs. 342. l.)

²³ PI Archivum. BM Eln. 1920—36—453. (1242.) 1919. máj 16.

²⁴ SzÁL IV. sz. Vörösr ker. parság. 1919. jún. 8.

²⁵ OL Küm. Bécsi követség iratai. 23. cs. 2163/1919. közig.; uo. 12. cs. 2916/1919.

²⁶ OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 1040/1919 ápr.; uo. 10. cs. 2375/1919 jún.

írt.²⁷ Hosszabb időt töltött Budapesten E. Ashmead-Bartlett, a Daily Telegraph és Macartney, a Times tudósítójaként, és még sokan mások.

2) Kereskedelmi kapcsolatok

Jelentős feladatok hárultak a követségre a gazdasági ügyek lebonyolításában, különösen addig, amíg nem állították fel a Külkereskedelmi Hivatalt,²⁸ amely azután a Magyar Áruforgalmi Iroda (MÁI) bécsi kirendeltségét is megszervezte.²⁹

A Tanácsköztársaság az iparcikkek számos fajtájából behozatalra szorult, s Ausztrián kívül alig számíthatott más országra. Fontos volt tehát, hogy iparcikkek szállítására árúcsereszerződést kössön élelmiszer ellenében, ez viszont Ausztria számára volt létkérdés. A proletárhatalom nem csupán a létfontosságú hiánycikkek beszerzése miatt szorgalmazta a gazdasági közeledést, a kereskedelmi kapcsolatot. Az osztrák szociáldemokraták állandóan hangoztatott érvével szemben — ők az élelmiszerhiány miatt nem valósíthatják meg a munkások hatalmát — bizonyítani akarták, hogy összefogással elháríthatják ezt az akadályt. Ennek érdekében áldozatok vállalására is hajlandó volt a Kormányzótanács. A március 27-i ülésen már arról tárgyaltak, hogy a négy nyugati vármegyéből engedélyezik a szabad kiszállítást és azonnal küldenek 25 vagon lisztet.³⁰ A Külügyi Népbiztosság nevében Ágoston Péter még aznap közölte a követséggel, hogy a tanácskormány készségesen folytatja a Berinkei-kormány idején a tranzitforgalom kölcsönös biztosítása és árúcsereegyezmény létesítése érdekében megkezdett tárgyalásokat. A Külügyi Népbiztosság megbízottjainak vezetésével hajlandók volnának Bécsbe utazni a Pénzügyi, a Földművelésügyi, és az Élelmiszerügyi Népbiztosságok kiküldöttei és Fenyő Andor meg Bolgár Elek követek bevonásával már március 31-én megkezdhetnék a tárgyalásokat.³¹

Kun Béla két osztrák lapnak adott nyilatkozata is azt bizonyította, hogy a Tanácsköztársaság barátságos viszonyt akart fenntartani Ausztriával, és élelmiszerral kívánta segíteni az osztrák proletariátust.³²

Március 31-én valóban megindultak a tárgyalások Bécsben, s a negyedik napon, április 3-án a Tanácsköztársaság megkötötte az első gazdasági megállapodást Ausztriával.³³

A két állam és gazdasági szerveik (árúkereskedelmi irodáik) által kötött szerződések közül csak néhányat sikerült a levéltárakban fellelni. 1920-ban kelt

²⁷ *Arnoldo Fraccaroli*: Magyarország a bolsevizmus alatt. Bpest Athenaeum. 1920.

²⁸ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 5. cs. A/19. tét. 22269/1919; uo. 16. cs. X/1. tét. 22648/1919.

²⁹ A MÁI bécsi kirendeltségének pénzügyi, fa-, textil-, vegyszeti, gép- és installáció-, bőr és szállítási osztályán a dolgozók száma 50 körül volt. Az Áruforgalmi élére a Népgazdasági Tanács júniusban teljhatalmú megbízottjaként Polányi Adolfot küldte ki. (OL Küm. Bécsi követség iratai. 14. cs. 3961/1919.) A Külkereskedelmi Hivatal úgy szervezte meg a csereforgalmat, hogy kapcsolatban állt az egyes népbiztosságokkal, amelyek hozzá jelentették be importszükségletüket és exportálható áruféleslegüket. (PI Archívum. FKT Eln. XXXIV. 2743/1919; OL FM ált. I/1. Rendeletek. 14. 9. l.)

³⁰ PI Archívum. FKT üléseinek jkve. 1919. márc. 27.; A Magyar Munkásmozgalmak Történetének Válogatott Dokumentumai. Bpest. Kossuth, 1959/60. (Továbbiakban: MMTVD) 6/A. köt. 47—48. l.

³¹ OL Küm. Bécsi követség iratai. 5. cs. 877/1919. márc. 27.

³² A Neue Freie Presse munkatársával folytatott beszélgetésről hírt ad a Vörös Ujság 1919. márc 30-i száma, Kun Béla elvtárs nyilatkozata címmel. A Neues Wiener Journal tudósítójának adott nyilatkozatáról a Világ, 1919. ápr. 3-i száma is ír. (Kun Béla a Tanácsköztársaság külpolitikájáról.)

³³ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 2. cs. A/1. tét. 22295/1919.

iratok azonban bizonyítják, hogy számos megállapodás jött létre. Egy minisztertanácsai előterjesztés, amely az 1920. január 28-i, Ausztriával kötött kompenzációs szerződés ratifikálásával foglalkozik, megállapítja: „Az egyezmény rendezi mindazon államközi szerződések kérdését, amelyet 1918 november hó óta a magyar kormány, majd az úgynevezett »tanácskormány« és az osztrák között kompenzációs alapon létrejöttek, legnagyobb részüket érvénytelennek jelentve ki.” Ezután felsorolja azokat a korábbi megállapodásokat, amelyeket már 1919. december 20-án töröltek. Ebben a felsorolásban nem szerepel valamennyi szerződés, de a sorszámokat közli (folyamatosan számozza 1918 novembertől az 1919 március utániakat is), s így megtudjuk, hogy március 21-ig 15 megállapodást kötöttek, s az utolsóként említett — de nem tudhatjuk, hogy az utolsó volt-e, mert júliusban is folytak tárgyalások — június 21-i szerződéshez a 34. sorszámot írja. Így annyi kétségtelen, hogy a polgári demokratikus időszak négy és fél hónapja alatt 15, a Tanácsköztársaság kikiáltásától június 21-ig pedig legalább 19 szerződést kötöttek.³⁴

Az április 3-i áruforgalmi szerződés kölesönösen biztosította az átmenő forgalmat, kivéve a már békében is külön engedélyhez kötött cikkeket (robbanóanyag, fegyver, lőszer stb.), és azokat, amelyek a múltban is állami monopol-cikkek voltak. A tranzitengedély hiányában 1919. január 1-től visszatartott árukat is felszabadították. A továbbiakban a német-osztrák kormány kötelezte magát, hogy kiviteli engedélyt ad Magyarországnak számára összesen 15 millió korona körüli érték erejéig, a következő árukra: vegyipari cikkek, épületfa, kaszák, sarlók, mezőgazdasági eszközök, gépek, gépalkatrészek, járművek, autóalkatrészek, kész férfi- és gyermekruhák stb. A tanácskormány pedig kötelezte magát 300 vágómarha (100 darabot ebből már leszállítottak), 2000 juh, 500 bárány, 250 vágóló szállítására, ezenkívül 100 000 kg birkagyapjú, 200 vagon morzsolt kukorica átadására. Magyarországon a só hiánycikk volt, ezért úgy állapodtak meg, hogy a német-osztrák sómonopólium havonta 300 vagon szállítását, s ha ez nem állana módjában, átszállítási engedélyt ad német só behozatalára, a 300 vagonon felül legfeljebb további 200 vagonra.

Ugyanakkor abban is megállapodtak, hogy a dunai forgalmat kölesönösen szabaddá teszik: Magyarország (kivéve Horvátországot és Szlavóniát) csak az 1918. október 15-én fennállott határain kívül eső területekről szállított áruk átmenő forgalmát engedélyezi; kölesönösen kiszolgáltatják a korábbi szerződésekből származó hátralékos szállítmányokat.

A kölesönös vasúti forgalom fenntartására külön megállapodást kötött a két ország. A megállapodásokat magyar részről Fenyő Andor gazdasági megbízott, német-osztrák részről a kereskedelmi, kézműipari, ipari és építési államhivatal (minisztérium) osztályfőnöke, Riedl írta alá.³⁵

A szerződésben felsorolt áruk leszállítása számos akadályba ütközött. A szövetséges hatalmak a Tanácsköztársaság egész fennállása alatt fenntartották a blokádot. Feloldásáról csak olyan időpontokban tárgyaltak, amikor „Kun Béla kormányának” megdöntését remélték. Így május első napjaiban a Legfelsőbb Gazdasági Tanács úgy határozott, hogy a Bánáthól élelmiszert fog szállítani Magyarországnak.³⁶ Ugyanez a szerv május 19-én, amikor a proletár-

³⁴ Uo. A/5. tét 25077/1919 és 49. cs. A/5. tét. 15014/1920 (4362).

³⁵ Uo. 2. cs. A/1. tét 22295/1919; OL Küm. Bécsi követség iratai. 27. cs. sz. n. Közli: NMTVD 6/A. köt. 119—122. l.

³⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. X. Vol. Washington, Government Printing Office. 1947 (továbbiakban: Papers PPC)

hatalom leküzdötte válságát, már úgy fogalmazta meg határozatát: felfüggesztik a Magyarország elleni blokádot, amint ott olyan kormány alakul, amely nyugodt viszonyokra komoly biztosítékot nyújt.³⁷

A blokád, a fegyverek nélküli intervenció eszköze, az antant számára veszélytelenebb volt, mint a fegyveres beavatkozás. Ez utóbbi esetén saját munkásosztályukkal kerültek volna szembe.³⁸ Ha viszont feloldják a blokádot, azonkívül, hogy a proletárhatalommal szemben elveszítenek egy hatásos eszközt, felháborodást keltenek a Magyarországot körülvevő szövetségeik körében, és az osztrák kormányt is megfosztják forradalmi tömegeit fékező érvétől: csak addig kaphat élelmet az antanttól, amíg a polgári rendet biztosítja.³⁹

Ausztria számára tehát fontos volt, hogy Magyarországgal szemben fenn-tartsák a blokádot. Ugyanakkor érdekében állt az is, hogy az árucsereszerződés alapján a Tanácsköztársaság az élelmiszert leszállítsa. A Bécsben székelő antant ellenőrző bizottság és a békekonferencia ezt a következőképpen oldotta meg: vigyázott arra, hogy az osztrákok áruszállítása ne sokat könnyítsen a Tanácsköztársaságot sújtó gazdasági blokádon, de a csereforgalmat nem tiltotta meg teljesen, hogy Ausztria megkaphassa a számára legszükségesebb árukat. Elvben kikötötte, hogy Ausztria az antant államokból származó árukat nem szállíthatja Magyarországra, de kimondta azt is, hogy a semleges államokból érkezett és Német-Ausztriából kivinni szándékolt áruk nem esnek az antant-bizottság ellenőrzése alá.⁴⁰ A gyakorlatban azonban nem tartották be ezt az elvet, és a saját előírásainak megfelelő szállítmányokat sem mindig engedték át. Az osztrák pénzügyminisztériumban működő szövetségközi bizottság, amelynek hozzájárulása nélkül nem adhattak kiviteli engedélyt, azt még kisépítkezési anyagokra és fémekre sem adta meg.⁴¹ Egyes esetekben leállította a Magyarországról útnak indított borvonatokat és az Ausztriából a határra küldött papírszállítmányt.⁴²

Az antant által támasztott nehézségeken kívül gondot okozott a megkötött üzletek pénzügyi lebonyolítása is. A bécsi bankok az akkreditívákat nem fogadták el, sőt közös értekezleten határozatot hoztak, hogy „a magyarországi pénzügyintézetek átutalásait mindaddig nem fogják honorálni, amíg a magyar tanácskormány részéről világos és határozott nyilatkozatot nem kapnak, amely őket Magyarországon levő depotik és egyéb követeléseik felett való szabad ren-

228—229. l. 1919. máj. 5-i ülés. — Hasonló előterjesztést tett Hoover azzal a kiegészítéssel, hogy szükségesnek látszik a tengeren túlról is szállítani. (Uo. 233—234. l.)

³⁷ Uo. 265. l. — Ezt a határozatot végig fenntartották, bár közben azon is vitatkoztak, hogy talán hasznosabb lenne a kapcsolatok felvétele. (Lásd *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bpest, Kossuth. 1965. 99—100. l.)

³⁸ A New-Yorki Előre c. lap ápr. 16-i számában elítélte a blokádot. (A magyar szovjet-kormány teljes rendet tart fenn.)

³⁹ Coolidge is figyelmeztette erre a Békétárgyalások Bizottságát az ápr. 8-i jelentésében. (Papers PPC XII. köt. 289. l.)

⁴⁰ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 5. cs. A/16. tét. 22526/1919. ápr. 25.; OL Küm. Bécsi követ-ség iratai. 7. cs. 1249/1919. ápr. 24. és 25. — A Legfelsőbb Gazdasági Tanács amerikai delegátusai később is ilyen jellegű javaslattal támogatták a korlátozott forgalom fenntartását. (Papers PPC XI. köt. 377—378. l.)

⁴¹ OL Küm. Bécsi követség iratai. 27. cs. Számnélküli. 1919. máj. 14. Merores osztrák pénzügyminisztériumi tanácsos nyilatkozata. — A Bruckban vagonokban szállításra készen álló vasúti anyagokat is letiltották. (OL Küm. Gazd. pol. oszt. 7. cs. B/1-b. tét. 22662/1919. ápr. 30.)

⁴² Fenyő Andor értesítése. (OL Küm. Gazd. pol. oszt. 5. cs. A/21. tét. 24262/1919. április végén. Közli. MMTVD 6/A. köt. 369. l.)

delkezhetésük tekintetében minden kétséget kizárólag megnyugtatta”.⁴³ Készpénzt kellett tehát eljuttatni Bécsbe, mert a bankok államosításával nem volt összeegyeztethető az osztrák bankok kívánsága. Erről később tárgyalta ugyan a két kormány, és a proletárhatalom hajlandó volt kártérítést adni a szocializált német-osztrák vállalatok tőkés tulajdonosainak, de csak a következő feltétellel: Német-Ausztria lefoglalja a magyar tőkések ottani letétjeit, és nem gördít akadályt a magyarországi vállalatok Ausztria területén levő fiókjainak szocializálása elé. Az osztrák burzsoá sajtó élesen támadta Ottó Bauert, hogy ilyen alapon egyáltalán tárgyalásba bocsátkozott, és így ennek nem is lett eredménye.⁴⁴

A készpénzfizetésnél Ausztria csak kékpénzt fogadott el. Hogy a beszerzéshez annyira fontos kékpénz rendelkezésre álljon, valamennyi bankfióknak, a vidékieknek is, be kellett szolgáltatnia kékpénz készletét az Osztrák-Magyar Bank budapesti főintézetéhez,⁴⁵ amely azt a Külkereskedelmi Hivatal rendelkezésére bocsátotta. Egy ideig első kibocsátású (1918 októberi) fehérpénzt is elfogadott Ausztria. Az Osztrák-Magyar Bank főtanácsa azonban már április 11-én úgy határozott, hogy az 1918 októberi kibocsátású 25 és 200 koronás bankjegyeket április 30-án bevonja.⁴⁶ Egyes esetekben előfordult, hogy osztrák kereskedők fehérpénzért is adtak árut, ha azon Magyarországon élelmiszert tudtak beszerezni.⁴⁷

Bénította az üzletkötéseket az is, hogy az osztrák postatakarék nem fizette ki a magyar postatakarékpénztár által átutalt összegeket,⁴⁸ személyesen pedig csak külön engedéllyel lehetett pénz kivinni. Engedély hiányában a határőrök még a hivatalos kiküldöttektől is elkobozták az 500 koronán felüli összeget.⁴⁹ Május elején, amikor Seidler Ernő bajorországi követként Münchenbe akart utazni, az osztrák határőrség a nála levő 50 000 K-t lefoglalta. Kun Béla utasítására a követség intervénált az osztrák pénzügyminisztériumnál ez ügyben. A visszatérítésnek nem lévén nyoma, augusztus 27-én az ellenforradalmi kormány követsége is érdeklődött az osztrák külügyminisztériumnál. Válasz azonban 1919. november 1-ig nem érkezett.⁵⁰ Még az is megtörtént, hogy a Vörös Kereszt kórházvonatának orvosparancsnokától elvették azt a pénzt, amelyet a volt hadifoglyok hazaszállításához, ellátásához kellett volna felhasználnia.⁵¹ Fontos volt tehát, hogy

⁴³ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 2. cs. A/2. tét. Papír. 22284/1919. ápr. 6.; OL Küm. Res. pol. I. 999/1919. korm.; OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 991. és 1045/1919.

⁴⁴ Népszava, 1919. máj. 28. Valóságos hadjárat; Az osztrák kapitalisták fogcsikorgatása; Pénzügyi egyezmény Német-Ausztriával c. cikkek; Wiener Zeitung, 1919. máj. 23. Deutsch-Österreich rovat.

⁴⁵ Dr. Huszti Ernő: Bankrendszer és pénzforgalom a Magyar Tanácsköztársaságban. (Megjelent: A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere c. kötetben. Bpest. 1959, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó). — A Béccsel legélénkebb forgalmat lebonyolító soproni direktorium a kékpénzt megtartotta, mert maga is azzal dolgozott, amint ezt több irat is bizonyítja. (SÁL Soproni direktorium. Pénzügyi biztos. 61. cs. 614. l.; uo. Vegyes iratok. 75. cs. 629., 816., 839. l.)

⁴⁶ OL Küm. Bécsi követség iratai. 10. cs. 2328/1919. ápr. 12.

⁴⁷ SÁL Soproni direktorium. Vegyes iratok. 75. cs. 876. l. jún. 11.; uo. 3. cs. 7772/1919. jún. 3.

⁴⁸ OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 893., 1030/1919. márc. 28. és ápr. 10.; OL Küm. Gazd. pol. oszt. 12. cs. P/1. tét. 22817/1919. máj. 17. — Április 29-én a soproni direktorium beszerzője arról küldött értesítést, hogy pénzáttalás hiánya miatt nem megy áru. (SÁL Soproni direktorium. 2. cs. 3429/1919.) Térképvásárlásnál is hasonló nehézségek voltak. (OL Küm. Bécsi követség iratai. 5. cs. 688/1919. korm. máj. 3.)

⁴⁹ PI Archivum. FKT Eln. XXXVII. 2446/1919. ápr. 16.

⁵⁰ OL Küm. Bécsi követség iratai. 8. cs. 1397/1919.

⁵¹ Uo. 10. cs. 2287/1919. jún. 16.

egyszerre nagyobb összeget juttassanak el a követségre, amellyel hosszabb időre lehetővé teszik az esetleges üzletkötésekből folyó kötelezettségek teljesítését. Székely pénzügyi népbiztos ezért „a Bécsben eszközlendő vásárlások kifizetésére és más kiadásokra” április 10-én kelt 1429. sz. rendeletével 220 millió kóronát folyósított. Ebből 198 millió korona körüli összeget Fenyő Andor gazdasági megbízott személyesen vitt ki Bécsbe. A Külkereskedelmi Hivatal Magyar Áruforgalmi Irodájának bécsi kirendeltsége ezzel az összeggel kezdte meg működését.

Májusban a magyar ellenforradalmi emigráció kirabolta a bécsi magyar követséget, elvitt minden pénzt.⁵² Fenyő Andornak újra személyesen kellett volna Bécsbe vinnie 47 millió kóronát, mivel a Magyar Bank bécsi fiókja szabotált s innen a követség nem tudott pénzhez jutni. Budapesten a Magyar Bank parancsot kapott 42 millió korona kékpénz kiadására. A parancsot megtagadni nem lehetett, Krausz Simon, a bank igazgatója azonban mégis megakadályozta, hogy az összeg a követség birtokába jusson. Krausz felkereste Bernath Weiss amerikai kapitányt, aki kérésére személyesen járt közben Coolidge-nál, hogy foglaltassa le a pénzt. A határnál Fenyőt az osztrák pénzügyi kirendeltségen több magas állású rendőrtiszten kívül Coolidge megbízásából Rooseveltt kapitány is várta. De jelen volt a Magyar Bank bécsi fiókjának cégvezetője, Elfer is. A Fenyőnél talált 47 millió kóronát elkobozták, ebből 42 milliót Elfernek adtak át, öt milliót pedig, amire nem volt devizaengedély, lefoglaltak.⁵³ Így sikerült az ellenforradalmároknak antant támogatással elvenniük a vásárlásra szánt pénzt.

Nem lehet megállapítani, hogy a tanács hatalom összesen mennyi pénzt küldött Ausztriába árucserére és egyéb célokra, csak egyes adatokat ismerünk. Tudjuk pl., hogy a Pénzügyi Népbiztosság május 19. és július 29. között 150 és félmillió kóronát utalt át a Külkereskedelmi Hivatalnak vásárlásra, és e szervnek kilenc millió volt a saját bevétele.⁵⁴ A Pénzügyi Népbiztosság más szerveknek is adott engedélyt pénz kivételére,⁵⁵ de elutasított minden olyan kérelmet, amely a Tanácsköztársaság előtt keletkezett követelések kiegyenlítését szolgálta, kivéve az olyan eseteket, amikor fontos áruk szállítását ehhez a feltételhez kötötték.⁵⁶

Vidéken a helyi pénzügyi osztályok engedélyezték a direktóriumoknak a pénz kivételét.⁵⁷

A kényszerhelyzet kerülő utak felkutatására is készítette a proletárhatalmat. Volt olyan cég, amely azzal küldte Budapestre megbízottját, hogy a szállítandó árujáért járó pénzt hajlandó saját felelősségére elhozni.⁵⁸ A budapesti és a bécsi német követség is vállalkozhatott egy ideig ilyen feladatra, mert július 1-én, amikor szóba került a német követ lemondása, a bécsi Magyar Áruforgalmi Iroda, arra hivatkozva, hogy „a wieni és a budapesti követségek [német] személyzetében olyan változások várhatók, amelyek a jól bevált rendszert esetleg meg-

⁵² A magyar ellenforradalmárok a követséget máj. 2-án kirabolták. Erről lásd: *Gábor Sándorné*: Az 1919-es bécsi magyar emigrációról. *Párttörténeti Közlemények*, 1964. 3. sz.

⁵³ *Krausz Simon*: Életem. Bpest, Cserépfalvi 1937. 327—335. l.; *Korányi Frigyes*: A kommunén pénzügyi mérlege. A proletárdiktatúra Magyarországon. A holsevista rémuralom hiteles története. Szerk. Huszár Károly. Bpest, Ujságüzem Könyvkiadó. 1920. 65. l.

⁵⁴ PI Archivum. Budapesti tszk. 1920—9389/1. és 2. 1919 szeptember és 1920 április.

⁵⁵ OL PM Eln. 5328/1919. (1108—1109. l.) május—június.

⁵⁶ Uo. 1919. Különböző számokon.

⁵⁷ SÁI. Soproni direktórium. Vegyes iratok. 74. cs.

⁵⁸ OL PM Eln. 6257—1919. jún. 25.

bolygathatják”, 25 millió korona sürgős kiküldetését kérte a „szokott” úton. Ez meg is történt.⁵⁹

A hiányosan fennmaradt anyagok alapján érzékeltetni lehet, hogy milyen erőfeszítéseket tett a tanácskormány a beszerzést gátló pénzügyi nehézségek leküzdésére, de voltak más irányú gondjai is. Az árucseré-forgalom és a szállítás egyik, szinte leküzdhetetlen akadálya a politikai események következtében gyakran életbeléptetett határzár volt. Március végén, április elején szünetelt a forgalom,⁶⁰ s csak április 10-e körül indult meg.⁶¹ Május 7-én Bruckban ismét határzárt rendeltek el, amelyet 9-től szigorú ellenőrzéssel életbeléptettek.⁶² majd bizonytalan időre meghosszabbítottak.⁶³ Júniusban szabadabb volt a forgalom, de 29-én a Vörös Őrség királyhidai parancsnoksága már azt jelentette az Országos Főparancsnokságnak, hogy „az amerikai misszió utasítására az osztrák hatóságok teljes áruhatárzárt rendeltek el, úgy, hogy az átkelők semmi néven nevezendő ipari cikket nem hozhatnak át. Kérek drótfelhatalmazást hasonló intézkedések megtételére, különösen élelmiszer szállítmányok visszatartására.” Vajda főparancsnok és Hantos politikai biztos a Belügyi Népbiztosságtól kért utasítást ez ügyben.⁶⁴ A júniusi határzárról a hadseregparancsnokság II. csoportja már előbb küldött távirati jelentést a budapesti hadtestparancsnoksághoz, amelyben jelezte, hogy a kapott hírek szerint a bécsi pályaudvarok 25-étől zárva lesznek.⁶⁵

A követség július 1-én tiltakozó jegyzéket intézett Otto Bauerhez a határzár miatt, mert akadályozza az április 3-i szerződés betartását, az áruk szállítását.⁶⁶ Ez a jegyzék arra is fényt vet, hogy bár elég élénk volt az áruforgalom, a szerződésben foglalt kötelezettségeknek még három hónap alatt sem tettek eleget a szerződő felek. Egyes iratok szerint a Tanácsköztársaság maradt el inkább,⁶⁷ de Ausztria is hátrálékban volt. Olyan esetekben, amikor Ausztria a szabad tranzit-forgalomra vonatkozó egyezményt nem tartotta be,⁶⁸ magyar részről retorzióként beszüntettek minden áruszállítást.⁶⁹ Pedig mindkét országnak nagy szüksége volt a szerződésekben lekötött árukra a gazdasági élet és a lakosság létfontosságú fogyasztási cikkekkel való ellátásának biztosítására.

Magyarországon a világháború utolsó szakaszában már a fronton harcolókat sem tudták ruházattal ellátni, és a háterszág is teljesen lerongyolódott. A

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ PI Archivum. 24/15. (15. l.) 1919. ápr. 1.; Gleichheit. 1919. ápr. 4. Hír a határzárról.

⁶¹ SÁL Soproni direktorium 1. cs. 2005/1919. ápr. 19.

⁶² PI Archivum. BM Eln. 1920—36—453 (4986 és 4987); uo. VÖ Orsz. Főpárság. Eseményjelentés. 2. ö. e. (32. és 54. l.) 1919. máj. 7. és 10.; Protokoll der Konstituierenden Nationalversammlung. 14. ülés. 1919. máj. 9. Anhang, 123. l. 70. sz.

⁶³ OL Küm. Bécsi követség iratai. 9. cs. 1568/1919. — Az osztrák kormány olyankor rendelt el határzárt, amikor a Tanácsköztársaság külpolitikai és katonai helyzete kedvezőtlen volt és amikor az osztrák proletárok forradalmi módon léptek fel. Utóbbi esetben az osztrák politikusok attól tartottak, hogy a munkáosztály Magyarországról segítséget kap.

⁶⁴ PI Archivum. BNB Eln. 746—1919. — A Belügyi Népbiztosság intézkedésének nincs nyoma.

⁶⁵ PI Archivum. 606. foud. (23. l.) 1919. jún. 24.

⁶⁶ OL Küm. Bécsi követség iratai. 12. cs. 2789/1919.

⁶⁷ Fenyő Andor jún. 25-én sürgeti, hogy az ápr. 3-i szerződés értelmében járó és még hátralékos árut szállítsák ki. (OL Küm. Gazd. pol. oszt. 3. cs. A/5. tét 23223/1919.) Ezekre a kérdésekre még később is kitér. (Uo. 24235/1919.)

⁶⁸ OL Küm. Bécsi követség iratai. 7. cs. 1301/1919. ápr. 28. — Ausztria nem engedte át a Németországba Magyarországnak küldött árukat.

⁶⁹ GyÁL Mosonmagyaróvári direktoriumi iratok. 829/1919. ápr. 29. — Az Áruforgalmi Iroda távirata a népbiztosság rendelkezéséről.

Tanácsköztársaság az áruk lefoglalásával és igazságos elosztásával sem oldhatta meg a problémát, amit az évek során egyre növekvő áruhiány okozott. Égető szükség volt tehát az importra, s ezt csak Ausztriából várhatták.⁷⁰

Az osztrák keresztnyszocialista sajtó áprilisban még az osztrák — magyar kereskedelmi forgalom teljes stagnálásáról ír, amelyet részben a Tanácsköztársaság iránti bizalmatlansággal, részben „a képtelen politika” áttérjedésétől való félelemmel magyaráz. Bejelenti, hogy az osztrák kereskedők csak akkor tesznek eleget a megrendeléseknek, ha osztrák valutában előre fizetnek. Hitelről, mint korábban, szó sem lehet.⁷¹ A Vörös Ujság is hírül adta, hogy az osztrák ruházati ipari gazdasági szövetség április 28-i ülésén kimondta: tagjaik nem szállíthatnak magyar cégeknek.⁷²

Budapest és a határmenti megyék hatóságai mégis az első perctől kezdve mindent megkíséreltek, hogy ruhát, cipőt szerezzenek Ausztriából. A követség már március 28-án a Volksbekleidungsamthoz (Népruházati Hivatalhoz) fordult férfi-, női- és gyermekruha rendelése ügyében. A Tanácsköztársaság központi szervei szerződésekkal igyekeztek biztosítani a ruházati cikkek behozatalát. Ezért májusban felajánlották az osztrák népelelmezési minisztériumnak, hogy ruhaneműekért élelmiszert szállítanak.⁷³ Június 12-én az osztrák és a magyar Áruforgalmi Iroda kötött szerződést, amelyben Ausztria kötelezettséget vállalt 900 000 K értékű készruha szállítására.⁷⁴ Július elején újra gazdasági tárgyalások folytak,⁷⁵ és úgy látszik eredménnyel, mert a IV. sz. (szombathelyi) Vörös Őr kerületi parancsnokság jelzése szerint július közepére várható volt, hogy textilárú érkezik Ausztriából.⁷⁶ Július 27-én pedig a Népruházati Népbiztosság közölte a Vörös Őrség Főparancsnokságával, hogy egy vagon osztrák textilárú érkezik Budapestre, gondoskodják őrzéséről a pályaudvaron.⁷⁷

Különböző budapesti és vidéki szervek is igyekeztek a lakosságot ellátni, külön utakon árut szerezni. Bécsbe küldte bevásárolni saját megbízottját az V. kerületi Munkás- és Katonatanács Intéző Bizottsága,⁷⁸ és hasonlóan járt el az Országház gondnoki hivatala is.⁷⁹

A határmenti megyék különösen sokoldalú és élénk esereforgalmat bonyolítottak le. Az egyes direktóriumok ilyen irányú kezdeményezésének volt sok előnye, de megvolt az árnyoldala is. Nem fordultak a MÁI bécsi kirendeltségéhez, sem a követséghez, hanem gyakran fekete utakon, a keresletet kihasználó alkalmi ügynökök révén igyekeztek árut szerezni. Ezzel felhajtották az árakat, s az áruellátás sem lehetett igazságos. Az ország olyan területein, ahol nem volt eszeré alkalmas áru, vagy messze esett a határtól, a lakosság hátrányos helyzetbe került. Ha sikerült volna teljesen központilag kézben tartani az árucserét, akkor az importált árut is központilag, igazságosabban oszthatták volna el, első-

⁷⁰ Július végén abban reménykedtek, hogy Csehszlovákia 2.7 millió méter szövetet ad, de erre már nem került sor. (PI Archívum. Ágoston-gyűjtemény. 8. 20. l. 1919. júl. 25.)

⁷¹ Reichspost, 1919. ápr. 12. Der Umsturz in Ungarn und seine Wirkung auf den Geschäftsverkehr.

⁷² Vörös Ujság, 1919. ápr. 30. Tiszti őrségek védik az osztrák határt.

⁷³ OL Küm. Bécsi követség iratai 8. cs. 1455/1919. máj. 12—19.

⁷⁴ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 21. cs. 17514/1919; uo. 3. cs. A/5. tét 23223/1919.

⁷⁵ OL Küm. Bécsi követség iratai. 27. cs. 6/1919. Táviratok, számjelűgyek. júl 7.; uo. 12. cs. 2921/1919. júl. 8.

⁷⁶ PI Archívum. SzÁL IV. sz. Vörösőr ker. par-ság. (64. l.)

⁷⁷ HL 94. doboz. VÖ Orsz. Főparság karhatalmi osztálya. Eseményjelentés. 110. sz.

⁷⁸ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 16. cs. U/2. tét. 23414/1919.

⁷⁹ PI Archívum. TOGy. 5. ö. e. (42. l.)

sorban a munkások s más arra rászorultak érdekeinek szem előtt tartásával. Ezért a Külügyi Népbiztosság átírt a Pénzügyi Népbiztosságnak, adjon ki utasítást, hogy az Ausztriába kiküldött beszerzők a követségen Fenyő gazdasági megbízottnál tartoznak jelentkezni, mert az egyénenkénti beszerzés gazdasági károkat okoz.⁸⁰ Varga Jenő, a szociális termelés népbiztosa hasonló értelmű körlevelet küldött az egyes népbiztosságoknak. Felhívta őket, hogy ne küldjenek ki megbízottakat vásárlási céllal, mert ennek következményeként az iparcikkek ára Bécsben 60%-kal emelkedett. Ott csakis a Külkereskedelmi Hivatal útján lehet vásárolni, s ennek biztosítására a bécsi követ csak a Varga Jenő által aláírt „meghitelezésre ad ki pénzt”.⁸¹

A nyomasztó iparcikkhiány miatt türelmetlen népbiztosságok és vidéki direktóriumok nem tartották be ezt az utasítást. Ha nehézségeik voltak a határátlépéssel, azt is lehetőleg saját hatáskörükben intézték el, felhasználva osztrák kapcsolataikat.⁸² Sikert is, különösen Sopronnak, sok ezer méter textilárút, készruhát, cipőt, bakancsot, talpbőrt és felsőbőrt szereznie, részben készpénzért, részben cseréáruért.⁸³ Hasonló módon próbálkoztak más megyék is ruházati cikkek beszerzésével.⁸⁴

A határmenti megyék közül különösen Sopronnak voltak jó kapcsolatai egyes osztrák hivatalos szervekkel. Mindig el tudták intézni, hogy a Bécsbe küldött kereskedők oda eljussanak. A direktórium gazdasági osztálya Ebenfurthba vagy Wiener-Neustadtba telefonált, ahol intézkedtek, hogy ne akadályozzák az átjutást.⁸⁵ A direktórium szívesen adott határátlépési engedélyt bárkinek, különösen olyan kereskedőknek, akik korábban is üzleti összeköttetésben álltak Ausztriával, és így könnyebben tudtak árut beszerezni.⁸⁶ A kereskedelmi forgalom normalizálásától azt remélték, hogy talaját veszti a nyugat-magyarországi elszakadási mozgalom, és békés, jószomszédi viszony alakul ki Ausztriával.⁸⁷

⁸⁰ OL PM Eln. 3030/1919. ápr. 25. — A Pénzügyi Népbiztosság május 9-én adta ki a körlevelet, amely szerint a kiküldöttek indulás előtt Budapesten Ágoston Péternél, Bécsbe érkezéskor Fenyő Andornál tartoznak jelentkezni (uo.).

⁸¹ PI Archivum. FKT Eln. XXXIV. 2564/1919. ápr. 30. — Hasonló körlevelekre később is szükség volt. (OL Küm. Gazd. pol. oszt. 4. cs. A/6. tét. 23454/1919; OL PM Eln. 7299. és 7363/1919; PI Archivum. FKT Eln. XXXVII. 3675/1919; HL Magyar Tanácsköztársaság iratai. 99. doboz. 8. Külügyi iratok; ZÁL Zalaegerszeg város polg. m. iratok. 6927/1919; Kecskeméti ÁL (Továbbiakban: KÁL) Dunapataj. 2008—1919; SÁL Soproni direktórium. 5. cs. 10935/1919). — A körlevél felhívta a figyelmet, hogy „a bécsi rendőrség ugyanis ki fogja utasítani az igazolatlanul ott tartózkodó magyarokat”, a követség viszont, ha ott jelentkeznek, megszerzi részükre a tartózkodási engedélyt. (Lásd a két utolsó iratot.) Fenyő Andor kérte, utasítsák a vidéki megbízottakat, hogy a beszerzett árut a Külkereskedelmi Hivatal címére továbbítsák a határátlomáson. (OL Küm. Gazd. pol. oszt. 12. cs. P/1. tét. 24259/1919. jún. 20.)

⁸² SÁL Soproni direktórium. 1. cs. 307/1919. márc. 31.

⁸³ SÁL Soproni direktórium. 3. cs. 6356, 6751, 6961, 7006, 7812/1919; uo. 9. cs. IB ülések jegyzőkönyvei 1919. máj. 14. 184. pont; uo. 71. cs. Közlelmzési biztos. 215. l. 9. sorszáma (a továbbiakban ssz.); uo. 230. l. 213. és 214. ssz.; uo. 233. l. 269. és 274. ssz.; uo. 240. l. 331. és 336. ssz.; uo. 75. cs. Vegyes iratok. 629. 631, 876/1919; uo. 12. cs. Városi Munkás-, Katona-, Földművestanács ülése. 1919. júl. 1.; Oedenburger Arbeiterrat. 1919. jún. 22. Leinwand für die Proletarier.

⁸⁴ GyÁL Városi ideiglenes direktórium. 148/1919. ápr. 14.; SzÁL Vas m. direktórium. 4047, 4934, 5771/1919; PI Archivum. BNb Eln. 1036—1919. Zala megye kormányzótanácsai biztosának jelentése a Belügyi Népbiztossághoz. 1919. júl. 12.

⁸⁵ SÁL Soproni direktórium. 2. cs. 3711/1919.

⁸⁶ SÁL Soproni direktórium 2. cs. 2819, 2865/1919; uo. 3. cs. 6966, 6982, 7324, 7847/1919; uo. 4. cs. 8137, 8140, 8141, 8616, 9860/1919; uo. 5. cs. 10175, 10462, 11146, 11263/1919; uo. 6. cs. 11567, 11613, 11835, 11836, 11892, 11894/1919.

⁸⁷ Fáklya, 1919. ápr. 23. Csereforgalom indul Bécs és Nyugat-Magyarország között; Az Ujság, 1919. ápr. 23. Megindul a csereforgalom Bécs és Nyugat-Magyarország között.

Hiszen az osztrák agitáció egyik fontos érve az volt, hogy a négy nyugati megye Bécs nélkülözhetetlen élelmezési bázisa. A Tanácsköztársaság igyekezett eleget tenni az élelemért hozzá forduló osztrák szervek kéréseinek, s ezzel is bizonyítani, hogy a nyugati megyéket nem zárják el tőlük.

A bécsi Artilleriearsenal munkás- és katonatanácsa Sopronba küldte megbízottját, hogy konyhája számára 50 000 K értékű élelmiszert vásároljon.⁸⁸ Wiener-Neustadt polgármestere, Anton Ofenböck Kellner Sándorhoz fordult, kérve, tegye lehetővé, hogy a városban lakó gyermekek részére mint korábban, Sopron megyéből tejet kapjanak.⁸⁹ A mödlingi kerületi munkás- és katonatanács azt javasolta a soproni direktóriumnak, hogy árucserével támogassák egymást.⁹⁰ Wiener-Neustadt-tal megállapodtak, hogy „különféle fontos anyagok és hadfelszerelési cikkek” ellenében Sopronból burgonyát szállítanak. Ennek az előnyös szerződésnek a lebonyolítását azonban magyar részről akadályozták. A burgonya-központ a burgonya kiszállítását megtiltotta. Kun Béla annyira fontosnak tartotta ezt a csereakciót, hogy átírt ez ügyben a Közellátási Népbiztossághoz.⁹¹ Az intervenciós eredményeként a Wiener-Neustadt-i lap, a Gleichheit májusban arról számolhatott be, hogy Sopronban megegyeztek, s remélik, most már nemcsak ígéret marad az élelmiszer-szállítás.⁹² Valóban, ezután nemcsak burgonyát, hanem vágómarhát, lisztet, cukrot, gyümölcsöt és más élelmet is küldtek Sopron megyéből, só és különböző iparcikkek ellenében.⁹³

Moson megye is erősítette csereakcióival a kereskedelmi kapcsolatokat,⁹⁴ de Vas megye nagyobb forgalmat bonyolított le, főként Stájerországgal, és különösen Gráccal, ahonnan ruhát, bőrt, autóalkatrészeket kapott cukorrépa és különböző élelmiszerek ellenében.⁹⁵ Erre azért is nagy szükség volt, mert Grác azzal fenyegette meg Vas megyét, hogy ha nem szállítanak, nem lesz képes megakadályozni az éhség miatt elkeseredett tömegek fegyveres támadását a magyar határ ellen.⁹⁶ Erre azonban nem került sor.

A Monarchia felbomlásával Magyarország sóellátását behozattalal kellett megoldani, így az ausztriai sószállítványokra nagy szükség volt. Az április 3-i szerződésben is szerepelt mint csereáru, de a MÁI és a vidéki direktóriumok igyekeztek ezen kívül is szerezni.⁹⁷ Bár az élelmezési helyzetről szóló július végi jelen-

⁸⁸ SÁL Soproni direktórium. 1. cs. 2435/1919. ápr. 10.

⁸⁹ Uo. 1815/1919. ápr. 13.

⁹⁰ Uo. 1815/1919. ápr. 13.

⁹¹ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 2. cs. A/2. tét. Élelem. 24193/1919. ápr. 29. — Erdélyi Mór közellátási népbiztos az Ausztriába szállítandó burgonyáról május végén nyilatkozott. (PI Archivum. A Budapesti Forradalmi Munkás- és Katonatanács 80-as Intéző Bizottságának jegyzőkönyve. 1919. máj. 29. 131. l.)

⁹² Gleichheit, 1919. máj. 27. Hírek rovat.

⁹³ SÁL Soproni direktórium. 4. cs. 8369; uo. 71. cs. Közélelmezési biztos. 16. l., 17. l., 171. és 177. ssz.; 19. l. 207. ssz.; 23. l. 257. ssz.; 62. l. 739. ssz.; 77—78. l.; 143. l.; 155. l. 862. ssz.; 158—159. l.; 177. l. 1153. és 1154. ssz.; 183. l. 1221. ssz.; 186. l. 1271. ssz.; 217. l. 31. ssz. stb.

⁹⁴ GyÁL Mosonmagyaróvári direktórium iratok. 847/1919. máj. 8.; OL PM Eln. 2940/1919. ápr. 25., 28., máj. 3.

⁹⁵ PI Archivum. Vas megyei direktórium. 1919—233/6; SzÁL Vas m. direktórium. 162/1919; uo. 618/1919; 1377/1919; 2814/1919, 5760/1919; PI Archivum. 24/12; uo. Forradalmi Kormányzótanács üléseinek jegyzőkönyve (gyorsírói). 1919. ápr. 6.

⁹⁶ SzÁL Vas m. direktórium. 162/1919. márc 28. Obál távirata a közélelmezési népbiztoshoz.

⁹⁷ OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 1036/1919; uo. 8. cs. 1400/1919; OL Küm. Gazd. pol. oszt. 2. cs. A/2. tét. 22334, 22337, 22422/1919; SÁL Soproni direktórium. 71. cs. Közélelmezési biztos. 25. l.; uo. 74. cs. 300. l.

tésben az áll, hogy az úton levő osztrák és németországi só megérkezéssel további hat hétre biztosítva van a szükséglet,⁹⁸ március és július között a sóellátás mégsem volt kielégítő.

A közszükségleti cikkeken kívül nagy mennyiségben hoztak be Ausztriából rézgálicot,⁹⁹ érkezett jelentékeny mennyiségű karbid, marókáli, klórcinklug, eke, kasza, kapa, szőlőkaró, különböző szerszámok, gépek, építőanyagok, kötszer, gyógyszer és kisebb mennyiségben gázkoksz, valamint vegyes használati cikk (öngyújtó, zseblámpa, tűzkő, írógépszalag stb.).¹⁰⁰

A bányákban dinamitra volt szükség, és a blumaui lőszergyár hajlandó volt szállítani. A kompenzációs üzletet le is bonyolították, a rendelt 43.2 vagonból 12 vagon robbantó anyag szállításra készen állt a blumaui gyártelepen. Az ilyen jellegű anyagok kiszállítását azonban a blokádkövetkeztében nagyon szigorúan ellenőrizték, s így a proletárhatalom nem kaphatta meg.¹⁰¹

Magyarország már a polgári demokratikus kormányzat idején is papírhiánnyal küzdött,¹⁰² s a Tanácsköztársaság alatt még csak fokozódtak a papírgondok. A lapok jelentős részét be kellett szüntetni, hogy legalább a szocialista sajtót úgy-ahogy el tudják látni papírral. A sajtóbizottság jegyzőkönyveiben március 26-tól nyomon követhetjük, hogy állandóan visszatérő probléma volt a papírbeszerzés.¹⁰³ A Tanácsköztársaság a hiányt osztrák, svéd és finn papír importjával igyekezett pótolni.

Kékpénzfizetés ellenében többször érkezett rotációs papír Ausztriából és Svédországból, de a tranzit mindig sok gonddal járt. Áprilisban a szociáldemokrata Ebert-kormány akadékoskodott. Kun Béla Weltnerrel együtt szikratávíron fordult Németországhoz, kérve, hogy engedélyezzék a svéd papír átszállítását. A birodalmi elnök kabinetfőnökével beszéltek, aki ugyan azt ígérte, „illetékes helyre” továbbítja a kérést, de a távirat hátára ráírta: „A kérésnek eleget

⁹⁸ PI Archivum. Ágoston-gyűjtemény. 8. (17—18. l.).

⁹⁹ OL Küm. Bécsi követség iratai. 7. cs. 1286/1919. (Az ebben az iratban szereplő 60 vagon rézgálicot a Tanácsköztársaság kifizette, de 11 vagon leszállítása elmaradt. Erről 1919 októberben küldött értesítést a bécsi követség; uo.); SÁL Soproni direktorium. 1. cs. 946/1919; uo. Soproni pénzügyi biztos iratai. 60. cs. 63. és 702. l.; PI Archivum. Budapesti Központi Munkás- és Katonatanács 80-as IB. 1919. máj. 27.; OL PM Eln. 6518/1919.

¹⁰⁰ OL Küm. Bécsi követség iratai. 4. cs. 449/1919; uo. 5. cs. 884/1919; uo. 6. cs. 929 és 1098/1919; uo. 7. cs. 1183/1919; uo. 13. cs. 3429 és 3624/1919. korm.; OL Küm. H/4. 24141/1919; uo. 27. cs. 6. Táviratok, számjelügyek. 1919. jún. 7.; OL PM Eln. 1149/1919.; OL Küm. Gazd. pol. oszt. 2. cs. A/2. tét. gépek; PI Archivum. VÖ Orsz. Főparság. Eseményjelentés. 2. ö. e. 1919. máj. 20.; uo. Budapesti tszk. 1920—9289/2; KÁL Kerületi Termelési Biztos iratai. 14/1919; GyÁL Mosonmagyaróvári direktorium 632/1919; uo. Moson m. Kormányzótanács Biztos iratai. 118/1919; SzÁL Vas m. direktorium. 620, 4934, 5794/1919; uo. Szentgotthárdi Kaszagyár Szoc. üzemi iratok. 1. cs. 1919. jún. 21.; SÁL Soproni direktorium. 1. cs. 335/1919; uo. 2. cs. 2532/1919; 3. cs. 7781/1919; uo. Közélelmészeti biztos. 167. l. 1012. ssz. és 221. l. 96. ssz.; uo. Sopron város IB ülés jkv. 26. l. 73. és 75. pont. — Oedenburger Arbeiterrat, 1919. jún. 22. Id. cikk. — Gyógyszer és kötszer beszerzésére Madzsar József és Dóczy Imre nagyobb összeget vitt ki a proletárdiktatúra idején. A fel nem használt 2 350 000 K-t és a 2 és 1/2 millió K értékű márkát 1919 augusztusában a népegészségügyi minisztérium (Csilléry) lefoglalta. (OL Küm. Bécsi követség iratai. 14. cs. 4004/1919.) — A szombathelyi direktorium saját használatra egy autót is hozatott át Grácból. (SzÁL IV. sz. Vörös Őr ker. parság. 30. cs. 637/1919.)

¹⁰¹ OL Küm. Res. pol. I. 470/1919. ápr. 7.; OL Küm. Gazd. pol. oszt. 8. cs. E/1. tét. 23776/1919. aug. 23.; OL Küm. Bécsi követség iratai. 29. cs. 49/1920, OL Küm. Gazd. pol. oszt. 2. cs. A/2. tét 23141/1919. máj. 13.; OL Küm. Bécsi követség iratai. 5. cs. 899/1919. jún. 3.

¹⁰² 1919 januárjában bizottságot akartak Stockholmba küldeni újságpapír beszerzése céljából. (OL Küm. Bécsi követség iratai. 14. cs. 3748/1919. korm.)

¹⁰³ PI Archivum. 24/1. 1919. márc. 26., 30., 31., ápr. 2., 4., jún. 16.; uo. FKT üléseinek jkve. (gyorsírói) 6. d. 1919. ápr. 8.

tenni nem lenne ajánlatos.”¹⁰⁴ Júniusban az nehezítette a szállítást, hogy Ausztria a magyar kötelezettségek teljesítésétől tette függővé a svéd vagonok átengedését. Összefüggött ez a június 12-én kötött és 14-én ratifikált áruforgalmi szerződéssel, amelynek késruhák szállítására vonatkozó pontjáról már volt szó. E szerződés szerint Ausztria még a következő áruk szállítására vállalt kötelezettséget: 48 vagon rotációs papír, 2 800 000 K értékű vegyianyag (ebből 100 000 K értékben gyújtózinór a bányák részére), 200 000 K értékű gyógyszeráru. A Tanácsköztársaságnak ennek fejében 30 000 kg birkagyapjút, 5 vagon malátasört, 1000 vagon felsőgallai cementet kellett adnia. Ezenkívül elismerte az osztrák versenystálló-tulajdonosok tulajdonságát a Magyarországon levő lovaikra, és vállalta, hogy júniusban ki is szállítja ezeket. A versenylovak ügyében már április elejétől folyt a vita.¹⁰⁵ A Földművelésügyi Népbiztosság április-májusban járványra hivatkozva nem engedélyezte a szállítást.¹⁰⁶ Júniusban a lovaknak csak egy részét küldte ki,¹⁰⁷ Ausztria ezért visszatartotta a svéd papírt,¹⁰⁸ ez pedig ellentétben állt az április 3-i szerződésnek a szabad tranzitforgalomra vonatkozó részével. Ezért arra hivatkoztak, hogy a blokád-bizottság csak Párizs hozzájárulása esetén hajlandó engedélyezni a papír szállítását.¹⁰⁹ Ugyanakkor felajánlották, ha a versenylovakat megkapják, a papír helyett hajlandók egyéb árut (20 vagon textíliát, orvosi műszerek és eszközök, gyógyszerek, gyermektápszerek, csecsemőkeleNGye, mezőgazdasági gépek, műtrágya, a németországi só korlátlan tranzitja) küldeni.¹¹⁰

Júliusban 100 versenylova bevagonírozva várta az érte járó csereárút.¹¹¹ A szállítmány kísérőjének augusztus 15-i kérelme: intézkedjenek, hogy Bécsből való visszatérésekor bántódása ne essék,¹¹² bizonyítja, hogy Ausztria végül is megkapta a versenylovakat. A már kifizetett papír azonban augusztus 1-ig nem jutott el a maga egészében Magyarországra.¹¹³

Magyarországnak nemcsak az újságokhoz volt szüksége papírra, hanem a könyvnyomtatáshoz, katonai térképekhez és nem utolsósorban a bankjegyek nyomásához is.¹¹⁴ A legszükségesebb mennyiséget, ha nagy nehézségek árán is, de általában sikerült valamilyen módon megszerezni.

¹⁰⁴ Potsdami Központi Archivum. Birodalmi elnöki iroda. 731. sz. Magyarország. 3. l. — Közli *Helmuth Kolbe—Johannes Zelt*: A német kommunisták és a Magyar Tanácsköztársaság. A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. 252—253. l.

¹⁰⁵ OLPM Eln. 3611/1919. ápr. 9.

¹⁰⁶ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 2. cs. A/2. tét. 22428, 22989/1919. április és május.

¹⁰⁷ OL FM Eln. Igazoló Bizottság iratai. 5448/1919. jún. 25.; SÁL Soproni direktorium. 71. cs. Közélelmzési biztos. 19. l. 207. sz. d. n.

¹⁰⁸ OL Küm. Bécsi követség iratai. 12. cs. 2740/1919. jún. 26.; OL Küm. Gazd. pol. oszt. 5. cs. A/21. tét. 24262/1919.

¹⁰⁹ OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 991/1919. júl. 16. Otto Bauer Ágostonhoz küldött értesítése.

¹¹⁰ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 15. cs. X. tét. 24969/1919. júl. 17.

¹¹¹ PI Archivum. Budapesti tszk. III. 7636—1919 (251—252. l.); uo. FKT üléseinek jkve. 11. d. 3., 5. pont (216. l.) júl. 25.

¹¹² PI Archivum. Buchinger gy. 1919. aug. 15.

¹¹³ A MÁI bécsi kirendeltségének likvidálására kiküldött tárcaközi bizottság 1919. nov. 29-én jelentette, hogy az osztrák papírgyárosok szövetségének igazgatója ápr. 25-én felvett a Tanácsköztársaságtól másfél millió K körüli összeget rotációs papír gyártására és szállítására. Az igazgató elismerte az összeg átvételét, és hajlandó érte papírt szállítani. (OL Küm. Bécsi követség iratai. 21. cs. 6652/1919. korm.)

¹¹⁴ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 2. cs. A/2. tét. 22673/1919. máj. 7. — A papír beszerzésére vonatkozó iratokat lásd még: OL Küm. Res. pol. I. 999/1919. korm. (117. és 118. l.); OL Küm. Bécsi követség iratai. 1257, 1267/1919. ápr.; OL PM Eln. 4580/1919. (924) máj.; SÁL Soproni direktorium. I. cs. 828/1919. ápr. 8.; uo. 74. Vegyes iratok. 272. l.; uo. Polgármesteri iratok. XV. 11963/1919. júl.

A júniusi árucsereszerződés, az eddig említetteken kívül, még más kikötéseket is tartalmazott. Magyarországnak 15 millió koronát kellett fizetnie lebélyegezetlen pénzben a korábbi szerződésekben rendelt iparcikkekre, egy milliót pedig kártérítésként a szentgotthárdi kaszagyár osztrák tulajdonosainak.¹¹⁵ A szerződés mindkét felet kötelezte az április 23-i és május 30-i megállapodások betartására,¹¹⁶ az osztrák államot pedig az április 3-i szerződésben vállalt só leszállítására. Előírta, hogy júniusban és júliusban legalább 100—100 vagon sót küldjön.¹¹⁷ Ez a záradék bizonyítja, hogy Német-Ausztria sem sietett eleget tenni kötelezettségeinek. Erről tanúskodik Böhm Vilmos jelentése is, aki mint a Tanácsköztársaság követje július 26-án közölte Kun Bélával: 80—100 millió korona értékű árut nem tudnak Bécsből hazaszállítani.¹¹⁸

Hasonló adatok birtokába jutunk, ha megnézzük a Külügyminisztérium közgazdasági főosztályán augusztus 11-én tartott tárcaközi ülés jegyzőkönyvét. A Magyar Áruforgalmi Iroda Tanácsköztársaság alatti tevékenységét vizsgálva megállapították, hogy a vásárolt áruból 156 vagon megérkezett, a le nem szállított áru mennyisége 386 vagon. Hozzáfűzik megjegyzésként, hogy ezt a mennyiséget is csak azért tudták leszállítani, mert „a tanácskormány osztrák szállítási közegei bizonyos, könnyebben megközelíthető antant-közegek segítségével kijátszották a szigorított blokádot és ilyenformán juttatták át az árukat a magyar határon”. Ez az állítás nem ellenőrizhető, valószínű azonban, hogy az osztrák munkások és vasutasok nyújtottak segítséget. Ebből az iratból megtudjuk, hogy a következő áruk érkeztek: 128 vagon rézgálic, 19 karbid, 1 kén, 2 marónátron, 1 hidrogénhiperoxid és 4 vagon különböző gyógyszer. A szállításra váró, kifizetett áru mennyisége pedig: 167 vagon különböző vegyészeti cikk, 25 gyufa, 16 csomagoló papír, 16 lágyólom, 84 érc és fém, 23 textiláru, 3 vagon üvegáru.¹¹⁹

Mínthogy az osztrák levéltári anyagokat nem ismerjük, nem alkothatunk teljes képet az áruforgalom méreteiről. Tudunk még arról, hogy a lajtaújfalusi lignitbányát korábban Ausztria bérelte. Az innen szállított szén Bécs villamos erőműveinek ellátását szolgálta. Ennek fejében Ausztria napi 6 vagon kokszot adott a budapesti áramszolgáltatáshoz. Április 14-én a budapesti osztrák követ jegyzéket intézett a Külügyi Népbiztossághoz, amelyben súlyos retorziót helyezett kilátásba, ha a szénszállítást megakadályozzák.¹²⁰ Május 3-án, amikor az osztrákok sem behozatalt, sem átszállítást nem engedélyeztek, volt olyan javaslat, hogy Lajtaújfaluról ne engedélyezzék a Bécsbe irányuló szénszállítást. A Szociális Termelés Népbiztossága mégis úgy döntött, hogy a Budapest számára szükséges koksz miatt engedélyezi, és ezzel a Külügyi Népbiztosság is egyetértett.¹²¹ A szén vételárát a soproni direktórium vette fel Bécsben.¹²²

¹¹⁵ A 16 millió K kifizetését, amit Fenyő Andor jún. 20-ától sürgetett (OL Küm. Bécsi követség iratai. 11. cs. 2410/1919; uo. 2563/1919; OL Küm. Gazd. pol. oszt. 3. cs. A/5. tét. 23223, és 24235/1919), csak jún. 28. án intézték el (OL PM Eln. 6218—1919).

¹¹⁶ Így szerezhettünk tudomást olyan szerződésekről, amelyeknek iratanyagát még nem sikerült fellelni.

¹¹⁷ OL Küm Gazd. pol. oszt. 3. cs. A/5. tét. 23223/1919. — A szerződést Fenyő Andor és az osztrák Áruforgalmi Iroda igazgatója, Eugen Koppstein írta alá.

¹¹⁸ Uo. 15. cs. X. tét. 24140/1919.

¹¹⁹ Uo. Vegyes iratok. 15. cs. A tét. 23652/1919. A részletes felsorolásnál az érkezett áru 155 vagon, a szállításra váró 334 vagon.

¹²⁰ Uo. 2. cs. A/2. tét. szén. 31250/1919.

¹²¹ Uo. 31521/1919. — 1919 decemberében a Fővezértség eltiltotta a szénszállítást, majd feltételhez kötötte: „A jövőben az osztrák kormány ennek ellenében a hadsereg Wienben vásárolt felszerelési cikkei a határon átengedje.” (Uo. 25094/1919.)

¹²² SÁL Soproni direktórium. Vegyes iratok. 75. cs. 1186. l. 1919. jún. 30.

A Tanácsköztársaság exportcikkei közül a bor volumene volt a legjelentősebb. Nagyobb mennyiségben szállítottak ki még sört és konyakot is. Az alkoholtilalom következtében mutatkozó felesleget a proletárhatalom jól tudta hasznosítani árucseré céljaira. Ausztriában olyan nagy volt a kereslet a bor iránt, hogy minden mennyiséget felvett. A Bécsi Magyar Áruforgalmi Iroda a Palugyay-céggel még olyan ügyletet is tudott kötni, amelynek révén osztrák koronához jutott. Megállapodtak, hogy a cég budafoki pincéjéből Bruckba szállítják a bort. Palugyay az Áruforgalminak minden hl után 82.50 osztrák koronát fizet és az Áruforgalmi minden befizetett 97.50 osztrák korona után 100 magyar koronát a Palugyay-cég javára írat a Hitelbanknál, amit az ott fennálló tartozására fordítanak. Ilyen módon az Áruforgalmi 2 740 000 osztrák koronához jutott.¹²³ A bor még nagyobb mennyiségű kiszállítását a vagonhiány akadályozta. Júliusban Landler Jenő kénytelen volt fellépni az ellen, hogy a követség a Királyhidán összegyűlt borvonatok indítását saját hatáskörében intézze, így ugyanis nem tudták biztosítani, hogy azonnal csere-vagonokat kapjanak. Ennek következményeként 4400 volt a visszatartott MÁV kocsik száma, ami veszélyeztette az országon belüli egyéb szállításokat.¹²⁴

Az egyes szállítmányokat igazoló iratok¹²⁵ hiányosak, nem adnak teljes képet. Valamivel többet mondanak az 1920-as iratok, amelyek a Pénzügyi Népbiztosság áruszállítási engedélyeit tartalmazzák. Ezek alapján kereken 180 000 hl bort, 100 hl konyakot és 600 hl sört exportáltak. Ugyanitt szállítási engedélyeket találunk összesen 330 000 kg nyers marhabőrre, 3750 q égetett mézre, 10 000 kg babérlevélre, 4 versenylóra, 4 telivérre és még több cikkre. Március és június között számos tranzit-engedélyt adott a Pénzügyi Népbiztosság Bécsből főként Ukrajnába, de Galíciába és Romániába szállított árukra is, valamint költözködési ingóságokra azoknak, akik Magyarországról Ausztriába mentek.¹²⁶ A már korábban említett, Ausztriának küldött különböző áruk is bizonyítják, mennyire hiányos a fenti felsorolás, ezért ezt csak kiegészítésnek tekinthetjük.

Hogy az országnak milyen fontos exportcikke, kompenzációs célokra mennyire alkalmas áruja volt a bor, azt mutatja az is, hogy központi összegyűjtése ellen Sopron megye hevesen tiltakozott. A Szeszecsitakol és Szesztermékek Hivatala Sopron város és megye szocializált borkereskedéseinek el nem adott borait külkereskedelmi expozitúrájának akarta kiszállíttatni. A soproni Kerületi Ipari Termelési Tanács Intéző Bizottsága a következő választ adta erre az intézkedésre: „A különös autonómiával bíró Nyugat-Magyarországi Kerület (Gau) területén levő anyag és értékek felett a népbiztosságok csak a német népbiztos és a kerületi tanács (Gaurat) útján és annak beleegyezésével fognak intézkedni és e tárgyban a német népbiztos már a jövő hét folyamán Sopronba érkezik, e kérdések tisztázása előtt nem áll módunkban a nyugat-

¹²³ OL. Küm. Bécsi követség iratai. 12. cs. 2975/1919 és OL Küm. Gazd. pol. oszt. 15. cs. X. tét. 24967/1919.

¹²⁴ OL. Küm. Gazd. pol. oszt. 8. cs. F/1-a. tét. 23587/1919. júl. 10.

¹²⁵ OL. Küm. Bécsi követség iratai. 11. cs. 2453/1919; uo. 12. cs. 2755/1919; OL Küm. Gazd. pol. oszt. 8. cs. F/1-a. tét. 23597/1919; uo. 15. cs. X. tét. 24967/1919; SÁL Soproni direktórium. 1. cs. 420, 634 és 650/1919; uo. 3. cs. 7022/1919. Uo. 4. cs. 8007 és 9973/1919; uo. Vegyes iratok. 74. cs. 51. l.; uo. Közélmézési biztos. 71. cs. 158—159. l.; SzÁL Vas m. direktórium. 2597 és 2714/1919.

¹²⁶ OL. Küm. Gazd. pol. oszt. 25. cs. A/21. tét. 1027—1111/1920. — Nemcsak Bécsből szállítottak Ukrajnába, hanem onnan is Bécsbe. (OL Küm. Gazd. Pol. oszt. 4. cs. A/15. tét. 22135/1919.)

magyarországi terület legjelentősebb anyagértékét, az egyedülit, mely kivitel szempontjából jelentőséggel bír, a Gau területéről kiengedni.” Közlük, hogy addig semmiesetre sem adnak kiviteli engedélyt, amíg biztosítékot nem kapnak a bor megfelelő árát illetően és abban a vonatkozásban, hogy a borért kapott idegen valutából, illetve a kompenzációs cikkekből a kívánt mértékben részesülnek.¹²⁷

A Magyar Tanácsköztársaság nem elégedett meg azzal az árumennyiséggel, amit kompenzáció révén Ausztriától kapott, meg kellett kísérelnie, hogy más országokból is szerezzen árut. Áprilisban az ukránokkal szerződést kötött ásványolajra.¹²⁸ Összesen 10 000 q-t sikerült behozni, mert az intervenció csapatak előnyomulása folytán Galícia felé megszakadt a vasúti összeköttetés. Az északi hadjárat befejezése és a visszavonulás után Cseh- és Lengyelországból próbáltak olajat szerezni,¹²⁹ fűtőolajat pedig Németországból.¹³⁰

A bécsi követség útján Hollandiához, Dániához, Svédországhoz fordultak azzal a javaslattal, hogy „kereskedelmi, pénzügyi és gazdasági összeköttetés fenntartására, valamint a hadifoglyok, és az internáltak ügyeinek lebonyolítására” gazdasági megbízottakat és nem „de facto képviselőket” küldenének ki. E javaslatban kiemelték: ez az illető országoknak is érdeke, mert tárgyalhatnak a Magyarországon levő idegen vagyonok likvidálásának módzatairól, így a megbízottak az ő polgáraik érdekében is működhetnek.¹³¹

Nyoma van annak, hogy Svájból ékszíjat kaptak, amelyhez az osztrák tranzit-engedélyt megkapták.¹³² A korábbiakban már szó volt nagyobb mennyiségű svéd rotációs papír importjáról. Norvégiából a gyermekek részére csukamájolajat kapott a Tanácsköztársaság.¹³³ Különösen kedvező üzletre önként is ajánlkoztak külföldi kereskedők. Egy rotterdami cég felajánlotta Kun Bélának, hogy a lefoglalt ékszerek eladásával foglalkoznék, s ha a be- és kiutazó vízumot biztosítja Kun, úgy szívesen elmenne Budapestre. Pecunia non olet! Nagy üzletet szimatolt a holland cég.¹³⁴

A környező új államok egy részével hadiállapotban volt a tanács hatalom, tőlük nem várható árut. A szövetséges hatalmak elzárkózása sem enyhült. A Tanácsköztársaság mégis kénytelen volt előzékenységet tanúsítani velük szemben. Ahogyan az előző kormány, ugyanúgy a tanácskormány, illetve a Külügyi Népbiztosság is hozzájárult, hogy a bécsi angol misszió 40 főnyi személyzete részére rendszeresen vihessen Magyarországról húst, burgonyát.¹³⁵ Engedélyezte azt is, hogy a budapesti olasz misszió vidékről szerezzen be élelmiszert.¹³⁶ Romanelli személyes közbenjárására hozzájárult, hogy azt a 40 millió koronát, amelyet még a háború idején a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank útján a kormány óvatossági rendszabályként Fiumeből Budapestre hozatott,

¹²⁷ SÁL Soproni direktórium. 4. cs. 9038/1919. jún. 19.

¹²⁸ PI Archívum. Budapesti tszk. 1484—1920.

¹²⁹ Az intervenció megindulása előtt, ápr. 15-én Kun Béla úgy nyilatkozott, hogy Csehszlovákiától vagonokért olajat, szénét cserélnek és román küldötteket is várnak, akikkel olajról tárgyalnak majd. (Papers PPC XII. köt. 438—442. l. Ph. M. Brown jelentése Coolidgehoz.)

¹³⁰ PI Archívum. Ágoston-gy 8. 18—19. l.

¹³¹ OL Küm. Bécsi követség iratai 8. cs. 1484/1919. ápr. 19. — máj. 31.

¹³² Uo. 6. cs. 980/1919. márc 25.

¹³³ Uo. 12. cs. 3049/1919. jún. 28.

¹³⁴ Uo. 7. cs. 1145/1919 április — június.

¹³⁵ Uo. 5. cs. 655/1919. ápr. 15.; uo. 8. cs. 1450/1919. máj. 26—27.; OL Küm. Gazd. pol. oszt. Vegyes iratok. 15. cs. X/1. tét. 22351/1919; PI Archívum. VÖ Orsz. Főpárság. Eseményjelentés. 3. ö. e. (40. l.) 1919. jún. 17.

¹³⁶ G. Romanelli: i. m. 81—82. l.

visszaszállíthatóak.¹³⁷ A bécsi angol misszió kívánságára három napon belül megküldték a Statisztikai Hivatal 1910-es népszámlálási adatait a nemzetiségek megoszlásáról.¹³⁸ A Külügyi Népbiztosság egy amerikai újságírónak pénzt kölcsönzött azzal, hogy majd a bécsi követségen térítse meg.¹³⁹ Philip M. Brown Kun Bélának elmondta, hogy Bécsben a Segély Bizottságnak (Élelmezési Misszió) nehézségei vannak, mert nem tud Bukaresttel telefonkapcsolatot tartani. Kun Béla nem kifogásolta, hogy Budapesten keresztül érintkezzenek.¹⁴⁰ Ilyen és hasonló, jelentéktelen vagy fontosabb ügyekben bebizonyította a Tanácsköztársaság, hogy a szövetséges hatalmakkal is békés kapcsolatokra törekszik. Gazdasági engedményeket azonban nem tudott tőlük elérni, a blokádod nem enyhítették.

A szövetségesek közül egyedül Olaszország járt külön utakon: megszegve a közös határozatot, kereskedelmi tárgyalást folytatott Tanács-Magyarországgal. Ezt a barátságos lépést nem tekinthetjük a proletárhatalom iránt megnyilvánuló szimpátiának. Indító okait egészen másutt kell keresnünk. Olaszországnak területi igényei voltak Jugoszláviával szemben, különösen Fiume kérdésében volt éles az ellentét. Jugoszláviát Franciaország támogatta, és Amerika, illetve Wilson is inkább erre hajlott. Az olasz kormány, hogy Franciaország európai hegemoniára való törekvését gyengítse, s egyúttal saját közép-európai pozícióját erősítse, szövetségeket keresett. Olyan szövetségekre volt szüksége, akiknek segítségével bekerítheti Jugoszláviát és követelésének teljesítésére kényszerítheti. Ausztriára nem számíthatott Dél-Tirol miatt. Magyarország és Románia jöhetett számításba nemcsak földrajzi fekvésüknél fogva, hanem mert Románia a proletárhatalom létrejötte előtt a Bánát, Magyarország a Bácska gabonatermő területére aspirált. A Tanácsköztársaságnak ugyan nem voltak területi követelései, de ha — amint Olaszország remélte — Magyarországon újra a burzsoázia kezébe kerül a hatalom, a közös érdekek védelmében összefoghatnak Jugoszláviával szemben. Ezért keresett kapcsolatot Olaszország már a Károlyi-kormány idején is.¹⁴¹

Májusban Romanelli Bécsből Segrétől azt az utasítást kapta: használja fel az olasz misszió kedvező helyzetét, azt, hogy a szövetséges hatalmak közül majdnem egyedül van Budapesten, és dolgozzék a Magyarországra való gazdasági behatolás bázisának megteremtésén. Arról volt szó, hogy Bécsben felhalmoznak olasz árut, cserecikkekre szerződést kötnek, s amint feloldják a blokádod, azonnal megindul a szállítás. Romanelli közvetlenül nem foglalkozott ezzel az ügygel, a gazdasági kérdések Tacoli márkihoz tartoztak. Ebben az esetben egy megbízottjuk közvetített, Basselet de la Rosarie gróf, aki állítólag Segré és Tacoli bizalmi embere volt. Ő tárgyalta a Tanácsköztársaság hivatalos szerveivel.¹⁴²

A Kormányzótanács természetesen minden alkalmat megragadott, hogy áruhoz jusson. Feltehetően azonnali szállítást ígérhettek az olaszok, és nemcsak a blokád feloldása utánra, amint Romanelli írja, akit felettesei általában nem tájékoztattak megfelelően. Ezt ő maga panaszoja memoárjaiban. Nincs azonban olyan irat, amely fényt vetne a megállapodás valódi tartalmára, csak néhány adattal rendelkezünk, amelyekből következtetéseket vonhatunk le.

¹³⁷ Uo. 41. l. — Lengyel Gyula nem adta ki a teljes összeget. (Uo. 43—44. l.)

¹³⁸ OL Küm. Res. pol. I. 1156/1919. korm. (106. l.) ápr. 19—22.

¹³⁹ OL Küm. Bécsi követség iratai. 7. cs. 1265/1919. ápr. 25.

¹⁴⁰ Papers PPC XII. köt. 442. l.

¹⁴¹ Lásd *L. Nagy Zsuzsa*: i. m. 59—62. l.

¹⁴² *G. Romanelli*: i. m. 60—64. l.

A Forradalmi Kormányzótanács május 17-i ülésén Erdélyi Mór élelmezési népbiztos bejelentette: „Olaszországban vásárlandó élelmiszerek beszerzésére 10 millió arany, 25 millió papírpénzt kértünk kiküldeni. Az osztrák kormány nem engedte meg. Segré vállalja a védelmét a pénzeknek és Bruckban ki vannak jelölve az autói, hogy a pénzt átvegyék.”¹⁴³

A Neue Freue Presse május 20-i száma már jelzi az olasz közeledési kísérletet, de csak annyit említ, nem lehetetlen, hogy a Károlyi idején elkezdett tárgyalások a tanácskormánnyal is folytatódna.¹⁴⁴

A pénz átküldéséről a Vörös Őrség Főparancsnokságához május 26-án délben érkezett jelentés: 25 láda Királyhidára ért a fedező kísérettel. „A parancsnok, Nacsá János elvtárs jelentése szerint a szállítmányt egy Ausztriából autón jött olasz tábornok kíséretével átvette és Ausztriának irányította.”¹⁴⁵

Az összeg nagyságáról és az üzleti tárgyalásokról több részletet tudunk meg a Faragó Miksa (a Tanácsköztársaság idején az Osztrák-Magyar Bank budapesti intézetének kormányzóhelyettese) és társai ellen, az ellenforradalmi kormány idején indított per anyagából. Russo Illés, a Hadi-termény Rt. igazgatója elmondta: a hatvani cukorgyár igazgatójának, Sternberg Albertnek veje, Basselet de la Rosset¹⁴⁶ gróf szólt Erdélyi Mórnak, hogy az olaszok a blokád ellenére adnának élelmet. Erdélyi utasítására Russo Illés Bécsben tárgyalt Segré tábornokkal és Tacoli márkival, akik azzal biztatták Russot, hogy kormányuk hozzájárulása esetén hajlandók árut szállítani. Hogy a pénz készletben legyen, hárommillió aranykoronát és tízmillió koronát kékpénzben Bécsbe küldtek, amelyről az olasz misszió olyan elismervényt adott, hogy ez a Hadi-termény tulajdona. Ez az összeg csak részlete volt a 200 millió korona körüli vételárnak. Dr. Benedettivel¹⁴⁷ Bécsben és Budapesten is tárgyaltak, és zsír, szalonna, bab és rizs szállítására előzetes szerződést kötöttek. Ezt a szerződést azonban Lengyel Gyula (aki ekkor a hármass élelmezési bizottság tagja volt) nem hagyta jóvá, mert egyik pontja szerint az olasz kormánynak joga lett volna a vételárra fizetendő pénzek eredetét kutatni.¹⁴⁸

Faragó Miksa a főtárgyaláson azt vallotta, hogy a hárommillió aranykorona és tízmillió korona kékpénz fejében az olaszoknak 150 millió korona értékű élelmiszert kellett volna szállítaniuk.¹⁴⁹ Az ítéletből megtudjuk, hogy az aranyat, amely 20 koronásokból állt,¹⁵⁰ a határig az Osztrák-Magyar Bank, a Pénzügyi Népbiztosság, a Közellátási Népbiztosság és a MÁV egy-egy megbízottja és Basselet de la Rosarie gróf¹⁵¹ kísérte. Az élelmiszerek szállításából azonban nem lett semmi.¹⁵²

Russo tanúvallomásában elmondta, hogy az olaszok nem szállítottak, a pénz 1920-ban is a bécsi olasz misszionál volt, s hajlandók lettek volna ekkor

¹⁴³ PI Archívum. FKT üléseinek jkve. (gyorsírói) 9. d.

¹⁴⁴ Uo. 601. ford. 3. cs.

¹⁴⁵ Uo. VÖ Orsz. Főparság. Eseményjelentés. 2. ö. e. (112. 1.)

¹⁴⁶ Romanelli szerint: Rosarie.

¹⁴⁷ Benedetti egy olasz szindikátus képviselője volt (*G. Romanelli*: i. m. 65. 1.). A budapesti törvényszék irata szerint Dr. Ugo Benedetti a milánói Istituto Nazionale di Credito per la Cooperazione igazgatója volt. (PI Archívum. Budapesti tszk. 1920—9389/2.)

¹⁴⁸ PI Archívum. Budapesti tszk. 1920—9389/2 1920. márc. 22.

¹⁴⁹ Uo. 1920—9389/3. 1920. nov. 27.

¹⁵⁰ Állítólag 60 ládába csomagolva, ami ellentmond a Vörös Őrség jelentésének.

¹⁵¹ A gróf úr, mint az üzlet közvetítője, kétmillió koronát kapott (uo.).

¹⁵² PI Archívum. Budapesti tszk. 1920—9389/2. A büntető törvényszék ítéletének indokolása, VII. pont.

is szállítani. De, amíg a szövetségesek, illetve a „jövátételi bizottság” nem dönt, addig az olaszok nem rendelkezhetnek vele.¹⁵³ Hasonlóan tájékoztatta Váry főállamügyész az igazságügyi minisztert: a pénz „a bécsi olasz missziónál van — arra úgy az Osztrák-Magyar Bank, mint a bécsi »antant missziók« igényt jelentettek be, de ezen összegre vonatkozólag a megnevezett tanú (Bessenyei Ferenc, ekkor a Haditermény Rt. igazgatója) szerint az olasz kormány a döntést a párizsi békekonferenciának tartotta fenn”.¹⁵⁴

Az ellenforradalmárok és a Tanácsköztársaság idején hivatalukban maradtak tehát azt vallották, hogy a proletárhatalom semmit sem kapott Olaszországtól. A bécsi olasz misszió is elismerte, 1920-ban is, hogy az 1919 májusában kivitt arany és kékpénz nála van, s jog szerint a Haditermény Rt.-t illeti.¹⁵⁵ Ez bizonyítja, hogy a Tanácsköztársaság idején Olaszország nem szállított.

A Tanácsköztársaság idején Ausztriában s a szövetséges hatalmak körében, a párizsi békekonferencián igen nagy port vert fel ez az ügy. Otto Bauer révén szereztek róla tudomást. Az osztrák külügyminiszter tagadta meg a hozzájárulást ahhoz, hogy a tanácskormány kiküldhesse a pénzt az olasz misszióhoz. Amikor Bauer értesült arról, hogy az olaszok mégis átvitték a határon, ezt azonnal jelentette Allizének. Táviratában 15 millió arany és 10 millió kékpénz átsempészését panaszolja — úgy látszik értesülése nem volt pontos —, amellyel az osztrák államot károsította meg a Tanácsköztársaság, mivel az az Osztrák-Magyar Bank fiókjából származik. Közli azt is, hogyan került át a határon. Megírja, hogy az olasz missziót tájékoztatta a pénz eredetéről, kiemelve Ausztria tulajdonjogát az összegre. Figyelembe véve, hogy a kár, ami ezzel az Osztrák-Magyar Bankot érte, szorosan összefügg Német-Ausztria pénzügyi és gazdasági édekeivel, a Külügyminisztérium felhívja a francia misszió figyelmét, hogy minden hatalmában álló eszközzel védje meg az Osztrák-Magyar Bank törvényes jogait.¹⁵⁶

Párizsban a Legfelsőbb Gazdasági Tanács június 10-i ülésén az elnök, Lord Robert Cecil beszámolt az angol delegáció jelentéséről, amely szerint a Magyarország elleni blokádot megszegve, oda árut juttattak. Az olasz küldöttek, mint akik semmiről sem tudtak, azt ígérték, hogy legrövidebb időn belül érdeklődnek s jelentik az eredményt.¹⁵⁷

Június 16-án az olasz küldöttek közölték, hogy Sonnino külügyminiszter maga vizsgálja ki az ügyet.¹⁵⁸ Ugyanezen az ülésen az angol és a francia küldöttek javaslatára a bécsi „Blokád Bizottság”-nak táviratot küldtek, amelyben közölték: tilos Ausztriából kivinni, vagy oda behozni aranyat, értékpapírt, devizát, kivéve, ha a blokádbizottság engedélyezi.¹⁵⁹

A június 23-i ülésen az olasz delegáció a következő nyilatkozatot tette: májusban, amikor remény volt arra, hogy rövidesen szilárd kormány alakul Magyarországon, az Élelmezési Bizottság tudtával előzetes tárgyalások folytak azzal a céllal, hogy amint a politikai helyzet stabilizálódik, Olaszország élelmiszert szállít Magyarországnak. Egy magyar részvénytársaság azért helyezett el Bécsben hárommillió aranykoronát és tizenötmillió papírpénzt, hogy az

¹⁵³ Uo. mint fenti vallomása.

¹⁵⁴ PI Archivum. Ig. Min. Dm. 15—1920—8760. 1920. febr. 15.

¹⁵⁵ OL Küm. Bécsi követség iratai. 33. cs. 1017/1920.

¹⁵⁶ Papers PPC X. köt. 378—379. l. 1919. jún. 7. Bauer távirata Allizéhez.

¹⁵⁷ Uo. 345. l.

¹⁵⁸ Uo. 363. l.

¹⁵⁹ Uo. 365. l.

élelmiszerre biztosítékot adjon egy olasz részvénytársaságnak. Mivel nem alakult szilárd kormány, s ennek következtében a blokádot nem oldották fel, élelmiszert sem küldtek. Minthogy az ügyletet nem bonyolították le s a pénz Bécsben az olasz megbízottak kezén van, a szövetséges és társult hatalmak utasításainak megfelelően rendelkezhetnek ezzel.¹⁶⁰ A nyilatkozat után úgy határoztak, hogy az ügyben a pénzügyi részleg döntsön. A pénzügyi szekció június 27-én úgy határozott, hogy a hárommillió aranyat Triesztbe, az Olasz Bankba kell küldeni, s csak a szövetséges és társult kormányok rendelkezhetnek vele.¹⁶¹

Az olaszok ugyanekkor referáltak Sonnino vizsgálatának eredményéről is:¹⁶² Semmi hadianyag nem ment az Adria vidékéről, sem az olasz legfelsőbb katonai parancsnokság, sem az annak alárendelt parancsnokságok tudtával. Lehet, hogy Ausztriából juttattak át magánkezdeményezésre hadianyagot — amit még ki kell vizsgálni. Az amerikaiak ezzel kapcsolatban jelentették, hogy információjuk szerint Triesztből sok vagon salétromsav ment Bécsbe, ahonnan egyenesen Magyarországra továbbították. Néhány héttel ezelőtt pedig előfordult, hogy olasz vasutasok a segélybizottság amerikai tisztjeit megakadályozták abban, hogy Triesztben egy Bécsbe küldött szállítmányt megvizsgáljanak.¹⁶³

Ilyen körülmények között a Tanácsköztársaságnak az a kísérlete, hogy Olaszországtól árut szerezzen, nem járt eredménnyel.

3) Csempészés

Az áruhiány, a blokád által korlátozott szállítási lehetőség Ausztriát és Magyarországot egyaránt arra kényszerítette, hogy a hivatalos árucseré mellett illegális utakba is megpróbálja beszerezni a hiánycikkeket. A csempészés már a Tanácsköztársaság előtt is virágzott,¹⁶⁴ és a határmenti lakosság március 21. után is mindent elkövetett, hogy magát a legszükségesebb cikkekkel elláthassa.

¹⁶⁰ Uo. 371. l. Ez a nyilatkozat a franciák által benyújtott osztrák jegyzékre adott válasz volt. — Romanelli memoárjában azt írja, hogy ezzel az üggyel kapcsolatban „Allizé úr, bécsi francia főmegbízott... felélesztette az Olaszország-ellenes kampányt” (i. m. 66. l.).

¹⁶¹ Papers PPC X. köt. 433. l. — Az Arbeiter-Zeitung nyilvánosságra hozta: Párisban arról tárgyaltak, hogy Olaszország titokban élelmiszert szállít Magyarországnak. (1919. júl. 7. Ernährung Ungarns durch die Italiener?)

¹⁶² Az angol delegáció jelentésére adott válasz. Az angolok nem a Bécsbe küldött pénzt tették szóvá, hanem általában áruknak, s főként hadianyagoknak Magyarországra küldését.

¹⁶³ Papers PPC X. köt. 372—373. l. — A Legfelsőbb Gazdasági Tanács ülésein elhangzott viták és jelentések alapján L. Nagy Zsuzsa könyvében megállapítja (141—144. l.), hogy az olaszok fegyvert és élelmiszert szállítottak a Tanácsköztársaságnak, amit azonban mindkét fél leplezett. Az egészében kitűnő könyvnek ezzel a megállapításával nem érthetünk egyet. Bizonyítottak tekinthető, hogy a Bécsbe kiküldött pénzért a proletárhatalom nem kapott árut. Kevés a valószínűsége annak is, hogy az olasz kormány fegyvert szállított volna a Tanácsköztársaságnak. Itt sokkal inkább a következőket feltételezhetjük: 1. az olasz forradalmi munkások s köztük a vasutasok küldtek ilyen vonatot; 2. az Ausztriába érkezett olasz küldeményt az osztrák munkások juttatták Magyarországra, amint osztrák eredetű hadianyagot is átcsempészttek magyar proletártestvéreiknek. A levéltári anyagok között valóban fellelhető egy júliusi, olaszokkal ruházati cikkekre kötött szerződés (OL. Küm. Gazd. pol. oszt. 3. cs. A/2. tét. 23917/1919), de nincs tudomásunk arról, hogy szállítottak volna. Lehet, hogy ez is csak olyan előzetes megállapodás volt, mint amilyent a májusi válság idején kötöttek. Még egy alternatíva van, amit Romanelli említ. 1919. aug. 3. után, a román megszállás idején — hogy a lefoglalástól mentessék az árut — Olaszország és Magyarország között a kereskedelmi kapcsolat antedatált, hamis adásvételi szerződésekkel indult meg (i. m. 409. l.).

¹⁶⁴ OL. Küm. Bécsi követség iratai. 2. cs. 7/1919. — Ebben a csomóban Ausztriában lefoglalt csempészárurol szóló számos iratot találunk.

Segítséget nyújtott ehhez a határőrség, amely főként a régi határrendőrség és csendőrség tagjaiból állt. Az osztrák és a jugoszláv határ mentén szolgálatot teljesítők szívesen segítettek a csempészésben, amelynek hasznából ők is részesültek, és sok esetben nemcsak segítettek, hanem maguk bonyolították le az ilyen „üzleteket”.¹⁶⁵ A kockázatos vállalkozások végrehajtói alaposan kihasználták az áruhiány következtében nagy keresetet nyújtó lehetőséget, és fantasztikus összegekkel fizettették meg „fáradásaikat”.

A csempészből nemcsak az a kár származott, hogy a dolgozók többsége csak fekete áron juthatott egyes közszükségleti cikkekhez — ha ugyan volt elegendő pénzük —, hanem az országból így kivitt növényi és állati termékek is hiányoztak a közellátásban. A Földművelésügyi és Belügyi Népbiztosság ezért már márciusban megtiltotta mindennemű élelmiszer, élő és holt állat kiszállítását, pénz és értékek kicsempészését.¹⁶⁶ Egyes területeken maguk a helyi hatóságok igyekeztek megakadályozni az ország ellátását kedvezőtlenül befolyásoló egyéni akciókat.¹⁶⁷ Azzal is megpróbálkoztak, hogy a határőrség mellé megbízható, szervezett munkásokat állítsanak,¹⁶⁸ de ahogy sem tudták megakadályozni a csempészt. A láncolókat csábította a várható nagy haszon, az erélyes hangú rendeletek nem rettentették vissza őket. A saját céljaikra csempészőket pedig a közszükségleti cikkek hiánya hajtotta. A kereskedők úgy játszották ki a rendeleteket, hogy a határ mindkét oldalán fegyveres csempészbándákat béreltek, s éjszakánként ezek bonyolították le az áruforgalmat. Sok száz szarvasmarhát vittek így át osztrák területre.¹⁶⁹ A tehetősebb gazdák gabonájukat csempészték át.¹⁷⁰

A kivinni szándékolt és a határon elkobzott élelmiszerek visszaszállítására autókat állított be a soproni direktorium, olyan nagy mennyiség gyűlt össze állandóan.¹⁷¹ A csempészek átszökése ellen a Wiener-Neustadt-i kerületi kapitány is tiltakozott, mondván, hogy a határőrök utánuk lőnek, ez az osztrák területen lakók életét is veszélyezteti.¹⁷² Az osztrákok nem azért tiltakoztak, mert elítélték a csempészt, az áruszerzésnek ezt a módját. Más okai lehettek ennek. Meg akarták akadályozni az osztrák munkásoknak a Tanácsköztársaságot támogató fegyvercsempészt, azt, hogy illegális úton Ausztriából hadianyagot juttattak át a határon a magyar Vörös Hadsereg harcainak erősítésére.¹⁷³ Ezenkívül biztonságosabbá akarták tenni azoknak az útját, akik Magyarországról élelmiszert vittek át, arra gondolva, hogy a lövöldözés megfélemlítheti őket. Ez utóbbira enged következtetni a Külkereskedelmi Hivatalnak a Külügyi Népbiztossághoz küldött tájékoztatója is: az osztrákok „a határszéli, illetve vidéki termelőszövetkezeteinkkel direkt érinkezést keresnek, s részükre

¹⁶⁵ PI Archivum. BM Eln. 1920—36—453 (1491/1920); FL Budapesti kir. ügyészség. IV/13/3550/1919. Petersen János rendőrfelügyelő, a Tanácsköztársaság idején Királyhidán határőrségparancsnok, vallomása.

¹⁶⁶ GyÁL Mosonmagyaróvári direktorium. 676/1919. márc. 27. (FM Nb távirata); uo. 754/1919. márc. 29. (BNb res. távirata); uo. Városi ideiglenes direktorium. 44/1919. márc. 28. (FM Nb távirata).

¹⁶⁷ SzÁL IV. sz. Vörösrő Kerületi Parancsnokság. 30. cs. 280/1919. márc. 26.; SzÁL Vas m. direktorium. 742/1919. ápr. 1.; PI Archivum. 24/15 (91. l.) 1919. ápr. 2..

¹⁶⁸ SÁL Soproni direktorium. 1. cs. 1329/1919. ápr. 14.

¹⁶⁹ PI Archivum. 24/16. (80. l.) 1919. ápr. 3.

¹⁷⁰ SzÁL Vas m. direktorium. 2226/1919. ápr. 19.

¹⁷¹ SÁL Soproni direktorium. 1. cs. 1627/1919. ápr. 16.

¹⁷² Uo. 2. cs. 3715/1919. ápr. 30.

¹⁷³ Az osztrák munkások fegyvercsempészéséről lásd: *Gábor Sándorné: Ausztria és a Magyar Tanácsköztársaság* (disszertáció).

szállítmányaik továbbítását mindkét irányban biztosítják, ugyanakkor, amikor a mi küldeményeinket be nem eresztik”. A kaposvári direktóriummal, a somogyi termelőségvetkezetek vezetőségével, Sopronnal hivatalosan érintkeznek, s állítólag azt mondták: „Wir liefern Ihnen gerne, nur der Sowjet Rg. nicht.”¹⁷⁴

A Kormányzótanács megalakulásának első percétől tisztában volt azzal, hogy a blokád következtében legális úton nem juthat elegendő áruhoz. Böhm már az április 8-i kormányzótanácsi ülésen felvetette a csempészés szükségességét, s közölte, hogy ilyen úton aznap 25 vagon zsír érkezett. Minél több áru minél előbbi behozatalát sürgette, mert „könnyen meglehet, hogy az antant a nyílt kiéheztetés álláspontjára fog helyezkedni”. Javasolta, juttassanak ki nagy mennyiségű pénzt Svájcba, hogy ott az a vásárlásnál rendelkezésre álljon. Lengyel Gyula ezt kockázatosnak tartotta, mert nem volt biztosíték arra, hogy a Tanácsköztársaság diszpozícióit ott respektálják, s ezért jobbnak látta, ha inkább Bécsbe küldenek pénzt.¹⁷⁵

A „külkereskedelem” csempészúton való megszervezésére csak májusban került sor. Bizonyára azért húzódott el addig, mert a követség kirablása után nem állt rendelkezésre elegendő pénz.

A Külkereskedelmi Hivatal a határszéli (csempész) forgalom lebonyolítására egyes határszéli községekben kirendeltségeket állított fel. Rövid időn belül a Közellátási Népbiztosság a Magyar Áruforgalmi Irodát bízta meg ezek forgalmának központosított megszervezésével és irányításával, amit „Árubeszerzési Kirendeltségek Központja” néven végzett. Ez a központ maga nem vásárolhatott árut, „tevékenysége pusztán a csempészett áruk vásárlása körül felmerült bankári teendők (kifizetési helyek) ellátására szorítkozott. Az Állat- és Húsforgalmi Központ, az Országos Sertésforgalmi Iroda és a Népruházati Bizottság kiküldöttei ugyanis a demarkációs vonal mentén megvásárolták a csempészett állatokat és árukat, viszont az ellenérték kifizetéséhez szükséges összegeket a bevásárlóknak a Kirendeltségek Központja kiküldöttei bocsátották rendelkezésére.” Az első időben a pénzt ehhez a Külkereskedelmi Hivatal adta, majd a Pénzügyi Népbiztosság utalványozására az állampénztár vagy a Pénzügyi Központ bocsátotta rendelkezésre.

Májusban kirendeltségek alakultak Nagykanizsán,¹⁷⁶ Sopronban (Savanyúkút és Lajtaújfalu fiókokkal), Bonyhádon,¹⁷⁷ Kaposvárott (Erdőcsokonya és Mozsgó fiókokkal); júniusban Kiskunhalason; júliusban Sásdon, Csurgón, Királyhidán.¹⁷⁸ A legnagyobb forgalmat — tízmillión felül — Nagykanizsa, Bonyhád, Kiskunhalas, Kaposvár bonyolította le Jugoszláviával. Ez nem jelenti azt, hogy a többi helyen a csempészet kevésbé virágzott volna, csak nem a központnak, hanem egyéneknek vagy helyi szerveknek adták el a megszerzett árut.¹⁷⁹ Az sem segített sokat, hogy a Vörös Őrség zászlóaljparancsnoksága

¹⁷⁴ Önöknek szívesen szállítunk, de a tanácskormánynak nem. (OL Küm. Gazd. pol. oszt. A/41. tét. 22851/1919. máj. 17. — Közli: MMTVD 6/A. köt. 507. l.)

¹⁷⁵ PI Archivum. A FKT üléseinek jkve. (gyorsírói) 1919. ápr. 8. 6. d. (4—6. l.).

¹⁷⁶ Tízmillió korona értékben szállított textilárut Budapestre és ezenkívül még máshova is. (PI Archivum. Ágoston-gyűjtemény. 8. 23. l.).

¹⁷⁷ Működésének első négy hetében átlag napi 25—30 vágómarhát küldött Budapestre (uo. 21. l.).

¹⁷⁸ Tudomásunk van még a szentgotthárdi, gyomafalvai kirendeltségről (SzÁL Vas m. direktórium. 4965/1919. júl. 5.), Szombathelyen (PI Archivum. Ágoston-gyűjtemény. 8. 22. l.) és Újdombóváron is volt kirendeltség. (PI Archivum. Budapesti tszk. 1920—9389/2 257. l.).

¹⁷⁹ Így volt ez Sopronban is, ahol az Anyaghivatal által megszabott árakat alacsonynak találták s vagy a direktórium vette meg magasabb áron, vagy elnézte, hogy magánosok drágán

utasította a határon levő őrséget: a csempészáru megvásárlása az Áruforgalmi Iroda kizárólagos joga, és ebben a Vörös Őrség minden támogatást megadni köteles.¹⁸⁰ Ilyen nehézségek közepette is sikerült a kirendeltségeknek 60 millió korona körüli összegért élőállatot, húst, zsírt, textilárut vásárolni.¹⁸¹

Ahol jól folyt a munka, a helyi vezetők körében ott is elégedetlenséget váltott ki az, hogy őket, az akciók eredeti megszervezőit, meg sem hallgatják, s nem vonják be. Kérték a Népgazdasági Tanácsot, szervezzék át a kirendeltségeket és kapcsolják a megfelelő helyi intézményekhez: a létesítendő kerületi Népgazdasági Tanácsokhoz. Végül kijelentették, elvárják, hogy „a Népgazdasági Tanács a jövőben minden országos intézmény megszervezésénél a megyei Intéző Bizottságot is meghallgassa”.¹⁸²

A Kormányzótanács július 21-i ülése foglalkozott a panasszal és úgy határozott, Lengyel Gyula hívja össze az öt határszéli megye munkástanácsainak együttes ülését és „a külkereskedelmi ügyek intézésében teremtsen rendet”.¹⁸³ Augusztus 3-án de. 10 órára Nagykanizsára össze is hívták az érdekelt megyéket, hogy „a határszéli és külkereskedelmi forgalom s vele kapcsolatos áruszállítás, valamint az árucseré s a határszéli megyéket érintő közös érdekű kérdésekben” megbeszélést tartsanak. Ezen a Kormányzótanács megbízásából Lengyel Gyula, Bajáki Ferenc és Kulesár István (a közellátási főosztály vezetője) vett volna részt — de erre már nem kerülhetett sor.¹⁸⁴

A központilag szervezett csempészés mellett nagyarányú volt az „egyéni kezdeményezés”. A muraszombati korrump direktórium maga is részesedett az általa engedélyezett, illegális határmenti kereskedelembe.¹⁸⁵ Az itteni párt-szervezet is hasonló módszerekhez folyamodott. A párttitkár a május 27-i ülésen így vélekedett: „... a kereskedelmi élet helyes irányításától függ a vidék jó vagy rossz sorsa. Most itt van az alkalom, hogy segítsünk magunkon — árukat hozhatunk be ...” A jelenlevő szombathelyi kiküldött javaslatát, hogy az árucserét közösen szervezzék meg, elutasították. Csak annyit ígértek, hogy a feleslegből Szombathelynek és más vidéknek is juttatnak.¹⁸⁶

A Külkereskedelmi Hivatal, súlyosnak látva a helyzetet, a Külügyi Népbiztossághoz fordult, s kérte a határőrzés gyors megszervezését, mert „egész marhacsordákat hajtanak ki Ausztriába...”¹⁸⁷ Aznap a Kormányzótanács ülésén Varga Jenő hasonló értelemben szólalt fel, s gátat akart vetni annak is, hogy magánszemélyek vidéken vásárolhassanak, és ezzel csökkentsék az

hozzák forgalomba. A textil- és bőresempészést ezért úgy próbálták megszervezni, hogy a csempészek megkapták az érték 40—50%-át, de saját veszélyükre kellett az árut behozniuk. (PI Archívum. Ágoston-gyűjtemény. 8. 21—22. l.). Királyhidán a kirendeltségnek nemcsak a csempészáru megvásárlása volt a feladata, hanem az is, hogy az Ausztria részéről vagontételekben szállított árut a demarkációs kordonon átsegítse. (Uo. és Stein Leó visszaemlékezése — saját gyűjtés.)

¹⁸⁰ PI Archívum. 606. fond. (212. l.) 1919. jún. 28.

¹⁸¹ OL Kűn. Gazd. pol. oszt. 17. cs. V. tét. 2389/1919. okt. 29-i jelentés az Árubeszerzési Kirendeltségek Központjánál tartott felülvizsgálatról.

¹⁸² SÁL Soproni direktórium. 5. cs. 11156/1919. júl. 17. Sneff távirata.

¹⁸³ PI Archívum. FKT Eln. XXXIV. 3587/1919.

¹⁸⁴ SÁL Soproni direktórium. 6. cs. 12009/1919. júl. 26.; GyÁL Mosonmagyaróvári direktórium. 1068/1919. júl. 27. Sneff táviratai.

¹⁸⁵ PI Archívum. BNb Eln. 670—1919. máj. — Állítólag napi 15—20 szekérrel vittek ki élelmet Ausztriába.

¹⁸⁶ Uo. Szombathelyi Büntetőtszk. 1920—B—784 (85—86. l.).

¹⁸⁷ OL Kűn. Gazd. pol. oszt. 16. cs. X/1. tét. 22964/1919. máj. 23.

onnan felszállítható, központi elosztásra kerülő készleteket. Javasolta a vasúti díjszabás háromszorosára emelését, s minden vasúti szabadjegy visszavonását.¹⁸⁸

A Vörös Őrség IV. sz. kerületi parancsnoksága (székhelye Szombathelyen volt) kordonezredet állított fel, amelynek feladatát több pontban írta körül. A legfontosabb célként „a mind nagyobb mérvet öltő és gazdasági életünket végmorlással fenyegető csempészet meggátolását” tűzte ki. Parancsba adta a járőrök állandó ellenőrzését, mert „a sűrűn előforduló csempészet miatt kísértésbe eshetnek”. Engedélyezte ugyanakkor, hogy a gyorsan romlandó élelmiszert maximális áron átvéve, a kordonőrség élelmezésére lehet fordítani.¹⁸⁹ Júniusban sikerült is elkobozni a csempészekről egy járásban több mint 3000 tojást, 18 mázsa hizott sertést, 3 mázsa lisztet, 4 borjút, vaját, babot, mákot stb.¹⁹⁰ A Közellátási Népbiztosság is felemelte szavát ez ügyben, és kérte a Belügyi Népbiztóságot, hogy a szentgotthárdi járás területén szigorítsa meg az átkelési engedélyek megadását.¹⁹¹

A Belügyi Népbiztosság kiküldött politikai megbízottai a széles körű Sopron megyei csempészséről küldtek jelentést.¹⁹² Ennek alapján a Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága utasította a IV. sz. kerületi parancsnokságot: a határmentét rendszeresen fésüljék át, és szigorúan járjanak el a megvesztegethető határőrök ellen, mert ezek révén mehet csak át a határon — átlagos becslés szerint — hetenként 300—400 csempész.¹⁹³

A Soproni Kerületi Ipari Termelési Tanács (KITT) maga is kérte a Vörös Őrséget, hogy a be nem jelentett csempészárukat kobozza el, a rejtett készleteket foglalja le, és az engedély nélkül üzérkedőket állítsa a forradalmi törvényszék elé. Azért szükséges ez, mert Ausztriából a csempészs s a behozott árukkal való lánckereskedés, az árdrágitás nagymérvű. A megyei intéző bizottság azonban illetéktelennek találta a KITT-t ilyen javaslattevésre.¹⁹⁴

Megnövekedett a gond, amikor a nehezen várt aratás ideje elérkezett. A Kormányzótanács azt remélte, hogy az új termés betakarítása után az ország élelmezési helyzete javul, de a saját hasznukat néző csempészek a bővebb készletet üzleti forgalmuk növelésére használták fel. A Szombathelyre küldött belügyi politikai megbízott új, szigorú rendeletet sürgetett, mert az új termést kiviszik Stájerba. A határvédelem pedig megbízhatatlan, ha kicserélik az embereket, „az új őrség egy-két hét múlva maga is csempész lesz”.¹⁹⁵ A Németújvárra küldött politikai megbízott a vezetők megbízhatatlanságáról adott hírt: a csempészséhez a direktórium egyik tagja és a határőrparancsnok — akinek ellenforradalmisága később lelepleződött — adott engedélyt, s a becsületes vörös-őröket, akik akadályozták a kivitelt, megfenyegette.¹⁹⁶

A Kormányzótanács, hogy ilyen ügyekben eljárhasson s e kihágásnak minősülő cselekedetekkel szemben a törvény erejével léphessen fel, rendeletet hozott büntető bíróságok felállítására.¹⁹⁷ A Vörös Őrség királyhidai kirendeltsége

¹⁸⁸ PI Archivum. FKT üléseinek jkve. 9. d. (9—10. l.) 1919. máj. 23.

¹⁸⁹ SzÁL Vas m. direktórium. (79—89. l. 23198/1919. jún. 2.)

¹⁹⁰ SzÁL IV. sz. VÖ ker. parság. (12—13. l.).

¹⁹¹ Uo. VÖ Orsz. Főparság. Eseményjelentés. 3. ö. e. (14. l.).

¹⁹² PI Archivum. VÖ Orsz. Főparság. Eseményjelentés. 2. ö. e. (100. l.) 1919. máj. 23.

¹⁹³ SzÁL 7. IV. sz. VÖ ker. parság. 1919—49 (5—6. l.) jún. 4.

¹⁹⁴ SÁL Soproni direktórium. 4. cs. 9084/1919. jún. 21. és 23.

¹⁹⁵ PI Archivum. BM Eln. 1920—36—453. (1223) 1919. júl. 10.

¹⁹⁶ Uo. BNb Eln. 1160—1919. júl. 21.

¹⁹⁷ Tanácsköztársaság, 1919. júl. 12. FKT CXXIV. sz. rendelete.

javasolta, hogy állítsanak fel Királyhidán büntető bíróságot. Javaslatát azzal indokolta, hogy az Ausztriával való forgalom útja ott vezet át, így sok a kihágás. A javaslatot július 29-én el is fogadták, de a megvalósításra már nem volt idő.¹⁹⁸ A csempészség méreteire az is jellemző, hogy erre a célra egyesek még a vörös-keresztes kórházvonalakat is felhasználták, s ezzel a rokkantak és internáltak hazaszállítását akadályozták.¹⁹⁹

Természetesen ez a határforgalom nem egyoldalú volt. A kivitt élelmiszerek ellenében az ausztriai csempészek árut hoztak be. Így jutott Sopron nagyobb mennyiségű bőrhöz,²⁰⁰ Szombathely textiláruhoz,²⁰¹ autóalkatrészekhez²⁰² és autóhoz,²⁰³ Zala megye nagy mennyiségű osztrák textiláruhoz²⁰⁴ stb.

Jugoszláviából is érkezett sok csempészáru. Bizonyítja ezt a Jugoszláviával kapcsolatot tartó csempészkirendeltségek forgalma és a július 25-i jelentés az élelmezési helyzetről, amelyben 10 vagon zsír, 90 vagon étolaj és 10 vagon vaj szerepel, mint ami csempészség útján került be az országha.²⁰⁵

Július végén az Arbeiter-Zeitung nagy cikkben foglalkozott a weigelsdorfi mechanikai szövőgyárral, amely rendszeresen és vagonokból vitt át titokban árut Magyarországra. A lap szerint az áruk olasz eredetűek, amit a cég horribilis áron adott tovább a magyaroknak. Ezzel a csempészéssel — írják — súlyosan megkárosították a lerongyolódott osztrák lakosságot.²⁰⁶ Kétségtelen, hogy az osztrák gyártulajdonosokat a Magyarországra szállításkor csak a haszon-szerzés vezette s nem a segítőkészség, a proletárhatalom iránt érzett szimpátia.

A határ mentén az osztrák csendőrök épp úgy csempészték, feketézték, mint magyar társaik, és az osztrákok is hasonló módon sürgették a megbízhatatlan határőrség kicserélését, mint a magyarok.²⁰⁷

A blokádi elleni küzdelem egyik eszköze a központilag szervezett csempészség volt. A Tanácsköztársaság megdöntése után a szövetséges hatalmak feloldották a blokádot. Az ellenforradalmi kormányt méltónak találták támogatásukra, mert az üldözte a bolsevizmust. Az állami beszerzésnek erre az illegális útjára már nem volt szükség, annál kevésbé, mert az uralkodó osztályok újra a hatalom birtokosai lettek és semmiben sem szenvedtek hiányt. A dolgozók azonban nélkülöztek, jobban mint a Tanácsköztársaság idején, mert az elosztás új módja nem nekik, hanem a burzsoáziának kedvezett. Így a csempészség továbbra is virágzott.²⁰⁸

¹⁹⁸ GyÁL Moson m. Kormányzótanácsi biztos iratai. 131/1919. júl. 22. és 29.

¹⁹⁹ OL Küm. Bécsi követtség iratai. 13. cs. 3675/1919. korm. júl. 25.

²⁰⁰ SÁL Soproni direktórium. 3. cs. 6752. és 6819/1919. máj. 19., 20.

²⁰¹ SzÁL Vas m. direktórium. 5050/1919. jún. 24.; PI Archívum. Szombathelyi Büntetőtszk. 1919—B—1643 (73., 91. l.) 1919. aug. 22. Kovács József és Hardarits Ödön vallomása a csempészségről.

²⁰² SzÁL Vas m. direktórium. 3289. és 3554/1919. máj. 26., 29.

²⁰³ Uo. 5563/1919. júl. 18.

²⁰⁴ PI Archívum. BNb Eln. 1036—1919. júl. 12. Zala megye kormányzótanácsi biztosának jelentése.

²⁰⁵ Uo. Ágoston-gyűjtemény. 8 (8. l.).

²⁰⁶ Arbeiter-Zeitung, 1919. júl. 31. Grosser Schmuggel von Textilwaren nach Ungarn; Gleichheit, 1919. aug. 1. (azonos című és tartalmú cikk). — Ilyen módon juthatott olasz áru Magyarországra.

²⁰⁷ Arbeiter-Zeitung, id. cikk.

²⁰⁸ Világ, 1919. nov. 21. Elzárják az osztrák határt; OL. PM Eln. 013/1921.

4) A bécsi magyar felszámoló hivatal

Már a háború befejezése előtt tárgyalások folytak az osztrák és a magyar kormány között arról, hogyan történjék a hadianyagok felosztása, ha megkötik a békét.²⁰⁹ A Monarchia felbomlásával azonban már nemcsak a közös hadsereg birtokában levő javak elosztásáról kellett gondoskodni, hanem minden közös szerv felszámolásáról is. Hat közösség állott fenn: 1.) hadügy, 2.) haditengerészet, 3.) külügy, 4.) udvartartás és kabinetiroda, 5.) pénzügy, 6.) számvevőszék. Ezek likvidálására hozták létre még a polgári demokratikus időkben a bécsi magyar felszámoló hivatalt.

Önálló szerv volt ez, amely azonban a követség ellenőrzése alatt állt.²¹⁰ Utasításait a külügyben létesített tárcaközi likvidációs bizottságtól kapta. A különleges utasításokat az illetékes tárcák adták. A hivatal vezetője Bálint Imre volt,²¹¹ aki a Tanácsköztársaság alatt és utána is megmaradt posztján. A Berinkey-kormány az utolsó minisztertanácsi ülésen Takács-Tolvay ezredes I. osztályú követségi tanácsossá nevezte ki,²¹² s ő lett a Hadügyminisztérium katonai meghatalmazottja Bécsben. Március 31-én Bolgár Elek követ előtt letette az esküt, így megmaradt tisztségében²¹³ egészen májusig, amikor ellenforradalmi tevékenysége lelepleződött.²¹⁴ Helyére ekkor Linder Béla²¹⁵ került, akit augusztus 5-én mentettek fel tisztsége alól, s ismét Takács-Tolvayt nevezték ki.²¹⁶

A likvidálás során a legtöbb munkát a volt közös hadügyminisztérium felszámolása adta. Erről a munkáról nem lehet világos képet alkotni addig, amíg Ausztriában hozzáférhetetlen a levéltári anyag. A magyar levéltári anyagok alapján vázlatosan megismerhetjük a szervezeti keretet és többé-kevésbé a feladatkört, amely rendkívül szétágazó volt. Nem tisztázható, hogy a likvidációs anyagból mennyit sikerült megszereznie a Tanácsköztársaságnak, csak néhány későbbi iratban található erre utalás. A Magyar Áruforgalmi Iroda útján Magyarországra juttatott áruk egy része — amelyekről az előzőkben, az árucserénél volt szó — nem vásárlásból, hanem a likvidációs javakból eredt, de hogy melyek voltak azok, nem lehet pontosan megállapítani.

A Hadügyminisztérium felszámoló hivatalában három csoport működött: 1.) a felszámoló kirendeltség hat osztállyal: a) hadsereg felszámoló, b) tengerészet felszámoló, c) hármass felosztó bizottság, d) egyeztető bizottság, e) pénzügyi és számviteli osztály, f) az Anyagértékesítő Intézet Rt. bécsi kirendeltsége; 2.) a hadianyagokat átvevő és felosztó bizottság; 3.) a nemzetközi felszámoló bizottság. Ezek a csoportok a Hadügyi Népbizottság expozitúrái voltak. A felszámoló kirendeltség feladata volt a leltárak beszerzése és helyszíni ellenőrzése és részvétel a meghatalmazottak ún. Bevollmächtigten-Kollégiumában, amely a volt Monarchia nemzetei likvidációs ügyeinek a vezető szerve volt.

²⁰⁹ OL Min. Tan. jkv. 1917. dec. 8. 33. pont.

²¹⁰ A Tanácsköztársaság idején különválasztották a követségtől, utána újból a követség alá rendelték. Bálint Imre, a felszámoló hivatal vezetője 1919 októberében kérte hivatala önállóságának meghagyását, arra hivatkozva, hogy ez a gyakorlatban bevált, s bár „a jelenlegi kormány a Tanácsköztársaság rendelkezéseit hatályon kívül helyezi, de ez a rendelkezés nem bolsevik tendenciájú...” (OL Küm. Bécsi követség iratai. 29. cs. 53/1920.)

²¹¹ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 24. cs. R. tét. 35085/1920 (22936/1919. máj. 19.).

²¹² OL Min. Tan. jkv. 1919. márc. 21.

²¹³ OL Küm. Bécsi követség iratai. 5. cs. 867/1919.

²¹⁴ Takács-Tolvay tevékenységéről lásd: Párttörténeti Közlemények, 1964. 3. sz.

²¹⁵ OL Küm. Bécsi követség iratai. 9. cs. 1867/1919. korm. máj. 31.; uo. 10. cs. 2289/1919. jún. 16.; uo. 11. cs. 2626/1919 jún. 26.

²¹⁶ OL Küm Bécsi követség iratai. 14. cs. 3985/1919. korm.

A második csoport végrehajtotta azt az Ausztriával kötött egyezményt, amelynek értelmében a területükön tárolt hadijavak 20 %-át természetben, előlegképpen kölcsönösen kiadják.²¹⁷

A hadianyagokat átvevő és felosztó bizottsághoz tartozott az ún. átvételi különítmény, amely több helyen dolgozott, de hogy milyen eredménnyel, arról nem sokat tudunk. Működött Grácban a Puch-gyárban, Wiener-Neustadtban a Daimler-gyárban,²¹⁸ Korneuburgban²¹⁹ és bizonyára másutt is. Korneuburgban még áprilisban sikerült elérniük, hogy 50 vagon kisvasúti anyagot Magyarország részére berakhassanak. A vagonok azonban Brucknál tovább nem jutottak, mert az antantbizottság, ellenőrzési jogára hivatkozva, feltartóztatta. Pedig további 25 vagon is készen állt már a berakodásra.²²⁰

A szövetséges hatalmak tisztjei a likvidációs munkát alaposan kontrollálták. A magyar felszámoló hivatalnál is személyesen érdeklődtek a felosztásra kerülő hadianyagról.²²¹ Mégis sikerült március 21. és április 26. között 250 vagon likvidációs anyagot Ausztriából Magyarországra küldeni. Egy 1919. szeptember 17-i minisztertanácsi előterjesztés szerint — amely az 1919. február 20-án Ausztriával kötött megállapodás megújításáról szól — a Tanácsköztársaság 13 millió korona értékű leszerelési anyagot kapott Ausztriától, és csak egy-millió korona értékűt adott.²²²

A harmadik csoport, a nemzetközi felszámoló bizottság a hadikincstár le nem bonyolított rendelkezéseiből származó követelések és a stornóból eredő anyagok felszámolásával foglalkozott.

Ugyancsak a felszámoló hivatalhoz tartozott a Szociális Termelés Népbiztosságának (később a Népgazdasági Tanácsnak) expozitúrájaként a Külkereskedelmi Hivatal és az Anyagértékesítő Intézet kirendeltsége. Az előbbi, amint erről már az Ausztriával folyó kereskedelem kapcsán is szó volt, a külföldi bevásárlásokat intézte, míg az utóbbi a felosztó bizottság munkájának anyagi és kereskedelmi lebonyolításával foglalkozott. E két csoport megszervezéséhez csak április végén kezdtek. A Külkereskedelmi Hivatal kirendeltsége, az Áruforgalmi Iroda a szükséges anyagokat lehetőleg a likvidációból szerezte meg, mert ez gazdasági előnnyel járt: az ilyen áruk értékét nem kellett Bécsben kifizetni, csak Budapesten, az Osztrák-Magyar Bank főintézeténél deponálni. Az elszámolásnak erről a módjáról Fenyő Andor március 25-én értesítette a Külügyi Népbiztosságot.²²³ A bécsi magyar követség már négy nap múlva és április 4-én is sürgette, hogy 200 millió korona hitelösszegig nyissanak folyószámlát, mert addig a berakott vagonok, amelyekben „nagy mennyiségű gyógyszer, vászon, platina, ólom és réz áll” nem indíthatók.²²⁴ A központi állampénztár azonban csak ötmilliót utalt át ekkor, április 5-én az Osztrák-Magyar

²¹⁷ Az arra vonatkozó megállapodást, hogy 20%-ot természetben adnak ki és még 16,4%-ot utólag, pénzben számolnak el (a magyar quota 36,4%-o volt), 1919. február 20-án írta alá a két ország. (OL Küm. Gazd. pol. oszt. 9. cs. H/g-a. tét. 20093/1919). Ezt a szerződést az osztrák kormány március 26-án a Tanácsköztársasággal szemben is elismerte (OL Küm. Res. pol. I. 427/1919. felsz. sz. 140. l.).

²¹⁸ OL Küm. Bécsi követség iratai. 10. cs. 2082/1919 jún. 7.

²¹⁹ Uo. 12. cs. 2840/1919 jún. 26.

²²⁰ Uo. Gazd. pol. oszt. 2. cs. A/2. tét. 23782/1919 ápr. 3.

²²¹ Uo. Res. pol. I. 20/1919 ápr. 26. (101. l.).

²²² Uo. Gazd. pol. oszt. 10. cs. H/10 tét 23999/1919.

²²³ Uo. Res. pol. 896/1919 korm. (134. l.).

²²⁴ Uo. Bécsi követség iratai 6. cs. 896 és 957/1919.

Bankba,²²⁵ és csak május elején a 200 milliót.²²⁶ A követségnek ezt nem jelezték, s amikor az újra sürgette a 200 milliót,²²⁷ akkor küldött távirati értesítést az Osztrák-Magyar Bank az ügy rendezéséről.²²⁸

A felszámoló csoportok szakemberei a Tanácsköztársaság rendelkezésére álltak olyan gazdasági és műszaki feladatok elvégzésénél is, amelyek nem tartoztak a likvidáció keretébe. Ezzel sok esetben el lehetett kerülni, hogy Budapestre kelljen szakértőt küldeni Bécsbe.²²⁹

A közös és a magyar likvidáló szervek személyi állománya igen nagy létszámú volt. A likvidáló közös minisztériumban 1918. október 31-én a havidíjasok, szerződéses alkalmazottak és segédszemélyzet összlétszáma 12 480 volt, amely 1919 május 1-re, az osztrák kormánnyal folytatott viták után, 4495-re csökkent. Költségvetési előirányzata 1918 decemberében 200 millió korona volt, 1919 májusában 27 millió korona. A költségeket a nemzeti államok között a közös-ügyi kvóta alapján szándékoztak megosztani.²³⁰ A magyar felszámoló hivatal létszámára enged következtetni az a kérelem, amelyben 371 emberük részére ruhavásárláshoz segélyt kértek.²³¹

A magyar sajtó többször foglalkozott azzal a kérdéssel, vajon a felszámolás költségei nem haladják-e meg az anyagi részesedést. A felszámoló hivatalnak az volt az álláspontja: „A törvényszerű elszámolás előfeltételét képezi a szomszédos államok között a jövőben kifejlődő jó viszonyoknak és minél intenzívebb gazdasági kapcsolatoknak, szinte elképzelhetetlen, hogy milyen katasztrofális következményekkel járt volna úgy államjogi mint pénzügyi és gazdasági tekintetben, ha a törvényszerű felszámolás helyett a hatalmi helyzet diktálná a felszámolás módját és ha »beati possidentes«-ek²³² kielégíttessége volna a felszámolás egyetlen kézzelfogható eredménye.”²³³

Ez az elvi állásfoglalás helyesnek mondható ugyan, de mégsem a jog, hanem az erő döntött a felosztásnál. Erről tanúskodik a felszámoló hivatal munkájáról 1919 szeptemberében készült jelentés, amely szerint az osztrák kormány önkényesen járt el, hadügyminisztériuma a közös anyagokból annyit foglalt le magának, amennyit akart. A „Hauptanstalt für Sachdemobilisierung” magánfeleknek is adott el, és az ipari és mezőgazdasági érdekeltségek csak azt engedték át Magyarországnak, ami nekik nem kellett. Magyarország semmivel sem tudta Ausztriát presszionálni, míg Csehszlovákiának elég volt a szénvonalakat feltartani, s már mindent megkapott.²³⁴ Ha ezt a jelentést nem is fogadjuk el szó szerint, de kétségtelen, hogy a leszerelési anyagok túlnyomó többsége Ausztria területén volt, s a nehéz helyzetben levő ország bizonyára felhasználta ezt a körülményt. A súlyos szénhiány pedig Csehszlovákiával szemben engedményekre kényszerítette.²³⁵

²²⁵ Uo. Gazd. pol. oszt. 9. cs. H/9-b tét. 22327/1919; uo. 10. cs. H/g-e, tét. 22228/1919.

²²⁶ Uo. 10. cs. H/10 tét. 22734/1919.

²²⁷ Uo. Bécsi követség iratai. 27. cs. sz. n. 1919. máj. 13.

²²⁸ Uo. Res. pol. Táviratok, számjelűgyek. 70/1919.

²²⁹ PI Archivum. BNb. Eln. 4. tét. 70775/1919. ápr. 26.

²³⁰ OL Küm. Bécsi követség iratai. 13. cs. 3672/1919. korm. júl. 12.

²³¹ Uo. 8. cs. 1534/1919 ápr. 25.

²³² Boldogok, akik birtokosok.

²³³ OL Küm. Bécsi követség iratai. 13. cs. 3672/1919. korm.

²³⁴ Uo. Gazd. pol. oszt. 10. cs. H/10 tét. 24882/1919.

²³⁵ Magyarország 1920 tavaszán értesült a Renner kancellár és Csehszlovákia között létrejött megállapodásról, amelynek értelmében a Levéltár és a Földrajzi Intézet anyagából — a magyarok megkérdezése nélkül — Ausztria nagyobb mennyiségű anyagot ad át szén ellenében.

Más jellegű előnyhöz is jutott Ausztria azáltal, hogy a felszámolás központja Bécs volt. A felszámoló hadügyminisztérium 1918. november 1. után is túlnyomó részben német-osztrák nemzetiségű tiszteket vett fel, hogy ezzel is csökkentse a hirtelen összezsugorodott államapparátus és a fegyverszüneti szerződésben előírt leszerelés következményeként állástalanná vált tisztek és tisztviselők számát.²³⁶

A Tanácsköztársaságnak az első időkben a likvidációval kapcsolatos személyi ügyeket kellett elintéznie, elfogadni a felszámoló hadügyminisztérium vezetőjével javasolt személyt,²³⁷ kinevezni hat személyt, akik Bécsben az Osztrák-Magyar Bank főtanácsának ülésein a Kormányzótanácsot képviselik.²³⁸ Foglalkozott a Külügyi Népbiztosság a Nemzetközi Felszámoló Bizottság személyi javaslataival,²³⁹ a rosszul dolgozók megbízatásának visszavonásával, újak kinevezésével,²⁴⁰ műszaki, közgazdasági, jogi szakemberek kiküldetésével²⁴¹ stb.

A közös ügyek felszámolásakor a hadianyagokat átvevő és felosztó bizottság munkája volt a legjelentősebb, de számos egyéb feladatot is meg kellett oldani. Tárgyaltak a volt Monarchia országainak egészségügyéről, a tifusz elleni közös védekezésről,²⁴² a dunai tranzito-forgalom megindításáról,²⁴³ a Magyar Szépművészeti Múzeum tulajdonát képező, Bécsben levő festmények visszaszállításáról,²⁴⁴ a Dunagőzhajózási Társaságnak a közös likvidáló HM-mal szemben fennálló követeléséről, annak legalább részleges kiegyenlítéséről.²⁴⁵ Itt intézték a Szovjet-Oroszország területén levő osztrák-magyar hadifoglyok hazaszállítását, s itt tárgyaltak ennek költségeinek megosztásáról.²⁴⁶ Ezeken túl a konzuli főtörvényszék,²⁴⁷ a volt Monarchia területén működő biztosító társaságok felszámolásáról²⁴⁸ és még számos más kérdésről is a felszámoló hivatal tárgyalt. Különösen sok ülése foglalkozott különböző szervezeti ügyekkel.²⁴⁹ A pénzügyi felszámolásról, a közös nyugdíjak kifizetéséről, a háború alatt felvett kölcsönök és azok kamatainak kifizetéséről, közös likvidációs alap teremtéséről is élénk viták folytak, amelyekről a Külügyi Népbiztosság jelentéseket kapott.²⁵⁰

A volt Monarchia országainak közös ügyein kívül Ausztria és Magyarország között is számos rendezésre váró kérdés került napirendre, amelyeket részben a felszámoló hivatal, részben a követség intézett vagy együttesen

(OL Küm. Gazd. Pol. oszt. 20. cs. H/10 tét. 14199/1920. Gratz Gusztáv követ jelentése Teleki Pál külügyminiszterhez.)

²³⁶ OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 1032/1919 korm. ápr.

²³⁷ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 12. cs. K/2. tét. 22018/1919 márc. 24.

²³⁸ OL PM Eln. 1440/1919 ápr.

²³⁹ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 13. cs. P/1 tét. 22195/1919 ápr. 2.

²⁴⁰ OL Küm. Bécsi követség iratai. 10. cs. 2332/1919 ápr. 29.

²⁴¹ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 9. cs. H/9-a. tét. 22782/1919 ápr. 17.

²⁴² OL Küm. Res. pol. I. 469/1919 felsz. (111. l.) ápr. 10.

²⁴³ OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 1087/1919, ápr. 14.

²⁴⁴ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 6. cs. B/5. tét. 23287/1919 jún. — Fraknói Vilmos a Magyar Tudományos Akadémia köldöttként Bécsben volt, mint az ottani közös gyűjtemények magyar bizottságának az elnöke. (OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 911/1919. ápr. 1.)

²⁴⁵ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 10. cs. H/9-b. tét. 24185/1919. máj. 21.

²⁴⁶ OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 1032/1919 korm. ápr.

²⁴⁷ Uo. 13. cs. 3398/1919 júl. 3.

²⁴⁸ OL PM Eln. 3722—1920 1919. máj. 24.

²⁴⁹ OL Küm. Res. pol. I. 457/1919. felsz. ápr. 4.; OL Küm. Gazd. pol. oszt. Vegyes iratok. 15. cs. X/1. tét. 21352 és 21448/1919.

²⁵⁰ OL Küm. Bécsi követség iratai. 2. cs. 10/1919; uo. 10. cs. 2272/1919; uo. 11. cs. 2732/1919; uo. 12. cs. 3091/1919. — A bécsi és a csehszlovák lapok foglalkoztak a pénzügyi tárgyalások eredménytelenségével (PI Archivum. 24/45).

oldottak meg. Tárgyaltak a Kínában élő osztrák és magyar állampolgárok segélyezéséről.²⁵¹ Egyezményt kötöttek a Magyarországon élő osztrák és az Ausztriában élő magyar munkanélküliek kölcsönös segélyezéséről.²⁵² Hasonló megállapodást kötöttek a hadiözvegyeknek és hadiárvának nyújtandó segélyről.²⁵³ Foglalkoztak a magyar nyugdíjasok nyugdíjátutalásának ügyével.²⁵⁴ Ez utóbbi rendkívül sok nehézséggel járt, mert az osztrák postatakarék megtagadta az átutalásokat. Sopronban különösen sok osztrák nyugdíjas élt, akik kénytelenek voltak Bécsbe utazni, ha pénzükhöz hozzá akartak jutni.²⁵⁵

Az Ausztriában tartózkodó magyar állampolgárok közül többen kerültek ott kórházba. Ápolási költségüket a proletárállam viselte, így gyakran érkezett megkeresés különböző osztrák kórházaktól, amelyekben a számlák kiegyenlítését kérték.²⁵⁶ Még az Ausztriába átszökött ellenforradalmárok kórházi költsége is a tanács hatalomra hárult, mert magyar állampolgárok voltak és az osztrák külügyi hivatal az ápolási díjak megtérítését kívánta.²⁵⁷

A különböző országokból hazatérő magyar állampolgárok, internált polgári személyek általában Ausztrián át jöttek vissza. Az osztrák kormány átutazásukat nem akadályozta. A Tanácsköztársaság természetben térítette meg azokat az élelmiszereket, amelyeket az átutazó csoportok számára Ausztria nyújtott.²⁵⁸ Magyarország pedig gondoskodott azokról a szegény sorsú külföldi hadifoglyokról, akik valamilyen oknál fogva Magyarországról elutazni nem tudtak. Hasonló elbánást kértek a magyarokkal szemben, utólagos elszámolást javasolva.²⁵⁹

Az Ausztriában dolgozó magyar állampolgárok közül sok volt olyan, aki ekkor már több mint tíz éve tartózkodott kint. Egy 1879-es törvény²⁶⁰ értelmében tíz évi megszakítás nélküli külföldi tartózkodás esetén megszűnt a magyar állampolgárság s ez egyszerűvé tette az osztrák állampolgárság megszerzését azoknak, akik kint akartak maradni. Erről is tárgyalás folyt a két ország között.²⁶¹ Szó volt arról is, hogy Magyarország és Ausztria területén egymás állampolgárainak kölcsönösen kiadnak iparengedélyt.²⁶²

5) Pénzügyi ellentétek. Viták a külföldiek vagyonának védelméről

Március 28-án a bécsi magyar követség még az Ausztriában nyomandó magyar pénz készítésének feltételeiről értesíti az Osztrák-Magyar Bank buda-

²⁵¹ OL. Küm. Állampolgáraink segélyezése külföldön. II/4 tét. 21238/1918—1919.

²⁵² OL Küm. Gazd. pol. oszt. 10. cs. H/10 tét. 222797/1919.

²⁵³ OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 902/1919. március—június.

²⁵⁴ OL Küm. Jogügyi osztály 3. 6. cs. 32813/1919.

²⁵⁵ A soproni direktorium anyagi természetű ügyekben sok utazási engedélyt adott ki. Nyugdíjügyben: SÁL Soproni direktorium. 3. cs. 7710, 4. cs. 8860, 5. cs. 10737 és 11105, 6. cs. 11886/1919; katonai óvadék felvételére: uo. 4. cs. 8370, 5. cs. 10668/1919, hadisegélyért: uo. 5. cs. 10731, 10744, 10990, 10991, 10998, 11198, 6. cs. 11679, 11895, 12016/1919; a 4., 5. és 6. csomóban még számos utazási engedély található, pénz személyes átvételére.

²⁵⁶ OL Küm. Jogügyi osztály 3. 6. cs. 30358/1919; OL Küm. Bécsi követség iratai. 23. cs. 2145/1919. közig.; PI Archivum. FKT Eln. XXXVII. 3424/1919.

²⁵⁷ OL Küm. Bécsi követség iratai. 11. cs. 2512/1919.

²⁵⁸ Uo. 28. cs. 5/1920. korm. 1919. jún.

²⁵⁹ Uo. 10. cs. 2340/1919 jún.

²⁶⁰ Magyar Törvénytár. 1879—1880. évi törvénycikk. Bpest, Franklin. 1896, 225. l. 4. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről. 31 és 32. §.

²⁶¹ OL Küm. Bécsi követség iratai. 7. cs. 1134/1919 ápr.

²⁶² Uo. 8. cs. 1324/1919 ápr. 30.

pesti kormányzóját, mintha a régi kapcsolatok változatlanul fennállnának.²⁶³ Rövidesen azonban a bankok szocializálása és a Tanácsköztársaság által forgalomba hozott bankjegyek ügye sok vitára adott okot a két ország között.

Április 2-án Varga Jenő pénzügyi népbiztos sürgős táviratot intézett az Osztrák-Magyar Bank bécsi főintézetéhez: „Vidéki fiókok lefoglalása és páncélszobák lepecsételése a helyi munkástanácsok részéről a bank vagyonának megvédése céljából történt. Vagyonjogi elszámolást nem érinti.”²⁶⁴ Bizonyára az osztrák pénzügyi körök nyugtalanságáról érkezhettek hírek, azért volt szükség erre a táviratra. A proletárhatalom további intézkedései azonban nem nyugtatták meg a bécsi központot, mert április 30-án átírt a követségnek: március 22-től minden kapcsolata megszakadt a budapesti bankérdekeltségeivel és elsősorban főintézetével. Az ebből eredő károkért a tanácskormányt teszi felelőssé.²⁶⁵ A Külügyi Népbiztosságot tájékoztató bécsi lapszemle a Neue Freie Presse hasonló tartalmú cikkét ismerteteli. E cikk szerint az Osztrák-Magyar Bank fémértékben 70 milliót deponált Magyarországon, és a budapesti főintézet, a magyar fiálékkal együtt bankjegyekben 1700—1800 millió korona dotációt kapott. A kapcsolat megszakadt, így nem tudják, mi van meg ebből. A Tanácsköztársaság által nyomott 25 és 200 koronásokat hamisnak tekinti a bécsi központ, s csak az általa kibocsátott bankjegyeket ismeri el.²⁶⁶ Az Osztrák-Magyar Bank kormányzóhelyettese, Wimmer június 2-án kelt, a követséghez küldött átíratában a bankszabadalom megsértése miatt óvást is emelt.²⁶⁷ Ez is, mint a hamisítás vádja alaptalan, mind a kettő a munkáshatalom elleni lépés volt, hiszen amikor Magyarország önálló és független állam lett, a Károlyi-kormánynak maga az Osztrák-Magyar Bank adott engedélyt a bankjegyek kliséinek felhasználására.

Júliusban Cnobloch budapesti osztrák követ jegyzéket intézett Kun Béla külügyi népbiztoshoz, amelyben tiltakozott a külföldi állampolgárok többször megígért vagyonvédelmének be nem tartása miatt. A bécsi bankok budapesti fiáléit, a Wiener Bankvereint és az Angol-Osztrák Bankot ugyanis kötelezték, hogy a készpénzt és az értékpapírokat a Pénzügyi Központnak átadják. A német-osztrák vagyon védelmének biztosítására kéri, küldjék vissza a fiókoknak a készpénzt és az értékpapírokat, és támogassák abban, hogy biztonságba helyezése céljából Bécsbe juttathassa az értékeket.²⁶⁸

A Tanácsköztársaság pénzügyi intézkedései (a bankokban elhelyezett pénzek és értékek zár alá helyezése, az ipar, a közlekedés, a bányák, a nagybirtokok köztulajdonba vétele) — amelyek a proletárállam természetes és szükséges rendelkezései voltak — sértették az osztrák polgári állam érdekeit. Igyekeztek tehát a maguk részéről is nehézségeket okozni a Tanácsköztársaságnak. Ezért zárkóztak el a pénz átutalása elől; az osztrák bankok budapesti fiókjai ezért tagadták meg a szocializált vállalatok pénzsükségletének fedezését,²⁶⁹ pl. a Wiener Bankverein is nehézséget támasztott a Rimamurányi Vasmű Rt. munkásainak

²⁶³ A feltételek között szerepelt: az első szállításhoz hat hét szükséges: addig napi 25 milliót szállítottak, ezután napi 70 milliót küldenek; az osztrák nyomdai munkások élelmet kapnak Magyarországról: havi 1000 kg lenolajat kell küldeni; csak az 1000 K-ás lesz réznyomatos; 5 K-ást 150 millió értékben nyolc nap alatt szállíthatnak. (OL Küm. Bécsi követség iratai. 5. cs. 890/1919.)

²⁶⁴ OL PM Eln. 1356/1919.

²⁶⁵ OL Küm. Bécsi követség iratai. 8. cs. 1385/1919. korm.

²⁶⁶ PI Archivum. 24/43. 1919. máj. 10.

²⁶⁷ OL Küm. Bécsi követség iratai. 13. cs. 3440/1919. korm.

²⁶⁸ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 6. cs. B/4. tét. 23579/1919.

²⁶⁹ OL PNb Ált. iratok. III/9. PK pénzügyi ellenőrök csoportja. 1919. máj. 9.

bérkifizetését szolgáló 5 és 1/2 millió korona kiutalásakor.²⁷⁰ A területenkívüliséget élvező követségi személyzet bécsi bankbetéteit zár alá vették,²⁷¹ akadékoskodtak, amikor szabadságukról Bécsbe vissza akartak utazni,²⁷² és még számos más kérdésben is gátolták az egyéni ügyek intézését és a gazdasági élet normális menetét.

A Tanácsköztársaság szocializálási intézkedései a külföldi tőkések körében, akiknek magyarországi érdekeltségeik voltak, zavart és felháborodást keltettek. Hiszen érintették mindazokat, akiknek pénzük, értékpapíruk, ékszerük volt a bankokban, érintették a gyártulajdonosokat, földbirtokosokat, kereskedőket, akár önálló vállalkozók, akár résztulajdonosok voltak. Számos külföldi cégnek, főként osztráknak, leányvállalata volt Magyarországon, s az ilyen cégek is természetesen tiltakoztak érdekeltségeik szocializálása ellen. A külföldiek vagyonának védelme a proletárhatalom egész fennállása idején állandóan napirenden levő diplomáciai kérdés volt.

A Kormányzótanács március 25-i ülésén felmerült már: mi történjék az állampapírok szelvényeivel. Varga Jenő javasolta: a szelvényekkel együtt a papírt is be kelljen szolgáltatni és a személyazonosság igazolása mellett az értéket írják a folyószámlára. Böhm Vilmos célszerűbbnek tartotta az értékpapírok összeírását és lebélyegzését. Kun Béla külügyi vonatkozásai miatt, különösen az osztrákokra való tekintettel, a döntés elhalasztása mellett volt.²⁷³

Kun állásfoglalása mutatta: az első perctől kezdve világosan látta, hogy nagy visszhangot fognak keltetni külföldön a vagyont érintő rendelkezések, és azt is bizonyította, hogy a tanácskormány az Ausztriával való jó viszony fenntartására törekszik. A szocializálással szemben várható ellenséges reagálás megelőzésére március 27-én kiadták a már említett XIX. sz., idegenek védelméről szóló rendeletet.

Április 4-én, amikor a tanácskormány Smuts-szal, a párizsi békekonferencia megbízottjával tárgyalásokat folytatott Budapesten, Kun Béla nyilatkozatot adott a külföldiek vagyonának védelméről. A nyilatkozat értelmében a külföldiek, ha elutazni kívánnak, minden *birtokukban levő* (az én kiemelésem — G. S.-né) pénzt, értéktárgyat, értékpapírt, közszükségleti cikket és egyéb ingóságait magukkal vihetik. Akik maradni kívánnak, azoknak élet- és vagyonbiztonságáról gondoskodnak.²⁷⁴ Néhány nappal később ez a nyilatkozat vitára adott okot. Április 9-én Ágoston Péter a Külügyi Népbiztosság képviselőjeként Williams Freeman-nek kijelentette, hogy a „*birtokukban*” szó helyes értelmezése: ami a külföldiekénél van, és nem vonatkozik a folyószámlán vagy pánccélszekrényekben levő értékekre. A tanácskormány azonban hajlandó engedélyezni, hogy ebből is kiviessenek 5000 K-t. Freeman viszont kijelentette, hogy a jegyzék értelme: mindent kivihetnek magukkal, függetlenül attól, hogy bankban vagy másutt van-e letétbe helyezve.²⁷⁵

A Freeman-nek tett kijelentés előtt, április 8-án a Kormányzótanács ülése tárgyalta Kunnak a Smuts-szel folytatott tárgyalások során aláírt nyilat-

²⁷⁰ OL Küm. Bécsi követség iratai. 6. cs. 961/1919. ápr. 4—5.

²⁷¹ Uo. 898/1919 márc.

²⁷² Uo. 7. cs. 1279/1919.

²⁷³ PI Archívum. FKT ülésének jkve. 1919. márc. 25. 8. pont.

²⁷⁴ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 13. cs. P/1. tét. 22669/1919 magyar és angol nyelven. Az iratcsomó felhívást is tartalmaz különböző nyelvekre lefordítva: külföldiek jelentsék be vagyonukat, amelyet visszakövetelnek. Uo. számos irat van, amelyben a külföldiek vagyonjogi igényüket bejelentik.

²⁷⁵ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 7. cs. B/1—b. tét. 22124/1919.

kozatát. Ágoston bejelentette, hogy ő megtagadta ennek a nyilatkozatnak aláírását, mert igen nagy tételekről van szó. Javasolta, hogy ő ugyan kiadja a külföldiek értékeit, de a bankoknál tiltsák le. Lengyel Gyula arra az álláspontra helyezkedett, hogy „mi a külföldi követeléseket teljesíteni fogjuk, de nem egyénenként, hanem ki fogunk küldeni egy kommissziót és minden országgal elszámolunk. Ez fog tartani 80 évig. Azonkívül mindenki beláthatja, hogy mi nem fizethetünk, amíg nincs biztosítva, hogy mi is megkapjuk követeléseinket.” Kun Béla egyetértett Lengyel Gyulával és megállapította: „Mi a külföldi alatti-valók vagyoni érdekeit tiszteletben tartjuk, de mi egyénekkkel nem állunk szemben, hanem csak államokkal.” A Kormányzótanács ebben meg is állapodott azzal a kiegészítéssel, hogy felhatalmazzák Lengyel Gyulát, saját belátása szerint apróbb összegeket engedélyezhet.²⁷⁶

Rövidesen újabb nyilatkozattételre került sor. Balfour angol külügyminiszter április 19-i kérdésére válaszolva, Kun Béla lényegében megismételte Smuts-nek adott nyilatkozatát, kiegészítve azzal a javaslattal, hogy az antant küldjön ki Magyarországra egy gazdasági bizottságot e kérdések megtárgyalására, elintézésére.²⁷⁷

A Tanácsköztársaság a gazdaság szocialista átszervezését szolgáló intézkedéseknél nem lehetett és nem is volt tekintettel a külföldi tőkések érdekeire. Személyi védelmüket azonban messzemenően biztosította. A Külügyi Népbiztosság felállította a „külföldieket védő hivatalt”,²⁷⁸ gondoskodott személyük, lakásuk, tulajdonuk biztonságáról,²⁷⁹ javaslatot tett a külföldi érdekeltségeknek magyarországi ipartelepeik megváltására;²⁸⁰ a Budapesten tárolt és külföldi vállalatok tulajdonában levő nyersanyagokat őriztette, értük szavatosságot vállalt;²⁸¹ időben értesítette az érdekelt országokat a külföldi vagyongények bejelentési kötelezettségéről, ennek határidejéről és a szükséghez képest készséggel adott meghosszabbítást a határidőre.²⁸² Vigyázott, hogy a sajtó a rendelkezéseknek megfelelő híreket hozzon, nehogy oktalán pánikot keltsen a külföldiek körében.²⁸³

Egymás után érkeztek bejelentések a külföldi személyek vagyonának védelmében. Többen birtokuk „kommunizálása” ellen tiltakoztak vagy amiatt, hogy földjükről terményeiket nem szállíthatták át Ausztriába.²⁸⁴ Sokan kérték pénzük, értékeik kiadását, de ezeket általában azzal utasították el, hogy magyarországi vagyonukat a „Schutzstelle für österreichisches Vermögen im Ausland”-

²⁷⁶ PI Archivum. FKT ülésének jkve. (gyorsírói) 6. d. 1919. ápr. 8. (Napirend előtt.) — A Külügyi Népbiztosság előterjesztést készített és ez az elvi tervezet, arra hivatkozva, hogy más országokban a külföldieknek kevesebb joguk van mint a belföldieknek, ezért ha el is vihetik pénzüket vagy más vagyontárgyukat, akkor azt meg kell adóztatni. Helytelen volna, ha a külföldiek különös előnyökhöz jutnának. (OL Küm. Bécsi követtség iratai. 27. cs. sz. n. 1919. ápr. 8.)

²⁷⁷ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 6. cs. B/4. tét. 22825/1919. máj. 17.

²⁷⁸ A Wiener Zeitung 1919. ápr. 23-i száma közli Kunnak Balfourhoz intézett válaszát. (Mitteilungen des Telegraphen-Korrespondenz-Bureaus rovat.)

²⁷⁹ HL Magyar Tanácsköztársaság iratai. 14. d. VII-2—120110. 1919. ápr. 28.

²⁸⁰ Vörös Ujság, 1919. máj. 1. A külföldi állampolgárok védelme.

²⁸¹ Uo. 1919. máj. 3. Hírek rovat.

²⁸² OL Küm. Gazd. pol. oszt. 16. cs. X/1. tét. 22676/1919 máj. 9.

²⁸³ OL Küm. Bécsi követtség iratai. Táviratok, számjelűgyek. 27. cs. 6/1919. jún. 24.; uo. 13. cs. 3461/1919. korm. júl. 28.

²⁸⁴ HL Magyar Tanácsköztársaság iratai. 99. doboz. 8. d. Külügyi iratok. 1919. jún. 26.

²⁸⁵ GyÁL Mosonmagyaróvári direktórium. 920/1919; uo. 3097/1919; OL Küm. Jogügyi osztály 3. 6-a cs. 33058/1919.

nál kell bejelenteniük.²⁸⁵ Az április 8-i kormányzótanácsi ülés határozata értelmében jártak el abban a vonatkozásban is, hogy egyes esetekben kivételt tettek, a kérelemnek helyt adtak.²⁸⁶

Számos cég, köztük az Österreichische Brown-Boveri, a Fiat, az Anker biztosító stb. magyarországi érdekeltségük szocializálása miatt protestált.²⁸⁷ Cnobloch követ óvást emelt az Óbudai Hajógyár szocializálása ellen, mert az a Duna Gőzhajózási Társaság (DGT) üzemé. A Tanácsköztársaság válaszában elismerte a hajógyár szoros kapcsolatát a DGT-gal, de mégsem tekinthetett el szocializálásától, mert kifejezetten ipari üzem. Közölte egyben, hogy a DGT a hajógyárat továbbra is igénybe veheti hajóépítkezések és javítások céljaira.²⁸⁸

A budapesti osztrák követség szót emelt a Szentgotthárdi Kaszagyár tulajdonosainak érdekében is. Innen kaszát, órát, selymet szállított el a Tanácsköztársaság 10 millió korona értékben, s ezért a gyár kártalanítást kért.²⁸⁹ Az 1919 augusztusi nyomozás megállapította: a selyem-, óra- és kaszagyárból elszállított áruk árát megtérítették. A Tanácsköztársaság idején a selyemgyár termelési biztosítéka intézte az egész ügyet, kifogástalanul és becsületesen.²⁹⁰

1919 májusában a Kaszagyár tulajdonosa Schumpeter osztrák pénzügyminisztert is felkereste, nemcsak azért, hogy támogatást kérjen tőle, hanem azért is, hogy felajánlja bécsi irodájának segítségét, amelynek módjában áll üzeneteket közvetíteni Magyarországra. Nem tudjuk, élt-e Schumpeter ezzel a lehetőséggel, de arról biztos tudomásunk van, hogy a bécsi magyar ellenforradalmi emigráció egyes tagjaival szoros kapcsolatot tartott fenn, támogatta a proletárhatalom elleni tevékenységüket. Ezért nem túlzott az a feltételezés, hogy „barátai” érdekében kihasználta a kínálkozó lehetőséget. A gyártulajdonos a beszélgetés alkalmával kérte Schumpetert, járjon közbe, hogy ausztriai adósságainak fedezésére a Tanácsköztársaság fizessen neki 900 000 koronát.²⁹¹

Az osztrák közvéleményt gyakran foglalkoztatta a Magyarországon levő külföldi vagyonok kártalanításának ügye. A sajtó többször írt erről²⁹² és a nemzetgyűlésen is szóváltotték, különösen a határmenti birtokok kisajátítását. Az interpellálók azt a választ kapták: az egész földkérdés a többi szocializált osztrák javak védelmével együtt intéződik el, amelyről tárgyalások folynak.²⁹³

²⁸⁵ OL Küm. Bécsi követség iratai. 7. cs. 1115, 1291/1919; uo. 9. cs. 1835/1919; uo. 12. cs. 2944/1919; OL Küm. Jogügyi osztály 3. 6. cs. 32684/1919; SÁL Soproni direktórium. 2. cs. 3276/1919; OL Küm. Gazd. pol. oszt. 7. csomóban számos hasonló irat.

²⁸⁶ Így átutalták Sigmund Freud professzor pénzét (PM Eln. 2356) 1919. — Ismerteti *Réti László*: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi politikájához. Levéltári Közlemények, 1963. 1. sz.; engedélyezték, hogy egy osztrák órák cég, amelynek 2500 aranyórája a Hitelbanknál letétbe volt helyezve, azt Bécsbe szállíthassa; elvihette bankbetétjét olyan külföldi dolgozó is, aki azt munkával szerezte (pl. nevelőnők). (OL Küm. Jogügyi osztály. 3. 6. cs. 30738/1919.)

²⁸⁷ OL Küm. Bécsi követség iratai. 7. cs. 1129, 8. cs. 1444, 11. cs. 2397, 2398, 2399/1919; SÁL Soproni direktórium. 3. cs. 7009/1919 stb.

²⁸⁸ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 10. cs. H/9-d tét. 22807, 23021/1919.

²⁸⁹ Uo. 7. cs. B/1-a tét. 22743/1919. máj. 10.

²⁹⁰ PI Archívum. BM Eln. 1920—36—453 (6991) 1919. aug. 29.

²⁹¹ SzÁL Szentgotthárdi Kaszagyár, Szoc. üzemi iratok. 2. cs. 1919. évi munkásmozgalmi anyag. máj. 24. — Schumpeter teljesítette a kérést. Amint már szó volt róla, a jún. 12-én kötött árucseré-szerződés feltételei között szerepelt a Kaszagyár tulajdonosának fizetendő egy millió K.

²⁹² Pl. Reichspost, 1919. ápr. 12. Gegen die Enteignung deutschösterreichischen Eigentums in Ungarn; Wiener Zeitung, 1919. máj. 23. Anmeldung der deutschösterreichischen Vermögen in Ungarn.

²⁹³ Protokoll der Konstituierenden Nationalversammlung. 18. ülés. 1919. máj. 23. (161. l. 90/I.)

Ausztrián kívül más országok követségei és konzulátusai — a lengyel, holland, svéd, francia, belga, cseh és svájci — is tiltakoztak az állampolgáraikat ért sérelem miatt.²⁹⁴ Egyes esetekben pedig a különböző országok budapesti képviselői közös jegyzéket intéztek a Külügyi Népbiztossághoz.

Június 24-én az osztrák követség levélpapírján írott jegyzékben tiltakozott Cnobloch osztrák követ, Fürstenberg német főkonzul, Kienast svájci konzul, Kernkamp Hollandia konzuli titkára, Antonio Suqué spanyol főkonzul, Gregeren norvég konzul és Fleischl dán konzul, aki a svédeket is képviselte, hogy a Tanácsköztársaság a külföldiek védelmére többször megismételt ünnepélyes ígéretét nem tartja be. Hivatkoztak Kun Bélának Smuts-höz és Balfourhoz intézett nyilatkozatára, Ágoston és Freeman beszélgetésére. Ezekkel a nyilatkozatokkal éles ellentétben áll az a tény — írták —, hogy megakadályozzák a külföldieket ingóságaik kivitelében. Házkutatásokkal, rekvirálásokkal megsértik lakásuk védeltségét. Külföldiek áruraktárát gyakran kártérítés nélkül vagy jelentéktelen kártérítés ellenében kisajátítják; kereskedelmi vállalataikat kommunizálják; ipari üzemeket, földbirtokaikat olyan módon sajátítják ki — leltár nélkül, tulajdonosok elűzésével —, ami a reális kártérítést lehetetlenné teszi. És emellett továbbra is a volt tulajdonos terhére folyik a gazdálkodás. Azonos típusú belföldi és külföldi vállalatokat összevonnak anélkül, hogy az utóbbiakat, tulajdonosaik gazdasági érdekeinek szem előtt tartásával, likvidálnák. A felsorolt és hasonló esetekben már számtalanszor fordultak a Külügyi Népbiztossághoz, de kérelmükre választ nem kaptak. Most újból kérik a külföldiek érdekeinek védelmét, annál is inkább, mert a Népbiztosság ismételten hangoztatta, hogy különös súlyt helyez a külföldi országokkal való jó viszonyra. Végül írásos választ kérnek jegyzékükre.

A Külügyi Népbiztosság július 8-án válaszolt. Először is megállapította: az eddigi összes nyilatkozatok és rendeletek érvényben vannak. A jegyzék csak általánosságban ír a sérelmekről, konkrét adatok nélkül, így azokat megvizsgálni nem tudják. Egyes visszaélések miatt valóban kénytelenek voltak külföldiekkel szemben is eljárni. Ugyanis a belföldiek vagyontárgyait rejtegették, hogy kivonják a szocializálás alól, engedték, hogy névlegesen lakóknak bejelentsek őket, s ezzel segítséget nyújtottak a lakások jogtalan mentesítésében. Több olyan visszaélést követtek el, ami miatt figyelmeztetni kellett őket, hogy „a Tanácsköztársaság külföldieket védő intézkedései nem lehetnek visszaélések mentstvái”. A szocializálás ellen felhozott panasz abból a szükségszerű tényből fakad, hogy szociális termelés mellett az itt maradt külföldi tőkések nem exisztálhatnak. Márpedig a Tanácsköztársaság új rendje rájuk is vonatkozik, nem lehetnek állam az államban. „Smuts és Freeman tábornokokkal [így!] folytatott beszélgetések kizárólag az idegenek vagyonának védelmére vonatkoztak és nem pedig annak továbbfejlesztési lehetőségéről folyt.” Ha más vonatkozásban érte őket sérelem, s az eseteket közlik, akkor azokat kivizsgálják. A válaszjegyzék felhívja a figyelmet a következőkre: „A magyar állampolgároknak Jugoszláviában és Romániában levő vagyontárgyai az említett országokban újabban törvénnyel sequestráltattak [zár alá vétettek], hogy az antant államaiban magyar állampolgárok vagyona még mindig zár alatt vannak, hogy ugyanezen államokban és még Német-Ausztriában, Svájcban magyar állampolgárok szabad ki- és

²⁹⁴ OL. Küm. Jogügyi osztály 3. 6. cs. 3107, 31770/1919; OL. Küm. Bécsi követség iratai. 8. cs. 1498, 10. cs. 2223, 2224, 12. cs. 2914/1919; Központi Gazdasági Levéltár. Vezetés iratai. II. Igazgatósági ülések jkvei. 2. Igazgatósági ülés 1919. júl. 5.

bevándorlása, tehát legszemélyesebb szabadságjoga korlátozásoknak van alávetve, hogy Német-Ausztriában magyar vagyontárgyakat minden megállapodás ellenére a magyar határon át nem engedik." Ilyen körülmények között a külföldieknek eddig nyújtott védelmet nem lehet a jövőben is biztosítani. Ezért a küldött jegyzék aláírói hívják fel kormányaik figyelmét a viszonyosság előfeltételére.²⁹⁵

Heves tiltakozást váltott ki a kapitalista országokban a Népgazdasági Tanács június 17-i keltezésű, 48. NT számú rendelete.²⁹⁶ A Népgazdasági Tanács ellenőrzése alatt álló pénzintézetek tulajdonában levő, valamint az itt fedezetként, letétként őrzött és a 26. PN rendelet szerint²⁹⁷ letétbe helyezett értékpapírok igénybeviteléről szól ez a rendelet. Ennek értelmében a Népgazdasági Tanács jogosult az ilyen értékpapírokat eladni vagy elzálogosítani; az eladottak ellenértékét valamelyik pénzintézetnél a tulajdonos folyószámláján javára írják; a másként felhasznált értékpapírokra előleget lehet folyósítani.

A budapesti külképviseletek a rendelet megjelenése után, június 27-én újabb közös jegyzéket intéztek a Külügyi Népbiztossághoz. Ugyanazoknak az országoknak a képviselői írták alá, amelyek a 24-i jegyzéket, csak Hollandia képviselőjének neve hiányzott erről (a spanyolok és a svájciak részéről a konzulátus más tagja, José Gellart Gibrál, illetve Szalay Ferenc írta alá). Tiltakoztak a rendelet szerintük hiányos szövegezése miatt, mert az idegen állampolgárok kivételezettségét nem említi. Ilyen módon fennáll a lehetősége annak, hogy értékpapírjaikat kártérítés ellenében igénybeveszik. A Magyarországon elfogadott, de másutt értéktelen fehérpénzben történő kártérítés azonban az értékpapírok külföldi tulajdonosait nem kártalanítja.²⁹⁸

Vittorio Cerutti — aki a június elején Bécsbe távozott Livio Borghese herceg helyére csak június 27-én érkezett meg — július 1-én küldött Olaszország nevében a többi állam külföldi képviseletével azonos tartalmú tiltakozó jegyzéket.²⁹⁹

Az értékpapírokra vonatkozó rendelet a párizsi békekonferencián is nagy nyugtalanságot keltett. Július 5-én, az öt nagyhatalom delegációja vezetőinek értekezletén a napirend egyik pontja „Magyarország helyzete” volt. Tittoni ennek kapcsán elmondta, hogy a Kun-kormány létrejötte veszélyt hozott a szomszédos országokra, Olaszországra is. A veszély különösen az első időszakban volt nagy, a forradalom békés módja következtében. Az orosz forradalmat úgy tüntették fel, hogy az vérontással és pusztítással társul. Azonban „a magyar forradalom csendben folyt le, azért volt vonzóbb, veszedelmesebb”. A magánvagyonok elkobzását, újraelosztását, a házak és lakások kiutalását a nyugati országokban is olyan kitűnő intézkedésnek tekintették, amelyek követésre

²⁹⁵ OL Küm. Gazd. pol. oszt. Vegyes iratok. 15. cs. 23311. (Alpári Gyula hátrahagyott iratai között találták meg 1919. dec. 9-én.) Azonos szám alatt (csak vegyes iratok helyett X. tét.) szintén megtalálható a két irat. A válaszjegyzék befejező szövege itt nem teljesen azonos.

²⁹⁶ Tanácsköztársaság, 1919. jún. 18. A pénzintézeteknek beszolgáltatott értékpapírok igénybevétele.

²⁹⁷ Uo. 1919. máj. 1. Az értékpapírok beszolgáltatása.

²⁹⁸ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 6. cs. B/4 tét. 23310/1919.

²⁹⁹ Uo. — Cerutti megérkeztéig Romanelli más úton „tiltakozott”. Magas beosztású banktisztviselők értesítették őt a Tanácsköztársaság intézkedéséről, akiket Romanelli megkért, naponként közöljék vele, milyen értékpapírokat emelnek ki a széfekből. Megígérte, hogy erről ő értesíti Bécset, ahol azt nyilvánosságra hozzák, és így megakadályozzák az értékesítést. Ezekben a napokban Romanelli meglátogatta Alcsuton József főherceget, aki megkérte, az ő értékpapírjainak jegyzékét is küldje ki Bécsbe, hogy az eladástól megóvhassák. (G. Romanelli: i. m. 239, 242. 1.)

méltók. A második időszakban azonban úgy látszik — jegyezte meg az olasz külügyminiszter — a tanácskormány „az orosz módszereket” utánozza. A magyar helyzet jellemzése után felhívta a figyelmet arra, hogy Kun kormánya az értékpapírokat zár alá vette. Ezek értéke eléri a hat milliárd frankot. Ha az értékpapírokat exportálják és külföldön eladják, akkor hiába követelnek Magyarországtól kártérítést, nem marad semmi, amit birtokba vehetnének. Ezt tehát meg kell gátolni.³⁰⁰

Július 7-én a szövetséges és társult hatalmak Pénzügyi Bizottsága tárgyalta a kérdést, s a következőket terjesztette a Legfelső Tanács elé:

1) Az értékpapírok lefoglalásával Kun Béla kormánya 4—6 milliárdhoz jutott, s ezzel módja nyílik arra, hogy a bolsevista akciókat ne csak Magyarországon, hanem a szövetséges és semleges országokban is támogassa.

2) Az értékpapírok eladása megfosztja a szövetséges és társult hatalmakat a kártérítés biztosítékától.

3) Ez az intézkedés „rablás” olyan egyénekkal szemben, akik közül sokan a szövetséges és társult hatalmak állampolgárai.

Mindezek megállapítása után a Pénzügyi Bizottság úgy vélte, egyedüli hatásos eszköz az volna, ha a magyar bankoknál a szóban forgó értékeket ellenőrzés alá vennék. Erre azonban csak akkor van lehetőség, ha megfelelő katonai erő áll rendelkezésre. Mindenesetre tiltakozó jegyzéket kell intézni a kommunista kormányhoz. Ezenkívül informálják a szövetséges és semleges országok kormányait, valamint a német és az osztrák kormányt a rendelettel kapcsolatos veszélyről és egyúttal hívják fel őket, akadályozzák meg a rendelet végrehajtását.³⁰¹

Az „Öt Nagy” július 9-én vitatta meg a Pénzügyi Bizottság javaslatát. Balfour elfogadásra alkalmasnak találta. Az volt a véleménye: „Ábból nem lehet baj, ha a konferencia nevében megmondjuk Kun Bélának, hogy őt tolvajnak tekintik. Lehet, hogy nem is vesz róla tudomást, de ebből semmi kár nem származik.” Lansing azonban kijelentette: „Ő nem szereti az olyan fenyegetéseket, amelyeket nem követhet tett”, vagyis katonai erőt úgy sem adnak, így nem biztosítható követelésük. Végül abban állapodtak meg, hogy Kun Bélának nem küldenek jegyzéket, az egyes kormányokhoz szóló és a sajtónak szánt közleményt a Pénzügyi Bizottság szövegezze újra.³⁰² A végleges szöveget a július 10-i ülés fogadta el.³⁰³

A Külügyi Népbiztosság a külföldi képviselők június 27-i jegyzékére július 16-án válaszolt. Közölte: a nép érdekében így kellett tennie. Hivatkozott arra, hogy Németország és Ausztria már márciusban hozott ilyen intézkedést, nincs szó tehát semmiféle rendkívüli lépésről.³⁰⁴

A válaszjegyzék megírása napján, július 16-án tájékoztatta a Pénzügyi Népbiztosság a Külügyi Népbiztosságot a rendelet kapcsán tett intézkedéséről. Két személyt küldtek ki Bécsbe az értékpapírok eladására, akik Fenyő Andor követségi gazdasági megbízottnak adják majd át a befolyt vételárat. „A Pénzügyi Központ e két megbízottján kívül Wienben másnak értékpapírok eladására meghatalmazása nincs sem tőlünk, sem egyetlen budapesti intézettől. Krausz Simon konkrét megbízást nem kapott, általános tájékozódás végett

³⁰⁰ Papers PPC VII. köt. 23. l.

³⁰¹ Uo. 71—73. l.

³⁰² Uo. 61—62. l.

³⁰³ Uo. 81—82. l.

³⁰⁴ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 6. cs. B/4 tét. 23310/1919.

ment ki, működését nem tartjuk a mi szempontunkból fontosnak és támogandónak”³⁰⁵

Krausz Simonban a Tanácsköztársaság nem bízott, de mint szakembert felhasználta. Júliusi bécsi útja alkalmával Krausz Simon tárgyalta Böhm Vilmos-sal, aki ekkor a Tanácsköztársaság bécsi követeként működött. Böhmnek a következőt ajánlotta: „Az egyes nagybankok és bankárok kezében levő értékpapírok kihozatali engedélyéért azok értékének egy hányadát a szovjet részére rezerváljuk, az ország javára való élelmiszervásárlások céljára.” Ugyanakkor kérte Böhmöt, akadályozza meg, hogy rajtuk kívül bárki Magyarországról értékpapírokat kihozzon, mert ők (Krausz és az emigrációban levő bankemberek, mint pl. Ullmann Adolf) az eladást úgyszólván megakadályozzák. A külföld különben is csak az ő kezükből hajlandó vásárolni.³⁰⁶

Krausz az élelmiszerszállítást a blokád megszűnte utáni időkre ígérte, és mindenesetre részvényeik kihozatala után, hat hónap múlva. Ebből a „nagy-lelkű” ajánlatból nem lett semmi. Nem felelhetett meg ez a Tanácsköztársaságnak, s a bankárok egyike-másika is húzódozott, hogy a proletárhatalommal bármilyen formában üzleti megállapodásra lépjen.

Böhm helytelenítette, hogy a Tanácsköztársaság az osztrák tulajdonban levő értékpapírokkal sem akar kivételt tenni. Július 26-án közölte Kun Bélával, hogy Bauernek 25-én levélben olyan nyilatkozatot adott, amely szerint Ausztriával szemben nem érvényesítik az értékpapírok értékesítésére vonatkozó intézkedést, és ennek igen jó hatása volt.³⁰⁷ Röviddel ezután nyilvánosságra került a Külügyi Népbiztosság július 16-án kelt válasza, amely felháborította Böhm Vilmost; mert a válaszjegyzéket nem beszélték meg vele előzetesen és nem az ő útján küldték, tartalma pedig dezavválja az ő 25-i, Bauerhoz intézett levelét.³⁰⁸

Érthető, ha Böhmöt kellemetlenül érintette az ügy, hiszen ő ebben az időpontban nemcsak a Krausz Simonokkal, hanem Otto Bauer segítségével az antant hatalmak bécsi megbizottaival is tárgyalta a Tanácsköztársaság megdöntéséről.³⁰⁹

Nincsenek adataink arra, hogy sikerült-e értékpapírokat értékesíteni Bécsben. A proletárhatalom azért nyúlt ehhez az eszközhöz, mert árubeszerzéshez volt szüksége olyan pénzre, amelyet fizetési eszközként külföldön is elfogadnak.³¹⁰

A két szomszédos, korábban egységes állam kapcsolata 1919-ben nem volt zavartalan. Mindkét részről tettek olyan lépéseket, amelyekkel a viszony normalizálására törekedtek, de ezt akadályozta a közöttük fennálló politikai

³⁰⁵ Uo. 12. cs. P/1 tét. 23424/1919.

³⁰⁶ *Krausz Simon: Emlékeim.* 343. l.

³⁰⁷ OL Küm. Gazd. pol. oszt. 15. cs. X. tét. 24140/1919.

³⁰⁸ Uo. Vegyes iratok. 24194/1919. júl. 31. — Böhmnek ezt a jelentését Kun Béla titkára, Krejcsi hátrahagyott iratai között találták meg 1919. dec. 1-én.

³⁰⁹ Böhm Vilmos, aki 1919. júl. 21-től a Tanácsköztársaság követeként Bécsben tartózkodott, más szociáldemokrata vezetőkkel együtt tárgyalta az antant bécsi misszióinak vezetőivel a proletárhatalom megdöntéséről, szociáldemokrata, illetve koalíciós kormány alakításáról. (Lásd: *Gábor Sándorné: Ausztria és a Magyar Tanácsköztársaság.*)

³¹⁰ A Tanácsköztársaság után keletkezett iratokból megtudjuk: a magyar és az osztrák pénzügyi szervek 1919 októberében tárgyaltak arról, hogy a két országban egymás állampolgárai zárolt és leltározott vagyonának (részvény, pénz, ingatlan) adatait kölcsönösen kiadják. Kállay Tibor pénzügyi államtitkár ehhez, „közhiteli szempontokra tekintettel” nem járult hozzá, mert a gazdasági élet fellendülése esetén az osztrák tőke más, biztosabb helyre menne, ha Magyarországon az osztrák hatóságoknak adatait kiszolgáltatná. (OL Küm. Bécsi követség iratai. 9. cs. 1759/1919. korm. október; OL Küm. Gazd. pol. oszt. 13. cs. P/1 tét. 24451/1919 okt. 25.; OL PM Eln. 2961/1919. jún.)

ellentét és a győztes imperialista hatalmak beavatkozása. Kül- és belpolitikai tényezők következtében azonban a két ország gazdasági egymásra utaltsága olyan mérvű volt, hogy a nem kielégítő, legális államközi és gazdasági kapcsolatokat kénytelenek voltak illegális úton és módszerekkel kiegészíteni. Ha majd az Ausztria levéltáraiban őrzött anyagokat is megismerhetjük, bizonyosan számos vonással kiegészíthetjük az a két ország ez időben kialakult kapcsolatairól alkotott vázlatos képet.

Э. ГАБОР

ОБ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ НЕМЕЦКО-АВСТРИЙСКОЙ РЕСПУБЛИК И ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Резюме

Окруженная империалистическими государствами Венгерская Советская Республика была изолирована от Советской России, представившей собой естественного союзника ее. Из капиталистических стран одна Австрия признала пролетарскую власть в Венгрии и лишь она установила с ней дипломатические отношения. Факторы, способствовавшие признанию Советской Венгрии со стороны буржуазно-демократической Австрии были следующие: переплетение хозяйственных и политических отношений в прошлом, тяжелое положение Австрии после крушения монархии, руководящая роль социалдемократов в коалиционном правительстве и революционизирование австрийских рабочих. Признание со стороны Австрии было выгодным для Венгрии, так как оно освободило ее от полной изоляции и тем самым открыло перед ней двери на запад.

Отношения между австрийской республикой и венгерской рабочей властью были многосторонними, хотя в результате различности их общественных систем, далее нажима союзнических держав по отношению к Австрии и вообще к проигравшим войну странам, не могли быть совершенно спокойными.

При помощи посольств стало возможным осуществление пассажирского движения и защиты прав граждан, проживающих на территории другого государства. Кроме государственных торговых соглашений и филиалы Бюро по товарообороту заботились об организации обмена товарами. Таким образом Австрия снабжалась продуктами сельского хозяйства, а Венгерская Советская Республика продуктами индустриальными. Было заключено и транзитное соглашение, на основе которого — несмотря на ограничивающие мероприятия Антанты — Венгрии удалось посредством Австрии приобрести для себя товары так же из стран Запада.

Кроме легальной торговли значительная часть товарооборота между двумя странами осуществлялась путем контрабанды. Контрабандистская торговля велась не только по частной инициативе, но также с официальной поддержкой пролетарской власти, с целью облегчения того тяжелого хозяйственного положения, в котором в результате войны и блокады страна находилась. Филиалы Бюро по товарообороту заботились о предоставлении контрабандистам необходимых денег для закупки товаров в области демаркационной линии, а приобретенные таким образом продукты потребления, через Бюро, путем централизованного распределения доходили до потребителей.

В официальных отношениях двух государств имелись и такие проблемы, в разрешении которых одинаково были заинтересованы все, оторвавшиеся от монархии страны.

Деятельность по ликвидации совместных министерств по военным делам, по военно-морскому флоту, по иностранным и по финансовым делам, по двору и т. д., пропорциональный раздел имущества представляли собой область столкновений интересов относившихся раньше к Монархии государств. В ходе ликвидации Венгерской Советской Республики удалось посредством находившегося в Вене Венгерского ликвидационного комитета приобрести такого рода сырье и товары, в которых страна нуждалась.

Взятые на себя по договорам обязанности ни один из сторонников не выполнял полностью. В те периоды, когда венгерская советская власть в результате военной интервенции находилась в тяжелом положении, австрийское правительство со своей стороны закрывало границу, тем препятствуя сообщению между двумя государствами. Венгерская Советская Республика отчасти в ответ на эти мероприятия, отчасти из-за того факта, что

и сама нуждалась в тех продуктах, которые должна была бы для Австрии предоставлять, тоже не выполняла свои, определенные в договорах, обязанности.

Мероприятия Венгерской Советской Республики по финансовым делам вытекали из природы пролетарской власти и были необходимы для нее, однако в то же время обижали интересы австрийского буржуазного государства. В ответ на это Австрия то же причиняла неприятности для Венгрии: напр. не выполняла перевод денежных сумм, наложила запрещение на банковые вклады имеющего право экстерриториальности персонала посольства, и т. д. Мероприятия советской власти в Венгрии по конфискации вызвали громкий протест за границей, ведь они затрагивали всех заграничных граждан, деньги, ценные бумаги и драгоценности которых были заложены в венгерских банках, затрагивали владельцев фабрик и земельных владений, торговцев. Кроме Австрии посольства и консульства многих других стран одно за другим протестовали в Комиссариате по иностранным делам, защищая интересы своих граждан. Вопросом наложения запрещения на ценные бумаги занимались даже на парижской мирной конференции.

Со своей стороны Австрия то же не разрешала вывоз принадлежавших Венгрии и представляющих собой большую ценность предметов, хотя на это обязалась по договору.

Несмотря однако на эти противоречия, представившие раньше единое государство две соседние страны в хозяйственном-, внутри- и внешнеполитическом отношении во многом зависели друг от друга, вследствие чего обе стороны в интересах нормализации своих отношений принимали ряд мер. Мероприятия эти оказывались выгодными для обеих стран. Имевшиеся политические разногласия и интервенция победивших держав однако воспрепятствовали дальнейшему улучшению отношений между двумя государствами.

MME S. GÁBOR

LA RÉPUBLIQUE GERMANO-AUTRICHIENNE ET SES RELATIONS ÉCONOMIQUES INTERÉTATIQUES AVEC LA RÉPUBLIQUE HONGROISE DES CONSEILS

Resumé

Entourée de pays impérialistes la République Hongroise des Conseils se trouva isolée de son allié naturel, la Russie Soviétique. Parmi les pays capitalistes l'Autriche était la seule à reconnaître le pouvoir du prolétariat hongrois et à établir avec lui des relations diplomatiques. L'entrelacement économique et politique que conurent antérieurement les deux Etats, la situation grave où se trouvait l'Autriche à la suite de la désagrégation de la Monarchie, le rôle dirigeant qui revint aux sociaux-démocrates présents dans le gouvernement de coalition, l'esprit de plus en plus révolutionnaire des ouvriers autrichiens étaient autant de facteurs qui incitèrent le régime bourgeois-démocratique autrichien à reconnaître le pouvoir du prolétariat. Cet état de choses n'était pas sans assurer une situation avantageuse à la République des Conseils, étant donné qu'il la préserva d'une isolation complète et lui ouvrit le chemin vers l'Ouest.

La République autrichienne et la République Hongroise des Conseils entretenaient des relations multilatérales, bien qu'en raison de la différence des deux régimes et la pression que les puissances alliées exercèrent sur l'Autriche et en général sur les pays vaincus, la sécurité des rapports fut maintes fois troublée.

Par l'entremise des légations il était possible d'effectuer un trafic personnel et de défendre les droits des citoyens vivant dans les territoires des deux Etats. A côté des contrats commerciaux conclus à l'échelon étatique les bureaux du trafic-marchandises prirent soins de l'échange des marchandises. Grâce à ce procédé l'Autriche bénéficiait de produits agricoles, alors que la République des Conseils acquit des produits industriels. Une convention de transit fut également conclue, si bien que la Hongrie pouvait à travers de l'Autriche recevoir des marchandises des pays occidentaux, malgré les mesures prohibitives prises par les puissances de l'Entente.

A côté du commerce légal les deux pays effectuèrent un trafic de marchandises en contrebande. L'introduction frauduleuse des marchandises ne se poursuivait pas seulement à la base d'initiative individuelle, la dictature du prolétariat l'organisait officiellement, afin d'atténuer la carence en marchandises due à la guerre et au blocus. Ce sont les services du Bureau de Trafic qui allouèrent l'argent nécessaire pour les marchandises achetées et introduites le long de la ligne de démarcation dès lors les articles de consommation n'arrivèrent pas au marché noir mais furent répartis par les organes officiels.

Les relations interétatiques entre les deux pays avaient une branche qui n'était pas sans toucher tout les pays ayant appartenu à l'ex-Monarchie Austro-Hongroise. La liquidation et la répartition proportionnelle des biens de la défense nationale, de la marine de guerre, des affaires étrangères, de la liste civile, du cabinet du ministre, des finances et ceux de la Cour des comptes constituaient les intérêts communs des pays unis auparavant, tout en étant du même coup le point de friction des intérêts de ces mêmes pays. Au cours de la liquidation, par l'intermédiaire de l'office de liquidation hongrois de Vienne, la République des Conseils réussit à obtenir des matières premières et des marchandises dont la carence se présenta dans les pays.

Quant aux obligations prescrites dans les contrats, aucune des parties ne fut en mesure de les satisfaire intégralement. Dans les périodes quand à la suite de l'intervention le pouvoir des conseils se trouva dans une situation délicate, le gouvernement autrichien avait recours à la fermeture des frontières afin d'entraver les transports. La République des Conseils à son tour, soit à titre de rétorsion, soit ne disposant pas des denrées stipulées dans les contrats, n'observait pas elle non plus les conventions.

Les mesures prises par la République des Conseils sur le plan des finances — mesures nécessaires remontant à la nature du pouvoir du prolétariat — s'avérèrent être préjudiciables pour les intérêts de l'Etat autrichien. En conséquence il ne manquait pas de causer des difficultés à la République Hongroise des Conseils. On se refusait à effectuer le virement de l'argent; on saisit les dépôts de banque du personnel de la légation de Hongrie à Vienne bénéficiant du droit extra-territorial etc. Les mesures de socialisation de la République des Conseils n'étaient pas sans provoquer de vives résistances, étant donné qu'elles se portaient à tous les citoyens étrangers qui possédaient de l'argent, des valeurs, des bijoux, placés dans les banques, et touchaient les propriétaires de fabriques, les propriétaires terriens et les commerçants. A côté de l'Autriche les légations et les consulats des autres pays ne cessaient eux non plus de bombarder par des notes le Commissariat du Peuple aux affaires étrangères pour avoir porté atteinte aux intérêts de leurs citoyens. La saisie de valeurs constituait même l'objet de débat à la conférence de paix à Paris. Malgré les conventions l'Autriche-Allemande refusait à permettre le passage des biens hongrois à travers de la frontière.

Mais à côté de ces antagonismes surgis entre les deux Etats voisins, auparavant unis et dont la solidarité économique était pour des raisons de politique extérieure et intérieure fort accentuée, ceux-ci venaient de prendre maintes mesures qui témoignèrent de leurs efforts visant à la normalisation de leurs rapports, ce qui n'était pas sans exercer un effet avantageux sur toutes les deux parties. Cependant les antagonismes surgis sur le plan politique et l'intervention des puissances victorieuses devaient nécessairement empêcher la formation plus favorables de leurs relations.

SZABÓ ÁGNES

Politikai, elméleti kérdések a magyar kommunista emigrációban (1919—1920)

A Tanácsköztársaság megdöntését követő néhány hónapban a kommunista mozgalom újjászervezésének legsürgősebb gondja — az emigráció és a hazai spontánul dolgozni kezdő kommunista csoportok kapcsolatának megteremtése — megoldódott.¹ További fontos lépés a KMP politikai irányvonalának kidolgozása volt. Olyan politikai irányvonalé, amely a magyarországi megváltozott osztály-erőviszonyok elemzésével megfelelt az illegálisba szorított párt pártépítő és politikai munkájának. Mindezt elvégezni elmélyült és sokrétű elméleti munkásság nélkül természetesen nem lehetett. Sokoldalú és színes volt a kommunis-táknak ez a tevékenysége, hiszen különböző felkészültséggel, szélesebb vagy szűkebb körű marxista ismeretekkel rendelkezve kezdtek hozzá a korszerű marxizmus, a leninizmus tanulmányozásához.

Az elméleti munka az emigrációban élő kommunisták sorában kezdődött meg. Ez érthető, hiszen az ellenforradalmi rendszer éppen azokat a forradal-márokat száműzte az országból, akik a proletárdiktatúra vezetőiként a forradal-mi munkásmozgalom legtudatosabb résztvevői voltak. E kommunisták az osztrák kormány diktálta „kényszerű pihenő” időszakában kezdtek munkához. Engels szavaival egységesen vallották: „Ha tehát levertek bennünket nem tehetünk egyebet, mint hogy megint előlről kezdjük. És az a valószínűleg igen rövid nyugalmi szünet, amelyhez a mozgalom első felvonásának vége és a második felvonás kezdete között jutottunk, szerencsére időt ad nekünk valami nagyon szükséges munkára: az okok vizsgálatára, melyek szükségessé tették, mind a legutóbbi felkelést, mind annak balsikerét.”²

Az elbukott forradalom után természetes volt, hogy vizsgálódásuk közép-pontjába a vereség előidézőinek feltárását állították. A bukás okainak elemzésén át vezetett az út a KMP előtt álló feladatok meghatározásához. A Kommu-nisták Magyarországi Pártja vezetőinek ez az 1919 végén—1920 folyamán

¹ 1919 novemberében Bécsben megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja Ideig-lenes Központi Bizottsága. Tagjai: Kun Béla, Landler Jenő, Pór Ernő, akik ebben az időben Karl-steinben voltak internálva, továbbá a Bécsben élő Lukács György és Hamburger Jenő, valamint a még Magyarországon dolgozó Hirossik János. A bécsiek Ausztriából Magyarországra küldött futárok segítségével vették fel a kapcsolatot a Magyarországon elszórtan, egymástól is elszigetel-ten működő kommunista csoportokkal. PI Archívum 500 f. 1/16.

² Engels: Forradalom és ellenforradalom Németországban. Marx—Engels Művei 8. köt. Kossuth. 1963. 3—4. l. — Idézi Kun Béla is „Marxistische Theorie — revolutionäre Praxis” c. munkájában, megjelent a Kommunismus, Wien, 1920. 1—2. számában. A mondást Kun Marxnak tulajdonítja. A Proletár 1920. június 30-i cikke „A legyőzött forradalom után forradalmi kritika” már helyesen Engelst jelöli meg ugyancsak a soroknak szerzőjeként.

kifejtett elméleti tevékenysége³ számos olyan fontos kérdést tisztázott, amely előmozdította a hazai pártépítést, emellett elmélyítette a kommunista vezetők marxista felkészültségét. De több is történt ennél. A magyar kommunisták a Magyar Tanácsköztársaság tanulságait vizsgáló cikkeikkel,⁴ a magyarországi pártépítés problémáit boncolgató tanulmányaikkal részeseivé váltak annak a nagy „vitának”, amely a nemzetközi munkásmozgalomban zajlott, s amelyben a forradalmi szárny, a kommunisták azon munkálkodtak, hogy kidolgozzák a proletárforradalom győzelmét szolgáló taktikát az adott helyzetnek megfelelően.

Éppen ezért röviden át kell tekintenünk ennek a nemzetközi polémiának körülményeit, főbb mozzanatait.

Ezekben a hónapokban a nemzetközi forradalmi hullám túljutott a háborút követő első nagy lendületén. A baloldali, a kommunista mozgalom fejlődésében a megtorpanás, a lassúbbodás bizonyos jelei mutatkoztak. Az új típusú forradalmi pártok létrejöttét Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban, Németországban, és ezzel egyidejű forradalmi megmozdulásokat Közép-Európában nem követte hasonló hőfokú forradalmi fellobbanás Nyugat-Európa proletariátusának mozgalmában.⁵ Igaz ugyan, hogy a forradalom még Európa számos országában — elsősorban Olaszországban — felfelé ívelt, kommunista pártok voltak keletkezőben számos országban, az események mégis azt jelezték, hogy ezeknek az alakuló kommunista pártoknak „végig kell járni a fejlődés egész útját”.⁶ Az oroszországi nagyszerű példa nyomán a kommunistáknak minden országban a maguk módján kell megvívni a maguk harcát.

Mert mi is történt tulajdonképpen? Az osztályharc 1917-ben új szakaszba lépett, a proletariátus Európa-szerte a szocialista forradalom új irányába haladt. A burzsoázia és a proletariátus közötti osztály-összecsapásnak ebben az időszakában bonyolult és súlyos ellentmondások jelentkeztek a munkásmozgalmon belül. Elsősorban azokban az országokban, ahol a munkásmozgalomnak régi erős tradicionális munkásszervezetei voltak.

Az összecsapás az új típusú párt megteremtéséért folyó küzdelemmel, vagy a már megteremtett párt tevékenységével kezdődött. A szociáldemokraták tömegeik és pozícióik megtartásáért, a kommunista pártok pedig a munkástömegek megnyeréséért, szervezeti és eszmei meghódításáért harcoltak. Meghódítani a szakszervezeteket, megtisztítani a munkásfejeket az anarchista, szindikalista, reformista nézetektől, ezt akarták a kommunisták a proletárforradalom gyors győzelmé érdekében.

A munkásmozgalmon belüli polarizáció nem ment végbe olyan gyorsan és egyszerűen, mint ahogy arra a kommunisták még 1918-ban számítottak. A munkásmozgalom nem szakadt egyszerűen két részre: szociáldemokratákra és kommunistákra, voltak e hatalmas osztálymozgásnak közbeeső állomásai is. Ezek alapján keletkeztek az ún. centrista pártok. A legnagyobb taglétszámú centrista párt a Független Szocialisták Németországi Pártja volt, 893 900

³ Az elméleti munkák sorát Kun Béla „Forradalomról forradalomra” című írása nyitotta meg. Ezt követték önálló tanulmányok, cikkek, elemzések, amelyek elsősorban a Rote Fahne, az osztrák kommunista párt lapjának mellékleteként megjelenő magyar nyelvű Vörös Újság, továbbá a Kommunismus, Zeitschrift der Kommunistischen Internationale für die Länder Südeuropas, majd a Proletár (a III. Internacionálé magyarországi lapja) hasábjain jelentek meg.

⁴ A Tanácsköztársaság értékeléséről szóló egykorú kommunista feldolgozások, cikkek bibliográfiáját megtaláljuk Siklós András: Az 1918—1919-es magyarországi forradalom című munkája IV. fejezetében. Bpest, Tankönyv Kiadó. 1964.

⁵ Lenin Művei 30. köt. Bpest, Szikra. 1953. 420. l.

⁶ Uo. 421. l.

taggal. 491 000 tagot számlált ebben az időben az Osztrák Szocialista Munkáspárt.⁷ Centrista vezetés alatt állott a Francia Szocialista Párt⁸ és más európai pártok is. Visszahódítani a reformista vezetés alá e tömegeket vagy megnyerni őket a forradalmi munkásmozgalom számára, sarkalatos kérdése volt ez a kor mozgalmának.

A jobboldali szociáldemokraták és a centristák közti ellentét a II. Internacionálé háború utáni első összejövetelén Bernben kifejezésre jutott. A konferencián kibontakozott vita középpontjában — a korszakra oly jellemzően — a szociáldemokraták között is a proletárdiktatúra és a demokráciának egymáshoz való viszonya állott. Míg azonban a jobboldali szociáldemokraták a svéd Branting vezetésével egyértelműen elítélték Szovjet-Oroszországot, addig az Adler—Longuet féle centrista javaslat tiltakozott az ellen, hogy „bármilyen formában megbélyegezzék az Orosz-Szovjet Köztársaságot”. Javaslatauk nem védelmezte a bolsevizmust, de óvakodott attól, hogy „elhamarkodottan ítéljen, áldozatul essék a burzsoá kormányok manővereinek”.⁹ A berni konferencia után az ingadozás növekedett a szociáldemokraták táborában. 1919 végén, 1920 elején már elhagyták a II. Internacionálét: 1. a német függetlenek, 2. Franciaország Egyesült Szocialista Pártja, 3. az Angol Független Munkáspárt, 4. Svájc Szocialista Pártja, 5. Amerika Szocialista Pártja, 6. Spanyolország Szocialista Pártja.¹⁰ A felsorolt pártok keresték a közeledést a III. Internacionáléhoz, örömmel csatlakoztak a Németországi Független Szocialista Párt 1919 decemberi körleveléhez, amely felvetette a III. Internacionáléhoz való csatlakozás gondolatát,¹¹ de egyes centrista pártokon belül is folyt a harc a jobb- és baloldal között.

A reformisták elleni küzdelemben, a centrista pártokba tömörült baloldali munkások megnyerésének feladatán kívül sürgette a kommunista taktika részletes kidolgozását az a tény is, hogy a fiatal kommunista pártok soraiban felütötte a fejét a baloldaliság.

„A forradalmi frázis forradalmi jelszavak szajkózása az események bizonyos fordulópontján bizonyos helyzetben fennálló objektív körülmények számbavétele nélkül. Remek, pompás, megrészesítő jelszavak, amelyeknek nincs semmi alapjuk, ez a forradalmi frázis lényege”¹² — állapítja meg Lenin a baloldaliságról. A baloldaliak, elsősorban Németországban, ahol önálló pártot is alakítottak,¹³ de más országokban is, időszerűtlen követeléseket állítottak fel, megvalósíthatatlan jelszavakat hangoztattak olyan időben, amikor a kommunista pártok megerősítésének érdekében tisztázniok kellett saját pártjuk, valamint az egész munkásosztály viszonyát az adott ország politikai körülményeihez,

⁷ Jahrbuch für Politik — Wirtschaft — Arbeiterbewegung 1922—1923. Verlag der Kommunistischen Internationale Carl Hoym.

⁸ Histoire du Parti Communiste français (Manuel). Editions Sociales 86. l.

⁹ D. H. Cole: Communism and social democracy 1914—1931. Part I. London 1958. 293—295. l.

¹⁰ G. Sinowjew: Die Tagesfragen der internationalen Arbeiterbewegung. 1920. 5. l.

¹¹ Die Kommunistische Internationale N 4—5. 124. l. Rundschreiben der Unabhängigen Sozialdemokratischen Partei Deutschlands.

¹² Lenin Művei 27. köt. Bpest, Szikra. 1952. 1. l.

¹³ A baloldaliság veszélye szinte valamennyi országban felütötte fejét. Németországban a „baloldaliak” olyan erős támadást intéztek az egyébként is súlyos körülmények között harcoló KNP ellen, hogy az 1919. október 20—23. között megtartott illegális kongresszusukon kénytelenek voltak őket a Kommunista Németországi Pártja sorából kizárni. A kizártak Németországi Kommunista Munkáspárt néven új pártot hoztak létre.

kapcsolatukat a munkásszervezetekhez, mindenekelőtt a szakszervezetekhez, valamint egyes országokban új munkásszervezetként létrejött tanácsokhoz.

*

A kapitalizmus általános válsága talaján kibontakozott forradalmak 1917—18-ban Kelet- és Közép-Európában elsöpörték a monarchiákat. Polgári demokratikus köztársaságok keletkeztek, amelyekben tovább folyt a harc a szocialista forradalom győzelméért. A világforradalom első nagy osztály-összecsapásában tartósan csak egy országban győzött a proletárforradalom, Szovjet-Oroszországban. Magyarországon viszont, ahol a Tanácsköztársaság csak néhány hónapig tudta tartani magát, a diktatúra megdöntése után a politikai reakció egy új válfaja volt kiépülőben. Világméretben a fasizmus azonban csak a harmincas években győzött. A nemzetközi osztályharcban a 20-as évek elején Európa-szerte a polgári demokrácia rendszere került szembe a szovjetköztársaságok rendszerével.

A reformisták elleni küzdelemben a kommunisták nemcsak mint munkásmozgalmi vezetőkkel, több országban mint a hatalom képviselőivel is szemben találták magukat a szociáldemokratákkal.

Az Európa-szerte kialakult forradalmi hullám ugyanis nemcsak abban jutott kifejezésre, hogy a munkásosztály forradalmi úton ostromolta a burzsoázia hatalmát, hanem megmutatkozott abban is, hogy szinte minden európai országban megnövekedett a szociáldemokrata pártok politikai jelentősége. Munkástömegek maradtak továbbra is kereteikben, de vezetőik reformista politikája iránt „bizalmat” éreztek számottevő burzsoá körök is. A szociáldemokrata pártok minden európai ország parlamentjében szóhoz jutottak, és jó néhány országban, elsősorban Németországban kormányzópárttá váltak. A szociáldemokrata vezetők a proletariátus harca eredményeként megnövekedett politikai jelentőségüket reformista nézeteik diadalának tekintették. Ez jutott kifejezésre abban az elaboratumban is, amely a II. Internacionálé 1920 februárjára hirdetett tanácskozására készült „A szocializmus politikai szisztémája” címmel. „Ma a dolgozók ereje abban rejlik, hogy biztosítják a demokrácia fennmaradását. A szocialisták nem engedik, hogy széthúzó (frakciók) kisebbségek, kihasználva kiváltságos helyzetüket, a közszabadságot megsemmisítsék. A szocialisták lelkesítve a múlt forradalmi hagyományaitól, készek arra, hogy teljes erővel megakadályozzanak minden ilyen támadást.”¹⁴ Az egyes kormányokban résztvevő, vagy kormányon levő szociáldemokrata pártok a gyakorlatban is képviselték ezt a politikát. Emellett a tekintélyes szociáldemokrata teoretikusok írásban is megvédték a „tisztá demokráciát” a proletárdiktatúrával szemben.

A sort Karl Kautsky 1918-ban megjelent broszúrája „Die proletarische Diktatur” nyitotta meg. Kautsky ebben a munkájában, amint azt Lenin leleplezi,¹⁵ a marxizmusból azt ragadta ki, ami elfogadható a burzsoázia számára. Történelmi példákon keresztül mutatta ki a burzsoá demokrácia progresszivitását a középkorral szemben. Elhallgatta, vagy elleplezte viszont azokat a mar-

¹⁴ Cole: i. m. 325. l. „It is to-day the forces of Labour that, in the main, ensure the maintenance of Democracy. Socialists will not allow factious minorities, taking advantage of their privileged positions, to bring to naught popular liberty. Inspired by the great traditions of past revolutions, Socialists will be ready, without weakness, to resist any such attacks.”

¹⁵ Lenin Művei 28. köt. Bpest, Szikra. 1952. 246. l.

xista tételeket, amelyek elfogadhatatlanok a burzsoázia számára, ilyenek: a forradalmi erőszak, a burzsoázia felszámolásának a kérdése. 1919 nyarán írott művében, amely „Terrorismus und Kommunismus” címen jelent meg, Kautsky tovább ment a „tisztá demokrácia” védelmében. Ebben a művében nem hallgatta el a forradalmi terror létezését, de ugyancsak történeti példákon keresztül a forradalmak gyengesége jelének aposztrofálta, és nem ismerte el az uralkodó osztályok által a kizsákmányoltakra erőszakolt osztályharc eszközéül.¹⁶ A Szovjetunió gigászi küzdelmében, amelyet az intervenciósok ellen folytatott, nem látott többet, mint terrort, amelyet ő — Kautsky — Noskéné is hibáztat.

Eduard Bernstein már egyértelműen védte a német szociáldemokrácia tevékenységét. 1920 februárjában ismét kiadta nézeteit összefoglaló művét „Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie” (első kiadása 1899-ben jelent meg) c. művét. Az 1920-as kiadás előszavában kijelenti: „Összefoglalva csak azt mondhatom, hogy 21 év tanulságai az e művemben kifejtett nézeteimben csak megerősítettek.”¹⁷ A könyvéhez írott utószavában összegezi a német szociáldemokrácia érdemeit, amely a forradalomban kétségtelenül elkerülhetetlen terroron hamar úrrá lett. Eszerint a fejlettebb polgári társadalomban a fejlődés biztosítója a szociáldemokrata munkásmozgalom, amely a politikában, ugyanúgy mint a gazdaságban, a párt-, szakszervezeti és szövetkezeti mozgalom képében a szervesen teremtő forradalom iskolája. Kifejleszti az érzéket az iránt — állapítja meg Bernstein —, hogy mindenkor megítéljék mi az, amihez a legelőnyösebb hozzáfogni, s ugyanakkor a képességet ennek megvalósítására, megtanít arra, fűzi tovább gondolatait a szerző, hogyan kell megkülönböztetni az elavultat attól, ami még élet- és fejlődőképes, megóv tehát a veszedelmes kísérletektől, amelyeknek kárát mindig a munkásoknak kell viselniük, és kezekedik a szükségesnek és megvalósíthatónak felismert építőmunka sikeréről. Persze itt sem minden arany, ami fénylik, még nem a tökéletesség korában élünk. De éppen az 1918-as német forradalom napjaiban bizonyosodott be — hangsúlyozza Bernstein —, hogy milyen nagy előnnyel járt a forradalom számára, hogy Németország oly erős, a szakszervezeti, párt- és szövetkezeti munkában iskolázott munkásmozgalommal rendelkezett. Az út első szakaszát a legrövidebb idő alatt maga mögött hagyta és megkezdődhetett az építőmunka.¹⁸

¹⁶ Die Verteidiger des Bolschewismus berufen sich darauf, dass es die Gegner, die Weissen Garden der Finnen, die baltischen Barone, die gegenrevolutionären zaristischen Generäle und Admiräle auch nicht besser machen . . . Freilich sagt man, eben der Zweck bildet den Unterschied . . . Doch der Zweck heiligt nicht jede Mittel, sondern nur solche, die in Einklang mit ihm stehen. *Karl Kautsky: Terrorismus und Kommunismus.* Verlag Neues Vaterland, Berlin 139. l.

¹⁷ E. Bernstein: Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart. 1920.

¹⁸ Dies wird in der vorgeschrittenen bürgerlichen Gesellschaft erreicht durch die sozialdemokratische Arbeiterbewegung. Sie ist in der Politik wie in der Wirtschaft, als Partei — wie als Gewerkschafts- und Genossenschaftsbewegung die Schule organisch schaffender Revolution. Sie entwickelt den Sinn für das jeweilig mit dem grössten Vorteil in Angriff zu nehmende und zugleich die Fähigkeit, es durchzuführen, sie schöpft das Unterscheidungsvermögen für das tatsächlich überlebte und das noch Lebens- und Entwicklungsfähige, sie schützt daher vor verderblichen Experimenten, deren Schaden stets auf die Arbeiter zurückfällt, und sie verbürgt den Erfolg für notwendig und durchführbar erkannter aufbauender Arbeit. Gewiss ist auch hier nicht alles Gold, was glänzt, wir leben noch nicht im Zeitalter der Vollkommenheit. Aber gerade in den Tagen der deutschen Revolution von 1918 hat sich gezeigt, von welchem grossen Vorteil für diese es war, dass Deutschland über eine so starke durch Gewerkschafts-, Partei- und Genossenschaftsarbeit geschulte Arbeiterbewegung verfügte. In kürzester Frist war der Weg der ersten Phase zurückgelegt und konnte die Arbeit des Aufbaus beginnen.” *Bernstein: i. m. 274. l.*

Bolsevizmus vagy szociáldemokrácia — teszi fel a kérdést Otto Bauer is 1920 tavaszán megjelent tanulmányában.¹⁹ És a burzsoá demokráciát azzal védelmezi, hogy Közép- és Nyugat-Európa fejlett burzsoáziája és fejlett munkásosztálya számára nem szükséges, sőt tulajdonképpen lehetetlen a proletárdiktatúra megvalósítása.

A szociáldemokraták kiállása a burzsoá demokrácia védelmében kiállást jelentett a parlamenti rendszer mellett, illúziókat táplált a munkásokban a parlament szerepét illetően. E tényt a kommunistáknak tudomásul kellett venniük, hiszen a parlamentből kiábrándult forradalmi munkásság mellett minden országban voltak nagy számban proletárok, akik bíztak szociáldemokrata vezetőikben. A forradalmi munkásmozgalom taktikájának a vitája ezért a parlament megítélése körül bontakozott ki. Le kellett leplezni a szociáldemokratákat mint a burzsoá parlament támaszait, de fel kellett lépni mindazokkal szemben, akik a burzsoázia elleni osztályharcot csak a parlament teljes negligálásával tartották elképzelhetőnek.²⁰

A Komintern a parlamenti harc szerepének megítélése és a kommunista pártok teljes parlamenti taktikája kibontakoztatása érdekében 1919. szeptember 1-én körlevelet bocsátott ki.²¹ A körlevél nemcsak a szociáldemokrata oppor-tunizmussal hadakozik, hanem azokkal a szindikalistákkal is — elsősorban az amerikai IWW (Industrial Workers of the World)-t említi; akik ezekben a hónapokban közeledtek vagy már csatlakoztak is a Kommunista Internacionáléhoz.²² A határozat rámutatott arra, hogy a forradalmi munkásmozgalomban a parlamentet két szempontból kell megítélni. Az egyik a parlamenti forma, mint az államhatalom kívánt formája, a másik a parlament mint a forradalomért való harc egyik eszköze. A körlevél a proletárdiktatúra egyetlen államformájának a szovjetet tartja, és fellép a parlamenti békés út hirdetői ellen. A proletárdiktatúra győzelme a burzsoá parlament szétfűrésztelével kell hogy járjon, de az egyes országokban meglevő parlamentet az osztályharcban fel kell használni. Érvei igazolására a körlevél Liebknechtre hivatkozik, valamint arra a 47 bolgár kommunista képviselőre,²³ akik mint parlamenti frakció nagyszerűen képviselik a forradalmi proletariátus ügyét. Hangsúlyozza, hogy a Komintern előtt is ismertek a reformisták parlamenti árulásai, mégis úgy látja, hogy az adott történelmi időszakban a forradalmi munkásmozgalom nem nélkülözheti a parlamentet. Felhívja azonban arra is a figyelmet, hogy a parlamenti frakció munkáját [jó] tömegmunkával, széles méretű tömegmozgalommal kell támogatni.

¹⁹ *Otto Bauer: Bolschewismus oder Sozialdemokratie. Wien 1920.*

²⁰ „Azoknak a munkásforradalmároknak, akik a parlamentárizmust állítják támadásaik középpontjába, teljesen igazuk van annyiban, amennyiben ezekben a támadásokban a burzsoá parlamentárizmus és a burzsoá demokratizmus és a burzsoá demokrácia elvi elvetése jut kifejezésre — tanítja Lenin és hozzáfűzi — ... mi oroszok azonban ezt a feladatot úgy teljesítettük, hogy a parlamenti porondon is tevékenységet fejtettünk ki. Képviselőink értettek ahhoz, hogy a cári meghamisított földesúri dumában forradalmi és köztársasági propagandát fejtsenek ki. Ugyanúgy lehet és kell a burzsoá parlamentekben azokon belül szovjet propagandát kifejteni ...” Lenin Művei 29. köt. Bpest, Szikra. 1952. 582—583. l.

²¹ Die Kommunistische Internationale 1919 N 3. 71—74. l. Rundschreiben des Exekutivkomites der Kommunistischen Internationale.

²² Lásd az olasz, a spanyol bizottságok jelentéseit, amelyeket a Kommunista Internacionálé II. kongresszusához küldtek. Berichte zum zweiten Kongress der Kommunistischen Internationale. Hoyon 1921. 116., 126., 185., 193., 195. l.

²³ A Bolgár Kommunista Párt képviselői az 1919. aug. 17. képviselőválasztásokon kerültek be a parlamentbe.

Eredményes kommunista parlamenti tevékenység jó politikája forradalmi párton és jó kommunista szakszervezeti munkán nyugszik — hangsúlyozza a körlevél.

Amint a rendelkezésünkre álló forrásokból, elsősorban a sajtóból²⁴ a vita menetét követni tudjuk, a hozzászólásokban a legkülönbözőbb nézetek jutottak kifejezésre. A hozzászólók egy része (holland, német, francia) elfogadta a parlamenti harc szükségességét, mert megértette azt a kettős folyamatot, amely a munkásmozgalomban a parlament megítélését illetően végbement. Hangot adtak azonban a hozzászólások azoknak a baloldali nézeteknek is, amelyek elvetették a parlamenti harc szükségességét. Ilyenek elsősorban az angol és a német kommunisták egy csoportja köréből származtak.²⁵

A parlamenti munkáról elhangzottak felhívták a figyelmet a forradalmi munkásmozgalom egyéb problematikus kérdéseire is, mint pl. a szakszervezeti munkára vagy a tanácsok szerepének meghatározására.

A szakszervezetek Európa-szerte, sőt az Észak-Amerikai Egyesült Államokban is nagy munkástömegeket fogtak össze. Éppen azokat a szakképzett munkásokat, akiknek megnyerésére a kommunisták törekedtek. A szakszervezetek vezetése azonban szinte minden országban a szociáldemokraták vagy pedig a szindikalisták kezében volt. Németországban pl. — a nemzetközi proletárforradalom szempontjából kulcsfontosságú országban — a reformista szakszervezetek 7 millió munkást tömörítettek. Szindikalista volt a vezetés az amerikai IWW-ben és jórészt az olasz és a spanyol szakszervezetekben is.

A reformisták érthető módon a politikai harcoktól féltették a tömegeiket. A szindikalisták viszont a szakszervezeti mozgalmat a párt fölé helyezve, a kommunista pártok megalakulását gátolták.²⁶ A kommunisták helyes szakszervezeti politikájának kikovácsolását súlyosan akadályozta egyes kommunista csoportok állásfoglalása is. Akadtak ugyanis szép számmal szinte valamennyi európai országban olyan kommunisták, akik a szakszervezetekben végbemenő balratolódást a szakszervezetek azonnali szakítására akarták felhasználni, önálló kommunista szakszervezetet akartak létrehozni, vagy olyan nézeteknek adtak hangot, meghátrálva az aprólékos felvilágosító munka nehézségeitől, hogy nem érdemes, nem kell a reformista szakszervezetekben dolgozni.

Tisztázatlan volt az európai és nyugat-európai forradalmi mozgalomban a tanácsok helye és szerepe is. A szovjet-orosz példa nyomán Európa-szerte alakultak tanácsok. Ezek közül a közép-európaiak 1918—1919 forradalmi harcokban jelentős politikai szerephez is jutottak. A nyugat-európai országokban azonban keletkezésük csak azt tudta kifejezni, hogy a munkásság hagyományos, régi és reformista szervezeteivel szemben valami újat keres. A kommunisták feladata abban állt, hogy azokban az országokban, mint Németország és Ausztria, vezető szerephez jussanak a tanácsokban és biztosítsák azok munkájának forradalmi tartalmát.²⁷ Másutt viszont kívülről igyekeztek erősíteni a munkásságnak ezeket az új szerveit.

²⁴ Lásd: *Kommunistische Internationale* 3., 4—5., 6—7., 8—9. számait (1919, 1920).]

²⁵ A kérdésről Lenin állásfoglalásait lásd: *Lenin Művei* 29—31. köt.

²⁶ A szindikalisták Olaszország-beli káros hatásáról írja *Antonio Gramsci*: „A szindikalista elmélet a proletárforradalmak konkrét gyakorlatában teljes csődöt mondott. A szakszervezetek hebizonyították a proletárdiktatúra megvalósítására való alkalmatlanságukat...” *Ld. Ordine Nuovo* 1919—1920. *Opere de Antonio Gramsci*. Einaudi 1954. 45. l.

²⁷ Németországban a kommunisták már politikai vereséget szenvedtek 1920 januárjában, ugyanis a kormány megteremtette az üzemi tanácstörvényt, amely kivett a tanácsok kezéből minden politikai hatalmat. Ausztriában ezekben a hónapokban még volt a tanácsoknak politikai szerepük, és itt a kommunisták harcoltak a befolyásuk szélesítéséért.

A vitát elősegítendő — a nézetek tisztázása érdekében — a Komintern Nyugat-európai Titkársága 1920 januárjában közrebocsátotta „A Komintern taktikai irányvonalának tervezetét”-t.²⁸ A tézisek a forradalmi válság vizsgálatából indultak ki, és úgy látták, hogy a nyugati kapitalisták, a győzők, éppen úgy nem lesznek urrá válságukon, mint a legyőzöttek. A nyugati kapitalisták ugyanis a válságból kivezető utat a legyőzöttek kiszípolozásával akarják elérni. Közép-Európa maximális kizsákmányolásával azonban saját piaci esélyeiket rontják — állapították meg a tézisek —, és ezzel gazdasági és politikai válságukat csak fokozzák. Így látták a tézisek az európai állapotokat. Továbbra is forradalminak tartották az általános helyzetet, de egyúttal számoltak azzal, hogy a nyugat-európai forradalom üteme lassúbb lesz a forradalom addigi meneténél. Éppen ezért óva intik a kommunistákat minden kalandor akciótól. A kommunisták soronkövetkező feladatának azt tartják, hogy a legfontosabb proletárrétegeket, a bányászokat, vasasokat, vasutasokat, földmunkásokat megnyerjék. A tézisek a parlameneti munka megítélésében a korábban kibocsátott körlevél szellemében foglalnak állást, de a hatalom átvételét illető megállapításaik „balos” motívumokat tartalmaznak. A proletárdiktatúra megteremtését csak polgárháborúval tartják elképzelhetőnek. „Valamennyi polgári forradalom tanulságai, éppúgy mint az orosz proletárforradalomé, megmutatták, hogy az új társadalmi rend megalakulása csak polgárháború útján mehet végbe, amelyet az elnyomott néptömegek a szétbomlóban levő uralkodó osztályok ellen viselnek.”²⁹ A tézisek a polgárháborút tartják az átmenet egyetlen lehetőségének, jóllehet a magyarországi események bizonyos békés átmenet lehetőségeire is adtak példát és ennek fontosságát Lenin erősen hangsúlyozta.³⁰

A tézisek a tömegek között végzett munka elsődlegességét domborítják ki, ebben látják a szakszervezeti munka lényegét. A mozgalom minden fókán, minden munkásszervezetben fontosnak tartják a kommunista frakciók megteremtését, a kommunista propagandát, nyílt kommunista állásfoglalást még akkor is, ha ennek szervezeti keretei még nem épültek volna ki. A tézisek a forradalmi mozgalom számára egyformán veszélyesnek ítélik mind a szektás elzárkózást, mind a tömegszervezetekben való teljes feloldódást.³¹ Ez a megállapítás a kommunista mozgalomban később is újból és újból visszatérő jelenségekre hívja fel a forradalmi harc egy igen fontos, de viszonylag még korai szakaszában a figyelmet.

A téziseket követő viták, de mindenekelőtt 1920 első felének újabb nagy forradalmi megmozdulásai sürgették a kommunista pártok taktikai, irányvonalának meghatározását. A felmerült kérdések legtöbbször a Komintern II. kongresszusán a kommunisták nemzetközi összefövetelén helyesen válaszolták meg.

*

²⁸ Die Kommunistische Internationale, 1920 N. 4—5. 1—13. 1. Leitsätze über die Taktik der Kommunistischen Internationale im Kampfe um die proletarische Diktatur (Entwurf).

²⁹ „Die Lehren aller bürgerlichen Revolutionen, wie die der proletarischen russischen Revolution haben gezeigt, dass eine neue gesellschaftliche Ordnung sich nur im Bürgerkriege der unterdrückten Volksmassen gegen die im Absterben begriffene herrschende Klasse durchsetzen kann.” Die Kommunistische Internationale, 1920, N 4—5. 5. 1.

³⁰ Lenin Művei 29. köt. 393—394. 1.

³¹ Wie die Absonderung von den Massen durch kommunistisches Sektierertum, so ist auch die Auflösung der Kommunistischen Partei in allgemeine Arbeiterorganisationen ohne klare revolutionäre Einsicht eine Gefahr für die Entwicklung der Weltrevolution. Kommunistische Internationale, id. szám 11. 1.

A helyes taktikát kidolgozó elméleti munkába írásaikkal a magyar kommunisták is bekapcsolódtak. A nemzetközi munkásmozgalomnak elméleti és gyakorlati tapasztalatokat adva, valamint a nemzetközi munkásmozgalom forrásaiból merítve, alakult, bontakozott ki a kommunisták elméleti tevékenysége. Jó és rossz tapasztalataikkal, helyes és bíráló nézeteikkel váltak a magyar kommunisták, a KMP, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom, a Komintern részévé.

A magyar kommunisták abból a történelmi tapasztalatból indultak ki, hogy a Tanácsköztársaság megdöntésében jelentős szerepet játszott a vezetni képes egységesen forradalmi munkáspárt hiánya. Ezért áttekintették, végigvizsgálták saját megtett útjukat. Figyelembe vették a magyar munkásmozgalom fejlődését, a párt fejlődésének folyamatát, és arra igyekeztek választ adni, mennyit értett meg a magyar munkásmozgalom a forradalmi párt szükségességéből. Saját forradalmi tapasztalatuk felmérésében igyekeztek kitapogtatni azt a társadalmi hatást, amelyet a magyar proletárdiktatúra keltett és örökül hagyott.

Mindazok, akik az emigrációban a kommunista pártban dolgoztak, vallották és hirdették az új típusú forradalmi párt szükségességét. Ennek belátásán túl az új forradalmi párt megteremtéséért végzett munkájukban azonban önkritikusan felül kellett vizsgálniuk a forradalmi pártról korábban elfoglalt álláspontjukat. A magyar munkásmozgalom, mint ismeretes, a német és osztrák szociáldemokrata párt „neveltje” volt. A hazai mozgalom balszárnya, a legjobban felkészült vezetők sem ismerték a OSzDMP (a bolsevikok) munkáját. A II. Internacionálé lapját, a Neue Zeit-et olvasva csak az jutott tudomásukra,³² amit Rosa Luxemburg 1916-ban az önálló pártalakítási törekvésekről írt, ő pedig, mint ismeretes, akkor elvetette a szakítást. Emellett a magyar baloldali munkásmozgalomban Szabó Ervin tevékenysége révén némi szindikalista befolyás is jelentkezett, ami ugyancsak gátolta az új típusú forradalmi párt jelentőségének a felismerését. A magyar kommunisták emigrációban keletkezett írásaikban kimutatják ezeket a hatásokat és önkritikusan vizsgálják felül nézeteiket. Ezt teszi Landler Jenő Kuusinen: A finn forradalom c. tanulmányához írt előszavában,³³ Lukács György pedig Önkritika című írásában ítéli el 1919. március 21-i álláspontját a párt szerepét illetően, kimutatja, hogy „A proletáregység helyreállításának elméleti jelentősége” című cikkében — amely Az egység okmányaiban jelent meg — tévedett akkor, amikor azt állította, hogy a proletariátus diktatúrájának megvalósulásával a párt elveszti létjogosultságát. E téves nézetek forrását Lukács abban látja, hogy az orosz proletariátus kivételével egyetlen országnak sem volt közvetlen tapasztalata a forradalmi pártról. Amit a munkáspártról közvetlenül ismertek, az a szociáldemokrata reformista pártpolitika volt.³⁴

A korábbi helytelen nézeteikkel való leszámolás mellett a hazai pártépítő, de a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából is elsőrendű fontosságú volt annak a folyamatnak a végigelemzése, amely az új típusú forradalmi párt megteremtéséhez vezetett. Kellett ez a nemzetközi és hazai ellenforradalom gyalázkodásaival szemben csakúgy, mint a magyar, de más országok kommunista pártjait rágalmazó jobboldali szociáldemokraták leleplezésére. E vizsgálatuk során — amely e korszak első párttörténeti feldolgozása is — rámutattak a

³² Lukács György szóbeli közlése. Sz.Á.

³³ Landler Jenő: Válogatott beszédek és írások. Bpest. Kossuth. 1960. 403. l.

³⁴ Proletár, 1920. aug. 12.

szerzők azokra a társadalmi összefüggésekre, amelyek történelmileg szükségessé tették az új, a kommunista párt megteremtését.

Elemzésük tisztázta, hogy a KMP minden kétséget kizáróan abban a történelmi szituációban alakult meg, amikor a munkásság a polgári demokratikus forradalmat már eredményesen megvívta, és abba a helyzetbe került, hogy hareba szállhatott a proletárdiktatúráért. A tömegmozgalmak, amelyek már a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására megindultak, a polgári demokratikus forradalom győzelme után tovább sokasodtak. A szociáldemokrata párt nem volt képes e növekvő tömegmozgalmat egységesen átfogni, a KMP megalkulása társadalmi szükségszerűség volt. Ezt a társadalmi szükségszerűséget fejezték ki azok a baloldali szociáldemokraták körében folyó viták is, amelyek a külön párt megalakításának szükségessége körül folytak.³⁵ Rudas László helyesen mutatja meg „A szakadás okmányai” c. munkájában, hogy a KMP megalakulása véget vetett a polgári forradalom „zavartalan” korszakának. A kommunisták voltak azok, akik sietteték a munkásságot annak felismerésében, „hogy pártjának és szakszervezeteinek vezetői” félrevezetik a polgári forradalmat illetően.³⁶ Ez a felismerés, amely egyet jelent a polgári demokráciából való kiábrándulással, vezetett el a proletárdiktatúra szükségességének megértéséhez.

A magyar polgári demokráciában, más országok polgári demokráciáihoz hasonlóan, „ahol proletárforradalom tör ki vagy bontogatja szárnyait — a szociáldemokráciával találják magukat szemben a proletárforradalom harcosai” állapítják meg.³⁷ A magyar példa is azt bizonyította, hogy „a szocialista forradalomért vívott proletárharc egysége . . . megköveteli a munkáspártok feltétlen különválását az opportunistá pártoktól”.³⁸ A munkásmozgalom szakítása és a magasabb színvonalon létrehozott egysége, mint már láttuk, a kor egyik legfontosabb kérdése volt. Magyarországon az úgy ment végbe, hogy a szociáldemokrata pártból először csak egy kis csoport csatlakozott az új típusú párt-hoz, a KMP helyes politikája a tömegeket fokozatosan a kommunisták mögé állította, és így egyre nőtt azoknak a száma, akik készek voltak, megszakítva minden kapcsolatot régi pártjukkal, szervezetiileg is a KMP-hez csatlakozni. Mielőtt azonban a kommunista párt tömegpárttá izmosodhatott volna, a régi és új párt egyesült.

A magyarországi osztályharc rohamosan zajló eseményei ugyanis röviddel a munkásmozgalomban végbement szakadás után, szinte azonnal, sürgetően, sőt halaszthatatlanul követelték „a szocialista forradalomért vívott proletárharc egységét”. Így Magyarországon a kiábrándulás a jobboldali szociáldemokratákból, valamint az elszigetelődés a nem következetesen forradalmi elemektől nem vált mélylé, határozottá. Mielőtt ugyanis ez bekövetkezhetett volna, az események ismert alakulása, a forradalom fejlődése napirendre tűzte a munkásmozgalom számára a hatalom átvételét.

Azt a folyamatot amelyben a munkástömegek kiábrándultak a szociáldemokrata pártból — Szántó Béla elemezte. Szántó Béla művében kifejtette: törekedni kell arra, hogy a jobboldali szociáldemokrata vezetőket elszigeteljék. Az elszigetelés egyedüli módjának azonban azt tekintette, hogy a reformista vezetőket olyan cselekedetekre kényszerítsék, lépjenek fel fegyveresen a forra-

³⁵ Die Rote Fahne Wien melléklete: Vörös Újság. 1920. febr. 13. Szántó Béla: A magyarországi proletariátus osztályharc és diktatúrája. Wien. 1920. 22. l.

³⁶ Rudas László: A szakadás okmányai. Wien. 1920. 18—19. l.

³⁷ Uo. 7. l.

³⁸ Lenin Művei 21. köt. Bpest, Szikra. 1951. 102. l.

dalmi munkásmozgalom ellen. Ezáltal lepleződjének le. „... minél élesebben megy végbe ez a folyamat, annál gyorsabban, annál nagyobb tömegekben válnak le a forradalmi elemek a reformista szárnytól és nő és dagad a forradalmi szárny” — írja.³⁹ A tömegek megnyerésének ezt a módját alátámasztották a magyarországi események. De ez a felfogás, valamint a magyarországi párt-egyesülés negatív tanulságai akadályozták a magyar kommunistákat abban, hogy a szakítás és egyesülés kérdésében jó útmutatásokkal szolgálhassanak a nemzetközi munkásmozgalomnak. Sorra került az elemzésben a hatalom átvételének kérdése is.

A magyar kommunisták helyesen jártak el akkor, amikor az adott történelmi helyzetben kedvező külpolitikai szituációban a magyarországi uralkodó osztályok teljes zavarodottsága idején a két munkáspárt egyesülésével átvették a hatalmat. „Egyetlen párt sem utasíthatja vissza a hatalmat — mondta Lenin 1917 nyarán — és a mi pártunk sem utasítja vissza: minden percben kész a hatalmat teljes egészében átvenni.”⁴⁰

Az elemzés során a magyar kommunisták választ adtak arra, hogy a hatalom átvétele miért volt időszerű. Vallották — és igen határozottan — minden reformista nézettel szemben, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltása nem eleve elvetélt kísérlet volt. „A hatalom átvétele — írta Kun 1919 novemberében —, a termelőszközök kisajátítása a szocialista gazdasági szervezet alapvető munkájának megkezdése azonban sem a kapitalista gazdaság szervezetét, sem a munkáosztályt tekintve nem volt korai, vagy idő előtti cselekedet, már március 21-én em. Amidőn a tőkés osztály megmutatta a termelés szervezésére való képtelenségét. Immáron, s a munkáosztály történelmi hivatásának teljesítésére készségesnek mutatkozott, s erre irányuló akaratát is kimutatta, ezzel bebizonyult, hogy a munkásság mint osztály nem éretlen a hatalom átvételére és kezelésére történelmileg.”⁴¹

A kommunisták megerősítették azt a korábbi nézetüket, hogy a hatalom átvétele időszerű volt, nemzetközi szempontokból is. Áthatva a proletárszolidaritástól, azt is remélték, hogy egy újabb forradalmi központ kialakítására segítséget nyújtanak a fiatal szovjet köztársaságnak.⁴²

A hatalom átvételének szükségessége tekintetében nem lehetett kétség a magyar kommunisták körében.⁴³ A történelmi tapasztalatok mérlegelése során 1920-ban azonban felvetődött az a kérdés, hogy az a hatalomátvétel, amely a munkásmozgalom forradalmi és reformista szárnyának egyesülésével történt, valóban a proletariátust juttatta-e a hatalom birtokába. Ennek megítélésében kétségtelenül bizonyos ellentmondásokat kellett figyelembe venniük, olyan ellentmondásokat, amelyek a Tanácsköztársaság egész fennállása alatt érzékelhetők voltak, és bizonyos zavarokat is okoztak. A létrejött új hatalom osztálybázisát és intézkedéseinek teljességét, jellegét tekintve kétségtelenül a munkáosztály diktatúrája valósult meg, bár az ellenforradalmivá vált opportu-

³⁹ Szántó Béla: A magyarországi proletariátus osztályharca és diktatúrája. Wien. 1920. 58. l.

⁴⁰ Lenin Művei 25. köt. Bpest, Szikra. 1952. 6—7. l.

⁴¹ Kun Béla: Forradalomról forradalomra. A Magyar Tanácsköztársaságról. Bpest, Kossuth. 1958. 351. l.

⁴² PI Archivum 500 f. 2/9. öe. 12—19. l. Kun Béla levele Rudnyánszkihoz.

⁴³ „Ha holtbiztosan tudtuk volna, hogy el kell bukunk (márpedig sok reményünk volt a megmaradásra), még akkor is megtettük volna ezt a forradalmi lépést, mert csak a forradalomban válik forradalmivá a munkáosztály” — mondotta Kun Béla 1919. dec. 21-én a *Liberator* című amerikai folyóirat egyik munkatársának. Kun Béla: A Magyar Tanácsköztársaságról. Bpest. Kossuth. 1958. 306. l.

nizmus az egyesülés révén hatalmi pozíciókból is akciókat tudott indítani a diktatúra gyengítésére és aláaknázására. Az államhatalom és a termelőeszközök döntő többsége mégis a nép kezében volt és — a proletárdiktatúra rövid fennállása ellenére is — lényegében megvalósult a dolgozók kizsákmányolásának megszüntetése.

Világos volt azonban, hogy a két munkáspárt egyesülésében olyan gyengeségek is rejtőztek, amelyek éppen a proletárdiktatúra számára szükséges munkásegységet aknázták alá. Az egyesülés ugyan a kommunista program teljes akceptálásával következett be, a reformisták a párton belül azonban veszélyt jelentettek. Ez a veszély már a Tanácsköztársaság kikiáltásának pillanatában sokak előtt nyilvánvaló volt, erre utal Lenin és Kun Béla üzenetváltása is.⁴⁴ S bár Kun Béla megnyugtató választ adott Leninnek, benne és a magyar kommunisták legtöbbszörében megmaradt némi aggály.⁴⁵

Aggodalmaikat azzal altatták el, hogy miután nem tettek elvi engedményeket, az egyesülés után is eredményesen harcolhatnak a soraikban tartozkodó ingadozók, maradiak ellen.⁴⁶ Ezt azonban következetesen — és éppen ezért eredményesen — nem tudták megvalósítani.

A Tanácsköztársaság megdöntése után megjelent valamennyi munkájukban foglalkoztak a jobboldali szociáldemokraták osztályáruló magatartásával, és azzal, hogy saját gyengeségük ezt menyiben tette lehetővé.

A magyar munkásmozgalom végbement egyesülésének tanulságait a nemzetközi munkásmozgalom abban összegezte, hogy a jobboldali szociáldemokratákkal semmilyen körülmények között nem szabad egyesülni, ellenük mindig következetes harcot kell folytatni. Az egyesülés tartalmi és taktikai kérdései azonban részleteiben nem tisztázódtak, ezzel a szociáldemokrata munkássággal szembeni magatartás kialakítására nem adtak elég segítséget. Nyitva maradt ugyanis az a kérdés, hogy az adott helyzetben mi lett volna a proletáregység forradalmi megteremtésének módja a jobboldali vezetők egyidejű elszigetelésével, kirekesztésével.

Csaknem félévszázados távlatból tekintve is egyet kell értenünk mindazokkal a kritikai észrevételekkel, amelyek a forradalmi párt fejlődése szempontjából vizsgálják az egyesülést. Az egyesült szocialista—kommunista pártban a kommunisták már csak mint frakció tevékenykedtek. Elveszett a lehetősége annak, hogy az a folyamat, amely a munkásmozgalomban az új forradalmi párt megszervezésével megkezdődött, továbbfejlődjék. „Az osztálytudat, melyet a kommunista párt a diktatúra előkészítő szakaszában oly tisztán és céltudatosan kidomborított, s amelynek tisztasága volt a magyar proletariátus előtt az első forradalmi példa, melyet valaha egy párt mutatott előtte, a diktatúra elején létesített egyesüléssel elhomályosult. Nemcsak elhomályosult, de tulajdonképpen megszűnt egy szervezett és céltudatos pártban kikristályosodva a magyar proletariátus előtt lebegni, mert a kommunista párt az egyesülés tényével a valóságban megszűnt. Az új párt nem képviselte ezután a forradalom tudatát, hanem az egyesülés

⁴⁴ Lenin Művei 29. köt. 225. l. Kun Béla válasza. A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 6/a. köt. Bpest. Kossuth. 1959. 63. l.

⁴⁵ „A kommunista népbiztosok a külügyi népbiztosságban Kun Bélánál a kikiáltást követő napon, amikor a két párt egyesülésével kapcsolatos szervezeti kérdéseket megbeszélték, Kun Béla azt mondta: nagyon simán ment. Egész éjjel nem aludtam, folyton azon gondolkoztam, hogy hol követtük el a hibát. Mert valahol hiba történt. Nagyon simán ment. Majd rájövök, csak attól tartok, hogy már későn.” *Szántó Béla*: i. m. 56. l.

⁴⁶ Lásd: Beszélgetés Kun Bélával. Kun Béla id. gyűjt. köt. 307. l.

tudatát.”⁴⁷ Mindez azonban nemcsak a tudatformálásban jutott kifejezésre, hanem az egyesült párt szervezeti felépítésében és e párt kapcsolataiban a munkásosztály más szervezeteihez, — „a forradalmi munkáspárt mindenekelőtt forradalmi propagandaszervezet volt, mint szervezeti és cselekvési egységnek kiépítését a munkásmozgalom bekövetkezett újabb »egyesülése« megakasztotta”.⁴⁸ A pártszervezetek, amelyeknek a munkásság szervezeti életében az előző történelmi korszakon át igen jelentéktelen szerep jutott, ekkor sem fejlődtek. A munkásság a Tanácsköztársaság idején sem ismerkedhetett meg a zárt, centralizált párt fogalmával.⁴⁹ A kommunisták jól érzékelték a Tanácsköztársaságnak azt a gyöngéjét is, amely szintén magyarázható az élesapat hiányával, nevezetesen: nem tudták kialakítani a szakszervezetek és a párt, valamint a tanácsok és a párt helyes viszonyát sem.⁵⁰ Igaz, az előbbi összefüggött a magyarországi munkásmozgalom hagyományaival is, az utóbbi pedig nemzetközileg is vitatott volt.⁵¹

A magyar kommunisták kritikái, a proletárdiktatúra tanulságait elemző cikkben a forradalmi párt hiányából származó fogyatékoságok vizsgálatát nem kötötték össze a párt és a tömegek kapcsolata alakulásának részletes elemzésével. Nem jutottak el odáig, hogy felülvizsgálják néhány politikai és gazdasági intézkedésüket, levonják azok társadalmi hatását. Ennek következtében — bár a lemondás pillanatában helyes volt meglátásuk a már a világháborúban kivérzett munkásosztály kifáradását illetően — nem elemezték a kifáradás okait sokoldalúan, megelégedtek annak ismételtesével, hogy a munkásosztály nem volt elég forradalmi. Ez a nézet kifejezésre jut már Kun Béla levelében, amelyet Leninhez küldött,⁵² a tanácskormány lemondásakor. Ugyanez a nézet jelentkezett szinte valamennyi ebből az időből származó munkában is.⁵³

A legélesebben Rudas fogalmazta meg a kérdést és a választ egyaránt „A szakadás okmányai”-ban.⁵⁴ Felvetette: miért nem álltak ki a kommunisták a barikádokra harcolni? Válaszul két súlyos tényt hozott fel. Az egyik: a proletariátus maga mondott le a diktatúráról, a másik: a szociáldemokraták több-

⁴⁷ Rote Fahne melléklete. Vörös Újság Wien, 1920. febr. 14. A szocialista-kommunista párt. — Lényegében ugyanezt a gondolatot elemzi Rudas László: A szakadás okmányai. Wien, 1920, továbbá Kun Béla: Forradalomról forradalomra. Wien, 1920, Szántó Béla: A magyarországi proletariátus osztályharca és diktatúrája. Wien. 1920 című munkája.

⁴⁸ Kun Béla: id. gyűjt. köt. 336. l.

⁴⁹ „Itt eljutunk a múltnak és jövődönnek egy közös kérdéséhez. Ez a kérdés: a párt szervezetének kérdése a múltban és a jövődönben. A Kommunisták Magyarországi Pártja mindjárt megalakulásakor azon igyekezett, hogy a maga organizációjában keresztülvigye a bolsevik szervezeti elvet: a párt zártságát és centralizáltságát . . . A magyarországi munkásság egész tömege a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásakor csaknem értelmetlenül állott a bolsevik szervezeti elvvel: a párt szigorú centralizálásával és szervezetek elzárásával szemben.” Kun Béla id. gyűjt. köt. 388. l.

⁵⁰ Ugyancsak Kun Béla jegyzi meg: „Igy történt, hogy a munkásmozgalom súlypontja a szakszervezetekbe helyeződött be. Ennek oka nemcsak a párt hiánya volt, hanem a munkástanácsok szerencsétlen alakulása is. A munkástanácsoknak nem volt múltjuk Magyarországon a diktatúrát megelőző időkből.” — Majd másutt: „A kommunista és szociáldemokrata párt egyaránt felolvadt a munkástanácsokban.” Id. gyűjt. köt. 395., 393. l.

⁵¹ Amikor ezt mint tényt ma is megállapítjuk, azt is hozzá kell tennünk, hogy a párt és a szakszervezetek, valamint a párt és a tanácsok helyes viszonyának kialakítása nem is volt lehetséges a Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt. Csak gondoljunk a Szovjetunióban e kérdésben lefolyt súlyos küzdelmekre. Az enyhítő körülmények persze a tényen nem változtatnak.

⁵² Közli: Lenin Magyarországról. Bpest. Kossuth. 1965. 112. l.

⁵³ Lásd: Kun Béla, Szántó Béla, Rudas László 1919—1920-ban keletkezett és már többször idézett munkáit.

⁵⁴ Rudas László: i. m. 62—63. l.

szörösen is elárulták a munkáshatalmat, a Tanácsköztársaság idején kifejtett aknamunkájukkal, valamint azzal, hogy a lemondás pillanatában megtévesztették a kommunistákat a hadsereg tényleges állapotát illetően.

Rudasnak a magyar proletariátus forradalmiságát illető állításait Landler Jenő erősen megbírálta. Védelmébe vette a magyar munkásságot, példák egész során keresztül bizonyította, miként növekedett a forradalmi hangulat a munkásság körében az oroszországi forradalmi események nyomán.⁵⁵ A példák felsorakoztatásán azonban nem ment túl. Nem elemezte a munkásság forradalmi hangulatát befolyásoló körülményeket, nem vizsgálta azokat az okokat, amelyek elősegítették a munkásság körében folyó jobboldali szociáldemokrata aknamunka sikerét. Válaszcikkében⁵⁶ Rudas nem tartja kielégítőnek Landler érvelését és kifejti, hogy röpiratának célja éppen az, hogy megvizsgálja, milyen okok játszottak közre abban, hogy „a proletariátus, amely gazdasági helyzeténél fogva objektíve forradalmi osztály”, nem cselekszik minden helyzetben ennek megfelelően. De Rudas, aki válaszcikkében és röpiratában is felemlíti, hogy a proletariátus forradalmisága 1919. június 24. után elhalványul, nem adott világos választ arra, miképpen volt ez összefüggésben a munkásság érthető kifáradásával, a kommunista párt hiányával, a szociáldemokrata aknamunkával.

A kommunisták 1919–1920-ban még kitartottak agrárprogramjuk helyesége mellett is, nem vizsgálták kellően viszonyukat a kispolgársághoz, illetve a kispolgárság viszonyának változását a Tanácsköztársasághoz. Nem elemezték mindennek összefüggéseit abban az értelemben, hogy miért nem kerülhetett sor július végén olyan mozgósításra, mint 1919. május 2-án. Túlhangsúlyozták a munkásosztály felelősségét a bukásban, ezzel akaratlanul elhomályosították azt a történelmi ténytet, hogy a Tanácsköztársaságot a nemzetközi imperializmus döntötte meg. A magyarországi proletárdiktatúra elvesztése elsősorban a támadásba lendült nemzetközi erők győzelme volt. A belső aknamunka, valamint a Tanácsköztársaság vezetésében elkövetett hibák ezt a győzelmet megkönnyítették.

Az értékeléseknek ezek a fogyatékoságai bizonyos elméleti gyengeség mellett talán összefüggnek azzal is, hogy a tanácskormány lemondott ahelyett, hogy új mozgósítással végső harcra hívta volna a proletariátust. Ma úgy látjuk, hogy a Tanácsköztársaság osztálybázisának leszűkülése következtében egy nagy, általános forradalmi felkelés már nem lett volna lehetséges. De széles méretű fegyveres ellenállás sem menthette volna meg a Tanácsköztársaságot. Csak két tényező segíthetett volna: Az európai szocialista forradalom vagy Szovjet-Oroszország közvetlen katonai segítsége. Mivel a körülmények egyiket sem tették lehetővé, bukásának oka az imperialista intervenció katonai túlereje volt.

Kétségtelen viszont, hogy a fegyveres harc elmaradása gátolta a további kibontakozást, nehezítette a kommunisták számára a helyes osztály-erőviszonyok felmérését. Bizonyos illúziókat, téves nézeteket és helytelen értékeléseket merevített meg, amelyekről a magyar kommunisták csak nehezen, sok további vita árán tudtak megszabadulni.

A párt hiányának következményeit vizsgálva a Tanácsköztársaság időszakában, figyelemre méltó megállapításokat tettek az új típusú kommunista párt megteremtésének szükségessége mellett. Ez nagyban erősítette saját pártépítő munkájuk elvi kérdéseinek tisztázását, de előmozdították a pártról folyó

⁵⁵ Proletár, 1920. jún. 30. *Landler Jenő*: Forradalmi volt-e a magyar munkásság?

⁵⁶ Proletár, 1920. júl. 15. *Rudas László*: Forradalmi volt-e a magyar munkásság?

nemzetközi vitában is a lenini párt fogalmának megértését. A magyar példa azt bizonyította, hogy a proletariátusnak nemcsak a hatalomért vívott küzdelemben, hanem a hatalom birtokában is szüksége van a forradalmi pártra.

Bár az újjáalakult párt szervezeti szabályzata csak 1920 nyarán készült el, már ekkor jelentős lépéseket tettek a forradalmi párt szervezeti elveinek kidolgozásában is. Állást foglaltak a zárt és centralizált párt mellett, amelybe válogatás nélkül nem léphet be bárki. Követelik a párton belüli elvi egységet és távol akarják tartani a párttól az ingadozó kispolgárokat. „A kommunista pártnak nem csupán fizető tagokra van szüksége, hanem cselekvő, küzdő és kitartó forradalmi harcosokra, akiknek önzetlen áldozatkészsége nemcsak a forradalmi felkelés megvívását, de annak fegyelmezett, tervszerű előkészítését, a proletártömegek forradalmi öntudatának kimélyítését szakadatlan munkával lehetővé teszi. A kommunista párt szervezeteihez való tartozásnak nem szabad köznap, lélek nélküli megszokássá válnia, de meg kell maradnia a forradalmi öntudat és áldozatkészség szakadatlanul élő és mégis emelkedett megnyilvánulásának.”⁵⁷

Ugyanakkor, amikor szakítottak azzal a Tanácsköztársaság idején a kommunisták között is elterjedt nézettel, hogy a munkásosztály egészének forradalmisága szinte feleslegessé teszi a pártot, állást foglaltak a munkásmozgalmon belül elterjedt és a burzsoázia által is sokszor hangoztatott nézetek ellen, amelyek a kommunista mozgalmat szűk szekta mozgalmának minősítették. Bár műveikben a Tanácsköztársaságot illetően kevés szó esett konkrétan a párt és a tömegek kapcsolatáról, a párt szervezeti felépítésére vonatkozó megállapításaikban megfelelően kimunkálták a párt és az osztály kapcsolatát. A lenini pártépítési elvekhez híven párttagságuk köteleességévé teszik, hogy mindenütt dolgozzanak, ahol a proletariátus tömegei jelen vannak. Arra vonatkozóan, hogy miképp folyják ez a munka, azt mondják: (a kommunista) „nemcsak pártszervezeti csoportokat alkot, de mindenütt, ahol együtt dolgoznak vagy együttélnek kommunisták, csoportba tömörülnek egyöntetű fellépés, egységes szereplés és az agitáció lehetőségének kihasználása céljából. Minden gyárban, minden munkahelyen kommunista szervezetet létesíteni, ezeket kiépíteni, kiszélesíteni: ez a pillanat legelsőrendű feladata”.⁵⁸

Ezeket a tanulságokat elsősorban a Kommunisták Magyarországi Pártja számára összegezték. A magyarországi helyzet ismeretében azonban azt is tudták, hogy a pártszervezés Magyarországon legális körülmények között nem lehetséges. Az illegális pártépítés kérdései még további kimunkálásra vártak. A forradalmi párt jelentőségének és szerepének meghatározásában azonban a magyar kommunisták valóban segítettek a nemzetközi forradalmi munkásmozgalmat.

A további kérdésekben elfoglalt álláspontjaikról azonban nem mondhatjuk el ugyanezt. E kérdések elemzésénél, mindenekelőtt a parlamentarizmushoz való viszony vizsgálatánál megmutatkoztak elméleti fogyatékoságok, szindikalista beütések, de megnyilvánult „balos” látásmódjuk is.

Lukács György a „Zur Frage des Parlamentarismus”⁵⁹ című cikkében azt fejtegeti, hogy a kommunisták számára a parlamentben való részvétel pusztán defenzív politika. Legjobb esetben tehát csak a forradalom hanyatló szakaszá-

⁵⁷ Kun Béla id. gyűjt. köt. 360—361. l.

⁵⁸ Uo. 359—360. l.

⁵⁹ Kommunismus, Zeitschrift der Kommunistischen Internationale für die Länder Südosteuropas, Wien. 1920. márc. 1. első évfolyam 6. füzet, 161. l.

ban, illetve nem forradalmi időszakban engedhető meg, hogy részt vegyenek a parlamenti munkában. Ebből következik, hogy a parlamenti harc nem igazi küzdelem, és nem több, „mint a tényleges harcra való előkészület”.⁶⁰ A kommunisták parlamenti harcában éppen azt a lehetőséget nem ismerte fel, hogy általa is lehet harcolni a reformisták oly kedvelt tétele ellen, amely azt hirdeti, hogy a parlament az igazi „népképviselő”. Sőt, Lukács György attól félt, hogy a kommunisták részvétele a parlamentben éppen hogy megerősíti a munkásság körében e reformista tantételt.⁶¹ Éppen ezért megoldásként a parlament nyílt szabotálasát ajánlotta.⁶²

A parlament kérdéséről Kun Béla, aki különösen sokat foglalkozott a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseivel, szintén többször írt. Írásaiban lényegében szintén elveti a kommunisták számára a parlamenti harcot. Kun — amint az első sorban „Die Ereignisse in Deutschland” című cikkében kiderül — „⁶³ lebecsülte azokat az illúziókat, amelyeket a munkásosztály még a polgári demokrácia iránt táplált. Azt hitte, hogy a burzsoá diktatúrák már teljesen lelepleződtek. Nem vette észre, hogy „a demokrácia” még vonz munkásrétegeket, nem számolt eléggé a szociáldemokratáknak és az általuk kieszközölt politikai, szociálpolitikai reformoknak a tömegekre gyakorolt hatásával sem. A polgári demokráciákat a korabeli kommunista szóhasználatnak megfelelően demokratikus ellenforradalmaknak nevezte, — nem tett különbséget a polgári demokráciák és az egyre gyakrabban jelentkező jobboldali ellenforradalmi hatalmi törekvések között.”⁶⁴ A jobbol-

⁶⁰ „Das Parlament, das ureigenste Instrument der Bourgeoisie, kann mithin nur eine defensive Waffe des Proletats sein. Die Frage des »Wann« ihrer Anwendung ist deshalb von selbst gegeben: eine Phase des Klassenkampfes, in der dem Proletariat, sei es infolge der äusseren Kraftverhältnisse, sei es infolge der eigenen ideologischen Unreife, nicht möglich ist, mit seinen eigentlichen Angriffsmitteln die Bourgeoisie zu bekämpfen. Die Aufnahme der parlamentarischen Tätigkeit bedeutet also für jede kommunistische Partei das Bewusstsein und das Geständnis, dass die Revolution in absehbarer Zeit undenkbar ist. Das in die Defensive gedrängte Proletariat mag dann die Tribüne des Parlaments zu Agitations- und Propagandazwecke benutzen: es mag die Möglichkeiten, die die »Freiheit« der Bourgeoisie den Mitgliedern des Parlaments sichert, als Ersatz von sonst abgeschnittenen Äusserungsformen anwenden: es mag die parlamentarischen Kämpfe mit der Bourgeoisie zur Sammlung der eigenen Kräfte, für Vorbereitung des wirklichen, des eigentlichen Kampfes gegen die Bourgeoisie gebrauchen. Dass eine solche Phase eventuell eine ziemlich grosse Zeitspanne dauern kann, versteht sich von selbst, ändert aber nichts an der Tatsache, dass die parlamentarische Tätigkeit für eine kommunistische Partei niemals mehr als Vorbereitung zum eigentlichen Kampfe, niemals der eigentliche Kampf selbst sein kann.” Uo. 164. l.

⁶¹ „Der Opportunismus — die grösste Gefahr der parlamentarischen Taktik — hat seine letzten Grundlagen gerade hierin: jede parlamentarische Tätigkeit, die in ihrem Wesen und in ihrer Wirkung nicht über das Parlament hinausgeht, nicht wenigstens die Tendenz zur Sprengung des parlamentarischen Rahmens hat, ist opportunistisch. Hiebei kann die schärfste Kritik, die innerhalb dieses Rahmens ausgeübt wird, nicht das geringste ändern. Im Gegenteil. Gerade durch die Tatsache, dass eine scharfe Kritik über der bürgerlichen Gesellschaft im Rahmen des Parlaments möglich erscheint, wird zu der von der Bourgeoisie erwünschten Trübung des proletarischen Klassenbewusstseins beitragen. Die Fiktion der bürgerlich-parlamentarischen Demokratie ruht ja gerade darauf, dass das Parlament nicht als ein Organ der Klassenunterdrückung, sondern als Organ des »ganzen Volkes« erscheint. Indem jeder Wortradikalismus — durch die Tatsache seiner parlamentarischen Möglichkeit — die Illusionen der unaufgeweckten Schichten des Proletariats in Bezug auf diese Fiktion bestärkt, ist er opportunistisch und verwerflich.” Uo. 166. l.

⁶² „Das Parlament muss also als Parlament sabotiert, die parlamentarische Tätigkeit über Parlamentarismus hinaus getrieben werden.” Uo. 166. l.

⁶³ Kun Béla cikke négy folytatásban jelent meg a Kommunismusban: 1920. márc. 27., ápr. 3., 17., 24.

⁶⁴ „Die durchsichtigste der demokratischen Illusionen war die Verankerung der Bewaffnung des Proletariats. Sie gehört entschieden bereits der Vergangenheit an. Die deutschländischen

dali erők fellépésétől azt várta, hogy az sziettetni fogja a baloldal erőinek összefogását a polgári demokrácia elleni eredményes küzdelemre. Ebben az értelemben bizonyos reakciók fellépéseknek pozitív jelentőséget tulajdonított. Nem látta a differenciált taktika szükségességét, nem értette meg, hogy az adott esetben szükség van a parlamenti harcra is. „Die Durchführung des Parlamentsboykotts” című cikkében⁶⁵ azt hangoztatta, hogy a kommunisták vezetésével aktív tömegmozgalmat kell létrehozni a választások idején, fel kell használni a választási agitációt a parlament bojkottálására.⁶⁶

Viszonylag jobban megértette a parlamenti harc szükségességét Rudas László a „Fragen der kommunistischen Taktik” c. cikkében.⁶⁷ E cikk hozzászólás volt a Kommunista Internacionálé Nyugateurópai Titkársága által kibocsátott „Irányelvek a Kommunista Internacionálé Taktikájáról, a proletárdiktatúráért vívott harcban” című írásos anyaghoz. Cikkében Rudas kifejti, hogy bár a kommunista párt ellensége a demokráciának (amennyiben a demokrácián a burzsoá demokráciát értjük), mégis előfordulhatnak olyan esetek, amikor a proletariátus érdekében áll, hogy a kommunisták a parlamenti harcokban részt vegyenek. Rudas szerint elsősorban azok az országok jöhetnek ebből a szempontból számításba, ahol a kommunisták számára semmilyen más lehetőség a propaganda vagy agitációs munka számára nem létezik. Bár nem veti el olyan kategórikusan a parlamenti harcot, mint Kun vagy Lukács, igen nagyok a fenntartásai. Érdekes módon a parlamenti harcban a kommunisták számára is az opportunizmusba süllyedés veszélyét látja. Attól félt, hogy a parlamenti harc során a kommunisták elkényelmesednek és elhanyagolják a forradalmi tömegmunkát.⁶⁸

Az elmondottakból kitűnik, hogy a magyar kommunisták ebben az időben még nem értették meg a parlamenti munkában rejlő lehetőségeket. Rudas cikkében csillant fel csupán az a gondolat, amelynek megvalósítása a magyar kom-

Klassenkraftverhältnisse lassen nicht einmal eine Verfügung zu, die dem österreichischen Volkswehrsetzungsschwindel gleichkäme. Es genügten drei Tage, um die Lügenhaftigkeit und Unmöglichkeit dieser Illusion zu durchschauen. Jede Revolution, die in das Stadium der Verfassunggebenden Nationalversammlung gelangt, schlägt in Gegenrevolution um. Jede bürgerliche Staatsverfassung ist schon das Produkt der Konterrevolution. Das Unterwaffenhalten des Proletariats bedeutet die Institutionierung des Klassenheeres, mithin die Permanenzerklärung der Revolution. Es ist also ein Widerspruch, der keine Sekunde bestehen könnte, ohne den Rahmen des Bourgeoisstaates zu durchbrechen, um in der Diktatur des Proletariats seine Lösung zu finden”. Uo. 348. l.

⁶⁵ Kommunismus, 1920. máj. 8.

⁶⁶ „Der aktive Boykott bedeutet, dass die kommunistische Partei sich nicht mit der Aufgabe der Parole gegen die Beteiligung an den Wahlen begnügt, sondern im Interesse der Durchführung des Boykotts eine ebenso ausgedehnte revolutionäre Agitation entfaltet, als ob sie in die Wahlen eingetreten wäre...” Uo. 552. l. 1920 júniusában Lenin mindkét szerző (Kun, Lukács) cikkei megbírálta, nézeteiket rossznak, nagyon balosnak minősítette. Lenin Művei 31. köt. Epest. Szikra 1951. 160–162. l.

⁶⁷ Kommunismus, 1920. febr. 22.

⁶⁸ „Allerdings steht zum Beispiel eine jede kommunistische Partei der Demokratie feindlich gegenüber, wenn man unter Demokratie die heutige Bourgeoisie-Diktatur versteht. Trotzdem kann eine Situation vorhanden sein, in der es wünschenswert ist, Vertreter im Bourgeoisieparlament zu haben, welche das revolutionäre Interesse des kommunistischen Proletariats von dieser Tribüne verkünden. Dies wird in solchen Ländern vorkommen, wo eine andersartige Agitation und Propaganda erschwert oder ganz unmöglich ist. Der Parlamentarismus ist aber ein gefährlicher Boden. Man muss sich mit aller Vorsicht des Parlaments als Waffe bedienen... Wenn man aber bedenkt, dass der Parlamentarismus auch von den Sozialdemokraten einstens nur als Mittel und nicht als Zweck betrachtet wurde, und sich dennoch mit der Zeit als der Weisheit höchster Schluss entpuppte, wenn man die korrumpierende Wirkung des Parlamentarismus und die Verselbständigung der Arbeiterabgeordneten gegenüber den Massen, mit denen sie die Führung verlieren, in Betracht zieht, muss man in seiner Anwendung sehr behutsam verfahren.” Uo. 132. l.

munisták számára az ellenforradalmi, de parlamenti rendszerű Magyarországon nagyon fontossá válhatott. Szolgáljon azonban a magyar kommunisták mentsegül az, hogy ebben a kérdésben saját történelmi tapasztalataikra nem támaszkodhattak. Legtöbbjük természetesen a Szociáldemokrata Párt soraiban kezdte mozgalmi pályafutását, márpedig az MSzDP 1919 előtt nem volt parlamenti párt. Emellett a parlament elvetésében az SzDP választójogi politikájával szembeni kritikájuk is kifejezésre jutott.

A tanácsok és a szakszervezetek szerepét érintő vitákhoz a magyar kommunisták nem sokat szóltak hozzá. A szociáldemokratákkal kapcsolatos állásfoglalásaikkal viszont alakították a kommunista taktikát, különösen a centrum viszonylatában.

A centrum megítélésében folyó nemzetközi vitában a magyar kommunisták saját — kétségtelenül kedvezőtlen — történelmi tapasztalataikkal a „balos” irányzatot erősítették. A Magyar Tanácsköztársaság tényei ugyanis nemcsak a jobboldali szociáldemokraták osztályáruló politikájáról rántották le a leplet, hanem arra is példát adtak, hogy részben a proletárdiktatúra kiépítésével kapcsolatos nehézségek, részben a kudarc láttán hogyan tántorodnak el a centrum képviselői is a forradalomtól. Ezt nemcsak a proletárdiktatúra időszakában tanúsított magatartásuk illusztrálta, hanem maguk a magyar centristák is bizonyították, amikor a politikai emigrációjukban együtt fújták a jobboldallal és a burzsoáziával, hogy a Tanácsköztársaság kétségbeesett kísérlet volt csupán, megvalósítását nem akarták. A kommunista emigráció, amikor egyfelől jogosan bírálta a magyar centrista politikusokat, amiért eltántorodtak, sőt fokozatosan szembehelyezkedtek vele, írásaikban már nemcsak a centrista vezetőkkel szembeni fenntartásra készítették a nemzetközi munkásmozgalmat, hanem óva intettek a centralistákkal való mindennemű kompromisszumtól is. Ezzel a centristákkal való tárgyalások ellenzőit támogatták a nemzetközi vitákban. A magyar kommunisták álláspontjukkal saját maguk számára is nehezítették, hogy a magyar centrista emigrációval — a Tanácsköztársaság megítélésében folytatott viták mellett — együttesen léphessenek fel olyan fontos kérdésben, mint a fehérterror elleni közös akció.

A kommunista taktika körül kialakult viták, valamint a Magyar Tanácsköztársaság tapasztalatainak összegezése a nemzetközi munkásmozgalom számára, mint már említettük, a KI II. kongresszusán történt meg.

Mielőtt e kérdések megvitatására a kommunista küldöttek a világ minden tájáról egybegyűltek volna, Lenin megírta „Baloldaliság — a kommunizmus gyermekbetegsége” című művét. Ez a könyv a nemzetközi munkásmozgalomban folyó viták összefoglalója volt, kimutatta, hogy a munkásmozgalmon belül a nemzetközi opportunizmus a legfőbb ellenség, ugyanakkor kimerítően bírálta a nemzetközi forradalmi mozgalom „baloldali” kommunistáinak antimarxista, szektás taktikáját is.⁶⁹ Lenin a Baloldaliságban arra a történelmi tényre hívja fel a nemzetközi kommunista mozgalom figyelmét, hogy „a bolsevizmus mint politi-

⁶⁹ „A kommunistáknak minden erejükkel azon kell lenniük, hogy a munkásmozgalmat és általában a társadalmi fejlődést a legegyszerűsebben és leggyorsabb úton vezessék a szovjet hatalom világgyőzelme és a proletárdiktatúra felé. — Ez vitathatatlan igazság. De csak egy kis lépéssel kell tovább menni, az ember azt hihetné, hogy a lépés ugyanabban az irányban történt — és az igazság tévedéssé válik. Elég azt mondani, amit a német és angol baloldali kommunisták mondanak, hogy tudniillik csak egy utat ismerünk el, az egyenes utat, hogy nem tartjuk megengedhetőnek a lavírozást, a megegyezést, a kompromisszumot — és ez már tévedés lesz, amely igen komoly kárt okozhat, részben már okozott és okoz is a kommunizmusnak. A jobboldali csökkenésében csak a régi formákat hajlandó elismerni és teljes csődöt mondott, mert nem vette észre

kai eszmeáramlat és mint politikai párt” nélkül az orosz proletariátus nem érhetne volna el sikereit. A kommunisták tanulják meg tehát, hogy a forradalom győzelméhez elengedhetetlenül szükséges a vasfegyelmű forradalmi párt. De arra is figyelmeztetett, hogy a bolsevik pártnak is a forradalmi tapasztalatok egész tárházát kellett összegyűjtenie ahhoz, hogy kiverekedje saját győzelmét. Lenin a nemzetközi kommunista mozgalom figyelmébe ajánlotta, hogy tanuljon a bolsevik párt tapasztalataiból, hiszen a nemzetközi forradalom számára az orosz forradalomnak alapvető tanulságai vannak. Ezenkívül óva intette a kommunistákat, hogy országuk sajátosságairól megfélemedezzenek.

A „Baloldaliság” 1920 májusában jelent meg és különböző nyelvekre fordítva várta a Szovjet-Oroszországba érkező nemzetközi forradalmi vezetőket.⁷⁰

1920. július 19-én a Kommunista Internacionálé II. kongresszusa megkezdte munkáját. Mielőtt az egyes kérdésekben megszülettek a határozatok, az egybegyűltek szenvedélyesen vitatkoztak. Pártról, szakszervezetekről, parlamentarizmusról, a centristákhoz való viszonyról. Vélemények és ellenvélemények váltották egymást. Szinte valamennyi kérdésben elhangzottak „baloldali” és jobboldali állásfoglalások. A kongresszus valódi munkaértekezlet volt, amelyen a nézetek harcában győzött a lenini irányvonal. Valamennyi párt elküldte jelentését a kongresszushoz. A vita elsősorban olyan kérdések körül zajlott, mint párt és osztály, valamint a párt a proletárdiktatúra rendszerében. Újból vitatták a centralizált, zárt párt fogalmát, és napirendre került valamennyi kérdés, amelyben az előző hónapokban nézeteltérés alakult ki. Sokan, akik tapasztalták és elismerték, hogy a proletárdiktatúráért vívott küzdelemben szükség van az új típusú forradalmi pártra, tagadták annak szükségességét, hogy a proletárforradalom győzelme után is kell a párt. Aggódtak, hogy a párt és osztálydiktatúra keveredhetnek, illetve felcserélődhetnek egymással.⁷¹

Lenin a kommunista párt feladatairól szóló beszédében azt mutatta meg, hogy az osztálytársadalomban a politikai párt mindig csak az osztály kisebbségét jelenti, de a marxista pártnak éppen az a sajátossága, hogy ez az öntudatos kisebbség vezeti és felsorakoztatja maga mögé a széles munkástömegeket.⁷² Éppen ezért kell a vasfegyelmű centralizált párt, amely minden helyzetben kifejezésre juttatja a munkáosztály érdekeit.

A parlamenti munka szükségességét taglaló tézisekkel szemben Bordiga olasz küldött ellentézeteket állított fel.⁷³ A francia és német centristák részvétele ellen Wynkoop holland delegátus tiltakozott.⁷⁴ Az angolok és az amerikaiak

az új tartalmát. A baloldali, doktrinerség csökkönyöségében feltétlenül el akar vetni bizonyos régi formákat és nem látja, hogy az új tartalom bármely formán át utat tör magának, hogy nekünk mint kommunistáknak az a kötelességünk, hogy alkalmazni tudjunk minden formát, megtanuljuk miképpen kell a legnagyobb gyorsasággal kiegészíteni az egyik formát a másikkal, felváltani az egyiket a másikkal, taktikánkat hozzáidomítani minden olyan változáshoz, amelyet nem a mi osztályunk; nem a mi erőfeszítéseink idéztek elő.” Lenin Művei 31. köt. 96. l.

⁷⁰ „Elvittek a Szmolnij Intézetbe — írja visszaemlékezésében William Gallacher, az angol kommunista mozgalom egyik vezetője —, hogy megkapjam a Moszkvába utazáshoz szükséges papírokat. Ne feledjük: Newcastlelól egészen Leningrádig úgy utaztam, hogy semmiféle papírom nem volt. Mikor a Szmolnij Intézetbe érkeztem, az elvtársak kezembe nyomtak egy könyvet, hogy olvassam, amíg ők elintézik a papírjaimat. Ez volt a címe: „Baloldaliság — a kommunizmus gyermekbetegsége.” Gallacher: Vihar készül. Bpest, Szikra 1950. 8. l.

⁷¹ Tanner felszólalása. Protokoll des II. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale. Hoym. 1921. 78. l.

⁷² Lenin felszólalása. Uo. 87. l. magyarul lásd: Lenin Művei. 31. köt. 234. l.

⁷³ Uo. 421—434. l.

⁷⁴ Uo. 113—136. l.

a reformisták vezette szakszervezetek szakításának szükségességét szorgalmazták.⁷⁵

Az egyes kommunista pártok nézeteiben és így munkájában is kellő mérlegelés nélkül keveredtek és jutottak kifejezésre a saját tapasztalatokból, valamint a nemzetközi tapasztalatokból eredő tanulságok. A kongresszus volt hivatva az általánost az egyeditől elválasztani. A helyes nézetek fokról fokra, vitáról vitára világosabban kristályosodtak ki.

Azzal, hogy a kongresszus elfogadta a Komintern Szervezeti Szabályzatát és a felvétel feltételeit, kifejezésre jutott, hogy a forradalmi munkásmozgalomnak nemzetközi méretekben is szüksége van vezető szervre. A világpártnak elfogadott Komintern egyúttal példa volt valamennyi kommunista párt számára a fegyelmezett pártéletre, a demokratikus centralizmus elvének érvényesítését illetően. Azokban a feltételekben, amelyekhez a szervezetbe való felvételt kötötték, nemcsak a kommunista mozgalom szervezeti életének alapelvei jutottak kifejezésre, hanem a centristákkal szemben követendő politika teljes elvi meghatározása és módszertana is. Leszámolt a balos nézetekkel, megmutatta, hogy mit jelent az elvi engedmények nélküli kompromisszum a munkástömegek megnyerése szempontjából. A kongresszus azonban nem szorítkozott pusztán azokra a kérdésekre, amelyek elsősorban foglalkoztatták a nemzetközi forradalmi munkásmozgalmat, hanem a nemzetközi méretű forradalmi helyzetnek megfelelően felvetette a forradalom szövetségeseinek kérdését is. Ebben az összefüggésben került azután sor az agrárkérdésről, valamint a nemzeti és gyarmati kérdéssről beterjesztett tézisek elfogadására.

A kongresszus még egyszer összefoglalta a magyar kommunisták tapasztalatait és összegezte azok tanulságait a nemzetközi kommunista mozgalom számára. Az üléseken a Kommunisták Magyarországi Pártját az oroszországi magyar hadifogoly mozgalom egyik vezetője, Rudnyánszky Endre és a Bécsből az internálótáborból 1920 tavaszán szabadult Rákosi Mátyás képviselte. Az utóbbi röviddel a kongresszus megnyitása előtt érkezett Szovjet-Oroszországba. Rákosi nyújtotta be a magyar párt jelentését.⁷⁶ A jelentés lényegében megismételte azokat a nézeteket, amelyeket a párt vezetői írásaikban már kifejezésre juttattak. Még egyszer összegezte a következményeket, amelyeket a forradalmi párt hiánya okozott a Tanácsköztársaság idején, majd rátért az újjászervezés problematikájára. Utalt arra, hogy a fehérterror körülményei között csak óriási áldozatok árán lehet a pártépítő munkát elvégezni. Megállapította, hogy ennek ellenére ez a munka már megkezdődött, és meghozta első eredményeit.

A jelentést a kongresszus tudomásul vette. — A vita során Rákosi Mátyás két ízben kért szót. Első felszólalásában hitet tett az élenjáró párt szükségessége mellett.⁷⁷ A Kominternbe való felvétel körül kialakult vitában viszont támadta a német függetleneket, és az ellenük való harc szükségességét fejtegetve, a magyarországi szociáldemokraták osztályáruló politikáját hozza fel példának.⁷⁸ Mindkét felszólalása híven tükrözte a magyar kommunista vezetők elméleti felkészültségének fokát és annak korlátait. A magyar kommunisták szónoka a pártról szóló nézeteiben az egyetlen helyes, marxista álláspontot juttatta kifeje-

⁷⁵ Uo. 520—523. l.

⁷⁶ Berichte zum Zweiten Kongress der Kommunistischen Internationale. Hoym. 1921. 36. l. Magyar fordítását rövidítve közli: Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához II. Bpest. Szikra 1954. 202. l.

⁷⁷ Id. kongresszusi jegyzőkönyv. 79. l.

⁷⁸ Uo. 290. l.

zésre, a szociáldemokratákról alkotott említett nézetek hangoztatásával azonban megmutatta, hogy nem tud különbséget tenni a centrum vezetői és a tömegek között. Rákosi felszólalásából kitűnt, hogy a szociáldemokratákkal szemben követendő taktikát nem értette, és nem volt tudatában annak sem, hogy az egyes kérdések másként vetődnek fel a hatalomért vívott harc idején, mint a hatalom birtokában, vagy éppen egy vereséget szenvedett forradalom utáni időszakban.

A Magyar Tanácsköztársaság tapasztalatait a nemzetközi értekezlet munkája során többször felhasználta. Sőt a Tanácsköztársaság tanulságait vizsgálva túl is ment a magyar kommunisták által felvetett és vizsgált kérdések elemzésén. A KI II. kongresszusa megbírálta a proletárdiktatúra agrárpolitikáját, tanulságokat vont le a nemzetközi munkásmozgalom számára.⁷⁹ Ezzel hozzá is segítette a KMP vezetőit, hogy megkezdjék a Tanácsköztársaság idején folytatott parasztpolitikájuk felülvizsgálatát.

A magyar párt figyelemmel kísérte a tanácskozás egész menetét. Már a kongresszus megnyitása előtt, majd a kongresszus idején megjelentek a „tudósítók” a Proletárban, a KMP hetenként megjelenő folyóiratában.⁸⁰ A magyar kommunisták a kongresszust követő időszakban egész munkájukban igyekeztek érvényesíteni a Komintern útmutatásait.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának vezetői — amint az eddigiekből is látszik — jelentős elméleti munkával készültek a hazai kommunista mozgalom újjászervezésére. Amikor írásaikban a pártépítésnek általános elvi vonatkozásait boncolgatták és a nemzetközi munkásmozgalom számára a forradalmi munkáspárt megteremtésének szükségességét bizonyították, arra is gondoltak, hogy miként tudják ezeket a pártépítő törekvéseket — a forradalmi marxizmus-leninizmus tanításainak megfelelően — a hazai talajon megvalósítani.

A Tanácsköztársaság megdöntését követő magyarországi események minden kétséget kizáróan bizonyították, hogy a kommunista párt csak a szigorú illegalitás körülményei között jöhet létre. „A diktatúra bukása a magyarországi viszonyokat úgy alakította, hogy a kommunista párt legális szervezésének lehetősége teljesen ki van zárva.”⁸¹ Az illegalitás volt az alapvető meghatározó tényező, amelyet egy pillanatig sem hagyhattak figyelmen kívül.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának önmagát újjászervezve kellett felkészülnie és a proletárságot is felkészítenie az ellenforradalmi rendszer elleni harcra. A kommunisták számára ez a küzdelem egyet jelentett az új proletárforradalomért való küzdelemmel, tehát az új proletárdiktatúrára való felkészüléssel is. Azt remélték ugyanis, hogy az osztályharcnak ebben a szakaszában érettebb proletáriátus fog kikovácsolódni, ideológiailag, szervezetileg magabiztosabb, határozottabb, tettekre és áldozatokra készebb osztály, mint amilyen a megelőző időszakban volt.

Új proletárforradalomra készülve tudták, hogy a harc megváltozott osztályviszonyok, pártok és osztályok megváltozott körülményei között fog folyni. „A forradalom ezzel újra abba a stádiumba jutott, írja Rudas László, amelyben a Károlyi-féle polgári forradalom alatt volt: előkészítő szakaszba. De ugyanaz a helyzet nem ismétlődik meg kétszer. Más előkészítés ez, mint volt az első. Más burzsoázia és más proletáriátus vívja ma otthon a harcát, mint akkor. A burzsoá-

⁷⁹ Lenin Művei 31. köt. 249—250. l.

⁸⁰ Proletár, 1920. 8. A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa, és 1920. júl. 15. *Kolozsvári Balázs*: A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa.

⁸¹ Kun Béla id. gyűjt. köt. 359. l.

zia letört volt, egy vesztés háború után hirtelen összeomlott államhatalom szervezettlenül prédául dobta a szervezett proletariátus erejének. A proletárforradalom megszervezte a burzsoáziát, osztálytudatossá tette, s a forradalom bukása erőhöz juttatta. A proletariátus szervezeteit ellenben látszólag meggyengítette.”⁸²

Jól látták a kommunisták, hogy más burzsoázia és más proletariátus áll most az osztályharcban egymással szemben. Kérdés azonban, hogy helyesen ítélték-e meg a változás tényleges tartalmát és az ebből fakadó feladatokat.

Ami az ellenforradalmi rendszerről alkotott véleményüket illeti, a Tanácsköztársaság megdöntését követő másfél év fő társadalmi-politikai és gazdasági tendenciáit helyesen ismerték fel. A rendszert velejéig reakciónak tekintették, amely a fehérterror legkegyetlenebb eszközeit alkalmazza a forradalom erőivel szemben. „Budapesten a munkásuralom bukása után azonnal fegyveres tisztalakulatokat szerveztek, amelyek büntetőkülönítményeknek nevezik magukat... Magyarországon ma a burzsoázia meztelen diktatúrája uralkodik, meztelen és leplezetlen, mert ittas a saját győzelmétől és nem érzi szükségét annak, hogy szemérmesen olyan frázisok mögé bújjék, amilyenek mögött a többi országok kapitalistái meghúzódnak.”⁸³ Úgy értékelték, hogy Horthy Miklósról és az úgynevezett Nemzeti Hadseregbe „a tőke urainak éppen úgy szüksége van, mint a föld urainak”, az adott helyzetből helyesen vonták le azt a következtetést, hogy az antant minden olyan törekvése, hogy „szolid burzsoá osztályuralmat teremtsen”, csődbe kell, hogy jusson. Keresték, hogy ebben a legreakciósabb nyílt burzsoá diktatúrában tulajdonképpen milyenek is a tényleges osztály-erőviszonyok. A válasz nehézkés bizonyult, hiszen a Tanácsköztársaság megdöntését követő hónapokban a különböző ellenforradalmi csoportok között hatalmi vetélkedés folyt. A nagybirtokosok és nagytőkések nem álltak ki nyíltan a politikai élet porondjára, a középrétegek minden korábbinál jelentősebb politikai szerephez jutottak. Az elnyomott és kizsákmányolt osztályokkal — a kapitalista restaurációt megvalósítandó — egy ténylegesen szervezett erő állott szemben: a „Nemzeti Hadsereg”. A magyar uralkodó osztályok vetélkedésének láttán, valamint a „Nemzeti Hadsereg” tevékenységének ismeretében 1919 végén, 1920 elején kialakult a magyarországi politikai hatalmat illetően az a nézet, hogy az tulajdonképpen katonai diktatúra, amelynek körülményei között folyik az osztályok harca a hatalomért. Az erőviszonyokkal kapcsolatban az a véleményük, hogy még egyik osztály sem elég erős arra, hogy vezessen.⁸⁴

A következő hónapokban a további magyarországi hatalmi vetélkedéseket vizsgálva, három nézet alakult ki a magyar ellenforradalom osztálytartalmát illetően a magyar kommunisták körében. Ezek szerint: 1) a magyar ellenforradalmi rendszer osztályoktól függetlenített katonai hatalom, 2) a hatalom tényleges birtokosa a kispolgárság, 3) a különítményesek mögött a nagybirtokosok és a finánciók állnak, akiknek politikai és gazdasági érdekei egyaránt a konszolidációt kívánják. (Ez utóbbi nézet 1920 közepétől kezdve honosodott meg.)⁸⁵

Az ellenforradalmi rendszer osztályellentéteinek vizsgálata közben, a hatalmi vetélkedések láttán az egyes osztályoktól látszólag elszakadt különítményesek

⁸² Rudas László: A szakadás okmányai. Wien 1920. 72. l.

⁸³ Rote Fahne, 1919. aug. 7.

⁸⁴ Die Rote Fahne melléklete, Vörös Újság. Bécs. 1920. febr. 8. Kisgazdák, nagygazdák, 1920. ápr. 1. Karhatalom és Kontrahatalom.

⁸⁵ A különböző állásfoglalásokra vonatkozólag lásd: Proletár 1920. június—decemberi cikkei. A fenti nézetek egyike vagy másika szinte valamennyi cikkben jelentkezett.

tevékenysége nyomán felmerült a magyar kommunistákban az a gondolat, hogy a Magyarországon létrejött politikai reakció nem bonapartizmus-e.

Honnan került a Kommunisták Magyarországi Pártja soraiba ez a nézet? Elsősorban a történelmi analógiából. A magyarországi helyzetben a burzsoázia és a proletariátus osztályharcában, az uralkodó osztályok egymásközi ellentétében a franciaországi 1848-as forradalmat követő viszonyok történeti megismétlődését látták. „Valahányszor a burzsoá társadalomban az osztályharcok olyan éles formát öltenek, akár a burzsoázia különböző rétegei között, akár a burzsoázia és a proletariátus között, hogy a társadalmi rend már csak nyílt erőszakkal tartható fenn, beáll a fegyveres erőszak uralma, amely egy kalandort állít a kalandorhadcsereg élére, aki azután erőszakosan »békére« kényszeríti az osztályokat.”⁸⁶

Ezt az analógiát nem tekinthetjük merev és történelmietlen összehasonlításnak. A gondolat részbeni jogosságát indokolja, hogy a bonapartizmus annak idején a politikai reakció új formáját jelentette a forradalmi mozgalmakkal szemben. A magyarországi ellenforradalmi rendszer lényegében a XX. század politikai reakciójának ismét új válfaját jelentette: a fasizmust. A fasizmus a kapitalizmus általános válságának talaján fakadt. Történelmi feladata szintén az, hogy a forradalmi mozgalmakat elfojtsa, terjedésüknek gátat vessen. De míg a bonapartista állam a valóságban tényleg bizonyos osztály közötti egyensúlyállapoton alapult, addig a fasiszta diktatúra a fináncoligarchia diktatúrája. Az viszont történelmi tény, hogy a fasiszta diktatúrák keletkezésének időpontjában mutatkozik bizonyos labilitás az egyes osztályok között. Ez a vonás különösen jellemző volt a magyarországi állapotokra. Így a KMP-től eredő értékelést úgy is tekinthetjük, mint az első világháború utáni újfajta politikai reakció felismerésének a csíráját. A fasiszta diktatúra elnevezés csak később honosodott meg, de a hatalom jellegzetességének megítélésében a magyar kommunisták jó nyomon jártak.

A Simonyi-Semadam-kormányt felváltó Teleki-kormány megalakulásából helyesen szűrtek le azt a következtetést, hogy erősödik a nagybirtokosok és a nagybuzsoázia politikai hatalma és növekszik az uralkodó osztályok minden részében a politikai konszolidáció utáni vágy. A rendszert ennek ellenére — és hozzátűzhetjük, jogosan — igen ingatagnak ítélték meg, a kivezető útnak viszont csak a proletárdiktatúrát tartották és hangoztatták, „az egyetlen mód a tiszti különítmények legyőzésére és a gazdasági anarchiából való megmenekülésre: a proletárforradalom” írják.⁸⁷

A Kommunisták Magyarországi Pártja politikai irányvonala fejlődését vizsgálva sokan úgy vélik, hogy a proletárdiktatúra megdöntését követő időszakban helytelen volt azonnal kiadni a második Tanácsköztársaságért való harc jelszavát. Azt kéri számon, hogy miért nem valamiféle szélesebb osztályszövetségben indította meg a KMP az ellenforradalmi rendszer elleni harcát. Az ilyen kérdésfelvetés az adott körülmények teljes figyelmen kívül hagyásáról tanúskodik.

Több tényező is indokolja, hogy a magyar kommunisták ebben az időszakban nem mondhattak le a „második Tanácsköztársaság” megteremtésének programjáról és e jelszó jegyében folytatott szervezkedésről. Nem is tehetők volna ezt akkor, amikor a proletárforradalom győzelmének lehetősége, a világ-

⁸⁶ Proletár, 1920. nov. 11. Reálpolitika az ellenforradalom ellen.

⁸⁷ Proletár, 1920. dec. 2. „Rend” és ellenforradalom.

forradalom menetében bekövetkezett lassúbbodás ellenére is nemzetközi méretekben még korántsem dőlt el. A magyar kommunisták egész tevékenységüket ebben a forradalmi légkörben végezték. Nem változtathatták meg a jelszót azért sem, mert az ellenforradalmi rágalmak özönével szemben nemcsak a lezajlott proletárforradalom tényét, de magának a proletárforradalomnak az eszméjét, erkölcsi jogosultságát és történelmi időszerűségét is meg kellett védeniük. Azt is tudniuk kellett, hogy eredményes osztályharcot csak erős forradalmi párt megteremtésével vívhatnak. Egy ilyen pártban pedig az adott helyzetben csakis az új Tanácsköztársaságért folyó harc zászlaja alatt lehetett a kommunista gondolkodású harcosokat tömöríteni. Az új Tanácsköztársaság jelszavát elejteni ebben a történelmi pillanatban egyenlő lett volna a levert Tanácsköztársaság megtagadásával.

A szélesebb osztályszövetség visszavetített követelése történelmileg szintén megalapozatlan. A fehérterror az ellenforradalom karmaiba lökte az ingadozó vagy közömbös rétegeket, másrészüket pedig a megfélemlítéssel dermedt passzivitásba szorította. A forradalmi erőkkel való szövetség olyan súlyos kockázattal, közvetlen életveszéllyel járt, amitől az érintett rétegek visszariadtak, így valamiféle közvetlen osztályszövetség kibontakoztatása irreális volt.

Amint utaltunk rá, a magyarországi kommunisták figyelték, elemezték a magyarországi ellenforradalmi rendszer konszolidációs folyamatát, a benne végbemenő változásokat, harcokat. A proletárforradalom újbóli magyarországi győzelmének lehetőségét azonban elsősorban nem a magyarországi osztály-erőviszonyok kedvező változásától várták, hanem a proletárforradalom nemzetközi előrehaladásától, mindenekelőtt a németországi proletariátus eredményes harcától. A nemzetközi események, minden ellentmondásosságuk ellenére is 1921-ig, de sok tekintetben egészen 1923-ig jogosan tápláltak bennük reményeket.

Németországban, ahol vereségek és győzelmek gyors tempóban váltották egymást, a Kapp-puccs azt mutatta, hogy a munkásság képes az ellenforradalmi erők támadásának szétverésére.⁸⁸ A puccs leverését követő hónapokban olyan mértékben növekedett a kommunisták befolyása a munkástömegek körében, hogy 1920 decemberében a Független Szociáldemokrata Párt tagságának nagy része csatlakozott a kommunistákhoz. Ezzel a kommunista párt Németországban tömegpárttá lett.⁸⁹ Biztatóak voltak a forradalom győzelme szempontjából az olaszországi munkásmozgalom eseményei is.

Az indokolt bizakodás mellett a magyar kommunisták sok esetben elhamarkodott derűlátással ítélték meg egyes nemzetközi eseményeket. Számos ilyen megalapozatlan értékelés is napvilágot látott tollukból. A proletárforradalom szempontjából elsöprő jelentőségű győzelmekről írtak, olyan események kapcsán, amikor az események kedvező értelmezését csak saját türelmetlenségük, óhajuk, sokszor érthető, de a nemzetközi munkásmozgalom számára veszélyes, megalapozatlan derűlátásuk láttatta velük.

Kétségtelen, hogy foglalkoztatta őket a forradalom menetében beállott lassúbbodás is. Látták, hogy „a proletárforradalom hosszas folyamat, váltakozó esélyekkel”, a forradalom fejlődésében bekövetkezett lassúbbodás magyarországi hatását vizsgálva megcsillant a gondolatukban, hogy Magyarországon egy polgári demokráciáért vívott harc is szolgálhatja a proletárforradalom ügyét,

⁸⁸ Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 1962. 2. sz. Wilhelm Können: Erinnerungen an den Kapp-Putsch.

⁸⁹ A német munkásmozgalom rövid története. Bpest, Kossuth. 1964. 88—89. l.

„ha úgy látnók, hogy a mai magyar fehérterror megszüntetése csak úgy lehetséges, hogy ideiglenesen polgári demokrácia alakuljon, vagyis ha úgy látnók, hogy a fehérterror dühöngése még mindig nem volt elég arra, hogy a magyar proletariátus a proletárdiktatúra szükségességéről meggyőződjen és ezért szükségesnek látnók a magyar proletariátus meggyőződése érdekében agitációs szabadságunkat egy polgári demokrácia keretében elérni: végül ha a világforradalom menetét lassúnak tételeznénk fel — akkor hajlandók volnánk egy polgári demokratikus alakulat létesítését a saját erőnkéből is előmozdítani.”⁹⁰

Ekkor azonban még bíznak a soronlevő világforradalomban és a polgári demokráciáért való harc gondolatát mint időszerűtlent elvetik. A probléma azonban visszatér, és 1921-től, amikor a nemzetközi és a hazai események egyre aktuálisabbá teszik, ismét sokat foglalkoztatja a magyar kommunistákat. Keresik, mindinkább kutatják, hogy a polgári demokrácia és a proletárdiktatúra viszonya hogyan alakulhat Magyarországon.

A pártéptés és a proletariátus előtt álló osztályharc esélyei szempontjából elengedhetetlenül fontos volt magának a munkásosztály helyzetének a felmérése is. A magyar kommunista vezetők sokat foglalkoztak a fehérterrorral, írásaikban a nemzetközi közvélemény előtt is bizonyították a terror szörnyűségét, feltárták a magyar dolgozók szenvedéseit. Emelkedett hangú cikkeket írtak az osztályharcban elesettekről, méltó emléket állítottak a forradalom számos mártírjának. A proletariátus tényleges helyzetének átfogó elemzésével azonban ekkor még adósok maradtak. Mentségükre szóljon, hogy viszonylag kevés tény és adatanyag birtokában voltak. Mulasztásként róható fel viszont, hogy a fehérterrort nem vizsgálták abból a szempontból, hogy milyen mértékben gyengítette a forradalmi erőket Magyarországon. A fehérterrornak a tömegekre gyakorolt hatását leegyszerűsítve és egyoldalúan abban összegezték, hogy az ellenforradalmi vérengzés növeli az új proletárdiktatúra kikiáltása iránti vágyat. Az ilyen nézet hamis képet adott a proletariátus osztálytudatáról és annak fejlődéséről.

Az említettekkel függött össze a szociáldemokrata párt megítélése, valamint a szociáldemokrata párt és a munkások kapcsolatának értékelése. Azt remélték, hogy az ellenforradalmi hónapok szenvedései, valamint a jobboldali szociáldemokrata vezetőség tevékenysége siettetik a kiábrándulást a szociáldemokrata pártból. Figyelmen kívül hagyták, hogy az ellenforradalom lecsapott a szociáldemokrata munkásokra is, sőt a szociáldemokrata vezetőknek is félniük kellett a „kurzus”-tól. A Szociáldemokrata Párt minden legalitása ellenére üldözött munkáspárt volt, a munkásság egyedüli legális pártja. A munkások jelentős része a szociáldemokrata párthoz való tartozásában a munkásmozgalomhoz való hűségét juttatta kifejezésre.⁹¹ A szociáldemokrata párttal szemben kifejtett kritikai észrevételekkel egyidőben a munkásmozgalom legális szervezeteiben — mindenekelőtt a szakszervezetekben — végzendő munkát fontosnak találták. „A szakszervezetek a munkásmozgalom történelmi intézményei. A munkásság érzelmi világának elpusztíthatatlan része a szakszervezetekhez való ragaszkodás; a szívéhez van növe. Nem a szakszervezeti intézményt kell támadni, hanem az

⁹⁰ Proletár, 1920. szept. 30. Egységes emigráció.

⁹¹ Die Rote Fahne melléklete, Vörös Újság 1920. febr. 26. Félmillió. A cikk Somogyi Béla temetésének történetét írja le. A temetésen hatalmas munkástömegek vettek részt, kommunisták és szociáldemokraták egyaránt. A munkásoknak — amint azt a cikk is helyesen megállapítja — ez a demonstrációja tüntetés volt az ellenforradalmi rendszerrel szemben, nem volt azonban tüntetés a szociáldemokrácia ellen, amint ezt tévesen következtetik.

öntudatos kommunista érzelmű szervezett munkásnak meg kell vívnia a csatát a szakszervezetekért.⁹²

A Kommunisták Magyarországi Pártja stratégiájának és taktikájának kialakítását illetően sok ellentétes nézet került ekkor felszínre. Kérdés, hogy az elemzésekben jelentkező ellentmondások mennyiben zavarták ekkor a kommunisták gyakorlati munkáját. A párt újjászervezésének első nagy küzdelmeit, valamint a magyarországi események alakulását mérlegelve azt mondhatjuk, hogy ekkor még nem sokban. A magyar proletariátus le volt verve, erői megfogyatkoztak, csak a nemzetközi osztály-erőviszonyokban beállott döntő változás esetén, a kegyetlen ellenforradalmi terrortól megszabadulva válhattak volna teljesen hatékonyá ismét a forradalom energiái. A proletariátus harcának eredményességéhez viszont mindenekelőtt forradalmi párt kellett. E párt megteremtéséért a magyar kommunisták elméletben és gyakorlatban is mindent megtettek.

Már megmutattuk, hogy a magyar kommunisták milyen intenzíven foglalkoztak a zárt, centralizált párt szükségességével. A párt létének fontosságát az emigráció első percétől kezdve vallották. A Komintern II. kongresszusa után pedig azt is kidolgozták, miként valósíthatják meg a demokratikus centralizmus lenini elvét a magyar kommunista mozgalomban. 1920 nyarán adták ki a KMP Ideiglenes Szervezeti Szabályzatát.⁹³ Ez kimondja, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja a Kommunista Internacionálé Magyarországi Csoportja része a világpártnak. Tagjai sorába aktív és együttérző tagok tartoznak. (Az utóbbiakon a tagjelölteket érti.) Meghatározza az aktív, valamint az együttérző tagok jogait és kötelességeit. Ezek között szerepelnek: a párt szervezetében végzendő pártmunka, a kötelező tagdíjárulék. Nem szerepel viszont az a követelmény, hogy párttag csak az lehet, aki elfogadja a párt célkitűzéseit, politikai irányvonalát és ezért harcolni is kész. Mindezt nyilvánvalóan olyan természetesnek tartották, hogy említését szükségtelennek érezték.

A szervezeti szabályzat tisztázta a pártszervek egymáshoz való viszonyát, továbbá egyes pártszervezetek és a Központi Bizottság kapcsolatát is. A szervezeti szabályzat értelmében a legkisebb kommunista szervezeti egységnek a kört tartják, amelyet három tényleges, vagyis aktív tag jelenléte esetén munkahelyen vagy munkásegyesületekben kell létrehozni. A körök helyi csoportokhoz tartoznak, amelyek létrehozásához legalább öt aktív tagra van szükség. A helyi csoport neveli az utánpótlást, az együttérző tagokat, kapcsolatot tart az egyes csoportok között és biztosítja a tagság kapcsolatát a Központi Bizottsággal. A Központi Bizottság minden elvi jelentőségű kérdésben tartozik „meghallgatni a székhelyen levő aktív csoportnak a véleményét”. A csoport határozata a Központi Bizottságra nem kötelező. A tagokat köti a pártfegyelem: a Központi Bizottság határozatait a tag tartozik saját munkaterületén végrehajtani, ha a Központi Bizottság határozatával szemben fenntartásai vannak, azt közölnie kell, de ugyanakkor annak szellemében kell cselekednie.

A tagok felvétele két aktív tag javaslatára a helyi csoport nyilvános ülésén kell hogy történjék. A tagjelöltségi idő három hónap. A határozatokkal szembe helyezkedőket a pártból kizárják, „a kizárás dolgában a taggyűlés, illetve a Központi Bizottság határoz” — állapítja meg a Szervezeti Szabályzat. Befeje-

⁹² Proletár, 1920. aug. 5. *Király Albert*: A szakszervezeti demokrácia.

⁹³ A Szervezeti Szabályzat tervezetét Kun Béla készítette. PI Arch. 500 f. 1/16. öe. 1—49. l. — A Szervezeti Szabályzat a Proletár 1920. júl. 25-i számában jelent meg. Közli: Dokumentumok a Magyar Forradalmi Munkásmozgalom Történetéből. 1919—1929. Bpest, Kossuth. 1964. 105—107. l

zésül hangsúlyozza, hogy ez a Szervezeti Szabályzat csak a párt konferenciája vagy kongresszusa összehívásáig érvényes. Csak egy ilyen fórum hivatott a végleges szervezeti szabályzat elfogadására. Azokról, akik a pártnak már tagjai voltak, de az ellenforradalom körülményei között a pártban még nem jelentkeztek, kimondja: „Azok, akik a Kommunisták Magyarországi Pártjának már tagjai voltak, vagy azok, akik a diktatúra alatt és után bizalmi tisztüket kommunistákhoz méltóan töltötték be, s rajtuk kívül álló okokból e három hónapon belül (a szabályzat közzétételét követő három hónapról van szó — Sz.Á.) nem jelentkezhetek pártmunkára, ha egyébként nem emelhető ellenük kifogás, kellő igazolás után az együttérző csoport kikerülésével is felvehető az aktív tagok sorába.”⁹⁴

A kommunisták a Szervezeti Szabályzatba foglalt szervezeti elveknek megfelelően dolgoztak az emigrációban. Helyi csoportokat stb. hoztak létre, pártgyűléseket tartottak. A hazai szervezetekben az illegális körülményei között az írásbafoglaltaknak csak bizonyos elemeit tudták érvényesíteni. Törekedtek kommunista csoportok létrehozására. Nagy erőfeszítéseket tettek az Ideiglenes Központi Bizottság és az egyes csoportok kapcsolatának fenntartására. A kommunista hazai csoportoknak volt némi kapcsolatuk egymással is, de a konspirációs nehézségek mind ezt, mind pedig az Ideiglenes Központi Bizottsággal való kapcsolatot nagyban akadályozták.

Bár a hazai pártépítésben nem érvényesülhettek a Szervezeti Szabályzatban foglalt elvek, mégis fontos volt ezeknek összegezése, mert ebben jutott kifejezésre a szociáldemokrata politikai és szervezeti elvekkel való szakítás is. „Miként az orosz elvtársaknak a magyar kommunista pártnak is megvan minden oka arra, hogy szakítson a szociáldemokrata pártformával” — írják —, „a zárt párt a cselekvő és nem csupán tanácskozó meg határozatokat hozó kommunista pártja. A sziklaszilárd meggyőződés, osztályfeladatának és a kitűzött célok pontos felismerése, vasfegyelem és bátorság a forradalmi munka szolidáris teljesítésében kisebb egységek is hatalmas eredményekre képesítenek.”⁹⁵ A forradalmi proletariátus eredményes harcának érdekében gyökeresen szakítani akarnak ezekkel az elvekkel, mert „a szociáldemokrata párt sohasem képviselt egy, a burzsoázia uralma megdöntésére cselekvőleg irányuló egységes akaratot, és így természetes, hogy nem is volt neki ennek megfelelő egységes, központosított nemzetközi és országos szervezete.”⁹⁶

A zárt, centralizált párt fogalmának tisztázása közben mutattak rá arra az igen fontos mozzanatra, amelynek említése az Ideiglenes Szervezeti Szabályzathoz kimaradt, de amely az eredményes osztályharcban, a forradalom győzelmét követő építőmunkában is nélkülözhetetlen: a kommunista párt elvi egysége. Ezt hangsúlyozta Kun Béla is: „Nem is fogadhat be válogatás nélkül mindenkit szervezeteibe a munkásosztály forradalmi vezető pártja, mert csupán tagjainak megválogatásával érheti el a cselekvés egységét, melynek viszont az elvi és szervezeti egység az előfeltétele.”⁹⁷

⁹⁴ Uo. 105. l.

⁹⁵ Proletár, 1920. aug. 12. A zárt párt szerepe a forradalomban.

⁹⁶ Proletár, 1920. nov. 25. *Landler Jenő*: Centralizált párt katonailag szervezett fegyelemmel I. közli: *Landler Jenő*: Válogatott beszédek és írások. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Gadanez Béla és Szabó Ágnes. Bpest Kossuth, 1960. 359. l. — A cikk további két folytatását lásd: Proletár, 1920. dec. 2., ill. 9-i számában.

⁹⁷ Kun Béla id. gyűjt. köt. 357. l.

A zárt, centralizált párt megteremtése, a tagok megválogatása korlátozta a kommunista párt tagjainak számát. Az illegális körülményei között különösen óvakodni kellett a szektariánizmus veszélyétől. A magyar kommunista emigráció felismerve a veszélyt, kereste a módszereket, amelyekkel szembeszállhatna ezzel a veszéllyel. A kommunista párt és a munkásság közti kapcsolat fenntartásának egyik legjobb eszközül a szakszervezeteket jelölték meg. A szakszervezeti munka fontosságába vetett hitükben megerősítette őket a Komintern II. kongresszusa, amely megvitatta a szakszervezeti munka jelentőségét és módszerét. Mindez a magyarországi körülmények között különösen fontos volt.

A kommunisták minden erőfeszítéssel meg akarták Magyarországon teremteni a forradalmi pártot. Tisztában voltak ennek nehézségeivel, de ezek nem késztették őket engedékenységre, önmagukkal és másokkal szemben. Komoly követelményeket is állítottak az új forradalmi párt harcosai elé. „A forradalom sikerének, a hatalom megszerzésének, megtartásának csakugyan az az előfeltétele, hogy a kommunista párt tagjai valóban kommunisták legyenek. Valóban a proletariátus elitjét alkossák, valóban a munkásosztály forradalmi öntudatát képviseljék, és ne csak nevezzék magukat kommunistáknak, ne csak kinevezzék magukat a proletariátus elitjének.”⁹⁸

Az emigrációban élő kommunista vezetők elméleti tevékenységükkel párhuzamosan folytatták gyakorlati munkájukat. Továbbfolytak az erőfeszítések azért, hogy erősödjének az Ideiglenes Központi Bizottság kapcsolatai a hazai mozgalommal. Továbbfolytak az erőfeszítések, hogy a hazai kommunisták megismerjék a vezetők tevékenységét és a külföldön élőket tájékoztassák a hazai mozgalom eredményeiről.

A kommunista vezetők ez idő tájt kialakított elvi megállapításai közül a gyakorlat a hazai kommunista mozgalom némelyeket igazolt, némelyeket elvetett, a közvetlen tapasztalatoknak megfelelően. A legfontosabb azonban az volt, hogy a munka, a küzdelem folytatódott a lenini útmutatás szerint.

A. САБО

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ВЕНГЕРСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ЭМИГРАЦИИ

(1919-1920 ГГ)

Резюме

После свержения Венгерской Советской Республики руководители венгерского коммунистического движения в условиях эмиграции начали свою работу. В центре их идеологической работы стояла разработка политического курса Венгерской Партии Коммунистов и принципов подпольного строительства партии в Венгрии. Деятельность свою — в целях определения стоящих перед партией задач — начали с анализа причин поражения Венгерской Советской Республики.

Их литературная деятельность однако означала не только выяснение отдельных вопросов революционного рабочего движения Венгрии, но одновременно и стала частью происходивших в международном рабочем движении дискуссий.

К осени 1919 г. следовавшая за войной первая революционная волна уже пришла в упадок. Борьба за создание и укрепление революционных партий нового типа стала более резкой. Развитие коммунистического движения замедлилось и в то же время во

⁹⁸ Proletár, 1920. júl. 22. A kommunista család. Közli: Dokumentumok a Magyar Forradalmi Munkásmozgalom Története 1919—1929. 102. l.

многих странах западной и средней Европы возросло политическое значение социал-демократических партий. Борьба шла таким образом с одной стороны между реформистами, защищающими буржуазную демократию, а с другой стороны борющимися за диктатуру пролетариата коммунистами, однако одновременно и внутри коммунистического движения происходило обсуждение вопросов применяемой тактики. Партии, профсоюзы, парламент, советы, т. е. средства и формулы завоевания рабочих масс — вот предметы дискуссий.

Исследуя историю Венгерской Советской Республики, венгерские коммунисты свои исторические уроки передавали международному рабочему движению, тем самым содействуя выяснению некоторых спорных вопросов.

В то же время выработанные ими принципы относительно характера контрреволюционного режима и строительства партии оказали значительную помощь делу подпольного партийного строительства в Венгрии.

A. SZABÓ

L'ACTIVITÉ IDÉOLOGIQUE DE L'ÉMIGRATION COMMUNISTE HONGROISE 1919-1920

Resumé

Après l'effondrement de la République Hongroise des Conseils c'est dans l'émigration que les chefs communistes hongrois commencèrent leur travail. Leur activité idéologique s'axa sur l'élaboration de la ligne politique à suivre par le Parti Communiste de Hongrie et sur la définition des principes de l'édification du Parti clandestin de Hongrie. Pour commencer ils se mirent à tirer au clair les raisons qui se trouvèrent à l'origine de la chute de la République des Conseils. Ce faisant il durent arriver à définir les tâches incombant au Parti. Cependant leur activité littéraire ne se limita pas seulement à élucider certains problèmes du mouvement ouvrier révolutionnaire hongrois, mais avait sa part à elle dans les débats ouverts à l'échelon du mouvement ouvrier international.

Vers l'automne 1919 la vague révolutionnaire internationale dépassa son premier grand essor accusé après la guerre. Les combats menés pour la création et le renforcement des partis révolutionnaires de type nouveau devinrent de plus en plus aigus. Le développement du mouvement communiste connut un ralentissement, alors que dans nombreux pays d'Europe Occidentale et Centrale l'importance des partis social-démocrates s'accrut. Ainsi les luttes s'engagèrent d'une part entre les réformistes défendant la démocratie bourgeoise et les communistes visant à créer la dictature du prolétariat et d'autre part les problèmes d'une stratégie convenable se virent discutés au sein du mouvement communiste. Partis, syndicats, parlements, conseils furent tous objets de débat, étant les instruments et les forums appelés à se rallier les masses ouvrières.

Tout en soumettant à l'étude l'histoire de la République des Conseils et en mettant leurs expériences à la disposition du mouvement ouvrier international les communistes hongrois contribuèrent à l'élucidation des questions discutées. Leurs conceptions formées sur le caractère du régime contre-révolutionnaire et sur les principes de l'édification du parti communiste ils encouragèrent grandement l'édification du parti clandestin du pays.

TÓTH GÁBOR

Az MSzDP falusi szervező munkája és tevékenysége Hajdú megyében a gazdasági válság éveiben¹

Az MSzDP vidéki szervező munkája és tevékenysége
1930 végétől 1932 tavaszáig

Az MSzDP falusi szervező munkája Hajdú megyében is akkor vette kezdetét, amikor a gazdasági válság következtében az országos helyzethez hasonlóan erősödött a társadalmi feszültség, fokozódott a parasztság széles rétegeiben az elégedetlenség az ellenforradalmi rendszerrel szemben. A megye parasztságának — különösen szegényparasztságának — helyzetéről, elkeseredett hangulatáról, növekvő balratolódásáról számolnak be a fennmaradt nemzetvédelmi helyzetjelentések is. Ezek a jelentések a mezőgazdasági munkásság helyzetét „egyesen kétségbeejtőnek” minősítették, megállapították, hogy „nyomor, szegénység, kétségbeesés uralkodik” közöttük. Rámutattak arra, hogy a falusi lakosság hangulata ennek következtében annyira balra tolódott, hogy „ha a legnagyobb erőszakot nem alkalmazzák, egy választás az egységes pártot teljesen megbuktatja”.²

A kormány abban a reményben engedélyezte korlátozott mértékben a Szociáldemokrata Párt falusi szervezeteinek megalakulását, hogy azok az országos pártvezetőség politikájának szellemében elősegítik a parasztság körében a növekvő elégedetlenség levezetését.³ Falun azonban nem a kormány céljainak, sőt nem is a pártvezetőség törekvéseinek megfelelően alakult a helyzet.

Az MSzDP vidéki szervező munkája a megyében 1930—1931 telén a szegényparasztság elkeseredett hangulatától támogatva kezdődött meg.⁴ E szervező munkát a megyében Hajdú—Szabolcs és Bihar megye küldöttei részére 1930. december 1-én Debrecenben megtartott *kerületi értekezlet* indította el.⁵

¹ A tanulmány az 1930 végétől 1933 végéig terjedő időszakot alapul véve ismerteti Hajdú megyében az MSzDP vidéki szervező munkáját és tevékenységét.

² DÁL. 22/1931, 51/1931, 76/1931, 27/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentések. A falusi lakosság súlyosbodó helyzete ellenére a megyében vidéken 1932. április 7-ig nem került sor a Békés és Csongrád megyeihez hasonló nagyarányú megmozdulásokra, csak Nádudvaron volt 1931. december 29-én tüntetés. Lásd: Földmunkás és Szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848—1948 II. köt. 839. l. Bpest, 1962. Szerkesztette Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. (Továbbiakban Földmunkás és Szegényparasztmozgalmak ... II. köt.)

³ Lásd: i. m. 813—814. l.

⁴ A kormány elvi döntése a Szociáldemokrata Párt vidéki szervezkedésével kapcsolatban 1929 végén született meg. Az MSzDP falusi szervező munkája nagyobb erővel azonban csak 1930 végén indult meg. Ebben véleményem szerint a párt agrárprogramjának kidolgozása és elfogadása játszott jelentős szerepet. Az agrárprogram — hibái ellenére is — kedvező fogadtatásra talált a parasztság körében. A program ugyanis tartalmazott olyan követeléseket, amelyek a szegényparasztság, sőt a jobb módú parasztság helyeslésével találkoztak, politikai mozgósító erejük tehát nem lebecsülhető.

⁵ Föld és szabadság, 1930. 1. sz. és Várospolitikai Szemle, 1930. dec. 11. (A debreceni Szociáldemokrata Párt időszaki lapja.) A kerületi értekezlet lefolyását főleg a Várospolitikai Szemle tájékoztatása alapján ismerjük, mivel arról jegyzőkönyv nem maradt fenn. A nagy érdeklődésre

A mezőgazdasági munkások, kisparasztok súlyosbodó helyzetükben nagy várakozással és reménnyel tekintettek a MSZDP falusi szervezkedése elé.

A kerületi értekezleten Hajdú megyéből 12 községnek és városnak szegényparaszsága képviseltette magát. Az értekezleten a Szociáldemokrata Párt országos képviselőjében Szeder Ferenc és Györki Imre jelentek meg. Szeder Ferenc előadói beszédében a pártvezetőség politikájának szellemében ismertette a Szociáldemokrata Párt agrárprogramját és hangsúlyozta a parasztság megszervezésének szükségességét. A szegényparaszság képviselőjében megjelentek azonban konkrétan feltárták a mezőgazdasági munkások és kisparasztok súlyos helyzetét s *reményüket fejezték ki*, hogy meginduló szervezkedésük sikerrel jár. A nádudvari küldött az alacsony mezőgazdasági munkabérek mellett a helyi közigazgatási hatóságok önkényeskedését tette szóvá.

A hajdúböszörményi küldöttek hozzászólásaikban ecsetelték a mezőgazdasági munkások nagy nyomorát és azon meggyőződésüknek adtak hangot, hogy „rövidesen be kell következnie a nagybirtok felosztásának”. Holló János a debreceni szociáldemokrata párt titkára a nagybirtok felosztása mellett és a közigazgatási hatóságok önkényeskedése ellen emelt szót és felszólította a földmunkásokat, hogy az ipari munkások mellett vegyék ki részüket a szervezkedésből. Az értekezleten résztvevő vidéki küldöttek tehát hangot adtak a szegényparaszság kívánságainak és abban a reményben kezdtek hozzá a falusi pártszervezetek megalakításához, hogy a Szociáldemokrata Párt agrárprogramjában kifejtett követeléseket megvalósíthatják, ezáltal helyzetüket is megjavíthatják.

A kerületi értekezlet után a vidéki szervezkedést a debreceni Szociáldemokrata Párt vezetősége a megyében 1930 decemberében kezdte meg, s azt a következő hónapokban is teljes intenzitással végezte.⁶ A párt vezetősége a vidéki szervezetek megalakítását népgyűlések keretében szándékozott végrehajtani. 1931 első hónapjaiban a többi között Hajdúsámsonban, Nádudvaron, Hajdúszoboszlón, Hajdúhadházon, Hajdúböszörményben és Tiszacsegén hirdettek meg ilyen gyűléseket.⁷ Ezeken az ország politikai, gazdasági helyzetével, a Szociáldemokrata Pártnak a mezőgazdasági lakosság helyzetének megjavítására vonatkozó javaslataival, valamint a községi pártszervezetek létrehozásával kívántak foglalkozni. A meghirdetett gyűlések többségét azonban betiltották. A szegényparaszság politikai érdeklődését mutatja, hogy a betiltás ellenére számos esetben magánházaknál is összejöttek a Szociáldemokrata Párt helyi szervezetének megalakítása végett, pl. Hajdúsámsonban, Balmazújvároson. A szórványosan engedélyezett gyűléseket pedig nagy érdeklődés mellett tartották meg.

1931. február 8-án alakult meg a debreceni pártszervezet küldöttei részvételével a Szociáldemokrata Párt hajdúhadházi szervezete.⁸ A szervező gyűlést

mutat, hogy az értekezleten 21 város és község szegényparaszsága képviseltette magát. Hajdú megyéből az alábbi helyiségekből jelentek meg: Nádudvar, Hajdúszóvát, Hajdúszoboszló, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Vámospércs, Mikepércs, Józsa, Kaba, Balmazújváros, Hajdúsámson és Egyek. A parasztság növekvő politikai érdeklődésére utal az is, hogy többen 30–40 km-es utat gyalog tettek meg azért, hogy részt vegyenek az értekezleten, mivel nem volt pénzüik vonatkozásra. A küldöttek közül többeket pedig a hatóságok akadályoztak meg az elutazásban.

⁶ DÁL 6/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A debreceni kapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

⁷ Lásd: Népszava, 1931. febr. 13, 25, 26, 27. márc. 3, 22. számait.

⁸ Népszava, 1931. febr. 13.

nagy érdeklődés mellett tartották meg, a jelenlevő mezőgazdasági munkások és kisparasztok kétharmad része nem fért be a gyűlésterembe. Holló János — a debreceni Szociáldemokrata Párt titkára — felszólította a megjelenteket a Szociáldemokrata Pártba való tömörülésre, majd megválasztották a pártszervezet vezetőségét. Tiszacsegén szintén február folyamán alakult meg a Szociáldemokrata Párt helyi szervezete.⁹ Hajdúszoboszlón ugyancsak ez év februárjában mezőgazdasági és építőipari munkások alakították meg a pártszervezetet.¹⁰ Vámspéresen 1931 februárjában egyik szegényparaszt vezetésével hozták létre a Szociáldemokrata Párt helyi csoportját.¹¹ A püspökladányi főszolgabíró jelentése szerint a Szociáldemokrata Párt vezetősége Hajdúszovát és Nádudvar községekben is kérte a pártszervezet megalakításának engedélyezését. Balmazújvároson március 29-én jöttek össze a szegényparasztok és a debreceni pártszervezet segítségével mintegy 28-an alakították meg a helyi szervezetet.¹²

A belügyminiszter kezdettől fogva figyelemmel kísérte a Szociáldemokrata Párt vidéki szervező munkáját. Így felfigyelt a Hajdú megyében folyó erőteljes szociáldemokrata szervezkedésre is. Ezzel kapcsolatban — 1931. április 23-án — levélben fordult Hajdú vármegye főispánjához figyelmeztetve, hogy a *megyében erősen dolgozik* a Szociáldemokrata Párt.¹³ A főispán válaszában elismerte a belügyminiszter megállapításának helyességét és felsorolta, hogy a megyében 1931 tavaszára Hajdúsámonban, Hajdúhadházon, Tiszacsegén, Hajdúszoboszlón, Balmazújvároson, Nádudvaron, Hajdúböszörményben, Egyeken és Józsan jöttek létre szociáldemokrata pártszervezetek.¹⁴ Ezenkívül — a közigazgatási szervek más jelentéseiből megállapítható — Vámspéresen is megalakultnak lehet tekinteni a pártszervezetet. 1931 április végén tehát a megye 10 községében és városában működött szociáldemokrata pártszervezet. A helyi csoportok — Hajdúhadház, Balmazújváros, Nádudvar kivételével — még gyengék voltak a szervezkedés kezdeti szakaszában, de a Szociáldemokrata Párt falusi szervező munkájában 1931 tavaszára a közigazgatási szervek gátló tevékenysége ellenére elért eredményeket Hajdú megyében — amint erre a belügyminiszter főispánhoz intézett figyelmeztető levelében utal — *országosan is jelentősnek* kell tekinteni.

Az MSZDP falusi szervező munkájának biztató eredményeire támaszkodva, Hajdú megyében a *hajdúnánási* nyíltszavazásos *kerületben indult az 1931-es országgyűlési választásokon*. A Szociáldemokrata Párt e választókerületben Szepessy Albertet korábban a debreceni munkásmozgalom egyik közismert vezetőjét jelölte képviselőjének.¹⁵ A Szociáldemokrata Párt mellett ebben a kerületben még az Egységes Párt vett részt a választásokon. E két párt között rendkívül feszült politikai légkörben kezdődött meg a választási küzdelem. Ennek legjellemzőbb megnyilvánulása az volt, hogy az Egységes Párt jelöltje, Maday Gyula sem Hajdúnánáson, sem pedig Balmazújvároson nem tudta megtartani válas-

⁹ DÁL. 38/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentés.

¹⁰ DÁL. 34/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúszoboszlói kapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

¹¹ DÁL. A debreceni ügyészség iratai, 1931-B—1099.

¹² DÁL. 64/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentés.

¹³ DÁL. 68/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A belügyminiszter levele Hajdú megye főispánjához.

¹⁴ Uo. Főispán jelentése a belügyminiszternek.

¹⁵ A hajdúnánási kerületen kívül a Szociáldemokrata Párt a hajdúböszörményi kerületben is megkísérelte a választásokon jelöltjének, Kiss Rolandnak indítását. A hatósági nyomás következményeként a Szociáldemokrata Párt jelöltjét ebben a kerületben elűtötték a választáson való részvételtől. Lásd: Népszava, 1931. jún. 16, 25 és 28. számait.

tási beszédét. Az egységspárti jelölt programbeszédének megtartására ugyanis Hajdúnánáson június 14-én került sor. A gyűlésen 2—3000-en vettek részt. A nagygyűlést azonban — a városi rendőrkapitány jelentése szerint — „az ellenzék hívei sajnálatos módon megzavarták úgy, hogy a képviselőjelölt programbeszédét csak megszakításokkal és óriási zajban, folytonos zavarások, közbekiáltások közt tudta megtartani.” A gyűlés résztvevői Szepessy Albertet, a Szociáldemokrata Párt jelöltjét éltették, viszont Maday Gyula kormánypárti képviselőjelöltet kövel dobálták meg. A nagygyűlés résztvevőinek elkeseredett hangulatát mutatja az is, hogy a rendőrkapitány rendre, nyugalomra történő felszólítása ellenére több rendőrt megvertek. A rendőrkapitány főispánhoz felterjesztett jelentésében kénytelen volt azt is elismerni, hogy a rendőrség „a tömegfékértartása közben a kardot is használni volt kénytelen”. A kardlapozó rendőrök segítségére lovas csendőrök siettek és együttes erővel verték széjjel a piac téren összejött tömeget. A város nyugalma csak az esti órákban állott helyre.¹⁶

A hajdúnánási kerület ezt követően is éles választási harcok színhelye volt. A Szociáldemokrata Párt választási irodájának vezetőit elfogták és a város területéről a választások idejére kitiltották. A Szociáldemokrata Párt választási irodáját a rendőrség azzal az ürüggyel záratta be, hogy az szélsőséges elemek gyülekező helye. Szerinte „ezen választás irodákban folyó és a hatóság által nehezen ellenőrizhető aknamunka előbb-utóbb a magyar nemzeti, állami élet és társadalmi rend felforgatására, városunk belső békéjének megbontására a megnyugodott polgári társadalom és munkásosztály forradalmasítására vezetne”.¹⁷ Hasonlóan jártak el a hajdúnánási választókerülethez tartozó Hajdúhadházon és Balmazújvároson is. Hajdúhadházon a Szociáldemokrata Párt választási irodájának vezetőjét szintén letartóztatták és egy hónapra elzárták.¹⁸ Balmazújvároson több mint 170 szociáldemokrata párttag ellen indítottak tiltott gyűléstartás címén eljárást. Elkobozták a párt választási bélyegeit, s ezek terjesztőit 5—5 napi elzárásra 50—50 pengő pénzbüntetésre ítélték.¹⁹

A Szociáldemokrata Párt jelöltjét, Szepessy Albertet mindenképpen igyekeztek elűzni a választáson való részvételtől. A főispán a belügyminiszterhez intézett jelentésében Szepessy Albertet „szélsőséges, megengedettnél messzebb menő demagógiát” képviselő személynek bélyegezte, aki a választások idején Balmazújvároson a gróf Semsey-féle nagybirtok felosztása mellett agitált.²⁰ Programbeszéd megtartásának engedélyezéséért benyújtott kérelmét — közbiztonsági okokra hivatkozva — sorozatosan elutasították, majd sok utánajárással csak június 18-án engedélyezték.²¹ Balmazújvároson viszont egyáltalán nem engedték beszédét megtartani, s a csendőrök felszólították a község elhagyására, az őt körülvevő tömeget pedig szétoszlatták. A választást megelőző napon pedig Hajdúnánásra és Balmazújvárosra — a főispán kérésére — a csendőrség és rendőrség megerősítése végett két-két szakasz katonaság érkezett.²² Ilyen előzmények után került sor június 28-án a hajdúnánási kerületben az országgyűlési választásokra. A katonaság, csendőrség és rendőrség a Szociáldemokrata Párt

¹⁶ DÁL. 73/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúnánási rendőrkapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

¹⁷ DÁL. 1374/1931. Hajdú vármegye közigazgatási bizottságának iratai.

¹⁸ DÁL. 83/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai.

¹⁹ Népszava, 1931. júl. 1.

²⁰ DÁL. 86/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai.

²¹ Népszava, 1931. júl. 1. és 14. számai.

²² OL BM. Res. iratok 1931—2—5462.

választási győzelmének megakadályozása végett erőszakos úton visszatartotta a Szociáldemokrata Párt híveinek jelentős részét a szavazástól, mivel nem engedte be őket a szavazóhelyiségekbe. Ilymódon biztosították a hajdúnánási kerületben a kormánypárt „győzelmét”.²³ A választások végeredménye a következő volt: Szepessy Albert (SzDP) 3986, Maday Gyula (Egységes Párt) 4929 szavazatot kapott. A választásra jogosultak egyrésze tartózkodott a szavazástól, másik része pedig az erőszakos beavatkozás miatt nem élhetett állampolgári jogával. Ennek következtében 4726 fő, a szavazók 34⁰/₀-a nem gyakorolta választójogát.²⁴ Kétségtelen, hogy ha nem avatkoznak be erőszakos úton a választás menetébe, akkor a hajdúnánási kerületben nem a kormánypárt, hanem a Szociáldemokrata Párt jelöltjét választották volna meg. A választások idején a hajdúnánási kerületben tartózkodó belügyminisztériumi megbízottak miniszterhez küldött jelentésükben kénytelenek voltak elismerni, hogy „a szociáldemokrata jelöltnak erős talaja volt”, ami betudható „a lakosság ellenzéki hangulatának és a Szociáldemokrata Párt 4 hónapos munkájának”.²⁵ Az 1931-es választásokon a Szociáldemokrata Pártra szavazó, a párt ajánló íveit aláíró munkásokat, parasztokat az ellenforradalmi rendszer nyílt ellenfelének, Magyarország demokratikus átalakítása őszinte híveinek kell tekinteni. Hiszen ezek a Szociáldemokrata Pártot támogatva megfélemlítés és erőszak kockázatát vállalva, szavazataikkal, nyílt kiállásukkal is kifejezésre juttatták a fennálló rendszerrel szemben gyűlöletüket. Ezért a Szociáldemokrata Párt részvétele a választásokon nyílt szavazókerületekben fontos mércéje a parasztság, különösen a szegényparasztság növekvő politikai aktivitásának és hangulatának.

Az 1931 júniusi országgyűlési *választások után a Szociáldemokrata Párt falusi szervezeteinek további kiépülése és szervezeti megerősödése következett be*. A vidéki pártszervezetek által befizetett tagsági járulékokról szóló kimutatás, valamint a hatósági jelentések szerint 1932 tavaszán a következő helyeken működtek Hajdú megyében szociáldemokrata pártszervezetek:²⁶ Balmazújváros, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúszoboszló, Hajdúsámson, Hajdúszóvát, Józsa, Nádudvar, Tiszacsépe és Vámospéres községekben és városokban. Tégláson 1932 márciusában alakult meg a pártszervezet. 1932 március végén hivatalosan a megyében 13 pártszervezet működött. Ezek szerint — Püspökladány, Tetétlen, Kaba, Földes, Mikepércs kivételével — Hajdú vármegye minden községében és városában létrejöttek a szociáldemokrata pártszervezetek. A püspökladányi járás területére estek azok a községek, egy kivételével, ahol nem alakulhattak szociáldemokrata szervezetek. A járás főszolgabírája ugyanis a többi hatósági szerveket is felülmúlva igyekezett megakadályozni ezek létrejöttét.²⁷ A szervezkedés azonban ezekben a községekben is folyt. Több esetben kérték — Püspökladányban is — a pártszervezet megalakulásának engedélyezését, de a főszolgabíró nem járult hozzá. Titokban nyilván mégis működött, mert 1932. április 7-én itt is átnyújtották a Szociáldemokrata Párt memorandumát. Valószínűleg Kabán is tevékenyke-

²³ A Szociáldemokrata Párt hajdúnánási szervezete titkárának visszaemlékezése. (Továbbiakban Theuerkauf Gyula visszaemlékezése: Egyéni gyűjtés.)

²⁴ Népszava, 1931. jún. 30.

²⁵ OL BM. Res. iratok. 1931—2—2440.

²⁶ Lásd: DÁL. 68/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének és parlamenti csoportjának XXIX. évi jelentése az 1933. évi január 6-án és a rákövetkező napokon tartandó pártgyűléshez. Bpest. 1933. Világosság ny. (Továbbiakban Az MSZDP vezetőségének és parlamenti csoportjának XXIX. évi jelentése.)

²⁷ DÁL. 34/1931, 99/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai.

dett a pártszervezet, mert a főszolgabíró egyik jelentésében feltüntette a pártszervezet vezetőségi tagjait.²⁸ Ezek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy Hajdú megyében Földes, Tetétlen és Mikepércs kivételével 1932 tavaszáig minden községben és városban megalakultak a pártszervezetek. A pártszervezetek megszerezte történő kiépítése egy év lefolyása alatt ment végbe, ami a Szociáldemokrata Párt vidéki mozgalmának kedvező fogadtatására mutat a parasztság körében.

A pártszervezetek szervezeti fejlődéséről, erejéről a vidéki kapitányságok vezetőinek, a járási főszolgabíráknak jelentéseiből, a nemzetvédelmi helyzetjelentésekből és a vidéki pártszervezetek által befizetett tagsági járulékokról szóló kimutatásokból kaphatunk — bár nem teljesen világos — képet. A pártszervezetek szervezeti ereje változó volt. 1932 tavaszáig általában növekvő, erősödő képet mutat. A vidéki szervezetek taglétszámáról egészen pontos képünk nincs, mert azt a rendőrség és csendőrség félrevezetése érdekében a legtöbb esetben titokban tartották. A hatóságok ennek ellenére rendszeresen figyelemmel kísérték a falusi pártszervezetek tevékenységét. Részint közvetlen megfigyelés, részint besúgóik útján tájékozódtak a vezetőség munkájáról, a tagság hangulatáról, a pártszervezetek belső életéről. Ezért a főispánnak küldött jelentések alapján nyomon tudjuk követni a vidéki pártszervezetek többségének szervezeti fejlődését. A balmazújvárosi pártszervezetet 1931 márciusában csak 28 alapító tag képviselte, de a következő hetekben és hónapokban szervezetileg gyorsan erősödött, az 1931 május havi nemzetvédelmi jelentés szerint a pártszervezet tagjainak száma 600 főre növekedett, 1932 januári helyzetjelentés pedig a pártnak már 1400 beszervezett tagjáról számol be. A központi járás főszolgabírájának 1932 márciusában a belügyminiszterhez küldött jelentése szerint is Balmazújvároson a pártszervezet tagjainak száma 1200—1300-ra tehető.²⁹ A hajdúnánási pártszervezet 1931 augusztusában alakult meg. A megalakulás első napjaiban 70-en léptek be a pártba. A rendőrség jelentése szerint szeptember közepén a tagok száma 116 főre növekedett. A későbbi hónapokban a rendőrség kevésbé tudta figyelemmel kísérni a helyi csoport szervezeti fejlődését, mivel besúgóit leleplezték, a titoktartást fokozták. 1932 tavaszán a jelentések a pártszervezet létszámát 4—500 főre becsülték. A Szociáldemokrata Párt helyi titkárának visszaemlékezése szerint pedig a fenti időben a pártszervezet taglétszáma 6—700 fő lehetett.³⁰ Hajdúszoboszlón 1931 februárjában alakult meg a pártszervezet, s már az első napokban 82 mezőgazdasági és 50 építőipari munkás lépett be. A hajdúszoboszlói rendőrkapitányság jelentése szerint — 1932 tavaszára — a Szociáldemokrata Párt 260 főt tudott beszervezni.³¹ Hajdúhadházon az 1931 februárjában megalakult pártszervezetnek 1931 végén már 600 fizető tagja volt.³² Tégláson 1931-ben még nem volt szociáldemokrata párttag, viszont az 1932 márciusában létrejött pártszervezet tagjainak száma 1 hónap múlva elérte a 100 főt.³³ Tiszacsegén 1931 februárjában 25 fővel alakult meg a pártszervezet, de a tagság létszáma 1932 tavaszára valószínűleg már elérte a

²⁸ DÁL. 79/1932, 14—16/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai.

²⁹ DÁL 27/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentés és PI. Archivum BM. VII. Res. iratok, 1932—4—4643.

³⁰ Lásd: DÁL. 119/1931, 136/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. Továbbá DÁL. 12/1932. Hajdú vármegye közigazgatási bizottságának iratai és Theuerkauf Gyula visszaemlékezése.

³¹ DÁL. 34/1931, 104/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúszoboszlói rendőrkapitányság vezetőjének helyzetjelentései.

³² DÁL. 68/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentés.

³³ Uo.

80—100 főt.³⁴ Az 1931 szeptember havi nemzetvédelmi helyzetjelentés Hajdúdorogról kapott tudósítása alapján a községben 400 beszervezett szocialistáról beszél, noha „ebben a községben azelőtt egy sem volt”.³⁵

A megye többi pártszervezetének létszámára a hivatalos jelentések nem utalnak. Tagjaik hozzávetőleges számát befizetett tagsági járulékaik alapján 1932 elején a következőkre becsülhetjük:³⁶ Hajdúböszörmény 4—500 fő, Hajdúsámson 100—150 fő, Hajdúszovát 60—80 fő, Vámospécs 80—100 fő, Józsa 200—250 fő, Nádudvar 600—700 fő, Hajdú megyében 1932 tavaszán a vidéki szociáldemokrata szervezetek tagjainak számát, óvatos számítások alapján, a közölt adatok némi csökkentésével 4400—4500 főre tehetjük.

A jelentések és a tagsági díjak adatai azonban nem adnak pontos képet a pártszervezetek szervezeti erejéről egyrészt, mert a nincstelen mezőgazdasági munkások a tagsági díjat nem tudták rendszeresen fizetni, másrészt sokan érzelmileg azonosultak ugyan a pártszervezet célkitűzéseivel, de anyagi helyzetükből adódó nehézségeik miatt a beiratási és tagsági díjak fizetését nem vállalták s nem léptek be a pártba. A jelentések ezekre a párt szervezésében jelentkező tényezőkre többször is utalnak. Az egyik nemzetvédelmi jelentés a Szociáldemokrata Párt még nagyobb sikereinek korlátozottságát azzal magyarázta, hogy „tagsági díjat szednek, amit pedig a földműves nép nem szívesen fizet, jóllehet lélekben odahúz”. Hajdúnánáson 1931. augusztus 30-án a pártirodában kb. 400 ember fordult meg. „Ezek egy része — a rendőrkapitány véleménye szerint — azért nem iratkozott be, mert beiratási és tagdíjat kell fizetni.”³⁷

A hatósági szervek a Szociáldemokrata Párt vidéki szervezkedését nemcsak figyelemmel kísérték, hanem gátolták is, a pártszervezetek vezetői az állandó zaklatások és üldözések miatt arra kényszerültek, hogy titokban folytassák a szervezkedést. A hajdúnánási rendőrkapitányság vezetője éppen ezért csupán annak megállapítására kényszerült, hogy „a helyi csoport működése a legnagyobb csendben történik”, beszámolt viszont a szervezés élénkségéről is. Elismerte, hogy a párt „taglétszámát nem sikerült megállapítani. A párt tagjai között ugyanis besúgóink voltak, amire a párt vezetősége rájött — legalább egyelőre — a legnagyobb titokban tartanak minden, a párt szervezkedésével kapcsolatos ügyet.”³⁸ A rendőrség megállapításait megerősítik a hajdúnánási Szociáldemokrata Párt titkáranak visszaemlékezései is. A rendőrségi zaklatás miatt titokban végzett szervezés ugyanis tervszerű munkát igényelt. Ezért a várost 24 körzetre osztották s azok élére tevékeny, jó szervező képességű párttagokból bizalmiakat állítottak. A körzeti beosztást és a körzetek élén álló bizalmiak címét titokban tartották. A bizalmiak a pártszervezet titkárát egyedül, meghatározott időben keresték fel az utasítások és a propagandaanyag átvétele végett és tevékenységükről is így számoltak be.³⁹ A gyűlési tilalom következtében a párttagok a rendőrkapitány beismerése szerint is „a rendőrség ellenőrzése alatt álló pártiroda helyett a rendőrség kijátszása végett Theuerkauf Gyula pártjegyző lakásán, műhelyében jönnek össze bizalmas megbeszéléseikre”.⁴⁰

³⁴ DÁL. 38/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentés.

³⁵ DÁL. 154/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentés.

³⁶ Az MSZDP vezetőségének és parlamenti csoportjának XXIX. évi jelentése . . . 68—71. l.

³⁷ DÁL. 51/1931, 119/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentés és a hajdúnánási rendőrkapitányság vezetőjének jelentése.

³⁸ DÁL. 119/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai.

³⁹ Theuerkauf Gyula visszaemlékezése.

⁴⁰ DÁL. 34/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúnánási rendőrkapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

A központi járás főszolgabírájának jelentése is arról tájékoztat, hogy a párthelységet Balmazújvároson is állandóan figyelték és engedély nélkül tartott gyűlés miatt az őr 22 esetben tett feljelentést. Mindez kevés eredménnyel járt, mert „a párt szervezkedése — a főszolgabíró beismerése szerint — ezen molesztálások dacára is erősen folyik, s a tagok száma szaporodik”.⁴¹ A megyében a pártszervezetek megalakulását legerősebben a püspökladányi járásban gátolták, de a főszolgabíró gáncsokodása ellenére Nádudvaron kívül Hajdúszováton, Püspökladányban és Kabán, többnyire titokban, mégis létrejöttek a párt-szervezetek, mutatva a szegényparasztság aktivitását.

A falusi pártszervezetek *összetételéről* szintén a hatósági szervek jelentéseiből, a vezetőségi tagok összetételéből nyerhetünk képet. A nemzetvédelmi helyzetjelentések több esetben utalnak arra, hogy a Szociáldemokrata Párt szervező tevékenységét a parasztság legszegényebb rétegeinek körében folytatta. A Szociáldemokrata Párt — állapítja meg az egyik nemzetvédelmi jelentés — „a földmunkásokat és a törpebirtokosokat igyekszik táborába beszervezni”.⁴² A párttagság összetételének ezt a jellemző vonását kiemelik a rendőrkapitányságok jelentései is.⁴³ A Hajdúszoboszlóról érkezett rendőrségi jelentés hangsúlyozza: a Szociáldemokrata Pártnak 260 főnyi, főleg földmunkásokból és napszámosokból álló tagja van. A hajdúböszörményi rendőrkapitányság jelentése a Szociáldemokrata Párt tagságának $\frac{4}{5}$ részét becsüli földművesnek és nincstelen földmunkásnak. A hajdúnánási kapitány jelentései arról tudósítanak, hogy a Szociáldemokrata Pártnak zömében földműves, napszámos, kisiparos tagjai vannak, ugyanakkor új tagjaikat is mezőgazdasági munkások, eladósodott gazdák köréből gyűjtik. Hajdúhadházon többségükben a földmunkás szakszervezet tagjai alkották a pártszervezetet. A püspökladányi járás főszolgabírájának jelentése is kiemeli: a Szociáldemokrata Párt szervező munkáját a mezőgazdasági munkások között folytatta.

A főispánhoz küldött jelentésekből kitűnik, hogy a szociáldemokrata párt-szervezetek tagságának nagy részét a válság idején legnehezebb helyzetben levő mezőgazdasági munkások, 1—2 holdas törpebirtokosok, részben kisiparosok, szórványosan középparasztok, esetenként jobbmódú, de eladósodott parasztok alkották. Ennek a megállapításnak a helyességét bizonyítják azok a jelentések, amelyeket a belügyminiszter kérésére a vezetőségi tagokról a főispánnak küldtek. Hajdú megye 11 vidéki alapszervezete vezetőségének névsorát ismerjük.⁴⁴ A 11 vezetőség feltüntetett tagjainak száma 53. Ezek összetétele a következő volt: 38 földműves, napszámos, 1 törpebirtokos, 5 kisbirtokos, 5 kisiparos, 2 munkás, 1 sertéskereskedő, 1 cséplőgéptulajdonos. A vezetőségi tagok zöme tehát egy-két holdas ún. földműves, nincstelen mezőgazdasági munkás, napszámos volt. A jelentések a vezetőségben csak Hajdúnánáson 3, Balmazújvároson 2 kisiparost tüntetnek fel. A kisiparosok részvételének a szociáldemokrata mozgalomban az a magyarázata, hogy a munkaalkalom hiánya miatt a válság éveiben helyzetük szintén romlott. Úgy vélték, hogy a Szociáldemokrata Párt programjában megtalálják számításait. A kisiparosok egyéb-

⁴¹ PI. Archivum. BM. VII. Res. iratok. 1932—4—4643. A központi járás főszolgabírájának jelentése a belügyminiszternek.

⁴² DÁL. 51/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentés.

⁴³ DÁL. 34/1931, 119/1931, 136/1931, 102/1932, 110/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. Hajdúszoboszlói, hajdúböszörményi, hajdúnánási és hajdúhadházi rendőrkapitányságok vezetőinek helyzetjelentései.

⁴⁴ DÁL. 284/1932, 14—16/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai. Főispán jelentései a belügyminiszternek.

ként ott találhatók meg nagyobb számban a pártban, ahol a szociáldemokrata szervezetek erősebbek voltak, például Hajdúnánáson és Balmazújvároson.

A főispán 1931 novemberben a belügyminiszternek küldött jelentésében elemezte a Szociáldemokrata Párt gyors térhódításának főbb okait vidéken.⁴⁵ Elismerte, hogy a Szociáldemokrata Párt szervező munkája ott érte el a legnagyobb eredményt, ahol sok volt a nincstelen paraszt. Ezért a hajdúnánási választókerület kedvező talaja volt a Szociáldemokrata Pártnak. A választókerülethez tartozó Balmazújváros — mutat rá a jelentés — már korábban melegágya volt az agrárszocialista mozgalomnak. A község parasztságának alig volt földje, viszont gróf Semseynek Balmazújvároson és környékén közel 40 000 holdas latifundiuma volt. Hasonló helyzet alakult ki Tégláson is, ahol a gróf Degenfeld családnak volt nagybirtoka. A hajdúböszörményi választókerület — e jelentés szerint — azért ígérkezett kedvező talajnak a Szociáldemokrata Párt számára, mert Hajdúböszörményben szintén nagy volt a nincstelen parasztok száma.

A közigazgatási és nemzetvédelmi szervek jelentéseinek idevonatkozó utalásait összegezve megállapíthatjuk, hogy a szociáldemokrata párt falusi szervezeteiben tömörülő *tagok túlnyomó többségét a szegényparasztok alkották*. Ezért az MSZDP falusi szervezeteinek tevékenységét a szegényparasztság politikai mozgalmának kell tekinteni.⁴⁶ A mozgalom jellegén nem változtat az a tény, hogy abban kisiparosok is részt vettek. A mezőgazdasági munkások, kisparasztok új és hatékony földreform, magasabb munkabérek, munkaalkalom megteremtése, politikai szabadságjogaik biztosítása reményében léptek a politikai szervezkedés útjára. Ezekért a célokért nem egyszer a durva tettelegesséig fajuló megfélemlítést is vállalták.⁴⁷ 1931/1932 telén a megyei székhelyeken a Szociáldemokrata Párt vidéki szervezeteinek vezetőségi tagjai, bizalmiai számára szemináriumokat rendeztek. Ezeken a szemináriumokon dolgozatokat írtak a következő témákból: Melyek a falu kívánságai? Milyen követelések teljesítését várja a falu népe a Szociáldemokrata Párttól? A válaszok: új földreformot, általános választójogot, szervezkedési jogot, üldözések megszüntetését, tisztviselők számának csökkentését, kórházi költségek leszállítását, a Szociáldemokrata Pártnak az elnyomás ellen vívott következetes harcát követelték s elsősorban azt hangsúlyozták, hogy *a falvak népe a Szociáldemokrata Párttól az új földreform kiharcolását várja*.⁴⁸

A szegényparasztok súlyos helyzetét, küzdeni akarását, reményeit tükrözik azok a vidéki levelek, amelyeket a „Föld és Szabadság” szerkesztőségéhez küldtek.⁴⁹ Sz. Péterné Balmazújvárosról a nők szervezkedését sürgetve azzal

⁴⁵ DÁL. 199/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. Főispán jelentése a belügyminiszternek.

⁴⁶ Siklós András helyesen mutat rá a Szociáldemokrata Párt gyors térhódítására vidéken. Helytelennek kell minősítenünk azonban azon megállapítását, hogy „Hajdú megyében a középrétegek csatlakozása következtében a szociáldemokrata szervezetek már-már a lakosság többségét tömörítették”. A konkrét vizsgálatok egyrészt azt mutatják, hogy a megyében a középrétegek csatlakozása — szórványos esetektől eltekintve — nem jellemző vonása a Szociáldemokrata Párt falusi mozgalmának. A Szociáldemokrata Párt vidéki szervezeteihez elsősorban a *szegényparasztok* csatlakoztak. Másrészt a Szociáldemokrata Párt szervezeteinek gyors térhódítása ellenére sem állíthatjuk, hogy azok már-már a lakosság többségét tömörítették. Lásd: Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak . . . II. köt. 845. l.

⁴⁷ Lásd: DÁL. 34/1931, 104/1932, 194/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai.

⁴⁸ PI Archivum. Szociáldemokrata Párt titkárság 1932/4.

⁴⁹ Föld és Szabadság, 1931. 9. sz. A falusi dolgozók panaszainak, kívánságainak adtak hangot a Szociáldemokrata Párt XXVIII. kongresszusán — 1931 december — résztvevő vidéki küldöttek is. Ezen a kongresszuson jelentek meg ugyanis először tömegesen a falu küldöttei, bár

érvelt, hogy „ha nem harcolunk, még mélyebbre süllyedünk a nyomorban”. Özv. B. Istvánné — szintén Balmazújvárosról — versben panaszkolta el a szegényparasztnak szomorú helyzetét. É. Gy. Balmazújvárosban lakó párttag is tűrhetetlennek minősítette a fennálló helyzetet s hangsúlyozta: a nép rendszer-változást óhajt és a szociáldemokráciában van minden reménysége és a szocializmus igazságainak győzelméig nem adják fel harcukat.

A Szociáldemokrata Párt vidéki szervezeteinek létrehozásában tevékenyen közreműködtek az 1918—1919-es *forradalmi események* aktív résztvevői. A hivatalos jelentések gyakran beszélnek tevékenységükről. A debreceni kapitányság vezetőjének jelentése is megállapította, hogy „községekben a párt-szervezetek kialakítása úgy történik, hogy a helyi szervezet leveleket intéz a kommunizmus alatt szerepet vitt egyénekhez és azokat megkéri, hogy vállalják el a párt vezetését, vagy ha nem vállalnák el, úgy ajánljanak valakit, aki szerintük alkalmas volna a szociáldemokrata párt vezetésére”.⁵⁰ A főispánnak a belügyminiszterhez intézett jelentése hasonló értelmű tájékoztatást nyújt: „Holló János, aki a vidéki szervezkedéseket csinálja, az illető helységekben rendszerint a *kommunizmusban kompromittált* egyénnel veszi fel az érintkezést.”⁵¹ A hajdúnánási rendőrkapitányság bizalmas úton szerzett értesülésekre hivatkozó jelentése megállapítja, hogy a helyi szociáldemokrata pártszervezet létrehozásában tevékenyen közreműködtek a Tanácsköztársaság idején aktív szerepet játszó személyek, akik ugyan vezető szerepet óvatosságból nem vállaltak, de tanácsaikkal segítették, illetve segítik a vezetőség munkáját. A rendőrségi jelentés 16 olyan személy nevét tünteti fel, akik forradalmi múltjuk miatt büntetve voltak és részt vettek a szociáldemokrata pártszervezet megalakításában.⁵² A központi járás főszolgabírája is a balmazújvárosi szociáldemokrata párt több, államellenes cselekményekért büntetett tagjáról tesz említést, akik aktívan támogatták a helyi szervezet létrehozását.⁵³ A püspökladányi járás főszolgabírája szintén úgy véli, hogy a Szociáldemokrata Párt szervezkedését az 1918-as forradalom tevékeny részesei támogatják.⁵⁴

A vidéki pártszervezetek létrehozásában a *debreceni pártszervezetnek* jelentős kezdeményező szerepe volt. A debreceni rendőrkapitányság jelentése szerint: „Holló János és több képzett helybeli szociáldemokrata vezető napról-napra a vidéket járja és a környező falvakban egyre-másra alakítják meg a szociáldemokrata szervezeteket. A helybeli párhelyiséget a vidéki lakosság köréből mind többen és többen keresik fel, szintén naponként, főleg kerékpáron, stb.”⁵⁵ A debreceni és kerületi kapitányságok vezetőinek a belügyminiszterhez intézett

közülük többnek megjelenését akadályozta a vonat költségre szükséges pénz hiánya. A falusi pártszervezetek küldöttei az alacsony napszámberékre, a munkanélküliségre, az éhezésre és nyomorra hivatkoztak és a falusi lakosság még erőteljesebb szervezését, az agrárprogram kiharcolását, a parasztság felvilágosítását sürgették. Lásd: PI. MSzDP. kongresszusok, 1931.

⁵⁰ DÁL. 44/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A debreceni rendőrkapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

⁵¹ DÁL. 68/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A főispán jelentése a belügyminiszterhez. Szerző kiemelése.

⁵² DÁL. 136/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúnánási rendőrkapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

⁵³ PI. Archivum. BM. VII. Res. iratok 1932—4—4643. A központi járás főszolgabírájának jelentése a belügyminiszternek.

⁵⁴ DÁL. 34/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A püspökladányi járás főszolgabírájának jelentése.

⁵⁵ DÁL. 44/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai.

jelentései — hasonlóképpen — a debreceni Szociáldemokrata Párt vidéki szervező tevékenységét hangsúlyozták: „A debreceni munkás otthonban . . . a mind gyakrabban és mind nagyobb számban megforduló falusi, főleg földműves emberek a pártnak a községekben megszervezett szervezeteiből valók. A falusi párthívek közül az értelmesebb . . . embereket kiválogatják és azokat itt a munkásotthonban rendszeres kiképzésben részesítik.” A falusiak — folytatja a jelentés — többnyire „kerékpáron járnak be és esténként részesülnek oktatásban”.⁵⁶ A kerületi főkapitány jelentése szerint is „észlelhető, hogy a környező falvakból január közepe óta részint kerékpáron, részint szekéren keresik fel a környéki falusi lakosok a debreceni szociáldemokrata pártirodát, s ott hosszabb-rövidebb időt töltenek”.⁵⁷ Így például 1932. február 9-én Debrecenben a munkásotthonban „tömegesen fordultak meg vidéki földműves kinézésű emberek, s ott megbeszéléseket tartottak”.⁵⁸

A MSZDP vidéki szervezkedését a *hatósági ellenőrzés és zaklatás* megindulásától kezdve akadályozta. A kormányzat ismerte a vidék hangulatát, tudta, hogy a parasztság, főleg a szegényparasztság szervezkedése a Szociáldemokrata Párt vezetőségének akarata ellenére is gyorsan radikalizálódik, ezért a legkülönbözőbb módon gátolták a szervezkedést. A főispán már a szervezkedés kezdetén beszámolt a belügyminiszternek a Szociáldemokrata Párt vidéki mozgalmának hatósági úton történő akadályozásáról. „A szociáldemokrata párt minden mozgalmáról a legpontosabb értesülésem van — írta —, tevékenységüket nemcsak élénk figyelemmel kísérem, hanem megfelelően ellensúlyozom is . . . ezek az intézkedések gyakran meglehetősen erélyesek.” Megnyugtatta a minisztert, hogy „megtett intézkedéseim folytán a szociáldemokrata párt szervezkedése Hajdú vármegye egyetlen városában és községében sem nyert nagyobb lendületet”. Ennek ellenére elismerte, hogy az „erősebb szervezkedés veszélye . . . fennáll”, amit szerinte csak „nagyon intenzív ellenőrzéssel és ellenintézkedéssel lehet kiparírozni”.⁵⁹

A püspökladányi járás fősolgabíróját 1931 tavaszán a MSZDP budapesti titkársága kérte, vegye tudomásul Nádudvar és Hajdúszovát községekben a pártszervezet megalakítását, ő azonban kijelentette, hogy a pártszervezet megalakulását nem veszi tudomásul. A járásban többször tettek kísérletet a pártszervezetek működésének engedélyeztetésére, a fősolgabíró azonban dölyfös magabiztossággal hirdette: „Amíg én fősolgabírája vagyok községeimnek, addig minden lehető célravezető eszközt fel fogok használni arra nézve, hogy a szervezkedést megakadályozzam, mert nem tartom az időt alkalmasnak arra, hogy járásom munkanélküli, nincstelen társadalmát ilyen hatásoknak kitegyem... Ezt a pártmozgalmat a legéberebb figyelemmel kísérem és el fogok követni mindent, hogy megakadályozzam a párt szervezkedési törekvéseit.”⁶⁰ A főispán 1931 őszén a belügyminiszterhez küldött jelentésében tehát nem alaptalanul dicsekedett a pártszervezetek létrehozásának akadályozásával: „Én a szociáldemokrata párt szervezkedési szándékát — írta — azonnal megzavartam és igye-

⁵⁶ PI. Archivum. BM. VII. Res. iratok, 1932—4—3204. A debreceni rendőrkapitányság vezetőjének jelentése a belügyminiszternek.

⁵⁷ PI Archivum. BM. VII. Res. iratok, 1932—1—3336—3449. A debreceni kerületi főkapitányság vezetőjének jelentése a belügyminiszternek.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ DÁL. 68/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A főispán jelentése 1931 áprilisában a belügyminiszternek.

⁶⁰ DÁL. 34/1931, 99/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai. A püspökladányi járás fősolgabírójának jelentései. Szerző kiemelése.

keztem az ellenintézkedéseket megtenni. Részint *ellenpropagandával*, részint a *szervezkedésnek hatósági akadályozásával* kívántam gátat vetni.”⁶¹ A Szociáldemokrata Párt által kérelmezett gyűlésekre — különböző indokok alapján — a legtöbb esetben megtagadták az engedély kiadását. A józsi pártszervezet többször kért engedélyt gyűlés megtartására, amit a községi előljáróság rendszeresen elutasított. A jegyző azzal az üres kifogással tagadta meg a gyűlés engedélyezését, hogy „az udvarnak, ahol a gyűlést akartuk tartani — írta a budapesti titkársághoz intézett panaszában a pártszervezet elnöke — nincsen kerítése”.⁶² A hajdúnánási Szociáldemokrata Párt 1931. szeptember 8-ára meghirdetett alakuló gyűlését a főispán intézkedésére nem engedélyezték. 1931. szeptember 20-ára ismételten engedélyt kértek a gyűlés megtartására, de ezt is megtagadták, mert a rendőrkapitány szerint „a katasztrófálisan válságos gazdasági helyzet miatt pattanásig feszült, ideges, izgatott közhangulatot egy politikai gyűlés megtartása még feleslegesen fokozza”.⁶³

A szervezkedés első évének tapasztalatai — a vidéki pártszervezetek működése, a falu fokozódó radikalizálódása — arra késztették a kormányt, hogy az addiginál még erőteljesebben gátolja falun a Szociáldemokrata Párt működését. Erre ösztönözték a kormánysszerveket a *hajdúnánási törvényhatósági választások* eredményei is.

Hajdúnánáson 1931. november 22-én került sor törvényhatósági választásokra, amihez a Szociáldemokrata Párt tevékenységének jelentős eseménye fűződik.⁶⁴ A választásokon az Egységes Párt, a Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt vettek részt. A Szociáldemokrata Párt ellen a törvényhatósági választások idején a rendőrség — korábbi szerepléséhez híven — fokozta tevékenységét. A rendőrkapitány a Szociáldemokrata Párt vezetőinek minden lépését figyeltette és zaklatta őket. Így pl. a pártszervezet vezetőjét, Theuerkauf Gyulát nap mint nap hívták a rendőrségre, ahol órákhosszat tartották és többször megfenyegették.⁶⁵ A fenyegetések, a pártszervezet rendszeres megfigyelése azonban nem riasztották el a párt tagjait, vezetőit. A választások előkészítésének fő eszköze ilyen körülmények miatt a pártszervezet tagjai által végzett egyéni agitáció volt. Az agitációt a körzetekre alapozva titokban folytatták, rejtve a rendőrség elől. Joggal állapíthatta meg Holló János a MSzDP XXVIII. kongresszusán, hogy „Hajdúnánáson azért sikerült (ti. a Szociáldemokrata Párt győzelme — T. G.), mert . . . 150 hajdúnánási elvtársunk járta önzetlenül szakadó esőben, napokig a várost”.⁶⁶ A választások előkészítésének fontos eszközei voltak a kisgyűlések is. A 24 körzet bizalmiai lakásukon kisgyűléseket tartottak. Itt hagyták jóvá a Szociáldemokrata Párt jelöltjeit is.⁶⁷

⁶¹ DÁL. 199/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A főispán jelentése 1931 novemberében a belügyminiszternek. Szerző kiemelése.

⁶² PI. Archívum. A Szociáldemokrata Párt titkárságának levelezése "Józsa".

⁶³ DÁL. 155/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai és 2028/1931, hajdúnánási rendőrkapitányság közigazgatási iratai.

⁶⁴ A hajdúnánási törvényhatósági választásoknak ezt a jelentőségét helyesen húzza alá Siklós András tanulmánya is. Lásd: Földmunkás és Szegényparaszttmozgalmak . . . II. köt. 846—847. l. A közigazgatási bíróság az 1929-ben megtartott törvényhatósági választások eredményeit Hajdúnánás területére titkosság megsértése miatt semmisítette meg, ezért tűztek ki 1931-ben új választásokat. Lásd: Debreceni Független Újság, 1931. nov. 24.

⁶⁵ Theuerkauf Gyula visszaemlékezése.

⁶⁶ PI. MSzDP kongresszusok, 1931. Holló János felszólalása. Szerző kiemelése.

⁶⁷ A Szociáldemokrata Párt a kisgyűléseken 10 törvényhatósági bizottsági tagot és 5 póttagot jelölt. A 10 törvényhatósági bizottsági tagjelölt foglalkozása a következő volt: 5 földműves

A választás napján a szívós előkészítő munka eredményeként a Szociáldemokrata Párt hívei szervezetten, nagy tömegekben vonultak fel a szavazáshoz. Az eredmény a következő volt: a legtöbb szavazatot — körzetenként 853-tól 955-ig — kivétel nélkül a Szociáldemokrata Párt jelöltjei kapták. Ezután következtek a Kisgazdapárt jelöltjei, akik közül a legtöbbet elérő személy is csak 794 szavazatot nyert. Az Egységes Párt jelöltjei 720 és ettől kevesebb szavazattal, a leggyengébb eredményt érték el. Így a Szociáldemokrata Párt jelöltjeit kivétel nélkül megválasztották, viszont a Kisgazdapártnak és az Egységes Pártnak egyetlen képviselője sem jutott be a megyei törvényhatósági bizottságba. A választók több, mint fele a közelmúlti országgyűlési választások módszerének kiábrándító hatása alatt eleve feltűnően tartózkodott a szavazástól.⁶⁸

A választások eredménye fontos mércéje volt a parasztság politikai hangulatának. A hajdúnánási törvényhatósági választás helyi jellege következtében nem fenyegette ugyan közvetlenül az ellenforradalmi rendszert, mégis „villámcsapásként hatott a magyar politikai életre”, állapította meg a debreceni Szociáldemokrata Párt időszaki lapja.⁶⁹ A belügyminiszter már november 25-én levelet intézett Hajdú vármegye főispánjához, melyben tájékoztatást kért a hajdúnánási törvényhatósági választásokról.⁷⁰ „Sajnos, igaz — írta válaszában a főispán —, hogy a szocialisták szavazólapján szereplő jelöltek 100%-ban megválasztottak.” A főispán elsősorban abban látta a Szociáldemokrata Párt választási sikerének okát, hogy az egységesen és szervezetten lépett fel, az ún. polgárság pedig megosztott két párt között, mivel nem sikerült létrehozni a Kisgazdapárt és az Egységes Párt közös blokkját a Szociáldemokrata Párt ellen. A Szociáldemokrata Párt választási sikerét a főispán azzal magyarázta, hogy „a gazdaközönség rendkívüli mértékben elkeseredett”, ezért közömbösen szemlélte a választást. „Ami Hajdúnánáson történt — írta a főispán —, ma sajnos, megtörténnék másutt is.” A hajdúnánási választási eredményeket intő példának tartotta, amely arra figyelmezteti az uralkodó osztályt, hogy „a Szociáldemokrata Pártot az agrárlakosságtól a lehetőség határáig távol kell tartani”.⁷¹

A hajdúnánási választás eredménye főleg a szegényparasztság szervezett és öntudatos fellépésének, a birtokos parasztság nagy többsége tartózkodásának, a kormányellenes hangulat megerősödésének, a parasztság általános elégedetlenségének tudható be. A Szociáldemokrata Párt választási sikerében — a kedvező politikai hangulat mellett — jelentős szerepet játszott a helyi pártszervezet önálló és szívós munkája is.

A hajdúnánási törvényhatósági választásoknak tehát országos visszhangjuk támadt. Tanulságait levonta a kormány is. A belügyminiszter a főispánhoz

(kisparaszt, mezőgazdasági munkás), 2 kisiparos, 2 értelmiségi, 1 alkalmazott. Az 5 póttagjelölt foglalkozás szerinti megoszlása: 2 földműves, 2 kisiparos, 1 kereskedő. Lásd: Theuerkauf Gyula visszaemlékezését.

⁶⁸ DÁL. 199/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A főispán jelentése a belügyminiszternek. Hajdúnánáson a választók száma 5241 volt, és ebből 2247 leszavazott, nem szavazott 2994 választó. Lásd uo.

⁶⁹ Várospolitikai Szemle, 1931. dec. 10.

⁷⁰ DÁL. 199/1931. Főispán elnöki bizalmas iratai. A belügyminiszter levele Hajdú vármegye főispánjához.

⁷¹ Uo. A főispán jelentése a belügyminiszternek. Szerző kiemelése. A jelentést idézi még Siklós András, lásd: Földmunkás és Szegényparaszt mozgalmak . . . II. köt. 846. l.

december 5-én intézett szigorúan bizalmas körrendeletében fogalmazta meg a Szociáldemokrata Párt vidéki szervezkedésével szemben követendő politikája alapelveit. „Egyenesen nemzeti érdek — írta — a mai viszonyok között *megmenteni a falut az annak lelkét megmételvező tanoktól*, azért minden törvényes eszközzel oda kell hatni, hogy az állam és társadalom rendje ellen irányuló ily szándék megakadályoztassék. Sőt, ahol arra a törvény módot ad, a *büntető hatalom erejével* is el kell járni.”⁷² A belügyminiszter rendelkezésének a legszigorúbb titoktartását követelte. A körrendelet e titkos kezelése a Szociáldemokrata Párt szervezkedési szabadsága látszatának megőrzésére törekedett ugyan, lényegében azonban hatályon kívül helyezte a belügyminiszter 1929 végén született, a szociáldemokrata pártszervezetek megalakulásának engedélyezését elrendelő elvi döntését.

A rendelet kiadása után a megyében és országszerte fokozódott a Szociáldemokrata Párt vidéki szervezeteinek üldözése.⁷³ Balmazújvároson a csendőrörs a párthelyiséget állandóan figyelte, s 1932 márciusában engedély nélkül tartott gyűlésezés miatt nem kevesebb, mint 22 esetben tett feljelentést.⁷⁴ Hajdúhadházon a rendőrség szintén fokozottabb megfigyelés alá vonta a párthelyiséget. Ennek következményeként a helyi szervezet vezetője és 19 társa ellen a rendőrkapitány azzal az ürüggyel indított kihágási eljárást, hogy a párthelyiségben klubszerű élet folyik.⁷⁵ Hajdúnánáson a pártszervezet vezetői ellen izgatás címen azért indítottak eljárást, mert úgy nyilatkoztak, „hogy az inségakció céljait szolgáló búza szemetes, silány minőségű”.⁷⁶ A hajdúnánási rendőrkapitányság vezetője 1932. január 13-án kelt határozatában tovább korlátozva a pártszervezet működését, elrendelte, „hogy a *párthelyiségben semmiféle egyesületi*, a tagoknak szórakozást is nyújtó klubszerű működést ne fejtsenek ki”.⁷⁷ A párthelyiségben e határozat szerint csupán hetenként háromszor, pontosan meghatározott időben tarthattak hivatalos órákat. Így akarták korlátozni a pártiroda mindennapos állandó nyitva tartását és azt, hogy „benne sokszor tömegnek látszó társaság” tartózkodik. 1932. február 23-án a Szociáldemokrata Párt helyiségében sokan gyűltek össze, ezért a rendőrség 32 személy ellen indított engedély nélküli gyűlésezés címen kihágási eljárást.⁷⁸ A hatóságok az 1931—32-es inségakciót is politikai üldözésre használták fel. A falusi jegyzők a pártszervezet tagjait kizárták az akció-

⁷² DÁL. 57/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. Belügyminiszter 9078/1931. VII. Res. számú körrendelete a főispánoknak. Szerző kiemelése. A körrendeletre utal még Siklós András, lásd: i. m. 847. l.

⁷³ Az MSZDP 1931 decemberében tartott XXVIII. kongresszusán a vidéki küldöttek tiltakoztak a falusi szervezetek üldözése miatt. A Szociáldemokrata Párt vezetőségének a munkásosztályt, a szegényparaszságot, az egész országot átfogó politikai harcra kellett volna szólítania a veszélyeztetett pártszervezetek megvédésére. A kongresszuson elfogadott határozat azonban mindössze csupán általánosításokra korlátozott nyilatkozatot tett: „Induljon meg tehát országszerte az országban a toborzó munka. Alakuljon minden faluban szociáldemokrata pártszervezet” — hirdette. Lásd: PI. MSZDP. kongresszusok, 1931.

⁷⁴ PI. Archivum. BM. VII. Res. iratok, 1932—4—4643. A központi járás főszolgabírájának jelentése a belügyminiszternek.

⁷⁵ DÁL. 85/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúhadházi kapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

⁷⁶ DÁL. 25/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúnánási rendőrkapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

⁷⁷ A hajdúnánási rendőrkapitányság 27735/1931. sz. véghatározata. Szerző kiemelése. (Egyéni gyűjtés.)

⁷⁸ DÁL. 60/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai.

ból.⁷⁹ Így például „Tiszacsegén a liszt kiosztáson, a mi táborunkat többnyire elkerülték és kihagyták az inségakcióból”, panaszolta egyik párttag országos vezetőséghez intézett levelében. Józsán hasonló helyzet uralkodott, inségmunkában szociáldemokrata párttag nem dolgozhatott.

A Szociáldemokrata Párt szervezkedésének ellensúlyozására az ellenpropaganda eszközeit is fokozottabban igénybe vették. Nádudvaron például 1932 januárjában mintegy 100 taggal, azzal a céllal alakítottak *katolikus olvasókört*, hogy „a szocialista izgatás elől — a nemzetvédelmi jelentés szerint — a népkörből minél több embert próbáljanak elvonni”.⁸⁰ Szomjas Gusztáv volt főispán kezdeményezése hasonló céllal a „gazdálkodókat” akarta országos *gazdaszövetségbe* tömöríteni.⁸¹ Az uralkodó osztály megyei vezetői sem a nádudvari katolikus olvasókört, sem a hajdúnánási gazdaszövetség szervezését nem tartották elegendőnek, ezért egyre erősödött körükben az a törekvés, hogy a *Kisgazdapártot* használják fel a Szociáldemokrata Párt ellensúlyozására. A nemzetvédelmi helyzetjelentés vélekedése szerint „talán még *Gaál Gaston pártja némi sikerrel felvehetné a versenyt a Szociáldemokrata Párttal szemben*”. Igen jellemzően azonban ez is úgy vélte, hogy „ha mereven ragaszkodnak az egységes párt uralmához, több mint valószínű, hogy a Szociáldemokrata Párt nemcsak a munkásságot (mezőgazdasági munkásság — T. G.), hanem a kisgazda társadalmat is teljes egészében be tudja szervezni táborába”.⁸²

Hasonló következtetésre jutott a hajdúnánási rendőrkapitányság vezetője is, amikor megállapította, hogy „a kisgazdapártban látják leginkább a vonzóerőt arra, hogy a Szociáldemokrata pártot letörjék és a pillanatnyilag megtevesztett kisgazdákat és földmunkásokat a szociáldemokrata pártból vissza tartóztassák”.⁸³

A Szociáldemokrata Párt vidéki szervezeteinek fokozottabb üldözése 1931 végétől országos jelenségnek tekinthető. 1932 tavaszáig azonban — ha fokozottabban üldözve és korlátozva is — megtűrték a párt falusi szervezeteit. 1932 áprilisában azonban fordulat következett be az MSZDP vidéki szervező munkájában.

1932 tavaszán a szegényparaszság helyzete a gazdasági válság erősödő hatására még rosszabbá vált. A szociáldemokrata szervezetekbe tömörülő parasztok a növekvő üldözések dacára sem adták fel súlyosbodó életkörülményeik között némi reményt nyújtó szervezeteiket. A kormány e pártszervezetekbe tömörülő paraszság forradalmi szellemétől, e szervezetek esetleges ellenállásra ösztönző hatásától való féltelme miatt elhatározta, hogy a Szociáldemokrata Pártot kiszorítja faluról. A Szociáldemokrata Párt vezetőségét a kormány állásfoglalása 1932 március végén válaszút elé állította. A párt jobboldali vezetői a békés megoldás felé hajlottak, számolva azonban a munkásság és paraszság elkeseredett hangulatával, a tömegek nyomására *1932 április 7-re* félórás általános munkabeszüntetést és memorandumok átadását határozták el a helyi hatóságok és a kormány számára.⁸⁴ A Szociáldemokrata

⁷⁹ Lásd: Népszava, 1932. jan. 31. és PI. Archivum. Szociáldemokrata Párt titkárságának vidéki levelezése. „Józsá.”

⁸⁰ DÁL. 27/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. Nemzetvédelmi helyzetjelentés.

⁸¹ DÁL. 25/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai.

⁸² DÁL. 27/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. Szerző kiemelése.

⁸³ DÁL. 7/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai.

⁸⁴ Földmunkás és Szegényparaszt mozgalmak... II. köt. 841–842. l. A memorandum a többi között követelte az általános titkos választójog bevezetését, az egyesülés és szervezkedés szabadságának biztosítását, a statárium megszüntetését, a hitbizományi, egyházi és magán nagy-

Párt vezetősége az 1932. április 7-i félórás általános munkabeszüntetést nem harcos megmozdulásnak, hanem, a párt politikájának szellemében, törvényes, „túlzásoktól” mentes békés megnyilvánulásnak szánta, ezért nem érthette el célját. Az április 7-i tüntetés ugyanis nem érte készületlenül a magyar uralkodó osztályokat. A kormány és a helyi hatóságok ismerték a vidék politikai hangulatát, tisztában voltak azzal, hogy az adott helyzetben egy békésnek meghirdetett megmozdulás is harcos tüntetésbe nőhet át, ezért megtették óvintézkedéseiket. Április 5-én betiltották a Népszavát, a rendőrséget, csendőrséget az egész országban készségbe helyezték.

Az április 7-i tüntetések a megyében sem érték váratlanul a hatóságok képviselőit. A falusi pártszervezetek vezetőit a helyi közigazgatási szervek beidéztek és figyelmeztették őket a memorandum átadásával járó esetleges mozgalmak következményeire.⁸⁵

A megye területén a hatóságok közbelépése miatt csupán Hajdúhadházon, Hajdúnánáson, Balmazújvároson és Debrecenben adták át kisebb-nagyobb tömegmegmozdulás kíséretében a közigazgatási hatóságok vezetőinek a Szociáldemokrata Párt követeléseit.⁸⁶

Ezek közül országos viszonylatban is kiemelkedő jelentőségű volt a balmazújvárosi tüntetés. Ez — a többiekhez hasonlóan — békésnek indult, de a csendőrség brutális beavatkozása következtében harcos megmozdulássá, tragikus események sorává vált. A csendőrség lóhátról, kivont karddal rohamozta meg a felvonuló tömeget. A tüntetők viszont kővel dobálták meg a csendőröket. Ekkor hangzott el a csendőrparancsnok sortüzet megnyitó vezényszava. A fegyverhasználat következtében Papp György meghalt, többen pedig mesebesültek.⁸⁷

A Népszava betiltása, a balmazújvárosi sortűz és más események azt mutatták, hogy a kormány az erőszaktól sem rettent vissza azért, hogy elnyomja a szegényparasztság szervezkedését. Az áprilisi események fordulatot jelentenek a Szociáldemokrata Párt vidéki mozgalmában, mivel a kormány a megalkuvó pártvezetőség segítségével fokozatosan kiszorította a pártszervezeteket faluról.

birtokok felosztását stb. A memorandum lényegében Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai életének polgári demokratikus átalakulását kívánta, s ezt a Szociáldemokrata Párt vezetősége az *ellenforradalmi rendszer viszonyai* között békés, törvényes úton megoldhatónak vélte. A memorandum szövegét lásd: DÁL. 72/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai.

⁸⁵ A központi járás főszolgabírája elégedetten számolt be a főispánnak közbelépése sikeréről. Ennek következtében Egyeken, Józsan, Tégláson, Vámospércsen elálltak a memorandum átadásától. Lásd: DÁL. 79/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai.

⁸⁶ Hajdúhadházon 1500 főnyi tömeg kísérete mellett adták át a Szociáldemokrata Párt memorandumát. Az összegyűlt tömeg „Munkát, kenyeret” követelt. A rendőrség csak erélyes közbelépéssel (5 személyt letartóztattak) tudta őket szétosztatni. Hajdúnánáson a városháza előtti téren több, mint ezren gyűltek össze. A rendőrség előre kidolgozott terv szerint készült fel a tüntetésre, azonban nem avatkozott az eseményekbe, attól tartva, hogy közbelépése „minden bizonnyal” állapította meg a rendőrkapitány — ellenállással vagy fenyegető magatartással találkozott volna”. Debrecenben mintegy ezer munkás néma tüntetése mellett nyújtotta át a Szociáldemokrata Párt küldöttsége a memorandumot a város polgármesterének. A rendőrséget itt is teljes készenlétbe helyezték, azonban összetűzésekre nem került sor. Lásd: DÁL. 63/1932, 80/1932, 82/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai.

⁸⁷ A balmazújvárosi tüntetés részletes leírását lásd: Nagy Sándor: Az 1932-es balmazújvárosi tüntetés. Alföld, 1955. 9—10. sz.

*Az MSZDP vidéki szervező munkájának megtorpanása
és fokozatos visszavonulása faluról*

A kormány az április 7-i események után a korábbihoz képest is határozottabb intézkedéseket tett a Szociáldemokrata Párt faluról történő kiszorítására. Céljuk megvalósítására tárgyalásokat folytattak a Szociáldemokrata Párt vezetőségével a Népszava hangjának mérséklését és a párt vidéki szervező munkájának korlátozását kívánva, majd minden addigit felülmúló mértékben fokozták a Szociáldemokrata Párt falusi szervezeteinek üldözését. A párt vezetőségével folytatott tárgyalások eredményeként a belügyminiszter 1932. április 19-től hatályon kívül helyezte a Népszava megjelenését és terjesztését megtiltó határozatát. A miniszter erről az intézkedésről április 18-i körrendeletében értesítette a főispánokat. „Ezen intézkedésem — mondotta eljárását magyarázva — nem jelenti azt, hogy a Népszava, s általában a *szociáldemokraták* propagandisztikus *tevékenységével szemben* álláspontom megváltozott volna, illetőleg ezen tevékenység ellensúlyozására a *jelenlegitől eltérő eljárást kívánnék vidéken.*”⁸⁸

A Szociáldemokrata Párt vezetősége a Népszava újbóli megjelenésével kapcsolatban közölte: „Itt vagyunk!” című vezércikkében azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy a kormány a Népszava megjelenésének és terjesztésének jogát engedmények nélkül adta vissza. „Olvasóinknak és előfizetőinknek be kell jelentenünk — írták —, hogy a kormány természetesen minden feltétel nélkül vonta vissza azt a tilalmat, amely a Népszava megjelenését lehetetlenné tette.”⁸⁹ Állításuk nem felel meg a valóságnak. E cikkben maga a Népszava közölte ugyanis a belügyminiszter nyilatkozatát is, amely szerint: „a kormány a Népszava megjelenését abban a reményben engedélyezte, hogy az *izgatások, amelyek szociáldemokrata részről a parlamentben és a sajtóban, valamint a vidéki agitációkban folyamatban voltak, megszűnnek.*”⁹⁰ A belügyminiszter tehát feltételhez kötötte a Népszava újbóli megjelenését, a Szociáldemokrata Párt vezetősége pedig megígérte: mérsékli a Népszava cikkeinek hangját és nem folytat vidéken intenzív szervező munkát.⁹¹

Maga a belügyminiszter adott tájékoztatást a Népszava újbóli megjelenésével egyidőben a szociáldemokrata vezetőkkel a párt vidéki propagandájával és agitációjával kapcsolatos tárgyalásokról.⁹² E tárgyalások előkészítése során s azok lezárása előtt megfelelő tájékozódásra törekedve utasította a főispánokat, hogy 8 napon belül adjanak jelentést a szociáldemokrata pártszervezetek helyzetéről a következő szempontok alapján:

1. A szociáldemokratáknak az agrárvidéken levő pártszervezetei előrelát-hatólag a közeljövőben milyen működést fognak kifejtteni?

⁸⁸ DÁL. 82/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A belügyminiszter 1932. ápr. 18-i körrendelete a főispánokhoz. Szerző kiemelése.

⁸⁹ Népszava, 1932. ápr. 19.

⁹⁰ Uo. Szerző kiemelése.

⁹¹ A Népszava hangjának megváltozását, a Szociáldemokrata Párt vezetőségének megalkuvó politikáját gyorsan észrevették a munkásosztály legjobb képviselői. Április végén röpirat jelent meg Madzsar József tollából: „Mi történt a Népszavával” címen. A röpirat helyesen állapította meg: „a Népszavát a szociáldemokrata párt vezetői azzal az elkötelezéssel kapták vissza, hogy *lojálisabb és mérsékeltbb lesz a hangja.*” Népszava, 1932. ápr. 26-án „Az osztályharc hiénái” című cikkében említi meg a röpiratot. A cikk egyben azt mutatja, hogy a Népszavában *erősödnek* a kommunistaellenes megnyilatkozások. Lásd még: Népszava, 1932. szept. 16., 20-i számain stb.

⁹² DÁL. 88/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai.

2. A Népszava újbóli megjelenése óta fokozódott-e, avagy lanyhult a szociáldemokrata szervezetek működése?

3. Agitációjuk hangja a régi-e, vagy pedig mérséklődött?

4. Megnyilvánultak-e a meglevő pártszervezetek további kiépítésére, vagy új pártszervezetek megalakítására irányuló törekvések olyan helyeken, ahol addig ilyenek nem voltak?

A kormány és a Szociáldemokrata Párt vezetősége között 1932 áprilisában folyó tárgyalásokról nem maradtak meg feljegyzések. A belügyminiszternek a főispánokhoz tájékoztató végett intézett fenti kérdései azonban arra is mutatnak, hogy a Népszava újbóli megjelenését a vidéki szociáldemokrata pártszervezetek működésének csökkentéséhez, agitációjuk mérsékléséhez kötötték. Az áprilisi tárgyalásokon tehát a Népszava hangjának mérséklését a vidéki pártszervezetek tevékenységének csökkentésével *lényegében* aktív működésük megszüntetésével kapcsolták össze. A belügyminiszter ennek betartását kívánta ellenőrizni a főispánok útján. De nem csupán ellenőrizte, hanem — amint azt látni fogjuk — hatósági szervei segítségével *minden rendelkezésre álló eszközzel* be is tartatta. A körrendelet kiadását követően a főispánok az addigtól rendszeresebben tájékoztatták a minisztert a vidéki szociáldemokrata szervezetek helyzetéről, tevékenységéről. Ennek alapján a megyében is figyelemmel tudjuk követni a falusi pártszervezetek további sorsát a Szociáldemokrata Párt vezetőségével folyó tárgyalások után. A főispán a belügyminiszter áprilisi körrendeletére válaszoló jelentéséből megállapíthatjuk, hogy a Hajdú megyében 1932 tavaszáig megalakult pártszervezetek még fennállottak, sőt több pártszervezet tevékenysége (Hajdúnánás, Hajdúhadház, Hajdúdorog stb.) az olesó Népszava agitáció következtében és május 1-re való felkészülés során még fokozódott. Néhány pártszervezet működésében azonban (Hajdúszoboszló, Hajdúböszörmény) lanyhulás mutatkozott, Balmazújvároson pedig a párthelyiséget az április 7-i tüntetés után a csendőrség bezáratta, de a pártszervezet tevékenysége teljesen nem szűnt meg.⁹³

A felméréseket követő időszakban — 1932 második felétől — a Szociáldemokrata Párt vidéki szervezetei rohamosan meggyengültek, működésük fokozatosan megszűnt. Az országos pártvezetőség nem fejtett ki számottevő tiltakozást a vidéki pártszervezetek üldözése miatt. A párt vezetőinek beszédeiben, megnyilatkozásaiban — leszámítva néhány szárnalmas parlamenti interpellációt — nem esett szó a falusi mozgalom helyzetéről és a Szociáldemokrata Párt e kérdésben elfoglalt álláspontjáról.

Hajdúnánáson 1932. november 6-án a Szociáldemokrata Párt számos vezetőségi tagjának részvételével törvényhatósági beszámoló gyűlést tartottak. A beszámolóban Győrki Imre a Szociáldemokrata Párt általános követeléseit hangsúlyozta. A magasabb munkabékekről, igazságos földreformról, az adók csökkentéséről, demokratikus szabadságjogok biztosításáról beszélt. Előadásában azonban nem tett említést a Szociáldemokrata Párt falusi mozgalmáról, a vidéki pártszervezetek üldözéséről és a Szociáldemokrata Párt vezetőségének ezzel kapcsolatos álláspontjáról.⁹⁴

⁹³ DÁL. 50/1932, 102/1932, 105/1932, 108/1932, 109/1932, 110/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúnánási, hajdúszoboszlói, hajdúböszörményi, hajdúhadházi rendőrkapitányságok vezetőinek helyzetjelentései. A központi és püspökladányi járás fősolgabírájának jelentései.

⁹⁴ DÁL. 242/1932. A főispán elnöki bizalmas iratai. A törvényhatósági beszámoló gyűlésen az országos vezetőség képviselőiben részt vettek: Peyer Károly, Weltner Jakab, Farkas István, Kéthly Anna, Győrki Imre és mások.

Hajdúböszörményben 1933. június 25-én tartott gyűlést a Szociáldemokrata Párt. Itt Kabók Lajos az általános választójog kivívásáról, az egyesülési, gyülekezési és sajtószabadság biztosításáról, a földreform szükségességéről és a Gömbös-kormány politikájáról beszélt. Az egyesülési és gyülekezési jog követelésénél azonban ő sem tért ki a Szociáldemokrata Párt vidéki mozgalmára, a falusi pártszervezetek működési feltételeinek biztosítására.⁹⁵

Debrecenben 1933. július 9-én a munkásotthonban országos vezetők részvételével tartották meg a Szociáldemokrata Párt képviselői beszámoló gyűlését. A gyűlésen — ahol egyébként 16 község küldöttei is jelen voltak — ismételten hallgattak a falusi mozgalom helyzetéről, a szegényparasztság szervezkedési lehetőségéről és a Szociáldemokrata Párt vezetőinek ezzel kapcsolatos véleményéről.⁹⁶

Az e gyűléseken elhangzott beszámolók is azt mutatják, hogy a párt vezetői a viszonylagos legalitás és néhány képviselői mandátum ellenében hajlandók voltak lemondani a parasztság szervezéséről. Az áprilisi tárgyalások szellemében ellenállás nélkül tudomásul vették a Szociáldemokrata Párt kiszorítását faluról. Nem kísérelték meg a munkás és szegényparaszti tömegek mozgósítását a brutális üldözésekkel szemben a falusi pártszervezetek megvédésére. A vidéki pártszervezeteket magukra hagyták, azok a hatósági szervekkel vívott egyenlőtlen küzdelemben véreztek el.

A Szociáldemokrata Párt vezetőivel folytatott tárgyalásokkal egyidőben 1932 áprilisától minden addigit felülmúló mértékben országszerte fokozódott a falusi pártszervezetek üldözése. A legféktelenebb üldözés Hajdú-Bihar, Szolnok, Szabolcs, Borsod és Moson megyékben folyt.⁹⁷ Hajdú vármegye 1932 áprilisában tartott kisgyűlésén báró Vay László főispán nyíltan kijelentette: „A kormány elég erős, hogy a szociáldemokrácia falun folytatott munkáját lehetetlenné tegye. A kormány a legerélyesebb eszközökhöz folyamodott, hogy a felelőtlen elemek falun folytatott munkáját lehetetlenné tegye.”⁹⁸

A megye minden olyan helységében, ahol szociáldemokrata szervezet működött, folyt a pártszervezetek üldözése. Ezek közül a legerősebb, legbrutálisabb formában a balmazújvárosi pártszervezet ellen léptek fel. A szervezet bűntörvényszéki elhurcolta. A Népszavát nem engedték az előfizetőknek kézbesíteni, árusítóját arra kényszerítették, hogy a lapot a csendőrségnek szolgáltassa be. A balmazújvárosi pártszervezet üldözését az egyik szemtanú a következőképpen jellemezte: „Turnusokban negyven-ötven embert lécitáltak fel a csendőrök a városházára... Legalább 100—150-re tehető a bántalmazottak száma. A terror, a megfélemlítés azonban olyan nagy, hogy az emberek félnek panaszkodni, eltagadják az ütlegeteket, a kapott sérüléseket és külsérelmi nyomokat... Megindul a megdolgozás, a megfélemlítés, a terror abban az irányban, hogy kb. 1300 tagot számláló pártszervezet egyes tagjait külön-külön egyenként a pártból való kilépésre kényszerítsék.”⁹⁹ A balmazújvárosi tüntetés résztvevői és szervezői ellen eljárást indítottak. Az ügyészség 207 ember ellen nyújtotta be

⁹⁵ DÁL. 158/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúböszörményi rendőrkapitányság vezetőjének jelentése.

⁹⁶ DÁL. 169/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai. A debreceni rendőrkapitányság vezetőjének jelentése. A debreceni gyűlésen az országos vezetőség képviselőitében többek között megjelentek: Propper Sándor, Kertész Miklós, Reisinger Ferenc, Györki Imre.

⁹⁷ Az MSZDP vezetőségének és parlamenti csoportjának XXIX. évi jelentése...

⁹⁸ Debreceni Független Újság, 1932. ápr. 12. Szerző kiemelése.

⁹⁹ Népszava, 1932. ápr. 28. Továbbá az MSZDP vezetőségének és parlamenti csoportjának XXIX. évi jelentése... Szerző kiemelése.

tiltott gyűlés és felbújtó tevékenység címén a vádiratot.¹⁰⁰ A balmazújvárosi párt-szervezet ellen a hatóságok ily módon valóságos hajtóvadászatot rendeztek, hogy végérvényesen lehetetlenné tegyék működését. A csendőrség atrocitásai a megye többi községében is folytak. Tiszacsegén, Püspökladányban, Egyeken stb. Tiszacsegéről ifj. Bucsei Péter így írta meg az ellene elkövetett erőszakos-ságot; „Fülöp törzsőrmester először több ízben arcul ütött, Czinege törzsör-mester rögtön utána gyomron vágott, hogy elestem és neki estem a fálnak. Sírtam, kiabáltam, jajgattam, azonban reámordítottak, hogy hallgassak és valami ruha-darabbal igyekeztek a számat betömni, hogy ne hallják meg kint a kiabálásom. Azután a hajamnál fogva húztak fel a földről, miközben ütöttek, rugdosták a hátamat.”¹⁰¹ Püspökladányban a pártszervezet kérését, működésének engedélye-zésére a főszolgabíró nem vette tudomásul. A bejelentés időpontjától kezdve a csendőrök a szervezet tagjait otthonukban állandóan zaklatták. A pénztáros laká-sát feldúlták, majd bekísérték a csendőrségre és összeverték.¹⁰² Egyeken a párt-szervezet tagjai ellen szintén sorozatos csendőri erőszakot alkalmaztak. A csend-őrség eljárása miatt — Szeder Ferenc panasza nyomán — formális vizsgálatot tartottak. „A csendőrparancsnok azonban — a főispán jelentése szerint — az őrs két emberét bizonyítékok hiányában felmentette.”¹⁰³ 1932. május 1-re a megyében a hatóságok fokozott készültséget rendeltek el. A csendőrséget mindenütt megerősítették. Hajdú és Bihar megyék útjait elálalta a csendőrség és visszaterelték azokat, akikről feltételezték, hogy a debreceni munkásotthon-ban tartandó május 1-i ünnepségen akarnak résztvenni. A kora reggeli órák-ban a falvakban őrizetbe vették a pártszervezetek vezetőit. Közhírré tették, hogy a helységeket engedély nélkül elhagyni nem szabad. Ily módon május 1-én a megyében valóságos ostromállapotot teremtettek.¹⁰⁴

A csendőrségi brutalitásokkal egyidőben fokozódott a pártszervezetek veze-tőinek céltudatos üldözése, megfélemlítése is. Hajdúnánáson Theuerkauf Gyula, a pártszervezet vezetője ellen állami és társadalmi rend felforgatására irányuló izgatás címén emeltek vádat és ítélték el egy hónapra fogházra, csupán azért, mert állítólag az egyik külföldi állampolgárt jelentkezési kötelezettségének el-mulasztására szólította fel. A hajdúnánási rendőrkapitány főispánhoz küldött jelentésében maga is beismerte, hogy Theuerkauf Gyula ellen nem sikerült ugyan bizonyítékokat szerezni, de a városban uralkodó feszült politikai hangulat miatt „a példamutatás kedvéért Theuerkaufot őrizetbe kellett helyezni”.¹⁰⁵ Hajdúhadházon a pártszervezet vezetője ellen tiltott gyűlésezés címén ismétel-ten eljárást indítottak és két havi börtönre ítélték. Ily módon — jelentette a rendőrkapitány a főispánnak — „Bánhegyesi Kálmán agitációja teljesen meg lesz akadályozva, mert a mai napra a debreceni királyi ügyészség behívta két hónapi elzárás büntetésének letöltése végett”.¹⁰⁶ Hasonló módon üldözték a párt-szervezetek vezetőit Hajdúdorogon, Nádudvaron, Vámospercsen és másutt.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Nagy Sándor: Az 1932-es balmazújvárosi tüntetés.

¹⁰¹ Az MSzDP vezetőségének és parlamenti csoportjának XXIX. évi jelentése ...

¹⁰² Népszava, 1932. ápr. 20.

¹⁰³ DÁL. 156/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. Szeder Ferenc országgyűlési képviselő panasza az Egyek községben elkövetett csendőri brutalitások miatt.

¹⁰⁴ Népszava, 1932. máj. 4.

¹⁰⁵ DÁL. A debreceni ügyészség iratai. 1932—B—2265. Szerző kiemelése.

¹⁰⁶ DÁL. 105/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúhadházi rendőrkapitányság vezetőjének jelentése.

¹⁰⁷ Lásd: Népszava, 1932. máj. 20. DÁL. A debreceni ügyészség iratai 1933—B—2659 és PI. Archivum BM. VII. Res. Iratok 1937—7—5606. A szociáldemokrata párt fokozódó üldözését

Ezek a tények azt mutatják, hogy *az embereket kizárólag meggyőződésük miatt bizonyítékok nélkül zaklatták és megfélemlítésre törekedve ítélték el.* A Szociáldemokrata Párt vidéki szervezeteit ugyan nem rendeleti úton szüntették meg — hiszen formálisan nem tiltották be őket —, hanem a rendőri, csendőri zaklatásokkal, vezetőik állandó megfigyelésével olyan körülményeket teremtettek, amelyek működésüket lehetetlenné tették.

A vidéki pártszervezetek meggyengülésének és faluról történt kiszorulásának folyamata 1932 áprilisától fokozatosan következett be. A vidéki szervezetek nem adták fel egykönnyen a harcot. Több kísérlet történt részükről arra, hogy működésüket folytathassák. Ezt bizonyítják az 1932 júniusi debreceni események, a vidéki pártszervezetek bekapcsolódása a Népszava terjesztéséért folyó agitációba és a decemberi képviselőtestületi választások is. 1932 júniusában a Szociáldemokrata Párt Debrecenben fokozta tevékenységét a munkások és szegényparaszság között. Június 13-án a városban minden építkezés leállott és a munkások a munkásotthonban jöttek össze. Küldöttségek hívták fel a polgármester és a főispán figyelmét arra, hogy teremtsenek munkaalkalmat a nyomorgó munkanélküliek számára. A munkások mozgalma június 22-én tüntetésbe nőtt át.¹⁰⁸ Ezzel egyidőben, főleg június 13 és 20-a között a közeli és távoli községekből százával özönlöttek a vidéki parasztok a munkásotthonba. „A szociáldemokrata párt megmozdulása — ismerte el a városi rendőrkapitány — felkavarta úgy a vidék, mint Debrecen városának a nyugalmát”.¹⁰⁹ Ezekben a napokban a debreceni pártszervezet vezetői rendszeres megbeszéléseket folytattak a munkásotthonban a városi és falusi munkanélküliekkel, ahol arra szólították fel őket, hogy „csak tömeg megmozdulások révén érhető el eredmény” — a kapitalista rendszerrel szemben.

A rendőrség vezetői látva a városi munkások és vidéki parasztok összefogásában rejlő veszélyeket, a debreceni pártszervezet vezetőit megfenyegetve felszólították, hogy a parasztokat haladéktalanul küldjék haza. A karhatalommal való összetűzés következményeitől tartva a debreceni pártszervezet vezetői ugyan hazatérésre szólították fel a falusi lakosságot, de ismételten arra hívták fel a figyelmüket, hogy: csak együttes megmozdulás alapján érhető el eredmények.¹¹⁰

A júniusi események alapján is megállapítható, hogy a debreceni pártszervezet a vidéki szervezeteken keresztül törekedett mozgósítani a parasztságot a helyzetük megjavításáért vívott harcra. Tevékenységük eredményességét mutatja, hogy 1932 június végén Hajdú vármegye alispánja és főispánja a Szociáldemokrata Párt debreceni szervezetét azzal vádolta, hogy „Hajdú és Bihar vármegye egyes községeiben a földmunkásokat arra biztatták, hogy a gazdák által felajánlott munkabérek ne fogadják el”.¹¹¹ 1932 nyarán kísérletek történtek arra, hogy a szociáldemokrata pártszervezetek a mezőgazdasági munkások nagyobb aratási részesedéséért indítsanak harcot. Hajdúnánáson a Szociáldemokrata

jelentette a vidéki szakszervezetek betiltása is. A megyében Hajdúböszörményben, Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón alakultak meg az 1920-as évek elején az Építőmunkás Szakszervezet helyi csoportjai. Ezek működését 1932 végén betiltották. Lásd: DÁL. 249/1932, 276/1932, 50/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai.

¹⁰⁸ DÁL. 180/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A debreceni rendőrkapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Népszava, 1932. júl. 8.

Párt követelte, hogy a mezőgazdasági munkások nem $\frac{1}{10}$ - $\frac{1}{11}$ -ed részért, hanem $\frac{1}{8}$ -ad részért aratnak.¹¹² A munkabérrel elégedetlen mezőgazdasági munkások a Debrecen határában levő Nagyhegyesen — ahol 400 aratómunkás dolgozott — sztrájkba léptek. A sztrájkot a hajdúböszörményi, hajdúhadházi aratók kezdeményezték és csak a csendőrség beavatkozásával törték le, amikor is a kezdeményezőket letaróztatták.¹¹³

A vidéki pártszervezetek 1932 második felében részt vettek a Népszava terjesztéséért folyó agitációban, de ez a tevékenységük is a hatóságok üldözését és zaklatását váltotta ki. A rendőrségi jelentésekből és a Népszava cikkeiből a hajdúszoboszlói, egyeki, hajdúhadházi, hajdúnánási, kabai, nádudvari pártszervezetek ilyen tevékenysége ismert.¹¹⁴ Hajdúszoboszlón a Népszava terjesztését a Szociáldemokrata Párt elveivel egyetértő parasztok vállalták a debreceni pártszervezet utasításai alapján. Hasonló kísérletre másutt is sor került, de a hatóságok a munkát megakadályozták és a Népszava terjesztői ellen eljárást indítottak, a lap árusítására pedig nem adtak engedélyt. Egyeken, Tiszacsegén a csendőrség erőyes közbelépése akadályozta meg az újság terjesztését. Az agitációban résztvevő személyeket nem egyszer megverték, kihágási eljárást indítottak ellenük.

A Szociáldemokrata Párt vidéki szervezeteinek eredményes működésére mutat, hogy a fokozódó üldözések ellenére is több pártszervezet részt vett az 1932 decemberében megtartott képviselőtestületi választásokon, így a hajdúnánási, hajdúböszörményi, püspökladányi, nádudvari és balmazújvárosi szervezet.¹¹⁵ A választások eredménye az egyes községekben és városokban a következőképpen alakult: a Szociáldemokrata Párt Balmazújvároson a szavazatok 30%-át, Nádudvaron 25%-át, Püspökladányban 10%-át, Hajdúböszörményben 17%-át, Hajdúnánáson 13%-át kapta. Ezek az eredmények a vidéki pártszervezetek szívosságát, küzdeni akarását, az egyszerű párttagok szervezeteikhez fűződő ragaszkodását mutatták. Olyan pártszervezetek is részt vettek a decemberi választásokon, amelyek a csendőrség üldözésétől különösen sokat szenvedtek, mint például a balmazújvárosi és püspökladányi.

A vidéki pártszervezetek működéséről nyert értesüléseink 1932 második feléből is azt mutatják, hogy ezek a rájuk nehezedő fokozódó üldözések közepette mindent elkövettek fennmaradásuk érdekében. A szociáldemokrata pártszervezetek faluról éppen a párt egyszerű tagjainak kitartása következtében csak fokozatosan szorultak ki. 1932 végére azonban már megfigyelhető a pártszervezetek nagy mértékű meggyengülése és kiszorulásuk a faluról. Az 1932 decemberi képviselőtestületi választásokon például mindössze 5 pártszervezet, a korábban létrejött falusi pártszervezetek $\frac{1}{3}$ -a vett részt. A Szociáldemokrata Párt majdnem teljes kiszorulása a megye falvaiból 1933-ban következett be. Ez a hatósági szervek üldözése mellett a Szociáldemokrata Párt vezetősége megalkuvó politikájának, a debreceni pártszervezet rohamos meggyengülésének tudható be. 1933 januárjában a debreceni pártszervezet vezetésében bekövetkezett változások az ország egyik legerősebb vidéki pártszervezetének meggyengüléséhez vezettek. A pártszervezetek és vezetőik üldözését nem kerülhette el a debreceni pártszervezet sem. A pártvezetőség Holló János irányításával a szervező és agitációs

¹¹² DÁL 139/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúnánási rendőrkapitányság vezetőjének jelentése.

¹¹³ Debreceni Független Újság, 1932. júl. 12.

¹¹⁴ Lásd: DÁL. 156/1932, 269/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai és Népszava, 1932. dec. 1. sz.

¹¹⁵ DÁL. 39/1934. Főispán elnöki bizalmas iratai. Főispán jelentése a belügyminiszternek.

munkát Debrecenen kívül Hajdú és Bihar megyékre is kiterjesztette, de az országosan kimagasló szerepet betöltő debreceni pártszervezet már hosszabb ideje a belügyminiszter és a főispán figyelmének középpontjába került. Nem nézték jó szemmel a debreceni pártvezetőség tevékenységét, ezért érdekükben állt a pártszervezet irányításának megváltoztatása. Feltehető, hogy az országos pártvezetőség hajlandónak mutatkozott a hatósági szervek elgondolásainak támogatására, mivel Holló Jánost az 1933. január 20-i debreceni szociáldemokrata pártszervezet vezetőségi ülésén — a párt anyagi ügyeinek kezelésében elkövetett mulasztásaira hivatkozva — tisztségétől felmentette.¹¹⁶ A debreceni pártvezetőség vidéki szervező munkájának összefüggő értékelése alapján azonban arra a következtetésre jutunk, hogy a személyi változásokban jelentős szerepet játszott az, hogy a debreceni pártvezetőség, különösen Holló János, a Szociáldemokrata Párt falusi mozgalmában a kormány és az országos pártvezetőség 1932 áprilisi megegyezésének szellemétől sok tekintetben eltérő politikát folytatott. Azaz, őszintén és becsületesen támogatta a vidéki pártszervezeteket és nem akart kivonulni faluról.¹¹⁷

1933 január óta a debreceni pártszervezet életében bekövetkezett változások, személyeskedések és surlódások mögött a *pártvezetés irányának, tevékenységének megváltoztatása* húzódott meg.¹¹⁸ A személyi változások után ugyanis az új pártvezetőség egyrészt nem fejtett ki a vidék felé a korábbihoz hasonló aktív szervező politikai tevékenységet, másrészt a debreceni pártszervezet rohamosan meggyengült. A hatósági szervek, amelyek megkülönböztetett figyelemmel kísérték a Szociáldemokrata Párt debreceni szervezetének tevékenységét, helyzetét, sorozatosan számoltak be fölöttes szerveiknek e pártszervezet nagyarányú meggyengüléséről. Ilyen értelmű tájékoztatást nyújt — 1932 tavaszán — a főispán belügyminiszterhez küldött jelentése is arról adva hírt, hogy „biztos adat szerint

¹¹⁶ Várospolitikai Szemle, 1933. márc. 31.

¹¹⁷ Ebből a szempontból figyelemre méltó utalások találhatók abban a jelentésben, amit a rendőrkapitány a debreceni Szociáldemokrata Párt 1933. január 11-i vezetőségi üléséről készített. A jelentés a rendőrség besúgójának információja alapján készült, aki részt vett a vezetőségi ülésen. Az információ szerint Holló János felszólalt a vezetőségi ülésen és ismertette az Országos Kongresszuson való részvételének körülményeit, s „a szociáldemokrata párt baloldalának éles támadásait a jelenlegi országos pártvezetőség ellen”. Majd elmondotta, hogy hosszabb idő óta a debreceni pártszervezet és elsősorban az ő személye a támadás középpontjába került. Nyíltan feltárta, hogy „a párt ügyeinek intézésével különböző kiadásai merültek fel, amelyeknek révén adósságokba keveredett, és így nem tud elszámolni kb. 3000 Pengő összeget kitevő Népszava előfizetési díjról, ezenkívül nem tudja visszafizetni a Munkás Banktól felvett 1000 Pengő kölcsönt”. Ez a körülmény alkalmas volt Holló János lejáratására és elmozdítására. Kétségtelen azonban, hogy a Szociáldemokrata Párt falusi szervező munkájában kimagasló szerepet játszott. Lásd: DÁL. 13/1933. Főispán elnöki bizalmas iratait. U1. az MSZDP. 1933. évi kongresszusáról készített jegyzőkönyv nem maradt fenn.

¹¹⁸ Az 1933. jan. 11-i vezetőségi ülésen és ezt követően a debreceni pártszervezetben éles viták, surlódások voltak. Egyre inkább előtérbe került a vezetésben Gombossy Zoltán jómódú tisztviselő, aki a rendőrségi jelentés szerint „a párt baloldalát akarja magának megnyerni, és így azok segítségével a pártban vezetészerephez jutni”. Ezen a vezetőségi ülésen felszólalt Klein Zsóka azzal vádolta Gombossyt, hogy „a vezetőséget megbuktatni törekszik”. Holló János leváltása után nem szűntek meg a pártszervezetben a nézeteltérések. Az ügyek intézését átmenetileg egy 5 tagú elnökségre bízta, élén Gombossy Zoltánnal. A pártvezetőségben azonban a rendőrség későbbi értesülései szerint is „állandó torzalkodások vannak és a hatalmat mindinkább Gombossy Zoltán igyekszik magához ragadni, célja, hogy a régi vezetőket elmozdítsa vezetői pozíciójából és új embereket akar vezetői pozícióba helyezni”. A belső bajok következménye, állapítja meg a rendőrségi jelentés, hogy „jelenleg a szociáldemokrata párt *kifelé képtelen a legkisebb erőkifejtésre is*”. A személyi változások tehát nem erősítették, hanem rendkívül meggyengítették a Szociáldemokrata Párt debreceni szervezetét. Lásd: DÁL. 13/1933, 115/1933. Főispán elnöki bizalmas iratait.

a pártszervezetnek csak 232 olyan tagja van, akik fizetik a párttagsági díjat”, holott korábban kb. 3000 tagja volt.¹¹⁹ A debreceni rendőrkapitány is arra hívta fel az illetékesek figyelmét, hogy „a szociáldemokrata párt júniusban is teljes tespedésben volt és belső bajaival küzdött”.¹²⁰ Egy későbbi rendőrségi jelentés szintén úgy jellemzi a pártszervezetet, mint amelyik „régie erejének visszaszerzésére meddő erőfeszítéseket próbál meg, sikertelenül”.¹²¹

Ezek az események a Szociáldemokrata Párt falusi szervező munkája és tevékenysége számára azzal a következménnyel jártak, hogy a debreceni pártszervezet, amely korábban olyan aktív szerepet játszott a vidéki szervező munkában, a továbbiakban ilyen irányú tevékenységet nem fejtett ki. A pártvezetőségben bekövetkezett változások után az első nyilvános gyűlést a Szociáldemokrata Párt május 1-én tartotta, de a rendőrkapitány is elismerte, hogy Győrki Imre beszédét „teljesen letompított beszédmodorban” tartotta.¹²² A debreceni pártszervezet meggyengülésével egyidőben, 1933-ban a vidéki pártszervezetek többsége sem fejtett ki tevékenységet. A jelentések több pártszervezet felbomlásáról, működésének megszűnéséről adnak hírt. Hajdúszoboszlón — a rendőrkapitány jelentése szerint — a pártélet alábbhagyott, helyiségüket feladták, s a párt hangadóbb tagjai nyilvánosan nem jöttek össze.¹²³ A központi járás Vámospércs községében 1933-ban a közigazgatási és csendőri szervek zaklatása miatt a pártszervezet működését beszüntette.¹²⁴

A főispánnak a belügyminiszterhez intézett — 1933 harmadik negyedévi — jelentése szerint, 1933 nyarán a központi járásban, a püspökladányi járásban, valamint Hajdúszoboszló város területén aktív, működő szociáldemokrata pártszervezet nem volt.¹²⁵ 1933-ban a főispán és rendőrségi jelentések csak a hajdúnánási és hajdúböszörményi pártszervezetekről tesznek említést.

A közigazgatási és rendőri zaklatások következtében azonban Hajdúnánáson, 1933 tavaszától a Szociáldemokrata Párt nem fejtett ki a korábbihoz hasonló aktív tevékenységet, és helyiségeit is kevesen látogatták.¹²⁶ A főispánnak a belügyminiszterhez intézett jelentése is megállapítja: Hajdúnánáson a szociáldemokrata párt működése határozottan ellanyhult.¹²⁷ E pártszervezet meggyengülésére utalnak a későbbi rendőrségi jelentések is.¹²⁸ Hajdúböszörményben a Szociáldemokrata Párt működése szintén ellanyhult. E pártszervezet részben a Kisgazdapárt nagy befolyása miatt nem képviselt komoly, szervezett erőt, részben pedig azért, mivel annak vezetése 1932-ben anyagilag kiegyensúlyozott körülmények között élő paraszt kezébe került, aki „a mérsékelt irányzatot képviseli és a szélsőséges elemeket a pártból kizárja” — állapította meg a rendőrkapitány a főispánhoz küldött jelentésében. A korabeli forrásokra támaszkod-

¹¹⁹ DÁL. 142/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai.

¹²⁰ DÁL. 174/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai.

¹²¹ DÁL. 195/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai.

¹²² DÁL. 102/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai.

¹²³ DÁL. 138/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúszoboszlói rendőrkapitányság vezetőjének jelentése.

¹²⁴ DÁL. 119/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai.

¹²⁵ DÁL. 491/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai. Főispán jelentése a belügyminiszternek.

¹²⁶ DÁL. 136/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúnánási rendőrkapitányság vezetőjének helyzetjelentése.

¹²⁷ DÁL. 119/1933. Főispán elnöki bizalmas iratai.

¹²⁸ DÁL. 102/1932. Főispán elnöki bizalmas iratai. A hajdúböszörményi rendőrkapitányság vezetőjének jelentése.

va tehát megállapíthatjuk, hogy Hajdú megyében 1933 végére a szociáldemokrata szervezetek majdnem teljesen kiszorultak faluról.

*

A Szociáldemokrata Párt szervezeteinek gyors kiépülése és tevékenysége a megyében, tagjainak szívós és fáradhatatlan, nem egyszer a fenyegetést és durva tettelegességet elviselő küzdelme a közigazgatási, rendőri és csendőri hatóságokkal szemben, szervezeteik fennmaradásáért, a parasztságban rejlő forradalmi lehetőségeket bizonyítják. A Szociáldemokrata Párt jobboldali vezetősége azonban kihasználatlanul hagyta a kedvező alkalmat a munkás — paraszt szövetség megteremtésére, meghátrált a hatalmi szervek nyomása előtt és megalkudott a kormánnyal a pártnak faluról történő visszavonulásában.

Г. ТОТ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЕНГЕРСКОЙ СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ НА МЕСТАХ В КОМИТАТЕ ХАЙДУ, В ГОДЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Резюме

Автор от конца 1930 до конца 1933 гг. исследует деревенскую организаторскую деятельность Венгерской Социалдемократической Партии в комитате Хайду, доказывая, что в годы экономического кризиса в кругах находящегося в наиболее тяжелом положении бедного крестьянства организаторская работа ВСДП нашла себе положительный отклик и за короткое время появились в провинции местные организации ВСДП. Автор знакомит читателей с развитием и составом деревенских социалдемократических организаций и доказывает, что большинство их членов пришло из рядов бедного крестьянства, надеясь путем организации достичь осуществления земельной реформы и улучшения своего положения. Автор указывает на то, что в создании и в работе местных социалдемократических организаций принимали активное участие бывшие участники революционных событий 1918—1919 гг. в Венгрии. Автор доказывает, что органы власти контрреволюционного режима со всеми средствами и методами старались препятствовать организаторской деятельности ВСДП. При таких условиях принимала участие ВСДП в местных парламентских выборах в 1931 году. Несмотря на препятствующую роль органов власти, до весны 1932 года деревенские органы ВСДП развивались и укреплялись.

В апреле 1932 года в истории деревенских социалдемократических организаций произошел переворот, так как с этого времени правительству удалось при помощи полиции, жандармерии и органов администрации на деле вытеснить Социалдемократическую Партию из деревень. Этому способствовала и соглашательская политика руководителей ВСДП, которые в результате переговоров с правительством без сопротивления приняли преследование деревенских партийных организаций и вытеснение их из деревень. Автор в то же время показывает и то, что в результате оппозиции и боевого духа венгерского крестьянства — несмотря на грубое преследование со стороны органов власти — социалдемократические организации лишь постепенно вытеснялись из деревень.

В конце статьи автор приходит к выводу, что быстрое развитие и деятельность социалдемократических организаций в комитате Хайду, говорит о скрытых революционных намерениях крестьянства. Руководители ВСДП однако оставили неиспользованной возможность создания рабоче-крестьянского союза, препятствуя объединению готовых к борьбе против контрреволюционного режима общественных сил.

G. TÓTH

**LE PARTI SOCIAL-DÉMOCRATE, SON TRAVAIL D'ORGANISATION
ET SON ACTIVITÉ DANS LE COMITAT DE HAJDU
AU COURS DES ANNÉES DE LA CRISE ÉCONOMIQUE**

Résumé

Partant des événements déroulés dans la période allant de la fin de 1936 jusqu'à fin de 1933 l'auteur de l'étude décrit le travail d'organisation et l'activité que le Parti Social-Démocrate de Hongrie déployait à l'époque en question dans le comitat de Hajdu. Il relate que pendant les années de la crise économique le travail d'organisation du Parti reçut un favorable accueil de la part de la paysannerie pauvre se trouvant dans une situation fort grave. Dès lors les organismes locaux du Parti se développèrent rapidement dans la province. L'étude consacre une analyse au développement des organismes social-démocrates ruraux, soumet à l'examen leur structure et finit par constater que le gros de ses adhérents se recrutèrent parmi les paysans pauvres qui s'y associèrent dans l'espoir de pouvoir obtenir l'amélioration de leurs conditions de vie et de réaliser la réforme agraire. L'auteur n'omet pas de remarquer que ceux ayant eu une part active en Hongrie dans les événements déroulés en 1918 et 1919 contribuèrent grandement à l'évolution et au succès enregistrés par les organismes social-démocrates ruraux. L'étude ne manque pas d'accentuer que l'organisation du Parti Social-Démocrate dans la province n'était pas sans se heurter aux mesures de répressions prises par les autorités du régime contre-révolutionnaire. Ce fut dans de pareilles conditions que le Parti se mit à participer aux élections parlementaires fixées pour l'an 1931. Malgré les mesures prohibitives des autorités du régime les organismes social-démocrates ruraux allaient toujours en se renforçant et en se développant.

L'étude souligne dans la suite qu'en avril 1933 un tournant s'observa dans le mouvement rural du Parti Social-Démocrate; successivement à cette date le gouvernement, la police et la gendarmerie agissant à l'unisson contre la Parti Social-Démocrate ce dernier se vit écarté des villages. La politique opportuniste de la direction de parti ne fit qu'accélérer ce processus, direction qui en résultat des négociations entamées avec le gouvernement n'entreprit aucun combat pour empêcher la persécution de ses organismes ruraux, moins encore pour mettre des obstacles à leur bannissement des villages. Cependant l'auteur ne tarde pas à relever que l'attitude oppositionnelle que la paysannerie hongroise témoignait à l'égard du régime contre-révolutionnaire, ainsi que son esprit combatif firent que les organismes social-démocrates — malgré les mesures brutales où avaient recours les autorités — ne furent évincés dans la province qu'au prix de grandes difficultés.

Pour terminer l'auteur de l'étude n'omet pas d'accentuer que le développement rapide et l'activité intense des organismes social-démocrates ruraux témoignent de l'existence des forces révolutionnaires parmi les paysans. Cependant les leaders du Parti Social-Démocrate ne surent utiliser l'occasion qui se présenta pour créer l'alliance des ouvriers et des paysans, fait qu'il n'était pas sans mettre des obstacles aux forces prêtes à lutter contre le régime contre-révolutionnaire.

A feudalizmus kutatásának elméleti kérdései

B. F. Porsnyev új művéről

Lehetséges-e a feudalizmus gazdasági mechanizmusáról szerzett jelenlegi ismeretek alapján összefüggő, tárgyilag megalapozott általánosítást kialakítani? — E kérdésre adandó válasz, ide értve a marxistákat is, két irányzatot feltételez, az egyik irányzat lehetségesnek sőt szükségesnek tartja az elméleti általánosításokat, még abban az esetben is, ha jelenlegi tárgyi ismereteink szükségképpen korlátozottsága következtében az ezerarcú feudalizmus gazdasági mechanizmusáról kialakítható általánosítások nem tökéletesek, mert az elméleti összegezések tökéletlenségük ellenére is ösztönzőleg hatnak a kutatásokra. A kérdésre tagadó választ adók éppen a feudális gazdaság mikrostruktúrájának elmélyült vizsgálatából eredő meglepetések hatása alatt nemcsak ismereteink perifériális hiányosságait, hanem a feudalizmus lényegét illető tökéletlenségét állítják előtérbe. E két irányzat jelentős képviselői tökéletesen tisztában vannak e kétféle felfogás egymásrataltságával, ezért a nyilvánosság előtt és a nyilvánosság kizárásával folyó harcot bátran a követők — korhű kifejezést használva — a „kíséret” hadakozására minden alkalommal kész számos képviselőjére bízhatják. Tehetik ezt azért, mert akár ismerik, akár nem Uznadze D. N. világhírű gruz pszichológus kutatásainak eredményeit az emberi „hozzaállásról”, tisztában vannak a stereotipizálás buktatóival, tapasztalathból tudják, hogy milyen, a szubjektum által nem tudatosított tényezők determinálják a szubjektum magatartását mielőtt még motiválná érdeklődését vagy álláspontját. Tisztában vannak valószínűleg azzal is, hogy a felkészítés a buktatók tudatos leküzdésére a pszichológus és nem a történész feladata. Harcias szellemű követőiket pedig még sem küldhetik vissza az egyetem padjaiba bizonyos hiányosságok pótlására — mert ez figyelmetlenség volna. Igen célszerű volna, ha a kezdő-történészek mielőtt bármiféle témajavaslattal kapcsolatosan véleményt nyilvánítanának, alaposan megismernék az említett pszichológus és Kon I. szovjet szociológus alapvető kutatásait az emberi „hozzaállásról”, de nem haszon nélkül forgathatnák Secord P. F., Backman C. W., Berelson B., Steiner G. A. amerikai szociológusok műveit sem.

Porsnyev B. F. neves szovjet történészt nem kell külön bemutatni a hazai olvasóinknak: köztudomású, hogy a történészeknek azt a típusát képviseli, aki tisztában van az elméleti általánosítások mindenkorai veszélyével s éppen ezért nem utasítja el e nehéz vállalkozások kockázatát. Az alábbi vizsgálódás tárgyát Феодализм и народные массы (A feudalizmus és a népi tömegek). Moszkva, 1964. „Nauka” kiadó c. 517 oldalas műve képezi.

Porsnyev B. F. művének kiinduló pontjaül a marxizmus—leninizmus klasszikusainak, elsősorban Marxnak és Engelsnek gazdaságelméleti munkáit választotta: nem azért, mintha azokban bárki megtalálhatná a feudalizmus politikai gazdaságtanának összefüggő elméleti megalapozását, hanem abból a megfontolásból kiindulva, hogy a kapitalizmus a feudális viszonyok lebontása eredményeként részint a „bontási anyagok” felhasználásával alakult ki. Bizonyos konkrét történeti feltételek között a múltban — akárcsak a jelenben — eltérte a tőle egyébként idegen osztályviszonyok párhuzamos, saját lényeges érdekeit nem sértő létét. A marxizmus klasszikusai tehát a körülmények erejétől hajtva a kapitalizmus politikai gazdaságtanának kidolgozásakor megfogalmazták a feudalizmus politikai gazdaságtanának lényegét is. A hangsúly a lényeg szóra esik, hiszen Nagy Károly korától a XVI—XVIII. századig, Oroszországban 1861-ig, Romániában 1945-ig (ez utóbbi ország feudális jellegének nagy figyelmet szentel a szerző) a feudális viszonyoknak annyiféle változata alakult ki, hogy még a Marx és Engels elméleti tevékenysége után eltelt idő alatt felhalmozódott ismeretek jegyében is csak a feudalizmus politikai gazdaságtanának alapvető ismérveit lehet számbavenni. A kronológiai változatok implikálják a területi különbségeket, mégis hangsúlyozni szeretnénk, hogy Porsnyev professzor egyetemes körképet ad a feudalizmusról, ide értve a nomád és az ázsiai földműves népek körében kialakult feudalizmust is.

Porsnyev fejtegetéseinek második vonalbeli, bár korántsem alárendelt jelentőségű tárgyi-elméleti arzenálját a feudalizmus politikai gazdaságtanának megalapozására irányuló szovjet tanulmányok képezik. A szovjet medieviztika eredményei lehetővé teszik, azok kritikai átrostálása révén, a tárgyalta társadalmi rend alapvető politikai gazdaságtani elveinek összefoglalását. A szerző szüntelenül hangoztatja, hogy műve nem a feudalizmus gazdaság-, társadalom- vagy technikatörténete, bár e tényezők ismerete nélkül lehetetlen politikai gazdaságtannal foglalkozni. Porsnyev művének nemcsak történetelméleti, hanem gyakorlati-elméleti jelentőséget is szán, mivel az Egyenlítői Afrika és Dél-Amerika területén a peon rendszer virágzása az ott kialakult társadalmi-gazdasági viszonyoknak feudális vonásokat is kölcsönöz.

A feudalizmus gazdasági mechanizmusának alapvető ismérvei: a feudális földtulajdon monopólium, teljesen függetlenül annak személyes vagy személytelen jellegétől, azaz attól, hogy egyes személyek vagy az állam testesíti-e meg a tulajdonost, a közvetlen termelők személye feletti részleges feudális tulajdon, amiből a gazdaságon kívüli kényszer következik, a közvetlen termelők részleges megfosztása a termelő eszközöktől és a termelés feltételeitől.

A marxista politikai gazdaságtan elméleti Achilles sarka az alaptörvény meghatározása. Ezt az alaptörvényt a feudális földjáradék fejlődésében látja a szovjet történeti sorrendben: munka-, termény- és pénzjáradék, végül a sajátos Janus-arcú robot. Az utóbbi egyesíti a kezdetleges feudális kizsákmányolás recidíváját és a késői feudalizmusra jellemző áru—piac viszonyok követelményét. A robotoltatás egyes esetekben megteremti a közvetlen termelő személye feletti csaknem teljes tulajdont is, az udvari cselédek és iparosok lényegében rabszolgákká váltak: példa az 1861 előtti Oroszország.

A feudalizmus keretei között folyó városodás és árutermelés a feudalizmus viszonyai között — természetes jelenség: se a kettő együttvéve, se a kereskedelem (uzsora- és kereskedő tőke) nem vezet a kapitalizmushoz. Az árutermelés már jellemezte a rabszolgatartó, sőt a bomló ősközösségi társadalmat is, de nem vezetett kapitalizmushoz. Ezek a gazdasági tényezők nem érintik a feudalizmus lényegét, s csak akkor illeszkedhetnek be a kapitalista viszonyokba, amikor a munkaerő is áruként jelenik meg, tehát amikor a közvetlen termelők az osztályharc igen sokféle változatán keresztül tömegesen jutnak el a személyes szabadság állapotához: szabadok, mert eltértek urukhoz fűződő köteleiket, és mert munkajárékukon kívül más tulajdonnal nem rendelkeznek. Amíg ez az új típusú áru *tömegesen* meg nem jelenik, a városok haszna is a feudális földjáradék alakját ölti és a földesurak vagy azok államának zsebébe vándorol: mesterségesen magas árak a föld termékeire, vámok, adók, a szintén drága ipari termékekből származó haszon megcsapolásának gazdag változata alakult ki a feudális államokban. Érthetően még kevésbé lehet a paraszti kisárutermelő gazdaságokat a feudalizmus uralma idején kispolgári gazdaságoknak tartani.

Az eredeti tőkefelhalmozás sem egyenlő a tőkés fejlődés kezdetével, ellenben amikor az angol gyapjútermelő urak elzavarták parasztjaikat ősi földjeikről, akkor akarattuktól teljesen függetlenül hozzájárultak az előproletariátus elődeinek megjelenéséhez. (A proletár csak a gépparral született meg, addig csak városi plebejus, előproletariátus.)

Az antagoniztikus társadalmakat illetően az osztályharc marxista elmélete nélkül nincs marxista politikai gazdaságtan. Az emberek nem vak eszközök a gazdasági törvényeknek, hanem osztály- és *egyéni* érdekeiket követve küzdenek létükért. A „tisztán, következetesen” gazdasági törvények, az „objektív” érdekek elmélete végső soron valamiféle gazdasági „szellem” koncepciójához vezethet. Az „objektív” szemlélet dialektika-ellenes túlhajtása a történettudományban már ismert „szellemeknél” nem kevésbé misztikus gazdasági szellem feltételezését tételezi fel, amelyet az „objektív” jelző sem vált meg a misztikus szubjektívizmustól. A feudalizmuson belüli osztályharc nem annak porusaiban kezdetektől fogva megbúvó „természetes” polgári tőkés elemek harca a „természetellenes” feudális rend ellen — ahogyan azt egyébként antifeudális polgári koncepciók vélik —, mert maga a kérdéses társadalmi rend is természetes történeti képződmény, amelynek egyik lényeges sajátossága az, hogy közbülső helyet foglal el a rabszolgatartó és a kapitalista fejlődési fokozat között. Az osztályharc a földbirtokos és a feudális paraszti osztály között folyt, s bár ez a parasztság soha se volt egységes, de a feudális kizsákmányolással szembeni kiállásban osztályként viselkedett és számottevő eredményeket vívott ki; egyes országokban személye feletti nem teljes tulajdon felszámolását is elérte, sőt a feudális úri nagybirtokot is gazdaságilag lehetetlenné tette, de feudális függőségét, a társadalom feudális jellegét a parasztság harca képtelen volt megváltoztatni. Helyzetének javulása nem eredményezte a másik póluson az uralkodó osztály hatalmának csökkenését. Végső soron a pénzjáradék vagy a feudális feles vagy egyéb bérlet a földesurak alapvető érdekeit és hatalmát nem sértette. Nyugat-Európában a XIII—XIV. században a feudalizmus szerkezetében lényeges változások következtek be, de ezek nem vezettek a feudalizmus felszámolásához. A kapitalizmus nem a paraszti árutermelésből, nem falun, hanem a városban született meg. Lenin a narodnyikkal folytatott vitájában nem az orosz kapitalizmus keletkezéséről, hanem annak fejlődéséről írt, arról a paraszti árutermelésről, iparról, földközösségi kiválásról, vándorlásról írt, amelyik már a kialakult orosz kapitalizmus

talaján jelezte a falu polgári fejlődését. A paraszti munkaerő áruvá válása csak akkor következett be, amikor már 1 1/2 millió főnyi orosz proletár állt a városi tőkés ipar első soráiban. Csak a városi nagyipar, az új termelési viszonyok léte tette lehetővé a szétaprózódott paraszti árutermelés tőkés átalakulását. A feudalizmus nem ismerte az igazi nagyüzemi termelést, mert még a földesúri gazdaságokban is csak legfeljebb a termelés, a robot megszervezése öltött nagyüzemi jelleget. De a robotoló parasztok saját eszközeikkel, legfeljebb családjuk munkaerejének segítségével saját parcellájukon megszokott családi kisüzemi módon tevékenykedtek. A nagyüzemi mezőgazdasági termelést a tőkések valószínűsítették meg. — A társadalmi és gazdasági fejlődés új fokozatát nem az egyes, kivételes esetek összessége, hanem a gazdasági és társadalmi viszonyokban bekövetkezett változások tömeges volta jelzi. Ahogy a rabszolgatartó társadalmat nem a rabszolgák forradalma, a feudalizmust sem a parasztok döntötték meg, az utóbbiak csak a polgárság vagy a munkásosztály vezetésével érhetik el szabadulásukat a feudális kötöttségektől. A parasztság harcának, mindennapi termelő tevékenységének, a feudális kötöttségek lazításának a szolgáltatások könnyítése szempontjából óriási jelentősége van, de tevékenységének gátat szab gazdasági és társadalmi szétforgácsoltsága. A gazdag jobbágyok nem tőkés, hanem valószínűsítős feudális kizsákmányolókká váltak. A polgárság kezdetől fogva kizsákmányoló szerepet töltött be, ezért soha sem sorolható a népi tömegek fogalmához, mégis a korai polgári forradalmakban ő tölti be az antifeudális erők harcában a vezető szerepet, igaz, saját győzelmének biztosítása után el, sőt szembefordul a népi tömegekkel. Csak a munkásosztály az, amelyik következetesen végigviszi a harcot a kizsákmányolás minden változata ellen, ezért a parasztság végleges felszabadulása csak a munkásosztály szocialista forradalmával válhat valóra.

Egy ismertetés soha sem lehet tárgyilagos, legalább is olyan értelemben nem, hogy nem süríthető mondatokba az, amit a mértéktartó történetírói intelligencia csak egy vaskos kötetben képes kifejtetni — s különösen érvényes ez a megállapítás egy olyan gazdag telítettségű történeti esetben, mint Porsnyev B. F. Az adott esetben az ismertető helyzetét nehezíti az is, hogy a mű részei egyenetlenek.

A szerző fejtegetéseiben a klasszikusok megállapításainak helyenkénti túlméretezett rekapitulációja mellett nem mindig szűrhető ki a szerző egyéni véleménye. Ha művét mégis a vállalkozás jelentőségéhez, bátor kezdeményezéséhez mérjük, akkor az egyenetlenségek ellenére is az önálló, gondolatokban gazdag részek domborodnak ki. Az mindenképpen világos, hogy aki marxista igénnyel kíván foglalkozni a feudális korszak történetével, Porsnyevnek ezt a művét ismernie kell. Ez nem jelenti és bizonyára nem is fogja jelenteni, hogy a mű minden részével egyet lehet érteni. Valamilyen formában kívánatos volna gondoskodni arról, hogy az oroszul nem tudó olvasók is megismerkedhessenek a könyvben foglaltakkal: esetleg a legjobban, a legönállóbb részek lefordítása és sokszorosított közreadása hazai medievistáink elméleti tevékenységére is serkentőleg hatna. Nagyon sok jogos és kevésbé jogos panasz hangzik el történettudományunk hungarocentrikus beállítottságáról, más szóval — nem nagy öröm leírni — provincializmusáról. Porsnyev B. F. könyve sajnos ismételtelen bizonyítja, hogy történettudományunk valahol a világ tudományos életének periferiáin helyezkedik el.

1946—1954-ben a japán marxistáktól (Japánban igen életerős marxista medievisztika virágzik, ld. Japan at the XIIth International Congress of Historical Sciences in Vienna. Tokyo 1965), az amerikai haladó történészekig átfogó vita alakult ki a feudális gazdaság és társadalom lényegéről, a kapitalista viszonyok kialakulásáról. Hazai irodalmukban csak elvétve lehet ennek a nemzetközi vitának a nyomára bukkanni. Porsnyev összegezi e vita tanulságait és sajnos magyar történész nevét, hozzájárulását nem említi. Ennek okát bizonyára nyelvünk sajátosságában és talán az adott esetben a szerző nem maradéktalan tájékozottságában kereshetjük.

Porsnyev hosszú oldalakat szentel a gazdasági materializmus bírálatának, elsősorban a francia gazdaságtörténeti iskolának, amely felett igen kemény *ítéletet* mond. Szinte kizárólag szovjet bírálatokra alapozott értékelés egy jelentős polgári irányzatról egy elméletileg jelentős marxista műben a franciául jól tudó történész részéről nem válthat ki együttérzést, még akkor sem, ha a szerző teljes mértékben osztja szovjet kollégái véleményét. A francia gazdaságtörténeti iskola elméleti gyengeségei és következtetlenségei is meggyőzőbb fogalmazást nyerhettek volna abban az esetben, ha valamiképp kis méltatást is kapott volna ez az irányzat. Igaz, ez következtelen, hátortalan sőt esetenként felszeg közlekedés a marxista felfogáshoz, s az is igaz, hogy a feudális gazdaság, az ársorok vizsgálatában lényegében a tőkés gazdaság vizsgálatát módszerének mechanikus alkalmazását láthatjuk. Ennek az utóbb említett lényeges fogyatéknak a bírálatát Porsnyev könyvében hasztalan keresnénk, holott fejtegetéseinek legsikerültebb részeihez kell sorolni a feudális és a tőkés áru-, piac-, pénzviszonyok közötti *alapvető* különbség elemzését. Az olvasó hiába keresi a feudalizmus egyetemes problémáival foglalkozó műben, különösen az egyes országok konkrét említésekor az illető országok feudalizmusára vonatkozó autentikus műveket. Kérdéses, hogy egy nemzetközi közvéleménynek is szánt műben kielégítő-e csaknem kizárólag szovjet szerzőkre hivatkozni, hiszen Porsnyev élesen polemizál. Egyes esetekben szembeötlő az idejétmúlt szovjet művekre történő hivatkozás, mint pl. a nomád népek feudalizmusa esetében. Itt az

olvasó joggal hiányolhatja az orosz és a szovjet történeti irodalom klasszikus értékű műveinek a hiányát. E probléma meritumát illetően is emelhetők kifogások, hiszen ha az indiai és muzulmán országok feudalizmusa esetében a szerző nagyon helyesen utal a sajátosságokra, akkor talán a nomád népek feudalizmusa esetében is joggal várhatnánk a szerző utalását arra, hogy a nomád gazdálkodás jellegéből következően, a nomád feudalizmus fejlődésében megreked.

Várákozással kerestük annak az állításnak az indoklását, amelyik a XVII. századra helyezi az orosz polgári fejlődés kezdetét. Ha a szerző úgy véli, hogy ekkor tömegesen megjelent az orosz piacokon a szabad munkaerő, akkor egyébként helyes elméleti hangszerelése különös akusztikát kap az orosz történelemben. Aggályunkat igazolva látjuk abban, hogy maga a szerző éppen Leninre hivatkozva hangoztatja: az orosz parasztság még közvetlenül 1861 előtt sem rétegződött, még akkor is lényegében középkori kisárutermelő volt, tömegében még a fölközösségből se vált ki. A XVII. századi orosz manufaktúrák polgári-tőkés jellegét illetően a szovjet történeti irodalomban igen szekptikus vélemények hangzottak el, Porsnyev derűlátása nem osztatja el a kételeyeket.

A polgári antifeudális elméletekkel kapcsolatban gyakorolt bíráló heve megperzselte a szerző felfogását a polgárság egykor haladó történeti szerepéről. „Britons never, never shall be slaves . . .” dúdolta a kaputos angol burzsoá, miközben a brit nőket és gyermekeket csaknem rabszolgákká aljasította gyárában. Ezt letagadni, elfelejteni nem lehet, ez képtelenség volna. A könyvben szépen megírt, felejthetetlen oldalak olvashatók az ipari proletariátus osztályharcáról a végletekig vitt kizsákmányolás ellen. Volt azonban a polgárságnak, különösen a polgári értelmiségnek egy szép korszaka, amikor kissé önkényesen átfrazirozva az angol dalocskát — *We never, never will be slaves . . .* — a feudális reakciót vette nem is eredmény nélkül célba. Nem arról van szó, mintha Porsnyev megfedkezne a forradalmi polgárság feudalizmus elleni harcának haladó jellegéről, de a polgári küzdelem ideológiai előzményeit szegényesnek, politikáját értetlennek értékelve, oly sok fenntartással árkolja körül ezt a harcot, hogy az olvasó megrökönyödve teheti fel a kérdést: ha ez így volt, akkor hogyan hullott porba az évezredes rend? És hogyan hidalhatták át Marx és Engels ezt a szakadéknak is beillő árkot — ha Porsnyev professzor koncepciójára bízunk magunkat —, amikor a proletár forradalmak győzelmének bizonyosságába vetett oly szükséges erkölcsi hit és bátorság formálásakor gyakran folyamodtak a nagy forradalmak példájához. Porsnyev könyvében Lenin nyomán csak a jakobinusok nyertek felmentést.

Sokkal árnyaltabb, ezért meggyőzőbb értékelést nyertek a parasztfelkelések, azok ideológiája erényeikkel, gyengeségeikkel, illúzióikkal egyetemben. Ezek a harcok a feudalizmust megdönteni nem tudták, sőt gyakran nem a parasztok helyzetének javulását, hanem súlyosbodását eredményezték. De még ezek a látható eredmények nélküli harcok is végső soron átrendezték a szembenálló felek sorait. Abban az esetben pedig, ha a paraszt közvetlen látható engedményeket csikart ki, a paraszti termelést leginkább sújtó terhek lerázása után a fellépő fellendülés gyümölcse az urak ölébe hullott. Hiszen a paraszt kamrájának és ládájának kulcsa, ha már nem is az egyes urak, de azok államának kezében maradt.

Nem bizonyos, mert a könyv gondolatmenetében ez világosan nem követhető nyomon, de lehetséges, hogy Porsnyevnek a polgári forradalmi értelmiségnek és antifeudális elméleteknek vitathatatlan érdemeit hallgatással megkerülő álláspontja talán abból a tételéből következik, amelyik a népi tömegek fogalmából az értelmiséget kirekeszti. A kivételek távolról sem kielégítő hangoztatása nem helyettesítheti a pontos elemzést, ellenkezőleg, csak bonyolítja ezt a marxista irodalomban amúgy sem kielégítően feldolgozott problémát.

Bartha Antal

AZ INTÉZET TAGJAINAK LEGUTÓBB MEGJELENT MONOGRÁFIÁI ÉS FORRÁSKIADVÁNYAI

- Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. köt. (második javított kiadás). Bpest, Akadémiai Kiadó. 911 l.
- Jemnitz János*: A háború veszélye és a II. Internacionálé 1911—1914. Bpest, Akadémiai Kiadó. 393 l.
- Kerekes Lajos*: Ausztria története 1918—1950. Bpest, Akadémiai Kiadó. 233 l.
- Kossuth Lajos* Összes Munkái, VI. köt. Szerkesztette: *Barta István*. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1202 l.
- Magyarok és románok. I. Tóth Zoltán írásaiból válogatta, szerkesztette és az életrajzot írta: *Csatári Dániel*. Bpest, Akadémiai Kiadó. 496 l.
- Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Szerkesztette: *Hanák Péter*. Bpest, Akadémiai Kiadó. 358 l.
- Az orosz felvilágosodás a XIX. században. Összeállította és az előszót írta: *Niederhauser Emil*. Bpest, Gondolat Kiadó. 255 l.
- Wilhelm Weitling válogatott művei. A bevezető tanulmányt írta és szerkesztette: *Jemnitz János*. Bpest, Gondolat Kiadó. 383 l.
- Az Intézet gondozásában megjelenő Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 1966-ban megjelent számok:
38. *Révész Imre*: Bécs Debrecen ellen. 129 l.
39. *Pogány Mária*: Tökés vállalkozók és kubikos bér munkások a Tisza-szabályozásnál a XIX. század második felében. 120 l.
40. *Paulinyi Oszkár*: A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesérchányászatban. 95 l.
41. *Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. 156 l.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Anglia

Györffy György 1966 szeptemberében részt vett Oxfordban a XIII. Nemzetközi Bizantinológiai Kongresszuson, ahol előadást tartott „Die Grenze des Byzantinischen Reiches und Ungarns im XI. Jh.” címmel.

Ausztria

Hanák Péter július 14—21-én részt vett Bécsben az V. Internationales Seminar-on, melynek tárgya: Donauraum gestern, heute, morgen. — *Hanák Péter* „Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés” címmel tartott előadást.

Szeptemberben az osztrák munkásmozgalom-történeti munkaközösség Linzben tartott nemzetközi tanácskozást, melyen az Intézet részéről *Jemnitz János*, *Mucsi Ferenc* és *Pamlényi Ervin* vettek részt. *Mucsi* előadást tartott, melynek címe: „A munkásmozgalomtörténeti kutatások statisztikai módszerei Magyarországon”. A tanácskozáson 12 ország 67 résztvevővel képviseltette magát.

Szeptemberben *Gonda Imre* végzett anyaggyűjtést Bécsben, készülő monográfiájához az első világháború utáni békeszerződések iratanyagában, az Ost- und Südosteuropa Institut vendégeként.

Heckenast Gusztáv november 10-én a burgenlandi tartományi levéltár előadássorozatának keretében tartott előadást a kora Árpád-kori burgenlandi és nyugat-magyarországi vas-kohásatról.

A bécsi egyetem 1966. nov. 21—29. között előadássorozatot rendezett „Ausztria-Magyarország fejlődése a Ferenc József-i korszakban” témakörből, melynek keretében *Ilanák Péter* előadásokat tartott „Magyarország helye és helyzete az Osztrák-Magyar Monarchiában” címmel.

Somogyi Éva három hónapot töltött Bécsben a Collegium Hungaricum-ban, hogy a Staatsarchiv és a Niederösterreichisches Landesarchivban kutatásokat végezzen „Az 1867. évi kiegyezés előkészítése Ausztriában” c. témájához.

Friedrich Engel-Janosi professzor a Comité International des Sciences Historiques szeptemberi ülése után, az Intézetben előadást tartott „Különbéke-kísérletek 1917-ben” címmel.

Bulgária

Augusztus 25.—szeptember 2. között rendezték meg Szófiában az első balkáni és délkelet-európai kongresszust. A kongresszuson különböző szekciókban mintegy 500 előadás hangzott el 1300 hallgató előtt. Az előadások a délkelet-európai népek történetét, régészetét, irodalmát, művészetét és nyelveit tárgyalták. — Az Intézet részéről a kongresszuson *Benczédi László*, *Hegyi Klára*, *Katus László*, *Makkai László*, *Niederhauser Emil* és *Szász Zoltán* vettek részt. *Hegyi Klára* „A török—magyar condominium Magyarországon a XVI—XVII. században”; *Niederhauser Emil* „Az értelmiség és a balkáni társadalom”; *Katus László* pedig „Horvátország gazdasági növekedése a dualizmus korában” címmel tartott előadást.

Csehszlovákia

Paulinyi Oszkár szeptember 30-án és október 1-én részt vett a Prágában és Jáchymovban megtartott nemzetközi symposiumon, melyet a jáchymovi ezüst- és uránérctelepek felfedezésének 450. évfordulója alkalmából rendeztek. Referátumának címe „Einiges über die sozialen Belange der empirischen Technologie zu Schemnitz Mitte des XVI. Jahrhunderts”.

A Szlovák és Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetei közös vitát tartottak 1966. október 25—26-án Pozsonyban. A tanácskozási programja: 1. A fasizmus problematikája; kelet-európai sajátos vonásai. 2. Magyarország és Szlovákia viszonya a második világháború időszakában, s ennek tükröződése a magyar, ill. szlovák uralkodó osztályok politikájában. Az Intézet részéről *Ránki György* vezetésével *Juhász Gyula*, *Kövágó László*, *Lackó Miklós* és *Tilkovszky Lóránt* vettek részt. *Ránki György*, *Lackó Miklós* és *Tilkovszky Lóránt* előre kidolgozott referátumokkal szerepeltek.

A magyar—csehszlovák kutatócsere keretében 1966-ban a magyar levéltárakban és könyvtárakban a következő csehszlovák kutatók dolgoztak: *Špiesz Anton*, *Hapák Pavel*, *Fundárek Radoslav*, *Rečková Eva*, *Vadkertýová Katerína*, *Marsina Richard*, *Juck Lubomír*, *Sopko Julius*, *Kazimír Stefan*, *Sedlák Vincent*, *Vantuch Anton*, *Bokes František*, *Saučín Ladislav*, *Chmelová Otília*, *Vyvíjalová Mária*.

Csehszlovák levéltárakban és könyvtárakban kutattak az Intézet tagjai közül: *H. Haraszi Éva*, *P. Mayer Mária*, *Gonda Imre*, *Mucsi Ferenc*, *Stier Miklós*, *Rozsnyói Ágnes*, *Sz. Gyivicsán Mária*, *Belényessy Márta*, *Szücs Jenő*, *Kövágó László* és *Veres Miklós* (O. L.).

Franciaország

Benda Kálmán egy hónapot töltött Párizsban, ahol a francia—magyar közös kiadványként készülő „XIV. Lajos és II. Rákóczi Ferenc diplomáciai kapcsolatai” c. Munkához végzett kutatásokat. Előadást tartott a Sorbonne-on „A hajdúság kialakulása és története Magyarországon és Délkelet-Európában”, majd az École IV. Osztályán „XIV. Lajos török politikája a spanyol örökösödési háború idején” címmel.

A Comité International des Sciences Historiques főtárgya, *Michel François*, a birokulések befejeztével meglátogatta az Intézetet.

Az UNESCO kezdeményezésére szeptember közepén tanácskozást tartott a francia—magyar tankönyv-bizottság. Célja javaslatok kidolgozása a középiskolai tankönyvekben előforduló hibás megállapítások, fogalmazások kiküszöbölésére, közös megegyezés alapján. A bizottság francia tagjai: *Louis François*, *V. Tapié*, *G. Castellan*, *Casati*, *J. M. D'Hoop*, *J. Béranger*. Magyar részről *Zsigmond László*, *H. Balázs Éva*, *Biró Sándor*, *Diószegi István*, *Eperjesi Géza*, *Hinora Sándor*, *Incze Miklós*, *Sz. Ormos Mária* és *Ránki György* vett részt.

A tankönyv megbeszélések alkalmából *Victor Tapié*, a Sorbonne professzora és *J. M. D'Hoop*, a francia történetészprofesszorok társaságának elnöke, meglátogatták az Intézetet. *George Castellan*, a poitiers-i egyetem tanára pedig előadást tartott „A francia történetírás aktuális irányzatai” címmel.

Maurice Baumont, a Francia Akadémia elnöke, magyarországi tartózkodása során felkereste az Intézetet.

Az École Pratique des Hautes Études meghívására az Intézet tagjai közül 1966-ban *Jemnütz János*, *Györffy György*, *Márkus László* és *Ádám Györgyné* kutatott párizsi könyvtárakban és levéltárakban.

Jugoszlávia

Vuk Vinaver, a belgrádi Történettudományi Intézet munkatársa 4 hetet töltött Magyarországon „A jugoszláv—magyar kapcsolatok kérdése 1919—1941” c. témájához végzett kutatásokat és többször konzultált az Intézet munkatársaival.

Bosider Kumanov, a Novi Sad Archivum munkatársa és *Gavro Skrivenić*, a belgrádi Történettudományi Intézet munkatársa kutatásokat végeznek magyar levéltárakban. Előbbi „A magyar—jugoszláv népek kapcsolata a XIX—XX. században”, utóbbi a „Vojvodina az I. világháborúban” c. témával foglalkozik.

Lengyelország

A Lengyel—Magyar Történész Vegyes Bizottság 1966. október 17—22. között tartotta Varsóban ez évi ülését. Programján a városfejlődés kérdései szerepeltek. Lengyel részről *A. Gieysztor* és *G. Samsonowicz*, magyar részről *Ruzsás Lajos* és *Székely György* tartott előadást. Az Intézet részéről *Kovács Endre* volt jelen. Meghatározták a jövő évi ülés tárgyát, mely az Októberi Szocialista Forradalom közelgő évfordulójához fog kapcsolódni.

Kovács Endrét, az Intézet osztályvezetőjét, a Lengyel Népköztársaság Államtanácsa a Polonia Restituta érdemrend tisztikeresztjével tüntette ki, a lengyel kultúra magyarországi népszerűsítése érdekében szerzett érdemeiért.

Német Demokratikus Köztársaság

Berlinben, 1966 júniusában a Szovjetunió elleni német támadás 25. évfordulója alkalmából tudományos konferenciát rendeztek, melyen *Juhász Gyula* és *Kerekes Lajos* „Magyarország szerepe a Barbarossa-tervben” c. közös előadással szerepelt.

Kolossa Tibor, *Orbán Sándor* és *Vörös Antal* 1966. okt. 3—7-én részt vettek a warieni Műritz Museum 100 éves fennállása alkalmából rendezett tudományos ülésszakon.

Puskás Julianna novemberben két hétig az NDK-ban tartózkodott, hogy az újabbnor német mezőgazdaság-történet módszertani problémáit tanulmányozza.

M. Somlyai Magda a berlini és potsdami levéltárakban dolgozott 4 hétig. Eddig kiadatlan 1936—1945-ös anyagok kutatásával foglalkozott.

Ránki György a berlini Humboldt egyetem meghívására részt vett az egyetem 1966. november 17—18-án megtartott jubileumi ülésszakán. Előadást tartott az 1945 utáni gazdasági fejlődés kérdéseiről.

Donnert professzor, a lipcei egyetem népi demokratikus tanszékének vezetője, október 3-án előadást tartott az Intézetben az Ostforschungról.

Helga Lukasz, az NDK Gazdaságtörténeti Intézetének munkatársa egy hónapig magyar levéltárakban kutatott. Beszámolót is tartott az Intézet újkori osztályán intézetének munkájáról és saját szociológiai kutatásairól.

Norvégia

John Sannes, az oslói egyetem újkori-történet tanszékének professzora, a Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének ottani igazgatója, októberben meglátogatta az Intézetet.

Olaszország

Schütz Ödön szeptember 26—30-a között részt vett a Permanent International Altaistic Conference Ravellóban tartott ülésszakán, melyen „A magyar »király« szó továbbélése kipsak nyelven” címmel tartott előadást.

Kovács Endre és Tilkovszky Lóránt decemberben 4 hetet töltött Rómában, a római Magyar Akadémia ösztöndíjasaként.

Románia

A Román Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet és Társadalomtudományi Intézet igazgató helyettese, *Augustin Deac* és munkatársa, *Nikolaj Popescu* meglátogatták az Intézetet.

Csatári Dániel ősszel egy hónapig kutatott bukaresti és erdélyi levéltárakban. Anyagának nagy részét filmezésre jelölte ki.

Szovjetunió

Várkonyi Ágnes augusztus 15.—szeptember 15-e között Moszkva, Leningrád és Kárpát-alja levéltáraiban végzett kutatásokat „A Habsburg abszolutizmus és a Rákóczi-szabadságharc”, valamint „A pozitivisták történetiszemlélet kezdetei Magyarországon” c. témakörben.

Mályusz Elemér és Bartha Antal szeptember 21.—október 4-e között tárgyalásokat folytatott a Thuróczy-krónika kiadásával kapcsolatos problémákról Moszkvában.

Nevelő Irén 1966 októberétől 1967 októberéig a moszkvai Akadémia Történettudományi Intézetének státuszában mint az Intézet munkatársa „Városfejlődés Kelet-Európában a második világháború után” c. témájához végez kutatásokat.

Hegyi Klára és Vida István, az Intézet tudományos segédmunkatársai féléves moszkvai tanulmányúton voltak. Hegyi a szovjet turkológia eredményeivel, Vida a népi demokratikus korszak kutatásával ismerkedett.

A SzU Tudományos Akadémiájának felkérésére az Intézet az Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmára összeállította a forradalomra vonatkozó magyar történeti anyag bibliográfiáját.

Az Ellenállási Konferencián részt vett szovjet történészek közül meglátogatta az Intézetet *E. A. Boltyn* akadémikus, a Szovjetunió Kommunista Pártjának Marxizmus—Leninizmus Intézetének h. igazgatója, *V. L. Iszraeljan*, *I. A. Nyedorezov*, *A. I. Puskás*, a moszkvai Történettudományi Intézet munkatársa.

USA

Ránki György öthónapos tanulmányútja során előadással vett részt az Indiana egyetem Habsburg-Monarchia konferenciáján és a Seattle-ben rendezett fasizmus-történet konferencián, melyeken valamennyi népi demokratikus ország történészei képviseltették magukat. Ezenfelül számos előadást tartott a Columbia, Harvard, Wesleyan, Bloomington stb. egyetemeken a XX. századi magyar történet, ill. gazdaságtörténet kérdéseiről.

Az Intézet újkori magyar osztálya keretében két USA ösztöndíjas történész dolgozik. *William McCagg*, a Michigan egyetem asszisztense „A magyar társadalom 1890—1914” témakörben, *Paul Bódy*, a Portland egyetem instructora pedig Eötvös Józsefről készít tanulmányt.

BUDAPESTEN TARTOTT NEMZETKÖZI ÜLÉSEK

A Comité International des Sciences Historiques vezetősége az MTA és a Magyar Történészek Nemzeti Bizottsága meghívására ez év szeptember 10—12. között Budapesten tartotta ülését. Az ülésen részt vett: *Michel François*, a CISH főtitkára, *Paul Harsin* elnök, *A. A. Guber* és *Boyd C. Shafer* alelnökök, *Friedrich Engel-Janosi*, *Aleksander Gieysztor*, *Ernest F. Jacob*, *Raffaello Morghen* és *Jorjo Tadić* professzorok, a Büro tagjai. A beszámoló után az 1970-es moszkvai nemzetközi történészkongresszus előkészületeiről tárgyaltak. *Michel François* és *Engel-Janosi* professzorok az ülésszak után még egy hetet Magyarországon töltöttek.

Sikeresen lezajlott a Comité International de Liaison pour l'organisation de conférences sur l'histoire de la résistance en Europe tudományos kollokviuma, melyet a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Partizánszövetség és a Párttörténeti Intézettel közösen példás együttműködésben rendezett az Intézet október 13—15. között. Az Intézet részéről *Juhász Gyula* és *Tilkovszky Lóránt* készítettek referátumot „A dunamenti államok a müncheni egyezménytől a második világháború végéig” és „Megszállás és ellenállás” témakörben.

VITÁK

Az Intézet *feudáliskori magyar osztálya* júniusban *Benczédi László* „Magyarország története 1711-ig” c. középkorai tankönyvrészét vitatta meg.

Az *újkori magyar osztály* szeptemberben vitát rendezett a középkelet-európai polgári átalakulás problémáiról. A vitaindító referátumot *Niederhauser Emil* tartotta. A megbeszélések középpontjában az összehasonlító módszer alkalmazásának lehetőségei kerültek.

A *legújabbkori magyar osztály* *Márkus László* „A Bethlen-kormány bukása” c. disszertációját vitatta meg. — A Statisztikai Hivatallal együttműködve rendezték meg „A társadalmi rétegződés új jelenségei Magyarországon” témakörű megbeszélést.

Az *egyetemes osztály* *Sz. Ormos Mária* „A dunai paktum kudarcának okairól” c. tanulmányát bocsátotta vitára.

Az Intézet *ideológiai továbbképzése keretében* december 8-án és 12-én „A Magyar Irodalomtörténet Kézikönyve” első négy kötetéről tartott az Intézet az MTA Irodalomtörténeti Intézetével közös vitát. Az egyes kötetekről *Szücs Jenő*, *Benczédi László*, *A. Péter Katalin*, *Varga János*, *Spira György* és *Kolossa Tibor* referáltak. Az Intézet tagjai közül többen hozzászóltak a vitához.

VEGYES

A Corvina Könyvkiadónál megjelenő, kb. 40 éves „Magyarország története” c. munka előkészítése megtörtént. A Corvina öt nyelven adja ki a könyvet, mely a magyar történelem marxista igényű összefoglalása a külföld számára. Szerzői: *Makkai László*, *Barta István*, *Hanák Péter*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Berend T. Iván*, *Ránki György* és *Lackó Miklós*. Szerkeszti: *Pamlényi Ervin*.

A német külügyminisztérium második világháborús magyar vonatkozású iratait tartalmazó dokumentumkötet előkészítése befejeződött. A kötet, melyet a Kossuth Kiadó ad ki, kb. 100 ív terjedelmű lesz. Szerkesztik: *Tilkovszky Lóránt*, *Pamlényi Ervin*, *Juhász Gyula* és *Ránki György*.

Az Intézetben befejeződtek a Gondolat Kiadónál 1964-ben *Molnár Erik* főszerkesztő irányításával készült „Magyarország története I–II.” összefoglaló munka második kiadásának munkálatai. A részben átdolgozott második kiadás előkészítése során a szerzők hasznosítani igyekeztek a munka körül kialakult széleskörű vita tanulságait.

Kerekes Lajost, az Intézet tudományos munkatársát kinevezték a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójává.

Az Intézet *könyvtárának* sikerült a Horthy-korszak haladó folyóiratai közül részben egész évfolyamokat, részben hiányzó számokat beszerezni. Így a Huszadik Század, Szocializmus, Gondolat, 100%, Társadalmi Szemle pótlása történt meg. A *filmtár* pedig Londonból több, munkásmozgalmi — főleg magyar vonatkozású — folyóiratot vásárolt, mint a Justice 1914, Labour Leader 1914, Notes to the People 1851–52. évfolyamait.

A Történettudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közös gondozásában, az Akadémiai és a Kossuth Kiadó közös kiadásában 1968-ra tanulmánykötet jelenik meg „50 év” címmel. A tanulmányok az 1917-es Októberi Szocialista Forradalom hatásával és az 1918–19-es magyar forradalom néhány kérdésével foglalkoznak.

SZAKMAI TOVÁBBKÉPZÉS

Az Intézet, karöltve az Országos Pedagógiai Intézettel, 1964 őszén kétéves továbbképző tanfolyamot indított az utánpótlás biztosítására, mely 1966 folyamán befejeződött. A tanfolyamot középiskolai tanárok, egyetemi és főiskolai gyakornokok, továbbá az Intézet és a Párttörténeti Intézet gyakornokai részére indították. A résztvevők több mint kétharmada vidéki volt. Az utóbbi előadások:

Nacionalizmus és internacionalizmus a történetírásban. A XVII–XVIII. századi függetlenségi harcaink kérdései. A felvilágosodott abszolutizmus a Habsburg-birodalomban. 1848–49 a legújabb kutatások tükrében. Előadók: *Molnár Erik*, *Várkonyi Ágnes*, *Kosáry Domokos*, *H. Balázs Éva*, *Spira György*.

Magyarország helyzete az Osztrák-Magyar Monarchiában. A nemzeti kérdés a dualizmus korában. Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája. Az 1918–19-es forradalom történeti kutatásában elért legújabb eredmények. Előadók: *Hanák Péter*, *Katus László*, *Diószeghy István*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Siklós András*.

Az első világháború és Németország háborús felelőssége. Magyarország az első világháborúban. Előadó: *Galántai József*.

A magyarországi fasizmus vitatott kérdései és főbb kutatási eredményei. Magyarország a második világháborúban. A népi demokratikus átalakulás útja Magyarországon. Előadók: *Lackó Miklós, Juhász Gyula, Ságvári Ágnes*.

A Szociáldemokrata Párt története kutatásának problémái. A magyar munkásmozgalom történetének kérdései a két világháború közötti időben. Parasztmozgalmak a XX. századi Magyarországon. Az Európán kívüli országok legújabbkori történetének kutatási problémái. Előadók: *Erényi Tibor, Mucsi Ferenc, Szakács Kálmán, Salgó László*.

A nemzetközi munkásmozgalom kutatásának legújabb irodalma. Előadó: *Jemnütz János*.

A tanfolyam szervezését az Intézet megbízásából *Benda Kálmán* végezte.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1965. II. RÉSZ*

A repertórium beosztása

Marx—Engels—Lenin	Skandináv országok
Elvi tanulmányok	Spanyolország, Portugália
Egyetemes történet	Svájc
	Szovjetunió
Albánia	Törökország
Anglia *	Közel-Kelet
Ausztria	Burma
Belgium	Irán
Bulgária	India
Csehszlovákia	Indonézia
Finnország	Kína
Franciaország	Korea
Görögország	Mongólia
Hollandia	Japán
Írország	Amerikai Egyesült Államok
Jugoszlávia	Amerika egyéb országai
Lengyelország	Brazília
Magyarország	Kuba
Németország	Mexikó
Olaszország	Afrika
Románia	Ausztrália

Albánia

- Schroeder Kl. H.*: Albánok Olaszországban. *ÖO* 1965. 2. sz. 118—121.
Avramovski Ž.: Adalék az olasz—albán irredenta propagandához Koszovóban és Metohijában a müncheni válság és Albánia megszállása idején. *IG* 1964. 2—3. sz. 123—140.

Anglia

- Pantin W. A.*: Frederick Maurier Powicke. *EHR* CCCXIV/314. (1965. jan.) 1—9. [Oxfordi történész, 1879—1963]
In *memoriam* William Gallacher, 1881—1965. *LM* 1965. 9. sz. 408.
A társadalmi mobilitás. A Past and Present VIII. konferenciája PP 32. (1965. dec.) 3—11. [London, 1965. júl. 8.]

- Heaton H.*: Az Economic History Association 25 éve. Visszatekintés — értékelés. *JEH* XXV/4. (1965. dec.) 465—479.
Kolpakov A. D.: A történelem kicsinyben. (A History Today angol folyóirat 1963—1964. évfolyamairól.) *NNI* 1965. 1. sz. 122—123.
Jacobs Ph. M.: Egyetemek, kollégiumok és középiskolák Iajstromai Nagy-Britannlában és Írországbán. *BIHR* XXXVII/96. (1964. nov.) 185—232.
Kobrin M.: Az anglikán egyház. *MEMO* 1965. 1. sz. 142—145.
Jerofejev N. A.: A londoni Marx könyvtárról. *VI* 1965. 4. sz. 209—210.
Platt D. C. M.: A brittek Dél-Amerikában. Levéltári beszámoló. *BIHR* XXXVIII/98. (1965. nov.) 172—191.
Peters D. J.: Iskolai történelemkönyvek. XVII. *H L*/168. (1965. febr.) 40—53.
France R. Sh.: Testamentumok. (Rövid útmutató az iratanyaghoz. 10.) *H L*/168. (1965. febr.) 36—39.

*A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- Carr A. D.*: Címadohányozások. (Rövid útmutató az iratanyaghoz, 12.) H L/170. (1965. okt.) 323–328.
- Kirby D. P.*: A koral nyugati század történet problémái. EHR CCCXIV/314. (1965. jan.) 10–29.
- Frolova I. I.*: Új irodalom Anglia középkori történetéről. SzV 27. (1965) 200–264.
- Travitz Fr.*: Anglia középkori történetéről az 1945 és 1962/63 között megjelent irodalom szemléje. HZ 200/2. (000000000 ft 1965) 108–259.
- Metcalfe D. M.*: Milyen nagy volt az angolszász pénzforgalom? ECHR XVIII/3. (1965. dec.) 475–482.
- Barlow Fr.*: Hitvalló Eduard fiatalkora, jelleme és állásfoglalás. EHR LXXX/315. (1965) 225–251.
- Le Patourel J.*: A Plantagenet dominiumok. H L/170. (1965. okt.) 289–308.
- Hilton R. H.*: Szabadság és jobbágyi költöttség Angliában. PP 31. (1965. júl.) 3–19.
- Patterson R. B.*: William Malmesbury: Robert of Gloucester-e. A Historia novella újraértékelése. AHR LXX/4. (1965. júl.) 983–997.
- Carus—Wilson E. M.*: Stratford-on-Avon falu első fél évszázada. ECHR XVIII/1. (1965. aug.) 46–63.
- Sainty J. C.*: A státusok az Exchequerben. EHR LXXX/316. (1965. júl.) 449–475.
- Bullock—Davies C.*: Mária shaftesbury-i apátján és fivéréi. EHR LXXX/315. (1965) 314–322.
- Titov J. Z.*: A középkori Anglia és a közös föld (open-field) rendszer. PP 32. (1965. dec.) 86–102.
- Müller E.*: Az angol textíliapár sorsa a 13. században. ECHR XVIII/1. (1965. aug.) 64–82.
- Queller D. E.*: Bianco diplomáciai megbízólevelek a 13. században. EHR LXXX/316. (1965. júl.) 476–491.
- Cheney C. R.*: Pápai kiváltság a tombridge-i perjelségnek. BIHR XXXVIII/98. (1965. nov.) 192–200. [1202]
- McFarlane K. B.*: Volt-e I. Edwardnak az earl-ökkel szemben speciális politikája? H 169. (1965. jún.) 145–159.
- McFarlane K. B.*: Szerződés két angol knight között kölcsönös segítségnyújtásra békében és háborúban, 1298. dec. 5. BIHR XXXVIII/98. (1965. nov.) 200–210.
- Thrupp S. L.*: A növekedő százalék problémája a késő középkori angol lakosságban. ECHR XVIII/1. (1965. aug.) 101–119.
- Ames E.*: A font sterling 1337–1339 válsága. JEH XXV/4. (1965. dec.) 496–522.
- Schofield R. S.*: A gazdaság földrajzi megoszlása Angliában, 1334–1649. ECHR XVIII/3. (1965. dec.) 483–510.
- Lydon J. F.*: Windsori Vilmos és az ír parlament. EHR LXXX/315. (1965) 252–267.
- Jack R. I.*: Majorátus és leszármazás: a Hastings örökség, 1370–1436. BIHR XXXVIII/97. (1965. máj.) 1–19.
- Aston M.*: Despenser püspök vád alá helyezése. BIHR XXXVIII/98. (1965. nov.) 127–148. (1383)
- Rosenthal J. T.*: A bárók jövődelme a 15. században és Richard yorki herceg. BIHR XXXVII/96. (1964. nov.) 185–232.
- Egy 15. századi előjegyzési napló a canterbury-i egyházmegyéből. Közli: F. R. H. Du Boulay. BIHR XXXVIII/98. (1965. nov.) 210–212.
- Harris G. L.*: Egy 15. századi krónika a dublini Trinity College-ből. BIHR XXXVIII/98. (1965. nov.) 212–218.
- Brown A. L.*: Iratok legitimálása a nagy pecséttel. BIHR XXXVII/96. (1964. nov.) 125–156. [1404–1405]
- Aston M.*: John Wycliffe reformációs híre. PP 30. (1965. ápr.) 28–51.
- Mudroch V.*: John Wyclif és Richard Fleming, lincolni püspök. Adalékok német forrásokból. BIHR XXXVII/96. (1964. nov.) 239–245.
- Brenner Y. S.*: Az árforradalom új megvilágításban. Válasz. ECHR XVII/2. (1965. aug.) 392–396.
- Clarkson L. A.*: Angol gazdaságpolitika a 16–17. században: a bórpar esete. BIHR XXXVIII/98. (1965. nov.) 149–162.
- Chambers D. S.*: Wolsey kardinális és a pápai tiara. BIHR XXXVIII/97. (1965. máj.) 20–30.
- Cornwall J.*: A koral Tudor gentryk. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 456–475. (1520–30)
- Hill Chr.*: A tudomány, a vallás és a társadalom a 16–17. századokban. PP 32. (1965. dec.) 110–112.
- Harris G. L., Williams P., Elton G. R.*: Forradalom a Tudor történetben? PP 31. (1965. júl.) 87–96.; 32. (1965. dec.) 103–109. (Vita)
- Fischer F. J.*: Influenza és infliáció Tudor Angliában. ECHR XVIII/1. (1965. aug.) 120–129.
- Du Boulay F. R. H.*: Kik gazdálkodtak az angol uradalmaiban a középkor végén? ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 443–455.
- Schäffert G.*: Az átmenet a feudalizmusról a kapitalizmusra Angliában. Az átmenet elméleti értelmezésének kutatási problematikájához. WZHU XIII/7. (1964) 842–845.
- Slavin A. J.*: Sir Ralph Sadler és Master John Hales a felebbviteli bíróság előtt. Pereskedés a 16. században a birtokért és a nyereségért. BIHR XXXVIII/97. (1965. máj.) 31–47.
- Davies, C. S. L.*: A királyi haditengerészet igazgatása VIII. Henrik alatt: a haditengerészeti tanács kezdetei. EHR LXXX/315. (1965) 268–288.
- MacCaffrey W. T.*: Anglia: a korona és az új arisztokrácia, 1540–1600. PP 30. (1965. ápr.) 52–64.
- Dewar M.*: Egy memorandum „A csere megértéséről”, szerzője és dátuma. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 476–487. [1554]
- Aylmer G. E.*: Az arisztokrácia válsága, 1558–1641. PP 32. (1965. dec.) 113–125. (L. Stone könyvéről.)
- Williams J. A.*: Anglikán hitre áttérni nem akaró katolikusok listája. H. 169. (1965. jún.) 193–198.
- Roseveare H. G., Roy L.*: Újabb irodalom a 17. század angol történetéről. NRS 1965. III–IV. 407–416.
- Morris Chr.*: Shakespeare politikája. TIJ 8/3. (1965) 293–308.
- Alekszejev M. P.*: Oroszország és az oroszok Shakespeare műveiben. VI 1965. 7. sz. 77–92.
- Treadwell V.*: A Lordok Háza az ír parlamentben, 1613–1615. EHR CCCXIV/314. (1965. jan.) 92–107.
- Whitbridge G.*: William Harvey: royalista és nem parlamentári. PP 30 (1965. ápr.) 104–109.
- Hill Chr.*: William Harvey nem parlamentarista, nem eretnek és a monarchia eszméje. PP 31. (1965. júl.) 97–103.
- Kearney H. F.*: Puritanizmus és tudomány. A definíció problémája. PP 31. (1965. júl.) 104–110.
- Ashton R.*: Puritanizmus és haladás. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 579–587.
- Skinner Qu.*: Történelem és ideológia az angol forradalomban. THJ 8/2. (1965.) 151–178.
- Russell C.*: A felségértés elmélete Strafford perében. EHR CCCXIV/314. (1965. jan.) 30–50. [1641]
- Glow L.*: A bizottsági tagok a hosszú parlamentben, 1642. aug.–1643. dec. THJ 1965. 1. sz. 1–15.
- Glow L.*: Politikai affiliáció a képviselőházban Pym halála után. BIHR XXXVIII/97. (1965. máj.) 48–70. [1644]
- Rusche H.*: Merlini Angliát: asztrológia és propaganda, 1644–1651. EHR LXXX/315. (1965) 322–333.
- Habakkuk H. J.*: Földbirtokok és a polgárháború. ECHR XVIII/1. (1965. aug.) 130–151.
- Woolrych A.*: A Barebone parlament felhívása. EHR LXXX/316. (1965. júl.) 492–513. [1653]
- Astell J. L.*: Az oppozíció mechanizmusa: a Cambridge-i egyetem pere D. Scargill-lal. BIHR XXXVIII/97. (1965. máj.) 102–111. [1669]
- Edie C. A.*: A trónöröklés és a monarchia: Az 1679–1681-es ellentét. AHR LXX/2. (1965. jan.) 350–370.
- Butt J.*: Technikai változás és fejlődés a brit palacajiparban, 1680–1870. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 511–521.
- Lavrovskij V. M.*: A tőkés nagybirtok Angliában a 17–20. században. (Historiográfiai és szociológiai szemle.) VI 1965. 10. sz. 165–174.
- Mitchison R.*: A skót gabonárák mozgása a 17–18. században. ECHR XVIII/2. (1965. aug.) 278–291.
- Wright J. F.*: Brit gazdasági növekedés, 1688–1959. ECHR XVIII/2. (1965. aug.) 397–412.
- Habakkuk H. J.*: Az angol paraszt eltűnése. Ann 1965. 4. sz. 649–663.
- Lambert Sh.*: Útmutató a parlamenti nyomtatáshoz, 1696–1834. BIHR XXXVIII/97. (1965. máj.) 111–117.
- McInnes A.*: Robert Harley politikai eszméi. H L/170. (1965. okt.) 309–322.
- Ravitch N.*: A francia és angol püspökök társadalmi eredete a 18. században. THJ 8/3. (1965) 309–325.

- Razzell P. E.:** Változások a népességben a 18. századi Angliában. Új magyarázat. ECHR XVIII/2. (1965. aug.) 312–332.
- Fairlie S.:** Festőanyagok a 18. században. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 488–510.
- John A. H.:** Miles Nightingale sózott-halászs. Tanulmány a 18. századi kereskedelem történetéből. ECHR XVIII/1. (1965. aug.) 152–163.
- Speck W. A.:** Harley bukása 1708-ban új megvilágításban. EHR CCCXIV/317. (1965. okt.) 673–698.
- Shennan R. H.:** A párizsi parlament politikai szerepe, 1715–1723. THJ 8/2. (1965) 179–200.
- Szamojlov A. M.:** „A háború Jenkins füléért”. VI 1965. 5. sz. 211–212. [Spanyol–angol háború, 1739]
- Ocranfield G. A.:** A London Evening-Post és az 1753. évi zsidó-törvény. THJ 1965. 1. sz. 16–30.
- Stiffons G.:** Történelem és politika Mably gondolkodásában. NRS 1965. III–IV. 275–312.
- Whyte J. H.:** A földbirtokosok befolyása az írországi választásokra, 1760–1885. EHR CCCXIV/317. (1965. okt.) 740–760.
- Hartwell R. M.:** Az ipari forradalom okai. Módszertani esszé. ECHR XVIII/1. (1965. aug.) 164–182.
- Chapman S. D.:** Az átmenet a gyári rendszerre a közép-angliai pamutszövő iparban. ECHR XVIII/3. (1965. dec.) 526–543. [1769–1800]
- Thomas R. P.:** A brit birodalmi politika hatása a gyarmati jólétre. A vizsgálat mennyiségi oldalának néhány előzetes eredménye. JEH XXV/4. (1965. dec.) 615–638. [Hozzájárulások: uo. 655–659.]
- Marshall P.:** Lord Hillsborough, S. Wharton és az Ohio koncesszió, 1769–1775. EHR CCCXIV/317. (1965. okt.) 717–739.
- Syrett D.:** Lord G. Germain és a haditengerészeti tanács konfliktusa: az Adamant és Arvin Galley vita, 1777. BIHR XXXVIII/98. (1965. nov.) 163–171.
- Bolton G. C.:** Néhány brit válasz az Ir-egyesülési törvényre. ECHR XVIII/2. (1965. aug.) 367–375.
- Glow E.:** A nemzetbiztonsági bizottság (Committee of Safety). EHR LXXX/315. (1965) 289–313.
- Crouzet Fr.:** A brit gazdaság mérlege a Forradalom és a Császárság háborúinak ideje alatt. RH 89/CCXXIV. (1965. júl.–szept.) 71–110.
- Nicolas J.:** A brit felelőssége a Quiberon-expedíció vezetésének kettősségeért, 1795. AHRF 179. (1965) 73–80.
- Marshall P. J.:** Marian Hastings magyarázata. BIHR XXXVII/96. (1964. nov.) 245–253. [1796]
- Semmel B.:** Malthus „physiokrácia” és a gazdasági rendszer. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 522–535. [Essay on Population, 1798.]
- Anjikin A. V.:** Adam Ferguson és Adam Smith. VI 1965. 5. sz. 212–214.
- Smith E. A.:** Earl Fitzwilliam és Malton, egy jobbágyság a 19. század elején. EHR CCCXIV/314. 51–69.
- Golby J.:** A nagy választási kampány és indítókai: Newcastle negyedik hercege. THJ 8/2. (1965) 201–218.
- Otruba G.:** Anglia anyagi segítsége Ausztria számára a koalíciós háborúkban és a Napóleon elleni harcban. ÖGL 1965. 2. sz. 84–98.
- Westwood J. N.:** John Hughes és az orosz vaskohászat. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 564–569.
- Allan C. M.:** A brit városi fejlődés létrejötté különös tekintettel Glasgowra. ECHR XVIII/3. (1965. dec.) 598–613. [19. sz.]
- Currie R., Hartwell R. M.:** Az angol munkásosztály jövedelme. ECHR XVIII/3. (1965. dec.) 633–643.
- Hart J.:** A 19. századi társadalmi reform. A történelem tory interpretációja. PP 31. (1965. júl.) 39–61.
- Fairlie S.:** A 19. századi gabonátörvény új értékelésben. ECHR XVIII/3. (1965. dec.) 582–575.
- Moore D. C.:** A gabonátörvények és a nagybirtokos termelés. ECHR XVIII/3. (1965. dec.) 544–561.
- Stearns P.:** A brit ipar a francia nagyiparosok szemével, 1820–1848. JMH 1965. 1. sz. 50–61.
- Luzenburg N.:** Anglia és a cserkészháborúk eredete. JGO 1965. 2. sz. 183–191. [1834–1836]
- Bethell L. M.:** Británia, Portugália és a braziliai rabszolgakereskedelmek megszüntetése. Az 1839. évi Palmerston-törvény-eredete. EHR CCCXIV/317. (1965. okt.) 761–784.
- Dreyer F. A.:** A whigek és az 1845. évi politikai válság. EHR LXXX/316. (1965. júl.) 514–537.
- Cadogan P.:** Julian Harney és Engels. IRSH 1965. 1. sz. 66–104.
- Faure-Soulet Fr.:** A gazdasági szintézis problémái: John Stuart Mill és kora. RHES 1965. 4. sz. 490–516.
- Sigsworth E. M.:** A természettudomány és a sörfőzőipar, 1850–1900. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 536–550.
- Trevor L.:** A vitathatatlan helyek a brit általános választásokon, 1852–1910. THJ 8/2. (1965) 280–285.
- Moore R. J.:** Wood „Oktatási Üzenetének” fogalmazása. EHR CCCXIV/314. (1965. jan.) 70–85. [India, 1854]
- Harrison B.:** A kereskedelmi törvény elleni vasárnapi zavargások 1855-ben. THJ 8/2. (1965) 219–245.
- Harnetty P.:** A szabad kereskedelem imperializmusa: Lancashire és az indiai gyapottvámok, 1859–1862. ECHR XVIII/2. (1965. aug.) 333–349.
- Coltham St.:** George Potter, a junta és a Bee-Hive. II. IRSH 1965. 1. sz. 23–65. [1860–70-es évek]
- Rothstein A.:** Marx és a brit munkásmozgalom, 1863–1872. LM 1965. 6. sz. 280–284.
- Rothstein A.:** Az angol munkásmozgalom Marx napjain. LM 1965. 10. sz. 474–478.
- Bünger S.:** Marx Károly, az I. Internacionálé és a brit szakszervezetek. WZHU XIII/7. (1964) 892–895.
- Couling M.:** Disraeli, Derby és a fűző, 1865. október–1866. július. THJ 1965. 1 sz. 31–71.
- Wilson Ch.:** Gazdaság és társadalom a késői viktoriánus Britanniában. ECHR XVIII/1. (1965. aug.) 183–198.
- Hurst M.:** Írország és az 1872. évi szavazás. THJ 8/3. (1965) 326–352.
- Blewett N.:** A választójog az Egyesült Királyságban. 1885–1918. PP 32. (1965. júl.) 27–56.
- Gillard D. R.:** Salisbury helgolandi ajánlata EHR LXXX/316. (1965. júl.) 538–552. [1890]
- Blaney G.:** A Jameson támadás veszített ügye. ECHR XVIII/2. (1965. aug.) 350–366. [1895, Transvaal ellen]
- Collins D.:** Az öregeségi nyugdíj bevezetése Nagy-Britanniában. THJ 8/2. (1965) 246–259. [1895–]
- Gilbert B. B.:** A 19. századi segélyegyletek romlása és az agkori nyugdíj kezdete Nagy-Britanniában. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 551–563.
- Jones R. B.:** Balfour párt-szervezeti reformja. BIHR XXXVIII/97. (1965. máj.) 94–101.
- Hyam R.:** Smuts és a liberális kormány döntése, hogy felelős kormányt engedélyezzen Transvaalnak, 1906. jan.-febr. THJ 8/3. (1965) 380–398.
- Smith C. J. jr.:** Nagy-Britannia és az 1914–1915. évi tengerszoros egyezmény Oroszországgal: az 1914. évi brit ígéret. AHR LXX/4. (1965. júl.) 1015–1034.
- Szlovjev O. F.:** A szovjet kormány harca az Angliával való békés coexistenciáért. VI 1965. 2. sz. 54–64. [1917–1918]
- Guarini E. F.:** A Times a fasiszmus szemében, 1919–1932. RSS 25–26. (1965. máj.-dec.) 155–185.
- Hooker J. R.:** A Munkapárt szerepe az afrikai szakszervezeti mozgalom megszületésében Észak-Rhodéziában. IRSH 1965. 1. sz. 1–22. [1930–40-es évek]
- Clifford N. R.:** Sir Frederick Maze és a kinal tengeri vám, 1937–1941. JMH 1965. 1. sz. 18–34.
- Krüger J.:** A német–brit flottaegyezmény elősegítette Hitler fegyverkezését. DAP 1965. 6. sz. 709–712.
- d’Hoop J. - M.:** Nagy-Britannia stratégiai problémái, 1941. jún.–1942. júl. RHDGM 59. (1965. júl.) 5–24.
- Majszkij I. M.:** Anglia és a szovjet–finn háború. VI 1965. 4. sz. 43–55.
- Le Brocq N.:** A La Manche csatornában fekvő szigetek a náci megszállás alatt. LM 1965. 10. sz. 469–474.
- Fagan H.:** A harmadik labour-kormány Nagy-Britanniában, 1945–1951. ZG 1965. 5. sz. 757–769.
- Riznikov V. A.:** A Labour-kormány tevékenységének irodalma, 1945–1951. VI 1965. 7. sz. 150–156.
- Goldobin A. M.:** Az egyiptomi nép harca a függetlenségért. (Az 1954. évi angol–egyiptomi megállapodás.) NAA 1965. 3. sz. 61–69.
- Zsigalov I. I.:** Harc Nagy-Britannia szakszervezeteiben

- a háború és a béke kérdéseiben, 1955–1964. VI 1960. 1. sz. 66–87.
- Zsigalov I. I.: A háború és béke kérdései és az ideológiai harc Nagy-Britannia Kommunista Pártjában, 1955–1964. NNI 1965. 3. sz. 35–47.
- Zsigalov I. I.: Az aldermastonai békeszerződések és a háborúellenes mozgalom a mai Nagy-Britanniában, 1958–1963. VI 1965. 3. sz. 72–92.
- Gorbik V. O.: Anglia belpolitikai helyzete 1959–1964-ben UIZs 1965. 7. sz. 93–98.
- Ruthbone H.: A válság gyökerei. Britannia gazdasági válságának elemzése és a labour kormányzat „orvossága”. LM 1965. 1. sz. 16–21.
- Heszlin Je.: Anglia gazdasági problémái és a labouristák politikája. MEMO 1965. 6. sz. 50–61.
- Madzsojevskij Sz.: A laborizmus külpolitikai taktikájáról. MEMO 1965. 3. sz. 39–48.
- Ruftis J. A.: A társadalmi struktúra öt kelet-középganglái községben. EcHR XVIII/1. (1965. aug.) 83–100.
- Svarcslejn I.: A brit gyarmati gazdaság ragadozó. MEMO 1965. 3. sz. 139–143.
- Ausztria**
- Wolf Fr.: Dr. Josef Hyrtl egyetemi tanár. ÜGL 1965. 10. sz. 531–541. [1810–1894]
- Adel K.: Franz Werfel, 1890–1945. ÜGL 1965. 6. sz. 322–337.
- Svoboda K. M.: In memoriam Ernst H. Buschbeck. MIÖG LXXIII/1–2. (1965) 242–244. [1889–1963]
- Wagner–Rieger R.: In memoriam Bruno Grimschitz. MIÖG LXXIII/1–2. (1965) 244–246. [1892–1964]
- Huter F.: In memoriam Harold Steinacker. MIÖG LXXIII/3–4. (1965) 451–454; HZ 201/1. (1965. aug.) 260–282. [1875–1965]
- Kóvágyó L.: Az Osztrák–Magyar Monarchia történetének problémái. Tudományos konferencia Budapesten 1964. május 4–9. VI 1965. 1. sz. 202–204.
- Droz J.: Beszámoló „Az Osztrák–Magyar Monarchia problémái, 1900–1918” Budapesti 1964. május 4–9. tartott kongresszusáról. RH 89/CXXXIII. (1965) 290–291.
- B. L.: Konferencia az 1905–1907. évi forradalom problémáiról és Ausztria–Magyarország helyzetéről a 19–20. század fordulóján. ZPW 1965. 4. sz. 249–253. (1965. máj. 27–28.)
- Wessely K.: A gazdaság tervezése és fejlődése. ÖO 1965. 6. sz. 520–523. [Konferencia Gösingben, 1965. szept. 29.–okt. 1.]
- Rungaldier R.: A bécsi egyetem részvétele a földrajzi kutatásban és a földrajz oktatásban Kelet- és Délkelet-Európai vonatkozásban, beleértve a régi Magyarországot. ÖO 1965. 3. sz. 252–257.
- Baryoz H.: A bécsi egyetem szerepe Lengyelország szellemi életében. ÖO 1965. 3. sz. 177–194.
- Kovács E.: A bécsi egyetem kapcsolatai Magyarországhoz a humanizmus korában. ÖO 1965. 3. sz. 195–204.
- Kavka Fr., Havránek J.: A bécsi egyetem kulturális és szellemi hatása a csehekre és szlovákokra. ÖO 1965. 3. sz. 205–212.
- Muck K.: Osztrák–Kelet- és Délkelet-Európa Intézet. A korábbi Arbeitsgemeinschaft Ost tevékenysége 1964-ben. ÖO 1965. 1. sz. 80–86.
- Prickler H.: Burgenland történeti országismerete. Az 1952–1964. évek irodalmának szemléje. MIÖG LXXIII/1–2. (1965) 124–156.
- Grafenauer B.: A karintiai szlovének államának struktúrája és fejlődése. a 7–11. században. HZb XVII. (1964) 213–225.
- Havlik L.: A régi szlávok az osztrák Duna-medencében. ÜGL 1965. 4. sz. 187–202.
- Herkenrath M.: Barbarossa Frigyes és Christian v. Buch birodalmi légatus két jegyzője. MIÖG LXXIII/3–4. (1965) 247–268.
- Fichtenau H.: Az ausztriai „privilegium minus” hagyományozása. MIÖG LXXIII/1–2. (1965) 1–16.
- Hassinger H.: Vámügy és forgalom az osztrák alpesi vidéken 1300-ig. MIÖG LXXIII/3–4. (1965) 292–361.
- Möser–Mersky G.: Az osztrák „Chronicon rhythmicum”. MIÖG LXXIII/1–2. (1965) 17–38.
- Seibt F.: A cseh szomszédság a 13–14. század osztrák történetírásában. ZFO 1965. 1. sz. 1–26.
- Merzbacher Fr.: Ausztria és a rotweili császári udvari bíróság. HJ 85/I. (1965) 50–63. [14–16. sz.]
- Prickler H.: A burgenlandi-nyugatmagyarországi borkereskedelem Csehországba, Morvaországba, Sziléziába és Lengyelországba. I. ZFO 1965. 2. sz. 294–320. (A középkortól. Kutatási jelentés.)
- Colot L.: A művészi csere Ausztria és a belga tartományok között a 16–18. században. ÜGL 1965. 2. sz. 71–84.
- Rothbacher E.: Hildesdorfi posta-nyilvántartás a 17. században. FVL 8/1. (1965) 82–83. [Átutazó főurak és kíséretük ellátása.]
- Florovszkij A. V.: Orosz–osztrák kapcsolatok a 18. század elején. UIZs 1965. 3. sz. 42–50. [I. Péter–Rákóczi]
- Kospach H.: Angol hangok Ausztriáról és Jenő hercegről a spanyol örökösödési háború idején. MIÖG LXXIII/1–2. (1965) 39–62.
- Karaman I.: A Mária–Terézia-féle merkantilista politika Horvátországban. (A kolonizációs törekvések a Karolinenstrassen a 18. század közepén.) ÖO 1965. 2. sz. 89–102.
- Walter Fr.: A felvilágosodás és politika Ausztria példáján. ÜGL 1965. 9. sz. 347–360.
- Kissling R.: Gideon Freiherr v. Laudon tábornagy. (Halálának 175. évfordulójára.) ÜGL 1965. 6. sz. 318–320. [1716–1790]
- Grodziski St.: A jog forrása Galiciában az 1772–1848-as években. CzPH 1964. 2. sz. 175–187.
- Bur M.: Az osztrák katonai határvidék a 19. században. Új adalékok a Vajdaság történetéhez. EB 1965. 2–3. sz. 213–232.
- Otruba G.: Anglia anyagi segítsége Ausztria számára a koalíciós háborúkban és a Napóleon elleni harcban. ÜGL 1965. 2. sz. 84–98.
- Hantsch H.: Metternich és Európa. DDr 1965. 4. sz. 193–203.
- Obermann K.: Az 1814–1815. évi bécsi kongresszus. ZG 1965. 3. sz. 474–495.
- Wagner H.: A bécsi kongresszus európai jelentősége. ÜGL 1965. 5. sz. 252–262.
- Schoeps H. J.: A három fekete sas szövetsége. GWU 1965. 3. sz. 152–157.
- Kramer H.: Tirol és a risorgimento. DDr 1965. 3. sz. 141–148.
- Stourzh G.: Örökös tagság az osztrák Herrenhausban, 1861–1918. MIÖG LXXIII/1–2. (1965) 63–117.
- Sölle Zs.: Az I. Internacionálé és Ausztria. Hist X. (1965) 255–300.
- Kořalka J.: A cseh munkásmozgalom létrejöttének nemzetközi szerepe a régi Ausztriában. ÖO 1965. 4. sz. 273–285.
- Kořalka J.: A pangermanizmus fokozódása Ausztria–Magyarországon. Hist. X. (1965) 213–253.
- Stadler G.: Erzsébet királynő és Wildenstein vára (Bad Ischl mellett). ÜGL 1965. 4. sz. 202–212.
- B. L.: Konferencia az 1905–1907. évi forradalom problémáiról és Ausztria–Magyarország helyzetéről a 19–20. század fordulóján. ZPW 1965. 4. sz. 249–253. [1965. máj. 27–28.]
- Rauch G.: A keresztény-szocialista párt problémái a katolikus-konzervatívokkal való egyesülés után 1907-ben. ÜGL 1965. 9. sz. 361–372.
- Křížek J.: Bosznia és Hercegovina annexiója. Hist. IX. (1964) 135–204.
- Fussek A.: Stürghof gróf miniszterelnök beállítottasága Olaszország iránt. ÜGL 1965. 1. sz. 13–18.
- Gutsche W.: Bethmann Hollweg és az „új orientáció” politikája. A birodalmi kormány belpolitikai stratégiája és taktikája az első világháború idején. ZG 1965. 2. sz. 209–234.
- Fussek A.: Az élelmezési gondok az osztrák államrészben az első világháború éveiben. ÜGL 1965. 3. sz. 119–125.
- Constantinescu M.: V. I. Lenin üzenete Ausztria–Magyarország munkásaihoz és népelehez, 1918. nov. 3. RRH 1965. 2. sz. 287–303.
- Piszarev Ju. A.: A tömegek szerepe Szerbia és Montenegro felszabadításában az okkupáció alól 1918-ban. NNI 1965. 3. sz. 82–90.

Szuhoľinova G. F.: Az 1918. évi osztrák–magyar forradalom a szovjet történetírás megvilágításában. VI 1965. 2. sz. 136–141.

Balovskı N.: Az újabb kutatások az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásáról. KH 1965. 2. sz. 409–418. [Az 1955–1965 közötti irodalom.]

Valiani L.: Ausztria–Magyarország felbomlása. V. A népek önrendelkezése és a római kongresszus. RSI 1965. III. 512–584.

Valenta J.: A csehszlovák–lengyel együttműködés Ausztria–Magyarország felbomlása idején. SS 1965. 3. sz. 312–329.

Dumin P.: Egy osztrák–német Anschluss problémája. 1918–1919. ÖGL 1965. 8. sz. 403–417.

Drimmel H.: Az osztrák állami tudat 1918–1938 között. ÖGL 1965. 6. sz. 308–317.

Kerekes L.: A „fehér szövetség”. Bajor–osztrák–magyar tervek a Renner-kormány ellen 1920-ban. ÖO 1965. 4. sz. 353–366.

Marek Fr.: Max Adler. WZ 1965. 4. sz. 282–288.

Bergahn V. R.: A „Stahlhelm” feloszlása. VfZg 1965. 4. sz. 446–451.

Kerekes L.: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom, 1928–1931. ÖGL 1965. 1. sz. 1–13.

Pollavszkij M. A.: Fasiszta puccs Ausztriában 1934. júliusban és Dollfus kancellár meggyilkolása. VI 1965. 11. sz. 116–121.

A fasiszta puccs Ausztriában 1934 júliusában és Dollfus kancellár meggyilkolása. VI. 1965. 11. sz. 121–130, 12. sz. 112–129. [A csehszlovák Fekete-tó mélyén talált nécl dokumentumok alapján.]

Pollavszkij M. A.: Az ellenállási mozgalom sajátosságai Ausztriában. NNI 1965. 2. sz. 109–116.

Neck R.: Ausztria visszatérése a demokráciához. 20 évvel ezelőtt: az első nemzeti tanácsai választások a második köztársaságban 1945. nov. 25-én. ÖGL 1965. sz. 455–461.

Nenschak Fr.: Az osztrák gazdaság, 1945–1963. ÖGL 1965. 3. sz. 126–132.

Kotzina V.: Ausztria gazdasági kapcsolatai a többi dunai állammal. DDr 1965. 1–2. sz. 1–15. [Hozzászólások: uo. 62–68.]

Thalheim K. C.: A gazdaság fejlődése a dunai államokban a központi tervezésnek és a keleti blokk integrációjának behatása alatt. DDr 1965. 1–2. sz. 16–29. [Hozzászólások: uo. 66–70.]

Gross H.: Kereskedelempolitikai problémák a dunai államoknál és a közös piac országai gazdasági kapcsolataiban. DDr 1965. 1–2. sz. 30–44. [Hozzászólások: uo. 70.]

Wessely K.: Fizetési és hitelkérdések a dunai államok külkereskedelmében. DDr 1965. 1–2. sz. 45–60. [Hozzászólások: uo. 70–73.]

Hantsch H.: Pánszlavizmus, neoszlavizmus, ausztrioszlavizmus. DDr 1965. 1–2. sz. 94–105.

Horner R.: Haladás az osztrák nemzeti fejlődésben. ÖGL 1965. 8. sz. 418–428.

Fischer W.: Az osztálystruktúra a mezőgazdaságban. WZ 1965. 2. sz. 115–118.

Firnberg H.: A társadalmi rétegződés lényege és változásai Ausztriában. ÖGL 1965. 9. sz. 473–481.

Seeger R.: A menekültproblema és a menekültügyi probléma különösképpen Ausztriában. DDr 1965. 4. sz. 204–217.

Marek Fr.: Az osztrák nemzet a tudományos felismerésben. WZ 1965. 3. sz. 189–200.

Turok V. M.: Ausztria–Magyarország Európa integrációjának „modellje”. VI 1965. 1. sz. 55–65.

Truger W.: A semlegesség útja. WZ 1965. 4. sz. 243–256.

Berger P.: A nemzetközi Duna és a semleges Ausztria. DDr 1965. 1–2. sz. 74–93.

Belgium

Craeybeckx J., Verhulst A. E., Werreke H. v.: A belga történelemről 1945 és 1963/64 között megjelent irodalom szemléje. HZ 200/2. (Sonderheft 1965) 58–107.

Silvestre H.: Sommás megjegyzések Reiner de Saint-Laurent életrajzához. MA 1965. 1. sz. 5–16. [liège-i szerzetes, 12. sz.]

Despy–Meyer A.: II. Alberon Hège-i püspök egy 16. században hamisított 1144-es oklevele. MA 1965. 1. sz. 17–28.

Colot L.: A művészi csere Ausztria és a belga tartományok között a 16–18. században. ÖGL 1965. 2. sz. 71–84.

Szoloviova L.: A baloldali erők aktivizálódása Belgium munkásmozgalmában. MEMO 1965. 8. sz. 115–121.

Bulgária

Prof. A. K. Burmov és tudományos tevékenysége. IP 1965. 6. sz. 3–8. [1911–1965]

Matejko B.: Ivan Sznegarov akadémikus ünneplése. IP 1965. 4. sz. 130–133. [80. születésnapján.]

Želeč N.: Bogdan P. Hasdeu és a bolgár tudósok kapcsolatai a 19. század végén. EB I (1964) 139–145.

Doens I.: Kiril patriarcha, Bulgária egyháztörténésze. ÖO 1965. 4. sz. 322–331.

Koszev D.: A XII. nemzetközi történetéskongresszus Récseben és a bolgár történészek részvétele a kongresszus munkájában. IP 1965. 6. sz. 9–22.

A Délkelet-európai Studiumok Nemzetközi Szövetségének I. konferenciája. EB I. (1964) 179–180. (Szófia, 1964. ápr.)

Hrisztov Hr., Sarova Kr.: A Bolgár Történettudományi Intézet tudományos kutató munkája 1964-ben. IP 1965. 3. sz. 124–131.

Todorov G.: A Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos tevékenysége. SzSz 1965. 2. sz. 121–124.

Hadzsinkinikov V.: A Bolgár Történeti Társulat szekciói és tudományos bizottságai. IP 1965. 2. sz. 136–139.

Zhidnyev V. I.: A szovjet-bolgár kulturális kapcsolatok felvételének történetéből. (A húszas évek végétől a harmincas évek elejéig.) SzSz 1965. 1. sz. 61–69.

Mihajlov E.: A bolgár–orosz középkori kapcsolatok tanulmányozása 1944. IX. 9. után. IP 1965. 2. sz. 84–91.

Krumov D.: A bolgár–szovjet barátság múzeumának 10 éve. IP 1965. 1. sz. 120–129.

Todorov N.: A bolgár és jugoszláv történészek tudományos találkozója. IP 1965. 4. sz. 133–140. [Várna, 1965. május 28–31.]

Uljanyics V. I.: A Balkán Intézet. UIZs 1965. 2. sz. 157.

Todorov N., Dimitrov Sz.: A Balkán Intézet egy éve. IP 1965. 3. sz. 131–136.

Hrisztov Hr.: Bolgár történeti dokumentumok az angliai levéltárakban. IP 1965. 3. sz. 139–144.

Zecsev N.: A bolgár történelem problémái a Románoszlavica hasábjain. Szemle. IP 1965. 2. sz. 143–148.

Vojnov M.: A „Szlavjanszkij Archiv” V. kötete (1963) és a bolgár történettudomány. IP 1965. 3. sz. 100–106.

Koledarov O. Sz.: Bulgária történeti földrajzáának és kartográfiájának néhány kérdése. IP 1965. 2. sz. 92–102.

Sarova Kr.: A bolgár nemzeti felszabadítási mozgalom dokumentumai a jugoszláv levéltárakban. IP 1965. 5. sz. 131–136.

Primov V., Tpkova V.: A dubrovnik levéltárak jelentősége Bulgária története szempontjából. IP 1965. 6. sz. 124–130.

Mutafcsieva V.: Az orientálistika Bulgáriában az utóbbi öt év alatt. NAA 1965. 3. sz. 239–243.

Szefanov N.: A történettudomány módszertanának aktuális problémái. NV 1965. 6. sz. 23–39.

Sopov J.: Az ember megjelenése bolgár földön. IP 1965. 4. sz. 72–90.

Antonova V.: A középkori Pliszkában talált ókori anyag eredetéről. IP 1965. 5. sz. 67–79.

Krandzalov D.: Az Aboba (Pliska) melletti erőd (ÉK-Bulgária) ősbolgár származásának elmélete. SFFUK H. XV. (1964) 31–46.

Besevliev V.: A thrákok romanizálásának néhány régibb elmélete. EB I. (1964) 147–158.

Ciobanu Gh.: Ősi elemek a román s bolgár népzében. RESE II. (1964. 1–2.) 71–91.

Topkova–Zaimova V.: A szláv település Macedonliában és Görögországban. EB I. (1964) 111–123. [6–10. sz.]

- Angelov S. St.*: A bolgár-bizánci irodalmi kapcsolatokról. EB 1. (1964) 97–110. [9–15. sz.]
- Petrov P.*: A bolgárok megtérése. IP 1965. 3. sz. 33–60.
- Angelov D.*: A bolgárok megtérítésének néhány problémájáról. IP 1965. 5. sz. 38–57.
- Joncssev J. K.*: Szamuel birodalmának néhány kérdéséről. IP 1965. 1. sz. 29–48.
- Kondov N.*: A falusi lakosság társadalmi egysége a középkori Bulgáriában. IP 1965. 1. sz. 70–83.
- Virtosu E.*: A „kezek” a bolgár és román diplomáciai gyakorlatban. RESE II. (1964. 1–2.) 214–253.
- Margosz A.*: Két 13. századbéli örmény forrás a II. bolgár birodalom néhány történeti eseményéről. EB 1965. 2–3. sz. 295–300.
- Kondov N. K.*: Demográfiai jegyzetek az Alsó-Sztrimon körzetének lakosságáról a 14. század első felében. EB 1965. 2–3. sz. 261–272.
- Mutafcsieva V. P.*: Az anyalini intézménye a 18. század utolsó évtizedében. EB 1965. 2–3. sz. 233–248.
- Ionescu D. G.*: Bolgár telepek letelepülése Buzauban és környékén 1792 és 1838 között. RS XV. (1965) 137–153.
- Ljascsenko L.*: Az Ukrajna és a délszlávok között a 19. században levő kapcsolatokról szóló anyag a kиеvi levéltárakban. IP 1965. 5. sz. 126–130.
- Toporov N.*: A bolgárok részvétele a betairista felkészítésben a dunai fejedelemségekben. EB I. (1964) 69–96.
- Maszlev St.*: A görög felkelés 1821–1829-ben és a bolgár nép. IP 1965. 4. sz. 30–57.
- Mikolova P. G.*: Az oszmán földbirtok-törvények fejlődése és jellege, 1839–1878. IP 1965. 5. sz. 31–55.
- Koledarov, P., Koszev K.*: Dr. Nikola Picolo programadó levele az egyházi és nemzeti függetlenségért való harcról. IP 1965. 3. sz. 89–99. [1841. aug. 25.]
- Bucsinjszki T.*: Néhány hiba Hriszto Botev csapatával kapcsolatban. IP 1965. 5. sz. 88–91.
- Dimitrov Str.*: Szerbia és a bulgáriai parasztfelkelés, 1850. EB I. (1964) 49–68.
- Konbejev V. D.*: A nemzeti-felszabadító mozgalom Bulgáriában 1853–1854-ben. UZISZ XXIX. (1965) 134–177.
- Damianov S.*: Prosper Bourrée francia diplomata titkos megbízatása a Balkánon, 1853–1854. IP 1965. 3. sz. 76–88.
- Telbizov K.*: Életrajzi adatok Sztepan Dunyov garibaldista kapitányról, a volturnoi csata híres hősről. IP 1965. 1. sz. 84–90. [Garibaldi levelei 1860–1868.]
- Romancsenko Iv., Zaszlavszi D.*: Mihajlo Petrovics Dragomanov. IP 1965. 5. sz. 70–87. [Tevékenysége 1861–1895-ben.]
- Pavlov VI.*: Az első bolgár tengerhajózási társaság, a a Providence. IP 1965. 2. sz. 73–83. [1862–]
- Dekov N. Ja.*: Levszki „egy titkos lakásban”. IP 1965. 5. sz. 60–66. [1872]
- Hadzsizolova Kr.*: Egy török bíróság ítélete Vaszil Levszki egy fegyvertársa ügyében. IP 1965. 4. sz. 91–94. [1872]
- Undozsiev Iv.*: A lovecsi forradalmi bizottság elnökségének kérdéséről. IP 1965. 1. sz. 55–69. [1872]
- Diviziev Ir. G.*: A ragzoli bolgárok és az áprilisi felkelés. IP 1965. 2. sz. 68–73. [1876]
- Atanaszov P.*: M. P. Dragomanov szerepe az ukrán–bolgár kapcsolatok megerősítésében UIZS 1965. 9. sz. 26–39. [1880–90]
- Sarova Kr.*: Vasa Pelagid eszméi Bulgáriában. EB 1965. 2–3. sz. 193–211.
- Kapidzic H.*: Az 1822. évi hercegovinai felkelés, tekintettel a bulgáriai befolyásra. EB 1965. 2–3. sz. 179–192.
- Toporov G. D.*: Észak-Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülésének diplomáciai történetéről, 1885. IP 1965. 6. sz. 23–37.
- Damjanov Sz.*: A francia diplomácia valamint Észak-Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülése 1885-ben. IP 1965. 6. sz. 73–80.
- Hadzsivnikov V.*: Az első orosz forradalom és a mi jelenünk. NV 1965. 3. sz. 24–37.
- Hadzsivnikov V.*: A Bolgár Kommunista Párt internacionalista hagyományai, és harc a bolgár–szovjet barátságért. EB 1965. 2–3. sz. 5–36.
- Izsuszov M.*: A bulgáriai és szerbiai munkásmozgalom kapcsolatai a 20. század kezdetén. IP 1965. 3. sz. 3–32.
- Kaphinov M. G.*: Orosz–bolgár aviációs fegyverbarát-ság az első Balkán-háború előtt és alatt. VI 1965. 6. sz. 214–216.
- Dimitrova St.*: A Bolgár KP harca a szociáldemokraták ellen, akik a proletárdiktatúra marxista tanát akarták revízió alá venni, 1917–1921. IP 1965. 6. sz. 58–72.
- Sarlanov D.*: A Bolgár KP történeti tapasztalata a baloldali opportunisták elhajlás elleni harcban. NV 1965. 11. sz. 104–111.
- Uzunov Iv.*: Bizonyos ellentétek a szövetséges katonai ellenőrzőbizottság kebelében és az 1923. jún. 9-i puccs. IP 1965. 2. sz. 57–67.
- Milev J.*: A bolgár kommunista diákok csoportjának tevékenysége Prágában az 1923. szeptemberi felkelés után. IP 1965. 5. sz. 56–60.
- Nikolov J.*: A proletár szabad-gondolkodók szövetsége, 1931. X. 14.–1934. V. 19. IP 1965. 5. sz. 3–30.
- Szirkov D.*: „A demokratikus Bulgária” rádió, 1938. dec.–1939. március. IP 1965. 1. sz. 49–55.
- Nakov A.*: A szovjet hadsereg fogadtatása Bulgáriában. IP 1965. 3. sz. 69–75.
- V. L.*: A bolgár történészek új munkái a bolgár nép antifasiszta harcáról a második világháború idején. SzSz 1965. 3. sz. 88–90.
- Vasziljev V. At.*: Tudományos ülésszak az 1944. szept. 9-i győzelem 20. évfordulóján. IP 1965. 1. sz. 110–117. [1964. okt. 1–3.]
- Kalinkov A. S.*: A segítség-mozgalom a Honvédő Háború idején, 1944–1945. IP 1965. 3. sz. 61–68.
- Sztereov P.*: A görög nép hozzájárulása az antifasiszta felszabadítási harchoz és a görög–bolgár fegyverbarátság néhány megnyilvánulása. EB 1965. 2–3. sz. 37–58.
- Avramov P.*: A Bolgár Kommunista Párt szervezésének folyamata az illegális időszak után (1944. szept. 9.–1945. febr.) IP 1965. 2. sz. 3–31.
- Georgiev J.*: Az általános munkásszakszervezet tevékenysége a munkásszatyál és az alkalmazottak, közvetlen érdekeinek védelmében, 1944–1947. IP 1965. 1. sz. 3–29.
- Csernij A. J.*: Az állami ellenőrzés megszervezése a bolgár iparban a szocialista forradalom első éveiben, 1944. szept.–1947. dec. UIZS 1965. 8. sz. 105–108.
- Budinov I.*: A bolgár külkereskedelem növekedése és fő tendenciái. SM 1965. 4. sz. 16–24.

Csehszlovákia

- Ravics N. A.*: A jövő történésze. VI. 1965. 5. sz. 200–201. [Zdeněk Nejedlý]
- Bokes F.*: In memoriam Univ. Prof. Dr. Vaclav, Husa, a Csehszlovák Akadémia lev. tagja. HČ 1965. 2. sz. 307–308.
- Bonnoure P.*: In memoriam Vaclav Husa, 1906–1965. Penésze 123. (1965. okt.) 125–127.
- B. F.*: In memoriam Ján Béder, 1917–1965. HČ 1965. 4. sz. 644.
- In memoriam František Novotný, VDI 1965. 4. sz. 210–211. [1881–1964, klasszika filológus]
- Pitronova B.*: In memoriam Jiří Radimský. SS 1965. 4. sz. 565–568. [1919–1965]
- In memoriam Lubomir Vejnar. ČCH 1965. 4. sz. 630. [1930–1965]
- Branislav Varsik professzor műveinek bibliográfiája. SFFUKH XV. (1964) 379–385.
- Castellen G.*: Kongresszus és kollokvium. RHDGM XV/59. (1965. júl.) 107–108. [A III. nemzetközi ellenállási kongresszus Karlovy Varyban, 1963. szept. 1–4. és a történeti kollokvium a müncheni szerződésről, Prága, szept. 6–7.]
- Matei Gh.*: II. nemzetközi konferencia az ellenállás története oktatásáról. S 1965. 3. sz. 606–698. [ápr. 13–15. Prága]
- Kaczmarczyk Z.*: Tudományos konferencia a nagymorva államról. ČZPH 1964. 2. sz. 250–251. [Cyrill és Method 1. 100. évford.]
- A szlovák történészek. IV. kongresszusa. SHS I. (1963) 239–245. [Kassa, jún. 28–30.]
- Mésáros J.*: A szlovák történészek V. kongresszusa. ČCH 1965. 6. sz. 928–931.

- Korpiák M.*: A szlovák történelem V. kongresszusa Besztercebányán. HČ 1965. 4. sz. 639–641. [1965. jún. 16–18.]
- Sindlár J.*: A szlovák történelem V. kongresszusa. SS 1965. 4. sz. 562–565.
- Šmahel Fr.*: Symposium Hussianum Pragense. ČCH 1965. 6. sz. 932–936. [1965. aug. 18–20.]
- Szimpozium Huss János életéről és munkásságáról. Pensée 124. (1965. dec.) 123. (Prága aug. 18–20.)
- Vinogradova A., Pasajeva N.*: Tudományos konferencia Huss János halála 550. évfordulóján. SzSz 1965. 6. sz. 89–92. [Moszkva, 1965. jún. 24–26.]
- Heck R.*: Symposium Pragense Cultus Pacis, 1464–1964. KH 1965. 1. sz. 254–256. [1964. szept. 28–30.]
- Marsina R.*: A feudális rendszer kezdetei Szlovákiában. Tudományos ülésszak. SHS II. (1964) 276–287. [Smolenice, 1963. nov. 12–14.]
- Korpiák M.*: A csehszlovák történelem konferenciája a szlovák nemzeti felkelésről. SHS III. (1965) 311–320. [Smolenice, 1964. jún. 8–10.]
- A szlovák nemzeti felkelésről tartott konferencián megvitattott problémák. HČ 1965. 1. sz. 54–106.
- Korpiák M.*: Nemzetközi történelem-szimpozium a szlovák nemzeti felkelés történetéhez. HČ 1965. 1. sz. 172–173.
- Bokes Fr.*: Konferencia a nemzeti és politikai problémákról a szilészi intézetben. HČ 1965. 2. sz. 305.
- Bakala J.*: Történelem-szimpozium a Szilészi Múzeum 150. évfordulóján. SS 1965. 1. sz. 330–331.
- Bokes Fr., Vantuch A.*: Szlovák kollokvium a szlovák nemzeti ébredés hajnalán. SHS I. (1963) 245–249. [Pozsony, 1961. okt. 1–3.]
- Vlachovité J.*: Tudományos bányászati konferencia Selmecbányán. SHS III. (1965) 308–310. [1964. aug. 24–27.]
- Bánya-technikai történeti konferencia Selmecbányán. HČ 1965. 1. sz. 171–172. [1964. aug. 24–27.]
- Kuzmín M. N.*: Csehszlovákia fasizmus alóli felszabadulásának 20. évfordulójára. NNI 1965. 4. sz. 162. [Ülés 1965. május 5-én Moszkvában.]
- Vlachovité J.*: A Csehszlovák–Magyar Történelem-tudományi konferencia ülése. HČ 1965. 2. sz. 303–304. [1964. okt. 20–23.]
- Nk.: A magyar és csehszlovák jogtörténelem V. tudományos konferenciája. HČ 1965. 1. sz. 173–175. [Budapest, 1964. ápr. 1–3.]
- Matula V.*: II. országos tudományos konferencia a csehszlovák–ukrán kapcsolatok történetéből. HČ 1965. 2. sz. 305–306. [Eperjes, 1964. dec. 7–9.]
- Graus Fr.*: Az egyetemes történet és a csehszlovák történetírás feladatai. ČCH 1965. 4. sz. 521–528.
- Holotik L., Bokes Fr.*: A szlovák történetírás 1959–1962 között. SHS I. (1963) 207–239.
- Holotik L.*: A szlovák történetírás 1963–1964-ben. SHS III. (1965) 321–347.
- Hrozieník J.*: A pozsonyi Szlovák Akadémia „Európai szocialista országok Történeti Intézete”. (Problémák és perspektívák.) SzSz 1965. 1. sz. 116–118.
- Bayler E., Petráček K.*: A csehszlovák orientaliztika 1960–1964-ben. NAA 1965. 6. sz. 229–235.
- Myška V.*: Az 1959 és 1962 között megjelent csehszlovák történeti bibliográfiák. Hist. IX. (1964) 237–246.
- Kudělák M.*: Az 1961 és 1962-ben megjelent csehszlovák történeti munkák válogatott bibliográfiája. Hist. IX. (1964) 247–272.
- Petrýl J.*: A csehszlovák numizmatika bibliográfiája, 1955–1964. ČCH 1965. 1. sz. 110–120.
- Zahradník St.*: A prágai Technikai Nemzeti Múzeum által 1961–1963-ban a cseh vaskorabeli történetéről tartott szemináriumok. SS 1965. 2. sz. 248–253.
- Sámal J.*: A székelytörténet történetéről és elméletéről 1961-ben megjelent munkák annotált bibliográfiája. Hist. IX. (1964) 273–290.
- Bokes Fr.*: Szlovák technikatörténeti munkák gyűjteménye. SHS I. (1963) 249–252. [Szemle]
- Lamot T.*: Lőcs város levéltárának középkori okiratai. SFFUKH XV. (1964) 149–154.
- Kučík M.*: A szlovákiai levéltárak és állagaik. SHS III. (1965) 215–262.
- Marsina R.*: A szlovákiai diplomatarium és programja. SHS III. (1965) 263–282.
- Hlaváček I.*: Néhány merseburgi Bohemica. ČCH 1965. 1. sz. 89–98.
- Horváth P., Ratkoš P.*: További Slovenica a lengyel levéltárakban és könyvtárakban. HČ 1965. 2. sz. 297–300.
- Bakala J.*: Anyagok Szilészia történetéhez a bécsi belügyminisztérium levéltárában. SS 1965. 4. sz. 541–552.
- Kolmaš J.*: „Archiv Orientalní”, Praha. VI. 1965. 7. sz. 184–186. [Szemle]
- Pátková J., Plicková E.*: A mai népművészet Szlovákiában és ennek gyökerei. SHS III. (1965) 173–214.
- Dvořáková V.*: Olasz irányzatok a szlovákiai középkor táblafestészetének fejlődésében. SHS III. (1965) 58–111.
- Kolník T.*: Új római-barbár leletek Szlovákiában és kronológiájuk. SHS II. (1964) 7–51.
- Chropovský B.*: A szláv lakosság Szlovákiában. A kutatás jelenlegi állapota. SHS I. (1963) 9–29.
- Chropovský B.*: A szláv városok Szlovákiában és kutatásuk feladatai. SFFUKH XV. (1964) 9–29.
- Cibulka J.*: Konstantin–Cyrill és Method megérkezése Morvaországba. BS 1965. 2. sz. 318–364.
- Harlik L.*: A Nagymorva Birodalom és a pápai udvar közti kapcsolat a 880–885. években. BS 1965. 1. sz. 100–122.
- Posráf J.*: A bizánci pénz és a Nagymorva Birodalom. BS 1965. 2. sz. 308–317.
- Ratkoš P.*: Szlovákia meghódítása a magyarok által. SHS III. (1965) 7–57.
- Graus Fr.*: A középkori államok létrejötte Közép-Európában. Hist. X. (1965) 5–66.
- Bohmann A.*: Csehország és Morvaország–Szilészia a lakosság-statisztikában. ZFO 1965. 1. sz. 39–93.
- Bohmann A.*: Népeségmozgalom Csehországban a 19. század közepéig. ZFO 1965. 2. sz. 249–265.
- Seibt F.*: Ország és uralom Csehországban. HZ 200/2. (1965. ápr.) 284–315.
- Halaga O. R.*: A városalakulás folyamata Közép-Európában. SFFUKH XV. (1964) 95–115.
- Novák J.*: Pozsony város kialakulása. (Sphragistikai tanulmány.) SFFUKH XV. (1964) 127–138.
- Eisner J.*: Hogyan és mikor szállták meg Szlovákiát a szlovák nép ősei. SFFUKH XV. (1964) 3–8.
- Kučera M.*: A lakosság szociális struktúrája 'szlovákiában a 10–12. században. HČ 1965. 1. sz. 1–53.
- Smetánka Z.*: A 10–15. századi falusi típusú települések anyagi kultúrája archeológiai kutatásának mai állapota. ČCH 1965. 2. sz. 239–268.
- Halaga O. R.*: Kelet-szlovákiai betelepülésének problémája. HČ 1965. 1. sz. 122–131.
- Varsík Br.*: Kelet-Szlovákia települési problémái. (Halaga bírálatának margójára.) HČ 1965. 4. sz. 560–570.
- Marsina R.*: Trencsén megye felső vidékének betelepülése a tatárjárás előtt. SFFUKH XV. (1964) 47–70.
- Kučera M.*: A sómonopólium fejlődése Szlovákiában a korai középkorban. SFFUKH XV. (1964) 71–93.
- Ratkoš P.*: Késmárk város és vár keletkezése. ČCH 1965. 4. sz. 570–577. [1190–]
- Hosák L.*: Városalakulás Délnyugat-Morvaországban. SFFUKH XV. (1964) 117–125.
- Seibt F.*: A cseh szomszédság, a 13–14. század osztrák történetírásában. ZFO 1965. 1. sz. 1–26.
- Uličný F.*: A Sztáray család feudális birtokainak alakulása Kelet-Szlovákiában a 13–15. században. SFFUKH XV. (1964) 139–147.
- Rebro K.*: A Summa legum Raimundi Szlovákia városi jogában. SFFUKH XV. (1964) 155–170.
- Pustejovsky O.*: Adalékok a cseh földtörténetéhez a 14. században. A cseh és szlovák kutatás 10 éve, 1953–1964. JGO 1965. 1. sz. 65–106.
- Ivanov Ju. P.*: Csehország agrárfejlődésének néhány problémája a 14. században és a 15. század elején a modern történetírásban. SzV 28. (1965) 251–259.
- Nový R.*: Tanulmányok a huszita kor előtti urbáriumokról. I. SH 13. (1965) 5–64.
- Hosák L.*: A huszita forradalom. GWU 1965. 4. sz. 207–217.
- Mezník J.*: IV. Károly a patriciátus és a céhek. ČCH 1965. 2. sz. 202–217.
- Kavka Fr., Havránek J.*: A bécsi egyetem kulturális és szellemi hatása a csehekre és szlovákokra. ŐO 1965. 3. sz. 205–212.

- Huščava A.*: Jablonov zendülése a szepesi prépost ellen 1388-ban. SFFUKH XV. (1964) 171–186.
- Jerebová M.*: A szövetségkötő ipar Zsolnán. (A szlovák-cseh gazdasági kapcsolatok történetéből, 15–17. sz.) SFFUKH XV. (1964) 187–198.
- Lamoš T.*: A kőművbányai pénzverők privilégiumai a középkorban. HŠ IX. (1964) 209–226. [15–16. sz.]
- Luraghi R.*: Tanulmányok Husz Jánosról halálának 550. évfordulójának alkalmából. NRS 1965. V–VI. 696–699.
- Hledíkovi Z.*: Egy ismeretlen huszita-ellenes irat Merseburgból. ČCH 1965. 3. sz. 419–427. [1432 k.]
- Dřimal J.*: A morvaországi királyi városok politikája a feudális viszályok idején a 15. század negyvenes éveiben. SMM 84. (1965) 132–156.
- Macek J.*: Podjebrád György király külpolitikájához. ČCH 1965. 1. sz. 19–49. [1471]
- Polukarpova Dzs. A.*: Podjebrád György békejavaslatainak 500. évfordulója. VI 1965. 3. sz. 198–200.
- Strnad A. A.*: A breslaui polgárság és Podjebrád György királysága. ZFO 1965. 3. sz. 401–435., 4. sz. 601–640.
- Kopčan V.*: Szlovákia török megszállásának forrásai. HČ 1965. 1. sz. 113–121.
- Stravroszkij E.*: A jobbágyság osztályharcának néhány kérdése az északkeleti lengyel-szlovák határvidéken a késői feudalizmus idején. HŠ X. (1965) 88–109.
- Hlinka J.*: A robot nyilvántartása a feudális uradalmakban a késői feudalizmus idején. HŠ X. (1965) 177–193.
- Horváth P.*: A feudális függés a „második jobbágy-ság” idején Szlovákiában. HŠ X. (1965) 7–21.
- Huščava A.*: A mértékek funkciója a második jobbágy-ság idején. HŠ X. (1965) 164–176.
- Kulejerska-Topolaka Z.*: A prágai egyházi exemptus városrészes joga. CzPH 1964. 2. sz. 69–100. [16. sz.]
- Gácsová A.*: Kelet-Szlovákia keleti városainak társadalmi struktúrájáról a 16. század első felében. HČ 1965. 3. sz. 366–402.
- Dohnal M.*: Az eredeti tökefelhalmozás folyamata Észak-Morvaországban és Sziléziában. SS 1965. 3. sz. 289–311.
- Jeršov M.*: A len-és kendertermesztés történetéhez Szlovákiában. HŠ (1965) 148–163. [16–17. sz.]
- Vlachovič J.*: Szlovák réz-hossz a világpiacokon a 16. században és a 17. század első felében. SHS I. (1963) 63–95.
- Starovsckij E.*: A jobbágyság társadalmi tagozódása Kelet-Szlovákiában a 16–17. században. SFFUKH XV. (1964) 235–260.
- Žudel J.*: A fekete-hegyi uradalom lakossága és népmozgalma a Fuggerek idején 1535–1583-ban. HČ 1964. 4. sz. 571–599.
- Skladanič M.*: Tőgazdaság a feketehegyi Fugger uradalomban a 16. században. HŠ X. (1965) 22–53.
- Ratkos P.*: A magyar aprópénz leértékelése 1521-ben és ennek következményei Szlovákiában 1526-ig. SHS I. (1963) 30–62.
- Ratkos P.*: Adalék Besztercebánya topográfiájához az 1525–1526. évi bányászfelkelés idején. HŠ IX. (1964) 103–120.
- Hoffmann Fr.*: Újonnan felfedezett kereskedő-könyv a 16. századból. SMM 84. (1965) 207–213.
- Kazimír Št.*: Lengyel érmék Kelet-Szlovákiában a 16–17. században. SHS III. (1965) 112–134.
- Hudák A.*: A német evangélikus egyház útja és vége Szlovákiában. ZFO 1965. 1. sz. 27–33.
- Sedláč Fr.*: A feudális uradalmak igazgatásának fejlődése Szlovákiában a 16. század derekától a 19. század derekáig. HŠ X. (1965) 54–87.
- Suchý M.*: Lőcse város bevételei a joghatósága alá tartozó községektől a 16. század második felében. SFFUKH XV. (1964) 213–233.
- Šimeček Z.*: Tájékoztató Ázsia és Afrika új országairól, 16. századi rózsahegy-i forrásokból. ČCH 1965. 3. sz. 428–443.
- Kazimír Št.*: Nagyszombat város gazdasága a 16. század második felében. HŠ IX. (1964) 121–161.
- Matějek Fr.*: Opava városi és uradalmi birtokai a 16. század végén és a 17. század első felében. SS 1965. 3. sz. 344–359.
- Sindelár B.*: Az 1643–1648. vesztáliai kongresszus és a cseh kérdés. I. SzV 23. (1965) 210–226.
- Hroch M.*: A harmincéves háború hatása a balti kereskedelem fejlődésére a 17. században. SH 13. (1965) 133–164.
- Čerešňáková V.*: A Javornicei vasipari uradalmi vállalkozás munkarejének kérdése a 17. században. SMM 84. (1965) 201–206.
- Novotný J.*: Kísérletek az árak és bérék rendezésére Morvaországban a 17. század második felében. SMM 84. (1965) 102–131.
- Novotný J.*: Szlovákia történetének periodizációja a feudalizmus bomlásának, a kapitalizmus megindulásának és a nemzeti fejlődésnek korszakában. ČCH 1965. 3. sz. 370–375.
- Vantuch A.*: Montesquieu szlovákiai utazása és a magyar tapasztalat a „Törvények szellemé”-ben (Esprit des Lois) SHS I. (1963) 96–116. [1728]
- Vlachovič J.*: A selmechányai bányászati akadémia a 18. században. SHS II. (1964) 103–139.
- Štibrány V.*: Adalék Gómör társadalmi és gazdasági történetéhez a 18. században és a 19. század első felében. HŠ X. (1965) 128–147.
- Špiesz A.*: A kézműipar a myjavai dombvidéken a 18. században. SFFUKH XV. (1964) 261–269.
- Chalupecký I.*: A gazdasági viszonyok Északkelet-Szepesegben a 18. sz. derekán. HŠ X. (1965) 110–127.
- Pütronov B.*: A térsíni legelőgazdálkodás és a tőkés differenciálódás falun. SS 1965. 1. sz. 59–83.
- Bad'ura B.*: Adalék a Csehország és Mexikó közti üvegkereskedelmének történetének kezdetéhez, 1787–1839. Hist. IX. (1964) 69–134.
- Tibenský J.*: Bernolák hatása és a szlovák megújulások kezdetei. SHS II. (1964) 140–189.
- Zajceva A. A.*: Jan Kollar Naplója. A költő világnézetének kialakulásához. SzS 1965. 6. sz. 40–53.
- Jan Kollar egy levele Obrenovic Milos fejedelemhez. Közli: V. Vojvodic. ZDN 41. (1965) 94–98.*
- Michel B.*: Az ipari forradalom cseh földön a 19. században. Ann 1965. 5. sz. 984–1005.
- Haraksim L.*: J. Huca–Venelin és a szlovákok. SFFUKH XV. (1964) 271–277.
- Butvin J.*: Martin Hamuljak és a szlovák nemzeti újjászülés fő kérdései. HČ 1965. 4. sz. 517–545.
- Mat'ovick A.*: Adalékok Ján Herkel életéhez és munkásságához. HŠ IX. (1964) 5–28. [1786–1853?]
- Havráněk J., Kořalka J., Mesároš J., Solle Z.*: A néptömegek a cseh és szlovák nemzeti mozgalomban a 19. században. VI 1966. 1. sz. 105–116.
- Novotný J.*: Az 1828. évi adóösszeírás és jelentősége Szlovákia gazdaságtörténetén szempontjából a 19. század első felében. HŠ IX. (1964) 64–102.
- Barta I.*: Jobbágyság átköltözése Nyugat-Szlovákiából 1834–1835-ben. HŠ IX. (1964) 29–63.
- A Szlovák nyelv és irodalom kedvelőinek társasága történetéből. (M. Hamuljak levelei K. J. Rummyhoz 1839–1840-ben.) A leveleket közli: M. Vyvíjalová. HŠ IX. (1964) 162–208.*
- Rebro K.*: A jobbágyság jogainak szabályozása a 19. század első felében. HŠ X. (1965) 194–216.
- Krejčíř M., Štrejn Z.*: A grafitbányászat történeti topográfiájához Morvaországban. SMM 84. (1965) 214–231. [19–20. sz. eleje]
- Čunderlík L.*: L'udovic Štúr és nemzeti megújulási programja. NM 1965. 11. sz. 1304–1307.
- Butvin J.*: A szlovák ifjúság szövege: Bratstvo slovenske. A szlovák diákmozgalom történetéhez, 1845–1848. SFFUKH XV. (1964) 279–297.
- Bokes Fr.*: A szlovák nemzeti tanács 1848–1849-ben. HČ 1965. 2. sz. 200–229.
- Vozár J.*: A közép-szlovák bányavidék bányászainak helyzete a 19. század derekán. HČ 1965. 2. sz. 230–249.
- Vadkertyová K.*: A mezőgazdasági termelés fejlődése Szlovákia keleti területén a 19. század második felében. HŠ X. (1965) 217–229.
- Purš J.*: A munkásosztály mozgalma cseh földön az ipari forradalom terebélyesedő időszakában. Hist. X. (1965) 67–158.
- Klos M., Štíbor J.*: A személyi állomány kialakulása a kopřivnicei vagongyárban 1853–1914-ben. SS 1956. 1. sz. 104–116.
- Borodáčková V.*: A ruszofilizmus néhány jellemző vonása a 19. század 60–70-es éveiben (1860–1875). SFFUKH XV. (1964) 299–319.
- Grobelný A.*: A nemzeti mozgalom néhány szakasza

- Sziléziában és az Ostrava-vidéken 1848–1918 között
SS 1965. 4. sz. 432–470.
- Chlebounczyk J.*: A nemzeti tudat és a nemzeti mozgalom fejlődésének néhány problémája a nyelvi határokon. SS 1965. 4. sz. 433–451. [A sziléziai Těšínben a 19. sz. 2. felében.]
- Chlebounczyk J.*: A választók struktúrája és részvétele a képviselői szervek választásain a tēšini Sziléziában a kuriális választási rendszer időszakában. SS 1965. 1. sz. 32–58. [1961–1901/9]
- Bokes F.*: V. Paulinyi–Tóth kísérlete a „Jánošík” politikai folyóirat kiadása ügyében, 1863. SFFUKH XV. (1964) 321–329.
- Mesáros J.*: A szláv sorsközösség eszméje a szlovák nemzeti mozgalomban a 19. század második felében. Hst X. (1965) 159–212.
- Kšir J.*: Bányaszerzettség Zbýšovban 1862-ben. SMM 84. (1965) 193–200.
- Bokes Fr.*: A Matice Slovenska százéves évfordulója: 1863–1963. SHS II. (1964) 267–275.
- Grobniň A.*: A „Slován” folyóirat a szláv népek közti kapcsolatokról az 1869–1876-os években. SS 1965. 1. sz. 1–31.
- Koňalka J.*: A cseh munkásmozgalom nemzetközi jelentősége az I. és II. Internacionálé időszakában. ČCH 1965. 6. sz. 827–845.
- Koňalka J.*: A cseh munkásmozgalom létrejöttének nemzetközi szerepe ausztriában. ŐO 1965. 4. sz. 275–285.
- Karnaszev V. G.*: V. Pelagics egy kiadatlan leveléről. SzSsz 1965. 2. sz. 62–65. [1872]
- Šolte Z.*: Kautsky emlékezése a csehszlovák szociáldemokraták bfěvnovi 1878. évi kongresszusáról. ČCH 1965. 2. sz. 269–279.
- Kodědný O.*: A mezőgazdasági proletariátus a nizzori uradalomban 1880–1900. ČCH 1965. 5. sz. 731–759.
- Wohlgemutová R.*: A nők részvétele a cseh szociáldemokráciában 1914-ig. ČCH 1965. 3. sz. 403–418.
- Musilová M.*: A Rovnost elközbása az 1885–1905. években. SMM 84. (1965) 278–299.
- Měchýř J.*: A független szocializmus a cseh munkásmozgalomban a 19. század kilencvenes éveinek kezdetén. ČCH 1965. 2. sz. 180–201.
- Klos M., Pindřák Fr.*: A studenkaí vagongyár dolgozói karának kialakulása az 1901–1938. években. SS 1965. 3. sz. 330–343.
- Pisch M.*: A pozsonyi proletariátus osztályharca 1903-ban SFFUKH XV. (1964) 345–353.
- Prácha V.*: Az ipari munkások nominálbérének alakulása Csehszlovákiában az 1913–1937. években. SH 13. (1965) 65–92.
- Sládek Z.*: Tanulmányok a csehszlovák–szovjet kapcsolatokról a két világháború között. ČCH 1965. 1. sz. 99–109.
- Valenta J.*: A csehszlovák–lengyel együttműködés Ausztria–Magyarország felbomlása idején. SS 1965. 3. sz. 312–329.
- Holotík L.*: A csehszlovák állam kezdetei 1918-ban és a szlovákok. SHS I. (1963) 117–149.
- Faltus J.*: Csehszlovák és Szlovákia ipari, melyeket az Osztrák–Magyar Monarchiától örökölt. SHS II. (1964) 190–211.
- Plevza V.*: A szlovákiai agrárkérdés a müncheni egyezmény előtti csehszlovák köztársaságban. SHS II. (1964) 212–246.
- Valenta J.*: Lengyelország politikája Szlovákiával szemben 1919-ben. HČ 1965. 3. sz. 403–422.
- Hubenák L.*: A mezőgazdasági dolgozók sztrájkharca Szlovákia délnyugati vidékein 1921-ben. HŠ X. (1965) 230–247.
- Kramer J., Mlynárik J.*: A forradalmi mozgalom és a nemzeti kérdés Szlovákiában a húszas években. HČ 1965. 3. sz. 423–443.
- Serlaimová Sz. A.*: A forradalmi művészet koncepciójáról folytatott vita a cseh irodalomban a húszas években. SzSsz 1965. 5. sz. 26–44.
- Dočekal J.*: Brno vidéke a húszas évek kezdetén. SMM 84. (1965) 181–192.
- Müer J.*: A bolgár kommunista diákok csoportjának tevékenysége Prágában az 1923. szeptemberi felkelés után. IP 1965. 5. sz. 50–60.
- Vorobjova Je. D.*: A csehszlovák „Az új Oroszországhoz való gazdasági és kulturális közeledés társasága” megalakulása és tevékenysége, 1925–1927. SzSsz 1965. 2. sz. 33–43.
- Pasák T.*: A Nemzeti Fasiszta Szervezet a harmincas évek eleji gazdasági válság éveiben. SH 13. (1965) 93–132.
- Olívova V.*: Az 1935. évi csehszlovák–szovjet megállapodás. ČCH 1965. 4. sz. 477–500.
- Kroupa Vl.*: A kárpát-ukrajnai sztrájkmozgalom 1935–1938-ban és az egységfront taktikájának alkalmazása. ČCH 1965. 5. sz. 683–704.
- Nečas Ct.*: A kommunista mozgalom szervezeti állapota Ostrava körzetében a München előtti köztársaságban. SS 1965. 3. sz. 360–368.
- Plevza V.*: A kommunista mozgalom fejlődésének néhány kérdése a München előtti Csehszlovák Köztársaságban. HČ 1965. 4. sz. 489–516.
- Plaček V.*: Néhány megfigyelés a szudéta-német Landmannschaft szervezeti tagozódásához. SS 1965. 3. sz. 407–409.
- Lipták L.*: A német kisebbség Szlovákiában a második világháború éveiben. SHS I. (1963) 150–178.
- Simon A. K.*: A szudéta-németek otthonukból való elűzésének előtörténete. DDR 1965. 3. sz. 149–156.
- Bachmann H.*: A csehszlovák Német Néptanács és a német–cseh pártpolitika. Előzetes megjegyzés P. Buriantól. ZfO 1965. 2. sz. 206–204.
- Lvová M.*: Az ún. „megrendelt” ultimátum kérdéséhez. ČCH 1965. 3. sz. 333–349. [1938. szept. 20/21.]
- Tilkovszkij L.*: Magyarosítási tendenciák a népoktatási politikában Dél-Szlovákia megszállása idején a horthysta Magyarországon, 1938–1944. HČ 1965. 4. sz. 546–559.
- A náci biztonsági apparátus Morvaországban 1939–1945-ben. SMM 84. (1965) 232–257.
- Lipták L.*: A Németország és a szlovák állam képviselői között 1940-ben lefolyt szalburgi tárgyalások előkészítése és menete. HČ 1965. 3. sz. 329–365.
- Radimský J.*: Rőpiratok a második világháború kezdetéről. SMM 84. (1965) 258–277.
- Kubíček L.*: Adalékok Ivančič náci megszállásának történetéhez. SMM 84. (1965) 77–101.
- Molok F. A.*: Új művek a Csehszlovák Kommunista Párt harcáról a fasiszta megszállás éveiben. VI 1965. 7. sz. 172–176.
- Prasolov Sz. I.*: Az 1943. évi szovjet–csehszlovák szerződés. (A diplomáciai előkészítés történetéhez.) SzSsz 1965. 1. sz. 20–33.
- Kfen J.*: Dr. Beneš a háború ideje alatt. ČCH 1965. 6. sz. 797–826.
- Hájek M.*: A fasiszmus jellegzetességei Csehszlovákiában. RSS 24. (1965. január) 105–120.
- K. M.*: A Tudományos Tanács ülése Csehszlovákia felszabadulásának 20. évfordulóján. SzSsz 1965. 5. sz. 104.
- A szlovák nemzeti felkelés 20. évfordulóján megjelent könyvek és cikkek bibliográfiája (1964. okt. 30-ig). Összeállította: A. Kocišká. HČ 1965. 2. sz. 309–328.
- Tilkovszkij L.*: Adalék az 1944-ben Szlovákia déli határvidékén működő partizánok tevékenységének történetéhez. HČ 1965. 1. sz. 107–112.
- Nyedorezov A. J.*: Kiemelkedő esemény Csehszlovákia népeinek antifasiszta mozgalmaiban. (Új szempontok az 1944. évi szlovák nemzeti felkelés történetének megvilágításában.) VI 1965. 5. sz. 65–76.
- Štěpánek Zd.*: A szlovák nemzeti felkelés és Morvaország. SMM 84. (1965) 28–40.
- Šimka Al.*: A nemzeti felszabadító harc befejező szakasza. Třebíč vidékén. SMM 84. (1965) 41–76.
- Amort Č.*: A Fekete-tó fenékén lelt náci dokumentumok. VI. 1965. 10. sz. 99–106.
- Gurkin V., Zubakov V.*: Csehszlovákia felszabadulása a hitleri megszállás alól. SzSsz 1965. 3. sz. 60–70.
- Navrátil J., Grospič J.*: A népi program és a demokratikus forradalom. NM 1965. 3. sz. 289–299. [A felszabadulás 20. évfordulójára.]
- Bartošek K.*: A prágai nép felkelése. NM 1965. 5. sz. 623–630. [A 20. évford.]
- Amort Č.*: Prága megmentése a szovjet hadsereg által. SzSszSzR 1965. 3. sz. 226–227.
- Morozov V. P.*: Prága felszabadulása 1945-ben. NNI 1965. 2. sz. 26–42.
- Cambel S.*: Szlovákia a forradalom évéi. 94
SFFUKH XV. (1964) 255–278. 5

- Konečný Z., Maimuš Fr., Pluhař J.: Brno felszabadítása 1945-ben. SMM 84. (1965) 5–27.
- Sedláč J.: Pohofelič Vörös Hadsereg által való felszabadítása 1945-ben. SMM 84. (1965) 170–180.
- Slavík V.: Csehszlovákia szovjet hadsereg általi felszabadításának 20. évfordulója. UIZs 1965. 5. sz. 72–86.
- Machac J.: A szovjet hadsereg harca szabadságunkért. NM 1965. 5. sz. 612–622.
- Fierlinger Z.: A Szovjetunió és az új Csehszlovákia születése. NM 1965. 3. sz. 577–586.
- Petre I. O.: A román csapatok hadműveletei Csehszlovákia területén, 1944. dec. 18.–1945. máj. 12. S 1965. 3. sz. 565–589.
- Oldhal M.: A földreform Csehszlovákiában, Lengyelországban és Kelet-Németországban a második világháború után. SH 13. (1965) 165–203.
- Havelka J.: A CsKP harca a Csehszlovák Szocialista Szövetségi Köztársaság mezőgazdaságának szocialista átszervezéséért folytatott harcban. VIK 1965. 9. sz. 40–51.
- Mrázek J.: A dél-morvavarsági határvidék agrártelepülésének néhány problémája. SMM 84. (1965) 157–169. [1945–47]
- Bajger L.: Az ostrava-karvini ércbányák államosítása. SS 1965. 2. sz. 145–167.
- Dejtl Z.: Utunk a szocializmushoz és a városi kispolgárság gazdasági problémái 1945–1948-ban. ČCH 1165. 4. sz. 501–520.
- Lehar B.: A gyárak és üzemek tanulmányozásában szerzett szovjet tapasztalatok felhasználása Csehszlovákiában. ISzSzSzt 1965. 3. sz. 228–230.
- Pavelko V. U.: A Cs-hszlovák Szocialista Köztársaság ukrán lakossága kultúrájának fejlődése, 1945–1965. UIZs 1965. 12. sz. 55–64.
- Pluček V.: Az ostrava-karvini kőszéntelepek néhány problémája a két éves tervidőszakban. SS 1965. 2. sz. 168–191. [1947–48]
- Káňa O.: Az Ostrava-vidék strukturális átalakítása koncepciójának keletkezése és a vidék települési és ipari átalakítása az első öt éves terv elején. SS 1965. 2. sz. 192–213.
- Kaplan K.: Az első öt éves terv eredményeihez. ČCH 1965. 3. sz. 350–369. [1949–1953]
- 10 évi munka (A. Novotný beszédeinek és cikkeinek gyűjteményéről.) NM 1955. 1. sz. 1)–2).
- Topornyin B. V.: A csehszlovák állam fejlődése a szocialista társadalom építésének időszakában. VI 1965. 4. sz. 86–99.
- Koucky V.: A csehszlovák szocialista építés néhány tanulsága. CC 1965. 11. sz. 105–114.
- Topornyin B. V.: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetgyűlésének fő fejlődési irányai az 1960-as alkotmány elfogadása után. SzSz 1965. 5. sz. 3–13.
- Rohan R.: A párt történeti szerepe. NM 1965. 6. sz. 705–721.
- Slenova N. A.: Húsz évi fejlődés Csehszlovákia szocialista iparában. SzSz 1965. 3. sz. 8–17.
- Půhart V.: A csehszlovák külpolitika. NM 1965. 4. sz. 445–455.
- Novotný M.: A Csehszlovák Népköztársaság és Afrika. NM 1965. 7. sz. 858–867.
- Dolanský J.: Csehszlovákia kulturális együttműködése Jugoszláviával. NM 1965. 8. sz. 964–971.

Finnország

- Wilhelmus I. és W.: Harc a nemzeti és társadalmi kérdések megoldásáért 1917–1918-ban Finnországban. ZG 1965. 1. sz. 36–56.
- Majazkij I. M.: Anglia és a szovjet–finn háború. VI 1965. 4. sz. 43–55.
- Polvinen T.: Finnország újabb politikai történetéhez. JGO 1965. 2. sz. 231–246.
- Sandig E.: Finnország kereskedelem- és gazdaságpolitikai fejlődésének problematikája. ÖO 1965. 3. sz. 226–234.
- Karvonen T.: Finnország Kommunista Pártjának harca a finn és a szovjet népek közötti barátsáért. VIK 1955. 2. sz. 53–51.

Franciaország

- Szedih V. N.: Waldeck Rochet. (90. születésnapjára.) VIK 1965. 4. sz. 82–86.
- Braudel F.: In memoriam André Aymard. Ann 20/3. (1965) 641–642. [1900–1964]
- Piganiol A.: In memoriam André Aymard. RH 89/CCXXXIII. (1965) 557–559.
- Vercouteren F.: In memoriam Paul Bonenfant, 1899–1965. MA 1965. 2. sz. 367–371.
- Cobb R.: In memoriam Herlaut tábornok, † 1965. AHRF XXXVII/182. (1965. okt.-dec.) 502–503.
- Perrin Ch.-E.: In memoriam Yves Renouard. RH 89/CCXXXIV. 475. (1965. júl.-szept.) 261–267. (1908–1965)
- Willemet J.: In memoriam Alois Simon, 1897–1964. RHMC XII. (1965. okt.-dec.) 317–318.
- Grzybowski K.: Raymond Aron – anachronisztikus liberális. ND 1965. 3. sz. 93–100.
- Iiams Th. M.: Gabriel Hanotaux egyénisége. RHD 1965. 3. sz. 251–263.
- Markov W.: Robespierre-kollokvium Bécsben. ZG 1965. 8. sz. 1434. [1965. aug. vége]
- Drabek A. M.: A Centre d'études supérieures de civilisation médiévale 12. nyári konferenciája Poitiersben. (1965. júl. 12.–aug. 11.) MIÖG LXXIII/3–4. (1965) 447–448.
- Gille G.: A magánlevéltárak. RH 89/CCXXXIV. 475. sz. 29–46.
- Aman J.: A magánlevéltáraknak a tengerészeti-történetet érintő anyaga. RHEF 1964. 2. sz. 220–254.
- Pritzker D. P.: A „Revue d'histoire moderne et contemporaine” 1963–1964-ben. Szemle. NNI 1965. 2. sz. 140–145.
- Meduszenkaja O. M.: „Revue de l'Institut de Sociologie, Bruxelles” VI 1965. 3. sz. 182–186. [Szemle]
- Bergeron L.: G. Lefebvre tanulmányai Orleansról. Ann 1965. 4. sz. 774–787.
- Mounier R.: Megjegyzések a doktori disszertációs témákhoz. RH 89/CCXXXIV. 475. (1965. júl.-szept.) 123–127.
- Marron H.-I.: Harmadik szemle a történeti módszertanról. RH 89/CCXXXIII. (1965) 139–170.
- Sieburg H. O.: Az újkori francia történeti irodalom szemléje. 1945 és 1963 között megjelent kiadványok. HZ 200/2. (Sonderheft, 1965) 277–427.
- Koselev L. V.: A kolonializmus és a gyarmati politika problémái a francia burzsoá történetírás és publicisztika megvilágításában, 1953–1963. VI 1965. 4. sz. 180–183.
- Leuilliot P.: A kutatás problémái; III. A tudományos társaságok politikájának érdekében. ANN 20/2. (1965) 315–326.
- Hincker Fr.: A társadalomtörténet Franciaországban. Pensée 124. (1965. dec.) 91–96.
- Sullerot E.: A női sajtó története. Pensée 124. (1965. dec.) 9–21.
- Bourriot F.: A vixi sírhalmok és a Lassois hegy. Interpretációs kísérlet. RH 89/CCXXXIV. 476. (1965. okt.-dec.) 285–310.
- Dupont A.: Az aprison rendszere Dél-Franciaországban a 8. század végétől a 10. század végéig. MA 1965. 2. sz. 179–214; 3–4. sz. 375–399.
- Russel J.-C.: Demográfiai szempontok a feudalizmus kezdetén. Ann 1965. 6. sz. 1113–1127.
- Courbin O.: Eltűnt franciaországi városok ásatásának módszertana. Ann 20/2. (1965) 243–256.
- Pesez J.-M., Le Roy Ladurie E.: Elhagyott városok Franciaországban: összkép. Ann 20/2. (1965) 257–290.
- Roncayolo M.: Földrajz és elhagyott városok. Ann 20/2. (1965) 218–242.
- Szerovajszkij Ja. D.: A tulajdonjogok megosztása a burgundiai feudális urak között a 10–12. században. SzV 28. (1965) 38–51.
- Boutrouche R.: Franciaország története a középkorban, 11–16. század. (Az 1959–1964. években megjelent kiadványok. II.) RH 89/CCXXXIII. (1965) 171–218.
- Widmer B.: Thierry de Chartres, egy tudós sorsa a 12. században. HZ 200/3. (1965. jún.) 552–571.
- Le Patourel J.: A Plantagenet dominiumok. H L/170. (1965. okt.) 283–308.
- Bessmertnij Ju. L.: A seigneur-ök közti kapcsolatok

- struktúrájának változása Kelet-Franciaországban a 13. században. SzV 28. (1965) 52–68.
- Seokina G. V.: Az értelem és a hit viszonyának problémája a párizsi averrhoistáknál. (Boetius Dacius „De aeternitate mundi” alapján.) SzV 27. (1965) 75–85.
- Dubled H.: A mezőgazdasági birtok igazgatása Elzászban a 13–15. században. SW 52/4. (1965. dec.) 433–484.
- Konokotjin A. V.: Három térkép a Jacquerie történetéről. SzV 28. (1965) 227–237.
- Lewis P. S.: Korhadó és nem-feudalizmus a késő középkori Franciaországban. BIHR XXXVII/96. (1964. nov.) 157–184.
- Werner K. F.: A késő középkori birodalom Franciaország politikai tudatában. HZ 200/1. (1965) 1–60.
- Teall E. S.: A seigneur a reneszánsz-korabeli Franciaországban: segítő vagy elnyomó? JMH XXXVII/2. (1965. jún.) 131–150.
- Lenvrehund G.: A népi felkelések Franciaországban a 17. században. Pensée 121. (1965. máj.-jún.) 109–119. [Porsnyev könyvéről.]
- Leyuiz A.: A zendülések és népi felkelések a moulins-i körzetben a 17–18. században. RHES 1965. 1. sz. 45–65.
- Blanchard A.: Pézenastól Montpellier-ig: a főhatóság átvitele egyik városról a másikra, 17. század. RHMC XII. (1965. jan.-márc.) 35–50.
- Malov V. N.: A francia betűk fejlődése a 16–18. században kaligrafiai források alapján. SzV 27. (1965) 158–181.
- Lublinazkaia A. D.: A manufaktúra korszak néhány sajátossága a kapitalizmus fejlődésében. (Franciaország példája alapján, 17. sz. kezdete.) SzV 27. (1965) 3–25.
- Buisseret D. J.: A közlekedés Franciaországban IV. Henrik újáépítési időszakában. EcHR XVII/2. (1965. aug.) 267–277.
- Darricau R.: Franciaországi nunciusok levelezése: I. del Bufalo, camerinói ppk (1601–1604) és Ranuclo Scotti (1639–1641). RIID 1965. 2. sz. 169–181.
- Chaunu P.: Egy egyháztörténeti sorozat: A la-rochelle-i egyházmegyeről és néhány normandiai példáról, 1648–1724. RHMC XII. (1965. jan.-márc.) 5–34.
- Bérenyer J.: Egy közeledési kísérlet Franciaország és a német–római császár között: a spanyol örökösödés titkos megosztási szerződése, 1668. jan. 19. – RHD LXXIX/4. (1965. okt.-dec.) 291–314.
- Pillorget R. J.: H. d'Orsbeck, tréves-i választó és a reunions politika, 1678–1688. RHD LXXIX/4. (1965. okt.-dec.) 315–337.
- Bernard – Becharies J.–Fr.: Boisguilbert művei, hírneve és elmélete. RHES 1964. 3. sz. 313–344. [1646–1714]
- Delumeau J.: A san-máliói hajóépítkezés a 17. század végén és a 18. század elején. RHES 1966. 2. sz. 102–169.
- Csernyak Jo. B.: Mi rejlik a „vasálarc” mögött? NNI 1965. 5. sz. 104–130. [1698]
- Kamen H.: Melchor de Macanaz és a Bourbon hatalom meggyökeresedése Spanyolországban. EHR CCCXIV 317. (1965. okt.) 699–716.
- Ravitch N.: A francia és angol püspökök társadalmi eredete a 18. században. THJ 8/3. (1965) 309–325.
- Dupront A.: A könyv és a kultúra a 18. század francia társadalmában. (Gondolatok egy ankétéről.) Ann 1965. 5. sz. 867–898.
- Dawnard A.: Furet Fr.: „A társadalomtörténet módszerének problémái.” Megjegyzések kritikai megjegyzésekhez. RHMC XI. (1964. okt.-dec.) 291–298.
- Lenmarchand G.: Felső-Normandia kolostorai a 18. században. Egy gazdasági mérleg felállítása. AHRF 179. (1965) 1–28.
- Filippini J.–P.: A katonák és szolgálatosok élelmiszeradagja a francia tengerészetnél a 18. században. Ann 1965. 6. sz. 1157–1162.
- Katuskina L. G.: A brioudi kartuláré diplomatikája. (Egy híres genealógiai hamisítványról.) SzV 28. (1965) 306–312. [1707]
- Gervaise I.: A kereskedelem elmélete (1720). RHES 1964. 1. sz. 5–26.
- Chabert A.: Rousseau, a közigazdász. RHES 1964. 3. sz. 345–356.
- Alatri P.: Rousseau kritikájának problémái. NRS 1965. III–IV. 417–431.
- Denis Diderot 1713–1963. Ünnepi konferencia a berlini, Humboldt-egyetemen 1963. okt. 4–5-én. WZHU XII/2–3. (1964) 109–205.
- Venturi F.: Alexandre Deyre enciklopedista. RSI 1965. IV. 791–824. [1726–1797]
- Bourrinet J.: Turgot, a liberális individualizmus teoretikusa. RHES 1965. 4. sz. 465–489.
- Bordes M.: Laverdy controleur général községi reformja és ennek alkalmazása néhány körzetben. RHMC XII. (1965. okt.-dec.) 241–270. [1763–1768]
- Rabszolgaság és humanizmus 1787-ben. Saint Lambert kiadatlan emlékirata a színesekről. Publikálja: M. Duchet. AHRF XXXVII/181. (1965. júl.-szept.) 344–360.
- Dubois J.: A diocoezisek térképe Franciaországban a Forradalom előtt. Ann 1965. 4. sz. 680–691.
- Beaud M.: A kereskedelmi mérlegek hivatala, 1781–1791. RHES 1964. 3. sz. 357–377.
- Cristian V.: Legújabbban megjelent művek Babeufról és a babeufizmusról. S 1965. 3. sz. 675–685.
- Salmonowitz St.: Babeuf munkásságáról. KH 1965. 4. sz. 931–935.
- Pelletier A.: Babeuf mint feudista. AHRF 179. (1965) 29–65. [1779–1792, Picardiában.]
- Jacques Roux kiáltványa Epellet ellen. Közli: W. Markov. AHRF 180/37. (1965) 204–210.
- Markov W.: A vörös pap haragja. IGSS 1965. 4. sz. 629–649. [Jacques Roux, 1790-es évek]
- Castries de D.: Konzulatúsi kalandok Indiában az amerikai függetlenségi háború idején. d'Anquetil de Briancourt emlékiratai alapján. RHD 79 (1965. jan.-márc.) 7–21.
- Eisenstein E. L.: Ki intervenált 1788-ban? Kommentár „A francia forradalom eljövételéhez”. AHR LXXI/1. (1965. okt.) 77–103.
- Köller H.: Új irodalom az 1789. évi forradalomról. ZG 1965. 2. sz. 343–355.
- Défournau M.: Szabadkőműves összeesküvés és jezsuita összeesküvés. AHRF 180/37. (1965) 170–186.
- Diné H.: Az országgyűlés jegyzőkönyvei Camusat de Belombretől (Tiers képviselője 1789. május 6 – aug. 8.) AHRF XXXVII/181. (1965. júl.-szept.) 257–269.
- Edué M.: Robespierre le akarta-e tenni Fouquier–Tinville-t? AHRF 179. (1965) 66–72.
- Dalín V. M.: Marc-Antoine Julien thermidor 9-e után. AHRF 180/37. (1965) 187–203.
- Godechot J., Grandsaignes R., Parc Y. de., Doyon A.: Még egyszer Antreaux grófról és a Daru család tagjairól. AHRF XXXVII/182. (1965. okt.-dec.) 401–449.
- Cointet J.–P.: A „Les Filles Saint-Thomas” és aug. 10. AHRF XXXVII/182. (1965. okt.-dec.) 450–467. [1792]
- Masné P.: A feudális jogok túllépése a nyugati megyékben, 1793–1902. AHRF XXXVII/181. (1965. júl.-szept.) 270–298.
- Alperovics M. Sz.: A francia forradalom és a spanyolok amerikai gyarmatai. NNI 1965. 1. sz. 26–40.
- Mallet du Pan levelezése a lisaboni udvarral. AHRF XXXVII/182. (1965. okt.-dec.) 468–484. [1794–1795]
- Godechot J., Moncassin S.: A társadalmi struktúra és kapcsolatok Toulouse-ban 1794–1795-ben. AHRF 180/37. (1965) 129–169.
- Crouzet Fr.: A brit gazdaság mérlege a Forradalom és a Császárság háborúinak ideje alatt. RH 89/CCXXXIV (1965. júl.-szept.) 71–110.
- Nicolas J.: A britiek felelőssége, a Quiberon-expedíció vezetésének kettősségéért, 1795. AHRF 179. (1965) 73–80.
- Le Roy Ladurie E.: Demográfia és „vészterhes titok”: a Languedoc (a 18. század vége és a 19. század eleje). AHRF XXXVII/182. (1965. okt.-dec.) 385–400.
- Soboul A.: A nemzet kérdés és a társadalmi realitások az ancien régime-től a császársáig. IGSS 1965. 3. sz. 405–432.
- Thuillier G.: Az élelmiszerellátás Nivernaisben a 19. században. Ann 1965. 6. sz. 1163–1184.
- Boyer F.: Napóleon felelőssége idegen műemlékek Párizsba hozásában. RHMC XI (1964. okt.-dec.) 241–262.

- Beljancsikov N. N.*: A Napóleon által Moszkvából elrabolt kincsek sorsa. VI 1965. 4. sz. 215–217.
- Thuillier G.*: A nivernais-i fajanszkészítés hanyatlása a 19. században. RHES 1965. 1. sz. 96–110.
- Carstensen R.*: Vajon Napóleon tényleg élt-e? (Allegoria és legendaképződés — A történeti szemlélet revíziója — eltörténetlenség). GWU 1965. 5. sz. 299–301.
- Csernyak Je. B.*: Pitt és Napóleon napjaiban. („A titkos háború öt évszázada” c. könyvből.) NNI 1965. 3. sz. 125–138.
- Virtosu E.*: Bonaparte Napóleon és a moldvaiak törekvései 1807-ben. S 1965. 2. sz. 403–420.
- Sobocinski W.*: A Varsói Nagyhercegség és a francia császárság. (A gyakorlati és nemzetközi-jogi függőség. A belső átalakulások eredményei.) PH 1965. 1. sz. 46–67.
- Carron M.-A.*: A franciaországi mezőgazdasági munkások kivándorlásának előjátéka: A creuse-i munkások régi vándorlásai. RHES 1965. 3. sz. 289–320.
- Léon P.*: Egy nagy szintézis a francia burzsoáziról. RH 89/CCXXXIII. (1965) 61–70. [Daumard A.: La bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848. c. könyvéről.]
- Stearns P.*: A brit ipar a francia nagyiparosok szemével, 1820–1848. JMH 1965. 1. sz. 50–61.
- Spitzer A. B.*: A hivatalnok mint prokonzul. A restauráció prefektusa és a „police générale”. CSSH VII/4. (1965. júl.) 370–392. [1821]
- Gallissot R.*: Abd-el Kader és az algériai nép. Az algériai régenség vége és az első ellenállás a francia invázió ellen, 1830–1839. RH 89/CCXXXIII. (1965) 330–368.
- Turin Y.*: Pedagógusok és gyarmatosítás Algériában a 19. században. RH CCXXXIV. (1965. okt.-dec.) 353–374.
- Stearns P. N.*: Az ipari sztrájktevékenység példái Franciaországban a júliusi monarchia idején. AHR LXX/2. (1965. jan.) 371–394.
- Pinkney D. H.*: A segélyező műhelyek Párizsban (1830–1831), az 1848. évi nemzeti műhelyek előfutár. RHMC XII. (1965. jan.-márc.) 65–70.
- Pinkney D. H.*: A tömeg az 1830-as francia forradalomban. ARH LXX/1. (1964. okt.) 1–17.
- Trénard L.*: A másodfokú oktatás a júliusi Monarchia alatt: a Salvandy-féle reformok. RHMC XII. (1965. ápr.-jún.) 81–133.
- Orlik O. V.*: Orosz–francia forradalmi kapcsolatok a 19. század 30-as éveinek elején. NNI 1965. 5. sz. 38–47.
- Krauss W.*: A francia felvilágosodási korszak és a német intellektuális. Pensée 123. (1965. okt.) 78–92.
- Vigouroux C.*: Marx Károly és a rajnai erdőtványok 1842-ben RHES 1965. 2. sz. 222–233.
- Appolis É.*: Michel Chevalier politikai eszméi, 1842–1846. RHMC XII. (1965. ápr.-jún.) 135–140.
- Molok A. I.*: A marseillesi munkások felkelése 1848. jún. 22–23. NNI 1965. 1. sz. 73–86.
- Boyer F.*: Az első kapcsolatok Lamartine és Brignole Sale, Szardínia párizsi nagykövete között, 1848. febr. 24–márc. 20. RHD 79. (1965. jan.-márc.) 22–35.
- Schnapper B.*: A munkás termelőegyesületek a második köztársaság idején: a girondi példa. RHES 1965. 2. sz. 182–191.
- Boyer F.*: Az „alpesi hadsereg” 1848-ban. RH 89/CCXXXIII. (1965) 71–100.
- Drazyninasz Ja. I.*: A blanquizmus jellegének kérdéséhez. NNI 1965. 1. sz. 41–51.
- Papy M.*: Néhány bordeaux-i vagyon a 19. század közepén. RHES 1965. 2. sz. 192–221.
- Vuilleumier M.*: Svájc a 19. század közepén, ahogy azt a francia diplomácia látta. II. RHD 79. (1965. jan.-márc.) 36–81.
- Damjanov Sz.*: Prosper Bourré francia diplomata titkos missziója a Balkánon, 1853–1854. IP 1965. 3. sz. 76–88.
- Guilleaume P.*: A vagyon összetétele és megoszlása Bordeaux-ban a 19. század közepén az 1873. évi halálozási jelentések alapján. RHES 1965. 3. sz. 321–362.
- Gille G.*: A francia tőké és a mexikói expedíció. RHD 1965. 3. sz. 193–250.
- Pietrzak–Pawlotska I.*: A dąbrowa medence és a Loire iparvidéke. KH 1965. 4. sz. 785–809. [1870-es évek]
- Loubère J. A.*: A szélsőbaloldali radikálisok Franciaországban és a főnök és a munkás közötti viszony, 1871–1900. RHES 1964. 1. sz. 89–103.
- Egy Marx dokumentum. VIK 1965. 3. sz. 3–4. [Marx a párizsi kommunőről]
- Dautry J.*: Lafargue és a boulangizmus. Pensée 120. (1965. márc.-ápr.) 25–56.
- Willard C.*: A guesdisták és a francia munkásmozgalom. CC 1965. 10. sz. 114–122.
- Serra E.*: Crispi és Reassman visszahívása Olaszország párizsi nagykövetségéről. RHD 1965. 3. sz. 264–272. [1895]
- Pinzeni C.*: A Millerand-ügy és a szocialista Internacionálé 1899–1901. I. IGSS 1965. 4. sz. 665–708.
- Rebérioux M.*: Jaurès és a munkásegység, 1904–1914. Pensée 120. (1965. márc.-ápr.) 57–76.
- Guillen P.*: A Schneider cég letelepedése Marokkóban. A marokkói társaság kezdetei, 1902–1906. RHD 1965. 2. sz. 113–168.
- Bojer Ju. A.*: Az Oszmán Birodalom „integritásának” problémája Franciaország külpolitikájában, 1912–1913. EB 1965. 2–3. sz. 83–107.
- Kriegel A.*: Haza vagy forradalom. A francia munkásmozgalom a háború előtt, 1914. júl.-aug. RHES 1965. 3. sz. 363–386.
- Prost A.*: Irányvonalak a nyugdíjazások és nyugdalomba vonultak történetéhez, 1914–1939. RHMC XI. (1965. okt.-dec.) 263–289.
- Bradley J. P. N.*: A francia intervenció Szibériában, 1918–1919. RH CCXXXIV. (1965. okt.-dec.) 375–388.
- Willard G.*: A toursi kongresszus után: a Francia KP első éve, 1920–1932. CC 1965. 12. sz. 9–17.
- Vivanti C.*: A francia sajtó a fasizmus ellen, 1922. júl.–1925. jan. RSS 25. (1965. jan.-ápr.) 52–92.
- Cogniot G.*: Jacques Solomon emlékeztető. Pensée 122. (1965. aug.) 34–39. [1908–1939]
- Laboulaye A.*: Találkozásom néhány államférfival. RHD 1965. 2. sz. 97–112. [Stresemann, Csicserin, Herriot, Fr. Roosevelt]
- Chambaz J.*: 1935. július 14. és a népfront. CC 1965. 7–8. sz. 20–30.
- Duclos J.*: A Komintern VII. kongresszusa és a Népfront Franciaországban. VIK 1965. 8. sz. 38–47. [30. évford.]
- Sztyegor Sz. A.*: A francia kormány politikája az 1936–1939. években a spanyol kérdésben. VI 1965. I. sz. 45–54.
- Sztyegor Sz. A.*: Francia–olasz kapcsolatok a második világháború előestéjén. (1938. okt.–1939. aug.) NNI 1965. 5. sz. 94–103.
- Le Goyet*: A szedáni áttörés, 1940. máj. 10–15. RHDGM 59. (1965. júl.) 25–52.
- Michel H.*: A második világháború történeti bizottsága. RH 89/CCXXXIII. (1965) 127–138.
- „A második világháború történeti bizottsága.” VfZg 1965. 3. sz. 340–343. (15. évford.)
- Joannes V., Willard G.*: A francia ellenállás és a második világháború. CC 1965. 7–8. sz. 70–79.
- Michel A.*: Az ellenállási mozgalom Franciaországban. NNI 1965. 2. sz. 79–106. [Hozzászólás: J. A. Boltyn, uo. 107–108.]
- Machefer Ph.*: De la Roque ezredes és a „Francia forradalmi haladás” szervezete, tevékenységének néhány vonása a második világháború alatt. RHDGM XV/58. (1965. ápr.) 35–56.
- Fourasté J.*: Az aktív francia lakosság a második világháború alatt. RHDGM XV/57. (1965. jan.) 5–18.
- Height J. Mc. V. jr.*: Amerikai repülőgépek vásárlása Franciaország által. RHDGM XV/58. (1965. ápr.) 1–34.
- Sauvy A.*: A statisztika hétköznapi és baleseti a háború alatt, 1939–1945. RHDGM XV/57. (1965. jan.) 53–62.
- Hirschfeld A.*: A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom a megszállás idején. RHDGM XV/57. (1965. jan.) 63–84.
- Baudot M.*: Az állami alkalmaztatásra vonatkozó levéltári állagok a második világháború idején. RHDGM XV/57. (1965. jan.) 85–89.
- Durand P.*: Az alkalmaztatási politika a francia államvasutaknál a második világháború idején. RHDGM XV/57. (1965. jan.) 19–40.

- Delvincourt H.*: Az alkalmazások problémája a posta- és távírószerkezetekben a második világháború idején. RHDGM XV/57. (1965. jan.) 41–52.
- Geigenmüller E.*: Von Hosh követ és a kiűrtési kérdés. HZ 200/3. (1965. jún.) 606–620.
- Salem D.*: A kényszerkölcsönök hozadéka Franciaországban, 1949–1961. RHES 1965. 3. sz. 387–399.
- Biloux Fr.*: Gondolatok „A Francia Kommunista Párt történetéről.” CC 1965. 1. sz. 55–72.
- Rochet W.*: Maurice Thorez 65. születésnapjára. CC 1965. 1. sz. 4–5. sz. 5–12.
- Köller H.*: Maurice Thorez — a munkásegység és a népfront úttörője. ZG 1965. 1. sz. 5–17.
- Bouvier-Ajam M.*: Maurice Thorez és a politikai gazdaságtan. ÉP 132. (1965. júl.) 45–66.
- Kolomijev V. F.*: Az ötödik köztársaság Franciaországban. (A legújabb szovjet és külföldi történeti és publicisztikai irodalom szemléje.) VI 1965. 6. sz. 153–162.
- Villon P.*: A de-gaullista külpolitika ellentmondásai. CC 1965. 1. sz. 24–35.
- Szotirova G.*: A francia külpolitika jelene és jövője. NV 1965. 10. sz. 47–61.
- Barbé R.*: A de-gaullizmus és neokolonializmus. ÉP 136. (1965. nov.) 111–126.
- Rochet W.*: Egy szoros francia–algériai együttműködésért. CC 1965. 2. sz. 40–45.
- A tervgazdálkodás Franciaországban. BDW 1965. 23. sz. 1–24.
- Lazard Fr.*: Az V. terv a haladás ellen. ÉP 137. (1965. dec.) 11–24.
- Ljubimova V.*: A francia állami monopolkapitalizmus és a gyarmati politika. MEMO 1965. 7. sz. 29–42.
- Loubert R.*: MI az állami monopolkapitalizmus? CC 1965. 6. sz. 37–50.
- Creusot R.*: A francia gazdasági helyzet hanyatlík. ÉP 127. (1965. febr.) 3–14.
- Nicoulon G.*: A gazdasági gondolat struktúrájának fejlődése Franciaországban. ÉP 128. (1965. márc.) 3–16.
- Ollivier D.*: A gyógyszeripar Franciaországban. ÉP 135. (1965. okt.) 83–103.
- Kolomijev V. F.*: Franciaország az elnökválasztások előtt. PIS 1965. 5. sz. 7–20.

Görögország

- Todorov N.*: A levéltárak Görögországban. IP 1965. 6. sz. 131–134.
- Detienne M.*: Az ókori Görögországban: geometria, politika és társadalom. Ann 20/2. (1965) 425–441.
- Tpkova-Zaimova V.*: A szláv település Macedóniában és Görögországban. ÉB I. (1964) 111–123. [6–10. sz.]
- Camariano N.*: Iordache (György) Olymposz tevékenysége a román fejedelemségekben az 1821. évi forradalom előtt. RESE 1964. 3–4. sz. 433–446.
- Maszlev Szt.*: A görög felkelés 1821–1829-ben és a bolgár nép. IP 1965. 4. sz. 30–57.
- Todorov N.*: A bolgárok részvétele a hetairista felkelésben a dunai fejedelemségekben. ÉB I. (1964) 69–96.
- Frazee Ch. A.*: George Finlay történész levelezése C. C. Feltonnal, 1854–1859. SoF XXIII. (1964) 179–214.
- Hadziszpandélisz N.*: A modern görög állam születése és fejlődése. ÉB 1965. 2–3. sz. 109–138.
- Szterev P.*: A görög nép hozzájárulása az antifasiszta felszabadítási harcokhoz és a görög–bolgár fegyverbarátság néhány megnyilvánulása. ÉB 1965. 2–3. sz. 37–58.
- Kayser B.*: A görög nép földrajzi megoszlásának térképe 1961-ben. Ann 20/2. (1965) 301–308.

Hollandia

- Vos H.*: Prof. Rüter, az Intézet igazgatója. IRSH 1965. 3. sz. 355–359. [International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.]
- Locher Th. J. G.*: Rüter, a történész. IRSH 1965. 3. sz. 360–364. [† 1965]

- Alberts W. J.*: A Németalföld történetéről 1945–1960-ban megjelent irodalom szemléje. (Általános és középkor.) HZ 200/2. (Sonderheft, 1965.) 1–57.
- Roven H. H.*: Pieter Geyl történeti művei. JMH 1965. 1. sz. 35–49.
- Körner R.*: A Nyugat-Új-Guinea-i konfliktus. VIZG 1965. 4. sz. 403–425. [1950-es évek]

Írország

- Jacobs Ph. M.*: Egyetemek, kollégiumok és középiskolák lajstromai Nagy-Britanniában és Írországban. BIHR XXXVII/96. (1964. nov.) 185–232.
- Bieler L.*: Írország latin kultúrája a középkorban a 20. század kutatásának tükrében. HZ 200/2. (Sonderheft, 1965.) 260–276.
- Lydon J. F.*: Windsor Vilmos és az ír parlament. EHR LXXX/315. 252–267. [1369–1376]
- Treadwell V.*: A Lordok Háza az ír parlamentben, 1613–1615. EHR CCCIV/314. (1965. jan.) 92–107.
- Whyte J. H.*: A földbírtokosok befolyása az írországi választásokra. 1760–1885. EHR CCCXIV/317. (1965. okt.) 740–760.
- Bolton G. C.*: Néhány brit válasz az ír egyesülési törvényre. ECHR XVIII/2. (1965. aug.) 367–375.
- Bourke P. M. A.*: Az 1841. évi írországi census földművelési statisztikái. Kritikai szemle. ECHR XVIII/2. (1965. aug.) 376–391.
- Hurst M.*: Írország és az 1872. évi szavazás. THJ 8/3. (1965) 326–352.
- Bajkova A. N.*: A kommunista és munkás-sajtó Írországban 1918–1932-ben. NNI 1965. 4. sz. 129–134

Jugoszlávia

- Vranešević V.*: In memoriam Dušan J. Popović (1894–1965.) ZDN 42. (1965) 141–142.
- Radović Dj. S.*: In memoriam Nikola Radović akadémikus, 1882–1964. ZDN 39. (1964) 177–180.
- Saria B.*: Nikola Radović, 1882–1964. SoF XXIII. (1964) 333–334.
- Veselinović R. L.*: In memoriam Mihovil Tomandl, ZDN 36. (1963) 148–149. [1894–1963]
- Garcia J.*: A Jugoszlávai Kommunista Ligájának VIII. kongresszusa. CC 1965. 3. sz. 39–48. [1964. dec. 7–13.]
- Todorov N.*: A bolgár és jugoszláv történészek tudományos találkozása. IP 1965. 4. sz. 133–140. [Várna, 1965. május 28–31.]
- Filipović M.*: A kragujeváci Történeti Társulat tanácsa. IG 1964. 2–3. sz. 243–246.
- Veselinović R.*: A szerb történetírás a 18. században. ZDN (1964) 5–28.
- Popović D.*: Dr. Thim József munkája a szerb történetírásban. ZDN 34. (1963) 129–135.
- Kumpuš I.*: A Választmány jelentése a Horvát Történelmi Társulat tanácsának 1963–1964. évi tevékenységéről. HZb XVII. (1964) 521–525.
- Djordjević D.*: A belgrádi Történeti Intézet. SzSz 1965. 1. sz. 118–129.
- Čirković V.*: A belgrádi Munkásmozgalmi Intézet. Jugoszlávia népei munkásmozgalmának története. ZPW 1965. 4. sz. 253–258.
- Preinerstorfer R.*: Jugoszláv Történeti Intézet Skopjeben. SoF XXIII. (1964) 342–344.
- Klacić N.*: Lj. Karaman „A horvát történet néhány kérdése a 18. századig” című tanulmányának (H2b XIII. 1960.) margójára. HZb XVII. (1964) 413–422.
- Primov B., Tpkova V.*: Dubrovnik levéltárai és fontosságuk Bulgária története szempontjából. IP 1965. 6. sz. 124–130.
- Matković Dr.*: A jugoszláv vasutak. DDr 1965. 4. sz. 225–227.
- Matković Dr.*: Az országúti közlekedés Jugoszláviában. DDr 1965. 3. sz. 158–160.
- Pecinjački Sr.*: Opova a 18. század közepéig. ZDN 39. (1964) 67–100.
- Pecinjački Sr.*: Stari Banovci a 18. század végéig. A lakosság és települése. ZDN 36. (1963) 66–88.
- Pecinjački Sr.*: A földviszonyok Bărăndon a 19. század közepéig. ZDN 34. (1963) 91–100.

- Pecinjački Sr.*: Radojevo a 18. században. ZDN 40. (1965) 105–123.
- Filipović M. S.*: A „bunyevác” elnevezéséről. ZDN 40. (1965) 158–166.
- Gracsev V. P.*: A szláv középkori intézmények tanulmányozásának történetéből. (A zsupák és zsupának kérdése a történetírásban.) UZLSz XXIX. (1965) 178–209.
- Lučić J.*: A dubrovniki patriciátus a 14. században. Hzb XVII. (1964) 393–411.
- Nedeljković Lj.*: „Carolus” feliratú középkori ezüstpénzről. ZDN 40. (1965) 5–25.
- Stanojević Gl.*: Új adatok a 17. század első felében Montenegróban pusztító pestisről. IZCG XXI/4. (1964) 756–758.
- Gavrilović St.*: Irig a 18. században. Az 1699. karlócai békétől az 1795. évi pestisig. ZDN 32–33. (1962) 19–61.
- Pecinjački Sr.*: Adatok Dél-Bánát településéhez és lakosságához a 18–19. században. ZDN 38. (1964) 164–168.
- Filipović M. S.*: Adalékok Krassó és Bosznia közötti kapcsolatokat megismeréséhez. ZDN 42. (1965) 121–124.
- Karaman I.*: A Maria–Terézia-féle merkantilista politika Horvátországban. (A kolonizációs törekvések a Karolinenstrassen a 18. század közepén.) ŐO 1965. 2. sz. 89–102.
- Gavrilović St.*: Egy bánati urbárium. ZDN 34. (1963) 75–91. [1779]
- Živojinović Dr.*: Néhány probléma a zEgysült Államokba való bevándorlással kapcsolatban, 1783–1815. IG 1964. 2–3. sz. 157–164.
- Andrić L.*: A zmajevó elemi iskolák a 18. század végétől 1941-ig. ZDN 42. (1965) 125–136.
- Čelap L.*: Német telepítés a mai Vajdaságban 1790–1792-ben. ZDN 32–33. (1962) 115–124.
- Valentić M.*: A határvívidék néhány problémája a 19. században. (Történeti kritikai visszapiantás.) Hzb XVII. (1964) 359–383.
- Bur M.*: Az osztrák katonai határvívidék a 19. században. Új adalékok a Vajdaság történetéhez. ÉB 1965. 2–3. sz. 213–232.
- Cinić I.*: Adalék a falusi igazságszolgáltatásról a Bácskában a 19. században. ZDN 40. (1965) 123–134.
- Vianu Al.*: Az adali felkelés, a szerb felkelés és az 1815-ben Havasalföldön Iordache Olimpótól által szervezett akció kapcsolata. RS XV. (1965) 117–123.
- Milović J.*: A montenegrói kormányzó szenátus és a gárda 1831-ben. IZCG XXI/4. (1964) 758–761.
- Jan Kollar egy levele Obrenovics Milos fejedelemhez. Közli: V. Vojvodić. ZDN 41. (1965) 94–98. [1838]
- Šidak J.*: Még egyszer az illir „Branislav” lapról. Hzb XVII. (1964) 385–392. [1845]
- Čurčić L.*: A Matice Srbska Könyvtár a forradalomtól az Újvidékre való költözésig. ZDN 32–33. (1962) 62–88.
- Vojvodić V.*: A forradalmi Nadály 1848–1849-ben. (Adalék a sajkások történetéhez az 1848–1849-es forradalom idején.) ZDN 41. (1965) 85–98.
- Tomand M.*: A járási nemzeti választmány Pancsovában 1848–1849-ben. ZDN 40. (1965) 134–148.
- Rakić L.*: Nagy-Becserek 1848–1849-es forradalmi évei. ZDN 30. (1964) 5–34.
- Naumov Je. P.*: Nemzetközi szimpozion Vuk Kardzić emlékére. SzSz 1965. 1. sz. 121–122. [100. évford.]
- Jagoditsch R.*: Vuk St. Karadžić halálának 100. évfordulója. Emléknep Ausztria számára is. ŐO 1965. 3. sz. 213–225.
- Dimitrov Str.*: Szerbia és a bolgáriai parasztfelkelés, 1850. ÉB I. (1964) 49–68.
- Jovanović M.*: A versci szerb nők jótékonyági egylete. ZDN 39. (1964) 156–165.
- Radenić A.*: Dragiša Stanojević szerepe és helye a történelemben. IG 1964. 2–3. sz. 165–197.
- Rukić L.*: Adalékok Jaša Tomić áttéréséhez a szocializmusról a radikalizmusra. ZDN 38. (1964) 77–99. [1856–1922]
- Krestić V.*: A levelek, amelyek miatt Ljuben Karavelovot Mihail Obrenovics fejedelem meggyilkolása után börtönbe zárták. ZDN 42. (1965) 63–75.
- Vuletić V. R.*: Svetozar Marković Oroszországban és Svájcban. ZDN 38. (1964) 29–50.
- Popov Č.*: Svetozar Marković a nők emancipációjáról. ZDN 32–33. (1962) 124–136.
- Vuletić V.*: Herzen Kolokol-Jának visszhangja a szerb sajtóban a 19. század hatvanas éveiben. ZDN 34. (1963) 100–126.
- Giurescu C. C.*: Fegyverszállítás a szerbek részére Cuza herceg idején, 1862. RS XV. (1965) 33–65.
- Florescu G. G.*: A diplomáciai irodák Bukarestben és Belgrádban 1863–1866-ban. Adalékok a román–szerb politikai kapcsolatok történetének tanulmányozásához. RS XV. (1965) 125–136.
- Čilić V.*: A Nemzeti Párt és a jugoszláv kérdés, 1866–1870. Hzb XVII. (1964) 85–114.
- Vujović D.*: Oroszország és Franciaország harca a Montenegro külpolitikájára való befolyásért és a Miklós herceg elleni hadjárat 1867-ben. IZCG XXI/4. (1964) 601–628.
- Cvijetić L.*: Az első szerb bank. IG 1964. 2–3. sz. 97–121. [1860–1875]
- Frejzon V. I.*: A burzsoá nemzeti-radikálisok és a Párizsi Kommun barátai Horvátországban. SzSz 1965. 5. sz. 14–25.
- Čehak V.*: A munkásság harca Versecen a művelődési egyesület megalakításáért. 1871–1875. ZDN 41. (1965) 5–36.
- Popov Č.*: Egy furcsa diplomáciai intervenció Marković „Radenci”-ja ellen. ZDN 39. (1964) 101–107. [1871–72]
- Kovačić B.*: A zombori áll. gimnázium megalapítása. ZDN 41. (1965) 98–101. [1872]
- Cvijetković M.*: Montenegrói postabélyegek. (A 90. évforduló alkalmából.) IZCG XXI/4. (1964) 764–774.
- Radević M.*: Az orosz nyelv oktatása első ízben a belgrádi főiskolán. IG 1964. 2–3. sz. 149–156. [1877]
- Ražnatović N.*: A szerb kormány kísérletei a diplomáciai kapcsolatok felvételért a montenegrói kormánnyal 1879-ben. IZCG XXI/4. (1964) 762–764.
- Jelić L.*: Mihovil Pavlinović levelezése. Hzb XVII. (1964) 319–326. [1831–1887]
- Gross M.*: A Frank-féle párt keletkezése. Hzb XVII. (1964) 1–83.
- Kapidić H.*: Az 1882. évi hercegovinai felkelés, tekintettel a bulgáriai befolyásra. ÉB 1965. 2–3. sz. 179–192.
- Lebl A.*: A horvát kérdés a magyar parlament szemüvegén keresztül, 1892–1918. Hzb XVII. (1964) 259–301.
- Milić D.*: A külföldi tőke Szerbiában az első világháborúig. IP 1965. 4. sz. 58–71.
- Izsuszov V.*: Kapcsolatok a bolgár és szerb munkásmozgalom között a 20. század elején. IP 1965. 3. sz. 3–32.
- Křížek J.*: Bosznia és Hercegovina annexiója. Hist IX. (1964) 135–204.
- Mijusković St.*: Vizsgálat egy koteri gimnáziumban a tanulók nyilatkozatai ügyében a szarajevói merénylet után. IZCG XXI/4. (1964) 747–756.
- Jemec V. A.*: Oroszország és szövetségesei állásfoglalása 1915 őszén a Szibériának nyújtandó segítség kérdésében. IZ 75. (1965) 122–146.
- Djordjević Br.*: Az Októberi Forradalom befolyása Jugoszláviában. Források és kiadványok. IP 1965. 6. sz. 81–99.
- Ocsak I. D.*: A Jugoszláv Forradalmi Szövetség Ukrajnában, 1917. UZLSz 1965. 3. sz. 85–96.
- Piszarev Ju. A.*: A tömegek szerepe Szerbia és Montenegro felszabadításában az okkupáció elől 1918-ban. NNT 1965. 3. sz. 82–90.
- Tomand M.*: Három Pancsováról szóló monográfia megismeréséhez az 1918. évi felszabadulás után. ZDN 32–33. (1962) 151–155.
- Butovskij H.*: Három trializmus. ŐO 1965. 4. sz. 265–274. [cseh, nagy-horvát, galicai lengyel]
- Palic M.*: Áttekintés a területi-közigazgatási változásokról a Vajdaságban, 1918–1941. ZDN 38. (1964) 125–162.
- Kecić D.*: Május 1-e a Vajdaságban, 1919–1921. ZDN 38. (1964) 99–118.
- Kecić D.*: Harc a Munkásházért Újvidéken 1920-ban. ZDN 39. (1964) 35–65.
- Gal Dj.*: A csavargyárosok szindikátusa Jugoszláviában. ZDN 40. (1965) 26–72.
- Gligorijević Br.*: A szerb Omladina. Adalékok a nacionalista és terrorista szervezetek tanulmányozásá-

- hoz a régi Jugoszláviában. IG 1964. 2–3. sz. 3–38. [1922–1929]
- Vučković D.*: Adalékok a montenegrói erdők kapitalista kiaknázásának megindulásához. IZCG XXI/4. (1964) 629–664. [Lukovo, 1923–1939]
- Milanović Dj.*: Néhány adat Peter Popović, a Kommunista Szövetsége KB szervező titkárának munkájáról és a Szövetség vezetőségének és szervezetének megújításáról a Vajdaságban 1930 első felében. ZDN 38. (1964) 118–125.
- Bođrović M.*: A Jugoszláv Radikális Demokrata Parasztpárt megalakulása, 1931. dec. – 1933. júl. A jugoszláv nemzeti párt kezdetei. IG 1964. 2–3. sz. 39–94.
- Meneghello–Dinčić Kr.*: Jugoszlávia külpolitikája 1934–1941-ben. RHDGM XV/58. (1965. ápr.) 57–66.
- Gal Gy.*: Az antifasiszta proletár egységfront taktikája a vajdasági sztrájkakciókban 1935-ben. ZDN 36. (1963) 5–48.
- Volkov V. K.*: Jugoszlávia külpolitikája 1935–1936-ban. SzSz 1965. 1. sz. 34–45.
- Kecić D.*: Néhány adat a kommunisták tevékenységéről Lepoglaván. ZDN 40. (1965) 148–158. [1935]
- Gal Dj.*: Adalék az ipari és mezőgazdasági dolgozók 1936. évi sztrájkjának történetéhez. ZDN 41. (1965) 103–122. [D. Kecić válasza a kritikára, uo. 123–152.]
- Kecić D.*: Óbecse és környéke anyagi helyzete és lakosainak harca 1936 körül. ZDN 37. (1964) 50–76.
- Krizman B.*: Jugoszlávia kapcsolatai Németországgal és Olaszországgal, 1937–1941. HZb XVII. (1964) 227–257.
- Mančev Kr.*: Jugoszlávia és a fasiszta államok a második világháború küszöbén, 1937–1939. ÉB I. (1964) 11–27.
- Avramovski Ž.*: Adalék az olasz–albán irredenta propagandához Koszovóban és Metohijában a müncheni válság és Albánia megszállása idején. IG 1964. 2–3. sz. 123–140.
- Mančev Kr.*: A Cvetković–Maček-kormány és Jugoszlávia „reorganizálásának” problémája. IP 1965. 2. sz. 32–56.
- Mančev K. G.*: A Cvetković–Maček-kormány és a népi tömegek harca Jugoszláviának a háromhatalmi paktumhoz való csatlakozása ellen. ÉB 1965. 2–3. sz. 319–328.
- Kecić D.*: Z. Zrenjanina-Uča élete és tevékenysége. ZDN 34. (1963) 42–62. [1902–1942. A KB tagja.]
- Zivković N.*: A néphatalom első szerveinek keletkezése és szervezete 1941-ben. IG 1964. 2–3. sz. 141–147.
- Veg S.*: A német megszálló hatalom a Bánátságban, 1941–1944. ZDN 35. (1963) 63–104.
- Ieković B.*: A börtönök, koncentrációs és munkatáborok a Bánátságban 1941–1944-ben. (A gyilkosság fasiszta módszereinek alkalmazása.) ZDN 39. (1964) 108–134.
- Mirnić J.*: A fasiszta megszállás rendszere Bácskában és Baranyában. ZDN 35. (1963) 5–62.
- Vukelić P.*: A megszálló hatalom és a nemzeti megkülönböztetés rendszere Szerémben a „Független Horvát Állam” idején. ZDN 363. (1963) 105–138.
- Lebl Á.*: A megszállók agrárpolitikája a Bácskában, Baranyában és a Muraközben, 1941–1944. ZDN 35. (1963) 193–213.
- Lebl Á.*: A szerémségi nemzeti bizottság agrártevékenysége, 1941–1944. ZDN 34. (1963) 5–41.
- Pucarević Z.*: A kulturális-felvilágosító tanács Szerémben az 1941–1945. népi felszabadító harcok során. ZDN 37. (1964) 116–136.
- Bojović J. R.*: Az iskolák Montenegro megszállt területén, 1941–1944-ben. IZCG XXI/4. (1964) 717–746.
- Peković J.*: Viktor Tomić akciója. ZDN 35. (1963) 139–164. [1942]
- Golubović Z.*: Az 1942. januári razzia Dél-Bácskában. ZDN 35. (1963) 165–192.
- Mesaroš Š.*: Az 1942. évi razzia visszhangja a magyar politikai életben a háború után. ZDN 42. (1965) 76–93.
- Plenča D.*: A Jugoszláv Nemzeti Felszabadítási Harc jellege elméletének néhány problémájáról. HZb XVII. (1964) 303–317.
- Zelenyin V. V.*: Szovjet–jugoszláv fegyverbarátság a második világháború éveiben. VI 1965. 9. sz. 25–35.
- Zelenyin V. V.*: A szovjet emberek részvétele Jugoszlávia nemzeti felszabadító háborújában. SzSz 1965. 6. sz. 35–39.
- Petrović N.*: Harc az aratásért 1943-ban a Szerémségben. ZDN 39. (1964) 134–156.
- Petrović N.*: Harc a Szerémség területéért 1943 tavaszán. ZDN 4. sz. (1965) 94–120.
- Vujović Dj.*: A csetnikek és szeparatisták veresége a katunszka-nahije területén 1944 márciusában és a quísling-mozgalom válsága Montenegróban. IZCG XXI/4. (1964) 665–716.
- Szevjan D. A.*: A Kommunista Párt a népi felszabadító harc és a népi forradalom élén Jugoszláviában. (A szocialista Jugoszlávia 20. évfordulójára.) NNI (1965) 6. sz. 37–50.
- Fürnberg Fr.*: A szocializmus felépítése Jugoszláviában. WZ 1965. 2. sz. 119–127.
- Kardelj B.*: A szocialista Jugoszlávia gazdasági rendszerének eredetisége. (Beszámoló a JKP 8. kongresszusán.) ÉP 128. (1965. márc.) 71–118.
- Mezei St.*: A mezőgazdasági helyzet gazdasági értékelése regionális szempontból. ZDN 42. (1965) 5–13.
- Radomirović V.*: A földjradék a paraszti mezőgazdaságban. ZDN 37. (1964) 31–49.
- Dolanskij J.*: Csehszlovákia kulturális együttműködése Jugoszláviával. NM 1965. 8. sz. 964–971.
- Szlavin G. M.*: A szocialista Jugoszlávia létrehozásának történetéből. SzSz 1965. 6. sz. 3–11.

Lengyelország

- Z. A.*: A Lengyel Tudományos Akadémia XX. közgyűlése. ND 1965. 7. sz. 137–140.
- Samsonowicz H.*: A lengyel történészek IX. kongresszusa. APH XI. (1965) 204–205.
- T. J. S.*: Tudományos ülészek Varsó 700. és a felszabadulás 20. évfordulóján. ZPW 1965. 4. sz. 247–249. [1965. máj. 13–16.]
- Ozsegh A. M.*: A szovjet–lengyel szerződés 20. évfordulójára. NNI 1965. 4. sz. 163–164. [Ülés 1965. ápr. 19-én Moszkvában.]
- Manuszevics A. Ja.*: Harc a szövetségért és barátságért a Szovjetunió és a népi Lengyelország között. (A szovjet–lengyel egyezmény 20. évfordulójára.) SzSz 1965. 3. sz. 15–24.
- Hirszowicz M.*: A III. lengyel szociológiai kongresszus. KH 1965. 3. sz. 633–639. [1965. febr. 2–6.]
- Szczeblewski J.*: A népi Lengyelország történet-bizottságának ülése. ZPW 1965. 2. sz. 301–302. [1962. nov. 18.]
- J. W. G.*: Történet-szimpozium Lengyelország legújabbkori történetéről Zakopaneban, 1964. márc. 24–29. ZPW 1965. 2. sz. 300–301.
- Mai J.*: Pomeránia munkásmozgalmának történetéről. Stettinben tartott tudományos konferencia. ZG 1965. 2. sz. 303–305. [1964. okt. 9–10.]
- Konferencia Katovicében. SS 1965. 2. sz. 256–261. [1965. febr. 19–20. Sziléziai Tud. Intézet.]
- Stadtmüller G.*: Lengyel–német történeti kongresszus Londonban 1964-ben. JGO 1965. 3. sz. 475–476.
- Maciszewski J.*: In memoriam Zbigniew Ćwiek, 1920–1964. KH 1965. 1. sz. 256–258.
- Kula W.*: In memoriam Natalia Gąsiorowska, 1881–1964. KH 1965. 2. sz. 522–527. [Műveinek bibliográfiája: uo. 528–530]
- Kasprzakowa J.*: In memoriam Prof. Dr. Natalia Gąsiorowska–Grabowska, 1881–1964. ZPW 1965. 2. sz. 133–142.
- In memoriam Natalia Gąsiorowska–Grabowska. SzSz 1965. 1. sz. 125.
- Kaszyński T.*: In memoriam Alojzy Gembala, 1904–1963. KH 1965. 1. sz. 259.
- Bernstein Sz. B.*: In memoriam Tadeusz Lehr–Splański. SzSz 1965. 3. sz. 139–140. [1891–1965]
- Tazbir J.*: In memoriam Kazimierz Lepszky, 1904–1964. KH 1965. 1. sz. 264–267.
- Rostorowski E.*: Kazimierz Lepszky és a nemzeti bibliográfia problémája. KH 1965. 2. sz. 495–498. [Emlékülés 1964. dec. 3.]
- Tatarkiewicz Wl.*: In memoriam Witold Kamienicki, 1883–1964. KH 1965. 3. sz. 777–778.
- Leśnodorski B.*: In memoriam Karol Korányi, 1897–1964. KH 1965. 1. sz. 260–263.

- J. T.: Prof. Janusz Woliński jubileuma. KH 1965. 2. sz. 498–499. [70 éves]
- Stebelski: In memoriam Stanisław Zaryn, 1913–1964. KH 1965. 2. sz. 519–521.
- Wl. Gomulka elvtárs 60. születésnapjára. ZPW 1965. 1. sz. 3–6.
- M.: J. Kowalski professzor 60 éves. ZPW 1965. 1. sz. 253–254.
- Rhode G.: Marian Kukiel és a lengyel történettudomány. JGO 1965. 3. sz. 361–366.
- St.: H. Jedruszczakowa: A történettudományok fejlődése a Lengyel Népköztársaság 20 éve alatt. KH 1965. 1. sz. 251–253. [1964. jún. 3–4.]
- Jabłoński H.: A történettudomány fejlődésének állapota és perspektívái Lengyelországban. UIZs. 1965. 4. sz. 51–62.
- Jabłoński H.: A történettudományok jelenlegi helyzetének igazságos értékeléséről. KH 1965. 1. sz. 3–7.
- Daniszewski T.: A kutatómunka helyzete a lengyelországi paraszt- és munkásmozgalom területén. ZPW 1965. 1. sz. 7–20.
- Batowski H.: Az 1945. év az egyetemes történelemben. (Tények és kiadványok.) KH 1965. 3. sz. 567–586.
- Borkowski J.: A Lengyel Népköztársaság történetének kutatása. APH XI. (1965) 101–124. [Szemle]
- Wrzesiński W.: A történeti kutatás fejlődése Olsztyn vidékén, 1945–1962. APH X. (1964) 131–141.
- Jakubczik W., Topolski J.: A poznańi történeti központ. (A történettudomány Poznańban.) SzS 1965. 6. sz. 98–102.
- Kutatások a történeti tudatról a mai Lengyelországban. KH 1965. 3. sz. 627–632. [Prof. N. Assorodobraj vezetése alatt]
- Cieslak T.: A lengyel–szovjet kapcsolatok története területén folytatott kutatómunka állapota és fejlődési iránya a Lengyel Köztársaságban. SzS 1965. 2. sz. 124–126.
- Samsonowicz H.: Kutatások a lengyel városok történetéről. KH 1965. 1. sz. 111–126.
- Bobinska C.: Űrök a forrásokban. (Módszertani elemzés.) VI 1965. 6. sz. 76–86.
- Kukiel M.: A lengyel történetírás külföldön. JGO 1965. 3. sz. 372–377.
- Serejski M. H., Dutkiewicz J.: A történelem — a tudomány — és az ideológia. KH 1965. 3. sz. 611–618.
- Leńdorski B.: A történelem és a társadalom. A tájékoztatás és a megértés problémái. KH 1965. 3. sz. 539–566.
- Ihnatowicz I.: Az új és legújabbkori történet segédtudományai Lengyelországban. APH X. (1964) 65–80.
- Zychowski M.: A politikai közgazdaságtan Lengyelországban. SM 1966. 3. sz. 86–95.
- Markiewicz Wl.: A szociológia Lengyelországban és viszonya a nyugati társadalomtanhoz. ÖO 1965. 1. sz. 22–31.
- Leńdorski B.: A jogtörténet a többi történeti diszciplína között. CzPH 1964. 1. sz. 305–317.
- Sulkowska I.: A régi iratok központi levéltára Varsóban. APH IX. (1963) 115–127.
- Biernat Cz.: A gdąnski állami levéltár. APH XI. (1965) 187–203.
- Borejsza J. W.: Polonica a párizsi prefektúra levéltárában. ZPW 1965. 1. sz. 167–170.
- Sierocki T.: Levéltári anyagok a munkásmozgalom történetéről a lvoivi levéltárakban. ZPW 1965. 2. sz. 292–299.
- Ważniewski Wl.: A Lengyel Köztársaság kormánya hazai delegatúrájának aktái mint a munkásmozgalom történetének forrása. ZPW 1965. 1. sz. 254–261.
- Dzieuulski Wl.: Mielcaw problémája (Masława). PH 1965. 3. sz. 468–483. [J. Bięniak: Mielcaw királyága. Elemző tanulmányával kapcsolatban.]
- Dzieuulski Wl.: A szláv rítus teóriájának regenerálási kísérlete Lengyelországban. KH 1965. 1. sz. 39–46.
- Borawska D.: A 11. századi lengyel állam válságáról tartott vitákhoz. KH 1965. 1. sz. 37–38.
- Dowiat J.: A magyar I. Béla Lengyelországban, 1031/32–1043. PH 1965. 1. sz. 1–23.
- Dowiat J.: Az ún. Elfeledett Bolesławról szóló hipotézis forrásai. KH 1965. 2. sz. 347–348. [1034–1039]
- Borawska D.: Anonymus Gallus vagy Anonymus Italus? PH 1965. 1. sz. 111–119.
- Buczek K.: A politikai intézmények átalakulása Nyugat-Pomerániában a 12–13. században. KH 1965. 2. sz. 349–379.
- Lalik T.: A kelet-pomerániai hercegek „regale forense” joga a 12–13. században. PH 1965. 2. sz. 171–201.
- Szymański J.: Az opatówi kanonokok a lengyel politika terveihez Ruténia irányában a 12. század végén és a 13. század elején. PH 1965. 3. sz. 388–396.
- Lysiak L.: A scultetus-ok társadalmi csoportjának kialakulása a régi Lengyelországban. CzPH 1964. 1. sz. 231–251.
- Malowist M.: A kereskedelmi tőke szerepe Kelet-Európa gazdasági életében a késő középkorban. PH 1965. 2. sz. 220–231.
- Stavrowskij B.: A jobbágyság osztályharcának néhány kérdése az északi lengyel–szlovák határvidéken a késői feudalizmus idején. HŠ X. (1965) 88–109.
- Lysiak L.: Lokációs iratok a 14–10. századi bírósági gyakorlatban Kis-Lengyelországban. CzPH 1964. 2. sz. 45–67.
- Samsonowicz H.: Az 1308. évi események gazdasági háttere a pomorzel Gdąńskban. PH 1965. 2. sz. 202–219.
- Gieysztor A.: Lengyelország a „El libro del conocimiento”-ban, 14. század dereka. PH 1965. 3. sz. 397–412. [1348]
- Vetulani A.: A krakkói egyetem kezdetei. 1364. CzPH 1964. 2. sz. 9–44.
- A Jagelló-egyetem négy évszázada, 1364–1764. KH 1965. 4. sz. 837–871.
- Barycz H.: A bécsi egyetem szerepe Lengyelország szellemi életében. ÖO 1965. 3. sz. 177–194.
- Biskup M.: A lovagrend államának összeomlása Poroszországban a legújabb lengyel kutatások fényénél. APH IX. (1963) 59–76.
- Ekdahl Sv.: A háború a német lovagrend és Lengyelország–Litvánia között 1422-ben. ZIO 1964. 4. sz. 614–651.
- Górski K.: A porosz királyi birtokok a 15. század második felében és viszonyuk a lengyel koronához. APH X. (1964) 49–64.
- Biskup M.: A chojnice-i csatában fogságba ejtett lengyelek listája, 1454. PH 1965. 1. sz. 88–103.
- Wyrobisz A.: Néhány megjegyzés a drágakő-metazók céhéről és az 1459. évi regensburgi statumhoz, avagy újabb a drágakő-metazók szabadkőműves „pályáról”. PH 1965. 2. sz. 296–305.
- Dziubiński A.: A lengyel–török kereskedelmi utak a 16. században. PH 1965. 2. sz. 232–259.
- Podgrabszka O. M.: Kézműipari termékek kivitele Moldvába a lvoivi piacra a 16–17. században. UIZs 1965. 1. sz. 114–117.
- Matuzevski J.: A polgári vérdíj Lengyelországban. CzPH 1964. 1. sz. 185–230.
- Matuzevski J.: A hivatalok áruba bocsátása Lengyelországban. CzPH 1964. 2. sz. 101–174.
- Floria B.: Miechowi Mátvás „Tractatus de duabus Sarmatiis” c. műve egyik forrásáról. SzS 1965. 2. sz. 55–61.
- Bartel O.: Zwingli, Kálvin és Lengyelország. PH 1965. 4. sz. 644–650.
- Czapliński Wl.: A nyugati területek Lengyelország politikájában, 1572–1764. APH IX. (1963) 5–27.
- Sucheni-Grabowska A.: Hare a „quarta” adó mérve és rendeltetése ellen a 16. század végén és a 17. század elején. PH 1965. 1. sz. 24–45.
- Doroszenko Wl.: A livonai fölwarok piaci kapcsolatai a 16–17. század fordulóján. PH 1965. 2. sz. 260–283.
- Tomkiewicz Wl.: Varsó a 17. században. KH 1965. 3. sz. 587–610.
- Guldon Z., Szaflik J. R.: A lublini falu a 17. század derekán. KH 1965. 1. sz. 46–53.
- Alexandrowicz St.: Ismeretlen forrás T. Makowski nieszczęsű ötvös tevékenységéről. PH 1965. 3. sz. 459–463.
- Bugaj R.: Michael Sandivogius egy lengyel nyelvű ismeretlen alkimista értekezése. PH 1965. 2. sz. 284–295. [M. Sędziwój, 1566–1636]
- Komińska–Linderska A.: Lengyelország és Brandenburg, Szeszeny Morsztyn küldetése Königsbergbe és Berlinbe 1670-ben. KH 1965. 2. sz. 301–324.
- Woloszyński A. W.: Lengyelország, ahogy Európa látta a 18. században. APH XI. (1965) 22–42.

- Bobínska C.**: Az újkorban: A lengyel parasztság „társadalmi” akciói. Ann 20/3. (1965) 528–536.
- Kiss G.**: II. Rákóczi Ferenc, Nagy Péter és a lengyel trón, 1700 körül. JGO 1965. 3. sz. 344–360.
- Riechman J.**: A felvilágosodás korszakában: Keleti hatások Lengyelországban és a szomszédos országokban. Ann 20/3. (1965) 537–546.
- Mihordea V.**: G. Al. Ghica fejedelem tárgyalásai a lengyel szövetségesekkel 1769-ben. RRH 1965. 4. sz. 681–689.
- Grodziski St.**: A jog forrása Galiciában az 1772–1848-as években. CzPH 1964. 2. sz. 175–187.
- Szacki J.**: A „nemzet” fogalmának fejlődése Lengyelországban a 18. század végén és a 19. század elején. CHM IX/1. (1965) 59–79.
- Lojek J.**: Lengyel diplomáciai misszió Spanyolországban, 1790–1794-ben. KH 1965. 2. sz. 325–345.
- Kieniewicz St.**: Az 1795–1914. évek történetírása a népi Lengyelországban. KH 1965. 1. sz. 9–27.
- Kłoskova A.**: Az értelmiség társadalmi struktúrája és tudatossága. KH 1965. 2. sz. 393–396.
- Leskiewicz J.**: Még egyszer a 19. századi lengyel értelmiségről. KH 1965. 1. sz. 89–93.
- Rychlikowa I.**: Majorsági elszámolások mint alapforrás a földesúri birtokok egyes gazdasági ágai jövedelmességének meghatározásához. KH 1965. 2. sz. 381–391. [1801–1802]
- Sobociński W.**: A Varsói Nagyhercegség és a francia császárság. (A gyakorlati és nemzetközi-jogi függőség. A belső átalakulások eredményei.) PH 1965. 1. sz. 46–67.
- Klapkowski B.**: Az 1809. évi Kereskedelmi Tanács és a Kereskedelmi és Iparkamarák 1817-ben. CzPH 1964. 1. sz. 253–281.
- Tadeusz Kosciuszko** egy ismeretlen kézírata. Közli: E. Humeniuk. KH 1965. 4. sz. 897–900. [1816]
- Kozak Szt.**: Lengyel–ukrán forradalmi kapcsolatok, 1830–1863. UIZS 1965. 3. sz. 97–104.
- Kalembka S.**: A Lengyel Demokratikus Társaság vezetői és tagjai. Megjegyzések és pótlások a Bibliográfiai Útmutatóhoz. KH 1965. 4. sz. 901–917. [1832–1851]
- Kieniewicz St.**: A lengyel emigránsok Algériában, 1832–1856. APH XI. (1965) 43–70.
- Tyrowicz M.**: A „Lengyel Nép” szervezet fejlődésének néhány problémája (1837–1846) a legújabb kutatások fényében. PII 1965. 4. sz. 651–657.
- Zyuczynski M.**: Metternich és az 1846. évi „vérdíj” felesége naplójának megvilágításában. PH 1965. 3. sz. 464–467.
- Radwan M.**: Technikai forradalom a Lengyel Királyság Iparban. KH 1965. 1. sz. 55–64.
- Ihnatowicz I.**: Lódz ipari piaci a 19. század második felében. PH 1965. 3. sz. 413–431.
- Koberdova I.**: Adalékok az 1850-ben Svájcba irányuló „új lengyel emigráció” történetéhez. PH 1965. 2. sz. 296–305.
- Pedaszova T. F.**: A lengyel diákegyesület a moszkvai egyetemen 1855–1863-ban. UIZS XXIX. (1965) 24–50.
- Zyzniewski St. J.**: A sikertelen kompromisszum revidálása: A Wielopolski és az orosz politika a kongresszusi királyságban, 1861–1863. AHR LXX/2. (1965. jan.) 395–412.
- Talvirszkaja Z. Ja.**: Az oszmáni forradalmi szervezet megalakítása és a Piotrkowski-féle társaság, 1861–1862. UIZS XXIX. (1965) 51–76.
- Neubach H.**: A rapperswili lengyel múzeum. Adalék a svájci lengyel emigrációhoz. ZfO 1964. 4. sz. 721–728.
- Miller I. Sz.**: Kiadványok az 1863. évi forradalom 100. évfordulóján. NNI 1966. 2. sz. 116–124.
- Lejkina–Szvirszkaja V. R.**: Az új irodalom az 1863. évi felkelésről. TSzSzsR 1965. 6. sz. 136–143.
- Obusenkova L. A.**: Levéltári anyag az 1863. évi felkelés történetéről. (A területi közigazgatási hivatalok dokumentum-anyaga.) UIZS XXIX. (1965) 90–114.
- Zielinski H.**: A nyugatnmet történetírás a varsói felkelésről. (Krannhals könyvének margójára.) PH 1965. 4. sz. 658–666.
- Kulczycka–Saloni J.**: Az 1863. évi felkelés a lengyel irodalomban. APH XI. (1965) 5–21.
- Skateberg Ju. I.**: A felkelők nemzeti kormányának pénzügyi tervezetei. UIZS XXIX. (1965) 115–133.
- Sztorozsuk V. P.**: A lengyel emigráció Romániában és az 1863. évi felkelés. (Az oroszországi diplomaták jelentéseinek anyagából.) UIZS XXIX. (1965) 77–89.
- Najdus W.**: A párizsi kommun és az I. Internacionálé visszhangja Galiciában. ZPW 1965. 3. sz. 3–24.
- Pietrzak-Paulowska I.**: A dąbrowai medence és a Loire iparvidéke. KH 1965. 4. sz. 785–809.
- Hubatsch W.**: A Mazuri vidék és Porosz–Litvánia Poroszország nemzeti politikájában, 1870–1920. I. ZFO 1965. 4. sz. 641–670.
- Zwignow Je. K., Raskovszkij Je. B.**: A szocialista mozgalmak korai programjai Lengyelországban. (A Proletariat párt ideológiája létrejöttének történetéhez.) SzSz 1965. 6. sz. 12–24. [1872–1882]
- Galaj D.**: A szervezett népi mozgalom 70. évfordulójára. ND 1965. 7. sz. 63–72. [rzeszowi kongresszus, 1895]
- Kancewicz J.**: A társadalmi forradalom, a nemzeti kérdés és a Lengyel Királyság s Litvánia Szociáldemokráciája. ZPW 1965. 1. sz. 59–83.
- Tych P.**: A leninizmus és a lengyel szociáldemokrácia. SzSz 1965. 2. sz. 21–32.
- Zarnowska A.**: A sztrájkmozgalom a Lengyel Királyságban az 1905–1907. évi forradalom idején. PH 1965. 3. sz. 432–458.
- Roza Luxemburg** levelei Leon Jogicheshez (J. Tyszká). Publikálja: F. Tych. ZPW 1965. 1. sz. 85–129.
- Murzynowska Kr.**: A Ruhr-vidéki bányászok sztrájkja 1912-ben és a lengyel bányászok részvétele ebben. ZPW 1965. 2. sz. 35–60.
- Surmińska W. S.**: Borys Wigilew – Lenin barátja Poronyinban. ZPW 1965. 2. sz. 113–123. [1913]
- Cieslak T.**: Lengyelország 1914 és 1964 közötti történetének kutatása a népi Lengyelországban. KH 1965. 1. sz. 29–38.
- Wróblewska B.**: Julian Marchlewski tevékenysége az első világháború alatt. ZPW 1955. 4. sz. 99–117.
- Rappaport H.**: A Lengyel Szocialista Párt szerepe a II. Lengyel Köztársaság megalakulásában. KH 1965. 1. sz. 65–80.
- Jermolajeva R. A.**: A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája szervezeti megalakulása Oroszország területén 1917-ben. VIK 1965. 9. sz. 70–78.
- Valenta J.**: A csehszlovák–lengyel együttműködés Ausztria–Magyarország felbomlása idején. SS 1965. 3. sz. 312–329.
- Leinwand A.**: A népörség 1918–1919-ben. ZPW 1965. 2. sz. 61–82.
- Monasterska T.**: A Nemzeti Munkásszövetség az alkotmánygyűlés választásai idején, 1918. dec.–1919. jan. PH 1965. 4. sz. 595–625.
- Wajn H.**: Politikai foglyok Lengyelországban, 1918–1939. ZPW 1965. 4. sz. 3–27.
- Egy ismeretlen dokumentum a lengyel–szovjet kapcsolatok történetéből. Közli: A. Zatorski. ZPW 1965. 4. sz. 161–166. [1919. jan.]
- Jablonski H.**: A lengyel értelmiség a két világháború között, 1918–1939. KH 1965. 1. sz. 95–98.
- Kula W.**: A lengyel értelmiség rejtélye. KH 1965. 1. sz. 99–101.
- Matejko A.**: Az értelmiség összetétele és struktúrája. KH 1965. 1. sz. 102–104.
- Tomaszewski J.**: Az értelmiség mint társadalmi csoport a két világháború között Lengyelországban. KH 1965. 1. sz. 105–109.
- Valenta J.**: Lengyelország politikája Szlovákiával szemben 1919-ben. HC 1965. 3. sz. 403–422.
- Landau Z.**: A lengyel ipar díjleépítésének kardinális problémái az első világháború után. PH 1965. 4. sz. 626–643.
- Maj K.**: Az egységfront kialakulása a nemzetközi és lengyel kommunista mozgalomban az 1921–1922. években. ZPW 1965. 1. sz. 21–42.
- Maria Koszutska (Vera, Kostrzewa)** politikai levelezése, 1922–24. Publikálja: A. Zatorski. ZPW 1965. 2. sz. 143–190.
- Maria Koszutska** politikai levelezése, 1923–1924., II. Publikálja: G. Iwanski. ZPW 1965. 3. sz. 120–174.
- Maria Koszutska** politikai levelezése, 1923–1929., III. Közli: M. Dehncl. ZPW 1965. 4. sz. 131–151.
- Tamieniecka A.**: A Lengyel Szocialista Párt szakadása 1928-ban. KH 1965. 4. sz. 811–836.
- Tomaszewski J.**: Az ipari termelés általános indexe Lengyelországban 1928 és 1938 között. KH 1965. 2. sz. 299–322.

- Landau Zb.*: A lengyel vidék 1929–1935-ben. APH IX. (1963) 28–48.
- Wachowska B.*: Okkupációs sztrájk Lengyelországban 1929–1933-ban. ZPW 1965. 3. sz. 67–87.
- Piasecka J., Auerbach J.*: A Lengyel KP szervezetének állapota 1929–1933-ban. ZPW 1965. 1. sz. 43–57.
- Zawadzki Wl.*: Az 1931–1935. évek pénzügyi politikája. KH 1965. 1. sz. 127–152.
- Rudnicki Sz.*: A Nemzeti Radikális Párt (ONR) társadalmi programja. A munkáskérdés helyzete. ZPW 1965. 3. sz. 25–46. [1933–35]
- Toruńczyk R.*: A Lengyel Kommunista Ifjúsági Szövetség és a Kommunista Ifjúsági Internacionálé VI. kongresszusa. ZPW 1965. 3. sz. 47–66. [1935. júl. 25.]
- Kasprzakowa J.*: Pawl Lewinson-Lapinski, 1879–1937. ZPW 1965. 3. sz. 89–104.
- Lubodziecka R., Mroczkowski W.*: Jan Libkind (Kielecki) 1885–1942. ZPW 1965. 4. sz. 119–130.
- Lasocki T.*: Jan Rutkiewicz, 1875–1950. ZPW 1965. 3. sz. 105–116.
- Toruńczyk R.*: A lengyel önkéntesek személyi összetétele a spanyol köztársaságban az 1936–1938. években. ZPW 1965. 1. sz. 183–187.
- Az erőviszonyok a munkásmozgalom jobboldali irányzatában Lengyelország függetlenségének utolsó éveiben. A dokumentumokat publikálja: L. Hass. ZPW 1965. 1. sz. 131–140.
- Bartnicki A.*: Abesszin kísérletek kapcsolatok felvételére Lengyelországgal a második világháború előtt. PH 1965. 1. sz. 104–110.
- Malinowski M.*: A Lengyel Munkáspárt (PPR) iniciatív csoportja. ZPW 1965. 4. sz. 57–85. [1940–1942]
- Perl T.*: Ostap Dluski tevékenysége a második világháború alatt. ZPW 1965. 2. sz. 125–132.
- Jarosz Zd., Zakrzewska J.*: Az Országos Népi Tanács. Hogyan alakult népi parlamentté. CzPH 1964. 1. sz. 9–88.
- Bardach J.*: A Lengyel hadsereg politikai tevékenységének képe a Szovjetunióban. KH 1965. 1. sz. 81–88. [1943–44]
- Legnani M.*: Az [olasz és lengyel] ellenállás társadalmi tartalma és programja. IGSS 1965. 4. sz. 805–808. [Milano, okt. 20–21.]
- Partizánharok a Podhale-vidéken. A dokumentumokat közli: E. Mark. ZPW 1965. 4. sz. 167–175. [1944]
- Helczyński Br.*: A lengyel emigráció szervezete, intézményei és tevékenysége a tudomány területén. JGO 1965. 3. sz. 367–371.
- Biegański St.*: Történeti anyagok és források, melyeket a lengyel emigráció a második világháború után kiadott. JGO 1965. 3. sz. 378–380.
- Zselanov V. N.*: Anyag Varsó német-fasiszta megszállók alóli felszabadításához. SzSz 1965. 1. sz. 55–60.
- Spychalski M.*: Varsó újjáépítésének első programja, 1944. ZPW 1965. 3. sz. 117–121.
- A lengyel főváros újjáépítésének kezdetei a Lengyel Munkáspárt varsói szervezetének dokumentumaiban. Publikálja: B. Brzeziński, N. Kolomejczyk. ZPW 1965. 1. sz. 141–166.
- Tomaszewski D. G.*: A Szovjetunió harca a lengyel népi állam elismerésért, 1944. júl.–1945. júl. – VI. 1965. 8. sz. 62–73.
- Kokot J.*: A lengyel ügy Potsdamban. SM 1965. 7–8. sz. 37–47.
- Kowalski W. T.*: Lengyelország külpolitikája az 1944–1945. években. SM 1965. 10. sz. 53–76.
- Kolomejczyk N.*: A Lengyel Munkáspárt I. Kongresszusának 20. évfordulója. ND 1965. 12. sz. 31–37.
- A néphatalom kezdetei a visszakértült területeken. Az iratokat közli: W. Góra. ZPW 1965. 3. sz. 175–180.
- Oldal M.*: A földreform Csehszlovákiában, Lengyelországban és Kelet-Németországban a második világháború után. SH 13. (1965) 165–208.
- Kersten Kr.*: A német lakosság áttelepítése Lengyelországból 1945–1947. (Nyugat-Pomeránia példája nyomán.) APH X. (1964) 27–47.
- Szymański Z.*: A lengyel diplomácia tevékenysége. SM 1965. 11. sz. 11–20.
- Buchta Br.*: A nyucatnémet külpolitika a népi Lengyelország ellen. DAP 1965. 11. sz. 1336–1347.
- Landau Z.*: A népi Lengyelország költségvetési gazdálkodása a lublini időszak idején, 1944–1945. PH 1965. 1. sz. 68–87.
- Slabek H.*: A Lengyel munkáspárt politikája és változások a nyugati lengyel terület agrárstruktúrájának átalakításában, 1945–1948. ZPW 1965. 2. sz. 83–104.
- Minc Br.*: Az 1966–1970-es lengyel ötéves terv alapelvei. ÖO 1965. 2. sz. 103–110.

Magyarország

- [Megemlékezés Molnár Erik 70. születésnapjáról.] PH 1965. 3. sz. 549–550.
- Asnyin F. D.*: Németh Gyula. (75. születésnapjára.) NAA 1965. 6. sz. 213–215.
- Kővágó L.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia történetének problémái. (Tudományos konferencia Budapest 1964. május 4–9.) VI 1965. 1. sz. 202–204.
- Droz J.*: Beszámoló „Az Osztrák–Magyar Monarchia problémái 1900–1918” Budapest 1964. május 4–9. tartott kongresszusról. RH 89/CXXXIII. (1965) 290–291.
- Lavrov M.*: Konferencia Magyarország agrártörténetéről. HČ 1965. 1. sz. 175–176. [Nyíregyháza, 1964. szept. 29–30.]
- Barakov K. N.*: A népi Magyarország 20 éve. NN1 1965. 5. sz. 190. [Tudományos ülészek Budapest 1965. máj. 31.]
- R. K.*: A magyar és csehszlovák jogtörténetesek V. tudományos konferenciája. HČ 1965. 1. sz. 173–175. [Budapest, 1964. ápr. 1–3.]
- Vlachovič J.*: A Csehszlovák–Magyar Történészbizottság ülése. HČ 1965. 2. sz. 303–304. [1964. okt. 20–23.]
- Marsina R.*: A szombathelyi helytörténeti konferencia. HČ 1965. 2. sz. 304. [1964. nov. 4–5.]
- Bokes Fr., Vantuch A.*: Szlovák kollokvium a szlovák nemzeti ébredés hajnalán. SHS I. (1963) 245–249. [Pozsony, 1961. okt. 1–3.]
- Vlachovič J.*: Tudományos bányászati konferencia Kőrmécbányán. SHS III. (1965) 308–310. [1964. aug. 24–27.]
- Marsina R.*: A feudális rendszer kezdetei Szlovákiában. Tudományos ülészek. SHS II. (1964) 276–287. [Smolenice, 1963. nov. 12–14.]
- B. L.*: Konferencia az 1905–1907. évi forradalom problémáiról és Ausztria–Magyarország helyzetéről a 19–20. század fordulóján. ZPW 1965. 4. sz. 249–253; [1965. máj. 27–28.]
- Koszién A. P.*: A szocialista országok jogászainak konferenciája. VAN 1965. 4. sz. 91–92. [Szeged, 1964. dec. 9–11.]
- Pamlényi E.*: A magyarok és történetük. Démocratie nouvelle, 1964. okt. p. 4–7.
- Heckenast G.*: A középkori magyar történet kutatása 1945–1964 között. MIÖG LXXIII/3–4. (1965) 366–381.
- Kumoroovit L. B., Gerics J., Kubinyi L., Mezey L.*: A történeti segédanyagok és közigazgatástörténet művelése Magyarországon, 1945–1964. MIÖG LXXIII/3–4. (1965) 382–398.
- Angyal A.*: A magyar szlavisztika a jelenben. ÖO 1965. 6. sz. 486–494.
- Erdey-Gráz T.*: A tudomány fejlődése a Magyar Népköztársaságban. VAN 1965. 8. sz. 51–62.
- Pach Zs. P.*: A magyar történeti kutatás ma. ÖO 1965. 4. sz. 313–319.
- Niederhauser E.*: A magyar történelem készülő bibliográfiája, 1887–1918. Slavic Review, 1965. 2. sz. 291–296.
- Prickler H.*: Burgenland történeti országismerte. Az 1952–1964. évek irodalmának szemléje. MIÖG LXXIII/1–2. (1965) 124–156.
- Sternberg Ja. I.*: Az orosz–magyar kapcsolatok tanulmányozása a népi Magyarországon. ISzSzR 1965. 6. sz. 165–178.
- Mack K.*: Magyar benyomások. Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet kirándulása. ÖO 1965. 1. sz. 53–56.
- Popović D.*: Dr. Thim József munkája a szerb történetírásban. ZDN 34. (1963) 129–135.
- Grancsák I. M.*: Az ungvári egyetem történetészeinek tudományos kutatómunkájáról. VI 1965. 1. sz. 115–120.
- Grancsák I. M., Makara N. P.*: Magyarország történe-

- tének tanulmányozása az ungvári egyetemen. NNI 1965. 3. sz. 179–180.
- Netea V.*: Recenzió Ch. Fszlary: Histoire des Institutions publiques Hongroises Paris I–II, 1959–1963. c. könyvről. RRH III/4. (1964) 768–772.
- Kušik M.*: A szlovákiai levéltárak és állagaik. SHS III. (1965) 215–262.
- Marsina R.*: A szlovákiai diplomatarium és programja. SHS III. (1965) 263–282.
- Dunajecz L.*: Levéltári kiállítás a Bánát történetéről. S 1965. 4. sz. 934.
- Filipović M. S.*: A „bunyevác” elnevezésről. ZDN 40. (1965) 158–166.
- Lamoš T.*: Lőcse város levéltárának középkori okirata. SFFUKH XV. (1964) 149–154.
- Bokes Fr.*: Szlovák technikátörténeti munkák gyűjteménye. SHS I. (1963) 249–252. [Szemle]
- Chropovský B.*: A szláv lakosság Szlovákiában. A kutatás jelenlegi állapota. SHS I. (1963) 9–29.
- Eisner J.*: Hogyan és mikor szállták meg Szlovákiát a szlovák nép ősei. SFFUKH XV. (1964) 3–8.
- Halaga O. R.*: Kelet-Szlovákia településének problémája. HC 1965. 1. sz. 122–131.
- Varsík Br.*: Kelet-Szlovákia települési problémái. (Halaga bírálatának margójára.) HC 1965. 4. sz. 560–570.
- Chropovský B.*: A szláv vársáncok Szlovákiában és kutatásuk feladata. SFFUKH XV. (1964) 9–29.
- Rebro K.*: A Summa legum Raimundi Szlovákia városi jogában. SFFUKH XV. (1964) 155–170.
- Horedt K.*: Egy 9–10. századi temető Meggyesen. SUBBH 1965. 2. sz. 7–23.
- Ratkoš P.*: Szlovákia meghódítása a magyarok által. SHS III. (1965) 7–57.
- Leyser K.*: A Lech-menti csata, 955. A hadviselés a 10. században. H L/168 (1965. febr.) 1–25.
- Halaga O. R.*: A városalakulás folyamata Közép-Európában. SFFUKH XV. (1964) 95–115.
- Noták J.*: Pozsony város kialakulása. (Sphragistikai tanulmány.) SFFUKH XV. (1964) 127–138.
- Kučera M.*: A lakosság szociális struktúrája Szlovákiában a 10–12. században. HC 1965. 1. sz. 1–53.
- Doviat J.*: A magyar I. Béla Lengyelországban 1031/32–1048. PH 1965. 1. sz. 1–23.
- Ratkoš P.*: Késmárk város és vár keletkezése. ČCH 1965. 4. sz. 570–577.
- Antoni F.*: Brassó középkori városi erődítménye a Fekete-templom megítélési freskójában. FVL 8/2. (1965) 59–61.
- Capešius B.*: Hermannsdorf—Hermannsstadt. FVL 8/2. (1965) 71–76.
- Kučera M.*: A sómonopólium fejlődése Szlovákiában a korai középkorban. SFFUKH XV. (1964) 71–93.
- Marsina R.*: Trencsén megye felső vidékének betelepülése a tatárjárás előtt. SFFUKH XV. (1964) 47–70.
- Ulčiny F.*: A Sztáray család feudális birtokainak alakulása Kelet-Szlovákiában a 13–15. században. SFFUKH XV. (1964) 139–147.
- Popa R.*: Miniaturák és kéziratosmentumok Romániában a 14–18. században. S 1965. 2. sz. 441–443. [A Román Művészeti Múzeum feudális művészeti osztályának kiállításai, Kolozsváron, Nagybányán, Brassóban, Nagyszebenben és Bukarestben.]
- Arión Gh.*: Adalékok a kolozsvári feudális kerámia ismeretéhez. SUBBH 1965. 2. sz. 25–32.
- Berciu I., Popa Al.*: Az alba-iuliani (gyulafehérvári) területi múzeum. RRH 1965. 4. sz. 815–821.
- Balič S.*: Az iszlám a középkori Magyarországon. SoF XXIII. (1964) 19–35.
- Nedeljković Lj.*: „Carolus” feliratú középkori ezüst-pénzükről. ZDN 40. (1965) 5–25. [Károly Róbert ezüstje mintájára.]
- Binder P.*: Történeti elgondolások a középkori dokumentumokban említett első román településekkel kapcsolatban. (A „Kerch Olachorum” helye.) AIIC VII. (1964) 317–320. [1322]
- Húšková A.*: Jablonov zendülése a szepesi prépost ellen 1388-ban. SFFUKH XV. (1964) 171–180.
- Lamoš T.*: A körmöcbányai pénzverők privilégiumai a középkorban. HS IX. (1964) 209–226.
- Jeršová M.*: A szövetségszító ipar Zsolnán. (A szlovák—cseh gazdasági kapcsolatok történetéből, 15–17. sz.) SFFUKH XV. (1964) 187–198.
- Dvořáková V.*: Olasz irányzatok a szlovákiai középkor táblafestészetének fejlődésében. SHS III. (1965) 58–111.
- Pall Fr.*: Hunyadi János uralma Chilia felett és a bizánci segítség problémája. S 1965. 3. sz. 619–638.
- Genov C.*: A várnai csata 520. évfordulója. EB 1965. 2–3. sz. 349–354.
- Macek J.*: Podiebrád György király külpolitikájához. ČCH 1965. 1. sz. 19–49.
- Pall Fr.*: Maximilianus Transylvanus, a Magellán expedícióról szóló írás szerzője. AIIC VII. (1964) 35–95.
- Kovács E.*: A bécsi egyetem kapcsolatai Magyarországhoz a humanizmus korában. ÖO 1965. 3. sz. 195–204.
- Hammann G.*: Bartholomeus Francordinus Pannonius; Gryneus Simon Magyarországon. Adalék a humanizmus és a reformáció kezdetének történetéhez Magyarországon. ZfO 1965. 2. sz. 228–242.
- Stavrocskij E.*: A jobbágyság osztályharcának néhány kérdése az északkeleti lengyel—szlovák határvidéken a késői feudalizmus idején. HS X. (1965) 88–109.
- Hlínka J.*: A robot nyilvántartása a feudális uradalmakban a késői feudalizmus idején. HS X. (1965) 177–193.
- Goldenberg S.*: A déli kereskedelem Nagyszeben vámkönyveiben a 16. században. RESE 1964. 3–4. sz. 385–421.
- Jakó S.*: A nagyszebeni nyomda és helye a 16. századi román nyomdászat történetében. AIIC VII. (1964) 97–115.
- Goldenberg S.*: 16. századi tudósítások Antwerpenről. AIIC VII. (1964) 327–328. [Erdélyi utazók A-ben]
- Stavrocskij E.*: A jobbágyság társadalmi tagozódása Kelet-Szlovákiában a 16–17. században. SFFUKH XV. (1964) 235–260.
- Sedlák Fr.*: A feudális uradalmak igazgatásának fejlődése Szlovákiában a 16. század derekától a 19. század derekéig. HS X. (1965) 54–87.
- Gácsorai A.*: Kelet-Szlovákia keleti városainak társadalmi struktúrájáról a 16. század első felében. HC 1965. 3. sz. 366–402.
- Jeršová M.*: A len- és kendertermesztés történetéhez Szlovákiában. HS X. (1965) 148–163. [16–17. sz.]
- Skladany M.*: Tőgazdaság a feketekőli Fugger uradalomban a 16. században. HS X. (1965) 22–53.
- Kazimír St.*: Lengyel érmék Kelet-Szlovákiában a 16–17. században. SHS III. (1965) 112–134.
- Vlachovič J.*: Szlovák réz-hossz a világpiacra a 16. században és a 17. század első felében. SHS I. (1963) 63–95.
- Ratkoš P.*: A magyar aprópénz leértékelése 1521-ben és ennek következményei Szlovákiában 1526-ig. SHS I. (1963) 30–62.
- Ratkoš P.*: Adalék Besztercebánya topográfiájához az 1525–1526. évi bányászfelkelés idején. HS IX. (1964) 103–120.
- Kopčan V.*: Szlovákia török megszállásának forrásai. HC 1965. 1. sz. 113–121.
- Chirilă E., Lucacel V.*: Egy feudális kincslelet Egeresről (Bánffyhunyadi—Huedin körz.) a 16–17. századból. SUBBH 1965. 2. sz. 33–55.
- Demény L.*: Egy Coresi előtti szláv—román nyomtatvány. S 1965. 5. sz. 1001–1038. [A nagyszebeni tetraevangelium, 1546.]
- Bűay I.*: Macedóniai Nagy Sándor alakja Románia kultúrájában a 16–17. században. SUBBH 1965. 1. sz. 19–32. [Az erdélyi Nagy Sándor históriák.]
- Ratkoš P.*: Adalék Besztercebánya topográfiájához az 1525–1526. évi bányászfelkelés idején. HS IX. (1964) 103–120.
- Žudel J.*: A fekete-hegyi uradalom lakossága és népmozgalma a Fuggerek idején 1535–1538-ban. HC 1965. 4. sz. 571–599.
- Holban M.*: Reichenstorffer chorográfiái. S 1965. 1. sz. 147–170. [1550]
- Capešius B.*: Új tanulmányok Heltai Gáspárról. FVL 8/2. (1965) 96–97.
- Kazimír St.*: Nagyszombat város gazdasága a 16. század második felében. HS IX. (1964) 121–161.
- Suchý M.*: Lőcse város bevételei a joghatósága alá tartozó községektől a 16. század második felében. SFFUKH XV. (1964) 213–233.
- Prodan D., Goldenberg S.*: A nagybányai bánya és pénzverde 1553. és 1556. évi leltárjai. A HC VII. (1964) 117–154.

- Holban M.*: Az urach—tűbingeri protestáns keresztes-hadjárat az evangélium elterjesztésére a délkelet-európai nemzeti nyelveken — a Wolff Schreiber-féle eset. RKSE II. (1964/1—2). 127—152. [1562—1564 János Zsigmond házassági ügye.]
- Horváth P.*: A feudális függés a „második jobbágyság” idején Szlovákiában. HS X. (1965) 7—21.
- Húšava A.*: A mértékek funkciója második jobbágyság idején. HS X. (1965) 164—176.
- Neamtu Al.*: Újabb dokumentumok az erdélyi bányászok harcáról a 17. században. SUBBH 1965. 1. sz. 33—46.
- Prickler H.*: A burgenlandi-nyugatmagyarországi borkereskedelem Csehországba, Morvaországba, Sziléziába és Lengyelországba. ZfO 1965. 2. sz. 294—320; 3. sz. 495—529; 4. sz. 731—754.
- Stromer W.*: Budu ostroma és Pest bevételé Mátyás főherceg és Russwurm tábornagy részéről 1602 őszén. SoF XXIII. (1964) 116—131.
- Chibata P.*: Elias Mihály mint a román vajdák szobrása. FVL 8/2. (1965) 62—65. [17. sz. 2. f.]
- Pecinjački Sr.*: Adatok Dél-Bánát településéhez és lakosságához a 18—19. században. ZDN 38. (1964) 164—168.
- Štibraný V.*: Adalékok Gömör társadalmi és gazdasági történetéhez a 18. században és a 19. század első felében. HS X. (1965) 128—147.
- Vlachovič J.*: A selmehányai bányászati akadémia a 18. században. SHS II. (1964) 103—139.
- Špiesz A.*: A kézműipar a myjavai dombvidéken a 18. században. SFFUKH XV. (1964) 261—269.
- Surdú B.*: Adalékok a manufaktúrák létrejöttének problémájához Erdélyben a 18. században. AIIO VII. (1964) 147—237.
- Bologa V.*: Az orvosok és az egészségügyi ellátás az erdélyi szászoknál a 18. században és a 19. század elején. FVL 7/2. (1964) 47—68.
- Sternberg Ja. I.*: A kievi akadémia hallgatói és neveltjei Magyarországon a 18. században. (Az ukrán—magyar kulturális kapcsolatok történetéből.) UIZs 1965. 4. sz. 103—107.
- Kiss G.*: II. Rákóczi Ferenc, Nagy Péter és a lengyel trón, 1703 körül. JGO 1965. 3. sz. 344—360.
- Florovszkij A. V.*: Orsz—osztrák kapcsolatok a 18. század elején. UIZs 1965. 3. sz. 42—50. [I. Péter—Rákóczi]
- Vanhuch A.*: Montesquieu szlovákiai utazása és a magyar tapasztalat a „Törvények szellemé”-ben (Esprit des Lois). SHS I. (1963) 96—116. [1728]
- Prodan D.*: Inochentie Micu Klein harca az erdélyi románok politikai felemelkedésért. RRH 1965. 3. sz. 477—496.
- Raduțiu A.*: Egy irat a fogarasi kereskedőkről, 1747. SUBBH 1965. 1. sz. 47—50.
- Lotz Fr.*: A Bánát francia betelepítése, 1748—1773. SoF XXIII. (1964) 132—178.
- Chalupecký I.*: A gazdasági viszonyok Északkelet-Szepességen a 18. század derekán. HS X. (1965) 110—127.
- Karaman I.*: A Horvát Királyi Tanács kereskedelmi-gazdasági tevékenysége, 1767—1779. HZb XVII. (1964) 183—212.
- Gavrilović Sl.*: Adalékok a parasztok zendüléseihöz Horvát-Szlavóniában, 1778—1848. HZb XVII. (1964) 115—181.
- Gavrilović Sl.*: Egy bányai urbárium. ZDN 34. (1963) 75—91. [1779]
- Edroiu N.*: A Horea felkelés 180. évfordulója. SUBBH 1965. 2. sz. 125—126. [Ülés Kolozsváron]
- Demény L.*: A marosvásárhelyi állami levéltár kiállítása a Horia felkelésről. S 1965. 3. sz. 701—702.
- Csetri E.*: Kékes község 1785. és 1820. évi urbáriumai összeírásai. AIIO VII. (1964) 239—266.
- Bozac I.*: Spallanzani utazása Erdélyben. RRH 1965. 1. sz. 95—104. [1786]
- Čelap L.*: Német telepítés a mai Vajdaságban 1790—1792-ben. ZDN 32—33. (1962) 115—124.
- Sulga I. G.*: Kárpát-Ukrajna gazdasági és kulturális kapcsolatai a többi ukrán földrrel és Oroszországgal a 18. század végén és a 19. század első felében. UIZs 1965. 6. sz. 63—68.
- Butvin J.*: M. Hamuljak és a szlovák nemzeti ébredés alapproblémái. SHS III. (1965) 135—172.
- Mat'oňčík A.*: Adalékok Ján Herkel életéhez és munkásságához. HS IX. (1964) 5—28. [1786—1853]
- Tibenský J.*: Bernolák hatása és a szlovák megújódás kezdetei. SHS II. (1964) 140—189.
- Göllner C.*: Világneveti kérdések St. L. Roth írásában. FVL 7/2. (1964) 89—130.
- Valentić M.*: A határőrvidék néhány problémája a 19. században. (Történeti kritikai visszapiantásról.) HZb XVII. (1964) 359—383.
- Cinčič I.*: Adalék a falusi igazságszolgáltatásról a Bácskában a 19. században. ZDN 40. (1965) 123—134.
- Wolf J.*: A bánsági tanítók progresszív törekvései a 19. században. FVL 7/2. (1964) 69—88.
- Mérei Gy.*: A tókes mezőgazdaság fellendülése Magyarországon a 19. század első felében. RHMC XII. (1965. jan.—márc.) 51—64.
- Rebro K.*: A jobbágyság öröklési jogainak szabályozása a 19. század első felében. HS X. (1965) 194—216.
- Novotný J.*: Az 1828. évi adóösszeírás és jelentősége Szlovákia gazdaságtörténete szempontjából a 19. század első felében. HS IX. (1964) 64—102.
- Barla I.*: Jobbágyság átköltözése Nyugat-Szlovákiából 1834—1835-ben. HS IX. (1964) 29—63.
- A szlovák nyelv és irodalom kedvelőinek társasága történetéből. (M. Hamuljak levelei K. J. Rummyhoz 1839—1840-ben.) A leveleket közli: M. Vyvjalová. HS IX. (1964) 162—208.
- Butvin J.*: A szlovák ifjúság szövetsége: Bratstvo slovenske. A szlovák diákmozgalom történetéhez, 1845—1848. SFFUKH XV. (1964) 279—297.
- Subotić Sr.*: Egyházi vita a fehértemplomi szerbek és románok között. Adalék a szerb—román kapcsolatok történetéhez a Bánátban. ZDN 36. (1963) 88—103. [1840—60-as évek]
- Teodor P.*: Az 1848-as forradalom ideológiája és Samuil Micu történeti munkája. SUBBH 1965. 2. sz. 57—26.
- Curčić A.*: A Matica Srbska Könyvtár a forradalomtól az Újvidékre való költözésig. ZDN 32—33. (1962) 62—88.
- Rakić L.*: Nagy-Beeskerek 1848—1849-es forradalmi évei. ZDN 39. (1964) 5—34.
- Vojvodić V.*: A forradalmi Nadály 1848—1849-ben. (Adalék a sajkások történetéhez az 1848—1849-es forradalom idején.) ZDN 41. (1965) 85—98.
- Tomandl M.*: A járási nemzeti választmány Pancsován 1848—1849-ben. ZDN 40. (1965) 134—148.
- Bokes Fr.*: A szlovák nemzeti tanács 1848—1849-ben. HC 1965. 2. sz. 200—229.
- Lebl A.*: A régi Magyarország három főpolitikusa. ZDN 36. (1963) 131—142. [Táncsics, Mocsary Lajos és Szabó Ervin írásainak kiadásai.]
- Vozár J.*: A középszlovák bányavidék bányászainak helyzete a 19. század derekán. HC 1965. 2. sz. 230—249.
- Vajda L.*: Az osztrák tőke behatolása az erdélyi bányászati iparba 1848—1867 között. SUBBH 1965. 2. sz. 63—78.
- Relegan S.*: Espatriatul — a népek barátságáért küzdő lap. AIIO VII. (1964) 329—339. [Brassó 1849—]
- Göllner C.*: A nagyszabedű munkásmozgalom történetéhez, 1849—1918. FVL 8/2. (1965) 21—58.
- Vadkertyová K.*: A mezőgazdasági termelés fejlődése Szlovákia keleti területén a 19. század második felében. HS X. (1965) 217—229.
- Bokes Fr.*: A Matica Slovenska százéves évfordulója: 1863—1963. SHS II. (1964) 267—275.
- Bokes F.*: V. Paulinyi-Tóth kísérlete a „Jánošík” politikai folyóirat kiadásában ügyében, 1863. SFFUKH XV. (1964) 321—329.
- Botezan J., Roșca-Rosen M.*: Agrárreform javaslatok a romániai parlamenti viták során 1864 tavaszán (a május 2-i államcsíny előtt.) SUBBH 1965. 2. sz. 79—99.
- Reinert—Tárnoky I.*: A magyar belpolitika és az agrár-probléma a dualizmus korszakában. SoF XXIII. (1964) 215—283.
- Egyed A.*: „A Temesvári Általános Munkácskület” tevékenysége. Vizsnya az I. „Internacionáléhoz” (az 1868—1872. időszakban.) FVL 8/1. (1965) 49—67.
- Čehak K.*: A munkásság harca Versecen a művelődési egyesület megalakításáért, 1871—1875. ZDN 41. (1965) 5—36.

- Kovačić B.*: A zombori áll. gimnázium megalapítása. ZDN 41. (1965) 98–101. [1872]
- Lebl A.*: A horvát kérdés a magyar parlament szemüvegén keresztül, 1892–1918. HZb XVII. (1964) 259–301.
- Constantinescu M., Penlelea G.*: Dr. Ioan Ratiu feljegyzései a szegedi börtönéveit alatt. S 1965. 2. sz. 353–362. [1894–95]
- Kordás I., Mirel M.*: A curialisták feudális szolgáltatásainak beszüntetése az 1896. évi agrártörvénnyel. SUBBH 1965. 1. sz. 63–78.
- Rutkowski E. R.*: Aehrenthal Ausztria–Magyarország belpolitikai helyzetéről 1899 nyarán. SoF XXIII. (1964) 284–297.
- Koňalka J.*: A pangermanizmus fokozódása Ausztria–Magyarországon. Hist X. (1965) 213–253.
- Cicál I.*: A román nyelvű munkásságját Erdélyben, 1900–1914. AIIC VII. (1964) 267–294.
- Pisch M.*: A pozsonyi proletárium osztrályharca 1903-ban. SFFUKH XV. (1964) 345–353.
- Redžić E.*: Kállay boszniai politikája, Kállay elmélete a „boszniai” nemzetről. ŐO 1965. 4. sz. 367–379.
- Bihl W.*: Mihail Zaliznyak ukrán forradalmár tevékenysége Ausztria–Magyarországon. JGO 1965. 2. sz. 226–230. [1914–1918]
- Piszczew Ju. A.*: A tömegök szerepe Montenegró felszabadításában az okkupáció alól 1918-ban. NNI 1965. 3. sz. 82–90.
- Szuchomilova G. F.*: Az 1918. évi osztrák–magyar forradalom a szovjet történetírás megvilágításában. VI 1965. 2. sz. 136–141.
- Turok V. M.*: Ausztria–Magyarország – Európa integrációjának „modellje”. VI 1965. 1. sz. 55–65.
- Constantinescu M.*: V. I. Lenin üzenete Ausztria–Magyarország munkásaihoz és népeihez, 1918. nov. 3. RHH 1965. 2. sz. 287–303.
- Nyegeszinkij L. N.*: A szovjet–magyar kapcsolatok történetéből, 1919. márc. – aug. 12. 77. (1965) 3–22.
- Batorvski H.*: Az újabb kutatások az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásáról. KH 1965. 2. sz. 409–418. [Az 1955–1964 közötti irodalom.]
- Valiani L.*: Ausztria–Magyarország felbomlása. V. A népek önrendelkezése és a római kongresszus. RSI 1965. III. 512–584.
- Kerekes L.*: A „fehér szövetség”. Bajor–osztrák–magyar tervek a Renner-kormány ellen 1920-ban. ŐO 1965. 4. sz. 353–366.
- Kramer J., Mlynárik J.*: A forradalmi mozgalom és a nemzeti kérdés Szlovákiában a húszas években. HC 1965. 3. sz. 423–443.
- Faltus J.*: Csehszlovákia és Szlovákia iparai, melyeket az Osztrák–Magyar Monarchiától örökölt. SHS II. (1964) 190–211.
- Grancsik I. M.*: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt tevékenységének első lépései, 1925. UIZs 1965. 10. sz. 68–76.
- Kerekes L.*: Olaszország, Magyarország és az osztrák Helmwehrrmozgalom, 1928–1931. ŐGL 1965. 1. sz. 1–13.
- Kis A.*: Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén. ZDN 42. (1965) 137–139.
- Tilkorsky L.*: Magyarosítási tendenciák a népoktatási politikában Dél-Szlovákia megszállása idején a horthysta Magyarországon, 1938–1944. HC 1965. 4. sz. 546–559.
- Lebl A.*: A megszállók agrárpolitikája a Bácskában, Baranyában és a Muraközben, 1941–1944. ZDN 35. (1963) 193–213.
- Goluborici Z.*: Az 1942. januári razzia Dél-Bácskában. ZDN 35. (1963) 165–192.
- Mésáros S.*: Az 1942. évi razzia visszhangja a magyar politikai életben a háború után. ZDN 42. (1965) 76–93.
- Mirnić J.*: A fasiszta megszállás rendszere Bácskában és Baranyában. ZDN 35. (1963) 5–62.
- Puskas A. I.*: Magyarország antifasiszta erőinek harca az ország felszabadításáért (1944. szept.–1945. ápr.). VI 1965. 3. sz. 59–71.
- Petri A.*: A román hadsereg részvétele a Magyarországi területen kibontakozott katonai akciókban. S 1965. 3. sz. 547–564.
- Gosztonyi P.*: A budapesti csata, 1944–1945. RHDGM XV/60. (1965. okt.) 21–44.
- Magyarország felszabadulása a fasiszma alól. *Padányi M.*: Fegyverrel a megszállók ellen. *Kossa I.*: Három súlyos hónap. NNI 1965. 3. sz. 95–107.
- Nemes D.*: A népi Magyarország 20 éve. Kom 1965. 5. sz. 97–110.
- Fedoszjev P. N.*: Az internacionalizmus elveinek győzelme. NNI 1965. 1. sz. 3–13. [Felszab. 20. évf.]
- Dajnov A.*: A szabad Magyarország 20 éve. NV 1965. 4. sz. 105–110.
- Nemes D.*: A népi Magyarország 20 éve. UIZs 1965. 3. sz. 8–18.
- Miessner W.*: Az NDK és Magyarország diplomáciai kapcsolatainak 15 éve. DAp 1965. 1. sz. 39–46.
- Nemes D.*: A szocialista demokrácia fejlődése Magyarországon. NNI 1965. 2. sz. 43–57.
- Hasse H.*: A német nemzeti kisebbség Magyarországon. DAp 1965. 6. sz. 690–696.
- Irov N. I.*: A szocialista építés tapasztalata Magyarországon. NNI 1965. 2. sz. 172–173. [Lakos S. könyveiről.]
- Balázs S.*: A tudományos kutatómunka haszonneffektusának vizsgálata – magyar tapasztalatok. Ww 1965. 1. sz. 117–120.
- Radojev K.*: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése Magyarországon. NV 1965. 12. sz. 95–102.
- Csikós-Nagy B.*: Új tendenciák a magyar gazdaság vezetésében. ŐO 1965. 6. sz. 457–465.
- Lévassaur I.*: A külkereskedelem a magyar gazdaságban. ÉP 132. (1965. júl.) 102–114.
- Ajtai M.*: A magyar nemzeti gazdasági terv fő problémái 1965-re. ÉP 132. (1965. jún.) 91–101.
- Haynal K.*: Magyarország és a szocializmus felépítése. DAp 1965. 6. sz. 686–690.

Ismeretelések

- Ádám, Juhász, Kerekes*: Magyarország és a második világháború. Bp. 1961. – Ism. Lebl A. (Új magyar irodalom „A Barbarossa- terv jobb szármányáról Jugoszláviában”). ZDN 36. (1963) 128–131.
- Agártörténeti Szemle*, V. 1963. – Ism. I. Karaman. HZb XVII. (1964) 496–500.
- Andics E.*: A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. Bp. 1961. – Ism.: Z. A. B. Zeman. H XLIX/167. (1964. okt.) 387. RH 88/COXXXII. (1964) 548. (T. Wittmann)
- Andics E.*: Das Bündnis Habsburg – Romanov. Vorgeschichte der Zaristischen Intervention in Ungarn im Jahre 1849. Bp. 1963. – Ism. RHES 1965. 2. sz. 264–265. (R. Dartemare), ZfO XIV/1. (1965) 169–173. (J. Andritsch), Slav. Rev. XXIV/3. 528–529. (R. Kann), JGO 1965. 1. sz. 110–112. (J. Weber), SoF XXIII. (1964) 381–382. (F. Walther)
- Arató E.*: Die ungarische Geschichtsschreibung nach 1945 und ihre Aufgaben. Jahrbuch f. Geschichte, Berlin 1964. – Ism. J. N. CCH 1965. 6. sz. 891.
- Bácskai V.*: Mezőgazdasági drutermelés és árucsera a mezővárosokban a XV. században. Agrártört. Szle. 1964. 1–2. sz. – Ism. A. G. HC 1965. 1. sz. 150–151.
- Belényesi M.*: Adat a magyarországi őrmértékek XVI. századi történetéhez. Ethnográfia. – Ism. A. Húscava. HC 1965. 2. sz. 282–283.
- Benczédi L.*: A „vitézlő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben. Tört. Szle. VI. – Ism. F. B. HC 1965. 3. sz. 463.
- Silagi D.*: „A magyar jakobinusok iratai.” Egy budapesti forráskiadványról. SoF XXIII. (1964) 334–339. [Benda K. művéről.]
- Benda K. (szerk.)*: Pápai János törökországi naplói, Bp. 1963. – Ism. L. D. S 1965. 3. sz. 750–751.
- Berend I., Ránki Gy.*: Infláció és elzárkózási irányzatok Magyarországon az első világháború után 1921–1924. Századok 1964. – Ism. J. N. CCH 1965. 5. sz. 779.
- Berlász J.*: Derschmann János Könyvtára. M. Könyvszemle 1963. – Ism. M. B–U. HC 1965. 2. sz. 292.
- Boros F.*: A csehszlovák–magyar forradalmi és haladó kapcsolatok néhány kérdéséről a Magyar Tanácsköztársaság leverése utáni időszakban, 1919–1921. – Ism. F. B. HC 1965. 4. sz. 633–634.
- Communicationes ex Bibliotheca historiae medicae

- Hungarica, 27. (1963) és 31. köt. (1964) — Ism. M. B.-U. HČ 1965. 2. sz. 293.
- Csapodi Cs.*: Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? Bp. 1961. és uő.: Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? Bp. 1963. — Ism. J. M. Bak. HZ 200/3. (1965. jún.) 715–716.
- Dózsai I.*: Der gemeinsame Ministerrat vom 18. Juli 1870. Acta Hist. IX. (1963) — Ism. F. B. HČ 1965. 3. sz. 469–470.
- Dolmányos I.*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből, 1901–1904. Bp. 1963. — Ism. I. M. Grancsak, Sternberg Ja. I. VI 1965. 3. sz. 175–177.
- Földes É.*: Népoktatási, népevelési törekvések a korai anti-feudális népi forradalmi mozgalmakban. Pedagógiai Szemle, 1963. — Ism. Bk. HČ 1965. 3. sz. 459.
- Galántai J.*: Tisza és a világháború, Századok 1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 5. sz. 779.
- Gunszt P. (szerk.)*: Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis 1960–1961. Budapest 1964. — Ism. ISzSzSzR 1965. 3. sz. 235–236. (V. G. Litvak); S 1965. 2. sz. 454–458. (L. Demény).
- Hajdú T.*: Az őszirózsás forradalom. Bp. 1963. — Ism. J. M. Bak. HZ 201/2. (1965. okt.) 506–507.
- Hajdú T.*: Michael Károlyi and the Revolutions of 1918–1919. Acta Hist. 1964. — Ism. R. Ja. Cirulnyk. NNI 1965. 5. sz. 185.
- Horváth Z.*: Teleki László 1810–1860. I–II. Bp. 1964. Ism. J. N. ČCH 1965. 2. sz. 304.
- Horváth Z.*: The rise of nationalism and of the nationality problem in Hungary in the last decades of dualism. Acta Hist. IX. 1963. — Ism. F. B. HČ 1965. 3. sz. 469.
- Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bp. 1964. — Ism. Je. M. Kan. NNI 1965. 5. sz. 182.
- Huszár L.*: Műnkunst in Ungarn. Bp. 1963. — Ism. A. Laube. ZG 1965. 5. sz. 895.
- Juhász Gy.*: A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941. Bp. 1964. — Ism. ČCH 1965. 3. sz. 467–468.
- Kanyar J.*: Elisikasztott földreform — megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945–). Bp. 1964. — Ism. J. M. Bak. HZ 201/3. (1965. dec.) 774–775.
- Karsay E.*: Országgyűráptás — országvesztés. Bp. 1961. — Ism. Lebl. A. Új magyar irodalom „A Barbarossa-terv jobb szárnyáról Jugoszláviában”. ZDN 36. (1963) 123–131.
- Kemény G. G.*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában III. 1900–1903. — Ism. F. B. HČ 1965. 2. sz. 286–287.
- Kempler K.*: A győcszerek története. Bp. 1964. — Ism. R. F. HČ 1965. 1. sz. 168.
- Kovács E.*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. — Ism. ČCH 1965. 2. sz. 300–301. (J. N.); HČ 1965. 1. sz. 152. (F. B.); KH 1965. 2. sz. 437. (J. Reychman); HZ 201/3. (1965. dec.) 752–753.
- Kovács E., Erényi T. (szerk.)*: Az I. Internacionálé és Magyarország. Bp. 1964. — Ism. ČCH 1965. 2. sz. 305–306. (J. N.); HČ 1965. 3. sz. 473–474.
- Kovrig I.*: Das avarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. 1963. — Ism. SoF XXXIII. (1964) 380.
- Kovács L.*: A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben. Bp. 1964. — Ism. Lebl. A. ZDN 39. (1964) 171–175.
- Kun B.*: La République hongroise des Conseils. Bpest. Ism. J. Bruhat. Pensée 119. (1965. jan.-febr.) 146.
- László Gy.*: A magyar pénzverés kezdeteiről. Századok 1963. — Ism. J. H. HČ 1965. 2. sz. 278–279.
- Lukács G.*: Die Zerstörung der Vernunft. Neuweid 1962. — Ism. W. Besson. HZ 201/2. (1965. okt.) 365–369.
- Maday P.*: Falusi tisztségviselők hivatali esküje a gyulai uradalomban. Acta Univ. Szeged. 1963. — Ism. K. R. HČ 1965. 1. sz. 153–154.
- A magyar irodalom története. I–II. Bp. 1964. — Ism. N. ČCH 1965. 5. sz. 760.
- A magyar irodalom története. III. 1772–1849. Bp. 1965. — Ism. J. N. ČCH 1965. 6. sz. 889.
- A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964. Ism. ČCH 1965. 5. sz. 761. (J. N.); HČ 1965. 3. sz. 480–481. (Chm.) Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig. Bp. 1962. — Ism. J. K. HČ 1965. 1. sz. 143–149.
- Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovácsics J. Bp. 1963. — Ism. F. Bokes. HČ 1965. 1. sz. 143–144.
- Makkai L.*: A hajdúk „nemzetiségi” és „függetlenségi” ideológiája. Tört. Szle. 1963. — Ism. Bk. HČ 1965. 3. sz. 461.
- Markó Á.*: Adalékok Lőcse kapitulációjának történetéhez, 1710. febr. 14. Századok 1964. — Ism. — Ich-HČ 1965. 1. sz. 153.
- Márkus L.*: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. Bp. 1963. — Ism. T. M. Iszlumov. VI 1964. 5. sz. 188–190.
- Niederhauser E.*: A jobbágyszábadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. — Ism. A. P. HČ 1965. 2. sz. 285–286.
- Oláh J.*: Föld- és szőlőművelés a sárospataki és regéci uradalmakban. Agrártört. Szle. 1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 2. sz. 303–304.
- Ortutay Gy.*: Kleine ungarische Volkskunde. Bp. 1963. — Ism. SoF XXXIII. (1964) 382–385.
- Pach Zs. P.*: Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jh. Bp. 1964. — Ism. HČ 1965. 3. sz. 447–449. (A.; Spiesz); S 1965. 3. sz. 714–718. (E. Stănescu); AHR LXX/4. (1965. júl.) 1201–1202. (J. E. Rothenberg.).
- Párttörténeti Közlemények 1964. — Ism. J. W. T. ZPW 1965. 1. sz. 275–276.
- Paulinyi O.*: A magyar kamara városi bizottsága 1733–1772. Levéltári Köz. 1963. — Ism. A. G. HČ 1965. 3. sz. 462.
- Pólay F.*: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. Bp. 1964. — Ism. G. Härtel. ZG 1965. 4. sz. 734–735.
- Péter K. R.*: Szabad és dézámás szőlők Zemplén megyében. Agrártört. Szle. 1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 2. sz. 302–303.
- A határban a halál kaszá. Prónay Pál feljegyzéseiből. Bp. 1963. Szerk. Szabó A. és Paményi E. — Ism. L. Fogarassy. HČ 1965. 1. sz. 157–158.
- Ránczyi A.*: A kispár szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. Tört. Szle. VII/1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 4. sz. 614.
- Ruzsás L.*: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtoklál, 1711–1848. Bp. 1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 3. sz. 464.
- Sik E.*: Histoire de l'Afrique Noire. I–II. Bp. 1965. — Ism. IRSH 1965. 3. sz. 485–486.
- Siklós Á.*: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Bp. 1964. — Ism. ČCH 1965. 2. sz. 309. (J. N.); UTZs 1965. 11. sz. 141–143. (M. V. Trojan).
- Sós Á.*: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Archeol. Hung. XLI. 1963. RH 89/CCXXXIII. (1965. ápr.–jún.) 515.
- Szakács K.*: Kaszárkereztesek. Bp. 1963. — Ism. J. M. Bak. HZ 201/3. (1965. dec.) 776–777.
- Székelly Gy.*: Wallons et Italiens en Europe Centrale aux XI–XVI. siècles. Annales Univ. Sc. Budapest Sectio Historica. 1964. — Ism. M. HČ 1965. 2. sz. 281.
- Thomas E.*: Römische in Pannonien. Bp. 1964. — Ism. G. Härtel. ZG 1965. 4. sz. 735.
- Tőkorszky L.*: Magyar–szlovák viszony és szlovák nemzetiségi mozgalom Magyarországon... Századok 1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 2. sz. 312.
- Tőkorszky L.*: A csehszlovák földreform magyar revíziója... Agrártörténeti Szemle. 1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 2. sz. 312–313.
- Tolnai Gy.*: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon, 1840–1849. Bp. 1964. — Ism. A. S. HČ 1965. 1. sz. 155.
- Trencsényi-Waldapfel I.*: Die Töchter der Erinnerung. Berlin 1964. — Ism. G. Härtel. ZG 1965. 5. sz. 893–894.
- Trojan M.*: Bereg vármegye dolgozóinak harca a tanács-hatalomért az 1918–1919-es években. Századok 1964. — Ism. P. H. HČ 1965. 1. sz. 162.
- Varga J.*: A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. Tört. Szemle. 1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 3. sz. 462.
- R. Várkonyi Á.*: A „népi kurucság” ideológiája. Tört. Szle. VI. — Ism. Bk. HČ 1965. 3. sz. 461.
- Várkonyi Á.*: A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szábadításharc idején. Tört. Szemle. 1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 3. sz. 463.

Waldapfel E.: A független magyar külpolitika, 1848–1849. Bp. 1962. — Ism. J. M. Bak. HZ 200/2. (1965. ápr.) 412–415.

V. Windisch E.: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete, 1867–1900. I. Századok 1964. — Ism. J. N. ČCH 1965. 5. sz. 778–779.

Zsigmond L.: Die deutsche Frage, 1819–1923. Die wirtschaftlichen und internationalen Faktoren der Wiederbelebung des deutschen Imperialismus und Militarismus. Bp. 1964. — Ism. IRSH 1965. 2. sz. 316–317.

Németország

Schilfert G.: Kollokvium az I. Internacionálé százéves évfordulóján. WZHU XIII/7. (1964) 891.

Hermann U.: Tudományos konferencia az I. Internacionálé 100. évfordulóján. ZG 1965. 1. sz. 105–109. [Berlin, 1964. szept. 10–11.]

Petzold K.: Tudományos konferencia a Német Demokratikus Köztársaság 15. évfordulóján. VI 1965. 5. sz. 170–176. [Berlin, 1964. szept.]

Hass G.: Tudományos konferencia a Hitler-Németország feletti győzelem 20. évfordulóján Moszkvában. ZG 1965. 6. sz. 1017–1023. [1965. ápr. 14–16.]

S. T.: Tudományos konferencia Moszkvában a hitleri Németország feletti győzelem 20. évfordulóján. DAP 1965. 7. sz. 847–850. [1965. ápr. 14–16.]

Förster G. stb.: A Német–Orosz történészbizottság tudományos konferenciája Németország Hitler-fasizmus alóli felszabadulásáról. ZG 1965. 6. sz. 1023–1029. [Berlin, május 4–6.]

Pfaff W.: Az NDK és a Szovjetunió történészbizottságának ülése a hitleri fasizmus alóli felszabadulás 20. évfordulóján. DAP 1965. 7. sz. 850–853. [Berlin, 1965. máj. 4–6.]

Borisov A.: Németország felszabadulása a fasizmus alól. Tudományos ülészek Berlinben a 20. évfordulón. NNI 1965. 5. sz. 189–190.

Becker G., Laube A.: A Német Történelmi Társulat III. kongresszusa. ZG 1965. 4. sz. 677–692. [Berlin, 1965. márc. 19–22. G. Schilfert elnök nyílt levele. Uo., 683–685.]

Utsenko Sz. L.: A német történészek III. nemzeti kongresszusa. VAN 1965. 7. sz. 69. [Berlin, márc. 19–22.]

Lozek G., Schmidt W., Schumann W.: Az NDK történelmi és 1945. május 8. Eln 1965. 5. sz. 155–160. [A Német Történelmi Társulat III. kongresszusa, 1965. márc. 19–22.]

Kropilák M.: A Német Történelmi Társulat III. kongresszusa. ČCH 1965. 5. sz. 794–795.

A Német Történelmi Társulat III. kongresszusának szakaszcsoport-ülései. ZG 1965. 5. sz. 843–856. (Östörténet, közép-, új- és legújabb kor.)

Velkov V.: A Német Demokratikus Köztársaság történelmének III. kongresszusa. IP 1965. 3. sz. 136–138. [Márc. 19–22.]

Bock H., Laube A.: Nyugatnémet történész konferencia Nyugat-Berlinben. ZG 1965. 1. sz. 92–104. [1964. okt. 7–11.]

Hass G.: A nyugatnémet történészek 26. kongresszusa. NNI 1965. 2. sz. 189–191. [Berlin, 1964. okt. 7–11.]

Droz J.: A nyugatnémet történészek kongresszusa. RH 89/CXXXIV. 475. (1965. júl.-szept.) 273–274. [Berlin, 1964. okt. 7–11.]

Helbörn R.: Konferencia a „A nyugat-németországi állami monopóli kormányzati rendszerről”. ZG 1965. 5. sz. 857–859. [Berlin, 1965. márc. 17–18.]

Maurischat G.: Konferencia az állami monopóliakapitalizmusról Nyugat-Németországban. DAP 1965. 5. sz. 572–574. [Berlin, 1965. márc. 17–18.]

Brendler G.: Nemzetközi kollokvium a korai polgári forradalmakról. ZG 1965. 4. sz. 690–693. [Lipcse, 1964. dec. 15–16.]

Szaharov A. M.: Tudományos konferencia a német-szovjet kulturális kapcsolatok történetéről. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 194–195. [Berlin, ápr. 6.]

Olasz és német történészek találkozója. NRS 1965. III–IV. 490–491. (Milano, 1965. jún. 7–10.)

Stadtmüller G.: Lengyel–német történészekongresszus Londonban 1964-ben. JGO 1965. 3. sz. 475–476.

Bibow E.: A Német Történelmi Társulat körzeti konfe-

renciái. ZG 1965. 4. sz. 685–688. [1965. jan. 22. — febr. 19.]

Schumann W.: A Német Történelmi Társulat legújabbkori történeti szakaszcsoportjának alapító konferenciája. ZG 1965. 2. sz. 293–295. [Brandenburg/Havel 1964. okt. 31.—nov. 1.]

Pätzold K.: Tudományos kollektívák vezetésének problémája. Kollokvium a Német TA Történeti Osztályában. ZG 1965. 7. sz. 1222–1223. [1965. máj. 31.]

Schilfert G.: A rendiség és a parlamentek történetével foglalkozó nemzetközi bizottság tudományos konferenciája. ZG 1965. 1. sz. 109–113. [München, 1964. aug. 31.—szept. 3.]

Becker G. stb.: A németországi polgári pártok történetével foglalkozó munkaközösség konferenciája. ZG 1965. 2. sz. 296–302. [Jena, 1964. nov. 9–11.]

Langstein P.: A forradalmi ifjúsági mozgalmak történetének kutatására alakult munkaközösség tudományos ülészek. ZG 1965. 7. sz. 1224–1226.

Laube A.: A Hanza-történészegylet 81. pünkösti ülészek. Magdeburgban. ZG 1965. 7. sz. 1226–1229.

Polišenský J.: A Hanza Történeti Társulat 81. évi konferenciája Magdeburgban. ČCH 1965. 5. sz. 795–796. [1965. jún. 7–10.]

Vogler G.: Az NDK Hanza-Történeti Társulatának 10. munkakonferenciája Lipcsében. ZG 1965. 2. sz. 306–309. [1964. nov. 4–6.]

Mai J.: Pomeránia munkásmozgalmának történetéről Stettinben tartott tudományos konferencia. ZG 1965. 2. sz. 303–305. [1964. okt. 9–10.]

Walther H.: A „Német–szláv onomastikai és településtörténeti kutatások” munkacsoportjának 11. évi ülészek. ZG 1965. 7. sz. 1233–1235. [Lipcse, 1965. jún. 2.]

Gabriel H.: A Német Kelet-Európa-Társaság évi ülése, 1964. JGO 1965. 1. sz. 155–156. [Németország és keleti szomszédai, Hannover, okt. 29–31.]

Klocke H.: A Délkelet-Európa Társaság és a müncheni Délkelet-Intézet 7. nemzetközi főiskolai hete 1964. nov. 1–4. Starnberg am See-n. JGO 1965. 1. sz. 156–158.

Ludwig K.: A Német Kultúrshövetség „Heimatgeschichte — Ortschronik” központi szakbizottságának IX. ülészek. ZG 1965. 3. sz. 498–500.

Krüger K.: A Német Történettudományok Szövetségének konferenciája, Berlin 1964. okt. 6–10. GWU 1965. 1. sz. 4–18.

Kozin G. I.: Német munkáskonferenciák. VIK 1965. 2. sz. 81–88. [1954 óta]

Becker G.: Konferencia a történettudomány módszertani problémáiról a Történeti Osztályon. ZG 1965. 3. sz. 496–498. [1965. febr. 16.]

Konferencia a társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről felismerésük jelentősége az egyes tudományok metodológiája szempontjából. WZHU XIII/7. (1964) 827–854. [Berlin, 1964. ápr. 29–30.]

Obolenzkaja Sz. V.: Franz Mehring. NNI 1965. 6. sz. 81–96. [Szül. 120. év.]

Klaus G., Schulze H.: Windelband és a történettudomány módszertana. ZG 1965. 7. sz. 1125–1147. [Wilhelm W. halálának 50. évford.]

Opitz J.: In memoriam Friedrich Bock. HZ 201/2. (1965. okt.) 522–524.

Schieder Th.: In memoriam Ludwig Dehio, 1888–1963. HZ 201/1. (1965. aug.) 1–12.

Knoll J. H.: Erich Eyck történelmi művei és módszere. GWU 1965. 5. sz. 277–285. [† 1964]

Nohrmann H., Wagne H.: In memoriam Prof. Dr. Hagemann. WZHU 1965. 2. sz. 278.

Schier Br.: In memoriam Prof. Dr. Josef Hanika, 1900–1963. ZfO 1965. 1. sz. 94–96.

Kramer K.-S.: Josef Hanika, 1900–1963. SoF XXIII. (1964) 324–325.

Stadtmüller G.: In memoriam Erdmann Hanisch, 1876–1953. JGO 1964. 4. sz. 1–4.

Meyer K.: In memoriam Paul Johansen. HZ 201/3. (1965. dec.) 784–786. [1901–1965.]

Rauch v. G.: In memoriam Paul Johansen, 1901–1965. ZfO 1965. 4. sz. 727–731.

Ewig E.: In memoriam Leo Just. HJ 85/I. (1965) 252–256. [† 1964]

Kellenbenz H.: In memoriam Bruno Kuske. Gazdasági és társadalomtörténeti munkássága. SW 1965. 1. sz. 125–144. [1876–1964.]

- Kellenbenz H.*: In memoriam Bruno Kuske. HZ 201/1. (1965. aug.) 262—264.
- Roos H.*: In memoriam Werner Markert. HZ 201/2. (1965. okt.) 526—528.
- Rauch G.v.*: Werner Markert in memoriam. GWU 1965. 5. sz. 306—307. [1904—1964]
- Messerschmid F.*: Karl Mieleke in memoriam. GWU 1965. 5. sz. 307—308. [1904—1965]
- Bernath M.*: Karl Alexander v. Müller, 1882—1964. SoF XXIII. (1964) 320. [müncheni tört.]
- Petri F.*: In memoriam Franz Steinbach. HZ 201/2. (1965. okt.) 524—526.
- B. G.*: Karl Obermann 60 éves. ZG 1965. 6. sz. 1046—1047.
- Stadtmüller G.*: Johann Albrecht Freiherr v. Reisswitz, 1899—1962. SoF XXIII. (1964) 321—323. [müncheni tört.]
- Hellmann M.*: Robert Stupperich 60. születésnapjára. JGO 1964. 4. sz. 638—640.
- Struve W.*: Hans Zehrer egy neokonzervatív elit teoretikus. AHR LXX/4. (1965. júl.) 1035—1057.
- Scholze R.*: Lenin művei a forradalmi elméletről és a német jelenkortörténet tanulmányozása. WZHU 1965. 1. sz. 165—168.
- Scheler H.*: A törvényszerűség problémája a társadalmi fejlődésben. WZHU XIII/7. (1964) 827—832.
- Streisand J.*: Ténykutatás és a valóság elméleti elszámítása. WZHU XIII/7. (1964) 839—840.
- Schulfert G.*: A történettudomány a társadalomtudományok rendszerében. ZG 1965. 4. sz. 582—596.
- Braunreuther K.*: A szociológiai kutatás tapasztalatai és problémái. WZHU XIII/7. (1964) 833—835.
- Bosl K.*: A „szociológiai aspektus” a történelemben. Az értékelés nélküli történettudomány és az ideáltípus. HZ 201/3. (1965. dec.) 613—630.
- Fricke D.*: Egy kutató kollektiva szervezésének és vezetésének problémája. ZG 1965. 6. sz. 957—972.
- Schröder O.*: Történeti hagyomány és szakszervezeti akció. Ein 1965. 8. sz. 82—90.
- Mommesen W. J.*: Egyetemes történeti és politikai gondolkodás Max Webernél. HZ 201/3. (1965. dec.) 557—612.
- Heuss A.*: Max Weber jelentősége a görög—római történet szempontjából. HZ 201/3. (1965. dec.) 529—556.
- Fricke D.*: A polgári pártok története kutatásának módszertani problémái. ZG 1965. 2. sz. 189—208.
- A Német Demokratikus Köztársaság történéseinek újja alakított nemzeti bizottsága. ZG 1965. 4. sz. 670.
- Irmscher J.*: A Bizantológiai Intézet a Luther egyetemen, Halle. RESE II. (1964. 1—2.) 259—261.
- Stern L.*: A berlini Német Tudományos Akadémia és a SzTA közötti tudományos kapcsolatok tizenöt éve. VI 1965. 3. sz. 166—169.
- Gimbel J.*: Az Institut für Zeitgeschichte eredete. Tudomány, politika és az amerikai megszállás. 1945—1949. AHR LXX/3. (1965. ápr.) 714—731.
- Gentzen F. Ch.*: Az imperialista német Ostforschung tárgya, fejlődése és tartalma. SzSz 1965. 3. sz. 25—40.
- Schroeder F. v.*: A müncheni Südost-Institut. (Fejlődés, feladatok, célok.) ÖO 1965. 3. sz. 258—264.
- Donnert E.*: A forradalom előtti Oroszország története a nyugatnémet Kelet-Európa- és Oroszország-kutatásban. ZG 1965. 5. sz. 810—825.
- Beyer R., Billerbeck W.*: A történettudás az imperia-
lizmus szolgálatában. Ein 1965. 7. sz. 72—81.
- Groehler O.*: A nyugatnémet történetírás Bonn le nem küzdött múltját tükrözi. DAp 1965. 1. sz. 83—93.
- Kessling W., Maur H.*: A nemzeti és regionális történelem közötti viszony dialektikus felfogása a német történetírásban. SS 1965. 4. sz. 553—557.
- Walther H.*: Az onomasztikai-településtörténeti kutatások jelentősége és methodikája. ZG 1965. 5. sz. 770—784.
- Metsk Fr.*: A szorbok képe a nyugatnémet Ostforschungban. ZG 1965. 7. sz. 1172—1185.
- Schulfert G.*: A történettudomány és történeti oktatás: közbenő mérleg. ZG 1965. 1. sz. 90—91.
- Hozzájárulások a „Történettudomány és történeti oktatás” c. vitához. Fuhrmann G.: ZG 1965. 290—292.
- A. Heinke, E. Liening: uo. 3. sz. 493—495. K.-D. Hermann. N. Podevin: uo. 4. sz. 673—675. Fr. Donath, H.-G. Mehlhorn: uo. 6. sz. 1011—1014. H. Wermes: uo. 7. sz. 1220—1221. E. Straube: uo. 8. sz. 1388—1391.
- Világpolitikai ismeretek. GWU 1965. 3. sz. 133—151. [Német tankönyvtervezet]
- Schieder Th.*: Az összehasonlító módszer lehetőségei és határai a történettudományban. HZ 200/3. (1965. jún.) 529—551.
- Lucas F. J.*: A történelem ábrázolása az oktatásban. GWU 1965. 5. sz. 285—298.
- Ringel Chr.*: A történeti legenda az oktatásban. GWU 1965. 12. sz. 759—769.
- Wick P.*: A történettudományi dokumentáció alapelvei és problémái. ZG 1965. 3. sz. 419—429.
- Volkman H.-E.*: Legújabb kiadványok a balti kérdé-
ről 1918—1919. ZfO 1965. 2. sz. 329—332.
- Kelet- és Nyugat-Poroszország történetének irodalma 1963-ban. Összeállította E. Wermke. ZfO 1965. 2. sz. 385—400.
- Zeeden E. W.*: A vallásháború kora. Az irodalom szemléje. GWU 1965. 11. sz. 717—727.
- Schlenger H.*: Német publikációk a keleti Közép-Euró-
páról. GWU 1965. 3. sz. 173—196.
- Matt J.*: A német nyelv és irodalom útja és hatása Délkelet- és Kelet-Európában. SoF XXXIII. (1964) 298—319.
- Csollek R.*: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Berlin. Szemle. VI. 1965. 6. sz. 195—199.
- Lehmann H.*: A rabszolgaság a kora-középkori Bajor-
országban és a kutatási módszerek a német társadalomtörténet területén. ZG 1965. 8. sz. 1378—1387.
- Price A. H.*: A germán erdő-tábu és a gazdasági fejlődés. SW 1965. 3. sz. 368—378.
- Berkovics M. Je.*: A német nép kialakulási folyamata sajátosságainak kérdéséhez. SzV 27. (1965) 182—195.
- Metz W.*: Adalékok a Widonok és Száliaiak történetéhez főképpen Németországban. HJ 85/1. (1965) 1—27.
- Epperlein S.*: Nagy Károly a német polgári történeti irodalomban. ZG 1965. 2. sz. 235—261.
- Leyser K.*: A Lech-menti csata, 955. A hadviselés a 10. században. H L/168. (1965. febr.) 1—25.
- Töpfer B.*: A feudalizmus néhány alapkérdéséhez. ZG 1965. 5. sz. 785—809.
- Bartmuss H.-J.*: A feudális társadalom keletkezése Németországban. ZG 1965. 6. sz. 1001—1010.
- Heimpel H.*: A német királyi Pfalzok kutatása eddig és a jövőben. GWU 1965. 8. sz. 461—487.
- Schlesinger W.*: A Pfalzok a Rajna—Majna-területen. GWU 1965. 8. sz. 487—504.
- Brühl C.*: A Pfalzok gazdasági jelentősége a frank kor-
szaktól a Hohenstaufokig. GWU 1965. 8. sz. 505—515.
- Donnert E.*: A kora-középkori német források adatai a szlávokról és a keleti expanzió programja merse-
burgi Thietmárnál. SzV 27. (1965) 26—39.
- Herkenrath M.*: Barbarossa Frigyes és Christian v. Buch birodalmi legátus két jegyzője. MIÖG LXXIII/3—4. (1965) 247—268.
- Horoskevics A. L.*: Az orosz—német kapcsolatok történetéből, 13. század. IZ 78. (1965) 219—232.
- Dubled H.*: A mezőgazdasági birtok igazgatása Elzász-
ban a 13—15. században. SW 52/4. (1965. dec.) 433—484.
- Latik T.*: A kelet-pomerániai hercegek „regale forence” joga a 12—13. században. PH 1965. 2. sz. 171—201.
- Buczek K.*: A politikai intézmények átalakulása Nyugat-Pomerániában a 12—13. században. KH 1965. 2. sz. 349—379.
- Majer V. Je.*: A parasztság vagyoni helyzete Dél-
nyugat-Németországban a 14—15. század határán. (Hohenberg grófság statisztikai adatai alapján, 1392—1408). SzV 28. (1965) 95—118.
- Majer V. Je.*: A szőlőművelés helye Németország agrár-
történetében, 14—18. század. SzV 27. (1965) 114—138.
- Merzbacher Fr.*: Ausztria és a rotweili császári udvari bíróság. HJ 85/1. (1965) 50—63.
- Samsonovics H.*: Az 1308. évi események gazdasági háttere a pomorzei Gdańskban. PH 1965. 2. sz. 202—219.
- Hoyer S.*: A børsarkantyú (Amleder)-mozgalom —

- parasztfelkelés 1336–1339-ben. ZG 1965. 1. sz. 74–89, 4. sz. 694–697.
- Ekdahl Sv.*: A háború a német lovagrend és Lengyelország–Litvánia között 1422-ben. ZFO 1964. 4. sz. 614–651.
- Stern L.*: Nicolaus von Cues — egy eredeti német gondolkodó a 15. századból. SzV 28. (1965) 110–128.
- Töpfer B.*: N. v. Cues birodalmi reformjavaslatai. ZG 1965. 4. sz. 617–637.
- Koller G.*: III. Frigyes császársága. ÖGL 1965. 10. sz. 523–530.
- Gorski K.*: A porosz királyi birtokok a 15. század második felében és viszonyuk a lengyel koronához. APH X. (1964) 49–64.
- Strnad A. A.*: A breslaui polgárság és Podjebrad György királysága. ZFO 1965. 3. sz. 401–435. 4. sz. 601–640.
- Liebel H. P.*: A polgárság Délnyugat-Németországban, 1500–1789: emelkedő osztály? IRSH 1965. 2. sz. 283–307.
- Nyemilov A. N.*: Willibald Pirkheimer és helye a 16. század eleji német humanisták között. SzV 28. (1965) 141–157.
- Werner Th. G.*: Az augsburgi Fugger és a nürnbergi Imhoff mint a Paumgartner-Archivum legfontosabb kéziratainak szerzői (a világkereskedelmi szokásokról a késő középkorban és az újkor kezdetén.) SW 1965. 1. sz. 1–41.
- Pervuhin V. V.*: A günzburgi Johann Eberlin reformációs programja, 1521. SzV 28. (1965) 158–169.
- Benzing M.*: A thüringiai felkelés veresége Frankenhau-sennél, 1525. május 15. Előfeltételei és háttere. SzV 28. (1965) 170–190.
- Steitz H.*: Luther Márton bűnbocsátási tézisei, 1517. Szemle a vitáról (1957–1965). GWU 1965. 11. sz. 661–674. *Iserloch E.*: A tézisek kiszövezése nem történt meg. uo. 675–682. *Volz H.*: A téziseket Luther kiszövezte, mégpedig valószínűleg 1517. nov. 1-én. uo. 682–686. *Aland K.*: A tézisek kiszövezése megtörtént, mégpedig 1517. okt. 31-én. uo. 686–694. *Hörs I.*: Luther téziseinek kiszövezése. Szemle. uo. 695–699.
- Dickmann F.*: A felekezetek egyenjogúságának problémája a német birodalomban a 16–17. században. HZ 201/2. (1965. okt.) 265–305.
- Donner F.*: Oroszország és a balti kérdés Németország politikájában, 1558–1583. IZ 76. (1965) 175–215.
- Czaplánski Wl.*: A nyugati területek Lengyelország politikájában, 1572–1764. APH IX. (1963) 5–27.
- Rothbacher E.*: Helsdorff posta-nyilvánítás a 17. században. FVL 8/1. (1965) 82–83. [Átutazó iurak és kíséretük ellátása.]
- Schubert Fr. H.*: Wallenstein és a 17. századi állam. GWU 1965. 10. sz. 597–610.
- Backhaus H.*: A svéd és német „nemzet”. A. Lindberg egy kötelezővénye 1662-ből. ZFO 1965. 2. sz. 243–249.
- Kamińska—Linderska A.*: Lengyelország és Brandenburg Szczęsny Morsztyn küldetése Königsbergbe és Berlinbe 1670-ben. KH 1965. 2. sz. 301–324.
- Payard J.*: Kíséretlek egy „harmadik osztályú” alkotmány létrehozására Észak-Németországban, 1690–1694. RH D LXXIX/4. (1965. okt.-dec.) 338–372.
- Dreyfus F. G.*: A társadalom és a kultúra Németországban a 18. században. Ann 1965. 5. sz. 976–983.
- Kuhn A.*: A társadalom uralmi igénye és az egyház. HZ 201/2. (1965. okt.) 334–358.
- Liebel H.*: A laissez faire a merkantilizmussal szemben: Hamburg felemelkedése és a hamburgi polgárság Nagy Frigyesrel szemben az 1763. évi válság idején. SW 1965. 2. sz. 207–238.
- Čelap L.*: A német telepítés a mai Vajdaságban 1790–1792-ben. ZDN 32–33. (1962) 115–124.
- Ludwig K—H.*: A gyermekmunka a gyárakban a 19. században. SW 1965. 1. sz. 63–85.
- Winkel H.*: A telek-terhek megváltása Nassau hercegségben a 19. században. SW 1965. 1. sz. 42–62.
- Real W.*: Egy porosz diplomata életéből. K. F. Savigny útja a diplomáciai szolgálatba való lépésig, 1814–1840. HJ 85/I. (1965) 84–118.
- Dreyfus F—G.*: A németek gazdasági mérlege 1815-ben. RHES 1965. 4. sz. 433–464.
- Raumer K.*: Freiherr v. Stein és Goethe. HZ 201/1. (1965. aug.) 13–56.
- Hirsch F.*: Eduard von Simson. A német-zsidó symbiosis problémája Goethe és Bismarck árnyékában GWU 1965. 5. sz. 261–277.
- Lenel E.*: B. G. Niebuhr és Wilhelm v. Humboldt: Levelek Fr. Lieber hagyatékából. HZ 200/2. (1965. ápr.) 316–331. [1826–1832]
- Krauss W.*: A francia felvilágosodási korszak és a német intellektuális. Pensée 123. (1965. okt.) 78–92.
- Vogt M.*: A Vormärz-kori Németország angol megítélésben, 1830–1847. GWU 1965. 7. sz. 397–413.
- Henning H.*: Porosz szociálpolitika a Vormärzben? SW 52/4. (1965. dec.) 485–539.
- Höfele K. H.*: Karl Immermann képe koráról és a válság tudata. GWU (1965.) 7. sz. 435–442. [„Die Epigonen” c. regényével kapcsolatban, 1836.]
- Obermann K.*: A nemzetközi szolidaritás az 1848–1849-es forradalomban. ZG 1965. 5. sz. 826–842.
- Weber J.*: A kapcsolatot a társadalmi struktúra és a kispolgárság politikai ideológiája között az 1848–1849-es forradalomban. ZG 1965. 7. sz. 1186–1193.
- Bleiber H.*: A kapitalizmus fejlődésének porosz útja a mezőgazdaságban. ZG 1965. 1. sz. 57–73.
- Schmidt S.*: A polgári pártok előtörténetéhez Németországban. ZG 1965. 6. sz. 973–991.
- Schramm P. E.*: Hamburg—Brazília: a gözösközeledés megvalósítása 1854-ben. Adalék a „magánkezdményezés és kormánysszubszenció” problémájához. SW 1965. 1. sz. 86–90.
- Blumenberg W.*: Marx és Engels levelezése Franz Dunckerrel. IRSH 1965. 1. sz. 105–119.
- Urojeva A. V.*: Marx Tökejének propagálása Németországban a 19. század 60-as éveiben. NNI 1965. 3. sz. 91–94.
- Rothfels H.*: Bismarck születésének 150. évfordulójára. VIZG 1965. 3. sz. 225–235.
- Mommien W.*: Bismarck. (Születésének 150. évfordulójára.) GWU 1965. 4. sz. 197–207.
- Pflanze O.*: Az 1869. évi válság és Bismarck belpolitikája. HZ 201/2. (1965. okt.) 359–364.
- Andreas H. D.*: Bismarck külpolitikája és a német történetírás, 1919–1945. JMH XXXVII/3. (1965. szept.) 345–356.
- Silberner E.*: Egy kiadatlan dialógus Moses Hess-től. IRSH 1965. 3. sz. 455–470. [1866]
- Carni J. Sz.*: A nyugatnémet publicisztika és történetírás a császári Németország gyarmati politikájáról. NNI 1965. 1. sz. 115–121.
- Guillen P., Mideg J—L.*: A német politika kezdetei Marokkóban, 1870–1877-ben. RH CCXXIV. (1965. kt.-dec.) 323–352.
- Hubatsch W.*: A Mazuri vidék és Porosz-Litvánia Poroszország nemzetiségi politikájában, 1870–1920. I. ZFO 1965. 4. sz. 641–670.
- Winckler M.*: A „háború kilátásában” válság kitörése 1875 tavaszán. ZFO 1965. 4. sz. 671–713.
- Bartel H.*: Engels Frigyes és a német munkásmozgalom. Kin 1965. 12. sz. 45–54.
- E. Marx—Aveling két levele Fr. Engelshez a német szociáldemokrácia 1860-ban Halleban tartott pártnapjáról. Közl: H. Gemkow. ZG 1965. 7. sz. 1186–1193.*
- Nettl P.*: A Német Szociáldemokrata Párt (1890–1914) mint politikai modell. PP 30. (1965. ápr.) 65–95.
- Gillard D. R.*: Salisbury belgolandai ajánlata. FHR LXXX/316. (1965. júl.) 538–552. [1804]
- Gluzberg M. Sz.*: August Bebel a német szociáldemokráciában levő revizionizmus ellen. (A NSZDP 1896. évi hannoveri kongresszusa.) NNI 1965. 1. sz. 61–73.
- Roza Luxemburg levelei Leon Jopicheshez (J. Tyszka). Publikálja: F. Tyeb. ZPW 1965. 1. sz. 85–129. [IX. folyt. 1902–1904]*
- Murzynowska Kr.*: A Ruhr-vidéki bányászok sztrájkja 1912-ben és a lengyel bányászok részvétele ebben. ZPW 1965. 2. sz. 35–60.
- Iklé F. W.*: Japán—német békétárgyalások az első világháború idején. AHR LXXI/1. (1965. okt.) 62–76.
- Käte és Hermann Duncker levelezése az első világháború alatt, 1916. közl: A. Förster. ZG 1965. 4. sz. 648–672.*
- Rathmann L.*: A német imperializmus 1914-ig. A politikája az első világháború előtt. WZHU XIII (1964) 855–863.

- Krüger H.: A német imperializmus India-politikája az első világháború alatt. WZHU XIII/7. sz. (1964) 864—869.
- Stoecker H.: A német háborús célok Afrikában a Szaharától délre. WZHU XIII/7. (1964) 869—872.
- Katz F.: A német háborús célok Latin-Amerikában az első világháborúban. WZHU XIII/7. (1964) 875—879.
- Kannapin K.: A Luxemburg-ügy. Adalék a Németország és Argentína közötti viszonyhoz az első világháborúban. WZHU XIII/7. (1964) 879—882.
- Bariéty J.: Németország és a béke problémái az első világháború idején. RH 89/CCXXXIII. (1965) 389—392. [A. Scherer és J. Grunewald könyve kapcsán.]
- Patemann R.: A német püspökség és a porosz választójogi probléma 1917—1918-ban. VfZg 1965. 4. sz. 345—371.
- Nyikolnyikov L. G.: Az ukrán nép felszabadító harca 1918-ban és a forradalmi válság megérése Németországban. UIZs 1965. 2. sz. 32—45.
- Broué P.: A forradalmi Németország, 1918—1923. Az 1960 óta megjelent kiadványok elemzésének vázlata. RHMC XII. (1965. apr.-jún.) 141—152.
- Volkmann H.-E.: W. v. Eberhardt „Tevékenységem a Baltikumban” c. jelentése. ZfO 1964. sz. 728—733. [1918—1919]
- Giesecke H.: A szociáldemokraták iskolapolitikája Poroszországban és a birodalomban 1918—1919-ben. VfZg 1965. 2. sz. 162—177.
- Dumin P.: Egy osztrák—német Anschluss problémája, 1918—1919. ÖGL 1965. 8. sz. 403—417.
- Portner E.: A demokratikus tömegpárt kezdetei a német baloldali liberalizmusban. VfZg 1965. 2. sz. 150—161.
- Orlov D. O.: Az NSDAP szervezeti története és struktúrája, 1919—1923. JMH XXXVII/2. (1965. jún.) 208—226.
- Cisztyakov V. V.: Lenin a német szociáldemokratákról. UIZs 1965. 9. sz. 67—70.
- Volkmann H.-E.: A német—lett kapcsolatok problémái Compiègne és Versailles között. ZfO 1965. 4. sz. 713—726.
- Rüger A.: A német imperializmus gyarmati törekvései a compiègne-i fegyverszünetől a versaillesi béke megkötéséig. WZHZ XIII/7. (1964) 882—889.
- Pankovics F. I.: A weimari köztársaság története és a mai nyugatnémet történetírás. VI. 1965. 11. sz. 186—190.
- Sidman Ch. F.: A Völkischer Beobachter példány számindexe és a nemzeti szocializmus fejlődése 1920 decemberétől 1923 novemberéig. VfZg 1965. 1. sz. 112—118.
- Möller D.: Sztálin és a „német Október”, 1923. JGO 1965. 2. sz. 212—225.
- Kopicev N. I.: A történetírás az NDK-ban és a szovjet—német viszony az „elismerés évében”. VI 1965. 6. sz. 183—186.
- Laboulaye A.: Találkozásom néhány államférfival. RHD 1965. 2. sz. 97—112. [Stresemann, Csicserin, Herriot, Fr. Roosevelt.]
- Geigenmüller E.: Von Hoesch követ és a kiűrtési kérdés. HZ 200/3. (1965. jún.) 606—620.
- Muth H.: Adalékok Brüning bukásához. GWU 1965. 12. sz. 739—759.
- Berghahn F. R.: A harzburgi front és Hindenburg jelölése az első választásokon 1932-ben. VfZg 1965. 1. sz. 64—82.
- Conway J. S.: A Machtergreifung vagy a „történelem szükség szerű folyamata”. Hitler hatalomra jutásának historiográfiája. THJ 8/3. (1965) 399—413.
- Kolbe U.: A „Reichstag-felgyújtása — szükség törvény” feletti ítélethez, 1933. febr. 28. GWU 1965. 6. sz. 359—370.
- Niemann H.: A Német Szociáldemokrata Párt prágai manifestumának előtörténete és hatása. ZG 1965. 8. sz. 1355—1364.
- Scholder Kl.: Az evangélikus egyház és 1933. éve. GWU 1965. 11. sz. 700—714.
- Kent G. O.: XII. Pius pápa és a német—Vatikáni kapcsolatok, 1933—1943. AHR LXX/1. (1964. okt.) 59—78.
- Colotti E.: A német katolikusok és a nemzeti szocializmus. IGSS 1965. 1. sz. 127—158.
- Schulmeister K.-H.: Az antisziszta német értelmiség harca a fasizmus és a háború ellen 1933 és 1945 között. WZHU 1965. 1. sz. 141—153.
- A náci forradalom szociológiájához. Jegyzetek 1934-ből. VfZg 1965. 4. sz. 438—445.
- Phum G.: Az államrendőrség és a belügyi igazgatás 1934—1936-ban. VfZg 1965. 2. sz. 191—224.
- Gruber H.: Willi Münzenberg, propagandista a Komintern mellett és ellen. IRSH 1965. 2. sz. 188—210. [1933—40]
- Krizman B.: Jugoszlávia kapcsolatai Németországgal és Olaszországgal, 1937—1941. HZb XVII. (1964) 227—257.
- Latour C. F.: Németország, Itália és Dél-Tirol, 1938—1945. THJ 1965. 1. sz. 95—111.
- Krüger J.: A német—brit flottaegyezmény elősegítette Hitler fegyverkezését. DAP 1965. 6. sz. 709—712.
- Lipták L.: A Németország és a szlovák állam képviselői között 1940-ben lefolyt salzburgi tárgyalások előkészítése és menete. HC 1965. 3. sz. 329—365.
- Köhn E.: A Freies Deutschland nemzeti bizottságának megalkotásához vezető út Lipcsében. A kommuniszták küzdelme a NKP stratégiájának és taktikájának megvalósításáért az 1939—1944. évi ellenállási szervezetben. ZG 1965. 1. sz. 18—35.
- Wolff W.: A német antifaszista tiszték első konferenciája a Szovjetunióban. A „Szabad Németország” nemzeti bizottságának előtörténetéhez. ZG 1965. 2. sz. 277—289.
- Booms H.: A második világháború eredete — Revizió vagy expanzió? GWU 1965. 6. sz. 329—353.
- Angel P.: Hitler felelőssége a második világháború kirobbantásában. RHDGM XV/60. (1965. okt.) 1—20.
- Bahne S.: A szociálfasizmus Németországban. Egy politikai fogalom történetéhez. IRSH 1965. 2. sz. 211—245.
- Hass G.: H.-A. Jacobsen koncepciója a második világháború történetéről. ZG 1965. 7. sz. 1148—1171.
- Simon A. K.: A szudéta-németek otthonukból való elűzésének előtörténete. DDR 1965. 3. sz. 149—156.
- Buchala R.: Az ún. „Recht auf die Heimat”. SM 1965. 7—8. 63—75, 9. sz. 23—38.
- Lange K.: A „Lebensraum” kifejezés Hitler „Mein Kampf”-jában. VfZg 1965. 4. sz. 426—437.
- Grzybowskij K.: „A kivételes helyzet” politikai intézményei. KH 1965. 3. sz. 619—626.
- Odermann H.: A náci propagandaminisztérium konferenciáinak bizalmas sajtóutasításai. ZG 1965. 8. sz. 1365—1377.
- Schmidt U.: Az ifjúsági mozgalom és a Hitler-Jugend viszonya. GWU 1965. 1. sz. 19—37.
- Orlov D.: Az Adolf Hitler-iskolák. VfZg 1965. 3. sz. 272—284.
- Oertel H.: A „Mein Kampf” mint a történeti oktatás forrása a középiskolában. GWU 1965. 4. sz. 237—240.
- Noszkova A. F.: Generalplan Ost. (A szovjet és lengyel történeti irodalom tanulmányozásának eredményeihez.) SzSz 1965. 3. sz. 72—79.
- Treue W.: A művészeti értékek náci elrablása. VfZg 1965. 3. sz. 285—337.
- Krausnick H.: Goerdeler és a lipcsei zsidók deportálása. VfZg 1965. 3. sz. 338—339.
- Bein A.: „A zsidó parazita”. (Meggjegyzések a zsidókérdés szemantikájához.) VfZg 1965. 2. sz. 121—149.
- Müller H.: Forradalom és ellenállás. GWU 1965. 7. sz. 414—430. (Júl. 20.)
- Lusset F.: Július 20-ára. GWU 1965. 7. sz. 430—434.
- Dress H.: Új tendenciák a nyugatnémet történetírásban 1944. július 20-ról. DAP 1965. 7. sz. 842—846.
- Blank A. S.: A német antisziszta ellenállási mozgalom az újabb szovjet történetírás fényében. ZG 1965. 3. sz. 538—540.
- Zaboceny M. Sz.: Auschwitz antisziszta illegálisai. NNI 1965. 3. sz. 108—123.
- Osztjapenko F. P., Lemescuik M. M.: A buchenwaldi koncentrációs tábor kommunista illegálisainak harca a tömegfelkelés előkészítéséért és lefolytatásáért. (A felkelés 20. évfordulójára.) UIZs 1965. 3. sz. 122—127.
- Matern H.: A német antiszisztaik megmentették a nemzetet. Ein 1965. 5. sz. 22—29. [20. évf.]
- Groeber O.: A háború utáni angol—amerikai tervek Németországgal szemben a második világháború alatt. ZG 1965. 3. sz. 430—445.

- Minuth K.-H.*: Szovjet-német béketalapozatások 1943-ban. GWU 1965. 1. sz. 38–476.
- Szermirjaga M. I.*: A katonai-politikai válság erősödése Németországban a második világháború utolsó hónapjaiban. UIZs 1965. 8. sz. 21–33.
- Homan H.*: 1945. május 8. és a nemzeti öntudat Németországban. Ein 1965. 5. sz. 30–41.
- Stern L.*: 1945. május 8. a két német állam történetében. NNI 1965. 6. sz. 23–36.
- Berthold W.*: A Német KP állásfoglalása az 1945/46. évi német történelem aktuális alapkérdéseiről. ZG 1965. 8. sz. 1323–1341.
- Streisand J.*: 1945–1965. A fasiszmus alóli felszabadulás a történetírásban és a történeti gondolkodásban a két német államban. ZG 1965. 3. sz. 381–395.
- Honecker E.*: A szovjet nép megnyitotta a német nép előtt a ragyogó jövő felé vezető utat. Kom 1965. 7. sz. 42–52.
- Csujkov V. I.*: A hitleri Németország kapitulációja. NNI 1965. 2. sz. 3–25. [20. évford.]
- Ponomarjov Sz. P.*: A hitlerista Németország széttűzésének világítörténeti jelentősége. PIS 1965. 3. sz. 9–17.
- Kowalevski J.*: A hitlerista németek feletti győzelem 20. évfordulója. ND 1965. 5. sz. 12–20.
- Kröger H.*: A potsdami szerződés aláírásának 20. évfordulóhoz. (Bonn a potsdami szerződés ellen.) Ein 1965. 8. sz. 12–23.
- Thomas L.*: Felszabadulás és újrakezdet. (Tudományos konferencia Greifswaldban.) ZG 1965. 6. sz. 1028–1030. [1965. ápr. 29–30.]
- Freilich P.*: Németország 20 éves fejlődésének eredményei. (A fasiszmus alóli felszabadulás 20. évfordulója.) UIZs 1965. 5. sz. 57–71.
- Walter Ulbricht* egy ismeretlen levele 1945 májusából. Z. G 1965. 6. sz. 999–1000.
- Hoffmann W.*: A demokratikus földreform és az LDPD. ZG 1965. 6. sz. 992–998.
- Otáhal M.*: A földreform Csehszlovákiában, Lengyelországban és Kelet-Németországban a második világháború után. SH 13. (1965) 165–208.
- Kersten Kr.*: A német lakosság áttelepítése Lengyelországból 1945–1947 (Nyugat-Pomeránia példája nyomán). APH X. (1964) 27–47.
- Slabek H.*: A Lengyel Munkáspárt politikájának a változások a nyugati lengyel területek agrárstruktúrájának átalakításában, 1945–1948. ZPW 1965. 2. sz. 83–104.
- Eseménykrónika. Németország fasiszmus alóli felszabadulásától a potsdami szerződésig.* ZG 1965. 3. sz. 464–473.
- Plener U.*: Németország 1945–1949. (Kiállítás a Német Történeti Múzeumban.) ZG 1965. 6. sz. 1036–1037.
- Schützler H.*: A felszabadult Berlinben. (Az antifasiszta demokratikus átalakulásokban való német-szovjet együttműködés első hónapjai.) ISzSzSzR 1965. 3. sz. 200–225.
- Schützler H.*: A Szovjetunió támogatása Berlin demokratikus erőinek a háború utáni első hónapokban. ZG 1965. 3. sz. 396–418.
- Bergmann W., Malitz G.*: A demokratikus rendőrség felépítése Berlinben 1945-ben. ZG 1965. 3. sz. 446–463.
- Stollenberg G.*: Az 1954–1955-ös törvényhozási és pénzügyi alkotmány. VfZg 1965. 3. sz. 236–271.
- Petzold K.*: Tudományos konferencia a Német Demokratikus Köztársaság 15. évfordulóján. VI. 1965. 5. sz. 170–176. [Berlin, 1964. szept.]
- Csernov A. B.*: Az NDK 15 éve. (Tudományos konferencia Moszkvában.) NNI 1965. 1. sz. 163–169. [1964. okt. 20–21.]
- Tiedke K.*: A Német Szocialista Egységpárt – a szocializmus építésének szervezője az NDK-ban. VIK 1965. 1. sz. 34–42.
- Rosenberg W.*: Az új gazdasági rendszer az NDK-ban. SM 1965. 10. sz. 37–52.
- Rohde E.*: Államháztartásunk és a szocialista demokrácia fejlődése. Ein 1965. 2. sz. 40–47.
- Keuschner Br.*: A népgazdaság az NDK-ban a szocialista világgazdaság rendszerében. Ein 1965. 5. sz. 63–72.
- Bartel W.*: Az NDK nemzeti politikájának befolyása a polgári ellenzéki gondolkodásra Németországban. WZIU 1965. 1. sz. 5–21.
- Machowski J.*: A német külpolitika. SM 1965. 9. sz. 79–95. 10. sz. 99–112.
- Mieassner W.*: Az NDK és Magyarország diplomáciai kapcsolatainak 15 éve. Dap 1965. 1. sz. 39–46.
- Goguel R.*: Konferencia a német-szovjet kultúrkapcsolatról. ZG 1965. 6. sz. 1032–1035.
- Brendel G.*: A Szovjetunió és Nyugat-Németország gazdasági kapcsolata. Dap 1965. 8. sz. 908–919.
- Grossmann A. Sz.*: „Hitler testamentuma” és a Führer jelenlegi utódai. VI. 1965. 9. sz. 102–113., 10. sz. 119–140.
- Holthausen H. E.*: Hannah Arendt, Eichmann és a kritikusok. VfZg 1965. 2. sz. 178–190. [H. A. riportja a perről a New Yorkerben, 1963-ban.]
- Knebel J.*: A nyugatnémet Szociáldemokrata Párt értékelése múltjáról. ZPW 1965. 2. sz. 105–112.
- Maurischat G.*: A konjunktúramozgalmak Nyugat-Németországban a háború utáni időszakban. Ww 1965. 8. sz. 1323–1340.
- Helborn R.*: „Az állami monopólista rendszer Nyugat-Németországban” konferencia Berlinben. ZG 1965. 5. sz. 857–859. [1965. márc. 17–18.]
- Hmelnickaja Je.*: A nyugatnémet kapitalizmus régen és most. MEMO 1965. 1. sz. 3–13.
- A gazdasági helyzet Nyugat-Németországban.* BDW 1965. 5. sz. 1–20.
- Adalékok a nyugatnémet tőkekoncentrációhoz.* BDW 1965. 11. sz. 11–20.
- A munkaintenzitás fokozásának új módszerrel a nyugatnémet iparban.* BDW 1965. 15. sz. 1–16.
- Redlich Fr.*: A német hadivállalkozó és munkaerője. SW Beih. 48. 1–322.
- A nyugatnémet konszernek profitja 1964-ben.* BDW 1965. 24. sz. 14–20.
- A beruházások és a beruházási politika Nyugat-Berlinben.* BDW 1965. 3. sz. 1–20.
- A nyugatnémet tőkeikvitel az ipari országokban.* BDW 1965. 24. sz. 6–14.
- A nyugatnémet kémiai ipar pozíciója a kapitalista világpiacra.* BDW 1965. 21. sz. 1–24.
- Struktúráváltozások a primer energiapiacra és a nyugatnémet közszénbányászati helyzete.* BDW 1965. 9. sz. 1–20.
- Hess P.*: Az állami monopolkapitalizmus és a nyugatnémet mezőgazdaság. Ein 1965. 4. sz. 11–122.
- Hess P.*: Ellentmondások a nyugatnémet monopoltőke agrárpolitikai és külkereskedelmi érkei között. Ww 1965. 1. sz. 1–15.
- Friedländer P.*: A gazdaság és politika kölcsönhatása Nyugat-Németország neokolonialista expanziójának finanszírozásában. Ww 1965. 12. sz. 1909–2016.
- Hemberger H. stb.*: Az imperializmus ma – az állami monopolkapitalizmus Nyugat-Németországban. (Tézisek.) Ein 1965. 1. sz. 101–120.
- Kozerski K.*: A Német Szövetségi Köztársaság katonai behatolása Afrikába. SM 1965. 12. sz. 48–61.
- Buchta Br.*: A nyugatnémet külpolitika a népi Lengyelország ellen. Dap 1965. 11. sz. 1336–1347.
- Kreutzer H.*: Berlin jogi helyzete. GWU 1965. 2. sz. 99–117.
- Stulz P.*: Berlin kettéosztásának problémája és a „berlini válság” 1948–1949-ben. Adalék a német és nemzetközi imperialista reakció stratégiájához és taktikájához a német fővárossal kapcsolatos harcban és a hidegháború kibontakozásában. WZHU 1965. 1. sz. 23–55.
- Prokop S.*: A nyugatnémet szövetségi kormány annexió politikája az NDK-val szemben „a Németország újraegyesítésének kérdéseivel foglalkozó kutatóbizottság” történetén ábrázolva. WZHU 1965. 1. sz. 89–102.
- Lusset F.*: Németország újraegyesítése a szomszéd országokból nézve. GWU 1965. 3. sz. 157–168.
- Helfer Chr.*: Még egyszer Németország jövőjéről. GWU 1965. 5. sz. 302–303.

Olaszország

- Mastroianni G.*: Antonio Labriola kísérlete. IGSS 1965. 4. sz. 739–748.
- Mastroianni G.*: Antonio Labriola értekezései. IGSS. 1965. 2. sz. 329–341.

- Guerra A.*: Determinizmus és szabadság Antonio Labriola historicizmusában. IGSS 1965. 3. sz. 501–506.
- Milone-F.*: Gino Luzzatto, az ember. NRS 1965. I–II. 1–12. [1878–1964]
- Cessi R.*: Gino Luzzatto történeti munkái. NRS 1965. I–II. 13–48.
- Gino Luzzatto tudományos munkái. Összeállította A. Tursi. NRS 1965. I–II. 185–211.
- Caizzi B.*: Gazdaságtudomány és gazdaságtörténet Gino Luzzatto műveiben. NRS 1965. I–II. 82–112.
- Lane C. F.*: Gino Luzzatto hozzájárulása Velence történetéhez: értékelés. NRS 1965. I–II. 49–80.
- D'Alessandro V.*: In memoriam Antonino de Stefano. NRS 1965. III–IV. 496–498. [1880–1965]
- Osuchofski W.*: In memoriam Vincenzo Arangio-Ruiz. CzPH 1964. 2. sz. 245–247. [1884–1964]
- Marongiu A.*: Francesco Olasso és a jogtörténet módszertana. NRS 1965. III–IV. 371–384. [1904–1965]
- Sapori A.*: Yves Renouard, Italia történészbarátja. NRS 1965. III–IV. 385–394. [1908–1965, bibliográfiával.]
- Mattioli R.*: Fausto Nicolini emlékezete. RSI 1965. III. 760–761.
- Parente F.*: Vallásos élmény és történeti kutatás Ernesto Buonaiuti életrajzában. RSI 1965. IV. 897–930.
- Kormanow Z.*: Az olasz munkásmozgalom történetével. KH 1965. 2. sz. 397–408.
- Cortesi L.*: Az Olasz KP történetének néhány problémája. Egy vita margójára. RSS 24. (1965. jan.–ápr.) 143–172.
- Az Olasz Történelmi Társulat II. kongresszusa. (Bologna, 1965. márc. 6–7.) NRS 1965. III–IV. 491–493.
- Martini G.*: A történészek kongresszusa. NRS 1965. III–IV. 402–406. [II. olasz történészkongresszus, Bologna, 1965. márc. 6–7.]
- Zaboklicki K.*: Konferencia Nápolyban az olasz felvilágosodásról. KH 1965. 2. sz. 510–513. [1964. okt. 8–10.]
- Dienst H.*: 13. Settimana Spoleto-ban. (1965. ápr. 22–28.) MIOG LXIII/3–4. (1965) 445–447. [Témája: „A földművelés a középkorban nyugaton.”]
- Szkazkin Sz. D., Bragina L. M., Komolova N. P.*: Szovjet–olasz történészekonferencia. VI 1965. 4. sz. 173–179. [Moszkva, 1964. okt. 12–14.]
- Szibirera G. A.*: A szovjet és olasz történészek konferenciája Moszkvában. VAN 1965. 4. sz. 89–91.
- Dubinszkaja Je. A.*: Szovjet és olasz történészek gyümölcsöző találkozása. ISzSzR 1965. 1. sz. 210–216.
- K. N.*: A szovjet és olasz történészek konferenciája a történetírás kérdéseiről. NNI 1965. 1. sz. 171–176. [Moszkva, 1964. okt. 12–14.]
- Legnani M.*: Az (olasz és lengyel) ellenállás társadalmi tartalma és programja. IGSS 1965. 4. sz. 805–808. [Milano, okt. 20–21.]
- Olasz és német történészek találkozója. NRS 1965. III–IV. 490–491. [Milano, 1965. jún. 7–10.]
- Bognetti G. P.*: A közbirtokok és a falu szervezete Észak-Itáliában az első évezred végén. RSI 1965. III. 469–499.
- Toubert P.*: A középkori Olaszország története, 10–13. század. Az 1955–1964-ben megjelent munkák. RH CCXXXIV. (1965. okt.–dec.) 411–446.
- Abramszon M. L.*: A termelőerők állapota Dél-Itália mezőgazdaságában, 10–13. század. A földművelés. SzV. 28. (1965) 18–37.
- Sprandel R.*: A felső-olaszországi vasgyártás a középkorban. SW 1965. 3. sz. 289–329.
- Kotlynyikova L. A.*: A parasztok felszabadítása Toscanában a 12–13. században. SzV 27. (1965) 40–72.
- Chittolini G.*: A cremonai székesegyház káptalani birtokai a 13–14. században. NRS 1965. III–IV. 213–274.
- Herlihy D.*: A lakosság, elemi csapások és társadalmi változások Pistoia vidékén, 1201–1430. EcHR XVIII/2. (1965. aug.) 225–244.
- Hillmann H.*: Este-i Azzo. Anconai ögróf és loretoi gróf. Adalék VI. Este-i Azzo történetéhez. HJ 85/I. (1965) 28–49. [1208–1212]
- Kotlynyikova L. A.*: A város és a jobbágyok felszabadítása Itáliában a 13. században. (Az 1257. évi bolognai Liber Paradisus.) SzV 28. (1965) 69–79.
- Dante Alighieri születésének 700. évfordulója. VAN 1965. 7. sz. 117–118.
- Batkin L. M.*: Dante a humanizmus előhírnöke. VI 1965. 3. sz. 93–110.
- Falco G.*: Dante mint korának bírója a Divina Comédiában. RSI 1965. III. 500–511.
- v. Room-Bassermann E.*: A firenzeiek Dante Divina Comédiájában. Adalék Dante személyi választásáról. Dante születésének 700. évfordulója alkalmából. SW 1965. 2. sz. 239–255.
- Delmeau J.*: A humanizmus és a pénz Firenzében a 15. században. (Az újabb németk margójára.) RH 89/CCXXXIV. 475. sz. (1965. júl.–szept.) 59–70.
- Bragina L. M., Revjakina N. V.*: Az olasz humanizmus problémái E. Garin műveiben. SzV 28. (1965) 269–275.
- Corti G., Da Silva J.-G.*: Firenze a 15. században: jegyzetek a selyemtermelésről. Ann 20/2. (1965) 309–311.
- Bragina L. M.*: Giovanni Pico della Mirandola etikai nézetei. SzV 28. (1965) 129–139.
- Rondinini G. S.*: Nagykövetek és követségek Filippo Maria Visconti idejében (1412–1426). NRS 1965. III–IV. 313–344.
- Delort R.*: Egy velencei kereskedelmi ág a 15. században: Andrea Barbarigo és a szörmekereskedelem 1430–1440-ben. MA 1965. 1. sz. 29–70; 2. sz. 247–274.
- Catalano Fr.*: Macchiaielli távlatban. NRS 1965. V–VI. 529–570.
- Zambelli P.*: A humanista megújulás, a technológiai haladás és a filozófia elmélet a tudományos forradalom kezdeteinél. IGSS 1965. 3. sz. 507–546.
- Csikoláni L. Sz.*: Ludovico Agostini 16. századi olasz utópista „La Republica immaginaria” c. műve. SzV 28. (1965) 191–209.
- Csikoláni L. Sz.*: Ludovico Agostini társadalmi–politikai nézetei. UIZs 1965. 1. sz. 90–95. [1536–1612]
- Villari R.*: Megjegyzések a nápolyi birodalom referendalizálásához Masaniello forradalmának előestéjén. II. Az arisztokraták cselszövése és a népi forradalom. IGSS 1965. 2. sz. 295–328.
- Farolfi B.*: Antonio Anzilotti „visszatéréséről”. IGSS 1965. 1. sz. 115–126. [A 17. századi Toscanáról.]
- Cozzi G.*: Feljegyzések az 1700-as évek velencei bírósági és bünyádi eljárásairól. RSI 1965. IV. 931–952.
- Placanica A.*: Megjegyzések az egyházi javak elidegenítéséről Calabriában az 1700-as évek végén. IGSS 1965. 3. sz. 435–482.
- Vaccarino G.*: Vizsgálat a piemonti jakobinusok ügyében, 1799. RSI 1965. 1. sz. 27–77.
- Farolfi B.*: Italia Napoleón idején. IGSS 1965. 2. sz. 343–368.
- Peruta F. D.*: A déli emigráció történetéhez. NRS 1965. III–IV. 345–356. [1820–1830-as évek]
- Lambruschini Raffaello kiadatlan levelei. Kiadja: G. Sofri. NRS 1965. V–VI. 653–674. [1820–1850-es évek]
- Lepre M.*: Mérsékelt és radikálisok Délen 1848-ban. NRS 1965. V–VI. 597–626.
- Salvestrini A.*: IX. Pius levelei Mária toscanai nagyhercegnőhöz, Ferdinánd özvegyéhez. IGSS 1965. 1. sz. 41–54. [1849–1861]
- Vesa V.*: Harc Itália egységeért és az erdélyi román sajtó, 1859–1860. SUBH 1965. 1. sz. 51–61.
- Raffaele C.*: Az olasz–román barátság az egység és függetlenség ügyében a risorgimento idején. RRH III/4. (1964) 655–676.
- Giuseppe Garibaldi és „Emlékiratai”. Részleteket közöl: V. Je. Nyevler. VI 1966. 1. sz. 117–133.
- Telbizov K.*: Életrajzi adatok Sztepan Dunyov garibaldiista kapitányról, a voltornói csata híres hősről. IP 1965. 1. sz. 84–90. [Garibaldi levelei, 1860–1868]
- Landucci S.*: A hegelizmus Itáliában a risorgimento korában. IGSS 1965. 4. sz. 597–628.
- I. F. Becker két levele az 1860. évi olaszországi forradalmi mozgalomról. Közli: N. I. Nyepomnyascsaja és N. Ju. Kolpinszkij. NNI 1965. 5. sz. 131–139.
- Berti G.*: A demokrácia és a szocialisták az itáliai risorgimentóban. NNI 1965. 4. sz. 53–62.
- Kramer H.*: Tirol és a risorgimento. DDR 1965. 3. sz. 141–148.
- Nolle E.*: Az egyesülés utáni olasz történelem alapproblémái. HZ 200/2. (1965. ápr.) 332–346.

- De Felice Fr.*: A déli társadalom és betyárvilág Itáliában az egyesülés után. RSS 24. (1965. jan.-ápr.) 188-200.
- Prodi R.*: A protekcionizmus az olasz politikában és iparban az egyesüléstől 1887-ig. NRS 1965. V-VI. 597-626.
- Villari L.*: A védvámok történetéhez Itáliában. IGSS 1965. 3. sz. 483-500.; 4. sz. 651-664. (1868-1878)
- Serra E.*: Crispi és Ressimán visszahívása Olaszország párizsi nagykövetségéről. RHD 1965. 3. sz. 264-272. (1895)
- Aliff W.*: Az 1910. évi Associazione Nazionalista Italiana. VFZg 1965. 1. sz. 32-63.
- Cunsolo R. S.*: Líbia, olasz nacionalizmus és felkelés Giolitti ellen. JMH XXXVII/2. (1965. jún.) 186-207.
- Jedlicka L.*: Olaszország belépése az első világháborúba. DDr 1965. 3. sz. 133-140.
- Fussek A.*: Stürgkh gróf miniszterelnök beállítottsága Olaszország iránt. ÜGL 1965. 1. sz. 13-18.
- Vanek W. M.*: Piero Gobetti és az első világháború utáni korszak válsága. JMH 1965. 1. sz. 1-17.
- Guerra A.*: Adolfo Omodeo levelei. NRS 1965. III-IV. 356-370. (1910-1940)
- Lopuhov V. R.*: Mussolini „Marscia su Roma”-ja. VI 1965. 11. sz. 211-214.
- Lopuhov B.*: Az olasz fasizmus problémája a szovjet szerzők tanulmányaiban. IGSS 1965. 2. sz. 239-258.
- Procacci G.*: Megjegyzések a liberális állam válságáról és a fasizmus eredetéről. IGSS 1965. 2. sz. 221-238.
- De Felice R.*: Az antifasiszta pártok helyzete betiltásuk elostójén a fasizsta rendőrség szerint. RSS 25-26. (1965. máj.-dec.) 79-96.
- Krizman B.*: Jugoszlávia kapcsolatai Németországgal és Olaszországgal, 1937-1941. HZb XVII. (1964) 227-257.
- Szegar Sz. A.*: Francia-olasz kapcsolatok a második világháború elostójén (1938. okt.-1939. aug.). NNI 1965. 5. sz. 94-103.
- Merli St.*: Egy osztályegység kidolgozására irányuló első kísérletek Olaszországban. a) Az antifasiszta gondolat, 1931-1932. RSS 25-26. (1965. máj.-dec.) 97-128.
- Iatour C. F.*: Németország, Itália és Dél-Tirol, 1938-1945. THJ 1965. 1. sz. 95-111.
- Komolova N. P.*: Irányzatok harca az olasz ellenállási mozgalom történetírásában. NNI 1965. 1. sz. 155-156.
- Garin E.*: Eugenio Curiel az antifasizmus történetében. IGSS 1965. 1. sz. 3-24.
- Dmitrijev I. O.*: A Mussolini elleni összeesküvés. (Forrásk és szakcikkek alapján.) VI 1965. 3. sz. 111-120; 4. sz. 132-141. 6. sz. 128-139.; 7. sz. 116-134.
- Filatov G. Sz.*: Mussolini utolsó napjai. NNI 1965. 2. sz. 76-88.; 3. sz. 48-59.
- Ragionieri E.*: Togliatti és a nemzetközi munkásmozgalom. WZ 1965. 1. sz. 10-25.
- Neubert H.*: A munkásmozgalom egységeért folyó harc problémái Olaszországban. Ein 1965. 12. sz. 55-65.
- Románia**
- Ofteta A.*: Nicolae Iorga, a román kultúra kimagasló egyénisége. LC 1965. 4. sz. 37-47.
- Nelea V.*: Nicolae Iorga egyénisége és tevékenysége, 1871-1940. RRH 1965. 1. sz. 41-54.
- Jordan I.*: Tiszteletadás Nicolae Iorgának. S 1965. 6. sz. 1213. [Halála 25. évfordulóján.], RRH 1965. 6. sz. 1067.
- Ofteta A.*: N. Iorga, a románok története. S 1965. 6. sz. 1215-1226.; RRH 1965. 6. sz. 1069-1082.
- Daiconiciu C.*: N. Iorga és az autochtonia kérdése. S 1965. 6. sz. 1227-1231.; RRH 1965. 6. sz. 1083-1089.
- Condurachi M.*: N. Iorga és a keleti románág problémája. S 1965. 6. sz. 1233-1239.; RRH 1965. 6. sz. 1141-1149.
- Pascust.*: N. Iorga mint a román középkor története. S 1965. 6. sz. 1241-1260.; RRH 1965. 6. sz. 1151-1176.
- Elkan Al.*: A történelem és a szociológia N. Iorga szerint. RRH 1965. 6. sz. 1091-1100.
- Elkan Al.*: N. Iorga és az egyetemes történet. S 1965. 6. sz. 1261-1274.
- Stănescu E.*: Adalékok N. Iorga történeti műveinek bibliográfiájához, 1890-1894. (A lipcei egyetem irattára és kiadatlan levelezése alapján.) S 1965. 6. sz. 1275-1312.; RRH 1965. 6. sz. 1115-1149.
- Ştefănescu Şt.*: N. Iorga, a romániai mezőgazdasági viszonyok története. S 1965. 6. sz. 1313-1337.; RRH 1965. 6. sz. 1101-1123.
- Fotino G.*: N. Iorga, a régi román jog története. RRH 1965. 6. sz. 1177-1187.
- Valentin Al., Georgescu N.*: Iorga és a román jogtörténet. S 1965. 6. sz. 1339-1355.
- Cioculescu S.*: Iorga az író és irodalomtörténész. RRH 1965. 6. sz. 1101-1113.
- Oleanu St.*: A kézművesipari termelés problémája a középkorban román földön N. Iorga műveiben. S 1965. 6. sz. 1357-1375.
- Lehr L.*: A román kereskedelem és a városok a középkorban N. Iorga műveiben. S 1965. 6. sz. 1377-1391.
- Adnăloaie N.*: N. Iorga a nemzeti függetlenségi harc története. S 1965. 6. sz. 1393-1409.
- Nelea V.*: Iorga a nemzeti egység története. S 1965. 6. sz. 1411-1426.
- Zane G.*: Iorga és korának társadalmi problémái. RRH 1965. 6. sz. 1189-1199.
- Georgescu T.*: N. Iorga a hitlerizmus ellen. S 1965. 6. sz. 1427-1442.
- Popescu-Pufuri I.*: N. Iorga a hitlerizmus ellen. RRH 1965. 6. sz. 1225-1238.
- Curticpeanu V.*: A „N. Iorga” népi egyetem Văleni de Munteben.
- Simionescu P.*: N. Iorga a román és külföldi historiográfiában. S 1965. 6. sz. 1457-1468.
- Megemlékezés N. Iorgáról. RRH 1965. 6. sz. 1239-1243.
- Megemlékezés N. Iorgáról. S 1965. 6. sz. 1469-1472.
- Ioan Bogdan centenáriuma. RRH 1965. 2. sz. 344-347.
- Zamfirescu D.*: ? Ünnepi ülésszak „Ioan Bogdan és a román kultúrtörténet”, 1964. dec. 8-10. S 1965. 1. sz. 181-186.
- Bogdan D. P.*: Ioan Bogdan az európai szlavisták körében. S 1965. 1. sz. 3-25.
- Condurachi Em.*: Az ókor nagy román archeológusa és története Vasile Părvan, 1882-1927. RRH 1965. 2. sz. 183-206.
- Szpirakovszkij Je. I.*: Constantinescu-Iasi P. tiszteletére. ISzSzSzR 1965. 6. sz. 187-190. [70]
- Prof. Andrei Oțetea 70. születésnapja. RRH III/4. (1964) 807-809.
- Zamfirescu D.*: Prof. P. P. Pănaiteanu 65. születésnapjára. RS XV. (1965) 357-368.
- A Román Kommunista Párt IX. kongresszusának történelmi jelentősége. S 1965. 4. sz. 773-784.
- Leoranski Wl.*: A Román KP IX. kongresszusa. ND 1965. 9. sz. 67-72.
- Oprescu P.*: A Román Tudományos Akadémia közgyűlése. RRH 1965. 2. sz. 354-358. (1965. febr. 1-4.)
- Oprescu P.*: A Román Tudományos Akadémia közgyűlése. S 1965. 2. sz. 437-439.
- A Román Népköztársaság Történettudományi Intézetének ülésszaka. RRH III/4. (1964) 816-818. [Bukarest, 1964. aug. 13-14.]
- Popa R.*: Tudományos ülésszak az Archeológiai Nemzeti Múzeum 100. évfordulóján, 1864-1964. S 1965. 1. sz. 186-189.
- Focşeneanu I.*: Az állami építészeti, konstrukciós és urbanisztikai állami bizottság történeti emlékek igazgatóságának ülésszaka, 1964. okt. 20-27. RRH 1965. 1. sz. 163-168.
- Sevjakov A. A.*: Tudományos ülésszakok a népi Románia 20-éves évfordulójával kapcsolatban. VI 1965. 1. sz. 200-202.
- Constantinescu N. N.*: A román delegáció részvétele a Moszkvában a fasizsta Németország feletti győzelem 20. évfordulóján rendezett tudományos konferencián. S 1965. 3. sz. 693-696. [ápr. 14-16.]
- A hitlerista Németország felett aratot győzelem XX. évfordulóján rendezett ülésszak. RRH 1965. 3. sz. 637-640. (1965. máj. 6.)
- Fotino C.*: „Hazánk felszabadulásának 20. éve, 1944. aug. 23.-1964. aug. 23.” kiállítás. RRH III/4. (1964) 809-813.
- Sporea C.*: Román kongresszus Regensburgban 1964-

- ben. JGO 1965. 3. sz. 477. [okt. 8–14. „A Duna tegnap és ma”]
- Căndeș V.:** A nemzetközi délkelet-európai stúdiumok első kongresszusának előkészítése. Az AIESEE irodájának ülése, București, 1964. nov. 30.–dec. 3. S 1965. 1. sz. 191–192.
- Todorov N.:** Délkelet-Európa kutatóintézete Bukarestben. IP 1965. 1. sz. 129–131.
- Petrescu—Dîmbovița, M., Andronic Al.:** Moldova Történeti Múzeuma. RRH 1965. 1. sz. 105–117.
- Popescu D.:** A Nemzeti Ókori Múzeum centenáriuma. RRH III/4 (1964) 755–762.
- Berciu I., Popa Al.:** Az alba-iuliai (gyulafehérvári) területi múzeum. RRH 1965. 4. sz. 815–821.
- Lupu N.:** A Bruckenthal Múzeum tudományos tevékenysége a népi hatalom ideje alatt. FVL 7/2. (1964) 27–36.
- Irimie C., Hoffmann H.:** A Bruckenthal Múzeum ma. ÖO 1965. 5. sz. 399–407.
- Velescu O.:** A történeti építészeti emlékek restaurálása a brassói körzetben a húsz év alatt. FVL 7/2. (1964) 42–46.
- Nufu C.:** A bécsi levéltárakban. S 1965. 4. sz. 929–934. [Román anyag]
- Dunajecz L.:** Levéltári kiállítás a Bánát történetéről. S 1965. 4. sz. 934.
- Pascu Șt.:** A román történetírás sikere az ország felszabadulása óta eltelt 20 év alatt. AIIC VII. (1964) 21–34.
- C. C.:** A román történetírás két évtizede. FVL 7/2. (1964) 17–26.
- Románia modern történetírása. Tematica. Vita. S 1965. 1. sz. 175–178; 2. sz. 429–436; 3. sz. 687–692; 4. sz. 923–927; 5. sz. 1145–1152.
- A Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tevékenysége 1964-ben. S 1965. 2. sz. 440.
- A Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tevékenysége 1964-ben. RRH 1965. 2. sz. 353–354.
- Dzsapariász E. A.:** Az új- és legújabbkori történet problémái a román „Studii, Revista de istorie” c. folyóiratban. NNI 1965. 4. sz. 123–128.
- Ofetea A.:** A marxista román történetírás problémái. RRH 1965. 3. sz. 378–383.
- Cronj Gh.:** A jog és állam történetére vonatkozó kutatások fejlődése a Román Népköztársaságban. RRH 1965. 1. sz. 81–94.
- Bolintineanu A., Nășchiț A.:** A tudományos kutatások a jog területén. LC 1965. 5. sz. 39–50.
- Constantiniu Fl., Papacostea S.:** Román történeti bibliográfia 1962. (II. r.) RRH III/4. (1964) 819–833.
- Román történeti bibliográfia, 1963. — RRH 1965. 2. sz. 359–369; 3. sz. 641–663; 6. sz. 1245–1254.
- Netea V.:** Az állami levéltárak hozzájárulása hazánk történeti forrásainak publikálásához, 1944–1964. RRH 1965. 1. sz. 159–161.
- Lăvescu J.:** A felsőoktatás problémái. LC 1965. 7. sz. 76–87.
- Ionașcu I.:** A bukaresti egyetem centenáriuma. RRH III/4. (1964) 615–636.
- Tudományos ülésszak a bukaresti egyetem jubileuma alkalmából. 1964. okt. 15–17. RRH III/4. (1964) 813–814.
- Valasoglu I.:** A bukaresti egyetem könyvtárai, 1864–1964. RRH III/4. (1964) 747–754.
- Arion Gh.:** A kolozsvári egyetem román történeti katedrájának tevékenysége az utóbbi két évben, 1963–1964. SUBBH 1965. 1. sz. 147–150.
- Capesius B.:** Hermannsdorf — Hermannsstadt. FVL 8/2. (1965) 71–76.
- Antoni E.:** Brassó középkori városi erődtípménye a Fekete-templom megfestései freskójában. FVL 8/2. (1965) 59–61.
- Dundre N.:** Etnográfiai kapcsolatok a Kárpátokon innen és túl között. FVL 8/2. (1965) 5–20.
- Arion Gh.:** Adalékok a kolozsvári feudális kerámia ismeretéhez. SUBBH 1965. 2. sz. 25–32.
- Popa R.:** Miniaturák és kőzirtornamentumok Romániában a 14–18. században. S 1965. 2. sz. 441–443. [A Román Művészeti Múzeum feudális művészeti osztályának kiállításai Kolozsváron, Nagyváradon, Brassóban, Nagyszebenben és Bukarestben.]
- Binder P.:** Kövesd bányái román körzet, a helybeli lakosság ősi szervezete. AIIC VII. (1964) 321–326.
- Giurescu C. C.:** A középkori és modern térképek Dobrudza román lakosságáról. RRH 1965. 3. sz. 441–475.
- Ciobanu Gh.:** Ősi elemek a román és bolgár népzeneben. RESE II. (1964. 1–2.) 71–92.
- Virtosu E.:** A „kezek” a román és bolgár diplomatikai gyakorlatban. RESE II. (1964. 1–2.) 241–258.
- Ionascu Tr., Georgescu V. A.:** A hasonlóság és különbözőség a római jog nyugati és a bizánci jog keleti recepciójában. RESE II. (1964. 1–2.) 153–186.
- Mioc D., Stoicescu N.:** Középkori hosszúság- és terület-mértékek és hosszúságmérő eszközök román földön. S 1965. 3. sz. 639–665.
- Vulcanescu R.:** A pásztorkunyhók fejlődése a románoknál. RRH 1965. 4. sz. 691–738. [A dákoktól kezdve]
- Petrovici E.:** Toponímia és történelem. RRH 1965. 1. sz. 3–13.
- Papacostea S.:** A románok és románságuk tudata a középkorban. RRH 1965. 1. sz. 15–24.
- Protase D.:** A dákok megmaradása Dáciában, ahogy ezt a numizmatika mutatja. 1965. 2. sz. 207–220.
- Grafenauer B.:** A karintiai szlovének államának struktúrája és fejlődése a 7–11. században. HZb XVII. (1964) 213–225.
- Horedt K.:** Egy 9–10. századi temető Meggyesen. SUBBH 1965. 2. sz. 7–23.
- Diaconu P.:** A 10. századi al-dunai besenyőkről. S 1965. 5. sz. 1117–1129.
- Cutler A.:** Két trónvárományos Romániában. Velencei és szerb aspirációk a pénzérmék fényénél. BS 1965. 2. sz. 295–307. [13–14. sz.]
- Ștefănescu Șt.:** A bán méltóság felállítására Havasalföldön. RRH 1965. 3. sz. 413–425.
- Lăzdurescu E.:** Nicodim de la Tismana és szegrepe a középkori román kultúrában I. (1385-ig). RS XV. (1965) 237–285.
- Sacerdoțeanu A.:** A moldvai fejedelmek sorrendje Alexandru cel Bun-ig a 14. századi dokumentumok és a 15–16. századi egyházi szláv nyelvű román krónikák szerint. RS XV. (1965) 219–236.
- Andronic A.:** A 14. századi moldvai városok a régi orosz források világánál. RS XV. (1965) 203–218.
- Binder P.:** Történeti elgondolások a középkori dokumentumokban említett első román településekkel kapcsolatban. (A „Kerch Olachorum” helye.) AIIC VII. (1964) 317–320.
- Mehmet M. A.:** Képek Dobrudza történetéből török uralom alatt a 14–17. századból. (Evlia Cselebi utazó tudósítással.) S 1965. 5. sz. 1097–1116.
- Giurescu D. C.:** A gazdasági kapcsolatok Havasalföld és a Balkán-félsziget országai között a 14. századtól a 16. század közepéig. RS XV. (1965) 167–201.
- Costăchel V.:** Adalékok Moldova társadalomtörténetéhez a 14–17. században. RS XV. (1965) 155–166.
- Năsturel P. S.:** A Havaselve és Athos hegy közti kapcsolatok a kezdetektől a 16. század elejéig. RESE II. (1964. 1–2.) 93–126.
- Papacostea S.:** Egy utazó Romániában a 15. század elején. S 1965. 1. sz. 171–174. [„Libellus de notitia Orbis” 1404.]
- Panaiteacu P. P., Stoicescu N.:** A románok részvétele a várnai csatában. 1444. RRH 1965. 2. sz. 221–232.
- Pall Fr.:** Hunyadi János uralma Chilia felett és a bizánci segítség problémája. S 1965. 3. sz. 619–638.
- Stănescu E.:** A politikai tendenciák és a közhangulat Ștefan cel Mare korában írott források világánál. RRH 1965. 2. sz. 233–260.
- Pall Fr.:** Maximilianus Transylvanus, a Magellán-expedícióról szóló írás szerzője. AIIC VII. (1964) 35–95.
- Panaiteacu P. P.:** A román földek egyesülése Mihai Viteazul uralkodása alatt. RRH 1965. 3. sz. 427–440.
- Siruni H. Dj.:** Jegyzetek Bukarest városáról az örmény és török forrásokban. RESE 1964. 3–4. sz. 561–564. [16–17. sz.]
- Goldenberg S.:** A déli kereskedelem Nagyszeben vámkönyveiben a 16. században. RESE 1964. 3–4. sz. 385–421.
- Podgărzakja O. M.:** Kézműipari termékek kivitele Moldvából a lvovi piacra a 16–17. században. UIZs 1965. 1. sz. 114–117.
- Chirilă E., Lucacel V.:** Egy feudális kincslelet Egeresről (Bánffyhyunad — Hueidin körz.), a 16–17. századból. SUBBH 1965. 2. sz. 33–55.

- Goldenberg S.*: 16. századi tudósítások Antwerpenről. AIIC VII. (1964) 327–328. [Erdélyi utazók A.-ben.]
- Capesius B.*: Új tanulmányok Heltai Gáspárról. FVL 8/2. (1965) 96–97.
- Jakó S.*: A nagyszebeni nyomda és helye a 16. századi román nyomdászat történetében. AIIC VII. (1964) 97–115.
- Bitay I.*: Macedonai Nagy Sándor alakja hazánk kultúrájában a 16–17. században. SUBBH 1965. 1. sz. 19–32.
- Beldiceanu N.*: Hogyan foglalta el II. Bajazid Chilia és Cetatea Alba (Akkermann) kereskedővárosokat. SoF XXIII. (1964) 36–90.
- Beldiceanu–Steinherr I., Beldiceanu N.*: Egy I. Szelim idejéből való akta néhány havasalföldi, bulgáriai és dobudzsai dunai vámkikötőről. SoF XXIII. (1964) 91–115.
- Demény L.*: Egy Coresi előtti szláv–román nyomtatvány. S 1965. 5. sz. 1001–1038. [A nagyszebeni tetravangelium, 1546.]
- Demény L.*: Az első román nyomtatott szöveg. RRH 1965. 3. sz. 385–412. [1546]
- Bálan C., Cernovodanu P.*: Kiadatlan óegyházi szláv nyelvű román dokumentumok Havasalföldről a 16–17. századból. RS XV. (1965) 333–355.
- Holban M.*: Reicherstorffer chorográfiáiról. S 1965. 1. sz. 147–170. [1550]
- Külpolitikai iratok, 1552–1561.* Publikálja: Th. Holban. S 1965. 3. sz. 667–674.
- Prodan D., Goldenberg S.*: A nagybányai bánya és pénzverde 1553. és 1556. évi leltárai. AIIC VII. (1964) 117–145.
- Mihail P.*: A Velencében nyomtatott szláv zsolnárt elterjedése a román fejedelemségekben. RESE II. (1964 1–2.) 255–258. [1561]
- Iánja E.*: Kiadatlan anyagok Ion Vodă első lengyel Interregnumáról és politikájáról, 1572–1574. RS XV. (1965) 287–310.
- Hemmerding I.*: Mihnea Turcitul fejedelem egy kiadatlan adománylevelle. S 1965. 4. sz. 913–916. [1577]
- Grigoras N.*: A moldvai lakosság munkakötelezettsége az állammal és a törökkel szemben, 17–18. század. S 1965. 4. sz. 895–912.
- Cronț Gh.*: Bizánci jogi befolyás a román feudális társadalomban. Bizánci források a román feudális jogban. RESE 1964. 3–4. sz. 359–383. [17–19. sz.]
- Neamtu A.*: Újabb dokumentumok az erdélyi bányászok harcáról a 17. században. SUBBH 1965. 1. sz. 33–46.
- Giurescu D.*: Kiprovaci (Havasalföld) ötvösmesterek a 17. században. RESE 1964. 3–4. sz. 467–510.
- Chihăia P.*: Elias Mihály mint a román vajdák szobrásza. FVL 8/2. (1965) 62–65.
- Dima–Dragan C.*: Kulturális kapcsolatok Brankovics György szerb krónikáiról és Constantin Cantacuzino stolnik között. RESE 1964. 3–4. sz. 553–560.
- Cronț Gh.*: A havasalföldi fejedelmi akadémia a 18. században. S 1965. 4. sz. 833–848.
- Surdu B.*: Adalékok a manufaktúrák létrejöttének problémájához Erdélyben a 18. században. AIIC VII. (1964) 147–237.
- Iscu G.*: A parasztok szökése — mint a kizsákmányolás elleni fő harc eszköze a 18. században Romániában. S 1965. 1. sz. 125–146.
- Bologa V.*: Az orvosok és az egészségügyi ellátás az erdélyi szászoknál a 18. században és a 19. század elején. FVL 7/2. (1964.) 47–68.
- Georgescu V. Al.*: Néhány adalék a bizánci jog Havasalföld és Moldva által történt elfogadásának tanulmányozásáról, 1711–1821. S 1965. 1. sz. 49–73.
- Prodan D.*: Inochentia Micu Klein harca az erdélyi románok politikai felemeléséért. RRH 1965. 3. sz. 477–496.
- Constantiniu FL.*: A fanarióták agrárpolitikájának néhány vonása. RRH 1965. 4. sz. 667–680.
- Raduțu A.*: Egy irat a fogarasi kereskedőkről, 1747. SUBBH 1965. 1. sz. 47–50.
- Constantinescu I.*: Adalékok az agrárviszonyokhoz a feudáliszmus bomlásának időszakában. A protimisels jogán alapuló bérbeadás Havasalföldön. S 1965. 5. sz. 1039–1056.
- Karaman I.*: A Horvát Királyi Tanács kereskedelmigazdasági tevékenysége, 1767–1779. HZb XVII. (1964) 183–212.
- Mihordea V.*: G. Al. Ghica fejedelem tárgyalásai a lengyel szövetségeseikkel 1769-ben. RRH 1965. 4. sz. 681–689.
- Gavrilović St.*: Adalékok a parasztok zendüléseire Horvát-Szláviában, 1778–1848. HZb XVII. (1964) 115–181.
- Edroiu N.*: A Horea-felkelés 180. évfordulója. SUBBH 1965. 2. sz. 125–126. [Úlcs Koložsváron]
- Demény L.*: A marosvásárhelyi állami levéltár kiállítása a Horia-felkelésről. S 1965. 3. sz. 701–702.
- Csetri E.*: Kékes község 1785. és 1820. évi urbáriális összeírásai. AIIC VII. (1964) 239–266.
- Bozac I.*: Spallanzani utazása Erdélyben. RRH 1965. 1. sz. 95–104. [1786]
- Ionescu D. G.*: Bolgár telepek Buzăuban és környékén 1792 és 1838 között. RS XV. (1965) 137–153.
- Prokopovitch E.*: Egy bukovinai szabadcsapat 1797-ben. SoF XXIII. (1964) 330–341.
- Wolf J.*: A bányászati tanítók progresszív törekvései a 19. században. FVL 7/2. (1964) 69–88.
- Broszat M.*: A kultúrnemzetűl a népcsoportig. (A zsidók nemzeti helyzete Bukovinában a 19. és 20. században.) HZ 200/3. (1965. jún.) 572–605.
- Columbeanu S.*: A moldvai és havasalföldi feudális nagybirtokos gazdálkodás a 19. század elején, 1800–1830. S 1965. 2. sz. 323–351.
- Virtosu E.*: Bonaparte Napóleon és a moldvaiak törekvései 1807-ben. S 1965. 2. sz. 403–420.
- Müller A. F.*: Abdullah Ramiz pasa száműzetésben. RESE 1964. 3–4. sz. 423–432. [1807–1813]
- Vianu Al.*: Moldva veszteségei a Portának 1812–1816-ban adott szolgáltatások révén Oroszországgal iasi közulátásának adatai alapján. RS XV. (1965) 323–332.
- Vianu Al.*: Az adali felkelés, a szerb felkelés és az 1815-ben Havasalföldön Iordache Olimpiotul által szervezett akció kapcsolata. RS XV. (1965) 117–123.
- Camariano N.*: Iordache (György) Olympios tevékenysége a román fejedelemségekben az 1821. évi forradalom előtt. RESE 1964. 3–4. sz. 433–446.
- Neacsu I. I.*: A román pandúrok első ütközete a törökkel Dragasaninál, 1821. máj. 29. S 1965. 5. sz. 1091–1096.
- Velichi G. N.*: Kivándorlás a Dunától északra és délre 1828–1834 idején. RS XV. (1965) 67–116.
- Virtosu E.*: I. Táutul (a moldvai trón jelöltje 1820-ben) politikai eszméi. RRH 1965. 2. sz. 261–286.
- Corfus I.*: A feudális földbirtok-tartalek fejlődése Havasalföldön a Szervezeti Szabályzat idején 1848-ig. S 1965. 4. sz. 807–832.
- Papacostea-Danielopolu C.*: J. Rotas — Adamantios Coray barátja és kiadója — levelezése. RESE 1964. 3–4. sz. 565–577. [1833–1834]
- Göllner C.*: Világészeti kérdések St. L. Roth írásában. FVL 7/2. (1964) 89–130. [1796–1849]
- Subotić St.*: Egyházi vita a fehértemplomi szerbek és románok között. Adalék a szerb–román kapcsolatok történetéhez a Bánátságban. ZDN 36. (1963) 88–103. [1840–60-as évek]
- Cristea Dh.*: A roville-i mezőgazdasági iskola tapasztalatai Romániában. RRH 1965. 4. sz. 823–839. [1840–60-as évek]
- Platon Gh.*: Dokumentumok az 1841–1843. évi brailai forradalmi mozgalmak visszhangjáról Moldvában. RS XV. (1965) 311–322.
- Bodea C.*: A román nemzeti egység problémája, 1845–1848. RRH 1965. 3. sz. 497–521.
- Stan A.*: A nemzeti gárdák az 1848-as havasalföldi forradalomban. S 1965. 4. sz. 879–894.
- Netea V.*: Az erdélyi román polgári demokráciák és forradalmi demokráciák állásfoglalása 1848-ban. Az április 18–30-i nagygyűlés összehívása és megszervezése. S 1965. 3. sz. 591–618.
- Vajda L.*: Az osztrák tőke behatolása az erdélyi bányászati iparba 1848–1867 között. SUBBH 1965. 2. sz. 63–78.
- Teodor P.*: Az 1848-as forradalom ideológiája és Samuil Micu történeti munkája. SUBBH 1965. 2. sz. 57–62.
- Ionescu M.*: Epizódok 1848–1849-ből. Feljegyzések Dincă Bălsanról. S 1965. 5. sz. 1075–1089.
- Rețegan S.*: Espatriatul — a népek barátságért küzdő lap. AIIC VII. (1964) 329–339. [Brassó, 1849]

- Göllner C.: A nagyszabeni munkásmozgalom történetéhez, 1849–1918. FVL 8/2. (1965) 21–58.
- Stănescu Eu.: Egy disszertáció 1856-ból Mihai Viteazulról. S 1965. 1. sz. 117–124.
- Ojetea A.: Az ozbörne-i egyezmény, 1857. aug. 9. RRH III/4. (1964) 677–696.
- Florescu G. G.: Harc a modern délkelet-európai országok kialakításáért. A román–török kapcsolatokról. RESE II. (1964.) 187–214.
- Berindei D.: A havasalföldi parasztság és az 1859. jan. 22–24-i események. S 1965. 4. sz. 871–878.
- Constantinescu-Iași P., Bányai L.: A néptömegek szerepe a román nemzeti állam létrehozásában. RRH 1965. 3. sz. 577–596.
- Maciu V.: Gh. Costaforu részvétele az egyesülésért vívott harcban. S 1965. 1. sz. 89–116.
- Nelea V.: A „Kultúrliiga” előzményei és harca a nemzeti egységért. RRH 1965. 3. sz. 547–570.
- Maciu V.: Hogyan szerezte meg Románia függetlenségét. RRH 1965. 3. sz. 523–545.
- Fotino G.: Egy „barátsági, kereskedelmi és hajózási” szerződéstervezet az Egyesült Fejedelemségek és az Észak-amerikai Egyesült Államok között 1859-ben. RRH III/4. (1964) 697–726.
- Vesa V.: Harc Itália egységéért és az erdélyi román sajtó, 1859–1860. SUBBH 1965. 1. sz. 51–61.
- Raffaella C.: Az olasz–román barátság az egység és függetlenség ügyében a risorgimento idején. RRH III/4. (1964) 655–676.
- Patachi L.: Egy román részvétele az amerikai polgárháborúban, 1861–1865: Gheorghe Pomuț. RRH 1965. 1. sz. 25–40.
- Giurescu C. C.: Fegyverszállítás a szerbek részére Cuza herceg idején, 1862. RS XV. (1965) 33–65.
- Szorozsuk V. P.: A lengyel emigráció Romániában és az 1863. évi felkelés. (Az oroszországi diplomaták jelentéseinek anyagából.) UZISZ XXIX. (1965) 77–89.
- Florescu G. G.: A diplomáciai iradók Bukarestben és Belgrádban 1863–1866-ban. Adalékok a román–szerb politikai kapcsolatok történetének tanulmányozásához. RS XV. (1965) 125–136.
- Botezan J., Roșca-Rosen M.: Agrárreform javaslatok a romániai parlamenti viták során 1864 tavaszán (a május 2-i államesély előtt). SUBBH 1965. 2. sz. 79–99.
- Suciu I. D.: Az USA polgárháború visszhangja Romániában. RRH 1965. 4. sz. 739–763.
- Hurezeanu D., Felea I.: Az I. Internacionálé a romániai munkássajtó hasábjain. RRH III/4. (1964) 637–654.
- Hurezeanu D., Velich C. N.: Új adatok az I. Internacionálé eszméinek behatolása Romániába és a romániai bolgár emigránsok sorába. RS XV. (1965) 15–32.
- Cristea Gh.: Adalékok az oktatás történetéhez. A Balta-Verde-i (Craiova) mezőgazdasági iskola, 1867–1872. Ionescu de la Brad szerepe az iskola megteremtésében. S 1965. 2. sz. 293–322.
- Cincea P.: A C. A. Rosetti vezette liberális-radikális ellenzék, 1878–1885. S 1965. 2. sz. 363–382.
- Žečev N., Bogdan P., Hădeu I. és a bolgár tudósok kapcsolatai a 19. század végén. ÉB I. (1964) 139–145.
- Kovács I., Mirel M.: A curialisták feudális szolgáltatásainak beszüntetése az 1896. évi agrártörvénnyel. SUBBH 1965. 1. sz. 63–78.
- Hurezeanu D.: A Román Szociáldemokrata Munkáspárt tevékenységének egy fontos szakasza: a falusi szocialista klubok és a parasztság harca a 19. század végén, 1898–1899. S 1965. 1. sz. 27–48.
- Cicăld I.: A román nyelvű munkássajtó Erdélyben, 1900–1914. AIIC VII. (1964) 267–294.
- Marian M.: A dohányjövődek dolgozóinak sztrájkja 1906. augusztusban. S 1965. 1. sz. 75–87.
- Deac A., Matei Gh.: A romániai 1907. évi parasztfelkelés és a nemzetközi munkásmozgalom. RRH III/4. (1964) 727–746.
- Constantinescu M.: Egy ismeretlen dokumentum (1907. aug. 5–9.) az erdélyi románok nemzeti felszabadulási harcáról. RRH 1965. 3. sz. 571–576.
- Campus E.: A harc a román nemzeti egység megvalósításáért, 1914–1918. RRH 1965. 4. sz. 765–790.
- Constantinescu M.: V. I. Lenin üzenete Ausztria–Magyarországi munkásaihoz és népeihez, 1918. nov. 3. RRH 1965. 2. sz. 287–303.
- Enea C.: A hunedoarai körzet munkásainak harcából, 1919–1920. SUBBH 1965. 1. sz. 79–109.
- Spector Sh. D.: Románia és a párizsi békekonferencia. Ion I. C. Brătianu diplomáciájának kutatása. RRH 1965. 1. sz. 119–130.
- Liveanu V.: Az 1920. októberi általános sztrájk. LC 1965. 11. sz. 37–48.
- Azienciu V. Gh.: A monopóliumok Románia iparában. RRH 1965. 1. sz. 55–79.
- Simion A.: A romániai bányamunkásoknak a kapitalista kizsákmányolás ellen folytatott sztrájkharcaiból, 1924–1929. S 1965. 4. sz. 849–870.
- Ganev G.: A Román KP harca a fasizmus offenzívája ellen Romániában és egy antifasiszta népfőnt létrehozásáért, 1933–1940. ÉB 1965. 2–3. sz. 59–82.
- Georgescu T.: Az értelmiség hozzájárulása az antifasiszta harchoz Romániában, 1933–1944. RRH 1965. 4. sz. 791–814.
- Ionijă Gh. I.: A romániai demokratikus erők sikerei az 1938–1937-es községi és megyei választásokon. S 1965. 4. sz. 785–806. S 1965. 4. sz. 785–806.
- Rusenescu M.: A tömegek harca a néphatalom megteremtéséért. S 1965. 2. sz. 257–276. [A 20. évford.]
- Lebequev N. I.: Románia „történeti” pártjai az 1941–1944. évi szovjet-ellenes háborúk időszakában. VI 1965. 12. sz. 63–78.
- Dumitrașcu Gh.: A Titan–Nădrag–Călan Társaság munkásainak életviszonyai és harcai 1943–1944-ben. SUBBH 1965. 2. sz. 101–113.
- Cheresteșu V., Rătiu L., Gall I.: A Román Kommunista Párt — az 1944. aug. 23-i fegyveres felkelés kezdeményezője, szervezője és vezetője. AIIC VII. (1964) 7–20.
- Ciachiu N.: Az 1944. aug. 23-i katonai felkelés jelentőségéről. RS XV. (1965) 5–14.
- Nicolae C.: A román hadsereg harca a haza fasizta uralom alóli felszabadításáért, 1944. aug. 23. — 1944. okt. 25. S 1965. 3. sz. 507–528.
- Tuțu D.: Románia katonai és gazdasági hozzájárulása az antihitlerista háborúhoz. S 1965. 3. sz. 529–546.
- Petri A.: A román hadsereg részvétele a Magyarország területén kibontakozott katonai akciókban. S 1965. 3. sz. 547–564.
- Petre I. C.: A román csapatok hadműveletei Csehszlovákia területén, 1944. dec. 18.—1945. máj. 12. S 1965. 3. sz. 565–589.
- M. H.: Hazánk fasizta iga alóli felszabadításának húsz éve. FVL 7/2 (1964) 5–16.
- Udrea Tr.: A Román Kommunista Párt tevékenysége a falvakban a népi demokratikus rendszer hatalomra jutásakor, 1945. jan.-márc. S 1965. 2. sz. 277–292.
- Tuțu Gh.: Az RKP országos konferenciája a romániai munkásszövetség teljes egységének megvalósításáért folyó harc jelentős állomásai. S 1965. 5. sz. 987–999. [1945. okt. 16–21.]
- Matichescu O.: Az „Apărății patrioțice” tevékenysége a Román Kommunista Párt vezetése alatt 1945. máj. 9.—1948. jan. S 1965. 2. sz. 383–402.
- Matei M.: Az Egyetemi Demokratikus Front megalapítása és szerepe, 1946–1947. S 1965. 5. sz. 1057–1074.
- Szabó C.: A fő termelészközök államosítása forradalmi aktusának megvalósítása Kolozsvár körzetében. AIIC VII. (1964) 295–315. [1946–1947]
- Tóth M.: A Román KP javaslatai az ország gazdasági és pénzügyi helyzetének megjavítására és a munkásellenőrzés módjai Romániában 1947-ben. SUBBH 1965. 1. sz. 111–135.
- Popescu-Puțuri I.: A szocialista Románia. RRH 1965. 3. sz. 597–612.

Skandináv országok

- Pohlebbin V. V.: A történettudomány állapota Dániában. VI 1965. 2. sz. 173–181.
- Nyckraszov G. A.: A Szovjetunió történetének kérdései és az orosz–skandináv kapcsolatok a skandinávisták leningrádi konferenciáján. ISzSzSzR 1965. 6. sz. 220–222.
- Kan A. Sz.: Az újkori történet tanulmányozása a skandináv országokban a 18. században és a 19. század elején. VI 1965. 8. sz. 94–107.
- Pirogov G. N.: „Historisk Tidsskrift”, Oslo. VI 1965. 1. sz. 186–188. [Szemle]

- Gurevics A. Ja.*: A dán burgok és a vikingek hadjáratai. VI 1966. 1. sz. 215–218.
- Kumlien K.*: A bányászat, a polgár és paraszt a közép-kori Svédországban. SW 1965. 3. sz. 330–346.
- Svanidze A. A.*: Svédország városi rendjének történetéből, 13. század. SzV 28. (1965) 80–94.
- Piekarczyk St.*: A társadalom, az állam és a jog a közép-kori Svédországban. Magnus Ericsson jogkönyvének margójára. CAPH 1964. 2. sz. 189–212.
- Svanidze A. A.*: A svéd bondok gazdasági tevékenységének sajátosságai és piaci kapcsolataik a 14–15. században. SzV 27. (1965) 86–113.
- Roberts M.*: XI. Károly. H 169. (1965. jún.) 160–192. [1656–1697]
- Buckhaus H.*: A svéd és német „nemzet”. A. Lindberg egy kötelezvénye 1662-ből. ZfO 1965. 2. sz. 243–249.
- Scott Fr. D.*: Svédország konstruktív módon ellenzi a kivándorlást. JMH XXXVII/3. sz. (1965. szept.) 317–335. [19. sz. 2. f. Amerikában.]
- Loock H.-D.*: Norvégia jelenkori története. VfZg 1965. 1. sz. 83–111.
- Aleksandrowicz J.*: A skandináv államok az európai és a világpolitikában. ND 1965. 9. sz. 84–92.
- Lawniczak R.*: Gazdasági kapcsolatok a balti szocialista államok és a skandináv államok között. SM 1965. 7–8. sz. 106–117.

Spanyolország, Portugália

- Mescerjakov M. T.*: A spanyol téma a szovjet történe-szek műveiben. VAN 1965. 5. sz. 129–134.
- Bad'ura B.*: Latin-Amerika történetének tanulmányozása Spanyolországban. A kutatások előfeltételeiről és fejlődéséről. ČCH 1965. 4. sz. 578–594.
- Jara A.*: Erőbányászat és spanyol–amerikai történelem. RSI 1965. 1. sz. 5–26.
- Bosch-Gimpera P.*: Róma és az ibérek. CHM IX/1. (1965) 114–125.
- Broughton T. R. S.*: Városi intézmények római Spanyolországban. CHM IX/1. (1965) 126–142.
- Ashur E.*: Az árak és bérek a muzulmán Spanyolországban a 10–11. században. Ann 1965. 4. sz. 664–679.
- Fernandez J. G.*: A nyílt és zárt rétek a régi Kasztíliában. Ann 1965. 4. sz. 692–718.
- Karassz M. B.*: A toledói Moszarabok a 12–13. században és a Kelet és Nyugat közötti kulturális kapcsolatok tanulmányozása. KSzINA 86. (1965) 196–202.
- Dufurue Ch. E.*: Az árak és az életnívó a katalán és maghrebi országokban a 13. század végén és a 14. század elején. MA 1965. 3–4. sz. 475–520.
- Kamen H.*: Az elkobzások mint a spanyol inkvizíció gazdasági alapja. ECHR XVIII/3. (1965. dec.) 511–525.
- Lapeyre H.*: A spanyol birodalom és a brit történe-szek. RH 89/CCXXIII. (1965) 313–322.
- Dumitrescu D. A.*: Adalékok egy spanyol Turcica bibliográfiához, 16–17. sz. RESE II. (1964. 1–2.) 229–238.
- Bregel L. D.*: Az indiai faluközösség Goában. (A 16–17. századi portugál források adatai alapján.) NAA 1965. 1. sz. 76–86.
- Castillo A.*: A gazdaság és lakosság a 16. század második felében. Ann 1965. 4. sz. 719–733. [Kasztíliában]
- Moret M.*: A kereskedőtársadalom Sevilében a 17. század elején. RHES 1964. 2. sz. 170–219; 4. sz. 546–590.
- Francis A. D.*: Portugália és a nagy szövetség. BIHR XXXVIII/97. (1965. máj.) 71–93.
- Kamen H.*: Melchor de Macanaz és a Bourbon hatalom meggyökeresedése Spanyolországban. EHR CCCXIV/317. (1965. okt.) 699–716.
- Szamojlov A. M.*: „A háború Jenkins füléért”. VI 1965. 5. sz. 211–212. [Spanyol–angol háború, 1739]
- Alperovics M. Sz.*: A francia forradalom és a spanyolok amerikai gyarmatai. NNI 1965. 1. sz. 26–40.
- Lojek J.*: Lengyel diplomáciai misszió Spanyolországban 1790–1794-ben. KH 1965. 2. sz. 325–345.
- Mallet du Pan* levelezése a lisaboni udvarral. AHRF XXXVIII/182. (1965. okt.–dec.) 468–484. [1794–1795]

- Désert G.*: A katona-helyettes-állítas Calvadosban a császárság idején és a censzusos monarchiák. RHES 1965. 1. sz. 66–85.
- D'Alcochete N. D.*: A fehér terror Lisabonban, 1808–1810. J. Ratton és a „Setembrizada”. AHRF XXXVII/181. (1965. júl.–szept.) 299–331.
- Bethell L. M.*: Britannia, Portugália és a braziliai rabszolgakereskedelem megszüntetése. Az 1839. évi Palmerston-törvény eredete. EHR CCCIV/317. (1965. okt.) 761–784.
- Sztyegur Sz. A.*: A francia kormány politikája az 1936–1939. években a spanyol kérdésben. VI 1965. 1. sz. 45–54.
- Toruhczy R.*: A lengyel önkéntesek személyi összetétele a spanyol köztársaságban az 1936–1938. években. ZPW 1965. 1. sz. 183–187.
- McGahey M.*: A helyzet Spanyolországban. LM 1965. 4. sz. 177–181.
- Beljarszkij A.*: A monopoltőke Portugáliában. MEMO 1965. 3. sz. 72–81.

Svájc

- Deutsch K. W., Weilenmann H.*: A svájci város-kanton politikai találmány. CSSH VII/4. (1965. júl.) 393–408.
- Koberdova I.*: Adalékok az 1850-ben Svájcba irányuló „új lengyel emigráció” történetéhez. PH 1965. 2. sz. 296–305.
- Neubach H.*: A rapperswili lengyel múzeum. Adalék a svájci lengyel emigrációhoz ZfO 1964. 4. sz. 721–728.
- Vuilleumier M.*: Svájc a 19. század közepén, ahogy azt a francia diplomácia látta, II. RHD 79. (1965. jan.–márc.) 36–81.
- Vuilleumier M.*: Az I. Internationale Svájcban. NRS 1965. III–IV. 395–401.

Szovjetunió

- Neubauer T.*: Pjotr Ivanovič Köppen, 1793–1864. (Halálának 100. évfordulójára.) JGO 1965. 2. sz. 174–182.
- V. O. Kijucevszkij* mondásai és aforizmái. Közli: M. P. Leontyev. VI 1965. 7. sz. 208–214.
- Rubinsztajn N. L.*: Ivan Jegorovics Zabelin történeti fel-fogása és tudományos tevékenysége, 1820–1908. ISzSzSzR 1. sz. 54–74.
- Dmitrijev Sz. Sz.*: N. L. Rubinsztajn cikke I. J. Zabelinről. ISzSzSzR 1965. 1. sz. 51–54. [1820–1908.]
- Vdovin I. Sz.*: V. G. Bogoraz — az északkelet-szibériai népek nyelveinek és kultúrájának kutatója. (Születésének 100. évfordulójára.) SzE 1965. 3. sz. 70–78.
- Altman V. V.*: V. P. Volgin akadémikus emlékezete. VI 1965. 8. sz. 181–182. [Halálának 3. évford.]
- Altman V. V.*: V. P. Volgin akadémikus emlékezete. NNI 1965. 5. sz. 193–194.
- In memoriam I. S. Batirov, ISzSzSzR 1965. 6. sz. 233. [1908–1965., a Turkmen Akadémia elnöke.]
- In memoriam J. A. Belajev. NAA 1965. 1. sz. 261–262. [Műveinek jegyzéke: 262–265.]
- In memoriam A. K. Celovalnyikova. UZISz XXIX. (1965) 210.
- In memoriam R. K. Csalenko. UIZs 1965. 6. sz. 155.
- In memoriam J. N. Dragunova. NAA 1965. 1. sz. 266–267. [Sinológus]
- In memoriam A. V. sz. Fagyeev. ISzSzSzR 1965. 6. sz. 229–230. [1908–1965. Műveinek jegyzéke, uo. 230–232.]
- In memoriam A. Vsz. Fagyeev. NNI 1965. 6. sz. 181.
- In memoriam B. Szt. Iszajenko. NAA 1965. 5. sz. 252–253. [Sinológus, 1914–1965.]
- In memoriam Mamed Szalmanovics Iszkenđerov. VIK 1965. 7. sz. 158. [Azerbajdzsán történész.]
- In memoriam I. Sz. Knyizsnyik-Vetrov. VI 1965. 5. sz. 217. [1878–1965.]
- In memoriam Szolomon Jakovlevics Lurje, 1891–1964. VDI 1965. 1. sz. 227–230. [Műveinek jegyzéke: uo. 231–336.]
- In memoriam L. A. Mervart. NAA 1965. 6. sz. 246–247. [Délkelet-Ázsia kutató, 1888–1965]

- In memoriam Vlagyimir Vasziljevics Makszakov. ISzSzsZr 1965. 1. sz. 233–237.
- In memoriam A. N. Naszonov. VI 1965. 12. sz. 208. [1898–1965]
- Kucskin V. A.: In memoriam A. N. Naszonov. ISzSzsZr 1965. 6. sz. 225–226. [Műveinek jegyzéke, uo. 227–228.]
- In memoriam I. I. Potyehin. NAA 1965. 1. sz. 259–260. [Afrikanista, 1903–1964.]
- In memoriam Viktor Moricevics Stejn. NAA 1965. 2. sz. 211–212. [Keleti gazdaságtörténész, 1890–1964.]
- In memoriam G. P. Szerdjucsenko. NAA 1965. 5. sz. 251–252. [Orientalista 1904–1965.]
- In memoriam Pjotr Jelemanovics Szakcskov, 1892–1964. NAA 1965. 2. sz. 213. [Sinológus]
- In memoriam I. I. Szmironov. ISzSzsZr 1965. 4. sz. 227–228. [1909–1965. Műveinek jegyzéke: uo. 228–230.]
- In memoriam I. I. Szmironov. VI 1965. 12. sz. 209.
- In memoriam V. V. Sztruve. VAN 1965. 12. sz. 118.
- In memoriam V. V. Sztruve. NAA 1965. 6. sz. 241–242. [1888–1965.]
- In memoriam V. V. Sztruve. VI 1965. 11. sz. 218.
- In memoriam M. N. Tyihomirov. VAN 1965. 10. sz. 135.
- In memoriam M. N. Tyihomirov. VI 1965. 11. sz. 216–217. [1893–1965.]
- In memoriam M. N. Tyihomirov. ISzSzsZr 1965. 217–222. [Műveinek jegyzéke: uo. 222–232.]
- Zimin A.: In memoriam M. N. Tyihomirov. IZ 78. (1965) 272–276.
- Buganov V. I.: Mihail Nyikolajevics Tyihomirov. IZ 76. (1965) 292–307.
- Alekszandrov V. A.: M. N. Tyihomirov akadémikus emlékezete. SzE 1965. 6. sz. 138–141.
- In memoriam M. Tyihomirov akadémikus, 1893–1965. IP 1965. 6. sz. 137–138.
- In memoriam M. M. Tkacszenko. UIZs 1965. 12. sz. 145. [1892–1965.]
- In memoriam Prof. A. O. Vvegyenszkij. UIZs 1965. 11. sz. 159. [1890–1965.]
- In memoriam A. Z. Zuszmanovics. NAA 1965. 6. sz. 243–245. [Afrikanista, 1902–1965.]
- A. P. Barannyikov akadémikus 75. születésnapjára. VAN 1965. 10. sz. 133–134. [indológus]
- Pajszadze G. D.: N. A. Berzenisvili. A grúz történész alkotó útja. VI 1965. 8. sz. 179–180. [Szül. 70. évford.]
- L. G. Beszkrovnyj 60 éves. ISzSzsZr 1965. 5. sz. 216.
- Selov D. B.: V. D. Blavatszkij. (A szovjet történész alkotó útja.) VI 1965. 2. sz. 168–170.
- Rindzjunszkij P. G.: L. V. Cserepnin. (A szovjet tudós alkotó útja.) VI 1965. 5. sz. 179–180. (60. születésnapja alk.)
- Lev Vladimirovics Cserepnin 60. születésnapjára. ISzSzsZr 1965. 2. sz. 237.
- Je. D. Csermenszkij 60 éves. ISzSzsZr 1965. 4. sz. 226.
- Kazanyin M. I.: Pjotr Antonovics Grinyevics, 1899–1937. NAA 1965. 3. sz. 234–235. [Sinológus.]
- Gukovszkij A. I.: Hogyan lettem történész. ISzSzsZr 1965. 6. sz. 76–99.
- V. M. Hvosztov akadémikus ünneplése. AAN 1965. 9. sz. 122–123. (60. születésnapján.)
- V. M. Hvosztov akadémikus 60. születésnapjára. VI 1965. 8. sz. 131–132.
- V. M. Hvosztov akadémikus jubileuma. ISzSzsZr 1965. 4. sz. 225–226.
- Vlagyimir Mihajlovics Hvosztov akadémikus. (60. születésnapjára.) NNI 1965. 4. sz. 170–172.
- V. M. Hvosztov akadémikus. 60. születésnapjára. PIS 1965. 5. sz. 21–23.
- Nyikiforov V. N.: A. A. Ivanov (Ivin). Születésének 80. évfordulójára. NAA 1965. 4. sz. 231–235.
- Kolesznyik M. K.: Sz. M. Korolevskij professzor 60 éves. UIZs 1965. 1. sz. 155–156.
- Pobelszkij Ja. A.: A. P. Kovalevskij. (70. születésnapjára.) NAA 1965. 1. sz. 246–248. [Arabista.]
- Rasba N. Sz., Csernyikov I. F.: A. P. Kovalevskij (Születésének 70., pedagógiai működésének 40. évfordulójára.) UIZs 1965. 1. sz. 126–128. [Műveinek jegyzéke: uo. 128–132.]
- Szokolov Je.: G. G. Kuranov 60. születésnapjára. NNI 1965. 1. sz. 179.
- V. I. Lebegyev (professzor 70 éves.) VI 1965. 3. sz. 161–162.
- Sztruve V. Szarkova K., Lungyin A.: Nyina Viktorovna Pigulevszkaja. KSZINA 86. (1965.) 5–9. Műveinek jegyzéke. Uo. 10–15. 70. születésnapjára.
- B. F. Poranyev 60. születésnapjára. NNI 1965. 2. sz. 191–192.
- Kruzsov V. Sz., Kalasznyikov Ju. Sz., Svidkovszkij O. A.: A. A. Sziporov. (A szovjet tudós alkotó útja.) VI 1965. 5. sz. 165–167.
- Levickij Ja. A.: Sz. D. Szakcskin akadémikus. 75. születésnapjára és pedagógiai működésének 50. évfordulójára. NNI 1965. 6. sz. 173–174.
- Volodarszkij V. M.: M. M. Szmirin tudományos és pedagógiai tevékenysége. SzV 28. (1965) 3–11. [Műveinek jegyzéke, uo. 12–17.]
- O. L. Vajnsztejn professzor 70. születésnapjára. SzV 27. (1965) 259.
- Djakin V. Sz.: O. L. Vajnsztejn 70. születésnapjára. NNI 1965. 1. sz. 178.
- Koszacsik V. V.: N. N. Voronyin. A szovjet tudós alkotó útja. VI 1965. 11. sz. 175–178. (Lenin-díjas.)
- Szemionova L. N., Szobolev G. I., Camutali A. N.: S. N. Valk. IZ 76. (1965) 308–316. (50 éves tud. tev.)
- Mogilevskij Sz. A., Jakovlev N. N.: L. I. Zubok. A szovjet tudós alkotó útja. VI 1965. 1. sz. 162–164. (70. születésnap.)
- Jerofejev N. A., Jefimov A. V.: L. I. Zubok 70. születésnapjára. NNI 1965. 1. sz. 177–178.
- Dunajevszkij V. A., Nyepokojev V. I.: V. I. Lenin és a történettudomány. (Össz-szövetségi tudományos konferencia Kijevben.) VAN 1965. 9. sz. 97–101.
- Frolkin N. M.: Lenin és a történettudomány. NNI 1965. 5. sz. 188. (Tudományos ülésszak Kijevben, 1965. jún. 15–18.)
- Szarbej V. G.: Össz-szövetségi tudományos ülésszak „V. I. Lenin és a történettudomány” problémájáról. ISzSzsZr 1965. 6. sz. 210–214.
- Hrisztov Hrv.: Nemzetközi tudományos konferencia Moszkvában. IP 1965. 1. sz. 118–120. (Az I. Internacionálé 100. évf., 1964. okt. 1–6.)
- A történészek tudományos konferenciája. VAN 1965. 5. sz. 32–38. (Ápr. 14–16., a győzelem 20. évfordulóján.)
- Grek A. P.: A Nagy Győzelem 20. évfordulóján. VIK 1965. 6. sz. 150–153. (Tud. konferencia Moszkvában, ápr. 14–16.)
- A Nagy Győzelem 20. évfordulójára. VIK 1965. 5. sz. 147–152. (Tud. konferenciák a párttörténet-szolgáltatásokban.)
- Hass G.: Tudományos konferencia a Hitler-Németország feletti győzelem 20. évfordulóján Moszkvában. ZG 1965. 6. sz. 1017–1023. (1965. ápr. 14–16.)
- S. T.: Tudományos konferencia Moszkvában a hitleri Németország feletti győzelem 20. évfordulóján. DAP 1965. 7. sz. 847–850. (1965. ápr. 14–16.)
- Erdmann K. D.: „A második világháború története” kongresszus Moszkvában. GWU 1965. 6. sz. 370–373. (Ápr. 13–16.)
- Bozsinov V.: Tudományos konferencia Moszkvában a fasiszta Németország feletti győzelem 20. évfordulóján. IP 1965. 4. sz. 140–143. (1965. ápr. 14–16.)
- Kiparenko G. M., B. G.: Tudományos konferenciák Magyarország fasiszta iga alóli felszabadulásának 20. évfordulóján. UIZs 1965. 6. sz. 144–145. (Lvov, Ungvár)
- Lugova O. I., Sevcenko L. S.: Tudományos ülésszak Ungváron. UIZs 1965. 10. sz. 155. (Az ukrán földek egyesítése 20. évford.)
- Sulga I. G.: Az ungvári egyetem 20. évfordulóján tartott jubileumi ülésszak. UIZs 1965. 12. sz. 139.
- Mihajlina P. V., Malisko V. M.: Jubileumi tudományos konferencia Csernovichben. UIZs 1965. 11. sz. 154. (1965. szept. 21–25.)
- Volkov A. R.: A VI. ukrán szlavisztikai konferencia. SzS 1965. 2. sz. 108–113. (Csernovicz, 1964. okt. 13–18.)
- Volkov A. R.: A szlavisták VI. ukrán konferenciája. SzE 1965. 4. sz. 171–175.
- Bromlej Ju. V., Nyepokojev V. I.: A SzTA Történeti Osztályának évi közgyűlése. VI 1965. 6. sz. 140–151. (1964. dec. 28–29.)
- R. G.: A történészek 1964. évi munkájának eredményei. A SzTA Történettudományi Osztályának évi közgyűlése. NNI 1965. 2. sz. 182–184.

- Barakov K. N.: A SztA Történettudományi Intézete Tudományos Tanácsának ülése. NNI 1965. 2. sz. 184–186. (1964. dec. 24.)
- Naumov Je. P.: A szlavisztika kérdései a SztA Történeti Osztályának közgyűlésén. SzSz 1965. 2. sz. 105–106. (1964. dec. 28–29.)
- Kim M. P., Pasuto V. T.: A Szovjetunió történezeinek nemzeti bizottságában. VI 1965. 3. sz. 165–166. (1964. nov. 17.)
- K. V.: A leningrádi történészek aktuális feladatai. NNI 1965. 1. sz. 166–168. (Munkamegbeszélés, 1964. okt. 30.)
- Doronszenkov A. I.: A szlávok és a szlávok közötti kapcsolatok problémái. NNI 1965. 2. sz. 188–189. (Tud. konf. Velikije Luki, 1964. okt. 29–30.)
- Nyekraszov G. A.: A Szovjetunió történetének kérdései és az orosz–skandináv kapcsolatok a skandinávisták leningrádi konferenciáján. ISzSzsZr 1965. 6. sz. 220–222.
- Flerov V. Sz.: Tudományos ülésszak „A szocialista forradalom előfeltételei és a szovjet hatalom felállítása Szibériában” témáról. VI 1965. 1. sz. 111–114. (1964. nyarán.)
- Popov I. I.: A szovjetunióbeli kultúrforradalom problémáinak megvitatása. ISzSzsZr 1965. 5. sz. 196–198. (Moszkva, 1965. máj. 31.–jún. 3.)
- Ulascsik N. N.: Szimpozion Kelet-Európa agrártörténetéről. NNI 1965. 4. sz. 167. (Kisinyovban)
- A társadalomtudományok tudósainak feladatai. (A SztA Társadalomtudományi Osztály ülésén.) VAN 1965. 12. sz. 3–10. (Okt. 19.)
- Iljuhina R. M.: A Szovjetunió külpolitikája történetének problémái. (A Tudományos Tanács ülésszaka Moszkvában.) VAN 1965. 6. sz. 123–125. (március 22.)
- Andrejev P. G., Belov M. N., Jakobszon Ju. A.: A munkásosztály történetének problémái. VI 1965. 1. sz. 169–172. (1964. Kosztroma)
- Malin B. I.: Tudományos konferencia a Latin-Amerikai Intézetben. NNI 1965. 4. sz. 167–168. (1965. máj. 19.)
- Resetov A. M.: Tudományos konferenciák a leningrádi állami egyetem keleti fakultásán. SzE 1965. 5. sz. 139–143. (1964. okt. — 1965. jan.)
- Szelimhanov I. R., Narimanov I. G.: Az archeológusok és etnográfusok újabb tanulmányai. Az évi ülés Bakuban. VAN 1965. 7. sz. 95–98. (1964. ápr. 8–14.)
- Beljuzszkij F. B.: Az antropológiai és etnográfiai tudományok VII. nemzetközi kongresszusa. (Moszkva, 1964. aug. 3–10.) NAA 1965. 1. sz. 249–253. A VII. nemzetközi antropológiai és etnográfiai kongresszus munkájának eredményeihez. SzE 1965. 3. sz. 3–11. (Moszkva, 1964. aug. 3–10.)
- Liszevics I. Sz.: Az ifjú orientalisták konferenciája. NAA 1965. 1. sz. 253–255. (Moszkva, 1964. jún. 23–25.)
- Szmirnov N. A.: A VAK (Legfelső Attestációs Bizottság) plénümának néhány eredménye. VI 1965. 6. sz. 152–153. (1965. jan. 16.)
- Moskov Ju. A.: A kibernetika és a történeti kutatás módszerei. ISzSzsZr 1965. 6. sz. 214–220. (Tud. Konf. Moszkvában 1965. máj. 31.–jún. 1.)
- Vradij N. F.: Szeminárium a levéltár-tudományról és a történeti segédtudományokról. UIZs 1965. 12. sz. 140. (Lvov, 1965. szept. 17.)
- Belouzova Z. Sz.: A történelem és a mai nemzetközi kapcsolatok aktuális problémái. NNI 1965. 4. sz. 164–165. (Ülés 1965. márc. 22-én Moszkvában.)
- Szibireva G. A.: A szovjet és olasz történészek konferenciája Moszkvában. VAN 1965. 4. sz. 89–91. (1964. okt. 12–14.)
- Szaskzin Sz. D., Bragina L. M., Komolova N. P.: Szovjet–Olasz történészkonferencia. VI 1965. 4. sz. 173–179.
- Dubinszkaia Je. A.: Szovjet és olasz történészek gyűléscsozós találkozása ISzSzsZr 1965. 1. sz. 210–216.
- K. N.: A szovjet és olasz történészek találkozása a történetírás kérdéseiről. NNI 1965. 1. sz. 171–176. (Moszkva, 1964. okt. 12–14.)
- Matula V.: II. országos tudományos konferencia a csehszlávok–ukrán kapcsolatok történetéről. HC 1965. 2. sz. 305–306. (Eperjes, 1964. dec. 7–9.)
- Förster G. stb.: A német–orosz történészbizottság tudományos konferenciája Németország Hitler-fasizmus alóli felszabadulásáról. ZG. 1965. 6. sz. 1023–1028. (Berlin, május 4–6.)
- Pfaff W.: Az NDK és a Szovjetunió történészbizottságának ülése a hitleri fasizmus alóli felszabadulás 20. évfordulóján. DAP 1965. 7. sz. 850–853.
- Goguel R.: Konferencia a német–szovjet kultúrkapcsolatokról. ZG. 1965. 6. sz. 1032–1035.
- Szaharov A. M.: Tudományos konferencia a német–szovjet kulturális kapcsolatok történetéről. ISzSzsZr 1965. 5. sz. 194–195. (Berlin, ápr. 6.)
- Szinyicina I. Je.: Konferencia a Szovjetunió és Afrika népei közötti történeti kapcsolatokról. NAA 1966. 1. sz. 231–232. (Moszkva, 1965. máj. 19–21.)
- Alekszejev G. M.: A szovjet történeti irodalom 1965-ben. VI 1965. 3. sz. 158–161.
- A Szovjetunióban a középkor történetéről 1963-ban megjelent irodalom szemléje. Összeállította: I. I. Frolova. SzV 28. (1965) 313–327.
- Troickij Sz. M., Horoskevics A. L.: Az 1964-ben a Szovjetunió feudális kori történetéről megjelent irodalom szemléje. ISzSzsZr 1965. 3. sz. 168–190.
- Danyilov L. V.: A marxista irányzat létrejötte a feudalizmus korának szovjet történetírásában. IZ 78. (1965) 62–119.
- Kerov V. L.: Új a szovjet medievisták kutatásaiban. PIS 1965. 1. sz. 16–25.
- Krivoguz I. M., Pricker D. P., Rabinovics M. B., Szeckevics Sz. M.: Az újkor szovjet történetírásának fő irányai. VI 1965. 6. sz. 87–104.
- Manfred A. Z.: Az újkor történet legfontosabb problémái a szovjet tanulmányokban. NNI 1965. 3. sz. 20–34.
- Vlagyimircov I. N.: A szovjet társadalom történetéről szóló irodalom szemléje, 1964. ISzSzsZr 1965. 6. sz. 122–135.
- Szapoznyikova G. N.: A SztA Történettudományi Intézetének népi demokratikus történeti osztályán SzSz 1965. 2. sz. 105–107.
- Stern D.: A berlini Német Tudományos Akadémia és a SztA közötti tudományos kapcsolatok tizenöt éve. VI 1965. 3. sz. 166–169.
- Pigulevszkaja N. V.: A történettudomány problémái és a SztA Leningrádi fiiláléjának történeti szekciójában folyó munka. VI 1965. 8. sz. 133–136.
- Kumanyev V. A.: A kutatómunka fő fejlődési irányai a történettudomány terén Leningrádban. VI 1965. 2. sz. 122–125.
- Petrikejev D. I.: A SztA Történettudományi Intézete Leningrádi tagozata tudományos kutatómunkájának fő eredményei 1964-ben. ISzSzsZr 1965. 2. sz. 218–221.
- Malahovszkij K. V.: Az Ázsiai Népek Intézete tudományos kutatómunkája 1964-ben. NAA 1965. 2. sz. 192–194.
- Adalékok a szovjet orientalisztika krónikájához, 1917–1941. KSzINA 76. (1965) 3–135.
- Szemjonov Ju. I.: Az osztályok és az állam létrejötte az ókori Kelet országaiban. (A szovjet assziológusok és egyiptológusok munkáiban.) NAA 1965. 3. sz. 160–171.
- Braginszkij I. Sz.: A keleti irodalmak történetének periodizálásáról tartott viták eredményeihez. (Tételek.) NAA 1965. 3. sz. 93–99.
- Lescsenko L. O.: Az Ukrán SzSzk Történettudományi Intézete tudományos kutató munkája 1964-ben. UIZs 1965. 2. sz. 147–149.
- Sercsenko F. O., Szarbej V. G.: Az ukrán történettudomány a kommunizmus kibontakozó építésénél. korszakában. UIZs 1965. 1. sz. 3–15.
- Klebanovszkaja N. M.: Az Ukrán SzSzk Történettudományi Intézete külföldi kapcsolatai. UIZs 1965. 2. sz. 153–155.
- Jacovszkij V. K.: Ukrajna történeti atlaszáinak összeállításáról. UIZs 1965. 7. sz. 30–34.
- Zujeva N. V.: „A külföldi szláv népek a feudalizmus és kapitalizmus időszakában” Osztálya. SzSz 1965. 1. sz. 112–113.
- Ahmedov G. M., Sztelynyik B. Ja.: Az Azerbajdzsán SzSzk Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében. ISzSzsZr 1965. 3. sz. 239–242.
- Kahk Ju. Ju.: A történettudomány fejlődése Szovjet-Esztországban. VI 1965. 8. sz. 3–13.

- Balakajev T. B., Kuznyecov V. Sz.: Kazahsztan törté-
nészeinek munkája 1962–1964-ben. ISzSzsZr
1965. 5. sz. 204–209.
- Sersztobitov V. P., Vinnyik D. F.: A történettudomány
fejlődése Szovjet-Kirgizában, 1917–1964. VI
1965. 2. sz. 3–26.
- Annanyepeszov M., Jazikova M.: A történettudomány
a Türkmen SzSzk-ban. ISzSzsZr 1965. 5. sz.
199–203.
- Ahunova M. A., Lunyin B. V.: A történettudomány
fejlődése Üzbegisztánban a XXII. kongresszus
után. ISzSzsZr 1965. 4. sz. 216–223.
- Dunajevszkij V. A., Sztenyiszlavszkaja A. M.: „A törté-
nettudomány története a Szovjetunióban” IV.
kötetének megvitatása. VI 1965. 3. sz. 154–158.
- Szavin G. M.: A Szovjetunió történetének megvilá-
gítása néhány jugoszláv tankönyvben. SzS 1965.
2. sz. 73–77.
- Kuznyecov M. I.: A Szovjet Történeti Enciklopédia
6 kötetének megjelenéséhez. PIS 1965. 3. sz. 18–25.
- Szmirnova O. I.: „Bokhara története” Narsakhitól.
(A szöveg történetéhez és kiadásának feladataihoz.)
KSZNA 69. (1965) 155–179.
- Bogdanov B. V., Iovcsuk M. T.: A szovjet filozófia törté-
neti tudomány fejlődésének szakaszairól. VF
1965. 8. sz. 86–97.
- Nyecsikina M.: A monográfia helye a tudományban és a
kiadási tervekben. Kom 1965. 9. sz. 77–83.
- Mihajlov E.: A bolgár–orosz középkeleti kapcsolatok
tanulmányozása 1944. IX. 9. után. IP 1965. 2. sz.
84–91.
- Sternberg Ja. I.: Az orosz–magyar kapcsolatok tanul-
mányozása a népi Magyarországon. ISzSzsZr
1965. 6. sz. 165–178.
- Mährdel Chr.: Szovjet publikációk a kolonializmusról
és a nemzeti felszabadítási mozgalmról a Szaha-
rán-túli Afrikában. ZG 1965. 3. sz. 534–537.
- A SZTA Könyvtárának 250. évfordulója. VÁN 1965.
1. sz. 127. (Jubileumi ünnepek nov. 24–27.)
- Belickij A. N., Rutman R. Je.: Történeti állagok a
SZTA Könyvtárában. VI 1965. 2. sz. 205–209.
- Kopanyev A. I.: A SZTA Könyvtárának 250. éve.
ISzSzsZr 1965. 5. sz. 210–213.
- Kiszeleva L. I.: A Szovjetunió Akadémiai Könyvtárá-
nak 250. évfordulója (a könyvtár és az állagok törté-
netéből). SzV 27. (1965) 139–144.
- Sztarokadomszkaja M. K.: Az Áll. Történeti Közönyv-
tár segítése a Szovjetunió történetészeinek. ISzSzsZr
1965. 1. sz. 216–223.
- Puskarjov L. N.: A történeti forrás a történeti kutatás-
ban. UIZs 1965. 9. sz. 40–46.
- Rugyelszon K. I.: A levéltárügy elméletének és gyakor-
latának megérrett kérdései. Viták. VI 1965. 12. sz.
11–21.
- Belov G. A.: A szovjet levéltárosok nemzetközi kap-
csolatai. ISzSzsZr 1965. 6. sz. 178–187.
- Gubenko M. P., Ljvak B. G.: A szovjet társadalom törté-
netének konkrét forrástana. VI 1965. 1. sz.
3–16.
- Szeleznyev M. Sz., Csernomorszkij M. N.: A szovjet
társadalom történetét tükröző forrásbázis létre-
hozásának kérdései. VI 1965. 9. sz. 15–24.
- Anyicsenko V. V.: A belorussz és ukrán emlékek elha-
tárolásának kérdéséhez. SzS 1965. 6. sz. 25–34.
- Bregel Ju. E.: A khivai káros levéltára. (Új iratok elő-
zetes áttekintése.) NAA 1966. 1. sz. 67–76.
- Sutoj V. Je.: Az orosz tudósok és a bécsi levéltárak.
ISzSzsZr 1965. 4. sz. 197–201.
- Ioffe A. Je.: A szovjet diplomaták memoárjai – fontos
történeti források. ISzSzsZr 1965. 5. sz. 128–137.
- Hodos I. A.: A tudományos bibliográfia a történettudomá-
ny szolgáltatásban. VI 1965. 9. sz. 203–207.
- Kripiakevics I. P. stb. Az Ukrán SzSzk történeti
bibliográfiája kiadásának szükségességéről. UIZs
1965. 1. sz. 158–159.
- Weiss H.: Balti bibliográfia, 1963. Pótlással 1962-
ről. ZfO 1964. 4. sz. 785–800.
- Balti bibliográfia, 1964. (Pótlék 1963-ról.) Történeti
irodalom Észtországról és Lettországról. Össze-
állította H. Weiss. ZfO 1965. 4. sz. 785–800.
- Gukoieszkij A. I.: A történeti segédtudományok néhány
szakkefezése. VI 1965. 10. sz. 60–66.
- Kasztanov Sz. M.: A diplomatika mint speciális törté-
neti diszciplína. VI 1965. 1. sz. 39–44.
- Ribakov B. A., Szolovjev G. F.: A szovjet archeológia
ma. VI 1965. 1. sz. 17–27.
- Schvalm E.: Térképek és irodalom a történeti és politikai
földrajzhoz. GWU 1965. 2. sz. 120–132.
- Klimenjuk V. M., Palli H. E.: A lúkkártyák felhasználá-
sa a tudományos kutatásban. UIZs 1965. 6. sz.
79–87.
- A történeti diszciplínák oktatása a főiskolákon. NNI
1965. 2. sz. 119–121.
- Galkin I. Sz.: Az egyetemeken folyó tudományos kutató
munka tervezésének és szervezésének néhány kér-
dése. VI 1965. 8. sz. 203–207.
- Gudkov V. P.: A moszkvai egyetem szláv filológiai ka-
tedráján. SzS 1965. 5. sz. 101–102.
- Tatarinova K. N.: Tudományos munka az új- és leg-
újabbkori történetből a Leninről elnevezett Moszk-
vai Állami Pedagógiai Főiskolán. VI 1965. 3. sz.
121–124.
- Ejszimont V. Sz.: Az új- és legújabbkori történet egye-
temi oktatási anyagáról. NNI 1965. 1. sz. 103–
109.
- Rakovszkij M. Je.: A tudományos kutatómunka a
főiskolán: az odesszai egyetem száz éve. VI 1965.
11. sz. 149–152.
- Persina Z. V.: Az odesszai egyetem 100 éves. UIZr
1965. 5. sz. 131–132.
- Sulga I. G.: Az ungvári állami egyetem 20 éve. UIZs
1965. 10. sz. 140–142.
- Kerov V. L.: A népek barátságának Patrice Lumumba
egyetemén. VI 1966. 1. sz. 164–170.
- Ljvsic Szi.: Az ázsiai és afrikai országok új- és legújabb-
kori történetének oktatásáról. NAA 1965. 3. sz.
88–92.
- Millionscsikov M.: A szovjet tudomány a kommuniz-
mus építésében. Kom 1965. 8. sz. 13–19.
- Naigjonov M. Je.: V. I. Lenin és az orosz történelem.
(Az orosz történeti folyamat lenini koncepciójának
kialakulása.) ISzSzsZr 1965. 2. sz. 23–54.
- Csesznokov D. I.: A társadalomtudományok kölcsönös
viszonya és a tudományos kommunizmus helye
közöttük. VF 1965. 3. sz. 20–31.
- Szaharov A. M.: A hazai történet jelentőségéről.
ISzSzsZr 1965. 4. sz. 3–12.
- Szevcsenko P. P.: A vita – a történettudomány fejlő-
désének nélkülözhetetlen feltétele. UIZs 1965. 3. sz.
27–41.
- Guliga A. V.: A fogalom és példa a történettudomány-
ban. VI 1965. 9. sz. 3–14.
- Berhin I. B.: A szovjet társadalom történetének fő
szakaszai. PIS 1965. 2. sz. 8–19.
- Bacsio I. L.: A szovjet társadalom története kidol-
gozásának néhány kérdéséről. VI 1965. 8. sz. 31–48.
- Aitol N. A.: Az osztálystruktúra megváltozásának né-
hány sajátossága a Szovjetunióban. VF 1965. 3.
sz. 3–9.
- Csesznokov D.: A szovjet szocialista államiság fejlődése.
Kom 1965. 17. sz. 11–21.
- Szemjonov P. G.: A szovjet nemzetek szuverenitása.
VI 1965. 12. sz. 22–33.
- Dzsangyljgin N.: Az egységes soknemzetiségű kultúra.
Kom 1966. 5. sz. 62–71.
- Rogacev P. M., Szevrdin M. A.: A „nemzet” fogalmá-
ról. VI 1966. 1. sz. 33–48.
- Cshikvade V., Kótok V.: A szovjet szocialista de-
mokrácia. Kom 1966. 5. sz. 52–61.
- Szemjonov V.: A szovjet társadalom szociális struktú-
rája. Kom 1965. 11. sz. 39–48.
- Iovcsuk M. T.: A szocialista tudat létrejöttének és fejlő-
désének történeti szakaszairól a Szovjetunióban.
VF 1965. 2. sz. 3–14.
- Virmik A. F., Gudzenko P. P.: A szocializmus korszaka
periodizációjának módszertani alapjai. UIZs 1965.
3. sz. 19–26.
- Krupina T. D., Kolesznyicsenko D. A., Szolovjova A. M.:
A munkásosztály és a proletárharc története Orosz-
országban a modern burzsoá történetírásban.
VI 1965. 3. sz. 26–37.
- Kladiva J.: A kultúrradicalizmus problematikája a
szovjet történetírásban. ÖCH 1965. 2. sz. 165–179.
- Ieanov V. V.: A történelem módszertani problémái
N. K. Sztefanov műveiben. VI 1966. 1. sz. 196–200.
- A Voproszi Isztorii folyóirat a történettudomány.
VI 1966. 1. sz. 3–14. (40. évford.)
- Pavlovskaja A. I.: A „La Pensée” és az „Eiréné”

- hasábjain az ázsiai termelési módról folytatott vitáról. VDI 1965. 3. sz. 75–82.
- Pigulevszkaja N. V.*: Az ázsiai termelési módhoz. VDI 1965. 3. sz. 83–89.
- A nem-kapitalista fejlődési út kérdéseinek vitájából leszűrűt néhány következtetés. VIK 1965. 6. sz. 55–64.
- Braszcsevszkij M. Ju.*: Az etnogenezis kutatásának elméleti alapjai. UIZs 1965. 2. sz. 46–56.
- Selov D. B.*: A Fekete-tenger mellékének antik városai és helyük a Szovjetunió népeinek történetében. VI 1965. 11. sz. 31–42.
- Szamojlo A. Sz.*: A feudális kori gyarmatosítás a szovjet történészek megvilágításában. VI 1965. 10. sz. 144–148.
- Ramm B. Ja.*: A pápai kúria és Oroszország kapcsolata a középkorban a mai burzsoá történetírás megvilágításában. SzV 28. (1965) 260–268.
- Ciesliak T.*: A lengyel–szovjet kapcsolatok története területen folytatott kutatómunka állapota és fejlődési iránya a Lengyel Népköztársaságban. SzSz 1965. 2. sz. 124–126.
- Braginszkij I. Sz.*: A belső-ázsiai dzsadaidizmus természetéről a dzsadaidok irodalmi tevékenysége fényében. ISzSzSzR 1965. 6. sz. 26–38.
- Tyinoszenko V. V.*: Vajon Belorusszia kolónia volt-e a cárizmusban gazdasági értelemben véve? ISzSzSzR 1965. 1. sz. 38–50.
- Volohova G. L.*: A „Kiváló emberek élete” életrajzi sorozat. VI 1965. 5. sz. 128–136. (Szemle)
- Alekszejev M. P.*: Oroszország és az oroszok Shakespeare műveiben. VI 1965. 7. sz. 77–92.
- Ioffe A. Je.*: A Szovjetunió és Latin-Amerika. (Politikai és gazdasági kapcsolatok a második világháborúig.) NNT 1965. 5. sz. 79–88.
- Meszerjakov M. T.*: A spanyol téma a szovjet történetészek műveiben. VAN 1965. 5. sz. 129–134.
- Zimin A. A.*: A feudális állam és a Russzkaja Pravda. IZ 76. (1965) 230–275. (Az orosz jog története a 8. századtól.)
- Zimin A. A.*: A holopok a régi Ruszban. ISzSzSzR 1965. 6. sz. 39–75.
- Poppe A.*: A keleti Söfja katedrális kezdetei. UIZs 1965. 9. sz. 97–104.
- Rutkovszkaja L. M.*: A sztyeppe nomádok és a Kijevi Rusz a 9–10. században. UIZs 1965. 11. sz. 88–92.
- Schulz W.*: A moszkvai állam létrejöttének problematikájához. JGO 1965. 3. sz. 381–410.
- Poppe A.*: Adalékok az oroszországi egyház történetének legrégibb időszakához. III. A csernigovi metropolia. PI 1965. 4. sz. 557–569.
- Kirillov V. I.*: A legújabb szovjet irodalom a 11–18. században Oroszországban lezajlott paraszti és városi mozgalmakról. VI 1965. 3. sz. 127–140.
- Kargalov V. V.*: Polovec támadások Rusz ellen. VI 1965. 9. sz. 68–73. (11–13. sz.)
- Koljar M. F.*: Indulhatott-e Roman Miszticlavics a kunok ellen 1187 előtt? UIZs 1965. 1. sz. 117–120.
- Voronyin N. N.*: Az orosz–bizánci egyházi harc történetéből. 12. század. VV 27. (1965) 190–218.
- Kargalov V. V.*: A 13. századi mongol–tatár betörés következményei Északkelet-Oroszország falvai szempontjából. VI 1965. 3. sz. 53–58.
- Lavrov L. I.*: A mongolok betörése az Észak-Kaukázusba. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 98–101.
- Horoskerics A. J.*: Az orosz–német kapcsolatok történetéből. 13. század. IZ 78. (1965) 219–232.
- Gorina L. V.*: A virginiszi oklevél hitességeinek kérdéséhez. 1965. SzSz 5. sz. 60–68.
- Maraszinova L. M.*: Új dokumentumok a 14–15. századi pszkovi feudális köztársaság történetéről. ISzSzSzR 1965. 3. sz. 242–243.
- Szaharov A. M.*: Az egyház és a közoktatás az orosz központosított államban. VI 1966. 1. sz. 49–65.
- Kucskin V. A.*: Orosz utazó Azerbajdzsánban a 15. század első felében. VI 1965. 3. sz. 204–205.
- Zimin A. A.*: Az osztályharc fő szakaszai és formái Oroszországban a 15. század végén és a 16. században. VI 1965. 3. sz. 38–52.
- Janyel Z. K.*: A második jobbágyosság és a társadalmi-gazdasági fejlődés néhány kérdése az oroszországi uradalomban. IZ 78. (1965) 150–180.
- Buganov V. I.*: A razriad-könyvek forrásai a 15. század utolsó negyedétől a 17. század elejéig. IZ 76. (1965) 216–229.
- Szeftel M.*: Ioszip Volockij politikai eszméi új történeti perspektívában. JGO 1965. 1. sz. 19–29. (Vologdamszkij apát, 15. sz. vége.)
- Hoffmann P.*: Szovjet munkák a 16. század orosz történetéről. ZG 1965. 1. sz. 154–156.
- Smidt Sz. O.*: A 16. századi országgyűlések történetéhez. IZ 76. (1965) 120–151.
- Szidorenko V. O.*: A kozák gyalogság tűzfegyvere a 16–17. században. UIZs 1965. 9. sz. 114–118.
- Petrenko M. Z.*: Ukrán aranyműves mesterek a 16–18. században. UIZs 1965. 7. sz. 98–102.
- Szinyicina N. V.*: Maxim Grek levele III. Vaszilij-hoz az athosi kolostorok felépítéséről, 1518–1519. VV 27. (1965) 110–136.
- Taube A.*: IV. Rettegett Iván livonai politikája a szovjet történetírásban. JGO 1965. 3. sz. 411–444.
- Szkrinnnyikov R. G.*: Az opricsnyina és az utolsó részfejedelemségek Oroszországban. IZ 76. (1965) 152–174.
- Wójcik Zb.*: Az opricsnyina a legújabb kutatások fényében. KH 1965. 4. sz. 919–929.
- Nyirbok B. V.*: Mihail Beznynin – opricsnyik, szerzetes, kalandor. VI 1965. 11. sz. 214–216.
- Donnert E.*: Oroszország és a balti kérdés Németország politikájában, 1558–1583. IZ 76. (1965) 175–215.
- Kastanov Sz. M.*: A tarhan-kiváltások eltörlésének kérdéséhez, 1575–76. IZ 77. (1965) 209–235.
- Szanukov K. N.*: Joskar-Ola város alapításának dátumáról. VI 1965. 1. sz. 211–214. (1578/1584)
- Panejah V. M.*: Az 1597-i rendelet a jobbágyokról. IZ 77. (1965) 154–189.
- Doroszenko W.*: A livoniai foltworkok piaci kapcsolatai a 16–17. század fordulóján. PH 1965. 2. sz. 260–283.
- Kellenbenz H.*: Az orosz tranzitkereskedeleme a Kelettel a 17. században és a 18. század elején. JGO 1964. 4. sz. 481–498.
- Szaharov A. N.*: A parasztság kategóriájának kifejtése a 17. században. VI 1965. 9. sz. 51–67.
- Kirjanov I. A.*: Kuzma Minyinról. (Új anyagok életrajzához.) ISzSzSzR 1965. 1. sz. 114–146.
- Reklaitis P.*: Új megállapítások Nikolaus Christoph Radvilas herceg Litvánia térképéről. Zfo 1966. 1. sz. 55–59. (Az 1613-ban rajzolt térképről.)
- Golman M. I., Szlezarszcsuk G. I.*: Orosz levtári anyag Oroszország és Mongólia kapcsolatáról a 17. század 30–50-es éveiben. KSzINA 76. (1965) 166–181.
- Beckauite D.*: Az orosz kereskedelem a 17. század közepén Rodes svéd ügyvivő levelezése alapján. RH 89/CCXXXIII. (1965) 323–338.
- Buganov V. I.*: Ki volt az 1662-ben Moszkvában kitűtött „réz-zendülés” fő vezetője? VI 1965. 3. sz. 209–210.
- Sapiro A. L.*: Az oroszországi 17–18. századi parasztháborúk történelmi szerepéről. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 61–80.
- Borisov A. M.*: Az egyház és a Razin-felkelés. VI 1965. 8. sz. 74–83.
- Geyer D.*: R. Wittram: Nagy Péter életrajzához. JGO 1965. 2. sz. 161–173.
- Blanc S.*: Az orosz egyház a felvilágosodás korszakának hajnalán. Ann 20/3. (1965) 442–464.
- Hlebnnyikov L. M.*: Az orosz „Faust”. VI 1965. 12. sz. 195–200. (Ja. V. Brjusz gróf, I. Péter kiserője.)
- Manyin V. Sz.*: A művészeti akadémia és a műalkotások terjesztése a 18. században. ISzSzSzR 1965. 1. sz. 146–150.
- Sternberg Ja. L.*: A keleti akadémia hallgatói és neveltjei Magyarországon a 18. században. (Az ukrán–magyar kulturális kapcsolatok történetéből.) UIZs 1965. 4. sz. 103–107.
- Sevensenko F. P.*: Kárpát-ukrán hallgatók a keleti akadémia a 18. században. UIZs 1965. 6. sz. 95–98.
- Florovszkij A. V.*: Orosz–oszlák kapcsolatok a 18. század elején. UIZs 1965. 3. sz. 42–50.
- Blagoveszcsezszkaja Je. V.*: Parasztiok és udvarosok bejegyzései könyvekbe a 18–19. században. ISzSzSzR 1965. 1. sz. 140–142.
- Volkov M. Ja., Troickij Sz. M.*: A parasztiok polgári tagozódása és a bér munkaerő piacának kialakulása Oroszországban a 18. század első felében. ISzSzSzR 1965. 4. sz. 86–105.

- Golikova I. B.*: A bér munkáskáderek kialakulása a 18. század első negyedében. ISzSzSzR 1905. 1. sz. 75–93.
- Janyel Z. K.*: Az ún. kényszer-bér munkáról. ISzSzSzR 1965. 4. sz. 76–86.
- Gromiko M. M.*: Nyugat-Szibéria mezőgazdasági megmunkálásának néhány eredménye a 18. században. ISzSzSzR 1965. 2. sz. 55–73.
- Tomszinszkij Sz. M.*: A kereskedelem és szállítási vállalkozás az Ural menti parasztoknál 1720–1740-ben. ISzSzSzR 1965. 2. sz. 146–153.
- Lurje Sz. Sz.*: A palotaforradalmak Oroszországban a 18. században. VI 1965. 7. sz. 214–218.
- Troickij Sz. M.*: A budget összeállítása Oroszországban a 18. század derekán. IZ 78. (1965) 181–203.
- Bolhovityinov N. N.*: A tudományos és kulturális kapcsolatok létrejötte Amerika és Oroszország között. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 102–113.
- McConnell A.*: Raynal abbé és az orosz filozófia. JGO 1964. 4. sz. 499–512. (jezsuita, 1713–1796)
- Mahovna G. P.*: Oroszország ukrán lakosságának száma és struktúrája a 18. század hatvanas éveiben. UIZs 1965. 2. sz. 111–116.
- Hioni I. O.*: A Bug-melléki lakosságának történetéhez. A bugi közakosság 1709–1817. UIZs 1965. 8. sz. 126–128.
- Vagina P. A.*: A 18. század utolsó negyedében az uráli üzemek műhelyeiben lezajlott zendülés jellegéről. ISzSzSzR 1965. 1. sz. 132–139.
- Antonov Je. I.*: Je. I. Indova, A. A. Preobrazszenszkij és Ju. A. Tyihonov „A parasztság osztályharcra és a búrsozó viszonyok létrejötte Oroszországban” c. cikkének megvitatása. VI 1965. 1. sz. 164–169.
- Ellison H. J.*: Gazdasági modernizálás a cári Oroszországban. Célok és eredmények. JEH XXV/4. (1965. dec.) 523–540. (19. sz.)
- Szuhomlinov Je. F.*: Az orosz–brazil kapcsolatok felvétele. NNI 1965. 2. sz. 89–96. (1804–)
- Zadonszkij N. A.*: Ivan Burevov dekabrista sorsa. VI 1965. 5. sz. 204–210.
- Beljancsikov N. N.*: A Napóleon által Moszkvából elrabolt kincsek sorsa. VI 1965. 4. sz. 215–217.
- Kozak Sz.*: Lengyel–ukrán forradalmi kapcsolatok, 1830–1863. UIZs 1965. 3. sz. 97–104.
- Viktorov V. I.*: A genealógia rejtélyei. (A Rimszki–Korszakovok miért „Rimszki-ek”? – A Sz. Puskín ősei az orosz történelemben.) VI 1965. 2. sz. 213–219.
- Luzenburg N.*: Anglia és a cserkeszháborúk eredete. JGO 1965. 2. sz. 183–191. (1834–1836)
- Schoeps H. J.*: A három fekete sás szövetsége. GWU 1965. 3. sz. 152–157. (1815)
- Sulga I. G.*: Kárpát-Ukraina gazdasági és kulturális kapcsolatai a többi ukrán földekkel Oroszországban a 18. század végén és a 19. század első felében. UIZs 1965. 6. sz. 63–68.
- Romacszenko I. Sz.*: M. P. Dragomanov helye a 19. század társadalmi politikai életében. UIZs 1965. 6. sz. 33–42.
- Paruszov A. I.*: A dolgozó emberek helyzete és szokásai Oroszországban a 19. század első negyedében. VI 1965. 8. sz. 207–210.
- Orlik O. V.*: Orosz–francia forradalmi kapcsolatok a 19. század 30-as éveinek elején. NNI 1965. 5. sz. 38–47.
- Asszaturova M. I.*: A kiváló kazah tudós-felvilágosító, Cs. Cs. Valihanov emléke, 1835–1865. VI 1965. 9. sz. 122–125. (Tudományos ülésszak halálának 100. évf.)
- Kovalcsenko I. D.*: A földesúri parasztok rétegződésének jellege és formái Oroszországban a 19. század első felében. IZ 78. (1965) 85–149.
- Aszinovszkaja Sz. A.*: A humanizmus harca a scolasticizmussal P. N. Kudrjavecov előadásában, 1848–1849. SzV 28. (1965) 242–250.
- Stupperich R.*: Az orosz egyház és a jobbágyok felszabadítása. JGO 1965. 3. sz. 321–330.
- Becker G.*: Az „Új Munkás Szövetség Londonban” 1852-ben. Adalék a Kommunista Szövetsége történetéhez. Dokumentáció. ZG 1966. 1. sz. 74–97.
- Miller I. Sz.*: Kiadványok az 1863. évi forradalom 100. évfordulóján. NNI 1966. 2. sz. 116–124.
- Hubatsch W.*: Mazuria és Porosz-Litvánia Poroszország nemzetiségi politikájában 1870–1920 között. II. ZFO 1966. 1. sz. 1–55.
- Westwood J. N.*: John Hughes és az orosz vaskohászat. ECHR XVII/3. (1965. ápr.) 564–569. (1814–1889)
- Lettenbauer W.*: Oroszország európaizálásának kérdése az új orosz irodalomban. HJ 85/I. (1965) 64–83.
- Kabuzan V. M., Mahnova G. P.*: Az ukrán lakosság lélekszáma és számaránya a Szovjetunió területén 1795–1959-ben. ISzSzSzR 1965. 1. sz. 28–37.
- Ljascsenko L.*: Az Ukrajna és a délszlávok közötti a 19. században levő kapcsolatról szóló anyag a kievi levéltárakban. IP 1965. 5. sz. 126–130.
- Anfimov A. M.*: A kapitalizmus fejlődésének orosz útja a mezőgazdaságban és sajátosságai Oroszországban. (Összehasonlító történeti tanulmány.) VI 1965. 7. sz. 62–76.
- Blincsenzkaja M. Ja.*: A kievi első vasárnapi iskolák történetéhez. (P. V. Pavlov ismeretlen levelei.) ISzSzSzR 1965. 3. sz. 150–156. (1850–60-as évek.)
- Ljubimov L.*: Az öreg Fjodor Kuzmics titka. VI 1966. 1. sz. 209–215. (1836–1863)
- Kinjapina I. Sz.*: Az orosz önkényuralom ipari politikája a feudális rendszer válságának éveiben. VI 1965. 6. sz. 61–75.
- Gurcsij I. A.*: A közlekedés fejlődése Ukrajnában és szerepének fokozódása az orosz-oroszországi kapcsolatokban, a 19. század 60–90-es éveiben. UIZs 1965. 10. sz. 15–23.
- Borodoncák V.*: A rusztofilizmus néhány jellemző vonása a 19. század 60–70-es éveiben (1860–1875). SFFUKH XV. (1964) 299–319.
- Zelnik R. E.*: A vasárnapi iskola mozgalom Oroszországban 1859–1862. JMH XXXVII/2. (1965. jún.) 151–170.
- Vuletic V.*: Herzen Kolokol-jának visszhangja a szerb sajtóban a 19. század hatvanas éveiben. ZDN 34. (1963) 100–126.
- Ljahovszkij V. M.*: Fiktív részvénytársaságok Oroszországban az 1860–1870-es években. (A rjazan–kozlovskij vasútvonal alaptökéje). IZ 76. (1965) 276–291.
- Makaszjev P. F.*: Mikor húzták fel először a vörös zászlót Oroszországban. VI 1965. 3. sz. 206–207. (1861)
- Kuprijanov V. V.*: Az észak-kaukázusi városi proletárközpontok kialakulása, 1861–1900. ISzSzSzR 1965. 3. sz. 156–167.
- Fedosova T. F.*: A lengyel diákegyesület a moszkvai egyetemen 1835–1863-ban. UIZs XXIX. (1965) 24–50.
- Talvirszkaja Z. Ja.*: Az oszmianski forradalmi szervezet megalakítása és a Piattkowski-féle társaság, 1861–1862. UIZs XXIX. (1965) 51–76.
- Zyzmiewski St. J.*: A sikertelen kompromisszum revidálása: A Vjelopolski és az orosz politika a kongresszusi királyságban, 1861–1863. AHR LXX/2. (1965. jan.) 395–412.
- Lejkina–Szvirszkaja V. R.*: Az új irodalom az 1863. évi felkelésről. ISzSzSzR 1965. 6. sz. 136–143.
- Obusenkova L. A.*: Levéltári anyag az 1863. évi felkelés történetéről. (A területi közigazgatási hivatalok dokumentum-anyaga.) UIZs XXIX. (1965) 90–114.
- Skatclberg Ju. I.*: A felkelők nemzeti kormányának pénzügyi tervezetei. UIZs XXIX. (1965) 115–133.
- Mityina N. P.*: A forradalmi demokratikus mozgalom Szibériában a bajkálai lengyel számfizőttek felkelésének előestéjén. UIZs XXIX. (1965) 3–23.
- Baraboj A. Z.*: A parasztmozgalom és az értelmiség tevékenysége a Jobbparti Ukrajnában a reform előestéjén. UIZs 1965. 2. sz. 89–90.
- Suvalova V. A.*: Az 1864. évi bírósági reform kérdéséhez. VI 1965. 2. sz. 209–212.
- Müller F. A.*: Dmitrij Miljutin liberális vagy konzervatív? JGO 1965. 2. sz. 192–198. [orosz hadügyminiszter 1861–1881]
- Cserepnin L. V.*: L. N. Tolsztoj történeti nézetei. VI 1965. 4. sz. 56–85.
- Rugyko N. P.*: A forradalmi narodnyikok a 19. század hetvenes éveiben Ukrajnában. UIZs 1965. 7. sz. 15–29.
- Volocszenko A. K.*: Parasztmozgalom Jobboldali Ukrajnában a második forradalmi szituáció előtt és alatt. UIZs 1965. 9. sz. 89–96.
- Sapir B.*: Zsidó szocialisták a Verpjud kör I. IRSH 1965. 3. sz. 365–384. (1873–77)

- Fomin Ju. Ju.*: Az ukrán társadalom és az 1875–1876. évi hercegovina–boszniai felkelés. UIZs 1965. 8. sz. 34–43.
- Ljisz G. M.*: A narodnyikok 1875. évi moszkvai kongresszusa. ISzSszR 1965. 4. sz. 132–145.
- Szedov M. G.*: „A Narodnaja Volja” a történelem ítélszéke előtt. VI 1965. 12. sz. 45–62.
- Szencsakova L. T.*: „A Narodnaja Volja” 1881. márc. 1. után. PIS 1965. 6. sz. 19–31.
- Ljisz G. M., Ljascenko K. G.*: Hogy jött létre a második „Zemlja i Volja” programja. VI 1965. 9. sz. 36–50.
- Atanaszov P.*: M. P. Dragomanov szerepe az ukrán–bolgár kapcsolatok megerősítéséért. UIZs 1965. 9. sz. 26–39. (1880–90)
- Kamenyckaja I. M.*: A monopóliumok létrejötte a korrupció-iparban. ISzSszR 1965. 6. sz. 110–121. (1880–90-es évek.)
- Mendelsohn E.*: Munkásellenállás az orosz zsidó szocialista mozgalomban, 1890–1903. IRSH 1965. 2. sz. 268–282. (A Bund.)
- Rigberg B.*: A cári sajtótörvény, 1894–1905. JGO 1965. 3. sz. 331–343.
- Szarbej V. G.*: V. I. Jakovenko felvilágosult demokrata, 1859–1915. UIZs 1965. 3. sz. 119–121.
- Mocsalov V. D.*: A leninizmus keletkezése. (Az orosz forradalmi marxisták harca a kispolgári szocializmus és a revizionizmus ellen a 19. század végén.) ISzSszR 1965. 2. sz. 3–22.
- Szolovjov A.*: A marxista munkáspárt forrásainál Oroszországban. Kom 1965. 17. sz. 90–98. (A „Harci Szövetség a munkásosztály felszabadításáért” 70. évford.)
- Kosztjín A. F.*: A párt megalakításának forrásainál. VIK 1965. 12. sz. 3–14. (A pétervári Harci Szövetség 70. évf.)
- Brusnyikín Je. M.*: A cárizmus áttepítési politikája a 19. század végén. VI 1965. 1. sz. 28–38.
- Lavrov Ju. P.*: Ukrajna kolháziati iparának munkái a 19. század végén és 20. század elején. UIZs 1965. 7. sz. 43–53.
- Premiszler I. M.*: Az ukrán Iszkra-szervezetek történetéhez. UIZs 1965. 11. sz. 132–136. (1900–1903.)
- Tyimoszenko V. V.*: Belorusszia hitelszervezete a 20. század elején. IZ 78. (1965) 63–84.
- Grothusen K.-D.*: Az orosz külpolitika a 19. században. ÖO 1965. 1. sz. 63–69. (Jelavich Ch. és B. könyvnek recenziója.)
- Cukernyik A. L.*: A dél-országi cukorszindikátus történetéből. IZ 78. (1965) 233–247. (1900–1904)
- Scheibert P.*: A pétervári vallási-filozófiai összejövetelek 1902–1903-ban. JGO 1964. 4. sz. 513–560.
- Makarov N. I.*: Az 1905–1907. évi forradalom nemzetközi jelentősége. VIK 1965. 11. sz. 3–13.
- Najjyonov M. Je.*: A Nagy Október főpróbája. (Az első orosz forradalom 60. évfordulójára.) PIS 1965. 6. sz. 9–18.
- Losz F. Je., Olejnyik L. V.*: Az 1905–1907-es forradalom tanulmányozásának állapota és feladatai. UIZs 1965. 1. sz. 30–41.
- Risaliti R.*: A szocializmus Oroszországban az 1905. évi forradalom előtt. RSS 25–26. (1965. máj.-dec.) 198–213.
- Szimonova M. Sz.*: A cárizmus politikája a parasztkérdésben az 1905–1907. évi forradalom előtt. IZ 75. (1965) 212–242.
- Csermenszkij Je. D.*: Liberális agrármozgalom az 1905–1907. évi forradalom előestéjén. ISzSszR 1965. 5. sz. 41–60.
- Leacsenko N. N.*: Ukrajna bolsevik szervezeteinek harca a parasztságért az első orosz forradalom éveiben. UIZs 1965. 1. sz. 53–65.
- Smorgun P. M.*: Ukrajna bolsevik szervezeteinek történetéből, 1905. UIZs 1965. 1. sz. 41–53.
- Gyeborin G., Manuszervics A.*: Az első orosz forradalom történelmi tapasztalata. Kom 1965. 3. sz. 29–37.
- Milev J.*: Az első orosz forradalom hajnala. NV 1965. 9. sz. 41–51.
- Az első orosz forradalom kezdete. A párt taktikai irányvonalának kidolgozása. VIK 1965. 3. sz. 31–58; 4. sz. 29–51.
- Ljubimov D. N.*: Gapon és január 9. (Emlékezések.) VI 1965. 8. sz. 123–130; 9. sz. 114–121.
- Jekaterina Alekszejevna Szvjatopolk Mirszkaja naplójából, 1904–1905. Kézli: A. L. Sziporov. IZ 77. (1965) 236–293.*
- Sziporov A. L.*: D. N. Ljubimov és emlékezései. VI 1965. 8. sz. 121–122. (1905.)
- Markovics A. P.*: V. V. Sztaszov a munkásosztályról és az oroszországi 1905-ös forradalomról. UIZs 1965. 1. sz. 85–89.
- Kardasov Ju. P.*: Új adatok a Potjomkin páncélos hajó felkeléséről. VIK 1965. 11. sz. 57–65.
- Sztyegnyik R. I., Korabljev Ju. I.*: Lenin és a bolsevik párt katonai-hadi munkája az első orosz forradalom idején. VIK 1965. 11. sz. 14–27.
- A párt a forradalom fellendülésének korszakában. I. A forradalom terjedése. (Az SZKP történetéből.) VIK 1965. 9. sz. 52–69. (1905)
- A Párt és a szovjetek 1905-ben. VIK 1965. 1. sz. 70–85.; 2. sz. 89–92. (Az egyes városokban.)
- Jakovlev N. N.*: Az 1905. évi szovjetekről. VI 1965. 12. sz. 34–44.
- Prijnenko A. I.*: A bolsevikok szerepe a Dnyeper-mel-leki és Donyec-medencei szakszervezeti szervezetek megszervezésében, 1905–1907. UIZs 1965. 4. sz. 86–96.
- Smorgun P. M.*: Az első bolsevik szervezetek Ukrajnában 1905-ben. UIZs 1965. 11. sz. 95–103.
- Konsztjantijov M. M.*: A bolsevikok harca a forradalmi parasztblizottságok megalakításáért 1905-ben. VIK 1965. 11. sz. 48–56.
- Oszinkin A. A.*: A munkásküldötték Ivanovo-voznyszenszki tanácsa 1905-ben. (Létrejöttének 60. évfordulójára.) VIK 1965. 4. sz. 66–73.
- Matuszanskaja C. B.*: 1905 Harkovban. VI 1965. 1. sz. 206–210.
- Hejfec A. N.*: A bolsevikok és „Ázsia felbuzdulása”. NAA 1965. 5. sz. 43–55. (1905)
- Gyerenkorszkij G. M.*: Az általános sztrájk és a munkásküldötték szovjetjei 1906. júliusában. IZ 77. (1965) 108–153.
- Maszlova A. T.*: Hogyan leplezte le Lenin az 1905–1907. évi forradalom mozgató erőinek mensevik koncepcióját. VIK 1965. 1. sz. 20–33.
- Garmiza V. V.*: Hogyan ártultak el az eszközök saját agrár-programjukat. VI 1965. 7. sz. 31–41.
- Bergman A.*: V. Sz. Mickievics-Kapszuzakus megszökése a szuvalói börtönből 1906-ban. VIK 1965. 3. sz. 74–76.
- Sztyepanszkij A. D.*: Politikai csoportosulások az államtanácsban 1906–1907-ben. ISzSszR 1965. 4. sz. 49–64.
- Bogatov I. P.*: M. V. Cselnokov káder levelei, 1907–1918. ISzSszR 1965. 2. sz. 212–214.
- Kazancev B. N.*: Oroszország központi ipari körzete textil munkásainak hátrésharca 1907. jan.-júl.-ban. IZ 77. (1965) 85–107.
- Majszkij Ju.*: A Sztolipin rezsim működése és vége. VI 1966. 1. sz. 134–144.
- Malceva N. A.*: A paraszti akciók száma a sztolipini agrárreform időszakában, 1907. jún. 3.–1914. aug. 1. ISzSszR 1965. 1. sz. 126–131.
- Sacillo K. F.*: A fekete-tengeri flotta fejlesztése az első világháború előtt, 1907–1914. IZ 77. (1965) 86–121.
- Bobikin V. I.*: A Prodigol „vörös szerződése”. IZ 78. (1965) 248–271. (1909)
- Erenfeld B. K.*: „A Malinovszkij-ügy”. (A cári titkosrendőrség politikai provokációinak történetéből.) VI 1965. 7. sz. 106–116. (1910–)
- Burmisztrova T. Ju.*: Lenin harca a párt nemzeti politikájának alapelveiért, 1910–1914. VIK 1965. 2. sz. 40–52.
- Besztuzsev I. V.*: A harc Oroszországban a külpolitika kérdéseiben az első világháború előtt, 1910–1914. IZ 75. (1965) 44–85.
- Kaplanov M. G.*: Orosz–bolgár avíciós fegyverbarátság az első Balkán-háború előtt és alatt. VI 1965. 6. sz. 214–216.
- Szlepov L., Andropov Sz. A.*: Az OSZDMP prágai konferenciája és a bolsevikok harca a párt egységéért. VIK 1965. 2. sz. 27–39. (1912)
- Ivanova N. A.*: Az 1912. október-novemberi sztrájk Oroszországban. ISzSszR 1965. 2. sz. 138–145.

- Brožek A.:** Ukrán munkások Felső-Szilézia iparában az első világháború előtt. UIZs 1965. 7. sz. 59–65.
- Rauch G. v.:** Új szovjet irodalom az első világháború előtörténetéhez. JGO 1964. 4. sz. 572–582.
- Donnert E.:** A forradalom előtti Oroszország története a Nyugatnémet Kelet-Európa- és Oroszország-kutatásban. ZG 1965. 5. sz. 810–825.
- Szidorov K. F.:** Hogyan jelent meg és terjesztették Lenin „A háború és az orosz szociáldemokraták” c. kiáltványát. IZ 75. (1965) 295–305.
- Gribova Sz. M.:** Lenin és a IV. állami дума bolsevik frakciója. ISzSzSzR 1965. 2. sz. 113–126.
- Az OSZDMP KB Irodájának dokumentumai, 1914. júl. – 1917. febr.** (Az SzKP történetéből.) VIK 1965. 8. sz. 90–100.; 9. sz. 79–86.
- Melenyjeszkij A. F.:** G. I. Petrovszkij illegális tevékenysége a IV. állami дума időszakában. UIZs 1965. 7. sz. 35–42.
- Bühl W.:** Mihail Zalinjak ukrán forradalmár tevékenysége Ausztria–Magyarországon. JGO 1965. 2. sz. 226–230. (1914–1918)
- Szidorovszkij M. T.:** A bolsevik szervezetek és csoportok száma Ukrajnában az első világháború éveiben (1914. júl.–1917. febr.) UIZs 1965. 8. sz. 82–94.
- Mihajljuk O. G.:** Ukrajna bolsevikjainak harca a munkásosztály és a parasztság szövetségéért az első világháború éveiben. UIZs 1965. 11. sz. 104–109.
- Smith C. J. jr.:** Nagy-Britannia és az 1914–1915. évi tengerszeres egyezmény Oroszországgal: az 1914. évi brit ígéret. AHR LXX/4. (1965. júl.) 1015–1034.
- Zechin E.:** A háborús számítások és a háború befejezése az első világháborúban. GWU 1965. 2. sz. 69–83.
- Barthel K.:** A háborús célokról folytatott vita margójára. GWU 1965. 2. sz. 83–99.
- Jemec V. A.:** Az orosz hadsereg szerepe az 1914–1918-as világháború első időszakában. IZ 77. (1965) 57–84.
- M. V. Rozdjanko** jelentései II. Miklós cárnak. Közl.: I. I. Asztafjev. IZ 75. (1965) 306–321. (1915. szept.–1916. júl.)
- Jemec V. A.:** Oroszország és szövetségesei állásfoglalása 1915. őszén a Szerbiának nyújtandó segítség kérdésében. IZ 75. (1965) 122–146.
- Voronkova Sz. V.:** Autógyárak építése Oroszországban az első világháború éveiben, 1914–1917. IZ 75. (1965) 147–169.
- Djakin V. Sz.:** Finánc-csoportosulások Oroszország elektromos iparában és elektromos szállításában a háború előtti ipari fellendülés és a világháború idején. IZ 75. (1965) 170–211.
- Bonnin G.:** A bolsevikok és a német pénz az első világháború idején. RH 89/CCXXXIII. (1965) 101–126. (Katkov és Zeman cáfolása.)
- Verhosz V. P.:** Az OSZDMP katonai szervezetei 1917. évi tevékenysége tanulmányozásának történetéhez. VIK 1965. 6. sz. 108–118.
- Jefremov Je. Je.:** Az első Don-menti bolsevik szervezetek történetéből. VIK 1965. 5. sz. 121–124. (1917–1920)
- Tyitarenko Sz. L.:** Hogyan leplezte le Lenin a trockizmus kispolgári lényegét az Október előtti időszakban. VIK 1965. 6. sz. 23–38.
- Az utolsó cár utolsó kegyence.** (Az Ideiglenes Kormány Rendkívüli Vizsgálóbizottságának anyaga Raszputyinról és az önkényuralom bomlásáról.) VI 1965. 1. sz. 98–110.; 2. sz. 103–114. (Szidorov A. L.: Utószó helyett. Uo. 115–121.)
- Szolzovjov M. Je.:** Hogyan és ki ölte meg Raszputyint? VI 1965. 3. sz. 211–217.
- Frolkin N. M.:** Hogyan dolgozta ki Lenin a proletariátus 1917-beli hatalomra jutásának kérdését. UIZs 1965. 11. sz. 3–11.
- Kljackin Sz. M.:** A szocialista országok történeteinek együttműködése „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének” problémájáról. VI 1966. 1. sz. 191–195.
- Szuprunjenko N. I., Rubacs M. A.:** A Nagy Októberi Szocialista Forradalom problémái tudományos kidolgozásának állapota és feladatai. UIZs 1965. 10. sz. 35–45.
- Kampmann W.:** Az orosz forradalom eredete. (Példa a világpolitikai ismeretek tananyagáról.) GWU 1965. 4. sz. 223–236.
- Az 1917. évi orosz forradalom.** Ann 20/3. (1965) 596–623. (Szemle.)
- Nagornaja L. A.:** Hogyan torzítja el a mai burzsoá történetírás a Kommunista Párt Ukrajnában az Októberi Forradalom időszakában folytatott nemzeti politikájának kérdését. UIZs 1965. 11. sz. 12–25.
- Oznobisin D. V.:** Az Állami Дума Ideiglenes Bizottsága és az Ideiglenes Kormány. IZ 75. (1965) 273–294.
- Vaszjukov V. Sz.:** Az Ideiglenes Kormány katonai politikai kalandorpolitikájának csődje 1917 nyarán. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 25–40.
- Asztrahan H. M.:** A Téli Palotát védő női dandárról. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 93–97.
- Az SzKP történetének anyagából: A párt a forradalom fellendülése idején.** 2. A két harc között. VIK 1965. 10. sz. 37–49.
- Az SzKP történetének anyagából: A Párt a forradalom fellendülése időszakában.** 3. A decemberi fegyveres felkelés. A moszkvai felkelés. VIK 1965. 11. sz. 28–47.
- Polyehin M. K.:** A pétérvári szovjet létrejöttének és összetételének történetéhez, 1917. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 233–235.
- Kürjanov Ju. I.:** Az oroszországi déli ipari körzet bolsevik szervezeteinek száma az 1917. februári forradalom előestéjén. VIK 1965. 8. sz. 83–89.
- Jakupov N. M.:** A bolsevikok harca a katonatömegek részvételéért a tanácshatalomért folyó harcokban Dél-Oroszországban, 1917. dec.–1918. jan. UIZs 1965. 4. sz. 96–102.
- Morozov B. M.:** A bolsevikok a szovjetek élén, 1917–1920. VIK 1965. 12. sz. 88–94.
- Vargin N. F.:** A bolsevik illegális és a külföldi katonai intervenció és a polgárháború idején a Szovjetunióban. VIK 1965. 9. sz. 111–119.
- Vaszjukov V. Sz.:** Kísérlet az Antant és a Négyes-szövetség imperialista lepakolásaira 1917 őszén. (Béke Oroszország rovására.) IZ 77. (1965) 23–56.
- Berjockin A. V.:** A lenini pártvonal a szocialista forradalom irányában és az amerikai imperializmus. VIK 1965. 6. sz. 39–45.
- Berjockin A. V.:** A breszti béke és az USA állásfoglalása. VI 1965. 7. sz. 52–61.
- Sztroov V. F.:** Az ideológiai harc az Októberi Forradalom és a polgárháború idején, 1917–1920. VI 1965. 2. sz. 100–107.
- Az OSZD(b)MP VI. kongresszusának munkájáról.** VIK 1965. 11. sz. 88–92. (K. A. Kozlov feljegyzéseiből.)
- Szohan P. Sz.:** A külföldi országok dolgozói részvétele a Nagy Október győzelméért folytatott harcban. UIZs 1965. 11. sz. 34–44.
- Egy szemtanú tudósága a Nagy Októberről.** (John Reednek az amerikai sajtóban megjelent cikkeiből.) VI 1965. 11. sz. 99–115.
- Bogdanov P. G.:** A szovjetek hatalmáért vívott harc néhány kérdése a Tulában. VIK 1964. 3. sz. 77–81.
- Koliser T. M.:** Lenin és a Kalgyn-csoport szétzúzása. UIZs 1965. 4. sz. 79–85.
- Golinkov D. L.:** Hogy számolták fel az ellenforradalmi lázadást Jaroszlavban, Ribinszkben és Murómban 1918-ban. VI 1965. 4. sz. 210–214.
- Dubina I. D.:** A kelet-szibériai partizánok részvétele a kolcsakovisták szétzúzásában. UIZs 1965. 2. sz. 88–89.
- Brandley J. F. N.:** A francia intervenció Szibériában, 1918–1919. RH CCXXXIV (1965. okt.–dec.) 375–388.
- Szviridova M. M. stb.:** A szovjet hatalomért vívott harc Kamcsatkában. VIK 1965. 1. sz. 51–60.
- Poznyakov K. I.:** A proletár szolidaritás Vranjel szétzúzása idején. UIZs 1965. 11. sz. 64–74.
- Nyikolajev L. G.:** Az ukrán nép felszabadító harca 1918-ban és a forradalmi válság megtérvése Németországban. UIZs 1965. 2. sz. 32–45.
- Vaszjuk L. I.:** A bukovinai dolgozók harca az Ukrán SzZK-hoz való visszatérésért, 1918. nov.–1940. jún. UIZs 1965. 6. sz. 72–78.
- Korolinszkij Sz. M.:** Az ukrán nemzeti mozgalom az Októberi Forradalom előkészítésének és lefolytatásának időszakában. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 3–24.
- Vargatuk P. L.:** A Donyc-medence bolsevik szervezeteinek keletkezése és fejlődése az Október előtti időszakban. UIZs 1965. 1. sz. 16–29.

- Dmitrienko M. F.**: A bolsevik sajtó mint a nagy Október történetének forrása Ukrajnában. UIZs 1965. 3. sz. 138–145.
- Brofman M. I., Telefusz A. M.**: A „Felszabadulás” szervezet tevékenysége Bukovinában. UIZs 1965. 6. sz. 69–72.
- Tkacuk A. G.**: Ukrajna front menti kormányzóságainak vörös gárdái 1917–1918-ban. UIZs 1965. 11. sz. 113–117.
- Korolev B. I.**: Ukrajna bolsevik szervezeteinek megerősítése a szocialista forradalom győzelméért vívott harc során, 1917. márc.-okt. UIZs 1965. 12. sz. 83–92.
- Kalita V. D.**: Szovjet-Ukrajna első kormányja — a Népi Titkárság — gazdasági tevékenysége, 1917. dec. — 1918. márc. UIZs 1965. 11. sz. 81–87.
- Ribalka I. K.**: Ukrajna munkásoztlánya az orosz-oroszországi és orosz-ukrajnai törvényhozási közgyűlésein. ISzSszSR 1965. 1. sz. 114–125. (1917. nov. — 1918. jan.)
- Kosztyenko I. P.**: A bolsevik illegitimitás Ukrajnában 1918. április—júniusban. UIZs 1965. 10. sz. 109–114.
- Ocsak I. D.**: A Jugoszláv Forradalmi Szövetség Ukrajnában, 1917. UIZs 1965. 3. sz. 85–96.
- Jarosenko A. D.**: Lenin és Kelet-Galicia Kommunista Pártja. UIZs 1965. 4. sz. 33–40.
- Szevasztyikij P. V.**: A Nagy Októberi Forradalom hatása az agrármozgalom fellendülésére Kelet-Galicában 1918-ban. UIZs 1965. 10. sz. 84–89.
- Piha D. D.**: M. V. Frunze katonai tevékenysége Ukrajnában. (Születésének 80. évfordulójára.) UIZs 1965. 2. sz. 120–123.
- Garmecij Ju. M.**: A bolsevikok taktikája az ukrán Központi Radával szemben 1917 novemberében. UIZs 1965. 3. sz. 65–77.
- Mironyev N. I.**: Parasztfelkelések Podoliában 1917. szept.-októberben. UIZs 1965. 2. sz. 72–78.
- Csikro V. A.**: Lenin szerepe Szovjet-Ukrajna és Szovjet-Oroszország katonai-politikai szövetségének megteremtésében és megerősítésében. UIZs 1965. 4. sz. 21–32.
- Kulicsenko M. I.**: Szovjet-Ukrajna Ideiglenes Munkáspártj. Kormányának megalakításának kérdéséhez, 1918 végén. UIZs 1965. 12. sz. 93–99.
- Nyikolajev G. L.**: A kommunista szervezetek első konferenciája a Németország által megszállott területeken, 1918. október. VIK 1965. 11. sz. 76–87.
- Petrov V. I.**: M. I. Kalinyin Ukrajnában. UIZs 1965. 12. sz. 15–28. (1919–1935. között.)
- Szchusztyevszkaja Sz. A.**: A Jobbpárti Ukrajna pártszervezeteinek és egyes felelős funkcionáriusainak gomeli értekezlete, 1919. nov. 25–26. UIZs 1965. 10. sz. 77–83.
- Melnicsuk P. U.**: Volhinia dolgozóinak harca a lengyel intervenciók és a belső ellenforradalom ellen, 1919. második fele-1920. eleje. UIZs 1965. 8. sz. 113–117.
- Kucserov N. K.**: Kelet-Galicia KP létrejöttéről és szervezeti felépítéséről, 1919–1923. VIK 1965. 12. sz. 59–68.
- Mor N. M.**: M. I. Kalinyin mint pártpropagandista. VIK 1965. 11. sz. 66–75.
- A. V. Lunacsarszkij** katonai munkájáról. A dokumentumokat publikálta: A. L. Kublanov. ISzSszSR 1965. 5. sz. 119–127. (1919–1928)
- Bulatov I. A., Haleckaja A. A.**: A kiváló forradalmár és államférfi. (Az F. E. Dzerzsinszkij dokumentumanyag áttekintése, 1897–1926.) VIK 1965. 3. sz. 85–93.
- Labovayev A.**: Találkozás néhány államférfival. RHD 1965. 2. sz. 97–112. (Stresemann, Calserin, Herriot, Fr. Roosevelt.)
- Amiantov Ju. N.**: I. I. Szkvorcov—Sztjepanov. Születésének 95. évfordulójára. VIK 1965. 3. sz. 69–73. (1870–1928)
- Berdz Sz. D., Devdariani G. I.**: M. Gr. Chakaja. (Születésének 100. évfordulójára.) VIK 1965. 5. sz. 111–116.
- Krilenko—Szimonjan M—N.**: N. V. Krilenko. (Születésének 80. évfordulójára.) VIK 1965. 5. sz. 116–120.
- Tyihonova Z. N.**: Larisza Rejszner — a forradalom lánya. VI 1965. 7. sz. 205–208. (Publicista 70. születésnapján.)
- Gatsenko P. B. stb.**: Mi az igazság J. Je. Dibenkóról. VI 1965. 3. sz. 202–203. (1919)
- Volkman H—E.**: W. v. Eberhardt „Tevékenységem a Baltikumban” c. jelentése. ZfO 1964. 4. sz. 728–733. (1918–1919)
- Golinkov D. L.**: A Cseka első ténykedése. ISzSszSR 1965. 4. sz. 120–131.
- Kalenicsenko P. M.**: A lengyel dolgozók harca a szovjet hatalom megerősítéséért, 1918–1920. UIZs 1965. 11. sz. 54–63.
- Kuznyecov N. V., Kuznyecova K. Je., Petrocsenko P. F.**: A munka tudományos megszervezése lenini eszméinek megvalósítása a szovjethatalom első éveiben. VIK 1965. 8. sz. 3–14.
- Genkin L. B.**: A szocialista munkafegyelem kialakulása, 1917 vége — 1918 nyara. ISzSszSR 1965. 1. sz. 3–27.
- Dmitrijev V. I.**: Lenin és a szovjet hatalom első rendeletei a mezőgazdaság gépesítéséről, 1917–1918. VIK 1965. 1. sz. 43–50.
- Vaszjuta I. K.**: A kapitalista viszonyok fejlődése Nyugat-Ukrajna kőolajiparában, 1918–1939. UIZs 1965. 3. sz. 51–57.
- Haritonova A. Je.**: A lakóházépítkezés fő szakaszai a Szovjetunióban. VI 1965. 5. sz. 50–64. (1918-tól máig.)
- Tarnovszkij K. N.**: Oroszország agrártörténete az Imperializmus korában a szovjet történetírásban, 1917–1930-as évek kezdete. IZ 78. (1965) 31–62.
- Gerassimov V. R.**: A föld egyenlítő sávotól a Szovjetunió európai részén 1918-ban. ISzSszSR 1965. 1. sz. 94–103.
- Kaplan F. I.**: A kommunista szombatok és vasárnapok eredete és funkciója. JGO 1965. 1. sz. 30–39. (1919–)
- Garmiza V. V.**: A „harmadik út” politikájának csodje a forradalomban. (Az ufai állami gyűlés 1918-ban.) ISzSszSR 1965. 6. sz. 3–25.
- Golinkov D. L.**: Hogyan tűnt fel és tűnt el az ún. „Keresztény Szocialista Munkás- és Parasztpárt”? VI 1965. 6. sz. 218–219. (1918–1919)
- Lvov G. D.**: A szovjetellenes „Nemzeti Centrum” szétzúzása 1919-ben. VI 1965. 10. sz. 206–210.
- Gimpelszon Ja. G.**: Az egypárti rendszer kialakulásának történetéből a Szovjetunióban. VI 1965. 11. sz. 16–30. (1918–1922.)
- Mutovkin I. Sz.**: A párt harca a szovjet köztársaságok katonai-politikai szövetségének létrehozásáért és megerősítéséért, 1918–1920. VIK 1965. 8. sz. 27–37.
- Kulinyin I. M.**: Az OK(b)P külföldi kommunista csoportjait szövetségének tevékenysége, 1918–1920. UIZs 1965. 11. sz. 45–53.
- Civilina R. Ja.**: Az OK(b)P angol-amerikai csoportja tevékenységének történetéből. VIK 1965. 10. sz. 90–95. (1918–1919)
- Szlovajev O. F.**: A szovjet kormány harca Angliával való békés egymás mellett élésért. VI 1965. 2. sz. 54–64. (1917–1918)
- Egy ismeretlen dokumentum a lengyel—szovjet kapcsolatok történetéből. Közl.: A. Zatorski. ZPW 1965. 4. sz. 161–166. [1919. jan.]
- Nyezsinszkij L. N.**: A szovjet—magyar kapcsolatok történetéből, 1919. márc.-aug. IZ 77. (1965) 3–22.
- Dobrecova V. V.**: A Nyugatukrán KP harca az internacionalizmusért, 1920–1926. UIZs 1965. 7. sz. 87–92.
- Burjak V. I.**: A grozny-i kőolajipar államosítása és igazgatási szerveinek megalakítása. IZ 78. (1965) 204–218. (1920)
- Pocsapazskij A. M.**: Nyugat-Ukrajna haladó sajtójának harca a nemzeti kérdés nacionalista hamisítása ellen a 20. század 20–30-as éveiben. UIZs 1965. 9. sz. 82–88.
- Volkova N. G.**: Változások Észak-Kaukázus városi lakosságának nemzeti összetételében a szovjethatalom ével alatt. SzE 1965. 2. sz. 40–56.
- Ihtlov M. M.**: A dagesztáni népek nemzeti konszolidációjáról. SzE 1965. 8. sz. 92–101.
- Kleckij L. R.**: A kultúrforradalom néhány kérdése a Szovjet-Kelet köztársaságaiban. VIK 1965. 5. sz. 98–103. (1920-as évek.)
- Tyimszenko Za. P.**: A Kommunista Párt szervezési intézkedései a munkások és parasztnők bevonására

- a szovjet építésbe Ukrajnában, 1919–1920. UIZs 1965. 3. sz. 57–65.
- Az OK(b) IX. kongresszusa. VIK 1965. 4. sz. 52–65. (1920. márc. 29.—ápr. 5.)
- Kiszelyov V. I.: Az ukránjai nemzetközi (immigráns) mezőgazdasági kollektívák szervezésének és működésének történetéhez. UIZs 1965. 9. sz. 75–81. (1921–1930.)
- Rimarenko Ju. I.: Az UK(b)P és a kommunista testvérpártok politikai munkája az ukrán emigránsok között 1921–1922-ben. UIZs 1965. 9. sz. 3–13.
- Rimarenko Ju. I.: Az ukrán dolgozó parasztság harca a kulák banditizmus ellen, 1921–1922. UIZs 1965. 1. sz. 110–113.
- Csemerszkij I. A.: Az osztályharc történetéből, 1921. (Az éhezők megsegítésére alakult észak-oroszországi bizottság.) IZ 77. (1965) 190–208.
- Dmitrenko Sz. L.: A KB és a KKB egyesített plénumai, 1921–1933. VIK 1965. 10. sz. 73–79.
- Genkina E. B.: Lenin munkái az új gazdaságpolitika kérdéseiről. VIK 1965. 11. sz. 104–113.
- Poljakov Ju. A.: A NEP — út a szocializmushoz. PIS 1965. 2. sz. 20–28.
- Cibulszkij V. A.: Az adópolitika falun a NEP első éveiben. VI 1965. 10. sz. 46–59.
- Csernomorszkij M. N.: A szovjet ipar a NEP első éveiben. VI 1965. 2. sz. 39–53.
- Gyenyiszov P. M.: A kolhozépítés Ukrajnában a NEP első éveiben. Historiográfiai tanulmány. UIZs 1965. 9. sz. 132–137.
- Kardas I. G.: Ukrajna vasipara helyreállításának első lépései a NEP időszakában. UIZs 1965. 1. sz. 80–85.
- Genkina E. B.: Az értelmiség szocialista építésbe való bevonásának lenini módszereiről. (Lenin 1921–1922. évi állami tevékenységének tapasztalataiból.) VI 1965. 4. sz. 21–42.
- Petuhova N. Je.: Az OK(b)P KB területi irodáinak megalakítása és tevékenységük néhány oldala, 1921–1922. VIK 1965. 4. sz. 74–81.
- Taran Je. P.: A Szovjetunió Legfelső Tanácsa tevékenysége demokratikus alapjainak fejlődése. UIZs 1965. 6. sz. 43–49.
- Trus M. I.: Lenin külpolitikai tevékenysége 1922-ben. VI 1965. 11. sz. 3–15.
- Sztojan F. K.: Területi közigazgatási reform Ukrajnában, 1922–1925. UIZs 1965. 4. sz. 71–77.
- Fedjukin Sz. A.: Harc a régi műszaki értelmiség átneveléséért a helyreállítási időszakban. ISzSzsZr 1965. 4. sz. 106–120.
- Berjovszovsk M. D.: A szegényparaszt-bizottságok internacionalista tevékenysége Ukrajnában. UIZs 1965. 2. sz. 63–71.
- Tyitov A. G.: A kommunista Párt harca a trockizmus ellen az 1923–1924. évi viták folyamán. VIK 1965. 7. sz. 39–52.
- Muhlaszipov M. M.: A munkásosztály egységének lenini taktikája és az Angol–Orosz Bizottság. VIK 1965. 7. sz. 62–71. (1923–25.)
- Ioffe A. Je.: A kölcsönös kapcsolat kezdeti szakasza a Szovjetunió, valamint az arab és afrikai országok között, 1923–1932. NAA 1965. 6. sz. 57–66.
- Kopicsen N. I.: A történetírás a NDK-ban és a szovjet–német viszony az „elismerés évében”. VI 1965. 6. sz. 183–186. (1924)
- Nyikolajeva V. P.: Az OK(b)P KB tájékoztató irodájának dokumentumai (1924. máj.–1925. dec.) VIK 1965. 7. sz. 116–122.
- Kalinyin I. N.: A szovjet–japán kapcsolatok normalizálását célzó tárgyalások történetéhez, 1924–1925. ISzSzsZr 1965. 5. sz. 81–92.
- Levnyin Ju. A.: A nemzetközi proletariátus részéről az épülő szocializmus országai iránti szolidaritás a legújabb történetírásban. (Külföldi munkásdelegációk a Szovjetunióban, 1924–1933.) VI 1965. 5. sz. 137–143.
- Kulinyics I. M.: Az első német munkásdelegáció Ukrajnában, 1925. júl.–aug. UIZs 1965. 7. sz. 81–86.
- Sládek Zd.: Tanulmányok a csehszlovák–szovjet kapcsolatokról a két világháború között. ČCH 1965. 1. sz. 99–109.
- Bacsinszkij P. P., Konovarov M. A.: Az UK(b)P harca a leninizmus trockista revíziója ellen 1924–1925-ben. UIZs 1965. 2. sz. 15–31.
- Roskovan Ju. D.: A tatárbanari parasztok kisinevi pere és a nemzetközi szolidaritási mozgalom. ISzSzsZr 1965. 1. sz. 104–114. (1924–26.)
- Mitrofanov A. I.: A párt harca az „új ellenzék” ellen a OK(b)P XIV. kongresszusa után. (Emlékezések.) VIK 1965. 12. sz. 97–107. (1925–1926.)
- Vitruk L. D.: Az ukránjai munkások társadalmi-politikai tevékenysége 1926–1932-ben. UIZs 1965. 12. sz. 73–80.
- Kolomijcsenko I. I.: Az UK(b)P munkájának fokozódása falun a szocializmus frontális előnyomulásának időszakában, 1926–1929. UIZs 1965. 7. sz. 3–14.
- Szkljadynev G. M. stb.: A harkovi pártszervezet harca az ország szocialista iparosításáért, 1926–1940. VIK 1965. 2. sz. 121–127.
- Vitruk L. D.: A nők részvétele az ipari építésben Ukrajnában, 1926–1929. UIZs 1965. 3. sz. 114–119.
- Boriszov L. P.: Oszoviahim. A történelem lapjai, 1929–1941. VI 1965. 6. sz. 45–60. (A honvédelem és az aviáció s vegyészeti építés barátai társaságának szövetsége.)
- Rogacsenszkaja L. Sz.: Dokumentumgyűjtemények a kommunista munka kollektíváiról és élmunkásairól. VI 1965. 2. sz. 126–131. (Szemle.)
- Vinaver V.: Adalékok a jugoszláv–orosz kapcsolatok történetéhez, 1929–1934. IG 1965. 1. sz. 3–59.
- Kuhto L. V.: A Nyugatukrán KP „Knyizska” kiadója Lvovban, 1929–1939. UIZs 1965. 9. sz. 71–74.
- Zldnyev V. I.: A szovjet–bolgár kulturális kapcsolatok felvétel nek történetéből. (A húszas évek végétől a harmincas évek elejéig.) SzSzs 1965. 1. sz. 61–69.
- Vilcan M. A., Iernyickij N. A., Poljakov Ju. A.: A kollektivizálás történetén k néhány problémája a Szovjetunióban. VI 1965. 3. sz. 3–25.
- Guscsin N. Ja.: Leningrád és Moszkva munkásainak harca Szibéria mezőgazdaságának kollektivizálásáért. ISzSzsZr 1965. 6. sz. 100–109. (1929–1930.)
- Boggyenkov M. L.: A kolhozépítés 1930 nyarán. IZ 76. (1965) 17–41.
- Mitrofanov A. I.: A Kuznyeck-építészeti pártszervezetek történetéből, 1931–1932. VIK 1965. 2. sz. 108–115.
- Zelenyin I. Je.: A gépállomások politikai osztályai, 1933–1934. IZ 76. (1965) 42–61.
- Belszkaja M. V.: Az ukrán munkások proletárszolidaritása a külföldi országok dolgozóival, 1933–1937. UIZs 1965. 10. sz. 60–67.
- Olivova V.: Az 1935. évi csehszlovák–szovjet megállapodás. ČCH 1965. 4. sz. 477–500.
- Babko Ju. V.: A pártépítés Ukrajnában 1935–1936-ban. UIZs 1965. 8. sz. 73–81.
- Olefrenko V. A.: Ukrajna KP szervező tevékenysége a kolhoz szervezeti szabályzat életbe léptetése érdekében, 1935–1938. UIZs 1965. 6. sz. 46–51.
- Gorinszja L. L.: Ukrajna kolhozparasztsága a szocializmus építésének befejezési időszakában, 1938–1941. UIZs 1965. 8. sz. 109–113.
- Kurocskin P.: Fegyveres erőink hősi győzelme. Kom. 1965. 7. sz. 15–27. (20. évford.)
- Az európai népek fasizmus alóli felszabadulásának 20. évfordulója. VAN 1965. 6. sz. 85–89.
- Gyeborin G. A.: A Nagy Honvédő Háború történeti tanulságai. VI 1965. 4. sz. 3–20. (A 20-éves évford.)
- Constantinescu N. N.: A román delegáció részvétele a Moszkvában a fasiszta Németország feletti győzelem 20. évfordulóján rendezett tudományos konferencián. S 1965. 3. sz. 693–696. (ápr. 14–16.)
- Zsilin P. A., Kumanyev G. A.: A szovjet történettudomány a Nagy Honvédő Háborúról. VAN 1965. 5. sz. 21–26.
- Arapova L. I.: Publikációk a Nagy Honvédő Háború történetéről. ISzSzsZr 1965. 3. sz. 66–75.
- Csekanjuk A. T., Bucko N. A.: Az ukrán nép hősi győzelme a Nagy Honvédő Háborúban, 1941–1945. UIZs 1965. 5. sz. 3–16.
- Rotmiszov P. A.: A hadi dicsőség felejtethetetlen oldalai. (Új kutatások a Nagy Honvédő Háború történetéről.) NNI 1965. 5. sz. 69–78.
- Zaharov M. V.: A szabadságért és a testvériségért. (Emlékezések a Szovjet Hadsereg felszabadító küldetéséről a második világháború éveiben.) NNI 1965. 5. sz. 48–68.

- Csernyak Je. B.*: A titkos háború öt évszázada. A nyugati fronton. NNI 1965. 6. sz. 109—125.
- Zsilin P. A.*: A Szovjetunió szerepének eltorzítása a második világháborúban. VIK 1965. 5. sz. 52—64.
- Kladt A. P.*: A háború első napjainak hőse. VI 1965. 6. sz. 30—49. (1941. jún. 22.)
- Szinyicina N. I., Tomlin V. R.*: A hitleristák agrárpolitikájának kudarca a Szovjetunió megszállott területén, 1941—1944. VI 1965. 6. sz. 32—44.
- Szvilko P. Sz., Komarnyickij Sz. I.*: Harc a fasiszta megszállók ellen Bukovinában 1941—1944-ben. UIZs 1965. 8. sz. 66—72.
- Cel Constantini*: A szmolenszki csata, 1941. júl. 10.—szept. 10. RHDGM 59. (1965. júl.)
- Komkov G. D.*: A Nagy Honvédő Háború ideológiai frontja. VI 1965. 5. sz. 3—19.
- Sapko V. M.*: Az SzKP — a szovjet nép harci élcsapata. VIK 1965. 3. sz. 5—19.
- Petror Ju. P.*: A Kommunista Párt — a szovjet nép győzelmeinek szervezője a Nagy Honvédő Háborúban. VIK 1965. 6. sz. 3—19.
- Dokumentumok a hősi évekből, 1941—1945. VIK 1965. 5. sz. 52—64.
- Lihomanov M. I.*: A párt szervező munkája falun a Nagy Honvédő Háború első időszakában, 1941—1942. VIK 1965. 2. sz. 62—71.
- Lemescsuk N. M.*: A breszti pártszervezetek a hősi védőharcok idején. 1941. jún.—júl. VIK 1965. 10. sz. 50—58.
- Ledvicin V. I.*: A párt tevékenysége a hadsereg komszomol-szervezeteinek megerősítésére a Nagy Honvédő Háború éveiben. VIK 1965. 5. sz. 44—51.
- Dokucsjev G. A.*: A szibériai pártszervezetek történetének egy dicső oldala. VIK 1965. 5. sz. 32—43. (1941—1943.)
- Sztyepanov D. A.*: A párt-politikai munka a szovjet hadseregben a Távol-Keleten a Nagy Honvédő Háború éveiben. VIK 1965. 5. sz. 20—31.
- Gyenyiszenko P. I.*: Az Ukrán Kommunista Párt ideológiai munkájának néhány kérdése, 1943—1945-ben. UIZs 1965. 5. sz. 87—97.
- A szovjet állambiztonsági szervek a Nagy Honvédő Háború éveiben. VI 1965. 5. sz. 20—39.
- Szavickij I. V.*: A katonai komisszárok a Nagy Honvédő Háború idején. VIK 1965. 3. sz. 20—30.
- Volodarszkij L., Szemin Sz.*: A szovjet nép munkahőstette a Nagy Honvédő Háborúban. Kom 1965. 6. sz. 21—29.
- Asztrahaneva I. F.*: Anyagok a Kuznyec-medencei bányászok munkatevékenységének tanulmányozásához a Nagy Honvédő Háború éveiben. ISzSzsZsR 1965. 3. sz. 87—92.
- Danyiljuk M. Z.*: Ukrajna munkásosztálya a Nagy Honvédő Háború éveiben. ISzSzsZsR 1965. 3. sz. 50—65.
- Kravcsuk M. I.*: Ukrajna munkásosztálya a Nagy Honvédő Háború éveiben, 1941—1945. UIZs 1965. 6. sz. 23—32.
- Danyiljuk M. Z.*: Ukrajna Kommunista Pártja a vasutasok új munkahőstetteinek szervezője, 1943—1945. UIZs 1965. 9. sz. 61—66.
- Kukarszkaja M. K.*: Ukrajna vaskohászati vállalati pártszervezeteinek helyreállítása és megerősítése 1943—1945-ben. UIZs 1965. 5. sz. 97—104.
- Kalenyicsenko P. M.*: Szovjet—Ukrajna és a népi Lengyelország baráti kapcsolatai és együttműködése az irodalom területén, 1944—1964. UIZs 1965. 7. sz. 74—80.
- Koval M. V.*: A szocialista kultúra szerepe Ukrajna dolgozó elismerésében a Nagy Honvédő Háború kezdeti időszakában. UIZs 1965. 8. sz.
- Komkov G. D.*: Az irodalom és a művészet szerepe a nép hazafias nevelésében, 1941—1945. IZ 76. (1965) 3—16.
- Kolcov A. V.*: Dokumentumok a tudósok bátorságáról. (A SZTA Levéltárának anyaga alapján.) VAN 1965. 5. sz. 27—31.
- Mukaszakova L. V.*: A színház a frontnak, 1941—1945. ISzSzsZsR 1965. 3. sz. 137—145.
- Szolomatijn P. Sz.*: Frontlevelek és levelezések a Pravdában a Nagy Honvédő Háború éveiben. IZ 75. (1965) 243—255.
- Bazarova R. A.*: Turkmenisztán munkásosztálya a Nagy Honvédő Háború éveiben. ISzSzsZsR 1965. 4. sz. 124—131.
- Izmajlava Sz. I.*: Az ukrán és üzbég népek testvéri barátsága a Nagy Honvédő Háború éveiben. UIZs 1965. 6. sz. 50—57.
- Zelenyin V. V.*: Szovjet—jugoszláv fegyverbarátság a második világháború éveiben. VI 1965. 9. sz. 25—35.
- Ozseh A. M.*: A szovjet—lengyel szerződés 20. évfordulója. NNI 1965. 4. sz. 163—164. (Ülés 1965. ápr. 19-én Moszkvában.)
- Iljin Sz. Sz.*: Az élelmezés problémájáról szóló irodalom a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja idején. Az élelmezés helyzete a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja idején. Az irodalom szemléje. VI 1965. 3. sz. 124—127.
- Mereckov K. A. marsai*: A csaták útján. VI 1965. 10. sz. 107—118. (Emlékezések a második világháborúból.)
- Majszkij I. M.*: A háború napjaiban. (Emlékezések.) NNI 1965. 4. sz. 63—72. (2. világháb.)
- Blank A. Sz.*: Az ellenállási mozgalom — szövetségünk a fasizmus feletti győzelemért folytatott harcunkban. PIS 1965. 4. sz. 14—23.
- Kurnoszov A. A.*: A nép ellenállása a német-fasiszta területarablók hátában, 1941—1945. Források. ISzSzsZsR 1965. 3. sz. 76—86.
- Jacenko V. D.*: Ukrajna ifjúsága a partizánok soraiban. ISzSzsZsR 1965. 3. sz. 120—136.
- A partizánok illegális röplapjai Ukrajna megszállott területeinek lakosságához. UIZs 1965. 6. sz. 100—105. (1943)
- Wolff W.*: A német antifasiszta tiszték első konferenciája a Szovjetunióban. A „Szabad Németország” nemzeti bizottságának előtörténetéhez. ZG 1965. 2. sz. 277—289.
- Szobolev G. L.*: Leningrád tudósai a blokád éveiben, 1941—1943. IZ 75. (1965) 8—25.
- Kardasov V. I.*: A front-mélti körzetek segítsége az ostromolt Leningrádnak. ISzSzsZsR 1965. 3. sz. 111—120.
- Nejgoldberg V. Ja.*: A ladogai víziút 1941—1942-ben. ISzSzsZsR 1965. 3. sz. 102—112.
- Nejgoldberg V. Ja.*: A folyami szállítás a Nagy Honvédő Háborúban. IG 75. (1965) 256—272.
- Kuznyecov N. G.*: A körülzárt Leningrád és a balti flotta. VI. 1965. 8. sz. 108—120. (Emlékezések.)
- Jablcskin Ju. N.*: Leningrád alatt a kurszki csata után. ISzSzsZsR 1965. 3. sz. 93—101.
- Koralesuk V. M., Szoboljev G. L.*: A leningrádi „rekviem”. (A leningrádi lakosság áldozatai a háború és a blokád idején.) VI 1965. 12. sz. 191—194.
- Koralesuk V. M.*: Szévasztopol védelme a Nagy Honvédő Háború idején. (A közeledés védelme.) IZ 75. (1965) 26—43.
- Čsizs V. F., Mojszejev O. V.*: A szovjet csapatok Ukrajna felszabadításáért vívott harci csatáinak történetéből, 1942. dec.—1944. okt. UIZs 1965. 5. sz. 17—31.
- Omeljanyenko I. Ja.*: Felkelés Pavlográdban 1943 februárjában. UIZs 1965. 2. sz. 91—94.
- Praszolov Sz. I.*: Az 1943. évi szovjet—csehszlovák szerződés. (A diplomáciai előkészítés történetéhez.) SzSzs 1965. 1. sz. 20—33.
- Minuth K.-H.*: Szovjet—német béketalogatózások 1943-ban. GWU 1965. 1. sz. 38—45.
- Mollmann G.*: Még egyszer Roosevelt Oroszország iránti politikájáról, 1943—1945. GWU 1965. 4. sz. 218—222.
- Paljok V. V.*: Kárpát-Ukrajna népi bizottságainak I. kongresszusáról, 1944. UIZs 1965. 6. sz. 58—62.
- Sztrizskov Ju. K., Ju. K. Zuszmanovics vezérőrnagy*, a hadseregellátás parancsnoka. ISzSzsZsR 1965. 3. sz. 146—150. (1889—1944)
- N. N. Voronov tüzérségi tábornagy. A szovjet nép győzelme. (Emlékezések.) VI 1965. 6. sz. 3—29.
- Jefimov N. A.*: Egy hadvezér a népből. VI 1965. 6. sz. 211—214. (Je. I. Kovtjuh 1890—1943.)
- Koval V. Sz.*: Az USA stratégiaja Európában a Nagy Honvédő Háború menetében bekövetkezett fordulatig. UIZs 1965. 5. sz. 43—56.
- Petrov F. N.*: VI. A. Dego. VIK 1965. 6. sz. 92—96. (1889—1944.)
- Sutoj V. Je.*: Találkozás az Elbán. VI 1965. 6. sz. 18—31. (1945. ápr.)
- Dubinszkij A. M.*: A Szovjetunió felszabadító küldetése Távol-Keleten, 1945. VI 1965. 8. sz. 49—61.

- Szposznjov B. G., Voroncov V. B.*: A Szovjetunió felszabadító küldetése a Távol-Keleten a második világháború éveiben. ISzSszR 1965. 4. sz. 28—48.
- Malinoveckij R. J.*: A háború utolsó fázisa. NM 1965. 5. sz. 605—611.
- Kuznyecov N. G.*: A múlt lapjai. Jalta — Potádam. (A jaltai és potsdami konferencia résztvevőjének emlékezőseiből.) VI 1965. 4. sz. 120—131; 5. sz. 109—117.
- Az ellenség táborában a vereség előtt. (Új dokumentumok a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériuma Levéltárának trofeális állagából.) VI 1965. 6. sz. 115—127.
- Voronov N. N.*: A szovjet nép győzelme. (Befejezés.) ISzSszR 1965. 4. sz. 13—27. (1945)
- Grigorenko A. Sz.*: Bukovina Szovjet-Ukrajna családjában. (A visszacsatolás 25. évfordulójára.) UIZs 1965. 6. sz. 3—11.
- Belouszov V. Sz.*: A visszacsatolt és megdúlt Kárpát-Ukrajna. UIZs 1965. 6. sz. 12—22.
- Traktujev M. I.*: A párt- és szovjet szervezetek visszaállítása a Szovjetunió felszabadított területein a Nagy Honvédő Háború éveiben. VIK 1965. 2. sz. 72—80.
- Schülzer H.*: A felszabadult Berlinben. (Az antifasiszta-demokratikus átalakulásokban való német—szovjet együttműködés első hónapjai.) ISzSszR 1965. 3. sz. 200—225.
- Kudlaj A. Sz.*: A Szovjetunió népeinek testvéri segítsége Ukrajna népgazdaságának helyreállításában a Nagy Honvédő Háború után. VI 1965. 7. sz. 21—30.
- Kudlaj A. Sz.*: Ukrajna KP a munkásoktól az ipar helyreállításáért és fejlesztésért vívott harca élén, 1945—1950. VIK 1965. 9. sz. 29—39.
- Szenjavszkij Sz. L., Hluzov M. I.*: A Szovjetunió ipari káderei 1945—1955 folyamán. VI 1965. 10. sz. 29—45.
- Volkov I. M.*: A kolhozfalva a háború utáni első évben. VI 1966. 1. sz. 15—32.
- Hudjak R. A.*: A Donyec-medence bányászainak munkás együttműködéséről a szövetségi köztársaságok és a testvéri szocialista államok bányászaival, 1951—1955. UIZs 1965. 7. sz. 69—74.
- Seemann K.-D.*: A szovjet irodalom-politika Sztálin halála óta történeti szemléletben. JGO 1965. 1. sz. 40—64.
- Cserovinszkij A. A.*: A falusi kulturális építés néhány kérdése az SzKP XX. és XXII. kongresszusa közötti időszakban. UIZs 1965. 1. sz. 66—74.
- Reimannov T.*: A rehabilitáció a Szovjetunióban. ÖCH 1965. 6. sz. 869—880.
- Pruszanov I. P.*: A párt szervező és irányító hatásának emelése a Fegyveres Erőkben, 1956—1964. VIK 1965. 2. sz. 3—13.
- Romanov V. Je.*: Ukrajna ésszerűsítőinek harca a technikai haladásért, 1956—1964. UIZs 1965. 7. sz. 54—58.
- Szoboljev D. Z.*: A Szovjetunió elektrifikálása mai szakaszának sajátosságai, 1956—1964. VI 1965. 7. sz. 200—204.
- Adamavicsjute Sz. V.*: A litvániai pártszervezetek munkatapasztalata a dolgozók kommunista nevelése terén, 1956—1965. VIK 1965. 10. sz. 3—16.
- Polnyer L. Sz.*: Az altajl ércbányák kommunistáinak harca a technikai haladásért, 1956—1965. VIK 1965. 12. sz. 69—77.
- Szancovics A. V.*: Az ukrán történetírás az ukrán dolgozók élenjáró kezdeményezéseiről, 1953—1964. UIZs 1965. 2. sz. 3—14.
- Iljina L. I., Nyikiforova V. I.*: A leningrádi pártszervezet harca a technikai haladásért az iparban, 1959—1962. VIK 1965. 12. sz. 118—122.
- Liszicina L. N.*: Az OSzSszK autonóm köztársaságainak ipari fejlődése a hét éves tervidőszak elején, 1959—1961. ISzSszR 1965. 2. sz. 127—137.
- Gingyin A. M., Markin Sz. G.*: Az új szakasz néhány sajátossága a szovjetunióbeli népek közti barátság fejlődésében. VIK 1965. 2. sz. 14—26.
- Zahirov Sz. F.*: Az ukrán és az üzbég nép együttműködése a tudomány és kultúra területén, 1959—1964. UIZs 1965. 7. sz. 66—69.
- Dugynszkij I. V.*: A Kommunista Párt tevékenysége a szocialista országok együttműködésének meg erősítéséért. VIK 1965. 12. sz. 29—41.

- Sarapov G. V.*: A szovjet szakszervezetek nemzetközi kapcsolatai. VI. 1965. 2. sz. 27—38. (A 60-as években.)
- Kinkulkin A. T.*: Az iskolai történeti oktatás fejlesztése, 1959—1965. UIZs 1965. 11. sz. 75—80.
- Daskorics Ja. R.*: Az ukrán-örmény irodalmi kapcsolatok fellendülése 1960—1964-ben. Ukrain. Isztor. Zsurnál 1965. 10. sz. 131—137.
- Lavniczak R.*: Gazdasági kapcsolatok a balti szocialista államok és a skandináv államok között. SM 1965. 7—8. sz. 106—117.
- Brendel G.*: A Szovjetunió és Nyugat-Németország gazdasági kapcsolata. DAP 1965. 8. sz. 908—919.
- Jefimov V. P.*: A párt rendszabállyal a mezőgazdasági termelés gazdasági ösztönzésére. VIK 1965. 9. sz. 3—13. (1965. márc. plénum)
- Tulepbajev B. A.*: A párt agrárpolitikájának jelentősége Belső-Ázsia szocializmusra való áttérésé szempontjából. VIK 1965. 3. sz. 59—68.
- Gyeborin G. A.*: A szovjetunióbeli kommunista építés nemzetközi jelentősége. VF 1965. 10. sz. 119—129.
- Vernes J.*: A gazdaság újszerű igazgatása felé a Szovjetunióban. EP 131. (1965. jún.) 61—76.
- Matvejev B. G.*: A népgazdaság vezetésének és tervezésének tökéletesítése a Szovjetunióban. ÖO 1965. 5. sz. 390—398; 6. sz. 466—485.
- A Párt gazdaságpolitikája és az 1966. évi népgazdasági terv. Kom 1965. 18. sz. 8—12.

Törökország

- Mantran R.*: A történeti kutatás irányai Törökországban. RH 89/CXXXIV. 476. (1965. okt.-dec.) 311—322.
- Werner E.*: A pánturkizmus és a modern török történetírás tendenciái. ZG 1965. 8. sz. 1342—1354.
- Kononov A. N.*: A török nyelvudomány Törökországban. NAA 1965. 6. sz. 225—228.
- Mehmet M. A.*: Képek Dobrudza történetéből török uralom alatt a 14—17. századból. (Evlija Cselebi utazó tudósításai.) S 1965. 5. sz. 1097—1116.
- Dumitrescu D. A.*: Adalékok egy spanyol Turcica bibliográfiához, 16—17. sz. RESE II. (1964) 1—229—238.
- Beldiceanu N.*: Hogyan foglalta el II. Bajazid Kilika és Cetotea Alba (Akkorman) kereskedővárosaikat. SoF XXIII. (1964) 36—90.
- Kissling H.-J.*: A törökköktől való félelem és remény a 15—16. században. Egy „komplexum” történetéhez. SoF XXIII. (1964) 1—18.
- Beldiceanu—Steinherr I., Beldiceanu N.*: Egy I. Szelim idejéből való akta néhány havasalföldi, bulgáriai és dobudzsai dunai vámkikötőről. SoF XXIII. (1964) 91—115. — (1520)
- Frazer Ch. A.*: George Finlay történetész levelezése C. C. Feltonnal, 1854—1859. SoF XXIII. (1964) 179—214.
- Dziubiński A.*: A lengyel—török kereskedelmi utak a 16. században. PH 1965. 2. sz. 232—259.
- Grigoras N.*: A moldvai lakosság munkakötelezettsége az állammal és a törökköktől szemben, 17—18. század. S 1965. 4. sz. 895—912.
- Shaw St. J.*: Az otomán katonai reform kezdetei. III. Szelim szultán „nizam-ı cedid” serege. JMH XXXVII/3. sz. (1965. szept.) 291—306.
- Mutafova V. P.*: Az anyanik intézménye a 18. század utolsó évtizedeiben. EB 1965. 2—3. sz. 233—248.
- Vianu Al.*: Moldova veszteségei a Portának 1812—1816-ban adott szolgáltatások révén Oroszországgal szembeni konzultációjának adatai alapján. RS XV. (1965) 323—332.
- Neacșu I. I.*: A román pandúrok első útjukozete a törökkel Dragasinnál, 1821. máj. 29. S 1965. 5. sz. 1091—1096.
- Mikolova F. G.*: Az oszmán földbírtok-törvények fejlődése és jellege, 1839—1878. IP 1965. 5. sz. 31—55.
- Frazer Ch. A.*: George Finlay történetész levelezése C. C. Feltonnal, 1854—1859. SoF XXIII. (1964) 179—214.
- Hadzsiolova Kr.*: Egy török bíróság ítélete Vaszil Levszki egy fegyvertársa ügyében. IP 1965. sz. 91—94. [1872]

- Zseltjakov A. D., Petroszjan Ju. A.*: Az ifjútörök mozgalom a török történészek munkáiban. NAA 1965. 5. sz. 56–65.
- Velikov St.*: A munkás- és szocialista mozgalom Törökországban az 1908. évi ifjútörök forradalom után. ÉB I. (1964) 29–48.
- Bojev Ju. A.*: Az Oszmán Birodalom „integritásának” problémája Franciáország külpolitikájában, 1912–1913. ÉB 1965. 2–3. sz. 83–107.
- Florescu G. G.*: Harc a modern délkelet-európai országok kialakításáért. A román–török kapcsolatok. RESE II. (1964. 1–2.) 187–214.
- Gaszanova E. Ju.*: Új szelek Törökország társadalmi életében (a „török szocializmusról”). NAA 1965. 1. sz. 26–34.

Közel-Kelet

- Sztrojeva L. V.*: Az iszmaeliták fellelése Szíriában a 11–12. század határán, 1090–1113. KSzINA 86. (1965) 189–195.
- Abdel-Malek A.*: Az arab nemzeti mozgalom a Nyugat-személetében. IGSS 1965. 1. sz. 159–185. (Szemle.)
- Kiesewetter W.*: Mélyreható változások az arab világban. DAP 1965. 10. sz. 1450–1464.
- Rathmann L.*: A német imperializmus közel-keleti politikája az első világháborúban. WZHU XIII/7. (1964) 855–863.
- Enisah C.*: Szabadságot Dél-Arábiának. LM 1965. 8. sz. 372–375.
- Albardi A.*: A nemzeti egységfront Irakban, 1946–1958. NAA 1965. 6. sz. 67–73.

Irán

- Dorosenko Je. A.*: Az iráni egyetemek ma. (A teheráni, isfaháni és sirazi egyetemek irodalmi fakultásai.) NAA 1965. 5. sz. 239–241.
- Pjankov I. V.*: Ktesias „Perzsa története” és az Achemenidák belső-ázsiai satrápiái az i. e. V. század végén. VDI 1965. 2. sz. 35–50.
- Aliev Sz.*: Ismeretlen dokumentum az iráni szociáldemokrata párttól. (EdzstemaJun-e amjun.) NAA 1965. 2. sz. 133–139. (1904–1907)
- Aliev Sz.*: Ahmed Keszravi Tabrizi és az 1905–1911. évi iráni forradalom történetének problémái. NAA 1965. 5. sz. 66–74.

India

- A. P. Barannyikov* akadémikus 75. születésnapjára. VAN 1965. 10. sz. 133–134. (indológus)
- Marz K., J. Phear*: „Az árja falu Indiában és Ceylonban” c. könyvének kivonata. NAA 1965. 1. sz. 50–66.
- Biardeau M.*: India és a történelem. (L. Dumont művének margójára.) RH 89/CCXXXIV. 475. sz. (1965. júl.-szept.) 47–58.
- Voigt J.*: Arthasasra-interpretációk India nacionalista történetírásában. GWU 1965. 9. sz. 533–547.
- Galanter M.*: Szekularizmus, Kelet és Nyugat. (D. E. Smith „India mint világi állam” c. könyvéről.) CSSH VII/2. (1965. jan.) 133–159.
- Flint J. T.*: India mint szekularizáló ország. CSSH VII/2. (1965. jan.) 160–165.
- Smith D. E.*: A szekularizmus Indiában. Vlszontvlasz. CSSH VII/2. (1965. jan.) 166–172.
- Bregel L. D.*: Az indiai faluközösség Goában. (A 16–17. századi portugál források adatai alapján.) NAA 1965. 1. sz. 76–86.
- Castries de D.*: Konzulátusi kalandok Indiában az amerikai függetlenségi háború idején, d'Anquetil de Briancourt emlékiratai alapján. RHD 79. (1965. jan.-márc.) 7–21.
- Moore R. J., Wood*: „Oktatási Üzenetének” fogalmazása. EHR CCXIV/314. (1965. jan.) 70–85. (India, 1854)
- Harnetty P.*: A szabad kereskedelem imperializmusa: Lancashire és az indiai gyapotvármok. 1859–1862. ECHR XVIII/2. (1965. aug.) 333–349.
- Rajkov A. V.*: B. G. Tilak forradalmi tevékenységének kérdéséhez, 1905–1909. NAA 1965. 2. sz. 53–58.

- Robine M.*: John Maynard Keynes eszméi az indiai pénzürszer reformjáról, avagy profétikus témák vázlata. RHES 1965. 1. sz. 5–44. (1913)
- Krüger H.*: A német imperializmus India-politikája az első világháború alatt. WZHU XIII/7. sz. (1964) 864–869.
- Klein I.*: Utilitarizmus és mezőgazdasági fejlődés Nyugat-Indiában. ECHR XVIII/2. (1965. dec.) 576–597.
- Medoroi A.*: A termelés és a tőke koncentrációja Indiában. MEMO 1965. 6. sz. 38–49.
- Kaljacin B. A.*: A közösségi fejlesztési program végrehajtásának társadalmi-gazdasági következményei Indiában. NAA 1965. 6. sz. 38–47.

Közép-Kelet

- Benda H. J.*: Politikai elit a gyarmati Délkelet-Ázsiában. Történeti elemzés. CSSH VII/3. (1965. ápr.) 233–251.
- Kadimov G. G.*: Az imperialisták közti ellentétek Indonéziában. NAA 1965. 5. sz. 33–42.
- Wong Lin Ken*: Malaysia gazdaságtörténete. Bibliográfiai esszé. JMH XXV/2. (1965) 244–262.
- Dolnyikova V. A.*: Tailand munkásosztálya. NAA 1965. 2. sz. 15–25.

Burma

- Kaufman A. Sz.*: A kuomintang kaland kudarca Burmában. NAA 1966. 1. sz. 77–81.
- Zsabrejev A. F.*: Harc a kereskedő-uzsora kizsákmányolás ellen Burmában. NAA 1965. 3. sz. 15–26.
- Klimko G. N.*: Agrárátalakulások és a mezőgazdasági termelés fejlődése Burmában. NAA 1966. 1. sz. 19–24.
- Gavrilov Ju.*: Burma gazdasági átalakulása. MEMO 1965. 4. sz. 55–67.

Vietnam

- Charriere J.*: A szocializmus építésének problémái. A Vietnami Demokratikus Köztársaság. ÉP 129. (1965. ápr.) 60–74.
- Nguyen Khac Vien*: A víz, a rizs, az emberek. Pensée 122. (1965. aug.) 3–33.
- Mhüarian Sz. A.*: Vietnam munkásosztályának kialakulása. NAA 1965. 2. sz. 45–52.
- Budanov A. P., Kim G. F.*: A második világháború és a népi demokratikus forradalom győzelme Vietnamban és Koreában. NAA 1965. 5. sz.
- Loktyin G. M.*: A nemzeti felszabadító mozgalom jellege Dél-Vietnamban, 1954–1964. NAA 1965. 2. sz. 3–14.
- Spira L.*: A vietnami háború történetéhez. WZ 1965. 6. sz. 374–382.
- Kadimov G. G.*: Az USA gyarmati agressziója Vietnamban. NNI 1965. 4. sz. 3–18.
- Zelencov V. A.*: A vietnami forradalom új szakasza. VI 1965. 8. sz. 84–93.

Indonézia

- Lev D. S.*: A jogi fejlődés politikája Indonéziában. CSSH VII/2. (1965. jan.) 173–199. (von Mehren A. T. megjegyzései és Lev viszontválasza uo. 200–202.)
- Jaszan M. A.*: Új jog keresése. A jogi syncretizmus összefonódása Indonéziában. CSSH VII/3. (1965. ápr.) 252–266.
- Sevelenko A. Ja.*: A feudális viszonyok létrejöttének útja szembeállítva a frank államban és Indonéziában. VI 1965. 12. sz. 79–96.
- Benda H. J.*: A dekolonizálás Indonéziában: a folyamatosság és változás problémája. AHR LXX/4. (1965. júl.) 1058–1078.
- Hrenov Ju. F.*: Észak-Kalimantan gazdasága. NAA 1965. 3. sz. 27–32.

Kína

- Tyihvinszkij Sz. L.*: A XVI. nemzetközi sinológiai kongresszus Bordeaux-ban. VAN 1965. 1. sz. 97–98. (1964. aug. 30–szept. 5.)

- Nyikoforov V. N.*: Kína történetének első marxista összefoglalása. K. A. Hariszkiij születésének 80. évfordulójára, 1884–1964. KSzINA 76. (1965) 217–226.
- In memoriam Csou Szün-jüan. NAA 1965. 1. sz. 268–269. (sinológus, 1909–1964)
- In memoriam J. N. Dragunova. NAA 1965. 1. sz. 266–267. (sinológus, 19164)
- Kazanin M. I.*: Pjotr Antomovica Grinyevics, 1899–1937. NAA. 1965. 3. sz. 234–235. (sinológus)
- In memoriam B. Szt. Iszajenko. NAA 1965. 5. sz. 252–253. (sinológus, 1914–1965)
- In memoriam Pjotr Jemeljanovics Szakcskov, 1892–1964. NAA 1965. 2. sz. 213. (sinológus)
- Franks H.*: Kína történetéről 1958 és 1963 között megjelent irodalom szemléje. HZ 200/2. (Sonderheft, 1965) 547–568.
- Pischel C. E.*: Mao Ce-tung alakjának egyes értelmezéseire. IGSS 1965. 4. sz. 749–784.
- Bikov F. Sz.*: A régi Kína filozófiai iskoláinak hagyományos osztályozásáról. KSzINA 76. (1965) 204–216.
- Creel H. G.*: A jó szerepe a kínai történetben. AHR LXX/3. (1965. ápr.) 647–672.
- Cho-yun Hsu*: A változó viszony a helyi társadalom és a központi politikai hatalom között a korai Han korszakban: i. e. 206–1. sz. 8. CSH VII/4. (1965. júl.) 358–370.
- Perelomov L. Sz.*: A faluközösség jellege a Han korban. NAA 1965. 1. sz. 93–99.
- Kisanov Je. I.*: Tangut források a Hsi-hszia állam állami közigazgatási apparátusáról. KSzINA 69. (1965) 180–196.
- Munkuev N. C.*: Mongólia és Kína gazdasági helyzete a 13–14. században. KSzINA 76. (1965) 136–153.
- Martinov A. Sz.*: Az első pénzverdek Tibetben. KSzINA 69. (1965) 197–202. (18. sz. 2. f.)
- Myers R. H.*: A pamut-textil munkaerő és a pamut-textil ipar fejlődése modern Kínában. ECHR XVIII/3. (1965. dec.) 614–632. (19. sz. 2. f.-től.)
- Gordon L.*: Japán sikertelen gyarmati vállalkozása Taivanban, 1874. JMH XXXVII/2. (1965. jún.) 171–185.
- Vinogradov N. P.*: A forradalom előtti Kína munkásosztályáról. NAA 1965. 4. sz. 60–68.
- A sanghaji proletariátus hősi harcának 40. évfordulója. Az 1925. május 30-i mozgalom NAA 1965. 3. sz. 45–47.
- Nyikoforov V. N.*: A szovjet történészek vitái Kína társadalmi-gazdasági rendszeréről, 1925–1931. NAA 1965. 5. sz. 75–91.
- Clifford N. R.*: Sir Frederick Maze és a kínai tengeri vám, 1937–1941. JMH 1965. 1. sz. 18–34.
- Ivanov O.*: A szovjet és a kínai nép szerződése. Kom 1965. 3. sz. 99–104.

Korea

- Pak B. D.*: A koreai emigráns sajtó történetéből, 1909–1914. NAA 1965. 3. sz. 172–178.
- Budanov A. P., Kim G. F.*: A második világháború és a népi demokratikus forradalom győzelme Vietnamban és Koreában. NAA 1965. 5. sz.
- Tyihomirov V. D.*: A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság szocialista átalakítása. (Korea japán gyarmati uralom alóli felszabadításának 20. évfordulójára.) VI 1965. 7. sz. 42–51.
- Bagrjanskaja L. Sz.*: A Szovjetunió és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság gazdasági együttműködése. NAA 1965. 1. sz. 19–25.

Mongólia

- Golman M.*: Tudományos ülésszak a Mongol Népköztársaság kiképzésének tiszteletére. NAA 1965. 2. sz. 190–191.
- Saszyina N. P.*: Új munkák Mongólia bibliográfiájáról. NAA 1965. 3. sz. 179–187.
- Munkuev N. C.*: Mongólia és Kína gazdasági helyzete a 13–14. században. KSzINA 76. (1965) 136–153.
- Lavrov L. I.*: A mongolok betörése az Észak-Kaukázusba. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 98–101.

- Kicsanov Je. I.*: Néhány megállapítás a tangutok történeti sorsáról Csingisz kán hadjárata után. KSzINA 76. (1965) 154–165.
- Golman M. I., Szleszarszok G. I.*: Orosz levéltári anyag Oroszország és Mongólia kapcsolatáról a 17. század 30–50-es éveiben. KSzINA 76. (1965) 166–181.
- Kalabaskin A. I.*: Néhány új jelenség Mongólia gazdaságában a 19. század második felében és a 20. század elején. KSzINA 76. (1965) 182–190.
- Golman M. I.*: Értékes forrás a Mongol Népköztársaság legújabb kori történetéről. KSzINE 76. (1965) 191–194.
- Roscsin Sz. K.*: A Mongol Népköztársaság nemzeti jövedelméről. KSzINA 76. (1965) 195–203.

Japán

- Shiozawa K.*: A japán történészek és az ázsiai termelés mód. Pensée 122. (1965. aug.) 63–78.
- Podpalova G. I.*: A történelem tanulása a japán főiskolákon. NAA 1965. 5. sz. 242–243.
- Jansen M. B.*: Amerikai stúdiók Japánban. AHR LXX/2. (1965. jan.) 413–417.
- Krjukov M. V.*: A japánok rokonsági rendszerének tanulmányozásához. SzE 1965. 3. sz. 90–98.
- Pozdnjakov I. G.*: A japán faluközösség néhány kérdése, 13–17. század. NAA 1965. 1. sz. 67–75.
- Kobata A.*: Arany- és ezüstermelés a 16–17. századi Japánban. ECHR XVII/2. (1965. aug.) 245–266.
- Kiyosi Y.*: A modern tudomány előtörténete Japánban. A nyugati tudomány behozatala a Tokugava időszak alatt. CHM IX/2. (1965) 208–232.
- Mijamoto M., Sakudo Y., Yauba Y.*: Gazdasági fejlődés Japánban az ipari korszak előtt, 1859–1894. JEH XXV/4. (1965. dec.) 541–564. (Hozzászólás O. Goodrich: uo. 565–568.)
- Patrick H. T.*: Külső egyensúly és belső konvertibilitás: a Meidzsi Japán pénzügyi politikája. JMH XXV/2. (1965) 187–213.
- Gordon L.*: Japán sikertelen gyarmati vállalkozása Taivanban, 1874. JMH XXXVII/2. (1965. jún.) 171–185.
- Suketoshi Y.*: A tudomány és a technika Japánban 1900 óta. CHM IX/2. (1965) 179–180.
- Mitsumoto Y.*: A tudományos forradalom és a technológia korszaka. CHM IX/2. (1965) 187–207.
- Goldberg G. I.*: „Hejmin Szimibun” mint a japán háborúellenes mozgalom tanulmányozásának forrása, 1903–1905. NAA 1965. 2. sz. 69–73.
- Iklé F. W.*: Japán–német békétárgyalások az első világháború idején. AHR LXXI/1. (1965. okt.) 62–76.
- Kalinyin I. V.*: A szovjet–japán kapcsolatok normalizálását célzó tárgyalások történetéhez, 1924–1925. ISzSzSzR 1965. 5. sz. 81–92.
- Budkevics Sz. L.*: Még egyszer Japán „felszabadító küldetéséről” Délkelet-Ázsiában a második világháború éveiben. NAA 1965. 3. sz. 48–60.
- Leonjádov L. O.*: Japán feltétel nélküli kapitulációja aláírásának (1945) 20. évfordulója. UIZs 1965. 9. sz. 138–139.
- Gyinkevics A. I.*: Japán nemzeti jövedelme egy részének költségvetési újrafelosztása NAA 1965. 1. sz. 35–49.
- Anyikin A.*: Japán munkásosztályának mai helyzete. MEMO 1965. 6. sz. 80–91.
- Gyinkevics A. I.*: A nemzeti bevétel felhasználása és az állami pénzügyek Japánban. NAA 1965. 6. sz. 28–37.
- Kazuo Y.*: Az ipari és gazdasági fejlődés vezetői a modern Japánban. CHM IX/2. (1965) 233–253.
- Minoru W.*: Japán egyetemi hallgatók külföldön és a tudományos és technikai ismeretek beszerzése. CHM IX/2. (1965) 254–293.
- Takeshi N.*: A külföldiek hozzájárulása (Japán technikai ismereteinek fejlesztéséhez). CHM IX/2. (1965) 294–319.
- Tetu H.*: A kormány szerepe a tudomány fejlesztésében. CHM IX/2. (1965) 320–339.
- Shigeru N.*: Az egyetemek szerepe Japán tudományos és technikai fejlesztésében. CHM IX/2. (1965) 340–362.

- Hasumi O.*: A tudomány és technológia hatása a hagyományos társadalomra Japánban. CHM IX/2. (1965) 363–379.
- Shinji K.*: Az ipari formák fejlődése Japánban mint a kulturális értékek kifejezése. CHM IX/2. (1965) 380–399.
- Kamalaní Ch.*: Az ipari világ szerepe a tudomány és technológia fejlesztésében Japánban. CHM IX/2. (1965) 400–421.
- Yutaka H.*: Furuichi Kimitake életrajza. CHM IX/2. (1965) 422–437. (Iparosító tudós, 1854–1934.)
- Melnyikov A. T.*: Néhány adat a termelés koncentrációjáról és a tőkekoncentrációról Japánban. (A japán sajtó anyagából, 1963–1964.) NAA 1965. 3. sz. 151–159. (Szemle.)
- Anthony D. F.*: Kulturális egység és rugalmasság Japánban a Nyugattal való találkozásában. CHM IX/1. (1965) 91–106.
- Iijima I. A.*: Japán gazdasági expanziója Ázsia fejlődő országaiban. NAA 1966. 1. sz. 25–34.
- Latisev I. A.*: Frakciós tendenciák Japán liberális demokráta pártjában. NAA 1965. 4. sz. 48–59.
- Pobelenskij Ju. A.*: A japán nép harca a „biztonsági szerződés” ellen. UIZs 1965. 9. sz. 14–25.
- Amerikai Egyesült Államok**
- Helmann M.*: Walther Kirchner 60. születésnapjára. JGO 1965. 2. sz. 318–320.
- Land A. C.*: Az Amerikai Történelmi Társulat évi közgyűlése, 1964. AHR LXX/3. (1965. ápr.) 957–961.
- Fox Fr.*: Az Amerikai Történelmi Társulat közgyűlése, Washington 1965. JGO 1965. 2. sz. 314–316. (1964. dec. 28–30.)
- Boyd J. P.*: Egy szerény javaslat egy sürgős szükség fedezésére. AHR LXX/2. (1965. jan.) 320–349. (Az American Historical Society közgyűlésén tartott beszéd egy center felállítására.)
- Jazkov Je. F.*: Szovjet szerzők művei az USA legújabbkori történetéről, 1960–1964. NNI 1965. 5. sz. 151–155.
- Guggisberg H. R.*: Az Amerikai Egyesült Államok történetéről 1945 és 1963 között megjelent irodalom szemléje. IZ 200/2. (Sonderheft, 1965) 428–546.
- Slepakov A. M.*: A mai amerikai történetírás: áramlatai, módszerei, forrásbázisa. UIZs 1965. 6. sz. 148–151.
- Constantinescu R.*: Mediaeval Academy of America és az amerikai medieviztika aktuális problémái. S 1965. 2. sz. 421–428.
- Popona I. M.*: A társadalmi ellenőrzés az amerikai szociológiában. VF 1965. 6. sz. 104–112.
- Jansen M. B.*: Amerikai stúdiumok Japánban. AHR LXX/2. (1965. jan.) 413–417.
- May H. F.*: Az amerikai egyháztörténet újjáéledése. AHR LXX/1. (1964. okt.) 79–92.
- Kacmari G. V.*: Az amerikai áltörténet Hoggan Nyugat-Németországban. NNI 1965. 3. sz. 77–81.
- Dupree A. H.*: A természettudomány Amerikában – Egy történész nézete. CHM VIII/4. (1965) 613–619.
- Gabriel R. H.*: A közvélemény hőmérője. CHM VIII/4. (1965) 623–637. (Amerika felfedezésétől a természettudományok feltárásság.)
- Lurie E.*: A természettudományok az amerikai gondolkodásban. CHM VIII/4. (1965) 638–665.
- Fleming D.*: Az amerikai természettudomány és a világ tudományos közössége. CHM VIII/4. (1965) 666–678.
- Lurie E.*: A természettudomány interpretációja a 19. században. (Tanulmány a természettudomány történetéről és történetírásáról.) CHM VIII/4. (1965) 681–706.
- Goetzmann W. H.*: A nyugati területek kikutatása visszatekintve. (A földrajzi kutató és tudós egy „fejtelen határidéken.”) CHM VIII/4. (1965) 707–731. (USA)
- Davis W.*: Az amerikai természettudományok, 1900–1964. CHM. VIII/4. (1965) 732–741.
- Kikour Fr. G.*: Technológiai újítások az Egyesült Államokban. CHM VIII/4. (1965) 742–767.
- Stanton W.*: A tudományos módszer az ember tanulmányozásához Amerikában. CHM VIII/4. (1965) 768–788.
- Wright Chr.*: A természettudomány és az ember tanulmányozásának távlatai Amerikában a 20. század közepén. CHM VIII/4. (1965) 789–811.
- Sió A. A.*: A rabszolgaság interpretációjáról. A rabszolga jogi helyzete az amerikai kontinensen. CSSH VII/3. (1965. ápr.) 289–308.
- Kammen M. G.*: Gyarmati bírósági jegyzőkönyvek és a korai amerikai történet. AHR LXX/3. (1965. ápr.) 732–739.
- Marshall P.*: Lord Hillsborough, S. Wharton és az Ohio koncesszió, 1769–1775. AHR CCCXIV/317. (1965. okt.) 717–739.
- Higginbotham D.*: Az amerikai történészek és az amerikai forradalom katonai története. AHR LXX/1. (1964. okt.) 18–34.
- Nelson W. H.*: Az amerikai forradalom forradalmi jellege. AHR LXX/4. (1965. júl.) 998–1014.
- Thomas R. P.*: A brit birodalmi politika hatása a gyarmati jólétre. A vizsgálat mennyiségi oldalának néhány előzetes eredménye. JEH XXV/4. (1965. dec.) 615–638. (Az amerikai függetlenségi nyilatkozat előtti évtizedek.)
- Angermann E.*: Rendi jogi hagyományok az amerikai függetlenségi nyilatkozatban. HZ 200/1. (1965) 61–91.
- Wickwire F. B.*: Királyok barátai, közhatalnokok vagy politikusok. AHR LXXI/1. (1965. okt.) 18–42.
- van Fenstermaker J.*: Az amerikai kereskedelmi bankok statisztikája, 1782–1818. JEH XXV/3. (1965. szept.) 400–413.
- Zivojinović Dr.*: Néhány probléma az Egyesült Államokba való bevándorlással kapcsolatban, 1783–1815. IG 1964. 2–3. sz. 157–164.
- Williamson J. C.*: Háború előtti urbanizáció Amerika északi részén. JEH XXV/4. (1965. dec.) 592–608. Hozzájárulások: uo. 609–614.
- Nash G. B.*: A filadelfiai bíróság, 1800–1861. CSSH VII/2. (1965. jan.) 203–220.
- Soffer R. N.*: A betanított munkások magatartása északon, 1830–1850. IRSH 1965. 3. sz. 429–454.
- Gattel F. O.*: A bankháború zsákmánya: politikai szempont kis bankok kiválasztásában. AHR LXX/1. (1964. okt.) 35–58. (1830)
- Timberlake R. H.*: Jackson Specie körlevele és az állami földek eladása. Megjegyzések. JEH XXV/3. (1965. szept.) 414–416. (1836–1838)
- Trübner G.*: Johann Philipp Becker és az 1848-as forradalom. IRSH 1965. 3. sz. 410–428.
- Scott Fr. D.*: Svédország konstruktív módon ellenzi a kivándorlást. JMH XXXVII/3. sz. (1965. szept.) 307–335. (19. sz. 2. f.)
- Fotino G.*: Egy „barátsági, kereskedelmi és hajózási” szerződéstervezet az Egyesült Fejedelemségek és az Északamerikai Egyesült Államok között 1859-ben. RRIH III/4. (1964) 697–726.
- Cuntiffe M.*: Újabb irodalom az amerikai polgárháborúról. II H/168. (1965. febr.) 26–35.
- Luraghi R.*: Humanitás és mítosz Lincoln körül. NRS 1965. V–VI. 700–707.
- Gitelman H. M.*: A munkaeöbtorozás Waltham rendszere a polgárháború idején. JMH XXV/2. (1965) 214–243.
- Patachi L.*: Egy román részvétele az amerikai polgárháborúban, 1861–1865: Gheorghe Pomut. RRIH 1965. 1. sz. 25–40.
- Stuciu I. D.*: Az USA polgárháború visszhangja Romániában. RRIH 1965. 4. sz. 739–763.
- Bell A. D.*: Igazgatás és pénzügyek a Reform Ligában, 1865–1867. IRSH 1965. 3. sz. 385–409.
- Davis L. E.*: A beruházási piac, 1870–1914. A nemzeti piac fejlődése. JEH XXV/3. (1965. szept.) 355–399.
- McPherson J. M.*: Grant vagy Greely? A dilemma megszüntetése az 1872-es választások idején. AHR LXXI/1. (1965. okt.) 43–61.
- Wehler H. U.*: 1889: Fordulópont az amerikai külpolitikában. A modern pan-amerikanizmus kezdetei. A Szamoa-szigeti válság. HZ 201/1. (1965. aug.) 57–109.
- Bicha K. D.*: A farmer és a préri vidék határvonala, 1897–1914. JMH XXV/2. (1965) 263–270.
- Bohovitjov N. N.*: A tudományos és kulturális kapcsolatok létrejötte Amerika és Oroszország között. IRSH 1965. 5. sz. 102–113.

- Brogan D. W.*: Vita Charles Austin Beard könyvel körül és az amerikai alkotmány. *EcHR* XVIII/1. (1965. aug.) 199—223. (1913)
- Berjotkin A. V.*: A breszti béke és az USA állásfoglalása. VI 1965. 7. sz. 52—61.
- v. Albertini R.*: Az USA és a gyarmati kérdés, 1917—1945. *VfZg* 1965. 1. sz. 1—31.
- Fine S.*: A General Motors ülősztrájkja. *AHR* LXX/3. (1965. ápr.) 691—713. (1937)
- Malkov V. L.*: F. Roosevelt munkapolitikája, 1933—1940. VI 1965. 9. sz. 88—101.
- Schäfer P.*: Franklin D. Roosevelt és a New Deal. *ZG* 1965. 4. sz. 597—616.
- Maruskin B. I.*: Harc a burzsoá történetírásban Roosevelt külpolitikájának kérdésében, 1933—1945. NNI 1965. 2. sz. 129—139.
- Jakovlev N. N.*: Lapok F. D. Roosevelt életéből. VI 1965. 11. sz. 131—148.; 12. sz. 130—142.
- Molkmann G.*: Még egyszer Roosevelt Oroszország iránti politikájáról, 1943—1945. *GWU* 1965. 4. sz. 218—222.
- Laboulaye A.*: Találkozás néhány államférfival. *RHD* 1965. 2. sz. 97—112. (Stresemann, Csicsérin, Herriot, Fr. Roosevelt.)
- Voroncov V. B.*: Amerikai burzsoá szerzők az USA csendes-óceáni politikájáról a Japán elleni háború időszakában. VI 1965. 12. sz. 172—177.
- Gelber H. G.*: A Morgenthau-terv. *VfZg* 1965. 4. sz. 372—402. (1944)
- Stulz P.*: A bomba és a „nagypolitika”. *ZG* 1965. 6. sz. 933—956. (1945. az amerikai atombomba.)
- Sutoj V. J.*: Találkozás az Elbán. VI 1965. 6. sz. 18—31. (1945. ápr.)
- Volfson Sz. V.*: MacArthur és egy világháború fenyegetése 1950—1951-ben. NNI 1966. 2. sz. 65—74.
- Dobrotyn J. V.*: A munkanélküliség az Egyesült Államokban és a jobboldali szakszervezeti vezetők politikája, 1955—1963. VI 1965. 4. sz. 100—110.
- Kolosova Ju.*: Az USA nyomorgó körzete: a lakosság dinamikája és struktúrája. *MEMO* 1965. 4. sz. 28—38.
- Technikai haladás és a termelőerők gátlása az USA-ban.** *BDW* 1965. 19. sz. 1—22.
- Siskin P. A.*: Az automatizálás és következményei az USA dolgozói számára. NNI 1965. 1. sz. 13—25.
- Jakovlev N. N.*: Az USA belpolitikájának néhány problémájáról. *PIS* 1965. 1. sz. 3—15.
- Luzik K. Sz.*: Az egyesült-állambeli négerrek szabadságáért vívott harc új történeti szakaszának néhány problémája. *UIZs* 1965. 10. sz. 52—59.
- Koroleva A. P.*: Új szakasz az amerikai négerrek felszabadító mozgalmában, 1960—1964. NNI 1965. 4. sz. 10—33.
- Lemin I.*: Az USA külpolitikája: mozgató erők és tendenciák. *MEMO* 1965. 6. sz. 23—37.
- Melnikov Ju.*: Az USA külpolitikai doktrínának fejlődéséről. *MEMO* 1965. 5. sz. 59—69.
- Pastusiak L.*: Burzsoá teóriák a nemzetközi kapcsolatokról az USA-ban. *DAP* 1965. 6. sz. 713—719.
- Mann K. J.*: Latin-Amerika és az USA politikája. *Ein* 1965. 12. sz. 66—75.
- Gohman V., Karpov L., Kovalszkij V.*: Az USA gazdasági expanziójának egyik irányzatáról. *MEMO* 1965. 6. sz. 62—70.
- Misin I.*: A monopóliumok az USA gazdasági expanziójában. *MEMO* 1965. 3. sz. 116—123.
- Apythek H.*: Mit mutatnak a választások az Egyesült Államokban? *Ein* 1965. 1. sz. 73—77.
- Kahn A.*: Az USA Vietnam elleni agressziójának eredete. *CC* 1965. 6. sz. 10—21.
- Amerika egyéb országai**
- Malin B. I.*: Tudományos konferencia a Latin-Amerikai Intézetben. NNI 1965. 4. sz. 167—168. (1965. máj. 19.)
- Kortinov V. G.*: Kimagasló harcok a marxizmus-leninizmus eszméinek győzelméért Latin-Amerikában. NNI 1965. 6. sz. 14—22. (J. C. Marlatégul szül. 70. évf.)
- Rovinskaja Ja. L.*: Konferencia J. K. Mariátegui tiszteletére. NNI 1965. 6. sz. 174—175. (Moszkva, 1965. júl. 30.)
- Santís S. de*: A faluközösség az inkáknál, aztékeknel és a majáknál. (Adalék az ázsiai termelési mód tanulmányozásához.) *Pensée* 122. (1965. aug.) 79—95.
- Schlenker U.*: Keresztény fogalmak 16—20. századi indián szövegekben. *WZHU* 1965. 2. sz. 177—187.
- Platt D. C. M.*: A britiek Dél-Amerikában. Levéltári beszámoló. *BIHR* XXXVIII/98. (1965. nov.) 172—191.
- Bejhaud G.*: Latin-Amerika európaiasodása és imperializálódása a 19. század második felében. *RSI* 1965. IV. 825—863.
- Griffin Ch. C.*: A regionalizmus és nacionalizmus a latin-amerikai történetírásban. *CHM* VIII/2. (1964) 371—379.
- Bad'ura B.*: A Latin-Amerika történetének tanulmányozása Spanyolországban. A kutatások előfeltételeiről és fejlődéséről. *ÖCH* 1965. 4. sz. 578—594.
- Romero J. L.*: Latin-Amerika társadalomtörténetének problémái. *Ann* 20/2. (1965.) 209—215.
- Romero J. L.*: A gondolkodási formák Latin-Amerikában a 20. században. *CHM* VIII/2. (1964) 346—355.
- Salas E. P.*: A spanyol-amerikai irodalom a 20. században. *CHM* VIII/2. (1964) 327—345.
- Verdeoye P.*: A modern spanyol-amerikai regény társadalmi vonatkozásai. *CHM* VIII/2. (1964) 356—361.
- Grigulevics I. R.*: A kultúra és a közoktatás válsága a latin-amerikai államokban. *SzE* 1965. 2. sz. 76—90.
- Arciniegas G.*: Huszadik századi politikai áramlatok Latin-Amerikában. *CHM* VIII/2. (1964) 233—254.
- Rama C. M.*: A latin-amerikai szocializmus irányvonalai 1900-ban. *RSS* 25—26. (1965. máj.-dec.) 214—231.
- Mörner M.*: Faj és társadalmi osztály a 20. századi Latin-Amerikában. *CHM* VIII/2. (1964) 298—304.
- Rama C. M.*: A társadalmi mozgalmak Latin-Amerikában a 20. században. *CHM* VIII/2. (1964) 305—324.
- Monbeig P.*: Latin-Amerika természeti forrásai a 20. században. *CHM* VIII/2. (1964) 290—297.
- Seremetjev I.*: Latin-Amerika: gazdasági fejlődési tendenciák. *MEMO* 1965. 8. sz. 54—66.
- Romanova Z.*: Haladás a Latin-Amerikai országok ipari termelésében. *MEMO* 1965. 3. sz. 49—60.
- Grigulevics I. R.*: Az USA ideológiai expanziója Latin-Amerikában. NNI 1965. 3. sz. 60—68.
- Mauvo Fr.*: A tőke problémája Latin-Amerikában. *Ann* 20/2. (1965) 312—314.
- Jara A.*: Ércbányászat és a spanyol-amerikai történelem. *RSI* 1965. 1. sz. 5—26.
- Taraszov K.*: A tőkeexport és imperialista „segítség” Latin-Amerikában. *MEMO* 1965. 1. sz. 38—51.
- Halpaz P.*: A németalföldi és francia tulajdon Latin-Amerikában és az Európai Gazdasági Közösség. *Ww* 1965. 10. sz. 1690—1699.
- Ioffe A. Je.*: A Szovjetunió és Latin-Amerika. (Politikai és gazdasági kapcsolatok a második világháborúig.) NNI 1965. 5. sz. 79—88.
- Mann K. J.*: Latin-Amerika és az USA politikája. *Ein* 1965. 12. sz. 66—75.
- Katz F.*: A német háborús célok Latin-Amerikában az első világháborúban. *WZHU* XIII/7. (1964) 875—879.
- González L.*: A jelenkori korszak kronológiai keretei Spanyol-Amerikában. *CHM* VIII/2. (1964) 365—370.
- Fries E., Möckel G.*: A latin-amerikai népek második felszabadulásukért harcolnak. *DAP* 1965. 10. sz. 1481—1491.
- Slepakov A. N.*: Az ukrán immigráció kezdetei Kanadában. *UIZs* 1966. 6. sz. 50—58. (1890—1900. évek)
- Kannpaja K.*: A Luxemburg-ügy. Adalék a Németország és Argentína közötti viszonyhoz az első világháborúban. *WZHU* XIII/7. (1964) 879—882.
- Szoroko O. Sz.*: Canadian Historical Review, Toronto. VI 1965. 10. sz. 179—185. (Szemle.)
- Grigulevics I. R.*: Az egyház és a klerikalizmus Chilében a második világháború után. VI 1965. 11. sz. 77—89.
- Ananova Je. V.*: A dominikai tragédia. I. A Trujillodiktatúra. NNI 1965. 4. sz. 34—52.
- Ananova Je. V.*: A dominikai tragédia. II. Köztársaság az útszertében. NNI 1965. 6. sz. 64—80.
- Sheridan R. B.*: Jamaica gazdasága a 18. században. *EcHR* XXVIII/2. (1965. aug.) 282—311.
- Lacombe R.*: Három francia írat a jезуитák tevékenységéről Paraguayban. *RHES* 1964. 1. sz. 27—73. (16—17. sz.)

Alperovics M. Sz.: Paraguay története a legújabb burzsoá történetírásban. VI 1965. 1. sz. 66–78.
Mihajlov Sz. Sz.: Artigas és jelentősége Uruguay történetében. NNI 1965. 1. sz. 52–60. (1764–1850)
Szamojlov A. M.: „Uruguay Keleti Köztársaság” és „Columbia”. Mért nevezik így ezeket a köztársaságokat? VI 1965. 6. sz. 216–218.
Gyemuskina Je. V.: A venezuelai demokrácia sikerei és kudarca. 1945–1948. NNI 1965. 3. sz. 69–76.

Brazília

Lisanti L.: A brazil történetírás a 19. és 20. században. RSI 1965. III. 585–601.
Szuhomínov Je. F.: Az orosz–brazil kapcsolatok felvétele. NNI 1965. 2. sz. 89–96. (1804–)
Pereira de Queiroz M. I.: Messiások Brazíliában. PP 81. (1965. júl.) 62–86. (Messiánikus mozgalmak 1817 óta.)
Bethell L. M.: Britannia, Portugália és a brazil rab-szolgakereskedelem megszüntetése. Az 1839. évi Palmerston-törvény eredete. EHR CCCIV/317. (1965. okt.) 761–784.
Schramm P. E.: Hamburg–Brazília: a gőzösközlékedés megvalósítása 1854-ben. Adalék a „magánkezdeményezés és kormányszubvenció” problémájához. SW 1965. 1. sz. 86–90.
Lacombe A. J.: A politika fejlődése Brazíliában a 20. században. CHM VIII/2. (1964) 255–278.
Koval B. I.: A Nagy Október és Brazília munkásosztálya. NNI 1965. 5. sz. 10–21.
Halpap P.: Brazília ipari fejlődéséhez. Ww 1965. 12. sz. 2073–2086.

Kuba

Grigulevics I. R.: E. R. Leuchsenring kubai történész emlékezete, 1889–1964. VI 1965. 2. sz. 201–202.
Polišenszki J.: A kubai történetírás jelenlegi helyzete és perspektívái. ČCH 1965. 6. sz. 881–884.
Franko H. L.: Az első orosz forradalom visszhangja Kubában. NNI 1965. 5. sz. 89–93.
Roca Bl.: A marxizmus–leninizmus fejlődése Kubában. VIK 1965. 10. sz. 30–36. (1925–)
Aguirre S.: A tízéves háború történeti jelentősége Kubában, 1868–1878. NNI 1965. 4. sz. 81–89.
Lavallée L.: Kuba gazdasági problémái. Ww 1965. 12. sz. 2063–2072.
Kuczyński J.: Modern mezőgazdaság a szocializmus alatt. Konstruktív gondolatok az újonnan felszabadult országok gazdasági fejlődéséről, Kuba példáján. LM 1965. 2. sz. 74–77.

Mexikó

Chaunu P.: Quetzalcoatl körül. Ann 1965. 4. sz. 755–759.
Gülle G.: A francia tőkés és a mexikói expedíció. RHD 1965. 3. sz. 193–250.
Bačura B.: Adalékok a Csehország és Mexikó közti üvegkereskedelem történetének kezdeteihez, 1787–1839. Hist. IX. (1964) 69–134.
José Maria Morelos születésének 200. évfordulójára. VAN 1965. 12. sz. 122–123.
Moszkalenko A. P.: J. M. Morelos mexikói nemzeti hőse emlékezete. NNI 1965. 6. sz. 176. (Moszkva, szept. 23. ünnepi ülés szül. 200. év.)
Alperovics M. Sz.: „A nemzet szolgája.” (Mexikó nemzeti hőse, José Maria Morelos, születésének 200. és halálának 150. évfordulójára.) VI 1965. 9. sz. 215–219. (1765–1815.)
Navarro M. G.: A mexikói forradalom társadalmi mozzanata. CHM VIII/2. (1964) 281–289.
Tannenbaum Fr.: Spontaneitás és adaptáció a mexikói forradalomban. CHM IX/1. (1965) 80–90. (1910)
Szulcowszki A. F.: A közönségi földtulajdon és agrárreform Mexikóban. VI 1965. 9. sz. 74–87. (1930-as évek.)

Afrika

Nouschi A.: Az észak-afrikai stúdiumok I. kongresszusa. IGSS 1965. 2. sz. 393–397. (Cagliari, 1965. Jan. 22–25.)
Bukari J.: Az afrikai országok konferenciája. LM 1965. 12. sz. 562–565. (Accra, 1965. nov.)
Nyikiforov V. N.: A. A. Ivanov (Ivin). Születésének 80. évfordulójára. NAA 1965. 4. sz. 231–235.
In memoriam I. I. Potyehin. NAA 1965. 1. sz. 259–260. (Afrikanista 1903–1964.)
In memoriam A. Z. Zuszmanovics. NAA 1965. 6. sz. 243–245. (afrikanista, 1902–1965)
Brodzskij R. M.: Néhány elképzelés az ázsiai és afrikai országok történetének egyetemi előadásairól. NAA 1965. 6. sz. 92–95.
Az iszlám és Észak-Afrika. Ann 20/3. (1965) 630–640. (Szemle.)
Haycock B. G.: A kusok királysága Szudánban. CSSH VII/4. (1965. júl.) 461–480.
Kalagin G. A.: A gazdasági rend és a tulajdonformák a naga törzsnél. NAA 1965. 1. sz. 87–92.
Kozlov Sz. Ja.: Az agrárviszonyok Futa-Dzsallonban a 18–20. században. SzE 1965. 6. sz. 50–60. (Trópusi Afrika.)
Kocsakova N. B.: A jorubák városállamai a 19. században. NAA 1965. 6. sz. 74–82.
Chenevaz J.: A nemzetek kialakulásának folyamata Afrikában és Ázsiában. (Marxista elemzési kísérlet.) Pensée 119. (1965. jan.-febr.) 71–86.
Bruschwig H.: Etnikai történet: egy hamis probléma. Ann 20/2. (1965) 291–300.
Cunsolo R. S.: Líbia, olasz nacionalizmus és felkelés Giolitti ellen. JMH XXXVII/2. (1965. jún.) 186–207. (1911–1914)
Oszipova P. Je.: Tanganyika angol gyarmati elnyomás alatt. VI 1965. 2. sz. 76–85. (1916–1961)
Macenko I. B.: Az angol gyarmatosítók agrárpolitikája Kenyában. NAA 1965. 4. sz. 41–47.
Guber A. A., Miller A. F.: Politikai és gazdasági változások Ázsia és Afrika városaiban a 20. században. NAA 1965. 6. sz. 3–27.
Bartnicki A.: Abesszin kísérletek kapcsolatok felvételére Lengyelországgal a második világháború előtt. PH 1965. 1. sz. 104–110.
Scholz P.: Afrika új arca. DAP 1965. 10. sz. 1465–1480.
Andrejev I. L.: A közönség és a társadalmi folyamatok a felszabadult Afrikában. VF 1965. 8. sz. 56–67.
Jordanszkij V. B.: A társadalmi viszonyok a guineai faluban. NAA 1965. 4. sz. 24–35.
Kondratyev G. Sz.: A környezeti és helyi vezetők intézménye a Mali köztársaságban. NAA 1965. 4. sz. 36–40.
Dalton G.: A történelem, politika és gazdasági fejlődés Libériában. JEH XXV/4. (1965. dec.) 569–591.
Ranger T.: Afrikai kísérletek az oktatásügy ellenőrzésére Kelet- és Közép-Afrikában, 1900–1939. PP 32. (1965. dec.) 57–85.
Brjaginszkij M. I.: A kelet-afrikai brit gyarmatok a második világháború éveiben. VI 1965. 10. sz. 89–98.
Runov B. B.: A „United Africa Co.” igazgató apparátusának afrikánizálása. NAA 1965. 2. sz. 37–44.
Stoecker H.: A német háborús célok Afrikában a Szaharától délre. WZHU XIII/7. (1964) 869–872.
Orlov J.: A Fekete-Afrikában folyó népi felszabadító harc irodalma. MM 1965. 12. sz. 1394–1402.
Ázsia és Afrika népeinek antikolonizális harca. Szemle, 1964. NAA 1965. 3. sz. 33–44.
Kozerski K.: A nemzeti felszabadító mozgalom Angolában. SM 1965. 4. sz. 73–93.
Organiszejan Ju. Sz.: A nemzeti forradalom mozgató erői Angolában. NAA 1965. 1. sz. 8–18.
Woddia J.: Imperialista ellenoffenzíva Afrikában. LM 1965. 6. sz. 266–269.
Petrov L.: Afrika az amerikai neokolonializmus terveiben. NV 1965. 7. sz. 68–81.
Mährdel Chr.: Szovjet publikációk a kolonializmusról és a nemzeti felszabadítási mozgalmról a Szaharától Afrikában. ZG 1965. 3. sz. 534–537.
Novotny M.: A Csehszlovák Népköztársaság és Afrika. NM 1965. 7. sz. 858–867.
Novati G. G.: Afrika dekolonizálása. NRS 1965. III–IV. 434–440.

- Etyinger Ja.*: Az afrikai egységszervezet működésben. MEMO 1965. 1. sz. 137–141.
- Bernstein H.*: Délnyugat-Afrika. LM 1965. 5. sz. 231–235.
- Krilov V. V.*: Az agrárviszonyok fejlődésének fő tendenciái trópusi Afrikában. NAA 1965. 4. sz. 3–23.
- Füüni L. A.*: Egy ősz-afrikai piac létrehozásának problémái. NAA 1966. 1. sz. 9–18.
- Abu-Lughod J.*: Két város meséje: modern Kairó keletkezése. CSSH VII/4. (1965. júl.) 429–457.
- Goldobin A. M.*: Az egyiptomi nép harca a függetlenségért. (Az 1954. évi angol–egyiptomi megállapodás.) NAA 1965. 3. sz. 61–69.
- Gdański M.*: A forradalom és evolúció az Egyesült Arab Köztársaságban. SM 1965. 6. sz. 55–76.
- Engert M.*: Az ipari fejlődés problémája az EAK-ban. Ww 1965. 7. sz. 1155–1162.
- Gallissot R.*: Abd-el-Kader és az algériai nép. Az algériai régenség vége és az első ellenállás a francia invázió ellen, 1830–1839. RH 89/CCXXXIII. (1965) 339–368.
- Kieniewicz St.*: A lengyel emigránsok Algériában, 1832–1856. APH XI. (1965) 43–70.
- Turin Y.*: Pedagógusok és gyarmatosítás Algériában a 19. században. RH CCXXXIV. (1965. okt.-dec.) 353–374.
- Garaudy R.*: A szocialista Algéria fejlődésének speciális vonásai. EP 130. (1965. máj.) 4–21.
- Landa P. G.*: A munkás- és parasztönkormányzat Algíriában. NAA 1965. 5. sz. 11–22.
- Rochet W.*: Egy francia–algériai szoros együttműködésért. CO 1965. 2. sz. 40–45.
- Algéria gazdasági fejlődésének alapvonalai. BDW 1965. 6. sz. 5–13.
- Subajev B. A.*: A munkásosztály kialakulásának néhány sajátossága Magreb országaiban. NAA 1965. 3. sz. 3–14.
- Dufurque Ch. E.*: Az árak és az életnívó a katalán és maghrebi országokban a 13. század végén és a 14. század elején. MA 1965. 3–4. sz. 475–520.
- Guillen P., Miede J.-L.*: A német politika kezdetei Marokkóban, 1870–1877-ben. RH CCXXXIV. (1965. okt.-dec.) 323–352.
- Parsons F. V.*: A javasolt madridi konferencia Marokkó ügyében, 1887–1888. THJ 1965. 1. sz. 72–94.
- Guillen P.*: A Schneider cég letelepedése Marokkóban. A marokkói társaság kezdetei, 1902–1906. RHD 1965. 2. sz. 113–163.
- Vinokurov Ju. N.*: Patrice Lumumba politikai nézetek kialakulása. NAA 1965. 5. sz. 23–32.
- Cox I.*: Kongó és az ellenforradalom. A neokolonialista offenzíva igaz eseményei. LM 1965. 1. sz. 22–27.
- Brikin V. A.*: Az ENSz hadműveletei Kongóban. NAA 1966. 1. sz. 35–43.
- Brunschwig H.*: Dél-Afrika. RH 89/CCXXXIII. (1965) 433–452. (A Cambridge History kötetéről.)
- Blaney G.*: A Jameson-támadás veszített ügye. EcHR XVIII/2. (1965. aug.) 350–366.
- Hyam R.*: Smuts és a liberális kormány döntése, hogy felelős kormányt engedélyezzen Transvaalnak, 1906. jan.-febr. THJ 8/3. (1965) 380–398.
- Hooker J. R.*: A Munkapárt szerepe az afrikai szakszervezeti mozgalom megszületésében Észak-Rhodéziában. IRSH 1965. 1. sz. 1–22. (1930–40-es évek.)
- Harmel M.*: Hogyan csillapítja le Britannia az apartheidet. LM 1965. 4. sz. 182–188.
- Gorodnov V.*: A dél-afrikai munkásosztály és szerepe a felszabadító háborúban. MEMO 1965. 3. sz. 93–99.

Ausztrália

- Ravva N. P.*: Tahiti társadalmi rendszere a 18. század végétől a 19. század elejéig. NAA 1966. 1. sz. 59–66.
- Kelley A. C.*: Nemzetközi betelepülés és gazdasági fejlődés Ausztráliában, 1865–1935. JEH XXV/3. (1965. szept.) 333–354.
- Körner R.*: A Nyugat-Új-Guinea konfliktus. VfZg 1965. 4. sz. 403–425. (1950-es évek, Hollandia és Indonézia között.)

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond—New York—London)	MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
AHRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)	NAA	Narodi Azij i Afriki (M)
AIIC	Anuarul Institutului de istorie din Cluj (Cluj)	ND	Nowe Drogi (Warszawa)
AIIC	Annales (Economies, sociétés, civilisation) (Paris)	NM	Nova Mysl (Praha)
Ann		NNI	Novaja i Novejszaja Isztorija (M)
APH	Acta Poloniae Historica (Warszawa—Wrocław—Kraków)	NRS	Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)
BDW	Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	NV	Novo Vreme (Szófia)
BIHR	Bulletin of the institute of Historical Research (London)	ÖGL	Österreich in Geschichte und Literatur (Wien)
BS	Byzantinoslavica (Praha)	ÖO	Österreichische Osthefte (Wien)
CC	Caniers du Communisme (Paris)	Pensée	La Pensée (Paris)
ČCH	Československý Časopis Historický (Praha)	PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)
CHM	Czasopismo prawnohistoryczne (Poznań)	PIS	Prepodavanije Isztorii v Skole (M)
CzPH	Comparative Studies in Society and History (Hague)	PP	Past and Present (London)
CSSH		RESE	Revue des Études Sudest Européennes (Bucureşti)
DAP	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	RH	Revue Historique (Paris)
DDR	Der Donauraum (Wien)	RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
EB	Études Balcaniques (Szófia)	RHDGM	Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
ECHE	The Economic History Review (London—New York)	RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
EHR	The English Historical Review (London)	RHMC	Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
Ein	Einheit (Berlin, DDR)	RH	Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)
EP	Économie et politique (Paris)	RBI	Romanoslavica (Bucureşti)
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Cluj)	RSS	Revista Storica Italiana (Napoli)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	S	Revista Storica del Socialismo (Milano)
H	History (London)	SUBBH	Studii, Revista de istorie (Bucureşti)
Hist	Historica (Praha)	SFFUKH	Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Cluj)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)	SH	Sbornik Historický (Praha)
HJ	Historisches Jahrbuch (München-Freiburg)	SHS	Studia Historica Slovaca (Bratislava)
HŠ	Historische Studie (Bratislava)	SM	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
HZ	Historische Zeitschrift (München)	SMM	Sbornik Matice Moravské (Brno)
HZb	Historijski Zbornik (Zagreb)	SoF	Südostforschungen (München)
IC	Istoričeski Časopis (Beograd)	SS	Slezsky Sbornik (Opava)
IG	Istorijski Glasnik (Beograd)	SW	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
IGSS	Studi Storici, Istituto Gramsci (Roma)	SzE	Szovjetskaja Etnografija (M)
IP	Istoričeszkij Preg'led (Szófia)	SzSz	Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije (M)
IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)	SzV	Szrednyije Veka (M)
ISZSZSZR	Isztorija SzSzSzR (M)	THJ	The Historical Journal (Cambridge)
IZ	Istoričeszkije Zapiszki (M)	UIZs	Ukrajnszkij Isztoricszkij Zsurnál (Kijev)
IZCG	Istorijski Zapis Istorijskog Instituta NR Crne Gore (Cetinje)	UZISz	Ucsone Zapiszki Insztituta Szlavjanovegyenyija (M)
JEH	The Journal of Economic History (New York)	VAN	Vesztnyk Akademijskij Nauk SzSzSzR (M)
JGO	Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)	VDI	Vesztnyk Drevnyej Isztorii (M)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)	VE	Voproszi Ekonomiki (M)
KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	VF	Voproszi Filozofii (M)
Kom	Kommunist (M)	VfZg	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
KsZINA	Kratkije Szobscsenyija Insztituta Narodov Azij (M)	VI	Voproszi Isztorii (M)
KSzISz	Kratkije Szobscsenyija Inszt. Szlavjanovegyenyija (M)	VIK	Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
LC	Lupta de Clasă (Bucureşti)	VVz	Viznytyjszkij Vremennyik (M)
LM	Labour Monthly (London)	Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
MA	Le Moyen Age (Bruxelles)	WZ	Weg und Ziel (Wien)
MEMO	Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)	WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe, Berlin, DDR)
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)	ZDN	Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
		ZO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
		ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
		ZPW	Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>Е. Сюч</i> : К типологии национальной концепции венгерского направления идеалистической интерпретации истории	245
<i>Ж. Трочаньи</i> : К истории попыток по определению размеров повинностей крепостных в Трансильвании	270
<i>Л. Кёваго</i> : О плане союзнического государства Венгерской Советской Республики	298
<i>Ш. Габор</i> : Об экономических отношениях немецко-австрийской и Венгерской Советской Республик	325
<i>А. Сабо</i> : Политические, идеологические вопросы в венгерской коммунистической эмиграции (1919—1920 гг.)	368
<i>Г. Тот</i> : Организаторская работа Венгерской Социалдемократической Партии на местах в комитате Хайду в годы экономического кризиса	397

ОБЗОР

<i>А. Барта</i> : Теоретические вопросы исследования феодализма. О новом произведении Б. Ф. Поршнева	423
--	-----

ИЗВЕСТИЯ	427
----------------	-----

РЕПЕРТОРИЙ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	433
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>J. Szűcs</i> : Zur Typologie der Nationskonzeption der ungarischen Geistesgeschichte	245
<i>Zs. Trócsányi</i> : Zur Geschichte der Versuche einer Urbarmachungsregelung in Siebenbürgen	270
<i>L. Kővágyó</i> : Staatenbundpläne zur Zeit der Ungarischen Räterepublik	298
<i>Frau S. Gábor</i> : Über die zwischenstaatlichen wirtschaftlichen Verbindungen der Republik Deutschösterreich und der Ungarischen Räterepublik	325
<i>A. Szabó</i> : Politische, theoretische Fragen in der ungarischen kommunistischen Emigration. 1919—1920	368
<i>G. Tóth</i> : Die organisatorische Arbeit und Tätigkeit der Ungarischen Sozialdemokratischen Partei im Komitat Hajdu in den Jahren der Wirtschaftskrise	397

RUNDSCHAU

<i>A. Bartha</i> : Theoretische Fragen der Erforschung des Feudalismus (Über das neue Werk B. F. Porschnews)	423
---	-----

NACHRICHTEN	427
-------------------	-----

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEIT- SCHRIFTEN	433
---	-----

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>J. Szűcs</i> : Contributions à la typologie de la conception de la nation professée par la tendance dite histoire des idées	245
<i>Zs. Trócsányi</i> : Contributions à l'histoire du règlement des redevances serviles en Transylvanie	270
<i>L. Kővágyó</i> : Projets de fédération d'Etats à l'époque de la République Hongroise des Conseils	298
<i>Mme S. Gábor</i> : La république germano-autrichienne et ses relations économiques interétatiques avec la République Hongroise des Conseils	325
<i>Á. Szabó</i> : L'activité idéologique de l'émigration communiste hongroise, 1919—1920	368
<i>G. Tóth</i> : Le Parti Social-Démocrate, son travail d'organisation et son activité dans le comitat de Hajdu au cours des années de la crise économique	397

REVUE

<i>A. Bartha</i> : Les problèmes théoriques des recherches concernant le régime féodal (Sur le nouvel ouvrage de B. F. Porchniev)	423
---	-----

NOUVELLES	427
-----------------	-----

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	433
--	-----

CONTENTS

ARTICLES, COMMUNICATIONS

<i>J. Szűcs</i> : On the Typology of the Hungarian Idealistic Interpretation of History about the Nation Conception	245
<i>Zs Trócsányi</i> : From the History of the Transylvanian Statute Labour Settlements Attempts	270
<i>L. Kővágyó</i> : State Federative Plans at the time of the Hungarian Soviet Republic	298
<i>S. Gábor, Mme</i> : About the Interstate Economic Relations between the German-Austrian Republic and the Hungarian Soviet Republic	325
<i>A. Szabó</i> : Political Ideological Problems in Hungarian Communist Exile. 1919—1920	368
<i>G. Tóth</i> : Organizing Work of the Hungarian Socialist Worker's Party in the Country of Hajdu during the Economic Crisis	397

REVIEW

<i>A. Bartha</i> : Ideological Problems of Historical Research relations to Feudalism (About the New Work of B. F. Porshnev)	423
--	-----

NEWS	427
------------	-----

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS	433
--	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. I. 18. — Példányszám: 900 — Terjedelem: 21,35 (A/5) ív.

67.63383 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest
V., József nádor tér 1, és *bármely postahivatalban.*

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V., Alkotmány u. 21
telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05, 915, 111-46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest, V., Váci u 22.,
telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST